नैषधचरितम् ।

द्वितीयखण्डम् ।

[दशमावधि द्वाविंशसर्गपर्य्यन्तम्]

महाकवि श्रीहर्षविरचितम् ।

मल्लिनाथकृतां व्याख्यामवलम्ब्य

बि, ए, उपाधिधारिणा पण्डितकुलपतिना

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

विरचितया तथा तदात्मजाभ्यां

पण्डित-श्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डित-श्रीमन्नित्यबोध-

विद्यारत्नाभ्यां परिवर्द्धितया प्रतिसंस्कृतया च व्याख्यया

समुद्भासितं ताभ्यामेव प्रकाशितञ्च ।

चतुर्थसंस्करणम् ।

कलिकातामहानगर्य्यां

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रितम् ।

ई १८११ ।

प्रकाशक— पण्डित-श्रीआशुबोधविद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्रीनित्यबोधविद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान— [illegible], रमानाथ मजुमदार ष्ट्रीट्, आम्हार्ष्ट
ष्ट्रीट् पोष्ट-अफिस । कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ नं०, रमानाथ मजुमदार ष्ट्रीट्, कलिकाता ।

नैषधचरितम्।

दशमः सर्गः।

रथैरथायुः कुलजाः कुमाराः शस्त्रेषु शास्त्रेषु च दृष्टपाराः।
स्वयंवरं शम्बरवैरिकायव्यूहश्रियः श्रीजितयक्षराजाः॥ १॥
नाभूदभूमिः स्मरसायकानां नासीदगन्ता कुलजः कुमारः।
नास्थादपन्था धरणेः कणोऽपि व्रजेषु राज्ञां युगपत् व्रजत्सु॥२॥

अथ स्वयंवरवृत्तान्तं वर्णयति, रथैरित्यादि।—अथ नल-प्रयाणानन्तरं, कुलजाः कुलीनाः, शस्त्रेषु शस्त्रविद्यासु, शास्त्रेषु त्रय्यादिषु च, दृष्टं पारं यैस्ते दृष्टपाराः पारदृश्वानः, शम्बर-वैरिणः कामस्य, यः कायव्यूहः शम्बरासुरजयार्थं मायया गृहीतो यः शरीरसमूहः, तस्य श्रीरिव श्रीः शोभा येषां ते कन्दर्पकल्पा इत्यर्थः, श्रिया सम्पदा, जितो यक्षराजः कुबेरो यैस्ते, कुमाराः राजकुमाराः, "कन्या वरयते रूपम्" इत्याद्युक्त-समग्रगुणसम्पन्नाः इत्यर्थः, रथैः साधनैः, स्वयं व्रियतेऽस्मिन्निति स्वयंवरस्तं स्वयंवरभुवं, तदा आयुः आयाताः, [आङ्पूर्वात् यातेर्लङि "लङः शाकटायनस्यैव" इति वैकल्पिको झेर्जुसादेशः] अत्र कायव्यूहश्रिय इति निदर्शना, श्रीजितयक्षराजाश्च व्यतिरेकः इत्यलङ्कारयोः संसृष्टिः। अस्मिन् सर्गे उपेन्द्रवज्रेन्द्र-वज्रा-तदुपजातयश्च वृत्तानि॥ १॥

नेति।—कुलजः कुलीनः, कोऽपीति शेषः, कुमारः स्मर-सायकानामभूमिरविषयः, नाभूत्, तथा अगन्ता स्वयंवराप्रयाता च, नाभूत्। किञ्च राज्ञां व्रजेषु युगपत् व्रजत्सु सत्सु धरणेः कणोऽपि भूलेशोऽपि, अपन्था अपथं, मार्गशून्य इत्यर्थः, ["पथो

योग्यैर्व्रजद्भिर्नृपजां वरीतुं वीरैरनर्हैः प्रसभेन हर्त्तुम्।
द्रष्टुं परैस्ताननुरोद्धुमन्यैः स्वमात्रशेषाः ककुभो बभूवुः ॥३॥
लोकैरशेषैरवनिश्रियं तामुद्दिश्य दिश्यैर्विहिते प्रयाणे।
स्ववर्त्तितत्तज्जनयन्त्रणार्त्तिविश्रान्तिमापुः ककुभां विभागाः ॥४॥
तलं यथेयुर्न तिला विकीर्णाः सैन्यैस्तथा राजपथा बभूवुः।
भैमीं स लब्धामिव तत्र मेने यः प्राप भूभृत् भवितुं पुरस्तात् ॥५॥

विभाषा" इति विकल्पात् समासान्ताभावः] नास्थात् न स्थितः, ["गातिस्था—" इत्यादिना सिचो लुक्]। अत्र राज्ञां कार्त्स्न्येन स्मरेषुविषयत्व-स्वयंवरगन्तृत्वाभ्यां सकलभूमेः पथित्वेन चासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिर्भेदः ॥ २ ॥

योग्यैरिति।—योग्यैः रूपयौवनादिना सम्बन्धार्हैः, नृपजां भैमीं, वरीतुं ["वृतो वा" इति दीर्घः] अनर्हैः रूपयौवनादि-शून्यैः, वीरैः प्रसभेन बलेन, हर्त्तुं, परैः केश्चिन्निःस्पृहैः, केवलं द्रष्टुमेव, स्वयंवरमिति शेषः, अन्यैस्तु तान् राजन्यादीन्, अनुरोद्धु-मुपासितुं, व्रजद्भिः कर्णैस्तद्राजन्यैरित्यर्थः, ककुभो दिशः, स्वमात्रशेषाः स्वरूपमात्रावशिष्टाः, लोकशून्या इत्यर्थः, बभूवः। अत्रापि ककुभां स्वमात्रशेषत्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ति-भेदः। अनुरोद्धुमित्यत्र उपरोद्धुमिति च पाठः ॥ ३ ॥

लोकैरिति।—अवनिश्रियं भूलोकलक्ष्मीं, तां भैमीम्, उद्दिश्याभिसन्धाय, दिश्यैर्दिक्षु भवैः, [दिगादिभ्यो यत्] अशेषैर्लोकैर्जनैः, प्रयाणे विहिते सति ककुभां विभागाः प्रदेशाः, स्ववर्त्तिनां स्वनिष्ठानां, तेषां तेषां जनानां यन्त्रणया सम्बन्धेन आर्त्तेः पीड़ायाः, विश्रान्तिं विरतिम्, आपुः, भाररहित्यात् सुखावस्थानं चक्रुरित्यर्थः। तद्दलच्यतेत्युत्प्रेक्षा गम्या ॥ ४ ॥

तलमिति।—यथा विकीर्णा उपरि क्षिप्ताः, तिलास्तलं,

नृपः पुरःस्थैः प्रतिरुद्धवर्त्मा पश्चात्तनैः कश्चन नुद्यमानः ।
यन्त्रस्थसिद्धार्थपदाभिषेकं लब्ध्वाऽप्यसिद्धार्थममन्यत स्वम् ॥६॥
राज्ञां पथि स्त्यानतयाऽऽनुपूर्वीविलङ्घनाशक्तिविलम्बभाजाम् ।
आह्वानसंज्ञानमिवाग्रकम्पैर्दधुर्विदर्भेन्द्रपुरीपताकाः ॥७॥

भूतलं, नेयुः नाप्नुयुः, सैन्यैः सैनिकैः, ("सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते" इत्यमरः) ["सेनाया वा" इति ण्यप्रत्ययः] राजपथा राजमार्गाः, तथा तिलमात्रावकाशरहिताः, बभूवुः, तादृक्सम्बन्धासम्बन्धेऽपि सम्बन्धस्योक्तेरतिशयोक्तिभेदः । किञ्च तत्र समये, यो भूभृद्राजा, पुरस्ताद्भवितुं गन्तुं, प्राप शशाक, स राजा, भैमीं लब्धामिव मेने पूर्वमुपस्थितं मामेव भैमी वरीष्यते इति ज्ञानादहंपूर्विकया सर्वे समाजग्मुरित्यर्थः ॥ ५ ॥

नृप इति ।—पुरःस्थैर्जनैः, प्रतिरुद्धवर्त्मा निरुद्धमार्गः, पश्चात्तनैः पश्चाद्भवैः, पृष्ठत आगतैरित्यर्थः, ["सायं चिरम्—" इत्यादिना ट्युल्प्रत्ययस्तुडागमश्च] नुद्यमानः प्रेर्यमाणः, कश्चन नृपः, यन्त्रस्थस्य तैलाकर्षणयन्त्रलग्नस्य, सिद्धार्थस्य सर्षपस्य, पदे स्थाने, अभिषेकं लब्ध्वाऽपि सर्षपत्वं प्राप्यापीत्यर्थः, स्वमात्मानम्, असिद्धार्थमसर्षपम्, अमन्यतेति विरोधः; अपिशब्दो विरोधद्योतनार्थः; असिद्धार्थं भैमीप्राप्तिरूपसिद्धिरहितममन्यतेत्यविरोधाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः । अत्र सम्मर्दे यन्त्रस्थसर्षपवद्विशीर्णस्य मे कुतोऽर्थसिद्धिरित्यमन्यतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

राज्ञामिति ।—विदर्भेन्द्रपुरी कुण्डिनपुरं, तस्याः पताकाः अग्रकम्पैः स्वाग्रचलनैः, पथि मार्गे, स्त्यानतया संहततया, सैन्यसङ्कीर्णतयेत्यर्थः, ["संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः" इति स्त्यायतेर्निष्ठानत्वम्] आनुपूर्वीविलङ्घनाशक्त्या अक्रमचङ्क्रमणाशक्त्या,

प्राग्भूय कर्कोऽटक आचकर्ष सकम्बलं नागबलं यदुच्चैः ।
भुवस्तले कुण्डिनगामिराज्ञां तद्वासुकेश्वाश्वतरोऽन्वगच्छत् ॥८॥

विलम्बभाजां राज्ञाम् आह्वानसंज्ञानम् आकारणचेष्टां, दधुरिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ७ ॥

प्रागिति ।—भुवस्तले भूपृष्ठे, कुण्डिनगामिनां [श्रितादिषु गमिगामिनामुपसङ्ख्यानात् द्वितीयासमासः] राज्ञां सम्बन्धि, सकम्बलं सप्रावारम्,उच्चैर्महत्,यन्नागबलं गजबलं,[कर्म]अटतीत्यटकः शीघ्रं गन्ता,द्रुयगतिर्वा,["बहुलमन्यत्रापि"इत्यौणादिकः क्वन्प्रत्ययः] कर्कः श्वेताश्वः, ("पृष्ठ्यः स्थौरी सितः कर्कः" इत्यमरः) [जातावेकवचनम्] प्राग्भूय अग्रसरो भूत्वा, [प्रागिति सुबन्तस्य गतित्वाद्गतिसमासे क्त्वो ल्यप्] आचकर्ष आकृष्टवान् ; अश्वपूर्वं गजा गच्छन्तीति प्रसिद्धम्। तन्नागबलम्, अश्वतरो गर्दभादश्वायामुत्पन्नो वेसराख्यो वाहनविशेषः, ["वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे"इति ष्टरच्प्रत्ययः,"तस्य तनुत्वमन्यपितृकता"इति काशिका] सोऽन्वगच्छत् । [अत्रापि जातावेकवचनम्] अग्रतोऽश्वास्ततो गजास्ततोऽश्वतरा जग्मुरित्यर्थः । अन्यत्र—भुवस्तले रसातले,कुण्डिनगामिनः वासुकेर्वासुकिमहानागस्य सम्बन्धि, सकम्बलं कम्बलाख्यनागेन्द्रसहितं, ("कम्बलो नागराजे स्यात् सास्नाप्रावारयोरपि" इति विश्वः) यदुच्चैर्नागबलमहिसैन्यं, ("नागश्चाहौ गजे च ना" इति वैजयन्ती) कर्कोटकनामनागविशेषः प्राग्भूयाचकर्ष, तन्नागबलमश्वतरो नाम नागराजविशेषोऽन्वगच्छत्, ("अश्वतरो वेसरे च नागराजान्तरेऽपि च" इति विश्वः) कम्बलकर्कोटकाश्वतरादियुक्तो वासुकिश्च सबल आगत इत्यर्थः । अत्रोभयोः अहि-करिबलयोः प्रकृतत्वात् केवलं प्रकृतिश्लेषः ॥ ८ ॥

आगच्छदुर्वीन्द्रचमूसमुत्थैर्भूरेणुभिः पाण्डुरिता मुखश्रीः।
विस्पष्टमाचष्ट दिशां जनेषु रूपं पतित्यागदशानुरूपम्॥९॥
आखण्डलो दण्डधरः कृशानुः पाशीति नाथैः ककुभां चतुर्भिः।
भैम्येव बद्धा स्वगुणेन कृष्टैर्ययै तदुद्वाहरसान्न शेषैः॥१०॥
मन्त्रैः पुरं भीमपुरोहितस्य तद्बद्धरक्षं विशति क्व रक्षः?।
तत्रोद्यमं दिक्पतिराततान यातुं ततो जातु न यातुधानः॥११॥

आगच्छदिति।—आगच्छतामुर्वीन्द्राणां राज्ञां, चमूसमुत्थैर्भूरेणुभिः पाण्डुरिता धूसरीकृता, दिशां मुखश्रीः पतित्यागदशानुरूपं भर्त्तृप्रवासावस्थोचितं, रूपं "प्रोषिते मलिना कृशा" इत्युक्ताकारं, जनेषु विषये,विस्पष्टम् आचष्ट जनेभ्यः प्रकटीचकारेत्यर्थः। अत्रान्यधर्मस्यान्यत्रासम्भवाद्दिशां प्रोषितभर्त्तृकारूपसदृशरूपमिति सादृश्याक्षेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धाख्यो निदर्शनाभेदः। हरिद्वधूनामिति पाठे रूपकं व्यक्तम्॥ ९॥

अथेन्द्रादिलोकपालवृत्तान्तमाह, आखण्डल इति।—आखण्डलः इन्द्रः,दण्डधरो यमः, कृशानुः अग्निः, पाशी वरुणः, इति प्रसिद्धैः चतुर्भिः ककुभां नाथैः भैम्या स्वगुणेन स्वसौन्दर्यगुणेनैव, गुणरज्ज्वेति श्लिष्टरूपकं, बद्धा कृष्टैरिवेत्युत्प्रेक्षा, तदुद्वाहरसाद्भैमीपरिणयरागादेव, ययै कुण्डिनं प्रति यातं, [यातेर्भावे लिट्] शेषैरवशिष्टैः नैर्ऋतादिभिः षड्भिः,न ययै॥१०॥

अथ षड्भिर्नैर्ऋताद्यनागमने कारणमाह, मन्त्रैरित्यादि।—भीमस्य भीमभूपतेः, पुरोहितस्य मन्त्रैः रक्षोभयनाशकमन्त्रैः, बद्धरक्षं कृतरक्षणं, तत् पुरं कुण्डिनपुरं, रक्षो राक्षसः, क्व कुतः, विशति? न कथञ्चिदपीत्यर्थः; ततः रक्षोबन्धाद्धेतोः, यातुधानो नैर्ऋतः, दिक्पतिः जातु कदापि, तत्र पुरे, यातुं गन्तुम्, उद्यमं न आततान न चकार॥११॥

कर्त्तुं शशाकाभिमुखं न भैम्या मृगं दृगम्भोरुहनिर्जितं यत्।
तस्या विवाहाय ययौ विदर्भान् तद्वाहनस्तेन न गन्धवाहः ॥१२॥
जातौ न वित्ते न गुणे न कामः सौन्दर्य्य एव प्रवणः स वामः।
स्वच्छस्वशैलेचितकुत्सबेरस्तां प्रत्यगान्न स्त्रितरां कुबेरः ॥१३॥
भैमीविवाहं सहतेऽस्य कस्मादर्द्धं तनुर्या गिरिजा स्वभर्त्तुः?।
तेनाग्रजन्मा विदधे विदर्भानीशानयानाय तयान्तरायः ॥१४॥

कर्त्तुमिति।—गन्धवाहो वायुः,भैम्याः दृगम्भोरुहाभ्यां नयनारविन्दाभ्यां,निर्जितं मृगं स्ववाहनमृगम्,अभिमुखं कर्त्तुं न शशाकेति यत् तेनाशक्तत्वेन, तद्वाहनो मृगवाहनः, स इति शेषः, तस्याः भैम्याः, विवाहाय विदर्भान् जनपदान्, न ययौ वाहनं विना गन्तुमशक्यत्वादन्यवाहनाभावाच्च तत्र न गत इति भावः ॥१२॥

ननु श्रुतवित्तादिसम्पन्नः कुबेरः किमिति न यातस्तत्राह, जाताविति।—कामः कुमार्य्याः अभिलाषः, जातौ अभिजने, कौलीन्ये इत्यर्थः, न प्रवणो न तत्परः, वित्ते धने च, न प्रवणः, गुणे विद्याशीलादौ च, न प्रवणः, किन्तु सौन्दर्य्ये एव प्रवणः; कुतः? स कामः, वामो वक्रः सुन्दरश्च इत्यर्थः; अत एव भणन्ति —"कन्या वरयते रूपम्" इति। इति विचार्य्य स्वच्छे स्फटिकमयत्वाद्दिम्बग्राहिणि, स्वशैले कैलासे, ईचिता कुत्सा गर्हा, यस्य तादृशं बेरं शरीरं यस्य सः सम्यगवगतस्वकौरूप्य इत्यर्थः, कुबेरः स्त्रितराम् उत्कृष्टस्त्रीं, त्रैलोक्यसुन्दरीमित्यर्थः, ["नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्" इति घादिपरो ह्रस्वः] तां दमयन्तीं प्रति, न अगात् कौरूप्यलज्जया न गत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

भैमीति।—गिरिजा पार्वती,स्वभर्त्तुः ईश्वरस्य, भैमीविवाहं कस्मात् सहते? न कस्मादपीत्यर्थः। असहने कारणमाह,—या अस्य भर्त्तुः, अर्द्धं तनुः [समांशपरत्वान्नपुंसकत्वम्] ("पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं

स्वयंवरं भीमनरेन्द्रजाया दिशः पतिर्न प्रविवेश शेषः ।
प्रयातु भारं स निवेश्य कस्मिन्नहिर्महीगौरवमासहिः कः ? ॥१५॥
ययौ विमृश्योर्द्ध्वदिशः पतिर्न स्वयंवरं वीचितधर्मशास्त्रः ।
व्यलोकि लोके श्रुतिषु श्रुतौ वा समं विवाहः क्व पितामहेन ? ॥१६॥

समेंऽशके" इत्यमरः) भर्त्तुरर्द्धाङ्गभूता कथं सापत्न्यं सहते ? इति भावः । तेनासहनेन निमित्तेन, विदर्भान् जनपदान्, अव्रजन्त्या अगच्छन्त्या, तया देव्या, ईशानस्य ईश्वरस्य, यानाय विदर्भान् प्रति प्रयाणाय, अन्तरायो विघ्नः, विदधे विहितः ; अचलत्यर्द्धं कथमर्द्धं चलेत् ? चलने वा शरीरं विशीर्य्येत निष्क्रियं स्यात् तस्मात् ईशानदिक्पालो नायात इत्यर्थः ॥ १४ ॥

स्वयंवरमिति ।—दिशः पतिरधोदिक्पालः, शेषः शेषाहिः, भीमनरेन्द्रजायाः भैम्याः, स्वयंवरं न प्रविवेश । कुतः ? स शेषः, भारं भूभारं, कस्मिन् निवेश्य निधाय, प्रयातु ? न कस्मिन्नपीत्यर्थः ; तथा हि, महीगौरवं महीभारं, सासहिर्भृशं सोढ़ा, [सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ इति किकिनौ, तयोर्लिङ्वद्भावात् लोकेत्यादिना षष्ठीप्रति-षेधात् कर्मणि द्वितीया] अहिः अन्यः सर्पः, कोऽस्ति ? न कोऽपीत्यर्थः ॥ १५ ॥

ययाविति ।—वीचितं सम्यक् परिशीलितं, धर्मशास्त्रं येन सः, ऊर्द्ध्वदिशः पतिर्ब्रह्मा, विमृश्यायुक्तमिति निश्चित्यैव, स्वयं-वरं न ययौ । तथा हि, पितामहेन ब्रह्मणा पितुः पित्रा च, सम विवाहः, ("पितामहो विरिञ्चिः स्यात्तातस्य जनकोऽपि च" इति विश्वः) लोके क्व व्यलोकि दृष्टः ? श्रुतिषु वेदेषु, वा क्व श्रुतः ? न क्वापीत्यर्थः, "असपिण्डां यवीयसीम्" इति स्मरणादिति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १६ ॥

भैमीनिरस्तं स्वमवेत्य दूत्या मुखात् किलेन्द्रप्रमुखा दिगीशाः ।
स्पन्दे मुखेन्दौ च वितत्य मान्द्यं चित्तस्य ते राजसमाजमीयुः ॥१७॥
नलभ्रमेणापि भजेत भैमी कदाचिदस्मानिति शेषिताशा ।
अभूत्महेन्द्रादिचतुष्टयी सा चतुर्नली काचिदलीकरूपा ॥ १८ ॥
प्रयस्यतां तद्भवितुं सुराणां दृष्टेन पृष्टेन परस्परेण ।
तद्द्वैतसिद्धिर्न वतानुमेने स्वाभाविकात् कृत्रिममन्यदेव ॥ १९ ॥

भैमीति ।—अथ ते पूर्वोक्ताश्चत्वार एव, इन्द्रप्रमुखा दिगीशाः दूत्याः स्वप्रेषितदूतिकायाः, मुखात् स्वमात्मानं, भैम्या निरस्तं परिहृतम्, अवेत्य ज्ञात्वा, चित्तस्य मान्द्यं विषादजाड्यं, स्पन्दे गत्यां, मुखेन्दौ च वितत्य विषादात् मन्दगतयो विवर्णमुखाश्च भूत्वेत्यर्थः ; एतेन सानुभावो विषाद उक्तः ; राजसमाजमीयुः किल ॥ १७ ॥

अथोपायान्तरवैफल्यादिन्द्रादयः तां वञ्चयित्वा गृहीतुं प्रवृत्ता इत्याह, नलेति ।—अथ राजसभाप्राप्त्यनन्तरं सा महेन्द्रादीनां चतुष्टयी भैमी कदाचित् कस्याञ्चिद्वेलायां, नल इति भ्रमेण भ्रान्त्यापि, अस्मान् भजेत वृणीत, इत्येव शेषिताशा एतावन्मात्रावशेषितमनोरथा सती, उपायान्तरापगमादिति भावः ; अलीकरूपा काल्पनिकस्वरूपा, अत एव काचिदनिर्वाच्या, चतुर्नली नलचतुष्टयी, अभूत् चत्वारोऽपि नलरूप दधुरित्यर्थः । [तद्धितार्थेत्यादिना समाहारद्विगावकारान्तोत्तरपदत्वात् स्त्रियां "द्विगोः" इति ङीप्] ॥ १८ ॥

प्रयस्यतामिति ।—असः स भवितुं तद्भवितुं नलीभवितुं, [तच्छब्दादभूततद्भावे च्विः] प्रयस्यतां प्रयतमानानां, [यस्यतेः दैवादिकाल्लटः शत्रादेशः] सुराणां सम्बन्धिनी, द्वयोर्भावो द्विता, द्वितेव द्वैतं, [प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण्प्रत्ययः] तस्य नलस्य,

पूर्णेन्दुमास्यं विदधुः पुनस्ते पुनर्मुखोचक्रुरनिद्रमब्जम्।
स्ववक्त्रमादर्शतलेऽथ दर्शं दर्शं बभञ्जुर्न तथाऽतिमञ्जु ॥२०॥
तेषां तथा लब्धुमनीश्वराणां श्रियं निजास्येन नलाननस्य।
नालं तरीतुं पुनरुक्तिदोषं वह्निर्मुखानामनलाननत्वम् ॥२१॥

द्वैतं तस्मिन्द्विद्वितीयनलत्वसिद्धिः, तदत्यन्तसारूप्यसिद्धिरिति यावत्, दृष्टेन असौ नलतुल्यो जातो न वेत्यवलोकितेन, तथा पृष्टेन अहं नलतुल्यो जातो न वेति जिज्ञासितेन, परस्परेण नानुमिते अतिप्रयासेनापि नलतुलां नारोहदेवेति भावः, वर्त्तते खेदे। तथा हि, स्वाभाविकात् स्वभावसिद्धाद्रूपात्, क्रियया निर्वृत्तं कृत्रिमं कृतकं रूपं, ["ड्वितः क्त्रिः" "क्त्रेर्मप् नित्यम्" इति क्त्रिर्मप् च] अन्यद्विलक्षणमेव, हीनमेवेत्यर्थः। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १९ ॥

पूर्णेन्दुमिति।—ते देवाः, पुनः पूर्णेन्दुं पूर्णचन्द्रमिव, आस्यं विदधुः मुखं चक्रुः, तथा पुनरनिद्रं विकचम्, अब्जं पद्मं, मुखोचक्रुः, नलमुखसाम्यलाभाय पुनश्चन्द्रेण पद्मेन च मुखानि निर्ममुरित्यर्थः; अथानन्तरं, स्ववक्त्रमादर्शतले दर्पणान्तः, दर्शं दर्शं दृष्ट्वा दृष्ट्वा, पुनः पुनर्दृष्ट्वेत्यर्थः, [आभीक्ष्ण्ये णमुल् द्विर्वचनञ्च] तथा नलमुखवत्, अतिमञ्जु अतिसुन्दरं, नेति बभञ्जुर्भग्नं चक्रुः, निनिन्दुरित्यर्थः। अत्र पूर्णेन्द्वादिकारणसामान्येऽपि विवक्षितकार्य्यानुत्पत्तिकथनाद्विशेषोक्तिरलङ्कारः। "तत्सामग्र्यामनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिर्निगद्यते" इति लक्षणात् ॥२०॥

तेषामिति।—तथा तेन प्रकारेण, निजास्येन प्रयोज्येन, नलाननस्य श्रियं लब्धुं लम्भयितुम्, [इति णिजर्थो ग्राह्यः] यद्वा—निजास्येन साधनेन, तां श्रियं लब्धुं प्राप्तुम्, अनीश्वराणाम-

प्रियावियोगक्कथितात् किमैलाच्चन्द्रात् गृहीतैर्ग्रहपीड़िताच्चै ।
ध्यातात्तवेन स्मरतोऽपि सारैः स्वं कल्पयन्ति स्म नलानुकल्पम्?॥२२॥

समर्थानां, वह्निर्मुखानामग्निवक्त्राणाम्, "अग्निमुखा वै देवाः" इति श्रुतेः ("वह्निर्मुखाः क्रतुभुजः" "वह्निः शुष्मा कृष्णवर्त्मा" इति चामरः) तेषामिन्द्रादीनां सम्बन्धि, अनलाननत्वं वह्निमुखत्वम्, अथच नलस्याननमिव आननं येषां ते नलाननाः, [इत्युपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिः] ते न भवन्तीत्यनलाननास्तेषां भाव इत्यनलाननत्वं नलाननतुल्याननराहित्यं, पुनरुक्तिदोषम् "अग्निमुखा वै देवाः"इति श्रुत्या तेषां वह्निमुखत्वे पूर्वं सिद्धेऽपि पुनर्वह्निमुखत्वमम्पादनमिति पुनरुक्तिः, अथच पूर्वं नलरूपाप्राप्त्या नलाननतुल्याननराहित्ये सिद्धेऽपि पुनरवलोकनलोभूत्वा चन्द्रादिनाऽपि नलसदृशाननत्वाप्राप्त्या अनलाननत्वमिति पुनरुक्तिरित्येतादृशपुनरुक्तिदोषमित्यर्थः, तरीतुं परिहर्तुं, नालं न समर्थं, न तु नलाननत्वसम्भावनाऽपीत्यर्थः । द्वयोरप्यनलाननत्वयोर्भेदेऽपि श्लिष्टपदोपादानमहिम्नैकत्वाभिधानात् पौनरुक्त्यव्यपदेशः । अत्र नलाननश्रीलिप्सूनां तेषां न केवलं तदभावः, प्रत्युत दुस्तरतरपुनरुक्तिदोषरूपानर्थोत्पत्तिश्चेति द्वितीयविषमालङ्कारभेदः, "यत्रानर्थस्य वा भवेत्" इति लक्षणात् ॥ २१ ॥

प्रियेति ।—ते देवाः, प्रियावियोगेन उर्वशीविरहाग्निना, क्कथितात् निष्पक्वात्, ऐलादिलात्मजात् पुरूरवसः, कर्पूरादेरिवेति भावः ; तथा ग्रहपीड़ितात् राहुनिष्पीड़ितात्, चन्द्राच्च, यन्त्रनिष्पीडितात्तिलसर्षपादेरिवेति भावः ; भवेन हरेण, ध्यातात् स्मरतोऽपि कामाच्च, मुखमारुतसन्धुक्षिताग्निदग्धात् खदिरकाष्ठादेरिवेति भावः ; गृहीतैरुपात्तैः, सारैः साधनैः, स्वम् आत्मानं, नलस्यानुकल्पं प्रतिनिधिं, कल्पयन्ति स्म किम्?

नलस्य पश्यत्वियदन्तरं तैर्भैमीति भूपान् विधिराह्वतास्थे।
स्पर्द्धां दिगीशानपि कारयित्वा तस्यैव तेभ्यः प्रथिमानमाख्यत्॥२३॥
सभा नलश्रीयमकैर्यमाद्यैर्नलं विनाऽभूद्धृतदिव्यरत्नैः।
भामाऽङ्गणप्राघुणिके चतुर्भिर्देवद्रुमैर्द्यौरिव पारिजाते॥ २४॥

त्युत्प्रेक्षा, अन्यथा तदनुकल्पताऽपि कुत इति भावः। अन्येनापि कथननिष्पीड़नाग्निदाहादिना वस्तुसारः समाकृष्यते। एतेन प्रियावियोगादिजन्यकथनादिरहितेलचन्द्रादितोऽपि नलस्य सौन्दर्य्याधिक्यं व्यज्यते। ("मुख्यः स्यात् प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु ततोऽधमः" इत्यमरः)॥ २२॥

नलस्येति।—विधिर्ब्रह्मा, नलस्य तैर्भूपैः सह, इयत् एतत्परिमितम्, अन्तरं तारतम्यम्, इयं भैमी पश्यत्विति हेतोः, एतान् भूपानाह्वत आह्वतवान्, [ह्वयतेर्लुङि तङ्, "कृत्वादङ्गात्" इति तकारलोपः] किञ्च दिगीशानपि स्पर्द्धां कारयित्वा नलरूपधारणादिद्वारा दिगीशानपि नलेन सह मत्सरं कारयित्वेत्यर्थः, ["हृक्रोरन्यतरस्याम्" इति विकल्पादणिकर्त्तुः कर्मत्वम्] तस्य नलस्यैव, तेभ्य इन्द्रादिभ्योऽपि, ["पञ्चमी विभक्ते" इति पञ्चमी] प्रथिमानमाधिक्यम्, अस्यै भैम्यै,आख्यदाख्यातवान्, [ख्यातेर्लुङि "अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्" इति च्लेरङादेशः] त्रैलोक्यातिशायि लावण्यमस्येति भैमीं प्रत्याययितुमेव ब्रह्मा स्वयंवरव्याजेन त्रिलोकीमेकत्राचकर्षेत्युत्प्रेक्षा॥ २३॥

सभेति।—सभा सा राजसभा, नलश्रियो यमकैः पुनरुक्ताकारैः, तद्रूपधारिभिरित्यर्थः, धृतानि दिव्यानि रत्नानि यैस्तैः रत्नाभरणधारिभिरित्यर्थः, यमाद्यैश्चतुर्भिर्नलं विना तदा नलस्यानागमनात्तद्विनाभूतैरित्यर्थः, अत एव पारिजाते पारिजाताख्ये देवद्रुमे, भामायाः सत्यभामायाः, अङ्गणस्य चत्व-

तत्रागमद्वासुकिरीशभूषा-भस्मोपलेहस्फुटगौरदेहः।
फणीन्द्रवृन्दप्रणिगद्यमानः प्रसीदजीवाद्यनुजीविवादः॥२५॥
द्वीपान्तरेभ्यः पुटभेदनं तत् क्षणादवापे सुरभूमिपालैः।
तत्कालमालम्बि न केन यूना स्मरेषुपक्षानिलतूललीला॥२६॥

यस्य, प्राघुणिके अतिथौ सति, तया उपाहृते सतीत्यर्थः, ("आवेशिकः प्राघुणिक आगन्तुरतिथिः स्मृतः" इति हलायुधः) धृतदिव्यरत्नैर्मूलादग्रपर्य्यन्तं धृतमुक्तादिदिव्यरत्नैः, चतुर्भिर्देवद्रुमैर्मन्दारादिभिः, ("पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः। सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम्" इत्यमरः) द्यौः स्वर्ग इव, अभूत् अभादित्यर्थः, मन्दारादिषु सत्स्वपि पारिजातं विना यथा द्यौर्न शोभते, तथा नलरूपधारिषु यमादिषु सत्स्वपि नलं विना स्वयंवरसभा न शुशुभे। सभायामिन्द्रादयः समागता नलो नागत इति भावः॥ २४॥

तत्रेति।—ईशभूषा योगपट्टसम्पादनार्थं तत्र वासात् ईश्वराभरणभूतः, अत एव भस्मनः उपलेहेन उपलेपेन, तदङ्गरागभस्मसङ्क्रमणेन, स्फुटगौरदेहः शुभ्राङ्गः, वासुकिः फणीन्द्रवृन्दैः सर्पराजगणैः, प्रणिगद्यमानो व्याक्रियमाणः, ["नेर्गदनद—" इत्यादिना णत्वम्] प्रसीदजीवशब्दावादिर्यस्य सोऽनुजीविवादः सेवकजनकोलाहलः यस्य सः, आदिशब्दाज्जयादिशब्दसङ्ग्रहः; वासुकिः तत्र स्वयंवरे, आगमत् आगतः॥ २५॥

द्वीपान्तरेभ्य इति।—तत् पुटभेदनं कुण्डिनपुरं, द्वीपान्तरेभ्यः प्लक्षादिभ्यः, [अपादाने पञ्चमी] सुराश्च भूमिपालाश्च तैः, अथवा सुरभूमयः देवभूमयः द्वीपान्तरलक्षणाः, देवानां भोगदेशशालित्वेन द्वीपान्तराणाञ्च भोगभूमित्वेन सुरभूमित्वं

रम्येषु हर्म्येषु निवेशनेन सपर्य्यया कुण्डिननाकनाथः ।
प्रियोक्तिदानादरनम्रताद्यैरुपाचरच्चारु स राजचक्रम् ॥ २७ ॥
चतुःसमुद्रीपरिखे नृपाणामन्तःपुरे वासितकीर्त्तिदारे ।
औदार्य्यदाक्षिण्यदयादमानां चतुष्टयी रक्षणसौविदल्लाः ॥ २८ ॥

व्यपदेश इति भावः, ताः पालयन्ति ये तैः राजभिरित्यर्थः, क्षणादवापि अवाप्तम् । तथा हि, तस्मिन् काले तत्कालं स्वयंवरकालमित्यर्थः, [अत्यन्तसंयोगे द्वितीया] केन यूना स्मरेषूणां पक्षानिलेन तूलस्य कार्पासादेः, लीला इव लीला विलासः, नालम्भि ? न प्राप्तः ? ["चिण् भावकर्मणोः" इति लभेः कर्म्मणि लुङि चिण्, "विभाषा चिण्णमुलोः" इत्युपसृष्टाद्वैभाषिको नुमागमः]। अत्राखिलयूनां कामुकत्वेन कुण्डिनप्राप्तिरूपकारणेन द्वीपान्तरस्थभूपानां झटिति कुण्डिनप्राप्तिरूपकार्य्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः, स च तूलेति निदर्शनासङ्कीर्णः ॥२६॥

रम्येष्विति ।—सः कुण्डिननाकनाथः कुण्डिनेन्द्रो भीमः, राजचक्रं राजमण्डलं, रम्येषु हर्म्येषु निवेशनेन स्थापनेन, सपर्य्यया अर्घ्यपाद्यादिपूजया, तथा प्रियोक्तिः प्रियवचनं दानं गन्धमाल्यताम्बूलादिसमर्पणम्, आदरः समादरः सम्मानो वा, नम्रता विनयाचरणम्, एवमाद्यैरुपचारैः, आद्यशब्दाद्भोजनादिसंविधानसङ्ग्रहः ; चारु सम्यक्, उपाचरत् सन्तोषितवान् ॥२७॥

युक्तश्चैतदित्याह, चतुरिति ।—चतुर्णां समुद्राणां समाहारः चतुःसमुद्री,सा परिखा वलयं यस्य तस्मिन्,वासिताः स्थापिताः, कीर्त्तय एव दाराः कलत्राणि यस्मिन्, नृपाणां राज्ञाम्, अन्तःपुरे पृथिवीरूपे इति भावः, औदार्य्यं त्यागः, दाक्षिण्यं परचित्तानुवर्त्तनं, दया कृपा, दमः इन्द्रियसंयमनं, तेषां चतुष्टयी एव रक्षणे रक्षणार्थं, सौविदल्लाः कञ्चुकिनः, ("सौविदल्लाः कञ्चुकिनः'

अभ्यागतैः कुण्डिनवासवस्य परोक्षवृत्तेष्वपि तेषु तेषु।
जिज्ञासितस्वेप्सितलाभलिङ्गं स्वल्पोऽपि नावापि नृपैर्विशेषः ॥२९॥
अङ्के विदर्भेन्द्रपुरस्य शङ्के न सम्भ्रमी नैष तथा समाजः।
यथा पयोराशिरगस्त्यहस्ते यथा जगद्वा जठरे मुरारेः ॥३०॥

इत्यमरः)। औदार्य्यादिगुणचतुष्टयेन नृपाणां कीर्त्तिः रक्ष्यते, तद्विहीनानां कुतः कीर्त्तिरिति भावः। स्वकीर्त्तिरक्षणार्थं तेन राज्ञा भीमेन ते राजानः सत्कृता इति तात्पर्य्यम्। रूपकालङ्कारः॥ २८॥

अभ्यागतैरिति।—अभ्यागतैर्नृपैः कुण्डिनवासवस्य कुण्डिनेन्द्रस्य भीमस्य सम्बन्धिषु, परोक्षवृत्तेषु गूढ़निष्पन्नेषु अपि, अविना प्रत्यक्षवृत्तानां परिग्रहः; तेषु तेषु प्रियातिथ्युपचारेषु, जिज्ञासितस्य ज्ञातुमिष्टस्य, प्रयत्नान्वेषणीयस्य इत्यर्थः, [सनन्तात् कर्मणि क्तः] स्वेप्सितलाभस्य भैमीलाभस्य, लिङ्गं चिह्नं, गमकभूतः इति भावः, स्वल्पोऽपि विशेष उपचारतारतम्यं, नावापि न लब्धः; यस्मिन् नृपे उपचारविशेषः परिलक्ष्येत तस्मै एव भैमीं दास्यतीति हेतोः मदनुपचारविशेषः कस्य क्रियते इति परिज्ञानेच्छायां नृपैः कुत्रापि तद्विशेषो नावगतः; भीमेन सर्वेषां राज्ञां तुल्य एव समादरः कृतः, तत एव सर्वेऽप्यमंसत यत् भैमीलाभो ममैव भविष्यतीति भावः॥ २९॥

सर्वेषां राज्ञां कुण्डिननगरे समावेशो जात इत्याह, अङ्के इति।—विदर्भेन्द्रपुरस्य कुण्डिनपुरस्य, अङ्के अभ्यन्तरे, एष समाजो राजसङ्घः, अगस्त्यहस्ते पयोराशिः समुद्रः यथा, मुरारेः नारायणस्य, जठरे उदरे, जगद्वा यथा, तथा न सम्भ्रमी न सम्मितः इति न, किन्तु सम्भ्रमावित्यर्थः; शङ्के इत्युत्प्रेक्षायां, मुनिकुक्षिहरिकुक्ष्यौपम्येन अल्पेऽपि पुरे समाजस्य महतः सम्मितः

पुरे पथिद्वारगृहाणि तत्र चित्रीकृतान्युत्सववाञ्छयैव ।
नभोऽपि किर्मीरमकारि तेषां महीभुजामाभरणप्रभाभिः ॥३१॥
विलासवैदग्ध्यविभूषणश्रीस्तेषां तथाऽभूत् परिचारकेऽपि ।
अज्ञासिषुः स्त्रीशिशुबालिशास्तं यथागतं नायकमेव कञ्चित् ॥३२॥
अस्वेदगात्राश्चलचामरौघैरमीलनेत्राः प्रतिवस्तुचित्रैः ।
अम्लानमाला विपुलातपत्रैर्देवा नृदेवाश्च भिदां न भेजुः ॥३३॥

त्वोत्प्रेक्षणादुपमोत्प्रेक्षयोः सङ्करः, तेनाधारापेक्षया आधेयस्याधिक्यलक्षणाधिकालङ्कारः नगरस्य महत्त्वमत्यद्भुतं वस्तु च व्यज्यते ॥ ३० ॥

पुरे इति ।—तत्र पुरे उत्सववाञ्छया विवाहोत्सवाभिलाषेण, पन्थानो द्वाराणि गृहाणि च तान्येव चित्रीकृतानि, तेषामभ्यागतानां, महीभुजामाभरणप्रभाभिः नभः अपि तद्देशवर्त्ति इति भावः, किर्मीरं चित्रम्, अकारि, अपिशब्दात् पथिद्वारगृहाणि च चित्रीकृतानीति किं वाच्यम् ? । ("चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे" इत्यमरः)। अत्र समृद्धिमद्वस्तुवर्णनादुदात्तालङ्कारः ॥ ३१ ॥

विलासेति ।—तेषां राज्ञां, परिचारके सेवकेऽपि, विलासानां कटाक्षविक्षेपादिशृङ्गारचेष्टानां, वैदग्ध्यस्य वक्रोक्त्यादिभाषणे चातुर्य्यस्य, विभूषणानाञ्च श्रीः सम्पत्तिः, तथा अभूत्, यथा स्त्रियः शिशवो बालिशाः अज्ञाश्च, ("शिशावज्ञे च बालिशः" इत्यमरः) तं परिचारकम्, आगतं कञ्चिन्नायकं राजानमेव, अज्ञासिषुः अमंसत; विवेकिनस्तु तत्त्वत एव जानन्तीति भावः । राजभृत्याश्च राजकल्पा इति राज्ञामैश्वर्य्योक्तेरतिशयोक्तिः ॥३२॥

अथ श्लोकद्वयेन राज्ञां देवानाञ्च भेदो दुर्लक्ष्य इत्याह, अस्वेदेत्यादि ।—चलचामराणाम् ओघैः अस्वेदानि गात्राणि येषां

अन्योऽन्यभाषानवबोधभीतेः संस्कृत्रिमाभिर्व्यवहारवत्सु।
दिग्भ्यः समेतेषु नरेषु वाग्भिः सौवर्गवर्गो न जनैरचिह्नि ॥३४॥

ते तथोक्ताः, वस्तुनि वस्तुनि प्रतिवस्तु, [वीप्सायामव्ययीभावः] चित्रैरद्भुतैः, ("विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रम्" इत्यमरः) मीला मीलकाः ["गुरोश्च हलः" इति स्त्रियामप्रत्यये टाप्] तदग्रहीतानि अमीलानि अनिमिषाणि, यद्वा—न मीलन्तीत्यमीलानि, [पचाद्यच्] तानि नेत्राणि येषां ते तथोक्ताः अनिमिषदृष्टय इत्यर्थः, तथा विपुलैः आतपत्रैर्निमित्तैः अम्लानमाला देवाः इन्द्रादयः, नृदेवाः राजानश्च, भिदा भेदं, [षिद्भिदादिभ्योऽङ्] न भेजुः ; [देवपक्षे सर्वत्र उपलक्षणे तृतीया, राजपक्षे हेतौ तृतीया] देवानां स्वेदाद्यभावस्य स्वाभाविकत्वात् चामरीघादीनामुपलक्षितत्वं, राजपक्षे तु स्वेदाभावस्यास्वाभाविकत्वेन चामरौघादीनां तत्तत्साधनत्वं बोध्यम्। अत्रास्वेदगात्रादिपदार्थानां विशेषणगत्या देवभेदाभावहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ३३ ॥

अन्योऽन्येति।—दिग्भ्यः समेतेषु समागतेषु, नरेषु मनुष्येषु, अन्योऽन्यासां भाषाणाम् अनवबोधेन निमित्तेन भीतिः सङ्कोचात्, संस्कारेण निर्वृत्ताः संस्कृत्रिमाः, ["ड्वितः क्त्रिः" "क्त्रेर्मप् च नित्यम्"] ताभिर्वाग्भिर्व्यवहारोऽभिवादनव्यापारः, तद्वत्सु देवभाषयैव भाषमाणेष्वित्यर्थः, स्वर्गे भवाः इति सौवर्गा देवाः, [भवार्थे "तत्र भवः" इत्यण्, "द्वारादीनाञ्च" इत्यैजागमः आद्यस्वरस्य वृद्धिनिषेधश्च] तेषां वर्गः समूहः सौवर्गवर्गो देवसमूहः, नरैः कुण्डिनवासिभिः, नाचिह्नि देवत्वेन नाज्ञायि, [चिह्नशब्दात् "तत्करोति" इति ण्यन्ताल्लुङि णाविष्ठवद्भावे "विन्मतोर्लुक्" इति मतुपो लुक्]। भेदे अभेदलक्षणाऽतिशयोक्तिः ॥३४॥

ते तत्र भैम्याश्चरितानि चित्रे चित्राणि पौरैः पुरि लेखितानि ।
निरीक्ष्य निन्युर्दिवसं निशाश्च तत्स्वप्नसम्भोगकलाविलासैः ॥३५॥
सा विभ्रमं स्वप्नगताऽपि तस्यां निशि स्वलाभस्य ददे यदेभ्यः ।
तदर्थिनां भूमिभुजां वदान्या सती सती पूरयति स्म कामम् ॥३६॥
वैदर्भदूतानुनयोपहूतैः शृङ्गारभङ्गीष्वनुभाववत्सु ।
स्वयंवरस्थानजनाश्रयस्तैर्दिने परत्रालमकारि वीरैः ॥३७॥

त इति ।—ते सर्वे देवा नृपाश्च, तत्र तस्यां, पुरि कुण्डिने, पौरैः चित्रे आलेख्ये, लेखितानि चित्राणि नानाविधानि आश्चर्य्याणि, ("आलेख्याश्चर्य्ययोश्चित्रम्" इत्यमरः) भैम्याश्चरितानि निरीक्ष्य दिवसं निन्युः ; तस्याः सम्बन्धिभिः स्वप्नयाः सम्भोगकलाः सुरतचेष्टाः, ता एव विलासाः विनोदास्तैः, निशाश्च निन्युः । एतेन जागरावस्थोक्ता ॥३५॥

सेति ।—सती सा भैमी, तस्या निशि स्वयंवरात् पूर्वरात्रौ, स्वप्नगताऽपि अपि सम्भावनाया, जागरेऽसम्भावितत्वादिति भावः, एभ्यो देवेभ्यो राजभ्यश्च, स्वलाभस्य स्वप्राप्तेः, विभ्रमं भ्रान्तिम्, अलीकसङ्गतिमित्यर्थः, ददे दत्तवतीति यत्, तत् तस्मादलीकदानाद्धेतोः, वदान्या दात्री, सती भवन्ती, स्वप्राप्तिदानाद्वदान्यत्वं प्राप्नोति मिथ्यात्वात् पतिव्रता च सतीत्यर्थः, अर्थिनां देवानां भूमिभुजाञ्च कामं मनोरथं, पूरयति स्म, एवं स्वकामुकानेकलोकोत्तरयुवसमुदायेऽपि सा नलैकजीवितेव सती स्थितेत्यर्थः । पतिव्रतायाः स्वकामुकानां सर्वेषां कामपूरकत्वं विरुद्धं, तस्याः स्वप्नदर्शनस्य अलीकत्वात् तेन तथाविधसर्वकामपूरणेऽपि दोषाभावात् परिहारः ॥ ३६ ॥

वैदर्भेति ।—परत्र दिने परेऽहनि, वैदर्भस्य भीमनृपतेः, दूतैरनुनयेन प्रार्थनेन, उपहूतैः शृङ्गारभङ्गीषु रतिभाव-

भूषाभिरुच्चैरपि संस्कृतं यं वीक्ष्याकृत प्राकृतबुद्धिमेव।
प्रसूनबाणे विबुधाधिनाथस्तेनाथ साऽशोभि सभा नलेन ॥३८॥
धृताङ्गरागे कलितद्युशोभां तस्मिन् सभां चुम्बति राजचन्द्रे ।
गता वताच्णोर्विषयं विलङ्घ्य क्व चत्तनचत्रकुलस्य लक्ष्मीः ? ॥३९॥

विजृम्भणेषु, येऽनुभावाः कटाक्षविक्षेपादयः तद्वत्सु, शृङ्गारभङ्गीषु अनुभाववद्भिरिति पाठे—शृङ्गारचेष्टाः प्रकाशयद्भिरित्यर्थः; तैर्दिगन्तागतैः वीरैः, स्वयंवरस्थानभूतो जनाश्रयो मण्डपः, ("मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः" इत्यमरः) अलमकारि अलङ्कृतं, स्वयंवरस्थानं प्राप्तमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

भूषाभिरिति।—विबुधाधिनाथ इन्द्रः, यं नलं, वीक्ष्य भूषाभिर्भूषणैः, उच्चैरतिशयेन, संस्कृतेऽलङ्कृतेऽपि, प्रसूनबाणे मन्मथे, प्राकृतबुद्धिं पृथग्जनबुद्धिमेव, नीचबुद्धिमेवेत्यर्थः, ("प्राकृतस्तु पृथग्जनः" इत्यमरः) अकृत कृतवान्, न तु सुन्दरबुद्धिमित्यर्थः, [कृञः कर्त्तरि लुङि तङ् "ह्रस्वादङ्गात्" इति सकारलोपः] अथ राजागमनानन्तरं, तेन नलेन सा सभा अशोभि शोभा गमिता, अलङ्कृतेत्यर्थः, [शोभयतेः कर्मणि लुङ् | विबुधाधिनाथः पण्डितश्रेष्ठः सन्नपि संस्कृते प्राकृतबुद्धिं संस्कृतभाषिते प्राकृतभाषितत्वबुद्धिमकृतेति विरोधाभासः सूच्यते ॥ ३८ ॥

धृतेति।—धृतोऽङ्गरागोऽनुलेपनमेवाङ्गरागः अङ्गस्य चन्द्रबिम्बस्य, रागो रक्तता येन तस्मिन्, राजचन्द्रे नले, कलितद्युशोभा कलिता प्राप्ता, द्युशोभा स्वर्गीयशोभा आकाशशोभा च यया तां, सभां चुम्बति प्राप्ते सति, क्षत्राणि क्षत्रिया एव, नक्षत्राणि तत्कुलस्य लक्ष्मीरक्ष्णोर्विषयं विलङ्घ्य दृष्टिपथमतीत्य, क्व कुत्र,गता ? वतेत्याश्चर्य्ये ; नक्षत्रकुलमिव नलोदये सर्वं क्षत्र-

प्राक् दृष्टयः चोणिभुजाममुष्मिन्नाश्चर्य्यपर्य्युत्सुकिता निपेतुः।
अनन्तरं दन्तुरितभ्रुवान्तु नितान्तमीर्ष्याकलुषा दृगन्ताः॥४०॥
सुधांशुरेष प्रथमो भुवीति स्मरो द्वितीयः किमसावितीमम्।
दस्रस्तृतीयोऽयमिति चितीशाः स्तुतिच्छलान्मत्सरिणो निनिन्दुः॥
४१॥

कुलं निष्प्रभं जातमित्यर्थः। द्युशोभेत्यत्र शोभेव शोभेति सादृश्याक्षेपात निदर्शना, तया सहाङ्गाङ्गिभावेन रूपकस्य सङ्करः॥३९॥

प्रागिति।—प्राक् पूर्वम्, अमुष्मिन्नले, चोणीभुजां राज्ञां, दृष्टयः पूर्णदृष्टयः, आश्चर्य्येण विस्मयपारवश्येन, पर्य्युत्सुकिताः उत्कण्ठिताः सत्यः, निपेतुः, अनन्तरं तु दन्तुरितभ्रुवां द्वेषाद्विषमितभ्रुवा, दृगन्ताः कोणदृष्टयः, नितान्तमीर्ष्यया कलुषाः सन्तो निपेतुः। अत्रौत्सुक्येर्ष्याप्रयुक्तानां पूर्णापूर्णदृष्टीनां द्वयोना क्रमेणैकस्मिन्नले निपतनोक्तेर्द्वितीयः पर्य्यायभेदः। एक-मनेकस्मिन् अनेकमेकस्मिन् वा क्रमेण पर्य्याय इति सूत्रणात् तथौत्सुक्येर्ष्यालक्षणविस्मयद्वेषसञ्चारिभावनिबन्धनात् भावा-लङ्कारः प्रियोऽपरपर्य्याय इति द्वयोः संसृष्टिः॥ ४० ॥

सुधांशुरिति।—मत्सरिणः परशुभद्वेषिणः, चितीशाः भुवीति किमिति च पदद्वयस्य सर्वत्रान्वयः कार्य्यः; भुवि भूतले, एषः प्रथमः नवावतीर्णः, सुधांशुः मुख्यचन्द्रः, किम्? इति, असौ भुवि द्वितीयः स्मरः किम्? इति, अयं तृतीयः दस्रः आश्विनेयः, भुवि किम्? इति च, [दस्रयोर्द्वित्वेऽप्येकत्वविवक्षया एकवचनं, द्वेरकत्वेऽपि द्वित्वविवक्षाया द्वौ चन्द्रावविरुद्धम्; पुष्यवत् दारादिशब्देर्वाऽनियतवचनत्वाभावात्] इतीत्थम्, इमं नलं, स्तुतिच्छलात् निनिन्दुः असमानसमीकरणेन स्तुति-

आद्यं विधोर्जन्म स एष भूमौ द्वैतं युवाऽसौ रतिवल्लभस्य।
नासत्ययोर्मूर्त्तिरियं तृतीया इति स्तुतस्तैः किल मत्सरैः सः ॥४२॥
इहेदृशाः सन्ति कतीति दुष्टैर्दृष्टान्तितालीकनलावली तैः।
आत्मापकर्षे किल मत्सराणां द्विषः परस्पर्द्धनया समाधिः ॥४३॥

लोकोत्तरस्य निन्देवेति भावः। चन्द्रत्वाद्युत्प्रेक्षात्रयस्य संसृष्टिः ॥ ४१ ॥

आद्यमिति।—स एष नलः, भूमौ भूतले, विधोरिन्दोः, आद्यं जन्म प्रथमावतार इत्यर्थः, युवाऽसौ रतिवल्लभस्य कामस्य, द्वैतं द्वित्वं,द्वितीयकाम इत्यर्थः,इयं नलरूपा, नासत्ययोरश्विनोः, तृतीया मूर्त्तिः, इति स नलः, मत्सरैर्मत्सरवद्भिः, ("मत्सरोऽन्यशुभद्वेषस्तद्वत् कृपणयोरपि" इत्यमरः) "अर्श आदिभ्योऽच्" इति मत्वर्थीयोऽकारः] तैः स्तुतः किल? स्तुतः खलु? पूर्वश्लोकेन पुनरुक्तमपि कविना लिखितत्वात् स्थितं पूर्ववत् ॥४२॥

इहेति।—दुष्टैः खलैः, तैर्नृपैः, इह सभायाम्, ईदृशाः नलसदृशाः, कति कियन्तोऽपि, सन्तीति अलीकनलावली इन्द्रवरुणयमानलपङ्क्तिः, दृष्टान्तिता दृष्टान्तीकृता, तथा च अलीकनलावलीं निर्दिश्य अत्र सभायां बहवो नलेन तुल्यरूपा विद्यन्ते, तत् कथ नलमेव पुनः पुनः वर्णयथ? इति भावः। ननु नलसदृशानां बहूनां सत्त्वेऽपि स्वस्य कथं रूपोत्कर्षः? इत्यत आह—मत्सराणां मत्सरिणाम्, आत्मनोऽपकर्षे शत्रुसकाशात् न्यूनत्वे सति, द्विषः प्रतिपक्षस्य, परेण पुरुषान्तरेण, स्पर्द्धनया सङ्घर्षणया, काव्यन्तरसाधारण्यापादनेनेत्यर्थः, [स्वार्थे ण्यन्तात् युच्] समाधिः किल आत्मापकर्षपरिहारः खल्वित्यर्थः, एतादृशाः कति सन्तीति समानकोट्यन्तरोद्घाटनेन दूषयित्वा तुष्यन्तीति समुदायार्थः। अर्थान्तरन्यासः ॥ ४३ ॥

गुणेन केनापि जनेऽनवद्ये दोषान्तरोक्तिः खलु तत्खलत्वम्।
रूपेण तत्संसददूषितस्य सुरैर्नरत्वं यददूषि तस्य॥ ४४॥
नलानसत्यानवदत् स सत्यः कृतोपवेशान् सविधे सुरेशान्।
नोभाविलाभूः किमु दर्पकश्च भवन्ति नासत्ययुजो भवन्तः?॥४५॥

गुणेनेति।—केनापि गुणेन अनवद्ये अगर्ह्ये, सर्वगुणसम्पन्ने इत्यर्थः, [अवद्यपण्येत्यादिना निपातनात् साधुः] जने दोषान्तरोक्तिः कस्यचिदनवद्यधर्मस्य दोषत्वेनोद्घाटनमित्यर्थः, तत्खलत्वं तदेव तस्य वक्तुर्दुष्टत्वं खलु; कुतः? यत् यस्मात्, रूपेण सौन्दर्य्येण, तस्यां संसदि तया संसदा वा अदूषितस्य, प्रत्युत स्तुतस्यैवेति भावः, तस्य नलस्य सम्बन्धि, नरत्वं मनुष्यत्वं, सुरैरिन्द्रादिभिः, अदूषि अतिसौन्दर्य्यशाली अपि नरोऽयं न तु देव इति दोषत्वेनोद्घाटितमित्यर्थः। [दूषयतेः कर्मणि लुङ्]। सामान्योक्तस्य खलत्वस्य नरत्वदूषणेन समर्थनाद्विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥ ४४॥

नलानिति।—सत्यः स नलो यथार्थनलः, असत्यान् नलान् अलीकभूतान्, नलरूपधारिणः इत्यर्थः, सविधे समीपे, कृतोपवेशान् उपविष्टान्, सुरेशान् सुरेन्द्रादीन्, अवदत्; किमिति? — हे धन्याः! भवन्तः असत्यौ सत्यरहितौ न भवत इति नासत्यौ अश्विनौ दस्रौ [इति निपातनान्नञो नलोपाभावः] ताभ्यां युज्येते इति तद्युजौ तद्युक्तौ, ["सत्सूद्विष—" इत्यादिना क्विप्] उभाविलायामिलादव्या भवति इति इलाभूरैलः पुरूरवाः, [क्विप्] दर्पकः कामश्च, न भवन्ति किमु? इति प्रश्नः। ["शेषे प्रथमः" इति प्रथमपुरुषः] चत्वारो यूयमश्विनौ पुरूरवाः कामश्च किं न भवथ इत्यपृच्छदित्यर्थः, तेषु निजरूपदर्शनादन्येषामिव स्वस्यापि विस्मयावेशाच्च इत्थमप्राक्षीदिति भावः॥४५॥

अमी तमाहुः स्म यदत्र मध्ये कस्यापि नोत्पत्तिरभूदिलायाम् ।
अदर्पकाः स्मः सविधे स्थितास्ते नासत्यतां नापि बिभर्त्ति कश्चित्
॥ ४६ ॥

तेभ्यः परान्नः परिभावयस्व श्रिया विदूरीकृतकामदेवान् ।
अस्मिन् समाजे बहुषु भ्रमन्तो भैमी किलास्मासु घटिष्यतेऽसौ
॥ ४७ ॥

अमी इति ।—अथामी देवाः, तं नलम्, आहुः स्म ऊचुः, ["लट् स्मे" इति भूते लट्] उत्तरश्लोके "तेभ्यः परान्नः परिभावयस्व" इति वक्ष्यते, तत्र हेतुमाह, यदिति ।—यत् यस्मात् कारणात्, ते तव, सविधे समीपे, स्थिताः, ये वयमिति शेषः, अत्रैतेषु चतुर्षु अस्मासु, मध्ये कस्यापि इलायां बुधकलत्रे इलादेव्यां, भूमौ च, उत्पत्तिर्नाभूत्, अत्र न कोऽप्यैकः पुरूरवाः न कोऽपि च भौमः इत्यर्थः, किन्तु अदर्पका दर्पकात् कामाद्भिन्नाः, दर्पशून्याश्च, तव सौन्दर्य्यातिशयदर्शनेन गर्वशून्या इत्यर्थः, स्मः भवामः ; कश्चिन्नासत्यताम् आश्विनेयत्वं सत्यत्वञ्च, न बिभर्त्ति अस्मासु न कोऽपि नासत्यः, अथ च तव रूपधारणात् न कोऽपि सत्यः किन्तु सर्वे वयमसत्या इत्यर्थः । ("नासत्या-वश्विनौ दस्रौ" इत्यमरः) नासत्यतां सत्यतां न बिभर्त्तीति किन्त्वसत्यनला वयमित्यर्थान्तरम् ॥ ४६ ॥

तेभ्य इति ।—पूर्वश्लोकस्थयच्छब्दापेक्षया तदो व्यवहारः । तत्तस्मादिलाभवत्वाद्यभावात्, श्रिया सौन्दर्य्येण, विदूरीकृत-कामदेवान् अधरीकृतमन्मथान्, नोऽस्मान्, तेभ्यः ऐलादिभ्यः, परानन्यान्, परिभावयस्व निश्चिनुष्व; अन्यच्च—हे सौम्य ! श्रिया विदूरीकृतकामदेवान्नोऽस्मांस्तेभ्यः परानुत्कृष्टान्, विद्धि । अस्तु तावत्, अत्र किमर्थमागताः ? तत्राह—असौ भैमी अस्मिन्

असाम यन्नाम तवेह रूपं स्वेनाधिगत्य स्मितमुग्धभावाः ।
तन्नो धिगाशापतितान्नरेन्द्र ! धिक् चेदमस्माद्विबुधत्वमस्तु ॥४८॥
सा वागवाज्ञायितमां नलेन तेषामनाशङ्कितवाक्छलेन ।
स्वोरत्नलाभोचितयत्नमग्नमिनं न हि स्म प्रतिभाति किञ्चित् ॥४९॥

समाजे राजसङ्घे, बहुषु मध्ये भ्रमन्तौ पर्य्यटन्तौ, अस्मासु घटिष्यते संयोक्ष्यते, तथा बहुषु अस्मासु नलरूपेष्वपि भावः, अत एव भ्रमन्तौ नल इति भ्रान्तिमती सती, अस्मासु घटिष्यते सङ्गमिष्यति, किल इति सम्भावनायाम्, इत्याशयेनावास्माकमागमनमिति भावः । अत्रार्थद्वयस्यापि विवक्षितत्वात् केवलप्रकृतश्लेषः ॥ ४७ ॥

असामेति ।—हे नरेन्द्र ! यत् यस्मात्, तव नाम रूपञ्च स्वेन आत्मना, अधिगत्य ज्ञात्वाऽपि, स्मितमुग्धभावाः स्वीकृतमूढ़भावाः सन्तः, इह स्वयंवरे, असाम भवाम, तिष्ठामेति यावत्, [अस्तेर्लोट्] तत्तस्मात्, आशापतितान् भैमीलाभाशया आपतितानागतान्, नः अस्मान्, धिक्, इदञ्चास्माकं विबुधत्वं देवत्वं विपश्चित्त्वञ्च धिगस्तु ; अन्यच्च—यत्तव रूपमधिगत्य त्वद्वेशं धारयित्वा, स्मितमुग्धभावाः लब्धसौन्दर्य्याः सन्तः, ("मुग्धः सुन्दरमूढ़योः" इति विश्वः) असाम नाम दिव्यामहे खलु, [अस गतिदीप्त्यादानेष्विति धातोर्लोट्] तत्तस्मात्, नोऽस्माकम्, आशापतिता दिक्पतित्व, धिक्, ("आशा तृष्णादिशोरपि" इति विश्वः) इदमस्माद्विबुधत्वञ्च धिक्, तुच्छव्यापारत्वादिति भावः । ("विबुधः पण्डिते देव" इति विश्वः)। पूर्ववदेवालङ्कारः ॥४८॥

सेति ।—अनाशङ्कितवाक्छलेन अनाकलितदेववाक्कपटेन, नलेन तेषां देवानां, सा वाक् पूर्वोक्ता व्याजोक्तिः, अवाज्ञायितमाम् अतिशयेनावज्ञाता, देववाक्यस्य पुरःस्फूर्त्तिक

यः स्पर्द्धया येन निजप्रतिष्ठां लिप्सुः स एवाह तदुन्नतत्वम् ।
कः स्पर्द्धितुः स्वाभिहितस्वहानेः स्थानेऽवहेलां बहुलां न कुर्य्यात् ?
॥ ५० ॥

गौर्द्दैवतागीतयशःप्रशस्तिः श्रिया तड़िल्लल्लिताभिनेता ।
मुदा तदाऽवैक्षत केशवस्तं स्वयंवराडम्बरमम्बरस्थः ॥ ५१ ॥

एवार्थो गृहीतो न तु तात्त्विक इत्यर्थः । [जानातेरवपूर्वात् कर्मणि लुङि "तिङश्च" इत्यनेनातिशयार्थे तमप् प्रत्ययः, ततस्तस्य घसंज्ञा, ततः "किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे" इत्यनेनामुप्रत्ययः] कुतः ? हि यस्मात्, स्त्रीरत्नलाभे यः उचित-यत्नो योग्यव्यापारो देवताऽनुध्यानादिः, तत्र मग्नम् आसक्तम्, एनं नलं प्रति, किञ्चित् किमप्यन्यत्, न प्रतिभाति स्म न स्फुरति स्म ; व्यासङ्गो हि महान् विवेकप्रतिबन्धक इति भावः ॥४९॥

देववाक्यावज्ञां प्रति हेत्वन्तरमाह, य इति ।—योऽपकृष्टः, येनोत्कृष्टेन सह, स्पर्द्धया सङ्घर्षेण, निजप्रतिष्ठामुत्कर्षं, लिप्सुः लब्धुमिच्छुः, [लभेः सनन्तादुप्रत्ययः । सः स्पर्द्धमान एव, तस्योत्कृष्टपुरुषस्य, उन्नतत्वमुत्कृष्टत्वम्, आह ब्रवीति, तच्चेष्टयैव तस्यापकृष्टत्व स्फुटीभवतीत्यर्थः । तथा हि, कः प्रेक्षावान्, स्वेनैवाभिहिता स्वहानिः स्वापकर्षो येन तस्य, स्पर्द्धितुर्बहुलां भूयसीम्, अवहेलामवज्ञां, न कुर्य्यात् ? कुर्य्यादेवेत्यर्थः । ("रीढ़ा-वमाननावज्ञाऽवहेलनमसूर्क्षणम्" इत्यत्रावहेलयेति क्षीरस्वामी) स्थाने युक्तं, ("युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने" इत्यमरः) भैमीलाभार्थं नलरूपधारणरूपया इन्द्रादिदुश्चेष्टया नलस्य महानुत्कर्ष एव आसीत्, ततः नलेन तेषामवज्ञा युक्तैवेति भावः ॥५०॥

गौरिति ।—तदा तस्मिन् काले, केशवो विष्णुः, गौर्द्दैवतया ब्राग्देवतया, गीता यशःप्रशस्तिः कीर्त्तिप्रबन्धो यस्य सः,

अष्टौ तदाऽष्टासु हरित्सु दृष्टीः सदोदिदृक्षुर्निदिदेश देवः ।
लिङ्गीमदृष्टाऽपि शिरःश्रियं यो दृष्टौ मृषावादितकेतकीकः ॥५२॥
एकेन पर्य्यस्तिपदात्मनाऽद्रिं चक्षुर्मुरारेरभवत् परेण ।
तैर्द्वादशात्मा दशभिस्तु शेषैर्दिशो दशालोकत लोकपूर्णाः ॥५३॥

श्रिया लक्ष्मीदेव्या स्वशरीरस्थया, तड़िल्वतः सविद्युतो मेघस्य, ललितस्य विलासस्य, अभिनेता अनुकर्त्ता सन्, अम्बरस्थः स स्वयंवराडम्बरं स्वयंवरसभायोजनं, मुदा हर्षेण, अवैक्षत, किमुतान्य इति भावः। लक्ष्मीसरस्वतीसहितः नारायणः स्वयंवरं द्रष्टुमाजगाम इति निष्कर्षः ॥ ५१ ॥

अष्टाविति ।—तदा तस्मिन् काले, सदः स्वयंवरसभां, दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुः, आगत इति शेषः, देवश्चतुर्मुखः, अष्टासु हरित्सु दिक्षु, अष्टौ दृष्टीः निदिदेश प्रेरयामास, अष्टदिगाहूतजनताऽवलोकनार्थमित्यर्थः। यो देवः, लिङ्गीं ज्योतिर्लिङ्गसम्बन्धिनीं, शिरःश्रियं लिङ्गस्योत्तरावधिमित्यर्थः, अदृष्टाऽपि दृष्टौ लिङ्गशिरोदर्शनविषये, मृषा वदतीति मृषावादिनी सा कृता मृषावादिता मृषावादीकृतेत्यर्थः, [मृषावादिशब्दात्तत्करोतीति ण्यन्तात् कर्मणि क्तः, पुंवद्भाव-टिलोपाद्यर्थं णाविष्ठवद्भावोपसङ्ख्यानाट्टिलोपः] केतकी येन स कूटसाक्षीकृतकेतकीकुसुम इत्यर्थः ["नद्यृतश्च" इति कप्समासान्तः]। पुरा किल ब्रह्मा ज्योतिर्लिङ्गस्य शिरोदेशमदृष्टाऽप्यद्राक्षमित्यसत्यमुक्त्वा तत्र शिवशिरःपतितं केतकीकुसुम "शिवशिरःस्थितं मा ब्रह्मा तत आनीतवान्" इति कूटसाक्षीचकारेति पौराणिकी कथाऽत्रानुसन्धेया। तथा च शिवशिरःपारमिव स्वयंवरागतजनतासागरमष्टाभिर्दृष्टिभिः पश्यन्नपि नापश्यदिति निष्कर्षः ॥५२॥

एकेनेति ।- द्वादश आत्मानो रूपाणि यस्य स द्वादशात्मा

प्रदक्षिणं दैवतहर्म्म्यमद्रिं सदैव कुर्व्वन्नपि शर्व्वरीशः ।
द्रष्टा महेन्द्रानुजदृष्टिमूर्त्या न प्राप तद्दर्शनविघ्नतापम् ॥५४॥
विलोकमाना वरलोकलक्ष्मीं तात्कालिकीमप्सरसो रसोत्काः ।
जनाम्बुधौ तत्र निजाननानि वितेनुरम्भोरुहकाननानि ॥५५॥
न यक्षलक्षैः किमलक्षि ? नो सा सिद्धैः किमध्यासि सभाऽऽत्तशोभा ?।

सूर्य्यः, एकेन आत्मना रूपेण, अद्रिं मेरुं, पर्य्यक्षिपत् प्रदक्षिणीकृतवान्, परेणात्मना, मुरारेर्विष्णोः, चक्षुर्दक्षिणनेत्रम्, अभवत्, शेषैरवशिष्टैः, दशभिस्तैरात्मभिस्तु, लोकपूर्णाः जनसम्पूर्णाः, दश दिशोऽलोकत आलोकितवान् ॥ ५३ ॥

प्रदक्षिणमिति ।—शर्व्वरीशश्चन्द्रः, दैवतानां हर्म्यं वासगृहम्, अद्रिं मेरुं, सदैव प्रदक्षिणं कुर्व्वन्नपि महेन्द्रानुजस्य उपेन्द्रस्य विष्णोः, दृष्टिमूर्त्या वामनेत्ररूपेण, द्रष्टा सन् तस्य स्वयंवरस्य, दर्शनविघ्नेन यस्तापस्तं न प्राप ; चन्द्रस्य स्वयमनागतत्वेऽपि तत्र विष्णोरागतत्वात्तद्वामनयनरूपेणाद्राक्षीदेवेति कुतस्तस्यादर्शनक्लेश इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

विलोकमाना इति ।—रसेन रागेण, उत्का उन्मनसः, दर्शनरसोत्सुकाः सत्यः, ("उत्क उन्मनाः" इत्यमरः) [उत्क इति निपातसिद्धम्] तात्कालिकीं तत्कालभवां, वरलोकलक्ष्मीं परिणेतृजनशोभां, विलोकमानाः अप्सरसस्तत्र जनाम्बुधौ सभास्थजनरूपार्णवे, जलाशये एव कमलसम्भवात् जनेऽम्बुधित्वारोप इति भावः ; निजाननानि स्वमुखानि, अम्भोरुहकाननानि कमलवनानि, वितेनुः दधुः ; तदन्तर्गतानि तन्मुखानि पद्मानीव रेजुरित्यर्थः, तथा चाप्सरसोऽपि स्वयंवरसभा द्रष्टुमागता इति भावः ॥ ५५ ॥

नेति ।—तदा आत्तशोभा लब्धकान्तिः, सा सभा यक्षाणां

सा किन्नरैः किं न रसादसेवि ? नादर्शि हर्षेण महर्षिभिश्च ? ॥५६॥
वाल्मीकिरश्लाघत तामनेक-शाखत्रयीभूरुहराजिभाजा ।
क्लेशं विना कण्ठपथेन यस्य दैवी दिवः प्राग्भुवमागमद्वाक् ॥५७॥
प्राशंसि संसत् गुरुणाऽपि चार्वी चार्वाकतासर्वविदूषकेण ।
आख्यानपट्टं रसनां यदीयां जानामि वाचामधिदेवतायाः ॥५८॥

लक्षैः शतसहस्रैः, नालक्षि नादर्शि किम् ? सिद्धैर्वा नाध्यासि नाध्यासिता किम् ? किन्नरैः रसात् रागात्, सा सभा, नासेवि न सेविता किम् ? महर्षिभिः हर्षेण नादर्शि च न दृष्टा किम् ? तथा च सर्वैरदर्शीत्यर्थः । [सर्वत्र कर्मणि लुङ्] ॥ ५६ ॥

वाल्मीकिरिति ।—तां सभां, वाल्मीकिर्मुनिः, अश्लाघत अस्तुत, अनेकाः शाखाः कथकाः, आश्वलायनादिवेदविभागाः इति यावत्, वृक्षावयवविशेषाश्च यस्याः सा अनेकशाखा, त्रयाणां वेदानां समाहारः त्रयी, अनेकाशाखा चासौ त्रयी च अनेकशाखत्रयी,सा एव भूरुहराजिः तरुपङ्क्तिः, ता भजतीति तद्भाक् तेन, [भजो ण्वः] ("शाखा वेदप्रभेदेषु बाहौ पार्श्वद्रुमाङ्गयोः" इति वैजयन्ती) पथिकविश्रामवृक्षवतेत्यर्थः, यस्य कण्ठ एव पन्थाः तेन कण्ठपथेन दैवी वाक् छन्दोमयी सरस्वती, "मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वम्" इत्यादिरूपेण,क्लेशं विना अनायासेन, दिवः स्वर्गात्, प्राक् भुवं भूलोकम्, आगमत् आगता एव, छन्दोबद्धा सरस्वती येन प्रथमं भूलोकमवतारिता तेनादिकविनापि स्तुतेत्यर्थः ॥५७॥

प्राशंसीति ।—चार्वी चारुः रम्या, ["वोतो गुणवचनात्" इति ङीप्] संसत् सभा, चार्वाकतया चार्वाकसिद्धान्तितया, नास्तिकतया हेतुना इत्यर्थः, सर्वविदूषकेण वेदादिसर्वशास्त्रखण्डकेन, गुरुणा वृहस्पतिनाऽपि, प्राशंसि, किमुत अन्यैरिति भावः, नास्तिकप्रतारणार्थं चार्वाकशास्त्रं प्रणीय वृहस्पतिना वेदादिशास्त्रं

नाकेऽपि दीव्यत्तमदिव्यवाचि वचःस्रगाचार्य्यकवित् कविर्यः ।
दैतेयनीतेः पथि सार्थवाहः काव्यः स काव्येन सभामभाणीत् ॥५९॥
अमेलयद्भीमनृपः परं न नाकर्षदेतान् दमनस्वसैव ।
इदं विधाताऽपि विचिन्त्य यूनः स्वशिल्पसर्वस्वमदर्शयन्नः ॥ ६० ॥

दूषितमिति प्रसिद्धिः । यदीयां रसनां जिह्वां,वाचामधिदेवतायाः सरस्वत्याः, आस्थानपट्टम् आस्थानपीठं, सिंहासनमित्यर्थः, जानामि, ("आसनान्तरपीठयोः पट्टम्"इति विश्वः) । सर्वविदूषकेण वाचस्पतिनाऽपि स्तूयते इति सभाशोभायाः परमोत्कर्ष इति भावः ॥ ५८ ॥

नाकेऽपीति ।—यः काव्यः अतिशयेन दीव्यन्त्यः दीव्यत्तमाः देदीप्यमानाः, ["तसिलादिष्वाकृत्वसुचः" इति पुंवद्भावः] । दिव्यवाचः संस्कृतवाचः यस्मिन् तादृशे, नाके स्वर्गेऽपि, वचःस्रजां वाग्गुम्फनानाम्, आचार्य्यकम् आचार्य्यकत्वं, ["योपधाद्गुरूपोत्तमात् वुञ्"] तद्वित् कवितामार्गोपदेष्टा, कविः स्वयं कवयिता च, दित्याः अपत्यानि पुमांसो दैतेयाः दैत्याः, [दितिशब्दात् "कृदिकारात्" इति ङीषन्तात् "स्त्रीभ्यो ढक्" अन्यथा "दित्यदिति—" इत्यादिना ण्यप्रत्ययस्य पूर्वविप्रतिषेधेन ढगपवादिकत्वात्, लिङ्गविशिष्टपरिभाषा त्वनित्येति गतिः, भाष्यवार्त्तिकयोरनुक्तत्वादसाधुरिति केचित्, अभियुक्तप्रयोगादभियोक्तिकप्रसिद्धेश्च तन्नाद्रियन्ते] तेषां नीतेः पथि दैत्यनीतिमार्गे, सार्थं वहतीति सार्थवाहः,अग्रणीः, पथप्रदर्शकः इत्यर्थः, [कर्मण्यण्] स काव्यः कवेरपत्यं शुक्रः, ["कुर्वादिभ्यो ण्यः"] सभां तां स्वयंवरसभां, काव्येन प्रबन्धेन, अभाणीत् अवर्णयत् । ("काव्यं ग्रन्थे ग्रहे काव्ये" इति विश्वः) ॥ ५९ ॥

अथ षड्भिस्तत्काव्यमेवाह, अमेलयदित्यादि ।—एतान्

एकाकिभावेन पुरा पुरारिर्य: पञ्चतां पञ्चशरं निनाय।
तद्भीसमाधानममुष्य काय-निकायलीला: किममी युवान: ?॥६१॥
पूर्णेन्दुबिम्बाननुमासभिन्नानस्थापयत् क्वापि निधाय वेधा:।
तैरेव शिल्पी निरमादमीषां मुखानि लावण्यमयानि मन्ये ॥६२॥

यून: युवजनान्, भीमनृप: परं केवलं, न अमेलयत् स्वयंवरार्थं न मेलितवान्, तथा दमनस्वसा दमयन्त्येव, नाकर्षत्, स्वगुणैरिति शेष: ; किन्तु विधाताऽपि विचित्य एकत्र सङ्गृह्य, इदं पुरोवर्त्ति युवरूपं, स्वशिल्पसर्वस्वं स्वनिर्माणकौशलसम्पदं, न: अस्माकम्, अदर्शयत्। राज्ञ: प्रयत्नात् भैमीसौन्दर्य्यसम्पदा ब्रह्मण: स्वनिर्माणकौशलप्रकाशनव्यसनाच्चेदं युवमिलनं, न त्वेकस्मादित्युत्प्रेक्षा ॥ ६० ॥

एकाकीति।—य: पुरारि: पुरा एकाकिभावेन असहायत्वेन हेतुना, पञ्चशरं कन्दर्पं, पञ्चानां भाव: पञ्चता, सा च भौतिकस्य शरीरस्य स्वस्वांशस्य स्वेषु स्वेषु प्रवेश:, मरणमिति यावत्, तां निनाय, अमी युवान: अमुष्य कामस्य सम्बन्धिन्या:, तस्मात् पुरारे:, भिय: समाधानं निवारणं, निवारका इत्यर्थ:, कार्य्यकारणयोरभेदोपचार: ; कायनिकायलीला: शरीरसमूहविलासा:, कामकायव्यूहा: इति यावत्, किम् ? पूर्वं महादेव: सहायहीनं कन्दर्पं संजहार इति कन्दर्पस्यासहायत्वात् ततो भयमासीत्, इदानीम् एतद्युवशरीरैरात्मनो बहुत्वात् ततो न भयमिति भाव:। इयमुत्प्रेक्षा। सर्वे कामकल्पा इति निष्कर्ष: ॥ ६१ ॥

पूर्णेति।—शिल्पी निर्माणकुशलो, वेधा: अनुमासं मासि मासि, भिन्नान् नानाभूतान्, पूर्णेन्दुबिम्बान् संसारस्यानादित्वादसङ्ख्यानिति भाव: ; क्वापि निधाय निक्षिप्य, आच्छाद्येति

मुधाऽर्पितं मूर्द्धसु रत्नमेतैर्यन्नाम तानि स्वयमेत एव ।
स्वतः प्रकाशि परमात्मबोधे बोधान्तरं न स्फुरणार्थमर्थ्यम् ॥६३॥
प्रवेक्ष्यतः सुन्दरवृन्दमुच्चैरिदं मुदा चेदितरेतरं तत् ।
न शक्ष्यतो लक्षयितुं विमिश्रं दस्रौ सहस्रैरपि वत्सराणाम् ॥६४॥

यावत्, अस्थापयत् स्थापितवान्, चिरमरक्षदित्यर्थः । अथ तैः पूर्णेन्दुबिम्बैरेव, अमीषां यूनां, लावण्यमयानि मुखानि निरमात् निर्मितवानिति मन्ये । उत्प्रेक्षा ॥ ६२ ॥

मुधेति ।—एतैः नृपैः, मूर्द्धसु रत्नं मुधा अर्पितं शिरोमणिर्वृथा धृतः इत्यर्थः ; कुतः ? यत् यस्मात्, एते स्वयमेव तानि रत्नानि, नाम खलु, तथोत्कृष्टा इत्यर्थः । ("रत्नं स्वजातौ श्रेष्ठेऽपि" इत्यमरः) किं रत्नधारणेनेति वाच्यप्रतीयमानयोरभेदाध्यवसायेन वैयर्थ्योक्तिः । तथा हि, स्वतः प्रकाशि स्वयंप्रकाशि, परमात्मबोधे परमात्मविषयके तत्स्वरूपे वा ज्ञाने विषये, स्फुरणार्थं तज्ज्ञानप्रकाशनार्थं, बोधान्तरम् अनुव्यवसायादिरूप ज्ञानान्तरं, न अर्थ्यं नापेक्ष्यम् । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ६३ ॥

प्रवेक्ष्यत इति ।—दस्रौ अश्विनौ, उच्चैः महत्, इदं सुन्दरवृन्दं रमणीयवर्गं, मुदा कौतुकेन, प्रवेक्ष्यतः अन्तःप्रविष्टौ भविष्यतः, चेत् तत्तर्हि, विमिश्रं मिलितम्, इतरेतरम् अन्योऽन्यं स्वभ्रातृरूपं, वत्सराणां सहस्रैरपि लक्षयितुं मदीयः अयमेव भ्राता इति विविक्ततया ग्रहीतुं, न शक्ष्यतः शक्तौ न भविष्यतः ; तत्र सभायां स्थिताः सर्वे राजानः अश्विनीकुमारतुल्या इति भावः । अत्र दस्रयोः सौन्दर्य्यगुणसामान्येन सुन्दरवृन्दैकतादात्म्यात् सामान्यालङ्कारः, "सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता" इति लक्षणात् ॥ ६४ ॥

स्थितैरियद्भिर्युवभिर्विदग्धैरदग्धेऽपि कामे जगतः क्षतिः का ? ।
एकाम्बुबिन्दुव्ययमम्बुराशेः पूर्णस्य कः शंसति शोषदोषम् ? ॥६५॥
इति स्तुवन् हुङ्कृतिवर्गणाभिर्गन्धर्ववर्गेण स गायतेव ।
ओङ्कारभूम्ना पठतेव वेदान् महर्षिवृन्देन तथाऽन्वमानि ॥६६॥
न्यवीविशत्तानथ राजसिंहान् सिंहासनीयेषु विदर्भराजः ।
शृङ्गेषु यत्र त्रिदशैरिवैभिरशोभि काञ्चनभूधरस्य ॥ ६७ ॥

स्थितैरिति ।—विदग्धैः प्रगल्भैः अदग्धैश्च, स्थितैः इयद्भिः एतावद्भिः, युवभिः, उपलक्षितस्येति शेषः, जगतः कामे दग्धेऽपि का क्षतिः ? न्यूनता न काऽपीत्यर्थः । तथा हि, पूर्णस्य अम्बुराशेः एकाम्बुबिन्दुव्ययं कः शोष एव दोषस्तं शंसति ? न कोऽपि दोषत्वेन शंसतीत्यर्थः ; यथा समुद्रस्य एकबिन्दुजलव्यये समुद्रः शुष्कः इति न कोऽपि कथयति, तथा कामसदृशानां बहूनाम् एतेषां विद्यमानतायाम् एकस्य कामस्य नाशे पृथिव्याः का क्षतिः ? इति भावः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ६५ ॥

इतीति ।—इतीत्थं, स्तुवन् स काव्यः, गायतेव गन्धर्ववर्गेण हुङ्कृतीनां वर्गणाः पुनः पुनरुच्चारणानीत्यर्थः, ताभिः अन्वमानि अनुमोदितः, [कर्मणि लुङ्] तथा वेदान् पठतेव महर्षिवृन्देन ओङ्कारभूम्ना प्रणवभूयस्त्वेन, अन्वमानि अनुमोदितः । अत्र गानार्थैर्हुङ्कारैः वेदपाठार्थैः ओङ्कारैश्च काव्यवाक्यानुमोदनं कृतमिवेत्युत्प्रेक्ष्यते । ("ओमित्यनुमतं प्रोक्तं प्रणवं चाप्युपक्रमे" इति विश्वः) ॥ ६६ ॥

न्यवीविशदिति ।—अथ विदर्भराजः भीमः, तान् राज्ञः सिंहानिव राजसिंहान् राजश्रेष्ठान्, सिंहासनीयेषु न्यवीविशत् उपवेशयामास, [विशेर्णौ चङ्] यत्र येषु सिंहासनेषु, एभिः

विचिन्त्य नानाभुवनागतांस्तानमर्त्यसङ्कीर्त्यचरित्रगोत्रान्।
कथ्याः कथङ्कारममी सुतायामिति व्यषादि क्षितिपेन तेन ॥६८॥
श्रद्धालुसङ्कल्पितकल्पनायां कल्पद्रुमस्याथ रथाङ्गपाणेः।
तदाऽऽकुलोऽसौ कुलदैवतस्य स्मृतिं ततान क्षणमेकतानः ॥६९॥
तच्चिन्तनानन्तरमेव देवः सरस्वतीं सस्मितमाह स स्म।
स्वयंवरे राजकगोत्रवृत्त-वक्त्रीमिह त्वां करवाणि वाणि! ॥७०॥

राजसिंहैः, कात्तस्वरभूधरस्य हेमाद्रेः सुमेरोः, शृङ्गेषु त्रिदशैः देवैरिव, अशोभि शोभितम्। [भावे लुङ्] ॥ ६७ ॥

विचिन्त्येति।—तेन क्षितिपेन भीमेन, नानाभुवनेभ्यः नानाप्रदेशेभ्यः, आगतान् तान् यूनः, मर्त्यैः सङ्कीर्त्यानि कीर्त्तयितुं शक्यानि, चरित्राणि गोत्राणि कुलानि नामानि च, येषां ते न भवन्तीति तथोक्ताः तान् तथाविधान्, विचिन्त्य अमी युवानः, सुतायां विषये, कथङ्कारं केन प्रकारेण, ["अन्यथैवं कथम्" इत्यादिना णमुल्] कथ्याः कथनीयाः, इति हेतोः, व्यषादि विषसेन अभावि, [भावे लुङ्। "प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि" "सदिरप्रतेः"इति षत्वम्] एतेषां चरित्रगोत्रादीनि नरलोकैर्वर्णयितुमशक्यत्वात् दमयन्ती कथं ज्ञास्यतीति विषसो बभूवेति भावः ॥ ६८ ॥

श्रद्धाल्विति।—अथ विषादानन्तरम्, आकुलः असौ भीमः, तदा श्रद्धालूनां भक्तानां, ["स्पृहिगृहि—"इत्यादिना आलुच्प्रत्ययः] सङ्कल्पितकल्पनायाम् ईप्सितार्थसम्पादने, कल्पद्रुमस्य इच्छापूरकस्य, कुलदैवतस्य वंशपरम्परोपासितस्य, रथाङ्गपाणेः नारायणस्य, स्मृतिं स्मरणं, क्षणं व्याप्य एकतानः अनन्यवृत्तिः सन्, ततान, ("एकतानोऽनन्यवृत्तिः" इत्यमरः) ॥६९॥

तदिति।—तस्य भीमस्य, चिन्तनानन्तरं स्मरणानन्तरमेव,

कुलञ्च शीलञ्च बलञ्च राज्ञां जानासि नानाभुवनागतानाम्।
एषामतस्त्वं भव वावदूका मूकायितुं कः समयस्तवायम्?॥७१॥
जगत्त्रयीपण्डितमण्डितैषा सभा न भूता न च भाविनी वा।
राज्ञां गुणज्ञापनकैतवेन सङ्ख्यावतः श्रावय वाङ्मुखानि॥ ७२॥

स देवो हरिः, सरस्वतीं सस्मितमाह स्म। ["लट् स्मे" इति भूते लट्] किमिति? हे वाणि! इह स्वयंवरे त्वां राज्ञा समूहो राजकं, ["गोत्रोच—"इत्यादिना वुञ् तस्य गोत्राणां नाम्नां कुलानां, वृत्तानां चरित्राणाञ्च, वक्त्रीम् आख्यात्रीं, करवाणि, [प्रैषार्थे लोट्] अहमिति शेषः॥ ७०॥

कुलमिति।—हे वाणि! नानाभुवनागतानां राज्ञां कुलञ्च शीलञ्च बलञ्च जानासि, अतः कारणात्, त्वम् एषां वावदूका वक्त्री, वंशवीर्य्यादि गुणतो वर्णयित्रीत्यर्थः, भव, ("वावदूकोऽतिवक्तरि"इत्यमरः) [वावदूक इत्यस्य यङ्लुगन्तात् वदेः "उलूकादयश्च" इत्यनेन औणादिक ऊकप्रत्ययः, कुर्वादिगणे वावदूकशब्दपाठात् ऊकप्रत्यय इति माधवः] तथा हि, तव मूकायितुं मूकवदाचरितुं, तूष्णीं स्थातुमित्यर्थः, [मूकशब्दादाचारार्थे क्यजन्तात् "कालसमयवेलासु तुमुन्"] अयं कः समयः? को वाऽवसरः? अपि तु न कोऽपि इत्यर्थः। वाग्मिनाम् अवसरे तूष्णीम्भावो न युक्तः इत्यर्थान्तरन्यासः॥ ७१॥

वागवसरत्वमेवाह, जगदिति।—हे वाणि! जगत्त्रय्यां ये पण्डिताः वाचस्पत्यादयः, तैः अशेषैः मण्डिता एषा सभा न भूता न च भाविनी वा, अतो राज्ञां गुणज्ञापनकैतवेन गुणप्रकाशनच्छलेन, सङ्ख्यावतः पण्डितान्, वाङ्मुखानि उपन्यासान्, ("सङ्ख्यावान् पण्डितः कविः" इति, "उपन्यासस्तु वाङ्मुखम्" इति चामरः) श्रावय; पण्डितमण्डलीविलसिते

इतीरिता तच्चरणात् परागं गीर्वाणचूडामणिमृष्टशेषम्।
तस्य प्रसादेन सहाज्ञयाऽसावादाय मूर्ध्नाऽऽदरिणी बभार ॥७३॥
मध्येसभं साऽवततार बाला गन्धर्वविद्यामयकण्ठनाला।
त्रयीमयीभूतवलीविभङ्गा साहित्यनिर्वर्त्तितदृक्तरङ्गा ॥७४॥
आसीदथर्वा त्रिवलित्रिवेदी-मूलात् विनिर्गत्य वितायमाना।
नानाभिचारोचितमेचकश्रीः श्रुतिर्यदीयोदररोमरेखा ॥ ७५ ॥

विदुषां वाग्विजृम्भणम् उचितं, तत्रापि तूष्णीम्भावे वाग्विफलत्वमयोग्यता च स्यादिति भावः ॥ ७२ ॥

इतीति।—इति इत्थम्, ईरिता विष्णुना आज्ञप्ता, असौ वाणी, तस्य हरेः नारायणस्य, चरणात् गीर्वाणानां देवाना, चूडामणिभिः शिरोरत्नैः, मृष्टस्य प्रोञ्छितस्य, शेषं अवशिष्टं, परागं रेणुं, तस्य आज्ञया आज्ञारूपेण, प्रसादेन अनुग्रहेण, सह आदाय मूर्ध्ना आदरिणी आदरवती सती, बभार ॥७३॥

मध्येसभमिति।—सा वाणी, मध्ये सभायाः मध्येसभं ["पारे मध्ये षष्ठ्या वा" इत्यव्ययीभावः] अवततार। कीदृशी ? बाला बालस्त्रीरूपधारिणी, गन्धर्वविद्या गानविद्या, तन्मयस्तद्विकारः, कण्ठनालः यस्याः सा, त्रयीमयीभूताः त्रिधाभूताः, अन्यत्र—वेदविकारीभूताः, वलीविभङ्गाः त्रिवलीसर्वस्वानि यस्याः सा, साहित्येन कवित्वेन, निर्वर्त्तिता निष्पादिताः, दृशः दृष्टयः, तरङ्गा इव यस्याः सा ॥ ७४ ॥

अथ चतुर्दशश्लोक्या वाग्देवीमेव वर्णयति, आसीदिति।—अथर्वा श्रुतिः अथर्ववेदः, तिस्रो वलयः त्रिवलिः [त्रिवलिप्रसिद्धिः संज्ञा चेदिति वामनः] तद्रूपा त्रिवेदी, सैव मूलं तस्मात् विनिर्गत्य वितायमाना वितन्यमाना, [तनोतेरनुनासिकस्य विकल्पादात्वम्] अथर्वणस्तु त्रय्युद्धार इति प्रसिद्धिः। नानाविधानाम्

शिक्षैव साक्षाच्चरितं यदीयं कल्पश्रियाऽऽकल्पविधिर्यदीयः ।
यस्याः समस्तार्थनिरुक्तिरूपैर्निरुक्तविद्या खलु पर्य्यणंसीत् ॥७६॥
जात्या च वृत्तेन च भिद्यमानं छन्दो भुजद्वन्द्वमभूत् यदीयम् ।
श्लोकार्द्धविश्रान्तिमयीभविष्णु पर्वद्वयीसन्धिसुचिह्नमध्यम् ॥७७॥

अभिचाराणां हिंसाकर्मणाम्, उचिता पापातिशयात् युक्ता, मेचकश्रीः कृष्णकान्तिर्यस्याः सा, अन्यत्र—अनाभिचारो न भवतीति नानाभिचारः नाभिसञ्चरणमित्यर्थः, तस्य उचिता सा च सा मेचका श्रीर्यस्याः सा तथोक्ता, यदीया यस्याः सरस्वत्याः सम्बन्धिनी, उदरे रोमरेखा रोमराजिः, आसीत् ॥७५॥

शिक्षेति ।—शिक्षा तदाख्यग्रन्थ एव, साक्षात् स्वयमेव, यदीयं चरितम् अभूत्, परोपदेशरूपत्वादिति भावः । यदीयः आकल्पविधिः प्रसाधनविधिः, कल्पश्रिया कर्मकाण्डभूतया कल्पसूत्रलक्ष्म्या, निर्वृत्त इति शेषः । निरुक्तविद्या खलु एव यस्याः समस्तार्थानां सर्ववेदार्थानां, निरुक्तिरूपैः निर्वचनभङ्गिभिः, पर्य्यणंसीत् तद्रूपेण आसीदित्यर्थः । [णमेर्लुङ् "अस्तिसिचोऽपृक्ते—"इतीड़ागमः, "यमरमनमातां सक् च" इति सक् इड़ागमश्च "इट ईटि" इति सिचो लोपः, "उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य" इति णत्वम्] ॥ ७६ ॥

जात्येति ।—जात्या मात्रावृत्तरूपेण आर्य्यादिना च, वृत्तेन वर्णवृत्तरूपेण अक्षरसङ्ख्यातेन उक्थादिना च, भिद्यमानं द्विधाभूतं, तथा श्लोकार्द्धे विश्रान्तिमयीभविष्णु विश्रान्तिरूपतामापन्नं, छन्दः छन्दोग्रन्थः, यदीयं पर्वणोः कूर्परपूर्वोत्तरभागयोः, द्वयी तस्याः सन्धिः तेन सुचिह्नं सुव्यक्तं, मध्य कूर्परस्थानं यस्य तादृशं, भुजद्वन्द्वम् अभूत्, द्विविधं छन्दो भुजयुगलत्वेन श्लोकार्द्धविश्रान्तिः कूर्परत्वेन पर्य्यणंसीदित्यर्थः ॥ ७७ ॥

असंशयं सा गुणदीर्घभाव-कृतां दधाना विततिं यदीया ।
विधायिका शब्दपरम्पराणां किञ्चारचि व्याकरणेन काञ्ची ॥७८॥
स्थितैव कण्ठे परिणम्य हार-लता बभूवोदिततारवृत्ता ।
ज्योतिर्मयी यद्भजनाय विद्या मध्येऽङ्कमङ्केन भृता विशङ्के ॥७९॥

असंशयमिति ।—किञ्च गुणस्य पट्टसूत्रस्य, दीर्घभावेन दैर्घ्येण, कृता विततिं विस्तारं, दधाना, अन्यत्र—गुणस्य दीर्घस्य भावप्रत्ययस्य कृत्प्रत्ययस्य तेषां विततिं दधानेनेति विभक्ति-विपरिणामः; शब्दपरम्पराणां शिञ्जितपरम्पराणां, विधायिका जनयित्री, अन्यत्र—सुप्तिङन्तशब्दपरम्पराणां विधायकेन साधकेनेति विभक्तिविपरिणामः; सा प्रसिद्धा, यदीया काञ्ची व्याकरणेन अरचि रचिता, असंशयं संशयाभाव इत्यर्थः, ["अव्ययं विभक्ति—" इत्यादिना अर्थाभावेऽव्ययी-भावः] ॥७८॥

स्थितेति ।—कण्ठे वाचि,अन्यत्र—ग्रीवायां, परिणम्य रूपान्तरं प्राप्य, स्थिता,उदिता उक्ताः,तारा अश्विन्यादयो येषु तानि, वृत्तानि पद्यानि यस्या सा, अन्यत्र—उदिततारा प्रकाशितशुद्ध-मौक्तिका, सा च सा वृत्ता च वर्तुला च तथोक्ता, ("तारो मुक्तादि-संशुद्धौ तरणे शुद्धमौक्तिके" "वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढ-निस्तले"इति च विश्वामरौ) अङ्गानां शिक्षाकल्पादीनाम्, अन्यत्र —करादीनां मध्ये मध्येऽङ्गं, ["पारे मध्ये" इत्यादिनाऽव्ययी-भावः] अङ्केन एकद्व्यादिसङ्ख्यया चिह्नेन, भृता पूर्णा, अन्यत्र—अङ्केन क्रोडेन, वक्षसा इत्यर्थः,भृता धृता, [भर्तेर्बिभर्तेश्च कर्मणि क्तः] ("अङ्कं क्रोडेऽन्तिके चिह्ने" इति वैजयन्ती) ज्योतिर्मयी नक्षत्रप्रधाना, अन्यत्र—भास्वती, ("ज्योतिरग्नौ दिवाकरे । पुमान् नपुंसकं दृष्टौ स्यान्नक्षत्रप्रकाशयोः;" इति मेदिनी)

अवैमि वादिप्रतिवादिगाढ़-स्वपक्षरागेण विराजमाने।
तौ पूर्वपक्षोत्तरपक्षशास्त्रे रदच्छदौ भूतवतौ यदीयौ ॥ ८० ॥
ब्रह्मार्थकर्मार्थकवेदभेदात् द्विधा विधाय स्थितयाऽऽत्मदेहम्।
चक्रे पराच्छादनचारु यस्या मीमांसया मांसलमूरुयुग्मम् ॥८१॥
उद्देशपर्वण्यपि लक्षणेऽपि द्विधोदितैः षोड़शभिः पदार्थैः।
आन्वीक्षिकीं यद्दशनद्विमालीं तां मुक्तिकामाकलितां प्रतीमः॥८२॥

विद्या ज्योतिर्विद्येव, यद्भजनाय यस्याः सरस्वत्याः सेवनाय, हारलता बभूव इति विशङ्के इत्युत्प्रेक्षा ॥ ७९ ॥

अवैमीति।—वादिप्रतिवादिनोः गाढ़ेन निविड़ेन, स्वपक्षे रागेण अभिनिवेशेन, अन्यत्र—अन्तःपार्श्वरक्तत्वेन, विराजमाने पूर्वपक्षोत्तरपक्षशास्त्रे यदीयौ तौ प्रसिद्धौ, रदच्छदौ ओष्ठौ, भूतवतौ बभूवतुः, [भवतेः क्तवतुप्रत्ययः] अवैमि उत्प्रेक्षे। अत्र ओष्ठावपि वादिनावभिवदनव्यापारवन्तौ पूर्वोत्तरीभूतौ चेति द्रष्टव्यम् ॥ ८० ॥

ब्रह्मेति।—पराच्छादनचारु उत्कृष्टवसनाभिरामं, मांसमस्यास्तीति मांसलं पीवरं, [सिध्मादित्वात् लच्] यस्याः सरस्वत्याः, ऊरुयुग्मं परेषां प्रतिवादिनाम्, आच्छादनेन तिरस्करणेन, चारु शोभनम्, आत्मदेहं स्वस्वरूप, [चार्विति विशेषणान्नपुंसकं ग्राह्यम्] ("कायो देहः क्लीवपुंसोः" इत्यमरः) ब्रह्मैवार्थः प्रतिपाद्यार्थो यस्य सः, कर्मैवार्थः प्रतिपाद्योऽर्थो यस्य सः [“शेषाद्विभाषा” इति कप् भावप्रधानो निर्देशः] ताभ्यां ब्रह्मकाण्ड-कर्मकाण्डाभ्यां, यो वेदस्य भेदः द्वैविध्यं तस्माद्धेतोः, द्विधा विधाय पूर्वोत्तरमीमांसारूपेण द्विविधं कृत्वा, स्थितया प्रतिष्ठितया, मीमांसया द्वैविध्यया चक्रे कृतमिति गम्योत्प्रेक्षा ॥८१॥

उद्देशेति।—यस्याः सरस्वत्याः, दशनानां द्वयोर्मालयोः

तर्का रदा यद्वदनस्य तर्क्या वाटेऽस्य शक्तिः क्व ? तथाऽन्यथा तैः।
पत्रं क्व दातुं गुणशालिपूगम् ? क्व वादतः खण्डयितुं प्रभुत्वम् ?
॥ ८३ ॥

समाहारो द्विमाली दन्तपङ्क्तिद्वयी, ["आवन्तो वा" इति स्त्रीत्वे "द्विगोः" इति ङीप्] तामिव आकलितां गुम्फितां, मुक्तैव मुक्तिका, [मुक्ताशब्दात् स्वार्थे कप्रत्ययेन "केऽणः" इति ह्रस्वे तस्य "अभाषितपुंस्काच्च" इति कात् पूर्वस्येत्वम्] तां मुक्तावलीम् इत्यर्थः, उद्देशो नामतः कीर्त्तनं, तस्य पर्वणि अवसरेऽपि, समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणं तस्मिन्नपि, द्विधोदितैः उद्देशतया लक्षणतया च निर्दिष्टैरित्यर्थः ; अन्यत्र—उद्देशपर्वणि उद्देश्यपर्वदिवसे, तथा लक्षणे सामुद्रिकलक्षणे च, द्विधोदितैः द्वैगुण्येनोक्तैः, अत एव द्वात्रिंशत्सङ्ख्यकैरित्यर्थः, उभयषोड़शदशनत्वस्य भाग्यलक्षणत्वादिति भावः ; षोड़शभिः पदार्थैः प्रमाणादिनिग्रहस्थानान्तैः उपलक्षिताम् ; मुक्तिं मोक्षं कामयन्ते इति मुक्तिकामाः मुमुक्षवः, ["शीलकामिभक्ष्याचारिभ्यो णः" इति णप्रत्ययः] तैराकलिताम् अभ्यस्तां, प्रमाणादिसूत्रेण एतेषां तत्त्वज्ञानात् निःश्रेयसाधिगम इत्युक्तत्वादिति भावः ; तां प्रसिद्धाम्, अनु पश्चात्, वेदश्रवणानन्तरमित्यर्थः, ईक्षा परीक्षणमित्यन्वीक्षा, सा प्रयोजनमस्या इत्यान्वीक्षिकी तर्कविद्या, ["प्रयोजनम्" इति ठक्] तां प्रतीमः जानीमः, [प्रतिपूर्वादिणो लट्] द्विरावृत्तषोड़शपदार्था द्वात्रिंशद्दन्तपङ्क्तियुगलत्वेन परिणता इत्युत्प्रेक्षार्थः। प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदोपचारत्वात् आन्वीक्षिकीव तथा परिणतेत्युक्तां दशनाद्विमालीमिवाकलितां मुक्तिकामिति श्लिष्टपदोपात्तेन रूपकत्वेनोत्प्रेक्षायाः सङ्करः ॥८२॥

पुनर्दन्तानेव तर्कत्वेनापि उत्प्रेक्षते, तर्का इति।—यद्वदनस्य

सपल्लवं व्यासपराशराभ्यां प्रणीतभावादुभयीभविष्णु ।
तन्मत्स्यपद्माद्युपलक्ष्यमाणं यत्पाणियुग्मं वहते पुराणम् ॥ ८४ ॥

सम्बन्धिनः रदाः दन्ताः, ("रदना दशना दन्ताः रदाः" इत्यमरः) तर्काः ऊहाख्याः प्रमाणानुमापकज्ञानविशेषाः, तन्मयाः इत्यर्थः, तर्क्याः उत्प्रेक्ष्याः ; अन्यत्र—तर्कवत् कर्कशा इत्यर्थः । तथा हि, अस्य वदनस्य, तैः दन्तैस्तर्कैश्च, अन्यथा विना, वादे कथाया-मभिवदनव्यापारे च, तथा तादृशी, शक्तिः क्व ? दन्तैस्तर्कैश्च विना वादः कर्त्तुं न शक्यते इत्यर्थः ; एव तर्कैर्विना वादतः वाद-निमित्तात्, पत्रं प्रतिवादिने स्वपक्षसमर्थकं पत्रम्, अथवा प्रतिवादिनः प्रतिज्ञापत्रं, दातुं खण्डयितुं, क्व शक्तिः ? दन्तैर्विना च अदतः भक्षयतः, पत्रं ताम्बूलीदलादिकं, दातुं खण्डयितुं, शक्तिः क्व वा ? सामर्थ्यं न भवतीत्यर्थः ; [द्यतेश्च तुमुन् । तर्कैर्विना गुणशालिनां प्रतिभादिगुणवतां वावदूकानां, पूगं वृन्दं, वादतो वादेन, खण्डयितुं भङ्क्तुम्, अन्यत्र—वा इति छेदः, दन्तैर्विना अदतो भक्षयतः, "पदादयः पृथक् शब्दाः" इति मतेन न विद्यन्ते दतो दन्ता यस्य इत्यदतः दन्तरहितस्य वा, गुण-शालि रसाढ्यं, पूगं पूगीफलं, ("पूगः क्रमुकवृन्दयोः" इत्यमरः) खण्डयितुं शकलयितुं, प्रभुत्वं सामर्थ्यं, क्व वा ? श्लेषध्वनितेयं दन्तानां तर्कपरिणतत्वेन उत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ ८३ ॥

सपल्लवमिति ।—व्यासपराशराभ्यां प्रणीतभावात् प्रणीत-त्वात्, उभयीभविष्णु महापुराणोपपुराणतां प्राप्त, ["भुवश्च" इतीष्णुच्] यद्यप्यष्टादशपुराणानां कर्त्ता सत्यवतीसुतः, तथाऽपि "पुराणं वैष्णवं चक्रे यस्तं वन्दे पराशरम्" इत्यादि प्रसिद्धमेव-मुक्तम् ; तत् प्रसिद्धं, मत्स्यपद्मादि मत्स्यपद्मपुराणादिसंज्ञादिः, आदिशब्दात् कूर्मस्कन्दादीनां सङ्ग्रहः ; अन्यत्र—मत्स्यपद्मादि-

आकल्पविच्छेदविवर्जितो यः स धर्मशास्त्रव्रज एव यस्याः ।
पश्यामि मूर्द्धा श्रुतिमूलशाली कण्ठे स्थितः कस्य मुदे न वृत्तः ?
॥ ८५ ॥

भ्रुवौ दलाभ्यां प्रणवस्य यस्यास्तद्विन्दुना भालतमालपत्रम् ।

सामुद्रिकरेखादिः, आदिशब्दात् ध्वजकुलिशादिसङ्ग्रहः, तैः उपलक्ष्यमाणं निर्दिश्यमानमित्यर्थः, सपल्लवं कथाऽऽख्यायिकादिना सविस्तरं, ("पल्लवं त्वस्त्री प्रकोष्ठे चापि विस्तृतौ" इति वैजयन्ती) अन्यत्र—सह सदृशं पल्लवेन सपल्लव किसलयसदृशम् । ["अव्यय विभक्ति—"इत्यादिना सहशब्दस्य गुणीभूतसादृश्यार्थेऽव्ययीभावः । "अव्ययीभावे चाकाले" इति सहशब्दस्य सभावः] ("सहसादृश्यसाकल्य-यौगपद्यसमृद्धिषु" इति विश्वः) पुराणं मत्स्यपद्मादि, यस्याः सरस्वत्याः, पाणियुग्मं वृत्ते पाणिपद्मत्वेन परिणतमित्यर्थः । उत्प्रेक्षा ॥ ८४ ॥

आकल्पेति ।—आकल्पं कल्पान्तपर्य्यन्तं, विच्छेदेन विवर्जितः अविच्छिन्नसम्प्रदायोऽत्यर्थः ; अन्यत्र—आकल्पः अलङ्कारादिः, तद्विच्छेदविवर्जितः तत्सहितः, नित्यभूषित इत्यर्थः, श्रुतिर्वेदः एव, मूलं प्रमाणं, तेन शालते ; अन्यत्र—श्रुतिमूलाभ्यां कर्णमूलाभ्यां, शालते इति तथोक्तः, ("वेदे श्रवसि च श्रुतिः" इत्यमरः) अथवा—श्रूयते यः स श्रुतिः शब्दः, तस्य ग्रहणे मूलं कारणं, कर्णौ इत्यर्थः, ताभ्यां शालते ; कण्ठे स्थितो मुखस्थितः, अन्यत्र—कण्ठोपरि स्थितः, यो धर्मशास्त्राणां मन्वादिस्मृतीनां, व्रजः स एव यस्याः देव्याः, मूर्द्धा वृत्तः संवृत्तः, परिणत इत्यर्थः, अन्यत्र—वृत्तः वर्त्तुलः, मूर्द्धा कस्य मुदे न ? सर्वस्यापि स्यादेवेत्यर्थः, पश्यामि इति उत्प्रेक्षे, अहमिति शेषः ॥ ८५ ॥

तदर्द्धचन्द्रेण विधिर्विपञ्ची-निक्काणनाकोणधनुः प्रणिन्ये ॥ ८६ ॥
द्विकुण्डली वृत्तसमाप्तिलिप्याः कराङ्गुली काञ्चनलेखनीनाम्।
कैश्यं मसीनां श्मितभाः कठिन्याः काये यदीये निरमायि सारैः
॥ ८७ ॥

अथ नागरलिपेरोङ्काराचरमाश्रित्योत्प्रेक्षते, भ्रुवाविति।—
विधिः ब्रह्मा, प्रणवस्य ओङ्कारस्य, दलाभ्याम् उभयप्रान्तरेखाभ्या,
यस्याः दव्याः, भ्रुवौ, तथा तस्य विन्दुना विन्द्वाकाररेखया,
भाले ललाटे, तमालपत्रं तिलकं, ("तमालपत्रतिलक-चित्रकाणि
विशेषकम्" इत्यमरः) तस्य प्रणवस्य, अर्द्धचन्द्रेण अर्द्धचन्द्राकार-
रेखया, विपञ्च्याः वीणायाः, ("वीणा तु वल्लकी विपञ्ची" इत्य-
मरः) निक्काणनार्थं वादनार्थं, कोणधनुः कोणसंज्ञकं धनुरा-
कारं वाद्यसाधनञ्च, ("कोणो वीणादिवादनम्" इत्यमरः) प्रणिन्ये
निर्ममे। ["उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य" इति णत्वम्]
उत्प्रेक्षा ॥ ८६ ॥

द्विकुण्डलीति।—यदीये काये देहे, द्वयोः कुण्डलयोः
समाहारो द्विकुण्डली कर्णकुण्डलद्वयं, वृत्तायाः वर्त्तुलायाः,
समाप्तिलिप्या अवसानरेखायाः, विन्दुद्वयरूपायाः विसर्गाकाराया
इति यावत्, सारैः श्रेष्ठांशैः, निरमायि निर्मिता, [माङो लुङि
"आतो युक् चिण्कृतोः" इति युगागमः] लेख्यान्ते समाप्ति-
व्यञ्जको विसर्गः लिख्यते, स एव कुण्डलद्वयत्वेन परिणत
इत्यर्थः। विसर्गस्य रूपं यथा—"शृङ्गवत् बालवत्सस्य बालिका-
कुचयुग्मवत्। नेत्रवत् कृष्णसर्पस्य स विसर्ग इति स्मृतः।"
तथा च कराङ्गुली कराङ्गुल्यः, [जातावेकवचनम्] काञ्चनलेख-
नीनां सौवर्णलेखनीनां सारैः, तथा केशानां समूहः कैश्यं,
["केशाश्वाभ्यां यञ्-छावन्यतरस्याम्" इति यञ्प्रत्ययः] मसीनां

या सोमसिद्धान्तमयाननेव शून्यात्मतावादमयोदरेव।
विज्ञानसामस्त्यमयान्तरेव साकारतासिद्धिमयाखिलेव ॥ ८८ ॥
भैमस्तयाऽगद्यत मोदितुं ते वेला किलेयं तदलं विषद्य।
मया निगाद्यं जगतीपतीनां गोत्रं चरित्रञ्च यथावदेषाम् ॥८९॥

सारैः, तथा स्मितभा मन्दहासकान्तिः, कठिन्याः खटिकायाः, ("खटिकायान्तु कठिनी" इति विश्वः) सारैः निरमायि इत्युत्प्रेक्षा ॥ ८७ ॥

येति।—या देवी, सोमसिद्धान्तः कापालिकदर्शनम्, अथ च—सोमस्य इन्दोः, सिद्धान्तः अखण्डरूपञ्च, तन्मयम् आननं यस्याः सा इव स्थिता ; तथा आत्मानो न सन्तीति वादः शून्यात्मतावादः माध्यमिकबौद्धविशेषदर्शनं, तन्मयं तदेव, उदरं यस्याः सा तादृशीव, अथ च—शून्यात्मता निस्स्वरूपता, तद्वादो नास्तिवादः, तन्मयमुदरं यस्याः सा अतिकृशोदरीत्यर्थः, ["नासिकोदर—"इत्यादिना विकल्पादनीकारः] विज्ञानस्य निराकारविज्ञानमात्रस्य, सामस्त्यं साकल्यम् इति योगाचारबौद्धविशेषमतं, तन्मयं तदेव, अन्तरं यस्याः सा इव, अथ च—विज्ञानसामस्त्यमर्थविशिष्टज्ञानसम्पत्तिश्च, तन्मयमन्तरं यस्याः सेव ; तथा साकारता साकारविज्ञानवादी सौत्रान्तिकः ज्ञानानां नीलपीताद्याकारता, तत्सिद्धिस्तन्मयाः, अथ च—शोभनाकारतासम्पत्तिश्च तन्मयाः अखिलाः सर्वाः यस्याः सेव, स्थितेति शेषः, इति सर्वत्रोत्प्रेक्षा ; एवम्भूता सरस्वती मध्येसभम् अवततार इति ७४ श्लोकात्क्रियापदेन अन्वयः ॥ ८८ ॥ कुलकम्।

भैम इति।—अथ तया देव्या सरस्वत्या, भैमो भीमभूपतिः, अगद्यत उक्तः। किमिति ? हे राजन् ! इयं ते तव, मोदितुं हर्षं कर्त्तुं, वेला किल समयः खलु ; ["कालसमय-

अविन्दतासौ मकरन्दलीलां मन्दाकिनी यच्चरणारविन्दे।
अत्रावतीर्णा गुणवर्णनाय राज्ञां तदाज्ञावशगाऽस्मि काऽपि ॥९०॥
तत्कालवेद्यैः शकुनस्वराद्यैराप्तामवाप्तां नृपतिः प्रतीत्य।
तां लोकपालैकधुरीण एष तस्यै सपर्य्यामुचितां दिदेश ॥ ९१ ॥

वेलासु तुमुन्"] तत्तस्मात्, विषद्य खेदित्वा, अलं विषादो न कर्त्तव्य इत्यर्थः, ["अलंखल्वोः" इत्यादिना क्त्वाप्रत्ययः] कुतः? एषां जगतीपतीनां राज्ञां गोत्रं कुलं नाम च, ("गोत्रं नाम्नि कुलेऽपि च"इति विश्वः) चरित्रञ्च मया निगाद्यं वक्तव्यम्, अहं वक्ष्यामीत्यर्थः। ["ऋहलोर्ण्यत्" "गदमद—" इत्यादिसूत्रे अनुपसर्ग एव यतो विधानात्] ॥ ८९ ॥

का त्वम्? किमर्थमागता च? इत्याकाङ्क्षायामाह, अविन्दतेति।—असौ प्रसिद्धा, मन्दाकिनी यस्य पुंसः, चरणारविन्दे पादपद्मे, मकरन्दलीलां पद्ममधुविलासम्, अविन्दत, तस्य पुंसः श्रीविष्णोः, आज्ञाया वशगा वशवर्त्तिनी, काऽपि या काचित्, अस्मि अहं, राज्ञां गुणवर्णनाय अत्र स्वयंवरसभायाम्, अवतीर्णा, अस्मि इति शेषः, किं विशेषचिन्तया? इति भावः ॥ ९० ॥

तत्कालेति।—लोकपालैः इन्द्रादिभिः सह, एकधुरं वहतीत्येकधुरीणः समानस्कन्धः, ["एकधुराल्लुक् च" इति खप्रत्ययः] लोकपालसदृशः इत्यर्थः, एष नृपतिर्भीमः, अवाप्ताम् अकस्मात् सभायां प्राप्तां, तां वाग्देवीं, तत्काले वेद्यैः वेदयितुं शक्यैः, शकुनं शुभाशंसिनिमित्तं, ("शुभाशंसिनिमित्ते च खगे च शकुनं विदुः" इति शाश्वतः) स्वरः नासानिलः, आद्यशब्दाद्दक्षिणस्पन्दादिसङ्ग्रहः, तैरुपायैः, आप्तां हितां, प्रतीत्य निश्चित्य, तस्यै उचिता सपर्य्या पूजा, दिदेश समर्पयामास ॥ ९१ ॥

दिगन्तरेभ्यः पृथिवीपतीनामाकर्षकौतूहलसिद्धविद्याम्।
ततः क्षितीशः स निजां तनूजां मध्येमहाराजकमाजुहाव ॥८२॥
दासीषु नासीरचरीषु जातं स्फीतं क्रमेणालिषु वीक्षितासु।
स्वाङ्गेषु रूपोत्थमथाद्भुताब्धिमुद्वेलयन्तीमवलोककानाम् ॥ ८३ ॥

दिगिति।—ततो देवीपूजानन्तरं, सः क्षितीशः भीमः, दिगन्तरेभ्यः पृथिवीपतीनाम् आकर्षकौतूहले आकर्षणकर्मणि, सिद्धविद्यां सिद्धमन्त्रस्वरूपाम्, अमोघवृत्तिमित्यर्थः, सौन्दर्य्येण सर्वाकर्षणकारिणीमिति भावः, निजां तनूजां मध्येमहाराजकं महतो राजसमूहस्य मध्ये, आजुहाव आहूतवान्, [ह्वयतेर्लिटि "अभ्यस्तस्य च" इति द्विर्भावात् प्राक् सम्प्रसारणे रूपसिद्धिः]; भीमः सभायां दमयन्तीम् आनयामास इति भावः ॥ ८२ ॥

अथ षोड़शश्लोक्या दमयन्तीं वर्णयति, दासीष्वित्यादि।—कीदृशीम्? नासीरे चरन्तीति नासीरचरीषु अग्रेसरीषु, [चरेष्टः, टित्वात् ङीप्] दासीषु परिचारिकासु, वीक्षितासु सतीषु, जातम् उत्पन्नं, क्रमेण आलिषु सखीषु, वीक्षितासु स्फीत प्रवृद्धं, ["स्फायः स्फी निष्ठायाम्" इति स्फीभावः] अथानन्तरं, रूपात्थं सौन्दर्य्य-जन्म, अवलोककानां प्रेक्षकाणाम, अद्भुताब्धिं विस्मयसागरं, स्वाङ्गेषु दमयन्त्या अवयवेषु, वीक्षितेषु सत्सु उद्वेलयन्तीम् उद्वेलं कुर्वतीं, वेलामतिलङ्घयन्तीमित्यर्थः; भैमीं पपावपाङ्गैरथ राजराजिः इति १०८ श्लोकोक्तेन अन्वयः। [उद्वेलशब्दात् "तत्करोति" इति ण्यन्ताच्छतरि ङीप्]। अत्र एकस्मिन्नद्भुताब्धौ क्रमेणानेकेषां जातत्वस्फीतत्वोद्वेलत्वानां वृत्तिकथनात् पर्य्यायालङ्कारभेदः;—"एकस्मिन्ननेकमनेकस्मिन्नेकम्" इति लक्षणात् ॥८३॥

स्निग्धत्वमायाजललेपलोप-सयत्नरत्नाशुमृजांशुकाभाम् ।
नेपथ्यहीरद्युतिवारिवर्त्ति स्वच्छायसच्छायनिजालिजालाम् ॥९४॥
विलेपनामोदमुदागतेन तत्कर्णपूरोत्पलसर्पिणा च ।
रतीशदूतेन मधुव्रतेन कर्णे रहः किञ्चिदिवोच्यमानाम् ॥ ९५ ॥

स्निग्धत्वेति ।—पुनः किम्भूताम् ? स्निग्धत्वाय मार्दवगुणाय, मायाजलं जलगर्भताऽऽख्यो दोषः, "रागस्त्रासश्च विन्दुश्च रेखा च जलगर्भता । सर्वरत्नेष्वमी पञ्च दोषाः साधारणा मताः ॥" इति वाग्भटः । तथा लेपः वर्णोत्कर्षकारी द्रव्यविशेष-संयोगः, तयोः लोपः अभावः, ताभ्यां सयत्नानि कृतप्रयासानि, कथमपि तानि अनङ्गीकुर्वाणानि इत्यर्थः, यानि रत्नानि, [उपलक्षणमेतत्], गुणसम्पत्तिदोषविरहाभ्यां शुद्धानीत्यर्थः, [यती प्रयत्ने इति धातोः "श्वीदितो निष्ठायाम्" इति इण्प्रतिषेधः] तेषां रत्नानाम् अंशुमृजा किरणप्रसादः, सेव अंशुकाभा वस्त्रप्रभा यस्यास्तां, तथा नेपथ्यहीरद्युतिवारिवर्त्तिस्वच्छायम् आभरणवज्रप्रभाम्बुगतस्वप्रतिविम्बं, ["विभाषा सेना"इत्यादिना छायाशब्दस्य नपुंसकत्वम्] तेन सच्छाय सवर्णं, निजालिजालं स्वसखीकुलं यस्यास्ताम् । अत्र भूषामणिप्रभाभरमग्नेन स्वप्रतिविम्बेन सह सखीजनसादृश्योत्प्रेक्षया तासामपि तत्समानसौन्दर्य्यं वस्तु व्यज्यते ॥ ९४ ॥

विलेपनेति ।—पुनः किम्भूताम् ? विलेपनस्य चन्दनाद्यङ्ग-रागस्य, आमोदेन सौरभेण, मुदा प्रीत्या, आगतेन, तथा तस्याः दमयन्त्याः, कर्णपूरोत्पलं सर्पतीति तत्सर्पिणा तद्गन्धाकृष्टेन च, रतीशदूतेन कामसन्देशहारकेण, तदुद्दीपकेनेत्यर्थः, मधुव्रतेन भ्रमरेण, कर्णे किञ्चित् रहः रहस्यं, नल एव सभ्येषु सुन्दरतमः अतः स एव वरणीय इत्यादिरूपम्,

विरोधिवर्णाभरणाश्मभासां मल्लाजिकौतूहलमीक्षमाणाम्।
स्मरस्वचापभ्रमचालिते नु भ्रुवौ विलासात् वलिते वहन्तीम् ॥८६॥
सामोदपुष्पाशुगवासिताङ्गीं किशोरशाखाग्रशयालिमालाम्।
वसन्तलक्ष्मीमिव राजभिस्तैः कल्पद्रुमैरप्यभिलष्यमाणाम् ॥८७॥

उच्यमानामिव कामदेवसन्दिष्टं किमप्युपदेश्यमानामिव स्थिताम् इत्युत्प्रेक्षा। एतेन तस्यास्तदा किलकिञ्चितादिशृङ्गारचेष्टाविर्भावो व्यज्यते ॥ ८५ ॥

विरोधीति।—पुनः किम्भूताम्? विरोधिवर्णानां श्वेतकृष्णादिनानावर्णानाम्, आभरणाश्मनां भूषणमणीनां, या भासः तासां, मल्लाजिकौतूहलं मल्लयुद्धकौतुकं, परस्पराक्रमणसंरम्भमिति यावत्, ईक्षमाणां, पुनर्विलासात् वलिते स्त्रीस्वभावाल्लीलाचलिते, तत्रोत्प्रेक्षा—स्मरेण तुल्यतया स्वचापभ्रमाच्चालिते नु आदातुं कम्पिते इव स्थिते इत्यर्थः; [चल कम्पने इति मित्त्वेऽपि "ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गात् वा" इति विकल्पनाद्ध्रस्वाभावः] एवम्भूते भ्रुवौ वहन्तीं धारयन्तीम् ॥ ८६ ॥

सामोदेति।—पुनः किम्भूताम्? सामोदम् अतिमनोहरतदङ्गरूपवस्तुलाभेन सहर्षं यथा तथा, पुष्पाशुगेन कामेन, वासितम् अधिष्ठितम्, अङ्गं वपुर्यस्यास्ताम्, अन्यत्र—सामोदपुष्पाणि सुगन्धिकुसुमानि, आशुगो मलयानिलश्च, तैः वासिताङ्गीं सुरभीकृताङ्गीम्, ("आमोदो हर्षगन्धयोः" "आशुगौ वायुविशिखौ" इति विश्वामरौ) पुनः, किशोरशाखाः कोमलाङ्गुलयः, अग्रशया अग्रपाणयो यासां तादृश्य', आलिमालाः सखीपङ्क्तयो यस्यास्तां, ("पञ्चशाखः शयः पाणिः" इत्यमरः) अन्यत्र—किशोरशाखानां नवपल्लवानाम्, अग्रेषु ये शेरते इति तच्छयाः,

पीतावदातारुणनीलभासां देहोपलेपात् किरणैर्मणीनाम् ।
गोरोचनाचन्दनकुङ्कुमैण-नाभीविलेपान् पुनरुक्तयन्तीम् ॥९८॥
स्मरं प्रसूनेन शरासनेन जेतारमश्रद्दधतीं नलस्य ।
तस्मै स्वभूषाद्युशदंशुशिल्पं बलद्विषः कार्मुकमर्पयन्तीम् ॥ ९९ ॥

["अधिकरणे शेतेः" इत्यच् प्रत्ययः] तादृश्यः अलिमाला भृङ्गश्रेणयः यस्यां तां, तैः राजभिः कल्पद्रुमैरपि सर्वाभिलाषपूरकैरपीति भावः ; अभिलष्यमाणां वसन्तलक्ष्मीमिव, स्थितामिति शेषः ; यथा सर्वाभिलाषपूरकैरपि कल्पवृक्षैर्वसन्तलक्ष्मीरपेक्ष्यते तद्वद्राजभिरपीति सात्त्विकोक्तिः ॥ ९७ ॥

पीतेति ।—पुनः किम्भूताम् ? पीता गौराः, अवदाताः शुक्लाः, अरुणा रक्ताः, नीलाः कृष्णाश्च, भासो दीप्तयो येषां तेषां, मणीनां किरणैः देहस्य शरीरस्य, उपलेपात् अनुलेपनात्, गोरोचनादिचतुष्टयलेपान् पुनरुक्तयन्तीं सावर्ण्यात् पुनरुक्तान् कुर्वतीम् । एणनाभिः कस्तूरी । दमयन्त्याः पीतादिमणिप्रभया गोरोचनाद्यनुलेपनानां विफलत्वं साधितमिति भावः । अत्र गोरोचनाद्यनुलेपचतुष्टयस्य यथासङ्ख्यसम्बन्धेन पीतादिमणिकिरणकैतवकथनात् यथासङ्ख्यसङ्कीर्णसामान्यालङ्कारः । लक्षणमुक्तम् ॥ ९८ ॥

स्मरमिति ।—पुनः किम्भूताम् ? प्रसूनेन पुष्पमयेण, शरासनेन धनुषा, अतिकोमलेन पुष्पचापेन करणेन इत्यर्थः, नलस्य जेतारं जेतृं, स्मरम् अश्रद्दधतीं स्मरः पुष्पमयकोमलधनुषा नलं कथमपि जेतुं न शक्नुयादिति अविश्वसतीम्, अत एव तस्मै स्मराय, स्वभूषाद्युशदंशुभिः निजाभरणमणिकिरणैः, शिल्पः निर्माणं यस्य तादृशं, तन्निर्मितमित्यर्थः, बलद्विषः कार्मुकम् इन्द्रचापम्, अर्पयन्तीम्, इन्द्रधनुरिव नानावर्णा तस्या आभरण-

विभूषणेभ्यो वरमंशुकेषु ततो वरं सान्द्रमणिप्रभासु।
सम्यक् पुनः क्वापि न राजकस्य पातुं दृशा धातृकृतावकाशाम्
॥ १०० ॥

प्राक् पुष्पवर्षैर्वियतः पतद्भिर्द्रष्टुं न दत्तामथ तद्विरेफैः।
तद्भीतिभुग्नेन ततो मुखेन विधेरहो! वाञ्छितविघ्नयत्नः ॥१०१॥

रत्नशोभेति भावः। वीरधौरेयः नलः पुष्पचापदुर्जय इति मत्वा नलजयाय स्वाभरणमणिकिरणकल्पितम् ऐन्द्रं धनुः दृढ़ीयस्तस्मै कन्दर्पाय ददानामिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ ९९ ॥

विभूषणेभ्य इति।—पुनः किम्भूताम्? विभूषणेभ्यो वरं प्रथमं विभूषणेषु आसज्य ततोऽधिकं यथा तथा, अंशुकेषु वस्त्रेषु, सक्तया इति शेषः, ततो वरमधिकं, सान्द्रमणिप्रभासु, सक्तया इति शेषः, राजकस्य राजसमूहस्य, ["गोत्राच्च—" इत्यादिना वुञ्प्रत्ययः] दृशा दृष्ट्या, सम्यक् पातुं पुनः स्थैर्य्येण भूषणादिकं पुनः ईक्षितुं, क्वापि कुत्रापि, न धातृकृतावकाशां धात्रा विधात्रा, कृतोऽवकाशो दर्शनावकाशो यस्या एवम्भूतां, दमयन्त्याः किमपि अङ्गं स्थिरतया द्रष्टुं राजकदृष्टेरवकाशो विधात्रा न विहितः इत्यर्थः, उत्तरोत्तरविषयाकृष्टा पूर्वपूर्वविस्मरणेन राजकदृष्टिर्न क्वापि क्षणमवस्थितेति भावः। अत्र विभूषणानामुत्तरोत्तरोत्कर्षद्वारेण राजकदृष्टेः क्रमेण विभूषणाद्यनेकाधारसम्बन्धोक्तेः सारालङ्कारः; "उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सारः" ॥१००॥

प्रागिति।—पुनः किम्भूताम्? प्राक् प्रथमं, वियतः आकाशात्, पतद्भिः पुष्पवर्षैः दमयन्त्या रूपदर्शनेन तदुपरि सन्तुष्टदेवगणमुक्तकुसुमवर्षणैः, अथ अनन्तरं, तद्विरेफैः तत्पुष्पाकृष्टभृङ्गैः, ततोऽनन्तरं, तद्भीतिभुग्नेन भृङ्गभयनम्रेण, मुखेन च द्रष्टुं न

एतद्वरं स्यामिति राजकेन मनोरथातिथ्यमवापिताय।
सखीमुखायोत्सृजतीमपाङ्गात् कर्पूरकस्तूरिकयोः प्रवाहम्॥१०२॥
स्मितच्छदन्तच्छदकम्पकिञ्चिद्दिगम्बरीभूतरदांशुवृन्दैः।
आनन्दितोर्वीन्द्रमुखारविन्दैर्मुदं नुदन्तीं हृदि कौमुदीनाम्॥१०३॥

दत्ताम् एतैः प्रतिबद्धदर्शनामित्यर्थः, राजकस्येति शेषः। तथा हि, विधिः दैवस्य, वाञ्छितविघ्नयत्ना वाञ्छितार्थविघात-व्यसनिता, अहो! आश्चर्यरूपः, इत्यर्थान्तरन्यासः एकस्या राजदृष्टेः क्रमेण भैमीदर्शनप्रतिबन्धकपुष्पदृष्ट्याद्यनेकाधार सम्बन्धोत्थेन पर्य्यायेण सङ्करः॥ १०१॥

एतदिति।—पुनः किम्भूताम्? एतत् सखीमुखं, वरं स्याम् अस्माकम् एतन्मुखत्वे सति भैमीदृष्टि लाभः सेत्स्यति अतो राजत्वापेक्षया अहं तदात्मको वरं भवेयं, [प्रार्थनाया लिङ्] इति राजकेन राजसमूहेन, मनोरथस्य आतिथ्यम् अतिथित्वम्, अभिलाषविषयताम् इति भावः, [ब्राह्मणादित्वात् ष्यङ्प्रत्ययः] अवापिताय प्रापिताय, सखीमुखाय अपाङ्गात् नेत्रप्रान्तात्, कर्पूरस्य कस्तूरिकायाश्च [स्वार्थे कः, "केऽणः" इति ईकारस्य ह्रस्वः] प्रवाहं श्वेतकृष्णकान्तिप्रवाहम्, उत्सृजतीं प्रवर्त्तयन्तीं, सखीमुखमेव कटाक्षैः वीक्षमाणामित्यर्थः। ["आच्छीनद्योर्नुम्" इति विकल्पान्नुमभावः]। दृष्टीनां सितासितत्वेन निर्देशः, अत एव विषयनिगरणेन विषयिमात्रोपनिबन्धात् भेदे अभेदरूपातिशयोक्त्यलङ्कारः॥ १०२॥

स्मितेति।—पुनः किम्भूताम्? आनन्दितानि मां प्रतीयं प्रसन्नेति बुद्ध्या हृष्टानि, अन्यत्र—विकसितानि; उर्वीन्द्रमुखार-विन्दानि राजमुखरूपपद्मानि यैस्तैः, अत एव स्मितच्छदः ईषद्धा-स्यादृयुक्तयोः, दन्तच्छदयोः अधरोष्ठयोः, कम्पेन किञ्चिद्दिगम्बरी-

प्रत्यङ्गभूषाच्छमणिच्छलेन यल्लग्नतानिश्चललोकनेत्राम्।
हाराग्रजाग्रद्गरुडाश्मरश्मि-पीनाभनाभीकुहरान्धकाराम् ॥१०४॥
तद्गौरसाराम्मितविस्मितेन्दु-प्रभाशिरःकम्पकचोऽभिनेतुम्।
विपाण्डुतामण्डितचामराली-नानामरालीकृतलास्यलोलाम्
॥१०५॥

भूतैः ईषत् प्रकाशीभूतैः, यद्वा—दिशाम् अम्बरीभूतैः आच्छादन-स्वरूपैः, दिग्व्यापिभिरित्यर्थः, रदांशूना दन्तकान्तीनां, वृन्दैः कौमुदीनां हृदि, स्थितामिति शेषः, मदं गर्वं, नुदन्तीं खण्ड-यन्तीं, कौमुदीमधुरमन्दहासामित्यर्थः, कौमुद्यो हि पद्मविकासने ऽसमर्थाः, एतैः रदांशुवृन्दैस्तु नृपमुखपद्मानि विकासितानि इति भावः, व्यतिरेकालङ्कारश्च ॥ १०३ ॥

प्रत्यङ्गेति।—पुनः किम्भूताम्? प्रत्यङ्गं प्रत्यवयवं, ये भूषाच्छमणयः अलङ्कारस्थानिर्मलरत्नानि, तेषां छलेन येषु अङ्गेषु लग्नानि तेषु अङ्गेषु निश्चलानि, हर्षपारवश्यादिति भावः; [खञ्जकुब्जवत् समासः] लोकनेत्राणि दर्शनोत्सुकजननेत्राणि यस्यास्तामिव; वस्तुतः नानाविधरत्नालङ्कारभूषितामिति भावः। अत्र दमयन्तीदर्शनोत्सुकाना नेत्राण्येवैतानि, न तु रत्ना-नीति सापह्नवोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या। पुनः हाराग्रे जाग्रतः प्रकाशमानस्य, गरुडाश्मनः गरुत्मद्रत्नस्य, रश्मिभिः पीनाभं सान्द्रप्रभं, नाभीकुहरान्धकारं यस्यास्ताम्। अत्र मरकतच्छायस्यान्धकारैः साम्योक्तेः सामान्यालङ्कारः ॥१०४॥

तदिति।—पुनः किम्भूताम्? तस्याः भैम्याः, गौरसारस्मितेन विशदोत्कृष्टमन्दहासेन, विस्मितायाः विस्मयाविष्टायाः, इन्दु-प्रभायाः चन्द्रिकायाः, शिरःकम्पकचोऽभिनेतुम् अनुकर्तुमिव; इत्युत्प्रेक्षा; विपाण्डुतामण्डिता धावल्यशोभिताः, चामराल्यः

तदङ्गभोगावलिगायनीनां मध्ये निरुक्तिक्रमकुण्ठितानाम् ।
स्वयं धृतामप्सरसां प्रसादं ह्रियं हृदो मण्डनमर्पयन्तीम् ॥१०६॥
तारा रदानां वदनस्य चन्द्रं रुचा कचानाञ्च नभो जयन्तीम् ।
आकण्ठमक्ष्णोर्द्वितयं मधूनि मञ्चोभृतः कस्य न भोजयन्तीम् ?
॥१०७॥

चामरपङ्क्तय एव, नाना मराल्यः हंस्य, ताभिः कृता लास्यलीला नृत्यचेष्टा यस्यास्ता, निजमन्दहासमर्जनतीविस्मय-कम्प्यमानचन्द्रिकांशरःकम्पचारुचामरचयवीज्यमानामित्यर्थः ॥ १०५ ॥

तदङ्गेति।—पुनः किम्भूताम् ? सैवाङ्गं काव्यार्थतया शरीरं यासां ताः तदङ्गाः तद्विषया इत्यर्थः, "शब्दादौ मूर्त्तिभिः ख्यातौ" इति लक्षणात् ; तासां भोगावलीनां प्रबन्धविशेषाणां, गायन्त्यः गायिकाः, [कर्त्तरि ल्युट् ङीप्] तासां, मध्ये गानमध्ये, निरुक्तिक्रमेषु निष्कृष्टोच्चारणप्रकारेषु, कुण्ठितानां लुप्तप्रतिभानाम्, अप्सरसां स्वयं धृतां हृदः स्वान्तस्य वक्षसश्च, मण्डनम् अलङ्कारभूता, ह्रियं लज्जामिव, प्रसादं पारितोषिकम्, अर्पयन्तीं प्रयच्छन्तीं, तद्दोषज्ञानेन ताः अपि ह्रेलयन्तीमित्यर्थः, गायकेभ्यः स्वधृतवस्त्रालङ्कारादिकं प्रीत्या प्रयच्छन्तीम् इति भावः। तस्याः सौन्दर्य्यस्तुतिकरणासामर्थ्यादप्सरसोऽपि लज्जिता इति तात्पर्य्यम्। अत्र तु क्रीडानमेव तद्दानमित्युत्प्रेक्षा ह्रिया अपि स्वयं धृतत्वादलङ्कारत्वात् तदायत्तत्वाच्चेति बोद्धव्यम् ॥१०६॥

तारा इति।—पुनः किम्भूताम् ? रदानां दन्तानां, रुचा कान्त्या, ताराः नक्षत्राणि, वदनस्य रुचा चन्द्रं, कचानां केशानां, रुचा नभश्च जयन्तीम्, अत एव कस्य मञ्चोभृतोऽक्ष्णोर्द्वितयं चक्षुर्द्वयं, मधूनि क्षौद्राणि, आकण्ठम् आगलम्, अतितरामित्यर्थः,

अलङ्कृताङ्गाद्भुतकेवलाङ्गीं स्तवाधिकाध्यक्षनिवेद्यलक्ष्मीम् ।
इमां विमानेन सभां विशन्तीं पपावपाङ्गैरथ राजराजिः ॥ १०८॥
कुलकम् ।

आसीदसौ तत्र न कोऽपि भूपस्तन्मूर्त्तिरूपोद्भवदद्भुतस्य ।
उल्लेसुरङ्गानि मुदा न यस्य विनिद्ररोमाङ्कुरदन्तुराणि ॥ १०९ ॥

न भोजयन्तीम् ? न पाययन्तीम् ? अपि तु सर्वस्यैवेत्यर्थः । [नञर्थस्य नशब्दस्य "सुप्सुपा" इति समासः । "गतिबुद्धि" इत्यादिना अणिकर्त्तुरच्छिद्दितयस्य कर्मत्वम् । "निगरणचलनार्थेभ्यश्च" इति परस्मैपदम्] दमयन्तीरूपदर्शनेन राजनेत्राणाम् अमृतेनेव तृप्तिर्जाता इति भावः । सकलराजलोकलोचनासेचनकमासीत् सा इति निष्कर्षः । अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुकत्वात् काव्यलिङ्गं, तच्च ताराद्युपमाभिः सङ्कीर्य्यते, तस्य नभो जयन्तीं न भोजयन्तीमिति यमकेन संसृष्टिः ॥१०७॥

अलङ्कृतेति ।—पुनः किम्भूताम् ? अथ आह्वानानन्तरम्, अलङ्कृताङ्गेभ्यः भूषिताङ्गेभ्यः, अद्भुतानि आश्चर्य्याणि, केवलानि अनलङ्कृतानि, अङ्गानि यस्यास्ता, स्तवात् स्तुतेः, अधिकाः स्तोतुमशक्याः, अध्यक्षनिवेद्याः प्रत्यक्षगम्याः, लक्ष्म्यः शोभाः यस्यास्ताम्, [इति बहुवचनान्तोत्तरपदो बहुव्रीहिः, अन्यथा एकवचनान्तलक्ष्मीशब्दस्य उरःप्रभृतिकत्वात् कप्रसङ्गः, शेषिकस्तु वैभाषिकः] विमानेन नरवाह्येन चतुरस्रयानेन, सभां विशन्तीम्, इमां भैमीं, राजराजिः नृपश्रेणी, अपाङ्गैः नेत्रप्रान्तैः, पपौ अत्यादरेण सविलासमद्राक्षीदित्यर्थः ॥ १०८ ॥ इति कुलकम् ।

अथ तामद्भुतचेष्टां वर्णयति, आसीदिति ।—तत्र सभायाम्, असौ ईदृशः, भूपः कोऽपि नासीत्, तस्याः भैम्याः, मूर्त्तिरूपेण

अङ्गुष्ठमूर्द्ध्रा च निपीडिताग्रा मध्येन भागेन च मध्यमायाः।
आस्फाटि भैमीमवलोक्य तत्र न तर्जनी केन जनेन नाम? ॥११०॥
अस्मिन् समाजे मनुजेश्वराणां तां खञ्जनाक्षीमवलोक्य केन।
पुनः पुनर्लोलितमौलिना न भ्रुवोरुदक्षेपितरां द्वयी वा? ॥१११॥
स्वयंवरस्याजिरमाजिहानां विभाव्य भैमीमथ भूमिनाथैः।
इदं मुदा विह्वलचित्तभावादवादि खण्डाक्षरजिह्मजिह्मम् ॥११२॥

अङ्गसौन्दर्य्येण, इद्धवत् अद्भुतः अद्भुतरसो यस्य एवम्भूतस्य, यस्य भूपस्य, अङ्गानि मुदा हर्षेण, विनिद्रैः उदितैः, रोमाङ्कुरैः पुलकैः, दन्तुराणि विषमाणि सन्ति, न उल्लेसुः न उल्लासितानि, सर्वस्यापि अङ्गानि उल्लेसुरेवेत्यर्थः ॥ १०९ ॥

अङ्गुष्ठेति।—तत्र सभायां, भैमीम् अवलोक्य अङ्गुष्ठस्य मूर्द्ध्रा अग्रेण, मध्यमायाः मध्यमाङ्गुलेः, मध्येन भागेन च निपीडितम् अग्रं यस्याः सा तर्जनी केन नाम जनेन, नास्फोटि? न वादिता? न अभाजि? इति यावत्। [स्फुट भेदन इति धातोः चौरादिकात् कर्मणि लुङ्] सर्वेणापि अद्भुतानुभावस्फोटिका कृतैवेत्यर्थः ॥ ११० ॥

अस्मिन्निति।—अस्मिन् समाजे सभायां, खञ्जनस्य इव अक्षिणी यस्यास्तादृशीं, तां भैमीम्, अवलोक्य लोलितमौलिना आश्चर्य्यात् कम्पितकिरीटेन, केन वा मनुजेश्वरेण राज्ञा, भ्रुवोर्द्वयी भ्रूद्वयं, पुनः पुनर्न उदक्षेपितराम्? सर्वेण अतिशयेन उत्क्षिप्ता एवेत्यर्थः, [क्षिपेः कर्मणि लुङि तिङन्तात् घात् आमु-प्रत्ययः]। अत्र शिरःकम्पभ्रूविकारावद्भुतानुभावावुक्तौ ॥१११॥

अथ राज्ञां वागारम्भाः प्रवृत्ता इत्याह, स्वयंवरस्येति।—अथ अनन्तरं, स्वयंवरस्य अजिरं चत्वरप्रदेशम्, आजिहानां प्राप्नुवन्तीं, [हाङः कर्त्तरि शानच्] भैमीं विभाव्य निवर्ण्य, भूमिनाथैः

रम्भादिलोभात् कृतकर्मभिर्भूः शून्यैव मा भूत् सुरभूमिपान्थैः।
इत्येनयाऽलोपि दिवोऽपि पुंसां वैमत्यमत्यप्सरसा रसायाम्॥११३॥
रूपं यदाकर्ण्य जनाननेभ्यस्तत्तद्दिगन्तात् वयमागमाम।
सौन्दर्य्यसारादनुभूयमानादस्यास्तदस्मात् बहुना कनीयः॥११४॥

राजभिः, मुदा हर्षेण हेतुना, विह्वलचित्तभावात् व्यग्रचित्तत्वा-हेतोः, इदं वक्ष्यमाणं, खण्डाक्षरम् अर्द्धोक्तवर्णम्, अत एव जिह्मजिह्मं कुण्ठजिह्मं यथा तथा, अवादि उक्तम्। [कर्मणि लुङ्]॥ ११२ ॥

अथ विंशतिश्लोक्या वागारम्भानेव वर्णयति, रम्भेत्यादि।—रम्भादिषु अप्सरःसु, लोभात् कृतं कर्म यागादि यैस्तैः, सुरभूमि-पान्थैः स्वर्लोकपथिकैः, ["पथो ना नित्यम्"इति नाप्रत्ययः] भूरिव शून्या मा भूदिति हेतोः, अतिक्रान्ताः सौन्दर्य्यादिना अप्सरसो यया सा तया अत्यप्सरसा, एतया भैम्या, दिवः पुंसामपि देवा-नाम् अपि, रसायां भूलोके, वैमत्यं वैराग्यम्, अलोपि लुप्तम् इव, इत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगात् गम्या। [लुपः कर्मणि लुङ्] अत्यप्सरसः भैम्याः सौन्दर्य्यात् स्वर्लोकम् अतिशेते भूलोक-मिति भावः। अत्रान्त्यपादे मत्यमत्य रसारसेति व्यञ्जन युग्मावृत्त्या छेकानुप्रासः, अन्यत्र वृत्त्यनुप्रासः, तयोः पूर्वोक्तो-त्प्रेक्षायाश्च संसृष्टिः॥ ११३ ॥

रूपमिति।—वयं जनाननेभ्यः यद्रूपं सौन्दर्य्यम्, आकर्ण्य तत्र तत्र अमी दिगन्तश्च, [वीप्सायां द्विभावः] तस्मात् तस्मात् दिगन्तात् प्राच्यादिदिक्प्रान्तात्, आगमाम आगताः स्मः, [गमेर्लुङि च्लेरङादेशः] तत् रूपम्, अस्मादनुभूयमानात् प्रत्यक्ष-परिदृश्यमानात्, सौन्दर्य्यसारात् ["पञ्चमी विभक्तेः" इति पञ्चमी] बहुना भूम्ना प्रथिम्ना, [भावप्रधानो निर्देशः] कनीयः अल्पीयः,

रसस्य शृङ्गार इति श्रुतस्य क्व नाम जागर्त्ति महानुदन्वान्।
कस्मादुदस्थादियमन्यथा श्रीर्लावण्यवैदग्ध्यनिधिः पयोधेः?॥११५॥
साक्षात् सुधांशुर्मुखमेव भैम्या दिवः स्फुटं लाक्षणिकः शशाङ्कः।
एतद्भ्रुवौ मुख्यमनङ्गचापं पुष्पं पुनस्तद्गुणमात्रवृत्त्या॥ ११६॥

याद्दशं रूपं लोकमुखात् श्रुतं तदपेक्षयाऽधिकरूपलावण्यं दृश्यते इति भावः ["युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्" इति विकल्पात् कनादेशः] ॥ ११४ ॥

रसस्येति।—शृङ्गार इति श्रुतस्य प्रसिद्धस्य, रसस्य शृङ्गार-रसस्य सम्बन्धे इत्यर्थः, महान् उदन्वान् उदधिः, ["उदन्वानुदधौ" इति निपातनात् साधुः] क्व नाम जागर्त्ति कुत्रापि किल प्रदेशे विद्यते एवेत्युत्प्रेक्षा। कुतः? अन्यथा शृङ्गारार्णवाभावे, लावण्यवैदग्ध्ययोः सौन्दर्य्यचातुर्य्ययोः, निधिरियं पुरोवर्त्तिनी भैमीरूपा, श्रीर्लक्ष्मीः, कस्मात् पयोधेः उदस्थात्? श्रीः समुद्रात् उत्पन्नेति प्रसिद्धिः, इयन्तु तदपेक्षयाऽधिकसुन्दरी, अत इयं भैमीरूपा श्रीः शृङ्गाररससमुद्रादेवोत्पन्नेति तादृशसमुद्रः कुत्रापि देशे वर्त्तते एवेति भावः। अत्र च श्रीरिति विषय-निगरणेन विषयिमात्रनिबन्धनाद्भेदेऽप्यभेदात् सातिशयोक्ति-रेतन्मूला च पूर्वोक्तशृङ्गाररससागरसद्भावोत्प्रेक्षेत्यनयोरङ्गाङ्गि-भावेन सङ्करः॥ ११५ ॥

साक्षादिति।—भैम्याः मुखमेव साक्षात् मुख्यः, उपमानत्वेन प्रसिद्धः इति यावत्, सुधांशुः भैमीमुखमेव ओष्ठरूपसुधा-सम्बन्धात् मुख्यवृत्त्या सुधांशुपदाभिधेयमित्यर्थः, दिवोऽन्त-रिक्षस्य, शशाङ्कः चन्द्रस्तु, लाक्षणिको लक्षणागम्यो लाञ्छनकश्च, [शेषिकष्ठक्] लक्षणावृत्त्या सुधांशुपदेन बोध्यः, न तु अभिधावृत्त्येत्यर्थः, अभिधेयार्थापेक्षया लक्ष्यार्थस्य जघन्यत्वेन

लक्ष्ये धृतं कुण्डलिके सुदत्या ताटङ्कयुग्मं स्मरधन्विने किम्?।
सव्यापसव्यं विशिखा विसृष्टास्तेनैतयोर्यान्ति किमन्तरेण?॥११७॥
तनोत्यकीर्त्तिं कुसुमाशुगस्य सैषा वतेन्दीवरकर्णपूरौ।
यतः श्रवःकुण्डलिकाऽपराद्ध-शरं खलः ख्यापयिता तमाभ्याम्
॥११८॥

एतस्या मुखचन्द्रापेक्षया गगनस्थचन्द्रस्य जघन्यत्वमिति भावः; स्फुटमित्युत्प्रेक्षा। तथा एतस्याः भ्रुवावेव मुख्यं प्रधानं, मुख्यवृत्त्या अभिधेयमित्यर्थः, अमोघत्वादिति भावः; ["दिगादिभ्यो यत्" इति भवार्थे यत्प्रत्ययः] अथ च मुखे भवं मुख्यं, भ्रूरूपमिति यावत्, अनङ्गचापं कामधनुः। पुष्पं पुनः यत् पुष्पम् अनङ्गचापत्वेन व्यवह्रियते तत्तु, तयोर्भ्रुवोः, यो गुणः उद्दीपकत्वादिः, तस्मात्ववृत्त्या तत्सदृशगुणवत्त्वादित्यर्थः, पुष्पे-ऽनङ्गचापत्वव्यवहारस्तु गौण एवेति भावः। उपमा। अत्रापि स्फुटमित्यनुषङ्गादुत्प्रेक्षेति इयोर्निरपेक्षत्वात् संसृष्टिः॥११६॥

लक्ष्ये इति।—सुदत्या भैम्या, ताटङ्कयोः कर्णभूषणयोः, युग्मं स्मर एव धन्वी, [ब्राह्मणादित्वादिनिः] तस्मै, [तादर्थ्ये चतुर्थी] लक्ष्ये शरव्यभूते, कुण्डल्यावेव कुण्डलिके चक्रे, धृतं किम्? ताटङ्कयुग्ममेव शरव्यचक्रत्वेन धृतवती किम्? इत्युत्प्रेक्षा। अत एव तेन स्मरधन्विना, सव्यम् अपसव्यञ्च यथा तथा विसृष्टाः विमुक्ताः, विशिखाः बाणाः, एतयोः शरव्य-चक्रयोः, अन्तरेण यान्ति प्रसरन्ति किम्? इत्युत्प्रेक्षा सापेक्ष-त्वात् सङ्करः। सव्यसाचिनो धानुष्काः शरव्यद्वये शरान् मुञ्चन्ति इति प्रसिद्धिः। भ्रूचापयोजिताः कटाक्षबाणाः कर्णताटङ्ककुण्डलाभ्यन्तरेण निर्यान्तीति भावः॥११७॥

तनोतीति।—सैषा भैमी, इन्दीवरकर्णपूरावेव तद्रूपा-

रजःपदं षट्पदकीटजुष्टं हित्वाऽऽत्मनः पुष्पमयं पुराणम् ।
अथात्मभूराद्रियतां स भैम्या भ्रूयुग्ममन्तर्धृतमुष्टि चापम् ॥११९॥
पश्चान् हिमे प्रावृषि खञ्जरीटान् क्षिप्तूर्यमादाय विधिः क्वचित्
तान् ।
सारेण तेन प्रतिवर्षमुच्चैः पुष्णाति दृष्टिद्वयमेतदीयम् ॥ १२० ॥

मित्यर्थः, कुसुमाशुगस्य अकीर्त्तिम् अपकीर्त्तिं, तनोति ताभ्यां तस्याकीर्त्तिं जनयतीत्यर्थः ; आयुर्घृतमितिवत् कार्य्यकारणयोरभेदोपचारः, कारणेन्दीवरगुणादकीर्त्तिश्च कालिमेति भावः ; वतेति खेदे । कुतस्तत्कारणम् ? तदाह—यतः खलः कश्चिद्दोषान्वेषी दुर्जनः, आभ्यां कामशराभ्याम् इन्दीवरकर्णपूराभ्याम्, इमावेव निदर्श्येत्यर्थः, [ल्यब्लोपे पञ्चमी] तं कुसुमशरं, श्रवसोः कर्णयोः, कुण्डलिके ताडङ्करूपे लक्ष्ये चक्रे इत्यर्थः, ताभ्याम्, अपराद्धशरं च्युतनीलोत्पलरूपसायकम्, ("अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्यात् यश्च्युतसायकः" इत्यमरः) ख्यापयिता ख्यापयिष्यति, [कर्त्तरि लुट्] इन्दीवरयोरपि कामशरत्वात् कुण्डलिकावहिर्भागे लग्नत्वाच्च एतद्दृष्टान्तेनैवान्यत्रापराद्धपृषत्कदोषोद्घाटनसौकर्य्यात्तयोरकीर्त्तिकारणत्वोत्प्रेक्षेत्यर्थः ॥११८॥

रज इति ।—अथ आत्मभूः स कामः, रजसां पदं स्थानं, परागाश्रयं काष्ठचूर्णाश्रयञ्चेत्यर्थः, षट्पदैरेव कीटैः क्रिमिभिः, जुष्टं सेवितं, घुणादिसेवितञ्चेत्यर्थः, पुराणं जीर्णं, पुष्पमयमात्मनश्चापं हित्वा त्यक्त्वा, अन्तर्मध्ये, धृतमुष्टि मुष्टिपिहितत्वाददृश्यमध्यमित्यर्थः, भैम्या भ्रूयुग्मं भ्रूद्वयरूपं चापमेव, आद्रियताम् अङ्गीकरोतु, अमोघत्वात् नूतनत्वाच्चेति भावः ॥ ११९ ॥

पश्चानिति ।—विधिः स्रष्टा, यं सारं, पद्मगतमुत्कृष्टांशं तथा खञ्जरीटगतमुत्कृष्टांशञ्चेत्यर्थः, आदाय तान्निःसारान्,

एतद्दृशोरम्बुरुहैर्विशेषं भृङ्गो जनः पृच्छतु तद्गुणज्ञो।
इतीव धात्राऽकृत तारकालि-स्त्रीपुंसमाध्यस्थ्यमिहाक्षियुग्मे॥१२१॥
व्यधत्त मौधी रतिकामयोस्तद्-भक्तं वयोऽस्या हृदि वासभाजोः।

पश्चात् हिमे शिशिरकाले, तथा खञ्जरीटान् खञ्जनपक्षिणः, प्रावृषि वर्षर्त्तौ, क्वचित् क्वापि, क्षिप्नुः प्रक्षेपणशीलः सन, क्षिप-वानित्यर्थः, ["त्रसिगृधि" इत्यादिना क्नुप्रत्ययः, "न लोक—" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीया] तेन सारेण प्रतिवर्षं प्रतिवत्सरम्, एतदीय दृष्टिद्वयम् उच्चैः पुष्णातीत्युत्प्रेक्षा ; अन्यथा कथमीदृशी शोभेति भावः ॥ १२० ॥

एतदिति।—जनः उभयतारतम्यजिज्ञासुः लोकः, एत-दृशोः भैमीदृश्योः, अम्बुरुहैः सह विशेषं तारतम्यं, तद्गुणज्ञौ अम्बुरुह-नेत्रसज्ञौ, भृङ्गी भृङ्गो च भृङ्गश्च तौ, पृच्छतु पृच्छेत् [दुहादित्वात् द्विकर्मकत्वम्] इतीव इति मत्वेव, धात्रा इह एतदीये, अक्षियुग्मे तारके कनीनिके एव, अलिस्त्रीपुंसौ अलिदम्पती, [अचतुरादिना समासान्तनिपातः] तयोर्माध्यस्थ्यं पद्मानि उत्कृष्टानि उत एतन्नेत्रे उत्कृष्टे इति लोकानां संशये अकूटसाक्षित्वम, अक्षिमध्यवर्त्तित्वञ्च, अकृत कृतवान् [करोतेः कर्त्तरि लङ् तङि "ह्रस्वादङ्गात्"इति सकारलोपः] विवाद-पदतत्त्वज्ञो मध्यस्थश्च साक्षी संशयच्छेत्ता च भवति ; तथा चालिदम्पती पद्मं विहायात्राधिष्ठानेन पद्मापेक्षया एतन्नेत्रयोः रमणीयत्वं व्यञ्जयतः, तस्मात् एतन्नेत्रे पद्मापेक्षया मनो-हरे भ्रमरवल्लोलकनीनिकाविशिष्टे चेति भावः। भैमीदृगम्बु-रुहतारतम्यकथनाय धात्रा स्थापितमलिमिथुनमिव भाति कनीनिकायुग्ममित्युत्प्रेक्षा ॥ १२१ ॥

व्यधत्तेति।—तयोः रतिकामयोः, भक्तं विधेयं, वयः यौवनं

तदग्रजाग्रत्पृथुशातकुम्भ-कुम्भौ न सम्भावयति स्तनौ कः ? ॥१२२॥
अस्या भुजाभ्यां विजितात् बिसात् किं पृथक् करौऽग्टह्यत तत्प्रसूनम् ? ।
इहोच्यते तत्र ग्टहं श्रियः कैर्न गीयते वा कर एव लोकैः ? ॥१२३॥
छद्मैव तच्छम्बरजं बिसिन्यास्तत्पद्ममस्यास्तु भुजाग्रसद्म ।
उत्कण्टकादुद्गमनेन नालादुत्कण्टक शातशिखैर्नखैर्यत् ॥१२४॥

कर्त्तृ, अस्याः भैम्याः, हृदि वासभाजोः निवसतोः, रतिकामयोः, कृते इति शेषः, सौधौ प्रासादौ, व्यधत्त निर्ममे, अन्यथा तयोस्तत्र निवासायोग्यत्वमिति भावः ; यस्मात् हेतोः को जन, स्तनौ, अस्या इति पूर्वानुषङ्गः, तयोः सौधयोः, अग्र जाग्रतौ प्रकाशमानौ, पृथू पीवरौ च, शातकुम्भकुम्भौ कनक-कलशौ, न सम्भावयति ? न वितर्कयति ? सर्वोऽप्येवमुत्प्रेचत एवेत्यर्थः ॥ १२२ ॥

अस्या इति ।—अस्याः भैम्याः, भुजाभ्यां विजिताभ्यामिति भावः, विजितात् बिसात् मृणालात्, पृथक् प्रत्येकमेव, तत्प्रसूनं बिसप्रसूनं, पद्ममेवेत्यर्थः, करौ बलिहस्तश्च, अग्टह्यत किम् ? ग्टहीतं किम् ? इत्युत्प्रेचा ; ("बलिहस्तांशवः कराः" इत्यमरः) भुजजितात् करग्रहणमेव तत्करस्य पद्मत्वञ्चोचितमिति भावः । तथा हि, इहास्या भुजयोः, तत् करत्वेन ग्टहीत पद्म, कैर्लोकै-र्जनैः, श्रियो लक्ष्म्याः शोभायाश्च, ग्टहम् आलयः, नेच्यते ? वा अथवा, कर एव करशब्देनैव, न गीयते ? नोच्यते ? सर्वैरपि तथा कीर्त्यते इत्यर्थः । एतद्धस्तस्य श्रीग्टहत्वात् पद्मत्वं करत्वप्रसिद्धेर्बिसात्मकत्वेन ग्रहणं सिद्धमित्युत्प्रेचा युक्ता ॥१२३॥

छद्मैवेति ।—बिसिन्याः कमलिन्याः सम्बन्धि, तत् पद्मं, शम्बरजं शम्बरात् जलात् जात, छद्मवालीकमेव, अथ च शम्बर-

जागर्त्ति मर्त्त्येषु तुलार्थमस्या योग्येति योग्यानुपलम्भनं नः।
यद्यस्ति नाके भुवनेऽथवाऽधस्तदा न कौतस्कुतलोकबाधः?
॥ १२५ ॥

दनुजजातं, छद्मेव मायेव, न तु पारमार्थिकमित्यर्थः, ("दैत्ये ना शम्बरोऽम्बुनि" इति वैजयन्ती) तु किन्तु, अस्याः भैम्याः, भुजाग्रं सद्म स्थानं यस्य तादृशं, तत् पद्मं पारमार्थिकं पद्ममित्यर्थः; कुतः? यत् यस्मात्, उत्कण्टकात् उद्गताः कण्टकाः सूचयः पुलकाश्च यस्य तस्मात्, नालात् पद्मदण्डात् भुजदण्डाच्च, उद्गमनेन प्रादुर्भावेण हेतुना, शातशिखैः तीक्ष्णाग्रैः, नखैः उत्कण्टकम्, एतत्पाणिपद्ममिति शेषः; विसपद्मन्तु उत्कण्टक-नालादुद्भूतमपि नोत्कण्टकं, पद्मे कण्टकविरहात्, किन्तु भैमीपाणिपद्ममेव प्रकृतपद्मं सकण्टकत्वात्, यतः कारणगुणाः कार्य्यगुणमारभन्ते इति शास्त्रात् सकण्टकनालकार्य्यस्य सकण्टकत्वेन भवितव्यमिति भावः। भैमीपाणिपद्मस्य प्रसिद्धपद्मव्यतिरेकोक्त्या व्यतिरेकालङ्कारः ॥१२४॥

जागर्त्तीति।—मर्त्त्येषु, अस्याः भैम्याः, तुलार्थं तुलायै, औपम्याय इत्यर्थः, योग्या अर्हा, काचिदस्तीति शेषः, इति अत्र, नः अस्माकं, योग्यानुपलम्भनं योग्यानुपलब्धिरेव बाधकप्रमाणं, जागर्त्ति विलसति; तथा च मर्त्त्येषु यदि एतत्सादृश्ययोग्या रमणी स्यात्, तदा उपलभ्येत इत्यनुपलब्धि-रेव तत्र तदभावसाधिकेति भावः। नाके स्वर्गे, अथवा अधोभुवने पाताले च, यदि अस्ति, एतत्सदृशीति शेषः, तदा तर्हि, कौतस्कुतानां कुतः कुतः स्वर्गादिलोकात् आगतानां, ["तत आगतः" इत्यण्प्रत्ययः, अव्ययात् टिलोपः, कस्कादि-त्वात् सः] लोकानां देवनागादिरूपाणां, बाधः अत्र सम्मर्दः, न,

नमः करेभ्योऽस्तु विधेर्न वाऽस्तु सृष्टं धियाऽप्यस्य न किं पुनस्तैः।
स्पर्शादिदं स्याल्लुलितं हि शिल्पमनोभुवोऽनङ्गतयाऽनुरूपम् ॥१२६॥
इमां न मृद्वीमसृजत् कराभ्यां वेधाः कुशाध्यासनकर्कशाभ्याम्।
शृङ्गारधारा मनसा न शान्ति-विश्रान्तिधन्वाध्वमहोरुहेण ॥१२७॥

स्यात्? इति शेषः, तत्रत्या नागच्छेयुः? इत्यर्थः, अतः अनुपलब्ध्यर्थापत्तिभ्यामस्यास्त्रिलोक्यामपि तुलाभावो निश्चित इति निष्कर्षः। अत एवोपमानलोपाल्लुप्तोपमालङ्कारः ॥ १२५ ॥

नम इति।—विधेः स्रष्टुः, करेभ्यः हस्तेभ्यः, नमः नमस्कारोऽस्तु, यैरिदं शिल्पमकल्पोति भावः ["नमःस्वस्ति" इत्यादिना चतुर्थी] वा अथवा, नास्तु, नम इति पूर्वानुषङ्गः, कुतः? अस्य विधेः, धिया मनसाऽपि, न सृष्टम्, इदं शिल्पमिति शेषः, तैः करैः, किं पुनः? वाच्यमिति शेषः, न सृष्टमिति भावः। हि यस्मात्, स्पर्शात् करस्पर्शात्, इदम् अतिकोमलं, शिल्पं लुलितं तत्र तत्र मृदितं, स्यात्, किन्तु अनङ्गतया अङ्गराहित्येन हेतुना, मनोभुवः कामस्य, अनुरूपं युक्तम्, इदं शिल्पमिति शेषः; हस्ताद्यवयवस्पर्शं विनैव निर्माणसम्भवात् त्रैलोक्यविजयिनः तस्य अनङ्गत्वेन विनिर्माणशक्तिसम्भवाच्चेति भावः। अत्र भैमीशिल्पस्य विधिकरणसम्बन्धेऽपि असम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिस्तत्सापेक्षा चेयम् अनङ्गसृष्टित्वोत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ १२६ ॥

कुतोऽपि हेतोर्न वैधसृष्टिरियमित्याह, इमामिति।—वेधाः स्रष्टा, मृद्वीं कोमलाङ्गीम्, इमां कुशाध्यासनेन कुशाक्रमणेन, कर्कशाभ्यां कराभ्यां नासृजत्, अयोग्यत्वादिति भावः। तथा शृङ्गारधारां शृङ्गाररसवाहिनीम् इमां, शान्तेः विषयविरतेः, विश्रान्त्यै धन्वाध्वमहोरुहो मरुमार्गवृक्षः, ("समानो

उन्नाम्य धातुस्तुलिता करेण श्रोणी किमेषा स्तनयोर्गुरुर्वा।
तेनान्तरालेस्त्रिभिरङ्गुलीनामुदीतमध्यत्रिवलीविलासा ॥१२८॥
निजामृतोद्यन्नवनीतजाङ्गीमेतां क्रमोन्मीलितपीलिमानम्।
कृत्वेन्दुरस्या मुखमात्मनाऽभूविद्रालुना दुर्घटमम्बुजेन ॥१२९॥

मरुधन्वानौ" इत्यमरः) तेन विविक्तेन विषयरसानभिज्ञेन, मनसाऽपि, नासृजत् इति पूर्वानुषङ्गः, स्वयमशृङ्गारिणः शृङ्गारिणोसृष्ट्यशक्तेरिति भावः। अत्र विधिकरमनःसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिसंसृष्टिः ॥ १२७ ॥

उन्नाम्येति।—एषा दमयन्ती, श्रोणी नितम्बदेशे, गुरुः गुर्वी, ["वोतो गुणवचनात्" इति विकल्पात् ङीषभावः] स्तनयोः कुचयोः, वा गुरुः? इति संशय्येति शेषः, [इति-शब्दस्य गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः] धातुः करेण उत्तानपाणिना, उन्नाम्य नीवीम् अपसार्य्य, उदरे गृहीत्वा उन्नमय्येत्यर्थः, तुलिता समं धारितेत्युत्प्रेक्षा; तेन तुलनेन, अङ्गुलीनां चतसृणां त्रिभिः अन्तरालैः अभ्यन्तरैः, उदीतः उद्गतः, [इण् गताविति धातोः कर्त्तरि क्तः] मध्ये मध्यदेशे, त्रिवलीविलासो वलित्रयशोभा यस्याः सा, जाता इति शेषः, अतो नूनं तुलितेत्यर्थः ॥१२८॥

निजेति।—इन्दुः निजम् आत्मीयम्, अमृतं पीयूषं, क्षीरदध्यादिगोरसञ्च, ("अमृतं व्योम्नि देवान्ने मोक्षे हेम्नि च गोरसे" इति वैजयन्ती) तस्मात् उद्यत् उत्पद्यमानं, नवनीतं दधिसारः, ("दधिसारो नवनीतम्"इति हलायुधः) तज्जमङ्गं यस्यास्ताम्, अत एव क्रमोन्मीलितपीतिमानं नवनीतवदेव क्रमाविर्भूतपीतवर्णाम, एतां भैमीं, कृत्वा निर्माय, निद्रालुना रात्रौ निमीलनशीलेन, अत एव च अलसेन, अम्बुजेन पद्मेन, अस्याः मुखं, दुर्घटं साधु न साध्यं, विदित्वा इति शेषः, आत्मना अभूत्

अस्याः स चारुर्मधुरेव कारुः श्वासं वितेने मलयानिलेन ।
अमूनि पुष्पैर्विदधेऽङ्गकानि चकार वाचं पिकपञ्चमेन ॥१३०॥
कृतिः स्मरस्यैव न धातुरेषा नास्या हि शिल्पीतरकारुजेयः ।
रूपस्य शिल्पे वयसा स वेधाः निर्जीयते स स्मरकिङ्करेण ॥१३१॥
गुरोरपीमां भणतोऽष्ठकण्ठ-निरुक्तिगर्वच्छिदया विनेतुः ।

स्वयमेवाभूदित्युत्प्रेक्षा ; अन्यथा दमयन्त्याः कथमीदृशी अङ्ग-लावण्यसम्पत्तिः चन्द्रवदनत्वञ्चेति भावः ॥१२९॥

अस्या इति ।—चारुः चतुरः, सः प्रसिद्धः, मधुर्वसन्त एव, नान्यः इति भावः, अस्याः भैम्याः, कारुः शिल्पी, यतो मलयानिलेन उपादानेन, अस्याः श्वासं निःश्वासमारुतं, वितेने चकार ; पुष्पैरमूनीति हस्तनिर्देशः, अङ्गकानि विदधे ; वाचं पिकपञ्चमेन कोकिलस्वरेण, "पिकः कूजति पञ्चमम्" इति वचनात्, चकार ससर्ज, इत्युत्प्रेक्षा ; अन्यथा कथमेषामीदृशानि सौरभमार्दवमाधुर्य्याणीति भावः ॥ १३० ॥

कृतिरिति ।—एषा भैमी, स्मरस्यैव कृतिः सृष्टिः, धातुः न, कृतिरिति शेषः, हि यस्मात्, अस्याः भैम्याः, शिल्पी निर्माता, इतरकारुभिः शिल्पान्तरैः, जेयो जेय्यः, न, अस्याः शिल्पिना अपराजितेन एव भवितव्यमित्यर्थः ; ब्रह्मा तु पराजित इत्याह—रूपस्य शिल्पे रूपनिर्माणविद्यायां, स च वेधाः स्मरकिङ्करेण कन्दर्पाधीनेन, वयसा यौवनेनापि, निर्जीयते, बाल्यशरीरापेक्षया यौवनशरीरस्याधिकरमणीयत्वादिति भावः ; अतस्तत्स्वामिना स्मरेण असौ जित इति किमु वक्तव्यम् इति युक्ता स्मरकृतिरेवैषेत्युत्प्रेक्षा । स्वभावरमणीयं तद्रूपं यौवनमदनाभ्यां जगन्मोहनं जातम् इति तात्पर्य्यम् ॥१३१॥

गुरोरिति ।—अथ गुरोः बृहस्पतेरपि, इमां भैमीं, भणतः

श्रमः स्मरस्यैव भवं विहाय मुक्तिं गतानामनुतापनाय ॥१३२॥
आख्यातुमच्चिव्रजसर्वपीतां भैमीं तदेकाङ्कनिखातदृक्षु ।
गाथासुधाश्लेषकलाविलासैरलञ्चकाराननचन्द्रमिन्द्रः ॥१३३॥
स्मितेन गौरी हरिणी दृशेयं बोणावती सुस्वरकण्ठभासा ।

वर्णयत्, ओष्ठकण्ठम् ओष्ठः कण्ठश्च [प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । "न लोका—"इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया] तयोः निर्व्यक्तिगर्वच्छिदया सौन्दर्य्यातिशयादिवर्णनविषयेऽसाधारण-वक्तृत्वाहङ्कारखण्डनेन, ["षिद्भिदादिभ्योऽङ्" इत्यङ्] विनेतुः शिक्षयितु., [ताच्छील्ये तृच्प्रत्ययः] त्वया निर्वक्तुम् अशक्यमस्या रूपनिर्माणमेवेति शिक्षयितुरिति भावः, स्मरस्यैव श्रम ईदृग्रूप-निर्माणप्रयासः, भवं संसारबन्धं, विहाय मुक्तिं गतानामनु-तापनाय भैमीसद्भावेन सदानन्दमयत्वात् संसार एव मोक्षः, वयं संसारं त्यक्त्वा वृथा मुक्ताः स्म इति पश्चात्तापजननाय, भवतीत्युत्प्रेक्षा, तया किमुतान्येषामित्यर्थापत्तिर्व्यज्यते । दम-यन्तीसम्बन्धरहितां मुक्तिं धिगिति भावः ॥ १३२ ॥

आख्यातुमिति ।—अथ इन्द्रः अक्ष्णां व्रजेन नलरूपधार्य्यपि निजशक्त्या नेत्रसहस्रेण, सर्वेषु अङ्गेषु, पीताम् आदरदृष्टां, भैमीं तस्याः भैम्याः, एकस्मिन्नेवाङ्गे निखाते प्रवेशिते, दृशौ येषां तेषु द्विनेत्रेषु मनुष्येषु विषये, आख्यातुं तेभ्यः कथयितुं, सर्वविशेषणो हि अङ्गेषु सविस्तारं, कथयतीति भावः, गाथासुधायाः श्लोका-मृतस्य, श्लेषकलायाः श्लेषालङ्कारविद्यायाः, विलासैः, अन्यत्र—अमृतसम्पर्केण षोड़शभागविलासैश्च, आननमेव चन्द्रः तम् अलञ्चकार श्लिष्टार्थेन वक्ष्यमाणश्लोकेन चाकथयदित्यर्थः ॥१३३॥

तमेव श्लोकमाह, स्मितेनेति ।—इयं भैमी, स्मितेन गौरी गौरीसंज्ञा काचिद्देवाङ्गना, सिता च, ("गौरोऽरुणे सिते पीते"

हेमैव कायप्रभयाऽङ्गशेषैस्तन्वी मतिं क्रामति मे न काऽपि ॥१३४॥
इति ब्रुवानः सविधे नलेन विलोकितः शङ्कितमानसेन।
व्याकृत्य मर्त्त्योचितमर्थमुक्तेराखण्डलस्तस्य नुनोद शङ्काम् ॥१३५॥
स्वं नैषधादेशमहो! विधाय कार्थ्यस्य हेतोरपि नानलः सन्।

इति वैजयन्ती) मे मतिं क्रामतीत्युत्तरेणान्वयः ; एवमुत्तरत्रापि ; दृशा दृक्शोभया, हरिणी काचिद्देवाङ्गना, कुरङ्गी च ; सुस्वरकण्ठभासा सुमधुरकण्ठध्वनिसम्पत्त्या, वीणावती अप्सरोविशेषः, वीणायुक्ता च ; कायप्रभया अङ्गकान्त्या, हेम अप्सरोविशेषः, सुवर्णञ्च, अङ्गेषु शेषैः अवशिष्टाङ्गैः, तन्वी मेनकाऽपि अप्सरोविशेषोऽपि, मतिं क्रामति, एतस्या अङ्गानि दृष्ट्वा मेनका अप्सरा अपि स्मर्य्यते इति भावः ; अथ च काऽपि तन्वी उपमानार्हा स्त्री, मे मतिं न क्रामति बुद्धिं नारोहति, अमर्त्त्यमर्त्त्योचितार्थद्वयमाश्रित्यावादीदिति द्रष्टव्यम्। अत्र एकस्या भैम्या गौरीत्यादिरूपेणोल्लेखादुल्लेखालङ्कारः ; "नानाधर्मबलादेकं यदि नानेव गृह्यते। नानारूपसमुल्लेखात् स उल्लेख इति स्मृतः॥" इति लक्षणात्, स च श्लेषप्रतिभोत्थापित इति सङ्करः। एतावतैव कविनाऽपि श्लेषकलाविलासैरित्युक्तम्, अस्य च गृहीतृभेदात् कारकभेदाच्चोत्थानादत्र स्मितानुकारकभेदादुत्थानमिति सङ्क्षेपः ॥ १३४ ॥

इतीति।—इति ब्रुवानः गौरीप्रभृत्यप्सरःस्वरूपत्वेन भैमीं वर्णयन्, आखण्डलः इन्द्रः, सविधे समीपे, शङ्कितमानसेन अमर्त्त्योचितार्थोपन्यासात् नूनमयं मदीयरूपधारी इन्द्र एवेति शङ्कितचित्तेन, नलेन विलोकितः सन् उक्तेः स्मितेनेत्यादिना वाक्यस्य, मर्त्त्योचितमर्थं गौरीत्यादिशब्दानां सितत्वादिरूपं, व्याकृत्य व्याख्याय, तस्य नलस्य, शङ्कां नुनोद ॥१३५॥

किं स्थानिवद्भावमधत्त दुष्टं तादृक्कृतव्याकरणः पुनः सः? ॥१३६॥

अत्र कविराह, स्वमिति।—स इन्द्रः, कार्य्यस्य भैमीलाभ-रूपकार्य्यस्य, हेतोर्निमित्तं, ["षष्ठी हेतुप्रयोगे" इति षष्ठी] स्वम् आत्मानं, नैषधस्य नलस्य, आदेशं नलात्मकादेशं, विधाय कृत्वा, नलो न भवतीत्यनलः, [नञ्समासः] अनलः न भवतीति नानलः नलः एव सन्, नलरूपधारी सन्नित्यर्थः, पुनः पश्चात्, नलस्य इन्द्रशङ्कानन्तरमित्यर्थः, तादृक् तथा कृतं मर्त्त्योचितं कृतं, व्याकरणं रागपारवश्योक्तस्यान्यथाविवरणं येन सोऽपि सन्, स्वोक्तेरन्यथा व्याकुर्वाणः सन्नित्यर्थः, स्थानी प्रसक्तिमान् यत्रादेशो भवति स इत्यर्थः, तद्वत् इन्द्रवदित्यर्थः, किं किमर्थं, दुष्टं पापिष्ठभावं, परस्त्रीवाञ्छामित्यर्थः, अधत्त? अहो! महेन्द्रस्यापि दुर्व्यसनितेत्याश्चर्य्यम्; इन्द्रेण नलस्वरूपधारिणा सता नलस्यादुष्टस्वभावोऽपि धर्त्तुमुचितः, किन्तु तं विहाय परप्रतारणरूपस्वकीयदुष्टस्वभावो धृत इत्येवाश्चर्य्यमिति भावः। अन्यच्च—तादृक्कृतव्याकरणो महेन्द्रव्याकरणकर्त्तापि सन्, सः पण्डितः इन्द्रः, नैषधादेशं विधाय तद्रूपधारणेन तदादेशो भूत्वा, न अल् अनल्, स न भवतीति नानल् [पूर्ववत् समासः] अलित्यर्थः, तस्य अल्सम्बन्धिनः कार्य्यस्य हेतोः तदर्थं, दुष्टं निषिद्धं, स्थानिवद्भावं स्थानिवदादेशं, "स्थानि-वदादेशोऽनल्विधौ" इत्यनेनाल्सम्बन्धिकार्य्ये स्थानिवदादेशस्य निषेधादिति भावः, किं कथम् अधत्त? इति अहो! आश्चर्य्यम्!! अन्यच्च—तादृक्कृतव्याकरणः तथाकृतसंस्कारः, स इत्ययं शब्दः, स्वं स्वकीयम्, आदेशं विधायेति खण्डविश्लेषः, त्यदाद्यत्वं प्राप्येत्यर्थः, नानलः कार्य्यस्य हेतोः अल आश्रित हल्ङ्यादिलक्षणस्थानिकार्य्यार्थं, किम् इति दुष्टम् अल्-

इयमियमधिरथ्यं याति नेपथ्यमञ्जुः
विशति विशति वेदीमुर्वशी सेयमुर्व्याः।
इति जनजनितैः सानन्दनादैर्विजघ्ने
नलहृदि परभैमीवर्णनाकर्णनाशिः ॥१३७॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।
तर्केष्वप्यसमश्रमस्य दशमस्तस्य व्यरंसीन्महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥१३८॥

विधाविति प्रतिषेधादनुपपन्नं, स्थानिवद्भावमधत्त ? अहो! विरुद्धमित्यर्थः। अत्रोक्तस्य विरोधात् प्राथमिकार्थेनैव समाधानेन विरोधाभासोऽलङ्कारः, स च श्लेषप्रतिभोत्थापित इति सङ्करः, तृतीयार्थे, नञ् इति विशेष्यस्य अपि सिद्धं तत् मुग्धं तदपि वाच्यस्य विरोधाभासस्यैव साधकत्वात् वाच्यसिद्धाङ्गमित्यनुसन्धेयम् ॥ १३६ ॥

इयमियमिति।—नेपथ्येन प्रसाधनेन, मञ्जुः मनोज्ञा, उर्व्याः पृथिव्याः, उर्वशी भूतलोर्वशी, सेयं दमयन्ती, इयम् इयमिति पुरोनिर्देशः, [सम्भ्रमे द्विरुक्तिः] अधिरथ्यं रथ्यायां, [विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः] याति रथ्यायां गच्छतीत्यर्थः। वेदीं स्वयंवरवेदिकां, विशति विशति इति एवं, जनैः दर्शकजनैः, जनितैः कृतैः, सानन्दनादैः सहर्षघोषैः कर्तृभिः, नलहृदि परेषां समीपस्थजनानां, भैमीवर्णनस्य आकर्णनाशिः श्रवणसुखलाभः, विजघ्ने विहतः; दमयन्तीसन्दर्शनेन सम्भ्रान्तानां लोकानां कलरवेण अन्यजनकृता दमयन्तीरूपवर्णना नलेन न श्रुता इति भावः। मालिनीवृत्तम् ॥१३७॥

श्रीहर्षमिति।—तर्केष्वपीति न केवलं कवितायामेवेत्यर्थः। गतमन्यत् ॥ १३८ ॥

एकादशः सर्गः ।

तां देवतामिव मुखेन्दुलसत्प्रसादाम्
अक्ष्णा रसादनिमिषेण निभालयन्तीम् ।
लाभाय चेतसि धृतस्य वरस्य भीम-
भूमीन्द्रजा तदनु राजसभां बभाज ॥ १ ॥

तामिति ।—तदनु तस्मादानन्दनादोत्थानादनन्तरमित्यर्थः, [अनुशब्दस्य लक्षणार्थे कर्मप्रवचनीयत्वात् तद्योगे द्वितीया] भीमभूमीन्द्रजा भैमी, मुखेन्दुषु, राज्ञामिति भावः, देवताया मुखेन्दौ च, लसन् प्रसादः प्रसन्नता, भैम्यागमनजन्यहर्ष इति यावत्, पक्षे—काङ्क्षितं वरय इत्यादि अनुग्रहवचनं यस्यास्तां, तस्यै वरं प्रदातुमुद्यतामिति भावः, ("प्रसादोऽनुग्रहे काव्य-प्राणस्वास्थ्यप्रसत्तिषु" इति विश्वः) तथा रसात् अनुरागात्, अनिमिषेण निमेषशून्येन, अक्ष्णा चक्षुषा, निभालयन्तीम् ईक्षमाणां, ("दर्शनेक्षणनिध्याननिवर्णननिभालनम्" इति वैजयन्ती) [भल निरूपणे इति धातोश्चौरादिकाच्छतरि ङीप् । यद्यपि प्रायेणायं धातुरात्मनेपदी, यदाह भट्टमल्लः,—"निभालयते ईक्षते" इति, तथापि अस्य भुवादिषु अपि पाठादुभयत्र पठितादुभयपदी इति मतमाश्रित्यायं परस्मै-पदप्रयोग इति द्रष्टव्यम्] पक्षे—स्वभावतो देवतानाम् अनिमिषेण चक्षुषा रसात् साधकस्य भक्त्यातिशय्यात् भक्तं जनं पश्यन्तीं, तां राजसभां राजसमूहं, ("सभा द्यूतसमूहयोः । गोष्ठ्यां सभ्येषु शालायाम्" इति हैमः) ["सभा राजा-ऽमनुष्यपूर्वा" इत्यत्र "पर्य्यायस्यैवेष्यते" इति नियमात् सभायाः

तन्निर्मलावयवभित्तिषु तद्विभूषा-
रत्नेषु च प्रतिफलन्निजदेहदम्भात्।
दृष्ट्या परं न हृदयेन न केवलं तैः
सर्वात्मनैव सुतनौ युवभिर्ममज्जे ॥ २ ॥

द्यामन्तरा वसुमतीमपि गाधिजन्मा
यद्यन्यमेव निरमास्यत नाकलोकम्।
स्यात्तु स याद्दगभविष्यदभूद्विमानैः
तादृक् तदभ्रमवलोकितुमागतानाम् ॥

अनपुंसकत्वम्] देवतामिव चेतसि धृतस्य चिन्तितस्य, वरस्य वोढ़ुर्नलस्य, देवदेयार्थस्य च, ("वरो ना रूपजामातोर्देवा-देरीप्सिते वृतौ" इति वैजयन्ती) लाभाय प्रार्थ्यं, बभाज प्राप, सिषेवे च। अस्मिन् सर्गे वसन्ततिलकं वृत्तं, लक्षण-मुक्तम् ॥ १ ॥

तदिति।—तैर्युवभिः सुतनौ दमयन्त्यां, दृष्ट्या परं दृष्ट्यैव, न केवल ममज्जे न मग्नं, [भावे लिट्] हृदयेन हृदयेनैवापि, न केवलं ममज्जे, किन्तु निर्मलासु अवयवभित्तिषु गण्ड-स्थलादिषु, तस्या विभूषारत्नेषु च प्रतिफलतां निजानां देहानां दम्भात् तत्क्षणप्रतिफलितशरीरव्याजात्, ("कपटोऽस्त्री व्याज-दम्भोपधयश्छद्मकैतवे" इत्यमरः) सर्वात्मना एव सर्वाङ्गेनैव, ममज्जे; दृष्टिमनोमज्जनं तावदास्तां किन्तु प्रतिबिम्बव्याजेन सर्वाङ्गमज्जनं जातमिति सापह्नवोत्प्रेक्षा ॥ २ ॥

द्यामिति।—गाधेर्जन्म यस्य स गाधिजन्मा विश्वामित्रः, ["अवर्ज्यो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः" इति वामनः] द्यां वसुमतीमपि अन्तरा स्वर्गभूम्योः अन्तराले, ["अन्तराऽन्तरेण युक्ते" इति द्वितीया] अन्यमेव नाकलोकं स्वर्गान्तरं, निरमा-

कुर्वद्भिरात्मभवसौरभसम्प्रदानं
भूपालचक्रचलचामरमारुतौघम् ।
आलोकनाय दिवि सञ्चरतां सुराणां
तत्रार्चनाविधिरभूदधिवासधूपैः ॥ ४ ॥
तत्रावनीन्द्रचयचन्दनचन्द्रलेप-
नेपथ्यगन्धमयगन्धवहप्रवाहम् ।
आलीभिरापतदनङ्गशरानुसारी
संरुध्य सौरभमगाह्यत भृङ्गवर्गः ॥ ५ ॥

अथ यदि निर्मिमीते चेत्, ["माङः क्रियातिपत्तौ लृङ्"] स नाकलोकः, यादृक् चारुः अभविष्यत् भवेत्, [पूर्ववल्लृङ्] तत् स्वयंवरसभोपरिस्थम्, अभ्रम् अन्तरिक्षं [कर्त्तृ], अवलोकितुं, स्वयंवरमिति शेषः, आगतानां, देवानामिति शेषः, विमानैः तादृक् तथा चारु, अभूत्; स्वयंवरसभाया ऊर्द्धमाकाशमण्डलं देवानां विमानैः अन्तरीक्षस्थस्वर्गसदृशं शुशुभे इति भावः। अत्राभ्रस्यान्तराले नाकलोकासम्बन्धेऽपि सम्भावनया तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः। अभूतोपमेति केचित् ॥ ३ ॥

कुर्वद्भिरिति।—भूपालचक्रस्य राजलोकस्य, चलानां चलतां, चामराणां मारुतस्यौघं प्रवाहम्, आत्मभवसौरभस्य स्वजन्य-गन्धस्य सम्प्रदानं सम्प्रदानपात्रं, कुर्वद्भिः स्वसौरभं तत्र सङ्क्रामयद्भिरित्यर्थः, अधिवासधूपैः वासनार्थधूपैः, आलोकनाय स्वयंवरदर्शनाय, दिवि आकाशे, सञ्चरतां सुराणां देवानां, तत्र स्वयंवरे, अर्चनाविधिः पूजाकृत्यम्, अभूत्, राज्ञां चामरवायुभिः अधिवासधूपा आकाशव्यापिनोऽभूवन् इति भावः। अत्राधि-वासधूपस्य सुरार्चनाऽसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ति-भेदः ॥४॥

उत्तुङ्गमङ्गलमृदङ्गनिनादभङ्गी-
सर्वानुवादविधिबोधितसाधुमेधाः ।
सौधस्रजः प्लुतपताकतयाऽभिनिन्युः
मन्ये जनेषु निजताण्डवपण्डितत्वम् ॥ ६ ॥

तत्रेति।—तत्र स्वयंवरे, आलीभिः श्रेणीभिः, श्रेणीसम्बन्धात् आपततः आगच्छतः, अनङ्गशरान् अनुसरतीति तदनुसारी तत्सदृशः, भृङ्गवर्गः अवनीन्द्रचयस्य राजलोकस्य, चन्दनं चन्द्रः कर्पूरश्च, ("अथ कर्पूरमस्त्रियां घनसारः चन्द्रसंज्ञः" इत्यमरः) तयोर्लेपः, स एव नेपथ्यम् अलङ्कारः, तस्य यो गन्धस्तन्मयस्य तत्-प्रचुरस्य, गन्धवहस्य वायोः, प्रवाहं संरुध्य मध्ये मार्गमावृत्य, अथवा—आलीभिः स्वीयश्रेणीभिः, तादृशवायुप्रवाहं संरुध्य अन्यत्र कुत्रचित् गन्तुमदत्त्वा इत्यर्थः, सौरभम् आमोदम्, अगाहत विलोडितवान् उपभुक्तवान् वा। सौगन्ध्यलोभात् भ्रमराः श्रेणीभूताः सन्तः सभायां विचरन्ति स्म इति भावः ॥५॥

उत्तुङ्गेति।—उत्तुङ्गाः अतिताराः, ये मङ्गलमृदङ्गनिनादाः माङ्गलिकविवाहमुरजध्वनयः, तद्भङ्गीनां तत्प्रकारविशेषाणां, सर्वानुवादविधिना प्रतिध्वनिरूपेण कृत्स्नप्रत्युच्चारणेन, बोधिता निवेदिता, साध्वी उत्कृष्टा, मेधा धारणाशक्तिः यासां ताः तथोक्ताः, ("धीर्धारणावती मेधा" इत्यमरः) परोक्तसर्वविशेषानु-वादस्य मेधाकार्य्यत्वात् तस्याः तल्लिङ्गत्वमिति भावः ; सौध-स्रजः प्रासादपङ्क्तयः, प्लुतपताकतया चलत्पताकतया, चलत्-कररूपपताकतयेति भावः, जनेषु सभास्थितेषु विषये, समीपे वा, निजताण्डवपण्डितत्वं स्वस्य नृत्यकौशलं, ("ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यञ्च नर्त्तने" इत्यमरः) अभिनिन्युः व्यञ्जयन्ति

सम्भाषणं भगवती सदृशं विधाय
वाग्देवता विनयबन्धुरकन्धरायाः ।
ऊचे चतुर्दशजगज्जनतानमस्या
तत्राश्रिता सदसि दक्षिणपक्षमस्याः ॥ ७ ॥
अभ्यागमन्मखभुजामिह कोटिरेषा
येषां पृथक्कथनमब्दशतातिपाति ।
अस्यां वृणीष्व मनसा परिभाव्य कञ्चित्
यं चित्तवृत्तिरनुधावति तावकीना ॥ ८ ॥

स्य, मन्य वाक्यार्थः कर्म । मृदङ्गप्रतिध्वानात् पताकाचलनाच्च नर्त्तकीवत् वाक्यानुवादं हस्ताभिनयं चक्रुरिवेत्युत्प्रेक्षा, सौधपङ्क्तिषु नर्त्तकीव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः अलङ्कारश्च ॥६॥

सम्भाषणमिति ।—चतुर्दशानां जगतां समाहारश्चतुर्दशजगत्, तत्र जनतायाः जनसमूहानां, नमस्या नमस्कार्य्या, ["नमोवरिव—"इति क्यचि धातुसंज्ञायामचो यत्, "क्यस्य विभाषा" इति क्यचो लोपः] भगवती वाग्देवता सरस्वती, तत्र सदसि, विनयेन बन्धुरकन्धरायाः नम्रग्रीवायाः, ["बन्धुरौ नम्रविषमौ" इति वैजयन्ती) अस्याः भैम्याः, दक्षिणपक्षं दक्षिणपार्श्वम्, अथच अनुकूलपक्षम्, आश्रिता आस्थिता, पूज्यत्वाद्दक्षिणपार्श्वस्थिता सतीत्यर्थः, सदृशं तत्कालोचितं, सम्भाषणं विधाय "आगच्छ वत्से! पश्य" इत्यादि वाक्यमुक्त्वा, ऊचे वक्ष्यमाणमुवाच । दक्षिणपक्षमित्यनेन दमयन्तीपक्षपातित्वं सूचितम् ॥ ७ ॥

अभीति ।—हे वत्से! इह स्वयंवरे, मखभुजां देवानाम्, एषा कोटिः अनन्तसङ्ख्या, अभ्यागमत् अभ्यागता, येषां मखभुजां, पृथक् प्रत्येकमेव, कथनं वर्णनम्, अब्दानां वत्सराणां, शतानि अतिपतति अतिक्रामतीति तथोक्तं, तावता कालेनापि

एषां त्वदीक्षणरसादनिमेषतैषा
स्वाभाविकानिमिषतामिलिता यथाऽभूत्।
आस्ये तथैव तव नन्वधरोपभोगैः
मुग्धे! विधावमृतपानमपि द्विधाऽस्तु॥ ९॥
एषां गिरेः सकलरत्नफलस्तकः सः
प्राक् दुग्धभूमिसुरभेः खलु पञ्चशाखः।
मुक्ताफलं फलनसान्वयनाम तन्वन्
आभाति विन्दुभिरिव स्फुरितः पयोभिः॥ १०॥

कर्त्तुं न शक्यते इत्यर्थः, अस्यां सुरकोट्यां, यं कञ्चित् सुरं, तवेयं तावकीना त्वदीया, ["युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च इति खञ्। "तवकममकावेकवचने" इति तवकादेशः] चित्तवृत्ति अनुधावति अनुयाति, मनसा परिभाव्य आलोच्य, तं वृणीष्व स्वीकुरु इत्यर्थः॥ ८॥

एषामिति।—एषां सुराणां, त्वदीक्षणे रसात् अनुरागात, एषा प्रत्यक्षपरिदृश्यमाना, अनिमेषता निमेषराहित्यं, यथा स्वाभाविक्या ["स्त्रियाः पुंवत्" इत्यादिना पुंवद्भावः।न निमिष-तीत्यनिमिषा [इगुपधलक्षणं कः] तेषां भावस्तत्ता अनिमिषता निर्निमेषता, तया मिलिता सङ्गता सती, द्विधा द्विगुणिता, अभूत्, तथैव ननु अयि, मुग्धे! सुन्दरि। विधौ चन्द्रे, अमृत-पानमपि तव आस्ये आस्यचन्द्रे, अधरोपभोगैः अधरामृतपानैः, मिलितं सत् द्विधाऽस्तु द्विगुणितमस्त्वित्यर्थः; स्वभावतो निमेष-रहिता देवा यथा त्वद्दर्शनकार्य्येण निमेषशून्या जाता, तथा चन्द्रामृतपायिनोऽपि त्वदधरामृतपायिनो भवन्तु इति भावः। अत्रानिमिषत्वामृतपानयोर्द्विविध्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरति-शयोक्तिः॥९॥

वक्त्रेन्दुसन्निधिनिमीलिदलारविन्द-
द्वन्द्वभ्रमत्वममयाञ्जलिमात्ममौलौ।
कृत्वाऽपराधभयचञ्चलमीक्षमाणा
साऽन्यत्र गन्तुममरैः कृपयाऽन्वमानि ॥ ११ ॥

एषामिति।—सकलानि रत्नान्येव फलानि यस्य स सर्व-रत्नप्रसूतिरित्यर्थः, फलनं शस्यत्वेन सम्पादनं, ["फल निष्पत्तौ" इति धातोर्ल्युट्] तेन सान्वयम् अन्वर्थं, नाम यस्य तन्मुक्ताफलं तन्वन् मुक्ताफलं तादृशं कुर्वन्, मुक्तानां शुक्त्यादिसम्भूतत्वेन तासां फलत्वं न उपपन्नं, किन्तु कल्पवृक्षप्रसूतत्वेनैव फलत्व-मुपपन्नमिति मुक्ताफलस्य नाम सार्थकमेव कुर्वन्निति भावः, एषां सुराणां सम्बन्धी, स प्रसिद्धः, तरुः कल्पवृक्षः, प्राक् पुरा, दुग्धा भूमिरेव सुरभिः गौः, गोरूपधरा भूमिः ओषधिरत्नादीनि दुग्धा इत्यर्थः, येन तस्य ; तदुक्तं,—"प्रमाणं श्रूयते दुग्धा पुन-र्दिव्यैर्वसुन्धरा। ओषधीश्चैव भास्वन्ति रत्नानि विविधानि च ॥ वत्सस्तु हिमवानासीत् दोग्धा मेरुर्महागिरिः" ॥ इति ; गिरेर्मेरोः सम्बन्धी, पयोभिः क्षीररूपैः, विन्दुभिः छुरितः सर्वतो व्याप्तः, पञ्चशाखः पाणिरिव, आभाति खलु इत्युत्प्रेक्षा। ("पञ्चशाखः शयः पाणिः" इत्यमरः) अथ च पञ्च शाखाः वृक्षावयवविशेषाः यस्य सः शाखापञ्चकविशिष्टः ; पाणिना विना गोदोहनस्य असम्भवात् कल्पवृक्षः सुमेरोः कर आसीत्, दोग्धुः पाणिः दुग्ध-विन्दुभिर्दिग्धो भवतीति प्रसिद्धेः अत्र रत्नानामेव दुग्धत्वात् कल्पवृक्षस्य च रत्नादिसम्पर्कात् सुतरां मेरोः कर एव कल्पवृक्षः इत्यर्थः ; सुरवरेण कल्पवृक्षः तथा मेरुस्ते हस्तगामी भविष्यतीति भावः ॥ १० ॥

वक्त्रेन्द्विति।—अथ सरस्वतीवाक्यानन्तरं, वक्त्रेन्दोः सन्नि-

तत्तद्विरागमुदितं शिविकाऽधरस्थाः
साक्षाद्विदुः स्म न मनागपि यानधुर्य्याः ।
आसन्ननायकविषसमुखानुमेय-
भैमीविरक्तचरितानुमया नु जन्मुः ॥ १२ ॥

धिना सन्निधानेन, निमीलीनि सङ्कुचन्ति, दलानि पत्राणि ययोस्तयोः अरविन्दयोर्द्वन्द्वस्य युग्मस्य, भ्रमचमं भ्रान्तिजनन-शक्तं, सङ्कुचद्दलपद्मयुगलतुल्यमित्यर्थः, अञ्जलिम् आत्ममौलौ स्वमूर्द्धि, कृत्वा देवान् नमस्कृत्येत्यर्थः, अपराधात् अवरणाद्धेतोः, यद्भयं सुरेभ्यः शापादिभयं, तेन चञ्चलं यथा तथा ईक्षमाणा देवान् पश्यन्ती, सा भैमी, अमरैः कृपया अन्यत्र गन्तुम् अन्व-मानि अनुमता, दमयन्तीं स्वजातिमनुष्येषु अनुरागिणीं ज्ञात्वा यत्र ते अनुरागस्तं वृण, मा भैषीरिति कृपयाऽनुमतेत्यर्थः ; प्रणिपातप्रमाथाः खलु महान्त इति भावः । अत्राञ्जलौ वक्त्रेन्दु-सन्निधिसङ्कुचितारविन्दयुगलभ्रान्तिवर्णनात् रूपकानुप्राणितो भ्रान्तिमदलङ्कारः इति सङ्करः । "कविसम्मतसादृश्यात् वस्त्व-न्तरप्रतिबिम्बनं भ्रान्तिमान्" इति लक्षणात् ॥ ११ ॥

तत्तदिति ।—शिविकायाः यानविशेषस्य, अधरस्था अधः-स्थिताः, यानस्य धुर्य्याः धूर्वहाः, शिविकावाहिनः इत्यर्थः,[शिव-भागवतवत् समासः "धुरो यड्ढकौ" इति यत्-प्रत्ययः] उदितम् उत्पन्नं, तत्तत् विरागं तस्याः भैम्यास्तेषु तेषु नायकेषु विषये विरागम अपरागं, मनाक् ईषदपि, साक्षात् प्रत्यक्ष, न विदुः न विन्दन्ति स्म ["विदो लटो वा" इति लिट् "झेर्जुस्" इति जुसादेशः, "लट् स्मे" इति भूते लट्] किन्तु आसन्नानां पुरो-वर्त्तिनां, नायकानां विषसैः ग्लानियुक्तैः, मुखैरनुमेयानां भैम्या विरक्तचरितानां प्रत्याख्यानसूचकनमस्कारादिरूपचेष्टितानाम्,

रक्षःस्वरक्षणमवेक्ष्य निजं निवृत्तो
विद्याधरेष्वधरतां वपुषैव भैम्याः।
गन्धर्वसंसदि न गन्धमपि स्वरस्य
तस्या विमृश्य विमुखोऽजनि यानिवर्गः॥ १३॥
दीनेषु सत्स्वपि कृताफलवित्तरक्षैः
यक्षैरदर्शि न मुखं त्रपयैव तस्याम्।
ते जानते स्म सुरशाखिपतिव्रतां किं
तां कल्पवीरुधमधिक्षिति नावतीर्णाम्?॥ १४॥

अनुमया अनुमानेन, ["आतश्चोपसर्गे" इत्यङ्] नु एव, जग्मुः अज्ञासिषुः, तत्तद्विरागमिति शेषः, नायकमुखचेष्टया भैमी-वैराग्यमनुमितवन्त इत्यर्थः॥ १२॥

रक्षःस्विति।—यानं वाहनमस्तीति यानिनः शिविका-वाहिनः, तेषां वर्गः समूहः, रक्षःसु राक्षसेषु, निजं स्वकीयम्, अरक्षणं विनाशनम्, अवेक्ष्य विविच्य, तेषां हिंस्रत्वात् तेषु गमनमनुचितं निश्चित्येत्यर्थः, निवृत्तः तेभ्यः पराङ्मुखोऽभूत्, राक्षसानां समीपगमने ते यदि अस्मान् भक्षयेयुः इति भयेन तेषां समीपेऽपि न जग्मुः इति भावः। विद्याधरेषु देवयोनि-भेदेषु, भैम्याः भैमीतः, ["पञ्चमी विभक्ते" इति पञ्चमी] वपुषा एव अधरतां निकृष्टत्वं, विमृश्य निश्चित्य, तथा गन्धर्वाणां संसदि सभे, तस्याः भैम्याः, स्वरस्य गन्धमपि लेशमपि, न विमृश्य लेशस्याप्यभावं ज्ञात्वा इत्यर्थः, [नञर्थेन नशब्देन सुप्सुपेति समासः] ("गन्धो लेशे मदे गुणे" इति वैजयन्ती) विमुखोऽजनि पराङ्मुखो जातः। [जनेः कर्त्तरि लुङ् "दीपजन—"इत्यादिना कर्त्तरि चिणादेशः]॥१३॥

दीनेष्विति।—दीनेषु दरिद्रेषु, सत्सु विद्यमानेषु अपि,

जन्यास्ततः फणभृतामधिपं सुरौघात्
माञ्जिष्ठमञ्जिमविगाहिपटौष्ठलक्ष्मीम् ।
तां मानसं निखिलवारिभरात् नवीनाः
हंसावलीमिव घना गमयाम्बभूवुः ॥ १५ ॥

कृता अफला निष्फला, वित्तरक्षा धनगुप्तिः येस्तैः कृपणैः, यक्षैः त्रपयैव तस्यां भैम्यां विषये, मुखं न अदर्शि न दर्शितं, [दृशे-र्ण्यन्तात् कर्मणि लुङ्] तथा हि, ते यक्षाः, तां दमयन्तीम्, अधिक्षिति क्षितौ, [विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः] अवतीर्णाम् उत्पन्नां, सुरशाखिपतिव्रतां सुरशाखिना पत्युः कल्पवृक्षस्येव, व्रतम् इच्छापूरकत्वलक्षणं यस्यास्ताम्, अथ-च कल्पवृक्षस्वरूपक-नल-पत्नीं, कल्पवीरुधं कल्पलतां, न जानते स्म किम् ? बहुदात्रीं तां ज्ञातवन्त एव ; ततः तेषां निधिगोपकानाम् अतिवदान्यायास्तस्याः कुतो वरणवार्त्ताऽपीति भावः । अस्या वदान्यतया तेषां युक्ता लज्जेति कारणात् कार्य्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-न्यासः ॥ १४ ॥

जन्या इति ।—ततोऽनन्तरं, जनीं वधूं वहन्तीति जन्याः वधूभृत्याः, ("जन्या भृत्या नवोढ़ायाः" इति केशवः) ["संज्ञाया जन्याः" इति यत्-प्रत्ययान्तो निपातः] मञ्जिष्ठया रागद्रव्यविशेषेण रक्तं माञ्जिष्ठं ["तेन रक्तम्" इत्यण्] तस्य मञ्जिमानं रामणीयकं, विगाहते इति तद्विगाहिनी तादृशरक्तवर्णेत्यर्थः, पटौष्ठस्य पटयोरोष्ठयोश्च, लक्ष्मीः शोभा यस्यास्ताम् ; विशेषणमेतत् हंसावल्यामपि योज्यम्, ["ओत्वोष्ठयोः समासे वा" इति पररूपं वक्तव्यम्] तां भैमीं, नवीनाः घनाः मेघाः, हंसावलीं हंसश्रेणीं, निखिलात् वारिभरात् जलप्रवाहात्, मानसं मानसाख्यं सर इव, सुरौघात् सुरौघं विहाय, [इति ल्यब्लोपे

यस्या विभोरखिलवाङ्मयविस्तरोऽयम्
आख्यायते परिणतिर्मुनिभिः पुनः सा।
उद्गत्वरामृतकरार्द्धपरार्द्धभालां
बालामभाषत सभासततप्रगल्भा ॥ १६ ॥

आश्लेषलग्नगिरिजाकुचकुङ्कुमेन
यः पट्टसूत्रपरिरम्भणशोणशोभः।
यज्ञोपवीतपदवीं भजते स शम्भोः
सेवासु वासुकिरयं प्रसितः सितश्रीः ॥ १७ ॥

पञ्चमी] "जलधरसमये मानसं यान्ति हंसाः" इति कविसमयप्रसिद्धिः; फणभृतामधिपं वासुकिं, गमयाम्बभूवुः निन्युः ॥१५॥

यस्या इति।—अयम् अखिलवाङ्मयविस्तरः शब्दप्रपञ्चः, मुनिभिर्व्यासादिभिः, विभोः महाशक्तेः, यस्याः देव्याः सरस्वत्याः, परिणतिः रूपान्तरम्, आख्यायते, सभासु सततप्रगल्भा सा देवी सरस्वती, उद्गत्वरस्य उदित्वरस्य, उदीयमानस्य इत्यर्थः, ["गत्वरश्च" इति गमेः क्वरबन्तो निपातः] अमृतकरस्य इन्दोः, अर्द्धमिव परार्द्धमुत्कृष्टं, भालं ललाटं यस्यास्तां, बालां भैमीं, पुनः अभाषत उक्तवती ॥ १६ ॥

आश्लेषेति।—यो वासुकिः, आश्लेषात् आलिङ्गनात्, लग्नेन सक्तेन, गिरिजायाः पार्वत्याः, कुचयोः कुङ्कुमेन पट्टसूत्रस्य परिरम्भणात् परिवेष्टनादिव, शोणशोभः अरुणकान्तिः सन्, शम्भोर्यज्ञोपवीतस्य पदवीं पदं, भजते; यज्ञोपवीतञ्च शुभ्रं ग्रन्थिस्थाने पट्टसूत्रेण रक्तवर्णं भवतीति प्रसिद्धिः; सेवासु शम्भोः परिचर्य्यासु, प्रसितस्तत्परः, ("तत्परे प्रसितासक्तौ" इत्यमरः) सितश्रीः शुभ्रकान्तिः, स वासुकिरयमिति पुरोवर्त्तिनिर्देशः; वासुकेः

पाणौ फणी भजति कङ्कणभूयमैशे
सोऽयं मनोहरमणीरमणीयमूर्त्तिः।
कोटीरबन्धनधनुर्गुणयोगपट्ट-
व्यापारपारगममुं भज भूतभर्त्तुः॥ १८॥

धृत्वैकया रसनयाऽमृतमीश्वरेन्दोः
अप्यन्यया त्वदधरस्य रसं द्विजिह्वः।
आस्वादयन् युगपदेष परं विशेषं
निर्णेतुमेतदुभयस्य यदि क्षमः स्यात्॥ १९॥

सततं शम्भुसेवातत्परतया सम्भोगाद्यसम्भवान्नैष वरणीय इति भावः॥ १७॥

पाणाविति।—मनोहरैः मणिभिः रमणीयमूर्त्तिः सोऽयं फणी वासुकिः, ऐशे ईशसम्बन्धिनि, पाणौ करे, कङ्कणभूयं कङ्कणत्वं, ["भुवो भावे" इति क्यप्] भजति प्राप्नोति; भूतभर्त्तुः महादेवस्य, कोटीरबन्धनं कपर्दबन्धनं, जटाजूटग्रन्थिबन्धनमिति यावत्, धनुषा गुणो मौर्वी, योगपट्टश्च तेषां व्यापारस्य भवनलक्षणस्य, पारगं पारीणं, तत्तत्कार्य्यकुशलमिति भावः, अमुं वासुकिं, भज वृणीष्व; तादृग्विशेषणेनास्य वरणायोग्यत्वं सूचितम्। अत्रैकस्य वासुकेः अनेकेषु कोटीरादिषु क्रमेण वृत्तेः पर्य्यायभेदः। अथानुभावविशेषात् यौगपद्यसम्भवे तु समुच्चयः॥१८॥

धृत्वेति।—द्विजिह्वो रसनाद्वयवान्, एष परम् एष वासुकिः एव, एकया रसनया जिह्वया, ईश्वरेन्दोः हरशिरश्चन्द्रस्य, अमृतम्, अन्यया रसनया, त्वदधरस्यापि रसम् अमृतं, धृत्वा युगपदास्वादयन् एतदुभयस्य एतस्य रसद्वयस्य, विशेषमन्तरं, निर्णेतुं यदि क्षमः समर्थः, स्यात्, नान्यः कश्चित् क्षमः इत्यर्थः। ऐन्दवामृतादेतदधरामृतमेव ज्याय इति भावः॥ १९॥

आशीविषेण रदनच्छददंशदानम्
एतेन ते पुनरनर्थतया न गण्यम्।
बाधां विधातुमधरे हि न तावकीने
पीयूषसारघटिते घटतेऽस्य शक्तिः॥ २०॥

तद्विस्फुरत्फणविलोकनभूतभीतेः
कम्पञ्च वीक्ष्य पुलकञ्च ततोऽनु तस्याः।
सञ्जातसात्त्विकविकारधियः स्वभृत्यान्
नृत्यान्न्यषेधदुरगाधिपतिर्विलक्षः॥ २१॥

आशीविषेणेति।—आशीषि दंष्ट्रायां विषमस्येत्याशीविषः विषधरः, [पृषोदरादित्वात् साधुः] ("स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाऽहि-दंष्ट्रयोः" इत्यमरः) तादृशेन, एतेन वासुकिना, ते पुनः तव तु, रदनच्छदस्य अधरस्य, दंशदानं दंशनकरणम्, अनर्थतया न गण्यम् अपमृत्वाद्यनिष्टहेतुत्वेन न मन्तव्यं, चुम्बने विषसञ्चार-सम्भावनया एतद्वरणं न त्याज्यमिति भावः; कुतः? हि यस्मात्, पीयूषसारेण घटिते निर्मिते, तावकीने त्वदीये, अधरे बाधां दंशेन पीडां, विधातुम् अस्य दंशनस्य वासुकेर्वा, शक्तिर्न घटते न सम्भवति, अमृतघटितस्य कुतो विषभयमिति भावः॥ २०॥

तदिति।—ततोऽनु वाणीवाक्यानन्तरं, तस्य वासुकेः, विस्फुरतां स्फारयतां, फणानां विलोकनेन भूतभीतेः सञ्जात-साध्वसायाः, तस्याः दमयन्त्याः, कम्पं वेपथुं, पुलकञ्च वीक्ष्य सञ्जाता सात्त्विकविकारधीः शृङ्गारसात्त्विकभ्रमबुद्धिः येषां तान्, स्वभृत्यान् विलक्षो भैमीभावज्ञानलज्जितः, उरगाधिपतिः वासुकिः, नृत्यात् आनन्दनर्त्तनात्, न्यषेधत् न्यवारयत्, स्वस्वामिवैलक्ष्यात् भैमीवैराग्यप्रतीतेस्ते खिन्ना इत्यर्थः। अत्र

तद्दर्शिभिः स्ववरणे फणिभिर्निराशैः
निःश्वस्य तत् किमपि सृष्टमनात्मनीनम् ।
यत्तान् प्रयातुमनसोऽपि विमानवाह्या
हा हा ! प्रतीपपवनाशकुनात् न जग्मुः ॥२२॥
व्रीमङ्कुचत्फणगणादुरगप्रधानात्
तां राजमङ्गमनयन्त विमानवाह्याः ।
सन्ध्यानमङ्गलकुलात् कमलात् विनीय
कह्लारमिन्दुकिरणा इव हासभासम् ॥ २३ ॥

भृत्यानां भैमीभयमात्त्विकेषु शृङ्गारसात्त्विकभ्रान्त्या भ्रान्ति-मदलङ्कारः । "स्तम्भप्रलयरोमाञ्चाः स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू । अश्रु-वैस्वर्य्यमित्यष्टौ सात्त्विकाः परिकीर्त्तिताः" ॥ २१ ॥

तदिति ।—तद्दर्शिभिः वासुकिवृत्तान्तसाक्षात्कारिभिः, अत एव स्ववरणे निराशैः कैमुत्यपराहतैरित्यर्थः, फणिभिः अन्यैः कार्कोटकादिनागैः, निःश्वस्य निःश्वासं कृत्वा, तत् निःश्वसित-रूपं, किमपि अवाच्यम्, आत्मने हितम् आत्मनीनम्, ["आत्मन्-विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः" इति खः] तद्विरुद्धम् अनात्मनीनं, सृष्टं निःश्वासेनात्मनो महाननर्थहेतुराचरित इत्यर्थः ; कुतः ? यत् यस्मान्निःश्वासकारणात्, तान् फणिनः प्रति, प्रयातुमनसः गन्तुकामा अपि, विमानं वहन्तीति विमानवाह्याः दमयन्ती-शिविकावाहिनः, [कर्मण्यण्] प्रतीपपवनः प्रतिकूलवायुः एव, यत् अशकुनम् अयात्रिकचिह्नं तस्मात् हेतोः, न जग्मुः दूरत एव तान् परिजह्रुरित्यर्थः, अत एव हा हेति खेदे ॥ २२ ॥

व्रीति ।—विमानवाह्याः शिविकावाहिनः, तां दमयन्तीं, व्रिया लज्जया, सङ्कुचन् फणगणो यस्य तस्मात् उरगप्रधानात् उरगराजात् वासुकेः, विनीय अपनीय, इन्दुकिरणाः हासभासं

देव्याऽभ्यधायि भव भीरु ! धृतावधाना
भूमीभुजः ! त्यजत भीमभुवो निरीक्षाम् ।
आलोकितामपि पुनः पिबतां दृशैताम्
इच्छाऽपगच्छति न वत्सरकोटिभिर्वः ॥ २४ ॥
लोकेशकेशवशिवानपि यश्चकार
शृङ्गारसान्तरभृशान्तरशान्तभावान् ।
पञ्चेन्द्रियाणि जगतामिषुपञ्चकेन
सङ्क्षोभयन् वितनुतां वितनुर्मुदं वः ॥ २५ ॥

विकासलक्ष्मीं, सन्ध्यायां नमद्दलकुलात् सङ्कुचत्पत्रचयात्, कमलात् पद्मात्, विनीय अपनीय, कह्लारं सौगन्धिकमिव, राजकं नृपसमूहम्, अनयन्त प्रापयन् । [डित्त्वादात्मनेपदं "नीवह्योर्हरतेश्च" इति वचनात् द्विकर्मकत्वम्] । उपमालङ्कारः ॥२३॥

देव्येति ।—देव्या वाग्देव्या सरस्वत्या, अभ्यधायि अभिहितम् ; किम् ? तदाह—हे भीरु ! भयशीले ! [भीरुशब्दात् "ऊङुतः" इत्यूङ्प्रत्यये सम्बुद्धौ नदीह्रस्वः] धृतमवधानं यया सा भव अवहिता शृणित्यर्थः । हे भूमिभुजः ! भूपाः ! यूयञ्च भीमभुवः भैम्याः, निरीक्षाम् ईक्षणं, ["गुरोश्च हलः" इति स्त्रियाम् अ-प्रत्ययः] त्यजत मा कुरुत ; कुतः ? युष्मासु पश्यत्सु दमयन्ती क्रीपारवश्यात् युष्मान् प्रति दर्शनं न दास्यति, अतो नैना विलोकयत इति भावः ; आलोकिताम् ईक्षिता, दृष्टामपीत्यर्थः, एतां पुनर्दृशा पिबताम् आस्थया पश्यतां, वो युष्माकं, वत्सरकोटिभिः अनन्ताब्दैरपि, इच्छा दर्शनेच्छा, न अपगच्छति, अतो महावाक्यमवहिताः शृणुतेत्यर्थः ॥२४॥

लोकेशेति ।—योऽनङ्गः, लोकेशकेशवशिवान् ब्रह्मविष्णु-

पुष्पेषुणा ध्रुवममूनिषुवर्षजन्म-
हुङ्कारमन्त्रबलभस्मितशान्तिशक्तीन् ।
शृङ्गारसर्गरसिकद्व्यणुकोदरि ! त्वं
द्वीपाधिपान् नयनयोर्नय गोचरत्वम् ॥ २६ ॥
स्वादूदके जलनिधौ सवनेन सार्द्धं
भव्या भवन्तु तव वारिविहारलीलाः ।

महेशानपि, शृङ्गारेण शृङ्गाररसेन, सान्तरः सावकाशः, विरल इत्यर्थः, भग्नो गाढ़ः, आन्तरः आभ्यन्तरः, शान्तभावः शान्तरसो येषां तान् रागजर्जरितवैराग्यान्, चकार ; पञ्चाना सङ्घः पञ्चकं, ["सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु" इति कन्प्रत्ययः] इषूणां पञ्चकेन जगतां पञ्चेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि, सङ्क्षोभयन् व्याकुलयन्, स वितनुः अनङ्गः, वो युष्माकं, मुदं वितनुतां विस्तारयतु ; विश्वविजयिनो भगवतः कामदेवस्य प्रसादः कस्य न श्लाघ्यः ? इति भावः ॥ २५ ॥

पुष्पेषुणेति ।—रसोऽस्यास्तीति रसिकम्, ["अत इनिठनौ" इति ठन्प्रत्ययः] द्वावणू कारणत्वेनास्यास्तीति द्व्यणुकम् अणुद्वयारब्धद्रव्यं, [शैषिकः क-प्रत्ययः] द्व्यणुकादिप्रक्रमेण कार्य्यद्रव्यारम्भ इति तार्किकाः ; शृङ्गारस्य सर्गे निर्माणे, रसिकं प्रवृत्तं, यत् द्व्यणुकं तद्वदेवोदरं यस्यास्तस्याः सम्बुद्धिः ; शृङ्गार-भावोद्दीपका अतिकृशोदरीति भावः, त्वं पुष्पेषुणा ध्रुवं सत्यम्, इषुवर्षे बाणमोचकाले, जन्मः उच्चारितः, यो हुङ्कारः कोपप्रयुक्तः, स एव मन्त्रस्तस्य बलेन सामर्थ्येन, भस्मिता भस्मीकृता, ["तत् करोति—"इति ण्यन्तात् कर्मणि क्तः] शान्तिशक्तिः इन्द्रिय-निग्रहसामर्थ्यं येषां तान्, अमून् द्वीपाधिपान् पुष्करादिद्वीपपाल-कान् राज्ञः, नयनयोर्गोचरत्वं दृष्टिविषयत्वं, नय पश्येत्यर्थः ॥२६॥

द्वीपस्य तं पतिममुं भज पुष्करस्य
निस्तन्द्रपुष्करतिरस्करणक्षमाक्षि ! ॥ २७

सावर्त्तभावभवदद्भुतनाभिकूपे !
स्वर्भौममेतदुपवर्त्तनमात्मनैव ।
स्वाराज्यमर्जयसि न श्रियमेतदीयाम् ?
एतद्गृहे परिग्रहाण शचीविलासम् ॥२८॥

स्वादिति।—हे निस्तन्द्रपुष्करतिरस्करणक्षमाक्षि ! उन्निद्रपद्मविजयसमर्थनेत्रे। कमलायताक्षीत्यर्थः, पुष्करस्य पुष्कराख्यस्य द्वीपस्य, पतिं सवनम्, अमुं भज वृणीष्व, ततः स्वादूदके जलनिधौ मधुरोदकसमुद्रे, सवनेन सवनाख्येन राज्ञा, साद्धं तव भव्याः मनोहराः, वारिविहारलीलाः जलक्रीडाविनोदाः, भवन्तु सन्तु ॥ २७ ॥

सावर्त्तेति।—रोम्णाम् अम्भसाञ्च भ्रमः आवर्त्तः, आवर्त्तेन सह वर्त्तमानः सावर्त्तः तस्य भावः तेन सावर्त्तभावेन सावर्त्तत्वेन, भवत् प्रादुर्भूतम्, अद्भुतम् आश्चर्यं यस्मात् स चिन्तीयमाणः, नाभिरेव कूपो यस्याः सा तस्याः सम्बुद्धिः सावर्त्तेत्यादि ; कूपे सावर्त्तत्वं चित्रमिति भावः ; एतस्य राज्ञः सवनस्य, उपवर्त्तनं देशः, ("देशविषयौ तूपवर्त्तनम्" इत्यमरः) आत्मनैव स्वयमेव, भौमं भूमिभवं, स्वः स्वर्गः, अतः एतदीयां श्रियं स्वाराज्यं स्वर्गराज्य, ["रो रि"इति रेफलोपे "ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः" इति दीर्घः] नार्जयसि ? इति काकुः, अर्जयस्येवेत्यर्थः, एतद्गृहे शचीविलासं शचीसौभाग्यं, परिग्रहाण स्वीकुरु। एतद्भूरेव स्वर्गः, एतद्राज्यमेव स्वाराज्यम्, अयमेवेन्द्रः, त्वमेवेन्द्राणी भवेति रूपकालङ्कारः ॥ २८ ॥

देवः स्वयं वसति तत्र किल स्वयम्भूः
न्यग्रोधमण्डलतले हिमशीतले यः ।
स त्वां विलोक्य निजशिल्पमनन्यकल्पं
सर्वेषु कारुषु करोतु करेण दर्पम् ॥ २९ ॥

न्यग्रोधनादिव दिवः पतदातपादेः
न्यग्रोधमात्मभरधारिमिवावरोहैः ।
तं तस्य पाकिफलनीलदलद्युतिभ्यां
द्वीपस्य पश्य शिखिपत्रजमातपत्रम ॥ ३० ॥

देव इति ।—तत्र पुष्करद्वीपे, हिमवच्छीतले न्यग्रोधः वटवृक्षः, ("न्यग्रोधो बहुपाद्वटः" इत्यमरः) तस्य मण्डले मण्डलाकारे, तले अधस्तले, स्वयम्भूः यः देवः ब्रह्मा, स्वयं साक्षात्, वसति किल खलु, स देवः, ईषदसमाप्तमन्यदन्यकल्पम् अन्यसदृश, तन्न भवतीत्यनन्यकल्पम् अनन्यसाधारणम, ["ईषदसमाप्तौ कल्पप्" इति कल्पप्-प्रत्ययः] निजशिल्पं स्वनिर्माणं, त्वा विलोक्य त्वल्लक्षणं निजशिल्पकार्य्यं दृष्ट्वेत्यर्थः, सर्वेषु कारुषु शिल्पिषु मध्ये, करेण करप्रदर्शनेन, दर्पं करोतु गर्वं करोतु, मदन्यशिल्पकर्त्तुरेवं रूपनिर्माणदक्षो हस्तो नास्तीति स्वहस्तं प्रदर्श्य गर्वं करिष्यतीत्यर्थः ; स्रष्टुः कीर्त्तिकरं ते रूपनिर्माणशिल्पमिति भावः ॥ २९ ।

न्यग्रोधनादिति ।—दिवः अन्तरीक्षात्, पततः आपततः, आतपादेः, आदिशब्दात् वर्षादेश्च, न्यक् निम्नीभूय, अधःस्थित्वा इत्यर्थः, रोधनान्निवारणादिव, न्यग्रोधं न्यग्रोधशब्दवाच्यम्, [इति पचाद्यच्] उत्प्रेक्षेयम् उत्तरार्द्धे वक्ष्यमाणातपत्रत्वोत्प्रेक्षोपयोगिनी ; तथा अवरोहन्तीत्यवरोहाः शाखाभ्यः अधोलम्बिन्यः शिफाः, शाखामूलानीत्यर्थः, ("शाखाशिफाऽवरोहः स्यात्"

न श्वेतताम् ? चरतु वा भुवनेषु राज-
हंसस्य न प्रियतमा कथमस्य कीर्त्तिः ? ।
चित्रन्तु तद्विशदिमाऽद्वयमादिशन्ती
चौरञ्च नाम्बु च मिथः पृथगातनोति ॥ ३१ ॥

इत्यमरः) तैः, अवरोहरूपैरवष्टम्भैरित्यर्थः, आत्मनः स्वस्य, भारं धरतीति आत्मभारधरः, तमिव भूमिस्पृष्टैरवरोहरूपैरवलम्बनैः आत्मानमवष्टभ्य इव स्थितमित्युत्प्रेक्षा, [धरतेः कर्मण्यण्प्रत्ययः] किञ्च पाकः एषामस्तीति पाकिनां पक्वानां, फलानां नील-दलानां नीलपलाशानाञ्च, द्युतिभ्यां रक्तश्यामकान्तिभ्यां निमित्तेन, तस्य द्वीपस्य पुष्करद्वीपस्य सम्बन्धि, शिखिपत्रजं मयूरपिच्छोद्भवम्, आतपत्रं तद्वत् स्थितम्, इति निमित्तगुण-जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या, अस्याश्च प्रथमो-त्प्रेक्षयाऽङ्गाङ्गिभावेन सजातीयसङ्करः, द्वितीयया सजातीय-संसृष्टिः ; त प्रसिद्ध न्यग्रोधवृक्षं, पश्य ; एतद्राजवरणादेवं-विधोऽद्भुतदर्शनोत्सवलाभो भविष्यतीति भावः ॥३०॥

नेति ।—राजहंसस्य नृपश्रेष्ठस्य, अस्य नलस्य, प्रियतमा इष्टतमा, कीर्त्तिः, अन्यत्र—राजहंसस्य कलहंसस्य, ("राजहंसो नृपश्रेष्ठे कादम्बकलहंसयोः" इति विश्वः) कीर्त्तिः शुभ्रत्वात् कीर्त्तिरूपिणी, प्रियतमा तत्कान्ता वरटा, कथं न श्वेतताम् ? कथं न धवलीभवतु ? अपि तु श्वेतैव भवतु, ["श्विता वर्णे" इति द्युतादौ पठ्यते, तस्माल्लोट्] भुवनेषु लोकेषु, सलिलेषु च, ("भुवनं सलिलं लोकः" इति विश्वः) कथं वा न चरतु ? तु किन्तु, विशदिमाऽद्वयं धावल्याद्वैतम्, आदिशन्ती जनयन्ती, कीर्त्तिरिति शेषः, स्वप्रभयेति भावः, चौरञ्च अम्बु च मिथो-ऽन्योऽन्यं, पृथग्विभक्तं, नातनोति न करोति, इति यत्तच्चित्रम् !!

शूरेऽपि सूरिपरिषत्प्रथमार्चितेऽपि
शृङ्गारभङ्गिमधुरेऽपि कलाकरेऽपि।
तस्मिन्नवद्यमियमाप तदेव नाम
यत् कोमलं न किल तस्य नलेति नाम ॥ ३२ ॥
भ्रूवल्लिकिञ्चननिकुञ्चितमिङ्गितं सा
लिङ्गं चकार तदनादरणस्य विज्ञा।

हंसानां क्षीरनीरविवेकस्य जातिधर्मत्वेऽपि तद्विवेकाभावो विरुद्ध इति भावः। स चाविवेकः कीर्त्तेर्धावल्येन तत्रत्यजलाना-मपि क्षीरसदृशशुक्लत्वात् धावल्यगुणतो न स्वरूपत इति विरोध-समाधानाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः; तथा विशदिमाऽद्वयमा-दिगन्तीत्यनेन सामान्यालङ्कारः; "सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता" इति; तस्य विशेषणगत्या क्षीरनीराविवेकहेतु-त्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं, पूर्वार्द्धे च स्वैत्य-भुवनचारित्व-राजहंसप्रियतमात्वाख्यश्लिष्टौ श्लिष्टप्रस्तुतकीर्त्तिविशेषणसाम्याद-प्रस्तुतराजहंसप्रतीतिः श्लेषमङ्कीर्णाऽर्थसमासोक्तिरित्येतैस्त्रिभिः सहाङ्गाङ्गिभावेन पूर्वोक्तस्य विरोधाभासस्य सङ्करः ॥३१॥

शूरे इति।—इयं दमयन्ती, शूरे वीरेऽपि, सूरिपरिषत्सु विद्वत्सभासु, प्रथमार्चिते अग्रपूज्येऽपि, शृङ्गारभङ्गिमधुरे शृङ्गार-विलासकान्तेऽपि, कलाकरे सकलविद्यानिधानेऽपि, तस्मिन् सवनाख्ये राज्ञि, कोमलं कर्णामृतं, किल प्रसिद्धं, नलेति नाम नामधेयं, तस्य सवनस्य, न नास्ति, इति यत्, तदेव नलनाम-राहित्यमेव, अवद्यं दूषणम्, आप नाम जग्राह खल्वित्यर्थः; अनलत्वातिरिक्तमन्यत् विकारणं किञ्चिदपि नाभूदिति भावः। नलानुरागात् हि एवं गुणवन्तमपि तं नृपतिं न वरणयोग्य-त्वेन स्वीकृतवती इति निष्कर्षः॥ ३२ ॥

राज्ञोऽपि तस्य तदलाभजतापवह्नेः
चिह्नीबभूव मलिनच्छविभूमधूमः ॥३३॥
राजान्तराभिमुखमिन्दुमुखीमथैनां
जन्याजना हृदयवेदितयैव निन्युः।
अन्यानपेक्षितविधौ न खलु प्रधान-
वाचां भवत्यवसरः सति भव्यभृत्ये ॥ ३४ ॥

भ्रूवल्लीति।—विशेषेण जानातीति विज्ञा अभिज्ञा,["इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः."] सा दमयन्ती, भ्रूवल्ल्याः भ्रूलतायाः, किञ्चन किञ्चित्,निकुञ्चितं सङ्कोचः, [किञ्चनेति किञ्चिदर्थेऽव्ययं, तस्य विशेषणसमासः] तदेवेङ्गितं चेष्टितं, तस्मिन् सदने, अनादरणस्य लिङ्गं चकार भ्रूनिकोचनेनैव तदनादरं सूचितवतीत्यर्थः, तस्य राज्ञोऽपि, मलिनच्छविभूमा वैवर्ण्यभूयस्त्वं, स एव धूमः, तस्याः दमयन्त्याः, अलाभेन जातस्तज्जः तस्य तापवह्नेः सन्तापाग्नेः, चिह्नीबभूव अनुमापको जात इत्यर्थः ; अन्यत्र धूमं दृष्ट्वा वह्निरनुमीयते, अत्र तु सदननृपे देहस्य श्यामवर्णरूपधूमं दृष्ट्वा दमयन्त्यप्राप्तिजन्यतापवह्निरनुमीयते इति भावः। अत एवानुमानालङ्कारः "साध्यसाधननिर्देशोऽनुमानम्" इति लक्षणात् ; किन्तु इह धूमाग्न्यो रूपकशब्दात्मकयोरलङ्कारगर्भीकरणे विच्छित्तिविशेषाश्रयणात् तर्कानुमानाद्भेदः ॥ ३३ ॥

राजान्तरेति।—अथ जन्याजनाः भृत्यजनाः, जन्या व्याख्याताः ; हृदयवेदितया दमयन्त्याः चित्तज्ञतयैव, प्रेरणां विनैवेत्यर्थः, इन्दुमुखीम् एनां भैमीम्, अन्यो राजा राजान्तरं, [सुप्सुपेति समासः] तस्य अभिमुखं यथा तथा निन्युः। स्वामिप्रेरणां विना कथं निन्युरत आह—अन्यानपेक्षितः अन-

ऊचे पुनर्भगवती नृपमन्यमस्यै
निर्दिश्य दृश्यतमतावमताश्विनेयम् ।
आलोक्यतामयमयि ! कुलशीलशाली
शालीनतानतमुदस्य निजास्यबिम्बम् ॥ ३५ ॥

एतत्पुरःपठदपश्रमवन्दिवृन्द-
वाग्डम्बरैरनवकाशतरेऽम्बरेऽस्मिन् ।
उत्पत्तुमस्ति पदमेव न मत्पदानाम्
अर्थोऽपि नाथपुनरुक्तिषु पातुकानाम् ॥ ३६ ॥

पेक्षितान्य, स्वाम्यादेशनिरपेक्ष इत्यर्थः, [बहुव्रीहौ "सर्वनाम-सङ्ख्ययोरुपसङ्ख्यानम्" इति अन्यशब्दस्य पूर्वनिपातः] विधिः कार्य्यस्य अनुष्ठानं यस्य तस्मिन् स्वतः समर्थे, भव्ये सुयोग्ये, ("भव्यं शुभे च सत्ये च योग्ये भाविनि च त्रिषु" इति मेदिनी) भृत्ये कर्मकरे, सति प्रधानवाचा स्वाम्यादेशानाम्, अवसरो न भवति न अस्ति खलु इत्यर्थान्तरन्यासः ॥३४॥

ऊचे इति ।—भगवती भारती, पुनः भूयः, दृश्यतमतया दर्शनीयतमत्वेन, सौन्दर्य्यातिशयेन इति यावत्, अवमतौ अवधीरितौ, आश्विनेयौ अश्विनीकुमारौ येन तम्, अन्यं नृपम् अस्यै भैम्यै, निर्दिश्य हस्तेन प्रदर्श्य, अयि ! भैमि, कुलेन शीलेन सद्वृत्तेन च, शालते इति तच्छाली, अयं नृपः, शालीनतया लज्जया, ["शालीनकौपीने अधृष्टाकार्य्ययोः" इति ख-प्रत्ययान्तो निपातः] नतं निजास्यबिम्बं निजमुखमण्डलम्, उदस्य उन्नमय्य, आलोक्यताम् इत्यूचे उक्तवती, [ब्रूञः कर्त्तरि लिटि तङ्] लज्जां परित्यज्य अयं दृश्यताम् इति भावः ॥ ३५ ॥

एतदिति ।—एतस्य पुरः अग्रे, पठताम् अपश्रमवन्दिनां यथार्थगुणवर्णने अमशून्यानां स्तावकानां, वृन्दस्य वाग्डम्बरैः

नन्वत्र हव्य इति विश्रुतनाम्नि शाक-
द्वीपप्रशासिनि सुधीषु सुधीभवन्त्याः ।
एतद्भुजाविरुदवन्दिजयाऽनयाऽपि
किं रागि राजनि गिराऽजनि नान्तरं ते ? ॥ ३७ ॥
शाकः शुकच्छदसमच्छविपत्रमाल-
भारी हरिष्यति तरुस्तव तत्र चित्तम् ।

वागाटोपैः, अनवकाशतरे अत्यन्तनिरवकाशे. अस्मिन् अम्बरे अन्तरिक्षे, मत्पदानां मद्वाक्यानां, ("पदं शब्दे च वाक्ये च" इति विश्वः) उत्पन्नमेव पदम् अवकाशः, नास्तीत्यतिशयोक्तिः ; आकाशगुणः शब्द इति तार्किकाः ; कथञ्चिदुत्पत्तौ अपि अर्थपुनरुक्तिषु अभिधेयपौनरुक्त्येषु, पातुकाना पततां, वन्दि-वाक्यैः पुनरुक्तार्थानामित्यर्थः, ["लषपत—"इत्यादिना उकञ् प्रत्ययः] मत्पदानाम् अर्थोऽपि प्रयोजनमपि, नास्ति, गतार्थ-त्वादिति भावः ; अस्य वन्दिकृताः स्तवाः याथार्थ्यकतया मम अतीव सम्मताः, अतः एनं वृणीष्व इति तात्पर्य्यम् ॥३६॥

नन्विति ।—ननु भैमि ! अत्र अस्मिन्, हव्य इति विश्रुत-नाम्नि प्रख्यातनामधेये, शाकद्वीपं प्रशास्तीति तत्प्रशासिनि तत्स्वामिनि, राजनि विषये, सुधीषु विद्वत्सु, सुधीभवन्त्याः विदुषीभवन्त्याः, ते तव, अन्तरम् अन्तरात्मा, अनया श्रूयमाणया, एतस्य भुजाविरुदवन्दिभ्यो बाहुप्रशस्तिस्तोतृभ्यः ; "गद्यपद्यमयी राजस्तुतिर्विरुदमुच्यते" इति ; जाता तज्जा तया, गिराऽपि रागि अनुरागवत्, नाजनि ? नाजनिष्ट किम् ? इति प्रश्नः, [जनेः कर्त्तरि लुङि "दीपजन—"इत्यादिना विकल्पात् चिण् प्रत्ययः, "चिणो लुक्" इति तस्य लुक्] ॥ ३७ ॥

शाक इति ।—तत्र शाकद्वीपे, शुकच्छदसमच्छवीनां कीर-

यत्पल्लवौघपरिरम्भविजृम्भितेन
ख्याता जगत्सु हरितो हरितः स्फुरन्ति ॥ ३८ ॥
स्पर्शेन तत्र किल तत्तरुपत्रजन्मा
यस्मारुतः कमपि सम्मदमाददाति ।
कौतूहलं तदनुभूय विधेहि भूयः
श्रद्धां पराशरपुराणकथान्तरेऽपि ॥ ३९ ॥

पञ्चसहस्रदीप्तीनां, पत्राणां मालां पङ्क्तिं, भरतीति तन्मालभारी, ["इष्टकेषीकामालानां चिततूलमालभारिषु" इति ह्रस्वः] शाकस्तरुः शाकवृक्षः, "शेगुन" इति प्रसिद्धवृक्षविशेष इत्यर्थः, तव चित्तं हरिष्यति। हरितो दिशः, यस्य शाकतरोः, पल्लवस्य ओघानां राशीनां, परिरम्भविजृम्भितेन व्याप्तिमहिम्ना, हरितः हरिद्वर्णाः सत्यः। ("हरितः। मृगे ना कनके क्लीवं दिशि स्त्री हरिते त्रिषु" इति विश्वः) जगत्सु ख्याताः हरित इति ख्याताः,स्फुरन्ति प्रथन्ते। दिक्षु हरिच्छब्दप्रवृत्तेः हरितवर्णनिमित्तायाः शाकतरुपल्लवच्छायाच्छुरणनिमित्तत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेस्तद्रूपातिशयोक्तिः, तया च तस्य तरोः ख्यातिः व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ३८ ॥

स्पर्शेनेति।—तत्र द्वीपे, किल तस्य तरोः पत्रेभ्यो जन्म यस्य तज्जन्मा मारुतः स्पर्शेन स्पर्शमात्रेण, कमप्यनिर्वचनीयं, सम्मदम् आनन्दम्, आददातीति यत् तदानन्ददानरूपं, कौतूहलं कौतुकं, विस्मयजनकव्यापारमित्यर्थः. ("कौतूहलं कौतुकञ्च कुतूकञ्च कुतूहलम्" इत्यमरः) अनुभूय भूयः पुनरपि, पराशरपुराणे विष्णुपुराणे, यत् कथान्तरम् अन्या कथा तत्र, श्रद्धां विधेहि विश्वासं कुरु, तत्रैव सकलभूगोलवृत्तान्तकथनादेकदेशसंवादस्य यथार्थत्वेन तदुक्तकथान्तराणामपि विश्वसनीयत्वादिति भावः।

क्षीरार्णवस्तव कटाक्षरुचिच्छटानाम्
अध्येतु तत्र विकटायितमायताक्षि ! ।
वेलावनी-वनततिप्रतिबिम्बचुम्बि-
किर्मीरितोर्मिचयचारिमचापलाभ्याम् ॥ ४० ॥

अत्र विष्णुपुराणवाक्यं—"शाकस्तत्र महावृक्षः सिद्धगन्धर्व-सेवितः। यत्पत्रवातसंस्पर्शादाह्लादो जायते परः" ॥ इति ॥३९॥

क्षीरेति।—हे आयताक्षि ! तत्र शाकद्वीपे, क्षीरार्णवस्तव कटाक्षरुचिच्छटानां कटाक्षकान्तिजालानां, ("वृन्दं जालं चक्रवालं जालकं पेटकं छटा" इति वैजयन्ती) विकटायितं विकटभावम्, अतिशय्यमित्यर्थः, ("कटः श्रोणौ द्वयोः पुंसि किलिञ्जेऽतिशये शवे" इति मेदिनी) यद्वा—विशालभावं, सौन्दर्य-विलसितमित्यर्थः, ("विशाले विकराले च विकटं कवयो विदुः" इति शाश्वतः) [विकटशब्दाल्लोहितादिक्यङन्ताद्भावे क्तः। लोहितादिराकृतिगणः] वेलावनी कूलभूमिः, ("वेला कूलेऽपि वारिधेः" इति शाश्वतः) तत्र या वनततिर्वनपङ्क्तिः, तस्याः प्रतिबिम्बं चुम्बति स्पृशतीति तच्चुम्बी तस्य तद्युक्तस्य इति यावत्, अत एव किर्मीरितस्य कर्बुरितस्य, नानावर्णमिश्रित-स्येति यावत्, ("चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे" इत्यमरः) ऊर्मिचयस्य तरङ्गपङ्क्तेः, चारिमा चारुता, ["पृथ्वादिभ्यः इमनिच् वा" इति इमनिचि "टेः" इति टेर्लोपः] चापलं चाञ्चल्यं, [युवादित्वादण्-प्रत्ययः] ताभ्यां स्मारकाभ्याम, अध्येतु स्मरतु, अनुकरोतु इति यावत्, "इक् स्मरणे" इत्यस्माल्लोटि शेषत्व-विवक्षायाम् "अधीगर्थ—" इत्यादिना षष्ठीविधानात्तदभावे कर्मणि द्वितीया] तव चक्षुषोः कटाक्षेषु परितः श्वैत्यं मध्ये नीलत्वं चपलता च, अतः क्षीरसमुद्रोऽपि तत्सदृशो भवतु

बालातपैः कृतकगैरिकतां कृतां द्विः
तत्रोदयाचलशिलाः परिशीलयन्तु ।
त्वद्विभ्रमभ्रमणजश्रमवारिधारि-
पादाङ्गुलीगलितया नखलाक्षयाऽपि ॥ ४१ ॥
नृणां करम्बितमुदामुदयन्मृगाङ्क-
शङ्कां सृजत्वनघजङ्घि ! परिभ्रमन्त्याः ।
तत्रोदयाद्रिशिखरे तव दृश्यमास्यं
काश्मीरसम्भवसमारचनाभिरामम् ॥ ४२ ॥

इति भावः । अत्र किर्मीरितोर्मिचयस्य सितासितत्वसादृश्यात् तद्विलासस्य कटाक्षविलसितस्मारकत्वात् स्मरणालङ्कारः ॥४०॥

बालातपैरिति ।—तत्र शाकद्वीपे, उदयाचलशिलाः बालातपैः तथा तव विभ्रमभ्रमणेन सलीलचङ्क्रमणेन, जातं तज्जं, श्रमवारि स्वेदाम्बु, तद्धारिणीभ्यः पादाङ्गुलिभ्यः गलितया सृतया, नखलाक्षयाऽपि द्विर्द्विवारं, कृतां द्विगुणीकृतामित्यर्थः, [क्रियाभ्यावृत्तिगणने "द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्"इति सुच्] कृतकानि कृत्रिमाणि, यानि गैरिकाणि धातुविशेषाः, तत्ता परिशीलयन्तु अनुभवन्तु, तथाभूताः सन्तु इत्यर्थः ; उदयाचलविहारे यदि तव रुचिः अस्ति तदा एनं वृणीष्व इति भावः ॥ ४१ ॥

नृणामिति ।—हे अनघजङ्घि ! सुन्दरजङ्घाशालिनि ! वामोरु ! इति यावत् ["नासिकोदर—"इत्यादिना विकल्पेन ङीष्-प्रत्ययः] तत्र द्वीपे, उदयाद्रिशिखरे परिभ्रमन्त्याः विहरन्त्याः, तव काश्मीरसम्भवसमारचनेन कुङ्कुमानुलेपनेन, अभिरामम् अत एव दृश्यं दर्शनीयम्, ["ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः" इति क्यप्] तवास्यं [कर्त्तृ] करम्बितमुदां सम्मिलितानन्दानां, नृणां पुंसां, ["नृ च" इति विकल्पात् दीर्घः] उदयन्मृगाङ्कशङ्काम्

एतेन ते विरहपावकमेत्य तावत्
कामं स्वनाम कलितान्वयमन्वभावि।
अङ्गीकरोषि यदि तत्तव नन्दनाद्यैः
लब्धान्वयं स्वमपि नन्वयमातनोतु॥ ४३॥

लक्ष्मीलतासमवलम्बभुजद्रुमेऽपि
वाग्देवताऽऽयतनमञ्जुमुखाम्बुजेऽपि।
साऽमुत्र दूषणमजीगणदेकमेव
नार्थी बभूव मघवा यदमुष्य देवः ४४॥

उदीयमानचन्द्रसन्देहं, भ्रान्तिं वा, सृजतु करोतु। अलङ्कारोऽपि सन्देहभ्रान्तिमतोरन्यतरोऽस्तु॥ ४२॥

एतेनेति।—ननु भैमि! एतेन हव्याख्येन राज्ञा, ते तव, विरहपावकम् एत्य वियोगाग्निं प्राप्य, स्व स्वकीयं, नाम हव्य-संज्ञा, कामं प्रकामं, कलितान्वयं प्राप्तान्वर्थं, सार्थकमिति यावत्, अन्वभावि तावत् अनुभूतमेव, अग्नौ हुतत्वाद्धव्य-संज्ञा सार्थाऽजनीत्यर्थः; अङ्गीकरोषि यदि इत्थम् अनुरक्तं तं नृपं वरत्वेन स्वीकरोषि चेत्, तत् तदा, अयं नृपः, स्वम् आत्मानमपि, तव नन्दनाद्यैः त्वय्युत्पादितपुत्त्रपौत्त्रादिभिः, लब्धान्वयं लब्धवंशप्रतिष्ठम्, आतनोतु; धर्मप्रजासम्पत्त्यर्थ-त्वाद्दारपरिग्रहस्येति भावः॥ ४३॥

लक्ष्मीलतेति।—लक्ष्मीरेव लता तस्याः समवलम्बः आधार-भूतः, भुज एव द्रुमो यस्य तस्मिन्नपि, भुजार्जितसम्पद्यपीत्यर्थः, तथा वाग्देवतायाः सरस्वत्याः, आयतनं स्थानं, मञ्जु मनोज्ञं, मुखाम्बुजं यस्य तस्मिन् अपि, चतुःषष्टिकलाऽभिज्ञेऽपि, लक्ष्मीसरस्वत्योरेकाधिकरणेऽपीति भावः, अमुत्र अमुष्मिन् हव्ये राज्ञि, सा भैमी, एकमेव दूषणम् अजीगणत् गणयामास,

लक्ष्मीविलासवसतेः सुमनःसु मुख्यात्
अस्मात् विकृष्य भुवि लब्धगुणप्रसिद्धिम्।
स्थानान्तरं तदनु निन्युरिमां विमान-
वाह्याः पुनः सुरभितामिव गन्धवाह्याः॥ ४५॥
भूयस्ततो निखिलवाङ्मयदेवता सा
हेमोपमेयतनुभासमभाषतैनाम्।
एनं स्वबाहुबहुवारनिवारितारिं
चित्ते कुरुष्व कुरुविन्दसकान्तिदन्ति !॥ ४६॥

[गणेर्णौ चङ् "ई च गणः" इत्यभ्यासस्येकारः] किं दूषणम्? तदाह—अमुष्य इन्द्रस्य राज्ञः, देवो मघवा महेन्द्रः, यत् अर्थी याचकः, न बभूव; किन्तु नलस्य यत् दूत्य ययाचे तत् कथं नलात् हीनमेनं स्वीकरिष्यामि इति भावः॥ ४४॥

लक्ष्मीविलासेति।—तदनु तत्परिहारानन्तरं, विमान-वाह्याः भुवि लोके, लब्धा गुणेन सौन्दर्यादिना, अन्यत्र—घ्राण-तर्पणेन च, प्रसिद्धिः यया ताम्, इमां तां दमयन्तीं, गन्धवाह्याः वायवः, सुरभिता सौरभसम्पदमिव, लक्ष्म्याः सम्पदः, अन्यत्र—पद्मायाः, विलासवसतेः लीलागृहात्, सुमनःसु विद्वत्सु, अन्यत्र—पुष्पेषु, मुख्यात् अस्मात् नृपात्, पद्माच्च, विकृष्य अपनीय, पुनः स्थानान्तरं राजान्तरम्, अन्यत्र—पुष्पान्तरं, निन्युः॥४५॥

भूय इति।—ततः अनन्तरं, भूयः पुनरपि, निखिलवाङ्मय-देवता सकलवागधिदेवता, सा सरस्वती, हेम्ना उपमेया तनुभाः शरीरकान्तिः यस्याः ताम्, एनां दमयन्तीम्, अभाषत, हे कुरुविन्दसकान्तिदन्ति! पद्मरागसदृशदशने! ["नासिको-दर—"इत्यादिना विकल्पादीकारः। "कुरुविन्दः पद्मरागः" इति विश्वः। सकान्तीत्यत्र समानस्य स-भावश्चिन्त्यः] स्वबाहुना

द्वीपस्य पश्य दयितं द्युतिमन्तमेतं
क्रौञ्चस्य चञ्चलदृगञ्चलविभ्रमेण ।
यन्मण्डले स किल पाण्डुरसन्निवेशः
पूरश्चकास्ति दधिमण्डमयः पयोधेः ॥ ४७ ॥

तत्राद्रिरस्ति भवदङ्घ्रिविहारयाची
क्रौञ्चः स्फुरिष्यति गुणानिव यस्त्वदीयान् ।
हंसावलीकलकलप्रतिनादवाग्भिः
स्कन्देषुवृन्दविवरैर्विवरीतुकामः ॥ ४८ ॥

बहुवारं निवारितारिं निर्जितशत्रुम्, एनं राजानं, चित्ते कुरुष्व अनुमन्यस्वेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

द्वीपस्येति।—द्युतिमन्तं नाम एतं क्रौञ्चस्य द्वीपस्य दयितम् अधिपतिं, चञ्चलस्य दृगञ्चलस्य कटाक्षस्य, विभ्रमेण विलासेन, पश्य. यन्मण्डले यस्य देशे, पयोधेः समुद्रस्य, स प्रसिद्धः, पाण्डुरसन्निवेशः पाण्डुरः पाण्डुवर्णः, सन्निवेशः अवस्थानं यस्य तादृशः, दधिमण्डमयः दध्नो मण्डं मस्तु "मात्" इति प्रसिद्धम् ; ("मण्ड दधिभवं मस्तु" इत्यमरः) तन्मयः पूरः तोयराशिः, चकास्ति किलेत्यैतिह्ये ॥ ४७ ॥

तत्रेति।—तत्र क्रौञ्चद्वीपे, भवत्याः अङ्घ्रिविहारयाची सविलासभ्रमणकामुकः, क्रौञ्चो नामाद्रिः अस्ति, योऽद्रिः, हंसावलीकलकलानां हंसश्रेणीविरुतानां, प्रतिनादाः प्रतिध्वनय. एव, वाचो वचनानि येषां तैः, स्कन्दस्य कुमारस्य, इषुवृन्दानां विवरैः तत्कृतच्छिद्रैः, तैरेव मुखैरित्यर्थः, त्वदीयान् गुणान् विवरीतुकामो व्याख्यातुकाम इव, स्फुरिष्यति प्रकाशिष्यते, [स्फुरतेः कुटादित्वात् गुणाभावः], पुरा कार्त्तिकेयेन बाणैः क्रौञ्चपर्वतस्य विवराणि कृतानि इति पुराणम् ॥४८॥

वैदर्भि! दर्भदलपूजनयाऽपि यस्य
गर्भे जनः पुनरुदेति न जातु मातुः।
तस्यार्चनां रचय तत्र मृगाङ्कमौलेः
तन्मात्रदैवतजनाभिजनः स देशः॥ ४९॥

चूडाग्रचुम्बिमिहिरोदयशैलशील-
स्तेनाः स्तनन्धयसुधाकरशेखरस्य।
तस्मिन् सुवर्णरसरूषणरम्यहर्म्य-
भूभृद्घटा घटय हेमघटावतंसाः॥ ५०॥

वैदर्भीति।—हे वैदर्भि! यस्य दर्भदलैः कुशपत्रैः, पूजनयाऽपि, किमुत कमलदलादिपूजनयेति भावः, जनो जन्तुः, जातु कदाऽपि, पुनर्मातुर्गर्भे न उदेति न जायते, तत्पूजनस्य मुक्तिरेव फलमित्यर्थः, तत्र पर्वते, तस्य मृगाङ्कमौलेः ईश्वरस्य, अर्चनां रचय पूजां कुरु; तथा हि, स देशः तन्मात्रं स एव, शिव एवेक इत्यर्थः, दैवतं येषां तेषां जनानाम् अभिजायते अस्मिन्निति अभिजनो जन्मभूमिः; इत्यर्थान्तरन्यासः। ("ख्यातः कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यां कुलध्वजे" इति विश्वः) तत्रत्याः सर्वे तदेकशरणास्तत्सेवयोत्पन्नतत्त्वज्ञानान्मुच्यन्तीति भावः॥ ४९॥

चूडाग्रेति।—तस्मिन् देशे, स्तनं धयतीति स्तनन्धयः, ["नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः" इति खश्-प्रत्यये मुमागमः] स्तनन्धयसुधाकरशेखरस्य बालेन्दुशेखरस्य शम्भोः, हेमघटावतंसाः उपरिस्थापितकनककलशभूषिता इत्यर्थः, अत एव चूडाग्रचुम्बिमिहिरस्य शिखराग्रलग्नसूर्यस्य, उदयशैलस्य उदयाद्रेः, शीलं स्वभावः, तस्य स्तेनाः चौराः, तत्तुल्या इत्यर्थः, सुवर्णरसरूषणेन हेमद्रवच्छुरणेन, रम्याणि हर्म्याण्येव भूभृतः पर्वताः, तेषां घटाः पङ्क्तीः, घटय निर्मापय, कनककलशसंयुक्तानेक-

तस्मिन्मलिम्लुच इव स्मरकेलिजन्म-
घर्मोदबिन्दुमयमौक्तिकमण्डनं ते।
जालैर्मिलन् दधिमहोदधिपूरलोल-
कल्लोलचामरमरुत् तरुणि! छिनत्तु॥ ५१॥

एतद्यशो नवनवं खलु हंसवेशं
वेशान्तसन्तरणदूरगमक्रमेण।
अभ्यासमर्जयति सन्तरितुं समुद्रान्
गन्तुञ्च निःश्रममितः सकलान् दिगन्तान्॥ ५२॥

सौवर्णप्रासादनिर्माणेन तं भगवन्तमिन्दुशेखरं प्रीणयेत्यर्थः ॥ ५०॥

तस्मिन्निति।—हे तरुणि! हे उद्गतयौवने! तस्मिन् द्वीपे, दधिमहोदधेः पूरे प्रवाहे, लोलाः चञ्चलाः, कल्लोलाः तरङ्गाः एव, चामराणि तेषां मरुत् वायुः, मलिम्लुचः चौर इव, ("चौरैकागारिकस्तेन-दस्युतस्करमोषकाः। प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचाः॥" इत्यमरः) जालैः गवाक्षरन्ध्रैः, मिलन् अन्तश्चरः सन्,स्मरकेल्या जन्म यस्य तादृशं घर्मोदबिन्दुमयं स्वेदोत्करबिन्दुरूपं, ["मन्थौदन—" इत्यादिना उदकस्य विकल्पादुदादेशः] मौक्तिकमण्डनं मुक्ताभरणं,[स्वार्थे ठक्। "मौक्तिकमिति विनयादिपाठात्" इति वामनः] छिनत्तु छित्त्वा हरतु; चौरा हि केनचिच्छिद्रेण प्रविश्य हारादिकं छित्त्वा आदाय पलायन्ते; अस्मिन् हृते सति दधिसमुद्रवायुना तव रतिश्रमो न भविष्यति इति भावः। अत्र रूपकोपमयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः॥५१॥

एतदिति।—नवनवं प्रत्यहं नूतनप्रकारं, ["प्रकारे गुणवचनस्य" इति द्विर्भावः] हंसस्येव वेशः सर्वत्र प्रवेशव्यापारः, श्वेतात्मकरूपान्तरं वा यस्य तत्, एतस्य

तस्मिन् गुणैरपि भृते गणनादरिद्रैः
तन्वी न सा हृदयबन्धमवाप भूपे।
दैवे विरुन्धति निबन्धनतां वहन्ति
हन्त! प्रयासपरुषाणि न पौरुषाणि ॥ ५३ ॥
ते निन्यिरे नृपतिमन्यमिमाममुष्मात्
अंसावतंसशिविकांशभृतः पुमांसः।

राज्ञः, यश्च: वेशन्तसन्तरणं पल्वलतरणं, ("वेशन्तः पल्वलञ्चाल्पसरः" इत्यमरः) दूरगमो दूरगमनं, ["ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च" इति अप्-प्रत्ययः] तयोः क्रमेण रीत्या, हंसस्य रीत्येत्यर्थः, इतोऽस्माद्देशात्, निःश्रमं श्रमरहितं यथा तथा, समुद्रान् सन्तरितुं सकलान् दिगन्तान् गन्तुञ्च अभ्यासम् अर्जयति खलु? जिज्ञासायां खलुशब्दः, तेन, पुनः पुनरेवम् अभ्यस्यति किम्? अन्यथा कथमस्य सकललोकलङ्घित्वमित्युत्प्रेक्षा लभ्यते ॥ ५२ ॥

तस्मिन्निति।—तन्वी कृशाङ्गी, ["वोतो गुणवचनात्" इति विकल्पात् ङीष्] सा भैमी, गणनादरिद्रैः सङ्ख्याशून्यैः, असङ्ख्यैरित्यर्थः, गुणैः भृतेऽपि पूर्णेऽपि, तस्मिन् भूपे द्युतिमदाख्ये राज्ञि, हृदयस्य बन्धं मनःसङ्गं, नावाप; तथा हि, दैवे भागधेये, विरुन्धति प्रतिबध्नति सति, प्रयासेन दुःखबाहुल्येन, परुषाणि दुष्कराणि, पौरुषाणि पुरुषकाराः, [युवादित्वादण्-प्रत्ययः] निबन्धनतां कार्य्यहेतुत्वं, न वहन्ति इत्यर्थान्तरन्यासः; हन्तेति खेदे। वागुरापाशकादौ हरिणो यत् बन्धनं नाप्नोति तत्र दैवविडम्बना एव हेतुः इति ध्वनिः ॥ ५३ ॥

ते इति।—ते प्रकृताः, अंसावतंसान् स्कन्धभूषणस्वरूपान्, शिविकायाः अंशान् अवयवान्, बिभ्रति ये ते, पुमांसो यानः

रत्नाकरादिव तुषारमयूखलेखां
लेखानुजीविपुरुषा गिरिशोत्तमाङ्गम् ॥ ५४ ॥
एकैकमुद्गतगुणं धुतदूषणञ्च
हित्वाऽन्यमन्यमुपगम्य परित्यजन्तीम् ।
एतां जगाद जगदर्चितपादपद्मा
पद्मामिवाच्युतभुजान्तरविच्युतां सा ॥ ५५ ॥
ईशः कुशेशयसनाभिशये ! कुशेन
द्वीपस्य लाञ्छिततनोर्यदि वाञ्छितस्ते ।

वाहिपुरुषाः, लेखानुजीविपुरुषाः देवात्मकानुचराः, ("अमरा निर्जरा देवाः··· लेखा अदितिनन्दनाः" इत्यमरः) रत्नाकरात् रत्नाकरसकाशात्, तुषारमयूखलेखां चन्द्रकला, गिरिशोत्तमाङ्गं शिवशिर इव, इमां भैमीम्, अमुष्मात् एतद्राजसकाशात्, अमुं नृपं विहाय इत्यर्थः, अन्यम् इतरं, नृपतिं निन्यिरे प्रापयामासुः [जिघ्वादात्मनेपदम्] ॥ ५४ ॥

एकैकमिति ।—जगद्भिः अर्चितपादपद्मा जगद्वन्द्या, सा सरस्वती, उद्गतगुणं गुणाढ्यं, धुतदूषणं निर्दोषञ्च, एकैकम् एकमेकं नृपं, [वीप्सायां द्विर्भावः । "एकं बहुव्रीहिवत्"इति बहुव्रीहिवद्भावात् सुपो लुक्] हित्वा अन्यम् अन्यं नृपतिं, [पूर्ववत् द्विर्भावः] उपगम्य परित्यजन्तीं तमपि परिहरन्तीम्, अच्युतस्य विष्णोः, भुजान्तरात् वक्षःस्थलात्, विच्युतां पद्मां साक्षाल्लक्ष्मीमिव स्थिताम्, इत्युत्प्रेक्षा, एतां भैमीं, जगाद ॥ ५५ ॥

ईश इति ।—हे कुशेशयसनाभिशये ! कमलसदृशपाणि ! ("पञ्चशाखः शयः पाणिः" इत्यमरः) कुशेन दर्भस्तम्बेन, लाञ्छिततनोः चिह्नितस्वरूपस्य, द्वीपस्य कुशद्वीपस्य, ईशः

ज्योतिष्मता सममनेन वनौघनासु
तत् त्वं विनोदय घृतोदतटीषु चेतः ॥५६॥
वातोर्मिलोलनचलद्दलमण्डलाग्र-
भिन्नाभ्रमण्डलगलज्जलजातसेकः ।
स्तम्बः कुशस्य भविताऽम्बरचुम्बिचूडः
चित्राय तत्र तव नेत्रनिपीयमानः ॥ ५७ ॥
पाथोधिमन्थसमयोत्थितसिन्धुपुत्री-
पल्यङ्कजार्पणपवित्रशिलासु तत्र ।

स्वामी, ते तव, वाञ्छितः इष्टः, यदि तत्तर्हि, त्वं ज्योतिष्मता ज्योतिष्मन्नामकेन, अनेन कुशद्वीपेश्वरेण, समं सह, वनौघैः घनासु वनसान्द्रासु, घृतम् उदकं यस्य सः घृतोदः घृतसमुद्रः, ["उदकस्योदः सञ्ज्ञायाम्" इत्युदादेशः] तस्य तटीषु तीरेषु, चेतः चित्तं, विनोदय विनोदं कारय, [विपूर्वात् नुदधातोः घञन्तात् विनोदशब्दात् "तत् करोति—" इति ण्यन्तात्लोटि सिप्] ॥५६॥

वातेति ।—तत्र कुशद्वीपे, अम्बरचुम्बिनी गगनतललग्ना, चूडा अग्रं यस्य सः अभ्रङ्कषाग्र इत्यर्थः, अत एव वातस्य वायोः, ऊर्मिणा तरङ्गभङ्ग्या, लोलनेन कम्पनेन, चलद्भिः दलैः कुशानां पत्रैरेव, मण्डलाग्रैः खड्गैः, कुशपत्ररूपखड्गैरित्यर्थः, ("खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टयः । कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाणवत् ॥" इत्यमरः) अत्र रूपकालङ्कारः ; भिन्नात् विदारितात्, अभ्रमण्डलात् मेघमण्डलात्, गलद्भिः स्रवद्भिः, जलैः जातः सेको यस्य सः, कुशस्य स्तम्बः दर्भगुल्मः, ("अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ" इत्यमरः) नेत्राभ्यां निपीयमानः आदरात् दृश्यमानः सन्, तव चित्राय विस्मयाय, भविता भविष्यति ॥ ५७ ॥

पत्या सहाऽऽवह विहारमयैर्विलासै:
आनन्दमिन्दुमुखि ! मन्दरकन्दरासु ॥ ५८ ॥
आरोहणाय तव सज्ज इवास्ति तत्र
सोपानशोभिवपुरश्मवलिच्छटाभि: ।
भोगीन्द्रवेष्टशतघृष्टिकृताभिरब्धि-
क्षुब्धाचल: कनककेतकगोत्रगात्रि ! ॥ ५९ ॥
मन्था नग: स भुजगप्रभुवेष्टघृष्टि-
लेखाचलद्धवलनिर्झरवारिधार: ।

पाथोधीति ।—हे इन्दुमुखि ! तत्र कुशद्वीपे, पाथोधि-मन्थस्य अब्धिमथनस्य, समये उत्थिताया: उद्गताया:, समुद्र-मन्थनकाले तज्जलमध्यादुद्भूताया इत्यर्थ:, सिन्धुपुत्र्या: लक्ष्म्या:, पत्पङ्कजयो: चरणकमलयो:, ("पदङ्घ्रि: चरणोऽस्त्रियाम्" इत्यमर:) अर्पणेन पवित्रा: शिला: यासु तासु मन्दरकन्दरासु पत्या भर्त्रा सह, विहारमयै: विहाररूपै:, विलासै: विनोदै:, आनन्दम् आवह धारय ॥ ५८ ॥

आरोहणायेति ।—कनककेतकं स्वर्णकेतकदलं, गोत्रम् अभिजनो यस्य तत् तादृशं, तस्य गोत्रं सन्ततिर्वा, गात्रं यस्या: तस्या: सम्बुद्धि:, तद्गात्रि ! तत्सदृशगात्रीत्यर्थ:. ["अङ्गगात्र-कण्ठेभ्य:" इत्यादिना ङीष्] तत्र कुशद्वीपे, भोगीन्द्रस्य वासुके:, वेष्टशतघृष्टिभि: वेष्टनशतानां घर्षणै:, कृताभि: अश्मसु शिलासु, वलीनां वेष्टनमार्गाणां, छटाभि: समूहै: हेतुभि:, सोपानै: शोभते इति तच्छोभि वपु: यस्य स: वलिकृतसोपान-पङ्क्ति:, अब्धे: क्षुब्धाचल: मन्दराद्रि:, ["क्षुब्धस्वान्त—" इत्यादिना निपातनात् साधु:] तत्रारोहणाय सज्ज: सज्जित इव, अस्ति वर्त्तते, इत्युत्प्रेक्षा ॥ ५९ ॥

त्वन्नेत्रयोः स्वभरयन्त्रितशीर्षशेष-
शेषाङ्गवेष्टिततनुर्भ्रममातनोतु ॥ ६० ॥
एतेन ते स्तनयुगेन सुरेभकुम्भौ
पाणिद्वयेन दिविषद्द्रुमपल्लवानि ।
आस्येन स स्मरतु नीरधिमन्थनोत्थं
स्वच्छन्दमिन्दुमपि सुन्दरि ! मन्दराद्रिः ॥ ६१ ॥

मन्थेति ।—भुजगप्रभोः वासुकेः, वेष्टैः वेष्टनैः, याः घृष्टि-लेखाः घर्षणमार्गाः,घर्षणजन्यवलयाकाररेखा इति यावत्, तासु चलन्त्यः प्रवहन्त्यः, धवलाः निर्झरवारिधारा यस्य तादृशः, सः प्रसिद्धः, मन्था मन्थनदण्डः, ("वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके" इत्यमरः) नगोऽद्रिः, मन्दराद्रिरित्यर्थः, त्वन्नेत्रयोः तव चक्षुषोः, स्वस्य मन्दरस्येव, भरेण भारेण, यन्त्रितानि कुञ्चितानि, शीर्षाणि यस्य तस्य शेषस्य अनन्तस्य, भूभारं वहतः शेषाहेरित्यर्थः, शेषाङ्गेन अवशिष्टकायेन, वेष्टिता तनुः शरीरं यस्य स इति भ्रमम् आतनोतु भ्रान्तिं जनयतु ; सर्पो हि शिरसि क्रामतोऽङ्गं स्वाङ्गेन वेष्टयतीति प्रसिद्धिः । शेषस्य शुभ्राङ्गतया वारिधाराणाञ्च धवलत्वात् लेखासु वलयितत्वाच्च भ्रमः सम्भाव्यते इति भावः । अत्र कविसम्मतसादृश्यमूल-भ्रान्तिवर्णनात् भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ६० ॥

एतेनेति ।—हे सुन्दरि ! स मन्दराद्रिः, एतेनेति पुरोवर्त्ति-निर्देशः,अस्य च तृतीयान्तपदत्रयेण सम्बन्धः, ते तव, स्तनयुगेन सुरेभस्य ऐरावतस्य, कुम्भौ, पाणिद्वयेन दिविषद्द्रुमस्य कल्प-वृक्षस्य,पल्लवानि,आस्येन इन्दुमपि, एवं नीरधिमन्थनोत्थं समुद्र-मन्थनोद्भूतं, समुद्रमथनोत्थानि सर्वाण्येतानि वस्तूनि इत्यर्थः, ["नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्" इति नपुंसकत्वं

वेदैर्वचोभिरखिलैः कृतकीर्त्तिरत्ने
हेतुं विनैव धृतनित्यपरार्थयत्ने।
मीमांसयेव भगवत्यमृतांशुमौलौ
तस्मिन् महीभुजि तयाऽनुमतिर्न भेजे ॥६२॥

तस्मादिमां नरपतेरपनीय तन्वीं
राजन्यमन्यमथ जन्यजनः स निन्ये।
क्षोभावधावितपदामभिमृश्य याञ्चाम्
अर्थी निवर्त्त्य विधनादिव वित्तवित्तम् ॥ ६३ ॥

वकल्पिकमेकत्वञ्च] स्वच्छन्दं निरवग्रहं, यथेष्टमित्यर्थः, ("स्वच्छन्दो निरवग्रहः" इत्यमरः) स्मरतु। अत्र कविसम्मत-सादृश्यमूलस्मृतिनिबन्धनात् स्मरणालङ्कारः ॥ ६१ ॥

वेदैरिति।—अखिलैः समस्तैः, अन्यत्र—अखिलैः अवि-च्छिन्नसम्प्रदायैः, वेदैः वेदतुल्यैः, वचोभिः सत्पुरुषवाक्यैः, अन्यत्र —"यतो वा"इति वेदवाक्यैः, कृतं प्रकाशितम्, अन्यत्र,—प्रति-पादितं, कीर्त्तिरत्नम् अमूल्यरत्नरूपं यशः, अन्यत्र—स्तुति-रूपरत्नं यस्य तस्मिन्, हेतुं विनैव स्वोपकारमनपेक्ष्यैव, धृतः नित्यं सदा, परार्थयत्नः स्वयमवाप्तसकलकामत्वेन परार्थैक-प्रवृत्तिः येन तादृशे, तस्मिन् ज्योतिष्मन्नाम्नि, महीभुजि तया भैम्या, भगवति अमृतांशुमौलौ ईश्वरे, मीमांसया पूर्वमीमांसया इव, अनुमतिः अङ्गीकारः, न भेजे न प्राप्तः, [भजेः कर्मणि लिट्] वेदापौरुषेयवादिनी मीमांसा भगवन्तमीश्वरं न सहते। ईश्वरबोधकवेदवाक्यनाञ्च नेश्वरप्रामाण्यतात्पर्य्यकत्वं, परन्तु अन्यवाक्यैकवाक्यतया अन्यत्र तात्पर्य्यकत्वं, "यत् परः शब्दः स शब्दार्थः" इति शास्त्रात् इत्याशयः। पूर्णोपमा ॥६२॥

तस्मादिति।—अथ अनन्तरं, जन्यजनः वाहकलोकः, क्षो-

देवी पवित्रितचतुर्भुजवामभागा
वागालपत् पुनरिमां गरिमाभिरामाम् ।
अस्यारिनिष्कृपकृपाणसनाथपाणेः
पाणिग्रहादनुगृहाण गणं गुणानाम् ॥ ६४ ॥

भावेन स्त्रीलीलया, ("भावो लीलाक्रियाचेष्टाभूत्यभिप्राय-जन्तुषु" इति वैजयन्ती) धावितपदां चालितचरणां, स्त्रीजनोचित-चरणचेष्टयैव अन्यतो गमनमनुजानतीमित्यर्थः, अन्यत्र—स्त्री-भावे स्त्रीलिङ्गे, धावितं पदं याञ्चेति पदं यस्याः तां, "यज-याच-यत-विच्छ-प्रच्छ-रक्षो नङ्" इति नङ्-प्रत्ययस्य यजादिभ्यः पुंसि प्रयोगे याचेरेव स्त्रीलिङ्गप्रयोगादिति भावः, तन्वीं कृशाङ्गीम्, इमां भैमीं, तस्मात् नरपतेः अपनीय अर्थी याचकः, अभिमृश्य विमृश्य, याञ्चाम् उक्तरूपां याञ्चावृत्तिं, विधनात् निर्धनात् पुंसः, निवर्त्त्य वित्तेन धनेन, वित्तः प्रतीतः, विख्यात इति यावत्, ["वित्तो भोगप्रत्यययोः" इति विदेर्लाभार्थान्निष्ठा-नत्वाभावान्निपातनात् भोग्ये प्रतीते चार्थे उभयं साधु, भुज्यते इति भोगो धनादि, प्रतीयते इति प्रत्ययः ख्यातिः इति कर्म-साधनावेतौ । तथाऽऽहुः,—"वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते । विन्तेर्विन्नश्च वित्तश्च भोगे वित्तश्च विन्दतेः ॥" इति] तं वित्तवित्तं धनाढ्यमिव, अन्यं राजन्यं राज्ञोऽपत्यं, राजानमित्यर्थः, ["राजश्वशुरात् यत्"। "राज्ञोऽपत्ये जाति-ग्रहणम्" इति वचनात् राजन्यं क्षत्रियः] निन्ये । श्लेषोपमयोः संसृष्टिः ॥६३॥

देवीति ।—पवित्रितः चतुर्भुजस्य विष्णोः, वामभागो यया सा, लक्ष्मीसरस्वत्यौ देवस्य दक्षिणवामपार्श्ववर्त्तिन्याविव्या-गमः । वाक् देवी सरस्वती, गरिम्णा गुणगौरवेण, अन्यत्र—

द्वीपस्य शाल्मल इति प्रथितस्य नाथः
पाथोधिना वलयितस्य सुराम्बुनाऽयम् ।
अस्मिन् वपुष्मति न विस्मयसे गुणाब्धौ
रक्ता तिलप्रसवनासिकि ! नासि किं वा ? ॥ ६५ ॥

विप्रे धयत्यर्द्धमेकतमं वसन्तु
यस्तेषु पञ्चसु बिभाय न शीधुसिन्धुः ।
तस्मिन्ननेन च निजालिजनेन च त्वं
सार्द्धं विधेहि मधुरा मधुपानकेलीः ॥ ६६ ॥

अर्थगौरवेण, अभिरामां गिरम् आलपत् उवाच । किमिति ? हे वत्से! अरिषु निष्कृपः यः कृपाणः खड्गः, तेन सनाथः सहितः, पाणिः यस्य तादृशस्य, अस्य राज्ञः, गुणानां गणं पाणिग्रहात् अनु विवाहानन्तरं, गृहाण जानीहि, तदा ज्ञास्यसि महिमानमस्येत्यर्थः ; यद्वा—पाणिग्रहात् पाणिग्रहणं कृत्वा, अमुं नृपं वरीत्वा इत्यर्थः,अनुगृहाण समाद्रियस्व, गुणेषु आदरं प्रदर्शयेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

द्वीपस्येति ।—हे तिलप्रसवनासिकि ! तिलकुसुमसमान-नासिके! ["नासिकोदरौष्ठ—"इत्यादिना विकल्पात् ङीष्] अयं राजा, सुरा मद्यमिव, अम्बु यस्य तादृशेन, पाथोधिना समुद्रेण, सुरासमुद्रेणेत्यर्थः, वलयितस्य सञ्जातवलयस्य, वेष्टितस्येत्यर्थः, शाल्मल इति प्रथितस्य द्वीपस्य नाथः स्वामी ; गुणाब्धौ अस्मिन् वपुष्मति वपुष्मदाख्ये, अथ च प्रशस्तशरीरशालिनि राज्ञि, किं न विस्मयसे ? अस्य गुणेषु किं आश्चर्य्यान्विता न भवसि ? रक्ता वा अनुरक्ता च, किं नासि ? उभयमप्युचितमेवेत्यर्थः ॥ ६५ ॥

विप्रे इति ।—शेरते अनेनेति शीधुः आसवः, ("मैरेय-मासवः शीधुः" इत्यमरः । शीङो धुक्-प्रत्यय औणादिकः)

द्रोणः स तत्र वितरिष्यति भाग्यलभ्य-
सौभाग्यकार्मणमयीमुपदां गिरिस्ते।
तद्द्वीपदीप इव दीप्तिभिरोषधीना
चूडामिलज्ज्वलदकज्जलदर्शनीयः॥ ६७॥

यः शीधुसिन्धुः आसवसमुद्रः, विप्रे अगस्त्ये, एकतमम् उदधिं लवणसमुद्रं, धयति पिबति सति, [लटः शतृ-प्रत्ययः] तेषु पञ्चसु दधिमण्डादिसमुद्रेषु, त्रसत्सु अयमस्मानपि पास्यतीति मत्वा बिभ्यत्सु सत्सु, न बिभाय स्वयं न भीतः, "ब्राह्मणो न सुरां पिबेत्"इति निषेधादिति भावः, तस्मिन् सुराब्धौ, अनेन राज्ञा च, निजेन आलिङ्गनेन च सार्द्धं मधुराः मनोहराः, मधुपान-केलीः मद्यपानक्रीडाः, विधेहि कुरु॥ ६६॥

द्रोण इति।—तत्र शाल्मलिद्वीपे, ओषधीना तृणज्योतिषां, दीप्तिभिः तस्य द्वीपस्य दीप इव, स्थितः इति शेषः, अत एव चूड़ायां शिखरे, मिलद्भिः सङ्गच्छमानैः, जलदैरेव कज्जलैः दर्शनीयः द्रष्टुंप्रियः, सः प्रसिद्धः, द्रोणो द्रोणाख्यः, गिरिः, ते तव, भाग्यैरेव लभ्यं सौभाग्यं पतिवाल्लभ्यं, तस्य कार्मणं मूलकर्म, औषधीनां मूलैः साध्यं वशीकरणादिरूपं कर्म, ("मूलकर्म तु कार्मणम्" इत्यमरः। "तद्युक्तात् कर्मणोऽण्" इति स्वार्थेऽण्-प्रत्ययः) तन्मयीं तद्रूपाम्, उपदाम् उपायनम्, ("उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा" इत्यमरः) वितरिष्यति दास्यति; उपलक्षणमेतत्, सञ्जीवन्याद्यनेकदिव्यौषधि-लाभस्ते भविष्यतीति भावः। अत्र कार्मणमयीमुपदामिति परिणामालङ्कारः, आरोप्यमाणो यदीयस्तद्विषयकार्मणाकार-परिणामेन प्रकृतप्रभुचित्तावर्जनोपयोगित्वात् आरोप्यमाण-मारोपविषयात्मत्वेन स्थितम्; "प्रकृतस्योपयोगित्वे परिणाम

तद्द्वीपलक्ष्मपृथुशाल्मलितूलजालैः
क्षौणीतले मृदुनि मारुतचारुकीर्णैः।
लीलाविहारसमये चरणार्पणानि
योग्यानि ते सरससारसकोषमृद्धि! ॥६८॥

एतद्गुणश्रवणकालविजृम्भमाण-
तल्लोचनाञ्चललनिकोचनसूचितस्य।
भावस्य चक्रुरुचितं शिविकाभृतस्ते
तामेकतः क्षितिपतेरपरं नयन्तः ॥ ६९ ॥

उदाहृतः" इति लक्षणात्; अस्य च दोप इवेत्युत्प्रेक्षया संसृष्टिः, तस्यास्तु जलदकज्जलेति रूपकेण सङ्करः ॥ ६७ ॥

तद्द्वीपेति।—सरसम् अभिनवं, यत् सारसं पद्मं, तस्य कोषः मुकुलं, तद्वत् मृद्वी कोमला, तत्सम्बुद्धौ हे सरससारसकोषमृद्धि! अभिनवकमलकोरककोमले! मारुतेन चारु यथा तथा कीर्णैः, तद्द्वीपस्य लक्ष्म चिह्नं, पृथुः महान्, यः शाल्मलिः तदाख्यया प्रसिद्धवृक्षविशेषः, ("स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः" इत्यमरः) तस्य तूलजालैः तूलसमूहैः, मृदुनि कोमले, क्षौणीतले ते तव, लीलाविहारसमये क्रीड़ासञ्चरणकाले, चरणार्पणानि पादविन्यासाः, योग्यानि अनुरूपाणि, भविष्यन्तीति शेषः; अतिकोमलायास्ते अतिकोमलस्थले एव गमनं युक्तं, तच्चातिश्लाघ्यमिति भावः। अत्रानुरूपयोगोक्तेः समालङ्कारः, "सा समालङ्कृतिर्योगे वस्तुनोरनुरूपयोः" इति लक्षणात् ॥ ६८ ॥

एतदिति।—तां भैमीम्, एकतः एकस्मात्, क्षितिपतेः अपरं क्षितिपतिं, नयन्तस्ते शिविकाभृतो जन्याः, एतस्य राज्ञः, गुणश्रवणकाले विजृम्भमाणायाः तस्याः दमयन्त्याः,

तां भारती पुनरभाषत नन्वमुष्मिन्
काश्मीरपङ्कनिभलग्नजनानुरागे।
श्रीखण्डलेपमयदिग्जयकीर्त्तिराजि-
राजद्भुजे भज महीभुजि भैमि! भावम् ॥ ७० ॥

द्वीपं द्विपाधिपतिमन्दपदे! प्रशास्ति
प्लक्षोपलक्षितमयं क्षितिपस्तदस्य।
मेधातिथेस्त्वमुरसि स्फुर सृष्टसौख्या
साक्षात् यथैव कमला यमलार्जुनारेः ॥ ७१ ॥

लोचनाञ्चलस्य नेत्रप्रान्तस्य, निकोचनेन सङ्कोचनेन, सूचितस्य ज्ञापितस्य, भावस्य अभिप्रायस्य, उचितम् अर्हं कृत्यं, चक्रुः; अपरागज्ञानानन्तरमपसरणमेव उचितमिति भावः ॥ ६९ ॥

तामिति।—भारती तां भैमीं, पुनरभाषत। किमिति? ननु भैमि! काश्मीरपङ्कनिभेन कुङ्कुमानुलेपनामिषेणेत्यपह्नवः; लग्नो जनानुरागो यस्मिन् तस्मिन्, श्रीखण्डलेपः चन्दनलेपनं, तन्मयीभिः दिग्जयकीर्त्तीनां राजिभिः राजन्तौ शोभमानौ, भुजौ यस्य तस्मिन्, अमुष्मिन् महीभुजि राज्ञि, भावम् अनुरागं, भज। अत्र श्रीखण्डलेपे कीर्त्तित्वोत्प्रेक्षा गम्या ॥ ७० ॥

द्वीपमिति।—द्विपाधिपतेः गजेन्द्रस्येव, मन्दम् अलसं, पदं गमनं यस्याः तस्याः सम्बुद्धिः, अयं क्षितिपः प्लक्षेण प्लक्षवृक्षेण, उपलक्षितं चिह्नितं, द्वीपं प्लक्षद्वीपं, प्रशास्ति पालयति, तत् तस्मात्, मेधातिथेः मेधातिथिनाम्नः, अस्य राज्ञः, उरसि सृष्टसौख्या जनितानन्दा सती, यमलयोः युग्मयोः, अर्जुनयोः ककुभवृक्षयोः, तद्रूपधारिणोः असुरयोरिति यावत्,

प्लक्षे महीयसि महीवलयातपत्रे
तत्रेक्षिते खलु तवापि मतिर्भवित्री।
खेलां विधातुमधिशाखविलम्बिदोला-
लोलाखिलाङ्गजनताजनितानुरागे॥ ७२॥

पीत्वा तवाधरसुधां वसुधासुधांशुः
न श्रद्दधातु रसमिक्षुरसोदवाराम्।
द्वीपस्य तस्य दधतां परिवेशवेशं
सोऽयं चमत्कृतचकोरचलाचलाक्षि!॥ ७३॥

अरेर्विष्णोः, उरसि साक्षात् कमला लक्ष्मीः, यथा तथैव स्फुर भाहि॥ ७१॥

प्लक्षे इति।—तत्र प्लक्षद्वीपे, अधिशाखं शाखायां, विलम्बिनीभिः दोलाभिः लोलानि अखिलानि समस्तानि, अङ्गानि यस्याः तादृशी या जनता जनसमूहः, तया जनितोऽनुरागो यस्मिन् तस्मिन्, महीवलयस्यातपत्रे छत्ररूपे, महीयसि महत्तरे, प्लक्षे प्लक्षवृक्षे, ईक्षिते सति, तवापि खेलां दोलाक्रीड़ां, ("क्रीडा खेला च कूर्दनम्" इत्यमरः) विधातुं कर्त्तुं, मतिः इच्छा, भवित्री भाविनी खलु; परकीयविहारदर्शनात् स्वस्यापि तदभिलाषा भवतीति भावः॥ ७२॥

पीत्वेति।—हे चमत्कृतचकोरचलाचलाक्षि! चकितचकोरचञ्चलनयने! वसुधासुधांशुः भूचन्द्रः, सोऽयं मेधातिथिः, तव अधरसुधाम् अधरामृतं, पीत्वा तस्य द्वीपस्य परिवेशवेशं वेष्टनस्वरूपं, परिखाकारमित्यर्थः, ("परिवेशो वेष्टने स्यात् परिधावपि पुंस्ययम्" इति मेदिनी) दधताम् इक्षुरसः एवोदकं यस्य तस्य इक्षुरसाब्धेः, वारां वारीणां, रसं स्वादं, न श्रद्दधातु न अभिलषतु ("श्रद्धाऽऽस्तिक्याभिलाषयोः" इति वैजयन्ती);

सूरं न सौर इव नेन्दुमवेक्ष्य तस्मिन्
अश्नाति यस्त्वदितरत्रिदशानभिज्ञः ।
तस्यैन्दवस्य भवदास्यनिरीक्षयैव
दर्शेऽश्नतोऽपि न भवत्ववकीर्णिभावः ॥ ७४ ॥
उत्सर्पिणी न किल तस्य तरङ्गिणी या
त्वन्नेत्रयोरहह !! तत्र विपाशि जाता ।
नीराजनाय नवनीरजराजिरास्ताम्
अत्राश्नमाऽनुरज राजनि राजमाने ॥ ७५ ॥

अमृतास्वादलोलुपस्य किमिक्षुरसगण्डूषैरिति भावः । चकोरा एव चन्द्रस्य अमृतं पिबन्ति, किन्तु चकोराख्याः तव अधरामृतं भूचन्द्रोऽयं पिबति अतः चमत्कृतपदस्य सार्थकता अवगन्तव्या इति निष्कर्षः ॥ ७३ ॥

सूरमिति।—तस्मिन् प्लक्षद्वीपे, तस्मादिन्दोः, इतरेषां त्रिदशानाम् अनभिज्ञ. इन्दोरन्यं देवमभजमानः, यः चन्द्रभक्तो जनः, सूरे भक्तिर्यस्य स सौरः सूर्य्यभक्तः, ["भक्तिः"इत्यण्] सूरं सूर्य्यमिव, इन्दुं न अवेक्ष्य न दृष्ट्वा, नाश्नाति न भुङ्क्ते, तस्य ऐन्दवस्य इन्दुभक्तस्य, [पूर्ववदण्-प्रत्ययः] भवत्याः आस्य-निरीक्षयैव त्वन्मुखदर्शनेनैव, [सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः] दर्शे अमावास्यायाम्,अश्नतो भुञ्जानस्यापि,अवकीर्णिभावः क्षत-व्रतत्वम्, ("अवकीर्णी क्षतव्रतः"इत्यमरः) न भवतु ; त्वन्मुखस्यैव मुख्येन्दुत्वात्तद्दर्शनादेव इन्दुदर्शनव्रतिनां भोजनाधिकारसिद्धेः नास्ति च व्रतभङ्गदोष इति भावः । एतेन तन्मुखे मुख्येन्दु-भ्रमात् भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यत इति वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिः॥७४॥

उत्सर्पिणीति।—तस्य द्वीपस्य, या विपाट्-नाम्नी, तरङ्गिणी उत्सर्पिणी उत्सृज्य सर्पिणी, उद्गतप्रवाहा इत्यर्थः, न किल, तत्र

एतद्यशोभिरखिलेऽम्बुनि सन्तु हंसाः
दुग्धीकृते तदुभयव्यतिभेदमुग्धाः ।
क्षीरे पयस्यपि पटे द्वयवाचिभूयं
नानार्थकोषविषयोऽद्य मृषोद्यमस्तु ॥ ७६ ॥

तस्यां, विपाशि विपाशायां नद्यां, ("विपाशा तु विपाट् स्त्रियाम्" इत्यमरः) जाता नवा नीरजराजिः पद्म-पङ्क्तिः, त्वन्नेत्रयोः तव चक्षुषोः, नीराजनाय निर्मञ्छनाय, आस्तां तिष्ठतु, अहह !! इत्यद्भुते; विपाशायाम् उत्कट-तरङ्गाभावात् पद्मानि सदा जायन्ते, अतः तव अक्षिनीराजनं सन्ततं भविष्यति इति भावः ; अत एव राजमाने दीप्यमाने, अत्र अस्मिन् मेधातिथिनाम्नि, राजनि अञ्जसा द्रुतम्, ("स्राक् झटित्यञ्जसाऽह्नाय द्राङ्मङ्क्षु सपदि द्रुतम्" इत्यमरः) अनुरज अनुरज्यस्व, [रञ्जेर्भौवादिकाल्लोटि सिप् "रञ्जेश्च" इत्युपधानकारस्य लोपः] ॥ ७५ ॥

एतदिति ।—एतस्य राज्ञः, यशोभिः अखिले अम्बुनि जले, दुग्धीकृते क्षीरीकृते सति, हंसाः तस्य उभयस्य दुग्धाम्बुद्वयस्य, व्यतिभेदे परस्परविवेके, मुग्धाः मूढाः, सन्तु । किञ्च, क्षीरे पटे पयसि पटेऽपि क्षीर-पयःपटयोर्विषये इत्यर्थः, नानार्थकोषस्य "क्षीरं नीरे च दुग्धे च" "पयोऽम्भसि च दुग्धे च" इत्यादिना अनेकार्थनिघण्टोः, विषयस्तत्प्रतिपाद्यभूतमित्यर्थः, द्वयवाचिभूयमर्थद्वयवाचकत्वं, ["भुवो भावे" इति क्यप्] अद्य तव परिग्रहादिति भावः, मृषोद्यं मिथ्योदितम्, अस्तु ; सलिलस्यापि दुग्धभावेन द्वितीयार्थासम्भवादिति भावः । ["राजसूय-सूर्यमृषोद्य—" इत्यादिना निपातनात् साधुः] । अत्राखिलेऽम्बुनि दुग्धीकृते इति सामान्यालङ्कारः, तदुपजीवनेन हंसानां क्षीर-

ब्रूमः किमस्य नलमप्यलमाजुहूषोः
कीर्त्तिं स चैष च समादिशतः स्म कर्तुम् ।
स्वद्वीपसीमसरिदीश्वरपूरपार-
वेलावलाक्रमणविक्रममक्रमेण ॥ ७७ ॥

अम्भोजगर्भरुचिराऽथ विदर्भसुभ्रूः
तं गर्भरूपमपि रूपजितत्रिलोकम् ।
वैराग्यरूक्षमवलोकयति स्म भूपं
दृष्टिः पुरत्रयरिपोरिव पुष्पचापम् ॥ ७८ ॥

नीरविवेकसम्बन्धेऽपि च्चोरपयःपदयोरप्यर्थद्वयसम्बन्धे तद-सम्बन्धरूपातिशयोक्तिद्वयोत्थापनात् सङ्करः ॥ ७६ ॥

ब्रूम इति ।—नलं नैषधम् अपि, अलम् अत्यर्थम्, आजुहूषोः सस्पर्द्धमाह्वातुमिच्छोः, नलसमानगुणस्येत्यर्थः, [ह्वयतेराङ्पूर्वात् स्पर्द्धायामात्मनेपदिनः सनन्तात् उ-प्रत्ययः, "न लोक—" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधान्नलम् इति कर्मणि द्वितीया] अस्य मेधातिथेः, माहात्म्यमिति शेषः, किं ब्रूमः ? वक्तुमशक्य-मित्यर्थः ; तथा हि, स नलश्च, एष मेधातिथिश्च, अक्रमेण यौगपद्येन, स्वद्वीपयोः जम्बूप्लक्षद्वीपयोः, सीमनि सरिदीश्वर-पूरस्य अब्धिप्रवाहस्य, पारवेलायाः परतीरमर्यादायाः, बलेन आक्रमणमेव विक्रमं पराक्रमं, कर्त्तुं कीर्त्तिं प्रयोज्यकर्त्री, समादिशतः स्म समादिष्टवन्तौ ; द्वीपान्तरेषु अपि अनयोः कीर्त्तिसञ्चार इति भावः ॥ ७७ ॥

अम्भोजेति ।—अथ एतद्वाक्यश्रवणानन्तरम्, अम्भोजगर्भ-वत् रुचिरा रम्या, तद्वत् कोमलाङ्गीत्यर्थः. विदर्भसुभ्रूः वैदर्भी, प्रशस्तो गर्भो गर्भरूपस्तं पूर्ववयसं, युवानमपीत्यर्थः, [प्रशंसायां रूपप्] रूपजितत्रिलोकं रूपेण सौन्दर्य्येण, जितास्त्रयो

ते तां ततोऽपि चक्षुर्जगदेकदीपा-
दंसस्थलस्थितसमानविमानदण्डाः ।
चण्डद्युतेरुदयिनीमिव चन्द्रलेखां
सोत्कण्ठकैरववनीसुकृतप्ररोहाः ॥ ७९ ॥
भूपेषु तेषु न मनागपि दत्तचित्ता
विश्वेरया वचनदेवतया तयाऽथ ।
वाणीगुणोदयहणीकृतपाणिवीणा-
निक्काणया पुनरभाणि मृगीदृशा सा ॥ ८० ॥

लोका येन तं, पुष्पचापेऽप्येदं योज्यम् ; तं भूपं मेधातिथिं, पुष्पचापं कामं, पुरत्रयरिपोः ईश्वरस्य, दृष्टिरिव वैराग्यरूक्षं वैराग्येण अपरागेण, रूक्षं परुषं यथा तथा, अवलोकयति स्म ; अतिसुन्दरेऽपि तस्मिन् राज्ञि न अनुरक्ता अभूत् इति भावः ॥ ७८॥

ते इति।—अंसस्थलेषु स्कन्धेषु, स्थितः समानः एकरूपः, विमानदण्डो येषां ते समविभक्तभरा इत्यर्थः, ते धुर्याः, तां भैमीं, सोत्कण्ठायाः चन्द्रलेखोत्सुकायाः, कैरववन्याः कुमुदिन्याः, सुकृतप्ररोहाः सौभाग्योन्मेषाः, उदयिनीम् उदयोन्मुखीं, चन्द्रलेखाम् अमावस्यायां सूर्य्यमण्डलप्रविष्टां चन्द्रकला, शुक्लपक्षीयप्रतिपदादितिथिरूपामित्यर्थः, जगदेकदीपात् तेजस्वितया जगतामद्वितीयप्रकाशकस्वरूपात्, चण्डद्युतेः सूर्य्यादिव, जगदेकदीपात्ततो मेधातिथेरपि, चक्षुः आकर्षयामासुः, तत्सकाशात् राजान्तरं प्रापयामासुरित्यर्थः । सूर्य्यस्य तेजांसि एव चन्द्रसङ्क्रान्ततया कुमुदानन्दकरत्वेन प्रसिद्धानि ; तथा च वराहमिहिरः,—"यत्तेजः पितृधाम्नि शीतमहसः पाथोमये मण्डले सङ्क्रान्तं कुमुदाकरस्य कुरुते काञ्चित् विकासश्रियम्" इति ॥ ७९॥

भूपेष्विति।—मृगीदृशा सा भैमी, तेषु भूपेषु द्वीपाधि-

यन्मौलिरत्नमुदिताऽसि स एष जम्बू-
द्वीपस्त्वदर्थमिलितैर्युवभिर्विभाति।
दोलायितेन बहुना भवभीतिकम्प्रः
कन्दर्पलोक इव खात् पतितस्त्रुटित्वा॥ ८१॥
विष्वग्वृतः परिजनैरयमन्तरीपैः
तेषामधीश इव राजति राजपुत्रि!।

पतिषु, मनाक् ईषदपि, दत्तचित्ता अर्पितहृदया, आसक्त-मानसा इत्यर्थः, न, जातेति शेषः, अथ अनन्तरं, दमयन्त्याः चित्तवृत्तिज्ञानानन्तरमित्यर्थः, विस्मेरया विस्मितया सहास्यया वा, ["नमिकम्पि—"इत्यादिना विपूर्वात् स्मिधातोः र-प्रत्ययः] वाणीगुणोदयेन माधुर्य्यादिवाग्गुणप्रकर्षेण, तृणीकृतः तिरस्कृतः, पाणिवीणायाः हस्तस्थितविपञ्च्याः, निक्वाणः ध्वनिः यया तया वीणाधिकमधुरभाषिण्या, वचनदेवतया वाग्देव्या, तया सरस्वत्या, पुनः अभाणि॥ ८०॥

यदिति।—हे भैमि! त्वं यस्य जम्बूद्वीपस्य, मौलिरत्नं भूत्वा उदिता उत्पन्ना, असि, स एष जम्बूद्वीपः त्वदर्थं तुभ्यं, मिलितैः युवभिः तरुणैः विभाति; क इव? भवभीत्या रुद्रभयेन, कम्प्रः कम्पनशीलः, अत एव बहुना अनेकेन, प्रबलेनेत्यर्थः, दोलायितेन दोलनेन, त्रुटित्वा विच्छिद्य, खात् स्वर्गात्, ("खमिन्द्रिये सुखे स्वर्गे शून्ये विन्दौ विहायसि" इति विश्वः) पतितः कन्दर्पलोकः कामजगदिव, इत्युत्प्रेक्षा; विभातीत्यन्वयो वा। कम्प्रं वस्तु बहुदोलनेन त्रुटितं शून्यमार्गात् पतति इति प्रसिद्धिः। सभास्थिताः सर्वे राजानः कन्दर्पतुल्या इति भावः॥ ८१॥

विष्वगिति।—हे राजपुत्रि! अन्तर्गता आपः येषां तानि अन्तरीपाणि सिंहलद्वीपादीनि, ("द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपम्"

हैमाद्रिणा कनकदण्डमयातपत्रः
कैलासरश्मिचयचामरचक्रचिह्नः ॥ ८२ ॥
एतत्तरुस्तरुणि ! राजति राजजम्बूः
स्थूलोपलानिव फलानि विसृज्य यस्याः ।
सिद्धस्त्रियः प्रियमिदं निगदन्ति दन्ति-
यूथानि केन तरुमारुरुहुः पथेति ॥ ८३ ॥

इत्यमरः) तैरेव परिजनैः विष्वक् समन्तात्, वृतः, तथा हैमाद्रिणा मेरुणा, कनकदण्डमयं कनकमयदण्डम्, आतपत्रं कनकमयमातपत्रं यस्य सः, मेरोः शिरसि विशालत्वादन्यत्र तनुत्वाच्च एकस्यैव दण्डत्वेनातपत्रत्वेन च रूपणम् ; तथा कैलासस्य रश्मिचय एव चामरचक्रं चामरजालं, तदेव चिह्नं यस्य सः, अयं जम्बूद्वीपः, तेषाम् अन्तरीपाणां, सिंहलादि-द्वीपान्तराणामित्यर्थः, अधीश इव राजतीत्युत्प्रेक्षा ; सुमेरुगिरि-स्तस्य आतपत्रं, कैलासपर्वतस्तु चामरचयरूपं राजचिह्नम्, अतो जम्बूद्वीपः नृपतिचिह्नवत्त्वात् राजा एव, सिंहलद्वीपा-दयस्तु तस्य चतुर्दिक्षु परिवृता भृत्या इव तिष्ठन्ति इति भावः ॥ ८२ ॥

एतदिति ।—हे तरुणि ! एतस्य जम्बूद्वीपस्य, तरुः चिह्न-भूतो वृक्ष, राजजम्बूः जम्बूविशेषः, ("राजजम्बूस्तु जम्बूभित्-पिण्डखर्जूरयोः स्त्रियाम्" इति मेदिनी) राजति ; सिद्धस्त्रियः यस्याः जम्ब्वाः, स्थूलोपलान् गण्डशैलानिव स्थितानि, फलानि दन्तियूथानि करिघटाः, विसृज्य विविच्य, केन पथा तरुं जम्बूवृक्षम्, आरुरुहुः ? दन्तियूथानि इति शेषः, इति इदं वचः, प्रियं स्वदयितं, निगदन्ति पृच्छन्ति ; गजप्रमाणानि तत्-फलानीति भावः । ["अविशासिः—"इत्यत्र अवेरर्थग्रहणात्

जाम्बूनदं जगति विश्रुतिमेति मृत्स्ना
कृत्स्नाऽपि सा तव रुचा विजितांश्च यस्याः ।
तज्जाम्बवद्रवभवाऽस्य सुधाविधाम्बुः
जम्बूः सरिद्वहति सीमनि कम्बुकण्ठि ! ॥ ८४ ॥

गर्दिकर्मकत्वम्] अत्र जम्बूफलेषु दन्तिभ्रमोक्त्या भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ८३ ॥

जाम्बूनदमिति ।—कम्बोः शङ्खस्य, कण्ठ इव कण्ठः रेखात्रयविशिष्टग्रीवा यस्यास्तस्याः सम्बुद्धिः, हे कम्बुकण्ठि ! हे रेखात्रयाञ्चितग्रीवे ! ["रेखात्रयाञ्चितग्रीवा कम्बुग्रीवेति कथ्यते" इति हलायुधः । "अङ्गगात्रकण्ठ—"इत्यादिना ङीष्] तेषां पूर्वोक्तानां, जाम्बवानां जम्बूफलानां, ["जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम्" इत्यमरः । "जम्ब्वा वा" इति फलरूपार्थे अण्-प्रत्ययः, "लुप् च" इति विकल्पादणो न लुप्] द्रवात् रसात्, भवा उत्पन्ना, सुधायाः विधेव विधा प्रकारो येषां तानि सुधाविधानि सुधाप्रकाराणि, अम्बूनि यस्याः सा अमृतसदृशजला, जम्बूः जम्ब्वाख्या, सरित् अस्य जम्बूद्वीपस्य, सीमनि सीमायां, वहति प्रवहति; यस्याः जम्बूनद्याः, सम्बन्धिनी कृत्स्ना समस्ताऽपि, सा प्रसिद्धा, मृत्स्ना प्रशस्तमृत्तिका, ["मृन्मृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्स्ना च मृत्तिका" इत्यमरः । "सस्नौ प्रशंसायाम्" इति मृत् शब्दात् स्न-प्रत्ययः] तव रुचा शरीरकान्त्या, विजितांश्च निर्जितशोभ, [नपुंसके ह्रस्वः] जम्बूनद्या भवं जाम्बूनदं सुवर्णम्, इति जगति विश्रुतिं विख्यातिम्, एति । तथा च विष्णुपुराणे,—"तीरभूस्तत्र सम्प्राप्य शुद्धवातविशोधिता । जाम्बूनदाख्यं भवति सुवर्णं देवभूषणम् ॥" इति ॥ ८४ ॥

तस्मिन् जयन्ति जगतीपतयः सहस्रम्
अस्रास्रुसान्द्ररिपुतद्दनितेषु तेषु।
रम्भोरु! चारु कतिचित्तव चित्तबन्धि-
रूपान्निरूपय मुदाऽहमुदाहरामि॥ ८५॥
प्रत्यर्थियौवतवतंसतमालमालो-
न्मीलत्तमःप्रकरतस्करशौर्य्यसूर्य्ये।
अस्मिन्नवन्तिनृपतौ गुणसन्ततीनां
विश्रान्तिधामनि मनो दमयन्ति! किं ते?॥८६॥

तस्मिन्निति।—रम्भे कदलिस्तम्भाविव ऊरू यस्याः सा रम्भोरूः ["ऊरूत्तरपदादौपम्ये" इत्यूङ्-प्रत्ययः] तस्याः सम्बुद्धिः, [नदीह्रस्वः] हे रम्भोरु! तस्मिन् जम्बुद्वीपे, सहस्रं सहस्र-सङ्ख्यकाः, बहुसङ्ख्यका इत्यर्थः, जगतीपतयः भूपतयः, जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तन्ते; अस्रैः शोणितैः, अस्रुभिः वाष्पैश्च, यथा-सङ्ख्यं सान्द्राः सिक्ताः, रिपवः तद्दनिताश्च येषां तेषु हतारिषु इत्यर्थः, तेषु सर्वोत्कृष्टेषु भूपेषु मध्ये, तव चित्तबन्धि चित्तग्राहि, रूपं येषां तान् त्वन्मनोहारिसौन्दर्य्यान्, कतिचित् कांश्चित् भूपान्, अहम् उदाहरामि कथयामि, मुदा हर्षेण, चारु निरूपय सम्यगवधारय॥ ८५॥

प्रत्यर्थीति।—हे दमयन्ति! प्रत्यर्थिनां प्रतिद्वन्द्विनृपाणां, यौवतं युवतिसमूहः, [भिक्षादित्वादण्-प्रत्ययः] तस्य वतंसाः कर्णभूषणभूताः, तमालमालाः तमालदलसमूहाः एव, उन्मीलत्तमांसि उद्गच्छदन्धकाराः, तेषां प्रकरस्य समूहस्य, तस्करम् अपहारकं, शौर्य्यं शक्तिः एव, सूर्य्यो यस्य, तादृशशौर्य्यं सूर्य्य इव यस्येति वा तादृशे; सूर्य्यो यथा अन्धकारम् अपनयति तथा एष नृपतिः शत्रुपत्नीनां वैधव्यसम्पादनेन कर्णभूषण-

तत्रानुतीरवनवासितपस्विविप्रा
सिप्रा तवोर्मिभुजया जलकेलिकाले।
आलिङ्गनानि दधती भविता वयस्या
हास्यानुबन्धरमणीयसरोरुहाऽऽस्या ॥ ८७ ॥
अस्याधिगम्य पुरमुज्जयिनीं भवानी
जागर्त्ति या सुभगयौवतमौलिमाला।
पत्याऽङ्कायघटनाय मृगाक्षि! तस्याः
शिष्या भविष्यसि चिरं वरिवस्ययाऽपि ॥ ८८ ॥

भूततमालमालाम् अपनयति इति भावः। गुणसन्ततीनां गुण-समूहानां, विश्रान्तिधामनि विश्रामस्थाने, अस्मिन् अवन्ति-नृपतौ अवन्तिदेशाधिपे, ते मनः किम्? वर्त्तते इति शेषः। अत्र तादृशशौर्य्यसूर्य्ये इति रूपकोपमयाः सन्देहसङ्करः ॥८६॥

तत्रेति।—तत्र अवन्तिदेशे, अनुतीरं तीरे, [विभक्त्यर्थे "यस्य चायामः" इति तद्दैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षितार्थकेनानुशब्देन वा अव्ययीभावः] यानि वनानि यावत्तीरमायतानीत्यर्थः, तद्वासिनस्तपस्विनो विप्रा यस्याः सा, सिप्रा नदी, तव जल-केलिकाले हास्यं विकासः स्मितञ्च, तदनुबन्धेन तद्योगेन, रमणीयं सरोरुहेनेव आस्यं यस्याः सा सती, ऊर्मिरेव भुजा तया आलिङ्गनानि दधती कुर्वती, वयस्या भविता सखी भविष्यति। यथा सहास्यवदना सखी केलिसमये बाहुभ्यां आलिङ्गति तथा शिप्राऽपि त्वाम् आलिङ्गिष्यति इति समासोक्तिः अलङ्कारः ॥ ८७ ॥

अस्येति।—भवस्य पत्नी भवानी पार्वती, ["इन्द्रवरुण-भव—"इत्यादिना ङीष् आनुगागमश्च] अस्य अवन्तिनाथस्य, उज्जयिनीं पुरमधिगम्य अधिष्ठाय, ["अयङ् यि क्ङिति"

निःशङ्कमङ्कुरितता रतिवल्लभस्य
देवः स्वचन्द्रकिरणामृतसेचनेन।
तत्रावलोक्य सुदृशां हृदयेषु रुद्रः
तद्देहदाहफलमाप स किं न विद्मः॥ ८९॥

इत्ययङ् आदेशः; "अधिशीङ्स्थासां कर्म" इति अधिकरणस्य कर्मत्वम्] जागर्त्ति प्रकाशते, या भवानी, सुभगस्य पतिवल्लभस्य, यौवतस्य युवतिसमूहस्य, मौलिमाला शिरोभूषणम्। हे मृगाक्षि! पत्या भर्त्रा सह, अर्द्धं कायस्यार्द्धकायः, ["अर्द्धं नपुंसकम्" इति समासः] तस्य घटनाय एकीभावसम्पादनायेत्यर्थः, तस्या भवान्याः, चिरं वरिवस्यया परिचर्य्यया, ["नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्" इति क्यच्-प्रत्ययः, ततः "अ प्रत्ययात्" इति स्त्रियामकारप्रत्यये टाप्] शिष्याऽपि भविष्यसि, न केवलं पूर्वोक्तसिप्राविहारादिसम्पत्तिरेव, किन्तु सर्वसौभाग्यभूतं भवानीशिष्यत्वमपि ते भविष्यतीत्यर्थः; भवानीवत् पत्या सह तव क्षणमपि विरहो न भविष्यतीति भावः॥ ८८॥

निःशङ्कमिति।—तत्र उज्जयिन्यां, स देवो रुद्रो महाकालनाथः, सुदृशां तत्रत्यानां स्त्रीणां, हृदयेषु अन्तःकरणेषु, स्वचन्द्रकिरणामृतसेचनेन निजचूडामणिभूतचन्द्रकिरणामृतवर्षणेन, रतिवल्लभस्य कामस्य, निःशङ्कं निर्भयं यथा तथा, अङ्कुरितता सञ्जाताङ्कुरत्वं, पुनरुत्पन्नत्वमिति यावत्, चन्द्रभासां स्मरोद्दीपकत्वादिति भावः, अवलोक्य तद्देहदाहस्य स्वकृतस्य कामदेहदाहस्य, किं फलम् आप प्राप? न विद्मः, स्वदग्धस्य कामस्य स्वशिरश्चन्द्रिकासेकादेव दग्धबदरादिवत् पुनः सहस्रधा प्रादुर्भावात् स्वप्रयासस्य किं साफल्यं प्राप्तवान्?

आगःशतं विदधतोऽपि समिद्धकामा
नाधीयते परुषमक्षरमस्य वामाः ।
चान्द्री न तत्र हरमौलिशयालुरेका
नाध्यायहेतुतिथिकेतुरपैति लेखा ॥ ९० ॥

न किमपीत्यर्थः । "आप" इत्यत्र "आह" इति पाठान्तरम् ; तादृशप्रयासस्य किं प्रयोजनं ब्रूते ? इति तदर्थः । विषमालङ्कारः ॥ ८९ ॥

आग इति ।—समिद्धकामाः नित्यप्रदीप्तमन्मथाः, वामाः वक्रशीला अपि स्त्रियः, ("प्रतीपदर्शिनी वामा" इत्यमरः) आगसाम् अपराधानां, शतं विदधतः कुर्वाणस्यापि, अस्य राज्ञः सम्बन्धे, परुषमक्षरं निष्ठुरवाक्यं, नाधीयते न पठन्ति, न जल्पन्तीत्यर्थः ; अत्रानध्याये हेतुमाह—तत्रोज्जयिन्यां, नाध्यायहेतुतिथेः अनध्यायहेतुतिथेः प्रतिपदः, केतुश्चिह्नभूता, हरमौलौ शयालुः स्वायुका, ["स्पृहि-गृहि-पति—" इत्यादौ आलुच्-विधायकसूत्रे "शीङो वाच्यः" इति वार्त्तिकात् आलुच्] एका चान्द्री लेखा शुक्लप्रतिपत्स्वरूपेत्यर्थः, नापैति, तत्र हरस्य नित्यस्थित्या तदीयशिरोगतेन्दुकलानित्ययोगात् सर्वासामपि तिथीनां शुक्लप्रतिपद्बुद्ध्या परुषाक्षरश्रुतीनां नित्यानध्याय इत्यर्थः ; तत्र नित्यसन्निहितहरशिरश्चन्द्रिकोद्दीपित-मन्मथाग्निकतया खण्डिताद्योऽपि नायिकाः शतशोऽपराध्यन्तम् आप एनं परुषम् आभाषितुं नोत्सहन्ते इति भावः । "प्रतिपत्पाठशीलानां विद्येव तनुतां गता" इति वचनात् प्रतिपदि पाठनिषेधात् तत्र च नगर्यां प्रत्यहं हरशिरःस्थितैकचन्द्रकलया प्रतिपद्बुद्ध्या स्त्रियः भर्तृसमीपे श्रुतिपरुषाक्षरपाठं न कुर्वन्ति इति निष्कर्षः ॥ ९० ॥

भूपं व्यलोकत न दूरतरानुरक्तं
सा कुण्डिनावनिपुरन्दरनन्दना तम् ।
अन्यानुरागविरसेन विलोकनाद्वा
जानामि सम्यगविलोकनमेव रम्यम् ॥ ८१ ॥

भैमीङ्गितानि शिविकामधरे वहन्तः
साक्षान्न यद्यपि कथञ्चन जानते स्म ।
जज्ञुस्तथाऽपि सविधस्थितसम्मुखीन-
भूपालभूषणमणिप्रतिबिम्बितेन ॥ ८२ ॥

भूपमिति ।—कुण्डिनावनिपुरन्दरस्य कुण्डिनभूमीन्द्रस्य भीमभूपस्य, नन्दना दुहिता, [नन्द्यादित्वात् ल्युट्-प्रत्यये टाप्] सा दमयन्ती, दूरतरानुरक्ताम् अत्यनुरागिणमपि, तं भूपं न व्यलोकत नैक्षत ; अत्रैतदेव वरमित्याह—वा अथवा, अन्यानु रागात् अन्यस्मिन् नले अनुरक्तत्वात्, विरसेन विरागेण, अश्रद्धयेत्यर्थः, विलोकनात् विलोकनमपेक्ष्य, दर्शनापेक्षयेत्यर्थः, [यवर्थे पञ्चमी] सम्यक् सर्वथा, अविलोकनमेव अदर्शनमेव, रम्यं श्रेष्ठं, समीचीनमित्यर्थः, इति जानामि ॥ ८१ ॥

भैमीति ।—शिविकामधरे अधरप्रदेशे, वहन्तो वोढारः, भैमीङ्गितानि भैमीचेष्टितानि, यद्यपि कथञ्चन कथञ्चिदपि, साक्षात् प्रत्यक्षं, न जानते स्म न अजानन्त, तथाऽपि सविधे स्थितेषु, सम्मुखं दृश्यन्ते पश्यन्तीति सम्मुखीनेषु साम्मुख्येन प्रतिबिम्बग्राहिष्वित्यर्थः, ["यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः खः" इति ख-प्रत्ययः] भूपालस्यावन्तिराजस्य, भूषणमणिषु प्रतिबिम्बितेन भैमीप्रतिबिम्बेन हेतुना, जज्ञुः भैमीङ्गितानि अज्ञासिषु, ऊहितवन्त इति यावत् । [जानातेः लिट्] ॥ ८२ ॥

भैमीमवापयत जन्यजनस्तदन्यं
गङ्गामिव क्षितितलं रघुवंशदीपः ।
गाङ्गेयपीतकुचकुम्भयुगाञ्च हार-
चूड़ासमागमवशेन विभूषिताञ्च ॥ ८३ ॥

तां मत्स्यलाञ्छनदराञ्चितचापभासा
नीराजितभ्रुवमभाषत भाषितेशा ।
व्रीड़ाजड़े! किमपि रूपय चेतसा चेत्
क्रीड़ारसं वहसि गौड़विड़ौजसीह ॥ ८४ ॥

भैमीमिति ।—जन्यजनो वाहकजनः, गाङ्गेयं हेम, तद्वत् पीतं गौरवर्णम्, अन्यत्र—गाङ्गेयेन भीष्मेण, पीतं पुत्रत्वात् पानकर्मीभूतं, ("कशेरुहेम्नोर्गाङ्गेयं गाङ्गेयो गुहभीष्मयोः" इति वैजयन्ती । "पीतं स्यात् पीतगौरयोः" इति विश्वः) कुच-कुम्भयुगं यस्याः तां, च तथा, हाराः मुक्ताहाराः, चूड़ा बाहु-विभूषणाः, ("चूडा बाहुविभूषणे" इति विश्वः) अन्यत्र—हरस्येयं हारी, चूड़ा शिखा हारचूडा महादेवशिरोभागः, ["पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु" इति पुंवद्भावः] तत्समागम-वशेन तदवस्थितिवशेन, विभूषिताञ्च भैमीं रघुवंशदीपो भगीरथः, गङ्गां भागीरथीं, क्षितितलमिव तत् ततः, अन्यं नृपम्, अवापयत निनाय, [अवपूर्वकात् आप्नोतेर्ण्यन्ताल्लङि "णिचश्च" इति तङ्] । उपमालङ्कारः ॥ ८३ ॥

तामिति ।—भाषितानां वाचाम्, ईशा अधिष्ठात्री, वाग्देवता सरस्वती,मत्स्यलाञ्छनस्य कामस्य,दराञ्चितस्य ईषदा-कुञ्चितस्य, चापस्य भासा कान्त्या, नीराजिते निर्मञ्छिते, तद-पेक्षयोत्कृष्टे इति भावः, भ्रुवौ यस्याः तादृशीं, तां भैमीम्, अभाषत ; किमिति ? व्रीड़ाजड़े! हे लज्जाऽलसे ! इह

एतद्यशोभिरमलानि कुलानि भासां
तथ्यं तुषारकिरणस्य तृणीकृतानि ।
स्थाने ततो वसति तत्र सुधाम्बुसिन्धौ
रङ्कुस्तदङ्कुरवनीकवलाभिलाषात् ॥ ९५ ॥
आलिङ्गितः कमलवत्करकस्त्वयाऽयं
श्यामः सुमेरुशिखयेव नवः पयोदः ।

गौडविडौजसि गौडदेवेन्द्रे, गौडदेशाधिपे इत्यर्थः, चेतसा क्रीडारम क्रीडागारं, वहसि चेत् तदा किमपि रूपय साक्षात् वक्तुमशक्यत्वेऽपि किञ्चित् इङ्गितादिकं सूचय । अत्र स्मरचापभासा नीराजितत्वेन भ्रुवोस्तदपेक्षया आधिक्यवर्णनात् व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ९४ ॥

एतदिति ।—एतस्य राज्ञः, यशोभिः तुषारकिरणस्य इन्दोः, अमलानि भासा कुलानि कान्तिवृन्दानि, तृणीकृतानि तृणत्वं प्रापितानि, नैर्मल्यगुणेन तुच्छीकृतानि इत्यर्थः, तथ्यं सत्यम् ; ततः तृणीकरणादेव, रङ्कुः अङ्कमृगः, तदङ्कुरवनीकवलेषु तथाभूततृणाङ्कुरसमूहग्रासेषु, अभिलाषात् ; तेषां कान्तिरूपतृणानाम, अङ्कुराः प्ररोहाः, वनी च जलञ्च, तत्कवले तृणजलग्रासे, अभिलाषादिति वाऽर्थः, [वनीत्यत्र गौरादित्वात् ङीष् । "वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने" इति मेदिनी] सुधाम्बुसिन्धौ सुधाम्बुनः अमृतरूपजलस्य, सिन्धौ समुद्रे, तदाश्रये इत्यर्थः, तत्र इन्दौ, वसतीति स्थाने युक्तं, ("युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने" इत्यमरः) तृणोदकसम्पन्नस्थले मृगास्तिष्ठन्तीति । उत्प्रेक्षा ॥ ९५ ॥

आलिङ्गित इति ।—कमलवन्तौ सौभाग्यसूचकपद्मरेखायुक्तौ, करौ पाणी यस्य सः [शैषिकः कप्] अन्यत्र—कमल-

कन्दर्पमूर्द्धरुहमण्डनचम्पकस्रग्-
दामत्वदङ्गरुचिकञ्चुकितश्चकास्तु ॥ ८६ ॥
एतेन सम्मुखमिलत्करिकुम्भमुक्ताः
कौक्षेयकाभिहतिभिर्विबभुर्विमुक्ताः ।
एतद्भुजोष्मभृशनिःसहया विकीर्णाः
प्रस्वेदबिन्दव इवारिनरेन्द्रलक्ष्म्या ॥ ८७ ॥

वन्तो जलवन्तः, जलाशयाः इति यावत्, करकाः वर्षोपला यस्मिन् सः, ("सलिलं कमलं जलम्" इत्यमरः) श्यामः उभयत्र —श्यामवर्णः, नवः नूतनः, पयोदः सुमेरोः शिखया शृङ्गेणेव, अयं गौडनृपः, त्वया आलिङ्गितः सन् कन्दर्पस्य मूर्द्धरुहाणां केशानां, मण्डनं यच्चम्पकस्रग्दाम चम्पकपुष्पमाल्यं, तदिव यत् त्वदङ्गं तस्य रुच्या कान्त्या,कञ्चुकितः आवृतः,सम्मीलित इत्यर्थः, पयोदपक्षे—चम्पकस्रग्दामसदृशस्य त्वदङ्गस्य रुचिरिव रुचि-र्यस्याः तादृशया सुमेरुशिखयेत्यर्थः,कञ्चुकितः सम्मिश्रितः,चकास्तु प्रकाशताम्,दीप्यतामित्यर्थः ; श्यामवर्णः नवीनो मेघो यथा सौवर्णीं सुमेरुशिखां प्राप्य शोभते, तथा श्यामवर्णः अयं नृपतिः सुवर्ण-चम्पकगौरीं त्वां स्वीकृत्य शोभितो भविष्यति इति भावः ॥८६॥

एतेनेति ।—एतेन राज्ञा, कौक्षेयकाभिहतिभिः असिघातैः, कुल-कुक्षि-ग्रीवाभ्यः श्वाऽस्यलङ्कारेषु' इति असिरूपेऽर्थे कुक्षि-शब्दात् ढकञ्-प्रत्ययः । विमुक्ताः कुम्भस्थलेभ्यः भूमौ विक्षिप्ताः, सम्मुखं यथा तथा मिलतां सङ्गच्छमानानां, युद्धार्थं सम्मुखा-गतानामित्यर्थः, करिणां गजानां, कुम्भेषु मुक्ताः कुम्भस्थलस्थ-मौक्तिकानि, एतस्य राज्ञः, भुजोष्मणो भुजप्रतापस्य, भृशं निः न, ("निर्निश्चयनिषेधयोः" इति वररुचिः) सहते इति निःसहा असहा, [पचाद्यच्] तया सोढुमशक्यया, भुजोष्मसन्तप्तयेत्यर्थः,

आश्चर्य्यमस्य ककुभामवधीनवापत्
आ-जानुगाद्भुजयुगादुदितः प्रतापः।
व्याप्त सदाशयविसारितसप्ततन्तु-
जन्मा चतुर्दश जगन्ति यशःपटश्च॥ ९८॥

औदास्यसंविदवलम्बितशून्यमुद्राम्
अस्मिन् दृशोर्निपतितामवगम्य भैम्याः।
स्वेनैव जन्यजनताऽन्यमनोगमत्तां
सुप्तं प्रतीङ्गितविभावनमेव वाचः॥ ९९॥

अरिनरेन्द्राणां लक्ष्म्या विकीर्णा विसृष्टाः, प्रस्वेदविन्दव इव विबभुरित्युत्प्रेक्षा॥ ९७॥

आश्चर्य्यमिति।—अस्य राज्ञः, आ-जानु जानुपर्य्यन्तं गच्छतीति तस्मात् आ-जानुगात् जानुमात्रलम्बिनः इत्यर्थः, अत्यल्पदूरप्रसारिणोऽपीति भावः, भुजयुगात् उदितः उत्थितः, प्रतापः ककुभाम् अवधीन् दिगन्तान्, अवापत् प्राप, एतत् आश्चर्य्यं, किन्तु सता शुद्धेन, आशयेन चित्तेन, विसारितेभ्योऽनुष्ठितेभ्यः इत्यर्थः, सप्ततन्तुभ्यः क्रतुभ्यः, ("सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः" इत्यमरः) अन्यत्र—सदा सर्वदा, शयेन पाणिना, विसारितेभ्यः प्रसारितेभ्यः, सप्तभ्यः तन्तुभ्यः सूत्रेभ्यः, उपादानकारणेभ्यः इत्यर्थः, जन्म यस्य सः यशःपटश्च चतुर्दश जगन्ति व्याप्त् व्यानशे, इति च आश्चर्य्यम्; क्रत्वनुष्ठानं दिगन्तविश्रान्तकीर्त्तिसम्प्राप्तिश्च आ-जानुबाहुत्वस्य फलमिति भावः। अत्रात्यन्तादूरगामिनः भुजयुगरूपात् कारणात् अतिदूरगामिप्रतापस्य तथा सप्ततन्तुरूपाल्पकारणाच्चतुर्दशभुवनव्यापि-यशःपटस्य चोत्पत्त्या विरुद्धकार्य्योत्पत्तिलक्षणो विषमालङ्कारः॥ ९८॥

औदास्यमिति।—जनीं वधूं वहन्तीति जन्याः, ता जनता

एतां कुमारीनिपुणा पुनरप्यभाणीत्
वाणी सरोजमुखि! निर्भरमारभस्व।
अस्मिन्नसङ्कुचितपङ्कजसख्यशिक्षा-
निष्णातदृष्टिपरिरम्भविजृम्भितानि ॥ १०० ॥

जनसमूहस्य [षष्ठीसमासे असामर्थ्यात्तदन्तविध्यभावाच्च विशेषण-समासः] अस्मिन् गौड़भूपे, निपतिता भैम्या दृशोः चक्षुषोः सम्बन्धिनीम्, उदास्ते इत्युदासा [पचाद्यच्, स्त्रियां टाप्] तस्या भाव औदास्यमौदासीन्यं, [ब्राह्मणादेः आकृतिगणत्वात् ष्यञ्] औदास्यसंविदा उपेक्षाबुद्ध्या, अवलम्बितां शून्यमुद्रां निःस्पृहावस्थानत्वम्, अवगम्य स्वेनैव स्वत एव, वाचं विनैव इत्यर्थः, ता भैमीम, अन्यं नृपम्, अजीगमत् गमितवती, [गमेर्णौ चङ्] तथा हि, सुज्ञं विज्ञं, प्रति इङ्गितविभावनं नेत्रादि-चालनाविशेषेण हृद्गतभावप्रकटनमेव, वाचः आदेशवाक्यानि, प्रेरणानि इत्यर्थः, स्वामीङ्गितज्ञस्य हि किं तद्वाग्भिरिति भावः। अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ९९ ॥

एतामिति।—वाणी वाग्देवी, कुमारी च सा निपुणा चेति ता कुमारीनिपुणा कुमार्योऽपि नल-तदितरयोः वैशिष्ट्याभिज्ञा-मिति भावः, ["कुमारः श्रमणादिभिः" इति समासः। "स्त्रियाः पुंवत्—"इत्यादिना पुंवद्भावः] अथवा—कोः पृथिव्याः, मारे कन्दर्पभूते नले इत्यर्थः, निपुणाम् आसक्ताम्, एतां भैमीं, पुन-रप्यभाणीत् अवोचत्; हे सरोजमुखि! अस्मिन् नृपे, असङ्कुचि-तेन विकसितेन, पङ्कजेन सह सख्यशिक्षाया मैत्रीकरणे, निष्णातया कुशलया, तत्सदृशया इत्यर्थः, ["निनदीभ्यां स्नातेः कौशले" इति षत्वम्] दृष्ट्या परिरम्भविजृम्भितानि आलिङ्गन-चेष्टितानि, निर्भरं गाढम्, आरभस्व कुरु, एनं पश्येत्यर्थः ॥१००॥

प्रत्यर्थिपार्थिवपयोनिधिमाथमन्थ-
पृथ्वीधरः पृथुरयं मथुराऽधिनाथः।
अश्मश्रुजातमनुयाति न शर्वरीशः
श्यामाङ्ककर्बुरवपुर्वदनाब्जमस्य ॥ १०१ ॥

बाले! ऽधराधरितनैकविधप्रवाले!
पाणौ जगद्विजयकार्मणमस्य पश्य।
ज्याऽऽघातजेन रिपुराजकधूमकेतु-
तारायमाणमुपरज्य मणिं किणेन ॥ १०२ ॥

प्रत्यर्थीति।—प्रत्यर्थिपार्थिवपयोनिधिमाथे वैरिभूपाब्धिमन्थने, मन्थपृथ्वीधरो मन्थाचलः मन्दरः, अतिवीर इत्यर्थः, पृथुर्महान्, अयं पुरोवर्त्ती नृपः, मथुराऽधिनाथो मथुरानगरीशः, जातं श्मश्रु अस्य इति श्मश्रुजातं, तन्न भवतीति अश्मश्रुजातम् [आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठायाः परनिपातः] अनुत्पन्नश्मश्रु, अस्य राज्ञः, वदनाब्जं मुखपद्मं, श्यामेन अङ्केन कलङ्केन, कर्बुरवपुः शबलाङ्गः, शर्वरीशः चन्द्रः, नानुयाति नानुकरोति, सकलङ्कनिष्कलङ्कयोः कुतः साम्यमिति भावः। अश्मश्रुजातम् इति वयःसन्धौ वर्त्तमानः एष तव वरणयोग्य इति तात्पर्य्यम् ॥ १०१ ॥

बाले इति।—अधरेण ओष्ठेन, अधरिता अधरीकृता, नैकविधा अनेकविधाः, [नञ्समासः] प्रवालाः विद्रुमपल्लवरूपाः यया सा तथाविधे! हे बाले! अस्य मथुरेश्वरस्य, पाणौ जगद्विजयस्य कार्मणं वशीकरणौषधं, ज्याऽऽघातजेन किणेन ग्रन्थिना, उपरज्य उपरागं प्राप्य, श्यामवर्णतां प्राप्येत्यर्थः, स्थितमिति शेषः, रिपोः शत्रुभूतस्य, राजकस्य राजसमूहस्य, धूमकेतुतारायमाणं धूमकेत्वाख्यनक्षत्रवदाचरन्तं, राजक्षय-

एतद्भुजारणिसमुद्भवविक्रमाग्नि
चिह्नं धनुर्गुणकिणः खलु धूमलेखा ।
जातं ययाऽरिपरिषन्मशकार्थयाऽश्रु-
विस्रावणाय रिपुदारदृगम्बुजेभ्यः ॥ १०३ ॥
श्यामीकृता मृगमदैरिव माथुरीणां
धौतैः कलिन्दतनयामधिमध्यदेशम् ।
तत्रासकालियमहाह्रदनाभिशोभां
रोमावलीमिव विलोकयितासि भूमेः ॥ १०४ ॥

कारकत्वात् तद्रूपमुद्भवायमानमित्यर्थः, [आचारे क्यङन्ताल्लटः शानच] मणिं कङ्कणमाणिक्यं, पश्य ॥ १०२ ॥

एतदिति ।—एतस्य राज्ञः, भुजाया एव अरणेः निर्मन्थ्य-काष्ठात्, ("निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः" इत्यमरः) समुद्भवस्य समुत्पन्नस्य, विक्रमाग्नेः चिह्नमनुमापकं लिङ्गं, धनुर्गुणकिणो ज्याऽऽघातरेखा, धूमलेखा धूमरेखा, खलु निश्चये ; अरिपरि-षदः अरिसङ्घाः, ता एव मशकास्तदर्थया तन्निवृत्त्यर्थया, ["अर्थोऽभिधेयरैवस्तु-प्रयोजननिवृत्तिषु" इत्यमरः । अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या] यया धूमलेखया, रिपुदाराणां दृगम्बुजेभ्यो नयनारविन्देभ्यः, अश्रुविस्रावणाय वाष्पोद्गमाय, जातम् ; धूमोत्पीडनादश्रुस्रावो जायते ; अयं शत्रुघाती बलवांश्चेति भावः । अत्र रूपकालङ्कारः ॥ १०३ ॥

श्यामीति ।—माथुरीणां मथुरानगरीजातस्त्रीणां, ["तत्र जातः" इत्यण्-प्रत्यये ङीप्] धौतैर्जलक्रीडासु क्षालितैः, मृगमदैः कस्तूरिकाभिरिवेत्युत्प्रेक्षा ; श्यामीकृता, मध्यदेशे अधि इति अधिमध्यदेशं मध्यदेशविशेषे देहमध्यभागे च, [विभक्त्यर्थे-ऽव्ययीभावः] त्रासो प्राप्तः,कालियस्य कालियनागस्य, महाह्रद

गोवर्द्धनाचलकलापिचयप्रचार-
निर्वासिताहिनि घने सुरभिप्रसूने ।
तस्मिन्ननेन सह निर्विश निर्विशङ्कं
वृन्दावने वनविहारकुतूहलानि ॥ १०५ ॥

भावी करः कररुहाङ्कुरकोरकोऽपि
तद्वल्लिपल्लवचये तव सौख्यलक्ष्यः ।
अस्त्वत्वदास्यहृतसारतुषारभानु-
शोभानुकारिकरिदन्तजकङ्कणाङ्कः ॥ १०६ ॥

एव नाभिः तस्याः शोभा यया ताम्, अत एव भूमेः रोमावली-मिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा.कलिन्दतनयां कालिन्दीं, तत्र मथुरायां, विलोकयितासि विलोकयिष्यसि ॥ १०४ ॥

गोवर्द्धनेति ।—गोवर्द्धनाचले ये कलापिचयाः केकिव्रजाः, तेषां प्रचारेण सञ्चारेण, निर्वासिताहिनि निष्कासितभुजङ्ग-मण्डले, अत एव सुखसञ्चारे इत्यर्थः, घने निविडे, अत एव निरातपे इति भावः, सुरभिप्रसूने सुगन्धिकुसुमसमृद्धया विहारयोग्ये इत्यर्थः, तस्मिन् प्रसिद्धे, यत्र पुरा गोपालमूर्त्तिः कृष्णो विजहारेति भावः ; वृन्दावने वृन्दाख्ये वने, अनेन राज्ञा सह, निर्विशङ्कं विस्रब्धं, वनविहारकुतूहलानि काननक्रीडा-सुखानि, निर्विश भुङ्क्ष्व. ("निर्वेशो भृतिभोगयोः" इत्यमरः) । साभिप्रायविशेषणत्वात् परिकरालङ्कारः ॥ १०५ ॥

भावीति ।—त्वदास्येन अनेन तव मुखेन, हृतसारस्य हृतकान्तिसर्वस्वस्य, तुषारभानोः चन्द्रस्य, या शोभा पराजय-निमित्ता पाण्डुच्छाया, तदनुकारो तत्सदृशः, यः करिदन्तः तज्ज कङ्कणमङ्कश्चिह्नं यस्य तादृशः, तव करः करुहा नखाः, अङ्कुरा अभिनवोद्भिन्ना इवेत्युपमितसमासः ; त एव कोरकाः

तल्पः श्रमाम्बु सुरतान्तमुदा नितान्तम्
उत्कण्टके स्तनयुगे तव सञ्चरिष्णुः ।
खञ्जन् प्रभञ्जनजनः पथिकः पिपासुः
पाता कुरङ्गमदपङ्किलमप्यशङ्कम् ॥ १०७ ॥

कलिका: यस्य तादृशः सन्नपि, लोहितत्वात् कोमलत्वाच्च अयं करूहः कोरको वेति सन्देहविषयीभूतोऽपीत्यर्थः, तद्विल्लि-पल्लवचये वृन्दावनलताकिसलयजाले, अन्तर्मध्ये, सौख्येन अनायासेन, लक्ष्यः दर्शनीयः, अदुर्ग्रह इति यावत्, भावी ; करिदन्तजातवलयाश्चितेन अयं कर इति निश्चितो भविष्यतीति भावः । अत्र पल्लवोपचयकाले तत्सादृश्यात् सन्दिग्धस्य भैमी-करस्य दन्तवलयेन निश्चयान्निश्चयान्तःसन्देहालङ्कारः ॥ १०६ ॥

तल्प इति ।—सुरतान्ते सुरतक्रियावसाने, या मुत् तया मुदा आनन्देन, नितान्तमुत्कण्टके कण्टकिते पुलकाञ्चिते च, तव स्तनयुगे सञ्चरिष्णुः सञ्चरणशीलः, खञ्जन् तरुलतादि-गहनत्वात् मन्दीभवन्, अन्यत्र—कण्टकवेधात् खोडन्, विकलं गच्छन्नित्यर्थः, [खञ्जेर्गतिवैकल्यार्थाल्लटः शत्रादेशः । गता-वित्यनुवृत्तौ विकलायान्तु इयं खञ्जति खोडतीति भट्टमल्लः] पथिकः सदागतिः अध्वगमनश्रान्तश्च, अत एव पिपासुः तृषितः, तस्मिन् वृन्दावने जातः तल्पः, ["सास्य जनेर्डः" । प्रभञ्जनो वायुः, स एव जनः कुरङ्गमदेन मृगमदेन, पङ्किलं निर्मलजला-भावात् सपङ्कमपि, श्रमाम्बु सुरतजन्यस्वेदोदकम्, अशङ्कम असङ्कोचं, निर्विचारं यथा तथा इत्यर्थः, पाता पास्यति, स्वेदं हरिष्यतीत्यर्थः [पिबतेः कर्त्तरि लुट्] ; यथा अतिश्रान्तः तृषितः पान्थः कण्टकाकीर्णदेशस्थं तथा पङ्किलमपि जलं प्रायेण स्वोदरपूरं पिबति तद्वदिति भावः ॥ १०७ ॥

पूजाविधौ मखभुजामुपयोगिनो ये
विद्वत्कराः कमलनिर्मलकान्तिभाजः।
लक्ष्मीमनेन दधताऽनुदिनं वितीर्ण-
स्ते हाटकैः स्फुटवराटकगौरगर्भाः॥ १०८॥

वैरिश्रियं प्रति नियुद्धमनाप्नुवन् यः
किञ्चिन्न तृप्यति धरावलयैकवीरः।
स त्वामवाप्य निपतन्मदनेषुवृन्द-
स्यन्दीनि तृप्यतु मधूनि पिबन्निवायम्॥ १०९॥

पूजेति।—मखभुजां देवानां, पूजाविधौ यज्ञादिकर्मणि, उपयोगिनः प्रतिग्रहोपकारिणः, ये विदुषां कराः पाणयः, कमलेन जलेन, दानसम्बन्धिजलेन इति भावः, निर्मला या कान्तिः तद्भाजस्तद्विशिष्टाः; अथवा—कमलानां या निर्मल-कान्तिस्तद्भाजः पद्मसदृशाः, ते विद्वत्कराः, लक्ष्मीं दधता श्रीमता, अनेन राज्ञा, अनुदिनं वितीर्णैः दत्तैः, हाटकैः सुवर्णैः, ("स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम्" इत्यमरः) स्फुटाः उज्ज्वलाः, वराटकाः कर्णिकाः, ("बीजकोशो वराटकः कर्णिका कर्णिकस्तु" इति वैजयन्ती) तद्वत् गौराः पीता अरुणा वा, गर्भाः अभ्यन्तराणि येषां ते तादृशाः, कृता इति शेषः। ("गौरोऽरुणे सिते पीते" इति विश्वः) कमलानां कर्णिकावत् पाणिकमलानां हाटकैस्तत्त्वं सम्पादितमित्यर्थः; प्रतिदानशीलोऽयं नृपति-रिति भावः॥ १०८॥

वैरीति।—धरावलये भूमण्डले, एकवीरः अद्वितीययोद्धा, यः मथुरापतिः, वैरिश्रियं प्रति शत्रुलक्ष्मीं लक्ष्यीकृत्य, नियुद्धं नितरां युद्धं, बाहुयुद्धमित्यर्थः, ("नियुद्धं बाहुयुद्धेऽथ" इत्यमरः) अनाप्नुवन् किञ्चित् ईषदपि, न तृप्यति न गाढ़ेना सन्तुष्यती-

तस्मादियं क्षितिपतिक्रमगम्यमान-
मध्वानमैक्षत नृपादवतारिताक्षी।
तद्भावबोधबुधतां निजचेष्टयैव
व्याचक्षते स्म शिबिकानयने नियुक्ताः॥ ११०॥

भूयोऽपि भूपमपरं प्रति भारती तां
तस्यक्षमूरुचलचक्षुषमाचचक्षे।
एतस्य काशिनृपतेस्त्वमवेक्ष्य लक्ष्मी-
मक्षोभदं जनय खञ्जनमञ्जुनेत्रे!॥ १११॥

त्यर्थः, अस्य भयात् युद्धं विनैव शत्रुनृपतिसमर्पितराजलक्ष्मी-लाभेऽपि युद्धेच्छाविगमाभावात् अयं न किञ्चिदपि मन्तुष्य-तीति भावः; स नियुद्धप्रियोऽयं राजा, त्वाम् अवाप्य निपतता मदनेषूणां कन्दर्पबाणभूतानां कुसुमानां, वृन्दात् स्यन्दन्ते स्रवन्तीति स्यन्दीनि, सर्वान् मकरन्दान्, पिबन्निव तृप्यतु; त्वमस्य राजलक्ष्म्यपचयेऽपि हर्षप्रदायिनीति भावः। अत्र मदनेषुभूतकुसुममधुपानोत्प्रेक्षया तेषामेवेषूणां त्वत्समागमात् गाढानन्दकारित्वप्रतीतेः अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः॥ १०९॥

तस्मादिति।—इयं भैमी, तस्मात् नृपात्, अवतारिताक्षी निवारितदृष्टिः सती, क्षितिपतीनां गन्तव्यनृपाणां, क्रमेणानु-पूर्व्या, गम्यमानम् अध्वानम् ऐक्षत; अथ शिबिकानयने नियुक्ताः शिबिकावाहिनः, तस्या भावबोधे अभिप्रायज्ञाने, बुधतां पाण्डित्यं, निजचेष्टया अन्यतो नयनक्रिययैव, व्याचक्षते स्म ज्ञापयामासुरित्यर्थः॥ ११०॥

भूयोऽपीति।—भारती सरस्वती, भूयोऽप्यपरं भूपं राजानं, प्रति लक्षीकृत्य, तस्यक्षमूरुचलचक्षुषं चकितहरिणचलाक्षीं, तां भैमीम्, आचचक्षे; किमिति? खञ्जनमञ्जुनेत्रे! हे खञ्जनाक्षि!

एतस्य साऽवनिभुजः कुलराजधानी
काशी भवोत्तरणधर्मतरिः स्मरारेः।
यामागता दुरितपूरितचेतसोऽपि
पापं निरस्य चिरजं विरजीभवन्ति ॥ ११२ ॥
आलोच्य भाविविधिकर्तृकलोकसृष्टि-
कष्टानि रोदिति पुरा कृपयैव रुद्रः।

मञ्जुलाक्षीत्यर्थः, त्वम् एतस्य काशिनृपतेः काशिराजस्य, [काशते इति काशिः "सर्वधातुभ्य इन्" इत्युणादिसूत्रेण काशधातोरिन्-प्रत्ययः, ततः "कृदिकारादक्तिन" इति सूत्रे ङीषो वैकल्पिकत्वेनात्र न ङीष्; अत एव काशी काशिः इति रूपद्वयमेव साधु] लक्ष्मीं शरीरशोभाम्, अवलोक्य अक्ष्णोः चक्षुषोः, मुदं हर्षं, जनय सम्पादय ॥ १११ ॥

एतस्येति।—स्मरारेः संसारार्णवकर्णधारस्य महादेवस्य सम्बन्धिनी, भवोत्तरणे लोकानां भवाब्धितरणे, धर्मतरिः मूल्यमगृहीत्वा पारकारिणी तरणिः, धर्मतरिग्रहणात् केवलं धर्मार्था नौः इत्यर्थः; ("स्त्रियां नौस्तरणिः तरिः" इत्यमरः) सा काशी एतस्यावनिभुजः काशीराजस्य, कुलराजधानी वंश-परम्परागतराजधानी; दुरितपूरितचेतसोऽपि अतिपापात्मानोऽपि, यां काशीम्, आगताः चिरजं चिरसञ्चितं, पापं निरस्य परित्यज्य, अविरजसो विरजसः सम्पद्यमाना भवन्ति विरजीभवन्ति वीतरजोगुणाः सत्त्वप्रधाना मुक्ता भवन्तीत्यर्थः। [अभूततद्भावे च्विः "अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च" इति सकारलोपः] ॥ ११२ ॥

आलोच्येति।—रुद्रो हरः, भाविन्याः विधिकर्तृकायाः ब्रह्मकर्तृकायाः, लोकसृष्टेः सृष्टप्राणिजातस्य, कष्टानि दुःखानि,

नामेच्छयेति मिषमात्रमधत्त यत्तां
संसारतारणतरीमसृजत् पुरीं सः ॥ ११३ ॥
वाराणसी निविशते न वसुन्धरायां
तत्र स्थितिर्मखभुजां भुवने निवासः ।
तत्तीर्थमुक्तवपुषामत एव मुक्तिः
स्वर्गात् परं पदमुदेतु मुदे तु कीदृक् ? ॥ ११४ ॥

आलोच्य विचार्य्य, कृपयैव न तु गाध्यन्तरेणेत्यर्थः, पुरा रोदिति अरुदत्, ["पुरि लुङ् चास्मे" इति चकारात् पुरा-शब्दयोगे भूतानद्यतनार्थे लट्] ननु यत् श्रूयते "सोऽरोदीत्, यदरोदीत् तत् रुद्रस्य रुद्रत्वम्" इति, तत् व्याजमात्रमित्याह, नामेति ।— नामेच्छयेति रोदनाद्रुद्रनामाकाङ्क्षयाऽरोदीत् इति, यत् तत् मिषमात्रं व्याजमात्रम्, अधत्त धृतवान्, वस्तुतः प्राणिनां कष्टमवलोक्यैवारुदत् न तु स्वीयरुद्रनामेच्छयेत्यर्थः ; कुतः ? यत् यस्मात्, स रुद्रः, संसारतारणतरिं तां पुरीं काशीम्, असृजत् ; कृपालवो हि परदुःखेन दुःखायन्ते तत्प्रतीकारणोपायञ्च कुर्वन्तीति भावः। ततो नूनं कृपयैव अरोदीदित्युत्प्रेक्षा ॥११३॥

वाराणसीति।—वाराणसी काशी, वसुन्धरायां न निविशते भूलोकान्तःपातिनी न भवतीत्यर्थः, अत एव तत्र वाराणस्यां, स्थितिर्लोकानां निवासः, मखभुजां देवानां, भुवने लोके, स्वर्गे इत्यर्थः, निवासः स्वर्लोकवसतिः, अत एव तस्याः स्वर्गत्वादेव, तस्मिन् तीर्थे मुक्तवपुषां त्यक्तकलेवराणां, मुक्तिरपवर्ग एव ; तथा हि, स्वर्गात् स्वर्गरूपात् काशीतः, परम् उत्कृष्टं, कीदृक् पदन्तु कीदृशं स्थानं पुनः, मुदे प्रीतये, उदेतु ? उद्गच्छतु ? भवतु इत्यर्थः, तव इति शेषः, स्वर्गवास एव मर्त्यानां काम्यतमः, अतस्त्वं काशीराजं वरीत्वा काशीरूपस्वर्गवाससुखमनुभव इति

सायुज्यमृच्छति भवस्य भवाब्धियाद:
तां पत्युरेत्य नगरीं नगराजपुत्रा: ।
भूताभिधानपटुमद्यतनीमवाप्य
भीमोद्भवे ! भवतिभावमिवास्तिधातु: ॥ ११५ ॥
निर्विश्य निर्विरति काशिनिवासि भोगान्
निर्माय नर्म च मिथो मिथुनं यथेच्छम् ।

भाव: । यद्वा—स्वर्गादपवर्गात्, परमधिकम्, अपवर्गादन्यादृशं, कीदृक् पदन्तु स्थानं पुन:, मुदे आनन्दाय, उदेतु? उत्पद्यताम्? ते इति शेष:, न किञ्चिदन्यदित्यर्थ: । [सम्भावनायां लोट्] भूलोकवासिनां मृतानां स्वर्ग:, स्वर्गवासिनान्तु मृतानाम् अपवर्ग एव परं पदं, न तु स्वर्ग एवोचित:, अत: सा काशी स्वर्ग एव इति भाव: ॥ ११४ ॥

सायुज्यमिति ।—भीमोद्भवे ! हे भैमि ! भवाब्धियाद: संसारसागरजजन्तुजातं, [कर्तृ । "यादांसि जलजन्तव:" इत्यमर:] नगराजपुत्रा: पत्यु: पार्वतीपते: सम्बन्धिनीं, तां नगरीं काशीम्, एत्य अस्तिधातु: 'अस भुवि' इत्ययं धातु:, भूताभिधानपटुम अतीतकालाभिधानसमर्थाम्, अन्यत्र—भूतस्य सत्यस्य, तारकब्रह्मरूपस्येत्यर्थ:, अभिधाने उपदेशप्रापणे, पटुं समर्थाम्, इति नगरीपक्षे योज्यम् ; अद्यतनीं लुङम्, अवाप्य [अद्यतनीति लुङ् पूर्वाचार्य्याणां संज्ञा आर्द्धधातुकोपलक्षणमेतत्, अस्तेर्भूभावस्यार्द्धधातुकाधिकारात् । अद्यतनीग्रहणान्तु उपमानोपमेययोरभिन्नलिङ्गत्वायेति द्रष्टव्यम] भवतीति भावम् इव "अस्तेर्भू:" इति विधानात् अस-धातोर्भूधातुत्वमिव, भवस्य ईश्वरस्य, सयुजो भाव: सायुज्यं तादात्म्यम्, ऋच्छति गच्छति ॥ ११५ ॥

गौरीगिरीशघटनाधिकमेकभावं
शर्मोर्मिकञ्चुकितमञ्चति पञ्चतायाम् ॥ ११६ ॥
न श्रद्दधासि यदि तन्मम मौनमस्तु
कथ्या निजामृतमयैव तवानुभूत्या ।
न स्यात् कनीयसितरा यदि नाम काश्या
राजन्वती मुदिरमण्डनधन्वना भूः ॥ ११७ ॥

निर्विश्येति ।—काशि काशी, ["कृदिकारादक्तिनः" इति ङीषो वैकल्पिको भावः] तस्यां निवासि वास्तव्यं, मिथुनं स्त्रीपुंसजातं, यथेच्छं, भुज्यन्ते इति भोगान् विषयान्, निर्विशति निर्विशतः यथा तथा, निर्विश्य उपभुज्य, तथा मिथोऽन्योऽन्यं दर्शनं वा, नर्म क्रीडाञ्च, निर्माय कृत्वा, पञ्चतायां मृतौ सत्यां, गौरीगिरीशयोर्घटनादर्द्धाङ्गसङ्घटनात्, अधिकमुत्कृष्टमेव, तत्र गौरीशयोर्द्वयत्वेन प्रकाशः अत्र तु मिथुनस्य एकत्वेनात् तदपेक्षया उत्कृष्टत्वमिति भावः, शर्मोर्मिभिः आनन्दतरङ्गैः, कञ्चुकितं सञ्जातकञ्चुकम्, आपूर्णसर्वाङ्गमित्यर्थः, एकभावम् एकत्वरूपम्, अञ्चति प्राप्नोति; अन्यत्र सत्कर्मादियोगात् मुक्तिः, इह तु भोगपूर्वकदेहत्यागेनापि मुक्तिरिति भावः ॥ ११६ ॥

नेति ।—न श्रद्दधासि यदि स्वर्गादपि काश्या आधिक्य-वर्णनरूपं मद्वाक्यं न विश्वसिषि चेत्, तत्तर्हि, मम मौनमस्तु अहं तूष्णीमासे, तव निजया आत्मीयया, अमृतमय्या नितरां सुखकारिण्या, अनुभूत्या प्रमाणभूतस्वीयानुभवेनैव, कथ्या कथनीयासि; किं कथ्या? तदाह,—मुदिरो जीमूतः, ("घनजीमूतमुदिर—" इत्यमरः) तस्य मण्डनं भूषणभूतं, धनुर्यस्य स तद्धन्वा देवेन्द्रः, ["धनुषश्च" इत्यनङादेशः] तेन राजन्वती शोभनराजविशिष्टा, भूः स्वर्गभूः, ["राजन्वान्

ज्ञानाधिकाऽसि सुकृतान्यधिकाणि कुर्य्याः
कार्य्यं किमन्यकथनैरपि यत्र मृत्योः।
एकं जनाय सततामयदानमन्यत्
धन्ये! वहत्यमृतसत्रमवारितार्थि ॥ ११८ ॥

सौराज्ये" इति निपातनात् साधुः] काश्याः काशीतः, ["पञ्चमी विभक्ते" इति पञ्चमी] अतिशयेन कनीयसी कनीयसितरा हीनतरा, ["युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्" इत्यल्पशब्दस्य कनादेशः, "घरूपकल्प—" इत्यादिना ङीपो ह्रस्वः] न स्यान्नाम यदि, अपि तु स्यादेवेत्यर्थः; दिवः स्वर्गात् अधिका काशी, दिवस्पतेरधिकः काशीराज इत्यलं वार्त्ताभिः, एतत्पाणिग्रहणानन्तरमनुभव एव ते कथयिष्यतीति भावः॥ ११७॥

ज्ञानेति।—धन्ये! हे श्लाघ्ये। भैमि! ज्ञानेन अधिका उत्कृष्टा, असि भवसि, अतः अधिकाणि काश्या, [विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः] सुकृतानि एतत्परिणयेन दानादिविविधसत्कर्माणि कुर्य्याः; अथवा अन्यकथनैः कर्त्तव्यान्तरोपदेशैः, किं कार्य्यम्? किं प्रयोजनम्? न किञ्चिदित्यर्थः, यत्र काश्यां, मृत्योरपि मृत्युसकाशादपि, जनाय एकं केवलं, सततमविच्छिन्नम्, अभयदानं मृत्युवशाना मध्य एव न्ह्यजयत्वप्राप्तेरिति भावः; अन्यत् अपरम्,अवारिताः अनिवारिताः, अर्थिनो याचकाः यस्मिन् तत्, अमृतसत्रं मोक्षदान गङ्गोदकदानञ्च, ("अमृतं तूदके मोक्षे"इति केशवः। "सत्रमाच्छादने यज्ञे सदा दाने वनेऽपि च" इति चामरः) वहति प्रवर्त्तते; काशीमृताना शिवसारूप्यममृतत्वञ्च सिद्धमिति अन्यत्र जीवनात् मरणमपि काश्यां वरमिति भावः॥ ११८॥

भूभर्त्तुरस्य रतिरेधि मृगाक्षि! मूर्त्ता
सोऽयं तवास्तु कुसुमायुध एव मूर्त्तः।
भातञ्च ताविव युवां गिरिशं विरुद्ध-
माराद्धुमाशु पुरि तत्र कृतावतारौ॥ ११९॥

कामानुशासनशते सुतरामधीती
सोऽयं रुषा नखपदैर्मदतु स्तनौ ते।
रुष्टाद्रिजाचरणकुङ्कुमपङ्करागः-
सङ्कीर्णशङ्करशशाङ्ककलाङ्ककारैः॥ १२०॥

भूभर्त्तुरिति।—हे मृगाक्षि! त्वमस्य भूभर्त्तुः काशीराजस्य, मूर्त्ता मूर्त्तिमती, रतिः कामपत्नी, एधि भव, [अस्तेः सिचि हेधिरादेशे "घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च" इत्येकारादेशः] सोऽयं राजा च, तव मूर्त्तो मूर्त्तिमान्, कुसुमायुधः कामः एव, अस्तु भवतु, किञ्च युवां विरुद्धं द्विष्टं, पुरा कोपितमित्यर्थः, गिरिशमीश्वरम्, आराद्धुम् आराधयितुं, तदीयकोपशान्त्यर्थमिति भावः, तत्र पुरि काश्याम्, आशु अधुना, कृतावतारौ अवतीर्णौ, ताविव रतिकामाविव, भातं विराजतञ्च, [भातेर्लोटि थसस्तमादेशः]॥ ११९॥

कामेति।—कामानुशासनानां कामशास्त्राणां, शतं समूहे, सुतरां नितराम्, अधीतमनेनेत्यधीती ["इष्टादिभ्यश्च" इति इनि प्रत्यये सप्तमीविधाने "क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसङ्ख्यानम्" इति सप्तमी] कृताध्ययनः, सोऽयं राजा, रुष्टा कुपिता, अद्रिजा पार्वती, तस्याश्चरणकुङ्कुमपङ्करागेण सङ्कीर्णा पार्वत्याः कोपापनोदनाय पादग्रहणकाले कुङ्कुमरञ्जिततदीयचरणसम्पर्कात् रूपिता, या शङ्करशशाङ्ककला महादेवशिरःस्थितचन्द्रकला, तया सह अङ्ककारैः कलहकारिभिः, तदनुकारिभिरित्यर्थः,

पृथ्वीश एष नुदतु त्वदनङ्गताप-
मालिङ्ग्य कीर्त्तिचयचामरचारुचापः।
सङ्ग्रामसङ्गतविरोधिशिरोधिदण्ड-
खण्डिक्षुरप्रसरसम्प्रसरत्प्रतापः॥ १२१॥
वक्षस्त्वदुग्रविरहादपि नास्य दीर्णं
वज्रायते पतनकुण्ठितमन्मथास्त्रम्।

कुङ्कुमरञ्जितचन्द्रकलासदृशैरिति यावत्, [कर्मख्यण्। "अङ्कः कलङ्कचिह्नयोः" इति विश्वः] नखपदैर्नखक्षतचिह्नैः, ते स्तनौ कुचौ, रहः निर्जने, महतु पूजयतु, अलङ्करोतु इत्यर्थः। [मह पूजायामिति धातोर्भौवादिकाल्लोट्]॥ १२०॥

पृथ्वीश इति।—कीर्त्तिचय एव चामरवत् चारुः मनोहरः, चापो यस्य सः कीर्त्तिधन्वा, महाशूरोऽयमिति कीर्त्तिधनुषा एव रिपुदमनकारी इत्यर्थः, अत्र चामरचारुचाप इति प्रयोगस्तु कीर्त्तेः कविसमयसिद्धशौक्ल्यख्यापनार्थमिति बोद्धव्यम्; "दर्गासि धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्त्योः" इति कविप्रसिद्धेरिति। अत एव सङ्ग्रामे सङ्गतानां विरोधिनां शत्रूणां, शिरोधिदण्डान् कण्ठनालान्, खण्डयन्तीति तेषां, क्षुरप्राणां शरविशेषाणां, सरेण प्रसरेण, सम्प्रसरन् सम्यक् प्रसरन्, समधिकं वर्द्धमानः इत्यर्थः, प्रतापः यस्य तादृशः, एष पृथ्वीशः भूपतिः, आलिङ्ग्य तव अनङ्गतापं कामसन्तापं, नुदतु अपनयतु; समरशूरत्वात्‌ समरस एष इति भावः। अत्र प्रकृष्टतापशालिना आलिङ्गनेन तापनोदनमिति आपाततः विरोधोऽवभासते, प्रकृतव्याख्यया तु तत्परिहारः॥ १२१॥

वक्ष इति।—हे भैमि! तव उग्रात् दुःसहात्, विरहादपि न दीर्णम् अविदीर्णं, तथा पतनेन कुण्ठितानि प्रतिहतानि,

तत्कन्दकन्दलतया भुजयोर्न तेजो-
वह्निर्नमत्यरिवधूनयनाम्बुनाऽपि ॥ १२२ ॥
किं न द्रुमा जगति जाग्रति लक्षसङ्ख्याः
तुल्योपनीतपिककाकफलोपभोगाः ? ।
स्तुत्यस्तु कल्पविटपी फलसम्प्रदानं
कुर्वन् स एष विबुधानमृतैकवृत्तीन् ॥ १२३ ॥

भग्नधाराणीत्यर्थः, शत्रूणां शस्त्राणि आयुधानि यत्र तत्, अस्य राज्ञः, वक्षो वज्रायते वज्रमिवाचरति, वज्रमेवेत्यर्थः, अन्यथा कथमीदृगभेद्यमिति भावः । [आचारक्यङन्ताल्लट्] तत् वक्षोवज्रमेव, कन्दो मूलं, तस्य कन्दलतया प्ररोहत्वेन, हृदयदार्ढ्यमूलत्वात् तत्प्ररोहभूतभुजतेजसोऽपि दार्ढ्यता इति भावः, भुजयोस्तेजोवह्निः प्रतापाग्निः, अरिवधूनयनाम्बुनाऽपि न नमति न शाम्यतीत्यर्थः, वज्राग्नेरिव अरिनिधनकारित्वादिति भावः । अत्र भुजतेजसोऽनम्बुहार्य्यत्वेन वज्रायितवक्षः-कार्य्यताद्वाराद्दन्यतेजस्त्वोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ १२२ ॥

किमिति ।—तुल्यं निर्विशेषं यथा तथा, उपनीतः सम्पादितः, पिकानां काकानाञ्च फलोपभोगो यैस्ते, लक्षसङ्ख्या द्रुमाः वृक्षाः, जगति न जाग्रति किम् ? न स्फुरन्ति किम् ? स्फुरन्त्येवेत्यर्थः, तु किन्तु, अमृतैकवृत्तीन् सुधैकजीवनान्, विबुधान् देवान् विदुषश्च, फलसम्प्रदानम् ईप्सितार्थ-प्रतिग्राहिणः, कुर्वन् सर्वामरमनोरथपूरकः इत्यर्थः, स एष कल्पविटपी कल्पवृक्षः, कल्पवृक्षकल्पोऽयं काशिराज इत्यर्थः, स्तुत्यः स एक एव स्तोत्रार्हो नान्य इत्यर्थः, अन्ये नृपतयः असत्पात्रेभ्यः दानं कुर्वन्ति, अयं काशीराजस्तु पण्डितेभ्य

अस्मै करं प्रवितरन्तु नृपा न कस्मात्
अस्यैव तत्र यदभूत् प्रतिभूः कृपाणः।
दैवात् यदा प्रवितरन्ति न ते तदैव
नैदङ्कृपा निजकृपाणकरग्रहाय ॥ १२४ ॥
एतद्बलैः चणिकतामपि भूखुराग्र-
स्पर्शायुषां रयवशादसमापयद्भिः।

एव ददाति इति भावः। अत्राप्रस्तुतकल्पवृक्षकथनात् प्रस्तुत-काशिराजप्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः, "अप्रस्तुतस्य कथनात् प्रस्तुतं यत्र गम्यते। अप्रस्तुतप्रशंसेयं सारूप्यादनियन्त्रिता ॥" इति लक्षणात् ॥ १२३ ॥

अस्मै इति।—अस्मै राज्ञे, नृपाः अन्ये सर्वे राजानः, कस्मात् कारणात्, करं बलिं, न प्रवितरन्तु? न दद्युः? दद्युरेव, [सम्भावनायां लोट्] करापदानमसम्भावितमेवेत्यर्थः, कुतः? यत् यस्मात्, तत्र करदाने, अस्य राज्ञः, कृपाणः खड्गः एव, प्रतिभूर्लग्नकः, अभूत्, ("स्युर्लग्नकाः प्रतिभुवः"इत्यमरः) अथ कृपाणस्य प्रतिभूत्वं व्यनक्ति—यदा दैवात्ते नृपाः, न प्रवितरन्ति, करमिति शेषः, तदैव निजकृपाणस्य करेण हस्तेन, ग्रहाय ग्रहणाय, अन्यत्र—निजकृपाणात् प्रतिभूस्वरूपकृपाण-सकाशात्, करस्य बलेः, ग्रहणाय ("बलिहस्तांशवः कराः" इत्यमरः) अस्य कृपा इदङ्कृपा, न, भवतीति शेषः, निष्कृपः सन् कृपाणमुत्तोल्य तेभ्यः प्रसह्य करं गृह्णाति इत्यर्थः, कृपाण-पातभीत्यैव करदानात् कृपाणस्य प्रतिभूत्वव्यपदेश इति भावः ॥ १२४ ॥

एतदिति।—एतद्बलैः एतत्सैन्यभूतैः, रयवशात् वेगवशात्, भुवि पृथिव्यां, खुराग्राणां ये स्पर्शाः संयोगाः, तेषां यान्यायूंषि

दृक्पेयकेवलनभःक्रमणप्रवाहैः
वाहैरलुप्यत सहस्रदृगर्वगर्वः ॥ १२५ ॥

तद्वर्णनासमय एव समेतलोक-
शोभावलोकनपरा तमसौ परासे ।
मानो तया गुणविदा यदनादृतोऽसौ
तद्भूततां सदसि दुर्यशसेव मम्लौ ॥ १२६ ॥

अवस्थानरूपजीवितानि,स्थायित्वकाला इत्यर्थः, तेषां, क्षणिकतां क्षणमात्रावस्थायितामपि, असमापयद्भिः अनिर्वर्त्तयद्भिः, खुराग्रेण भूस्पर्शनं क्षणमपि अकुर्वद्भिरित्यर्थः, किन्तु दृक्पेया अविच्छिन्नतया दृष्टिग्राह्याः, न तु सङ्ख्यातुं शक्या इति भावः, केवला नभःक्रमणप्रवाहाः नभोगतिपरम्परा येषां तैः केवलखेचरैरित्यर्थः, अतिवेगगामिभिरिति भावः, वाहैः वाजिभिः, सहस्रदृगर्वणः सहस्राक्षवाजिनः उच्चैःश्रवसः, ("वाजिवाहार्वगन्धर्व—"इत्यमरः) गर्वः मदपेक्षया वेगशाली आकाशमात्रचारी अन्योऽश्वो नास्तीत्येवंरूपाहङ्कारः, अलुप्यत लोपितः ; सहस्राक्षस्य त्वेक एव खेचरोऽश्वः, अस्य तु एतादृशाः परःसहस्राः अश्वाः विद्यन्ते इति भावः। अत्र इन्द्राश्वापेक्षया एतदश्वानामाधिक्यवर्णनात् व्यतिरेकालङ्कारः ॥ १२५ ॥

तदिति।—असौ दमयन्ती, तस्य काशीराजस्य, वर्णनासमये स्तोत्रकाले एव, समेतलोकानां समागतजनानां, शोभावलोकनपरा सती तं काशीराजं, परासे व्याजेन परिजहारेत्यर्थः, ["उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वाच्यम्" इत्यस्यतेस्तङि लिट्] मानी अभिमानी,असौ राजा,गुणविदा गुणज्ञया, तया भैम्या, यत् यस्मात्, अनादृतः, तत्तस्मादनादरणादेव,

साऽनन्तानाप्य तेजःसखनिखिलमरुत्पार्थिवान् दिष्टभाजः
चित्तेनाशापुषस्तान् सममसमगुणान् मुञ्चती गूढभावा ।
पारेवाग्वर्त्तिरूपं पुरुषमनु चिदम्भोधिमेकं शुभाङ्गी
निःसीमानन्दमासीदुपनिषदुपमा तत्परीभूय भूयः ॥ १२७ ॥

भूभृतां राज्ञां, सदसि दुर्यशसा दुष्कीर्त्त्येव, मलिनौ वैवर्ण्यं गतः इत्यर्थः, वस्तुतः गुणज्ञया भैम्या कृतानादरेण लज्जावशात् म्लानोऽभूत् इति भावः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ १२६ ॥

सेति ।—अनन्तान् अपरिमितान्, दिष्टभाजो भाग्यभाजः, चित्तेन आशाम् अभिलाषं, पुष्णन्ति इति आशापुषः भैमीं कामयमानानित्यर्थः, तान् प्रसिद्धान्, असमगुणान् असाधारणशौर्य्यादिगुणान्, तेजसः सखायः तेजःसखाः तेजस्विन इत्यर्थः, ["राजाहःसखिभ्यष्टच्"] निखिला मरुतो देवा इन्द्रादयः, पार्थिवाश्च तान्, आप्य प्राप्य, सम युगपत्, मुञ्चती परिहरन्ती, उपनिषत्पक्षे तु—सानन्तान् आकाशसहितान्, ("अनन्तं सुरवर्त्म खम् । पुंस्याकाशविहायसी" इत्यमरः) दिष्टभाजः कालयुक्तान्, ("दिष्टं भाग्ये च काले च" इति विश्वः) चित्तेन मनसा, समं सह, आशापुषो दिग्युक्तान्, ("आशा दिगतितृष्णयोः" इति वैजयन्ती) असमगुणान् न्यूनाधिकसङ्ख्यातरूपरसादिगुणकान्, अपां विकारः आप्यं, ("त्रिषु द्वे आप्यमम्मयम्" इत्यमरः । आप्यञ्चेति चान्द्रसूत्र-निपातनात् साधुः) तेजःसखाः तेजोद्रव्यसहिताः, निखिलाः मरुतः वायवः, ("मरुतौ पवनामरौ" इत्यमरः) पार्थिवाः पृथिवीविकाराः, [अत्रापि आप्यपार्थिवशब्दौ तद्धितान्तावपि प्रकरणात् प्रकृत्यर्थमात्रपरौ द्रष्टव्यौ] तान् मुञ्चती तार्किकोक्त-पृथिव्यादिनवद्रव्येषु आत्मातिरिक्तद्रव्याष्टकस्य "एकमेवाद्वितीयम्"

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
शृङ्गारामृतशीतगावयमगादेकादशस्तन्महा-
काव्येऽस्मिन् निषधेश्वरस्य चरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥१२८॥

"नेति नेति" इत्यादि श्रुतिवाक्यैः निषेधं कुर्वतीत्यर्थः, गूढभावा गूढः गोपायितः, भावः नलानुरागो यया सा, अन्यत्र—ब्रह्म-रूपगहनार्थप्रतिपादनात् दुरवगाहाभिप्राया, शुभाङ्गी अनवद्य-गात्री, अन्यत्र—सम्पूर्णाङ्गी, षडङ्गयुक्ता इत्यर्थः, सा दमयन्ती, वाचां पारं परपारं पारेवाक् ["पारे मध्ये षष्ठ्या वा" इत्यव्ययी-भावः] तदस्ति वाचा वर्णयितुमशक्यं, रूपं सौन्दर्य्यं यस्य तम् ; अन्यत्र—"यतो वाचः—"इत्यादि श्रुतेः वाग्व्यापारातीतस्वरूपं, चिदम्बोधि सकलशास्त्रपारगत्वेन ज्ञानसागरम् ; अन्यत्र—तद्रूपं, ज्ञानघनमित्यर्थः, एकं स्वसमानगुणशालिद्वितीयरहितम् ; अन्यत्र—अद्वितीयं, निःसीमा आनन्दो यस्येति [बहुव्रीहिः] अपारानन्दयुक्तम्, अन्यत्र—अनन्तसुखस्वरूपं, [कर्मधारयः] पुरुषं नलरूपं पुमांसं परमात्मानञ्च, अनु लक्षयित्वा, तं प्रतीत्यर्थः, ["अनुर्लक्षणे" इति कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया] भूयो भूयिष्ठं, तत्परा तस्मिन् नले आसक्ता भूत्वा, अन्यत्र—परब्रह्मरूपे तात्पर्य्यवती भूता, उपनिषत् वेदान्तवाक्, उपमानं यस्याः तदुपमा तत्कल्पा, आसीदिति श्लिष्टविशेषणयमुपमा, श्लेष एवेति केचित् । स्रग्धरावृत्तम् ॥ १२७ ॥

श्रीहर्षमित्यादि ।—शृङ्गार एव अमृतं तस्य शीता गावः किरणा यस्य सः शीतगुः तस्मिन् शीतगौ चन्द्रे ["गोस्त्रियोः उपसर्जनस्य" इति ओकारह्रस्वः] ॥ १२८ ॥

द्वादशः सर्गः ।

प्रियाह्रियाऽऽलम्ब्य विलम्बमाविला
विलासिनः कुण्डिनमण्डनायितम् ।
समाजमाजग्मुरथो रथोत्तमाः
तमासमुद्रादपरे परे नृपाः ॥ १ ॥

ततः स भैम्या ववृते वृतेनृपैर्विनिःश्वसद्भिः सदसि स्वयंवरः ।
चिरागतैस्तर्कितवद्विरागितैः स्फुरद्भिरानन्दमहार्णवैर्नवैः ॥२॥

अथास्मिन्नवसरे पुनरन्ये राजानः समायाता इत्याह, प्रियेति ।—अथ अनन्तरं, ("मङ्गलानन्तरारम्भ-प्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ" इत्यमरः) प्रियाभ्यः स्वकान्ताभ्यः, या ह्रीः लज्जा, तामाम ज्ञातमानुरागे कपटदाक्षिण्यप्रदर्शनमिति यावत्, तया विलम्बम् आलम्ब्य आविलाः कलुषाः, आलोडितहृदया इत्यर्थः, व्यग्राः इति यावत्, विलासिनो विलसनशीलाः, ["वौ कषलसकत्थ-स्रम्भ—" इति घिणुन्-प्रत्ययः] रथेषूत्तमाः रथोत्तमाः महारथाः ; एतेन विलम्बे जातेऽपि शीघ्रगमनं सूचितम् ; परे श्रेष्ठाः, अपरे अन्ये, नृपाः आसमुद्रात् समुद्रपर्य्यन्तात् [अपादानात्] कुण्डिनस्य कुण्डिननामनगरस्य, मण्डनायितम् अलङ्कारभूतं, [मण्डनशब्दादाचारक्यङन्तात् कर्त्तरि क्तः] तं समाजं राजसभाम्, आजग्मुः आपुः। अत्र विलाविलेत्यादौ माज-माजेत्यादौ च नियमेन सकृत् व्यञ्जनयुग्मावृत्त्या छेकानुप्रासः, अन्यत्रानियमात् वृत्त्यनुप्रास इत्युभयोः संसृष्टिः । "सङ्ख्यानियमे पूर्वं छेकानुप्रासः अन्यथा वृत्त्यनुप्रासः" इति लक्षणात् ॥ १ ॥

तत इति ।—ततो राजान्तरागमनानन्तरं, तर्किता तद्विरागिता भैमीवैराग्यं यैस्तैर्निश्चितभैम्यपरागैः, अत एव

चलत्पदस्तत्पदयन्त्रणेङ्गितस्फुटाशयामासयति स्म राजके।
श्रमं गता यानगतावपीयमित्युदीर्य्य धुर्य्यः कपटाज्जनीं जनः॥३॥
नृपानुपक्रम्य विभूषितासनान् सनातनी सा सुषुवे सरस्वती।
विगाहमारभ्य सरस्वती सुधासरःस्वतीवाद्वैतनूरनुत्थिता॥४॥

विनिःश्वसद्भिः विषादात् दीर्घं निःश्वसद्भिः, चिरागतैः पूर्वागतैः, नृपैः, तथा स्फुरद्भिः स्फूर्त्तिमापद्यमानैः, हर्षाधिक्यात् प्रसन्न-मुखाकारैरित्यर्थः, आनन्दमहार्णवैः यतः पूर्वागता नृपा न वृताः, ततः समागतानस्मान् दमयन्ती नियतं वरिष्यतीति निश्चित्य परमानन्दभरितैः, नवैः तत्कालागतैः, नृपैर्वृते पूर्णे, सदसि सः प्रकृतः, स्वयंवरः वहति प्रवृत्तः॥ २॥

चलदिति।—चलत्पदः क्वचित् स्थितिकालेऽप्युत्तमाश्व-वदेकत्रानवस्थितचरणः, इति भारवाहिकस्वभावोक्तिः; धुरं वहतीति धुर्य्यो जनः शिविकावाहिजनः, ["धुरो यड्ढकौ" इति यत्-प्रत्ययः] तस्या भैम्याः, पदयन्त्रणेङ्गितेन पदेन शिविका-पटान्तर्वर्त्तिचरणेन, यत् यन्त्रणं धुर्य्यजनस्य पीडनं, तदेव इङ्गितम् अवस्थापनार्थं हृद्गतभावः तेन, स्फुटः आशयः राज-दर्शनार्थम् उपवेशनाभिप्रायो यस्यास्तां, जनीं वधूं दमयन्तीं, ("जनी सीमन्तिनीवध्वोः" इति विश्वः) इयं बाला दमयन्ती, यानेन गतावपि गमने कृतेऽपि, श्रमं गता श्रान्ता, इति उदीर्य्य कपटात् श्रमव्याजात्, राजके राजसमूहमध्ये, आसयति स्म उपवेशयामास [णिजन्तादास्-धातोः स्मेन योगेऽतीते लट्]॥३॥

नृपानिति।—सनातनी चिरन्तनी, [सना-शब्दात् "सायं-चिरम्—"इत्यादिना ट्यु-प्रत्यये ङीप्] सा सरस्वती वाग्देवता, विभूषितासनान् अलङ्कृतसिंहासनान्, सिंहासनोपविष्टान् इत्यर्थः, नृपान् उपक्रम्य उद्दिश्य, सुधासरःसु अमृतसरसीसु,

वृणीष्व वर्णेन सुवर्णकेतकीप्रसूनपर्णादृतुपर्णमादृतम्।
निजामयोध्यामपि पावनीमयं भवन्मयो ध्यायति नावनीपतिः॥५॥
न पीयतां नाम चकोरजिह्वया कथञ्चिदेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिका।
इमां किमाचामयसे न चक्षुषी? चिरं चकोरस्य भवन्मुखस्पृशी॥६॥

विगाहम् आरभ्य अवगाहं प्राप्य, अनु पश्चात्, अविलम्बेनेत्यर्थः, उत्थिताः तस्मान्निर्गताः, अत एव अतीवार्द्रतनूः अमृतार्द्रस्वाङ्गाः, सर्वाङ्गेष्वमृतवर्षिणीरित्यर्थः, सरस्वतीर्गिरः, सुषुवे उवाच। अत्र उत्प्रेक्षावाचकेवादिप्रयोगाभावात् गम्योत्प्रेक्षा॥ ४॥

वृणीष्वेति।—वर्णेन अङ्गकान्त्या, सुवर्णकेतकीप्रसूनस्य पर्णात् दलात्, अपीति शेषः, आदृतं ततोऽप्यधिकस्पृहणीयम्, ऋतुपर्णम् ऋतुपर्णाख्यं नृपं, वृणीष्व। अयं अवनीपतिः पृथिवीशः, भवती एव भवन्मयस्त्वदात्मकः सन्, [स्वार्थे मयट्-प्रत्ययः। भवनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः] पावनीं पवित्रकारिणीं, निजां स्वायत्तां, पुरुषपरम्परागतामिति यावत्, अयोध्याम् अयोध्यानगरीमपि, मुक्तिदायिनीं पुरीमपीति भावः, न ध्यायति न चिन्तयति; परमानन्दस्वरूपत्वात् तव प्राप्तिर्मुक्त्यपेक्षयाऽधिकादरविषयेत्यतः त्वय्यधिकमनुरक्तोऽयम्, एनं वृणीष्वेति भावः॥ ५॥

नेति।—एतन्मुखचन्द्रचन्द्रिका एतस्य ऋतुपर्णस्य, मुखमिव चन्द्रस्तस्य चन्द्रिका प्रसन्नतारूपा ज्योत्स्ना, चकोरस्य जिह्वया कथञ्चिदपि न पीयतां नाम चकोरजिह्वया सत्यचन्द्रचन्द्रिकेव पीयतां इयन्तु अलौकमुखचन्द्रचन्द्रिकेति पातुमशक्यत्वादिति भावः, तथाऽपि भवन्मुखस्पृशी भवन्मुखवर्त्तिनी, त्वच्चक्षुरात्मना परिणते इत्यर्थः, ["स्पृशोऽनुदके क्विन्"] चकोरस्य चक्षुषी [कर्मणी] इमाम् एतन्मुखचन्द्रचन्द्रिका, किं चिरं न आचामयसे? न पाययसे? चक्षुषा एतन्मुखचन्द्रचन्द्रिका

अपां विहारे तव हारविभ्रमं करोतु नीरे पृषदुत्करस्तरन् ।
कठोरपीनोच्चकुचद्वयीतटे त्रुटत्तर: सारवसारवोर्मिज: ॥ ७ ॥
अखानि सिन्धुः समपूरि गङ्गया कुले किलास्य प्रसभं स भंत्स्यते ।
विलङ्घिते चास्य यश:शतैरहो ! सतां महत्सम्मुखधावि पौरुषम् ॥८॥

किमिति न पीयते ? किमित्येनं न पश्यसीत्यर्थः । [अत्राचमः प्रत्यवसानार्थत्वात् "गतिबुद्धि—" इत्यादिना चक्षुषोरणिकर्त्तुः कर्मत्वं, "निगरणचलनार्थेभ्यश्च" इति चमेर्णिचि परस्मैपद-नियमात्, किन्तु "संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः" इति परिभाषया अत्र परस्मैपदं न भवतीति] अत्र भवन्मुखस्पृशा: चकोरचक्षुषा: विषयनिगरणेन भैमीचकोरचक्षुषो: अभेदप्रतीति: भेदे अभेद-लक्षणातिशयोक्तिरलङ्कार: ॥ ६ ॥

अपामिति ।—हे भैमि ! तव अपां विहारे अनेन सह जलक्रीडायां, जलक्रीडाकाले इत्यर्थः, नीरे जले, तरन् प्लवमानः, सारवेषु आरवसहितेषु, सारवेषु सरयूभवेषु, ऊर्मिषु जातः ["दाविकायां सरय्वाञ्च भवे दाविकसारवौ" इत्यमरः । "दाण्डिनायन—"इत्यादिना निपातनात् साधु] पृषदुत्करो जलबिन्दुसन्दोहः, कठोरे कठिने, पीने पीवरे, उच्चे उन्नते, कुचद्वयीतटे त्रुटत्तर: विशीर्य्यमाणः सन्, [त्रुटदिति तौदादिक-त्रुटधातोः शतरि] हारविभ्रमं मुक्ताहारभ्रान्तिं, करोतु ; जलक्रीडावशात् विच्छिन्नस्तव मुक्ताहार इव शोभमानः सन् पश्यतो लोकस्य भैमीहाराच्छिन्न: किमयमिति भ्रान्तिं जनयतु इति भावः । भ्रान्तिमदलङ्कार: ॥ ७ ॥

अखानीति ।—अस्य ऋतुपर्णस्य, कुले वंशे, जातैः सगरसुतै-रिति शेषः, सिन्धुः उदधिः, अखानि खातः, [खनतेः कर्मणि लुङ्] इन्द्रहृतयज्ञीयाश्वान्वेषणार्थं पातालपर्य्यन्तं

एतद्यशःक्षीरधिपूरगाहि पतत्यगाधे वचनं कवीनाम्
एतद्गुणानां गणनाङ्कपातः प्रत्यर्थिकीर्त्तीः खटिकाः क्षिणोति॥९॥

खनित्वा उत्पादित इत्यर्थः, तथा स सिन्धुः, गङ्गया भागीरथ्या, समपूरि पूरितः, अस्य कुले जातेन भगीरथेनेति भावः, पातालस्थकपिलमुनिशापदग्धानां तेषां सगरसुतानामुद्धारार्थं तद्वंशाङ्कुरेण भगीरथेनानीतया गङ्गया स सागरः पूर्णः कृत इति निष्कर्षः; तथा स सिन्धुः, प्रसभं बलात्कारेण, अंशतः एतत्कुल्येनैव रामेण बद्धः करिष्यते इति भावः; [कर्मणि लृट्] कृतयुगापेक्षया त्रेतायाः भावित्वात् भविष्यत्प्रयोगः; किलेति पुराणप्रसिद्धमेतत्। इदानीं स सागरः अस्य ऋतुपर्णस्य, यशःशतैर्विलङ्घ्यते च। नन्वेतत्कुले सम्भूता सर्वे समुद्रमेव पौरुषस्य प्रतिपक्षतां किमिति कृतवन्त इति शङ्कामुचितत्वेन निराकरोति, सतामित्यादिना।—तथा हि, सतां सज्जनानां, पौरुषं महतां सम्मुखं धावति प्रसरतीति महत्सम्मुखधावि; सतामेवं स्वभावः यत् तेषां पौरुषविक्रमादि महान्तमेवाक्रामति न तु क्षुद्रमिति भावः। अत्रार्थान्तरन्यासालङ्कारः॥ ८॥

एतदिति।—एतस्य राज्ञः, यश एव क्षीरधिः क्षीराब्धिः, तस्य पूरं प्रवाहं, गाहते इति तद्गाहि तद्वर्णनप्रवृत्तमित्यर्थः, कवीनां वचनम् अगाधे असीमे, अतलस्पर्शे स्थाने इत्यर्थः, पतति निमज्जति, न त्वस्य यशः निःशेषं वर्णयितुं शक्नोतीत्यर्थः। किञ्च एतद्गुणानाम् अस्य नृपतेः शौर्यादिगुणानां, गणनाङ्कपातः सङ्ख्यानरेखाविन्यासः, प्रत्यर्थिकीर्त्तीः शत्रुयशांसि एव, खटिकाः लेखनार्थकठिनीः, क्षिणोति कृशयति, एतद्गुणवृद्धेः प्रत्यर्थिकीर्त्तितिरोधायकत्वादित्थं निर्देशः। अत्र रूपकानुप्राणितातिशयोक्त्यलङ्कारः॥९॥

भास्वद्वंशकरीरतां दधदयं वीरः कथं कथ्यताम् ?
अध्यष्टापि हि कोटिरस्य समरे रोमाणि सत्त्वाङ्कुराः।
नीतः संयति वन्दिभिः श्रुतिपथं यन्नामवर्णावली-
मन्त्रः स्तम्भयति प्रतिक्षितिभृतां दोःस्तम्भकुम्भीनसान् ॥१०॥

भास्वदिति।—भास्वद्वंशकरीरतां सूर्य्यकुलाङ्कुरत्वम् उज्ज्वल-वेणवङ्कुरत्वञ्च, दधत् अतितेजस्वी ("द्वौ वंशौ कुलमस्करी" "वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री"इति चामरः), वीरः शूरः, अयमृतुपर्णः, कथं कथ्यताम? वर्ण्यताम्? कथयितुमशक्य इत्यर्थः; तथा हि, समरे युद्धकाले युद्धक्षेत्रे वा, अस्य राज्ञः अध्यष्टा सार्द्धत्रिसङ्ख्याविशिष्टा कोटिः, सार्द्धत्रयकोटिरित्यर्थः, अध्यष्टेति सार्द्धत्रयस्य संज्ञा, ["तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च यानि रोमाणि मानवे" इत्यादि स्मरणात्। "विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः सङ्ख्येयसङ्ख्ययोः" इति सङ्ख्येयेऽप्येकवचनम] रोमाणि शरीरस्थानि तनूरुहाणि, सत्त्व व्यवसायः, [उत्साहवीरस्य स्थायिभावः] तस्य अङ्कुरा इवाङ्कुरा वहिरुद्गताः वीररसाङ्कुरा इत्युत्प्रेक्षा ("द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु"इत्यमरः) वंशकरीरस्य समन्तात् लोमवदङ्कुरप्रादुर्भावो युक्त इत्यर्थः; अत एव संयति युद्धे, वन्दिभिर्वैतालिकैः, श्रुतिपथं कर्णपथं, नीतः श्रावित इत्यर्थः, यस्य ऋतुपर्णस्य, नामवर्णावली ऋतुपर्णेति नामाक्षरपङ्क्तिरेव, मन्त्रः प्रतिक्षितिभृतां शत्रुभूपानां दोःस्तम्भा एव कुम्भीनसाः क्रूरसर्पाः, क्रौर्य्यादैर्घ्याच्च इति भावः, तान्, ("कुम्भीनसः क्रूरसर्पे" इति मेदिनी) स्तम्भयति प्रतिबध्नाति; सर्पा हि मान्त्रिककृतगारुडमन्त्रोच्चारणेन यथा स्तम्भिताः भवन्ति तद्वदेतन्नामस्मात्राकर्णनात् भीतानां शत्रूणां बाहवो युद्धाय न प्रसरन्तीति भावः॥ १०॥

ताद्दग्दीर्घविरिञ्चिवासरविधौ जानामि यत्कर्त्तृतां
शङ्के यत्प्रतिबिम्बमम्बुधिपयःपूरोदरे बाडवः ।
व्योमव्यापिविपक्षराजकयशस्ताराः पराभावुकः
कासामस्य न स प्रतापतपनः पारं गिरां गाहते ? ॥११॥
द्वेष्याकीर्त्तिकलिन्दशैलसुतया नद्याऽस्य यद्दोर्द्वयो-
कीर्त्तिश्रेणिमयी समागममगात् गङ्गा रणप्राङ्गणे ।

ताद्दगिति।—ताद्दग्दीर्घस्य "चतुर्युगसहस्रन्तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते" इत्युक्तमहापरिमाणस्य, विरिञ्चेः ब्रह्मणः, वासरस्य दिवसस्य, विधौ विधाने, यस्य प्रतापतपनस्य, न तु प्रसिद्ध-तपनस्येति भावः, कर्त्तृतां जानामि, कल्पान्तावस्थायी यस्य प्रताप इति भावः ; अम्बुधिपयःपूरस्य समुद्रजलराशेः, उदरे अभ्यन्तरे, बाडवो बड़वानलः, यस्य प्रतापतपनस्य, प्रतिबिम्ब-मेव शङ्के उत्प्रेक्षे, व्योमव्यापिन्यो याः विपक्षस्य विरोधिनः, राजकस्य राजसमूहस्य, यशांस्येव तारा नक्षत्राणि, तद्यशसा-मल्पत्वात् नक्षत्ररूपत्वमिति भावः ; ताः पराभावुकः स्वतेजसा तिरोधायक इत्यर्थः, ["लषपत—"इत्यादिना उकञ्-प्रत्यये "न लोका—"इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् तारा इति कर्मणि द्वितीया] सः सर्वव्यापीत्यर्थः, अस्य राज्ञः प्रताप एव तपनः कासां गिरां पारं परभागं, न गाहते ? सर्वासामपि गाहते इत्यर्थः, न कासामपि गिरां गोचरः वर्णयितुमशक्यत्वादिति भावः। अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारद्वयम् ॥ ११ ॥

द्वेष्येति।—यत् यस्मात्, अस्य राज्ञः, दोर्द्वयोकीर्त्तिश्रेणि-मयी भुजयुगजनितयशःपरम्परारूपा, गङ्गा भागीरथी, यशसां श्वेतत्वेन गङ्गारूपत्वमिति भावः, रणप्राङ्गणे युद्धक्षेत्रभूतप्रयागे इति यावत्, द्वेष्याणां द्विषाम्, अकीर्त्तिरयश इति यावत्

तत्तस्मिन् विनिमज्ज्य बाहुजभटैरारम्भि रम्भापरी-
रम्भानन्दनिकेतनन्दनवनक्रीडादराडम्बरः ॥ १२ ॥
इति श्रुतिस्वादिततद्गुणस्तुतिः सरस्वतीवाङ्मयविस्मयोत्थया।
शिरःस्तरःकम्पनयैव भीमजा न तं मनोरन्वयमन्वमन्यत ॥१३॥

शुभ्रत्वेन वर्णितायाः कीर्त्तेर्विरुद्धत्वात् कृष्णवर्णेति भावः, सैव कलिन्दशैलसुता कालिन्दी, यमुनेत्यर्थः, तया, अकीर्त्तिः कृष्णत्वेन यमुनारूपत्वमिति भावः, नद्या समागमम् अगात्, तत् तस्मात्, तस्मिन् रणप्राङ्गणरूपगङ्गायमुनासङ्गमे इत्यर्थः, विनिमज्ज्य विशेषेण निमग्नो भूत्वा, तत्र देहं परित्यज्येति यावत, बाहुजभटैः क्षत्रियवीरैः, एतत्प्रतिपक्षभूतैरिति भावः ("बाहुजः क्षत्रियो विराट्" इत्यमरः) रम्भायाः तदाख्यायाः प्रसिद्धायाः स्वर्वेश्यायाः, परीरम्भानन्दः आलिङ्गनसुखम्, ["उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम" इति दीर्घः] तस्य निकेते स्थाने, नन्दनवने क्रीडादराडम्बरो विहारेच्छाविजृम्भणम, आरम्भि आरब्धः, एतद्विरोधिना मरणमवश्यम्भावि इति भावः। अत्र कीर्त्त्य-कीर्त्त्योर्गङ्गायमुनारोपाद्रूपकालङ्कारः। "सितासिते सरिते यत्र सङ्गते तत्राप्लुतासो दिवमुत्पतन्ति। ये वै तन्वा विसृजन्ति धीरास्ते जनास्ते अमृतत्वं भजन्ते॥" इति श्रुतिरत्र प्रमाणम् ॥ १२ ॥

इतीति।—भीमजा भैमी दमयन्ती, इतीत्थं, श्रुतिस्वादिता श्रोत्रग्रहीता, तस्य ऋतुपर्णस्य, गुणानां स्तुतिः यया तादृशी सती, सरस्वत्या देव्याः, वाङ्मये वाक्प्रपञ्चविषये, यो विस्मयः तदुत्थया शिरःस्तरःकम्पनयैव अवज्ञासूचकमस्तकचालनेनैव, मनोः अन्वयं मनुवंशोद्भवं, मनुसन्तानमित्यर्थः, तम् ऋतुपर्णं, न अन्वमन्यत अनुमोदनं न कृतवती, न्यषेधीत् इति यावत् ;

युवान्तरं सा वचसामधीश्वरा स्वरामृतन्यक्कृतमत्तकोकिला।
शशंस संसक्तकरैव तद्दिशा निशाकरच्छातिमुखीमिमां प्रति ॥१४॥
न पाण्ड्यभूमण्डनमेणलोचने! विलोचनेनापि नृपं पिपासमि?।
शशिप्रकाशाननमेनमीचितुं तरङ्गयापाङ्गदिशा दृशस्त्विषः ॥१५॥

विस्मयाभिनयशिरःकम्प एव प्रसङ्गान्निषेधार्थोऽपि संवृत्त इति भावः ॥ १३ ॥

युवेति।—स्वर एवामृतं तेन न्यक्कतस्तिरस्कृतः, मत्तः वसन्तकालहृष्टः, कोकिलो यया सा तादृशी, वचसामधीश्वरा वाग्देवता, सा सरस्वती, अन्यं युवानं युवान्तरं, [सुप्सुपेति समासः] तस्य यूनः, दिशा दिग्भागेन, संसक्तकरा व्यापृतहस्ता, हस्तेन तं निर्दिशन्ती एवेत्यर्थः, निशाकरच्छातिमुखीं चन्द्रसदृशमुखीमित्यर्थः, च्छातिसोदरबन्ध्वादिशब्दाः सादृश्यवाचका इत्याहुः, इमां भैमीं प्रति शशंस, दमयन्तीम् आमन्त्र्य आचख्यावित्यर्थः ॥ १४ ॥

नेति।—एणलोचने! हे मृगाक्षि! पाण्ड्यभूमण्डनं पाण्ड्यदेशस्य भूषणं, तद्देशस्य चूडामणिस्वरूपमिति यावत्, नृपं विलोचनेनापि न पिपासमि? पातुं न इच्छसि? साग्रहदृष्टिदानेनापि एनं सुखयितुं न इच्छसि किम्? इति भावः; शशिप्रकाशाननम् इन्दुसुन्दरास्यम्, एनम् अपाङ्गदिशा कटाक्षमार्गेणापि, नेत्रप्रान्तेनापि इत्यर्थः, ईचितुं दृशस्त्विषः चक्षुषोः ज्योतींषि, तरङ्गय प्रवर्त्तय, एनं साग्रहं द्रष्टुं नेच्छसि चेत् न पश्य, परन्तु कटाक्षविक्षेपेणापि सकृदेव एनं पश्येति भावः। अत्र एणलोचने इत्यस्य एणस्य लोचने इव लोचने यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, अत एवात्र निदर्शनालङ्कारः। एवमुत्तरत्राप्येवंविधस्थले बोध्यः ॥ १५ ॥

भुवि भ्रमित्वाऽनवलम्बमम्बरे विहर्त्तुमभ्यासपरम्परापरा ।
अहो ! महावंशममुं समाश्रिता सकौतुकं नृत्यति कीर्त्तिनर्त्तकी ॥
१६ ॥

इतो भिया भूपतिभिर्वनं वनात्
अटद्भिरुच्चैरटवीत्वमीयुषी ।
निजाऽपि साऽवापि चिरात् पुनः पुरी
पुनः स्वमध्यासि विलासमन्दिरम् ॥ १७ ॥

भुवीति ।—कीर्त्तिरेव नर्त्तकी लासिकी, ["शिल्पिनि ष्वुन्" इत्यत्र "नृतिखनिरञ्जिभ्यः एव" इति नृत्यतेः ष्वुन्-प्रत्ययः । "षिद्गौरादिभ्यश्च" इति ङीप्] भुवि भूतले, भ्रमित्वा भूचारिणी भूत्वेत्यर्थः, अथ अम्बरे आकाशे, अनवलम्बं निरालम्बं यथा स्यात् तथा, विहर्त्तुं विचरितुम्, अभ्यासानां परम्परा श्रेणिः, सैव परं प्रधानं यस्याः सा तादृशी सती, अम्बरदेशे नर्त्तनाभ्यासासक्ता सतीत्यर्थः, महावंशं महाकुलीनं महावेणुञ्च, ("वंशो वेणौ कुले वर्गे" इति विश्वः) अमुं पाण्डुं, समाश्रिता सती सकौतुकं यथा तथा नृत्यति अहो ! आश्चर्य्यम् ; यथा काचित् नर्त्तकी प्रथमं भुवि भ्रमित्वा वियति निरालम्बं भ्रमणार्थं वेणुमाश्रित्य नृत्यति तद्वत् कीर्त्तिरपि नृत्यति इति निष्कर्षः । अत्र रूपकालङ्कारः ॥ १६ ॥

इत इति ।—इतोऽस्मात् राज्ञः, भिया भयेन, वनात् वनम् अटद्भिः भ्रमद्भिः, भूपतिभिः प्रतिभूपैः, उच्चैरटवीत्वं चिरं जनहीनतया अवस्थानात् महाटवीत्वम्, ईयुषी प्राप्ता, सा पूर्व्वावासभूता, निजा स्वकीया, पुरी नगरी अपि, चिरात् बहोः कालात् परं, पुनरवापि वनान्तरभ्रमेण पुनः प्राप्ता, स्वं स्वकीयं, विलासमन्दिरं क्रीड़ागृहञ्च, पुनरध्यासि वनान्तर

आसीदासीमभूमीवलयमलयजालेपनेपथ्यकीर्त्ति:
सप्ताकूपारपारीसदनजनघनोद्गीतचापप्रताप:।
वीरादस्मात् पर: क: पदयुगयुगपत्पातिभूपातिभूय-
श्चूडारत्नोडुपत्नीकरपरिचरणामन्दनन्दन्नखेन्दु: ॥ १८ ॥

क्रमेणैवाध्यासितम्. [आसेरधिपूर्वात् कर्मणि लुङ्] एतस्य राज्ञो भयात् पुरीं त्यक्त्वा पलायिता: प्रतिभूपा: बहो: कालादरण्यभूतं स्वनगरं स्वविलासमन्दिरं च पुन: समागता: तं वनान्तरं बुद्ध्वा स्वं गोपायन्तीति भाव:। विलेषु आसते इति विलासा विलेशया:, सर्पास्तेषां मन्दिरमिति विशेषणत्वेनापि योज्यम। अत्रैकस्य अरिवर्गस्य अनेकासु अटवीषु अटवीभूत-पुरीषु च क्रमात् वर्त्तमानत्वेन तथा पुरीष्वपि पुरीत्वाटवीत्वयो: क्रमसम्बन्धोक्त्या च "एकम् अनेकस्मिन् अनेकमेकस्मिन् वा क्रमेण पर्य्याय:" इत्युक्तलक्षण पर्य्यायभेदद्वयं द्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥

आसीदिति।—वीरात् अस्मात् पाण्ड्यात्, परोऽन्य:, क: वीर:, सीमाया आ इत्यासीमं समुद्ररूपसीमामभिव्याप्य, सीमासहितमिति यावत्, [अभिविधावव्ययीभाव] यत् भूमि-वलयं तस्य मलयजालेपनेपथ्यं मलयजेन चन्दनेन, यत् आलेप: अङ्गराग:, तद्रूपं यत् नेपथ्यं भूषणं, तदिव कीर्त्तिर्यस्य स:, आसमुद्रकीर्त्तिं व्याप्य विस्तृतयश:सौरभ इत्यर्थ:, सप्तानाम् अकूपारपाराणां समुद्रपरतीराणां समाहार: सप्ताकूपारपारी ["तद्धितार्थ—"इत्यादिना समाहारद्विगौ ङीप्] सदनं येषां ते. तत्रस्थैर्जनै: घनं निरन्तरम्, उद्गीतश्चापप्रतापो धनुषा माहात्म्य, चापस्य प्रतापश्च वा यस्य स:, पदयुगे चरणयुगले, युगपत्पातिना समकालं नमस्कारकारिणा, भूपानाम् अति-भूयांसि अतिबहूलानि, चूडारत्नान्येव उडुपत्न्य: क्षुद्रत्वात्

भङ्गाकीर्त्तिमसीमलीमसतमप्रत्यर्थिसेनाभट-
श्रेणीतिन्दुककाननेषु विलसत्यस्य प्रतापानलः।
अस्मादुत्पतिताः स्फुरन्ति जगदुत्सङ्गे स्फुलिङ्गाः स्फुटं
भालोद्भूतभवाक्षिभानुहुतभुग्जम्भारिदम्भोलयः॥ १९॥
एतद्दन्तिबलैर्विलोक्य निखिलामालिङ्गिताङ्गीं भुवं
सङ्ग्रामाङ्गणसीम्नि जङ्गमगिरिस्तोमभ्रमाधायिभिः।

वर्त्तुलत्वाच्च नक्षत्ररूपाः स्त्रियः, तासां करा अंशवो हस्ताश्च, ("बलिहस्तांशवः कराः" इत्यमरः) तेषां परिचरणेन परामर्शेन, अमन्दम् अतिमात्रं, नन्दन्तः उल्लसन्तः, नखाः पदनखाः, एवेन्दवो यस्य स तादृशः, आसीत्; यशःसुरभिताऽऽसमुद्रक्षितिमण्डलः दिगन्तविश्रान्तप्रतापः समस्तराजवन्द्यश्चायमेव नान्यः कश्चिदित्यर्थः। अत्र रूपकालङ्कारः॥ १८॥

भङ्गेति।—अस्य पाण्डवस्य, प्रताप एवानलः भङ्गेन पराजयेन, या अकीर्त्तिः, श्यामत्वादिति भावः, सैव मसी तया मलीमसतमाः अत्यन्तमलिनाः, प्रत्यर्थिसेनाभटश्रेण्यः शत्रुसैनिकवीरसमूहाः एव, तिन्दुककाननानि श्यामत्वात् कालस्कन्धवनानि, ("तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके" इत्यमरः) तेषु विलसति प्रज्वलति। भालोद्भूतभवाक्षि भालाल्ललाटात्, उद्भूतं भवाक्षि हरतृतीयनेत्रं, तच्च भानुश्च सूर्यश्च, हुतभुगग्निश्च, जम्भारिदम्भोलिः कुलिशश्च ते, अस्मात् तिन्दुकवनदाहकतदीयप्रतापानलात्, उत्पतिता उत्थिताः, स्फुलिङ्गाः अग्निकणाः,जगदुत्सङ्गे जगतां पृथिव्यादीनाम्, उत्सङ्गे क्रोडे, अभ्यन्तरे इति यावत्, स्फुरन्ति प्रकाशन्ते, स्फुटम् असंशयमित्युत्प्रेक्षा रूपकसङ्कीर्णा। तिन्दुककाष्ठेभ्यो दह्यमानेभ्यो महान्तः स्फुलिङ्गा उत्तिष्ठन्तीति प्रसिद्धिः॥ १९॥

पृथ्वीन्द्रः पृथुरेतदुग्रसमरप्रेक्षोपनम्रामर-
श्रेणीमध्यचरः पुनः क्षितिधरक्षेपाय धत्ते धियम् ॥२०॥

शशंस दासीङ्गितवित् विदर्भजाम्
इतो ननु स्वामिनि ! पश्य कौतुकम्।
यदेष सौधाग्रनटे पटाञ्चले
चलेऽपि काकस्य पदार्पणाग्रहः ॥ २१ ॥

एतदिति।—एतस्य पाण्ड्यस्य, उग्रस्य भयङ्करस्य, समरस्य प्रेक्षायै प्रेक्षणाय, ["गुरोश्च हलः" इति स्त्रियाम् अ-प्रत्यये टाप्] उपनम्राणाम् उपगतानाम्, अमराणां याः श्रेण्यः समूहाः, तन्मध्ये चरतीति तथोक्तः, स्वयमपि तद्द्रष्टुमागत इत्यर्थः, पृथुर्वैण्यो नाम, पृथ्वीन्द्रः सङ्ग्रामाङ्गणसीम्नि रणाजिरभूमौ, जङ्गमाः सञ्चारिणः, गिरीणां स्तोमाः समूहाः, इति भ्रम-मादधतः इति तथोक्तैः, तथाविधभ्रान्तिजनकैरित्यर्थः, अत एव भ्रान्तिमदलङ्कारः, एतस्य पाण्ड्यस्य, दन्तिवल्लैर्गजघटाभिः, निखिलां भुवम् आलिङ्गिताङ्गीम् आक्रान्तस्वरूपां, विलोक्य पुनः क्षितिधराणां क्षेपाय धनुषा प्रोत्सारणाय, धियं धत्ते, नूनमिति शेषः; अतो गम्योत्प्रेक्षा पूर्वोक्तभ्रान्तिमदलङ्कारो-त्थितेति सङ्करः। तेनैतस्य नागजाः गिरिप्रमाणा असङ्ख्याश्च इति गम्यते। अत्र पराशरः,—"तत उत्सारयामास शैलान् शतसहस्रशः। धनुष्कोट्या तदा वैण्यस्तेन शैलाविवर्जिता ॥" इति ॥ २० ॥

शशंसेति।—इङ्गितवित् दमयन्त्यभिप्रायज्ञा, दासी किङ्करी, विदर्भजां दमयन्तीं, शशंस कथयाम; किमिति ? ननु हे, स्वामिनि ! इतः अस्यां दिशि, कौतुकम् आश्चर्यं, पश्य, किं तत् ? तदाह, सौधाग्रे सुधाधवलितगृहोर्द्ध्वदेशे वर्त्तमाने, नटे

ततस्तदप्रस्तुतभाषितोत्थितैः सदस्तदश्वैति हसैः सदःसदाम्।
स्फुटाऽजनि म्लानिरतोऽस्य भूपतेः सिते हि जायेत शितेः
सुलक्ष्यता ॥ २२ ॥

ततोऽनु देव्या जगदे महेन्द्रभूपुरन्दरे सा जगदेकवन्द्यया।
तदार्जवावर्जिततर्जनीकया जनी कयाचित् परचित्तवृत्तपया
॥ २३ ॥

चञ्चलत्वात् नर्त्तकतुल्ये, अत एव चले वायुवशात् चलत्यपि, पटाञ्चले ध्वजाञ्चले, काकस्य एष पदार्पणग्रहः पादन्यासाभिनिवेशः, इति यत् तत् कौतुकमिति पूर्व्वेणान्वयः। एतेन भैम्याः तस्मिन् पाण्ड्ये महान् अनादरः इति सख्या सूचितम् ॥ २१ ॥

तत इति।—ततोऽनन्तरं, तदप्रस्तुतभाषितेन उत्थितैः सदःसदां सभासदां, हसैर्हासैः, ["स्वनहसोर्वा" इति विकल्पात् अ-प्रत्ययः] तत् सदः सभा, सभा इत्यर्थः, अश्वैति सितीकृतं, शुभ्रीकृतम् इति यावत्; [श्वितधातोर्ण्यन्तात् कर्म्मणि लुङ्] अतः सदःश्वैत्यात् हेतोः, अस्य पाण्ड्यस्य, भूपतेः म्लानिः विवर्णता, स्फुटा व्यक्ता, अजनि जाता, [कर्त्तरि लुङ् "दीपजन—"इत्यादिना विकल्पाच्चिण्-प्रत्ययः] तथा हि सिते धवलिम्नि, शितेर्नीलिम्नः, ("अशितिः शितिकृष्णे च काले नीलञ्च मेचकम्" इति हलायुधः) सुलक्ष्यता सुग्रहत्वं, जायेत हि स्फुटं दृश्यते इत्यर्थः। अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ २२ ॥

ततोऽन्विति।—ततोऽनु तदनन्तरं, महेन्द्रभूपुरन्दरे महेन्द्रपर्व्वताधीश्वरे विषये, तं लक्षीकृत्येत्यर्थः, तदार्जवेन तस्य महेन्द्राधिपस्य, आर्जवेन सरलतया, आवर्जिता नमिता, तर्जनी प्रदेशिनी यया तया तादृक्तर्जनीकया, तम् अङ्गुल्या निर्दिश्येत्यर्थः, ["नद्यृतश्च" इति कप्] कयाचित् अनिर्वाच्यया,

स्वयंवरोद्वाहमहे वृणीष्व हे ! महेन्द्रशैलस्य महेन्द्रमागतम् ।
कलिङ्गजानां स्वकुचद्वयश्रिया कलिं गजानां शृणु तत्र कुम्भयोः ॥ २४ ॥

अयं किलायात इतीरिपौरवाग्भयाद्ययादस्य रिपुर्वृथा वनम् ।
श्रुतास्तदुत्स्वापगिरस्तदक्षराः पठद्भिरत्रासि शुकैर्वनेऽपि सः ॥ २५ ॥

परचित्स्वरूपया परज्योतिरात्मिकया, जगदेकवन्द्यया देव्या सरस्वत्या, सा जनी वधूः, जगदे गदिता ॥ २० ॥

स्वयंवरोद्वाहमहे इति ।—हे! इति सम्बोधने, ("अथ सम्बोधनार्थकाः । स्युः पाट् प्याड्ङ्ग हे है भोः" इत्यमरः) हे भैमि ! स्वयंवरेण स्वयंवरकर्मणा, य उद्वाहमहो विवाहोत्सवः तस्मिन्, आगतं महेन्द्रशैलस्य महेन्द्रपर्वतस्य, महेन्द्रम अधीशं, वृणीष्व; तत्र महेन्द्रशैले, कलिङ्गजानां कलिङ्गदेशोद्भवानां, गजानां कुम्भयोः स्वस्य आत्मनः, कुचद्वयश्रिया सह कलिं कलहं, तव कुचद्वयम् अधिक पीनोन्नतं गजानां कुम्भद्वयं वा अधिकं पीनोन्नतमिति सोत्रामाथमेव इति भावः, शृणु; तद्देशस्य गजप्रायत्वात् कुचकुम्भयोः करिकुम्भयोश्च साम्यं व्यक्तीभविष्यतीति निष्कर्षः ॥ २४ ॥

अयमिति ।—अयं महेन्द्रनाथः, आयातः किल इतीरिणाम् इतिवादिनां, पौराणां वाग्भ्यो जनवादेभ्यः, भयात् अस्य रिपुर्वृथा वनम् अयात्; वृथात्वमेवाह—श्रुताः आकर्णिताः, शुकैरिति भावः, तान्येव अक्षराणि अयमायातः किलेत्येवंरूपाणि यासु ताः तदक्षराः, तस्य एतदीयरिपोः, उत्स्वापगिरो वासनायातान् उत्स्वप्नायितप्रलापान्, पठद्भिः उच्चारयद्भिः, शुकैर्वनेऽपि सः रिपुः, अत्रासि त्रासितः, [त्रसेर्ण्यन्तात् कर्मणि लुङ्] । अत्र सत्यपि त्रासनिवृत्तिकारणे

इतस्त्रसद्विद्रुतभूभृदुज्झिता प्रियाऽथ दृष्टा वनमानवीजनैः ।
शशंस पृष्टाऽद्भुतमात्मदेशजं शशित्विषः शीतलशीलतां किल ॥२६॥
इतोऽपि किं वीरयसे ? न कुर्वतो नृपान् धनुर्बाणगुणैर्वशंवदान् ।
गुणेन शुद्धेन विधाय निर्भरं तमेनमुर्वीवलयोर्वशी वशम् ॥२७॥

शुकवाक्यनिमित्तेन तदुत्पत्तेः उक्तनिमित्तरूपो विशेषोक्तिभेदः अलङ्कारः, "कारणसामग्र्यां कार्य्यानुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः" इति सामान्यलक्षणात् ॥ २५ ॥

इत इति ।—इतः अस्मात् महेन्द्रनाथात्, त्रसता बिभ्यता, अत एव विद्रुतेन पलायितेन, भूभृता प्रतिपक्षभूभुजा, उज्झिता वने त्यक्ता, प्रिया तत्कान्ता, वनमानवीजनैः किरातीजनैः, दृष्टा ; अथ दर्शनानन्तरम्, आत्मदेशजम् अद्भुत त्वद्देशे किमद्भुतमस्तीति पृष्टा सती [अप्रधाने दुहादीनामित्यप्रधाने कर्मणि क्तः] शशित्विषः चन्द्रिकायाः, शीतलशीलतां शिशिरस्वभावतां, शशंस किल कथयामास खलु ; अभिनवप्राप्तविरहाया मुग्धायाः चन्द्रकिरणानां विरहे दुःसहत्वमजानन्त्याः स्वदेशे शीतलत्वमत्र वने च उष्णत्वमिति भ्रान्तिरिति भावः ॥ २६ ॥

इतोऽपीति ।—हे भैमि ! उर्वीवलयोर्वशी भूलोकाप्सरोविशेषा, त्वं शुद्धेन अनवद्येन, गुणेन सौन्दर्य्यगुणेन मौर्व्या च, एकेनैवेति भावः, तमेनं महेन्द्रनाथं, निर्भरं नितान्तं, वशं विधाय वशीकृत्य, धनुर्बाणगुणैः त्रिभिः साधनभूतैः, नृपान् वशंवदान् वश्यान्, ["प्रियवशे वदः खच्"] कुर्वतः कुर्वाणात्, इतोऽस्मादपि, महेन्द्रनाथादपीत्यर्थः, [पञ्चमी] किं न वीरयसे ? न पराक्रमसे ? ["वीर शूरविक्रान्तौ" इति चौरादिकाल्लट्] व्यतिरेकालङ्कारः ॥ २७ ॥

एतद्भीतारिनारी गिरिबिलविगलद्वासरा निःसरन्ती
स्वक्रीड़ाहंसमोहग्रहिलशिशुभृशप्रार्थितोन्निद्रचन्द्रा ।
आक्रन्दत् भूरि यत्तन्नयनजलमिलच्चन्द्रहंसानुबिम्ब-
प्रत्यासत्तिप्रहृष्यत्तनयविहसितैराश्वसीच्छ्वसीच्च ॥ २८॥
अस्मिन् दिग्विजयोद्यते पतिरयं मे स्तादिति ध्यायति
कस्य मास्विकभावमञ्चति रिपुक्षोणीन्द्रदारा धरा ॥

एतदिति।—एतस्मात् भीतस्य अरेर्नारी गिरिबिलेषु पर्वत-गुहासु, विगलन् वासरो यस्याः सा, तत्रैव नीतदिवसेत्यर्थः, निःसरन्ती सायं बिलादहिः निष्क्रामन्ती, स्वक्रीडाहंसमोहेन मदीयः क्रीडाहंसोऽयमिति भ्रान्त्या, ग्रह आग्रहः तद्वान् ग्रहिलः [पिच्छादित्वादिलच्-प्रत्ययः] तेन साग्रहेण, शिशुना बालकेन, भृशम् अत्यर्थं, प्रार्थितो हृत्वा दीयतामिति याचितः, उन्निद्रः परिपूर्ण इत्यर्थः, चन्द्रो यस्याः सा सती, भूरि भूयिष्ठं यथा तथा, आक्रन्दत् क्रन्दितवती, यत् यस्मादाक्रन्दनात्, तस्या मातुः, नयनजले मिलन् सङ्क्रामन्, चन्द्र एव हंसः तस्य योऽनुबिम्बः प्रतिबिम्बः, तस्य प्रत्यासत्त्या समीपप्राप्त्या, प्रहृष्यतः तनयस्य विहसितैः मध्यमहासैः, किञ्चिदुच्चहास्यैरित्यर्थः, ("मध्यमः स्यात् विहसितम्" इत्यमरः) आश्वसीत् तस्याग्रहशान्त्या आश्वासं प्राप्तवती, किन्तु न्यश्वसीच्च शोकेन दीर्घनिश्वासं परित्यक्तवती च इति दुर्दशानुभवसूचकोक्तिः। ["ह्म्यन्त-क्षणश्वस—" इत्यादिना वृद्धिप्रतिषेध.] अत्र नारीशिशोः चन्द्रबिम्बे तत्प्रतिबिम्बे च हंसगतसादृश्यात् हंसभ्रान्ति-निबन्धनात् भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ २८ ॥

अस्मिन्निति।—अस्मिन् महेन्द्रनाथे, दिग्विजयोद्यते सति, रिपुक्षोणीन्द्राणां दाराः कलत्रभूताः, धरा अयं महेन्द्रनाथ

अस्यैवाभिमुखं निपत्य समरे यास्यद्भिरूर्द्धं निजः
पन्था भास्वति दृश्यते विलमयः प्रत्यर्थिभिः पार्थिवैः ॥ २६ ॥
विद्राणे रणचत्वरादरिगणे त्रस्ते समस्ते पुनः
कोपात् कोऽपि निवर्त्तते यदि भटः कीर्त्त्या जगत्युद्भटः ।
आगच्छन्नपि सम्मुखं विमुखतामेवाधिगच्छत्यसौ
द्रागेतच्छुरिकारयेण ठणिति च्छिन्नापसर्पच्छिराः ॥ ३० ॥

एव, मे मम, पतिः स्तात् अस्तु, [अस्तेर्लोटि "तुह्योस्तातङ्"इति तु स्थाने तातङादेशः "असोरल्लोपः" इति अकारलोपः] इति ध्यायति सङ्कल्पयति, कम्पं कम्पाख्यं सात्त्विकभावम्, ऋच्छति प्राप्नोति, औत्पातिक भूकम्पे सात्त्विकोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगात् गम्या ; किञ्चास्यैव समरे अभिमुखं निपत्य आगत्य, ऊर्द्धम् ऊर्द्धलोकं, यास्यद्भिः प्रत्यर्थिभिः पार्थिवैः भास्वति सूर्य्यमण्डले, विलमयः छिद्ररूपः, निजः पन्था दृश्यते ; आसन्नमृत्योः आदित्य-मण्डलं सच्छिद्रमिव दृश्यते इत्यागमः। अत्र आत्मीयोद्र्ध्वगमन-मार्गत्वोत्प्रेक्षा पूर्ववत् गम्या। "द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्य्य-मण्डलभेदिनौ। परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥" इति ॥ २६ ॥

विद्राणे इति।—समस्ते अरिगणे त्रस्ते रणचत्वरात् रणाङ्ग-णात्, विद्राणे विद्रुते सति, [विद्रातेः कर्त्तरि क्तः। "संयोगादे-रातो धातोर्यण्वतः" इति निष्ठा-तकारस्य नत्वम्] कीर्त्त्या जगति उद्भटः प्रसिद्धः, कोऽपि तेषामरिगणानां मध्ये कोऽपो-त्यर्थः, भटः कोपात् पुनर्निवर्त्तते यदि, तदा सम्मुखम् अभिमुखम्, आगच्छन् अपि असौ भटः, द्राक् सपदि, एतस्य छुरिकायाः शस्त्रविशेषस्य, रयेण ठणिति कश्चिदनुकरणशब्दः, तद्यथा तथा छिन्नम् अपसर्पत् अपगच्छत्, शिरो यस्य स तादृशः सन् विमुखतां

ततस्तदुर्वीन्द्रगुणाद्भुतादिव स्ववक्त्रपद्मेऽङ्गुलिनालदायिनी।
विधीयतामाननमुद्रणेति सा जगाद वैदग्ध्यमयेङ्गितेव ताम्॥२१॥
अनन्तरं तामवदन्नृपान्तरं तदध्वदृक्तारतरङ्गरिङ्गणा।
तृणीभवत्पुष्पशरं सरस्वती स्वतीव्रतेजःपरिभूतभूतलम्॥२२॥

पराङ्मुखत्वमेव, अधिगच्छति। अत्र सम्मुखागतस्य विमुखत्वमिति विरोधः, विगतमुखत्वमिति तदर्थतया विरोधपरिहाराद्विरोधाभासोऽलङ्कारः॥ २०॥

तत इति।—ततस्तद्दर्शनानन्तरं, तस्य उर्वीन्द्रस्य महेन्द्रनाथस्य, गुणेषु अद्भुतात् आश्चर्यावेशादिव, वस्तुतस्तु अनादरादिति भावः, स्ववक्त्रपद्मे अङ्गुलिमेव नालं पद्मदण्डं ददातीति तद्दायिनी, पद्मस्य नालाविनाभावादिति भावः; सा दमयन्ती, वैदग्ध्यमयं चातुर्य्यप्रचुरम्, इङ्गितं चेष्टितं यस्याः सेव सती, तां सरस्वतीम्, आननमुद्रणा मौनं, विधीयतामिति जगाद, वाक्यमन्तरेणैव मुखे अङ्गुलिदानरूपा निजमुखमुद्रैव तस्याः सरस्वतीं प्रति मौनोपदेशोऽभूदित्यर्थः; विदग्धा हि स्वेङ्गितेनैव परं बोधयन्तीति भावः। वचननिषेधार्थं आश्चर्य्यरसाभिनयार्थञ्च लोकैर्मुखेऽङ्गुलिर्दीयते। सरस्वत्यास्तद्वर्णननिषेधार्थं भैम्याः स्वमुखेऽङ्गुलिदानं तद्गुणाद्भुतादिवेति उत्प्रेक्षितं लोकैरिति भावः। अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः॥ २१॥

अनन्तरमिति।—अनन्तरं तद्वर्णननिषेधावगत्यनन्तरं, सरस्वती तस्य नृपान्तरस्य,अध्वनि दिशि, दृशोः तारतरङ्गरिङ्गणा नयनव्यापारप्रौढोर्मिरचना यस्याः सा सती, नृपान्तरं दृशा निर्दिशन्तीत्यर्थः, ता दमयन्तीं, तृणीभवन् पुष्पशरो यस्य तं तृणीकृतमन्मथं, स्वस्य तीव्रेण तेजसा परिभूतं भूतलं येन

तदेव किन्न क्रियते न ? का क्षतिः ? यदेष तद्दूतमुखेन काङ्क्षति।
प्रसीद काञ्चीमयमाच्छिनत्त ते प्रसह्य काञ्चीपुरभूपुरन्दरः ॥३३॥
मयि स्थितिर्नम्रतयैव लभ्यते दिगेव तु स्तब्धतया विलङ्घ्यते।
इतीव चापं दधदाशुगं क्षिपन्नयं नयं सम्यगुपादिशत् द्विषः ॥३४॥

तं, नृपान्तरम् अन्यं नृपं, लक्षीकृत्य इति शेषः, अवदत्। [ब्रुविसमानार्थकत्वात् द्विकर्मकत्वम्] ॥ ३२ ॥

तदिति।—हे भैमि ! एष काञ्चीपुरभूपुरन्दरः काञ्चीनगरालङ्कृतदेशाधीश्वरः, तस्य त्वां प्रति प्रेषितस्य, दूतस्य मुखेन यत् त्वद्वरणादिकं, काङ्क्षति, तत् काङ्क्षितमेव, किं नु कथं, न क्रियते ? त्वयेति शेषः, अपि तु कर्त्तव्यमेव तदित्यर्थः, का क्षतिः ? तत्करणे तव का हानिः ? प्रत्युत श्रेय एवेति भावः ; अथ तत्काङ्क्षितमेव विज्ञापयति, अयं काञ्चीपतिः, ते नवसङ्गमे लज्जितायाः तव इति भावः, काञ्चीं वसनबन्धदार्ढ्यार्थं बद्धां मेखलां, प्रसह्य बलात्, आच्छिनत्त आच्छिद्य गृह्णातु, काञ्चीपतेः बलपूर्वकं काञ्चीग्रहणस्य उचितत्वादिति भावः, अत एव प्रसीद प्रसन्ना भव, अनुमन्यस्वेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

मयीति।—अयं काञ्चीपतिः, चापं दधत् आशुगं बाणं, क्षिपन् सन् द्विषः शत्रून्, मयि मत्समीपे, नम्रतयैव अवनत्या एव प्रणत्या च, स्थितिः अवस्थानं, स्वराज्ये प्रतिष्ठा इत्यर्थः, लभ्यते, स्तब्धतया अनम्रतया तु, दिगेव विलङ्घ्यते अतिक्रम्यते, स्वराज्यं त्यक्त्वा दिगन्तरं गम्यते इत्यर्थः, इति नयं नीतिं, सम्यक् उपादिशदिव, [ब्रूव्यर्थत्वात् द्विकर्मकः] उभयत्रापि युष्माभिरिति शेषः। धनुर्बाणदृष्टान्तेन द्विषां नम्रत्वे स्वराज्ये स्थितिः, अन्यथा स्वराज्यं त्यक्त्वा दिगन्तरगमनमिति वचनं विनैवोपादिशदिवेत्युत्प्रेक्षा ॥३४॥

अदःसमित्सम्मुखवीरयौवनत्रुटद्भुजाकम्बुमृणालहारिणी।
द्विषद्गणस्त्रैणदृगम्बुनिर्झरे यशोमरालावलिरस्य खेलति ॥३५॥
सिन्दूरद्युतिमुग्धमूर्द्धनि धृतस्कन्धावधिश्यामिके
व्योमान्तस्पृशि सिन्धुरेऽस्य समरारम्भोद्धुरे धावति।
जानीमोऽनु यदि प्रदोषतिमिरव्यामिश्रसन्ध्याधिये-
वास्तं यान्ति समस्तबाहुजभुजातेजःसहस्रांशवः ॥३६॥

अद इति।—अस्य काञ्चीपतेः, यशसामेव मरालानां हंसानाम्, आवलिः श्रेणी. अमुष्य भूपतेः, समित्सु युद्धेषु, सम्मुखानां वीराणां यानि यौवनानि युवतीसमूहाः, ("गार्भिणं यौवतं गणे" इत्यमरः। "भिक्षादिभ्योऽण्" इति युवतिशब्दस्य भिक्षादिपाठात् समूहार्थेऽण्-प्रत्ययः, "भस्याढे तद्धिते" इति पंवद्भावश्च] तेषां वैधव्यवशात् त्रुट्यन्ति भ्रश्यन्ति, भुजाभ्यः यानि कम्बूनि शङ्खवलयानि, ("शङ्खः स्यात् कम्बुरस्त्रियाम्" इत्यमरः) तान्येव मृणालानि तानि हरतीति तद्धारिणी सती द्विषद्गणस्य तदीयारिवर्गस्य, स्त्रैणे स्त्रीसम्बन्धिनि. दृगम्बुनिर्झरे नेत्रजलप्रवाहे, खेलति क्रीडति। ["स्त्रीणां पुंसाञ्च यत्किञ्चित् स्त्रैणं पौंस्नमिति क्रमात्" इति कोषः। "स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्" इति नञ्]। रूपकालङ्कारः ॥३५॥

सिन्दूरेति।—सिन्दूरं ("सिन्दूरं नागसम्भवम्" इत्यमरः) तस्य द्युतिभिः मुग्धमूर्द्धनि सुन्दरमस्तके, धृता स्कन्धोऽवधिः यस्याः सा श्यामिका येन तस्मिन्, स्कन्धपर्य्यन्तश्यामले तत उपरि सिन्दूरारुणे इत्यर्थः, व्योमान्तःस्पृशि उच्चतया अभ्रङ्कषे, अस्य काञ्चीपतेः, सिन्धुरे गजे, समरारम्भेषु उद्धुरे निर्भरे, अनर्गले इत्यर्थः, ["ऋक्पूरब्धूः—"इत्यादिना समासान्तः] धावति अभिमुखागते सति, अनु अनन्तरं, समस्तबाहुजानां

हित्वा दैत्यरिपोरुरः स्वभवनं शून्यत्वदोषस्फुटा-
सीदन्मर्कटकीटकत्रिमसितच्छत्रीभवत्कौस्तुभम्।
उज्झित्वा निजसद्म पद्ममपि तत् व्यक्तावनद्धीकृतं
लूतातन्तुभिरन्तरद्य भुजयोः श्रीरस्य विश्राम्यति ॥३७॥
सिन्धोर्जैत्रमयं पवित्रमसृजत्तत्कीर्त्तिपूर्त्ताद्भुतं
यत्र स्नान्ति जगन्ति सन्ति कवयः के वा न वाचंयमाः ? ।

समस्तचत्त्रियाणां, भुजातेजांसि भुजप्रतापा एव, सहस्रांशवः सूर्य्याः, प्रदोषतिमिरेण सह व्यामिश्रसन्ध्यायाः मिलितसन्ध्यायाः, धिया बुद्ध्या एव, भ्रान्त्या एव इत्यर्थः, अस्तं यान्ति इति जानीमः यदि, यदि शब्दः सम्भावनायां, श्यामारुणमिश्रे तिमिरमिश्रसन्ध्याभ्रान्त्यैव ते अस्तं यान्ति इति सम्भावयामः किम् ? इति उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ३६ ॥

हित्वेति।—श्रीः लक्ष्मीः, स्वभवनं निजनिवासं, दैत्यरिपोः विष्णोः, उरः शून्यत्वरूपेण लक्ष्म्यास्त्यागजन्यरिक्ततादोषेण, स्फुटमासीदन्तः प्रत्यासीदन्तः, ये मर्कटकीटास्तन्तुवायकीटाः, ("लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः" इत्यमरः) तेषां सम्बन्धि यत् कृत्रिमसितच्छत्रं सितच्छत्राकारं लूतातन्तुवितानमण्डलं, तथाभवन् तद्रूपोभवन्, कौस्तुभः तदाख्यो मणिः यस्मिन् कर्मणि तद्यथा भवति तथा हित्वा, निजसद्म नित्यनिवासभवनं, तत् प्रसिद्धं, पद्ममपि लूतातन्तुभिः व्यक्तम् अवनद्धीकृतं बद्धं यथा तथा, उज्झित्वा अद्य सम्प्रति, अस्य भुजयोरन्तर्विश्राम्यति। अत्रैकस्याः श्रियः क्रमेणानेकाधारवृत्त्युक्त्या पर्य्यायालङ्कारभेदः, तेनैव तद्भुजयोः श्रीरक्षणे विष्णुरः-पद्माभ्यामप्यधिकं वस्तु व्यज्यते ॥ ३७ ॥

सिन्धोरिति।—अयं काञ्चीपतिः, सिन्धोरब्धेः, जैत्रं जेतृ,

यद्बिन्दुश्रियमिन्दुरञ्चति जलञ्चाविश्य दृश्येतरो
यस्यासौ जलदेवतास्फटिकभूर्जागर्त्ति यागेश्वरः ॥ ३८ ॥
अन्तःसन्तोषवाष्पैः स्थगयति न दृशस्ताभिराकर्णयिष्यन्
नाङ्गेनानस्तिलोमाऽऽरचयति पुलकश्रेणिमानन्दकन्दाम् ।
न क्षोणीभङ्गभीरुः कलयति च शिरःकम्पनं तन्न विद्मः
शृण्वन्नेतस्य कीर्त्तीः कथमुरगपतिः प्रीतिमाविष्करोति ? ॥३९॥

जयशीलमित्यर्थः, ततोऽप्यधिकमिति भावः, [जैत्रशब्दात् तृन्नन्तात् प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण्-प्रत्ययः] पवित्रं पावनं, तत्तथा प्रसिद्धं, कीर्त्तिरेव पूर्त्तं खातं, ["न ध्याख्यापॄमूर्च्छिमदाम्" इति निष्ठा-तस्य नत्वप्रतिषेधः] तदेवाद्भुतमसृजत्, यत्र पूर्त्ते, जगन्ति लोकाः, स्नान्ति, यत्र यस्मिन् विषये, के वा कवयः कवयितारः, वाचं यच्छन्तीति वाचंयमाः निरुद्धवाचः, न सन्ति ? सर्वेऽपि मौनिनो भवन्ति वर्णयितुमशक्यत्वादित्यर्थः; ["वाचि यमो व्रते" इति खच्-प्रत्ययः। "वाचयमपुरन्दरौ च" इति निपातनान्मुमागमः] इन्दुः यस्य पूर्त्तस्य, विन्दुश्रियमञ्चति प्राप्नोति, तदपेक्षया अल्पत्वात् इन्दुः यदीयो विन्दुरिवेति भावः, असौ इन्दुः, यस्य जलञ्चाविश्य दृश्येतरः सावर्ण्याददृश्यः, जलदेवता आप्यशरीरदेवताविशेषश्चासौ स्फटिकाद्भवतीति स्फटिकभूः स्फटिकोद्भवः, यागेश्वरः सन् जागर्त्ति ; स्फटिकलिङ्गे यागेश्वर इति प्रसिद्धिः ॥ ३८ ॥

अन्तरिति।—एतस्य राज्ञः,कीर्त्तीः शृण्वन् उरगपतिः शेषः, ताभिः दृग्भिः, आकर्णयिष्यन् श्रोष्यन्, अत एवान्तःसन्तोष-वाष्पैः दृशः न स्थगयति नाच्छादयति, अन्यथा चक्षुःश्रवसोऽस्य रूपग्रहणवच्छब्दग्रहणस्यापि तैः प्रतिबन्धसम्भवादिति भावः ; अतः, अः अङ्गेन वपुषा, ["येनाङ्गविकारः" इति तृतीया]

आचूडाग्रममज्जयज्जयपटुर्यच्छल्यकाण्डानयं
संरम्भे रिपुराजकुञ्जरघटाकुम्भस्थलेषु स्थिरान् ।
मा सेवाऽस्य पृथुः प्रसीदसि तया नास्मै कुतस्त्वत्कुच-
स्पर्द्धागर्द्धिषु तेषु तान् धृतवते दण्डान् प्रचण्डानपि ? ॥ ४० ॥
स्मितश्रिया सूक्तगिरा लीयमानया वितीर्णया तद्गुणशर्मणेव सा ।
उपाहसत् कौत्स्यमहत्त्वमेव तं गिरा हि पारं निषधेन्द्रवैभवम् ॥ ४१ ॥

अङ्गे नेति पाठे—यतः सः अङ्गे वपुषि ; अस्तिलोमा न भवतीति अनस्तिलोमा अविद्यमानलोमा . [अस्तीत्यव्ययं विद्यमानपर्य्यायः, तस्य सम्बन्धि अस्तिलोमादिवचनात् बहु-व्रीहिः] अत एव आनन्दकन्दाम आनन्द एव कन्दः मूलं यस्याः ताम् आनन्दजनिता, पुलकश्रेणि न आविर्भवति तथा क्षोणीभङ्गभीरुः पृथिवीपतनभीतः, शिरःकम्पनञ्च, [illegible] मिति भावः, न कलयति, तत्तस्मात्, कटे केन [illegible], प्रतिमाविष्करोति ? उपरिपातितमिति शेषः. इति न [illegible] [वाक्यार्थः कम] ॥ ३९ ॥

आचूडेति ।—जये पटुः समर्थः, अयं राजा, संरम्भे सङ्ग्रामे, रिपुराजकुञ्जरघटानां प्रतिपक्षभूपहस्तिसमूहानां, कुम्भस्थलेषु स्थिरान् दृढान्, शल्यकाण्डान् शरकाण्डान्, आचूडाग्रम् आपुङ्ख-मुखम्, अमज्जयत् निखातवान्, इति यत् सा अस्य [illegible], पृथुमहती, सेवा, तवेति शेषः ; तया सेवया, [illegible] सह स्पर्द्धागर्द्धिषु साहाय्यात् [illegible], तेषु कुञ्जरकुम्भेषु अप-राधिषु, प्रचण्डान् उग्रान्, तान् दण्डान् धृतवते अस्मै राज्ञे, कुतो न प्रसीदसि ? एनं वृणीष्व इति भावः ॥ ४० ॥

स्मितेति ।—सा सभा, तस्य काञ्चीपतेः, गुणश्रवणा इव गुणश्रवणजन्यसुखेनेव, वस्तुतस्तु अनादरादिति भावः,

निजाक्षिलक्ष्मीहसितैणशावकामसावभाणीदपरं परन्तपम्।
पुरेव तद्दिग्वलयश्रियो भुवा भ्रुवा विनिर्दिश्य सभासभाजितम्
॥ ४२ ॥

कृपा नृपाणामुपरि क्वचिन्न ते नतेन ह्रीहा शिरसा रसादृशाम्।
भवन्तु तावत्तव लोचनाञ्चला निपेयनेपालनृपालपालयः ॥ ४३ ॥

वितीर्णया विसृष्टया, सृक्कणि अधराञ्चले, लीयमानया सङ्कुचन्त्या, स्मितश्रिया मन्दहासप्रभया, कोत्थं वर्णयितुं शक्यं, महत्त्वं यस्य तमिव वाच्यमानमहत्त्वमिव, तं काञ्चीपतिम्, उपाहसत् उपहसितवती ; हि यतः, निषधेन्द्रस्य नलमाहात्म्य, गिरां पारे वागविषयो न भवतीत्यर्थः ; नलमाहात्म्यं वर्णनातीतम् अस्य तु वर्णनासाध्यम्, अतो नलापेक्षया न्यूनत्वात् तमुपहसितवतीति भावः। अत्र नलानुरागाख्येन कारणेन एतदपरागरूपकार्य्यसमर्थनात् तद्रूपार्थान्तरन्यासः ॥ ४१ ॥

निजेति।—असौ सरस्वती, सभासु सभाजितं पूजितं, परन्तपं रिपुतापकं, ["द्विषत्परयोस्तापे." इति खच्-प्रत्ययः, "खचि ह्रस्व." इति ह्रस्वः, "अरुर्द्विषदजन्तस्य—" इति मुम्] अपरमन्यं नृपं, पुरेव पूर्ववत्, तस्य राज्ञः, दिशो वलये या श्रीः तस्या भुवा स्थानेन, तद्दिग्वलितयेत्यर्थः, भ्रुवा दृशः ऊर्द्ध्वावयवेन, ("ऊर्द्ध्वे दृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियौ" इत्यमरः) विनिर्दिश्य निजाक्षिलक्ष्म्या स्वनेत्रशोभया, हसितैणशावकाम् उपहसितमृगशावकां, विशालतया अधःकृतमृगाक्षीमित्यर्थः, भैमीमिति शेषः, अभाणीत् बभाण ॥ ४२ ॥

कृपेति।—हे भैमि ! नतेन अवनतेन, शिरसा रसां भुवं पश्यन्तीति तेषां रसादृशाम् अधःपश्यतां, त्वत्कृतप्रत्याख्यानात् लज्जया अधोमुखानामित्यर्थः, नृपाणामुपरि ते तव, क्वचित्

ऋजुत्वमौनश्रुतिपारगामिता यदीयके सन्ति परं विहिंसितुम्
अतीव विश्वासमविधायि चेष्टितं बहुर्महानस्य स दाम्भिकः शरः
॥ ४४ ॥

रिपूनवाप्यापि गतोऽवक्रौर्गिंतामयं न यावज्जनरञ्जनव्रतो।
भृशं विरक्तानपि रक्तवत्तरान् निकृत्य यत्तानसृजाऽसृजद्युधि
॥ ४५ ॥

कुत्रापि, कृपा न, हाहेति खेदे ; तव लोचनाञ्चलाः कटाक्षाः, निपेया ग्राह्या, नेपालनृपालस्य नेपालभूपतेः, पालिः कोटिः, तद्विभाग इत्यर्थः, येषां तादृशाः, तावत् साकल्येन, सर्वथा इत्यर्थः, भवन्तु, कटाक्षदृष्ट्या तं पश्येत्यर्थः ("स्त्रियां पाल्यश्रि कोटयः" इत्यमरः) ॥ ४३ ॥

ऋजुत्वेति।—यदीयके शरे, ऋजुत्वम् अवक्रता परच्छन्दानुकूलता च, मौनं निःशब्दता वाचयमत्वञ्च, श्रुतिपारगामिता कर्णान्तगामित्वं वेदपारगत्वञ्च, ताः सन्ति, तथा परं शत्रुम् अन्यञ्च, विहिंसितुं हन्तुम् अनपकर्त्तुं च, अतीव अत्यन्तं, विश्वासं विगतश्वासं, विगतासून् इत्यर्थः, अथ च विश्वासं प्रत्ययं, विधत्ते इति विश्वासविधायि, चेष्टितं चरित्रम्, अस्ति ; अस्य राज्ञः, बहुरनेकशः, [जातावेकवचनम्] महानधिकः अतिदीर्घश्च, दम्भः कपटं प्रयोजनमस्येति दाम्भिको लोकवञ्चकः, स तादृग्गुणविशिष्टः, शरः, अस्तीति शेषः, ("कपटोऽस्त्री व्याजदम्भो—" इत्यमरः) दाम्भिकेन यद्यत् क्रियते एतस्य शरेण तत्तत् क्रियते इत्यर्थः।* अत्र शरे दाम्भिकत्वोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ ४४ ॥

रिपूनिति।—यावज्जनानां सकलजनानां, रञ्जनमेव व्रतमस्यास्तीति तद्व्रतो [सर्वधन्वीतिवदिन्नन्तो बहुव्रीहिः]

पतत्येतत्तेजोहुतभुजि कदाचित् यदि तदा
पतङ्गः स्यादङ्गीकृततमपतङ्गापदुदयः ।
यशोऽमुष्येवोपार्जयितुमसमर्थेन विधिना
कथञ्चित् चीराम्भोनिधिरपि कृतस्तत्प्रतिनिधिः ॥ ४६ ॥
यावत् पौलस्त्यवास्तुभवद्भयहरिल्लोमरेखोत्तरीये
सेतुप्रालेयशैलौ चरति नरपतेस्तावदेतस्य कीर्त्तिः ।

अयं नेपालभूपः, रिपून् अवाप्य प्राप्य अपि, अवकीर्णितां चतव्रतत्वं, न गतः ; कुतः ? यत यस्मात्, भृशं विरक्तान् प्रतिपचनृपे विद्वेषसम्पन्नान्, अथवा युद्धकाले स्वशरीरादि-रचणविषयेऽननुरक्तानपि, अथ च एनं दृष्ट्वा भयात् विगत-रुधिरानपि, रिपून् शत्रून्, युधि समरे, निकृत्य छित्त्वा, [कृन्ततेः क्त्वो ल्यप्] असृजा रक्तवत्तरान् अतिशयेन रक्तवर्णान् अनुरक्तांश्च, [रञ्जेः क्तवत्वन्तात्तरप्] असृजत् अकरोत् ; रिपूनपि रक्तेन रञ्जयतः कुतोऽपि न रञ्जनव्रतभङ्ग इति भावः ॥ ४५ ॥

पततीति ।—पतङ्गः सूर्य्यः, एतस्य राज्ञः, तेजोहुतभुजि प्रतापाग्नौ, कदाचित् पतति यदि तदा अङ्गीकृततमो भृशं स्वीकृतः, पतङ्गस्य शलभस्य, आपदुदयः देहदाहात्मक-विपत्प्राप्तिः येन तथाभूतः स्यात् शलभताम् इयादित्यर्थः, ("पतङ्गः शलभे साधौ मार्जारेऽर्के खगेश्वरे" इति वैजयन्ती) किञ्च अमुष्य राज्ञः, यश उपार्जयितुम् असमर्थेनैव विधिना ब्रह्मणा, कथञ्चिदपि, न तु सम्यगिति भावः, तस्य यशसः, प्रतिनिधिः प्रतिरूपकः, चीराम्भोनिधिः चीरसमुद्रः, कृतः, चीरसमुद्रस्तदनुकल्पत्वेन सम्पादितः इत्यर्थः ; मुख्यापेचया प्रतिनिधिवस्तुनो न्यूनत्वेन न तु तादृग्यशो लब्धमिति भावः । सूर्य्यादधिकप्रतापः विधेरपि अधिकयशाश्चेति निष्कर्षः ॥४६॥

यावत् प्राक्प्रत्यगाशापरिवृढनगरारम्भणस्तम्भमुद्रा-
वन्तौ सन्ध्यापताकारुचिरचितशिखाशोणशोभावुभौ च ॥ ४७ ॥
युद्धा चाभिमुखं रणस्य चरणस्येवादसीयस्य वा
बुद्धाऽन्तः स्वपरान्तरं निपततामुन्मुच्य बाणावलीः ।

यावदिति ।—पौलस्त्ययोर्विभीषणवैश्रवणयोः, वास्तुभवन्त्यौ वेश्मभूमिभूते, गृहभूते इत्यर्थः, ("वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम्" इत्यमरः) उभे च ते हरितौ उभयहरितौ दक्षिणोत्तरदेशा-वित्यर्थः, ["उभादुदात्तो नित्यम्" इत्यत्र "पृथक् योगकरणा-दवायजादेशस्य नित्यत्वे सिद्धे पुनर्नित्यग्रहणं वृत्तिविषये उभ-शब्दस्थाने उभयशब्दप्रयोगनियमज्ञापनार्थम्" इति कैयटः] तयोर्यथासङ्ख्य श्यामत्वात् शुभ्रत्वाच्च लोमरेखा लोमराजि:, उत्तरीयञ्च ते सन्तौ सेतुप्रालेयशैलौ यावत् यावद्दूरं, स्थिताविति शेषः, किञ्च प्राक्प्रत्यगाशे प्राचीप्रतीच्यौ दिशौ, ["स्त्रियाः पुंवत् —"इत्यादिना पुंवद्भाव] तयोः परिवृढौ प्रभू, इन्द्रावरुणौ इति यावत्, ["प्रभौ परिवृढः" इति निपातः तयोर्नगरयोरारम्भणे यौ स्तम्भौ मूलस्तम्भौ, तयोरिव मुद्रा सन्निवेशो ययोस्तौ स्तम्भ सदृशाकारौ इत्यर्थः, सन्ध्ययोरिव सायं-प्रातःसन्ध्यारूपयोः द्वयोः, पताकयोः रुचिभिः रक्ताभाभिः, रचितयोः शिखयोरग्रयोः, शोणशोभा रक्तशोभा ययोः तावुभौ अद्रौ उदयास्तशैलौ, यावत यावत्पर्य्यन्त, तिष्ठतः इति शेषः, तावत्पर्य्यन्तम् एतस्य नरपतेः कीर्त्तिश्चरति चतुर्दिगन्तविश्रान्तकीर्त्तिः अयमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

युद्धेति ।—अदसीयस्य अमुष्यायम् अदसीयं तस्यामुष्य सम्बन्धिन इत्यर्थः, अभिमुखं मुखं प्रारम्भम्, अभि लक्षीकृत्य इत्यर्थः, रणस्याभिमुखं युद्धप्रारम्भे, बाणावलीः शरसमूहान्, उन्मुच्य युद्धार्थं निःक्षिप्य, युद्धा युद्धं कृत्वा, निपततां निहतानां,

छिन्नं वाऽवनतीभवन्निजभियः खिन्नं भरेणाथवा
राज्ञाऽनेन हठाद्विलोठितमभूद्भूमावरीणां शिरः ॥ ४८ ॥
न तूणादुद्धारे न गुणघटने नाश्रुतिशिखं
समाकृष्टौ दृष्टिर्न वियति न लक्ष्ये न च भुवि।
नृणां पश्यत्यस्य क्वचन विशिखान् किन्तु पतित-
द्विषद्वक्षःश्वभ्रैरनुमितिरमून् गोचरयति ॥ ४९ ॥

वा अथवा, अन्तः अन्तःकरणे, स्वस्य आत्मनः, परस्य शत्रोश्च, अन्तरं न्यूनाधिकतया पार्थक्य, बुद्ध्वा ज्ञात्वा, अदमीयस्य चरणस्य-वाभिमुख वाणावलीरुन्मुच्य त्यक्त्वा, निपतता निरायुधीभूय एतच्चरणसमीपे नम्रीभवतामित्यर्थः, अरीणां शत्रूणां, छिन्नं वाणैः कर्त्तितं सत्, वा अवनतीभवत् भूमौ पतितं सदित्यर्थः, अथवा निजभिय भरेण स्वीयभयातिशयेन, खिन्नं सत् अवनतीभवत् नम्रीभवत्, शिरो मस्तकम्, अनेन राज्ञा हठात् बलात्कारेण, भूमौ विलोठितं पुनः पुनः परावर्त्तितम्, अभूत्; एतस्य राज्ञः शत्रवो यदि युध्यन्ते तदा म्रियन्ते एव, अथवा ये शत्रवः विवेचका भीरवश्च ते एनमेव शरणं गच्छन्ति तेषां नान्या गतिरिति भावः ॥ ४८ ॥

नेति।—नृणां रणदृष्टृणां पुंसां, ["नृ च" इति विकल्पात् "नामि" इति दीर्घप्रतिषेध] दृष्टिः अस्य राज्ञः, विशिखान् शरान्, क्वचन कास्मिन्नपि, इत्यस्य सर्वत्र सम्बन्धः, तूणात् निषङ्गात्, उद्धारे उद्धरणकाले, न पश्यतीति सर्वत्र सम्बध्यते, गुणो मौर्वी, ["मौर्वी गुणा ज्या" इति धनञ्जयः) तेन घटने सन्धाने, न, आश्रुतिशिखम् आकर्णान्तं, समाकृष्टौ गुणाकर्षणे, न, वियति मोचनानन्तरम् आकाशे, न, लक्ष्ये वेध्ये, न, भुवि शत्रून् विद्ध्वा ततो निर्गत्य प्रवेशाश्रये भूप्रदेशे, च क्वचन कुत्रापि, न

दमस्वसुश्चित्तमवेत्य हासिका जगाद देवीं कियदस्य वच्म्यहम्?।
भण प्रभूते जगति स्थितैर्गुणैरिहाप्यते सङ्कटवासयातना ॥५०॥
ब्रवीति दासीह किमप्यसङ्गतं ततोऽपि नोच्चैर्यमतिप्रगल्भते।
अहो! सभा साधुरितीरिणः क्रुधा न्यषेधदेतत्क्षितिपानुगान् जनः
॥ ५१ ॥

पश्यति, किन्तु पतितानां युद्धहतानां, द्विषतां वक्षःसु श्वभ्रैः शरवेधजन्यरन्ध्रैः, ("रन्ध्रं श्वभ्रं वपा सुषिः" इत्यमरः) अनुमितिरानुमानिकज्ञानम्, अमून् विशिखान्, गोचरयति विषयीकरोति, एतद्राजनिःक्षिप्तबाणानां विद्यमानत्वे कुत्रापि प्रत्यक्षप्रमाणाभावेऽपि शत्रुवक्षसि दृष्टच्छिद्रस्य अन्यथाऽनुपपत्त्या तद्दर्शनेनैव बाणानामनुमितिः भवतीति भावः। इत्थञ्च बाणानां वेगातिशयोक्तिः ॥ ४९ ॥

दमस्वसुरिति।—हासयतीति हासिका हासयित्री, काचित् चेटीति शेषः, दमस्वसुश्चित्तमवेत्य बुद्ध्वा, देवीं सरस्वतीं, जगाद, किमिति? हे देवि! अस्य राज्ञः सम्बन्धि, कियद्वच्म्यहम्? कियत् प्रपञ्चयामीत्यर्थः, निखिलगुणाधारस्यास्य गुणानां प्रत्येकं कथं वर्णयितुं शक्नोषि? इति भावः; प्रभूते महति, जगति स्थितैरपि विशाले जगति विद्यमानैरपि, गुणैः सौन्दर्यादिभिः, इह अस्मिन्नेव राज्ञि, सङ्कटवासेन सङ्कीर्णस्थित्या, आधाराल्पतया अतिक्लेशेनावस्थानात्, यातना तीव्रवेदना, आप्यते अनुभूयते, इति भण; सर्वे गुणाः सर्वं जगत् परित्यज्यास्मिन् एकस्मिन्नेव राजनि परस्परसङ्घर्षेण निरवकाशं निवसन्तीत्येकयोक्त्या वद इति भावः। सर्वगुणाकरम् अपि एनं दमयन्ती न वृणुते इति निष्कर्षः ॥ ५० ॥

ब्रवीतीति।—इह सभायां, दासी भैम्याः किङ्करी, किमपि

अथान्यमुद्दिश्य नृपं कृपामयी मुखेन तद्दिङ्मुखसम्मुखेन सा।
दमस्वसारं वदति स्म देवता गिरामिलाभूवदतिस्मरश्रियम् ॥५२॥
विलोचनेन्दीवरवासवासितैः सितैरपाङ्गाध्वगचन्द्रिकाञ्चलैः।
तपामपाकृत्य निभाल्य निभालय क्षितिक्षितं मालयमालयं रुचः
॥ ५३ ॥

असङ्गतं ब्रवीति प्राक् "खलेऽपि काकस्य" इत्यादि अभाषत, [वर्त्तमानसामीप्ये भूते लट्] ततो दासीतोऽपि, नीचा तुच्छा, इयं चेटी, अतिप्रगल्भते इदानीं पुनरपि उच्छृङ्खलतया ब्रूते, अहो! आश्चर्य्यं, सभा साधुः, आश्चर्य्येति सोल्लुण्ठोक्तिः ; इतीरयन्तीति इतीरिणः स्वस्वामिगुणवर्णनप्रतिबन्धात् आक्रोशतः, एतस्य क्षितिपस्य अनुगान् अनुचरान्, जनः तटस्थजनः, क्रुधा क्रोधेन, न्यषेधत् निवारयामास ॥ ५१ ॥

अथेति।—अथ कृपामयी सा गिरां देवता इलाभुवा ऐलेन पुरूरवसा तुल्यम् इलाभूवत, ["तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" क्रियाऽत्र स्मरातिक्रमः] अतिस्मरश्रियम् अतिक्रान्तमदनलावण्यम्, अन्यं नृपमुद्दिश्य तस्य नृपस्य, दिङ्मुखसम्मुखेन तद्दिग्भागाभिमुखेन, मुखेन करणेन, तेन उपलक्षिता सती सा, दमस्वसारं दमयन्तीं, वदति स्म ॥ ५२ ॥

विलोचनेति।—विलोचने एव इन्दीवरे नीलोत्पले, तयोर्मध्ये वासेन स्थित्या, वासितैः सुरभितैः, नयननीलिम्ना नीलीकृतैरित्यर्थः, सितैः स्वभावात् अवदातैः, नीलश्वेतकान्तिविशिष्टैरिति यावत्, अपाङ्गाध्वगाया नेत्रप्रान्तरूपमार्गवर्त्तिन्याः, चन्द्रिकायाः नेत्रमध्यस्थनीलगोलकस्य, अञ्चलैः प्रान्तभागैः, कटाक्षैरिति यावत्, करणैः रुचः कान्तेः, आलयम् आकरं, मालयं मलयदेशीयं, क्षितिक्षितं क्षितीशं, तदाख्यदेशस्य

इमं परित्यज्य परं रणादरिः स्वमेव भग्नः शरणं मुधाऽविशत् ।
न वेत्ति यत्त्रातुमितः कृतस्मयो न दुर्गया शैलभुवाऽपि शक्यते
॥ ५४ ॥

अनेन राज्ञाऽर्थिषु दुर्भगीकृतो भवन् घनध्वानजरत्नमेदुरः ।
तथा विदूराद्रिरदूरतां गमी यथा स गामी तव केलिशैलताम्
॥ ५५ ॥

राजानमित्यर्थः, [क्षितिं क्षिणोतीति क्षितिक्षित् क्षितीशः क्षिधातोरैश्वर्य्यार्थात् क्विप्] निभात् वस्त्वन्तरदर्शनव्याजात्, त्रपां लज्जाम्, अपाकृत्य त्यक्त्वा, निभालय विलोकय, [निभालय इत्यस्य चौरादिकात्मनेपदिभलधातोः रूपत्वात् परस्मैपदं चिन्तनीयम् ; अथवा निभालः निभालनं तद्वान् निभालवान् तादृशं कुरु "तत् करोति—" इति णिचि मतुपो लोपेन साधनीयम्] ॥५३॥

इममिति ।—अरिः एतच्छत्रुः, रणात् समरात्, भग्नः सन्, परम् अरिं श्रेष्ठं वा, इमं नृपं, परित्यज्य शरणं न प्राप्य, मुधा वृथा, स्वं स्वकीयं, शरणं गृहमेव, शरणं रक्षकम्, अविशत् प्रविष्टः ; [शरणस्य द्विरावृत्त्या सम्बन्धः] कथं वृथा ? इति तदाह, यत् यस्मात्, कृतस्मयः कृताहङ्कारः, सोऽरिरिति शेषः, दुर्गया दुर्गमया, शैलभुवा शैलप्रदेशेन, गिरिदुर्गेणापीत्यर्थः, अथ च शैलभुवा पर्वतकन्यया, दुर्गया दुर्गादेव्याऽपि, पार्वत्याऽपि इत्यर्थः, इतोऽस्माद्राज्ञः, त्रातुं न शक्यते, किं पुनः स्वगृहेण अन्येन वा पुरुषेणेत्यपिशब्दार्थः ; इति न वेत्ति ; यो गिरिदुर्गप्रविष्टमपि शत्रुं हन्तुं शक्नोति स स्वगृहप्रविष्टमरिं कथं न हन्तु इति स्वप्राणरक्षार्थं स्वगृहप्रवेशो व्यर्थ इति भावः ॥ ५४ ॥

अनेनेति ।—अनेन राज्ञा अर्थिषु विषये दुर्भगीकृतः तुच्छीकृतः, यथेच्छम् अर्थिभिः उपादीयमानरत्नोऽपि यः अनेन

नम्रप्रत्यर्थिपृथ्वीपतिमुखकमलम्लानताभृङ्गजात-
च्छायान्तःपातचन्द्रायितचरणनखश्रेणिरेणेयनेत्रे ! ।
दृप्तारिप्राणवातामृतरमलहरीभूरिपानेन पीनं
भूलोकस्यैष भर्त्ता भुजभुजगयुगं सांयुगीनं बिभर्त्ति ॥५६॥

राज्ञा उपेक्षितः इत्यर्थः, तथा घनध्वानजैः नवमेघशब्दोत्थैः, रत्नैः वैदूर्य्यैः, मेदुरः पूर्ण एव, भवन् अनिव्ययेऽपि अक्षीणरत्न एव तिष्ठन् इत्यर्थः, विदूराद्रिः वैदूर्य्याचलः, तथा तेन प्रकारेण, अदूरताम् आसन्नतां, गमी गमिष्यन्, यथा सोऽद्रिः, तव केलिशैलतां गामी गमिष्यन्, ["भविष्यति गम्यादयः" इति गमिगाम्योः साधुत्वम । "न लोका—" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात कर्मणि द्वितीया] अस्य राज्ञः नगर्य्याः अतिसान्निध्यात् बहुरत्नयुतः वैदूर्य्याचलः ते क्रीडाशैलो भविष्यति इति तात्पर्य्यम् ॥ ५५ ॥

नम्रेति ।—एण्या इमे ऐणेये ("ऐणेयमेण्याश्चर्माद्यमेणस्यैणमुभे त्रिषु" इत्यमरः । एण्या ढक्) ते च ते नेत्रे च, ते इव नेत्रे यस्याः तस्याः सम्बुद्धिः, ऐणेयनेत्रे ! हे मृगशावाक्षि ! [उपमान-पूर्वपदबहुव्रीहावुत्तरपदलोपः] नम्राणां पादप्रान्ते अवनताना, प्रत्यर्थिपृथ्वीपतीनां पराजितशत्रुभूपानां, मुखान्येव कमलानि तेषु या म्लानता अपमानजनितवैवर्ण्यं, सैव भृङ्गजातस्य भ्रमरसमूहस्य, छाया नीलभाः, तस्या अन्तःपातेन मध्यगतत्वेन, स्वच्छनखे प्रतिफलनादिति भावः, चन्द्रायिता चन्द्रवदाचरिता, मलिनमुखच्छायारूपकलङ्कसम्पत्तेरिति भावः, चरणनखश्रेणिर्यस्य तादृशः, भूलोकस्य भर्त्ता एष राजा, दृप्तारिप्राणवाताः गर्वितशत्रुप्राणवायवः एव, अमृतरसस्य लहर्य्यः ऊर्मयः, तासां भूरिणा भूयसा, पानेन पीनं मांसलम्, अत एव

अध्याहारः स्मरहरशिरश्चन्द्रशेषस्य शेष-
स्याहेर्भूयःफणसमुचितः काययष्टीनिकायः।
दुग्धाम्भोधेर्मुनिचुलुकनत्रासनाशाभ्युपायः
कायव्यूहः क्व जगति न जागर्त्त्यदःकीर्त्तिपूरः? ॥ ५७ ॥

संयुगं युद्धे, साधु सांयुगीनं युद्धे अपराजेयं, भुजभुजगयुगं हस्तरूपपन्नगयुगलं, बिभर्त्तीति रूपकालङ्कारः। वायुपानेन यथा सर्पाः स्थूला जायन्ते तथा अस्य राज्ञः हस्तौ शत्रूणां प्राणवायुपानेन स्थूलौ सञ्जातौ इत्यर्थः; चरणपतितान् शत्रुनृपान् रक्षति गर्वितांश्च तान् मारयति इति भावः ॥ ५६ ॥

अध्याहार इति।—स्मरहरशिरसि चन्द्रशेषस्य कलामात्रावशिष्टचन्द्रस्य, अध्याहारः शेषपूरकः, पञ्चदशकलासम्पादकः इति यावत्, एतेन कीर्त्तिपूरस्य स्वर्गव्यापित्वमायातम्; शेषस्य अहेः अनन्तोरगस्य, शुभ्रकायस्येति भावः, भूयसा सहस्रसङ्ख्यकानां, फणानां समुचितः योग्यः, काययष्टीनां सहस्रसङ्ख्यकानां शरीराणां, निकायः समूहभूतः इति यावत्; फणसङ्ख्यकैः कायैः भवितुमौचित्यात् अवशिष्टशरीरसम्पादकः इति भावः, एतेन पातालव्यापित्वमायातम्; दुग्धाम्भोधेः क्षीराम्भोधेः, मुनेः अगस्त्यस्य, चुलुकनात् गण्डूषेण ग्रहणात्, त्रासस्य नाशे अभ्युपाय उपायभूतः, कायव्यूहः कायसङ्घातः, क्षीराब्धेः प्रतिनिधिरित्यर्थः, पूर्वं क्षीराब्धेरेकाकित्वेन चुलुकग्रहणात् भयमासीत्, इदानीमेतत्कीर्त्तिपूरस्य पृथिवीव्यापित्वात् तत्कल्लोलेन सर्वजलानां शुक्लतया दुग्धवत् प्रतीयमानत्वात् इदं क्षीराब्धेः वारि अन्यत् वारि वा इति निश्चेतुमशक्यत्वेन नास्ति अगस्त्यगण्डूषात् तादृशभयमिति भावः; अदःकीर्त्तिपूरः अमुष्य यशोराशिः, क्व जगति न जागर्त्ति? त्रैलोक्ये एव

राज्ञामस्य शतेन किं कलयतो हेतिं शतघ्नीं? कृतं
लक्षैर्लक्षभिदः द्दशैव जयतः पद्मानि पद्मैरलम्।
कर्त्तुं सर्वपरच्छिदः किमपि नो शक्यं परार्द्धेन वा
तत् सङ्ख्यापगमं विनाऽस्ति न गतिः काचिद्दतैतद्द्विषाम्॥ ५८

जागर्त्तीत्यर्थः। अत्र कीर्त्तिपूरस्य त्रैलोक्यव्यापित्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेः तद्रूपातिशयोक्तिः, सा च अस्य चन्द्रशेषाध्याहारत्वादिरूपकात्यापितेति सङ्करः॥ ५७॥

राज्ञामिति।—शतघ्नीं नाम हेतिम् आयुधं, ["शतघ्नी तु चतुःशत्या लौहकण्टकसञ्चिता" इति यादवः; शत हन्तीति शतघ्नीति च गम्यते "अमनुष्यकर्त्तृके च" इति ठक्प्रत्यये ङीप्] कलयतो धारयतः, अस्य नृपते, राज्ञां शतेन किम्? न काऽपि क्षतिरित्यर्थः; शतमात्रमसमर्थमस्त्रं गृह्णतोऽस्य शतसङ्ख्यकैः शत्रुभिः किमपि कर्त्तुं शक्यते इति भावः। लक्षभिदो लक्षभेदिनः, लक्ष लक्षसङ्ख्या, तद्विशिष्टशत्रुहन्तुश्च, ("लक्षं शरव्ये सङ्ख्यायाम्" इति च विश्व.) कुत्रचिदप्यप्रतिहतशायकस्य अस्य इत्यर्थः, राज्ञां लक्षैः कृतम् अलम्; कृतम् इति शब्दः अलमित्यर्थेऽव्ययम्। द्दशा द्दष्ट्यैव, पद्मानि अब्जानि, तत्सङ्ख्यकशत्रूंश्च; ("पद्मं स्यात् पन्नगे व्यूहे निधौ सङ्ख्यान्तरेऽम्बुजे" इति विश्वः) जयतोऽस्य राज्ञ पद्मैः पद्मसङ्ख्यकैः शत्रुभिः, अलम्; किं बहुना? सर्वपरच्छिदः समस्तशत्रुच्छिदोऽस्य राज्ञः, राज्ञां परार्द्धेन वा तत्सङ्ख्यकराजभिर्वा, परेषाम् अरीणाम् अर्द्धेन वा, किमपि कर्त्तुं नो शक्यम्; तत् तस्मात्, बत हेद, एतद्द्विषाम् अस्य शत्रूणां, सङ्ख्याया अपगमम् अपगमसङ्ख्यत्वम्, असङ्ख्यत्वमिति यावत्, अथ च सङ्ख्यात् युद्धात्, अपगमम् अपसरणं, विना काचित् गतिर्नास्ति;

वयस्यया ऽऽकूतविदा दमस्वसुः स्मितं वितत्याभिदधेऽथ भारती।
इतः परेषामपि पश्य याचतां भवन्मुखेन स्वनिवेदनत्वराम् ॥५९॥

कृताऽत्र देवी वचनाधिकारिणी
त्वमुत्तरं दासि! ददासि का सती?।
इतीरिणस्तन्नृपपारिपार्श्विकान्
स्वभर्तुरेव भ्रुकुटिन्यवर्त्तयत् ॥ ६०

("सङ्ख्या समिति सङ्ख्या स्यादेकत्वादिविचारयोः" इति मेदिनी) अत्रैव द्विपङ्क्तिमत्त्वस्य सङ्ख्यापगमतदपगमयोः उभयोः प्राप्तस्य पूर्वत्र निषेधस्य उत्तरत्र नियमनात् परिसङ्ख्या; तथा च सूत्रम्—"एकस्य अनेकप्राप्तावेकत्र नियमनं परिसङ्ख्या" इति ॥ ५८ ॥

वयस्ययेति।—अथ दमस्वसुः आकूतविदा अभिप्रायज्ञया, वयस्यया सख्या, स्मितं वितत्य हास्यं कृत्वा, भारती वाग्देवी, अभिदधे अभिहिता, किमिति? भवन्मुखेन त्वन्मुखेन, याचतां स्ववरणं प्रार्थयमानानाम्, इतोऽस्मात् राज्ञः, परेषाम् अन्येषामपि राज्ञां, स्वनिवेदने आत्मपरिचयकथने, त्वरां द्रुतकथनत्वं कालावलम्बासहत्वं वा, पश्य, एतद्वर्णनात् विरम्य परान् वर्णयेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

कृतेति।—हे दासि! अत्र स्वयंवरे, देवी वाग्देवी, वचने नृपतिवर्णने, अधिकारिणी कर्त्री, कृता नियुक्ता, त्वं का सती का भवन्ती, केन प्रयुक्ता सतीत्यर्थः, असती कुलटा, का त्वमिति च गम्यते; उत्तरं ददासि? इति ईरिणः एवं ब्रुवाणान्, तस्य नृपस्य, परिपार्श्वे वर्त्तन्ते इति पारिपार्श्विकान् सेवकान्, ["परिमुखञ्च" इति ठक् चकारात् पारिपार्श्विकः] स्वभर्त्तुः स्वस्वामिन एव, भ्रुकुटिः

धराधिराजं निजगाद भारती तत्सम्मुखेषद्वलिताङ्गसूचितम्।
दमस्वसारं प्रति सारवत्तरं कुलेन शीलेन च राजसूचितम् ॥६१॥
कुतः कृतैवं नवलोकमागतं प्रति प्रतिज्ञाऽनवलोकनाय वा ?।
अपीयमेनं मिथिलापुरन्दरं निपीय दृष्टिः शिथिलाऽस्तु ते वरम्
॥ ६२ ॥
न पाहि पाहीति यदब्रवीरमुं मदोष्ठ ! तेनैवमभूदिति क्रुधा।
रणाञ्चितावस्य विरोधिमूर्द्धभिर्विदश्य दन्तैर्निजमोष्ठमास्यत ॥६३॥

न्यवर्त्तयत् तेषां स्वामी एव तान् भ्रूभङ्गेण निवारितवान् इत्यर्थः ॥ ६० ॥

धरेति।—भारती सरस्वती, कुलेन वंशमर्य्यादया, शीलेन सद्वृत्तेन च, राजसु मध्ये उचित योग्यं, सर्वलोकपरिचितमित्यर्थः, सारवत्तरं श्रेष्ठम्, अतिबलिष्ठं वा, तस्य वर्णनीयनृपस्य, सम्मुखं यथा तथा ईषद्वलितेन वक्रितेन, अङ्गेन वपुषा, सूचितं निर्दिष्टं, धराधिराजं भूपतिं, प्रति लक्षीकृत्य, दमस्वसारं निजगाद तस्यै कथयामासेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

कुत इति।—हे भैमि ! आगतं स्वयंवरार्थमुपस्थितं, नवलोकम् अपूर्वजनं प्रति,एवं परिदृश्यमानप्रकारेण,अनवलोकनाय वा अनवलोकितुमेव, अवधारणार्थो वा-शब्दः ; कुतः कस्मात् कारणात्, प्रतिज्ञा कृता ? न युक्तमेतदिति भावः ; भवतु तावत् एनं पुरोवर्त्तिनं, मिथिलापुरन्दरमपि मिथिलापतिमपि, निपाय सम्यक् निरीक्ष्य, सकृदपीति भावः, ते तव, इयम् दृष्टिः शिथिला शिथिलादरा, एतस्य रूपवत्तायामिति भावः, अस्तु, वरम् इत्यपि श्रेष्ठं, वीक्ष्य उपेक्षणम् अपि अदर्शनात् किञ्चित् प्रियमित्यर्थः ॥ ६२ ॥

नेति।—मदोष्ठ ! हे मदीयाधर ! यत् यस्मात्, पाहि

भुजेऽपसर्पत्यपि दक्षिणे गुणं सहेषुणाऽऽदाय पुरः प्रसर्पिणे ।
धनुः परीरम्भमिवास्य सम्मदात् महाहवे दित्सति वामबाहवे
॥ ६४ ॥

पाहि इति अमुं राजानं, न अब्रवीः, दुरभिमानादिति शेषः, तेन पाहि पाहीति अवचनेनैव, एवमीदृशो मे दशा, अभूदिति हेतोः, क्रुधा क्रोधेन, रणजितो अस्य विरोधिमूर्द्धभिः शत्रुशिरोभिः कर्त्तृभिः, दन्तैः करणैः, निजमोष्ठमधरम् : ओष्ठशब्दस्य अधरार्थकत्वमपि दृश्यते, विदश्य आस्यते स्थीयते : अस्य राज्ञः शत्रूणामेतच्चरणमेव शरणम्, अन्यथा मरणमेवेति भावः । अत्र शत्रुशिरसां प्रत्यर्थिविषयक्रोध-हेतुकस्य ओष्ठदंशनस्योष्ठविषयक्रोधहेतुकत्वोत्प्रेक्षणात् हेतू-त्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगात् गम्या ॥ ६३ ॥

भुजे इति ।—महाहवे महारणे, अस्य राज्ञः, धनुः कर्त्तृ, दक्षिणे अपसव्ये, अथ च सरले, अनुकूलेऽपीत्यर्थः, भुजे हस्ते, इषुणा सह गुणं ज्याम्, आदाय अपसर्पति अपगच्छति, कर्ण-पश्चाद्देशं गच्छति सत्यपीत्यर्थः, अथ च रणस्थलात् पलायनं कुर्वत्यपि, पुरः प्रसर्पिणे पुरोगामिने, गुणसहायाभावेऽपि रिपु-सम्मुखयायिने इति भावः, वामबाहवे वामहस्ताय, अथ च प्रतिकूलायापि भुजाय, सम्मदात् रिपुविनाशाय रणक्षेत्रपरो-भागगमनजन्यसन्तोषात्, परीरम्भम् आलिङ्गनम्, ["उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्" इति दीर्घः] दित्सतीव दातुमिच्छतीव इत्युत्प्रेक्षा [ददातेः सनन्तात्लट् "सनि मीमा—" इत्यादिना इदादेशः अभ्यासलोपश्च] मध्यस्थः सुवंशजो जनः गुणिनि अनुकूलेऽपि जने स्वजनमादाय सङ्ग्रामात् पलायिते सति सङ्ग्रामं कर्त्तुं पुरोगामिने प्रतिकूलायापि जनाय निपुणोऽयमिति मत्वा

अस्योर्वीरमणस्य पार्वणविधुद्वैराज्यसज्जं यशः
सर्वाङ्गोज्ज्वलशर्वपर्वतसितश्रीगर्वनिर्वासि यत् ।
तत कम्बुप्रतिबिम्बितं किमु ? शरत्पर्जन्यराजिश्रियः
पर्य्यायः किमु ? दुग्धसिन्धुपयसां सर्वानुवादः किमु ? ॥६५॥

हर्षादालिङ्गनं ददाति इति निष्कर्षः। वामहस्तस्थितधनुषः दक्षिणहस्तेनाकर्णान्तगुणाकर्षणात् वामहस्ते कोटिद्वयनमनमेवालिङ्गनत्वेनोत्प्रेक्षितम् । जिगीषुभिः दक्षिणोऽपि भीरुः न समाद्रियते वामोऽपि रणोत्साही शूरः समाद्रियते इति भावः ॥ ६४ ॥

अस्येति।—अस्य उर्वीरमणस्य भूपतेः सम्बन्धि, पर्वणि भवः पार्वणः तादृशस्य विधोः राकाचन्द्रस्य, द्वैराज्यं द्वयो राज्ञोरिदं कर्म द्वैराज्यं राजद्वयसम्बन्धि कर्मेत्यर्थः, चन्द्रद्वयसम्बन्धि धावल्यमिति भावः, [द्विराजशब्दात् बहुव्रीह्यन्तात् ब्राह्मणादित्वात् ष्यङ्प्रत्ययः] तत्र सज्जं सन्नद्धं, तत्कार्य्यकारकमित्यर्थः, पार्वणविधुसदृशमिति समुदितार्थः, सर्वाङ्गे उज्ज्वलस्य धवलस्य, शर्वपर्वतस्य कैलासस्य, सितः सितिमा, धावल्यमित्यर्थः, ("गुणे शुक्लादयः पुंसि" इत्यमरः) तस्य श्रिया सम्पदा, यो गर्वस्तं निर्वासयति लुम्पतीति तन्निर्वासि, कैलासस्य शुभ्रतायाः अपि अधिकं शुभ्रमित्यर्थः, यत् यशः, तत् कम्बूनां शङ्खानां, प्रतिबिम्बितं प्रतिबिम्बं, प्रतिच्छाया इत्यर्थः, किमु ? किं वा शरत्पर्जन्यराजिश्रियः शरन्मेघावलिधावल्यसम्पदः, पर्य्यायो रूपान्तरं किमु ? अथवा दुग्धसिन्धोः क्षीराब्धेः, पयसां क्षीराणां, सर्वानुवादः सर्वस्यापि पुनरुक्तिः किन्नु ? कृत्स्नं तत् क्षीरमेवेदं किमित्यर्थः। उत्प्रेक्षात्रयस्य संसृष्टिः ॥ ६५ ॥

निस्त्रिंशत्रुटितारिवारणघटाकुम्भास्थिकूटावट-
स्थानस्थायुकमौक्तिकोत्करकिरः कैरस्य नायं करः ।
उन्नीतश्चतुरङ्गसैन्यसमरत्वङ्गत्तुरङ्गक्षुर-
क्षुण्णासु क्षितिषु क्षिपन्निव यशःक्षौणोजबीजव्रजम् ? ॥ ६६ ॥
अर्थिभ्रंशवशद्भवत्फलभरव्याजेन कुब्जायितः
सत्यस्मिन्नतिदानभाजि कथमप्यास्तां स कल्पद्रुमः ।

निस्त्रिंशेति ।—निर्गतः त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यः इति निस्त्रिंशः त्रिंशदङ्गुल्यधिकः खड्गः इत्यर्थः, [डच्प्रकरणे "सङ्ख्यायास्तत्पुरुषस्य—" इति डच्-प्रत्ययः] तेन त्रुटितेषु खण्डितेषु, अरिवारणघटाकुम्भेषु शत्रुगजसमूहकुम्भेषु, अस्थिकूटानाम् अस्थिसङ्घातानाम्, अवटस्थानेषु गर्त्तप्रदेशेषु, स्थायुकाः स्थायिनः, ["लषपत —" इत्यादिना उकञ्-प्रत्ययः] तेषां मौक्तिकोत्कराणां मुक्तासमूहानां, किरतीति किरः क्षेपकः, ["इगुपधज्ञा—" इति कः] अस्य नृपस्य, अयं करः चत्वार्यङ्गानि हस्त्यादीनि येषां तादृशानां सैन्यानां समरेषु त्वङ्गतां सञ्चरतां, तुरङ्गाणां क्षुरैः करणैः, क्षुण्णासु कृष्टासु, क्षितिषु यशःक्षौणोजस्य कीर्त्तिवृक्षस्य, बीजानां व्रजं समूहं, क्षिपन् किरन्, वपन्निव इत्यर्थः, स्थित इति शेषः, इति कैः जनैः न उन्नीतः ? न उत्प्रेक्षितः ? गजकुम्भस्थमुक्तानां श्वेतत्वात् क्षुद्रत्वाच्च यशोवृक्षबीजस्वरूपत्वेन तेषाञ्च रणभूमौ निपातनात् वपनत्वेन चोत्प्रेक्षणादत्रोत्प्रेक्षाद्वयम् ॥ ६६ ॥

अर्थीति ।—अस्मिन् राज्ञि, अतिदानभाजि अतिदानशौण्डे सति, मनसा अकल्पितमप्यर्थं ददति सतीत्यर्थः, सः प्रसिद्धः, कल्पद्रुमः मनःकल्पितार्थमात्रप्रदः कल्पवृक्षः, अर्थिनां भ्रंशेन असद्भावेन, वशद्भवतः व्ययाभावादुपचीयमानस्य, फलभरस्य व्याजेन छलेन, कुब्जायितः कुब्जीभूतः

आस्ते निर्व्ययरत्नसम्पदुदयोदग्रः कथं याचक-
श्रेणीवर्जनदुर्यशोनिर्विड़ितव्रीड़स्तु रत्नाचलः ? ॥ ६७ ॥

स्रजामि किं विघ्नमिदन्नृपस्तुता-
वितीङ्गितैः पृच्छति तां सखीजने ।
स्मिताय वक्त्रं यदवक्रयद् वधू-
स्तदेव वैमुख्यमलच्चि तन्नृपे ॥ ६८ ॥

इशाऽथ निदिश्य नरेश्वरान्तरं
मधुस्वरा वक्तुमधीश्वरा गिराम् ।

सन्, वस्तुतस्तु लज्जयैवेति भावः, [लोहितादेराकृतिगणत्वात् क्यषि कर्त्तरि क्तः] कथमपि कृच्छ्रेण, आस्तां निम्नतया अन्यैरदृष्टत्वात् कथमपि लज्जावरणसम्भवादिति भावः ; किन्तु निर्व्ययाणां व्ययरहितानां, रत्नसम्पदाम् उदयेन वृद्ध्या, उदग्रः उच्छ्रितः, उच्चशिखरः इति भावः, रत्नाचलो रोहणाद्रिस्तु, याचकश्रेणीभिः कर्त्रीभिः, वर्जनेन परिहारेण, यत् दुर्यशः तेन निविड़ितव्रीड़ो घनीकृतलज्जः सन्, कथमास्ते ? कथं तिष्ठति ? उन्नतया स्थित्या सर्वैर्दृष्टत्वात् लज्जासंवरणोपायासम्भवादिति भावः । अत्र द्रुमशैलयोः लज्जाऽसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ ६७ ॥

स्रजामीति ।—अथ सखीजने तां भैमीम्, इदन्नृपस्य एतन्नृपस्य, स्तुतौ विघ्नं स्रजामि किम् ? इतीङ्गितैः चेष्टितैः, पृच्छति सति वधूः भैमी, स्मिताय स्मितं कर्त्तुं, [क्रियार्थेत्यादिना चतुर्थी] वक्त्रम् अवक्रयत् वक्रीचकार, इति यत् तत् वक्रीकरणमेव, तन्नृपे तस्मिन् नृपे, वैमुख्यं नैस्पृह्यम्, अलच्चि लच्चितम् ॥ ६८ ॥

दृशेति ।—अथ मधुस्वरा मधुरकण्ठी, गिरामधीश्वरा सरस्वती, नरेश्वरान्तरं राजान्तरं, वक्तुं वर्णयितुं, दृशा निदिश्य

अनूपयामास विदर्भजाश्रुती
निजास्यचन्द्रस्य सुधाभिरुक्तिभिः ॥ ६९ ॥
स कामरूपाधिप एष हा ! त्वया
न कामरूपाधिक इष्यतेऽपि यः ।
त्वमस्य सा योग्यतमा हि वल्लभा
सुदुर्लभा यत्प्रतिमल्लभा परा ॥ ७० ॥
अकर्णधाराशुगसम्भृताङ्गतां
गतैररित्रेण विनाऽस्य वैरिभिः ।

निरूप्य, विदर्भजा या वैदर्भ्याः, श्रुती श्रोत्रे, निजास्यचन्द्रस्य सुधाभिः उक्तिभिः वचनामृतैरित्यर्थः, अनूपयामास सरसी-चकार, वचनामृतवर्षणेन भैम्याः श्रोत्रद्वयमत्यर्थमार्द्री-चकारेत्यर्थः, ["जलप्रायमनूपं स्यात्" इत्यमरः । अनुगता आपो यस्मिन् इति अनूपम् "ऋक्पूरब्धूः—" इत्यादिना समासान्तः, "ऊदनोर्देशे" इत्यूकारः, तस्मात् "तत्करोति—" इत्यादिना ण्यन्ताल्लिट्] ॥ ६९ ॥

स इति ।—एष पुरोवर्त्ती, यः कामात् कन्दर्पादपि रूपेणा-धिकः, सः प्रसिद्धः, कामरूपाधिपः कामरूपदेशाधीश्वरोऽपि, त्वया नेष्यते हा ! तव नैतद्युक्तमिति भावः ; कुतः ? यस्याः तव इति भावः ; प्रतिमल्ला प्रतिद्वन्द्विनी, भाः कान्तिर्यस्याः सा यत्प्रतिमल्लभा यत्सदृशसौन्दर्य्यशालिनीत्यर्थः, परा अन्या रमणी, सुदुर्लभा अतिदुर्लभा, एवम्भूता सा त्वमस्य राज्ञः, योग्यतमा हि अत्यन्तानुरूपैव, वल्लभा दयिता, समानसौन्दर्य्य-तया समागमयोग्योऽयं त्वया वीक्षितव्य एवेत्यर्थः ॥ ७० ॥

अकर्णेति ।—कर्ण इव कर्णः प्रतिमुखमल्लं तद्रहितः अकर्णः, न कर्णैर्भिर्नापि दिग्भिरिति निषेधादिति भावः,

विधाय यावत्तरणेर्भिदामहो!
निमज्ज्य तीर्णः समरे भवार्णवः॥ ७१॥
अमुष्य भूलोकभुजो भुजोष्मभिः
तपर्त्तुरेव क्रियतेऽरिवेश्मनि।
प्रपा न तत्रारिवधूस्तपस्विनी
ददाति नेत्रोत्पलवासिभिर्जलैः?॥ ७२॥

अकर्णा धारा यस्य स अकर्णधारः, स चासौ आशुगः विशिखः, तैः सम्भृतानि सम्पूरितानि, अङ्गानि येषां ते तदङ्गा तत्ता, गतैः अस्य वैरिभिः शत्रुभिः, आरभ्यः त्रायते इत्यरित्रं वर्मादि तेन, विना तदृहाय, समरे निमज्ज्य पतित्वा, तरणेः सूर्य्यस्य, भिदां भेदं, विधाय कृत्वा, यावत् सूर्य्यमण्डलं भित्त्वैव, भवः संसार एव, अर्णवः समुद्रः, तीर्णः, अहो! आश्चर्य्यम्। "द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्य्यमण्डलभेदिनौ। परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः॥" इति दर्शनादिति। कर्णधारः नाविकः, तस्य अभावात् आशुगेन पवनेन, सम्भृताङ्गतां चाल्यमानदेहत्वं, गतैः प्राप्तैः, जनैः अरित्रेण कीनपातेन, नौकापश्चाद्भागावद्ध-काष्ठदण्डावर्ष्मणेत्यर्थः, विना तरणेः नौकायाः, भिदा भेदं, विधाय कृत्वा, समुद्रे निमज्ज्य भवार्णवः तीर्णः उत्तीर्णः इति च गम्यते॥ ७१॥

अमुष्येति।—यस्मात् अमुष्य भूलोकभुजः पृथिवीलोक-स्थितस्य राज्ञः, न तु सूर्य्यवत् आकाशमार्गचारिण इति तात्पर्य्यम्; भुजोष्मभिः भुजप्रतापैः, अरिवेश्मनि शत्रुगृहे, तपर्त्तुः ग्रीष्मर्त्तुरेव, क्रियते नित्यसन्तापः क्रियते इत्यर्थः, तस्मात् तत्र अरिवेश्मनि, तपस्विनी शोच्या धर्मशीला च, अरिवधूर्नेत्रोत्पलयोर्वसन्तीति तद्वासिभिः जलैरश्रुभिः, उत्पल-

एतद्दत्ताभिघातस्रवदसृगसुहृद्वंशसार्द्रेन्धनेत-
द्दोरुद्दामप्रतापज्वलदनलमिलद्भूमधूमभ्रमाय।
एतद्दिग्जैत्रयात्राऽसमसमरभरं पश्यतः कस्य नामी-
टेतन्नामीरवाजिव्रजखुरजरजोराजिराजिस्थलीषु ? ॥ ७२ ॥
क्षीरोदन्वदपाः प्रमथ्य मथितादेशेऽमरैर्निर्मिते
स्वाकम्यं सृजतस्तदस्य यशसः क्षीरोदसिंहासनम्।

वासनार्थञ्चिच्च जलैः, प्रपीयते अस्यामिति प्रपा पानीय-
शालिका, [पाधातोः अङ्] तां न ददाति ? इति काकुः,
ददातीत्यर्थः, धार्मिका हि ग्रीष्मकाले वासितोदकप्रायाः प्रपाः
प्रवर्त्तयन्तीति। एतेन राज्ञा शत्रुमारणात् सर्वाः शत्रुस्त्रियो
निरन्तरं रुदन्तीति भावः ॥ ७१ ॥

एतदिति।—आजिस्थलीषु रणभूमिषु, एतस्य राज्ञः, नामीरे
सेनामुखे, वाजिव्रजानां खुरैः जाता रजसां राजिः पङ्क्तिः, एतस्य
राज्ञः, दिशो जेत्रासु [तृजन्तत्वात् षष्ठीसमासनिषेधः] यात्रासु
दिग्विजयगात्रासु, असमम् असदृशम्, अतुलनीयमित्यर्थः,
समरभरं समरव्यापारं, पश्यतः अवलोकयतः, कस्य जनस्य,
एतेन राज्ञा, दत्तैः प्रयुक्तैः, अभिघातैः खड्गप्रहारैः, स्रवदसृजः क्षर-
द्रक्ताः, असुहृदः शत्रुवर्गाः एव, वंशाः वेणवः, ("वंशो वर्गे कुले
वेणौ" इति विश्वः) त एव सार्द्रेन्धनानि सरसानि दाह्यकाष्ठानि,
यस्य एतादृशो यः एतस्य राज्ञः, दोष्णोः भुजयोः, उद्दामः
प्रचण्डः, प्रताप एव ज्वलदनलः तस्मिन् मिलतां सङ्गच्छमानानां,
वर्त्तमानानामिति यावत् भूम्ना बहूनां, धूमानां भ्रमाय भ्रान्त्यै,
न आसीत् ? सर्वस्यापि आसीदेवेत्यर्थः। अत्र रजोराजौ
कविसम्मतसादृश्यात् धूमभ्रमोक्त्या भ्रान्तिमान् अलङ्कारः ॥७२॥

क्षीरोदन्वदिति।—अमरैः देवैः, क्षीराणाम् उदन्वतः

केषां नाजनि वा जनेन जगतामेतत्कवित्वामृत-
स्रोतःप्रोतपिपासुकर्णकलशीभाजाऽभिषेकोत्सवः ? ॥७४॥

क्षीराब्धेः, आपः दुग्धरूपजलानि, क्षीरोदन्वदपाः ["ऋक्पूः—" इत्यादिना समासान्तः] ताः प्रमथ्य विलोड्य, मथितं तक्रं, मथनोद्भवो निर्जलोदधिक्षीरविकारः इत्यर्थः, ("तक्रं ह्युदश्विन्मथितं ,पादाम्ब्वर्द्धाम्बुनिर्जलम्" इत्यमरः) तद्भूते आदेशे इवादेशे रूपान्तरे, निर्मिते सम्पादिते सति, रूपान्तरापादनेन क्षीराब्धौ अभावं गमिते सतीत्यर्थः, अथवा द्रवोपरि अवस्थानासम्भवात् दुग्धरूपे तज्जले अतिघने कृते सतीत्यर्थः, तत् तथा, क्षीरत्वेन प्रसिद्धम् उदकं यस्य स क्षीरोदः क्षीराब्धिः, ["उदकस्योदः संज्ञायाम्" इत्युदादेशः] तद्रूपं सिंहासनं स्वेन आत्मना, सु सुखेन वा, आक्रम्यम् उपवेशनयोग्यं, सृजतः कुर्वतः, घनीभूतं क्षीरसमुद्रमुपविशतः इत्यर्थः ; यशसो विशेषणमेतत् बोध्यम् ; अस्य राज्ञः, यशसः एतस्य राज्ञः सम्बन्धि, कवित्वम् एतद्रचितं काव्यम्, अथवा कविनिर्मितम् एतत्सम्बन्धि कीर्त्तिवर्णनरूपं काव्यमित्यर्थः, तदेवामृतं कर्णरसायनत्वादमृतरूपमित्यर्थः, तस्य स्रोतसा प्रवाहेण, प्रोते पूरिते, पिपासूनां पातुमिच्छूनाम्, अत्यादरेण कवित्वामृतशुश्रूषूणां जनानामित्यर्थः, कर्णाविव कलशौ अभिषेचनकुम्भौ, भजतीति तद्भाजा, केषां वा जगतां भुवनानां सम्बन्धिना, जनेन अभिषेकोत्सवः अभिषेकजन्यः आनन्दोत्सवः, न अजनि ? न जनितः ? [जनेर्ण्यन्तात् कर्मणि लुङ्] भुवनान्तरस्था अपि कवयः आ-क्षीराब्धिप्रसृतमेतद्यशः सर्वत्र आनन्दकरं वर्णयन्ति स्म इत्यर्थः ; एतद्यशः लोकपरम्परया क्षीरसमुद्रपर्य्यन्तगामीति भावः। देवैः क्षीरोदसमुद्रे मथिते सति तत्र जलाभावात् अधुना

समिति पतिनिपाताकर्णनद्रागदीर्ण-
प्रतिनृपतिमृगाक्षीलक्षवक्षःशिलासु।
रचितलिपिरिवोरस्ताडनव्यस्तहस्त-
प्रखरनखरटङ्कैरस्य कीर्त्तिप्रशस्तिः॥ ७५॥

विधाय ताम्बूलपुटीं कराङ्गगां बभाण ताम्बूलकरङ्कवाहिनी।
दमस्वसुर्भावमवेत्य भारतीं नयानया वक्त्रपरिश्रमं शमम्॥७६॥

क्षीरोदसमुद्ररूपसिंहासनम् अधिकृतवति एतद्राजयशसि एतद्यशःक्षीरोदस्य वर्णयितारः अखिलाः कवय एव अभिषेक्तारः कवित्वमेव जलं श्रोतृजनकर्णा एव कलसाः तत्सम्भवायाः सरितः प्रसर्पणात् स्तुतिः एवाभिषेक इति रूपकालङ्कारः। अथवा लोके यथा कस्मिंश्चित् राजनि केनचित् मथिते तदीयं सिंहासनम् आक्रम्याधितिष्ठतोऽन्यस्य जनैर्जलपूर्णकलसेनाभिषेकः क्रियते तद्वदिति भावः॥ ७४॥

समितीति।—अस्य राज्ञः, कीर्त्तेः प्रशस्तिः प्रशंसा, समिति आजौ, पतिनिपातस्य भर्त्तृमरणस्य, आकर्णने श्रवणेऽपि, द्राक् मद्य एव, अदीर्णासु अभिन्नासु, अक्षरविन्यासयोग्यासु इति यावत्, प्रतिनृपतिमृगाक्षीलक्षाणाम् अरिराजस्त्रीलक्षसङ्ख्यकानां, वक्षःशिलासु पाषाणकठिनवक्षःस्थलेषु, पतिमरणश्रवणक्षणे एवाविदीर्णत्वात् वक्षसः शिलात्वं बोध्यम्, उरस्ताडने वक्षस्ताडने, व्यस्तानां व्यापृतानां, सवेगं पातितानामिति यावत्, हस्तानां ये प्रखरनखाः तीक्ष्णनखाः, तैरेव टङ्कैः पाषाणदारकद्रव्यविशेषैः ("टङ्कः पाषाणदारणः" इत्यमरः) रचितलिपिरिव कृताक्षरविन्यासा इव, भाति इति शेषः। दुःखातिरेकात् वक्षःक्षतनखालेखनेषु कीर्त्तिप्रशस्तेः अक्षरत्वोत्प्रेक्षणात् उत्प्रेक्षालङ्कारः॥ ७५॥

विधायेति।—ताम्बूलकरङ्कवाहिनी ताम्बूलपात्रधारिणी,

समुन्मुखीकृत्य बभार भारती रतीशकल्पेऽन्यनृपे निजं भुजम्।
ततस्त्वमद्बालमृषाद्दिलोचनां शशंस संसज्जनरञ्जनीं जनीम् ॥७७॥
अयं गुणौघैरनुरज्यदुत्कलो भवन्मुखालोकरसोत्कलोचनः।
स्पृशन्तु रूपामृतवापि! नन्वमुं तवापि दृक्तारतरङ्गभङ्गयः॥७८॥

दमस्वसुः दमयन्त्याः, भावं तद्राजवर्णननिषेधरूपमभिप्रायम्, अवेत्य ज्ञात्वा, ताम्बूलपुटीं ताम्बूलवीटिकां, कराङ्गगां करतलसंस्थां, विधाय कृत्वा, अनया वीटिकया, वक्तृपरिश्रमं बहुक्षणं व्याप्य एतद्राजगुणकथनजन्यम् आस्यशोषं, शमं शान्तिं, नय इति भारतीं बभाण ; अम्ब! नायमस्यै रोचते कृतं वृथा एतद्वर्णनश्रमेणेति तात्पर्यम् ॥ ७६ ॥

समुन्मुखीति।—अथ भारती सरस्वती, रतीशकल्पे कामतुल्ये, अन्यनृपे नृपान्तरे विषये, निजं भुजं समुन्मुखीकृत्य सम्यगाभिमुखीकृत्य, बभार धारयामास, दमयन्त्यै तं दर्शयितुं तदभिमुखं कृतवतीत्यर्थः। ततो हस्तोद्यमानन्तरं, त्वमद्बालमृषाद्दिलोचनां चकितमृगशावाक्षीं, ससज्जनरञ्जनीं सभास्थजनमनोहारिणीं, जनीं वधूं, दमयन्तीमिति यावत्, शशंस उवाचेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

अयमिति।—ननु हे! रूपामृतवापि! सौन्दर्य्यसुधारसदीर्घिके! गुणौघैः सौन्दर्य्यादिभिः, अनुरज्यन्तः अनुरक्ताः, उत्कलाः तद्देशीयलोकाः यस्मिन् स तादृशः, अयं राजा, भवत्याः तव, मुखस्य आस्यस्य, आलोकरसेन आलोकनकौतुकेन, उत्कलोचनः उत्सुकाक्षः, भवतीति शेषः ; तवापि दृशोः ताराः विशालाः, तरङ्गभङ्गयः पुनःपुनर्निक्षेपरूपवीचिविन्यासाः, अमुम् उत्कलाधिपतिं, स्पृशन्तु, त्वमनुरागिणि अनुराग उचित इति कटाक्षेणैनं पश्येति भावः॥ ७८ ॥

अनेन सर्वार्थिकृतार्थताकृता हृतार्थिनौ कामगवीसुरद्रुमौ।
मिथः पयःसेचनपल्लवाशने प्रदाय दानव्यसनं समाप्नुतः ॥७९॥
नृपः कराभ्यामुदतोलयन्निजे नृपानयं यान् पततः पदद्वये।
तदीयचूडाकुरुविन्दरश्मिभिः स्फुटेयमेतत्करपादरञ्जना ॥ ८० ॥
यत् कस्यामपि भानुमान्न ककुभि स्थेमानमालम्बते
जातं यद्वनकाननैकशरणप्राप्तेन दावाग्निना।

अनेनेति।—सर्वार्थिनां सर्वयाचकानां, कृतार्थताकृता पूर्णकामत्वकारिणा, अनेन राज्ञा, हृतार्थिनौ स्वयं सर्वार्थदानादर्थिहरणेनार्थिरहितौ कृतौ इत्यर्थः, कामाना दात्री गौः कामगवी कामधेनुः, ["गोरतद्धितलुकि" इति समासान्तष्टच्] सा च सुरद्रुमः कल्पवृक्षश्च तौ, मिथोऽन्योऽन्यं प्रति, पयःसेचनं क्षीरसेकं, पल्लवाशनं पल्लवभोजनञ्च, प्रदाय दत्त्वा, दानव्यसनं दानासक्तिं, समाप्नुतः समापयतः। याचकान्तराभावात् अन्योऽन्यं प्रति सम्प्रदानीयपयःपल्लवमात्रदानेन कथञ्चिद्दानकण्डूत्यपनोदनं कुरुत इति तात्पर्य्यम् ॥ ७९ ॥

नृप इति।—अयं नृपः निजे पदद्वये पततः प्रणमतः, यान् नृपान् कराभ्यां हस्ताभ्याम्, उदतोलयत् उत्तोलयामास,कुप्यति शेषः, तदीयासु तेषां राज्ञां सम्बन्धिनीषु, चूडासु किरीटेषु, ये कुरुविन्दाः पद्मरागाः, ("कुरुविन्दस्तु मुस्तायां कुल्माषव्रीहिभेदयोः। हिङ्गुले पद्मरागे च" इति विश्वः) तेषां रश्मिभिः एतस्य राज्ञः, करपादयोः करयोः पादयोश्च, रञ्जना प्रणामेन चरणयोस्तेषामुत्तोलनेन च करयोः रक्तिमत्वं बोध्यम्, इयं स्फुटा, लक्ष्यते इति शेषः। स्वाभाविककरपादरागे राजकिरीटमाणिक्यमयूखरञ्जनत्वोत्प्रेक्षणेनास्यानेकराजविजयित्वं व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ८० ॥

एषैतद्भुजतेजसा विजितयोस्तावत्तयोरौचिती
धिक् तं बाड़वमम्भसि द्विषि भिया येन प्रविष्टं पुनः ॥८१॥
अमुष्योर्वीभर्त्तुः प्रसृमरचमूसिन्धुरभवै-
रवैमि प्रारब्धे वमथुभिरवश्यायसमये।
न कम्पन्तामन्तः प्रतिभटनृपाः? म्लायतु न तद्-
वधूवक्त्राम्भोजम्? भवतु न स तेषां कुदिवसः? ॥ ८२ ॥

यदिति।—भानुमान् भास्वान् सूर्य्यः, कस्याम् अपि ककुभि कुत्रापि दिशि, स्थेमानं स्थिरत्वं, [स्थिरशब्दस्य दृढ़ादिपाठात् "वर्णदृढ़ादिभ्यः ष्यञ्च" इति चकारादिमनिच्। "प्रिय स्थिर—" इत्यादिना स्थादेशः] न आलम्बते इति यत्, तथा दावाग्निना घनं निविडं, काननमेव एकशरणम् एकमात्ररक्षितारं, प्राप्तेन ["द्वितीया श्रित—" इत्यादिना समासः] जातम् इति यत्, [जातमिति भावे क्तः] एषा एतदुभयमपीत्यर्थः, [विधेय-प्राधान्यात् स्त्रीलिङ्गता] एतस्य राज्ञः, भुजतेजसा भुजप्रतापेन, विजितयोः तयोर्भानुदावाग्न्योः, औचिती तावत् औचित्यमेव, भीतस्य व्याकुलत्वादेकत्रानवस्थानं वनाश्रयणञ्च युक्तमिति भावः; किन्तु तं बाडवं बड़वाग्निं, धिक्, येन बाडवेन, पुनः भिया भयेन, द्विषि स्वस्य सहजद्वेषिणि, अम्भसि जले, प्रविष्टम् [भावे क्तः] स्वशत्रुसंश्रयणात् अन्यत्र पलायनमपि वरमिति भावः। अत्र स्वाभाविकस्य सूर्य्यादिपर्य्यटनादेः एतद्भीहेतुकत्वोत्प्रेक्षणात् उत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगात् गम्या ॥ ८१ ॥

अमुष्येति।—अमुष्य उर्वीभर्त्तुः प्रसृमराः प्रसारिणः, ["सृघस्यदः क्मरच्"] तेभ्यः चमूसिन्धुरेभ्यः सेनागजेभ्यः, भवैः वमथुभिः करशीकरैः, ("वमथुः करशीकरः" इत्यमरः) अवश्यायसमये नीहारकाले प्रारब्धे सति, अवैमि जानामि, मन्ये

आत्मन्यस्य समुच्चितीकृतगुणस्याहोतरामौचितौ
यद्गात्रान्तरवर्जनादजनयद्भूजानिरेष द्विषाम्।
भूयोऽहङ्क्रियते स्म येन च हृदा स्कन्धो न यश्चानमत्
तन्मर्माणि दलं दलं समिदलंकर्मीणबाणव्रजः ॥ ८३ ॥

इत्यर्थः, वक्ष्यमाणवाक्यार्थः कर्म, प्रतिभटनृपाः शत्रुभूपाः, अन्तः अन्तःकरणे, न कम्पन्ताम्? न कम्पेरन्? अपि तु कम्पन्तामेवेत्यर्थः, इति काकुः, एवमुत्तरत्र। तद्वधूनां शत्रुभूपस्त्रीणां, वक्त्रमेवाम्भोजं पद्मं, न म्लायतु? म्लायतु एव इत्यर्थः। स सेनागजवमथुकृतावश्यायाच्छन्नदिवसः, तेषां प्रतिभटनृपाणां तद्वधूनाञ्च, कुदिवसो दुर्दिनञ्च, न भवतु? भवेदेवेत्यर्थः। अत्र करशीकरादौ नीहारादिरूपणा-द्रूपकालङ्कारः ॥ ८२ ॥

आत्मनीति।—आत्मनि स्वस्मिन्नेव, समुच्चितीकृतगुणस्य समाहृतसौन्दर्य्यादिनिखिलगुणस्य, अस्य राज्ञः, औचितौ औचित्यम्, अहोतराम् अत्याश्चर्य्यं, [“किमेतत्—” इत्यादिना अव्ययादाम्-प्रत्ययः] औचित्यमेवाह, समिति युद्धे, कर्मणे क्रियायै अलम् अलंकर्मीणः कर्मक्षमः, [“कर्मक्षमोऽलंकर्मीणः” इत्यमरः। “पर्य्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या” इति कृतसमासादलं-कर्मशब्दात् “अषडक्षासितंग्वलंकर्म—” इत्यादिना ख-प्रत्ययः] समिदलंकर्मीणो युद्धकर्मपटुः, बाणव्रजो यस्य स तथोक्तः अमोघबाण इत्यर्थः, एष भूर्जाया यस्येति भूजानिः भूपतिः, [जायाया जानिरादेशः] द्विषा शत्रूणा, येन च हृदा हृदयेन, भूयो भूयिष्ठम्, अहङ्क्रियते स्म [अहङ्करोतेर्भावे लट् “लट् स्मे” इति भूते लट्] यश्च स्कन्धो भुजशिरः, न अनमत् न प्राणमत्, (“स्कन्धो भुजशिरोंऽसोऽस्त्री” इत्यमरः) गात्रान्तरा-

दूरं गौरगुणैरहङ्कृतिमतां जैत्राङ्ककारे चर-
त्येतद्दोर्यशसि प्रयाति कुमुदं बिभ्यन्न निद्रां निशि।
धम्मिल्ले तव मल्लिकासुमनसां माला भिया लीयते
पीयूषस्रवकैतवाद्धृतदरः शीतद्युतिः स्विद्यति ॥ ८४ ॥

णाम अवयवान्तराणां, हृत्स्कन्धेतराणामित्यर्थः, वर्जनात् वर्जनं कृत्वेत्यर्थः, तेषाम् अनपराधित्वादिति भावः, [ल्यब्लोपे पञ्चमी] तानि हृदयस्कन्धरूपाणि, मर्माणि जीवस्थानानि, दलं दलं भृशं दलयित्वा, ["आभीक्ष्ण्ये णमुल् च" इति णमुल्-प्रत्ययः। "आभीक्ष्ण्ये द्वे भवतः" इत्युपसङ्ख्यानात् द्विर्भावः] यत् अजनयत् यद्दण्डनमकरोदित्यर्थः, तदेतद्दण्डमात्रदण्डनं राज्ञ उचितमाश्चर्येनरञ्जेत्यर्थः ; अहङ्कारात् अनम्रम् अरिं समूल-घातं हन्त्ययमिति भावः॥ ८३ ॥

दूरमिति।—एतस्य राज्ञः, दोष्णो भुजस्य, यशसि गौरैर्धावल्यैरेव गुणैः, ("गुणे शुक्लादयः पुंसि" इत्यमरः) दूरमत्यन्तम्, अहङ्कृतिमताम असाधारणाभिमानवतां कुमुदादिधवलवस्तूनां, जैत्राङ्ककारे जैत्रश्च तत् अङ्ककारश्चेति तस्मिन् कर्मधारयः; तदहङ्कारखण्डनाय जित्वरयुद्धकारिणि, चरति भ्रमति सति ("अङ्क इत्यनुवृत्तौ च चित्रयुद्धे विभूषणे" इति विश्वः) कुमुदं बिभ्यत् भीतं सत्, निशि निद्रां स्वापं मुकुलनञ्च, न प्रयाति न प्राप्नोति। मल्लिकासुमनसां माला भिया तव धम्मिल्ले संयतकेशपाशे, ("धम्मिल्लाः संयताः कचाः" इत्यमरः) लीयते अन्तर्धत्ते। शीत-द्युतिः चन्द्रोऽपि, धृतदरः प्राप्तत्रासः सन्, पीयूषस्रवकैतवात् अमृतस्रावव्याजात्, स्विद्यति स्वेदं त्यजति, निद्रापरिहारादीनि भीतिविज्ञानीति भावः। अत्र दोर्यशःप्रभृतीनाम् अहङ्काराद्यसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेः अतिशयोक्तिभेदः॥ ८४ ॥

एतद्गन्धगजस्तृषाऽम्भसि भृशं कण्ठान्तमज्जत्तनुः
फेनैः पाण्डुरितः स्वदिक्करिजयक्रीडायशःस्पर्द्धिभिः ।
दन्तद्वन्द्वजलानुबिम्बनचतुर्दन्तः कराम्भोवमि-
व्याजादभ्रमुवल्लभेन विरहं निर्वापयत्यम्बुधेः ॥ ८५ ॥
अथैतदुर्वीपतिवर्णनाद्भुतं न्यमीलदास्वादयितुं हृदीव सा ।
मधुस्रजा नैषधनामजापिनी स्फुटीभवद्ध्यानपुरःस्फुरन्नला ॥८६॥

एतदिति ।—तृषा पिपासया, अम्भसि जले, भृशं कण्ठान्तं कण्ठपर्य्यन्तं, मज्जन्ती तनुः शरीरं यस्य सः, स्वेन आत्मना, दिक्करीणां जयेन या क्रीडा तस्याः तज्जनितानि इत्यर्थः, यशांसि स्पर्द्धन्ते ये तैः तादृशैः तत्स्पर्द्धिभिः तत्सदृशैः, फेनैः पाण्डुरितः पाण्डुवर्णीकृतः, दन्तद्वन्द्वस्य जले अनुबिम्बनेन प्रतिबिम्बपातेन, चतुर्दन्तो दन्तचतुष्टयवान्, एतस्य राज्ञः, गन्धगजो दुष्टगजः, कराम्भसा वमिवमथुः, करशीकर इत्यर्थः, ("प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमथुः समाः" इत्यमरः । "वमथुः पुंसि वमने गजस्य करशीकरे" इति मेदिनी) तस्या व्याजात् अम्बुधेः समुद्रस्य, अभ्रमुवल्लभेन ऐरावतेन, स्वपुत्त्रेणेति भावः, विरहं विरहतापं, निर्वापयति शमयतीति सापह्नवोत्प्रेक्षा व्यञ्जका-प्रयोगाद्गम्या ॥ ८५ ॥

अथेति ।—अथ सा दमयन्ती, मधुस्रजा वरणार्थया मधुद्रुममालया, मधूकपुष्पमालया इत्यर्थः, तयैवाक्षमालयेति भावः ; ("मधु पुष्परसे क्षौद्रे मद्ये ना तु मधुद्रुमे" इति मेदिनी) नैषधस्य नलस्य, नाम जपतीति तज्जापिनी, अत एव स्फुटीभवता साक्षात्कारपरिणामिना, प्रत्यक्षीकरणसाधनेनेत्यर्थः, ध्यानेन पुरोऽग्रे, स्फुरन् प्रत्यक्षीभवन्, नलो यस्याः तादृशी सती, एतस्य भूमिपतेः उत्कलेश्वरस्य, वर्णनमेव अद्भुतम्

प्रशंसितुं संसदुपान्तरञ्जिनं श्रिया जयन्तं जगतीश्वरं जिनम्।
गिरः प्रतस्तार पुरावदेव ता दिनान्तसन्ध्यासमयस्य देवता॥८७॥

तथाऽधिकुर्य्या रुचिरे! चिरेप्सिता
यथोत्सुकः सम्प्रति सम्प्रतीच्छति।
अपाङ्गरङ्गस्थललास्यलम्पटाः
कटाक्षधारास्तव कीकटाधिपः॥ ८८॥

इदंयशांसि द्विषतः सुधारुचः किमङ्कमेतद्विषतः किमाननम्।
यशोभिरस्याखिललोकधाविभिर्विभीषिता धावति तामसी मसी
॥ ८९ ॥

आश्चर्य्यरसं, हृदि हृदये, आस्वादयितुम् अनुभवितुमिव, न्यमीलत् निमीलिताक्षी जाता, परमार्थतम् नलसाक्षात्कार-सुखास्वादनायैवेत्यर्थः॥ ८६॥

प्रशंसितुमिति।—दिनान्तसन्ध्यासमयस्य सायंसन्ध्या-कालस्य, देवता अधिदेवता सरस्वती, सन्ध्यायांविधेयं सरस्वतीति श्रुतेः; संसदुपान्तरञ्जिनं सभास्थानैकप्रान्तरञ्जकमित्यर्थः, श्रिया सौन्दर्य्येण, जिनं जिनाख्यं देवं, सोऽतिसुन्दर इति प्रसिद्धः, जयन्तं ततोऽपि सुन्दरम इत्यर्थः, जगतीश्वर पृथिवीपतिं, प्रशंसितु स्तोतुं, पुरावदेव पूर्ववदेव,ताः प्रसिद्धाः,गिरः प्रतस्तार प्रपञ्चयामास॥८७॥

तथेति।—रुचिरे! हे सुन्दरि! उत्सुकः उत्कण्ठितः, कीकटा-धिपो मगधेश्वरः, चिरेप्सिताः चिरात् प्रभृति आकाङ्क्षिताः, अपाङ्गो नेत्रप्रान्तः, स एव रङ्गस्थल, तत्र लास्य नर्त्तन, लम्पटाः लालसाः, तव कटाक्षधाराः कटाक्षपरम्पराः, यथा सम्प्रति इदानीं, सम्प्रतीच्छति सम्यक् लब्धमिच्छतीत्यर्थः, तथा अधिकुर्य्याः प्रसारयेत्यर्थः, कटाक्षदृष्ट्याऽपि एन पश्येति भावः॥ ८८॥

इदमिति।—अखिललोकान् धावन्ति गच्छन्तीति तादृशैः

इदन्नृपप्रार्थिभिरुज्झितोऽर्थिभिर्मणिप्ररोहेण विवृध्य रोहणः।
कियद्दिनैरम्बरमावरिष्यते मुधा मुनिर्विन्ध्यमरुद्ध भूधरम् ॥९०॥
भूशक्रस्य यशांसि विक्रमभरेणोपार्जितानि क्रमात्
एतस्य स्तुमहे महेभदशनस्पर्द्धीनि कैरक्षरैः? ।

अखिललोकधाविभिः त्रिलोकव्यापिभिः, अस्य कीकटेश्वरस्य, यशोभिः विभीषिता वित्रासिता, तमस इयं तामसो मसी तमोमालिन्यम्, इदंयशांसि एतत्कीर्त्तीः, द्विषतो विरुन्धानस्य, ["द्विषोऽमित्रे" इति शतृप्रत्ययः "द्विषः शतुर्वा" इति विकल्पात् षष्ठीप्रतिषेधे कर्मणि द्वितीया] सुधारुचः सुधांशोः, अङ्कं कलङ्कं सन्निधिञ्च, किं धावति? गच्छति किम्? तथा एतादृशतः एतच्छत्रोः, आननञ्च धावति किम्? एतद्यशश्चन्द्रिकाभयात् तमः चन्द्रे कलङ्करूपेण एतच्छत्रुमुखञ्च मालिन्यरूपेण प्रविष्टमित्युत्प्रेक्षते अन्यथा कथमनयोः अजस्रम् ईदृङ्मालिन्यमिति भावः ॥ ८९ ॥

इदमिति।—इदन्नृपप्रार्थिभिः इमं नृपमेव प्रार्थयमानैः, अर्थिभिः याचकैः, उज्झितः परित्यक्तः, अनेन नृपेणैव सकलाभीष्टपूरणात् इति भावः, रोहणो रोहणाद्रिः सुमेरुः, मणिप्ररोहेण नवरत्नाङ्कुरोद्भेदेन, विवृध्य अव्ययीभावात् वर्द्धित्वा, कियद्दिनैः कतिपयदिनैः एव, अम्बरम् आकाशम्, आवरिष्यति आच्छादयिष्यति, मुनिः अगस्त्यः, मुधा वृथैव, विन्ध्यं भूधरम् अरुद्ध स्तम्भयामास, रोहणस्य तत्कार्य्यकारित्वादिति भावः। अत्र रोहणाद्रेः ईदृग्विधत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ९० ॥

भूशक्रस्येति।—भूशक्रस्य भूदेवेन्द्रस्य, एतस्य राज्ञः सम्बन्धीनि, विक्रमभरेण पराक्रमातिशयेन, क्रमात् उपार्जितानि

लिम्पद्भिः कृतकं कृतोऽपि रजतं राज्ञां यशःपारदै-
रस्य स्वर्णगिरिः प्रतापदहनैः स्वर्णं पुनर्निर्मितः॥ ८१॥
यद्भर्त्तुः कुरुतेऽभिषेणनमयं शक्रो भुवः सा ध्रुवं
दिग्दाहैरिव भस्मभिर्मघवता सृष्टैर्धृतोद्धूलना।
शम्भोर्मा बत साम्विवेल्लनटनं भाजि व्रतं द्रागिति
क्षौणी नृत्यति मूर्त्तिरष्टवपुषोऽसृग्वृष्टिसन्ध्याधिया॥८२॥

महेभदशनस्पर्द्धीनि गजेन्द्रदन्तसवर्णानि, अतिशुभ्राणीति भावः, यशांसि कैः अक्षरैः अकारादिभिर्वर्णैः, स्तुमहे? वर्णयामः? एतस्य यशसामानन्त्यात् वर्णानान्तु पञ्चाशन्मात्रत्वात् स्तोतुं न शक्यन्ते इत्यर्थः। तथा हि, लिम्पद्भिः स्वर्णगिरिमिव रञ्जद्भिः, राज्ञाम् अरिनृपाणां, यशोभिरेव पारदैः रसैः, ("रसः सूतश्च पारदे" इत्यमरः) कृतकं कृत्रिमं, रजतं कृतोऽपि स्वर्णगिरिः हेमाद्रिः, अस्य प्रतापदहनैः प्रतापरूपैरग्निभिः, पुनः स्वर्णं निर्मितः कृतः, पारदलिप्तसुवर्णं रजतवत् श्वेतीभवति तत् पुनरग्निदाहात् प्रकृतिस्थं भवतीति प्रसिद्धमेव। अत्राप्युक्तरूपा-सम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः॥८१॥

यदिति।—भुवः शक्रो भूदेवेन्द्रः, अयं राजा, यस्याः क्षौण्याः, भर्त्तुः अभिषेणनं सेनया अभियानं, कुरुते ("यत् सेनयाऽभिगमनमरौ तदभिषेणनम्" इत्यमरः) अष्टवपुषः अष्टमूर्त्तेः शिवस्य, मूर्त्तिरष्टान्यतमा मूर्त्तिः, सा क्षौणी मघवता इन्द्रेण, सृष्टैः दिग्दाहैः औत्पातिकदिग्दाहोद्भवैः, भस्मभिरिव धृताद्धूलना धृतभस्मानुलेपना सती, शिवस्य भस्मलिप्तत्वेन तन्मूर्त्तेः क्षौण्या अपि भस्मानि अनुरागस्य औचित्यादिति भावः; अत्र सेना-पदोत्थधूलिपटलाच्छन्नक्षौण्याः भस्मलिप्तत्वोत्प्रेक्षा; असृग्वृष्टौ सत्याम् औत्पातिकरक्तवर्षणे सति, सन्ध्याधिया सायंसन्ध्या-

प्रागेतद्वपुरामुखेन्दु सृजत: स्रष्टु: समग्रस्त्विषां
कोश: शोषमगादगाधजगतीशिल्पेऽप्यनल्पायित:।
नि:शेषद्युतिमण्डलव्ययवशादीषल्लभैरेष वा
शेष: केशमय: किमन्धतमसां स्तोमैस्ततो निर्मित: ?॥८३॥

भ्रान्त्या, शम्भोर्महादेवस्य, सन्धिवेलायां भवं सान्धिवेलं ["सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्"] तच्च तन्नटनञ्च सान्धिवेलनटनं, व्रतं सन्ध्यानर्त्तनरूपनियम:, मा भाजि भग्नं मा भूत्, [भजे: कर्मणि लुङ् "भञ्जेश्च चिणि" इति विकल्पान्नलोपे उपधावृद्धि:] इति, मत्वेति शेष: ; इति-करणादेव गम्यमानार्थ-त्वादप्रयोग: ; द्राक् झटिति, नृत्यति कम्पते, ध्रुवमित्युत्प्रेक्षा, वतेति विस्मयसूचकमव्ययम् ; सन्ध्यासमये भस्मलिप्तो महादेवो नृत्यति, अत: तन्मूर्त्ते: क्षौण्या अपि नर्त्तनं बोद्धव्यम्। एतद्-यातव्यराष्ट्रेषु दिग्दाहपांशुवर्षणरक्तवृष्टिभूकम्पादयो जायन्ते इति भाव: ॥ ८२ ॥

प्रागिति।—प्राक् प्रथमं, सर्गाद्यकाले इत्यर्थ:, एतस्य राज्ञ:, वपु: आमुखेन्दु मुखेन्दुपर्य्यन्तमित्यर्थ:, [आभिमुख्यार्थेऽव्ययी-भाव:] सृजत: रचयत:, स्रष्टु: ब्रह्मण: सम्बन्धी, अगाध-जगतीशिल्पेऽपि अखिलजगन्निर्माणेऽपि, अनल्पायित: अनल्पी-भूत:, अक्षीण: इत्यर्थ:, [लोहितादेराकृतिगणत्वात् क्यङि कर्त्तरि क्त:] समग्र त्विषां कोश: तेजोराशि:, शोषं रिक्तताम्, अगात्, ततो नि:शेषद्युतिमण्डलव्ययवशात् समग्रतेजोराशि-नाशवशात्, ईषल्लभै: सुलभै, तेज:सामान्याभावस्यैव न्यायमते तमोरूपतया सुप्रापैरिति भाव:, ["ईषद्:—" इत्यादिना अकृच्छ्रार्थे खल्-प्रत्यय:] अन्धयन्तीत्यन्धानि तमांसि अन्धतमांसि गाढ़ान्धकारा:, ["अवसमन्धेभ्यस्तमस:" इति समासान्त:]

तत्तद्दिग्जैत्रयात्रोद्धुरतुरगखुराग्रोद्धतैरन्धकारं
निर्वाणारिप्रतापानलजमिव सृजत्येष राजा रजोभिः ।
भूगोलच्छायमायामयगणितविदूह्येयकायो भियाऽभूत्
एतत्कीर्त्तिप्रतानैर्विधुभिरिव युधे राहुराहूयमानः ॥ ९४॥
आस्ते दामोदरीयामियमुदरदरीं याऽधिशय्य त्रिलोकी
सम्मातुं शक्तिमस्ति प्रथिमभरवशात्तत्र नैतद्यशांसि ।

तेषां स्तोमैरेष केशमयः केशपाशात्मकः, शेषो वपुःशेषः, निर्मितो वा ? निर्मितः किम् ? इत्युत्प्रेक्षालङ्कारः, तेन चास्य लोकातिशयतेजो व्यज्यते ॥ ९३ ॥

तत्तदिति ।—एष राजा तासां तासां दिशां प्राच्यादीनां, जैत्रासु यात्रासु उद्धुराणाम् उच्छृङ्खलानां, तुरगाणाम् अश्वानां, खुराग्रैः उद्धतैः रजोभिः धूलिभिः करणैः, निर्वाणात् शान्तात्, अरिप्रतापानलात् जातं तज्जमिव शत्रुप्रतापाग्निनिर्वाणजन्यमिव स्थितमित्यर्थः, तदभावहेतुकत्वादन्धकारस्येति भावः ; अन्धकारं सृजति रात्रिं कल्पयतीत्यर्थः । एतस्य कीर्त्तिप्रतानैः कीर्त्ति-पटलैरेव, विधुभिः चन्द्रैः, युधे युद्धाय, आहूयमानः इव राहुः सैंहिकेयः, भिया भयेन, भूगोलस्य भूबिम्बस्य, छाया तच्छायं, ["विभाषा सेनासुरा—" इत्यादिना नपुंसकत्वम्] तदेव माया कपटं, तन्मयः स चासौ गणितविदूह्यो गणितशास्त्रैक-वेद्यः, कायो यस्य सोऽभूत् । ज्योतिःशास्त्रप्रमाणकं यत् राहोः भूच्छायात्मकत्वं तदेतत्कीर्त्तिचन्द्रभियेत्युत्प्रेक्षा, तया च राहुभीषकत्वेन कीर्त्तिचन्द्राणां प्रसिद्धचन्द्रात् आधिक्येन व्यतिरेकालङ्कारः व्यज्यते ॥ ९४ ॥

आस्ते इति ।—या इयं त्रिलोकी दामोदरस्य इमां दामोदरीयां वैष्णवीम्, उदरदरीं कुक्षिकुहरम्, अधिशय्य अधिष्ठाय,

तामेतां पूरयित्वा निरगुरिव मधुध्वंसिनः पाण्डुपद्म-
च्छद्मापन्नानि तानि द्विपदशनसनाभीनि नाभीपथेन ॥८५॥
अस्यासिर्भुजगः स्वकोशविवराकृष्टः स्फुरत्कृष्णिमा
कम्पोन्मीलदराललोलवलनस्तेषां भिये भूभुजाम्।
सङ्ग्रामेषु निजाङ्गुलीमयमहासिद्धौषधीवीरुधः
पर्वास्ये विनिवेश्य जाङ्गुलिकता यैर्नाम नालम्बिता ॥८६॥

शास्ते, तानि प्रसिद्धानि, द्विपदशनसनाभीनि गजदन्तसन्निभानि, एतद्‌यशांसि प्रथिमभरवशात् महिमातिशयवशात्, मात्रा-बाहुल्यादिति भावः, तत्र विष्णोरुदरस्थिताया त्रिलोक्या, सम्मातुं वर्त्तितुं, सुखेन स्थातुमित्यर्थः, न शक्नुमन्ति अशक्तानि सन्ति, ताम् एतां दामादरोदरदरीं, पूरयित्वा मधुध्वंसिनो विष्णोः, पाण्डुपद्मच्छद्मापन्नानि नाभिपुण्डरीकव्याजापन्नानि सन्ति, नाभीपथेन नाभिविवरेण, निरगुरिव वहिः निर्गतानि इव, रेजुरिति शेषः, विष्णोरुदरे सङ्कटवासयातनाभयात् नाभि-रूपमार्गेण वहिर्निर्गतानीवेत्यर्थः। अत्र पद्मच्छद्मना निरगु-रिवेति सापह्नवोत्प्रेक्षा, सा च त्रिलोकीयशसोः आधाराधेययोः आनुरूप्यवैलक्षण्यात् विलक्षणालङ्कारस्य इत्यनयोः सङ्करः ॥८५॥

अस्येति।—स्वकोशात् चर्ममयनिजपिधानादेव, विवरात् विलात्, आकृष्ट उद्धृतः, स्फुरत्कृष्णिमा व्यक्तकृष्णवर्णः, कम्पेन धूननेन, उन्मीलन्ती प्रकाशमाना, अराललोला वक्राविलासा, यस्य तादृशं वलनं गमनविशेषः यस्य सः प्रकटकुटिलगतिः इत्यर्थः, अस्य असिः एव भुजगः तेषां भूभुजां राज्ञां, भिये भीतये, भवति इति शेषः, यैर्नाम यैः नृपतिभिः किल, सङ्ग्रामेषु युद्धेषु, निजाङ्गुलीमयी स्वाङ्गुलीरूपा, महती सिद्धा अमोघा, ओषधी-वीरुत् ओषधिलता तस्याः, [ओषधी इति जातिविषयत्वात्

य: पृष्ठं युधि दर्शयत्यरिभटश्रेणीषु यो वक्रताम्
अस्मिन्नेव बिभर्त्ति यश्च किरति क्रूरध्वनिं निष्ठुर: ।
दोषं तस्य तथाविधस्य भजतश्चापस्य गृह्णन् गुणं
विख्यात: स्फुटमेक एष नृपति: सीमा गुणग्राहिणाम् ॥८७॥

स्त्रीत्वे वा ङीप्] पर्व ग्रन्थिं, ("ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी" इत्यमर:) आस्ये मुखे, विनिवेश्य निधाय, जाङ्गुलिकता विषवैद्यता, ("विषवैद्यो जाङ्गुलिक:" इत्यमर:) न आलम्बिता न स्वीकृता ; यथा मुखान्तर्गतौषधं गारुडिकं सर्पो न हन्ति तथा तदादेशं मौनमवलम्ब्य प्रणिपाताञ्जलिम् अकुर्वत: शत्रुनृपान् असौ नृपति: हन्ति इति भाव: । रूपकालङ्कारो व्यज्यत एव ॥ ८६ ॥

य इति ।—य; चाप: कश्चित् सैन्यश्च, युधि अरिभटश्रेणीषु शत्रुवीरसमूहेषु विषये, पृष्ठं पश्चाद्भागं, दर्शयति, धनुष आकर्षणेन सैन्यस्य च रणस्थलात् पलायनेन पृष्ठदर्शनं सम्भवतीति भाव:, य: अस्मिन्नेव नृपे स्वस्वामिन्येव च विषये, वक्रतां ज्याकर्षणेन कोटिद्वयस्य वक्रत्वं, कृतघ्नत्वादिरूपानार्जवञ्च, बिभर्त्ति, यश्च अस्मिन्नेव निष्ठुर: कठिनो निर्दयश्च सन् क्रूरध्वनिं शत्रूणां भयावह-टङ्कारशब्दम् अनेन सहाप्रियवाक्यञ्च, किरति विस्तारयतीत्यर्थ:, दोषं भुजं, भजत आश्रयत:, ("भुजबाहू प्रवेष्टो दो:" इत्यमर:) दोषमकार्य्यमाचरतश्च, तथाविधस्य तस्य चापस्य तथाविधस्य तस्य सैन्यस्य च, गुणं ज्यां, पूर्वप्रदर्शितशौर्य्यजैत्रत्वादिकञ्च, गृह्णन् आकर्षन् वर्णयंश्च, एष नृपति: कीकटेन्द्र:, एक एव गुणग्राहिणां मौर्वीग्राहिणां, धनुर्द्धारिणामित्यर्थ:, दोषं परित्यज्य गुणमात्र-ग्राहिणां सज्जनानामित्यर्थश्च, सीमा अवधि, श्रेष्ठ इति यावत्, स्फुटं व्यक्तं, विख्यात: प्रसिद्ध: । अत्र गुणग्राहिसीमात्वस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुकत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् अलङ्कार: ॥८७॥

अस्यारिप्रकरः शरश्च नृपतेः सङ्ख्ये पतन्तावुभौ
सोत्कारश्च न सम्मुखौ रचयतः कम्पश्च न प्रापतः ।
तद्युक्तं न पुनर्निवृत्तिरुभयोर्जागर्त्ति यन्मुक्तयो-
रेकस्तत्र भिनत्ति मित्रमपरश्चामित्रमित्यद्भुतम् ॥९८॥
धूलीभिर्दिवमन्धयन् बधिरयन्नाशाः खुराणां रवै-
र्वातं संयति खञ्जयन् जवजयैः स्तोतॄन् गुणैर्मूकयन् ।

अस्येति ।—अस्य नृपतेः अरिप्रकरः शत्रुसङ्घः, शरश्च एतौ उभौ सङ्ख्ये युद्धे, सम्मुखौ युगपत् एतदभिमुखं पराभिमुखञ्च, पतन्तौ सन्तौ, सोत्कारञ्च दुःखव्यञ्जकं दन्तमध्यनिर्गतं पवनवायुजन्यञ्च शब्दविशेषं, यत् न रचयतः, कम्पञ्च यत् न प्रापतः, बाणपतनक्षण एव मरणेन दुःखानुभवसमयाभावात् सोत्कारकम्पासम्भवः दृढमुष्टितया मुक्तबाणस्य दुर्निर्गतत्वाभावात् सोत्कारकम्पासम्भवश्चेति भावः, किञ्च मुक्तयोः एकत्र—संसारात्, अन्यत्र—चापाच्चेति भावः, उभयोः परशरयोः, यत् न पुनर्निवृत्तिः पुनर्जन्म प्रत्यागमनञ्च, जागर्त्ति तत् सर्वं युक्तं तयोरेव समानधर्मत्वात् इति भावः; किन्तु तत्र तयोः मध्ये, एकोऽरिसङ्घः, मित्रं सूर्य्यं, भिनत्ति, अपरः शरश्च, अमित्रं शत्रुं, भिनत्ति इति अद्भुतम्, अत्र अमित्रं भिनत्तीत्युक्त्या मित्र न भिनत्तीति च प्रतीयते असूर्य्यम्पश्येतिवत् नञः प्रसज्य प्रतिषेधार्थकत्वात्; इत्थञ्च तुल्यकर्मणोस्तयोर्मित्रभेद-मित्रभेदाभावरूपविरुद्धकर्मकारित्वादद्भुतम्। "द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्य्यमण्डलभेदिनौ। परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः॥" इति स्मृतेः। मित्रपदेन सूर्य्यमण्डलभेदनस्य वीरपुरुषायत्तत्वेन सम्भवात् अमित्रपदेन च शत्रून् भिनत्तीत्यविरोधात् विरोधाभासोऽलङ्कारः॥९८॥

धर्माराधनसन्नियुक्तजगता राज्ञाऽमुनाऽधिष्ठितः
सान्द्रोत्फालमिषात् विगायति पदा स्प्रष्टुं तुरङ्गोऽपि गाम् ॥९९॥
एतेनोत्कृत्तकण्ठप्रतिसुभटनटारब्धनाट्याद्भुतानां
कष्टं द्रष्टैव नाभूत् भुवि समरसमालोकिलोकास्पदेऽपि ।
अश्वैरश्वैरवेगैः क्षतखुरखुरलीमङ्कुमङ्क्ष्यमान-
क्ष्मापृष्ठोत्तिष्ठदन्धङ्करणरणधुरारेणुधारान्धकारात् ॥१००॥

धूलीभिरिति ।—संयति युद्धे, खुराणां धूलीभिः दिवम् अन्धयन् अन्तरीक्षचारिणां दृष्टीः प्रतिबध्नन्नित्यर्थः, रवैः शब्दैः, खुराणामिति शेषः, आशाः दिशः, तत्रत्यान् प्राणिन इत्यर्थः, बधिरयन् बधिरीकुर्वन्, जवजयैः वेगजयैः करणैः इत्यर्थः, अनिलानामिति भावः, वातं वायुं, खञ्जयन् पङ्गूकुर्वन्, वायोरप्यधिकवेग इत्यर्थः, गुणैः दयादाक्षिण्यादिभिः गुणसमूहैः, स्तोतॄन् मूकयन् मूकीकुर्वन्, गुणाधिकतया स्तोतुमशक्य इत्यर्थः, धर्माराधनसन्नियुक्तजगता जगतो धर्मैकसाधनकारिणा, अमुना राज्ञा अधिष्ठितः आरूढः, तुरगोऽपि अश्वोऽपि, सान्द्रोत्फालमिषात् वेगातिशयत्वात् निरन्तरम् ऊर्द्ध्वचरणनिक्षेपव्याजात्, पदा एकेनापि चरणेन, इति वेगातिशयोक्तिः, गां भुवं धेनुञ्च, स्प्रष्टुं विगायति निन्दति, न स्पृशति इति यावत् ; "गोब्राह्मणानलान् भूमिं गोच्छिष्टं न पदा स्पृशेत्" इति निषेधात् अयं राजा पापकारिणः उदासीनानपि दण्डयति अतः अहमस्य वाहको भूत्वा यदि पदा गोस्पर्शरूपं पापं कुर्य्यां तदा अहमपि दण्डनीयः स्यामिति बुद्ध्या एतदीयाश्वः पदा भुवं न स्पृशतीवेति भावः। अयं राजा धार्मिको जवनाश्वशाली चेति तात्पर्य्यम् ॥ ९९ ॥

एतेनेति ।—समरसमालोकिलोकास्पदे युद्धप्रेक्षकजनालये·

उन्मीलन्नीलनीलोत्पलदलदलनामोदमेदस्विपूर-
क्रोडक्रीडद्द्विजालीगरुदुदितमरुत्स्फालवाचालवीचिः।
एतेनाखानि शाखानिवहनवहरित्पर्णपूर्णद्रुमाली-
व्यालीढोपान्तशान्तव्यथपथिकदृशां दत्तरागस्तडागः ॥१०१॥

ऽपि, भुवि युद्धभूमौ, अस्वैरवेगैः अमन्दवेगैः, ("मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः" इत्यमरः) अश्वैः कृताभिः खुरखुरलीभिः खुरसञ्चारैः, मङ्क्षु सपदि, ("द्राक् मङ्क्षु सपदि द्रुते" इत्यमरः) सङ्क्षुभ्यमानात् सञ्चूर्ण्यमानात्, क्ष्मापृष्ठात् भूतलात्, उत्तिष्ठताम् उत्पतताम्, अन्धाः क्रियन्ते एभिरित्यन्धङ्करणाः दृष्टिशक्तिरोधिनः तेषाम्, ["आढ्यसुभग—"इत्यादिना ख्युन्-प्रत्ययः] रणस्य युद्धक्षेत्रस्य, धूरग्रं रणधुरा, ["ऋक्पूः—"इत्यादिना समासान्तः। तस्यां रेणूनां धूलीनां, धारा सन्ततिः, सैवान्धकारः तस्माद्धेतोः, एतेन राज्ञा, उत्कृत्तकण्ठैः छिन्नकण्ठैः, प्रतिसुभटैः परवीरैः एव, नटैर्नर्त्तकैः, कबन्धरूपैरिति यावत्, आरब्धानाम् आचरितानां, नाट्याद्भुतानां विस्मयावहनाटकप्रबन्धानाम् इत्यर्थः, द्रष्टैव दर्शक एव, न अभूत् द्रष्टुं न समर्थ एव इत्यर्थः, कष्टम् एतद्दुःखकरम् ॥१००॥

उन्मीलदिति।—उन्मीलन्तीनां स्फुरद्विलासानां, नीलोत्पलदलानां दलनेन विकासेन, य आमोदस्तेन मेदस्विनि परिपुष्टे, तद्बहुले इत्यर्थः, पूरक्रोडे जलराशेः उत्सङ्गे, क्रीडन्तीनां द्विजालीनां पक्षिगणानां, गरुदुदितस्य पक्षोत्थस्य, मरुतः वायोः, स्फालेन आस्फालनेन, वाचालः मुखरः, वीचिः तरङ्गः यस्य सः, शाखानिवहेन नवैर्हरिद्भिः हरितैः, नीलपीतमिश्रितवर्णैरित्यर्थः, पर्णैः पत्रैः, पूर्णाभिः द्रुमालीभिः तरुश्रेणीभिः, व्यालीढे, व्याप्तैः, उपान्तैः समीपवर्त्तितीरप्रदेशैः, शान्तव्यथानां

वृद्धो वार्द्धिरसौ तरङ्गवलिभं बिभ्रद्वपुः पाण्डुरं
हंसालीपलितेन यष्टिकलितस्तावद्वयोवंहिमा।
बिभ्रच्चान्द्रिकया च कं विकचया योग्यस्फुरत्सङ्गतं
स्थाने स्नानविधायिधार्मिकशिरोनत्याऽपि नित्यादृतः॥१०२॥

शमितमस्तापानां, पथिकदृशां दत्तरागो जनिताह्लादः, तडाग एतेन राज्ञा, अखातानि निखानितः; इति अस्य धर्मकार्य्येषु अनुराग सूचितः॥ १०१ ॥

पुनस्तडागमेव वर्णयति, वृद्ध इति।—तरङ्गैर्वलिभं वलियुक्तं, ["तुन्दिवलिवटेर्भः" इति मत्वर्थीयो भ-प्रत्ययः] हंसाल्येव पलितं शुक्लकेशत्वं तेन, ("पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ" इत्यमरः) पाण्डुरं शुभ्रं. वपुर्बिभ्रत्. यष्टिः प्रणालीस्तम्भः, जलपरिमाणार्थं जलमध्ये निक्षिप्तस्तम्भरूपा वा. अवलम्बनदण्डश्च, तया कलितोऽवष्टब्धः, तावान् यष्टिमङ्गातः, यष्ट्या अनुमितश्चेत्यर्थः, वयोवंहिमा पक्षिबाहुल्यं, वयोबाहुल्यञ्च यस्य सः, "प्रियस्थिर—"इत्यादिना बहुलशब्दस्य वंहादेशः। "खगबाल्यादिनोर्वयः." इत्यमरः] विकचया स्फुटया. विलुप्तकेशया च, चान्द्रिकया ज्योत्स्नया, शिरोरोगविशेषेण च, सह योग्यं स्फुरच्च सङ्गतं सम्बन्धो यस्य तत्. एकत्र—तत्सदृशनिर्मलम्. अन्यत्र —तद्युक्तञ्चेत्यर्थः. कं जलं. शिरश्च. बिभ्रत् स्नानविधायिनां स्नानाद्यनुष्ठातृणां, धार्मिकाणां धर्मचारिणाञ्च, स्त्रीपुंसामिति शेषः, [धर्मं चरतीति ठक्] शिरसां नत्या नमनेनापि, निमज्जनेन नमस्कारेण चेत्यर्थः, नित्यमादृतोऽसौ अयं, वार्द्धिः वार् वारि धीयते अस्मिन्निति वार्द्धिः तडागः, वृद्धः स्थविरोऽतिपूर्णश्च, स्थाने युक्तम्, ("युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने इत्यमरः)। रूपकालङ्कारः॥ १०२ ॥

तस्मिन्नेतेन यूना सह विहर पयःकेलिवेलासु बाले !
नालेनास्तु त्वदक्षिप्रतिफलनभिदा तत्र नीलोत्पलानाम् ।
तस्याथो देवतानां विशतु तव तनुच्छायमेवाधिकारे
तत्फुल्लाम्भोजराज्ये भवतु च भवदीयाननस्याभिषेकः ॥१०३॥
एतत्कीर्त्तिविवर्त्तधौतनिखिलत्रैलोक्यनिर्वासितै-
र्विश्रान्तिः कलिता कथासु जरतां श्यामैः समग्रैरपि ।
जाने कीर्त्तिमयादहो ! भयभरैरस्मादकीर्त्तिः पुनः
सा यन्नास्य कथापथेऽपि मलिनच्छाया बबन्ध स्थितिम् ॥१०४॥

तस्मिन्निति ।—हे बाले ! तस्मिन् तडागे, यूना एतेन राज्ञा सह, विहर क्रीडां कुरु, पयःकेलिवेलासु जलक्रीडाकालेषु, तत्र तडागे, नीलोत्पलानां त्वदक्ष्णोः प्रतिफलनात् प्रतिबिम्बनात्, भिदा भेदः, ["षिद्भिदादिभ्योऽङ्"] नालेनास्तु नालमेव त्वन्नेत्रप्रतिबिम्बसदृशनीलोत्पलानां भेदकमस्तु इत्यर्थः, तव तनोः छाया तनुच्छायं कायकान्तिः, शरीरप्रतिबिम्बं वा, ["विभाषा सेना—"इत्यादिना नपुंसकत्वम्] तस्य तडागस्य, पाथोदेवतानां जलदेवतानाम्, अधिकारे आधिपत्ये, विशतु आधिपत्यं करोतु इत्यर्थः, भवदीयाननस्य तस्य तडागस्य, फुल्लाम्भोजानां विकचपद्मानां, राज्ये आधिपत्ये, अभिषेकश्च भवतु, त्वन्नेत्रादिकं तदीयोत्पलादिकम् अतिशय्य वर्त्तिष्यत इत्यर्थः ॥१०३॥

एतदिति ।—एतस्य राज्ञः, कीर्त्तिविवर्त्तैः यशोविस्तारैः, धौतात् क्षालितात्, निखिलत्रैलोक्यात् निर्वासितैः निष्कासितैः, समग्रैः समस्तैरपि, श्यामैः श्यामवस्तुभिः, जरतां वृद्धानां, पुरुषाणामिति शेषः, ["प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि" इत्यमरः । "जीर्यतेरतृन्"इत्यतृन्-प्रत्ययः] कथासु विश्रान्तिः अवस्थानं, कलिता स्वीकृता ; एतद्यशोव्याप्त्या श्यामवस्तुजातं

अथावदद्भीमसुताङ्गितात् सखी जनैरकीर्त्तिर्यदि वाऽस्य नेष्यते।
मयाऽपि सा तत् खलु नेष्यते परं सभाश्रव:पूरतमालवल्लिताम्॥
॥ १०५ ॥

अस्य चौणिपते: पराड्डिपरया लचीकृता: सङ्ख्यया
प्रज्ञाचक्षुरवच्यमाणतिमिरप्रख्या: किलाकीर्त्तय:।

प्राचीनजनानां कथामात्रेषु शेषमासादित्यर्थ:; अकीर्त्ति: अपकीर्त्ति:, पुन: कीर्त्तिमयात् कीर्त्यात्मकात्, अस्मान्नृपात्, भयभर. भङ्गाभिभि:, जज्ञे जातं, [भावे लिट्] कीर्त्ति-कीर्त्योर्विरोधेन अकीर्त्ति: कीर्त्तिमयात् अस्मात् सुतराम् अपयादित्यर्थ:, कुत:? यत् यस्मात्, मलिनच्छाया सा अकीर्त्ति:, अस्य कदापिऽपि एतत्सर्वान्विताङ्गोऽपि, ख्यातं न बबन्ध भवास्थानं न प्राप, अकीर्त्तिलेशोऽप्यस्य नास्तीत्यर्थ:; यत एतत्कर्णोदये अकीर्त्तिकथाऽपि न श्रूयते इति भाव:॥ १०४॥

अथेति।—अथ सखी भीमसुताया इङ्गितात् अनभि-मतसूचकचेष्टित परिज्ञाय, अवदत्, किम्? इत्याह, अस्य अकीर्त्तिजनैर्नेष्यते नाङ्गीक्रियते, [इषे: कर्मणि लट्] यदि वा तत्राहं, मया सा एतदकीर्त्ति:, सभाया: श्रव:पूर: कर्णावतंस:, या तमालवल्लिता ता, परम् सम्, नेष्यते अपि? परन्तु प्रापयिष्यते खलु, [नयते: कर्मणि लट्] अहमस्य अपकीर्त्तिं सभाया आवयिष्यामि इत्यर्थ:॥ १०५॥

स्वय आवयति, अस्येति।—पराड्ड चरमा सङ्ख्या, ततोऽपि परया अधिकया, सङ्ख्यया लचीकृता विषयीकृता:, तत्सङ्ख्याता इत्यर्थ:, प्रज्ञैव चक्षुर्येषां ते प्रज्ञाचक्षुषो जात्यन्धा:, तैरवच्यमाणं तदेकग्राह्यं, यत्तिमिरं तत्प्रख्या:. तत्सदृशा:, अतिकृष्णा: इत्यर्थ:, अस्य चौणिपते: अकीर्त्तय:

गीयन्ते स्वरमष्टमं कलयता जातेन वन्ध्योदरात्
मूकानां प्रकरेण कूर्मरमणीदुग्धोदधेः रोधसि ॥ १०६ ॥

तदक्षरैः सास्मितविस्मितानना
निपीय तामीक्षणभङ्गिभिः सभाम् ।
इहास्य हास्यं किमभून्न वेति तं
विदर्भजा भूपमपि न्यभालयत् ॥ १०७ ॥

नलान्यवीक्षा विदधे दमस्वसुः
कनीनिकाऽऽगः खलु नीलिमालयः ।

अष्टमं स्वरं निषादादिसप्तस्वरात् अतिरिक्तं स्वरं, कलयता प्रयुञ्जानेन, वन्ध्यायाः अनपत्यायाः, उदरात् जातेन मूकानां प्रकरेण वृन्देन, कूर्मरमणीनां कूर्मस्त्रीणां, दुग्धानि क्षीराणि, तेषामुदधेः अब्धेः, रोधसि तीरे, गीयन्ते किल, तव कीर्त्तयः जनैराकर्ण्यन्ते इत्यर्थः, एतेनास्य अकीर्त्तयः सन्ति जनैरपि श्रुता इत्यर्थः प्रथमं प्रतीयते पर्यवसाने तु मङ्गादीनां परवाङ्-परत्वादिकं यथा अलीकं तथा एतस्याकीर्त्तयोऽपि खपुष्पादिवत् अलीका इति स्तुतिरेव गम्यते। अत्र निन्दया स्तुतिप्रतीतेर्व्याज-स्तुतिभेदालङ्कारः ॥ १०६ ॥

तदिति ।—विदर्भजा वैदर्भी, तस्याः सख्याः, अक्षरैः उपक्रमे अकीर्त्तिविधिरूपैः पर्यवसाने तु निषेधरूपैर्वाक्यैः, सास्मितानि हास्ययुक्तानि, विस्मितानि विगतस्मितानि च इति विरोधः आश्चर्य्यसंयुक्तानीति तत्परिहारः, आननानि यस्यास्तादृशी, तां सभाम् ईक्षणभङ्गिभिः दृष्टिविक्षेपैः, निपीय सस्पृहं दृष्ट्वा, इह एतद्वाक्ये, अस्य कीकटेश्वरस्यापि, हास्यं स्मितम्, अभूत् किम्? न वा अभूत् इति तं भूपम् अपि न्यभालयत् आलोकयत् ॥ १०७॥

कीकटेश्वरादवलोकनात् दमस्वसा, प्रतिनलमङ्ग

चकार सेवां शुचिरक्ततोचिताम्
मिलन्नपाङ्गः सविधे तु नैषधे ॥ १०८ ॥

दृशा नलस्य श्रुतिचुम्बिनेषुणा करेऽपि चक्रच्छलनम्रकार्मुकः।
स्मरः पराङ्गैरनुकल्प्य धन्विता जनीमनङ्गः स्वयमादधे ततः
॥ १०९ ॥

परिहरति, नलेति।—खलु यस्मात्, दमस्वसुः दमयन्त्याः, कनीनिका तारका, ("तारकाऽक्ष्णः कनीनिका" इत्यमरः) नालिम्ना नैल्यस्य मालिन्यस्य च, आलयः आश्रयः, अत एव नलादन्यस्य पुंसः, वीक्षां वीक्षणं, ["गुरोश्च हलः" इति स्त्रियाम् अ-प्रत्यये टाप्] तदेवागोऽपराधं पापञ्च, ("पापापराधयोरागः" इत्यमरः) विदधे, मलिनात्मानो हि मलिनकृत्यमेवाचरन्तीति भावः; अपाङ्गस्तु कटाक्षः पुनः, सविधे समीपस्थे, नैषधे सत्यनले, मिलन् ससक्तः, शुचिरक्तः श्वेतरक्तो निर्मलानुरक्तश्च तस्य भावस्तत्ता तदुचितां सेवां रञ्जनं, चकार, साधवः साध्वेवाचरन्तीति भावः। एतेन कीकटपतावृजुदृष्टिपातादनुरागाभावो नैषधे, कटाक्षपातादनुरागश्चेति गम्यते; अत एव ऋजुदृष्ट्या कीकटवीक्षणम् अपि सखीवाक्यनिमित्तस्यानुसन्धानलौल्यात्; अपाङ्गेनान्यदर्शने एव दोषः न तु ऋजुदृष्ट्या इत्यदोषः ॥ १०८ ॥

तदा नलोऽपि तां सानुरागम् अवैक्षत इत्याह, दृशेति।—स्वयम् अनङ्गोऽङ्गरहितः, अत एव स्मरो नलस्य दृशा दृष्ट्यैव, कटाक्षरूपयेति भावः, श्रुतिचुम्बिना कर्णान्ताकृष्टेन, इषुणा करणेन, तथा करेऽपि नलस्यैव करेऽपि, चक्रच्छलेन राजलक्षणचक्ररेखाव्याजेन, नम्रः अत्यन्ताकर्षणात् कोटिद्वयसंलग्नः, आनतः कार्मुकः यस्य सः, पराङ्गैः परस्य नलस्य, अङ्गैः

उत्कण्टका विलसदुज्ज्वलपत्त्रराजि-
रामोदभागनपरागतराऽतिगौरी ।
रुद्रक्रुधस्तटरिकामधिया नले सा
वासार्थितामधृत काञ्चनकेतकीव ॥ ११० ॥

दृगादिभिः, परकीयसाधनैरेवेत्यर्थः, धन्वितां धानुष्कत्वम्, अनुकल्प्य, मुख्याभावे प्रतिनिधिरपि अङ्गत्वेन कल्प्यते इति शास्त्रात् कुशकाशवत् धानुष्कत्वेन सम्पाद्य, ततो जनीं बधूम्, आर्दयत अपीडयत् ; दमयन्त्यपि नलकटाक्षेण कामपीडिता अभूदिति तात्पर्य्यम ॥ १०९ ॥

उत्कण्टकेति ।—उत्कण्टका उद्गतपुलका, अन्यत्र—उदग्रसूचिका, विलसन्ती शोभमाना, उज्ज्वला नीलपीतादिवर्णदीप्ता, कान्तिमती च, पत्त्रराजिः पत्त्ररचना, अन्यत्र—दलपङ्क्तिः यस्याः सा, आमोदं हर्षं, परिमलञ्च भजतीति आमोदभाक् [भजो ण्विः । "आमोदो गन्धहर्षयोः" इति विश्वः] अतिशयेन अपगतरागा न भवतीत्यनपरागतरा अतिशयानुरागवती, अन्यत्र —नास्ति परागः पुष्परजो यस्यामिति अपरागा, अतिशयेन सा न भवतीति अनपरागतरा अतिशयपरागयुक्ता इत्यर्थः, [उभयत्राप्यतिशयार्थे तरप्] गौरीं पार्वतीम् अतिक्रान्ता गुणैरित्यतिगौरी अत्यन्तगौरवर्णेति चोभयत्रापि योज्यम् ; सा दमयन्ती, रुद्रक्रुधः रुद्रे महादेवे, क्रुधः शापाधीनस्वपरित्यागजन्यक्रोधात्, तटरिकामधिया अयं रुद्रशत्रुः काम इति भ्रान्त्या, आगता इति शेषः, काञ्चनकेतकीवेत्युत्प्रेक्षा, नले वासार्थितां स्वयंवरेण निवासाकाङ्क्षाम, अधृत धृतवती, [धरतेः कर्त्तरि लुङ्, स्वरितत्वात्तङ्] ; दमयन्ती नलाभिलाषुका आसीत् इति तात्पर्य्यम् ॥ ११० ॥

तत्रालीकनले चलेतरमनाः साम्यान्मनागप्यभू-
दप्यग्रे चतुरः स्थितान्न चतुरा पातुं दृशा नैषधान्।
आनन्दाम्बुनिधौ निमज्य नितरां दूरं गता तत्तला-
लङ्कारीभवनाज्जनाय ददतौ पातालकन्याभ्रमम ॥१११॥
सर्वस्वं चेतसस्तां नृपतिरपि दृशे प्रीतिदायं प्रदाय
प्रापत्तद्दृष्टिमिष्टातिथिममरदुरापामपाङ्गोत्तरङ्गाम्।

तदिति।—सा दमयन्ती तत् तस्मिन्, नालीकनले अलीकनलो न भवतीति नालीकनलस्तस्मिन् सत्यनले इत्यर्थः, चलेतरमना अदृष्टवशात् निश्चलचित्ता सती, तत्रैव दृढ़ानुरागिणी सतीत्यर्थः, आनन्दाम्बुनिधौ निमज्य नितरा दूरं गता आनन्दस्य चरमसीमां गता, अन्यत्र—समुद्रस्य तलं प्राप्ता, तस्य तलस्य अलङ्कारीभवनात् आभरणीभावात्, अन्यत्र—तत्रावस्थानादित्यर्थः, जनाय आलोकयितृजनाय, पातालकन्याभ्रमं नागकन्याभ्रमं, ददती सौन्दर्य्यातिशयात् आनन्दातिशयजनितनिमेषरहितत्वात् समुद्रतलगमनाच्च किमियं नागकन्येति बुद्धिं जनयन्ती सती, अग्रे स्थितानपि चतुरो नैषधान् इन्द्रादिमायानलान्, साम्यात् सत्यनलसादृश्यात्, मनागीषत् अपि, दृशा कटाक्षेण, पातुं द्रष्टुं, ["शकधृष—"इत्यादिना अस्त्यर्थयोगात्तुमुन्] चतुरा निपुणा, नाभूत्; सा दमयन्ती व्यवहितमपि सत्यनलं प्राक्तनादृष्टवशात् कटाक्षैः पश्यति स्म इन्द्रादिमायानलांस्तु सम्मुखस्थान् ऋजुदृष्ट्येव पश्यति स्मेति तात्पर्य्यम् ॥ १११ ॥

सर्वस्वमिति।—नृपतिरपि सत्यनलोऽपि, चेतसो हृदयस्य, सर्वस्वं सर्वधनभूतां, हृदयात् अनपेतामित्यर्थः, तां दमयन्तीं, दृशे स्वचक्षुषे, प्रीतिदाय पारितोषिकदान, ("दायो दाने

आनन्दान्ध्येन बन्ध्यानकृत तदपराकूतपातान् स तस्याः
पत्या पीयूषधारावलनविरचितेनाशुगेनाशु लीढः॥ ११२॥
श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।
तस्य द्वादश एष मातृचरणाम्भोजालिमौलेर्महा-
काव्येऽयं व्यगलन्नलस्य चरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः॥११३॥

यौतुकादिधने वित्ते च पैतृके" इति वैजयन्ती) प्रदाय पूर्वं निरन्तरध्यानेन मनसैव सा साक्षात्कृता, इदानीं चक्षुषा तां साक्षात्कृत्येति भावः, अमरैरपि दुरापां दुष्प्रापाम्, अपाङ्गैः उत्तरङ्गां तरङ्गितां, तस्याः दमयन्त्याः, दृष्टिं तत्कटाक्ष-रूपदृष्टिमेव, इष्टातिथिं प्रियबन्धुं, प्रापत् लब्धवान्, स्वयञ्च तया कटाक्षेण वीक्षित इत्यर्थः; अथ स नृपः, तस्याः पत्या कामेन, पीयूषधारावलनविरचितेन अमृतधारानिष्यन्दलिप्तेन, आशुगेन शरेण. तत्तिर्य्यग्दृष्टिरूपेणेत्यर्थः, आशु लीढः विद्धः सन्,आनन्देन आन्ध्यं मोहं, पारवश्यमिति यावत्, तेन, तदपरान् तस्याः भैमीदृष्टेः, अपरान् प्रथमदृष्टिपातानन्तरभाविनः, आकूतेन पातान् साभिलाषदृष्टिपातान्, बन्ध्यान् अफलान्, अकृत कृतवान्, प्रथमदृष्टिपातजनितानन्दमग्नस्तस्यास्तदनन्तरदृष्टि-पातान् नावलोकयामासेत्यर्थः॥ ११२॥

श्रीहर्षमिति।—मातृचरणाम्भोजयोः अलिमौलेः भृङ्गाय-मानमौलेरित्यर्थः॥ ११३॥

त्रयोदशः सर्गः ।

कल्पद्रुमान् परिमला इव भृङ्गमाला-
मात्माश्रया निखिलनन्दनशाखिवृन्दात् ।
तां राजकादपगमय्य विमानधुर्य्याः
निन्युर्नलाकृतिधरानथ पञ्च वीरान् ॥ १ ॥
साक्षात्कृताखिलजगज्जनताचरित्रा
तत्राधिनाथमधिकृत्य दिवस्तथा सा ।

कल्पद्रुमानिति ।—अथ नले कटाक्षपातानन्तरं, विमानधुर्य्याः शिविकाभृतः, आत्माश्रयाम् आत्मा स्वम्, आश्रयोऽधिकरणं यस्याः तां स्वाधारां, स्ववाह्यविमानावास्थतत्वेन परम्परया धुर्य्याश्रितामित्यर्थः, तां दमयन्तीं, परिमलाः सौरभविशेषाः, आत्माश्रया स्वोपजीविनीं, परिमलाश्रितामित्यर्थः, भृङ्गमाला निखिलात् नन्दनशाखिवृन्दात् अपगमय्य कल्पद्रुमान् पञ्चामरतरूनिव, राजकात् राजसमूहात्, [“गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराज—” इत्यादिना समूहार्थे वुञ्] अपगमय्य अपनीय, नलाकृतिधरान् नलरूपधारिणः ; यस्य या आकृतिस्तद्धारित्वं तस्यापि सम्भवतीति नलस्यापि नलाकृतिधारित्वं सङ्गच्छते ; पञ्च वीरान् नलसहितान् इन्द्रादीन्, निन्युः प्रापयामासुः ॥ १ ॥

साक्षादिति ।—अथ पञ्चवीरप्रापणानन्तरं साक्षात्कृतम् अखिलजगतां जनताया जनसमूहस्य, चरित्रं यया तादृशी, सा सरस्वती, तत्र पञ्चसु मध्ये, दिवोऽधिनाथम् इन्द्रम्, अधिकृत्य

ऊचे यथा स च शचीपतिरभ्यधायि
प्राकाशि तस्य न च नैषधकायमाया ॥ २ ॥

ब्रूम: किमस्य वरवर्णिनि ! वीरसेनो-
द्भूतिं द्विषद्बलविजित्वरपौरुषस्य ? ।
सेनाचरीभवदिभाननदानवारि-
वासेन यस्य जनितासुरभी रणश्री: ॥ ३ ॥

निर्दिश्य, तथा तेन प्रकारेण, ऊचे उवाच, यथा येन प्रकारेण, स च शचीपति: इन्द्र:, अभ्यधायि अभिहितो भवति, तस्य इन्द्रस्य, नैषधकायमाया नलरूपकल्पना च, न प्राकाशि न प्रकाशिता भवति ॥ २ ॥

अथ लोकपालान् नलञ्च प्रत्येकं चतुर्भि: श्लोकै: श्लेषभङ्ग्या वर्णयति, ब्रूम इत्यादि।—वरवर्णिनि ! हे उत्तमाङ्गने ! ("उत्तमा वरवर्णिनी" इत्यमर.) द्विषत: शत्रो:, बलस्य बलासुरस्य, अन्यत्र —द्विषतो बलाना, ("बलाऽसुरं बलं सैन्ये" इति वैजयन्ती) विजित्वरपौरुषस्य जित्वरपराक्रमस्य, अस्य वरस्य, इन्द्रनलयो: सामान्यनिर्देश., वीरसेनाना पराक्रान्तसैनिकानाम्, उद्भूतिम् उज्जृम्भण, शौर्य्यप्रकाशनमित्यर्थ., अन्यत्र—वीरसेनात् तदाख्य-नृपात्, उद्भूतिम् उत्पत्तिं, किं ब्रूम: ? कथं वर्णयाम: ? यस्य वीरस्य, रणश्री: सेनाचरीभवता. सैनिकायमानयो:, इभानन-दानवार्य्यो: विनायकविष्णु:, वासेनाधिष्ठानेन, जनिता असुराणां भीर्यया सा तादृशी. जातेति शेष । अन्यत्र—सेनाचरीभवता सेनासञ्चारिणाम्, इभानां गजानाम्, आननेषु दानवारीणा मदजलानां, वासेन वासनया, सुरभि: जनिता सुगन्धि: कृता। ["द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण:"] ॥ ३ ॥

शुभ्रांशुहारगणहारिपयोधराङ्क-
शुम्भीन्द्रचापखचितद्युमणिप्रभाभिः।
अन्वास्यते समिति चामरवाहिनीभि-
र्यात्रासु चैष बहुलाभरणार्चिताभिः॥ ४॥

भूमीभृतः समिति जिष्णुमपव्यपायं
जानीहि न त्वमघवन्तममुं कथञ्चित्।
गुप्तं घटप्रतिभटस्तनि! बाहुनेत्रं
नालोकसेऽतिशयमद्भुतमेतदीयम्॥ ५॥

शुभ्रेति।—एष वीरः, इन्द्रनलयोः साक्षान्निर्देशेऽपि अत्र इन्द्र इत्यर्थः, शुभ्रांशुः चन्द्रः, हरस्येमे हाराः, गणाः प्रमथाः, हरस्यापत्यं पुमान् हारिः स्कन्दः, पयोधराङ्कशुम्भिना मेघोत्सङ्ग-सङ्गिना, इन्द्रचापेन खचिताः मिश्रिताः, द्युमणिप्रभाः सूर्य्य-तेजांसि यत्र तादृशीभिः, बहुरनेकः, लाभः त्रिलोकीविजयादिः यस्मिन् तादृशे रणे अर्चिताभिः पूजिताभिः, [अर्च पूजायां कर्मणि क्तः] अमरवाहिनीभिः सुरसेनाभिः, समिति रणे च, युद्धक्षेत्रे च इत्यर्थः, यात्रासु रणयात्रासु च, अन्वास्यते अनुगम्यते उपास्यते च। अन्यत्र तु—एषः नलः, शुभ्रांशुभिः उज्ज्वलमयूखैः, हारगणैः मुक्ताहारजालैः, हारिपयोधराङ्कशुम्भिभिः मनोहरकुचोत्सङ्ग-सङ्गिभिः, इन्द्रचापैः तत्तुल्यविविधवर्णविशिष्टभूषणदीप्तिभि-रित्यर्थः, खचिता मिश्रिताः, द्युमणेः सूर्य्यस्य, सूर्य्यकान्तमणे-रित्यर्थः प्रभाः यासां तादृशीभिः, बहुलैः आभरणैः अलङ्कारैः, अर्चिताभिः भूषिताभिः, चामरवाहिनीभिः चामरधारिणीभिः, समिति सभायां, यात्रासु देवतामहोत्सवेषु च, अन्वास्यते॥४॥

भूमीति।—घटप्रतिभटस्तनि! घटस्य प्रतिभटौ प्रतिस्पर्द्धिनौ, स्तनौ यस्यास्तथाभूते, हे घटपमितकुचे! समिति संयति,

लेखा नितम्बिनि ! बलादिसमृद्धराज्य-
प्राज्योपभोगपिशुना दधते सरागम्।
एतस्य पाणिचरणं तदनेन पत्या
सार्द्धं शचीव हरिणा मुदमुद्वहस्व ॥ ६ ॥

भूमीभृत: पर्वतान्, जिष्णुं जेतारं, ["न लोका—"इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया] अविद्यमान: पवे: वज्रस्य, अपायो यस्य तम् अपव्यपायं नित्यवज्रहस्तम्, अमुं वीरं, कथञ्चित् अपि अमघवन्तं मघवत इन्द्रादन्यं, न तु जानीहि नैव विद्धि, इन्द्रमेवामुं विद्धि इत्यर्थ:। इन्द्रश्चेदस्य सहस्रं क्व गतम् ? तत्राह, गुप्तं नलरूपधारणार्थमेव निगूहितम्, अतिशयम् अद्भुतम् एतदीयं बाहुनेत्रं बहुनेत्रत्वं, [युवादित्वादण्-प्रत्यय:] नालोकसे न पश्यसि। अन्यत्र तु—समिति भूमीभृतो राज्ञ:, जिष्णुं जेतारम्, अपव्यपायम् अपगत: व्यपाय: रणात् पलायनं यस्य तं रणादपलायमानम्, अमुं वीरं नलं, त्वं कथञ्चिदपि अघवन्तं पापवन्तं, न जानीहि, पुण्यश्लोकत्वादस्येति भाव:। गुप्तं रक्षितम्, अक्षतम् इत्यर्थ:, बहूनां नेता तस्य भावस्तं बाहुनेत्रं राजाधिराजत्वं, [पूर्ववदण्-प्रत्यय:] हे दमयन्ति ! नालोकसे किम् ? इति काकु:। अन्यत् समानम् ॥ ५ ॥

लेखा इति।—नितम्बिनि ! हे प्रशस्तनितम्बे ! [प्रशंसा-यामिनि:] बलादीनां बलाद्यसुराणां, यानि समृद्धानि राज्यानि तेषां प्राज्योपभोगस्य प्रभूतसुखानुभवस्य, पिशुना: खला:, द्वेष्टार इत्यर्थ:, तदसहमाना: इति यावत्, लेखा: देवा:, ("अमरा निर्जरा देवा लेखा अदितिनन्दना:" इत्यमर:) एतस्य वीरस्य, इन्द्रस्येत्यर्थ:, पाणिचरणं पाणिचरणौ, [प्राण्यङ्ग-त्वादेकवद्भाव:] सरागं सानुरागं, दधते शिरसा धारयन्ति,

आकर्ण्य तुल्यमखिलां सुदती लगन्ती-
माखण्डलेऽपि च नलेऽपि च वाचमेताम्।
रूपं समानमुभयत्र विगाहमाना
श्रोत्रान्न निर्णयमवापदसौ न नेत्रात्॥ ७॥

प्रणमन्तीत्यर्थः, [धाङः कर्त्तरि लट्तिङि बहुवचनम्] तत्तस्मात्, अनेन हरिणा देवेन्द्रेण, पत्या सार्द्धं शचीव मुदम् उद्वहस्व, शच्याः सपत्नी भवेत्यर्थः; इत्येकोऽर्थः। अन्यस्तु—सरागम आताम्रम्, एतस्य वीरस्य, नलस्येत्यर्थः, पाणिचरणं कर्त्तृ, बलादीनि राज्याङ्गानि, ("स्वाम्यमात्यसुहृत्कोश-राष्ट्र-दुर्गबलानि च। राज्याङ्गानि प्रकृतयः—" इत्यमरः) तैः समृद्धस्य राज्यस्य यः प्राज्योपभोगः तस्य पिशुनाः सूचकाः, लेखाः चक्रध्वजादिरेखाः, दधते [दध धारणे इति धातो-र्भौवादिकाल्लट्तङेकवचनम्] तदनेन वीरेण, नलेनेत्यर्थः, पत्या सार्द्धं हरिणा शचीव मुदम उद्वहस्व॥६॥

आकर्ण्येति।—सुदती शोभना दन्ता यस्याः सा, [अत्र दन्तस्य दत्रादेशलक्षणाभावात् "अग्रान्त—"इत्यादिसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् दत्रादेशः इत्येके। सुदत्यादि-शब्दाना स्त्र्यभिधायितया योगरूढत्वात् "स्त्रिया सञ्ज्ञायाम्"इति विकल्पात् दत्रादेश इति केचित्। एतदेवाभिप्रेत्य "सुदत्यादयः प्रतिविधेयाः" इत्याह वामनः। उगितश्चेति ङीप्] असौ भैमी, आखण्डलेऽपि च इन्द्रेऽपि च, नलेऽपि च, तुल्यम् अविशेषेण, लगन्तीं सम्बध्नतीम्, एताम् अखिला वाचम् आकर्ण्य उभयत्र इन्द्रनलयोः, समानं निर्विशेषं, रूपम् आकारं, विगाहमाना अपि दर्शं दर्शम् आलोचयन्ती, श्रोत्रात् श्रवणेन्द्रियात्, निर्णय न अवापत् सरस्वतीकृतवर्णनाया व्यक्तिविशेषा-

शक्र: किमेष निषधाधिपति: स वेति ?
दोलायमानमनसं परिभाव्य भैमीम्।
निर्दिश्य तत्र पवनस्य सखायमस्यां
भूयोऽसृजत् भगवती वचसां स्रजं सा ॥ ८ ॥
एष प्रतापनिधिरुद्गतिमान् सदाऽयं
किं नाम नार्जितमनेन धनञ्जयेन ?।

बोधकत्वादयम् इन्द्रो नलो वेति निश्चयं न लेभे। [आप्नोते: लुङि लृदित्वात् "पुषादिद्युत—"इत्यादिना च्लेरङादेश:] नेत्रात् चक्षुरिन्द्रियाच्च, न निर्णयमवापत् इन्द्रनलयो: समानाकारतया पुन: पुनर्दृष्ट्वाऽपि न निश्चेतुं शशाकेत्यर्थ: ॥७॥

शक्र इति।—अथ सा भगवती सरस्वती, भैमीम् एष वीर:, शक्र: किम् ? स स्वप्राणनाथ, निषधाधिपति: नल:, वेति दोलायमानमनसं दृश्या: शेषोक्त्या आकारसाम्याच्च सन्दिग्धचित्तां, परिभाव्य समवेक्ष्य, तत्र पञ्चवीरमध्ये, पवनस्य सखायम् अग्निं, निर्दिश्य हस्तेन प्रदर्श्य, अस्यां भैम्या विषये, भूयो वचसा स्रजं वाक्यपरम्पराम्, असृजत् जगादित्यर्थ: ॥ ८ ॥

एष इति।—एष वीर:, प्रतापस्य तेजस:, निधि:, अयं सदा उद्गतिमान् ऊर्द्ध्वगमनवान्, धनानि विचित्रवस्तूनि जयतीति धनञ्जयो धनञ्जयसंज्ञक: पार्थ:, अर्जुन: इति यावत्, ["संज्ञाया भृतृवृजि—"इत्यादिना खचि मुमागम:] तेन कान्तो, अनेन अग्निना कारणेन, किं नाम किं किल, नार्जितम् ? न लब्धम् ? खाण्डवदहनकाले सन्तुष्टस्याग्ने: सकाशात् रथाक्षयतूणगाण्डीवादिकं प्राप्य पार्थेन विजित्य सर्वञ्च उपलब्धमेवेत्यर्थ: ; केचित्—धनञ्जयेन अग्निना, ("धनञ्जय: सर्पभेदे ककुभे देहमारुते। पार्थेऽग्नौ" इति मेदिनी) अनेन

हेम प्रभूतमधिगच्छ शुचेरमुष्मात्
नास्त्यत्र कस्यचन भास्वररूपसम्पत् ॥ ९ ॥
अत्यर्थदीप्तिपटुताकवलीभवत्त-
त्सर्वाधिकरणप्रभवस्य भूतिः ।
अप्यङ्गरागजननाय महेश्वरस्य
सञ्जायते रुचिरकर्णि ! तपस्विनोऽपि ॥ १० ॥

कर्त्ता, किं नाम अग्निर्वैश्वानरो वह्निरित्यादिकं किं नामधेय-मिति व्याचक्षते. हेम सुवर्णं, शुचेः शुचिनामकात्, अमुष्मात् अग्नेः, ("शुचिरग्नावाश्मशृङ्गारष्वाषाढे शुद्धमन्त्रिणि" इति मेदिनी) प्रभूतम् बहुलम्, अधिगच्छ विद्धि ; "अग्नेरपत्यं सुवर्णम्" इति स्मरणादिति भावः। भास्वररूपस्य रूपान्तर-प्रकाशकरूपस्य, सम्पत् समृद्धिः, कस्यचन इतोऽन्यस्य कस्यचिदपि, नास्त्येव। अन्यत्र तु—एषः प्रतापस्य कोषदण्डज-तेजोविशेषस्य, निधिः, ("स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोष-दण्डजम्" इत्यमरः) अयं नलः, सदा उन्नतिमान् उदयवान्, नित्याभ्युदयशालीत्यर्थः ; अनेन कर्त्ता, जयेन करणेन, किं नाम धनं नार्जितम् ? अर्जितमेव एवं सम्पादितम् इत्यर्थः. "धनञ्जयस्य विजितम्" इति स्मरणादिति भावः ; शुचेः पवित्रात्, अमुष्मात् नलात्, प्रभूतं प्राज्यं, हेम सुवर्णम्, अधिगच्छ प्राप्नुहि, एतत्परिणयनात् आढ्या भवेत्यर्थः ; भाः कान्तिः, स्वरः कण्ठध्वनिः, रूपं सौन्दर्यं, तेषां सम्पत् कस्यचन इतोऽन्यस्य कस्यापि, नास्त्येव ॥ ९ ॥

अत्यर्थेति।—रुचिरकर्णि ! हे कमनीयकर्णि ! ["नासि-कोदर—"इत्यादिना विकल्पात् ङीष्]. अत्यर्थया अतिमात्रया, दीप्तिपटुतया ज्वालापाटवेन, कवलीभवत् ग्रासीभवत्, इन्धनो-

एतन्मुखा विबुधसंसदमावशेषा
माध्यस्थ्यमस्य यमतोऽपि महेन्द्रतोऽपि ।
एन महस्विनमुपेहि सदारुणाच्चै-
र्येनामुना पितृमुखि ! भ्रियते करश्रीः ॥ ११ ॥

भवदिति यावत्, तत्तत् पार्थिव तृणकाष्ठादिपार्थिवद्रव्य-मेव, अधिकरणम् आश्रयः, तदेव प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणं यस्य एवम्भूतस्य अग्नेः सम्बन्धिनी, भूतिर्भस्मापि, तपस्विना महेश्वरस्याप्यङ्गरागजननाय अनुलेपसम्पादनाय, सञ्जायते भवति । अन्यत्र तु—अत्यर्थं हेतिपटुता आयुधसामर्थ्यं, ("हेतिः स्यादायुधज्वाला-सूर्यतेजःसु योषिति" इति मेदिनी) तस्याः केवलीभवाद्भिः तैः तैः पार्थिवैः राजभिः सह, अधिको रणः स एव प्रभवः कारणं यस्य तादृशस्य, रणात् राज्यलाभेन रणस्य राज्यकारणत्वेऽपि राजकारणत्वमुपचर्यते इति बोध्यम् ; तत्स्याति श्रियः, भूतिः विजयलब्धा सम्पत्, ("भूतिर्भस्मनि सम्पदि" इत्यमरः) महेश्वरस्य महैश्वर्यशालिनोऽपि, तपस्विनः अपि निवृत्तरागस्यापि जनस्य, रागजननाय अनुरागोत्पादनाय, आकर्षणायेत्यर्थः, सञ्जायते, अङ्गत्यामन्त्रणे ॥ १० ॥

एतदिति ।—पितुर्मुखमिव मुखं यस्याः तस्याः सम्बुद्धिः 'हे पितृमुखि !, ("धन्या पितृमुखी कन्या धन्यो मातृमुखः सुतः" इति सामुद्रिकवचनात्) अशेषा समग्रा, असौ विबुधसंसत् देवसभा, एष अग्निः एव, मुखमास्यं यस्याः सा एतन्मुखा, ("अग्निमुखा वै देवाः" इति श्रुतेः, "वह्निमुखः क्रतुभुजः" इत्यभिधानाच्च) अस्य अग्नेः, यमतो महेन्द्रतोऽपि यमस्य महेन्द्रस्य च, [षष्ठ्यर्थे सार्वविभक्तिकस्तसिल्] माध्यस्थ्यं मध्यस्थानवर्त्तित्वं, तन्मध्यवर्त्तित्वमित्यर्थः, आग्नेयकोणस्थितत्व-

नैवाल्पमेधसि पटोः रुचिमत्त्वमस्य
मध्येसमिन्निवसतो रिपवस्तृणानि ?।
उत्थानवानिह पराभवितुं तरस्वी
शक्यः पुनर्भवति केन विरोधिनाऽयम् ? ॥ १२ ॥

मिति यावत्, अग्निकोणाधिपस्याग्नेः दक्षिणपूर्वदिगधिपयोः यमेन्द्रयोः मध्यवर्त्तित्वादिति भावः, महस्विनं तेजस्विनम्, एनम् उपेहि प्राप्नुहि, सदारुणा दारुसहितेन, सेन्धनेनेत्यर्थः, येनामुना अग्निना, उच्चैर्महती, करश्रीः अंशुसम्पत्, ध्रियते धार्य्यते। अन्यत्र तु—अशेषा अमी विबुधसंसत् विद्वत्सभा, एतन्मुखा एतत्प्रधाना, एतदेकशरणेत्यर्थः, तथा अस्य नलस्य, यमतो यमात्, महेन्द्रतो महेन्द्राच्च, [पञ्चम्यास्तसिल्] माध्यस्थ्यम् औदासीन्यं, शत्रुमित्रयोः समानदृष्ट्या(?)पक्ष-पातित्वेन समदर्शित्वमित्यर्थः, महस्विनं तेजस्विनम् उत्सववन्तं वा, ("महस्तूत्सवतेजसोः" इत्यमरः) एनमुपेहि, सदा सर्वदा, येनामुना नलेन, अरुणा आताम्रा, उच्चैः करश्रीर्हस्तशोभा, ("बलिहस्तांशवः कराः" इत्यमरः,) ध्रियते ॥ ११ ॥

नेति।—पटोर्दाहसमर्थस्य, अस्य वीरस्य अग्नेः, एधसि इन्धने, रुचिमत्त्वं दाहाभिलाषित्वं दीप्तिशालित्वं वा, अल्पं नैव अनल्पमेव इत्यर्थः ; समिधां काष्ठानां मध्ये मध्येसमित्, ["पारे मध्ये षष्ठ्या वा" इत्यव्ययीभावः] निवसतः, तस्येति शेषः, तृणानि रिपवः विद्विषः, किम् ? इति काकुः, काष्ठानि दहतोऽस्य तृणानि न गण्यानीत्यर्थः ; उत्थानवानूर्द्ध्वगतिमान्, तरस्वी वेगवान्, प्रबलवेगेन प्रज्वलित इत्यर्थः, अयम् अग्निः, पुनरिह सृष्टौ, विरोधिना केन अम्बुना, ("कं शिरोऽम्बुनोः" इत्यमरः) पराभवितुं शक्यो भवति किम् ?

साधारणीं गिरमुषर्बुधनैषधाभ्या-
मेतां निपीय न विशेषमवाप्तवत्याः।
ऊचे नलोऽयमिति तं प्रति चित्तमेकं
ब्रूते स्म चान्यदनलोऽयमितीदमीयम् ॥ १३ ॥

इति काकुः, नैव शक्य इत्यर्थः, दिव्यस्य अस्य अनिर्वाणत्वादिति भावः। अन्यत्र—पटोः अतिप्रगल्भस्य, वाग्मिन इत्यर्थः, अस्य नलस्य, अल्पमेधसि मन्दप्रज्ञे, ["नित्यमसिच् प्रजामेधयोः" इत्यत्र नित्यग्रहणसामर्थ्यात् "मन्दाल्पाभ्याञ्च मेधायाः" इति वृत्तिकार-वचनाच्च नञादिभ्योऽन्यत्राप्यसिच्-प्रत्ययः] रुचिमत्त्वमादरः, नैव ; सध्येमसित् युद्धमध्ये, ("समित्याजिसमिद्युधः" इत्यमरः) निवसतः अस्य रिपवः तृणानि तृणप्राया इत्यर्थः ; उत्थानवान् पौरुषसम्पन्नः, उद्यमशीलो वा, ("उत्थानमुद्यमे तन्त्रे पौरुषे पुस्तके रणे" इति मेदिनी) तरस्वी शूरः, ("वेगि शूरौ तरस्विनौ" इत्यमरः) अयं पुनः केन विरोधिना पराभवितुं शक्यो भवति ? न केनापीत्यर्थः। भवतीति दमयन्त्याः सम्बोधनं वा ॥ १२ ॥

साधारणीमिति।—उषसि बुध्यते इत्युषर्बुधोऽग्निः, ["अग्निर्वैश्वानरो वह्निः शोचिष्केश उषर्बुधः" इत्यमरः। "इगुपध—"इति कः, "अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः" इति रेफादेशः] स च नैषधो नलश्च ताभ्यां, साधारणीं समानाम्, ["आग्नीध्र-साधारणादञ्" इति वक्तव्यादञि "टिड्ढाणञ्—" इत्यादिना ङीप्] एतां गिरं निपीय आकर्ण्य, विशेषं परस्परभेदकधर्मं, नावाप्तवत्याः अप्राप्तवत्याः, भैम्याः इति शेषः, एकं चित्तं दमयन्तीसम्बन्धिनी एका बुद्धिः, तं पुरोवर्त्तिपुरुषं प्रति, अयं नल इत्यूचे ; इदमीयं दमयन्ती-

एतादृशीमथ विलोक्य सरस्वती तां
सन्देहचित्रभयचित्रितचित्तवृत्तिम् ।
देवस्य सूनुमरविन्दविकासिरश्मे-
रुद्दिश्य दिक्पतिमुदीरयितुं प्रचक्रे ॥ १४ ॥
दण्डं बिभर्त्त्ययमहो ! जगतस्ततः स्यात्
कम्पाकुलस्य सकलस्य न पङ्कपातः ।
स्वर्वैद्ययोरपि मदव्ययदायिनोभि-
रेतस्य दृग्भिरमरः खलु कश्चिदस्ति ? ॥ १५ ॥

सम्बन्धि, अन्यदपरं चित्तम्, अयमनलोऽग्निः, इति ब्रूते स्म ; अनलनलकोटिद्वयावलम्बो संशयो न निवृत्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

एतादृशीमिति ।—अथ सरस्वती तां भैमीम्, एतादृशीम् ईदृशीं, सन्देहः प्रागुक्तः, चित्रं देव्यास्तादृशश्लिष्टवाक्यश्रवणात् उभयोः समानरूपदर्शनाच्च आश्चर्यं, भयं नलनिश्चयाभावेन नलप्राप्तौ नैराश्यात् त्रासः, एतैर्भावैश्चित्रिता विस्मिता, विस्मयविमूढा इत्यर्थः, चित्तवृत्तिर्यस्यास्तादृशीं, विलोक्य अरविन्दानि विकासयन्ति ये तादृशा रश्मयो यस्य तस्य पद्मिनीमुद्राभञ्जनस्य, देवस्य सूर्य्यस्य, सूनुं पुत्रं, दिक्पतिं यमम्, उद्दिश्य उदीरयितुं व्याहर्त्तुं, प्रचक्रे प्रस्तावं चक्रे, प्रचक्रमे इत्यर्थः ॥१४॥

दण्डमिति ।—अयं यमः, दण्डं दुष्टदमनं स्वकीयास्त्रं, आलम्बनयष्टिञ्च, बिभर्त्ति, ततो दण्डधारणात्, कम्पाकुलस्य सकलस्य जगतः पङ्के पापे, कर्दमे च, पातो न स्यात् अहो ! अन्यस्य दण्डधारणादन्यस्य अपतनमित्याश्चर्य्यम्। अन्यत्र— यमस्य यथापराधदण्डनाज्जगतो निष्पापत्वमित्यर्थः ; "गुरु-रात्मवतां शास्ता शास्ता राजा दुरात्मनाम् । इह प्रच्छन्नपापानां

मित्रप्रियोपजननं प्रति हेतुरस्य
संज्ञा श्रुतासुहृदयं न जनस्य कस्य ? ।
छायेदृगस्य च न कुत्रचिदध्यगामि
तप्तं यमेन नियमेन तपोऽमुनेव ॥ १६ ॥

शास्ता वैवस्वतो यमः ॥" इति स्मरणात् ; तथा "राजभिर्धृत-दण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥" इत्यभयादेर्दण्डधारणस्मरणादिति भावः । किञ्च, स्वर्वैद्ययोः "अश्विनीकुमारयोरपि, मदव्ययदायिनीभिः अहङ्कारहारिणीभिः, कर्मजरोगाणां चिकित्सासाध्यत्वाभावात् तयोरप्यसाध्याभिरित्यर्थः, अन्यत्र—सौन्दर्य्येण प्रसिद्धयोस्तयोः सौन्दर्य्यगर्वहारिणीभिः, एतस्य यमस्य नलस्य च, रुग्भिः कर्म-विपाकानुसारिण्य एतज्जन्यादितरोगैः, ["स्त्री रुग्रुजा चोप-तापरोगव्याधिगदामयाः" इत्यमरः । रुजेर्धातोः क्विप्] अन्यत्र—शरीरशोभाभिः, दैहिकसौन्दर्य्येणेत्यर्थः, ("रुक् स्त्री शोभाद्युतो-च्छासु" इति मेदिनी) न म्रियते मृतप्रायो न भवतीत्यमरः, [पचाद्यच्] कश्चिदस्ति खलु ? अपि तु न कोऽपि अमरोऽस्ति, सर्वे एव मृतप्राया भवन्तीत्यर्थः ; अन्यत्र च—तादृशशरीर-कान्तिभिरुपलक्षितः, अमरः देवः, कश्चिदस्ति खलु ? अपि तु न कोऽप्यस्ति, देवेषु सुन्दरतमयोस्तयोर्जितत्वादिति भावः ॥१५॥

मित्रेति ।—संज्ञा संज्ञादेवीति, श्रुता प्रसिद्धा, मित्रप्रिया अर्कदयिता, अस्य यमस्य, उपजननम् उत्पत्तिं, प्रति हेतुः कारणं, जननीत्यर्थः ; अयं यमः, कस्य जनस्य असून् हरतीति असुहृत् प्राणहरः, न ? सर्वस्यैवासुहृत् सर्वान्तकत्वादिति भावः ; छाया च छायाख्या मित्रप्रिया च, अस्य यमस्य, ईदृक् ईदृशी, उत्पत्तिहेतुर्जननीत्यर्थः, इति कुत्रचित् क्वापि शास्त्रे, नाध्यगामि

किञ्च प्रभावनमिताखिलराजतेजा
देवः पिताऽम्बरमणी रमणीयमूर्त्तिः।
उत्क्रान्तिदा न कमनु प्रतिभाति शक्तिः?
क्षणत्वमस्य च परेषु गदान्नियोक्तुः॥ १७॥

न अधिगता, सूर्य्यस्य द्वे भार्य्ये संज्ञा छाया च, तत्र संज्ञैव अस्य जननीति श्रूयते न छायेत्यर्थः; यमेन यमाख्येन, अमुना नियमेनैव इन्द्रियनिग्रहेणेव, तपस्तप्तम्। अन्यत्र तु—अस्य वीरस्य, सञ्ज्ञा हस्तादिचेष्टा, नलेति नाम वा, ("संज्ञाऽर्क-भार्य्या चेतन्यं हस्ताद्यैः सूचनाभिधा" इति वैजयन्ती) मित्राणां सुहृदां, ("मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्के" इति विश्वः) प्रियोपजननम् इष्टसम्पादनं, प्रति हेतु. श्रुता; अयं कस्य जनस्य सुहृत् सखा, न? अपि तु सर्वस्यैव सुहृत्; अस्येदृक् छाया कान्तिः, ("छाया सूर्य्यप्रिया कान्तिः" इत्यमरः) कुत्रचित् क्वापि पुरुषान्तरे, न अध्यगामि न अधिगता; अमुना नलेन, यमेन नियमेन च यमनियमाभ्यां, तपस्तप्तमेव, अन्यथा कथमयं महिमेति भावः॥ १६॥

किञ्चेति।—किञ्च प्रभाभिः अवनमितम् अधःकृतं, अखिलं राज्ञः चन्द्रस्य, तेजो येन सः, रमणीयमूर्त्तिः देवः अम्बरमणिः सूर्य्यः, ["ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः"] अस्य पिता; अस्य शक्तिः कासूनामायुधं, कमनु कं जनं प्रति, उत्क्रान्तिदा प्राणोत्क्रमण-प्रदा, न प्रतिभाति? अपि तु प्रतिभात्येव; परेषु अन्येषु, गदान् रोगान्, नियोक्तुः कर्मविपाकानुसारेण प्रेरयितुः, [तृन्नन्त-त्वात् "न लोका—" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया] अस्य क्षणत्वं क्षणव्रणत्वं, परपीडाजनकत्वेनास्य दुर्य्यशसा क्षणत्वमित्यर्थः। अन्यत्र—देवः देवतुल्यः, अम्बर-

एकः प्रभावमयमेति परेतराजौ
तज्जीवितेशधियमत्र विधेहि मुग्धे!।
भूतेषु यस्य खलु भूरि यमस्य वश्य-
भावं समाश्रयति दस्रमहोदरस्य ॥ १८ ॥

मणी सूर्य्यः, ["कृदिकारात्—"इति विकल्पात् ङीष्] तद्वत् रमणीयमूर्त्तिः अस्य पिता वीरसेनः, प्रभावेण प्रतापेन, नमितान्यखिलानां राज्ञां तेजांसि येन सः, ("राजा प्रभौ च नृपतौ चत्त्रिये रजनीपतौ" इति मेदिनी) अस्य शक्तिः प्रभाव-मन्त्रोत्साहलक्षणं सामर्थ्यं, ("कासूसामर्थ्ययोः शक्तिः"इत्यमरः) परेषु शत्रुषु, गदाम् आयुधविशेषं, नियोक्तः निक्षेपयितुः, अस्य नलस्य, कृष्णत्वं विष्णुत्वं, गदाधरत्वादिति भावः। शेषं पूर्ववत् ॥ १७ ॥

एक इति।—अयमेकः परेतानां प्रेतानां, ("परेतप्रेत-संस्थिताः" इत्यमरः) राजौ पङ्क्तौ, प्रभावं प्रभुत्वम्, एति, दस्रसहोदरस्य अश्विनीभ्रातुः, यस्य यमस्य भूतेषु प्राणिषु, मध्ये ("भूतं प्राणिपिशाचादौ" इति वैजयन्ती) भूरि अनेकं भूतं, वशं गतो वश्यः तस्य भावं वश्यत्वं, समाश्रयति खलु। हे मुग्धे! तत् तस्मात्, अत्र अस्मिन् पुंसि, जीवितेशधियं यमबुद्धिं, विधेहि। अन्यत्र तु—अयमेकः परेषां शत्रूणाम्, इतरेषाञ्च आजौ युद्धे, प्रभावं सामर्थ्यम्, एति, दस्रमहोदरस्य अश्विसदृशस्य, यस्य अस्य नलस्य, भूतेषु क्ष्मादिषु, पृथिव्यादिषु मध्ये इत्यर्थः, ("क्ष्मादौ जन्तौ च भूतं क्लीवम्" इति वैजयन्ती) इयं भूर्वश्यभावं समाश्रयति खलु, तत् तस्मात्, अत्रास्मिन नले, जीवितेशधियं कान्तबुद्धिं, प्राणेश्वरबुद्धिमित्यर्थः, ("जीवितेशो यमे कान्ते" इति विश्वः) विधेहि ॥ १८ ॥

गुम्फो गिरां शमननैषधयोः समानः
शङ्कामनेकनलदर्शनजातशङ्के।
चित्ते विदर्भवसुधाधिपतेः सुतायाः
यन्निर्ममे खलु तदेष पिपेष पिष्टम् ॥१९॥

तत्रापि तत्रभवती भृशसंशयालो-
रालोक्य सा विधिनिषेधनिवृत्तिमस्याः।
पाथःपतिं प्रति धृताभिमुखाङ्गुलीक-
पाणिः क्रमोचितमुपाक्रमताभिधातुम् ॥२०॥

गुम्फ इति।—शमननैषधयोः यमनलयोः, समान एष गिरां गुम्फः सन्दर्भः, अनेकेषां नलाना दर्शनेन जातशङ्के विदर्भवसुधाऽधिपतेः सुतायाः वैदर्भ्याः, चित्ते शङ्कां निर्ममे इति यत् तत् पिष्टं पिपेष खलु प्रागेव साशङ्के पुनः शङ्कोत्पादनं पिष्टपेषणप्रायम् इत्यर्थः। अत्र साशङ्कशङ्कोत्पाद-पिष्टपेषणवाक्यार्थयोः एकत्वासम्भवेन सादृश्याक्षेपात् असम्भवद्वस्तुसम्बन्धो वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनालङ्कारः ॥ १९ ॥

तत्रेति।—सा भवती तत्रभवती पूज्या, ["इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते" इति त्रल्-प्रत्ययः] सा सरस्वती, तत्रापि तस्मिन् पुरुषेऽपि, यमेऽपीत्यर्थः, भृशं संशयालोः सांशयिक्याः, ["शीङो वाच्य" इत्यालुच्] अस्या दमयन्त्याः, विधिनिषेधयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योः, निवृत्तिमभावम्, औदासीन्यमिति यावत्, आलोक्य क्रमोचितं क्रमप्राप्तं, पाथःपतिम् अप्पतिं वरुणं प्रति, धृताः प्रसारिताः, अभिमुखा अङ्गुल्यो यस्य स धृताभिमुखाङ्गुलीकः, ["नद्यृतश्च" इति कप्] तादृशः पाणिर्यस्याः सा तादृशी सती, अभिधातुम् उपाक्रमत उपक्रान्तवती, [क्रमेर्लङ् "प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्" इति तङ्] ॥ २० ॥

या सर्वतोमुखतया व्यवतिष्ठमाना
यादोरणैर्जयति नैकविदारका या ।
एतस्य भूरितरवारिनिधिश्चमूः सा
यस्याः प्रतीतिविषयः परतो न रोधः ॥२१॥

येति ।—या चमूः सेना, सर्वतोमुखतया सर्वतो मुखं यस्येति सर्वतोमुखं जलं तस्य भावः तत्तया जलत्वेनेत्यर्थः, ("आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि सलिलं कमलं जलम् । पुष्करं सर्वतोमुखम्" इत्यमरः) व्यवतिष्ठमाना व्यवस्थितस्वरूपा, जलरूपेत्यर्थः, नैके अनेके, [नञर्थस्य न-शब्दस्य सुप्सुपेति समासः] विदारकाः कूपकाख्याः शुष्कनद्यादौ जलधारणयोग्याः कूपप्रतिकृतयो गर्त्ता यस्यां तादृशी, ("कूपकास्तु विदारकाः" इत्यमरः) या चमूः, वारिनिधिरूपेत्यर्थः, यादसां जलजन्तूनां, रणैः शब्दैः, जयति प्रकाशते, यस्याः वारिनिधिरूपायाः चम्वा इत्यर्थः, परतो रोधः परं तीरं, [सार्वविभक्तिकस्तसिल्] प्रतीतिविषयो न अदृश्यम् इत्यर्थः, एतस्य वरुणस्य, सा चमूर्भूरितरो महत्तरः, वारिनिधिः समुद्रः । अन्यत्र तु—या चमूः सर्वतोमुखतया सार्वपथिकतया, व्यवतिष्ठमाना वर्त्तमाना, नैकान् अनेकान् विदारयन्तीति नैकविदाराः अनेकरिपुनाशकाः, [कर्मण्यण्] काया विग्रहा यस्यां सा तादृशी, या चमूर्दोष्णां रणैः दोरणैः बाहुयुद्धैः, ("भुजबाहू प्रवेष्टो दोः" इत्यमरः) जयति, यस्याः परतः परेभ्यः, रोधः प्रतिरोधः, प्रतीतिविषयो ज्ञानविषयीभूतः, न या केनापि प्रतिरोद्धुं न शक्यते इत्यर्थः, एतस्य बलस्य, सा चमूः भूरीणां तरवारीणाम् आयुधविशेषाणां, निधिः आकरः ॥२१॥

नासीरसीमनि घनध्वनिरस्य भूयान्
कुम्भीरवान् समकरः महदानवारिः ।
उत्पद्मकाननमखः सुखमातनोति
रत्नैरलङ्करणभावमितैर्नदीनः ॥२२॥

नासीरेति ।—नासीरसीमनि पुरोभागे, तटसमीपे इति यावत्, घनध्वनिः महाघोषः, मध्ये निस्तरङ्गत्वादिति भावः, भूयान् महान्, कुम्भीरवान् नक्रवान्, ("नक्रस्तु कुम्भीरः" इत्यमरः) समकरो मकरसहितः, दानवारिणा विष्णुना, क्षीराब्धिशायिनेति भावः, सह वर्त्तते इति सहदानवारिः, ["वोप-सर्जनस्य" इति सहशब्दस्य सभावविकल्पः] उत्पद्मकाननानाम् उत्पद्मानाम् उदितपद्मानाम्, उत्फुल्लपद्मानामित्यर्थः, उत्-शब्दोऽत्र उदयार्थकः ; काननानां विकसितपद्मवनानां, सखा विकसितपद्मवनसहित इत्यर्थः, ["राजाहः सखिभ्यष्टच्"] नदीनाम् इनः पतिः नदीनः समुद्रः, अलमत्यर्थं, करणभावम् उपकरणत्वम्, इतैः प्राप्तैः, रत्नैः श्रेष्ठवस्तुभिः, ("रत्नं स्वजाति-श्रेष्ठेऽपि मणावपि नपुंसकम्" इत्यमरः) अस्य वरुणस्य, सुखम् आतनोति । अन्यत्र तु—घनस्य मेघस्येव, ध्वनिः बृंहितं यस्य सः, भूयाननेकः, समकरः समानशुण्डः, ह्रस्वदीर्घस्थूलाणु-रहितशुण्ड इत्यर्थः, सहदानवारिः मदजलसहितः, उत्पद्मकस्य उद्गतबिन्दुजालकस्य, आननस्य सखा तद्युक्तः, पद्मकाल-ङ्कृतानन इत्यर्थः, ("पद्मकं बिन्दुजालकम्" इत्यमरः) अलङ्करण-भावम् इतैः अलङ्कारत्वं प्राप्तैः, रत्नैः मणिभिः, न दीनो न शून्यः, तद्युक्त इत्यर्थः, अस्य नलस्य, कुम्भी दन्ती, हस्ती इत्यर्थः, ("कुम्भी कलशदन्तिनोः" इति वैजयन्ती) सुखं यथा तथा नासीरसीमनि सेनामुखभागे, रवान् बृंहणानि, आतनोति ॥२२॥

सस्यन्दनैः प्रवहणैः प्रतिकूलपातं
का वाहिनी न तनुते पुनरस्य नाम ?।
तस्या विलासवति ! कर्कशताश्रिता या
ब्रूमः कथं बहुतया सिकता वयं ताः ? ॥२३॥
शोणं पदप्रणयिनं गुणमस्य पश्य
किञ्चास्य सेवनपरैव सरस्वती सा।

सस्यन्दनैरिति।—विलासवति ! हे भैमि ! अस्य वरुणस्य सम्बन्धिनी, का पुनर्वाहिनी नदी, सस्यन्दनैः स्रुतिसहितैः, अविच्छेदेन प्रवर्त्तनशीलैः इत्यर्थः, प्रवहणैः प्रवाहैः, तरङ्गैरिति यावत्, प्रतिकूलं कूले कूले, पातं, न तनुते नाम ? सर्वाऽपि सर्वं कूलं पातयतीत्यर्थः ; किञ्च तस्या वाहिन्याः सम्बन्धिन्यः, कर्कशता कार्कश्यं, श्रिता याः सिकता बालुकाः, ता बहुतया अपरिमितत्वेन, वय कथं ब्रूमः ? कथं सङ्ख्यातुं शक्नुमः इत्यर्थः, नैव शक्नुम इति भावः। अन्यत्र तु—सस्यन्दनैः सरथैः, प्रवहणैः कर्णीरथैः उपलक्षिता, ("कर्णीरथः प्रवहणम्" इत्यमरः) अस्य नलस्य, का वाहिनी सेना, प्रतिकूलानां प्रत्यर्थिनां, पातं नाशं, न तनुते ? किञ्च कर्काणां श्वेताश्वानां, ("कर्कः कर्केतने वह्नौ शुक्लाश्वे दर्पणे घटे" इति मेदिनी) शतैः आश्रितायाः तस्या वाहिन्याः, ताः प्रसिद्धाः, असिकताः असिः प्रहरणमेषामस्तीति असिकाः तेषां भावः असिकता ताः खड्गिकत्वानि, ["प्रहरणम्"इति ठक्] बहुतया वयं कथं ब्रूमः ? ॥२३॥

शोणमिति।—अस्य वरुणस्य, पदप्रणयिनं पादोपसर्पिणं, गुणं गुणिनं, रक्तवर्णजलविशिष्टमित्यर्थः, शोणं शोणाख्यं नदं, पश्य, किञ्च सा सरस्वती नदी, अपीति शेषः, अस्य वरुणस्य, सेवनपरैव, सकलनदीनदनायकोऽयम् इत्यर्थः ; ततः कारणात्

एनं भजस्व सुभगं भुवनाधिनाथं
के वा भजन्ति तमिमं कमलाशया न ? ॥२४॥
शङ्कालताततिमनेकनलावलम्बां
वाणी न वर्द्धयतु तावदभेदिकेयम् ।
भीमोद्भवां प्रति नले च जलेश्वरे च
तुल्यं तथाऽपि यदवर्द्धयदत्र चित्रम् ॥ २५ ॥

भुवनाधिनाथं जलाधिपतिं ("सलिलं कमलं जलम् । पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥" इत्यमरः) सुभगम् एनं वरुणं, भजस्व समाश्रय, तमिमं सुभगं वरुणं, के वा कमलाशया जलाधाराः, न भजन्ति ? अपि तु सर्वेऽपि भजन्तीत्यर्थः ; अथवा —के वा प्राणिनः, कमलाशया जलाकाङ्क्षया, न भजन्ति ? अन्यत्र तु—अस्य नलस्य, पदप्रणयिनि पादतलगतं, शोणं रक्तं, गुणं पश्य, भाग्यलक्षणत्वादिति भावः ; किञ्च सा सरस्वती वाग्देवता, ("सरस्वती सरिद्भेदे गोवाग्देवतयोर्गिरि" इति विश्वः) अस्यैव नलस्यैव, सेवनपरा, लक्ष्मीसरस्वत्योरयमेकाधिकरणमिति भावः ; ततो भुवनाधिनाथं लोकनाथं, नराधिपमित्यर्थः, ("भुवनं विष्टपे लोके सलिले पथि यद्यपि" इति विश्वः) सुभगं सुन्दरम्, एनं नलं, भजस्व समाश्रय, के वा जनास्तमिमं नलं, कमलाशया लक्ष्म्याकाङ्क्षया, धनाकाङ्क्षयेत्यर्थः, ("कमला श्रीः जल पद्मः कमलं कमला मृगः" इति विश्वः) न भजन्ति ? ॥२४॥

शङ्केति ।—जलेश्वरे वरुणे च, नले च तुल्यं यथा तथा, प्रयुक्तेति शेषः, अत एव भीमोद्भवां भैमीं प्रति, अभेदिका अविशेषा, अन्यतरार्थापरिच्छेदिका इति यावत्, इयं वाणी सरस्वतीवाक्, अनेके पञ्च, नलाः नैषधाः, पोटगलाख्याः तृणविशेषाश्च, अवलम्बो विषयः आधारश्च यस्याः

बाला विलोक्य विबुधैरपि मायिभिस्तै-
रच्छद्मितामियमलीकनलीकृतस्वैः ।
आह स्म ता भगवती निषधाधिराजं
निर्दिश्य राजपरिषत्परिशेषभाजम् ॥ २६ ॥

तादृशीं, ("नलः पोटगले राज्ञि" इति विश्वः) शङ्का एव लताः तासां ततिं परम्परां, न वर्द्धयत् तावत् न छिनत्त् एव, समानधर्मदर्शनात् संशयो भवत्येव अतः समानार्थिका वाणी एषु कः सत्यनल इति भैम्याः संशयं कथं छिनत्त् इत्यत्र न चित्रमिति भावः, [वृध् छेदनपूरणयोरिति चौरादिकाल्लोट्] किन्तु तथाऽपि अवर्द्धयत् आच्छिनादिति यत् तदत्र चित्रं, छेदनार्थत्वे या न छेदिका सैव आच्छिनत् इति विरोधात् चित्रं, वर्द्धयामास इति वृधधातोः वर्धनार्थत्वावबोध इति विरोधाभासोऽलङ्कारः । [वृधु वर्द्धने इति भौवादिकात् णिच्] नलाख्यतृणामिश्रलता-ततिमिवानेकनलावलम्बिनीम् अयं नल अयं नलो वेति सन्देहततिम् इयं वाणी नैवाच्छिनत् प्रत्युत वृद्धिं प्रापयदेवेत्यहो कष्टम् इत्यर्थः ॥२५॥

बालामिति ।—अथेयं भगवती सरस्वती, ता बालां भैमीं, मायिभिर्मायाविभिः, "व्रीह्यादिभ्यश्च" इति इनिः] अत एवालीक-नलीकृतानि मायानलीकृतानि, स्वानि आत्मानो यैस्तादृशैः, तैः विबुधैः देवैरपि, अच्छद्मिताम् अप्रतारिता, नलबुद्ध्या तेषामवरणादिति भावः, [छद्मशब्दात् "तत्करोति—" इति ण्यन्तात् कर्मणि क्तः] विलोक्य राजपरिषदि राजसभायां, परिशेषभाजम् अवशिष्टतां गतं, निषधाधिराजं नलं, निर्दिश्य हस्तेन प्रदर्श्य, आह स्म उवाच । परिशेष इत्यत्र परिवेष इति पाठे तु—राजपरिषदः परि सर्वतोभावेन, वेषमलङ्कारं,

अत्याजिलब्धविजयप्रसवस्त्वया किं
विज्ञायते रुचिपदं न महोमहेन्द्रः ? ।
प्रत्यर्थिदानवशताऽऽहितचेष्टयाऽसौ
जीमूतवाहनधियं न करोति कस्य ? ॥ २७ ॥

भजतीति तादृशं राजसभालङ्कारभूतमित्यर्थः । राजपरिषद्रूपपरिधिभाजमित्यर्थस्यापि बोधनात् नलस्य चन्द्रत्वं ध्वन्यते ॥२६॥

अथ नलमेकैकश्लोकेन क्रमात् इन्द्राद्येकैकश्लेषेणाह, अत्याजीति ।—अत्याजिषु महायुद्धेषु, लब्धो विजयप्रसवो जयरूपफलं येन सः, रुचिपदं त्वदनुरागास्पदं, महीमहेन्द्रो भूदेवेन्द्रः, त्वया किं न विज्ञायते ? अर्थिषु विषये प्रत्यर्थि, [विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः] दानस्य वशतया तन्निष्ठतया, आहितया कृतया, चेष्टया वितरणव्यापारेण, असौ नलः, कस्य जीमूतवाहनः तन्नामा महात्यागी कश्चित् विद्याधरराजः, तद्धियं तद्बुद्धिं, जीमूतवाहनभ्रान्तिमित्यर्थः, न करोति ? न जनयति ? तस्मात् नलोऽयमिति भावः । अन्यत्र तु—लब्धो विजयः पार्थ एव, ("विजयस्तु जये पार्थे" इति विश्वः) प्रसवोऽपत्यं येन सः, रुचीनां तेजसा, पदं स्थानं, महः उत्सवः तद्वान् महो नित्योत्सव इत्यर्थः, महेन्द्रः देवेन्द्रः, त्वया अत्याजि त्यक्तः, किं न विज्ञायते ? अपि तु विज्ञेय एव ; प्रत्यर्थिनां प्रतिपक्षाणां, दानवानां शतेषु आहितया कृतया, चेष्टया शत्रुनाशानुकूलपौरुषेण, असौ कस्य जीमूतवाहनः मेघवाहनः, इन्द्रः इत्यर्थः, ("इन्द्रो मरुत्वान् मघवा तुराषाण्मेघवाहनः" इत्यमरः) तद्धियम् इन्द्रोऽयमिति बुद्धिं, न करोति ? अपि तु करोत्येव ॥ २७ ॥

येनामुना बहुविगाढसुरेश्वराध्व-
राज्याभिषेकविकसन्महसा बभूवे।
आवर्जनं त्वमन तं ननु साधु नाम-
ग्राहं मया नलमुदीरितमित्यमत्र ॥ २८ ॥
यच्चण्डिमा रणविधिव्यसनञ्च तत्त्वं
बुद्धाऽऽशयाश्रितममुष्य च दक्षिणत्वम्।

येनेति।—येनामुना नलेन, बहु यथा तथा, विगाढः क्षुण्णः, आचरित इत्यर्थः, सुरेश्वरस्य इन्द्रस्य, अध्वा लोकपालन-रूपमार्गो यत्र तादृशे राज्ये अभिषेकादिकर्मान्ते वर्द्धितानि, महांस्युत्सवाः तेजांसि वा यस्य तादृशेन, बभूवे भूतम्। अत्र सभायाः, मया नामग्राहं नाम गृहीत्वा, ["नाम्न्यादिशिग्रहोः" इति णमुल्-प्रत्ययः] एवं पूर्वोक्तप्रकारेण, उदीरितम् उक्तं, नलं नलनामानं, त्वमितम्, अनु लक्ष्यीकृत्य, तं तव, आवर्जन-माकर्षणं, साधु ननु युक्तं खलु, अयमेव सत्यो नल एतद्वरणं युक्तमित्यर्थः। अन्यत्र तु—येनामुना अग्निना, बहु वारं वारं, विगाढा आहूता इति यावत्, सुरेश्वराः इन्द्रादयो देवश्रेष्ठाः येषु तादृशेषु अध्वरेषु यज्ञेषु, आज्यानां घृतानाम्, अभिषेकात् अन्तःसेकात् कारणात्, विकसन्महसा वर्द्धमानतेजसा, बभूवे। मया अनलम् अग्निम, अन्यत् समानम् ॥ २८ ॥

यदिति।—अमुष्य नलस्य, चण्डस्य भावः चण्डिमा रणेषु अतिकोपनत्वं, ["चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः" इत्यमरः। पृथ्वा-दित्वादिमनिच्-प्रत्ययः] रणविधौ युद्धकर्मणि, व्यसन-मासक्तिश्च, ("व्यसनन्त्वशुभे सक्तौ" इति विश्वः) आशयाश्रितं चित्ताश्रितं, दक्षिणत्वं दाक्षिण्यञ्च, इति यत् तत् सर्वं चण्डिमादिकं, ["नपुंसकमनपुंसकेन" इत्यादिना यत्तदिति

सैषा नले सहजरागभरादमुष्मिन्
नात्मानमर्पयितुमर्हसि धर्मराजे ? ॥ २९ ॥
किं ते तथा मतिरमुष्य यथाऽऽशय: स्यात्
त्वत्पाणिपीडनविनिर्मितयेऽनपाश: ? ।
कान् मानवानवति नो भुवनं चरिष्णु-
र्नासावमुत्र न रता भवतीति युक्तम् ? ॥ ३० ॥

नपुंसकैकनिर्देश:] बुद्धा विचार्य्य, सैषा त्वम् अमुष्मिन् धर्मप्रधानो राजा तस्मिन् धर्मराजे, नले नलनामनि वीरे, सहजरागभरात् अकृत्रिमानुरागातिरेकात्, आत्मानम् अर्पयितुं न अर्हसि ? किमिति शेष:, अपि तु अर्हस्येव, एतद्वरणमेव तव योग्यमिति भाव: । अन्यत्र तु—चाण्डि ! हे कोपने !, [गौरादित्वात् ङीष्] अमुष्य यमस्य, यत् मारणविधिव्यसनं मारणकर्मासक्तिम्, आशया दिशा निमित्तेन, श्रितं प्राप्तं, दाक्षिण्यं दाक्षिणदिक्पतित्वञ्च, तत् सर्वं तत्त्वं यथार्थं, बुद्धा सैषा त्वम्, अनले नलात् अन्यस्मिन्, अमुष्मिन् धर्मराजे यमे, इत्यादि पूर्ववत् ॥ २९ ॥

किमिति ।—हे वत्से ! त्वत्पाणिपीडनविनिर्मितये तव पाणिग्रहणकरणाय, अमुष्य नलस्य, आशयोऽभिप्राय:, यथा अपाश: अपगताशो न भवतीत्यनपाश: साभिलाष:, ते तव, मतिरपि तथा अनपाशा, स्यात् किम् ? साभिलाषा चेत् तत् युक्तमित्यर्थ: । असौ नल:, भुवनं लोकम्, [अत्यन्तसंयोगे द्वितीया] चरिष्णु: सन् कान् मानवान् मनुष्यान्, नो अवति ? न रक्षति ? अपि तु सर्वानेव रक्षति इत्यर्थ:, भवती त्वम, अमुत्र अमुष्मिन् नले, रता अनुरक्ता, न इति न युक्तम्, ईदृशे पुरुषे सर्वदा त्वया अभिरन्तव्यमिति भाव: । अन्यत्र—

श्लोकादिह प्रथमतो हरिणा द्वितीया-
द्धूमध्वजेन शमनेन समं तृतीयात्।
तुर्य्यान्नलस्य वरुणेन समानभावं
सा जानती पुनरवादि तया विमुग्धा ॥ ३१ ॥
त्वं याऽर्थिनी किल नलेन शुभाय तस्याः
क्व स्यान्निजार्पणममुत्र चतुष्टये ते ?।

अमुष्य वरुणस्य सम्बन्धी. शयः पाणिः, त्वत्पाणिपीडनविनिर्मितये नास्ति पाशो यत्रेति नपाशः पाशास्त्रशून्यः, यथा स्यात् तथा ते मतिः किम्? पाशास्त्रं त्यक्त्वा त्वत्पाणिग्रहणं किं तेऽभिमतम्? इत्यर्थः। मानवान् समुन्नतचित्तः, ("मानश्चित्तसमुन्नतिः" इत्यमरः) असौ वरुणः, भुवनं जलं, ("सलिलं कमलं जलं जोवनं भुवनं वनम्"इत्यमरः) चरिष्णु जलरूपेण सञ्चरन्, कान् नो अवति? जलस्यैव सर्वेषां जीवनस्वरूपत्वादिति भावः; अमुत्र वरुणे, नरता नरत्वं, न भवति नास्ति, इति युक्तं, तस्य देवत्वादिति भावः ॥३०॥

श्लोकादिति।—इह श्लोकचतुष्टये, प्रथमतः प्रथमात्, श्लोकात् हरिणा इन्द्रेण समं, द्वितीयात् श्लोकात्, धूमध्वजेन अग्निना समं, तृतीयात् श्लोकात्, शमनेन यमेन समं, तुर्य्यात् चतुर्थश्लोकात्, ["चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च"इति साधुः] वरुणेन समं नलस्य समानभाव सारूप्य, जानती अवगच्छन्ती, अत एव विमुग्धा विमूढ़ा, सा भैमी, तया देव्या, पुनः अवादि उदिता, [वदेः कर्मणि लुङ्] ॥ ३१ ॥

अथ पुनर्देवी देवेषु दाक्षिण्यात् दमयन्तीं श्लेषभङ्ग्यन्तरेण शिक्षयति, श्लोकद्वयेन त्वमित्यादि।—या त्वं नलेन निमित्तेन, अर्थिनी अर्थवती, किल, ["अर्थाच्चासन्निहिते" इति इनि-

इन्द्रानलार्य्यमतनूजपयःपतीनां
प्राप्यैकरूप्यमिह संसदि दीप्यमाने ॥ ३२ ॥
देवः पतिर्विदुषि! नैष धराजगत्या
निर्णीयते न किमु न व्रियते भवत्या ?।

प्रत्ययः] तस्यास्तु प्रार्थिन्याः, ते तव, ऐकरूप्यं नलसारूप्य, प्राप्य इह अस्यां, संसदि स्वयंवरसभायां, दीप्यमाने राजमाने, अमुत्रामुष्मिन्. इन्द्रानलार्य्यमतनूजपयःपतानाम् इन्द्रवह्नि-यमवरुणाना, चतुष्टये चतुष्टयमध्ये, क्व कस्मिन्. निजार्पणम् आत्मसमर्पणं, शुभाय मङ्गलाय, स्यात ? एतेषु कस्मिन्नपि आत्मदानं ते शुभाय न स्यादेव. यत एते इन्द्रादयः नलरूप-धारिणः न त्वेषु कोऽपि वास्तविकनल इति तव प्रार्थना सफला न भवेदिति भावः। अन्यत्र—नलसारूप्यं धृत्वा इन्द्रादीनां चतुष्टये इह संसदि दीप्यमाने जाज्वल्यमाने सति, अमुत्र नले, निजार्पणं क्व कुतः, शुभाय स्यात् ? अपि तु न कुतोऽपि स्यात्, इन्द्रादीनपरितोष्य नलवरणं ते न शुभकरमिति भावः। एवम् अर्थद्वयेन क्रमात् नलप्राप्तौ नैराश्यं तत्रैस्पृह्यरूपेण ताम् अतापयदिति तात्पर्य्यम् ॥ ३२॥

देव इति।—विदुषि! हे विदग्धे। मदुक्तिवैचित्र्याभिज्ञे! एष धराजगत्याः भूलोकस्य, पतिः न, किन्तु देवः [जातावेक-वचनम्] एते न भूपाः किन्तु देवा इत्यर्थः, भवत्या न निर्णीयते किमु ? न व्रियते किमु ? मर्त्त्यवरणात् वरम् अमर्त्त्यवरणमिति भावः। अथवा—धरान् पर्वतान्, अजति क्षिपतीति धराजः इन्द्रः, स एव गतिः शरणं यस्याः इति धराज-गतिः प्राचीदिक् तस्याः, पतिः एष देव इन्द्रः. न निर्णीयते इति न, अपि तु निर्णीयत एव, अत एव उ इति सम्बोधनम्, उ भोः!

नायं नलः खलु तवातिमहा नलाभः
यद्येनमुज्झसि वरः कतरः पुनस्ते ?॥ ३३॥

भवत्या किं कथं, न व्रियते ? अयमेव ते वरणीय इति भावः। अग्निपक्षे तु—धरो वाहनम्, अजः छागः यस्येति धराजो वह्निः, वह्नेरजवाहनत्वश्रवणात्, स एव गतिः शरणं यस्याः तस्याः आग्नेय्या दिशः, पतिरेष देवोऽग्निः, न निर्णीयते इति न, अन्यत् पूर्ववत्। यमपक्षे तु—धरान् पर्वतान्, अजति शृङ्गाभ्यां खुरैर्वा क्षिपति इति धराजः महिषः, तेन या गतिर्गमनं तयोपलक्षितः, पतिः धर्मरूपत्वात् पालकः, देवः यमः, अन्यत् पूर्ववत्। वरुणपक्षे तु—धराया पृथिव्यां, जायन्ते इति धराजानि स्थावरजङ्गमानि भूतानि, तेषां गतिर्जीवनोपायो जलं तस्याः, पतिः जलाधिपतिरित्यर्थः, देवः वरुणः, न निर्णीयते इति न, अन्यत् पूर्ववत्। अथ तव सम्बन्धो त्वत्प्रार्थित इत्यर्थः, नलो न खलु, किन्तु अतिमहा मनुष्यापेक्षया अतितेजाः, नलाभः नलकल्पः, नैते नलाः किन्तु नलप्रतिरूपका इत्यर्थः ; यद्येनम् उज्झसि एषाम् अन्यतमं न वृणोषि चेदित्यर्थः, पुनः पश्चात्, ते तव, व्रियते इति वरो वरणीयः, [वृङोऽप्] कतरः ? न कश्चिदस्ति, सत्यनलस्य दुर्लभत्वादिति भावः। अन्यत्र—भवत्या एष धराजगत्याः भूलोकस्य, पतिः रक्षकः, देवो राजा, ("देवः सुरे घने राज्ञि" इति विश्वः) नैषधराजगत्या नलमहाराजरूपेण, नैषधराजस्य नलस्य, गत्या ज्ञानेन वा, अथवा—नैषधराज एव गतिर्जीवनोपायो यस्यास्तया, भवत्या इत्यस्य विशेषणम् ; पतिर्भर्त्ता, न निर्णीयते किमु ? न व्रियते किमु ? अयं ना पुरुषः, नलः खलु अतोऽयमेव वरणीय इत्यर्थः, एनं नलम्, उज्झसि

इन्द्राग्निदक्षिणदिगीश्वरपाशिभिस्तां
वाचं नले तरलिताऽथ समां प्रमाय।
सा सिन्धुवेणिरिव बाडववीतिहोत्रं
लावण्यभूः कमपि भीमसुताऽऽप तापम् ॥३४॥
प्राप्तुं प्रयच्छति न पक्षचतुष्टये तां
तल्लाभशंसिनि न पञ्चमकोटिमात्रे।

यदि तव प्रतिमहान् अलाभोऽनर्थः, वर इत्यादि पूर्ववत् ॥३३॥

इन्द्रेति।—अथ लावण्यभूः सौन्दर्य्यभूमिः, अन्यत्र—लवणरसाश्रयः, सा भीमसुता दमयन्ती, नले विषये, तां पूर्वोक्तां, वाचम् इन्द्राग्निदक्षिणदिगीश्वरपाशिभिः इन्द्राग्नियमवरुणैः, समां श्लिष्टतया तत्साधारणीं, प्रमाय अनुभूय, तरलिता नलनिश्चयाभावात् कम्पितहृदया सती, सिन्धुवेणिः समुद्रान्तरः, समुद्रगर्भ इत्यर्थः, समुद्रप्रवाहो वा, ("वेणी केशस्य बन्धने। नद्यादेरन्तरे देवताड़े" इति मेदिनी। "वेणी सेतुप्रवाहयोः। देवताड़े केशबन्धे" इति हैमश्च) बाडववीतिहोत्रं बाडवाग्निमिव, ("अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनञ्जयः" इत्यमरः) कमपि अवाच्यं, तापम् आप ॥ ३४ ॥

प्राप्तुमिति।—पक्षचतुष्टये इन्द्रादिमायानलव्यक्तिचतुष्टये, तां प्राप्तिकर्त्रीं दमयन्तीं, प्राप्तुं सत्यनलं प्राप्तुं, सत्यनलत्वेन निश्चेतुमित्यर्थः, न प्रयच्छति न ददति सति, सत्यनलसारूप्यात्तत्प्राप्तिप्रतिबन्धके सतीत्यर्थः; (प्रायेणैवं भाषानुसारेणोटीकाः प्रयुञ्जते यथा स्मर्त्तुं ददिशन्ति न दिवः सुरसुन्दरीभ्य इति भारवी) तल्लाभशंसिनि दमयन्तीप्राप्त्याशंसिनि, अन्यत्र—विद्यालाभाकाङ्क्षिणि,

श्रद्धां दधे निषधराड्विमतौ मतानां-
मद्वैततत्त्व इव सत्यतरेऽपि लोकः ॥३५॥
कारिष्यते परिभवः कलिना नलस्य
मा द्वापरस्तु सुतनूमदृनीत् पुरस्तात्।
भैमीनलोपयमनं पिशुनौ सहेते
न द्वापरः किल कलिश्च युगे जगत्याम् ॥३६॥

सत्यतरेऽपि अत्यन्तपारमार्थिकेऽपि, पञ्चमकोटिमात्रे पञ्चम-नलैकव्यक्तौ, द्वितैव द्वैतं भेदः, तद्रहितम् अद्वैतम् अद्वितीयं, तत्त्व ब्रह्मतत्त्वम्, अद्वयब्रह्मस्वरूपमित्यर्थः, तस्मिन्निव, मतानां पञ्चनलीगोचरज्ञानानां, निषधराट् नलः, इति विमतौ अयमेव नलोऽयमेव वेति विप्रतिपत्तौ सत्यां, लोको जिज्ञासुजनः, श्रद्धा पारमार्थिकविषयकविश्वासं, न दधे, सद्विलक्षणत्वेन असद्विलक्षणत्वेन सदसत्समुच्चय-विलक्षणत्वेन चतुष्टयाध्यात्मिकशरीरेन्द्रियाद्यसत्प्रपञ्चसंवलना-न्नित्यापरोक्षसत्यब्रह्मतत्त्वे इव असत्यनलचतुष्टये सन्निधानात् सत्यनले पञ्चमे प्रतीयमानेऽपि सत्योऽयमिति जनो न विश्वसितुमशक्नोदित्यर्थः। उपमा ॥३५॥

अथ भैम्याः सन्देहदुःखं महदभूदित्याह, कारिष्यते इति।—कलिना कलहेन, प्रत्याख्यातैर्देवैः राजन्यैर्वा अवमाननाप्रती-काराभिप्रायात् उत्पादितेन वैरेणेत्यर्थः, कलियुगेन च, ("कलिः स्त्री कलिकायां ना शूराजिकलहे युगे" इति मेदिनी) नलस्य परिभवः कारिष्यते विवाहात् परं परिभवः करिष्यते, [करोतेः कर्मणि लृट्, "स्यसिच्सीयुट—" इत्यादिना इटः वैकल्पिकचिण्वद्भावात् "अचो ञ्णिति" इति वृद्धिः] इति द्वापरस्तु प्रियस्य नलस्य एवंविधः परिभवसंशयः पुनः, द्वापरयुगश्च,

उत्कण्ठयन् पृथगिमां युगपन्नलेषु
प्रत्येकमेषु परिमोहयमाणबाण: ।
जानीमहे निजशिलीमुखशीलिसङ्ख्या-
साफल्यमाप स तदा यदि पञ्चबाण: ॥३७॥

(“द्वापरौ युगसंशयौ” इत्यमर:) सुतनूं सुकुमाराङ्गीं, तां नलप्रियां दमयन्तीं, पुरस्तात् कले: पूर्वम् अद्यैव, अदूनोत् पर्य्यतापयत; तथा हि, जगत्यां लोके, पिशुनौ दुर्जनौ, (“विष्वथो जगतो लोक:” इति “पिशुनो दुर्जन: खल:” इति चामर:) द्वापर: कलिश्च युगे कालविशेषौ,मैमीनलयो: उपयमनम् उद्वाहं, न सहेते किल, किलेति खल्वर्थे, कलि: यथा विवाहोत्तरं तयोर्विवाहं न सोढा, तद्वत् द्वापरोऽपि तयोर्भाविनं विवाहं न सहते इति भाव: । अत्र पूर्वार्द्धे द्वापर इति वाच्यप्रतीयमानयोरभेदाध्यवसायेन द्वापरस्य स्थानान्तरकलिव्यापारात् प्राक् स्वयं दमयन्तीसन्तापकत्वोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या, उत्तरार्द्धे तु तदुपयमनासहिष्णुत्वलक्षणकारणेन तत्समर्थनात् कारणेन कार्य्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यास: इत्यनयो: अङ्गाङ्गिभावेन सङ्कर: ॥३६॥

उत्कण्ठयन्निति ।—पञ्चबाण: पञ्चबाणत्वेन प्रसिद्ध:, स: काम:, नलेषु, पञ्चस्वपि इति शेष:, विषये पृथक् प्रत्येकम्, इमां दमयन्तीं, युगपत् समकालम्, उत्कण्ठयन् उत्सुकयन्, अयं नल: अयं वा नल इति बुद्ध्या तेषु एकस्मिन्नेव काले पृथग्रूपेण तां सोत्कण्ठां कारयन्नित्यर्थ:, दमयन्ती नलबुद्ध्या तेषु पञ्चस्वेव सानुरागाऽभूदिति भाव:, तथा एषु नलेषु पञ्चसु, प्रत्येकम् एकैकस्मिन्, परिमोहयमाणा: प्रत्येकमेतान् दमयन्तीविषये सम्मोहयन्त इत्यर्थ:, [कर्मण्यधिकरणविवक्षया सप्तमी तस्मिन्

देवानियं निषधराजरुचस्त्यजन्ती
रूपादरज्यत नले न विदर्भसुभ्रूः ।
जन्मान्तराधिगतकर्मविपाकजन्मै-
वोन्मीलति क्वचन कस्यचनानुरागः ॥३८॥
क्व प्राप्यते स पतगः परिपृच्छ्यते यः ?
प्रत्येमि तस्य हि पुरेव नलं गिरेति ।

प्रजङ्गरितिवत् । "अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्" इत्यादिना परस्मैपदप्राप्तावपि "न पा-दम्याङ्यमा—" इत्यादिना परस्मैपद-निषेधादात्मनेपदं, अत्यचः "गोर्विभाषा" इति णत्वम्] बाणाः यस्य स तादृशः सन्, निजशिलीमुखान् निजबाणान्, शीलयतीति तच्छीलिन्याः तत्समवायिन्याः, सङ्ख्यायाः पञ्चसङ्ख्यायाः, साफल्यमाप यदि तदा जानीमहे पञ्चमङ्ख्या साध्वीति मन्यामहे इत्यर्थः । अत्रोत्कण्ठासम्मोहनपदार्थयोर्विशेषणगत्या साफल्यप्राप्तिहेतुकं काव्यलिङ्गं, तच्च साफल्यं यदिशब्दात् सम्भावनामात्रेणोक्तमित्युत्प्रेक्षा काव्यलिङ्गोत्थेति सङ्करः ॥ ३७ ॥

देवानिति ।—निषधराजस्य नलस्येव रुक् सौन्दर्य्यं येषां तादृशान्, देवान् त्यजन्ती इयं विदर्भसुभ्रूः वैदर्भी, रूपात् सौन्दर्य्यात्, नले न अरज्यत न रक्ता, [रञ्जेर्दैवादिकात् कर्त्तरि लुङि तङ्] किन्तु कस्यचन कस्यचिज्जनस्य,जन्मान्तरे अधिगतस्य कर्मणो विपाकात् परिणामात्, जन्म यस्य तादृशः, ["अवर्ज्यो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः" इति वामनः] अनुरागः एव क्वचन कुत्रचिज्जने, उन्मीलति उद्भवति । रूपसाम्ये-ऽपि देवपरिहारेण नले एवानुरागः अस्याः कर्मायत्तो न रूपायत्तः, अन्यथा किमर्थं यथार्थनलान्वेषणमित्युत्प्रेक्षा । एतेनास्याः दृढव्रतत्वम् उक्तम् इति ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥

सस्मार सस्मरमतिः प्रति नैषधीयं
तत्रामरालयमरालमरालकेशी ॥३९॥
एकैकमैक्षत मुहुर्महताऽऽदरेण
भेदं विवेद न च पञ्चसु काञ्चिदेषा।
शङ्काशतं वितरता हरता पुनः स्म
उन्मादिनेव मनसेयमिदं तदाह ॥ ४०
अस्ति द्विचन्द्रमतिरस्ति जनस्य तत्र
भ्रान्तौ दृगन्तचिपिटीकरणादिरादिः।

अथास्याश्चिन्तासञ्चारिणीमाह, स्रेति।—सस्मरमतिः मदनपीडितचित्ता, अरालकेशी कुटिलकेशी, ["स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्" इति विकल्पात् ङीष्] भैमीति शेषः; स पूर्वदृष्टः नलवार्त्ताप्रद इत्यर्थः, पतगो हंसः, क कुत्र, प्राप्यते? किमर्थम्? यः पतगः, परिपृच्छ्यते, नलम् इति शेषः, एषु मध्ये को नल इति विश्वास्यतया जिज्ञास्यते इत्यर्थः; प्रश्नफलमाह,पुरेव पूर्वमिव, तस्य गिरा हि निश्चयेन,नलं प्रत्येमि विश्वसिमि, इति इत्थ,तत्र सभायां,नैषधीयं प्रियस्य दूतभूतमिति यावत्, अमरालयमरालं स्वर्लोकहंसं, प्रति उद्दिश्येत्यर्थः, सस्मार; दुर्लभार्थप्रार्थकाः खलु कार्य्यकातरा इति भावः ॥३९॥

एकैकमिति।—एषा भैमी, महता आदरेणैकाग्र्येण, मुहुः एकैकमैक्षत, किन्तु पञ्चसु मध्ये काञ्चित् भेद विशेषञ्च, न विवेद, अत एव शङ्काशतं वितरता जनयता, पुनः तत् शङ्काशतं, हरता निवर्त्तयता, इत्यत्र उन्मादिनेव उन्मादवतेव, मनसा उपलक्षिता इयं दमयन्ती, इदं वक्ष्यमाणविकल्पजातम्, आह स्म ["लट् स्मे" इति भूते लट्] ॥ ४० ॥

अथ आसर्गसमाप्तेश्चिन्तानुभावविकल्पावाह, अस्तीत्यादि।

स्वच्छोपसर्पणमपि प्रतिमाऽभिमाने
भेदभ्रमे पुनरमीषु न मे निमित्तम् ॥ ४१ ॥
किं वा तनोति मयि नैषध एव काय-
व्यूहं विधाय परिहासमसौ विलासी ?।
विज्ञानवैभवभृतः किमु तस्य विद्या
सा विद्यते न तुरगाशयवेदितेव ? ॥ ४२ ॥

—द्विचन्द्रमतिः द्वौ चन्द्राविति बुद्धिः, एकस्मिन् चन्द्रेऽनेकत्वावगाहिनो भ्रमबुद्धिरिति यावत्, अस्ति प्रसिद्धा अस्ति, किन्तु तत्र द्विचन्द्रग्राहिण्यां भ्रान्तौ, जनस्य भ्राम्यज्जनस्य, दृगन्तचिपिटीकरणं दृगन्तयोः चक्षुःप्रान्तयोः, चिपिटीकरणम् अङ्गुल्या निपीडनं, तदादिः तत्प्रभृतिः, आदिर्मूलकारणम्, अस्ति, तथा प्रतिमाऽभिमाने प्रतिबिम्बभ्रमे, स्वच्छोपसर्पणं काचस्फटिकादिसन्निधानमपि, आदिरस्तीति शेषः, पुनः किन्तु, मे मम, अमीषु पञ्चसु विषये, भेदभ्रमे निमित्तं न, अस्तीति शेषः ; अत एकस्मिन् नले बहुनलभ्रान्तिः कथञ्चिदपि न सम्भवति, तस्मादेते नलभिन्नाः केचन भविष्यन्तीति भावः ॥ ४१ ॥

किमिति।—वा अथवा, विलासी विलसनशीलः, ["वौ कषलसकत्थस्रम्भः" इति घिनुण्-प्रत्ययः] असौ नैषधो नल एव, कायव्यूहं देहसमूहं, विधाय सम्पाद्य, मयि परिहासं नर्मव्यवहारं, तनोति किम् ? विस्तारयति किम् ? एतदेव सम्भवतीति भावः। कुतोऽस्य कायव्यूहरचनसम्भवः ? इत्यत आह,—विज्ञानं शिल्पकलापरिज्ञानं, ("विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः" इत्यमरः) तदेव वैभवं बिभर्त्तीति तस्य शिल्पसमृद्धिमतः, तस्य नलस्य, तुरगाशयवेदिता अश्वहृदयवेदित्वमिव, सा

एको नलः किमयम् ? अन्यतमः किमैलः ?
कामोऽपरः किमु ? किमु द्वयमाश्विनेयौ ? ।
किं रूपधेयभरसीमतया समेषु
तेष्वेव नेह नलमोहमहं वहे वा ? ॥ ४३ ॥

पूर्वं मया विरहनिःसहयाऽपि दृष्टः
सोऽयं प्रियस्तत इतो निषधाधिराजः ।
भूयः किमागतवती मम सा दशेयं
पश्यामि यद्विलसितेन नलानलीकान् ? ॥ ४४

विद्या बहुरूपकल्पना विद्या, न विद्यते किमु ? न सम्भवति किम् ? अपि तु सम्भवत्येव ॥ ४२ ॥

एक इति ।—वा अथवा, इह पञ्चके, अयमेको नलः किम् ? अन्यतमोऽपरः, ऐलः पुरूरवाः किम् ? अपरः कामः किमु ? द्वयम् अपरौ द्वौ, आश्विनेयौ दस्रौ किमु ? अत एव रूपमेव रूपधेयं सौन्दर्य्यं, ["नामरूपभागेभ्यो धेयो वक्तव्यः" इति स्वार्थे धेय-प्रत्ययः] तद्भरस्य तत्सम्पदः, सीमतया अवधित्वेन, समेषु लोकोत्तरसौन्दर्य्यसाम्येन अगृहीतविशेषेषु इत्यर्थः, तेष्वेव सम्भावितेषु नलादिषु पञ्चसु एव, अहं नलमोहं किं कथं, न वहे ? सदृशेषु सादृश्यात् भ्रान्तिर्युक्तैवेति भावः ॥ ४३ ॥

पूर्वमिति ।—पूर्वमपि स्वयंवरकालात् प्रागपि, निः न, सहते इति निःसहा [पचाद्यच्] विरहस्य निःसहा असहना तया विरहकातरया, मया सोऽयं प्रियो निषधाधिराजो नलः, तत इतः सर्वासु दिक्षु, दृष्टः, मम इयं वर्त्तमाना, दशा विरहो-न्मादरूपावस्था, सा पूर्वानुभूता एव दशा, भूयः पुनः, आगतवती किम् ? यस्या उन्मत्तदशायाः, विलसितेन प्रभावेणेति यावत्, अलीकान् नलान् पश्यामि ॥ ४४ ॥

मुग्धा दधामि कथमित्थमथापशङ्काम् ?
मङ्क्रन्दनादिकपटः स्फुटमोदृशोऽयम्।
देव्याऽनयैव रचिता हि तथा तथैषां
गाथा यथा दिगधिपानपि ताः स्पृशन्ति ॥ ४५ ॥

एतन्मदीयमतिवञ्चकपञ्चकस्थे
नाथे कथं नु मनुजस्य चकास्तु चिह्नम् ?।
लक्ष्माणि तानि किममी न वहन्ति हन्त !
बर्हिर्मुखा धुतरजस्तनुतामुखानि ? ॥ ४६ ॥

मुग्धेति।—अथ पक्षान्तरे, मुग्धा मूढा, अहमिति शेषः, कथमित्थम् अपशङ्का मिथ्या संशयं, दधामि ? अयुक्तोऽयमिदानीम् ईदृशोह इत्यर्थः; यतः ईदृशः एवंविधः, अयं व्यापारः, मङ्क्रन्दनादीनाम् इन्द्रादीनां, कपटो माया, इति स्फुटं व्यक्तम्; तथा हि, अनया देव्यैव तथा तेन प्रकारेण, एषामिन्द्रादीनां, गीयन्ते इति गाथाः वर्णनश्लोकाः, ["उषिकुषिगाऽर्तिभ्यः स्थन्" इत्यौणादिकः स्थन्-प्रत्ययः] रचिताः, यथा येन प्रकारेण, ता गाथाः, दिगधिपानिन्द्रादीनपि, स्पृशन्ति श्लेषमहिम्ना बोधयन्ति, न तु केवलं नलम्; अतो मत्प्रतारणार्थं नलरूपधारणात्मिका देवमायैवेयं न तु मामकी मोह इति भावः ॥ ४५ ॥

एतदिति।—एतेषां मदीयमतिवञ्चकानां मद्बुद्धिप्रतारकाणाम् इन्द्रादीनां, पञ्चके तिष्ठतीति तादृशे एतत्पञ्चकमध्यस्थे, नाथे नले, कथं नु कथमिव, मनुजस्य चिह्नं मानवत्वव्यञ्जकधर्मः, चकास्तु ? स्फुरतु ? किन्तु अमी बर्हिर्मुखा अग्निमुखा देवाः, धुतरजस्तनुतामुखानि धुतं परित्यक्तं, रजो धूलिः, मृत्तिकास्पर्श इति यावत्, यया सा तादृशी तनुर्येषां तेषां भावः

याचे नलं किममरान् ? अथवा तदर्थं
नित्यार्चनादपि न दत्तफलैरलं तैः ।
कन्दर्पशोषणपृषत्कनिपातपीत-
कारुण्यनीरनिधिगह्वरघोरचित्तैः ॥ ४७
ईशा ! दिशां नलभुवं प्रतिपद्य लेखा !
वर्णश्रियं गुणवतामपि वः कथं वा ।

धुतरजस्तनुता, मुखम् आदिर्येषां तादृशानि, तानि प्रसिद्धानि, लक्ष्माणि भूमिस्पर्श-स्वेद-निमेषराहित्यादीनि देवत्वव्यञ्जक-चिह्नानि, हन्त खेदे, किं कथं, न वहन्ति ? तथा हि मम दुर्भाग्यादेते देवा स्वीयासाधारणचिह्नानि मङ्गोप्यात्रु तिष्ठन्ति, तत एव नलं लक्षयितु न शक्नोमीति भावः ॥ ४६ ॥

याचे इति ।—अमरान् इन्द्रादीन्, नलं याचे किम् ? [दुहादित्वात् द्विकर्मकत्वम्] अथवा तदर्थं नलप्राप्तिनिमित्तं, नित्यं यदर्चनं पूजनं तस्मादपि, न दत्तफलैः मम प्रार्थित-मप्रयच्छद्भिः, किञ्च कन्दर्पस्य शोषणः तदाख्यः, यः पृषत्कः बाणः, तस्य निपातेन पीतः शुष्कतां प्रापितः, कारुण्यनीरनिधिः कृपाब्धिः यस्मात् तथाभूतम्, अत एव गह्वरेण दम्भेन, शाठ्येनेत्यर्थः, मूढेयं देवानस्मान् परित्यज्य मर्त्ये नले एवानु-रागिणी अत एव एनां प्रतारयाम इति बुद्ध्या कपटताश्रयणेनेति भावः, ("गह्वरं विलदम्भयोः" इति शाश्वतः) घोरं भीमं कठिनं वा, चित्तं येषां तैः कन्दर्पाधीनतया निष्कृपचित्तैरित्यर्थः, तैः अमरैः, अलं निष्प्रयोजनम् ; ये देवाः काममुग्धत्वात् नित्यार्चनेनापि प्रार्थितं न प्रायच्छन् तेऽधुना प्रार्थनामात्रेणैव नैव प्रार्थितं पूरयिष्यन्तीति तत्प्रार्थना वृथैवेति भावः ॥ ४७ ॥

ईशा इति ।—हे दिशामीशाः ! लेखाः ! हे सुराः ! नलात्

मूर्खान्धकूपपतनादिव पुस्तकाना-
मस्तं गतं बत परोपकृतिव्रतित्वम् ? ॥ ४८ ॥
यस्येश्वरेण यदलेखि ललाटपट्टे
तत् स्यादयोग्यमपि योग्यमपास्य तस्य ।
का वासनाऽस्तु विभ्रयामिह यां हृदाऽहम् ?
नाकातपैर्जलजमेति हिमैस्तु दाहम् ॥ ४९ ॥

नैषधात् भवति इति नलभूस्तां नलभुवं नलनिष्ठां, वर्णश्रियं गौरत्वरूपसम्पदम्, अन्यत्र—नलाख्यतृणनिर्मितलेखनीभुव-मक्षरसम्पद, प्रतिपद्य प्राप्यापि, ("वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णन्तु चाक्षरे" इत्यमरः) गुणवता शुद्धत्वसौन्दर्य्यादि-गुणाढ्यानाम्, अन्यत्र—बन्धनसूत्रवता, वो युष्माकं, मूर्खा मूढाः, त एवान्धयन्तीत्यन्धाः कूपाः अन्धकूपाः जलशून्यपुराणकूपाः, तेषु पतनात् पुस्तकानामिव परोपकृतिव्रतित्व परोपकार-नियमवत्त्वं, कथं वा कुतो वा, अस्तं नाशं, गतम् ? वर्तते दैवतोपालम्भः ; नलस्य रूपधारणेन तदीयगुणा अपि युष्मासु सङ्क्रान्ताः, ततश्च तदीयपरोपकारव्रतमपि युष्मासु ध्रुवं सङ्क्रान्तं, किन्तु मद्विषये तत् व्रतं कथं विनष्टम ? इति भावः । अन्यत्र—उत्कृष्टलिप्यक्षरशालिनां वर्णाशुद्धिरहितानामपि पुस्तकानां मूर्खहस्तपतनेन शिशिक्षूणामुपकाराभावात् परो-पकारित्व न भवति इति भावः ॥ ४८ ॥

यस्येति ।—यस्य जनस्य, ललाटपट्टे भालफलके, ईश्वरेण विधिना, यत् शुभमशुभं वा कर्मानुरूपम्, अलेखि लिखितं, तस्य जनस्य, अयोग्यम अनर्हमपि, तत् शुभाशुभं कर्त्तृ, योग्य-मनुरूपं फलम, अपास्य अनादृत्य, स्यादेव स्वयं भवेदेवेत्यर्थः, एवं स्थिते सा वासना ईश्वरेच्छानुगृहीतकर्मवासना युक्तिर्वा, का

इत्थं यथेह मदभाग्यमनेन मन्ये
कल्पद्रुमोऽपि स मया खलु याच्यमानः ।
सङ्कोचसञ्ज्वरदलाङ्गुलिपल्लवाग्र-
पाणीभवन् भवति मां प्रति बद्धमुष्टिः ॥ ५० ॥
देव्याः करे वरणमाल्यमथार्पयं वा ?
यो वैरसेनिरिह तत्र निवेश्ययेति ।

अस्तु ? [सम्भावनायां लोट] का वा सम्भाविता ? तत्र वेद्मीत्यर्थः, इह नलनिश्चयविषये. यां वामनाम, अहं हृटा हृदयेन, बिभृयां धारयेयम् ? अन्यतरनिश्चये सन्देहदुःखं न स्यादित्यर्थः । तत् स्यादयोग्यमपीत्यत्र दृष्टान्तमाह, जलजं पद्मम्, अर्कातपैः तपनसन्तापैः, दाहं न एति, तु किन्तु, हिमैः एति, तेन ईश्वरेच्छानुगृहीतकर्मवासनानुसारिणी नलप्राप्तिः, सा तु दुर्ज्ञेया इति का गतिः ? अतो देवानां न दोष इति भावः ॥ ४९ ॥

इत्थमिति ।—इह समये, इत्थमेतादृशं, मम अभाग्यं मन्द-भाग्यम्, अभूदिति शेषः, यथा येन, अनेन मन्दभाग्येन, सः अतिवदान्यः, कल्पद्रुमोऽपि मया याच्यमानः सन्, सङ्कोचो मुकुलीभावः, स एव संज्वरः सन्तापः, ("सन्तापः सञ्ज्वरः समौ" इत्यमरः) येषां तादृशानि दलान्येवाङ्गुलयो यस्य तादृशः पल्लवाग्रमेव पाणिर्यस्य तादृग्भवन् सङ्कुचितपाणीभवन्, [अभूततद्भावे च्विः दीर्घश्च] मां प्रति बद्धमुष्टिः असुक्तहस्तः, कृपण इत्यर्थः, भवति खलु भवत्येव, इति मन्ये ; अर्थिमनोरथ-पूरकः स कल्पवृक्षोऽपि मयि प्रतिषेधकृच्च एव स्यात्तथाविधो मे भाग्यविपर्य्यय इति भावः ॥ ५० ॥

देव्या इति ।—अथवा इह पञ्चानां मध्ये, यो वैरसेनिः नलः, तत्र तस्मिन्, निवेशय संस्थापय, इति, उक्तोति शेषः, देव्याः

मैषा मया मखभुजां द्विषती कृता स्यात्
स्वस्मै तृणाय तु विहन्मि न बन्धुरत्नम् ॥ ५१ ॥
यः स्यादमीषु परमार्थनलः स माला-
मङ्गीकरोतु वरणाय ममेति वैताम् ।
तं प्रापयामि यदि तत्र विसृज्य लज्जां
कुर्वे कथं जगति शृण्वति ? हा विडम्बः !! ॥ ५२ ॥

वाणीदेव्याः, करे वरणमाल्यं पतिवरणनिमित्तं मालाम्, अर्पये ? तच्च न युज्यते इत्याह, मैषा देवी सरस्वती, मया मखभुजां देवानां, द्विषती द्वेषिणी, विद्वेषपात्रीत्यर्थः, ["द्विषोऽमित्रे" इति शतृप्रत्ययः । "उगितश्च" इति ङीप् । "द्विषः शतुर्वा" इति विकल्पात् षष्ठी] कृता स्यात्; तथा च मत्प्रेरणाया देव्या यथार्थनले वरमाल्यार्पणे कृते सति इन्द्रादीनां नलरूपधारणरूपमाया प्रकाशिता भवेत्, एवञ्च सति देव्युपरि इन्द्रादीनां विद्वेषो भविष्यतीति भावः । तृणाय तृणकल्पाय, स्वस्मै स्वार्थम् इत्यर्थः, तृणतुल्यस्य निजस्य कार्य्यसिद्धये इति भावः, बन्धुः रत्नमिव इति बन्धुरत्नं परमबन्धुं, तु पुनः, न विहन्मि न विकर्णीम्भि ; तथा च देव्युपरि इन्द्रादीनां विद्वेषे जाते तद्विद्वेषस्य मन्मूलकत्वेन मदुपरि देव्याः पूर्ववत् बन्धुभावो विहतो भविष्यतीति भावः ॥ ५१ ॥

य इति ।—अमीषु पञ्चसु मध्ये, यः परमार्थनलः स्यात् स परमार्थनलः, मम वरणाय मालां वरणस्रजम्, अङ्गीकरोतु स्वीकरोतु, तत्र सभामध्ये, लज्जां विसृज्य इति उक्त्वा वा एतां मालां, यदि तं सत्यनलं, प्रापयामि तदा जगति निखिल-सभास्थलोके, शृण्वति सति कथं कुर्वे ? हा कष्टं, विडम्बः परिहासः; तादृशोक्त्या मम निर्लज्जता प्रकटीभविष्यति तत्

इतरनलतुलाभागीषु शेषः सुधाभिः
स्नपयति मम चेतो नैषधः कस्य हेतोः।
प्रथमचरमयोर्वा शब्दयोर्वर्णसख्ये
विलसति चरमेऽनुप्राससभासां विलासः॥ ५३॥

श्रुत्वा च समास्थाः सर्वे लज्जाहीनतया मां परिहसिष्यन्तीति भावः॥ ५२॥

इतरेति।—एषु पञ्चसु मध्ये, इतरेषां चतुर्णां, नलानां, तुलाभाक् सादृश्यभाक्, शेषः पञ्चमः, नैषधः कस्य हेतोः केनापि कारणेन, ["षष्ठी हेतुप्रयोगे" इति षष्ठी] मम चेतः सुधाभिः स्नपयति; "सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणम् अन्तःकरण-प्रवृत्तयः" इति न्यायादनेनैव सत्यनलेन भाव्यमिति मन्ये इति भावः। सत्यनलत्वप्रमापिकामहैतुकीं मनःप्रीतिं दृष्टान्तेन द्रढयति, प्रथमेति।—प्रथमचरमयोः पूर्वोत्तरयोः द्वयोः, शब्दयोः वर्णसख्ये अक्षरसाम्ये सत्यपि, चरमे उत्तरे शब्दे, अनुप्रासो वर्णा-वृत्तिलक्षणः छेकानुप्रासादि-शब्दालङ्कारः, तस्य भासां शोभानां, विलासो वा चमत्कारिता एव, ("वा स्यात् विकल्पोपमयो-रेवार्थेऽपि समुच्चये" इत्यमरः।) विलसति स्फुरति, तथा च अनु-प्रासस्थले अन्तिमशब्दे वर्णसाम्यं यथा चमत्कारविधायकं भवति, तद्वदन्तिमे नैषधे नलसाम्यमेव मम चेतसः परमप्रीतिसम्पादकं भवति, न त्वत्र सत्यत्वं प्रयोजकं, यतः सर्वे एव समानरूपा इति भावः। अनुप्रासाना तादृशत्वे दृष्टान्तस्तु अलङ्कारग्रन्थे स्फुट एव, अथवा अस्यैव श्लोकस्य चरमचरणे विलस-विलासः प्रास-भास इति शब्दचतुष्टयेऽपि सम्भवति; अथवा प्रथम-शब्द-प्रयोगानन्तरं चरम-शब्दे प्रयुक्ते एव तत्रानुप्रासः सम्भवति; यथा वा अत्रैवानुप्राससभासां विलास इत्यत्र सर्वसकाराश्रयत्वे

इति मनसि विकल्पानुद्यतः सन्त्यजन्ती
क्वचिदपि दमयन्ती निर्णयं नाससाद ।
मुखमथ परितापास्कन्दितानन्दमस्याः
सिहिरविरचितावस्कन्दमिन्दुं निनिन्द ॥ ५४ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
स्वादूत्पादभृति त्रयोदशतयाऽऽदेश्यस्तदीये महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ ५५ ॥

अनुप्रासस्यान्तिमसकारे स्फुरणम्. एवमन्तिमबुद्धौ विपरिवर्त्त-मानत्वान्नलत्वाभिमानमात्रम्. एतावता अयमेवेति निश्चयो युक्त इति भावः । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ५३ ॥

इतीति ।—इति मनसि उद्यतः उत्पद्यमानान्. [उत्पूर्वा-दिणः शत्रन्तात्कर्मणि पुंसि रूपम्] विकल्पान् विचारान्, सन्त्यजन्ती दोषोद्भावनद्वारा प्रतिषेधन्ती, दमयन्ती क्वचिदपि पञ्चसु एकत्रापि, निर्णयं नलनिश्चयं, न आससाद । अथ नलनिश्चयाभावानन्तरं, परितापेन आस्कन्दितानन्दं निरस्ता-नन्दम्, अस्याः दमयन्त्याः, मुखं मिहिरेण सवित्रा, विरचिताव-स्कन्दं कृततिरस्कारम्, इन्दुं निनिन्द तद्वद्दीनम् अभूदित्यर्थः । एषा च परिताप-दैन्य-शून्यत्वादिकाचिन्ता अनुभावो ज्ञेयः; तदुक्तम्—"इष्टानाधिगमात् ध्यानं चिन्ता शून्यत्व-तापकृत्" इति ॥ ५४ ॥

श्रीहर्षमित्यादि ।—स्वादूत्पादभृति मधुरार्थधारिणि । त्रयोदशतया आदेश्यः त्रयोदशत्वेन सङ्ख्येयः । गतमन्यत् ॥ ५५ ॥

चतुर्दशः सर्गः ।

अथाधिगन्तुं निषधेश्वरं सा प्रसादनामाद्रियतामराणाम् ।
यतः सुराणां सुरभिर्नृणान्तु सा वेधसाऽसृज्यत कामधेनुः ॥ १ ॥
प्रदक्षिणप्रक्रमणालवालविलेपधूपावरणाम्बुसेकैः ।
इष्टञ्च मृष्टञ्च फलं सुवाना देवा हि कल्पद्रुमकाननं नः ॥ २ ॥

अथेति ।—अथ चिन्तानन्तरं, सा भैमी, निषधेश्वरं नलम, अधिगन्तुं लब्धुम, अमराणाम् इन्द्रादीनां, प्रसादनाम अभिमुखीकरणं, पूजादिना सन्तोषसम्पादनमित्यर्थः, आद्रियत अमोघसाधकत्वेन अवलम्बितेत्यर्थः । अमोघसाधकत्वमेव समर्थयते—यतः पुरा वेधसा सुराणां कामानां धेनुः कामधेनुः कामदुघा, सुरभि काचन गौः, असृज्यत, नृणान्तु सा सुरप्रसादनैव, कामधेनु असृज्यत, या यस्य कामान् दुग्धे गोरगौर्वा सैवास्य कामधेनुरिति भावः । अत्र अमरप्रसादनायाः कामधेनुत्वेन रूपणाद्रूपकालङ्कारः ॥ १ ॥

प्रदक्षिणेति ।—प्रदक्षिणप्रक्रमणं प्रदक्षिणरूपेण परिक्रमणम एव, आलवाल वृक्षमूले जलधारणार्थं सेतुविशेषः, तथा विलेपश्चन्दनादिचर्चा, स एव विलेपः पिण्याकादिलेपः, धूपो दशाङ्गादिर्धूपः, स एव दोहदधूपश्च, आवरणमङ्गदेवतापरिवेष्टनं, तदेव शाखावरणम्, अम्बुसेकोऽभिषेकः, स एव मूलेषु जलसेकः, तेषां द्वन्द्वः तैः करणैः, इष्टञ्च प्रियञ्च, मृष्टञ्च अवदातञ्च, फलमोप्सितं वस्तु, तदेव फलं शस्यं, (“शस्ये हेतुकृते फलम्” इत्यमरः) सुवाना जनयन्तः, [सूतेः कर्त्तरि लटः शानजादेशः] देवा हि देवा एव, नोऽस्माकं नृणां, कल्प-

श्रद्धामयीभूय सुपर्वणस्तान् ननाम नामग्रहणाग्रकं सा ।
सुरेषु हि श्रद्दधतां नमस्या सर्वार्थनिष्पत्त्यङ्गमिथःसमस्या ॥३॥
यत्तान् निजे सा हृदि भावनाया बलेन साक्षादकृताखिलस्थान् ।
अभूदभीष्टप्रतिभूः स तस्या वरं हि दृष्टा ददते परं ते ॥४॥

द्रुमाणां काननं वनम् । अत्र प्रदक्षिणप्रक्रमणाद्यालवालाद्यवयवरूपणाद्देवेषु कल्पद्रुमरूपणाच्च समस्तवस्तुविवर्त्तिसावयवरूपकम ॥ २ ॥

श्रद्धेति ।—सा दमयन्ती, श्रद्धा विश्वासः, तन्मयी तद्युक्ता भूत्वा श्रद्धामयीभूय, [अभूततद्भावे च्वौ समासे क्त्वो ल्यबादेशः] तान् सुपर्वणो देवान्, नामग्रहणाग्रकम् अमुकदेवाय नम इत्यादि नामोच्चारणपूर्वकं यथा तथा, ननाम प्रणामं कृतवती । हि यतः, सुरेषु विषये श्रद्दधतां विश्वसतां, नमस्या नमस्कारः, श्रद्धापूर्वकनमस्कार इत्यर्थः, [नमस्यतेः क्यजन्तात् "अ प्रत्ययात्" इति स्त्रियाम् अ-प्रत्यये टाप्] सर्वेषामर्थानां निष्पत्तौ पूरणविषये, यान्यङ्गानि साधनानि, तेषां मिथः रहसि, अन्यानपेक्षमेवेत्यर्थः, किमपि आडम्बरमकृत्वैवेति यावत्, समस्या समासार्था, सद्योजनकारिका इत्यर्थः, सर्वार्थसाधिका इति यावत्, [समस्यते संक्षिप्यते अनयेति समस्या, सपूर्वादस्यतेः क्यबन्तात् "अ प्रत्ययात्" इति स्त्रियाम् अ-प्रत्यये टाप्] ("मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि" "समस्या तु समासार्था" इति चामरः) सति नमस्कारे सर्वमाप्नं फलदं नान्ययेति सा नमश्चकारेति निष्कर्षः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासालङ्कारः ॥ ३ ॥

यदिति ।—सा भैमी, भावनाया बलेन ध्यानदार्ढ्येन, अखिलस्थान् सर्वगतान्, तान् देवान्, निजे हृदि साक्षादकृत

सभाजनं तत्र ससर्ज तेषां सभाजने पश्यति विस्मिते सा।
आमुद्यते यत् सुमनोभिरेवं फलस्य सिद्धौ सुमनोभिरेव ॥ ५ ॥

साचात् क्ततवती, [करोतेः कर्त्तरि लुङ् तङ्, "ह्रस्वादङ्गात्" इति सिचो लोपः] इति यत्, स साचात्कार एव, तस्या भैम्याः, अभीष्टे इष्टार्थसिद्धौ, प्रतिभूर्लग्नकः, अभूत् ; हि यतः, ते देवाः, दृष्टाः प्रत्यक्षीभूताः, चेत् तदा इति पदद्वयमत्राध्याहरणीयम् ; परमवश्यं, वरं ददते। "न दातुं देवा वरमर्हन्ति न प्रत्यक्षदृष्टा मनुष्येभ्यः" इति श्रुतिः। अत्र कारणेन कार्य्यसमर्थनरूपो-ऽर्थान्तरन्यासालङ्कारः ॥ ४ ॥

सभाजनमिति।—सा भैमी, तत्र सभायां, विस्मिते अक-स्मादल्पादरेण देवानां पूजारम्भदर्शनादाश्चर्य्यान्विते, सभाजने सभ्यजने, पश्यति पश्यन्तं तम् अनादृत्येत्यर्थः, ["षष्ठी चानादरे" इति चकारादनादरे सप्तमी] तेषां देवानां, सभाजनम् आनन्दनं, पूजादिना सन्तोषसम्पादनमित्यर्थः, ("अथ द्वे आनन्दनसभाजने। आप्रच्छनम्" इत्यमरः) मालत्यादिषु संस्कारश्च इत्यपि गम्यते ; ससर्ज चकारेत्यर्थः। किमर्थं सुराचनमित्याशङ्क्य सन्तुष्टा एव ते फलं ददतीत्यर्थान्तरं न्यस्यति, यत् यस्मात् सभाजनात्, सुमनोभिः उदारचित्तैः पण्डितैः वा, मालत्यादिभिश्च, सुमनोभिर्देवैः पुष्पैश्च, ("मालत्या पण्डिते पुष्पे देवे च सुमनोऽभिधा" इति विश्वः) फलं हेतु-साध्यं सस्यञ्च, ("सस्ये हेतुक्रते फलम्" इत्यमरः) तस्य सिद्धौ सिद्धिप्रसङ्गे, फलदानविषये इत्यर्थः, एवम् इत्थम्, आमुद्यते एव सन्तुष्यते एव, सद्गन्धाविशिष्टीभूयते च, [मुद्यतेर्भावे लट्। "आमोदो हर्षगन्धयोः" इत्यमरः] सुमनसा मालत्या-दीनां फलपुष्पदानदर्शनात् सुरे सुमनस्त्वेन तथात्व-

वैशद्यहृद्यैर्म्रदिमाभिरामैरामोदिभिस्तानथ जातिजातैः।
आनर्च गीत्यन्वितषट्पदैः सा स्तवप्रसूनस्तवकैर्नवीनैः॥ ६॥
भक्त्या तयैव प्रससाद तस्यास्तुष्टं स्वयं देवचतुष्टयं तत्।
स्वेनानलस्य स्फुटतां यियासोः फूत्कृत्यपेक्षा क्रियती खलु
स्यात्?॥ ७॥

निश्चयात्तदामोदार्थं तत्सभाजनमन्वतिष्ठदित्यर्थः। अत्रोभयेषाम् अपि सुमनसाम् उभयोरप्यामोदयोश्च फलयोरभेदाध्यवसायेनायमर्थान्तरन्यासालङ्कारः॥ ५॥

वैशद्येति।—अथ पूजानन्तरं, सा दमयन्ती, तान् देवान्, वैशद्यमर्थव्यक्तिः, अन्यत्र—विकाशश्च, तेन हृद्यैः हृदयप्रियैः, ["हृदयस्य प्रियः" इति यत्-प्रत्ययः, "हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु" इति हृदादेशः] म्रदिमा शब्दार्थमाधुर्य्यम्, अन्यत्र—सौकुमार्य्यं, तेनाभिरामैः, आमोदयन्तीत्यामोदिनः [मुदर्ण्यन्तात्ताच्छील्ये णिनिः] अन्यत्र—आमोदः सौरभमेषामस्तीत्यामोदिनः [मत्वर्थीय इनिः] तैरामोदिभिः प्रीतिजननैः सुगन्धिभिश्च, जातयः आर्य्यादीनि छन्दांसि मालत्यश्च, तज्जातैः तदुद्भवैः, आर्य्यादिजातिच्छन्दोनिबद्धैः मालत्यादिग्रथितैश्च, गीत्यान्विता गीतिच्छन्दोनिबद्धाः, षटपदाः गाथाविशेषा येषु तैः, अन्यत्र—झङ्कारयुक्तभ्रमरैः, नवीनैः अभिनवैः, स्तवैः स्तोत्रैः, प्रसूनस्तवकैः कुसुमगुच्छैश्च, आनर्च अर्चयामास, स्तवैः पुष्पाञ्जलिभिश्च पूजयामासेत्यर्थः। [अर्चेर्भौवादिकाल्लिट्, "अत आदेः" इत्यभ्यासदीर्घः तस्मान्नुट्] । अत्र स्तवानां प्रसूनस्तवकानाञ्चोभयेषाम् अपि अर्चनसाधनत्वेन प्रकृतानामेकार्चनक्रियाभिसम्बन्धात् केवलप्रकृतविषया तुल्ययोगिता, लक्षणन्तु उक्तं प्राक्॥ ६॥

भक्त्येति।—स्वयं स्वत एव, सेवादिकं विनाऽपि पूर्वं तच्चारित्र-

प्रमादमासाद्य सुरैः कृतं सा सस्मार सारस्वतसूक्तिसृष्टेः।
देवा हि नान्यत् वितरन्ति किन्तु प्रसद्य ते साधुधियं ददन्ते ॥८॥

दार्व्यादिदेवेत्यर्थः, तुष्टं सन्तुष्टं, तत् प्रकृतं, देवचतुष्टयम् इन्द्रादि-देवचतुष्कं, तस्या भैम्याः, तया भक्त्या एव च्षणकालकृतसेवयैव, प्रसभाद अनुजग्राह, एवकारस्त्वविलम्बसूचनार्थः। तथा हि, स्वेन स्वत एव, स्फुटतां व्यक्ततां, प्रज्ज्वलिततत्वमित्यर्थः, यियासोः यातुमिच्छोः, अनलस्य वह्नेः, फूत्कृतेः फूत्कृतस्य, फूत्कार-मारुतस्य इत्यर्थः, अपेक्षा कियती खलु स्यात्? नात्यन्तम् अपेक्षितं इत्यर्थः; स्वत एव प्रसन्नस्य देवगणस्य तत्कृता भक्तिः स्वत एव प्रज्ज्वलिष्यतोऽग्नेः फूत्कृतिरिव झटिति कार्य्यप्रादुर्भाव-मात्रफला अन्यथाऽपि प्रज्ज्वलनवत् प्रसादावश्यम्भावादिति भावः। अत्र वाक्यद्वये भक्तिफूत्कृत्योः कार्य्यानपेक्षितत्वलक्षण-समानधर्मस्यैव फूत्कार-क्रियच्छब्दाभ्यां बिम्बप्रतिबिम्बतया उक्तेर्दृष्टान्तालङ्कारः; "बिम्बानुबिम्बन्यायेन निर्देशे धर्मधर्मि-णाम्। दृष्टान्तालङ्कृतिर्ज्ञेया भिन्नवाक्यार्थसंश्रया॥" इति विद्याचक्रवर्त्तिलक्षणात्॥ ७॥

प्रसादमिति।—सा भैमी, सुरैः कृतं प्रसादमनुग्रहम्, आसाद्य सरस्वत्या इयं सारस्वती तस्याः सूक्तिसृष्टेः "अत्याजि" इत्यादि पूर्वसर्गोक्तश्लिष्टोक्तिगुम्फस्य, सस्मार तदर्थतत्त्वं जज्ञावि-त्यर्थः; ["अधीगर्थ—" इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी]। तस्याः नलप्राप्तौ देवानां कोऽयमनुग्रहो यत् सारस्वतसूक्तिपरिज्ञान-मात्रम्? तत्राह,—हि यतः, ते देवाः प्रसद्य अनुगृह्य, [सदः क्त्वो ल्यप्] अन्यत् बुद्धेरन्यत् किञ्चित् देयमित्यर्थः, न वितरन्ति, किन्तु साधुधियं फलप्राप्त्युपायपरिज्ञानं, ददन्ते प्रयच्छन्ति, [दद दाने इति धातोर्भौवादिकाल्लट् तङ्] तदाहुः,—

शेषं नलं सत्यपरेण गाथा या या समार्था खलु येन येन।
ता तां तदन्येन सहान्वगन्त्रीं तदा विशेषं प्रति सन्दधे सा ॥ ९ ॥
एकैकवृत्तेः प्रतिलोकपालं पतिव्रतात्वं जगृहुर्दिशो याः।
वेद स्म गाथा मिलितास्तदाऽसावाशा इवैकस्य नलस्य वश्याः ॥ १० ॥

"न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति पशुपालवत्। यं हि रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तम॥" इति ॥ ८ ॥

शेषमिति।—सा दमयन्ती शेषं पञ्चमं परमार्थं नलं प्रति, विरचितेति शेषः, या या गाथा "सत्याजिलक्ष्म" इत्यादिको यो यः श्लोकः, येन येन अपरेण देवेन, समार्था समानाभिधेया, खलु, अत एव तदन्येन तेन तेन, मुख्यार्थरूपात् इन्द्रादेरित्यर्थः, अन्येन श्लेषमहिम्ना प्रतीयमानेन सत्येन नलेन, सह अन्वगन्त्रीम् अनङ्गा, तत्परत्वेनानिश्चितामिति यावत्, ता तां गाथां, तदा देवतानुग्रहलब्धस्मृत्युद्बोधकाले, विशेषं प्रति सत्यनलं प्रति, सन्दधे नलपरत्वेन योजयामासेत्यर्थः; इन्द्रादिपरत्वशङ्कां विहाय नलपरत्वं निश्चिकायेति तात्पर्य्यार्थः ॥ ९ ॥

एकैकेति।—या गाथाः "सत्याजि" इत्यादयः श्लोकाः, एकैकस्मिन् लोकपाले वृत्तेः वर्त्तनाद्धेतोः, प्रतिलोकपालं प्रत्येकदिक्पालं प्रति, दिशो पूर्वादीना, पतिव्रतात्वं जगृहु तत्साम्यात् प्राच्यादिदिश इव इन्द्राद्येकैकलोकपालपरा बभूवुरित्यर्थः, तदा देवताप्रसादकाले, असौ भैमी, मिलिताः समस्ताः, गाथा आशा दिश इव एकस्य नलस्य वश्याः वशङ्गताः, नलमात्राभिधायिनीरित्यर्थः, [वशं गत इति यत्-प्रत्ययः] वेद स्म ["लट् स्मे" इति भूते लट्, "विदो लटो वा" इति णलादेशः] आशानां प्रत्येकम् इन्द्राद्येकैकलोकपालपरत्वेऽपि सर्वासां पूर्वादिदिशां यथा चक्रवर्त्तिनलैकवश्यत्वात् नलपरत्वं, तथा

निश्चित्य शेषं तममी नरेशं प्रमोदमेदस्वितराऽऽन्तराऽभूत्।
देव्या गिरां भावितभङ्गिराख्यच्चित्तेन चिन्तार्णवयादसेदम् ॥११॥
सा भङ्गिरस्याः खलु वाचि काऽपि यत् भारती मूर्त्तिमती मतीयम्।
श्लिष्टं निगद्याऽऽदृत वासवादीन् विशिष्य मे नैषधमप्यवादीत्
॥१२॥

गाथा अपि आपातत एकैकश एकैकलोकेशपरतया प्रतीता अपि सामर्थ्येन नलपरा एवेति विवेदेत्यर्थः; तस्य सर्वाशा-विजयित्वादाशाना तत्परत्व गाथानान्तु देव्याः चतुरोक्ति-भङ्गिपर्य्यालोचनयेति भावः॥ १०॥

निश्चित्येति।—अमी दमयन्ती, शेषं पञ्चमं, तं प्रसिद्धं, नरेशं नैषधं, निश्चित्य प्रमोदमेदस्वितरम् आनन्दमेदुरतरम्, आन्तरम् अन्तरङ्गं यस्याः सा तादृशी अभूत्। अथ देव्याः गिरा भाविता परिज्ञाता, भङ्गिः प्रयोगचातुरीविशेषः यया सा तादृशी सती, चिन्तार्णवयादसा नलप्राप्त्युपायचिन्तासागरजलग्राहभूतेन, चित्तेन इदं वक्ष्यमाणम्, आख्यत् अवोचत्। [ख्यातेर्लुङि "अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्" इति च्लेरङादेशः]। अत्र चित्ते यादस्त्वारोपणात् रूपकालङ्कारः॥ ११॥

अथ चित्तेन यदाख्यत् तदेवाह, सेति।—अस्याः देव्याः, वाचि सा वक्ष्यमाणा, काऽपि अपूर्वा, भङ्गिः प्रयोगप्रकारः, खलु, यत् यस्मात् भङ्गिविशेषात्, इय पुरोवर्त्तिनी, मूर्त्तिमती विग्रहवती, मती सत्यवादिनी, भारती वाग्देवता, श्लिष्टं श्लिष्टार्थं यथा तथा, निगद्य उक्त्वा, वासवादीन् इन्द्रादीन्, आदृत आदृतवती, तानेव उपाचरदेवेत्यर्थः, [दृङो लुङि "ह्रस्वादङ्गात्" इति सलोपः]। अथ च नैषधं नलमपि, मे मह्यं, विशिष्य इन्द्रादिभ्यो

जग्रन्थ सेयं मदनुग्रहेण वचःस्रजः स्पर्द्धयितुं चतस्रः ।
द्वे ते नलं लक्षयितुं क्षमेते ममैव मोहोऽयमहो! महीयान् ॥ १३ ॥
श्लिष्यन्ति वाचो यदमूरमुष्याः कवित्वशक्तेः खलु ते विलासाः ।
भूपाललीलाः किल लोकपालाः समाविशन्ति व्यतिभेदिनोऽपि
॥ १४ ॥

विशेषं कृत्वा, अवादीत्, किन्तु अहमेव न वेद्मीति भावः ॥ १२ ॥

जग्रन्थेति।—सा इयं देवी, मदनुग्रहेण मयि अनुग्रहबुद्धा, स्पर्द्धयितुं नलं व्यक्तीकर्त्तुं, चतस्रः वचःस्रजः वचनमालिकाः, जग्रन्थ ग्रथितवती, तत्र ते इन्द्राग्निप्रत्यायिके, द्वे आद्ये द्वे एव वचःस्रजौ, नलं लक्षयितुम् अभिव्यञ्जयितुं, क्षमेते शक्नुतः, ताभ्यामेव स्फुटतरं प्रतीतिरन्ये द्वे दूर्षात भावः; किन्तु ममैव अयं महीयान् महत्तरः, मोहः, अहो! आश्चर्य्यं यत् चतसृभिरपि न वेद्मीति भावः ॥ १३ ॥

अत्याजीत्यादिश्लोकचतुष्टयं नलमेवाचष्टे. किन्तु भङ्ग्या इन्द्रादिचतुष्टयमपि स्पृशतीत्याह. श्लिष्यन्तीति।—अमुष्याः देव्याः, अमूः वाचः 'अत्याजीत्यादयो गाथा', श्लिष्यन्ति नलमिन्द्रादीनपि स्पृशन्ति, इति यत्, ते तच्छ्लेषणमित्यर्थः, विधेयीभूतविलासस्य प्राधान्यात्तल्लिङ्गभङ्ग्या निर्देशः; कवित्वशक्तेः काव्यरचनानैपुण्यस्य, विलासाः विकाशाः, खलु, कवित्वधर्मोऽयं यदन्यपरेणापि शब्देन श्लेषभङ्ग्या अर्थान्तरप्रत्यायनम्, अलङ्कारत्वान्न तु तात्पर्य्यमिति भावः। तथा च श्लेषमहिम्ना तेषां नलसारूप्याच्च तत्परत्वभ्रान्तिरित्याह.—भूपालस्य नलस्य, लीला इव लीला येषां ते तद्रूपधारिणः, लोकपालाः व्यतिभेदिनः नलात् भेदवन्तोऽपि, समाविशन्ति

त्यागं महेन्द्रादिचतुष्टयस्य किमभ्यनन्दत् क्रमसूचितस्य ?।
किं प्रेरयामास नले च तन्माम् ? का सूक्तिरस्याः ? मम कः
प्रमोहः ? ॥ १५ ॥

परस्य दारान् खलु मन्यमानैरस्पृश्यमानाममरैर्धरित्रीम्।
भक्त्येव भर्त्तुश्चरणौ दधानां नलस्य तत्कालमपश्यदेषा ॥ १६ ॥
सुरेषु नापश्यदवेक्षिताक्ष्णोर्निमेषमुर्वीभृति नन्मुखे सा।

आन्तबुद्धौ लगन्ति किल ; ततो ममैवायं व्यामोह इति भावः ॥ १४ ॥

स्वव्यामोहमेव प्रकटयति, त्यागमिति।—इयं देवी क्रमसूचितस्य क्रमनिर्दिष्टस्य, महेन्द्रादिचतुष्टयस्य त्यागं पराकृतं परिहारं, किं किमर्थम्, अभ्यनन्दत् ? अन्वमोदत ? माञ्च किं किमर्थं, नले विषये प्रेरयामास ? यद्यस्याः मदनुजिघृक्षा न स्यादिति भावः। तत् तस्मात्, अस्याः देव्या, सूक्तिः साधूक्तिः, अत्याजोत्यादि सत्योपदेशः इत्यर्थः, का ? मम प्रमोहः कः ? अहो घण्टापथे स्खलितमिति भावः ॥ १५ ॥

अथ भूमिस्पर्शादिभिः षड्भिः चिह्नैः सा नलज्ञानप्रकारमाह, परस्येत्यादि।—परस्य दारान् मन्यमानैरिव परभार्य्या इति बुध्यमानैरिवेत्युत्प्रेक्षा, राजदारत्वात् भुव इति भावः ; ("भार्य्या जायाऽथ पुं भूम्नि दाराः" इत्यमरः) अमरैः अस्पृश्यमाना, पराङ्गनास्पर्शनिषेधादिति भावः, भक्त्येव पतिभक्त्या इवेत्युत्प्रेक्षा, भर्त्तुः पत्युः, नलस्य चरणौ दधाना धरित्रीम् एषा दमयन्ती, तत्कालं तस्मिन् काले, [अत्यन्तसयोगे द्वितीया] अपश्यत ; देवा हि भूमिं न स्पृशन्ति अयन्तु स्पृशतीत्येतदेकं तावच्चिह्नमिति भावः ॥ १६ ॥

सुरेष्विति।—सा दमयन्ती, सुरेषु इन्द्रादिषु, अक्ष्णोः निमेषं

इह त्वमागत्य नले मिलेति संज्ञानदानादिव भाषमाणम् ॥१७॥
नाबुद्ध बाला विबुधेषु तेषु क्षोदं क्षितेरैक्षत नैषधे तु।
पत्ये स्रजन्त्याः परिरम्भमस्याः सम्भूतसम्भेदमसंशयं सा ॥ १८ ॥
स्वेदः स्वदेहस्य वियोगतापं निर्वापयिष्यन्निव संमिमृक्षोः।
हीराङ्कुरश्चारुणि हेमनीव नले तयाऽलोकि न दैवतेषु ॥ १९ ॥

न अपश्यत्, सम्मुखे स्वाभिमुखस्थिते. उर्वीभृति नृपे नले तु, हे दमयन्ति! त्वम् इह आगत्य इतः एत्य, नले मिल सङ्गच्छस्व. इति संज्ञानदानात् संज्ञाकरणात्, आह्वानसूचकचक्षुश्चेष्टा-विशेषकरणादित्यर्थः, भाषमाणं ब्रुवाणमिव स्थितामत्यु त्प्रेक्षा, निमेषम् ऐक्षत, इदमपरं चिह्नमिति भावः ॥ १७ ॥

नेति।—सा बाला भैमी, तेषु विबुधेषु देवेषु, क्षितेः क्षोदं रजः, धूलिमित्यर्थः, न अबुद्ध न ऐक्षतेत्यर्थः, तैजसेषु देवेषु भूस्पर्शाभावेन तदसङ्गमादिति भावः; [बुध्यतेर्लुङि तङि "झलो झलि" इति सिचः सलोपः] नैषधे नले तु, पत्ये स्वभर्त्रे, पृथिवीस्वामिने नलाय इत्यर्थः, परिरम्भं स्रजन्त्याः आलिङ्गनं ददत्याः, अस्याः क्षितेः सकाशात्, असंशयं यथा तथा, सम्भूतसम्भेदं सञ्जातसंश्लेषम, असंशयमिति पदम उत्प्रेक्षा-वाचकम, आलिङ्गनसङ्क्रान्तमिव स्थितमित्यर्थः, क्षोदमिति पूर्वेणान्वयः, ऐक्षत; रजःसम्भेदोऽपरं चिह्नमिति भावः ॥ १८ ॥

स्वेद इति।—तया दमयन्त्या, संमिमृक्षोः समस्रष्टुं नलेन सङ्गन्तुमिच्छोः, स्वदेहस्य वियोगतापं नलविरहसन्तापं, निर्वाप-यिष्यन् शमयिष्यन् इव उद्गत, इत्युत्प्रेक्षा; स्वेदः चारुणि शुद्धिमति, श्यामिकारहिते इति भावः, हेमनि सुवर्णे, हीराङ्कुरः वज्राङ्कुरः इव, ("वज्रो हीरश्च कथ्यते" इति हलायुधः) नले आलोकि दृष्टः, दैवतेषु सुरेषु, न, आलोकि इति पूर्वेणान्वयः। अत्र

सुरेषु मालाममलामपश्यन्नले तु बाला मलिनीभवन्तीम्।
इमां किमासाद्य नलाऽद्य मृद्वीं श्रद्धास्यते माम्? इति चिन्तयैव
॥ २० ॥

श्रियं भजन्तां कियदस्य देवाश्छाया नलस्यास्ति तथाऽपि नैषाम्।
इतीरयन्तीव तया निरैचि सा नैषधे न त्रिदशेषु तेषु ॥ २१ ॥

प्रथमार्द्धे उत्प्रेक्षा, द्वितीयार्द्धे च हेम्नो नलशरीरतुल्यत्वात्, हीराङ्कुरस्य च स्वेदतुल्यत्वात् तयोः सम्बन्धस्य च प्रसिद्धत्वादुपमालङ्कार इत्यनयोः संसृष्टिः ॥ १९ ॥

सुरेष्विति।—बाला दमयन्ती, सुरेषु मालां स्रजम्, अमलाम् अम्लानाम्, अपश्यत्, नले तु अद्य स्वयंवराह्ने, नलः मृद्वीं मदपेक्षयाऽपि सुकुमाराम्, इमां दमयन्तीम्, आसाद्य किं किमर्थं, मां श्रद्धास्यते? आदरिष्यते? कथञ्चिदपि नादरिष्यते, इति चिन्तया एव, मलिनीभवन्तीं म्लायन्तीं, मालामिति पूर्वानुबन्धः, अपश्यत्। म्लानकुसुमत्वमन्यचिह्नमिति भावः। अत्र मालायास्तादृशचिन्तासम्बन्धासम्भवादुत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ २० ॥

श्रियमिति।—देवाः इन्द्रादयः, अस्य नलस्य, श्रियं सौन्दर्य्यं, कियत् अल्पं यथा तथा, भजन्तां, तथाऽपि नलसौन्दर्य्यस्य किञ्चित् ग्रहणे कृतेऽपि, नलस्य छाया प्रतिबिम्बं, प्रतिच्छाया इत्यर्थः, ("छाया सूर्य्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः" इत्यमरः) एषाम् इन्द्रादीनां, नास्ति, नलरूपधराणामपि देवानां तेजोमयत्वेन भूस्पर्शाभावात् तादृशप्रतिबिम्बरूपच्छायाया असम्भवादिति भावः; इतीरयन्ती कथयन्तीव स्थिता, सा छाया, प्रतिबिम्बमित्यर्थः, तया दमयन्त्या, नैषधे नले, निरैचि दृष्टा, [ईक्षतेः कर्मणि लुङ्] तेषु त्रिदशेषु इन्द्रादिषु, न, निरैचि इति पूर्वेणान्वयः; तेषां तेजस्त्वात् न

चिह्नैरमीभिर्नलसंविदस्याः संवादमाप प्रथमोपजाता ।
सा लक्षणव्यक्तिभिरेव देवप्रसादमासादितमप्यबोधि ॥ २२ ॥
नले विधातुं वरणस्रजं तां स्मरः स्म रामां त्वरयत्यथैनाम् ।
अपत्रपा तां निषिषेध तेन ह्रियानुरोधं तुलितं दधौ सा ॥ २३ ॥

छत्रादिवद्देहच्छाया क्षितितले लग्ना, नलस्य तु लग्ना इत्येकं चिह्नमिति भावः। अत्र श्रियमिव श्रियं छायेव छायेति सादृश्याक्षेपान्निदर्शने, ताभ्यामङ्गाभ्यामितोरयन्तोवित्युत्प्रेक्षायाः सङ्करः ॥ २१ ॥

चिह्नैरिति ।—अस्याः दमयन्त्याः, प्रथमोपजाता "इतर-नलतुलाभागेषु शेषः" इत्यादिपूर्वसर्गोक्तविकल्पोत्पन्ना, नल-संवित् अयं शेष एव नल इति बुद्धिः, अमीभिः एभिः, चिह्नैः पूर्वोक्तैः भूस्पर्शादिभिः, संवादम् ऐकमत्यम्, आप दार्ढ्यं प्रापेत्यर्थः ; सा दमयन्ती, लक्षणानां पूर्वोक्तचिह्नाना, व्यक्तिभिः प्रकाशैरेव, अभिव्यक्तिलक्षणकार्य्यैरेवेत्यर्थः, देवप्रसाद देवतानु-ग्रहरूपकारणमपि, आसादित प्राप्तम्, अबोधि, मत्सेवया देवताः प्रसन्नाः, कथमन्यथा भूस्पर्शादिमानुषसुलभचिह्नानि एतावन्तं कालं न दृष्टानि अधुना वा दृश्यन्ते, कारणं विना कार्य्यानुत्पत्तेरिति ज्ञातवतीति भावः। [बुध्यतेः कर्त्तरि लुङ्, "दीपजन—" इत्यादिना विकल्पात् चिण्] ॥ २२ ॥

नले इति ।—अथ शेषोऽयं नल इति निश्चयानन्तरं, स्मरः तां करस्था, वरणस्रजं नले विधातुम् एनां रामां दमयन्तीं, त्वरयति स्म त्वरयामास, अपत्रपा सर्वसमक्षे कथमेनं माल्यदानेन वृणे इति लज्जा तु, तां कामेन त्वर्य्यमाणां भैमीं, निषिषेध निवारयामास, ["स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य" इति धात्वभ्यासस्कारयोः षत्वम्] तेन कारणद्वयेन, सा भैमी,

स्रजा समालिङ्गयितुं प्रियं सा रसादधत्तेव बहुप्रयत्नम्।
स्तम्भत्रपाभ्यामभवत्तदीये स्पन्दस्तु मन्दोऽपि न पाणिपद्मे
॥ २४ ॥

तस्या हृदि व्रीडमनोभवाभ्यां दोलाविलासं समवाप्यमाने।
श्रित धृतैणाङ्ककुलातपत्र शृङ्गारमालिङ्गदधीश्वरश्रीः ॥ २५ ॥

हयानुरोधं स्मरलज्जोभयानुरोधं, तुलितं समीभूतं यथा तथा, दधौ रचयामासेत्यर्थः, वरणमाल्यप्रदानविषयकप्रवृत्तिनिवृत्ति-विषये कर्त्तव्यविमूढा आसीदिति भावः। एतेनास्या मध्यमानायि-कात्वमुक्तम्; "तुल्यलज्जास्मरा मध्या" इति लक्षणात् ॥ २३ ॥

स्रजेति।—सा भैमी, रसात् रागात्, प्रियं नलं, सृज्यते इति स्रक् वरणमाला, ["ऋत्विगदधृक्स्रक्—" इत्यादिना क्विन् अमागमश्च] तया समालिङ्गयितुं समाश्लेषयितुं, बहुप्रयत्नं महोद्योगमिव, अधत्त. तु किन्तु, तदीये तस्याः सम्बन्धिनि, पाणिपद्मे स्तम्भः निष्क्रियत्वलक्षणः सात्त्विकभावविशेषः, स च त्रपा च ताभ्यां हेतुभ्यां, मन्दः अल्पोऽपि, स्पन्दः कम्पनव्यापारः, न अभवत् ॥ २४ ॥

तस्या इति।—व्रीडमनोभवाभ्यां लज्जास्मराभ्यां, दोला-विलासं प्रेङ्खणलीलां, समवाप्यमाने नीयमाने, वरणविषये प्रवृत्तिनिवृत्तिसङ्घर्षेण दोदुल्यमाने इत्यर्थः, एणाङ्ककुलं सोमवंशः, सोमवंशोत्पन्नः नलः इति यावत्, तदेव आतपत्रं छत्रं, नलप्राप्तिजनितसन्तापप्रशमकत्वादिति भावः, धृतम् एणाङ्क-कुलातपत्रं येन तस्मिन् सन्तापनिवारकनलरूपातपत्रवति, तस्याः दमयन्त्याः, हृदि हृदये, श्रितम् आश्रित्य स्थितं, शृङ्गारं शृङ्गाररसम्, अधीश्वरश्रीः अधीश्वरस्य हृदयेश्वरस्य नलस्य, श्रीः सौन्दर्य्यम्, आलिङ्गत् दोलनजनितपतनभयनिवारणार्थमाश्लिषत्,

करः स्रजा सज्जतरस्तदीयः प्रियोन्मुखीभूय पुनर्व्यरंसीत् ।
तदाननस्यार्द्धपथं ययौ च प्रत्याययौ चातिचलः कटाक्षः ॥२६॥
तस्याः प्रियं चित्तमुदेतुमेव प्रभूबभूवाक्षि न तु प्रयातुम् ।
सत्यीकृतः स्पष्टमभूत्तदानीं तयाऽक्षिलज्जेति जनप्रवादः ॥ २७ ॥

प्रबलतया दोदुल्यमानदोलाधिरूढम् अत एव पतनशङ्कया भीतं कमपि पुमांसं पार्श्वस्थः नरो वा नारी वा यः कोऽपि यथा अवलम्बनं दत्त्वा स्थिरीकरोति तद्वत् इति भावः। नलसौन्दर्य्यं वरणायैव हृदयस्य स्थैर्य्यं सम्पाद्य प्रवृत्तिनिवृत्तिसङ्घर्षजनितं दोलनं निवारयामासेति समुदिताथः। अत्र भैमीहृदयं दोलासनं, शृङ्गाररसो राजा, नल एव सन्तापनिवारकत्वात् छत्रं, दोलासनान्दोलनार्थं स्थितौ लज्जाकामौ, एतेन नलाधिष्ठिते हृदि भैमी शृङ्गाररसस्य परां कोटिम् आरूढा इति निष्कर्षः ॥ २५ ॥

कर इति ।—स्रजा वरणमाल्येन करणेन, सज्जतरः अतिशयेन सम्भृतः, अत्यर्थं शोभित इत्यर्थः, तदीयो दमयन्तीसम्बन्धी, करः प्रियस्य नलस्य, उन्मुखीभूय अभिमुखीभूय, पुनः व्यरंसीत् विरराम, [रमेर्लुङि "व्याङ्परिभ्यो रमः" इति परस्मैपदं, "यमरमनमातां सक् च" इति सागडागमौ, "अस्ति सिचोऽपृक्ते" इतीडागमे "इट ईटि" इति सलोपे च सवर्णदीर्घः] तथा अतिचलः अत्यन्तचञ्चलः, कटाक्षः तदाननस्य नलमुखस्य, अर्द्धः पन्था इति [विशेषणसमासे समासान्तः । "अर्द्धं नपुंसकम्" इति नैकदेशी समासः पथः समविभागे प्रमाणाभावात्] तम् अर्द्धपथं, ययौ च प्रत्याययौ च प्रत्यावृत्तश्च, उभयत्र लज्जयेति भावः ॥ २६ ॥

तस्या इति ।—तस्याः दमयन्त्याः, चित्तमेव प्रियं नलम्,

कथंकथञ्चिन्निषधेश्वरस्य कृत्वाऽऽस्यपद्मं दरवीक्षितश्रि ।
वाग्देवताया वदनेन्दुबिम्बं त्रपावती साऽकृत सामिदृष्टम् ॥ २८ ॥

उदेतुं प्राप्तुं, द्रष्टुमिति यावत्, प्रभूबभूव शशाकेत्यर्थः, अक्षि तु प्रयातुं नलं प्राप्तुं, द्रष्टुमित्यर्थः, न, प्रभूबभूव इत्यनुषङ्गः ; [प्रभुशब्दादभूततद्भावे च्वौ दीर्घः] चित्तमध्ये अनुक्षणं सा नलं ददर्श, किन्तु पुरःस्थितमपि त लज्जावशात् चक्षुरुत्तोल्य द्रष्टुं न शशाकेत्यथः, अत एव अक्ष्णि चक्षुषि लज्जा, न तु चेतसि इति भावः, इति जनप्रवादः तया भैम्या, तदानीं नल-वरणकाले, स्पष्टं यथा तथा सत्योकृतोऽभूत् । अयं भावः,—लज्जायाः चित्तधर्मत्वं वास्तवं न तु नेत्रधर्मत्वं, एवञ्च लज्जावशात् दमयन्त्याश्चित्तस्य नलप्राप्तिः नोचिता, वरं नेत्रस्यैव लज्जाधर्मकत्वाभावात् नलप्राप्तिरुचिता, इत्यञ्च अक्षि-लज्जेति प्रवादोऽपि असत्य एव, किन्तु दमयन्त्याश्चित्तनेत्रयो-स्तद्विपरोतकार्य्योत्पत्त्या अक्षिलज्जेति प्रवादः तया सत्योकृत एवेति ॥ २७ ॥

कथंकथञ्चिदिति ।—त्रपावती लज्जावती, सा भैमी, निषधेश्वरस्य नलस्य, आस्यपद्मं मुखारविन्दं, कथंकथञ्चिदति-कृच्छ्रेण, दरवीक्षिता ईषद्दृष्टा, श्रीः यस्य तत् तादृशं, [शेषिक-क-प्रत्ययस्य वैभाषिकत्वादभावः, "ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य" इति ह्रस्वः । "ईषदर्थे दराव्ययम्" इति वैजयन्ती] कृत्वा लज्जावशात् लेशतो दृष्ट्वेत्यर्थः, वाग्देवतायाः सरस्वत्याः, वदनेन्दुबिम्बं सामिदृष्टम् अर्द्धदृष्टम्, ("सामि त्वर्द्धे जुगुप्सिते" इत्यमरः) अकृत अकार्षीत्, तत्रापि लज्जेति भावः । नाहं शक्नोमि त्वया कारयितव्यमिति देवीमुखवीक्षणे तात्पर्य्यमवधार्य्यम् ॥ २८ ॥

न जानतीवेदमवोचदेनामाकूतमस्यास्तदवेत्य देवी ।
भावस्त्वपोर्मिप्रतिसीरया ते वितीर्य्यते लक्षयितुं न मेऽपि ॥२९॥
देव्याः श्रुतौ नेति नलार्द्धनाम्नि गृहीत एव त्रपया निपीता ।
अथाङ्गुलीरङ्गुलिभिः स्पृशन्ती दूरं शिरः सा नमयाञ्चकार ॥३०॥

न जानतीति।—देवी वाग्देवी, अस्याः भैम्याः, तत् पूर्वोक्तम्, आकूतम् अभिप्रायम्, अवेत्य ज्ञात्वा, न जानतीव अबुध्यमानेव, एनां भैमीम्, इदं वक्ष्यमाणम्, अवोचत्, [ब्रूधातोर्लुङि "ब्रुवो वचिः" इति वचादेशे "वच उम्" इति उमागमः]। तदेवाह—त्रपायाः ऊर्मिरेव तरङ्ग एव, प्रतिसीरा जवनिका, ("प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करणी च सा" इत्यमरः) तया कर्त्र्या, ते तव, भावः अभिप्रायः, मे ममापि, लक्षयितुं ज्ञातुं, [तुमुन्-प्रयोगस्तूदीच्यानाम्] न वितीर्य्यते न दीयते, लज्जान्तर्हितो भावोऽयं कण्ठोक्तिमन्तरेण दुर्ज्ञेय इत्यर्थः ॥ २९ ॥

देव्या इति।—अथ सरस्वतीवाक्यानन्तरं, देव्याः सरस्वत्याः, श्रुतौ कर्णे, "न" इति एवं, नलस्य अर्द्धनाम्नि नाम्नोऽर्द्धे, अर्द्धनामधेये इत्यर्थः, ["अर्द्धं नपुंसकम्" इत्येकदेशिसमासः] दमयन्त्या उच्चारिते इति भावः, गृहीते एव प्रविष्टे सत्येव, कर्णगोचरीभूते एवेति यावत, सा भैमी, त्रपया निपीता ग्रस्ता सती, "ल" इति शेषार्द्धोच्चारणेऽसमर्था सतीत्यर्थः, अङ्गुलिभि अङ्गुलीः स्पृशन्ती परामृशन्ती, मोटयन्तीत्यर्थो वा, लज्जासङ्कोचसूचकभावोऽयम् ; दूरम् अत्यन्तं, शिरः नमयाञ्चकार ननाम, लज्जातिरेकात् कथननैराश्याच्च इतिकर्त्तव्यतामूढा केवलं नता एव स्थितेत्यर्थः। यद्वा— देव्याः सरस्वत्याः सम्बन्धिनि, देव्या इति तृतीयान्तपदो वा, तथात्वे देव्या, उच्चारिते इति शेषः, "न" इति नलार्द्धनाम्नि

करे विधृत्येश्वरया गिरां सा पान्या पथीन्द्रस्य कृता विहस्य ।
वामेति नामैव बभाज सार्थं पुरन्ध्रिसाधारणसंविभागम् ॥३१॥
भैमीं निरीक्ष्याभिमुखीं मघोनः स्वाराज्यलक्ष्मीरभृताभ्यसूयाम् ।
दृष्ट्वा ततस्तत्परिहारिणीं तां व्रीड़ां विड़ौजःप्रवणाऽभ्यपादि ॥३२॥

श्रुतौ कर्णे, दमयन्त्या इति भावः, अन्यत् समानम् ; लोके यथा कश्चित् गुरुजनसमीपे किमपि वक्तुकामोऽपि लज्जासङ्कोचवशात् वक्तुमसमर्थः सन् शिरोनमनपूर्वकम् अङ्गुलिभिरङ्गुलीः मोटयति तद्वदिति भावः ॥ ३० ॥

करे इति ।—सा भैमी, गिराम् ईश्वरया वाग्देवतया, ["स्येशभासपिसकसो वरच्"] विहस्य करे विधृत्य तां करे गृहीत्वा, इन्द्रस्य पथि, पन्थानं गच्छति नित्यमिति पान्था नित्यपथिकी, ["पन्थो ण नित्यम्" इति ण-प्रत्यये पथः पन्थादेशे च टाप्] कृता इन्द्रसमीपं नीता सतीत्यर्थः, पुरन्ध्रीणां सर्वयोषितां, साधारणः संविभागः सर्वस्त्रीनामत्वेन संविभज्य ग्रहणं यस्य तत् तादृशं सर्वयोषिद्वाचकमित्यर्थः, वामा इति नामैव सार्थं प्रतीपत्वेनार्थवत् यथा तथा, बभाज बभार, प्रतिकूला एव अभूदित्यर्थः, देव्या इन्द्रवरण-मुद्दिश्य नीयमाना भैमी तत्प्रतिकूलाचारिणी अभूदिति निष्कर्षः । ("वामं धने पुंसि हरे कामदेवे पयोधरे । वल्गु-प्रतीपसव्येषु त्रिषु नार्य्यां स्त्रियाम्"इति मेदिनी) ॥ ३१ ॥

भैमीमिति ।—भैमीं मघोनः इन्द्रस्य, अभिमुखीं निरीक्ष्य स्वः स्वर्गस्य राज्यं, ["स्वरव्ययं स्वर्गनाक—"इत्यमरः । "ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः"] तस्य लक्ष्मीः अभ्यसूयाम् इन्द्रे भैम्यासक्त्यीर्षाम्, अभृत बभार, [भृङ्-धातोः लुङ् तङ् "ह्रस्वादङ्गात्"इति सिचो लोपः] ततः असूयानन्तरं, तां भैमीं, तत्परिहारिणीम्

त्वत्तः श्रुतो नेति नले मयाऽतः परं वदस्वेत्युदिताऽथ देव्या।
ह्रीमन्मथद्वैरथरङ्गभूमिर्भैमी द्दशा भाषितनैषधाऽभूत् ॥ ३३ ॥
इमत्सु भैमी त्रिदिवसत्सु पाणौ पाणिं प्रणायाप्सरसां रसात् सा।
आलिङ्ग्य नीत्वाऽकृत पाश्वदुर्गां भूपालदिक्पालकुलाध्वमध्यम्
॥३४॥

इन्द्रपरित्यागिनीं, दृष्ट्वा विडौजःप्रवणा पुनरिन्द्रानुरक्ता सती, व्रीडाम् अभ्यपादि अभिपेदे, अन्याय्यं मया आशङ्कितम् इति विचिन्त्य सा ललज्जे इत्यर्थः। [पद्यतेः कर्त्तरि लुङ तङि "झलाद्झलात्"इति सिचो लोपः, "चिण् ते पदः" इति चिण्, "चिणो लुक्" इति प्रत्ययस्य लुक्] ॥ ३२ ॥

त्वत्त इति।—अथ नले नलवरणविषये, मया नेति निषेधार्थकं नलनामार्द्धबोधकं वा "न" इति पदमित्यर्थः, त्वत्त एव श्रुतः; अतः नलात्, परम् अन्यं, वदस्व नृपान्तरं ब्रूहीत्यर्थः, अथवा—अतः नकारपदात्, परमनन्तरं पदं, वदस्व इति देव्या वाग्देवतया, उदिता सपरिहासं कथिता, ह्रीमन्मथद्वैरथरङ्गभूमिः लज्जाकामरथिद्वयप्रवृत्तयुद्धनाट्यशाला इव, भैमी दृशा दृष्ट्या इव, भाषितः नैषधः नलः यया सा तादृशी, अभूत् ह्रिया कण्ठेन वक्तुमशक्ता कटाक्षदृष्ट्या नलं सानुरागम् ऐक्षतेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

इमत्स्विति।—दिवि सीदन्तीति दिविषदः देवाः, ["अमरा निर्जरा देवा आदितेया दिविषदः" इत्यमरः। "सत्सूद्विष—" इत्यादिना क्विप्। "हृद्द्युभ्याञ्च"इति उपसङ्ख्यानात् सप्तम्यलुक्, "सुषामादिषु च" इति षत्वम्, "अविहितलक्षणमूर्द्धन्याः सुषामादिषु द्रष्टव्याः" इति वचनात्] तेषु रसात् अनुरागात्, अप्सरःसु इति भावः, अप्सरसां पाणौ पाणिं

अदेशितामप्यवलोक्य मन्दं मन्दं नलस्यैव दिशा चलन्तीम्।
भूयः सुरानर्द्धपथादथासौ तानेव तां नेतुमना नुनोद ॥ ३५ ॥
मुखाब्जमावर्त्तनलोलनालं कृत्वाऽऽलिहुंहुंरवलक्ष्यलक्ष्यम्।
भैमीाद्भवा ता नुनुदेऽङ्कपालीं देव्या नवोढेव वृथा विवोढुः ॥३६॥

प्रणीय निधाय, अध्वरमां हस्तं धृत्वेत्यर्थः, हसतस्तु अहो नगासक्ता इति परिहसतस्तु, सा सरस्वती, भैमीम् आलिङ्ग्य भूपालानां दिक्पालानाञ्च कुलयोः वर्गयोः, अध्वा तस्य मध्यं नीत्वा पान्थदुर्गां पथिकजनैः सिन्दूरादिभिः पूजिता मार्गमध्यस्थदुर्गादेवीमित्यर्थः, अकृत तद्दलङ्घ्याम् एकलक्ष्या कृतवतीत्यर्थः, [कृञः कर्त्तरि लुङि "ह्रस्वादङ्गात्" इति सिचः सकारलोपः] ॥ ३४ ॥

अदेशितामिति।—अथ असौ देवी, तां भैमीम्, अदेशितां नलं प्रति गच्छेत्यचोदितामपि, [दिशधौरादिकात् कर्मणि क्तः] मन्दं मन्दं नलस्यैव दिशा चलन्तीं गच्छन्तीं, ["चलेरात्मनेपदमनित्यज्ञापनात्" इति वामनः] अवलोक्य भूयः पुनरपि, तान् इन्द्रादीन्, सुरान् एव नेतुं मनो यस्याः सा सती, ["तुम् काममनसोरपि" इति मकारलोपः] अर्द्धपथात् नलसमीपगामिपथार्द्धात्, पथार्द्धसकाशात् परावर्त्त्य इत्यर्थः, नुनोद इन्द्रादीन् प्रति प्रेरयामास ॥ ३५ ॥

मुखेति।—भीमोद्भवा भैमी, मुखाब्जं स्वमुखारविन्दम्, आवर्त्तनेन दिग्वलनेन, लोलनालं व्यावृत्तकण्ठनालं, तथा आलीना सखीनां, हुंहुंरवाणां हुंहुमिति निवारणशब्दानाम्, अन्यत्र—अलीना भृङ्गाणा, हुंहुंरवाणां झङ्कारशब्दानां, लक्षैः लक्षसङ्ख्याविशेषैः, लक्ष्यं दर्शनीयञ्च, कृत्वा नवोढा नववधूः, विवोढुः परिणेतुः इव, देव्याः सम्बन्धिनीं वृथा ताम् अङ्कपालीं

देवी कथञ्चित् खलु तामदेवद्रीचीभवन्तीं स्मितसिक्तसृक्का।
आह स्म तां मय्यपि ते भृश का शङ्का ? शशाङ्कादधिकास्यबिम्बे !
॥ ३७ ॥

एषामकृत्वा चरणप्रणाममेषामनुज्ञामनवाप्य सम्यक्।
सुपर्वंवैरं तव वैरसेनिं वरीतुमीहा कथमौचितीयम् ? ॥ ३८ ॥

परिरम्भणबन्धनम्, ("अङ्कपाली स्मृता धात्र्यां वेदिका-परिरम्भयोः" इति विश्वः) तुतुटे तत्याज ॥ ३६ ॥

देवीति।—देवी ता भैमीं, कथञ्चित खलु कथञ्चिदपि, देवान् अञ्चतीति देवद्रीची देवानुवर्त्तिनी, ["देवानञ्चति देवद्राङ्" इत्यमरः। "ऋत्विगदधृक्—" इत्यादिना अञ्चतेः क्विन्-प्रत्ययः, "विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये" इति टेरद्र्यादेशः, "उगितश्च" इति सूत्रे उगित्त्वात् ङीप् "अञ्चतेश्चोपसङ्ख्यानम्" इति वा ङीप्] सा न भवन्तीम् इति अदेवद्रीचीभवन्तीं देवान् अनभिगच्छन्तीमित्यर्थः, दृष्ट्वेति शेषः, स्मितेन सिक्ते सृक्कणी ओष्ठप्रान्तौ यस्याः सा तादृशी सती, ("प्रान्तावोष्ठस्य सृक्कणी" इत्यमरः) हे शशाङ्कात् अधिकम् उत्कृष्टम्, आस्यबिम्बं मुखस्वरूपं यस्यास्तस्याः सम्बुद्धिः, [सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः] मयि मम समीपेऽपि, ते तव, का शङ्का ? अविश्वासः ? न काचिदित्यर्थः, इति तां भैमीं, भृशम् आह स्म उवाच, ["लट् स्मे" इति भूते लट्, "ब्रुवः पञ्चानाम्" इत्यादिना णलाहादेशः] ॥ ३७ ॥

एषामिति।—हे वत्से ! एषाम् इन्द्रादीनां, चरणप्रणामम् अकृत्वा, एषामनुज्ञां नलवरणे सम्मतिं, सम्यक् अनवाप्य अप्राप्य च, सुपर्ववैरं अवज्ञाकरणात् देवताद्वेषे सति, तव वीरसेनस्य अपत्यं वैरसेनिः नलः तं, वरीतुं ["वृतो वा"

इतीरिते विश्वसितां पुनस्तामादाय पाणौ दिविषत्सु देवी ।
कृत्वा प्रणम्रा वदति स्म सा तान् भक्तेयमर्हत्यधुनाऽनुकम्पाम्
॥ ३९ ॥

युष्मान् वृणीते न बहून् सतीयं श्रेषावमानाच्च भवत्सु नैकम् ।
तद्वः समेतं नृपमंशमेनं वरीतुमन्विच्छति लोकपालाः ! ॥ ४० ॥
भैम्याः स्रजः सज्जनया पथि प्राक् स्वयंवरं संवरयाम्बभूव ।

इति विकल्पादिदोषः] इयम् ईहा स्पृहा, कथम् औचिती औचित्यम् ? न कथञ्चिदित्यर्थः ॥ ३८ ॥

इतीति ।—सा देवी इतीरिते सति विश्वसिता प्रतीतां, तां भैमीं, पुनः भूयः, पाणौ हस्ते, आदाय तत्पाणिं गृहीत्वेत्यर्थः, दिविषत्सु देवेषु, देवतानां समीपे इत्यर्थः, प्रणम्रा प्रणता, कृत्वा तान् इन्द्रादिदेवान्, वदति स्म उक्तवती, ["लट् स्मे" इति भूते लट्] किमिति ? भक्ता युष्मद्भक्ता, इयं दमयन्ती, अधुना इदानीम्, अनुकम्पां भवत्कृपाम्, अर्हति ; निजवरणाशां विहाय नलवरणार्थमनुग्रहं कुरुतेति भावः ॥ ३९ ॥

युष्मानिति ।—हे लोकपालाः ! सती साध्वी, एकभर्तृका इति यावत्, इयं भैमी, युष्मान् बहून् न वृणीते, पातिव्रत्य-भङ्गभयादिति भावः, शेषाणाम् अवशिष्टानाम्, अवमानात् अवमानप्रसङ्गात्, भवत्सु मध्ये एकञ्च न, वृणीते इति पूर्वानुषङ्गः, तत् तस्मात्, वः युष्माकं सर्व्वेषाम्, समेतं मिलितम्, अंशं सर्वांशसमष्टिरूपम्, "अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः" इति स्मरणात्, एनं नृपं वरीतुम् अन्विच्छति, एकवरणापेक्षया सर्वांशनिर्मितस्य नलस्य वरणेनैव सर्वेषां सम्मानं भवति इति भावः ॥ ४० ॥

किञ्च भैम्या नलवरणसम्भोगो तत्र प्रागेव ब्रह्मणैव

सम्भोगमालिङ्गनयाऽस्य वेधाः शेषन्तु कं हन्तुमियत् यतध्वम् ?॥४१॥
वर्णाश्रमाचारपथात् प्रजाभिः स्वाभिः सहैवास्खलते नलाय ।
प्रसेदुषो वेद्दग्वृत्तभङ्ग्या दित्सैव कीर्त्तिर्भुवमानयत् वः ? ॥ ४२ ॥

निर्वर्त्तितौ किमपरमवशिष्यते यद्विघातार्थमयं वः प्रयासः ? इत्याह, भैम्या इति ।—किञ्च, वेधाः स्रष्टैव, प्राक् युष्मदृत्यानुसन्धानकाले, पथि अन्तःपुरमार्गे, स्रजः माल्यस्य, सज्जनया कण्ठे योजनया, ["ण्यासश्रन्थो युच्" इति ण्यन्तत्वात् युच्-प्रत्ययः] भैम्याः स्वयंवरं नलवरणं, संवरयाम्बभूव निर्वर्त्तयामास, तथा अस्य नलस्य, आलिङ्गनया आश्लेषणया, [पूर्ववत् युच्] सम्भोगं, संवरयाम्बभूव इति पूर्वानुषङ्गः ; एतच्चोभय षष्ठसर्गे "प्रसूप्रमादाधिगता" "अन्योन्यमन्यत्रवत्" इति श्लोकद्वयं अनुसन्धेयम ; शेषम् इतोऽवशिष्टन्तु. ("अथ शेषं त्रिष्वन्यस्मिन् उपयुक्तेतरेऽपि च । स्वनिर्माल्यप्रदाने स्त्री ना नागेशाप्रधानयोः ॥" इति वैजयन्ती) कं सम्भोगं. हन्तुं व्याघातयितुम्, इयत् एतावत् यथा तथा. नलरूपधारणादिना इत्यर्थः, यतध्वं यत्नं कुरुत ? [सम्प्रश्ने लोट्] ब्रह्मसृष्टेरलङ्घ्यत्वात् वृथा वः प्रयासः, अतः अनुज्ञादानमेव कर्त्तव्यम् इति भावः ॥ ४१ ॥

यद्वा, किमिषा देवाना दोषग्रहणेन येनेत्थमुपालभ्यन्ते ? किन्तु गुणग्रहणेनैव तान् प्रसादयामीत्याशयेनाह, वर्णेति ।—वर्णानां ब्राह्मणादीनाम्, आश्रमाणां ब्रह्मचर्य्यादीनाम्, आचारपथात् सद्वृत्तमार्गात्, स्वाभिः स्वकीयाभिः, प्रजाभिः सहैव अस्खलते अचलते, नलाय प्रसेदुषः प्रसन्नान्, [" भाषायां सदवसश्रुवः" इति सदेः क्वसुरादेशः] वः युष्मान्, ईदृश्या अकपटदूत्यकृत्यप्रकाशितया, वृत्तभङ्ग्या चरित्रवैचित्र्येण, तद्व्याजेनेत्यर्थः, ["स्त्रियाः पुंवत्—" इत्यादिना पुंवद्भावः] कीर्त्तिः दित्सा नलाय

इति श्रुतेऽस्या वचने च हास्यात् कृत्वा सलास्याधरमास्यबिम्बम्।
भ्रूविभ्रमाकूतकृताभ्यनुज्ञेष्वेतेषु तां साऽथ नलाय निन्ये॥ ४३॥
मन्दाक्षनिष्पन्दतनोर्मनोभूदुष्प्रेरमप्यानयति स्म तस्याः।
मधूकमालामधुरं करं सा कण्ठोपकण्ठं वसुधासुधांशोः॥ ४४॥
अथाभिलिख्येव समर्प्यमाणां राजिं निजस्वीकरणाक्षराणाम्।
दूर्वाङ्कुराढ्यां नलकण्ठनाले वधूर्मधूकस्रजमुत्ससर्ज॥ ४५॥

कीर्त्तिं दातुम् इच्छन्त्येव कर्त्री. [ददातेः "सनि मीमा—" इत्यादिना इसादेशेऽभ्यासलोपः, "अः प्रत्ययात्" इत्यकार-प्रत्यये टाप्] भुवम् आनयद्वा? युष्मान् पृथिवीमानीतवती किम्? ["नीवह्योः —" इत्यादिना नयतेर्द्विकर्मकता] नलस्य कीर्त्तिम् अलङ्कर्त्तुम् अयं वः प्रयासः न तु भैमीं पीडयितुमिति भावः॥ ४२॥

इतीति।—किञ्चेति चार्थः, अस्याः देव्याः, इति इत्थम्भूते, वचने श्रुते सति हास्यात् प्रसन्नताजनितहासाद्धेतोः, आस्यबिम्बं सलास्याधरं चलदोष्ठमिति यावत्, कृत्वा, एतेषु देवेषु, भ्रूविभ्रम एव भ्रूचेष्टैव, आकूतम् अभिप्रायः तेन अभिप्रायव्यञ्जकभ्रूचेष्टयेत्यर्थः, कृता अभ्यनुज्ञा यैः तेषु सत्सु, अथ अनुज्ञाप्राप्त्यनन्तरं, सा देवी, तां भैमीं, नलाय निन्ये नलसमीपं निनायेत्यर्थः। [क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी]॥ ४३॥

मन्दाक्षेति।—सा सरस्वती, मन्दाक्षनिष्पन्दतनोः लज्जा-निश्चलाङ्ग्याः, तस्याः भैम्याः, मनोभुवा कामेनापि, दुष्प्रेरं प्रेर-यितुमशक्यं, मधूकमालया मधुरं रम्यं, करं वसुधासुधांशोः भूचन्द्रस्य नलस्य, कण्ठोपकण्ठं कण्ठसमीपम्, आनयति स्म प्रापयामास; तदा अस्याः स्मरादपि लज्जा बलीयसी अभूदिति भावः॥ ४४॥

अथेति।—अथ वधूः कन्या भैमी, अभिलिख्य लिखित्वा,

तां दूर्वया श्यामलयाऽतिवेलं शृङ्गार-भा-सन्निभया सशोभाम्।
मालां प्रसूनायुधपाशभासं कण्ठेन भूभृत् बिभराम्बभूव ॥ ४६॥
दूर्वाग्रजाग्रत्पुलकावलिं तां नलाङ्गसङ्गात् भृशमुल्लसन्तीम्।
मानेन मन्ये नमितानना सा सासूयमालोकत पुष्पमालाम् ॥४७॥

समर्प्यमाणां दीयमानां, निजस्य आत्मीयस्य, यत् स्वीकरणं विवाहेन परिग्रहणं, तस्य अक्षराणां तद्वाचकवर्णाना, मां पत्नीं कुरु इत्यक्षराणामित्यर्थः, अहं त्वां वरयामि इत्यक्षराणामित्यर्थो वा, राजिं श्रेणीमिव, दूर्वाङ्कुराढ्यां दूर्वाप्ररोहभूयिष्ठां, मधूकस्रजं मधुद्रुमकुसुममाला, ("मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ" इत्यमरः) नलकण्ठनाले उत्ससर्ज अर्पयामास ॥ ४५ ॥

तामिति।—अतिवेलं भृशं, श्यामलया हरितवर्णया, अत एव शृङ्गार-भा-सन्निभया शृङ्गाररसप्रभासदृश्या, "श्यामो भवति शृङ्गारः" इति भरतवचनात् इति भावः, दूर्वया सशोभां शोभमानां, प्रसूनायुधस्य कन्दर्पस्य, यः पाशः पाशायुधं, मालाया मदनोद्दीपकत्वादिति भावः, तस्येव भा यस्याः तादृशीं, मालां भूभृत् नलः, कण्ठेन बिभराम्बभूव धारयामास, ["भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च" इति विकल्पादाम्-प्रत्यये श्लुवद्भावात् धातोर्द्विर्भावः, "कृञ्चानु प्रयुज्यते लिटि" इति भुवोऽनुप्रयोगः] ॥ ४६ ॥

दूर्वाग्रेति।—सा भैमी, दूर्वाग्राण्येव जाग्रती उद्गच्छन्ती, पुलकावलिः यस्याः तां स्पर्शेन सञ्जातपुलकामिव स्थितामित्यर्थः, नलाङ्गसङ्गात् भृशम् अत्यर्थम्, उल्लसन्तीम् शोभमानाम्, आनन्दयुक्ताञ्च, तां पुष्पमालां मानेन मालायाः साफल्यदर्शनात् प्रणयकोपेन, नमितानना सती सासूयम् आलोकतेति मन्ये। अत्र दूर्वाग्रेत्यादिप्रस्तुतमालाविशेषणसाम्यादप्रस्तुतसपत्नीप्रतीतेः

सा निर्मले तस्य मधूकमाला हृदि स्थिता च प्रतिविम्बिता च।
कियत्यमग्ना कियती च मग्ना पुष्पेषुबाणालिरिव व्यलोकि॥४८॥
काऽपि प्रमोदास्फुटनिर्जिहानवर्णैव या मङ्गलगीतिरासाम्।
सैवाननेभ्यः पुरसुन्दरीणामुच्चैरुलूलुध्वनिरुच्चचार॥ ४९ ॥
रोमाणि सर्वाण्यपि बालभावात् वरश्रियं वीक्षितुमुत्सुकानि।

समासोक्तिः, तदुपजीवनेन लज्जाहेतुक-नलाननालोकने मान-कृतासूयाहेतुकत्वोत्प्रेक्षणादनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः॥ ४७॥

सेति।—तस्य नलस्य, निर्मले स्वच्छे, हृदि वक्षसि, स्थिता च वहिरवस्थिता च, प्रतिविम्बिता च हृदयस्य स्वच्छत्वेन अन्तः प्रतिफलिता च, सा मधूकमाला कियती स्वल्पा, अमग्ना वहिरवस्थिता, कियती स्वल्पा, मग्ना अन्तःप्रविष्टा च, अर्द्धमग्ना चेत्यर्थः, पुष्पेषोः कामस्य, बाणालिरिव बाणपङ्क्तिरिव, व्यलोकि दृष्टा, तत्रत्यजनैरिति शेषः। इत्युत्प्रेक्षा॥ ४८॥

काऽपीति।—प्रमोदेन हर्षातिरेकेण, अस्फुटं यथा तथा निर्जिहानाः निर्गच्छन्तः, वर्णाः यस्याः तादृशी एव हर्षपारवश्यात् अस्फुटाक्षरैवेत्यर्थः, आसां स्वयंवरदर्शनार्थ-मागतानां, पुरसुन्दरीणाम् आननेभ्यः काऽपि अपूर्वा, या मङ्गलगीतिः, उच्चचार उच्चरिता, सैव अस्फुटाक्षरा मङ्गलगीतिरेव, उच्चैः तारम्, उलूलुध्वनिः, अभूदिति शेषः। अनुकारिशब्दोऽयम् उलूलुरित्येवंरूपः कश्चित् हर्षणात्मको मुखोच्चार्यो ध्वनिविशेषः उत्सवादौ स्त्रीभिरुच्चार्य्यते इत्युदीच्यानामाचारः। पुरसुन्दरीणां यत् उत्सवादौ मङ्गल-सूचकं गानं तदेव हर्षपारवश्यादस्फुटाक्षरत्वात् उलूलुध्वनि-कल्पमभूदित्यर्थः॥ ४९॥

अथास्यास्त्रिभिः पुलकोदयमाह, रोमाणीत्यादि।—

तस्यास्तदा कण्टकिताङ्गयष्टेरुन्नीविकादानमिवान्वभूवन् ॥ ५० ॥
रोमाङ्कुरैर्दन्तुरिताखिलाङ्गी रम्याधरा सा सुतरां विरेजे।
शरव्यदण्डैः श्रितमण्डनश्रीः स्मारी शरोपासनवेदिकेव ॥ ५१ ॥
चेष्टा व्यनेशन्निखिलास्तदाऽस्याः स्मरेषुपातैरिव ता विधूताः।

तदा तत्काले, कण्टकिताङ्गयष्टेः पुलकितशरीरायाः, तस्याः भैम्याः, सर्वाण्यपि रोमाणि बालभावात् कचत्वात्, शिशुत्वाच्च, ("बालः कचे शिशौ मूर्खे" इति विश्वः) वरस्य वोढ़ुः नलस्य, श्रिय सौन्दर्यं, वीचितुं द्रष्टुम्, उत्सुकानि सन्ति, उन्नीविका उन्नमितग्रीवीकरणं, ग्रीवोन्नमनमिति यावत्, [उन्नीवयतेः "तत्करोति—"इति ण्यन्ताद्भावार्थ-निर्देशेऽपि ण्वुल्प्रत्ययः] तस्याः आदानं स्वीकारम्, अन्वभूवन्निवेत्युत्प्रेक्षा। बाला क्षुद्रीवा भृशं पश्यन्तीति भावः ॥ ५० ॥

रोमाङ्कुरैरिति।—रोमाङ्कुरैः पुलकैः, दन्तुरितं विषमितम्, अखिलाङ्गं यस्या. सा, रम्यौ अधरौ दन्तवसने, ओष्ठौ इत्यर्थः, अन्यत्राधोभागश्च यस्याः सा, ("अधरो दन्तवसने हीनेऽनूर्ध्वेऽधरोऽन्यवत्" इति विश्वः) सा भैमी, शरव्यदण्डैः निखातलक्ष्यभूतयष्टिभिः, श्रिता प्राप्तेत्यर्थः, मण्डनश्रीः प्रसाधनशोभा यस्याः सा तादृशी, रोमाङ्कुराणां शरव्य-दण्डसादृश्यं बोध्यम्; स्मरस्येयं स्मारी कन्दर्पसम्बन्धिनी, शरोपासनस्य शराभ्यासस्य, वेदिकेव सुतराम् अत्यर्थं, विरेजे शुशुभे; सञ्जातपुलका तां दमयन्तीं कामः स्वशरैः पुनः पुनः विव्याध इति भावः। शराभ्यासिनो व्याधप्रमुखा निखात-लक्ष्ययष्टिका वेदीं कुर्वन्तीति प्रसिद्धिः ॥ ५१ ॥

चेष्टा इति।—तदा तत्काले, अस्याः भैम्याः, ताः प्रागनु-

अभ्यर्थ्य नीताः कलिना मुहूर्तं लाभाय तस्या बहु चेष्टितं वा ॥ ५२ ॥

तयास्तमाल्यस्पृशि तस्य कण्ठे स्वेदं करे पञ्चशरश्चकार।
भविष्यदुद्वाहमहोत्सवस्य हस्तोदकं तज्जनयाम्बभूव ॥ ५३ ॥
तूलेन तस्यास्तुलना मृदोस्तत् कम्पाऽस्तु सा मन्मथबाणपातैः।

भूताः, निखिलाः चेष्टाः कटाक्षवीक्षणाङ्गविक्षेपादयः, स्मरस्येषु-पातैः बाणप्रहारैः, विधूताः निरस्ता इवेत्युत्प्रेक्षा, व्यनेशन् विनष्टाः, [नशेर्लुङि पुषादित्वादङ्, "नशिमन्योरलिटि एत्वं वक्तव्यम्" इत्येत्वम्। विनेशुरिति पाठे—लिट्यनादेशादित्वात् "अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि" इति एत्वाभ्यासलोपौ]। प्रकारान्तरेणोत्प्रेक्षते—वा अथवा, तस्याः भैम्याः, लाभाय प्राप्त्यै, बहु बहुविध, चेष्टितं विलसितं, कलिना कलिपुरुषेण, अभ्यर्थ्य "कटाक्षवीक्षणादिविलासा मयि तिष्ठन्तु" इति दमयन्तीं प्रार्थ्य, मुहूर्तम् ईषत्कालं, नीताः; दमयन्तीप्सया पापिष्ठस्य कलेरप्यागामित्वात्तस्य विकृतरूपस्य चतुरचेष्टानभिज्ञत्वाच्च दमयन्तीलाभोपयोगिबहुविलासप्रदर्शनार्थं भैमीविलासा एव प्रार्थ्य नीता इवेत्युत्प्रेक्षा। एतेन अस्याः स्तम्भाख्यसात्त्विकभाव उक्तः, "स्तम्भः स्यान्निष्क्रियाङ्गत्वम्" इति लक्षणात् ॥ ५२ ॥

अथ चतुर्भिर्नलस्यापि सात्त्विकोदयमाह, तदिति।—तया भैम्या, न्यस्तम् अर्पितं, माल्यं स्पृशतीति माल्यस्पृक्, ["स्पृशोऽनुदके क्विन्"] तस्मिन्, तस्य नलस्य, कण्ठे करे च पञ्चशरः स्मरः, स्वेदं सात्त्विकं घर्मजलं, चकार जनयामास, तत् स्वेदजलं, भविष्यतः उद्वाहमहोत्सवस्य सम्बन्धि हस्तोदकम् अर्घ्यजलं, जनयाम्बभूवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ ५३ ॥

तूलेनेति।—मृदोः मृद्व्याः, कोमलाङ्ग्या इत्यर्थः,

चित्रीयितं तत्तु नलो यदुच्चैरभूत् स भूभृत् पृथुवेपथुस्तैः ॥५४॥
दृशोरपि न्यस्तमिवाऽऽस्त राज्ञां रागाद्दृगम्बुप्रतिबिम्बि माल्यम्।
नृपस्य तत्पीतवतोरिवाक्ष्णोः प्रालम्बमालम्बत युक्तमन्तः ॥५५॥

["वोतो गुणवचनात्" इति विकल्पादनीकारः] तस्याः भैम्याः, तूलेन कार्पासादिना, तुलना लघुतायां साम्यं, यतः तत्तस्मात्, सा भैमी, मन्मथबाणपातैः कम्प्रा चला, अस्तु, तूलानां लघुतया सामान्यकारणेनैव चलत्वात् तत्सदृशानामपि सामान्येनैव चलत्वं युक्तमिति भावः ; तु किन्तु, उच्चैः महान्, भूभृत् महीपालः गिरिश्च, ("भूभृत् गिरौ महीपाले" इति शाश्वतः) स नलः तैः बाणपातैः, पृथुवेपथुः महाकम्पः, अतीव कम्पित इत्यर्थः, ["ट्वितोऽथुच्"] अभूदिति यत् तत् चित्रीयितं चित्रीकरणं, [नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्", "क्यचि च" इत्यकारस्येत्वं, क्यजन्तत्वाद्भावे निष्ठा] अल्पवायुना तूलचलने किं चित्रम् ? शैलचलनन्तु चित्रीयते इत्यर्थः ; धीरः राजा नलोऽपि चलति इत्येव चित्रं भीरुर्भैमी चलतीति न चित्रमिति भावः ॥५४॥

सात्त्विकानां सर्वरससाधारणत्वात् अन्येषां राज्ञां रोषादश्रूद्गमः, नलस्य तु हर्षादित्याश्रित्य उत्प्रेक्षते, दृशो-रिति।—राज्ञां नलव्यतिरिक्तभूपानां, रागात् मात्सर्य्यात्, ("रागोऽनुरक्तौ मात्सर्य्ये" इति विश्वः) यत् दृगम्बु बाष्पः, [सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः] तत्र प्रतिबिम्बते प्रतिफल-तीति दृगम्बुप्रतिबिम्बि, तत्र प्रतिफलितं सदित्यर्थः, माल्यं वरणस्रक्, दृशोः अक्ष्णोरपि, न्यस्तमिव आस्त स्थितमित्युत्प्रेक्षा ; [आसेर्लङ्] अपि सम्भावनायां, नलस्य यथोरसि नृपान्तराणां तथा दृशोरपि न्यस्तमिति सम्भावयामीत्यर्थः, कथमन्यथा तेषामश्रूद्गमः ? नृपस्य नलस्य तु, रागाद्दृगम्बुप्रतिबिम्बि

स्तम्भस्तथाऽलम्भितमां नलेन भैमीकरस्पर्शमुदः प्रभावः।
कन्दर्पलक्षीकरणार्पितस्य स्तम्भस्य दम्भं स चिरं यथाऽऽपत्॥५६॥
उत्सृज्य साम्राज्यमिवाथ भिक्षां तारुण्यमुल्लङ्घ्य जरामिवारात्।
तं चारुमाकारमुपेक्ष्य यातुं निजां तनूमादधिरे दिगिन्द्राः॥५७॥

अनुरागाख्याश्रुप्रतिविम्बितं, तन्माल्यं कर्तृ, पीतवतोः तृष्णाया तन्माल्य मादरं गिलतोरिव स्थितयोः, अक्ष्णोः प्रालम्बम् ऋजुभावेन लम्बमानं सत् ("प्रालम्बम् ऋजुलम्बि स्यात् कण्ठात्" इत्यमरः) अन्तः मध्ये, ("अन्तमध्ये तथा प्रान्ते स्वीकारेऽपि च दृश्यते" इति विश्वः) युक्तम् आलम्बत अवलम्बते स्म। अत्रापि राज्ञां द्वेषात् अरुच्या तत्प्रतिविम्बि माल्यं युक्तम् अधिगतमेव ज्ञातमित्युत्प्रेक्षा; नलस्य तु रागातिरेकात् अक्षिभ्यां तत् तृष्णाया पीतमित्युत्प्रेक्षितस्यैव वाह्यविम्बमाल्याध्यवसायभेदेन मध्ये प्रालम्बितया लम्बनमित्युत्प्रेक्षते ॥ ५५ ॥

स्तम्भ इति।—नलेन भैमीकरस्पर्शेन माल्यप्रदानकाले दमयन्तीपाणिस्पर्शेन, या मुत् आनन्दः तस्याः, प्रभावः तदनुभावजात इत्यर्थः, स्तम्भः निष्क्रियाङ्गत्वलक्षणः सात्त्विकविशेषः, तथा तेन प्रकारेण, आलम्भितमाम् अतिशयेन आलम्भि, [लभेः कर्मणि लुङि चिणि "विभाषा चिण्णमुलोः" इति विकल्पान्नुमागमः, "तिङश्च" इति तमप्-प्रत्यये "किमेत्तिङव्यय—" इत्यादिना आमुः] यथा स नलः, कन्दर्पस्य लक्षीकरणाय अर्पितस्य शराभ्यासकाले शरव्यत्वेन स्थापितस्य, स्तम्भस्य स्थूणायाः, ("स्तम्भौ स्थूणाजड़ीभावौ" इत्यमरः) दम्भं व्याजत्वं, [भावप्रधानो निर्देशः। "व्याजदम्भोपधयः" इत्यमरः] चिरम् आपत् प्रापत् ॥ ५६ ॥

उत्सृज्येति।—अथ नलवरणानन्तरं, दिगिन्द्राः इन्द्रादि-

मायानलत्वं त्यजतो निलीनैः पूर्वैरहम्पूर्विकया मघोनः।
भैमीद्भवामास्विकभावशोभादिदृक्षयेवाऽऽविरभावि नेत्रैः ॥५८॥

दिक्पालाः, यातुं गन्तुं, स्वर्गमिति शेषः, सम्राजतीति सम्राट् महाराजविशेषः, ["येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः। शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राड्" इत्यमरः। "सत्सूद्विष—" इत्यादिना क्विप्, "मो राजि समः क्वौ" इति समो मकारस्य मकारत्वान्नानुस्वारः] तस्य भावः कर्म वा साम्राज्यं चक्रवर्त्तिपदम्, उत्सृज्य त्यक्त्वा, क्षीणपुण्यत्वादिति भावः, भिक्षां याच्ञामिव, तारुण्यं यौवनम्, उल्लङ्घ्य अतिक्रम्य, जरामिव आरात् नलसमीपे, स्वयंवरसभाया-मेवेत्यर्थः, तं चारु सुन्दरम्, आकारं नलरूपम्, उपेक्ष्य हित्वा, निजां तनूं सहस्रनेत्रादिविशिष्टाकारम्, आदधिरे स्वीचक्रुः॥ ५७॥

मायेति।—मायानलत्वमलीकनलत्वं, त्यजतो मघोनः इन्द्रस्य, निलीनैः देवशक्त्या सङ्गोपितैः, पूर्वैः स्वरूपावस्थाया-मवस्थानकालिकैः, नेत्रैः सहस्रसङ्ख्यकैरिति भावः, भैमी-द्भवायाः भैम्याः, सात्त्विकभावानां नलाङ्गसङ्गजनितरोमा-ञ्चादीनां, शोभायाः दिदृक्षया द्रष्टुमिच्छयेव, इति फलोत्प्रेक्षा द्योत्या आविर्भावस्य शोभादर्शनफलकत्वात्; अहं पूर्वोऽहं पूर्व इति योऽभिमानः क्रियायां साऽहम्पूर्विका तया अहमहमिकया, [मयूरव्यंसकादित्वात् समासः। स्वार्थे मत्वर्थे वा ठन् प्रत्ययः] आविरभावि आविर्भूतम्। [भावे लुङ्]। "स्तम्भप्रलयरोमाञ्चाः स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू। अश्रु वैस्वर्य्यमित्यष्टौ सात्त्विकाः परिकीर्त्तिताः॥" ॥ ५८ ॥

गोत्रानुकूल्यप्रभवे विवाहे तत्प्रातिकूल्यादिव गोत्रशत्रुः।
पुरस्कार प्रवरं वरं यमायन् सखायं ददृशे तया सः॥ ५९॥
स्वकामनम्मोहमहान्धकारनिर्वापमिच्छन्निव दीपिकाभिः।
उद्गत्वरीभिस्स्फुरितं वितेने निजं वपुर्वायुसखः शिखाभिः॥६०॥
पत्यौ वृते भीमजया न वह्नावह्ना स्वमङ्गाय निजुह्नुवे यः।
जनादपत्रप्य स हा! सहायस्तस्य प्रकाशोऽभवदप्रकाशः॥६१॥

गोत्रेति।—गोत्रानुकूल्यप्रभवे वंशवर्द्धनार्थं प्रवृत्ते, विवाहे तत्प्रातिकूल्यादिव तद्विरोधित्वादिव, गोत्रशत्रुत्वादित्यर्थः, न हि यो यस्य शत्रुः स तदनुकूलकार्य्यं सहते इति भावः; आयन् स्वयंवरसभायामागच्छन्, [इणो लटः शतरि यणादेशः] गोत्रशत्रुः गोत्रं कुलञ्चाचलञ्च, ("गोत्र नाम्नि कुलेऽचले" इति विश्वः) तच्छत्रुः गोत्रभित् इन्द्रः, य प्रवरं श्रेष्ठं, वरं वोढ़ारं, सखायं पुरस्कार दूत्येन सहायत्वेन स्वीचकारेत्यर्थः, स नल एव, तया भैम्या, ददृशे; देवाना नलरूपपरिहारेण स्वरूप-परिग्रहणात् केवल सत्यनलस्यैव तत्रावस्थानादिति भावः। केचित्तु प्रवरनामा कश्चिदिन्द्रेण सहायत्वेनानीत इति व्याचक्षते तत्तु अमूलं चिन्त्य भारतादिषु अदर्शनादिति॥ ५९॥

स्वेति।—अथ वायुसखः अग्निः, दीपिकाभिः दीपैः, स्वः स्वीयः, कामेन सम्मोहः अज्ञानमेव, महान्धकारः तस्य निर्वापं प्रशान्तिम्, इच्छन्निव उद्गत्वरीभि. उद्गमनशीलाभिः, ["गत्वरश्च" इति क्वरवन्तो निपातः] शिखाभिः ज्वालाभिः, स्फुरितं व्याप्तं, निजं वपुः वितेने प्रकाशयामास॥ ६०॥

पत्याविति।—भीमजया भैम्या, पत्यौ स्वामिनि, वह्नौ अग्नौ, न वृते सति, यः प्रकाशः द्योतः, दीप्तिरित्यर्थः, ("प्रकाशो द्योत आतपः" इत्यमरः) जनात् अपत्रप्य लज्जित्वा,

सदण्डमालक्तकनेत्रचण्डं तमःकिरं कायमधत्त कालः।
तत्कालमन्तःकरणं नृपाणामध्यासितुं कोप इवोपनन्नः॥ ६२॥

["लज्जा साऽपत्रपाऽन्यतः" इत्यमरः। "जुगुप्साविराम-प्रमादार्थानामुपसङ्ख्यानम्" इति पञ्चमी] अह्नाय शीघ्रम्, अह्ना दिवसेन करणेन, स्वं निजम्, आत्मस्वरूपमित्यर्थः, निजुह्नुवे अपह्नुतवान्, अह्नि दीप्तेरप्रकाशादिति भावः; [ह्नुतः कर्त्तरि लिट्] तस्य वह्नेः, सह्नायः अनुचरः, सः प्रकाशः अप्रकाशः अनुज्ज्वलः, वह्निना दीप्तशिखाभिः स्वरूपप्रकाशे कृतेऽपि दिवालोके तस्य क्षीणप्रभत्वादिति भावः, अभवत्, हा! कष्टम्; प्रयासवैयर्थ्याद्ग्निरपत्रपया निस्तेजा इवासी-दिति तात्पर्य्यम्। यद्वा—तस्य प्रकाशस्य, सह्नायः आत्मनिह्नवे साहाय्यकारी, सः अप्रकाशः दीप्तभावः, प्रकाशः पुनरुद्दीपितः, वह्नौ उज्ज्वलैरभिः शिखाभिः निजरूपेण प्रकाशमाने सति इति भावः, अभवत्, हा! कष्टम्; स्वामिनि आत्मप्रकाशे कृते अनुचरस्य तद्गोपनचेष्टावैयर्थ्यादिति भावः॥ ६१॥

सदण्डमिति।—अथ कालः यमः, तत्कालं तस्मिन् स्वयंवर-काले, [अत्यन्तसंयोगे द्वितीया] नृपाणाम् अन्तःकरणम् अध्यासितुम् अधिष्ठातुम्, उपसन्नः उपागतः, कोपः दमयन्त्य-नादरोत्थक्रोधः इव, सदण्ड दण्डहस्तम्, आलक्तके रक्ते, ["तेन रक्तं रागात्" इत्यण्-प्रत्ययः] कषायौ गर्दभस्य कर्णाविति वदलक्तके इत्युपमानाप्रयोगः; ताभ्यां नेत्राभ्यां चण्डं क्रूरं, किरति उद्गीरतीति किरः, ["इगुपधज्ञाप्रीकिरः—" इति कः] तमसः किरः तं तमःश्यामं, कायं देहम्, अधत्त कालोऽपि स्वरूपं प्रादर्शयदित्यर्थः॥ ६२॥

दृग्गोचरोऽभूदथ चित्रगुप्तः कायस्थ उच्चैर्गुण एतदीयः।
ऊर्द्धञ्च पत्रस्य मषीद एका मषेर्दधच्चोपरि पत्रमन्यः॥ ६३॥
तस्यां मनोबन्धविमोचनस्य कृतस्य तत्कालमिव प्रचेताः।
पाशं दधानः करबद्धवास विभुर्वभावाप्यमवाप्य देहम्॥ ६४॥

दृगिति।—अथ यमस्य स्वरूपप्रकाशानन्तरम्, एतदीयः कालसम्बन्धी, उच्चैः महान्, गुणः प्रधानशेषभूतः, चित्रगुप्तः चित्रगुप्ताख्यः, कायस्थः लेखकः, तदाख्यजातिविशेषः इत्यर्थः, ("लेखकः स्याल्लिपिकरः कायस्थोऽक्षरजीविकः" इति हलायुधः) दृग्गोचरः दृश्यः, अभूत्; अन्यत्र—चित्रं यथा तथा गुप्तः पूर्वं निगूहितः, कायस्थः कायनिष्ठः, एतदीयः कालसम्बन्धी, उच्चैः महान्, गुणः नीलगुणः, दृग्गोचरः अभूत्। एकः चस्त्वर्थः, चित्रगुप्तनीलगुणयोः एकः चित्रगुप्तस्तु, पत्रस्य ऊर्द्धम् उपरितले, मषीं ददातीति मषीदः मषीमयलिपिकरः, लेखक इत्यर्थः, अन्यश्च पूर्ववच्चार्थः, अन्यः नीलगुणस्तु, मषेः मषिद्रव्यस्य, ["कृदिकारादक्तिनः" इति ङीषो विकल्पादुभयथा प्रयोगः] उपरि, पत्रं मषेरपि अङ्गं काल एवेति पत्रालम्बनं, दधत् दधानः, ["नाभ्यस्ताच्छतुः" इति नुमोऽभावः] अभूत्, मषितोऽपि अधिको नीलिमेत्यर्थः। अत्र मषेरुपरि पत्रमिति प्रतीतेराभासीकरणात् विरोधाभासोऽलङ्कारः॥ ६३॥

तस्यामिति।—विभुः प्रभुः, प्रचेताः वरुणः, तत्कालं तस्मिन् काले, नलवरणकाले इत्यर्थः, [अत्यन्तसंयोगे द्वितीया] तस्यां दमयन्त्यां विषये, कृतस्य विहितस्य, मनोबन्धविमोचनस्य चित्तबन्धनोन्मोचनस्य, पाशेन मनः संयम्य भैम्यां पुरा निहितवान्, ततश्च नले वृते सति तत् बन्धनं तत्क्षणमेव

सहद्वितीयः स्त्रियमभ्युपेयादेवं स दुर्बुध्य नयोपदेशम् ।
अन्यां सभार्य्यः कथमृच्छतीति जलाधिपोऽभूदसहाय एव ॥ ६५ ॥
देव्याऽपि दिव्या स्वतनुः प्रकाशीचक्रे मुदश्चक्रभृतः सृजन्त्या ।

प्रचेता उन्मुमोचेति तद्बन्धनसम्बन्धि इव स्थितमित्यर्थः, उत्प्रेक्षा, अत एव करे बद्धवास कृतास्थितिं, करगतमित्यर्थः, पाशं बन्धनरज्जुं स्वीयास्त्रञ्च, दधानः सन् अपां विकारम् आप्यम् अम्मयम्, [आप्यञ्चेति चान्द्रव्याकरणसूत्रात् साधुः] देहम् अवाप्य बभौ ॥ ६४ ॥

सहेति ।—जलाधिपः अपां पतिः, लडयोरभेदात् जडाधिपः मूढाग्रगण्यश्च, स वरुणः, स्त्रियं कान्तामपि, द्वितीयेन केनचित् सहचरेण सह वर्त्तते इति सहद्वितीयः ससहायः, ["तेन सहेति तुल्ययोगे" इति बहुव्रीहिः । "वोपसर्जनस्य" इति विकल्पान्न सहस्य सभावः] अभ्युपेयात् अभिगच्छेत्, एवं नयोपदेशं नीतिवाक्यं, सभार्य्यः सस्त्रीकः सन्, अन्यां स्त्र्यन्तरं, कथम् ऋच्छति प्राप्नुयात्, इति एवं, दुर्बुध्य ससहायार्थे प्रयुक्तस्य सहद्वितीय इति शब्दस्य द्वितीयया भार्य्यया सह वर्त्तते इति सहद्वितीयः ("द्वितीया सहधर्मिणी । भार्य्या जाया" इत्यमरः) सभार्य्य इति विपरीत बुद्ध्या, ["समासेऽनञ्पूर्वे" इति क्त्वो ल्यबादेशः] असहायः एव अभूत् अस्त्रीकः एव अभूदित्यर्थः, दमयन्तीलाभात् सर्वत्र ससहाय एवोपेयादिति नीतिमुल्लङ्घ्य स्वदाराणामप्यनादरं सम्प्रति साऽपि दुर्लभेत्यहो । वरुणस्य दुर्बुद्धिरिति भावः ॥ ६५ ॥

देव्येति ।—अथ इन्द्रादीनां स्वरूपधारणानन्तरं, चक्रभृतः गगनगतस्य विष्णोः, मुदं हर्षान्, सृजन्त्या उत्पादयन्त्या, देव्या सरस्वत्याऽपि, दिव्या स्वतनुः प्रकाशीचक्रे वाणी अपि मानुषी-

अनिह्नुतैस्तामवधार्य्य चिह्नैस्तद्वाचि बाला शिथिलाङ्गताऽभूत्
॥ ६६ ॥

विलोकके नायकमेलकेऽस्मिन् रूपान्यथाकौतुकदर्शिभिस्तैः।
बाधा वतेन्द्रादिभिरिन्द्रजालविद्याविदां वृत्तिवधात् व्यधायि ॥६७॥

विलोक्य तावाप्तदुरापकामौ परस्परप्रेमरसाभिरामौ।
अथ प्रभुः प्रीतमना बभाषे जाम्बूनदोर्वीधरसार्वभौमः ॥ ६८ ॥

वेषमुत्सृज्य निजरूपमाविश्चकारेत्यर्थः, तदा बाला दमयन्ती, अनिह्नुतैः प्रकाशितैः, चिह्नैः वीणाशुकपुस्तकादिभिः, ताम् अवधार्य्य सरस्वतीति सम्यक् निश्चित्य, तस्याः वाचि श्लेषवक्रोक्तिव्यञ्जकवागुपन्यासे, शिथिलाङ्गता देव्यां मानुषीत्व-बुद्धया तादृशोक्तिविषये प्राक् साश्चर्य्या आसीत्, स्वरूप-प्रकाशानन्तरं सरस्वत्यास्तादृशोक्तौ न किमपि आश्चर्य्यम् इति शिथिलितविस्मया, अभूत् ॥ ६६ ॥

विलोकके इति।—अस्मिन् पुरोवर्त्तिनि, नायकमेलके नृपतिसमूहे, विलोकके विलोकनकारिणि सति, रूपान्यथा रूपनानात्वं, सैव कौतुकं विनोदः, तद्दर्शिभिः तत्प्रदर्शकैः, [दृशिण्यन्तात्ताच्छील्ये णिनिः] तैः इन्द्रादिभिः इन्द्रजालविद्या-विदाम् ऐन्द्रजालिकानाम्, वृत्तिवधात् जीविकाच्छेदात् हेतोः, बाधा पीडा, व्यधायि विहिता, वतेति खेदे, एतस्मिन्नैन्द्रजाला-द्भुतावलोकिनां राज्ञाम् इन्द्रजालान्तरेषु अरुच्या स्वयंवरसभा-गताना तदुपजीविना तेषां वृत्तिविच्छेदः प्राप्त इत्यहो! सेयं देवमायेति भावः ॥ ६७ ॥

विलोक्येति।—अथ साक्षात्कारानन्तरं, जाम्बूनदोर्वीधरस्य स्वर्णमयसुमेरुभूधरस्य, सार्वभौमः सर्वस्याः भूमेरीश्वरः, सर्वाश्रय इत्यर्थः, ["सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ" इत्यण्-प्रत्ययः, "अनुशतिकादीनाञ्च" इत्युभयपदवृद्धिः] प्रभुः महेन्द्रः,

वैदर्भि! दत्तस्तव तावदेष वरो दुरापः पृथिवीश एव।
दूत्यन्तु यत्त्वं कृतवानमायं नल! प्रसादस्त्वयि तन्मयाऽयम्॥६९॥
प्रत्यक्षलक्ष्यामवलम्ब्य मूर्त्तिं हुतानि यज्ञेषु तवोपभोक्ष्ये।
संशेरतेऽस्माभिरवीक्ष्य भुक्तं मखं हि मन्त्राधिकदेवभावे॥ ७०॥

आप्तदुरापकामौ प्राप्तदुर्लभमनोरथौ, परस्परप्रेम अन्योऽन्यानुरागः, स एव रसः तेन अभिरामौ, तौ दमयन्तीनलौ, विलोक्य प्रीतमनाः सन्तुष्टचित्तः सन्, बभाषे॥ ६८॥

तौ बभाषे इत्युक्तं तत्र वैदर्भीं तावदाह, वैदर्भीति।—हे वैदर्भि! तव तावत् एषः पृथिवीशः नलः एव, दुरापः अस्मदनुग्रहं विना दुर्लभः, वरः दत्तः, आपाततस्तावदेष वरः, उभयसाधारण्येन तु वरान्तरञ्च भविष्यतीति भावः। नलञ्चाह, हे नल! त्वं तु यत् यस्मात्, अमायम् अकपटं, दूत्यं दमयन्तीविषये दूतकर्म, [“दूतस्य भागकर्मणी” इति यत्-प्रत्ययः] कृतवान्, तत् तस्मात्, त्वयि विषये, मया अयं वक्ष्यमाणः, प्रसादः वरः, दत्तः इति पूर्वानुषङ्गः॥ ६९॥

प्रत्यक्षेति।—हे नल! तव यज्ञेषु प्रत्यक्षेण लक्ष्यां दृश्यां, मूर्त्तिं विग्रहम्, अवलम्ब्य हुतानि हवींषि, उपभोक्ष्ये अनुभोक्ष्ये, [“प्रोपाभ्यां भुजेः” इत्यात्मनेपदम्] ईदृशवरेण मम को लाभः? इति चेत् तत्राह, संशेरते इति।—हि यत, मखं यज्ञम्, अस्माभिः भुक्तम् अवीक्ष्य प्रत्यक्षेण अदृष्ट्वा, मन्त्राधिकदेवभावे शब्दातिरिक्तदेवसद्भावे, संशेरते सन्दिहते, जना इति शेषः। “अशरीरा देवता” इति मीमांसकाः, तत्सन्देहनिवृत्त्यर्थं ते विग्रहं दर्शयिष्यामि, तेन भवतस्तादृशसंशयनिरासरूपलाभो भविष्यतीति भावः॥ ७०॥

भवानपि त्वद्दयिताऽपि शेषे सायुज्यमासादयतं शिवाभ्याम्।
प्रेत्याऽस्मि कीदृक् भवितास्मि चिन्ता सन्तापमन्तस्तनुते हि जन्तोः
॥ ७१ ॥

तवोपवाराणसि नामचिह्नं वासाय पारेऽसि पुरं पुराऽऽस्ते।
निर्यातुमिच्छोरपि तन्न भैमीसम्भोगसङ्कोचभियाऽधिकाशि ॥७२॥

अथाभयसाधारण वरमाह, भवानिति।—भवानपि त्वञ्च, त्वद्दयिताऽपि दमयन्त्यपि च, शेषे आयुरवसाने, शिवा च शिवश्च ताभ्यां शिवाभ्यां पार्वतीपरमेश्वराभ्यां सह, ["पुमान्स्त्रिया" इत्येकशेषः] सयुजो भावः सायुज्यं तादात्म्यम्, आसादयतं प्राप्नुतम्। आमुष्मिकफलोक्तौ कारणमाह—हि यतः, प्रेत्य लोकान्तरं गत्वा, अस्मि अहं, कीदृक् भवितास्मि कीदृशो भविष्यामि, इति चिन्ता जन्तोः अन्तः मनसि, सन्ताप तनुते, तन्निवृत्त्यर्थयमुक्तिरिति भावः॥ ७१ ॥

तवेति।—किञ्च, तव वासाय निवासाय, उपवाराणसि वाराणस्याः समीपे, ["अव्यय विभक्ति—" इत्यादिना सामीप्यार्थे अव्ययीभावः] पारेऽसि असिनाम नदी तस्याः पारे, ["पारे मध्ये षष्ठ्या वा" इत्यव्ययीभावः] नामचिह्न त्वन्नामाङ्कितं, पुरं नलपुर, पुरा आगामिनि, सत्वरमित्यर्थः, ("निकटागामिके पुरा" इत्यमरः) आस्ते आसिष्यते, भविष्यतीत्यर्थः, [आसेर्भविष्यदर्थे "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" इति भविष्यदर्थे लट्] तत् पुरं, निर्यातुं मोक्तुम्, इच्छोः मुमुक्षोरपि, तवेति शेषः, भैमीसम्भोगस्य सङ्कोचात् प्रतिबन्धात्, भिया अधिकाशि काश्यां, न, भविष्यति इति शेषः। मुमुक्षुरपि त्वं यावज्जीवं भैम्या सह नलपुरे विहर, अन्ते काश्यां शिवसायुज्यमाप्नुहीत्यर्थः॥ ७२ ॥

धूमावलिश्मश्रु ततः सुपर्वा मुखं मखास्वादविदां तमूचे।
कामं मदीयामयकामधेनोः पयायतामभ्युदयस्त्वदीयः ॥ ७३ ॥
या दाहपाकौपयिकी तनुर्मे भूयात् त्वदिच्छावशवर्त्तिनी सा।
तया पराभूततनोरनङ्गात् तस्याः प्रभुः सन्नधिकस्त्वमेधि ॥७४॥
अस्तु त्वया साधितमन्नमोनरसादि पीयूषरसातिशायि।
तद्भूप! विघ्नस्तव सूपकारक्रियासु कौतूहलशालि शीलम् ॥७५॥

धूमेति।—ततः इन्द्रवाक्यानन्तरं, धूमावलिरेव श्मश्रूणि यस्य तत्, मखास्वादविदां यज्ञरसज्ञानां, मुखं मुखभूतः, सुपर्वा देवः अग्निः, "अग्निमुखा वै देवाः" इति श्रुतेः; तं नलम्, ऊचे; तदेवाह—हे नल! त्वदीयः अभ्युदयः वृद्धिः, मदीयामयो मद्दृष्टिरेव, कामधेनुः तस्याः कामं पयायतां क्षीरायतां, मत्कटाक्षमात्रेण ते सर्वार्थसिद्धिर्भविष्यतीति भावः। ["कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च" इति पयःशब्दादाचारार्थे क्यङ्-प्रत्ययो वैभाषिकः सलोपश्च, "ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया" इति वचनात्] ॥ ७३ ॥

येति।—दाहः भस्मीकरणं, पाकः तण्डुलविक्लेदनादि, तयोः औपयिकी उपायभूता, ["विनयादिभ्यष्ठक्" इति स्वार्थे ठकि ङीप्, उपायात् ह्रस्वत्वञ्च] या मे तनुः सा त्वदिच्छाया वशवर्त्तिनी भूयात्। किञ्च, त्वं तस्याः तनोः, प्रभुः स्वामी, नियामकः सन् इति यावत्, तया शिवनेत्रस्थया तन्वा, पराभूततनोः दग्धाङ्गात्, हरभ्रष्टान्यतममूर्त्तित्वात् अस्येति भावः, अनङ्गात् अधिकः एधि भव, न केवलं रूपादेवानङ्गादधिकः, किन्तु तज्जेतुरग्नेरपि नियामकत्वेन अधिको भव इति भावः। [अस्तेर्लोटि सिपि हेर्धिः "घ्वसोरेद्धौ" इत्यादिना एत्वम्] ॥७४॥

अस्त्विति।—किञ्च, हे भूप! त्वया साधितं पक्वम्, अन्नं

वैवस्वतोऽपि स्वत एव देवस्तुष्टस्तमाचष्ट नराधिराजम्।
वरप्रदानाय तवावदानैश्चिरं मदीया रसनोद्धुरेयम्॥ ७६॥
सर्वाणि शस्त्राणि सहाङ्गचक्रैराविर्भवन्तु त्वयि शत्रुजैत्रे।

शाल्यादि, मीनरसः मत्स्यादीना रसः, मीनेति मांसोपलक्षणं, तौ आदिः यस्य, आदिशब्दात् सूपशाकादीनां ग्रहणं, तत् सर्वं, पीयूषरसम् अमृतस्वादम्, अतिशेते इत्यतिशायि ततोऽप्युत्कृष्टम्, अस्तु। ईदृग्वरदाने कारणमाह, तदिति।—तत् तस्मात्, त्वत्पक्वान्नादीनाममृतादप्यधिकस्वादुत्वादित्यर्थः, तव शीलं स्वभावं, सूपं द्विदलादिव्यञ्जनपाकं, कुर्वन्तीति सूपकाराः सूदाः, ["सूपकारास्तु बल्लवाः। आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणाः॥" इत्यमरः। कर्मण्यण्] तेषां क्रियासु पाकक्रियासु, सुष्ठूपकारक्रियासु च, कौतूहलेन शालते इति तच्छालि कौतूहलि, पाककर्मणि सदा उत्सुकमित्यर्थः, विद्मः। ["अस्मदो द्वयोश्च" इति बहुवचनम्] अतः तवैव सूपविद्या दत्तेति भावः॥ ७५॥

वैवस्वत इति।—देवः वैवस्वतः यमोऽपि, स्वतः एव अप्रार्थितः एव, तुष्टः सन्, तं नराधिराज नलम्, आचष्ट अब्रवीत्; तदेवाह—हे नृप! तव अवदानैः दीत्यादिरूपैरद्भुतकर्मभिः, इयं मदीया रसना चिर चिरात् प्रभृति, वरप्रदानाय उत् उद्गता, धूः वरदानभारः यस्याः सा उद्धुरा दृढसङ्कल्पेत्यर्थः। ["ऋक्पूर—" इत्यादिना समासान्तः]॥७६॥

सर्वाणीति।—हे नल! सर्वाणि शस्त्राणि आयुधानि, अङ्गचक्रैः प्रयोगोपसंहारादिमन्त्ररूपस्वाङ्गकलापैः सह, शत्रून् जेतरि एव जैत्रे जयशीले, शत्रुजैत्रे शत्रुजयकारिणि, [जेतृशब्दात्ताच्छील्ये तृन्नन्तात् प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण्-प्रत्ययः,

अवाप्यमस्मादधिकं न किञ्चिज्जागर्त्ति वीरव्रतदीक्षितानाम्॥७७॥
कृच्छ्रं गतस्यापि दशाविपाकं धर्मान्न चेतः स्खलतात् तवेदम्।
अमुञ्चतः पुण्यमनन्यभक्तेः स्वहस्तवास्तव्य इव त्रिवर्गः॥ ७८ ॥
स्मिताञ्चितां वाचमवोचदेनं प्रसन्नचेता नृपतिं प्रचेताः।

"न लोका—" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया, योगविभागात् समस्यते] त्वयि विषये, आविर्भवन्तु। एतावता को लाभः? तत्राह—वीरव्रतम् आहवेषु अनिवर्त्तित्वं, तत्र दीक्षितानां कृतसङ्कल्पानां त्वादृशां शूराणाम्, अस्मात् अस्त्रलाभात्, अधिकम् उत्कृष्टम्, अवाप्यं लभ्यं, किञ्चित् न जागर्त्ति न स्फुरति, न विद्यते इत्यर्थः। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥ ७७॥

कृच्छ्रमिति।—किञ्च, कृच्छ्रं कष्टं, दशाविपाकम् अवस्थापरिणामं, गतस्यापि प्राप्तस्यापि, दुर्दशापन्नस्यापीत्यर्थः, तव इदं चेतः धर्मात् न स्खलतात् न स्खलतु। [तोस्तातङाशिषः] ततः किम्? तत्राह—पुण्यं धर्मम्, अमुञ्चतः अत्यजतः, न विद्यते अन्यस्मिन् अधर्मे भक्तिः यस्य तस्य अनन्यभक्तेः अधर्मविमुखस्य, त्रयाणां धर्मकामार्थानां वर्गः त्रिवर्गः, ("त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः" इत्यमरः) स्वहस्ते वसतीति स्वहस्तवास्तव्यः इव हस्तस्थप्राय इवेत्यर्थः। ["वसेस्तव्यत् कर्त्तरि णिच्च" इति वक्तव्यात् तव्यत्]। अत्र त्रिवर्गप्राप्तिलक्षणकार्य्येण धर्मात्याग-रूपकारणसमर्थनात् कार्य्येण कारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-न्यासः॥ ७८॥

स्मितेति।—अथ प्रसन्नचेताः प्रचेता वरुणः, एनं नृपतिं

प्रदाय भैमीमधुना वरौ ते ददामि तद्यौतककौतुकेन ॥ ७९ ॥
यत्राभिलाषस्तव तत्र देशे नन्वस्तु धन्वन्यपि तूर्णमर्णः।
आपो वहन्तीह हि लोकयात्रां यथा न भूतानि तथाऽपराणि ॥८०॥
प्रसारिताप: शुचिभानुनाऽस्तु मरुः समुद्रत्वमपि प्रपद्य।
भवन्मनस्कारलवोद्गमेन क्रमेलकानां निलयः पुरेव ॥ ८१ ॥

नलं, स्मिताञ्चितां मन्दहासमधुरां, वाचम् अवोचत्। तदेवाह—अधुना ते तुभ्यं, भैमीं प्रदाय तद्यौतककौतुकेन तस्मिन् प्रदाने, यत् यौतकं युतकयोः वधूवरयोः देय, युते विवाहकाले यत् लभ्यते तत् इति वा, विवाहकाले प्राप्यद्रव्यमित्यर्थः, ["यौतकादि तु यद्देयं सुदायो हरणञ्च तत्" इत्यमरः। अण्-प्रत्ययः कण्-प्रत्ययौ वा] तत्र यत् कौतुकम् इच्छा उत्सवो वा आनन्दो वा तेन ("कौतुकं नर्मणीच्छायामुत्सवे कौतुके मुदि" इति मेदिनी) यौतकदानेच्छया यौतकदानानन्देन वा, वरौ वक्ष्यमाणौ, ददामि यौतकत्वेन दास्यामीत्यर्थः ॥ ७९ ॥

तावेव वरावाह, यत्रेत्यादि।—ननु भो नल ! यत्र देशे तव अभिलाषः जलेच्छा, तत्र धन्वनि मरुस्थलेऽपि, ("समानौ मरुधन्वानौ" इत्यमरः) तूर्णम् आशु, अर्णः अम्भः, अस्तु उद्भवतु। अस्य वरस्य श्लाघ्यतामाह—इह लोके, यथा आपः लोकस्य जनस्य, यात्रां जीवनं, ("गमने जीवने यात्रा" इति वैजयन्ती) वहन्ति प्रापयन्ति, तथा अपराणि अन्यानि, भूतानि पृथिव्यादीनि, न हि, वहन्ति इति पूर्वानुषङ्गः; यदाह वाग्भटः,—"पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेतच्च तन्मयम्" इति। अतः श्लाघ्योऽयं वर इति भावः ॥ ८० ॥

प्रसारितेति।—किञ्च, मरुः निर्जलस्थलं, भवतः मनस्कारः चित्ताभोगः, मनसः सुखतत्परता इत्यर्थः, सुखलाभेच्छा

अम्लानिरामोदभरश्च दिव्यः पुष्पेषु भूयाद्भवदङ्गसङ्गात्।
दृष्टं प्रसूनोपमया मयाऽन्यत् न धर्मशर्मोभयकर्मठं यत्॥ ८२॥

इति यावत्. ["अतः कृकमि—" इत्यादिना सत्वम्] तस्य लवः लेशः, तस्य उद्गमे सति, इति सप्तम्यन्तच्छेदः ; नक्राणां जलजन्तुविशेषाणां, मीनाः एव मीनकाः मत्स्याः, तेषां निलयः आवासः, तथा शुचिभानुना शुभ्रांशुना चन्द्रेण, प्रसारिताः संवर्द्धिताः, आपः यस्य स तादृशः प्रसारितापश्च सन्, ["ऋक्-पूर्—" इत्यादिना समासान्तः] समुद्रत्वं प्रपद्यापि प्राप्यापि, भवन्मनस्कारलवोद्गमेनेति तृतीयान्तच्छेदः ; पुनश्च त्वदिच्छा-मात्रेणैवेत्यर्थः, क्रमेलकानाम् उष्ट्राणां, निलयः सन्, उष्ट्रा मरुप्रिया इति प्रसिद्धिः ; तथा शुचिभानुना ग्रीष्मसूर्य्येण, ("शुचिः शुभ्रेऽनुपहते ग्रीष्मे हुतवहेऽपि च" इति विश्वः) प्रसारितापः अपसारितोदकश्च सन्, प्रसृतसन्तापः सन् इति वा, पुरेवास्तु पूर्ववत् निर्जल एव भवतु॥ ८१॥

द्वितीय वरमाह, अम्लानिरिति।—हे नल! भवतः अङ्ग-सङ्गात् करस्पर्शात् एव, पुष्पेषु अम्लानिः अम्लानता, दिव्यः स्वर्गीयः, आमोदभरश्च सौरभातिशयश्च, भूयात्। अस्य वरस्य श्लाघ्यतामाह—यत् यस्मात्, प्रसूनोपमया पुष्पसाम्येन, धर्म-शर्मणोः सुकृतसुखयोः, उभयस्मिन् द्वयेऽपि, कर्मणि घटते इति कर्मठं कर्मशूरं, कर्मक्षममित्यर्थः, ["कर्मशूरस्तु कर्मठः" इत्यमरः। "कर्मणि घटोऽठच्" इति अठच्-प्रत्ययः] अन्यत् धनपुत्रादिवस्तु, मया न दृष्टम् ; सुरार्चनस्वोप-भोगाभ्यामिहामुत्र च पुष्पस्योपयोगाच्छ्लाघ्योऽयं वर इति भावः॥ ८२॥

वाग्देवताऽपि स्मितपूर्वमुर्वीसुपर्वराजं रभसाद्बभाषे।
त्वत्प्रेयसी सम्मदमाचरन्त्या मत्तो न किञ्चित् ग्रहणोचितं ते? ॥८३॥
अर्थो विनैवार्थनयोपसीदन्नल्पोऽपि धीरैरवधीरणीयः।
मान्येन मन्ये विधिना वितीर्णः स प्रीतिदायो बहु मन्तुमर्हः ॥८४॥
अवामा वामाऽर्द्धे सकलमुभयाकारघटना-
द्विधाभूतं रूपं भगवदभिधेयं भवति यत्।

वागिति।—वाग्देवताऽपि उर्वीसुपर्वराजं भूदेवेन्द्रं नलं, रभसात् हर्षात् ("रभसो वेगहर्षयो." इति विश्वः) स्मितपूर्वं यथा तथा बभाषे। अथ स्वस्याः आसत्त्वोक्तिपूर्वकं स्वदेयस्य वरस्य अपरिहार्य्यत्वं तावत् सार्द्धश्लोकेनाह. त्वदिति।—त्वत्प्रेयस्याः दमयन्त्याः, सम्मदं हर्षं, त्वद्वरणरूपं प्रियमित्यर्थः, ["प्रमद-सम्मदौ हर्षे" इति अप् निपातः] आचरन्त्याः कुर्वन्त्याः, अत एव मत्तो मत्सकाशात्, ["पञ्चम्यास्तसिल्" इति पञ्चम्यर्थे तसिल्-प्रत्ययः] ते तव, किञ्चित् ग्रहणोचतमासत्वेन स्वीकारार्हम्, अथच ग्रहणोचितं ज्ञानयोग्यं, न? अपि तु ग्रहणमुचितमेव, अतो मत्तः किञ्चित् ग्राह्यमित्यर्थ. ॥ ८३ ॥

अर्थ इति।—किञ्च, अर्थनया याञ्चादैन्येन, विनैव उपसीदन् उपनमन्, अल्पः अपि अर्थः हितार्थः, धीरैः प्रेक्षावद्भिः, अवधीरणीयः उपेक्ष्यः, न, परन्तु स्वीकरणीय एव; कथं नावधीरणीयः? इत्याह—अत्र यस्मात् इति पदमूहनीयम्; यस्मात् मान्येन पूज्येन, विधिना ब्रह्मणा एव, वितीर्णः दत्तः, दीयते इति दायः, [कर्मणि घञ् प्रत्ययः "आतो युक् चिण्कृतोः" इति युगागमः] प्रीत्या दायः ["कर्त्तृकरणे कृता—"इति समासः] प्रीतिदानरूपः, सः अर्थः, बहु अधिकः, इति मन्तुम् अवगन्तुम्, अर्हः इत्यहं मन्ये ॥ ८४ ॥

तदन्त्रमन्त्रं मे स्मर हरमयं सेन्दुममलं
निराकारं शश्वज्जप नरपते! सिध्यतु स ते ॥ ८५ ॥

अथ वरस्वरूपमेव पञ्चभिः प्रपञ्चेनाह, अवामित्यादि।—नरपते! हे नरेन्द्र! अर्द्धे एकभागे, अवामा अस्त्री, पुमानित्यर्थः, पुनः अर्द्धे अर्द्धभागान्तरे, वामा स्त्री, अत एव द्विधाभूतं स्त्रीपुंसात्मकम्, उभयाकारघटनात् उभयोः आकारयोः मिलनात्, सकलं सम्पूर्णं, भगवदभिधेयं भगवच्छब्दवाच्यं यत् रूपं भवति विद्यते, सेन्दुम् इन्दुकलासमेतम्, अमलं निर्मलं, निराकारं परमार्थतः निरंशं, मन्त्रं मन्त्रात्मकं, तद्वत् गोप्यं वा, हरमयम् ईश्वरात्मकं, मे मम, तत् रूपं, स्वरूपमित्यर्थः, अन्तः अन्तःकरणे, स्मर चिन्तय, शश्वत् निरन्तरं, जप मन्त्रात्मकत्वात् जपरूपेण च उपास्स्व, स मन्त्रमूर्त्तिः भगवान् अर्द्धनारीश्वरः, ते तव, सिध्यतु प्रसीदतु, फलतु इत्यर्थः। मन्त्रपक्षे तु—अर्द्धे प्रथमभागे, अवा आकारेण, मा मकारेण, प्रणवेन इत्यर्थः, तथा अवामाऽर्द्धे अर्द्धे उत्तरभागेऽपि, अवा ओकारेण, मा मकारेण चोपलक्षितं, प्रणवद्वयसम्पुटितमित्यर्थः, एवमुभयाकारघटनात् उभयाभ्याम् अकाराभ्यां घटनात् संयोगात्, द्विधाभूतं ह र इति द्विधा विभक्तम्, अथवा उभयाभ्यामाकाराभ्यां प्रणवस्वरूपाभ्यां, घटनात् सम्पुटीकरणात्, द्विधाभूतं द्व्याकारं, भगवदभिधेयं भगवान् शिवः, अभिधेयो वाच्यो यस्य तत् शिववाचकं, यत् रूपं भवति ओँ हर ओँम् इति यत् स्वरूपं निष्पद्यते, तत् हरमयं हकाररेफात्मकं, निराकारम् अश्च अश्च तौ आ, तयोराकारं स्वरूपं, निर्गतौ रहितौ, अकारद्वयौ यस्मात् तादृशं, हकाररकारयोरुच्चारणार्थं यत् अकारद्वयं तच्छून्यम्, अत एव "ह्र" इति

सर्वाङ्गीणरसामृतस्तिमितया वाचा स वाचस्पतिः
स स्वर्गीयमृगीदृशामपि वशीकाराय मारायते।
यस्मै यः स्पृहयत्यनेन स तदेवाप्नोति किं भूयसा
येनायं हृदये कृतः सुकृतिना मन्मन्त्रचिन्तामणिः॥ ८६॥

व्यञ्जनवर्णमात्रात्मकमित्यर्थः, तथा ई च इन्दुश्च ताभ्याम् ईन्दुभ्यां सह वर्त्तते इति तादृशं सन्दं तुरीयस्वरविन्दुसहितम्, अमलं निर्दोषं, सकलं कलया अर्द्धचन्द्रेण सहितं, मे मदीयं, मन्त्रं प्रणवद्वयसम्पुटितं ओँ ह्रीँ ओँम् इत्याकारकं सारस्वत-चिन्तामणिमन्त्रमित्यर्थः, तदुक्तं पारमेश्वरे,—"उद्धारस्तु परोक्षेण परोक्षप्रियताश्रुतः। शिवान्त्यवह्निसंयुक्तो ब्रह्म-द्वितयमन्तरा॥ तुरीयस्वरशीतांशु-रेखातारासमन्वितः। एष चिन्तामणिर्नाम मन्त्रः सर्वार्थसाधकः॥ जगन्मातुः सरस्वत्या रहस्यं परमं मतम्॥" इति। शिवशब्देन हकारः, वह्निशब्देन रकारः, ब्रह्मद्वितयमन्तरा प्रणवद्वितयमध्ये, तुरीयस्वरेण ईकारः, शीतांशुरेखया अर्द्धचन्द्रः, ताराशब्देन विन्दुः इत्यर्थः। अन्त-रित्यादि पूर्ववत्। यन्त्रपक्षे—भगवत् योनीव, अभिधेयं दृश्य, यत् रूप त्रिकोणाख्यम्, उभयाकारघटनात् त्रिकोणद्वयमेलनात्, सकलं सम्पूर्णं, षट्कोणमित्यर्थः, भवति, तदन्तः तस्य षट्कोणस्यान्तर्मध्ये, मन्त्रम् ओँ ह्रीँ ओँम् इत्याकारकम्। अनन्तरोक्त, नरपते इत्यादि पूर्ववत्। अत्र देवतामन्त्रयन्त्राणां त्रयाणामपि प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतश्लेषोऽलङ्कारः। शिखरिणी वृत्तम्॥ ८५॥

सम्प्रति श्लोकद्वयेन मन्त्रमाहात्म्यमाह, सर्वाङ्गीणेत्यादि।—येन सुकृतिना पुण्याधिकेन, अयं पूर्वोक्त, मन्मन्त्रः एव चिन्ता-मणिः चिन्तामात्रेण चिन्तितवस्तुदायकः मणिस्वरूप इत्यर्थः,

पुष्पैरभ्यर्च्य गन्धादिभिरपि सुभगैश्चारु हंसेन मां चेत्
निर्यान्तीं मन्त्रमूर्त्तिं जपति मयि मतिं न्यस्य मय्येव भक्तः।
सम्प्राप्ते वत्सरान्ते शिरसि करमसौ यस्य कस्यापि धत्ते
सोऽपि श्लोकानकाण्डे रचयति रुचिरान् कौतुकं दृश्यमस्य ॥८७॥

हृदये कृतः अनुस्मृतः, सः अनुस्मरणकारी, सर्वाङ्गीणेन सर्वाङ्गव्यापिना, ["तत् सर्वादेः—" इत्यादिना ख-प्रत्ययः] रसः शृङ्गारादिरेव, अमृतं तेन स्तिमितया भरितया, वाचा काव्यादिरूपवाग्वैदग्ध्येन, वाचस्पतिः बृहस्पतिः, तत्सदृशो भवतीत्यर्थः। ["तत्पुरुषे कृति बहुलम" इति षष्ठ्या अलुक्, कस्कादित्वात् सत्वम्। "षष्ठ्याः पतिपुत्र—" इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वमिति स्वामी, तन्न, अस्य छन्दोविषयत्वादिति] एवं स स्वर्गे भवाः स्वर्गीयाः, ["वा नामधेयस्य—" इति वृद्धत्वाच्छप्रत्ययः] तासां मृगीदृशां स्त्रीणामपि, वशीकाराय वशीकरणाय, मारायते मारः कन्दर्प इव आचरति, न केवलं विदग्धवाक् स्त्रीवशीकरणसमर्थोऽपि चेत्यर्थः। यद्वा, भूयसा बहुतरोक्तेन, किम ? यः यस्मै स्पृहयति यत् कामयते, ["स्पृहेरीप्सितः" इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी] स कामो, अनेन मन्त्रेण, तदेव तत् सर्वमेव आप्नोति, यतोऽयं चिन्तामणिरिति भावः॥ ८६ ॥

पुष्पैरिति।—किञ्च, मयि भक्तः भक्तियुक्तः सन्, मय्येव मतिं न्यस्य मनो निधाय, हंसेन वाहनभूतेन, चारु सम्यक्, निर्यान्तीं सञ्चरन्तीं, मन्त्रमूर्त्तिं मन्त्ररूपां, मां सुभगैः मनोज्ञैः, पुष्पैः तथा गन्धादिभिरपि चन्दनादिसुगन्धिद्रव्यैः, आदिशब्दात् धूपाद्युपचारैश्च, अभ्यर्च्य जपति चेत्, तर्हि वत्सरान्ते सम्प्राप्ते सति असौ जपिता, यस्य कस्य यनक्षरस्यापि, शिरसि करं धत्ते

गुणानामास्थानीं नृपतिलक ! नारीतिविदितां
रसस्फीतामन्तस्तव च तव वृत्ते च कवितुः।
भवित्री वैदर्भीमधिकमधिकण्ठं रचयितुं
परीरम्भक्रीड़ाचरणशरणामन्वहमहम् ॥ ८८ ॥

निधत्ते, सः अनवरः अपि, अकाण्डे अकस्मात्, रुचिरान् श्लोकान् रचयति, अस्य मन्वस्य, एतत् कौतुकम् अद्भुतं, दृश्यं द्रष्टव्यम् ॥८७॥

अथ श्लोकद्वयेन नल प्रत्युपयोगावशेषमाह, गुणानामित्यादि।—नृपतिलक ! हे नृपश्रेष्ठ। गुणानां रूपलावण्यादीनां, श्लेषप्रसादादीनाञ्च, आस्थानीम् आधारभूतां, नारी उत्तमस्त्री, इति विदितां विश्रुताम्, अन्यत्र—रीतिषु गौड़ीपाञ्चाल्यादिषु, विदिता प्रसिद्धा, सा न भवतीति अरीतिविदिता, [नञ्समासः] साऽपि न भवतीति ता नारीतिविदितां रीतिषु विदितामित्यर्थः, [नञर्थस्य न-शब्दस्य सुप्सुपेति समासः] अन्तः मनसि, श्लोकमध्ये च, रसस्फीतां रसेन नलविषयकानुरागेण, स्फीतां परिपूर्णाम्, अन्यत्र—शृङ्गारादिरसाढ्या, ("शृङ्गारादौ विषे वीर्य्ये गुणे रागे द्रवे रसः" इत्यमरः) वैदर्भीं दमयन्तीं, वैदर्भरीतिञ्च, यथासङ्ख्यं तव च नलस्य च, तव वृत्ते च चरित्रविषये च, कवितुः वर्णयितुः, श्रीहर्षादिकवेरित्यर्थः, [कव्रु वर्णने इति धातोस्तृच्] अधिकण्ठं कण्ठे, [विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः] परीरम्भक्रीडाचरणम् आलिङ्गनविनोदाचरणमेव, शरणं प्राणत्राणं यस्याः ता तदेकजीविताम्, अन्वहम् अनुदिनं, [याथार्थ्येऽव्ययीभावः, "नपुंसकादन्यतरस्याम्" इति समासान्तष्टच्, "अव्ययस्य" ... "अङ्गष्टखोरिव" इति टिलोपः] अधिकम् अत्यर्थं, रचयितुं कर्त्तुम्, अहं भवित्री भविष्यामीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

भवद्वृत्तस्तोतुर्मदुपहितकण्ठस्य कवितु-
र्मुखात् पुण्यैः श्लोकैस्त्वयि घनमुदेयं जनमुदे।
ततः पुण्यश्लोकः क्षितिभुवनलोकस्य भविता
भवानाख्यातः सन् कलिकलुषहारी हरिरिव ॥ ८८ ॥
देवी च ते च जगदुर्जगदुत्तमाङ्ग-
रत्नाय ते कथय कं वितराम कामम्?।

भवद्विति।—किञ्च, हे नल! मया उपहितकण्ठस्य, अधिष्ठितकण्ठनालस्य, भवतः वृत्तस्य चरितस्य, स्तोतुः स्तावकस्य, कवितुः कवेः, मुखात् त्वयि विषये, पुण्यैः पवित्रैः चारुभिर्वा, ("पुण्यन्तु चार्वपि" इत्यमरः) श्लोकैः पद्यैः, जनमुदे लोकहर्षाय, घनं निरन्तरम्, उदेयम् उदेतव्यम्, उद्गीतामित्यर्थः। [एतेः "अचो यत्" इति यत्-प्रत्ययः] ततः को मे लाभः? तत्राह, तत इति।—ततः पुण्यश्लोकोदयात्, भवान् पुण्यश्लोकः पुण्यकीर्त्तिः, इति आख्यातः कीर्त्तितः सन्, हरिः जनार्दनः इव, क्षितिभुवनलोकस्य भूलोकस्य, कलिकलुषहारी कलिकालकल्मषनाशनः, भविता भविष्यति, [भवतेर्लुट् "शेष प्रथमः"]। अत्राहुः,—"पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः। पुण्यश्लोका च वैदेही पुण्यश्लोको जनार्दनः॥" "कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च। ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम्॥" इति ॥ ८८ ॥

अथ ते सर्वे दमयन्तीं प्रति आहुः, देवीति।—देवी सरस्वती च, ते देवाश्च, जगदुः, जगदुत्तमाङ्गरत्नाय त्रैलोक्यशिरोमणिभूतायै, ("उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्" इत्यमरः) ते तुभ्यं, कं काम्यते इति कामम् ईप्सितं, [कर्मणि घञ्] वितराम? प्रयच्छाम? [सम्प्रश्ने लोट्] कथय।

किञ्चित्त्वया न हि पतिव्रतया दुरापं
भस्मास्तु यस्तव बत व्रतलोपमिच्छुः॥ ९० ॥
कूटकायमपहाय नो वपु-
र्बिभ्रतस्त्वमसि वीक्ष्य विस्मिता।
आप्तुमाकृतिमतो मनीषितां
विद्यया हृदि तवाप्युदीयताम्॥ ९१ ॥

पत्यौ व्रतं नियमः, असाधारण्येकरूपमित्यर्थः, यस्याः, तादृश्या त्वया किञ्चित् किमपि, दुरापं दुष्प्रापं, न हि नैव, अस्तीति शेषः, पातिव्रत्यतेजसोऽप्रतिहतशक्तिकत्वादिति भावः; तथाऽपि यः पापी, तव व्रत पत्यौ असाधारण्येकरूपं, तस्य लोपं नाशम्, इच्छुः अभिलाषुकः, ["विन्दुरिच्छुः" इत्युप्रत्ययान्तो निपातः, "न लोका—" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया] स भस्मास्तु भस्मीभवतु, बतेति खेदे; तथा चास्मद्वरप्रभावादेव तत्प्रतीकारात् तव ततो भयं न भविष्यतीति भावः। एतच्चोत्तरत्र वनमध्ये अजगरग्रस्तां दमयन्तीमजगरा-दुन्मोच्य पुनस्तां कामयमानस्य पापिष्ठस्य व्याधस्य वधे फलिष्यतीति भारती कथा अत्र अनुसन्धेया॥ ९० ॥

अथ वरान्तरद्वय, कूटेति।—कूटकायं कपटदेहं, नलाकार-मिति यावत्, अपहाय वपुः निजविग्रहं, बिभ्रतः बिभ्राणान्, नः अस्मान्, वीक्ष्य त्वं विस्मिता विस्मयाविष्टा, असि, तेन स्वेच्छया रूपान्तरपरिग्रह-परिहारकामा त्वमसीति प्रतिभासीति भावः; अतः हेतोः, मनीषिताम् अभिलषिताम्, आकृतिं शरीरम्, आप्तुं तवापि हृदि हृदये, विद्यया कामरूप-सम्पादकविद्यया, उदीयताम् उद्गम्यताम्, [उत्पूर्वादिणो भावे लोट् ॥ ९१ ॥

इत्थं वितीर्य्य वरमम्बरमाश्रयत्सु
तेषु क्षणादुदलसद्विपुलः प्रणादः।
उत्तिष्ठता परिजनालपनैर्नृपाणां
स्वर्वासिवृन्दहतदुन्दुभिनादसान्द्रः ॥ ८२ ॥

न दोषं विद्वेषादपि निरवकाशं गुणमये
वरेण प्राप्तास्ते न समरसमारम्भसदृशम्।
जगुः पुण्यश्लोकं प्रति नृपतयः किन्तु विदधुः
स्वनिश्वासैर्भैमीहृदयमुदयन्निर्भरदयम् ॥ ८३

इत्थमिति।—तेषु देवेषु, इत्थं वरं वितीर्य्य दत्त्वा, अम्बरम् आकाशम्, आश्रयत्सु सत्सु, उत्तिष्ठताम् आसनेभ्यः उच्चलतां, नृपाणां प्रणादः हर्षोत्थध्वनिः, ("प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः" इत्यमरः) परिजनानाम् आलपनैः आभाषणैः, विपुलः सन्, तथा स्वर्वासिना दिव्यजनाना, वृन्देन हतानां ताड़ितानां, दुन्दुभीनां नादेन सान्द्रः निरन्तरः सन्, निरवच्छिन्नभावेनेत्यर्थः, क्षणात् उदलसत् उत्थितः ॥ ८२ ॥

नेति।—प्राप्ताः स्वयंवरागताः, ते नृपतयः गुणमये गुणैक-निलये, नले इति शेष, निरवकाशमवर्त्तमानं, दोषं विद्वेषात् अपि दमयन्तीलाभजनितद्वेषे सत्यपीत्यर्थः, न जगुः नोचुः, न उद्घाटयामासुरित्यर्थः, [गै शब्दे इति धातोर्लिट्] तादृशगुणसम्पत्तिः अदोषता चास्येति भावः। किञ्च, वरेण शचीदत्तेन हेतुना, पुण्यश्लोकं नलं प्रति, समरसमारम्भस्य युद्धोद्योगस्य, सदृशम् अनुकूलञ्च किञ्चित्, न, जगुरिति क्रियानुषङ्गः "सान्निध्ययोगात् किल तत्र शच्याः स्वयंवर-क्षोभकृतामभावः" इति भावः; किन्तु स्वनिश्वासैः दुःखोत्थै, स्वेषां निश्वासैः, भैमीहृदयं दमयन्तीचेतः, उदयन्ती

भूभृद्भिर्लम्भिताऽसौ करुणरसनदीमूर्त्तिमद्देवतात्वं
तातेनाभ्यर्थ्य योग्याः सपदि निजसखीर्दापयामास तेभ्यः ।
वैदर्भ्यास्तेऽप्यलाभात् कृतगमनमनःप्राणवाञ्छां निजघ्नुः
सख्याः संशिक्ष्य विद्यां सततधृतवयस्यानुकाराभिराभिः ॥८४॥

जनयन्ती, निर्भरा अतिमात्रा, दया यस्य तत् तथाभूतं, तद्दुःख-दुःखितं, विदधुः चक्रुः, परदुःखासहिष्णुर्दमयन्ती स्वप्रत्याख्यानदुःखितान् राज्ञो दृष्ट्वा तद्दुःखप्रशमनेच्छुरासीदित्यर्थः ॥८३॥

भूभृद्भिरिति।—भूभृद्भिः भूपालैः, करुणरसनद्याः करुणाख्यरसप्रवाहस्य, मूर्त्तिमत् शरीरि,देवतात्वम् अधिदेवतात्वं,लम्भिता प्रापिता, स्वस्वदुःखेन दुःखीकृता इत्यर्थः, असौ दमयन्ती, सपदि तत्क्षणमेव, अभ्यर्थ्य सम्प्रार्थ्य, पितरमिति शेषः, यद्वा—तातेन राज्ञ इति शेषः, तातेन पित्रा भीमेन, योग्याः कुलशीलसौन्दर्य्यादिना राजार्हाः, निजसखीः तेभ्यः भूभृद्भ्यः, [सम्प्रदाने चतुर्थी] दापयामास, ते भूभृतोऽपि, वैदर्भ्याः अलाभात् हेतोः, कृतं गमनं निष्क्रमणेच्छा इत्यर्थः, यैः तादृशानां मनःप्राणाना वाञ्छा निष्क्रमणेच्छारूपकर्माणि, अथवा—कृतं गमने देहपरित्यागे, मनो यैस्तादृशानां प्राणानां वाञ्छा निष्क्रमणेच्छामित्यर्थः, सख्याः भैम्याः, ["आख्यातोपयोगे" इति अपादानत्वात् पञ्चमी] विद्यां कामरूपधारणाविद्याम् इन्द्राद्युक्तां, संशिक्ष्य अभ्यस्य, सततं नित्यं, धृतः वयस्यानुकारः भैमीसादृश्यं याभिः तादृशीभिः, आभिः सखीभिः साधनैः, निजघ्नुः निराधयामासुः, राजानोऽपि दमयन्त्यलाभेन निष्क्रमणेच्छून् मनःप्राणान् भैमीसखीलाभेन निष्क्रमणात् निवर्त्तयामासुः, अन्यथा सद्यो म्रियेरन्निति अहो दमयन्त्या दयालुत्वं विवेचकत्वञ्चेति भावः ॥ ८४ ॥

अहह सह मघोना श्रीप्रतिष्ठासमाने
निलयमभि नलेऽथ स्वम्प्रतिष्ठासमाने ।
अपतदमरभर्त्तुर्मूर्त्तिबद्धेव कीर्त्ति-
र्गलदलिमधुवाष्पा पुष्पवृष्टिर्नभस्तः ॥ ८५ ॥
स्वस्यामरैर्नृपतिमंशममुं त्यजाद्भि-
रंशच्छिदाकदनमेव तदाऽध्यगामि ।

अहहेति ।—अथेन्द्रप्रस्थानानन्तरं, मघोना इन्द्रेण सह, श्रीप्रतिष्ठया ऐश्वर्य्यगौरवेण, समाने सदृशे, नले स्वं निलयम् अभि शिविरं प्रति, ["अभिरभागे" इति लक्षणार्थे कर्मप्रवचनीयत्वात् तद्योगे द्वितीया] प्रतिष्ठासमाने प्रस्थातुम् इच्छति सति, [प्रपूर्वात्तिष्ठतेः सनन्ताल्लटः शानजादेशः "समवप्रविभ्यः—" इत्यात्मनेपदत्वात् "पूर्ववत् सनः" इत्यात्मनेपदम्] गलन् स्रवन्, अलियुक्तं मधु मकरन्दः एव, वाष्पः अश्रु यस्याः सा तादृशी साञ्जनवाष्पयुक्ता इत्यर्थः, मूर्त्तिबद्धा बद्धमूर्त्तिः, मूर्त्तिमतीत्यर्थः, ["वाऽऽहिताग्न्यादिषु" इति निष्ठायाः परनिपातः] अमरभर्त्तुः इन्द्रस्य, कीर्त्तिः इव पुष्पवृष्टिः नभस्तः नभसः, [पञ्चम्यास्तसिल्] अपतत् पतिता, अहह इत्यद्भुते. कीर्त्तिः स्वामिदुर्व्यसनदुःखात् भ्रश्यतीवेत्युत्प्रेक्षा। पुष्पाणां धवलतया कीर्त्तित्वं, दमयन्त्या चावृतत्वेन इन्द्रस्य कीर्त्तिः सुतरां भ्रष्टा, नारीणां वाष्पञ्च सकज्जलं भवतीति भावः ॥ ८५ ॥

स्वस्येति ।—स्वस्य आत्मनः, इन्द्रादेरित्यर्थः, अंशम् अंशसम्भवम्, "अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः" इति स्मरणात् ; अमुं नृपतिं नलं, त्यजाद्भिः अमरैः इन्द्रादिभिः, अंशच्छिदा अवयवच्छेदः, ["षिद्भिदादिभ्योऽङ्"] तया यत् कदनं दुःखं तदेव, तदा अध्यगामि अधिगतम् ; स्वांशोद्भूतजन-

उत्का स्म पश्यति निवृत्य निवृत्य यान्ती
वाग्देवताऽपि निजविभ्रमधाम भैमीम् ॥ ९६ ॥
सानन्दं तनुजाविवाहनमहे भीमः स भूमीपति-
र्वैदर्भीनिषधाधिपौ नृपजनानिष्टोक्तिसम्मृष्टये।
स्वानि स्वानि धराधिपाश्च शिविराण्युद्दिश्य यान्तः क्रमा-
देको द्वौ बहवश्चकार सृजतः स्मातेनिरे मङ्गलम् ॥ ९७ ॥

वियोगः स्वावयवच्छेदवत् भवतीति भावः। किञ्च, निजम् आत्मीयं, विभ्रमधाम विहारभवनं, यान्ती वाग्देवता सरस्वती अपि, उत्का उन्मनाः, उत्सुका सतीत्यर्थः, ["उत्क उन्मनाः" इति निपातः] निवृत्य निवृत्य पुनः पुनः परावृत्य, भैमीं पश्यति स्म, "सन्धत्ते भृशमरतिं सुहृद्वियोगः" इति भावः ॥ ९६ ॥

सानन्दमिति।—तनुजायाः दुहितुः दमयन्त्याः, विवाहनं परिणयनं, [विपूर्वात् वहतेर्ण्यन्ताद्भावे ल्युट्] तदेव महः उत्सवः तस्मिन्, भूमीपतिः भूपतिः, स भीमः तथा वैदर्भी-निषधाधिपौ दमयन्तीनलौ, तथा स्वानि स्वानि शिविराणि उद्दिश्य यान्तः धराधिपाश्च एकः द्वौ बहवः एते त्रितयेऽपि, नृपाणां दमयन्त्यवृतभूपानां, ये जनाः परिजनाः, तेषां या अनिष्टोक्तिः स्वस्वप्रभोरवमाननाजनितश्रुतिकटुवाक्यानि, तासां सम्मृष्टये तद्दोषपरिहाराय अश्रवणाय वा, सानन्दं यथा तथा मङ्गलं नगरसंस्कारेष्टदेवतानुस्मरणतूर्य्यघोषादिमङ्गला-चरणं, क्रमात् एकः भीमः चकार, द्वौ दमयन्तीनलौ सृजतः स्म असृजतां, चक्रतुः इत्यर्थः, आतेनिरे बहवो धराधिपा भैमीसखीलाभात् मङ्गलतूर्य्यध्वनिं चक्रुरित्यर्थः। क्रमालङ्कारः ॥ ९७ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।
यातस्तस्य चतुर्दशः शरदिजज्योत्स्नाच्छसूक्तेर्महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः॥ ९८॥

श्रीहर्षमिति।—शरदि भवा शरदिजा, ["सप्तम्यां जनेर्डः"। "प्रावृट्शरत्कालदिवां जे" इति सप्तम्या अलुक् या ज्योत्स्ना तद्वदच्छाः सृष्टाः, सूक्तयः यस्य तादृशस्य। गतमन्यत्॥ ९८॥

पञ्चदशः सर्गः।

अथोपकार्य्यां निषधावनीपतिर्निजामयासीद्वरणस्रजाऽन्वितः।
वसूनि वर्षन् सुबहूनि वन्दिना विशिष्य भैमीगुणकीर्त्तनाकृताम्
॥ १ ॥
तथा पथि त्यागमयं वितीर्णवान् यथाऽतिभाराधिगमेन मागधैः।
तृणीकृतं रत्ननिकायमुच्चकैश्चिकाय लोकश्चिरमुञ्छमुत्सुकः ॥ २ ॥

अथेति।—अथ स्वयंवरानन्तरं, निषधावनीपतिः नलः, वरणस्रजा अन्वितः सन् वन्दिना स्तुतिपाठकानाम्, अपरेषामिति भावः, तत्रापि भैमीगुणकीर्त्तनं कुर्वन्तीति तत्कृतां भैमीगुणकीर्त्तनकारिणा वन्दिनां, [करोतेः क्विप्] विशिष्य अन्यवन्द्यपेक्षया अतिशय्य, सुबहूनि भूयिष्ठानि, वसूनि धनानि, वर्षन् वितरन्, निजाम् आत्मीयाम्, उपकार्य्याम् उपकारिका, सदनमित्यर्थः, शिविरमिति यावत्, ("सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्य्योपकारिका" इत्यमरः) अयासीत् अगमत्, [यातेर्लुङि "यमरमनमाता सक् च" इति सगिडागमौ ; "अस्तिसिचोऽपृक्ते" इतीडागमः]। वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ १ ॥

तथेति।—अयं नलः, पथि स्वनिवेशमार्गे, तथा तेन प्रकारेण, त्यज्यते इति त्यागं धनं, [कर्मणि घञ्] वितीर्णवान् दत्तवान्, यथा येन प्रकारेण, अतिभारस्य अतिगुरुत्वस्य, अधिगमेन प्राप्त्या, मागधैः वन्दिभिः, तृणीकृतं बाढ़मशक्यत्वेन तृणवत् त्यक्तम्, उच्चकैः उच्छ्रितं, रत्नानां निकायं समूहं, लोकः साधारणो जनः, उत्सुकः आग्रहान्वितः सन्, चिरं बहुकालम्, उञ्छं चिकाय भुवि त्यक्तं रत्ननिकायम् उञ्छत्वेन सञ्चितवान् ;

त्रपाऽस्य न स्यात् सदसि प्रियाऽन्वयात्? कुतोऽतिरूपः
सुखभाजनं जनः? ।
अमूदृशी तत्कविवन्दिवर्णनैरपाकृता राजकरञ्जिलोकवाक् ॥३॥
अदोषतामेव सतां विवृण्वते द्विषां मृषादोषकणाधिरोपणाः ।
न जातु सत्ये सति दूषणे भवेदलोकमाधातुमवद्यमुद्यमः ॥ ४ ॥

यद्यपि धान्यानां कणश आदानमेव उञ्छस्तथाऽपि रत्नानामादाने औपचारिको बोध्यः। ["विभाषा चेः" इति चिञः कुत्वम्। "उञ्छः कणश आदाने कणिशाद्यर्जनं शिलम्" इति यादवः] ॥२॥

त्रपेति।—सदसि सभायां, प्रियाऽन्वयात् प्रियासमागमात्, अस्य नलस्य, त्रपा अनुचिताचरणजनितलज्जा, न स्यात्? न भवेत्? इति काकुः, भवितुमुचितमेवेत्यर्थः, तथा अतिरूपः अतिमात्रसौन्दर्य्यशाली, जनः कुतः कुत्र, सुखभाजनं राम-सीतादिवत् सुखास्पदं, भवेत्? न कुत्रापीत्यर्थः, नलस्य इदं लोकातिशायि रूपमेव दुःखनिदानं भवेदिति भावः, असौ इव दृश्यते इति अमूदृशी एतादृशी, उक्तरूपा इत्यर्थः, [अदः-शब्दोपपदात् दृशेः "त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च" इति कञ्, "टिड्ढाणञ्"—इत्यादिना ङीप्, "आ सर्वनाम्नः" इत्यात्वे "अदसोऽसेर्दादु दो मः" इत्युत्वमत्वे] राजकं दमयन्त्यनुरक्तराज-समूहं रञ्जयतीति तेषां राजकरञ्जिना तदिच्छानुकूलवादिनां, लोकानां जनानां, वाक् पूर्वोक्ता निन्दोक्तिः, तस्य नलस्य, कवीनां वन्दिनाञ्च वर्णनैः अहो! निखिलं राजकम् अवधूय त्वया स्त्रीरत्नं लब्धं सर्वोत्तरोऽसीत्यादिस्तवैः, अपाकृता न्यक्कृता, तादृशकविवन्दिभिस्तारस्वरेण नलगुणवर्णनात् पूर्वोक्तनिन्दावाक् तिरोहितत्वेन न श्रुतिगोचरीभूतेति भावः ॥ ३ ॥

अदोषतामिति।—द्विषां शत्रुभिः, [अधिरोपणेति कृद्योगे

विदर्भराजोऽपि समं तनूजया प्रविश्य हृष्यन्नवरोधमात्मनः।
शशंस देवीमनु जातसंशयां प्रतीच्छ जामातरमुत्सुके! नलम् ॥५॥
तनुत्विषा यस्य तृणं स मन्मथः कुलश्रिया यः पवितास्मदन्वयम्।

कर्त्तरि षष्ठी] मृषादोषकणाधिरोपणाः अलीकदोषलवारोपाः, सतां सज्जनानाम्, अदोषतां निर्दोषताम् एव, विवृण्वते प्रकाशयन्ति, शूरे कलङ्कारोपणवत् इति भावः। तत्र हेतुमाह, नेति।—सत्ये दूषणे दोषे, सति वर्त्तमाने, अलीकम् असत्यम्, अवद्यं दूषणम्, "अवद्यपण्य—" इत्यादिना निपातः] आधातुम् आरोपयितुं, जातु कदाचिदपि, उद्यमः द्विषाम् उद्योगः, न भवेत्, शशाङ्के कलङ्कारोपणवदिति भावः, तथा च सत्यदोषस्य वर्त्तमानत्वे मिथ्यादोषारोपे शत्रूणामुद्यमादर्शनात् सत्यदोषाभावे सत्येव मिथ्यादोषारोपे उद्यमोऽवगम्यते, इत्यञ्च नले मिथ्यादोषारोपदर्शनात् सत्यदोषाभावः प्रतीयते इति भावः ॥ ४ ॥

विदर्भेति।—अथ विदर्भराजः भीमोऽपि, हृष्यन् सर्वोत्कृष्टजामातृलाभेनानन्दितः सन्, तनूजया दुहित्रा भैम्या, समम् आत्मनः अवरोधम् अन्तःपुरं, प्रविश्य जातसंशयां, दमयन्ती सर्वगुणाकरं नलं वरिष्यति निर्गुणमन्यं वेति इष्टवरलाभे सन्दिहानां, देवीं निजमहिषीम्, अनु लक्ष्यीकृत्य, उत्सुके! हे इष्टवरोद्युक्ते! ("इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः" इत्यमरः) नलं जामातरं दुहितुः पतिं, प्रतीच्छ विजानीहीत्यर्थः, इति शशंस कथयामास, सिद्धं नः समीहितमिति भावः ॥ ५ ॥

तन्विति।—किञ्च, यस्य नलस्य, तनुत्विषा कायकान्त्या, सः प्रसिद्धः, मन्मथः तृणं तृणतुल्यः, अतिनिकृष्ट इत्यर्थः, यः कुलश्रिया अभिजनसम्पदा, कौलीन्येन इत्यर्थः, अस्मदन्वयं

जगत्त्रयीनायकमेलके वरं सुता परं वेद विवेक्तुमीदृशम् ॥ ६ ॥
सृजन्तु पाणिग्रहमङ्गलोचिताः मृगीदृशः स्त्रीसमयस्पृशः क्रियाः।
श्रुतिस्मृतीनान्तु वयं विदध्महे विधीनिति स्माह च निर्ययौ च
स: ॥ ७ ॥
निरीय भूपेन निरीक्षिताननां शशंस मौहूर्त्तिकसंसदंशकम्।

अस्माक कुलं, पविता पवित्रीकर्त्ता, [पुनातेस्तृन्, "न लोका—" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया] किञ्च, जगत्त्रय्यां ये नायकाः तेषा मेले एव मेलके मङ्के, वरसमूहानां मध्ये इत्यर्थः, [मिलात् घजन्तात् स्वार्थे कः] ईदृशम् ईदृग्गुणोपेतं, वरं विवेक्तुं निर्वाचयितुं, परं केवलं, सुता त्वत्सुतेव, वेद वेत्ति, ["विदो लटो वा" इति लट्-स्थाने णलादेशः] अहो भाग्यात् सर्वानुकूलत्वमिति भावः ॥ ६ ॥

सृजन्त्विति।—स भीमः, मृगीदृशः पुरन्ध्र्यः, पाणिग्रह-मङ्गलोचिताः विवाहमङ्गलयोग्याः, स्त्रीसमयं स्त्र्याचारं स्पृशन्तीति तत्स्पृशः स्त्रीसमाचारप्राप्ताः इत्यर्थः, ["स्पृशोऽनुदके क्विन्"] क्रियाः मङ्गलकर्माणि, सृजन्तु विदधतु ; वयन्तु श्रुतिस्मृतीनां सम्बन्धिनः तद्विहितान्, विधीन् कर्माणि, विदध्महे कुर्महे, इत्याह स्म च उवाच च, ["लट् स्मे" इति भूते लट्] निर्ययौ च अन्तःपुरात् निर्जगाम च, चकारद्वयं क्रिययोः यौगपद्यसूचनार्थकम्, उक्त्वैव निर्ययौ, न तु क्षणमपि विलम्बमकरोदिति भावः ॥ ७ ॥

निरीयेति।—भूपेन निरीय अन्तःपुरात् निर्गत्य, [ईङ् गताविति धातोः समासात् क्त्वो ल्यबादेशः] निरीक्षितानि आननानि यस्याः सा लग्नकथनाय मुखनिरीक्षणेनैव कृत-सङ्केता इति भावः, मुहूर्त्तं तत्प्रतिपादकं शास्त्रं विदन्तीति

गुणैररीणैरुदयास्तनिस्तुषं तदा स दातुं तनयां प्रचक्रमे ॥ ८ ॥
अथावदद्दूतमुखः स नैषधं कुलस्य बाला च ममानुकम्प्यताम्।
सपल्लवत्वद्य मनोरथाङ्कुरश्चिरेण नस्त्वच्चरणोदकैरिति ॥ ९ ॥
तथोत्थितं भीमवचःप्रतिध्वनिं निपीय दूतस्य स वक्त्रगह्वरात्।

मौहूर्त्तिकाः ज्यौतिषिकाः, ["तदधीते तद्वेद" इति ठक्] तेषां सभा ज्यौतिषिकपरिषत्, अरीणैः अक्षीणैः, समग्रैरित्यर्थः, [री गताविति धातोः कर्त्तरि क्तः, "ल्वादिभ्यः" इति निष्ठानत्वम्] गुणैः शुभग्रहवोच्चगादिभिः उपलक्षितम्, उदयास्ताभ्यां ग्रहविशेषाणामुदयास्तमयनिबन्धनदोषाभ्यां, निस्तुषं तद्रहितम्, अशमेव अंशकं वैवाहिकलग्नं, शशंस कथयामास, तदा तस्मिन् लग्ने, स भूपः, तनयां दातुं प्रचक्रमे उद्युक्तवानित्यर्थः ॥ ८ ॥

अथेति।—अथ लग्नस्थिरीकरणानन्तरं, दूतः एव मुखं यस्य स तादृशः, स भीमः, मम कुलस्य बाला भैमी च, अनुकम्प्यताम् अनुगृह्यतां, चिरेण बहुकालीनः, नः अस्माकं, मनोरथाङ्कुरः प्रागङ्कुरितः त्वया सह भैमीविवाहरूपमनोरथः, त्वच्चरणोदकैः तव पादोदकैः, अद्य पल्लवेन सह वर्त्तते इति सपल्लवः सः इव आचरतु सपल्लवतु सपल्लवः पल्लववान् इवास्त्वित्यर्थः। ["सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप् वा वक्तव्यः" इति सपल्लवशब्दादाचारार्थे क्विप्, ततः क्विवन्तधातोः प्रार्थनायां लोट्] इति नैषधं नलम्, अवदत्, दूतमुखेन नलमिदं निवेदितवानित्यर्थः ॥ ९ ॥

तथेति।—स नलः, दूतस्य वक्त्रम् आस्यम् एव, गह्वरं गुहा तस्मात्, तथा पूर्वोक्तप्रकारेण, उत्थितम् उदितं, भीमवचसः प्रतिध्वनिम् अनुरूपशब्दं, निपीय दूतमुखात् भीमवचनं श्रुत्वेत्यर्थः,

व्रजामि वन्दे चरणौ गुरोरिति ब्रुवन् प्रदाय प्रजिघाय तं बहु ॥१०॥
निपीतदूतालपितस्ततो नलं विदर्भभर्त्ताऽऽगमयाम्बभूव सः।
निशावसाने श्रुतताम्रचूडवाक् यथा रथाङ्गस्तपनं धृतादरः ॥११॥
काचित्तदाऽऽलेपनदानपण्डिता कमप्यहङ्कारमगात् पुरस्कृता।
अलम्भि तुङ्गासनसन्निवेशनादपूपनिर्माणविदग्धयाऽऽदरः ॥ १२ ॥

व्रजामि अधुनैव गच्छामि, गुरोः श्वशुरस्य, चरणौ वन्दे [व्रजामि वन्दे इत्यत्र "वर्त्तमानसामीप्ये—" इति भविष्यदर्थे लट्] श्वयम अहम आगच्छामि गुरुपादवन्दनायेत्यर्थः, इति ब्रुवन तं दूतं, बहु बहुधन, पारितोषिकमिति यावत, प्रदाय दत्त्वा, प्रजिघाय प्राहिणोत्। [हि गताविति धातोः लिटि "हेरचङि" इति हस्य कुत्वम] ॥ १० ॥

निपीतेति।—ततो दूतप्रत्यावर्त्तनानन्तरं, निपीतदूतालपितः श्रुतदूतवाक्यः, स विदर्भभर्त्ता भीमः, निशावसाने श्रुता ताम्रचूडवाक् प्राभातिक कुक्कुटकूजितं येन सः तादृशः, ("कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः" इत्यमरः) रथाङ्गः चक्रवाकः, ("कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः" इत्यमरः। रथाङ्गपर्य्यायाणा चक्रवाकनामत्वाभिधानात् पुंलिङ्गता) तपनं यथा सूर्य्यमिव, इति श्रौती उपमा "इव-वत्-वा-यथाशब्दानां प्रयोगे श्रौती" इति लक्षणात्; धृतादरः सञ्जाताग्रहः सन्नित्यर्थः, नलम् आगमयाम्बभूव साग्रहः सन् नलागमनं प्रतीक्षितवानित्यर्थ, तादृगुपमासामर्थ्यादिति ॥ ११॥

काचिदिति।—तदा तत्काले, आलेपनदानपण्डिता तण्डुलपिष्टिकया गृहकुट्टिमादौ चित्रीकरणक्रियादक्षा, काचित्, पुरन्ध्रीति शेष, पुरस्कृता आलेपनकर्मणि प्राधान्येन नियुक्ता सती, कमपि अवाच्यम्, अहङ्कारं गर्वम्, अगात्।

मुखानि मुक्तामणितोरणात्तदा मरीचिभिः पान्थविलासमाश्रितैः ।
पुरस्य तस्याखिलवेश्मनामपि प्रमोदहासच्छुरितानि रेजिरे
॥ १३ ॥

पथामनीयन्त तथाऽधिवासनान्मधुव्रतानामपि दत्तविभ्रमाः ।

अपूपानां पिष्टकाख्यभक्ष्यभेदानां, निर्माणे विदग्धया दक्षया, कयाचित् पुरस्त्र्या इति शेषः, तुङ्गासने उच्चासने, सन्निवेशनात् उपवेशनात्, पिष्टकभर्जनार्थमिति भावः, आदरः आत्मनि अभिमानः, अलम्भि प्रापि, ["लभेश्च" इति नुमागमः] ॥ १२ ॥

मुखानीति ।—तदा तत्काले, आसन्नपरिणयमहोत्सवे इत्यर्थः, तस्य पुरस्य सर्वासाम् अखिलवेश्मनाम् अपि सर्वेषामेव गृहाणां, मुखानि द्वाराणि वक्त्राणि च, इति श्लेषः ; मुक्तामणीनां तोरणात् तन्मयबहिर्द्वारात्, (अपादानात् । "तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्" इत्यमरः) पान्थविलासं नित्यपथिकविभ्रमम्, आश्रितैः अधिगतैः, निरन्तरनिःसृतैरित्यर्थः, पान्थविलासस्य मरीचिषु असम्भवात् तद्विलास इव विलास इति निदर्शना ; मरीचिभिः किरणैः, ("द्वयोर्मरीचिः किरणो भानुरुस्रः करः पदम्" इति शब्दार्णवः) प्रमोदहासच्छुरितानि अट्टहास्यरञ्जितानीव, रेजिरे शुशुभे, मुखत्वात् शुभ्रत्वाच्च इयमुत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ १३ ॥

पथामिति ।—तथा तेन प्रकारेण, यथा केनापि कृत्रिमत्वेन नावबुध्यते तादृशरूपेणेत्यर्थः, अधिवासनात् कृत्रिमपुष्पनिर्मितमालासु चम्पकादिसुगन्धिपुष्पैः संस्कारसाधनात्, ("संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम्" इत्यमरः) मधुव्रतानां मधुलिहाम् अपि, किमुतान्येषामिति भावः, दत्तविभ्रमाः कृताकृत्रिमपुष्पनिर्मितस्रक्भ्रान्तयः, इति

वितानतामातपनिर्भयास्तदा पटच्छिदाऽकालिकपुष्पजाः स्रजः
॥ १४ ॥

विभूषणैः कञ्चुकिता बभुः प्रजा विचित्रचित्रैः स्नपितत्विषो गृहाः ।
बभूव तस्मिन्मणिकुट्टिमैः पुरे वपुः स्वमुर्व्याः परिवर्त्तितोपमम्
॥ १५ ॥

भ्रान्तिमदलङ्कारः ; आतपनिर्भयाः आतपेऽपि अम्लानाः इत्यर्थः, पटच्छिदा पटकर्त्तनेन, चेलखण्डेनेत्यर्थः, कृतानि यानि अकालिकानि अकालोद्भवानि, पुष्पाणि तेभ्यः जाताः तज्जाः, स्रजः मालिकाः, तदा आसन्नविवाहमहोत्सवकाले, पथां नगरमार्गाणां, वितानताम् उल्लोचतां, चन्द्रातपत्वमित्यर्थः, ("अस्त्री वितानमुल्लोचः" इत्यमरः) अनीयन्त नीताः, [नयतेर्द्विकर्मकत्वात् प्रधाने कर्मणि लङ्, "प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्" इति वचनात्]। रचनापाटवेन सर्वत्र पुष्पवितानभ्रान्तिता बद्धा इत्यर्थः ॥ १४ ॥

विभूषणैरिति ।—तस्मिन् पुरे प्रजाः जनाः, ("प्रजाः स्यात् सन्ततौ जने" इत्यमरः) विभूषणैः अलङ्कारैः, कञ्चुकिताः सञ्जातकञ्चुकाः, सर्वाङ्गीणाभरणाः सन्त्यः इति भावः, तथा गृहाः विचित्रचित्रैः विविधालेख्यैः, स्नपितत्विषः विशुद्धकान्तयः, शोभनदर्शनाः सन्त इत्यर्थः, ["ग्लास्नावनुवमाञ्च" इति स्नातेरनुपसर्गस्य मित्त्वविकल्पात् ह्रस्वत्वम्] बभुः विरेजुः । उर्व्याः तत्रत्यभूमेः, स्वं वपुः निजस्वरूपं, मणीनां कुट्टिमैः मणिबद्धप्रदेशैः, [कुट्टेन बन्धेन निर्वृत्तं कुट्टिमं "भावप्रत्ययान्तादिमप् वक्तव्यः" । "कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूः" इति स्वामी] परिवर्त्तितोपमम् अन्यादृशोपमानं, बभूव, पूर्वं नगरस्य यादृशी उपमा आसीत् इदानीं मलङ्करणात् तादृशी उपमा नासीत् इति भावः ॥ १५ ॥

तदा निमस्वानतमां घनं घनं ननाद तस्मिन्नितरां ततं ततम्।
अवापुरुच्चैः सुषिराणि राणितामभानमानद्धमियत्तयाऽध्वनीत्
॥ १६ ॥

विपञ्चिराच्छादि न वेणुभिर्न ते प्रणीतगीतैर्न च तेऽपि झर्झरैः।
न ते हुडुक्केन न सोऽपि ढक्कया न मर्दलैः साऽपि न तेऽपि ढक्कया
॥ १७ ॥

तदेति।—तदा आसन्नविवाहमहोत्सवकाले, तस्मिन् पुरे, घनं कांस्यतालादिवाद्यं, घनं निरन्तरं यथा स्यात् तथा, निमस्वानतमाम् अतिशयेन दध्वान, ["किमेत्तिङव्ययघादामु—"इत्यादिना आमु-प्रत्ययः]। ततं वीणादिकं वाद्यं, नितराम् अतिशयितम्, [पूर्ववदाम्-प्रत्ययः] ततं विस्तृतं यथा तथा, ननाद। सुषिराणि वंशादिवाद्यानि, उच्चैः उच्चैस्तरां, राणितां राणनं, ध्वननमित्यर्थः, [रणतेर्ण्यन्ताद्भावे क्तः] अवापुः। आनद्धं मुरजादिवाद्यम्, इयत्तया केनचित् मानेन, अमानं मानरहितं यथा तथा, अध्वनीत् दध्वान [ध्वनतेर्लुङ्। "अतो हलादेर्लघोः" इति विकल्पात् वृद्धिप्रतिषेधः। "ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम्। वंशादिकन्तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम्॥" इत्यमरः]॥ १६ ॥

विपञ्चिरिति।—विपञ्चिः वीणा, ["विपञ्चिर्वल्लकी वीणा" इति वैजयन्ती। "कृदिकारात्—" इति विकल्पाद्दीकाराभावः] वेणुभिः वेणुनाद्यैः, न आच्छादि न छादिता, न तिरोहितेत्यर्थः, [छादयतेः कर्मणि लुङ्] ते वेणवः, प्रणीतगीतैः प्रयुक्तगानैः, गायकैरित्यर्थः, गीतानि स्वनैरिति यावत्, न, आच्छादिषत इति विभक्तिविपरिणामेनान्वयः, एवमुत्तरत्रापि योज्यम्; तेऽपि च गायकध्वनयश्च, झर्झरैः वाद्यविशेषैः, तद्ध्वनिभिरित्यर्थः, न,

विचित्रवादित्रनिनादमूर्च्छितः सुदूरचारी जनतामुखारवः।
ममौ न कर्णेषु दिगन्तदन्तिनां पयोधिपूरप्रतिनादमेदुरः ॥१८॥
उदस्य कुम्भीरथ शातकुम्भजाश्चतुष्कचारुत्विषि वेदिकोदरे।
यथाकुलाचारमथावनीन्द्रजां पुरन्ध्रिवर्गः स्नपयाम्बभूव ताम् ॥१९॥

आच्छादिषत, ते झर्झरध्वनयः, हुडुक्केन वाद्यविशेषेण, न, आच्छादिषत, सोऽपि हुडुक्कोऽपि, ढक्कया वाद्यविशेषेण, न, आच्छादि, साऽपि ढक्काऽपि, मर्दलैः मृदङ्गध्वनिभिः, न, आच्छादि, तेऽपि मर्दलाना ध्वनयोऽपि, ढक्कया न, आच्छादिषत; वादकजनानां तथा वादननैपुण्यं, यथा विपञ्च्यादिध्वनयः प्रत्येकमसंश्लिष्टं श्रुता इति भाव. ॥ १७ ॥

विचित्रेति।—विचित्राणि नानाविधानि, वादित्राणि ततादिवाद्यानि, ("चतुर्विधमिदं वाद्यवादित्रातोद्यनामकम्" इत्यमरः) तेषा निनादैः ध्वनिभि', मूर्च्छितः प्रवृद्धः, सुदूरचारी अतिदूरव्यापी, जनताना जनसमूहानां, मुखेषु आरवः शब्दः, लोकालापकोलाहलः इत्यर्थः, पयोधीना पूरेषु लहरीषु, प्रतिनादेन प्रतिध्वननेन, मेदुरः मेदस्वी, प्रवृद्धः सन् इत्यर्थः, ["भञ्जभासमिदो घुरच्" इति मिदधातोर्घुरच्-प्रत्ययः] दिगन्तदन्तिना दिग्गजाना, कर्णेषु न ममौ न माति स्मेति अतिशयोक्तिः। वधूवङ्गलस्नानार्थं महान्तं मङ्गलतूर्यघोषण-मकार्षुरित्यर्थः। उच्चैर्वादितविविधवाद्यनिनादेन सह मिश्रितः तत्रत्यजनाना महान् कलकलः कर्णवधिरकारी अभूदिति भावः ॥ १८ ॥

उदस्येति।—अथ मङ्गलतूर्यघोषणानन्तरं, पुरन्ध्रिवर्गः पुरवासिनीसङ्घः, शातकुम्भजाः सौवर्णीः, कुम्भीः पूर्णकलशीः, उदस्य उन्नमय्य, अथ तदनन्तरं, मङ्गलं यथा तथा मङ्गलगीतपूर्वं यथा

विजित्य दास्यादिव वारिहारितामवापितास्तत्कुचयोर्द्वयेन ताः।
शिखामवाक्षुः सहकारशाखिनस्त्रपाभरग्लानिमिवाननैर्मुखैः॥२०
असौ मुहुर्जातजलाभिषेचना क्रमाद्दुकूलेन सितांशुनोज्ज्वला।

तथा वा इत्यर्थः, ("मङ्गलानन्तरारम्भ-प्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ" इत्यमरः) चतुःष्कोण चतुःस्तम्भमण्डपेन, चारुत्विषि अतिशय-शोभे, वेदिक्रोडे वेदिमध्ये, यथाकुलाचारम् कुलाचारम् अनति-क्रम्य इत्यर्थः, ताम् अवनीन्द्रजा भैमीं, स्नपयाम्बभूव स्नानं कारयामास, ["ग्लास्नावनु—" इत्यादिना स्नातेर्मित्त्व-विकल्पात् ह्रस्वत्वम्]॥ १९॥

विजित्येति।—तत्कुचयोः द्वयेन भैमीस्तनद्वयेन, विजित्य दास्यात् दासीकरणादिव, वारिहारिता जलवाहिनीत्वम्, अवापिताः प्रापिताः, [आपेर्ण्यन्तादणिकर्त्तुः कर्मणि क्तः, "ण्यन्ते कर्त्तुश्च कर्मणः" इति वचनात्] ताः कुम्भाः, आनतैः अवनतैः, मुखैः द्वारैः, द्वाराधोदेशे इत्यर्थः, आननैश्च, सहकारशाखिनः शिखां चूतपल्लवं, त्रपाभरेण या ग्लानिः ग्लानता तामिव, चूतपल्लवरूपग्लानतामिव, दास्यजनितलज्जयेति भावः, अवाक्षुः अधार्षुः, [वहेर्लुङि सिचि "वदव्रज—" इत्यादिना वृद्धिः, "हो ढः" इति ढः, "षढोः कः सि" इति कत्वे "इण्कोः" इति षत्वं, "सिजभ्यस्त—"इत्यादिना झेर्जुसि अडागमः]। प्रति-गृहद्वारप्रान्ते सहकारशाखाच्छादितमुखपूर्णकुम्भाः संस्थापिता अभूवन् इति भावः। लोके दासीकृताः स्त्रियो नतानना ग्लानमुखकान्तयः जलाहरणादिकर्म कुर्वन्तीति दृश्यते। अत्र दास्यादिवेति हेतूत्प्रेक्षा, ग्लानिमिवेति गुण-स्वरूपोत्प्रेक्षा, तयोरङ्गाङ्गिभावेन सजातीयसङ्करः॥ २०॥

असाविति।—असौ भैमी, मुहुः जातं जलाभिषेचनं यस्याः

इयस्य वर्षाशरदां सदातनीं सनाभितां साधु बबन्ध सन्धया ॥२१॥
असौ प्रभिन्नाम्बुददुर्दिनीकृतां निनिन्द चन्द्रद्युतिसुन्दरीं दिवम् ।
शिरोरुहौघेण घनेन संयुता तथा दुकूलेन सितांशुनोज्ज्वला ॥२२॥
विरेजिरे तच्चिकुरोत्कराः किराः क्षण गलन्निर्मलवारिविप्रुषाम् ।
तमःसुहृच्चामरनिर्जयार्जिताः सिता वमन्तः खलु कीर्त्तिमौक्तिकाः
॥ २३ ॥

सा तादृशी जलाभिषिक्ता सती, तथा सितांशुना शुभ्र-सूत्रघटितेन, दुकूलेन पट्टवस्त्रेण, सितः शुभ्रः अंशुः किरणो यस्य तेन चन्द्रेण च, उज्ज्वला शोभिता सती, क्रमात् वर्षाशरदां द्वयस्य सन्धया सन्धिस्थलेन, वर्षर्त्तुशेष-शरदृतु-प्रारम्भरूप-ऋतुद्वयमध्यवर्त्तिकालेनेत्यर्थः, सदातनीं सनातनीं, सनाभिता तुल्यत्वं, साधु यथा तथा बबन्ध दधार ; वर्षर्त्तुरपि जलाभिषिक्तः, शरच्च शीतांशूज्ज्वलो भवतीत्युपमा ॥ २१ ॥

असाविति ।—घनेन सान्द्रेण, शिरोरुहौघेण केशपाशेन, घनेन मेघेन च, संयुता विशिष्टा, इति वर्षासाम्योक्तिः, तथा सितांशुना शुभ्रसूत्रघटितेन दुकूलेन पट्टवस्त्रेण, उज्ज्वला शोभिता, शीतांशुना चन्द्रेण च, उज्ज्वला, इति शरत्साम्योक्तिः, असौ भैमी, प्रभिन्नैः वर्षुकैः, अम्बुदैः गाढ़कृष्णवर्णमेघैः, दुर्दिनी-कृताम् अभिद्रष्टामित्यर्थः, तथा चन्द्रद्युत्या चन्द्रकान्त्या, सुन्दरीं दिवं नभःस्थलीं, निनिन्द तदुपमा अभूदित्यर्थः । कदर्थयति निन्दतीति सादृश्यवाचकेषु दण्डी इति उपमालङ्कारः ॥ २२ ॥

विरेजिरे इति ।—क्षणं क्षणमात्रं, गलन्त्यः स्रवन्त्यः, निर्मलाः स्वच्छाश्च, याः वारिविप्रुषः तोयविन्दवः तासां, [कृद्योगात् कर्मणि षष्ठी] किरन्तीति किराः विक्षेपकाः, स्वच्छजलविन्दुस्राविण इत्यर्थः, ["इगुपधज्ञा-

स्रदीयसा स्नानजलस्य वाससा प्रमार्जनेनाधिकमुज्ज्वलीकृता ।
अदभ्रमभ्राजत साऽश्मशाणनात् प्रकाशरोचिः प्रतिमेव हैमजा
॥ २४ ॥

तदा तदङ्गस्य बिभर्त्ति विभ्रमं विलेपनामोदमुचः स्फुरद्रुचः ।
दरस्फुटत्काञ्चनकेतकोदलात् सुवर्णमभ्यस्यति सौरभं यदि ॥२५॥

प्रोकिरः कः” इति कः] तस्याः भैम्याः, चिकुरोत्कराः केशनिकराः, तमःसुहृदः तमोनिभस्य, चामरस्य बाल-व्यजनस्य, कृष्णवर्णचामरस्येत्यर्थः, निर्जयेन पराजयेन, अर्जिताः सम्पादिताः, सिताः शुभ्राः, मुक्ताः एव मौक्तिकाः, [“अभाषितपुंस्काच्च—” इति कात् पूर्वस्य विकल्पादिकारः] कीर्त्तय एव मौक्तिकाः मुक्ताफलानि, वमन्तः उद्गिरन्त इव, इत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या, अथवा खलुशब्द एव इवार्थे प्रयुक्तः, तेन वाच्योत्प्रेक्षैव, विरेजिरे खलु । [“फणाञ्च सप्तानाम्” इत्येत्वाभ्यासलोपौ] ॥ २३ ॥

स्रदीयसेति ।—स्रदीयसा मृदुतरेण, वाससा गात्रमार्जन-वस्त्रेण, स्नानजलस्य स्नानहेतोः अङ्गसङ्गिनः जलस्य, प्रमार्जनेन अपाकरणेन, अधिकम् उज्ज्वलीकृता विमलीकृता, सा भैमी, अश्मशाणनात् अश्मना उत्तेजनोपलेन, शाणनात् उद्घर्षणात्, प्रकाशम् उज्ज्वलं, रोचिः दीप्तिः यस्याः सा तादृशी, हैमजा हैमी, प्रतिमा इव अदभ्रं बहुलम्, अभ्राजत अराजत ॥ २४ ॥

तदेति ।—सुवर्णं कर्त्तृ, दरस्फुटत ईषद्विकसतः, (“ईषदर्थे दराव्ययम्” इति शाश्वतः) काञ्चनकेतकोदलात् काञ्चन-वर्णकेतकीपत्रात्, [“आख्यातोपयोगे” इत्यपादानत्वात् पञ्चमी] सौरभम् आमोदम्, अभ्यस्यति यदि अधीते चेत्,

अवापितायाः शुचि वेदिकान्तरं
कलासु तस्याः सकलासु पण्डिताः।
क्षणेन सख्यश्चिरशिक्षणास्फुटं
प्रतिप्रतीकं प्रतिकर्म निर्ममुः ॥ २६ ॥
विनाऽपि भूषामवधिः श्रियामियं
व्यभूष विज्ञाभिरदर्शि चाधिका।

गृह्णाति चेदित्यर्थं, तदा तर्हि, विलेपनेन अङ्गरागेण, यः आमोदः मनोज्ञगन्धः, तं मुञ्चति किरतीति तन्मुचः, स्फुरद्रुचः उज्ज्वलकान्तेः, तदङ्गस्य चन्दनादिसुगन्धिद्रव्यचर्चितदमयन्तीकलेवरस्य, विभ्रममिव विभ्रमं शोभां, ("विभ्रमः संशये भ्रान्तौ शोभायाम्" इति वैजयन्ती) बिभर्ति। तथा च तदङ्गस्य सौरभगुणेन तद्रहितात् सुवर्णादाधिक्यकथनाद्व्यतिरेकस्तावदेकः, यदिशब्देन सुवर्णस्य सौरभासम्बन्धेऽपि सम्भावनया तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः, विभ्रममिव विभ्रममिति सादृश्याक्षेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपो निदर्शनाभेदः, तदङ्गोपमानसुवर्णस्योपमेयत्वकल्पनात् प्रतीपालङ्कारः, तेन चाङ्गिनाङ्गत्वेन तेषां सङ्कर इति विवेकः ॥ २५ ॥

अवापितायेति।—सकलासु कलासु शिल्पविद्यासु, ("कला शिल्पे कालभेदेऽपि" इत्यमरः) पण्डिताः कुशलाः, सख्यः शुचि शुद्धं, वेदिकाऽन्तरं स्नानवेदेः अन्यां वेदिम, अवापितायाः नीतायाः, तस्याः दमयन्त्याः, प्रतिप्रतीकं प्रत्यवयवम्, ("अङ्गं प्रतीकोऽवयवः" इत्यमरः) प्रतिकर्म प्रसाधनं, ("प्रतिकर्म प्रसाधनम्" इत्यमरः) चिरशिक्षणेन चिराभ्यासेन, क्षणेन क्षणकालेनैव, स्फुटं सुस्पष्टं, निर्ममुः चक्रुरित्यर्थः ॥ २६ ॥

विनेति।—भूषां विनाऽपि अलङ्कारमन्तरेणापि, श्रियां

न भूषयैषाऽतिचकास्ति किन्तु सा-
ऽनयेति कस्यास्तु विचारचातुरी ? ॥ २७ ॥
विधाय बन्धूकपयोजपूजनं कृतां विधोर्गन्धफलीबलिश्रियम् ।
निनिन्द लब्धाधरलोचनार्चनं मनःशिलाचित्रकमेत्य तन्मुखम् ॥ २८ ॥

शोभानाम्, अवधिः सीमाभूता, इयं भैमी, विज्ञाभिः अलङ्करणे निपुणाभिः, ("प्रवीणे निपुणाभिज्ञ-विज्ञनिष्णातशिक्षिताः" इत्यमरः) व्यभूषि विभूषिता, तथा अधिका पूर्वावस्थातोऽप्युत्कृष्टा, अदर्शि दृष्टा च, तादृशा असमानीत्यर्थः । वस्तुतस्तु एषा भैमी, भूषया नातिचकास्ति नात्यर्थं शोभते, किन्तु सा भूषैव, अनया भैम्या, अतिचकास्तीति विचारचातुरी विमर्शनकौशलं, भूषैव भैम्या अतिचकास्तीति निश्चयनैपुण्यमित्यर्थः, कस्यास्तु ? न कस्यापीत्यर्थः ; अनयैव भूषणं भूषितं, न तु भूषणेनेयम् इति निश्चेतुं सामर्थ्याभावादेव भूषणानामधिकशोभाकारित्वमिति सर्वासां भ्रान्तिरिति भावः ॥ २७ ॥

विधायेति ।—लब्धम् अधिगतम्, अधराभ्यामोष्ठाभ्यां, लोचनाभ्याञ्च अर्चनं येन तत् तादृशम् अधरलोचनाभ्यां रमणीयमित्यर्थः, तन्मुखं भैमीवदनं कर्तृ, मनःशिलया पीतवर्णधातुविशेषेण, चित्रकं तिलकं, ("तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम्" इत्यमरः) एत्य प्राप्य, विधोः चन्द्रस्य, बन्धूकेन बन्धुजीवकाख्यरक्तवर्णकुसुमेन, पयोजाभ्यां नीलोत्पलाभ्याञ्च, पूजनं विधाय कृत्वा, कृतां गन्धफल्या पीताभचम्पककलिकया, ("अथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः । एतस्य कलिका गन्धफली स्यात्" इत्यमरः) बलेः पूजनस्य, श्रियं शोभां, निनिन्द, अधराद्यञ्चितं तन्मुखं बन्धूकाद्यञ्चितं चन्द्रबिम्बमिव बभौ इत्यर्थः ॥ २८ ॥

महीमघोनां मदनान्धतातमीतम:पटारम्भणतन्तुसन्ततिः ।
अबन्धि तन्मूर्द्धजपाशमञ्जरी कयाऽपि धूपग्रहधूमकोमला ॥२९॥
पुन: पुन: काचन कुर्वती कचच्छटाधिया धूपजधूमसंयमम् ।
सखीस्मितैस्तर्कितनिजभ्रमा बबन्ध तन्मूर्द्धजचामरं चिरात् ॥३०॥
बलस्य कृष्टेव हलेन भाति या कलिन्दकन्या घनभङ्गभङ्गुरा ।
तदाऽर्पितैस्त्वा करणस्य कुड्मलैर्जहास तस्याः कुटिला कचच्छटा
॥ ३१ ॥

महीति ।—महीमघोना भूदेवेन्द्राणां, या मदनान्धता काममूढता, सैव तमो रजनी, ("रजनी यामिनी तमी" इत्यमरः) तस्याः तमः एव पटः वस्त्रं, तस्य आरम्भणे निर्माणविषये, तन्तुसन्ततिः तदर्थं तन्तुपुञ्ज इव स्थिता, इत्युत्प्रेक्षा, धूपग्रहस्य धूमग्रहणसाधनीभूतपात्रविशेषस्य, यः धूमः दह्यमानकर्पूरचन्दनादिजन्यसुगन्धिधूमः, तेन कोमला रम्या, तन्मूर्द्धजपाशमञ्जरी दमयन्तीकेशपाशवल्लरी, कयाऽपि सख्या, अबान्धि बद्धा ॥ २९ ॥

पुन: पुनरिति ।—कचच्छटाधिया भैमीकेशपाशभ्रान्त्या, धूपजधूमस्य पुन: पुनः संयमं बन्धनं, कुर्वती, इति भ्रान्तिमदलङ्कारः, काचन काऽपि सखी, सखीनां स्मितैः तर्कितः ऊहितः, सः पूर्वोक्तः, निजभ्रमः यया सा तादृशी सती, चिरात् बहुकालेन, तस्या मूर्द्धजा, चामरमिव तत्, बबन्ध ॥ ३० ॥

बलस्येति ।—या कलिन्दकन्या कालिन्दी, बलस्य बलभद्रस्य, हलेन लाङ्गलेन, कृष्टेव अद्यापि आकर्षणविशिष्टेव, घनैः निरन्तरैः, भङ्गैः तरङ्गैः, भङ्गुरा कुटिला, भाति, तस्याः दमयन्त्याः, कुटिला वक्रा, कचच्छटा केशपाशः, तदा प्रसाधनकाले, अर्पितैः शिरसि न्यस्तैः, करणस्य वृक्षविशेषस्य,

धृतैतया हाटकपट्टिकाऽलिके बभूव केशाम्बुदविद्युदेव सा।
मुखेन्दुसम्बन्धवशात् सुधाजुषः स्थिरत्वमूहे नियतं तदायुषः॥३२॥
ललाटिकासीमनि चूर्णकुन्तला बभुस्तमा भीमनरेन्द्रजन्मनः।
मनःशिलाचित्रकदीपसम्भवा भ्रमीभृतः कज्जलधूमवल्लयः॥३३॥

("कटुगास्तु रसे वृत्ते" इति विश्वः) कुड्मलैः मुकुलैः, तां कालिन्दीं, जहास उपहसितवतीत्यर्थः, व्यञ्जकाप्रयोगात् गम्योत्प्रेक्षा। यमुना बलरामस्य हलाकर्षणजन्यभङ्गेन भङ्गुरा पुष्पशून्या च, किन्तु भैमीकचच्छटा स्वभाववक्रा पुष्पार्चिता चेति उपहासो युक्त इति भावः॥ ३१॥

धृतेति।—एतया भैम्या, अलिके ललाटे, ("ललाटमलिकं गोधिः" इत्यमरः) धृता सा अतीव रम्यदर्शना, हाटकपट्टिका सुवर्णपट्टः, केशः एव अम्बुदः मेघः, तस्य विद्युदेव बभूव। विद्युच्चेत् कथं स्थिरत्वम्? तत्राह, मुखेन्दुसम्बन्धवशात् मुखचन्द्रेण सह सस्पर्शात, सुधाजुषः अमृतपायिनः, तस्याः विद्युतः सम्बन्धिनः, आयुषः जीवितकालस्य, नियतं स्थिरत्वं चिराय स्थायित्वम्, ऊहे उत्प्रेते; अमृतपानात् विद्युदायुषः स्थिरत्वकथनेन विद्युतोऽपि स्थिरत्वमिति भावः। ["उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वाच्यम्" इत्यात्मनेपदम्]॥ ३२॥

ललाटिकेति।—भीमनरेन्द्रात् जन्म यस्याः तस्याः भैम्याः, ["अवर्ज्यो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदे" इति वामनः] ललाटिका ललाटस्य अलङ्कारः, ["कर्णललाटात् कनलङ्कारे" इति कन्-प्रत्ययः] तस्याः सीमनि प्रान्ते, चूर्णकुन्तलाः अलकाः, मनःशिलायाः धातुविशेषस्य, चित्रकं तिलकं, स एव दीपः प्रदीपः, मनःशिलायाः पिङ्गलवर्णत्वात् तथा नलस्य कामोद्दीपकत्वात् चित्रके दीपत्वारोपणमिति भावः; ततः

अपाङ्गमालिङ्ग्य तदीयमुच्चकैरदीपि रेखा जनिताऽञ्जनेन या ।
अपाति सूत्रं तदिव द्वितीयया वयःश्रिया वर्द्धयितुं विलोचने ॥३४॥
अनङ्गलीलाभिरपाङ्गधाविनः कनीनिकानीलमणेः पुनः पुनः ।
तमिस्रवंशप्रभवेण रश्मिना स्वपद्धतिः सा किमरञ्जि नाञ्जनैः ?
॥ ३५ ॥

सम्भवाः जाताः, भ्रमीं भ्रमं बिभ्रतीति भ्रमीभृतः भ्रमन्त्यः, कज्जलस्य धूमः कज्जलोत्पादकधूमः, तस्य वल्लयः लताः इव, श्रेण्य इवेत्यर्थः, इत्युत्प्रेक्षा, बभुस्तमाम् अतिशयेन बभुः. ["तिङश्च" इति तमप्-प्रत्यये "किमेत्तिङव्ययघात्—"इत्यनेनाम्-प्रत्ययः] ॥३३॥

अपाङ्गमिति।—अञ्जनेन जनिता या रेखा तदीयं दमयन्तीयम्, अपाङ्गं नेत्रप्रान्तम्, आलिङ्ग्य स्पृष्ट्वा, उच्चकैर्नितराम्, अदीपि आयतत्वात् नेत्रात् बहिः अपाङ्गपर्य्यन्तं प्रसारिता सती रराज, तत् सा रेखेत्यर्थः, [विधेयसूत्रापेक्षया नपुंसकनिर्देशः] अथवा तत् रेखारूपमञ्जनमित्यर्थः, द्वितीयया वयःश्रिया यौवनसम्पदा कर्त्र्या, विलोचने वर्द्धयितुं बाल्यकाला- पेक्षया दीर्घीकर्त्तुं, सूत्रम् अपातीव पातितमिव, इत्युत्प्रेक्षा, [पततेर्ण्यन्तात् कर्मणि लुङ्] एतावत् मे क्षेत्रमिति निश्चित्य पातितं सीमासूत्रमिव सा अञ्जनरेखा विरराजेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अनङ्गेति।—अनङ्गलीलाभिः कटाक्षपातरूपस्मरविलासैः हेतुभिः, पुनः पुनः अपाङ्गधाविनः नेत्रान्तगामिनः, कनीनिका तारका, सा एव नीलमणिः इन्द्रनीलोपलः तस्य सम्बन्धि, तमिस्रवंशप्रभवेण तमःकुलसम्भवेन, असितेनेत्यर्थः, रश्मिना प्रभया, सा कज्जलरेखारूपा, स्वपद्धतिः रश्मिमार्गः, अरञ्जि रञ्जिता किम् ? अञ्जनैः कज्जलैः, न ? अरञ्जीति सापह्नवोत्प्रेक्षा ॥ ३५ ॥

असेविषातां सुषमां विदर्भजादृशाववाप्याञ्जनरेखयाऽन्वयम् ।
भुजद्वयज्याकिणपद्धतिस्पृशौ स्मरस्य बाणीकृतयोः पयोजयोः ॥३६॥
तदक्षितत्कालतुलागसा नखं निखाय कृष्णस्य मृगस्य चक्षुषी ।
विधिर्यदुद्धर्त्तुमियेष तत्तयोरदूरवर्त्तित्वततां स्म शंसति ॥ ३७ ॥
विलोचनाभ्यामतिमात्रपीडितेऽवतंसनीलाम्बुरुहद्वयीं खलु ।
तयोः प्रतिद्वन्द्विधियाऽधिरोपयाम्बभूवतुर्भीमसुताश्रुती ततः ॥३८॥

असेविषातामिति ।—विदर्भजादृशौ वैदर्भीनेत्रे, अञ्जनरेखया सह अन्वयं सम्बन्धम्, अवाप्य प्राप्य, भुजद्वये ये ज्याकिणपद्धती ज्याघातरेखे, तत्स्पृशोः तद्युक्तयोः, एतेन स्मरस्य सव्यसाचित्वं गम्यते ; स्मरेण बाणीकृतयोः पयोजयोः नीलोत्पलयोः, सुषमामिव सुषमां परमशोभाम, असेविषातां प्राप्नुतां, साञ्जनरेखे तद्दृशौ ज्याघातरेखास्पृशौ स्मरसन्धितनीलोत्पलबाणौ इव रेजतुरित्यर्थः । असम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपो निदर्शनाभेदः ॥ ३६ ॥

तदिति ।—तस्याः दमयन्त्याः, अक्षिभ्यां सह मृगनेत्रापेक्षया श्रेष्ठाभ्यां नेत्राभ्यां सहेति भावः, तत्काले चक्षुःप्रसाधनकाले, तुला मृगनेत्रयोः सादृश्यं, तदेव आगः अपराधः तेन हेतुना, विधिः वेधाः, कृष्णस्य मृगस्य कृष्णसाराख्यहरिणस्य, चक्षुषी नखं निखाय निक्षिप्य, उद्धर्त्तुं नखेन उत्पाटयितुम्, इयेष ऐच्छदिति यत्, तत् उद्धारेषणं कर्म, तयोः मृगचक्षुषोः, अदूरवर्त्तित्वततां निकटवर्त्तित्वततत्वं कर्त्री, शंसति स्म शशंस । मृगस्य ईक्षणसमीपस्थस्वाभाविकक्षतादौ ताच्छील्ये पूर्वोक्तापराधप्रयुक्तविधिनखोत्पाटनक्षतत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ३७ ॥

विलोचनाभ्यामिति ।—भीमसुताश्रुती भैमीश्रोत्रद्वयं, विलोचनाभ्याम् अतिमात्रं पीड़िते आकर्णविस्तारितया अत्यन्त-

धृतं वतंसोत्पलयुग्ममेतया व्यराजदस्यां पतिते दृशाविव।
मनोभुवाऽऽन्ध्यं गमितस्य पश्यतः स्थिते लगित्वा रमिकस्य
कस्यचित्॥ ३९॥
विदर्भसुभ्रूश्रवणावतंसिकामणीमहःकिंशुककार्मुकोदरे।
उदीतनेत्रोत्पलबाणसम्भृतिर्नलं परं लक्ष्यमवैक्षत स्मरः॥ ४०॥

माक्रान्ते सत्यौ, ततः स्वपीडनरूपकारणात्, अवतंस-नीलाम्बरुहद्वयीं कर्णभूषणीकृतनीलोत्पलयुगलं, तयोः विलोच-नयोः, प्रतिद्वन्द्विधिया प्रतिपक्षबुद्ध्या, अधिरोपयाम्बभूवतुः आरोपयामासतु खलु इत्युत्प्रेक्षा, बलिना पीडितस्तुल्यबलं तत्प्रतिपक्षमाश्रयते इति भावः॥ ३८॥

धृतमिति।—एतया भैम्या, धृतं वतंसोत्पलयुग्मं कर्ण-भूषणीकृतनीलोत्पलद्वयम्, अस्यां भैम्यां, पतिते निक्षिप्ते, तथा लगित्वा तत्रैव आसज्य, स्थिते च, पश्यतः भैमीं तत्कर्णौ वा विलोकयतः, अत एव मनोभुवा कामेन, आन्ध्यं गमितस्य तदेकासक्तीकृतस्य इत्यर्थः, स्थानान्तरे नेत्रगमना-देवास्य अन्धत्व बोद्धव्यं, कस्यचित् रामकस्य रमवतः, रागिण इत्यर्थः, ["अत इनिठनौ" इति ठक्-प्रत्ययः] दृशौ इव व्यराजत् विरराज इत्युत्प्रेक्षा॥ ३९॥

विदर्भेति।—स्मरः विदर्भसुभ्रुवः वैदर्भ्याः, श्रवणावतंसिका कर्णावतंसभूता, या मणी, ["कृदिकारात्—"इतीकारः] तस्या महः प्रभा एव, किंशुककार्मुकं पलाशकुसुमचापं, तस्य उदरे मध्ये, उदीता उद्गता, प्रतिफलितेत्यर्थः, नेत्रस्य एव उत्पल-बाणस्य सम्भृतिः सम्भरणं, नेत्ररूपनीलोत्पलबाणसम्भारः इत्यर्थः, यस्य स तादृशः सन्, पलाशकुसुमधनुषि समारोपितनीलोत्पल-शरः सन्नित्यर्थः, नलं परं नलमेव, लक्ष्यम् अवैक्षत प्रतीक्षते

अनाचरत्तथ्यमृषाविचारणां तदाननं कर्णलतायुगेन किम्।
बबन्ध जित्वा मणिकुण्डले विधू द्विचन्द्रबुद्ध्या कथितावसूयकौ ?
॥ ४१ ॥

अवादि भैमी परिधाप्य कुण्डले वयस्ययाऽऽभ्यामभितः समन्वयः।
त्वदाननेन्दोः प्रियकामजन्मनि श्रयत्ययं दौरधुरीं धुरं ध्रुवम्
॥ ४२ ॥

स्म, नल आगत्य भैम्या विभूषितकर्णनेत्रसौन्दर्य्यदर्शनमात्रेणैव कामबाणविद्धो भविष्यतीति भावः ॥ ४० ॥

अनाचरदिति।—तथ्यमृषाविचारणाम् अनाचरत् सौन्दर्य्य-मदात् सत्यासत्यविमर्शम् अकुर्वत्, तदाननं कर्त्तृ, द्विचन्द्रबुद्ध्या द्वौ चन्द्रौ इमौ इति भ्रान्त्या, कथितौ सूचितौ, असूयकौ स्वद्वेषिणौ, आननस्योत्कर्षमसहमानावित्यर्थः, मणिकुण्डले एव विधू चन्द्रौ, जित्वा कर्णलतयोः युगेन बबन्ध किम् ? इति मिथ्याचन्द्रयोरिव बन्धनमुत्प्रेक्षितं, जितस्य शत्रोर्बन्धनमुचित-मिति भावः ॥ ४१ ॥

अवादीति।—वयस्यया सख्या, कुण्डले मणिकुण्डले, परिधाप्य आरोप्य, भैमी अवादि गदिता। किमिति ? हे भैमि ! आभ्यां मणिकुण्डलाभ्यां सह, अभितः उभयतः, त्वदाननेन्दोः तव मुखचन्द्रस्य, अयं समन्वयः समायोगः, प्रियस्य नलस्य, कामजन्मनि त्वयि रागोदये, दौरधुरीं दुरधुराख्ययोगसम्बन्धिनीं, धुरं भारं, श्रयति फलदान-भारं वहति, ध्रुवमित्युत्प्रेक्षा। चन्द्रस्याकातिरिक्तोभय-ग्रहमध्यगते दौरधुरयोगः ; यदाह वराहमिहिरः,— "हित्वाऽर्कं सुनयानयादुरधुरा स्वान्त्योभयस्थैर्ग्रहैः शीतांशोः" इति ॥ ४२ ॥

निवेशितं यावकरागदीप्तये लगत्तदीयाधरसीम्नि सिक्थकम् ।
रराज तत्रैव निवस्तुमुत्सुकं मधूनि निर्धूय सुधासधर्मिणि ॥४३॥
स्वरेण वीणेत्यविशेषणं पुराऽस्फुरत्तदीया खलु कण्ठकन्दली ।
अवाप्य तत्त्वौरथ सप्त मौक्तिकासरानराजत् परिवादिनी स्फुटम्
॥४४॥

निवेशितमिति ।—तदीयाधरस्य दमयन्तीयाधरस्य, सीम्नि सीमप्रदेशे, यावकरागस्य अलक्तकरागस्य, दीप्तये स्फुरणाय, निवेशितं न्यस्तम्, अत एव लगत दृढभावेन संसजत्, सिक्थकं मधूच्छिष्टं, मधुकोषजमिति यावत्, मधूनि क्षौद्राणि, निर्धूय निरस्य, सुधया समानः धर्मः स्वादुतारूपः यस्याः सा सुधासधर्मा, ["नामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनधर्मजातीयेषु समानस्य सभावः" इति वर्द्धमानसूत्रम् । "समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु" इत्यत्र "समानस्येति योगो विभज्यते, तेन सपक्षः साधर्म्यं सजातीयमित्यादि सिद्धमिति काशिका" । "धर्मादनिच् केवलात्" इत्यनिच् । "मनः" इति मन्नन्तान्न ङीप्] तस्यां सुधासधर्मिणि अमृतसदृश्या, तत्र एव तदीयाधरसीम्नि एव, निवस्तुं स्थायिभावेन अवस्थातुम्, उत्सुकम् आग्रहान्वितं सत्, रराज, मधूच्छिष्टमस्वन्धिक्षौद्रापेक्षया तदीयाधरस्योत्कृष्टत्वादिति भावः ; अन्यथा कथम् अत्रैव लगेदित्युत्प्रेक्षा । अन्योऽपि उत्कृष्टस्थानलाभे चिरपरिचितमपि स्वस्थानमुत्सृजति इति दृश्यते ॥ ४३ ॥

स्वरेणेति ।—तदीया दमयन्तीया, कण्ठकन्दली कण्ठनालः, कण्ठस्य कलध्वनिरिति वा, ("कलध्वनौ कन्दली तु मृगगुल्मप्रभेदयाः" इति मेदिनी) पुरा पूर्वं, स्वरेण ध्वनिना, वीणेत्यविशेषणा साधारणतः वीणेति निर्विशेषं, नामरूपविशेषशून्यं

उपास्यमानाविव शिचितुं ततो मृदुत्वमप्रौढमृणालनालया ।
विरेजतुर्माङ्गलिकेन संयुतौ भुजौ सुदत्या वलयेन कम्बुनः ॥४५॥
पदद्वयेऽस्या नवयावरञ्जना जनैस्तदानीमुदनीयतार्पिता ।
चिराय पद्मौ परिरभ्य जाग्रती निशीव विश्लिष्य नवा रविद्युतिः ॥४६॥
कृतापराधः सुतनोरनन्तरं विचिन्त्य कान्तेन समं समागमम् ।

यथा तथा इत्यर्थः, अस्फुरत् वीणा इत्येव अबोधीत्यर्थः, खलु इति निश्चये। अथ वीणेवेति स्फुरणानन्तरं, मम मौक्तिकासरान् मम मुक्तायष्टीरिव, तन्त्रीः वीणागुणान्, अवाप्य परिवादिनी परिवादिन्याख्या वीणा सती, ("वीणा तु वल्लकी। विपञ्ची सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी" इत्यमरः) अराजत, स्फुटम् इत्युत्प्रेक्षायाम् ॥ ४४ ॥

उपास्यमानाविति ।—ततः कण्ठभूषणानन्तरं, माङ्गलिकेन मङ्गलार्थेन, । "प्रयोजनम्" इति ठञ् । कम्बुनः शङ्खस्य, ("शङ्खः स्यात् कम्बुरस्त्रियाम्" इत्यमरः) वलयेन संयुतौ, सुदत्याः तस्याः दमयन्त्याः, भुजौ अप्रौढमृणालनालया बालबिसकाण्ड-दण्डेन, मृदुत्वं मार्दवं, शिचितुम् अभ्यसितुम्, उपास्यमानौ सेव्यमानौ इव, विरेजतुः इत्युत्प्रेक्षा ॥ ४५ ॥

पदेति ।—तदानीं प्रसाधनकाले, अस्याः भैम्याः, पदद्वये अर्पिता नवयावस्य नवालक्तस्य, ("यावोऽलक्तो द्रुमामयः" इत्यमरः) रञ्जना रागः, निशि रात्रौ, विश्लिष्य वियुज्य, पद्मादिति भावः, चिराय दीर्घकालानन्तरं, प्रभाते इत्यर्थः, पद्मौ पद्मे, ("वा पुंसि पद्मं नलिनम्" इत्यमरः) परिरभ्य आलिङ्ग्य, प्राप्य इत्यर्थः, जाग्रती प्रकाशमाना, नवा प्रत्यग्रा, रविद्युतिः इव बालार्क-प्रभेव, स्थितेति जनैः उदनीयत उन्नीता, उत्प्रेक्षितेत्यर्थः ॥४६॥

कृतेति ।—सुतनोः भैम्याः, कृतापराधः पूर्वं विरहकाले

स्फुटं सिषेवे कुसुमेषुपावकः सरागचिह्नश्चरणौ न यावकः ॥४७॥
स्वयं तदङ्गेषु गतेषु चारुतां परस्परेणैव विभूषितेषु च।
किमूचिरेऽलङ्करणानि तानि तत् वृथैव तेषां करणं बभूव यत्?
॥ ४८ ॥

क्रमाधिकामुत्तरमुत्तरं श्रियं पुपोष या भूषणचुम्बनैरियम्।

सापराधः, कुसुमेषुपावकः कामाग्निः, अनन्तरम् इदानीं, कान्तेन मम नलेन सह समागमं विचिन्त्य सरागचिह्नः पावकस्य लौहित्यचिह्नयुक्तः सन् अनुरागचिह्नयुक्तः सन् इति वा, अन्यथा कुत एष राग इति भावः; चरणौ सिषेवे इति स्फुटं स्वापराधमार्जनार्थं सेवयामासेव, यावः एव यावकः ["यावादिभ्यः कन्" इति स्वार्थे कन्-प्रत्ययः] अलक्तस्तु, न, इति सापह्नवोत्प्रेक्षा ॥ ४७ ॥

स्वयमिति।—स्वयं स्वभावतः एव, चारुतां गतेषु, तथा परस्परेण अन्योऽन्येनैव, विभूषितेषु समलङ्कृतेषु च, परस्पर-मेलनात् भूषणं विनैव प्रत्यवयवं कस्यचित् कमनीयता-विशेषस्य स्फुरणादिति भावः; तदङ्गेषु भैमीगात्रेषु, तेषां पूर्वोक्तहेमपट्टादीनां, यत् करणम् अर्पणं, तत् वृथा एव निष्प्रयोजनमेव, बभूव इति तानि वास्तवानि अलङ्करणानि कर्तृणि, ऊचिरे किम्? अलङ्काराणां भैमीचारुताकरणा-सामर्थ्यात् स्वकरणस्य निष्प्रयोजनकत्वेन करणम् अलमिति स्वनाम सान्वयमभूदिति भावः ॥ ४८ ॥

क्रमेति।—इयं दमयन्ती, भूषणचुम्बनैः आभरणसम्बन्धैः, उत्तरम् उत्तरम् उपर्युपरि, परं परमित्यर्थः, ("उपर्युदीच्य-श्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यात्" इत्यमरः) क्रमेण पारम्पर्येण, पूर्व-पूर्वभूषणापेक्षया उत्तरोत्तरभूषणेन इत्यर्थः, अधिकां

पुरः पुरस्तस्थुषि रामणीयके तया बबाधेऽवधिबुद्धिधोरणिः ॥४९॥
मणीसनाभौ मुकुरस्य मण्डले बभौ निजास्यप्रतिबिम्बदर्शिनी।
विधोरदूरं स्वमुखं विधाय सा निरूपयन्तीव विशेषमेतयोः ॥५०॥
जितस्तदास्येन कलानिधिर्दधे द्विचन्द्रधीसाक्षिकमायकायताम्।

पूर्वापेक्षयाऽतिरिक्तां, यां श्रियं शोभां, पुपोष, तया श्रिया, पुरः पुरः उत्तरोत्तरं, रामणीयके कमनीयत्वे, [मनोज्ञादित्वात् वुञ् प्रत्ययः] तस्थुषि स्थितिशीले सति, अवधिबुद्धिधोरणिः रामणीयकस्य इयमेव सीमा इयमेव सीमा इत्याकारिका इयत्ताधी-परम्परा, बबाधे बाधिता; पूर्वपूर्वरामणीयकस्य स्थिति-जन्यतदियत्ताबुद्धिपरम्परायाः उत्तरोत्तरवर्द्धितशोभया निराकृतौ सत्याम् इयत्तारहिता सा शोभासम्पत्तिरासीदिति भावः। धोरणिशब्दः पङ्क्तौ देशीये इति सम्प्रदायः ॥ ४९ ॥

मणीति।—मणीसनाभौ रत्नप्रख्ये, मुकुरस्य मण्डले दर्पण-तले, निजास्यप्रतिबिम्बदर्शिनी सा भैमी, स्वमुखं विधोः चन्द्रस्य, दर्पणरूपचन्द्रस्येत्यर्थः, दर्पणे प्रतिबिम्बितचन्द्रस्येत्यर्थो वा, अदूरं समीपगतं, विधाय सम्पाद्य, एतयोः स्वमुखचन्द्रयोः, विशेषं तारतम्यं, निरूपयन्ती परीक्षमाणा इव, बभौ, परीक्षका हि उभयमेकत्र अवस्थाप्य परीक्षन्ते इति भावः। अत्रोत्प्रेक्षा ॥५०॥

जित इति।—कलानिधिः चन्द्रः, ("शिल्पे कला विधोरंशे" इत्यभिधानात्) तदास्येन भैमीमुखेन, जितः सन् द्वौ चन्द्रौ इति धीरेव कार्य्यभूता साक्षी प्रमाणं यस्याः सा तत्साक्षिका माया कारणभूता यस्य स तादृशः द्विचन्द्रधीसाक्षिकमायः काय यस्य तस्य भावः तत्ता तां, दधे दधार, एकाकिना तन्मुखजय दुर्जयत्वादेकोऽपि चन्द्रो मायया द्वावभूत् इत्यर्थः। तन्मुखं तु स्वयमपि कपटादेव द्वित्वमापद्य पुनस्तं जिगायेत्याह

तथाऽपि जिग्ये युगपत् सखीयुगप्रदर्शितादर्शबहुभविष्णुना ॥५१॥
किमालियुग्मार्पितदर्पणद्वये तदास्यमेकं बहु चान्यदम्बुजम् ।
हिमेषु निर्वाप्य निशासमाधिभिस्तदास्यसालोक्यमितं
व्यलोक्यत ? ॥ ५२ ॥

—तथाऽपि द्विभूतोऽपि, युगपत् समकालं, सखीयुगेन सहचरीद्वयेन, प्रदर्शिताभ्याम् आदर्शाभ्यां दर्पणाभ्यां, तद्गतप्रतिबिम्बद्वयवशेन इत्यर्थः, ("दर्पणे मुकुरादर्शौ" इत्यमरः) बहुभविष्णुना बहुभविता, प्रतिबिम्बद्वयेन आत्मना च त्रित्वमापन्नेन तन्मुखेनेत्यर्थः, ["भुवश्च" इति इष्णुच्-प्रत्ययः] जिग्ये जितः, त्रिभिर्द्वौ सुजयाविति भावः ॥ ५१ ॥

किमिति ।—आलियुग्मेन सखीद्वयेन, अर्पिते दर्पणद्वये एकम् एकत्वसङ्ख्याविशिष्टं मुख्यञ्च, तदास्यं बिम्बभूतं भैमीमुखम्, अन्यत् तन्मुखप्रतिबिम्बरूपञ्च, बहु अनेकम्, अम्बुजं पद्मम्, एकार्कप्रतिबिम्बितानेकाकवत् ब्रह्म चैकम् अनेकाविद्या-प्रतिबिम्बितब्रह्मवच्चेति भावः ; निशासु समाधिभिः तनुत्व-ध्यानैः, मुकुलभावलक्षणैः उपलक्षितं सत्, हिमेषु शिशिरर्त्तुषु, निर्वाप्य निर्वाणं विनाशं प्राप्य, तदास्यस्य भैमीमुखस्य, आलोकेन दर्शनेन सह वर्त्तते इति सालोकं तस्य भावः सालोक्यम् आलोक-नीयत्वं, रम्यत्वम् इति यावत्, तदाननसालोक्यं तदाननसमाना-लोकत्व सालोक्यरूपमुक्तिञ्च, इत प्राप्तं सत् [इणः कर्त्तरि क्तः] व्यलोक्यत किम् ? दृष्टं किम् ? इत्युत्प्रेक्षा । निर्वाणकाले यां देवतां ध्यायन्ति तत्सालोक्यं लभन्ते इत्यागमः । भैमीमुखस्य दर्पणस्थप्रतिबिम्बानाञ्च परस्परसान्निध्यात् दर्पणस्थप्रतिबिम्बानि किं शिशिरर्त्तुषु नष्टानि तन्मुखसदृशानि तत्समीपस्थानि पद्मानि ? इति लोकैरुत्प्रेक्षितमिति भावः ॥ ५२ ॥

पलाशदामेति मिलच्छिलीमुखैर्वृता विभूषामणिरश्मिमण्डलैः ।
अलक्षि लक्षैर्धनुषामसौ तदा रतीशसर्वस्वतयाऽभिरक्षिता ॥५३॥
विशेषतीर्थैरिव जह्नुनन्दना गुणैरिवाजानिकरागभूमिका ।
जगाम भाग्यैरिव नीतिरुज्ज्वलैर्विभूषणैस्तत्सुषमा महार्घताम्
॥ ५४ ॥

पलाशेति ।—पलाशदाम इयं किंशुकमाला, इति, विचिन्त्येति शेषः, मिलन्तः सङ्गच्छमानाः, शिलीमुखाः अलयः, बाणाश्च येषु तैः तादृशैः, इति भ्रान्तिमदलङ्कारः ; विभूषामणिरश्मिमण्डलैः आभरणरत्नकान्तिपटलैः, वृता वेष्टिता, असौ भैमी, तदा प्रसाधनानन्तरसमये इत्यर्थः, रतीशस्य कामस्य, सर्वस्वतया सर्वधनत्वेन, धनुषां धनुर्धारिणां, कुन्ताः प्रविशन्तीतिवदिति भावः ; लक्षैः शतसहस्रैः, अभिरक्षिता समन्तात् रक्षितेव, इति अलक्षि उत्प्रेक्षिता, लोकैरिति शेषः । कार्मुकरूपतादृशरश्मिमण्डलैर्वेष्टितायास्तस्या धनुर्लक्षैः रक्षितत्वमुत्प्रेक्षितमिति व्यञ्जकाप्रयोगात् गम्योत्प्रेक्षा । राजधनं शस्त्रिभिः अभिरक्ष्यते इति भावः ॥५३॥

विशेषेति ।—विशेषतीर्थैः प्रयागादिषु यमुनासरस्वतीप्रमुखैः, जह्नुनन्दना जाह्नवी इव, [नन्द्यादित्वाल्ल्यु-प्रत्यये टाप्] गुणैः विद्याविनयादिभिः, अजननात् जन्मभित्वात् उत्पन्नः आजानिकः सहजः, [शैषिकष्ठञ्-प्रत्ययः] तादृशस्य रागस्य प्रेम्णः, भूमिः एव भूमिका इव आस्पदमिव, विनयादिभिः गुणैः सहजस्नेहास्पदपुत्रादिरिव इति यावत्, भाग्यैः अनुकूलदैवैः, नीतिः इव, उज्ज्वलैः विभूषणैः तस्या भैम्याः, सुषमा परमा शोभा, कान्तिरित्यर्थः, महार्घतां महामूल्यताम्, अत्यन्तोत्कृष्टतामित्यर्थः, जगाम ; तीर्थान्तरसम्मेलनेन जाह्नव्याः पावनत्वोत्कर्षः इव

नलात् स्ववैश्वस्त्यमनाप्नमानता नृपस्त्रियो भीममहोत्सवागताः।
तदङ्घ्रिलाक्षामदधन्त मङ्गलं शिरःसु सिन्दूरमिव प्रियायुषे ॥५५॥
अमोघभावेन सनाभितां गताः प्रसन्नगीर्वाणवराक्षरस्रजाम्।
ततः प्रणम्याधिजगाम सा ह्रिया गुरुर्गुरुब्रह्मपतिव्रताशिषः
॥ ५६ ॥

विनयगुणैः पुत्रादौ स्नेहोत्कर्ष इव तथा दैवानुकूल्येन नीतेः फलप्राप्तिः इव तस्याः सुषमायास्तु लोकोत्तरचमत्कारित्वमिति भावः ॥ ५४ ॥

नलादिति।—नलात् नलसकाशात्, स्वस्य वैश्वस्त्यं वैधव्यं, ("विश्वस्ताविधवे समे" इत्यमरः) अनाप्नुम् अप्राप्नुम, आनताः प्रणताः, अन्यथा नलः स्वभर्तृन् वैरायमाणान् हनिष्यतीति भयात् भैमीं प्रणताः इति भावः, भीमस्य महोत्सवे भैमीविवाहे इति यावत्, आगताः नृपस्त्रियः अन्यराजपत्न्यः, राजकान्ताः इति यावत्, प्रियायुषे स्वभर्तृजीवनार्थं, न केवलं प्रणामेन मङ्गलाचरणादपि स्वभर्तृजीवनाय इति भावः, मङ्गलं मङ्गलकरम, अवैधव्यसूचकमिति भावः, सिन्दूरमिव तस्याः भैम्याः, अङ्घ्रयोः पादयोः, लाक्षा प्रणामात् संसक्तम अलक्तकं, शिरःसु स्वस्वसीमन्तेषु, अदधन्त अधारयन्, [दध धारणे इति धातोः लङि तङ्] स्त्रीणां ललाटे सिन्दूरधारणम् अवैधव्यसूचकम् इति भावः ॥ ५५ ॥

अमोघेति।—ततः प्रसाधनानन्तरं, ह्रिया लज्जया, गुरुः भारवती, अतिलज्जितेत्यर्थः, सा भैमी, प्रणम्य गुर्वादीन् अभिवाद्य, अमोघभावेन अवैफल्यगुणेन, प्रसन्नानां गीर्वाणानाम् इन्द्रादिदेवतानां, वराक्षरस्रजां वरदानरूपवाग्गुम्फानां, सनाभिता साद्दश्यं, गताः प्राप्ताः, तद्वदमोघाः इत्यर्थः, गुरूणां

तथैव तत्कालमथानुजीविभिः प्रसाधनासञ्जनशिल्पपारगैः।
निजस्य पाणिग्रहणक्षणोचिता कृता नलस्यापि विभोर्विभूषणा
॥ ५७ ॥

नृपस्य तत्राधिकृताः पुनः पुनः
विचार्य्य तान् बन्धमवापयन् कचान्।
कलापलीलोपनिधिर्गरुत्त्यजः
स यैरपालापि कलापिसंसदः॥ ५८ ॥

पित्रादीनां, ब्रह्मणा ब्राह्मणाना, पतिव्रतानाञ्च आशिषः आशीर्वादान्, अधिजगाम लेभे ॥ ५६ ॥

तथैवेति।—अथ अस्मिन् अवसरे इत्यर्थः, सः एव कालः यस्मिन् कर्मणि तत् तत्कालं भैमीप्रसाधनसमकालमित्यर्थः, तथैव यथा भैम्याः तथैव, प्रसाधनासञ्जनं प्रसाधनकरणं, तत् एव शिल्पं विद्याविशेषः, तस्य पारगैः पारदर्शिभिः, "अन्तात्यन्ता—" इत्यादिना ड-प्रत्ययः। अनुजीविभिः सेवकैः, निजस्य आत्मीयस्य, विभोः स्वामिनः, नलस्यापि पाणि-ग्रहणक्षणोचिता विवाहकालोचिता, विभूषणा प्रसाधना, कृता ॥ ५७ ॥

नृपस्येति।—तत्र प्रसाधने, अधिकृताः नियुक्ताः, तान् वक्ष्यमाणान्, नृपस्य नलस्य, कचान् केशान्, विचार्य्य अपराधम् अनालोच्य, पुनः पुनः बन्धं मयमनविशेषम, अवापयन् प्रापितवन्तः, अवापिपन् इति पाठे तु—[आपणौ चङ् द्वितीयस्यैकाचो द्विर्भावः] यैः कचैः केशैः, गरुतः पक्षान्, त्यजतीति त्यज् त्यजन्तो तस्याः; शरदि मयूराणा पक्षपतनं भवतीति प्रसिद्धिः; कलापिसंसदः मयूरसङ्घस्य, सः पक्षत्यागकाले कृत इत्यर्थः, कलापस्य बर्हभारस्य, लीला विलासः, स

पतत्रिणां द्राघिमशालिना धनु-
र्गुणेन संयोगजुषां मनोभुवः।
कचेन तस्यार्जितमार्जनाश्रिया
समेत्य सौभाग्यमलम्भि कुड्मलैः ॥ ५९ ॥
अनर्घ्यरत्नौघमयेन मण्डितः
रराज राजा मुकुटेन मूर्द्धनि।
वनीयकानां स हि कल्पभूरुहः
ततो विमुञ्चन्निव मञ्जुमञ्जरीम् ॥ ६० ॥

एव उपनिधिः न्यासः, बद्धमोचनकालकृतो निक्षेप इत्यर्थः, ("पुमानुपनिधिर्न्यासः" इत्यमरः) अपालापि अपलपितः, पुनः बद्धोदयेऽपि न प्रत्यर्पित इत्यर्थः, अतो बन्धनमुचित-मिति भावः ॥ ५८ ॥

पतत्रिणामिति।—कुड्मलैः अर्द्धविकसितकुसुमैः कर्त्तृभिः, द्राघिमशालिना दैर्घ्यशोभिना, ["प्रियस्थिर—"इत्यादिना दीर्घशब्दस्य द्राघिमादेशः] अर्जितमार्जनश्रिया सम्पादित-कङ्कतिकादिसंस्कारसम्पदा, तस्य नलस्य, कचेन केशपाशेन, समेत्य मिलित्वा, द्राघिमशालिना अर्जितमार्जनश्रिया सम्पादितसिकथकादिघर्षणसम्पदा, धनुर्गुणेन अलिमालारूप-मौर्व्या, संयोगजुषा सन्धानभाजा, मनोभुवः कुसुमेषोः, पतत्रिणां बाणानां, सौभाग्यम् इव सौभाग्यं सौन्दर्य्यम्, अलम्भि लब्धम् इति निदर्शनाभेदः ॥ ५९ ॥

अनर्घ्येति।—हि यस्मात्, स राजा नलः, वनीयकानाम् अर्थिनां, ("वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ" इत्यमरः) कल्पभूरुहः कल्पवृक्षः, ततः अर्थिकल्पवृक्षत्वात्, अनर्घ्यरत्नौघमयेन अमूल्यमणिनिचयप्रचुरेण, मुकुटेन मूर्द्धनि

नलस्य भाले मणिवीरपट्टिका-
निभेन लग्नः परिधिर्विधोर्बभौ।
तदा शशाङ्काधिकरूपतां गते
तदानने मातुमशक्तिमुद्वहन् ॥ ६१ ॥
बभूव भैम्याः खलु मानसौकसं
जिघांसतो धैर्य्यभरं मनोभुवः।

मण्डितः अलङ्कृतः सन्, मञ्जुं फलदां मनोहराञ्च, मञ्जरीं सकलिकां बालशाखां, विमुञ्चन् अर्थिना त्यजन् इव, रराज इत्युत्प्रेक्षा ॥ ६० ॥

नलस्येति।—विधोः इन्दोः, परिधिः परिवेषः, नलस्य भाले ललाटे, मणिवीरपट्टिकानिभेन मणिमयवीरधार्य्यपट्टमिषेण, लग्नः सन्, तदा प्रसाधनकाले, शशाङ्कात् अधिकं रूपं स्वरूपं सौन्दर्य्यं वा यस्य तस्य भावः तत्ता, गते प्राप्ते, चन्द्रापेक्षया बृहत्परिमिते अधिकसुन्दरे वा इत्यर्थः, तदानने नलमुखे, मातुम् अभिव्याप्तुम्, अशक्तिम् उद्वहन् अशक्त इव, बभौ। परिवेषः चन्द्रं परिवेष्ट्य शोभते किन्तु अत्रैकदेशवर्त्तीत्या-धाराधेययोः आनुरूप्याभावात् अधिकालङ्कारः; "आधारा-धेययोरानुरूप्याभावादधिको मतः" इति लक्षणात्। वस्तुतोऽत्र मणिवीरपट्टिकापह्नवेन चन्द्रपरिधेर्नलमुखैकदेश-वर्त्तित्वोत्प्रेक्षणात् सापह्नवोत्प्रेक्षालङ्कारः, तत्रोत्प्रेक्षा व्यञ्जका-प्रयोगाद्गम्या ॥६१ ॥

बभूवेति।—भैम्याः मानसं स्वान्तं सरोविशेषश्च, ("मानसं सरसि स्वान्ते" इति विश्वः) तत् ओकः स्थानं यस्य तं मनोनिष्ठं हंसञ्च, ("हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः" इत्यमरः) धैर्य्यभरं धैर्य्यातिशयं, धैर्य्यधनमिति यावत्, जिघांसतः हन्तु-

उपभ्रु तद्वर्त्तुलचित्ररूपिणी
धनुःसमीपे गुलिकेव सङ्गता ॥ ६२ ॥
अचुम्बि या चन्दनबिन्दुमण्डली
नलीयवक्त्रेण सरोजतर्जिना।
श्रियं श्रिता काचन तारका सखी
कृता शशाङ्कस्य तयाऽङ्कवर्त्तिनी ॥ ६३ ॥

मिच्छतः, [हन्तेः सन्नन्ताल्लटः शत्रादेशः, "सन्यङोः" इति द्विर्भावः "अभ्यासाच्च" इति हस्य कुत्वम्, "अज्झनगमां सनि" इति दीर्घः] मनोभुवः कामस्य, धनुःसमीपे गुलिका या पक्षिवेधगुटिका सा, उपभ्रु भ्रूसमीपे, [सामीप्यस्याव्ययीभावे नपुंसकह्रस्वत्वम्] नलस्येति शेषः, सङ्गता मिलिता, तस्य नलस्य, यत् वर्त्तुलं चित्रं तिलकं, तद्रूपिणी इव, ("चित्रं स्यादद्भुतालेख्यतिलकेषु" इति विश्वः) बभूव खलु इत्युत्प्रेक्षा, नलः सद्यः भैमीचित्ताकर्षकं तिलकं दधार इति भावः। "त्रिपुण्ड्रं सुरविप्राणां वर्त्तुलं नृपवैश्ययोः। अर्द्धचन्द्रन्तु शूद्राणामन्येषामूर्द्ध्वपुण्ड्रकम् ॥" इति स्मरणाद्वर्त्तुलेत्युक्तम् ॥ ६२॥

अचुम्बीति।—सरोजतर्जिना पद्माधिक्कारिणा, नलस्य इदं नलीयं, ["वा नामधेयस्य—" इति वृद्धसंज्ञायां वक्तव्यत्वात् "वृद्धाच्छः" इति छ-प्रत्ययः] वक्त्रं तेन नलमुखचन्द्रेण इत्यर्थः, सरोजतर्जिविशेषणसामर्थ्यात् वक्ष्यमाणतारायोगसामर्थ्याच्च; या चन्दनबिन्दोः मण्डली बिम्बं, पूर्वोक्तवर्त्तुलतिलकमित्यर्थः, ("बिम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु" इत्यमरः) अचुम्बि चुम्बिता, धृता इत्यर्थः, तया चन्दनबिन्दुमण्डल्या, शशाङ्कस्य चन्द्रस्य, अङ्कवर्त्तिनी समीपवर्त्तिनी, श्रियं श्रिता शोभाधारिणी सती, काचन तारका दिनकृतसमागमा काचिदश्विन्यादीनाम्

न यावदग्निभ्रममेत्युदूढतां
नलस्य भैमीति हरेर्दुराशया।
स विन्दुरिन्दुः प्रहितः किमस्य सा
न वेति भाले पठितुं लिपीमिव ॥ ६४ ॥

कपोलपालीजनितानुविम्बयोः
समागमात् कुण्डलमण्डलद्वयी।
नलस्य तत्कालमवाप चित्तभू-
रथस्फुरच्चक्रचतुष्कचारुताम् ॥ ६५ ॥

अन्यतमा तारका, सखी कृता सहचरी कृता, चन्दनविन्दुतिलकेन तु नलमुखं दिवसे तारायुक्तचन्द्रवच्चकासामास इति भावः। उत्प्रेक्षा, सा च इवाद्यप्रयोगात् गम्या ॥ ६३ ॥

नेति।—सः पूर्वोक्तः, विन्दुर्वर्त्तुलचन्दनतिलकः, अग्निभ्रमं यावत् यावदग्निभ्रमं वैवाहिकाग्निप्रदक्षिणीकरणपर्य्यन्तमित्यर्थः, "पतित्वं सप्तमे पदे" इति स्मृतः वैवाहिकाग्निसमीपे यावत् सप्तपदीगमनं न भवेत् तावत् भैमी नलस्य भार्य्या न भवेदिति तादृशाग्निप्रदक्षिणीकरणपर्य्यन्तमिति भावः, ["यावदवधारणे" इत्यव्ययीभावः] भैमी नलस्य उदूढताम् उद्वाहसंस्कृतत्वं, भार्य्यात्वमित्यर्थः, न एति न प्राप्नोति, इति हरेः इन्द्रस्य, दुराशया वृथाभिलाषेण हेतुना, सा भैमी, अस्य नलस्य, किं, भवेत् ? इति शेषः, न वा ? इति भाले नलस्य ललाटे, लिपीं ब्रह्मकर्त्तृकललाटलिखितं, ["कृदिकारात्—" इतीकारः] पठितुं वाचयितुं, प्रहितः इन्द्रेण प्रेषितः, इन्दुः इव, आभातीति शेषः। उत्प्रेक्षा ॥ ६४ ॥

कपोलेति।—नलस्य कुण्डलमण्डलद्वयी कर्णवेष्टनभूषणयुगली, कपोलपाल्यां जनितयोः स्वच्छगण्डमण्डलसङ्क्रान्तयोः,

श्रिताऽस्य कण्ठं गुरुविप्रवन्दनात्
विनम्रमौलेश्चिबुकाग्रचुम्बिनी ।
अवाप मुक्तावलिरास्यचन्द्रमः-
स्रवत्सुधातुन्दिलबिन्दुवृन्दताम् ॥ ६६ ॥
यदुद्धता श्रीर्बलवान् बलं द्विषन्
बभूव यस्याजिषु वारणेन सः ।

अनुविम्बयोः स्वप्रतिविम्बयोः, समागमात् मिलनात्, तत्कालं तस्मिन् काले, चित्तभुवः कामस्य, रथे स्फुरतः चक्रचतुष्कस्य चारुताम् अवाप, रथस्य चतुश्चक्रत्वात् मण्डलाकारकुण्डलद्वयो स्वप्रतिविम्बद्वयेन सह चतुष्टयत्वं प्राप्य रथचक्रचतुष्टयत्ववती इव भातीत्यर्थः । अत्र रथचक्रचारुतायाः कुण्डलेऽसम्भवात् तच्चारुतामिव चारुतामिति निदर्शनालङ्कारः ॥ ६५ ॥

श्रितेति ।—गुरूणां मातापित्रादीनां, विप्राणाञ्च वन्दनात् प्रणामात्, विनम्रमौलेः नम्रशिरसः, अस्य नलस्य, चिबुकं मुखाधोभागः, (मुखस्य "अधस्ताच्चिबुकम्" इत्यमरः) तस्य अग्रं चुम्बति स्पृशति इति तच्चुम्बिनी, कण्ठं श्रिता मुक्तावलिः मौक्तिकमाला, आस्यचन्द्रमसः मुखचन्द्रात्, स्रवन्त्याः सुधायाः तुन्दिलानां स्थूलानां, बिन्दूनां वृन्दतां समूहत्वम्, अवाप तदिव बभौ इति भावः । अत्र गम्योत्प्रेक्षा ॥ ६६ ॥

यदिति ।—श्रीः सम्पत्तिः लक्ष्मीश्च, ("शोभासम्पत्तिपद्मेषु लक्ष्मीः श्रीरिव कथ्यते" इति विश्वः) यदुद्धता यस्मात् भुजात् समुद्राच्च उद्धृता, यद्वा, यदिति भिन्नं पदम् अव्ययं पञ्चम्यर्थे योज्यम् ; बलं सैन्यं, द्विषन् विरुन्धन्, सः नलः, आजिषु युद्धेषु, यस्य भुजस्य कर्तृकेण, वारणेन शत्रुनिवारणेन, बलवान् प्रबलः, बभूव, अन्यत्र—सः प्रसिद्धः, बलं द्विषन् बलासुरस्य

अपूपुरत् तान् कमलार्थिनो घनान्
समुद्रभावं स बभार तद्भुजः ॥ ६७ ॥
कृतार्थयन्नर्थिजनाननारतं
बभूव तस्यामरभूरुहः करः।
तदीयमूले निहितं द्वितीयवत्
ध्रुवं दधे कङ्कणमालवालताम् ॥ ६८ ॥

द्विट् इन्द्रः, ["द्विषोऽमित्रे" इति शतृप्रत्यये तस्य लादेशत्वाभावात् "लन्" इति प्रत्याहारात् "न लोका—" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधे "द्विषः शतुर्वा" इति वैकल्पिकषष्ठीविधानात् पक्षे कर्मणि द्वितीया] यस्य समुद्रस्य सम्बन्धिना, वारणेन ऐरावतगजेन साधनेन, आजिषु बलवान् बभूव, ("बलं सैन्यं बलं स्थौल्यं बलं शक्तिर्बलोऽसुरः" इति शाश्वतः) यः भुजः घनान् सान्द्रान्, निरन्तरमागतानित्यर्थः, तान् दारिद्र्येण प्रसिद्धान्, कमलार्थिनः लक्ष्मीकामान्, याचकानित्यर्थः, अन्यत्र —यः समुद्रः, तान् कमलार्थिनः जलार्थिनः, ("कमला श्रीर्जलं पद्मं कमलं कमलो मृगः" इति शाश्वतः) घनान् अम्बुदान्, मेघानित्यर्थः, ("घन सान्द्रं घनं वाद्य घनो मुस्ता घनोऽम्बुदः" इति शाश्वतः) अपूपुरत् पूरयामास, धनैर्जलैश्चेति शेषः, [पूरयतेर्लुङि "णौ चङि" इति ह्रस्वे "दीर्घो लघोः" इत्यभ्यासस्य दीर्घः] सः तद्भुजः नलबाहुः, मुद्रया अङ्गुरीयकेण सह वर्त्तते इति समुद्रः साङ्गुरीयकः, सम् उनत्तीति समुद्रः सागरश्च, [सा विपश्चीत्यादिना जलधेः कारणादिकः ठ-प्रत्ययः] तस्य भावं समुद्रत्वं, बभार मुद्रिताभरणम् आमुमोचेति प्रकृतार्थः, सागरार्थस्तु ध्वनिरेव विशेषणविशेष्ययोरुभयोरपि श्लिष्टत्वादिति ॥ ६७ ॥

कृतार्थयन्निति।—तस्य नलस्य, करः हस्तः, अनारतम्

रराज दोर्मण्डनमण्डलीजुषोः
स वज्रमाणिक्यसितारुणत्विषोः।
मिषेण वर्षन् दशदिङ्मुखोन्मुखौ
यशःप्रतापाववनीजयार्जितौ ॥ ६९ ॥

घने समस्तापघनावलम्बिनां
विभूषणानां मणिमण्डले नलः।

अश्रान्तम, अर्थिजनान् कृतार्थयन् सार्थान् कुर्वन्, अमरभूरुहः कल्पवृक्षः, बभूव; तदीये करकल्पवृक्षमस्बन्धिनि, मूले मणिबन्धे, निहितम् अर्पितं, द्वितीयवत् सद्वितीय, वैवाहिक-सूत्रमयमाङ्गलिककङ्कणान्तरशालित्वात् द्वितीयकङ्कणसहित-मित्यर्थः, कङ्कणं कनकवलयम्, आलवालतां दधे दधार, ध्रुवम् इत्युत्प्रेक्षायाम। वृक्षमूलेऽपि आलवालद्वयं भवति अनस्तदीयकरमूलेऽपि कङ्कणद्वय वर्त्तते इति भावः॥ ६८॥

रराजेति।—स, नलः, दोर्मण्डने बाहुभूषणे, मण्डलीजुषोः श्रेणीभाजोः, वज्राणा हीराणां, माणिक्यानां पद्मरागाणाञ्च, यथा-सङ्ख्य सितारुणयोः श्वेतलोहितयोः, त्विषोः कान्त्योः, मिषेण छलेन, दशदिङ्मुखोन्मुखौ दशदिगन्तव्यापिनौ, अवनीजया-र्जितौ भूविजयसम्पादितौ, यथासङ्ख्यं यशःप्रतापौ वर्षन् विस्ता-रयन्, रराज। अत्र त्विषांमिषेणेति छलादिशब्दैः असत्यत्व-प्रतीतिरूपाऽपह्नवालङ्कारभेदः, तस्य पूर्वसूचितयथासङ्ख्यद्वय-भेदेन सङ्करः; वर्षन्निवेत्युत्प्रेक्षा गम्यते सा च सापह्नवेति सङ्करः॥ ६९॥

घने इति।—नलः समस्तापघनावलम्बिनां सर्वावयव-गतानाम, ("अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघन." इत्यमरः) विभूषणानां सम्बन्धिनि, घने सान्द्रे, मणिमण्डले रत्नसमूहे,

स्वरूपरेखामवलोक्य निष्फलो-
चकार सेवाचणदर्पणार्पणम् ॥ ७० ॥
व्यलोकि लोकेन न केवलं चल-
न्मुदा तदीयाभरणार्पणद्युतिः ।
अदर्शि विष्फारितरत्नलोचनैः
परस्परेणैव विभूषणैरपि ॥ ७१ ॥
ततोऽनु वार्ष्णेयनियन्तृकं रथं
युधि क्षतारिश्चितिभृज्जयद्रथः ।

स्वरूपरेखाम् आत्मसौन्दर्य्यप्रतिविम्बमित्यर्थः, अवलोक्य सेवया वित्ताः सेवाचणाः सेवाकुशलाः, ["तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ" इति चणप्-प्रत्ययः] तेषां दर्पणार्पणं दर्पणसन्निधापनं, निष्फलीचकार, काकतालीयन्यायतः मणिमण्डलेनैव दर्पणकार्य्यस्य कृतत्वादिति भावः । अत एव समाध्यलङ्कारोऽयम्, "एकस्मिन् कारणे कार्य्यसाधनेऽन्यसमागतिः । काकतालीयनयतः स समाधिरुदीयते ॥" इति लक्षणात् ॥ ७० ॥

व्यलोकीति ।—तदीयाना नलीयानाम्, आभरणानाम् अर्पणेन नलाङ्गे विन्यासेन, या द्युतिः शोभा सा, चलन्मुदा चलन्ती प्रवहन्ती, निरन्तरेत्यर्थः, मुत् हर्षो यस्य तादृशेन, लोकेन जनेन, केवलं न व्यलोकि विलोकिता, किन्तु विष्फारितानि विस्तारितानि, रत्नानि एव लोचनानि यैः तादृशैः, विभूषणैरपि अचेतनैरपीति भावः, परस्परेणैव अदर्शि किमुत चेतनलोकेनेति भावः । अर्थापत्तिरलङ्कारः, सा च रत्नलोचनैरिति रूपकोत्थेति सङ्करः, तेन विभूषणानि रत्नलोचनैरन्योऽन्यं पश्यन्ति इव दृश्यन्ते इत्युत्प्रेक्षा व्यज्यते ॥ ७१ ॥

ततोऽन्विति ।—ततोऽनु तदनन्तरं, प्रसाधनानन्तरमित्यर्थः,

नृपः पृथासूनुरिवाधिरूढवान्
स जन्ययात्रामुदितः किरीटवान् ॥ ७२ ॥
विदर्भनाम्नस्त्रिदिवस्य वीक्षितुं
रसोदयादप्सरसस्तमुज्ज्वलम् ।
गृहात् गृहादेत्य धृतप्रसाधना
व्यराजयन् राजपथानथाधिकम् ॥ ७३ ॥

युधि युद्धे, क्षता परिच्छित्तिभूताः शत्रुभूपाः येन सः, जयन् रथः यस्य सः जयद्रथः जैत्ररथ इत्यर्थः, अन्यत्र—क्षतौ विध्वस्तौ, परिच्छित्तिभृत् चासौ जयद्रथः सिन्धुराजश्चेति तौ येन सः तथोक्तः, जन्यानां वरस्निग्धानां, स्वकीयस्नेहभाजनानामित्यर्थः, यात्रया विवाहयात्रया, मुदितः हृष्टः, अन्यत्र—सङ्ग्रामयात्रया मुदितः, ("जन्यं हट्टे परीवादे सङ्ग्रामे च नपुंसकम् । जन्या मातृवयस्यायां जन्यः स्याज्जनके पुमान् ॥ त्रिषुत्पाद्यजनित्रोश्च नवोढाज्ञातिभृत्ययोः । वरस्निग्धे—"इति मेदिनी) किरीटवान् किरीटयुक्तः, अन्यत्र—किरीटवान् किरीटी इति नाम्ना प्रसिद्धः, सः नृपः नलः, पृथासूनुः अर्जुनः इव, वार्ष्णेयः वार्ष्णेयनामा, अन्यत्र—वृष्णेः अपत्यं पुमान् वार्ष्णेयः कृष्णश्च, ["इतश्चानिञः" इति ढक्] नियन्ता सारथिः यत्र तं वार्ष्णेयनियन्तृकं, ["नद्यृतश्च" इति कप्] रथम् अधिरूढवान् अध्यारोहत । श्लिष्टविशेषणेयं पूर्णोपमा ॥ ७२ ॥

विदर्भेति ।—अथ विदर्भनाम्नः विदर्भदेशाख्यस्य, त्रिदिवस्य स्वर्गस्य सम्बन्धिन्यः, अप्सरसः तत्कल्पाः पौराङ्गनाः, उज्ज्वलं वरवेशेन दीप्यमानं, तं नलं, वीक्षितुं रसोदयात् रागातिरेकात्, धृतं प्रसाधनं याभिः ताः अलङ्कृताः सत्यः, गृहात् गृहात्, [वीप्सायां द्विर्भावः]

अजानती काऽपि विलोकनोत्सुका
समीरधूतार्द्धमपि स्तनांशुकम् ।
कुचेन तस्मै चलतेऽकरोत् पुरः
पुराङ्गना मङ्गलकुम्भसम्भृतिम् ॥ ७४ ॥
सखीं नलं दर्शयमानयाऽङ्कतः
जवादुदस्तास्य करस्य कङ्कणे ।

एत्य आगत्य, राजपथान् राजमार्गान्, अधिकम् अत्यर्थं, व्यराजयन् अशोभयन् ॥ ७३ ॥

अथ पौराङ्गनानां तात्कालिकीः शृङ्गारचेष्टा नवभिर्वर्णयति, अजानतीत्यादि ।—विलोकनोत्सुका नलदर्शनासक्ता, अत एव समीरेण धूतम् अपसारितम्, अर्द्धं यस्य तादृशमपि अर्द्धापसृतमपि, स्तनांशुकं स्तनावरणवस्त्रम, अजानती अविदन्ती, व्यासङ्गात् एवेति भावः, काऽपि पुराङ्गना, कुचेन स्रस्तांशुकेन कुचकुम्भेन इति यावत्, चलते गृहात् निर्गच्छते, तस्मै नलाय, ["क्रियया यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्" इति सम्प्रदानत्वम्] पुरः अग्रे, मङ्गलकुम्भसम्भृतिं मङ्गलार्थं पूर्णकुम्भसम्भरणं, पूर्णकुम्भस्थापनमिति यावत्, अकरोत् । प्रायेण उत्सवेषु नववस्त्रवेष्टितं पूर्णकलशमग्रे स्थापयेत् इत्याचारः । शुभसूचकशकुनरूपतया मङ्गलकुम्भसम्भृतेर्यात्रायामुपयोगित्वात् तस्य च कुचतादात्म्येनारोपात् परिणामालङ्कारः, तेन च पूर्णकुम्भदर्शनस्य भाविशुभसूचकत्वरूपवस्तुध्वनिः ॥ ७४ ॥

सखीमिति ।—अङ्कतः कुतश्चित् स्वतन्त्रत्वादिचिह्नात्, ("उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः" इत्यमरः) सखीं प्रति नलं दर्शयमानया सखी नलं पश्यति, तां सखीं नलं दर्शयन्त्येत्यर्थः, ["णिचश्च" इत्यात्मनेपदम् ; ततः शानचि "हृक्रोरन्यतरस्याम्" इत्यत्र

विषज्य हारैस्त्रुटितैरतर्कितैः
क्षतं कयाऽपि क्षणलाजमोक्षणम् ॥ ७५ ॥
लसन्नखादर्शमुखाम्बुजस्मित-
प्रसूनवाणीमधुपाणिपल्लवम्।
यियासतस्तस्य नृपस्य जज्ञिरे
प्रशस्तवस्तूनि तदेव यौवतम् ॥ ७६ ॥

"अभिवादिदृशोरात्मने पदे वा" इति वक्तव्यादणिकर्तुः सख्याः वैकल्पिकं कर्मत्वम्] कयाऽपि पुराङ्गनया, जवात् वेगात्, उदस्तस्य नलं दर्शयितुम् उत्क्षिप्तस्य, करस्य सम्बन्धिनि कङ्कणे विषज्य लगित्वा, अतर्कितैः अचिन्तितैः, सहसैवेत्यर्थः, नलदर्शनव्यासङ्गादलक्षितैरित्यर्थो वा, त्रुटितैः छिन्नैः, हारैः क्षणं लाजमोक्षणं क्षणस्य उत्सवसम्बन्धि, लाजमोक्षणं वा, क्षतं, तदेव माङ्गलिक लाजावकिरणं जातमिति भावः। आवश्यकश्चायमाचारः; यथोक्तं रघुवंशेऽपि—"अवाकिरन् वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोषितः" इति ॥ ७५ ॥

लसदिति।—नखाः एव आदर्शः, मुखानि एव अम्बुजानि, स्मितानि एव प्रसूनानि, वाण्यः एव मधूनि माक्षिकाणि, पाणयः एव पल्लवाः, तेषां द्वन्द्वः, ते लसन्तः यस्मिन् तत्तादृशं, तत् यौवतं युवतिसमूहः एव, ["गार्भिणं यौवतं गणे" इत्यमरः। "भिक्षादिभ्योऽण्" इति अण्। युवतिशब्दस्य गणे ग्रहण-सामर्थ्यादेव "भस्याढे तद्धिते" इति पुंवद्भावः।] यियासतः अभिजिगमिषतः, [यातेः सन्नन्ताल्लटः शत्रादेशः] तस्य नृपस्य नलस्य, प्रशस्तवस्तूनि तत्कालोचितमङ्गलद्रव्याणि, जज्ञिरे जातानि, [जनेर्लिटि "गमहन—" इत्यादिना उपधालोपः।

करस्थताम्बूलजिघत्सुरेकिका
विलोकनैकाग्रविलोचनोत्पला।
मुखे निचिक्षेप मुखद्विराजता-
रुषेव लीलाकमलं विलासिनी ॥ ७७ ॥
कयाऽपि वीक्षाविमनस्कलोचने
समाज एवोपपतेः समीयुषः।

अत्र ताट्टशपाणिपल्लवमुद्दिश्य प्रशस्तवस्तूनां विधेयतयाऽऽरोपणात् विधेयप्राधान्यादेव जज्ञिरे इत्यत्र बहुवचनम्]। अत्रारोप्यमाणप्रशस्तवस्तुना ताट्टशपाणिपल्लवतादात्म्यस्य प्रकृते गमनारम्भे उपयोगात् परिणामालङ्कारः स च रूपकानुप्राणितः ॥ ७६ ॥

करस्थेति।—विलोकने नलदर्शने, एकाग्रे एकासक्ते, विलोचनोत्पले यस्याः सा ताट्टशी, एका एव एकिका काचित्, विलासिनी स्त्री, करस्थताम्बूलं जिघत्सुः अत्तुमिच्छुः सती, [अदो घसादेशात् सनन्तादु-प्रत्ययः] मुखस्य द्वितीयः राजा द्विराजः [वृत्तिविषये सङ्ख्याशब्दस्यापूरणार्थत्वं त्रिभागेत्यादि-वत्] तस्य भावः द्विराजता, कमले मुखसाट्टश्यस्य कविभिर्वर्णनीयत्वादिति भावः, तत्र रुषा रोषेण इव, लीलाकमलं मुखे निचिक्षेप चिक्षेप। ताम्बूलचर्वणेच्छुः काचित् स्त्री अन्यमनस्कतया लीलापद्मं वदने अर्पितवती इति भावः। लीलाकमलस्य मुखप्रतिद्वन्द्वित्वेन एव रुषा मुखे चर्वणार्थमर्पणम् इति उत्प्रेक्षालङ्कारः। एतेन विभ्रमाख्यचेष्टानुभाव उक्तः, "विभ्रमस्त्वरयाऽस्थाने भूषास्थानविपर्ययः" इति लक्षणात् ॥ ७७ ॥

कयाऽपीति।—कयाऽपि कान्तया, वीक्षया अनिमेषदर्शनेन, विमनस्के नलदर्शनलालसेन विषयान्तरविमुखे,

घनं सविघ्नं परिरम्भसाहसैः
तदा तदालोकनमन्वभूयत ॥ ७८ ॥
दिदृक्षुरन्या विनिमेषवीक्षणा
नृणामयोग्यां दधती तनुश्रियम्।
पदाग्रमात्रेण यदस्पृशन्महीं
न तावता केवलमप्सरोऽभवत् ॥ ७९ ॥

लोचने यस्य तादृशे, समाजे जनसमूहे एव, समीयुषः समेतस्य, उपपतेः जारस्य, घनं गाढं यथा तथा, परिरम्भसाहसैः आलिङ्गनरूपसाहसकृत्यैः, तदा तत्काले, तदालोकनं नल-विलोकनं, सविघ्नं यथा तथा अन्वभूयत अनुभूतं, जारकर्तृका-लिङ्गनेन व्यवधानात् निरन्तरदर्शनं न जातमित्यर्थः; कामान्धाः किं न कुर्वन्तीति भावः ॥ ७८ ॥

दिदृक्षुरिति।—दिदृक्षुः नलं द्रष्टुमिच्छुः, अत एव विनिमेषवीक्षणा अनिमेषदृष्टिः, नृणाम् अयोग्याम् अमानुषीं, तनुश्रियम् अङ्गसौन्दर्यं, दधती अन्या काचित् सुन्दरी, पदाग्रमात्रेण पदाङ्गुल्यग्रेण भरं कृत्वेत्यर्थः; महीं यत् अस्पृशत् तावता केवलं महीतलस्पर्शेनैव, न अप्सरोऽभवत्, अन्यथा अप्सरसोऽस्याश्च को भेदः? इति भावः। [अत्र "कृभ्वस्तियोगे—" इत्यादिना अभूततद्भावार्थे अप्सरः-शब्दात् च्वि-प्रत्ययः। प्रकृतिविकृतिस्थले क्रियया प्रकृतिसङ्ख्या-ग्रहणनियमात् अन्या इत्यस्यैकवचनान्तत्वेन अभवदित्यत्राप्येक-वचनम्] अत्र महीमस्पृशदित्युपमेयस्योपमानाद्दोषदल्पत्व-कथनेन भेदप्रधानसादृश्योक्तिव्यतिरेकालङ्कारभेदः; "भेदप्रधानं साधर्म्यमुपमानोपमेययोः। आधिक्याल्पत्वकथनात् व्यतिरेकः स उच्यते ॥" इति लक्षणात् ॥ ७९ ॥

विभूषणस्रंसनशंसनार्पितैः
करप्रहारैरपि धूननैरपि।
असान्तमन्तः प्रसभं पुरा परा
सखीषु सम्मापयतीव सम्मदम्॥ ८०॥

वतंसनीलाम्बुरुहेण किं दृशा
विलोकमाने विमनीबभूवतुः?।
अपि श्रुती दर्शनसक्तचेतसां
न तेन ते शुश्रुवतुर्मृगीदृशाम्॥ ८१॥

विभूषणेति।—परा अन्या काचित्, सखीषु अन्तः अन्तः-शरीरे, असान्तमत्याधिक्यात् उच्छ्वसन्तं, सम्मद हर्षं, विभूषणानां स्रंसनस्य स्थानभ्रंशस्य, शंसनाय यथास्थानं निवेशय इति कथनाय, अर्पितैः प्रयुक्तैः, प्रसभ बलात्, करप्रहारैः पाणि-घातैरपि, तथा धूननैरपि तदीयगात्रकम्पनैरपि, पुरा सम्मापय-तीव सम्मापयामासेवेत्युत्प्रेक्षा। [“पुरि लुङ् चास्मे” इति भूते लट्] यथा तण्डुलादिसम्मापनाय प्रस्थादिकं मुष्टिभिर्घ्नन्ति धुवन्ति च तद्वदिति भावः॥ ८०॥

वतंसेति।—दर्शनसक्तचेतसां नलविलोकनासक्तचित्तानां, मृगीदृशां स्त्रीणां, श्रुती कर्णौ अपि, वतंसनीलाम्बुरुहेण कर्ण-भूषणीकृतनीलोत्पलेन, दृशा चक्षुषा, इति व्यस्तरूपकं, विलोकमाने नलं पश्यन्त्यौ, अविमनसौ विमनसौ बभूवतुः मनःसम्बन्धरहिते इव किम्? इत्युत्प्रेक्षा। [“अरुर्मनश्चक्षु-श्चेतोरहोरजसां लोपश्च” इति च्वि-प्रत्ययः सलोपश्च, “अस्य च्वौ” इतीकारः] तेन विमनीभावेन, ते श्रुती, न शुश्रुवतुः विभूषणस्रंसनमिति सखीकर्तृकयथास्थाननिवेशनशंसनमिति वा शेषः; मृगीदृशः चक्षुर्भ्यां नलविलोकनासक्तचित्ताः सत्यः

काचिन्निर्माय चक्षुःप्रसृतिचुलुकितं तास्वशङ्कन्त कान्ता
मौग्ध्यादा-चूडमोघैर्निचुलितमिव तं भूषणानां मणीनाम्।
साहस्रीभिर्निमेषाकृतमतिभिरयं दृग्भिरालिङ्गितः किं
ज्योतिष्टोमादियज्ञश्रुतफलजगतीसार्वभौमभ्रमेण ? ॥ ८२ ॥

यथा विमनीबभूवुः तथा तासां कर्णावपि कर्णावतंसनीलोत्पल-रूपदृशा नलं पश्यन्तौ सन्तौ विमनीबभूवतुः किम् ? तत एव तासां श्रुती भूषणभ्रंशशब्दं सखीकर्तृक-तच्छंसनं वा न शुश्रुवतुः ? इति तात्पर्य्यम्। अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ८१ ॥

काचिदिति।—तासु पौरकान्तासु मध्ये, काचित् का अपि, कान्ताः सुन्दर्य्यः, भूषणाना सम्बन्धिना, मणीनाम् ओघैः समूहैः, आ-चूड़म् आ-शिखण्डकं, शिखापर्य्यन्तमित्यर्थः, [अभिविधावव्ययीभावः] निचुलितं छादितमिव स्थितं, सर्व्वावयवेष्वेव मणिघटितभूषणसत्त्वात् मणिभिराच्छादितमिव स्थितमित्यर्थः, तं नलं, चक्षुभ्यामिव प्रसृतिभ्यां निकुब्ज-पाणिभ्यां, ("पाणिर्निकुब्जः प्रसृतिः" इत्यमरः) चुलुकितं चुलुकेन पीतं, निर्माय विधाय, गण्डूषीकृत्येत्यर्थः, साग्रहं दृष्टेति भावः, मौग्ध्यात् मोहात्, अशङ्कन्त। शङ्काप्रकारमेवाह —अयं पुमान्, ज्योतिष्टोमादियज्ञैः श्रुतम् अवगत, ज्योतिष्टोमादियज्ञानुष्ठानजन्यप्राप्तमित्यर्थः, फलं फलभूता, जगती स्वर्गलोकः, तस्याः सार्वभौमः सर्वभूमिः ईश्वरः इन्द्रः, ["सर्वभूमीपृथिवीभ्यामणञौ" इति अण्-प्रत्ययः] इति भ्रमेण अयं नल इन्द्रः इति भ्रान्त्या, निमेषाकृतमतिभिः निमेषेऽकृतबुद्धिभिः, अनिमेषाभिरित्यर्थः, साहस्रीभिः सहस्र-सङ्ख्यकाभिः, ["अण् च" इति मत्वर्थीयोऽण्-प्रत्ययः] दृग्भिः नेत्रैः, आलिङ्गितः स्पृष्टः, आश्रित इत्यर्थः, किम् ? इति आशङ्कन्त

भवन् सुद्युम्नः स्त्री नरपतिरभूत् यस्य जननी
तमुर्वश्याः प्राणानपि विजयमानस्तनुरुचा।
हरारब्धक्रोधेन्धनमदनसिंहासनमसौ
अलङ्कर्मीणश्रीरुदभवदलङ्कर्तुमधुना॥ ८३॥

इत्येकान्वयो वा; मणिभूषितम् एन दृष्ट्वा पौरकान्ताः अस्मिन् इन्द्रभ्रान्त्या नेत्रसहस्रम् एनं नलं प्राप्तं किम्? इति उत्प्रेक्षितवत्यः इत्यर्थः। भ्रान्तिमदलङ्कारोऽयमुत्प्रेक्षा। स्रग्धरा वृत्तम्॥ ८२॥

भवन्निति।—सुद्युम्नो नाम नरपतिः राजा, स्त्री भवन् ईश्वरशापात् इलाख्या स्त्री सन्, यस्य पुरूरवसः, जननी माता, अभूत्, उर्वश्याः प्राणान् प्राणभूतम्, अप्सरोमनोहारिरूपमित्यर्थः, तमपि तस्याम् इलाया बुधात् उत्पन्नम् ऐल पुरूरवसमपीत्यर्थः, तनुरुचा अङ्गलावण्येन, विजयमानः अतिशयानः, पराभावुक इत्यर्थः, असौ नल, हरेण आरब्धस्य आवेशितस्य, क्रोधस्य क्रोधाग्नेः, इन्धनस्य दाह्यस्य, मदनस्य अनङ्गस्य, सिंहासनं हरकोपानलदग्धत्वात् शून्य मदनस्य सिंहासनमित्यर्थः, अलङ्कर्तुम् अधिष्ठातुम्, अलं कर्मणे अलङ्कर्मीणः [“कर्मक्षमोऽलङ्कर्मीणः” इत्यमरः। “अषड्क्ष—” इत्यादिना ख-प्रत्ययः] अलङ्कर्मीणा कर्मक्षमा, श्रीः शोभा यस्य सः, मदनसिंहासनयोग्यः सन् इत्यर्थ, अधुना उदभवत् उत्पन्नः, ततोऽपि सुन्दर इत्यर्थः; इति मालेपुरिति परेणान्वयः। अत्र सूर्य्यस्य नप्ता मनो पुत्रः सुद्युम्नो नाम राजा मृगयासक्तो हिमवत्पार्श्वे पार्वतीवनं प्रविष्टः ईश्वरशापात् स्त्रीत्वं प्राप्य बुधात् पुरूरवसमतिसुन्दरमिन्दुवंशप्रवर्त्तकं जनयामासेति पौराणिकी कथा अत्रानुसन्धेया। शिखरिणी वृत्तम्॥ ८३॥

अर्थी सर्वसुपर्वणां पतिरसावेतस्य यूनः कृते
पर्य्यत्याजि विदर्भराजसुतया युक्तं विशेषज्ञया।
अस्मिन्नाम तया वृते सुमनसः सन्तोऽपि यन्निर्जरा
जाता दुर्मनसो न सोढमुचितास्तेषान्तु साऽनौचिती ॥८४॥
अस्योत्कण्ठितकण्ठलोठिवरणस्रक्साक्षिभिर्दिग्धवैः
स्वं वच: स्वयमस्फुटन्न किमदः शस्त्रादपि स्फोटितम्।

अर्थीति।—विशेषज्ञया गुणानां तारतम्याभिज्ञया, विदर्भराजसुतया वैदर्भ्या, अर्थी भैमीं परिणेतुम् अर्थित्वं गतः, असौ प्रसिद्धः, सर्वसुपर्वणां पतिः देवेन्द्रः, एतस्य यूनः पूर्णतारुण्यवतः, कृते निमित्तं, नललाभार्थमित्यर्थः, पर्य्यत्याजि नलात् हीनगुणत्वात् परित्यक्तः, इति युक्तम्, अन्यथा अज्ञत्वं स्यादिति भावः; किन्तु अस्मिन् नले, तया वैदर्भ्या, वृते सति निर्जरा देवाः इन्द्रादयः, सुष्ठु मन्यन्ते जानन्तीति सुमनसः सर्वज्ञाः, [सुज्ञोऽजाणादिकोऽसुन्-प्रत्ययः] शोभनचित्ताश्च, सन्तोऽपि, दुर्मनसः दूनमनसः, जाता नाम इति यत्, नामेति सम्भावनायां, तेषां देवानां, सा तु दुर्मनोभावरूपा, दुःखितमानसरूपेत्यर्थः, [विधेयप्राधान्यात् स्त्रीलिङ्गनिर्देशः] अनौचिती अनौचित्यम्, अनुचितकार्य्यकारित्वमित्यर्थः, सोढुं न उचिता, अस्माभिरिति शेषः। विशेषज्ञानाम् उत्कृष्टवस्तुस्वीकरणम् उचितमेव किन्तु सुमना इति नामधारिणामपि देवतानाम् दमयन्तीकर्त्तृकनलवरणे दुर्मनस्त्वमनुचितमिति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८४ ॥

अस्येति।—अस्य नलस्य, उत्कण्ठितं बहुदिनात् भैमीवरमाल्यलाभार्थमुत्सुकं, कण्ठे लुठतीति तादृश्याः लोठिन्याः, वरणस्रजः वरमालायाः, साक्षिभिः साक्षाद्द्रष्टृभिः, दिग्धवैः

व्यावृत्योपनतेन हा! शतमखेनाद्य प्रसाद्या कथं
भैम्यां व्यर्थमनोरथेन च शची साचीकृताऽऽस्याम्बुजा? ॥८५॥
मा जानीत विदर्भजामविदुषीं कीर्त्तिर्मुद: श्रेयसी
सेयं भद्रमचीकरत् मघवता न स्वं द्वितीयां शचीम्।

इन्द्रादिभि: दिक्पतिभि:, स्वयं स्वत: एव, अस्फुटत् अपि लज्जाविरहादविदीर्णमपि, अद: स्वं वच: शस्त्रादपि नलस्यास्त्र-प्रहारादपि, स्वयं छुरिकादिघातादपि वा, किं न स्फोटितम्? भैमीलाभार्थं नलेन सह युद्धं कृत्वा तदीयास्त्रेण वा स्वयं प्रयुक्त-छुरिकादिना वा तावत् विस्फोटयितव्यमेवेत्यर्थ:। च किञ्च, अद्य भैम्या व्यर्थमनोरथेन विफलाभिलाषेण, अत एव व्यावृत्यो-पनतेन प्रत्यावृत्य शचीमुपनतेन, स्वापराधमार्जनार्थं शचीसमीपे प्रवर्त्तनेनत्यर्थ:, शतमखेन इन्द्रेण, साचीकृतं तिर्य्यक्कृतम्, आस्याम्बुजं यया सा तादृशी पराङ्मुखी, शची कथं प्रसाद्या? प्रसादयितव्या? न कथञ्चिदपीत्यर्थ:, हा! विषादे। शची क्रोधवशात् वक्रास्यतया सम्मुखस्थानवलोकनात् इन्द्रकृत-प्रणामाञ्जल्यादिकं नावलोकयिष्यतीति कथं प्रसाद्येति भाव: ॥ ८५ ॥

मेति।—हे प्रियसख्य:! विदर्भजां वैदर्भीम्, अविदुषीम् अविशेषज्ञां, मा जानीत मा मन्यध्वं, यूयमिति शेष:, देवानन्दं विहाय मानुषानन्दे प्रवृत्ता कथं विदुषी? इति शङ्कां निरस्यति, यत: मुद: आनन्दात्, कीर्त्ति: श्रेयसी प्रशस्यतरा; तत: किं तत्र? इति आह, सा इयं दमयन्ती, [प्रयोजिका] मघवता इन्द्रेण, [प्रयोज्येन] स्वम् आत्मानं, द्वितीयां शचीं न अचीकरत् न कारितवती, इन्द्रं यदि वृणुयात् तदा तत्पत्नीत्वेन शचीत्वप्राप्तया स्वयं द्वितीया शची स्यादिति न इन्द्रं

क: श्रच्या रचयाञ्चकार चरिते काव्यं स न: कथ्यताम्
एतस्यास्तु करिष्यते रसधुनीपात्रे चरित्रे न कै: ? ॥ ८६ ॥
वैदर्भीबहुजन्मनिर्मिततप:शिल्पेन देहश्रिया
नेत्राभ्या स्वदते युवाऽयमवनीवास: प्रसूनायुध:।
गीर्वाणालयसार्वभौमसुकृतप्राग्भारदुष्प्रापया
योगं भीमजयाऽनुभूय भजतामद्वैतमद्य त्विषाम् ॥ ८७ ॥

वव्रे इत्यर्थ:, [करोतेर्णौ चङ्युपधाया ह्रस्व: "चङि" इति द्विर्भावे सन्वद्भावे "सन्यत:" इत्यभ्यासस्य इत्व "दीर्घो लघो:" इति दीर्घ.] इति भद्रम्, इन्द्रस्यावरणम् एव साधु कीर्त्तिकरत्वादिति भाव:। कथं शचीत्वमेव न साधु ? इत्याह—क: कवि:, शच्या: चरिते काव्यं रचयाञ्चकार ? स: कवि:, न: अस्मभ्यं, कथ्यतां, न कोऽपीत्यर्थ:, एतस्यास्तु दमयन्त्या: पुन: सम्बन्धिनी, रसधुनी रसवती तटिनी, ("तटिनी ह्रादिनी धुनी" इत्यमर:) तस्या: पात्रे कूलद्वयमध्ये, प्रवाहस्थाने इत्यर्थ:, ("पात्रन्तु भाजने योग्ये वित्ते कूलद्वयान्तरे" इति वैजयन्ती) विविधसुरसाधारे इत्यर्थ:, चरित्रे विषये, कै: कविभि:, न करिष्यते? काव्यमिति शेष:, सर्वैरपि स्वत एव करिष्यते इत्यर्थ:; स्वयमेव दृष्टान्त: इति कवे: तात्पर्य्यं,तस्मात् कीर्त्तिकरत्वात् नलवरणमेव भद्रमिति भाव: ॥ ८६ ॥

वैदर्भीति।—अवन्या वास: यस्य स: तादृश:, प्रसूनायुध: पुष्पेषु:, भूलोकमन्मथ: इति यावत्, अयं युवा नल:, वैदर्भ्या: दमयन्त्या:, बहुषु जन्मसु निर्मितेन कृतेन, तपसा तपस्या-लब्धेनेत्यर्थ:, शिल्पेन कलाकौशलेन, दमयन्तीतप:फललब्ध-कलाकौशलस्वरूपयेत्यर्थ:, देहश्रिया कायकान्त्या, नेत्राभ्यां स्वदते रोचते, पश्यन्तीनामस्माकं नेत्रानन्दं करोतीत्यर्थ:; ["रुच्यर्थानां प्रीयमाण:" इति चतुर्थी] अत एव

स्त्रीपुंसव्यतिषञ्जनं जनयतः पत्युः प्रजानामभूत्
अभ्यासः परिपाकिमः किमनयोर्दाम्पत्यसम्पत्तये ?।
आसंसारपुरन्ध्रिपूरुषमिथःप्रेमार्पणक्रीडया-
ऽप्येतज्जम्पतिगाढ़रागरचनात् प्राकर्षि चेतोभुवः॥ ८८॥

गीर्वाणालयसार्वभौमसुकृतप्राग्भारैः नाकनायकपुण्यराशिभिः अपि, दुष्प्रापया दुर्लभया, इन्द्रादिभिरपि दुरधिगम्यया इत्यर्थः, भीमजया भैम्या सह, योगं मिलनम्, अनुभूय अद्य त्विषां कान्तीनाम्, अद्वैतम् अद्वितीयत्वम्, असाधारण्यमित्यर्थः, भजतां गच्छतु, अयं युवेति पूर्वेणान्वयः॥ ८७॥

स्त्रीपुंसेति।—स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुमांसौ, ["अचतुर—" इत्यादिना निपातनात् साधु] तयोः व्यतिषञ्जनं जनयतः सङ्घटनं कुर्वतः, प्रजानां पत्युः स्रष्टुः, परिपाकेण निर्वृत्तः परिपाकिमः परिपक्वः इत्यर्थः, ["भावप्रत्ययान्तादिमप् वक्तव्यः" इति इमप्-प्रत्ययः] अभ्यासः पुनः पुनः स्त्रीपुंस-संयोजनकरणरूपावृत्तिः, अनयोः नलदमयन्त्योः, दाम्पत्यस्य जायापतित्वस्य, सम्पत्तये सम्पादनाय, अभूत् किम्? नो चेत् तस्य कथमीदृगनुरूपसङ्घटकत्वमिति भावः। तथा अभ्यासं विना कथम् ईदृगन्योऽन्यानुरागजननचातुरीभावः? इति तात्पर्य्यम्। किञ्च, चेतोभुवः कामस्य अपि, आसंसारं संसारम् आरभ्य, [अभिविधावव्ययीभावः] पुरन्ध्रिपूरुषयोः स्त्रीपुंसयोः, मिथः अन्योऽन्यं,प्रेम्णोऽर्पणम् अनुरागोत्पादनम् एव, क्रीडा तयाऽपि, एतज्जम्पत्योः एतयोर्नलदमयन्तीरूपयोः दम्पत्योः, ["दम्पती जम्पती जायापती" इत्यमरः। जायाशब्दस्य दम्भावो जम्भावश्च निपातितः] गाढः बद्धमूलः, रागः प्रेम, तस्य रचनात् सम्पादनात्, प्राकर्षि प्रकृष्टया

तामिर्दृश्यन एष यान् पथि महाज्यैष्ठीमहे मञ्चहे
यद्दृग्भि: पुरुषोत्तमः परिचितः प्राक् मञ्चमञ्चन् कृतः ।
सा स्त्रीराट् पतयालुभिः शितिसितैः स्यादस्य दृक्चामरैः
सत्रे माघमत्राभित्रातियमुनागङ्गौघयोगे यया ॥ ८९ ॥

ज्ञातम् इत्यर्थः, परस्परानुरागोत्पादनक्रीड़ाया उत्कर्षः एतयोर्नलभैम्योरेव विश्रान्त इति भावः । [कृपिर्भावे लुङ्] ॥ ८८ ॥

तामिरिति ।—ताभिः स्त्रीभिः, पथि राजपथे, यान् गच्छन्, [यातेर्लटः शत्रादेशः] एष नलः, दृश्यते, यासां दृग्भिः नेत्रैः, प्राक् पूर्वस्मिन् जन्मनि, ज्येष्ठया नक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी, ज्यैष्ठी ["नक्षत्रेण युक्तः कालः" इति ङीप्] महती पूज्या, ज्यैष्ठी ज्येष्ठपौर्णमासी, तस्यां यो महः उत्सवः तस्मिन्, मञ्चं पर्य्यङ्कम्, अञ्चन् गच्छन् मञ्चस्थः इत्यर्थः, ("मञ्चपर्य्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समाः" इत्यमरः) पुरुषोत्तमः नारायणः, परिचितः दृष्टः, कृतः, नेत्रैः उपासितः इत्यर्थः, तादृक् सुकृतं विना कथमीदृश्महाभागदर्शनं लभ्यते इति भावः ; यथाऽऽहुः,— "दोलारूढञ्च गोविन्दं मञ्चस्थं मधुसूदनम् । रथस्थं वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥" इति । तथा पतयालुभिः उपरिपातुकैः, ["स्पृहिगृहिपति—" इत्यादिना चौरादिकात् पतेरालुचि "अयामान्ताल्वा—" इत्यादिना णेरयादेशः] शितिभिः श्यामवर्णैः, तथा सितैः शुभ्रैश्च, अस्य नलस्य, दृग्भिः दृष्टिभिः एव, चामरैः व्यजनैः, सा स्त्रीणां राट् स्त्रीराट् स्त्रीणां राज्ञी, स्त्रीषु श्रेष्ठेत्यर्थः, स्यात् भवेत्, ["सत्सूद्विष—" इत्यादिना क्विप्] राजचिह्नत्वात् चामराणामिति भावः ; यया स्त्रिया, अघानि अभिहन्तीति अघाभिघाती पापविनाशी, [ताच्छील्ये

वैदर्भीविपुलानुरागकलनासौभाग्यमत्राखिल-
क्षौणीचक्रशतक्रतौ निजगदे तद्वृत्तवृत्तक्रमैः।
किञ्चास्माकनरेन्द्रभूसुभगतासम्भूतये लग्नकं
देवेन्द्रावरणप्रसादितशचीविश्राणिताशीर्वचः॥ ९०

णिनिः, "हो हन्तः—" इति कुत्वं "हनस्तोऽचिण्णलोः" इति नकारस्य तकारः] तस्मिन् यमुनागङ्गयोः श्वेतयाग्रे प्रवाहसंयोग-समीपे, गङ्गायमुनासङ्गमे प्रयागादौ इत्यर्थः, ["सामीप्ये अव्ययीभावः, "तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्" इति विकल्पादम्भावा-भावः] मघाभिर्नक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी माघी ["नक्षत्रेण युक्तः कालः" इत्यण्] सा माघी अस्मिन् इति माघः, ["साऽस्मिन् पौर्णमासीति" इति संज्ञायामण् प्रत्ययः] तं माघं माघमासं व्याप्य, [अत्यन्तसंयोगे द्वितीया] मक्षे स्नातं, स्नातिर्भावे निष्ट्] यथा प्रयागे स्नात सैव नलेन अवलोक्यते अन्यथा कथमीदृङ्-महालाभ इति भावः। अत्राप्याहुः,—"सितासितेषु यः स्नातं माघमासे युधिष्ठिर!। न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतै-रपि॥" इति मन्महे विवेचयामि, वाक्यद्वयार्थः कर्म-पदम्॥ ८९॥

वैदर्भीति।—अखिलक्षौणीचक्रशतक्रतौ अखिलभूलोक-देवेन्द्रे, अत्र अस्मिन् नले, वैदर्भीविपुलानुरागकलना दमयन्ती-गाढ़ानुरागलाभः, सा एव सौभाग्यं वाल्लभ्यं, [कर्म] तस्याः भैम्याः, वृत्तवृत्तक्रमैः अतीतचरितप्रकाशैः इन्द्रप्रतिषेधादिभिः, [कर्तृभिः] ("वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिस्तले" इत्यमरः) निजगदे गदितं, तादृगनुरागाभावे कथमिन्द्रादिप्रतिषेध इति भावः; किञ्च, देवेन्द्रस्य अवरणेन वरणाकरणेन, प्रसादि-तया सन्तोषितया, शच्या विश्राणितं दत्तम्, आशीर्वचः एव

आ-सुत्राममपासनात् मखभुजां भैम्यैव राजव्रजे
तादर्थ्यागमनानुरोधपरया युक्ताऽऽर्जि लज्जामृजा।
आत्मानं त्रिदशप्रसादफलितं पत्ये विधायानया
क्रोधोषापयशःकथानवसरः सृष्टः सुराणामपि ॥ ८१ ॥

अस्माकमियम् आस्माकी, ["युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च" इति चकारादण् "तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ" इति अस्माकादेशः] तस्याः नरेन्द्रभुवः राजपुत्र्याः भैम्याः, सुभगतायाः पतिवाल्लभ्यस्य, सम्भूतये लाभाय, लग्नकं प्रतिभूः, ("स्युर्लग्नकाः प्रतिभुवः" इत्यमरः) अभूत् इति शेषः। स्त्रीणां सौभाग्यस्य शचीप्रसादलभ्यत्वादिति भावः ॥ ८० ॥

आ-सुत्राममिति।—राज्ञां भूभुजां व्रजे राजव्रजे स्वयंवरगतराजसमाजे, तादर्थ्येन स नलः अर्थः प्रयोजनं यस्य तस्य भावः तादर्थ्यं नलप्रयोजनकत्वं, तेन हेतुना यत् आगमनं स्वयंवरप्रवेशनं, तस्य अनुरोधः अनुवर्त्तनमेव, परं प्रधानं यस्याः तया नलैकपरया, भैम्या आ-सुत्रामम् इन्द्रपर्य्यन्तम्, [अभिविधावव्ययीभावः। "अनश्च" इति समासान्तष्टच्। "सुत्रामा गोत्रभित् वज्री" इतीन्द्रपर्य्याये अमरः] मखभुजां देवानाम्, अपासनात् प्रत्याख्यानात् हेतोः, लज्जायाः मृजा प्रमार्जनं, युक्ता योग्या एव, आर्जि अर्जिता, "आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सुखी भवेत्" इति न्यायादिति भावः। अनया भैम्या, त्रिदशप्रसादेन देवानुग्रहेण, फलितं सफलम्, आत्मानं पत्ये वराय नलाय, विधाय दत्त्वा, सुराणां क्रोधोषापयशसां प्रत्याख्यानजनितलज्जाक्रोधदुष्कीर्त्तिप्रसक्तानां, कथानाम् अनवसरोऽपि सृष्टः अनवकाशः कृतः; तदनुज्ञयैव प्रकृते वरणम् इति सत्र कश्चिदपयशःकथानवकाश इति भावः॥ ८१ ॥

इत्यालेपुरनुप्रतीकनिलयालङ्कारसारश्रिया-
ऽलङ्कुर्वत्तनुरामणीयकममूरालोक्य पौरस्त्रियः।
सानन्दं कुरुविन्दसुन्दरकरस्यानन्दनं स्यन्दनं
तस्याध्यास्य यतः शतक्रतुहरित्क्रीडाद्रिमिन्दोरिव ॥ ९२ ॥
श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।
यातः पञ्चदशः कृशेतररसस्वादाविहायं महा-
काव्ये तस्य हि वैरसेनिचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ ९३ ॥

इतीति।—कुरुविन्दः पद्मरागः, ("कुरुविन्दस्तु मुस्तायां कुल्माषव्रीहिभेदयोः। हिङ्गुले पद्मरागेऽपि मुकुलेऽपि समीरितः॥" इति विश्वः) तद्वत् सुन्दरौ करौ हस्तौ यस्य तस्य; अन्यत्र—सुन्दराः कराः अंशवः यस्य तस्य, आनन्दयतीति आनन्दनम् आनन्दकरं, [नन्द्यादित्वाल्ल्युः] स्यन्दनं रथम्, अध्यास्य अधिष्ठाय, यतः गच्छतः, [इणो लटः शत्रादेशः] तस्य नलस्य, शतक्रतुहरितः प्राच्याः दिशः, क्रीडाद्रिं क्रीड़ापर्वतम्, उदयाद्रिमिति यावत्, अध्यास्य यतः गच्छतः, इन्दोः इव अनुप्रतीकनिलयानां प्रत्यवयवसंश्रयाणाम्, अलङ्कारसाराणाम् उत्कृष्टाभरणानां, श्रिया शोभया साधनेन, अलङ्कुर्वत्या आत्मानं प्रसाधयन्त्याः, तनोः मूर्त्तेः, रामणीयकं रमणीयत्वं, ["योपधात् गुरूपोत्तमात् वुञ्" इति वुञ्-प्रत्ययः] आलोक्य अमूः पौरस्त्रियः इति पूर्वोक्तरीत्या, सानन्दं यथा तथा आलेपुः आलपन्, [आलपेर्लिट्, अत एव एत्वाभ्यासलोपौ] ॥ ९२ ॥

श्रीहर्षमिति।—कृशेतरेण अकृशेन, निर्भरेण इत्यर्थः, रसेन शृङ्गारेण, स्वादौ रुचिरे, इह स्वस्य कृतौ काव्ये, पञ्चदशानां पूरणः पञ्चदशः, ["तस्य पूरणे डट्" इति डट्] अयं सर्गो यातः गतः, समाप्तः इति यावत् ॥ ९३ ॥

षोड़शः सर्गः ।

वृतः प्रतस्थे स रथैरथो रथी
गृहान् विदर्भाधिपतेर्धराधिपः ।
पुरोधसं गौतममात्मवित्तमं
द्विधा पुरस्कृत्य गृहीतमङ्गलः ॥ १ ॥

स्वभूषणांशुप्रतिबिम्बितैः स्फुटं
भृशावदातैः स्वनिवासिभिर्गुणैः ।
मृगेक्षणानां समुपासि चामरैः
विधूयमानैः स विधुप्रभैः प्रभुः ॥ २ ॥

वृत इति ।—अथो प्रसाधनानन्तरं, गृहीतमङ्गलः स्वीकृतमङ्गलाचारः, रथः अस्य अस्तीति रथी रथिकः, स धराधिपः नलः, आत्मवित्तमम् आत्मतत्त्वज्ञानिनां श्रेष्ठं, गौतमं गौतमाख्यम् ऋषिं, पुरोधसं पुरोहितं, द्विधा प्रकारद्वयेन, पुरस्कृत्य पूजयित्वा अग्रे कृत्वा च, ("पुरस्कृतः पूजितेऽरात्यभियुक्तेऽग्रतः कृते" इत्यमरः) रथैः रथिभिः पुरुषैः, "कुन्ताः प्रविशन्ति" इतिवत् रथशब्दस्य रथिषु लक्षणा ; वृतः वेष्टितः सन्, विदर्भाधिपतेः भीमस्य, गृहान् प्रति प्रतस्थे प्रस्थितः । ["समवप्रविभ्यः स्थः" इत्यात्मनेपदम्] । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥१॥

स्वेति ।—सः प्रभुः नलः, स्वभूषणानाम् अंशुषु प्रभासु, प्रभाशालिमणिषु इति यावत्, प्रतिबिम्बितैः प्रतिफलितैः, विधूयमानैः कम्प्यमानैः, विधोः चन्द्रस्य, प्रभा इव प्रभा येषां तैः, अत्र निदर्शनाविशेषः ; मृगेक्षणानां हरिणलोचनानां, चामरग्राहिणीनां सम्बन्धिभिरिति भावः, चामरैः चामरव्यजनैरित्यर्थः, भृशावदातैः अतिशुभ्रैः, स्वनि-

परार्द्ध्यवेशाभरणैः पुरःसरैः
सहाऽऽजिहाने निषधावनीभृति ।
दधे सुनासीरपदाभिधेयता
स रूढिमात्रात् यदि वृत्रशात्रवः ॥ ३ ॥
नलस्य नासीरसृजा महीभुजा
किरीटरत्नैः पुनरुक्तदीपया ।

वासिभिः स्वनिष्ठैः, अत एव स्वभूषणांशुप्रतिविम्बितैः, गुणैः नलस्य श्रुतशीलादिगुणैः एव, समुपासि उपासितः, स्फुटम् । प्रतिविम्बितचामरेषु स्वामिसेवार्थम् आविर्भूतस्वीयशील-सौन्दर्य्यादिगुणत्वस्योत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ २ ॥

परार्द्ध्येति ।—निषधावनीभृति नले, परार्द्ध्यानि श्रेष्ठानि, ["परावराधमोत्तमपूर्वाच्च" इति यत्-प्रत्ययः] वेशाः आकल्पाः, वस्त्राभरणादिशोभाः इति यावत्, ("आकल्पवेशौ नेपथ्यम्" इत्यमरः) ते च आभरणानि च कटकमुकुटादीनि च येषां तैः, पुरःसरैः सुनासीरैः, अग्रगामिभिः वरपत्तीयैः लोकैरिति यावत्, सह आजिहाने गच्छति सति, स प्रसिद्धः, वृत्रशात्रवः इन्द्रः, रूढिमात्रात् अश्वकर्णादिवत् समुदायशक्त्या अर्थप्रतीतिमात्रात्, सु शोभनाः, ("सु पूजायाञ्च सुरे" इति स्वामी) नासीरा अग्रेसराः यस्य सः सुनासीरः इन्द्रः, इति पदस्य शब्दस्य, अभिधेयतां वाच्यत्वं, यदि सम्भावनायां, दधे दधार, न तु सु शोभनाः, नासीराः अग्रेसरा यस्येति योगलभ्यार्थप्रतीतितः, यौगिकतया सुनासीरशब्दप्रतिपाद्यत्वस्य नले एव वर्त्तमानत्वात् न तु इन्द्रे ; नलस्य नासीरदर्शनादयमेव सुनासीरः न तु इन्द्र इति प्रतीयते नलपुरःसराणाम् इन्द्रपुरःसरेभ्यो देवेभ्योऽपि श्रेष्ठत्वात् इति भावः ॥ ३ ॥

प्रदीपि रात्रौ वरयात्रया तया
चमूरजोमिश्रतमिस्रसम्पदा ॥ ४ ॥
विदर्भराजः क्षितिपाननुक्षणं
शुभक्षणासन्नतरत्वसत्वरः ।
दिदेश दूतान् पथि यान् यथोत्तरं
चमूममुष्योपचिकाय तच्चयः ॥ ५ ॥

नलस्येति ।—चमूरजोभिः सैन्यपदोत्थधूलिभिः, मिश्राः घनीभूताः, तमिस्रसम्पदः यस्यां तया, चमूपदोत्थितरजोहेतुना गाढान्धकारयेत्यर्थः, तथाऽपि नलस्य नासीरसृजाम् अग्रेसरत्वसम्पादकानाम्, अग्रयायिनामित्यर्थः, महीभुजां राज्ञां, किरीटरत्नैः मुकुटस्थितमणिभिः, पुनरुक्ताः रत्नकिरणैरेवान्धकारापसारणात् निष्प्रयोजनतया अधिकार्थकाः,दीपाः यस्यां तादृशया, तया प्रकृतया, वरस्य वोढुः यात्रया वैवाहिकगृहयात्रया, रात्रौ प्रदीपि दीप्तं, शोभितमित्यर्थः, [भावे लुङ्]। रत्नदीपप्रकाशेन सा यात्रा गाढ़ान्धकारेऽपि दीपवती इत्यर्थः ॥ ४ ॥

विदर्भेति ।—विदर्भराजः भीमः, शुभक्षणस्य विवाहमुहूर्तस्य, आसन्नतरत्वेन समीपवर्त्तित्वेन, सत्वरः सन् अनुक्षणं प्रतिक्षणं, मुहुर्मुहुरित्यर्थः, यान् क्षितिपान् एव दूतान्, उत्तरोत्तरं यथा यथोत्तरं परं परं यथा स्यात् तथा, [यथार्थे वीप्सायामव्ययीभावः] दिदेश आज्ञापयामास, नलं सत्वरमानयितुं प्रेषितवान् इत्यर्थः, तच्चयः तेषां प्रेषितानां राज्ञां, चयः समूहः, पथि मार्गे, अमुष्य नलस्य, चमूं सैन्यम्, उपचिकाय वर्द्धयामास, [चिञ् धातोः लिटि "विभाषा चेः" इति कुत्वम्] दूतत्वेन राज्ञां बहूनां प्रेषणया लग्नातिक्रमभीरोः राज्ञस्त्वरातिशयोक्तिः ॥ ५ ॥

हरिद्विपद्वीपिभिरंशुकैर्नभो-
नभस्वदाध्मापनपीनितैरभूत्।
तरस्विदश्वध्वजिनीध्वजैर्वनं
विचित्रचीनांशुकवल्लिवेल्लितम्॥ ६॥

भ्रुवाऽऽह्वयन्तीं निजतोरणस्रजा
गजालिकर्णानिलखेलया ततः।
ददर्श दूतीमिव भीमजन्मनः
स तत्प्रतीहारमहीं महीपतिः॥ ७॥

हरीति।—नभः अन्तरिक्षं, नभस्वता वायुना, आध्मापनेन पूरणेन, पीनितैः स्थूलितैः, वायुवेगेन स्फीततां गतैरित्यर्थः, अत एव सजीवसिंहादिवत् प्रतीयमानैरिति भावः, ("पीन-पीव्नी न स्थूलपीवरे" इत्यमरः) अंशुकैः वस्त्रनिर्मितैः, हरिद्विप-द्वीपिभिः सिंहगजव्याघ्रैः, तदाकारैः ध्वजैः इत्यर्थः, ("सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यः हर्यक्षः केशरी हरिः" इति "मतङ्गजो गजो नागो द्विरदोऽनेकपो द्विपः" इति "शार्दूलद्वीपिनी व्याघ्रे" इति चामरः) तथा तरस्विना वेगवताम्, अश्वानां ध्वजिनीषु अश्वा-रोहिसेनासु, ये ध्वजाः पताकाः तैः करणैः, विचित्राणि नाना-रूपाणि, चीनांशुकानि ध्वजसम्बन्धीनि चीनदेशभवसूक्ष्म-वस्त्राणि, तैः एव वल्लिभिः लताभिः, वेल्लितं वेष्टितं सत्, वनम् वनतुल्यम्, अभूत् वनकल्पम् अभूदित्यर्थः, वनं यथा सिंह-हस्ति-व्याघ्र-वृक्षादिभिः वेष्टितं भवति तथा तद्देशावच्छिन्नं नभोऽपि वस्त्रनिर्मितसिंहहस्तिव्याघ्रचिह्नितध्वजैर्वेष्टितमभूदिति भावः॥ ६॥

भ्रुवेति।—सः महीपतिः नलः, गजालीनां द्वारस्थित-गजघटानां, कर्णानिलैः कर्णसञ्चालनोत्थवातैः, खेलतीति

श्लथैर्दलैः स्तम्भयुगस्य रम्भयोः
चकास्ति चण्डातकमण्डिता स्म सा।
प्रियासखीवास्य मनःस्थितिस्फुरत्-
सुखागतप्रश्नितत्तूर्य्यनिस्वना ॥ ८ ॥

तादृशया खेलया चञ्चलया, निजया तोरणस्रजा तोरणलम्बि-मालया एव, भुवा आह्वयन्तीं शीघ्रम् आगच्छ इति भ्रूसङ्केतेन आकारयन्तीं, भीमजन्मनः भैम्याः, दूतीम् इवेत्युत्प्रेक्षा, तस्य भीमस्य, प्रतीहारमहीं द्वारभूमिं, द्वारदेशमित्यर्थः, [प्रतिपूर्वकात् हृधातोर्घञि "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्" इति उपसर्गस्य दीर्घः। "स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः" इत्यमरः] ददर्श ॥ ७ ॥

श्लथैरिति।—रम्भयोः स्तम्भयुगस्य द्वारशोभार्थं स्थापित-कदलिस्तम्भयुगलस्य, श्लथैः शिथिलैः, दलैः पर्णैः, तद्रूपेणेत्यर्थः, चण्डातकेन अर्द्धोरुकेण, वराङ्गनापरिधेयवस्त्रविशेषेणेत्यर्थः, ("अर्द्धोरुक वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमंशुकम्" इत्यमरः) मण्डिता भूषिता, सा तत्प्रतीहारमही, मनसि नलस्य चित्ते, स्थितिः सर्वदा चिन्तया अवस्थानं, तया नलमनोगतत्वेनेत्यर्थः, स्फुरन् सर्वदा मनसि अवस्थानात् निर्गच्छन्, यः सुखागतस्य प्रश्नः सुखेनागमनविषयकप्रश्नः, स कृतः सुखागतप्रश्नितः सुखागमनप्रश्नरूपतासम्पादितः, ["तत् करोतिः—" इति णिजन्तात् कर्मणि क्तः] तूर्य्यनिस्वनः यया सा सती, अस्य नलस्य, प्रियासखी भैमीसखी इव, चकास्ति स्म चकासामास। कदलीदलरूपसुवसना तत्प्रतीहारभूमिः तूर्य्यनिस्वनयोगात् स्वागतं पृच्छती भैमी-सखीव बभौ इत्युत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

विनेतृभर्त्तृद्वयभीतिदान्तयोः
परस्परस्मादनवाप्तवैशसः।
अजायत द्वारि नरेन्द्रसेनयोः
समागमः स्फारसुखार्णवोद्गमः॥ ९॥

निवेश्य बन्धूनिति दूत्यदीरितं
दमेन गत्वाऽर्द्धपथे कृतार्हणम्।
विनीतमा-द्वारत एव पद्गतां
गतं तमैक्षिष्ट मुदा विदर्भराट्॥ १०॥

अथायमुत्थाय विभाव्य दोर्युगं
मुदा प्रतीयेष तमात्मजन्मनः।

विनेत्रिति।—विनेत्रोः नियामकयोः, भर्त्त्रोः नलभीमरूपयोः स्वामिनोः, द्वयं तस्मात् भीत्या भयेन, दान्तयोः शान्तयोः, नरेन्द्रसेनयोः भीमनलवर्त्ताहिन्योः, परस्परस्मात् अन्योऽन्यस्मात्, अनवाप्तम् अप्राप्तं, वैशसं हिंसनं यस्मिन् स तादृशः, स्फारः तारः, सुखार्णवोद्गमः सुखकलकलोदयः यस्मिन् स तादृशः, समागमो मेलनं, द्वारि राजभवनद्वारे, अजायत जातः॥ ९॥

निवेश्येति।—दमेन भीमात्मजेन, गत्वा प्रत्युद्गम्य, बन्धून् जामातृबन्धून्, निवेश्य उपवेश्य, दूतः इति उदीरितम् अस्यां दिशि आगम्यताम् इति प्रार्थितम्, अर्द्धपथे अर्द्धमार्गे, कृतार्हणं कृतपूजनं, विनीतम् अनुद्धतम्, आ-द्वारतः द्वारम् आरभ्य, पादाभ्यां गच्छति इति पद्गः, तत्तां पद्गतां द्वारदेशे रथादवतीर्य पादचारित्वं, ["पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु" इति पादस्य पदादेशः] गतं तं नलं, विदर्भराट् भीमः, मुदा हर्षेण, ऐक्षिष्ट अद्राक्षीत्॥ १०॥

अथेति।—अथ नलेक्षणानन्तरम्, अयं विदर्भराट्, उत्थाय

सुरस्रवन्त्या इव पात्रमागतं
धृताभितोवीचिगतिः सरित्पतिः ॥ ११ ॥
यथावदस्मै पुरुषोत्तमाय तां
स साधुलक्ष्मीं बहुवाहिनीश्वरः ।
शिवामथ स्वस्य शिवाय नन्दिनीं
ददे पतिः सर्वविदे महीभृताम् ॥ १२ ॥

दोर्युगं बाहुद्वयं, विसार्य्य प्रसार्य्य, आगतं सम्मुखमुपस्थितम्, आत्मजन्मनः आत्मजायाः भैम्याः, पात्रं योग्य वर, तं नलं, धृता अवलम्बिता, अभितः उभयपार्श्वतः, वीचिगतिः तरङ्गप्रसारः यस्य सः तादृशः, सरित्पतिः समुद्रः, सुरस्रवन्त्याः सुराणां देवाना, स्रवन्त्याः नद्याः, भागीरथ्याः इत्यर्थः, ("अथ नदी सरित् स्रवन्ती निम्नगाऽऽपगा" इत्यमरः) आगतं पात्रं तीरद्वयमध्यवर्त्ति प्रवाहम् इव, ("पात्रं स्रुवादौ पर्णे च भाजने राजमन्त्रिणि। तीरद्वयान्तरे योग्ये" इति मेदिनी) मुदा हर्षेण, प्रतीयेष प्रत्यैच्छत्, आलिलिङ्गेत्यर्थः ॥ ११ ॥

यथावदिति।—अथ वरालिङ्गनानन्तरं, बहुवाहिनीश्वरः बहुसेनाधीश्वरः, महीभृतां राज्ञां, पतिः राजराजः, सः भीमः, पुरुषोत्तमाय पुरुषश्रेष्ठाय, शिवाय भद्रमूर्त्तये, सर्वविदे सर्वज्ञाय, अस्मै नलाय, साधुलक्ष्मीं समीचीनशोभां, शिवा भद्रमूर्त्तिं, स्वस्य नन्दिनीं दुहितरं, तां दमयन्तीं, यथावत् यथार्हं, विधिवत् इत्यर्थः, ["तदर्हम्" इति वति-प्रत्ययः] ददे दत्तवान्। अन्यत्र—बहुवाहिनीश्वरः बहुनदीपतिः, स समुद्रः, पुरुषोत्तमाय विष्णवे, लक्ष्मीं यथावत् ददे ददौ, तत् साधु। तथा महीभृतां पर्वतानां, पतिः हिमवान्, स्वस्य नन्दिनीं शिवां गौरीं, सर्वविदे शिवाय शम्भवे, ("शिवं भद्रं शिवः शम्भुः शिवा

अभिस्वदत् यत् मधुपर्कमर्पितं
स तत् व्यधात् तर्कमुदर्कदर्शिनाम्।
यदेष पास्यन् मधु भीमजाऽधरं
मिषेण पुण्याहविधिं तदाऽकरोत्॥ १३॥
वरस्य पाणिः परघातकौतुकी
वधूकरः पङ्कजकान्तितस्करः।

गौरी शिवाऽभया" इति सर्वत्र शाश्वतः) ददौ, तच्च साधु। विशेषणविशेष्ययोरपि श्लिष्टत्वादभिधायाः प्रकृतार्थबोधनेनोपक्षीणत्वात् वाच्यार्थानुपपत्त्यभावेन लक्षणाया असम्भवाच्च व्यञ्जनया अर्थान्तरप्रतीतिः ध्वनिरेवौपम्यपर्य्यवसायी॥ १२॥

अभिस्वददिति।—सः नलः, अर्पितं भीमेन दत्तं, मधुपर्कं कांस्यपात्रस्थ दधिमधुघृतात्मकं त्रिमधुरम्, अभिस्वदत् स्वादितवान्, [स्वादेर्णौ चङ्यपधाह्रस्वः] इति यत्, तत् मधुपर्कस्वादनम्, उदर्कदर्शिनां विवाहोत्तरभाविफलाभिज्ञानाम्, ("उदर्कः फलमुत्तरम्" इत्यमरः) तर्कं कञ्चित् रहस्यं, व्यधात् अकार्षीत्। तं तर्कमेवाह, यत् यतः, एषः नलः, भीमजायाः भैम्याः, अधरमेव मधु माक्षिकं, पास्यन् धास्यन्, अधरमधुपानं करिष्यति इत्यर्थः, तत एव तदा तस्मिन् काले, मिषेण मधुपर्कपानव्याजेन, पुण्याहविधिं कर्मादौ कर्त्तव्यं पुण्याहकर्म एव, अकरोत् विवाहदिनरूपपुण्याहे मधुपर्कपानच्छलेन भाविन्या अधरमधुपानक्रियायाः शुभारम्भं चकारेत्यर्थः। माङ्गल्यकृत्येषु आदौ पुण्याहक्रिया प्रसिद्धा एव। अत्र सापह्नवोत्प्रेक्षा॥ १३॥

वरस्येति।—वरस्य नलस्य, पाणिः परघातकौतुकी शत्रुवधलम्पटः परहिंसालोलुपश्च, वधूकरः भैमीपाणिः, पङ्कजकान्तेः पद्मश्रियः, तस्करः चौरश्च, ["तद्बृहतोः करपत्योः—"

सुराज्ञि तौ तत्र विदर्भमण्डले
ततो निबद्धौ किमु कर्कशैः कुशैः ? ॥ १४ ॥
विदर्भजायाः करवारिजेन यत्
नलस्य पाणेरुपरि स्थितं किल ।
विशङ्क्य सूत्रं पुरुषायितस्य तत्
भविष्यतोऽस्मायि तदा तदालिभिः ॥ १५ ॥
सखा यदस्मै किल भीमभूभुजा
स यत्नसख्याधिगत ददौ भवः ।

इत्यादिना सुट् तलोपश्च] ततः पूर्वापराधात्, एको हिंस्रः अपरस्तस्कर इत्यपराधात् हेतोरित्यर्थः, तौ बधूवरकरौ, शोभनः राजा यस्य तस्मिन् सुराज्ञि राजन्वति, तत्र तस्मिन्, विदर्भमण्डले विदर्भराज्ये, कर्कशैः कुशैः निबद्धौ संयतौ, किमु ? धार्मिकराज्ये दुष्टा बध्यन्ते इति भावः । देशाचारप्राप्तस्य बधूवरयोः कुशसूत्रेण करबन्धनस्य अपराधहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ १४ ॥

विदर्भजाया इति ।—विदर्भजायाः वैदर्भ्याः, करवारिजेन पाणिकमलेन, नलस्य पाणेः उपरि स्थितं किलेति यत्, [भावे क्तः] तत् उपरि अवस्थानं, भविष्यतः पुरुषायितस्य विपरीतसुरते पुरुषवदाचरितस्य, सूत्रते सूच्यते अनेन इति सूत्रं सूचकं, विशङ्क्य विभाव्य, तदा तदालिभिः भैमीसखीभिः, अस्मायि मन्दम् अहासि. [स्मयतेर्भावे लुङ्, चिणि वृद्धया अयादेशः] विपरीतसुरते पुरुषोपरि स्त्रियः शयनेन पुरुषकरोपरि स्त्रीकरः सम्भवति इति पुंभावमुत्प्रेक्ष्य स्मितं कृतम् इति भावः ॥ १५ ॥

अथ एकविंशतिश्लोक्या यौतकदानं वर्णयति, सखेत्यादि ।—सः प्रसिद्धः, भवः भगवान् ईश्वरः, यत्नसख्याधिगतं यत्नेन सह

ददे तदेष श्वशुरः सुरोचितं
नलाय चिन्तामणिदाम कामदम् ॥ १६ ॥
बहोर्दुरापस्य वराय वस्तुनः
चितस्य दातुं प्रतिविम्बकैतवात्।
बभौतरामन्तरवस्थितं दधत्
यदर्थमभ्यर्थितदेयमर्थिने ॥ १७ ॥

यत् सख्यं बन्धुत्वं, तेनाधिगतं प्राप्तं कुबेरमैत्रीलब्धं, कुबेरात् लब्धमित्यर्थः, ("कुबेरस्त्र्यम्बकसखः यक्षराड्" इत्यमरः) यत् चिन्तामणिदाम चिन्तामणिघटितमाल्यं, भीम इति सञ्ज्ञया नाम्ना हेतुना, सखा स्वनामसादृश्यात् मित्रमिति बुद्ध्या इत्यर्थः, ("व्योमकेशो भवो भीमः" इत्यमरः) अस्मै भीमनृपाय, ददौ स्वकीयभीमनामधारणात् बन्धुत्वसूत्रेणेति भावः, सुरोचितं देवतायोग्यं, कामदं कामदुघं, तत् चिन्तामणिदाम, श्वशुरः पत्न्याः पिता, एष भीमभूपतिः, नलाय जामात्रे, ददे ॥ १६ ॥

तत् मणिदामैव वर्णयति, बहोरिति।—यत् चिन्तामणिदाम, वराय दातुं चितस्य राशीकृतस्य, दुरापस्य दुर्लभस्य, बहोः अनेकस्य, [भाषितपुंस्कत्वात् पुंवद्भावः] वस्तुनः पदार्थजातस्य, प्रतिविम्बस्य प्रतिच्छायायाः, कैतवात् मिषात्, अन्तः अभ्यन्तरे, अवस्थितम् अर्थिने याचकाय, अभ्यर्थितः याचितः सन्, देयः देयत्वेन निश्चितः तम् अभ्यर्थितदेयम्, अर्थं वस्तुजातं, दधत् धारयन्निव, बभौतराम् अतिशयेन बभौ, ["किमेत्तिङव्ययघादा—"इत्यादिना आमु-प्रत्ययः] प्रार्थनामात्रेणैव याचकाय तत्तद्वस्तूनां दानार्थं प्रतिविम्बव्याजात् तत्तद्वस्तुजातमन्तर्धारयतीवेति भावः। अत्र सापह्नवोत्प्रेक्षा सा च व्यञ्जकाप्रयोगात् गम्या ॥ १७ ॥

असिं भवान्याः क्षतकासरासुरं
वराय भीमः स्म ददाति भासुरम्।
ददे हि तस्मै धवनामधारिणे
स शम्भुसम्भोगनिमग्नयाऽनया ॥ १८ ॥

अधारि यः प्राङ्महिषासुरद्विषा
कृपाणमस्मै तमदत्त कूकुदः।
अहायि तस्या हि धवार्द्धभाजिना
स दक्षिणार्द्धेन पराङ्गदारणः ॥ १९ ॥

असिमिति।—भीमः क्षतकासरासुरं हतमहिषासुरं, ("लुलापो महिषो वाह-द्विषत्कासरसैरिभाः" इत्यमरः) भासुरं भास्वरं, भवान्याः दुर्गायाः, असिं खड्ग, भवान्या भीमाय दत्तमिति भावः, वराय नलाय, ददाति स्म। किमर्थं दुर्गया अस्मै दत्तः? तत्राह, हि यतः, शम्भुसम्भोगनिमग्नया महिषासुरादिमर्दनानन्तरं निवृत्तरणरागया केवलसुरतसुखासक्तया, अनया दुर्गया, धवस्य स्वप्रियस्य शम्भोः, नामधारिणे भीम इति नामान्तरधराय, इति प्रीतिकरणोक्तिः; ("धवः प्रियः पतिर्भर्त्ता" इत्यमरः) तस्मै भीमभूभुजे, सः असिः, ददे दत्तः, शत्रुवधानन्तरं निष्प्रयोजनकत्वबुद्ध्या इति भावः। [ददातेः कर्मणि लिट्] ॥ १८ ॥

अधारीति।—यः कृपाणः, महिषासुरद्विषा दुर्गया, प्राक् पूर्वम्, अधारि धृतः, तं कृपाणम् असि, कूकुः कन्या, "कूकुरित्युच्यते कन्या" इति स्मरणात्; तां ददातीति कूकुदः कन्याप्रदः भीमः, ("सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः" इत्यमरः) अस्मै नलाय, अदत्त दत्तवान्। दुर्गायाः कृपाणस्य भीमहस्तगतत्वे कारणान्तरमाह—हि यतः, धवस्य प्रियस्य,

उवाह यः सान्द्रतराङ्ककाननः
स्वशौर्य्यसूर्य्योदयपर्वतव्रतम् ।
सनिर्झरः शाणनधौतधारया
समूढसन्ध्यः क्षतशत्रुजासृजा ॥ २० ॥

भीमापराख्यशम्भोरिति यावत्, अर्द्धं वामार्द्धं, भजति प्रविशतीति तद्भाजिना अर्द्धनारीश्वरत्वात् प्रियार्द्धाङ्गप्रविष्टेन, तस्याः दुर्गायाः सम्बन्धिना, दक्षिणार्द्धेन दक्षिणाङ्गेन कर्त्रा, परेषां ससर्गिणामन्येषाम्, अङ्गदारणः गात्रविदारकः, स कृपाणः, अद्यापि मत्याजि, खङ्गसहितदक्षिणार्द्धेन स्वामिशरीरप्रवेशे स्वामिनोऽङ्गविदारणं स्यादिति धिया स परित्यक्तः इति भावः । [ह्रातेः कर्मणि लुङ्, चिणि युगागमः] ॥ १९ ॥

उवाहेति ।—सान्द्रतराः शुष्कत्वादतिशयेन घना इत्यर्थः, अङ्काः कृष्णवर्णरक्तचिह्नानि एव, काननानि अरण्यस्वरूपाणि यस्य सः, खड्गलग्नशुष्करक्तचिह्नानां कृष्णत्वात् तत्र काननत्वारोपणमिति बोध्यम् ; शाणनेन उत्तेजनेन, शाणघर्षणेनेत्यर्थः, धौतया उज्ज्वलीकृतया, धारया निशितमुखेन, सनिर्झरः सप्रवाह', निर्झरयुक्तवत् परिदृश्यमान इत्यर्थः, क्षतेभ्यः प्रहृतेभ्यः, शत्रुभ्यः, जातं निर्गतं, तादृशेन असृजा रक्तेन, कृपाणलग्नेनेति भावः, समूढा धृता, प्रकटिता इत्यर्थः, सन्ध्या प्रातःसन्ध्याकालिकशोभा इत्यर्थः, येन सः तादृशः, सन्ध्याकालीनाकाशस्य रक्तवर्णत्वादिति भावः, यः कृपाणः, स्वशौर्य्यमेव शत्रुहननरूपं शूरत्वमेव, सूर्य्यः तस्य उदयपर्वतः उदयाचलः, तस्य व्रतं नियमं, नित्यसूर्य्योदयकारित्वरूपमित्यर्थः, नित्यमेव शत्रुदमनेन स्वपराक्रमप्रकाशरूपव्रतमिति समुदितार्थः,उवाह वहति स्म । खड्गस्याङ्कादिषु काननत्वाद्यारोपणात् रूपकालङ्कारः ॥२०॥

यमेन जिह्वा प्रहितेव या निजा
तमात्मजा याचितुमर्थिना भृशम्।
स तां ददेऽस्मै परिवारशोभिनीं
करग्रहार्हामसिपुत्रिकामपि ॥ २१ ॥

यदङ्गभूमौ बभतु. स्वयोषिता-
मुराजपत्त्रावलिनेत्रकज्जले।
रणस्थलस्थण्डिलशायितात्रते
गृहीतदीक्षैरिव दक्षिणीकृते ॥ २२ ॥

यमेनेति।—भृशम् अत्यर्थम्, अर्थिना याचकेन, यमेन अन्तकेन, तं भैमम्, आत्मजा भैमीं, याचितुं प्रार्थयितुं, निजा जिह्वा नियतप्राणनाशकत्वात् यमरसना इव स्थिता, इत्युत्प्रेक्षा, या असिपुत्रिका, प्रहिता भीमप्रीत्यर्थं दूतीप्रेरणसमये प्रेषिता, परिवारेण कोशेन परिजनेन च, ("परिवारः परिजने खड्गकोशे परिच्छदे" इति विश्वः) शोभिनीं, करग्रहस्य हस्तेन धारणस्य विवाहस्य च. अर्हां योग्यां, ताम् असिपुत्रिकां छुरिकामपि, तथा असिरूपां कन्याञ्च, ("स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका" इत्यमरः) सः भीमः भूपतिः, अस्मै नलाय, ददे। शस्त्रपुत्त्रिकयोः प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतश्लेषः ॥२१॥

यदिति।—यस्याः असिपुत्रिकायाः, अङ्गभूमौ प्रान्तदेशे, रणस्थलम् एव स्थण्डिलम् अनिम्नोन्नता परिष्कृता भूः, तत्र शेरते इति तच्छायिनः, ["व्रते" इति णिनिः] तस्य भावः तच्छायिता, सा एव व्रत नियमविशेषः तत्र, गृहीतदीक्षैः रणस्थले छुरिकाघातेन मृत्युशय्यायां शयनरूपव्रतदीक्षितैः शत्रुभि-रित्यर्थः, दक्षिणीकृते तादृशव्रतोपदेशिन्यै ऋत्विक्स्वरूपायै असिपुत्रिकायै दक्षिणारूपेण प्रदत्ते इत्यर्थः, स्वयोषितां निज-

पुरैव तस्मिन् समदेशि तत्सुता-
ऽभिकेन यः सौहृदनाटिनाऽग्निना।
नलाय विश्राणयति स्म तं रथं
नृपः सुलङ्घ्याद्रिसमुद्रकापथम् ॥ २३ ॥
प्रसूतवत्ता नलकूवरान्वय-
प्रकाशिताऽस्यापि महारथस्य यत्।

स्त्रीणाम्, उरोजयोः स्तनयोः, पत्रावलिः मृगमदादिरचितपत्र-भङ्गिः नेत्रकज्जलञ्च ते इव, बभतुः विरेजतुः; अतुस्त्रीभिः वैधव्य-वशात् पत्रावलिनेत्रकज्जले परित्यक्ते इति भावः। [भाधातोर्भावे लिटि अतुसादेशः]। कृष्णवर्णयोर्म्मकारिकाप्रान्तदेशयोः स्तनपत्र-वल्लीत्वनेत्रकज्जलत्वाभ्यामुत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ २२ ॥

पुरेति।—तत्सुताऽभिकेन भैमीकामुकेन, ("कामुके कमिताऽनुकः। कम्रः कामयिताऽभीकः कमनः कामनो-ऽभिकः॥" इत्यमरः) अत एव सुहृदो भावः सौहृदं सौहार्दं, [युवादित्वादण् "हृद्भगसिन्ध्वन्ते—" इत्यादिनोभयपदवृद्धिः। अत एव "सौहृददौर्हृदशब्दावपि हृद्भावात्" इति वामनः] तत् नाटयति प्रकाशयतीत्यर्थः, यः तेन सौहृदनाटिना, अग्निना अनलेन, यः रथः, पुरा एव स्वयंवरात् प्रागेव, दूतीप्रेरणसमये एव इत्यर्थः, तस्मिन् भैमे, समदेशि सन्दिष्टः, दत्तः इत्यर्थः, सुलङ्घ्याः सुखेन अतिक्रम्याः, अद्रयः पर्वताः, समुद्राः सागराः, कापथाः उन्नतानतकुत्सितपथाश्च येन तादृशं, ["का पथ्यक्षयोः" इति कोः कादेशः] तम् अग्निदत्तं, रथं नृपः भीमः, नलाय विश्राणयति स्म विततार, ददौ इत्यर्थः। ("विश्राणनं वितरणम्" इत्यमरः) ॥ २३ ॥

प्रसूतवत्तेति।—यत् यस्मात्, अस्यापि महारथस्य महतः

कुबेरदृष्टान्तबलेन पुष्पक-
प्रकृष्टतैतस्य ततोऽनुमीयते ॥ २४ ॥

रथस्य, अन्यत्र—"एको दशसहस्राणि योधयेत् यस्तु धन्विनाम्। अस्त्रशस्त्रप्रवीणश्च विज्ञेयः स महारथः॥" इत्युक्तलक्षण-रथिकविशेषस्य, प्रसूतवत्ता प्रकृष्टसारथिमत्ता, ["सूतः क्षत्ता च सारथिः" इत्यमरः। मत्वन्तत्वात तल्-प्रत्ययः] अन्यत्र —प्रसूतवत्ता प्रजनयितृता, प्रकृष्टपुत्रवत्ता इत्यर्थः, कुबेरवदिति भावः. [प्रपूर्वात् सूतेः क्तवत्वन्तत्वात् तल् प्रत्ययः] अनलेन रथप्रदात्रा अग्निना, कूवरेण युगन्धरेण च, रथस्य युगकाष्ठ-बन्धनस्थानेनेत्यर्थः, ("कूवरस्तु युगन्धरः" इत्यमरः) अन्यत्र—नलकूवरेण तदाख्येन कुबेरपुत्रेण, अन्वयात् योगात्. प्रकाशिता प्रकटिता, ततः कारणात्. एतस्य महारथस्य, कुबेरः एव दृष्टान्तः निदर्शनं, तद्बलेन तत्प्रभावेण, पुष्पकप्रकृष्टता पुष्पकात् प्रकृष्टता वेगाधिक्येनोत्कृष्टता, अन्यत्र—पुष्पकेण विमानविशेषेण, प्रकृष्टता देवतान्तरापेक्षयोत्कृष्टता, अनुमीयते; अयं महारथः पुष्पकप्रकृष्टो भवितुमर्हति प्रसूत-वत्तादिधर्मसहितमहारथत्वात् कुबेरवदिति अनुमातुं शक्य-त्वात् इति भावः। नलकूवरेति पाठे तु—प्रसूतवत्ता प्रकृष्ट-सारथिमत्ता इत्यर्थः, नलेन नैषधेन सह, कूवरस्य रथ-युगन्धरस्य, अन्वयात् सम्बन्धात्, प्रकाशिता नलापेक्षया उत्कृष्टसारथेरभावात् तादृशसारथिमत्त्वेनैवास्य रथस्य पुष्पकापे-क्षया प्रकृष्टत्वमनुमितमिति भावः। अत एवानुमानालङ्कारः, "साध्यसाधननिर्देशस्त्वनुमानमुदीरितम्" इति लक्षणात्। रूप-हेतुत्वेन तर्कानुमानेन वैलक्षण्यं रूपकञ्च प्रसूतवत्तादि-प्रकाशितैः तत्प्रकाशितेति श्लिष्टरूपकं द्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥

महेन्द्रमुच्चैःश्रवसा प्रतार्य्य यत्
निजेन पत्याऽकृत सिन्धुरन्वितम् ।
स तद्ददेऽस्मै हयरत्नमर्पितं
पुराऽनुबद्धुं वरुणेन बन्धुताम् ॥ २५ ॥

जवादवारीकृतदूरदृक्पथः
तथाऽक्षियुग्माय ददे मुदं न यः ।
ददद्दिदृक्षादरदासतां यथा
तथैव तत्पांशुलकण्ठनालताम् ॥ २६ ॥

महेन्द्रमिति ।—सिन्धुः समुद्रः, उच्चैःश्रवसा तन्नामकाश्वेन, महेन्द्रं देवराजं, प्रतार्य्य वञ्चयित्वा, यत् हयरत्नम् उच्चैःश्रवसोऽपि श्रेष्ठमित्यर्थः, निजेन पत्या स्वामिना, वरुणेनेत्यर्थः, अन्वितं दानेन संयुतम्, अकृत वरुणाय ददौ इत्यर्थः, पुरा स्वयंवरात् पूर्वमेव, बन्धुतां बान्धवत्वम्, अनुबद्धुं प्रवर्त्तयितुं, वरुणेन अर्पितं भीमाय दत्तं, तत् हयरत्नं, सः भीमः, अस्मै नलाय, ददे दत्तवान् ॥ २५ ॥

जवादिति ।—अक्षियुग्माय द्रष्टुः दृष्टियुगलाय, दिदृक्षायां दर्शनेच्छायां, यः आदरः आस्था, तस्य दासता वश्यत्वं, ददत् अत्यन्तदिदृक्षामेव सम्पादयन्, यः हयः, जवात् वेगात्, तथा तेन प्रकारेण, अवारीकृतः अर्वाक्कृतः, द्राक् अदूरीकृतः इति यावत्, निर्जलीकृतश्च गम्यते, ("पारावारे परार्वाची तीरे" इत्यमरः) दूरदृक्पथः दूरप्रसारिदृष्टिमार्गः, अश्वदिदृक्षूणां बहुयोजनदूरे प्रेरितदृष्टिपथः इत्यर्थः, येन तथाभूतः सन्, अथवा—वारा वारणं, [णिजन्तात् वृधातोः घञ्] अवारः वारः कृत इति वारीकृतः [अभूततद्भावे च्विः] स न भवतीति अवारीकृतः अप्रतिरोधीकृतः, दूरदृक्पथो येन सः,

दिवस्पतेरादरदर्शिनाऽदरा-
दढौकि यस्तं प्रति विश्वकर्मणा।

तथा च द्रष्टव्यवस्तुना दिदृक्षूणां दूरदृक्पथस्य प्रतिरोधो भवति, किन्तु प्रकृतेऽश्वस्य सवेगगमनादेव दूरदृक्पथस्य प्रतिरोधाभाव इत्यर्थः, यथा मुदं हर्षं, स ददे न ददौ, अश्वस्य सवेगगमनात् द्रष्टॄणां दर्शनावकाशाभावेन नयनतृप्तिर्नाभूत्, अतः केवलं तृष्णामेव वर्द्धयति इति भावः, तथा तेन प्रकारेणैव, तत् तेन अश्वेन, पांशुलः पांशुमान्, अश्वखुरोत्थरजसा धूलियुक्तः, शुष्कश्च, कण्ठनालः यस्य द्रष्टृनेत्रयुग्मस्य वा, तस्य भावः तत्ता तां, ददत् लक्षणया उत्कण्ठितत्वं ददानः, मुदं न ददे, कण्ठशोषकारो कथं मुदं दद्यादिति भावः। अक्षियुग्मस्य पांशुलकण्ठनालत्व नाम दूरोड्डनधूलोधूसरप्रान्तत्वम् उत्कण्ठाचरितत्वञ्च। अजस्रदर्शनीयवेगोऽयमश्व इति तात्पर्य्यम्। अत्र अवारोकृतेति पांशुलकण्ठनालेति शब्दशक्त्या पिपासोः दृष्टिपथे निर्जनोकरणात् शुष्ककण्ठनालत्वकरणाच्च हर्षाजननरूपं वस्तु व्यञ्जनया बोध्यते इति ध्वनिः। अवारोकरणाद्यसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः॥ २६॥

दिवस्पतेरिति।—दिवस्पतेः इन्द्रस्य, दमयन्तोरागिणः इति भावः, ["तत्पुरुषे कृति बहुलम्" इति षष्ठ्या अलुकि कस्कादित्वात् विसर्जनोयस्य सत्वम्] आदरदर्शिना भोमं प्रति समादरं पश्यता, विश्वकर्मणा देवशिल्पिना, तं भोमं प्रति, आदरात् स्वप्रभोरिन्द्रस्य भैम्यामनुरागित्वात् भोमे आदरदर्शनात् स्वस्यापि तत्पितरि भोमे समादरदर्शनमुचितमिति भोमे आदरप्रदर्शनाद्धेतोरित्यर्थः, यः पतङ्गः, अढौकि उपहाररूपेण

तमेकमाणिक्यमयं महोन्नतं
पतद्ग्रहं ग्राहितवान् नलेन सः॥ २७॥
नलेन ताम्बूलविलासिनोज्झितैः
मुखस्य यः पूगकणैर्भृतो न वा।
इति व्यवेचि स्वमयूखमण्डला-
दुदञ्चदुच्चारुणतारुचा चिरात्॥ २८॥

प्रेरितः, [ढौकतेर्गत्यर्थे ण्यन्तात् कर्मणि लुङ्] तं विश्वकर्मदत्तम्, एकमाणिक्यमयम् एकमात्रपद्मरागाख्यमणिनिर्मितं, महती उन्नतिः यस्य तम् अत्युन्नतम्, अत्युत्कृष्टमित्यर्थः, पतत् मुखादिभ्यः स्रवत् ताम्बूलादिकं गृह्णातीति तं पतद्ग्रहं प्रतिग्राहं, "पिकदानी" इति ख्यातं निष्ठ्यूतताम्बूलभाजनमित्यर्थः, ["प्रतिग्राहः पतद्ग्रहः" इत्यमरः। "विभाषा ग्रहः" इति ण-प्रत्ययाभावपक्षे "नन्दिग्रहिपचादिभ्यः—" इत्यादिना अच्-प्रत्ययः] सः भीमः, नलेन ग्राहितवान् अग्राहयत्, नलाय ददौ इत्यर्थः॥ २७॥

नलेनेति।—यः पतद्ग्रहः प्रतिग्राहः, पिकदानी इति ख्यात इत्यर्थः, स्वमयूखमण्डलात् स्वकीयकिरणसमूहात्, उदञ्चन्ती उद्गच्छन्ती, उच्चा महती, या अरुणता अरुणत्वं, रक्तवर्णता इति यावत्, तस्याः रुचा कान्त्या, ताम्बूलविलासिना ताम्बूलप्रियेण, नलेन उज्झितैः निष्ठ्यूतैः, मुखस्य सम्बन्धिभिः पूगकणैः गुवाकशकलैः, भृतः पूर्णः, न वा इति, सन्दिह्य इति शेषः, चिरात् बहुकालेन, व्यवेचि विविक्तः, पूगकणैः भृतः इति निश्चित इत्यर्थः। निश्चयान्तःसन्देहालङ्कारः॥ २८॥

मयेन भीमं भगवन्तमर्चता
नृपेऽपि पूजा प्रभुनाम्नि या कृता ।
अदत्त भीमोऽपि स नैषधाय तां
हरिन्मणेर्भोजनभाजनं महत् ॥ २९ ॥

छदे सदैव च्छविमस्य बिभ्रतां
न केकिनां सर्पविषं प्रसर्पति ।
न नीलकण्ठत्वमधास्यदत्र चेत्
स कालकूटं भगवानभोच्यत ॥ ३० ॥

मयेनेति ।—भगवन्तं भीमम् महादेवम्, अर्चता पूजयता, [अर्चतेर्भौवादिकाल्लटः शत्रादेशः] मयेन तदाख्यदैत्यशिल्पिना, प्रभोः शिवस्य, नाम भीम इति संज्ञा अस्ति यस्मिन् तस्मिन् प्रभुनाम्नि स्वामिनामधारिणि, नृपे भीमेऽपि, या पूजा कृता, उपहारत्वेन यत् मरकतभाजनं दत्तमित्यर्थः, सः भीमः हरिन्मणेः गारुत्मतमणेः सम्बन्धि, मरकतमणिमयमित्यर्थः, भोजनद्रव्यमिश्रितविषनाशयोग्यमिति भावः, महत् भोजनभाजनं भोजनपात्रं, भोजनपात्ररूपामित्यर्थः, तामपि मयकृतपूजामपीत्यर्थः, नैषधाय नलाय, अदत्त ॥ २९ ॥

छदे इति ।—अस्य गारुत्मतभाजनस्य, छविं नीलां कान्तिं, सदा सर्वदा एव, छदे पक्षे, बिभ्रतां दधतां, केकिनां मयूराणां सम्बन्धे, सर्पविषं न प्रसर्पति न तच्छरीरं व्याप्नोति । सः भगवान् ईश्वरः अपि, अत्र गारुत्मतभाजने, कालकूटं हलाहलम्, अभोच्यत चेत् भुञ्जीत यदि, [क्रियातिपत्तौ लृङ् "भुजोऽनवने" इति तङ्] तदा नीलकण्ठत्वं न अधास्यत्, तदभावात् कालकूटविषस्य कण्ठव्यापित्वेन नीलकण्ठत्वं

विरोध्य दुर्वाससमस्खलद्दिवः
स्रजं त्यजन्नस्य किमिन्द्रसिन्धुरः ?।
अदत्त तस्मै स मदच्छलात् सदा
यमभ्रमातङ्गतयेव वर्षुकम् ॥ ३१ ॥

मदान्मदग्रे भवताथवा भिया
परं दिगन्तादपि यात जीवत ।
इति स्म यो दिक्करिणः ! स्वकर्णयोः
विनाऽऽह वर्णस्रजमागतैर्गतैः ? ॥ ३२ ॥

जातमस्येत्यर्थः, यत्सावर्ण्यात् केकिनः विषभयशून्याः तत्पात्रे भोजने किं वक्तव्यम् इति भावः ॥ ३० ॥

विरोध्येति।—अभ्रमातङ्गतया ऐरावतत्वेनेव, ऐरावतत्वहेतुकमिव इत्यर्थः, ("ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः" इत्यमरः) अथवा—अभ्रवत् श्यामवर्णत्वात् जलधरसदृशः मातङ्गः हस्ती, तस्य भावस्तत्ता तयेव तद्धेतुकमिव, मदच्छलात् दानजलस्रावमिषात्, सदा वर्षुकं वर्षणशीलम्, इति सापह्नवात्प्रेक्षा, ["लषपत—" इत्यादिना उकञ्-प्रत्ययः] यं सिन्धुरं, सः भीमः, तस्मै नलाय, अदत्त दत्तवान्, यत्तदोर्नित्यसम्बन्धादत्र स इति पदमूहनीयम्; सः नलसात्कृतसिन्धुरः, दुर्वाससं विरोध्य मालात्यागादेव क्रोधयित्वा, अस्य दुर्वाससः सम्बन्धिनीं, दुर्वाससा इन्द्राय दत्ताम् इन्द्रेणापि ऐरावतकुम्भे स्थापितामित्यर्थः, स्रजं माल्यं, त्यजन् शुण्डया भुवि क्षिपन्, इन्द्रसिन्धुरः इन्द्रगजः, ऐरावतः इत्यर्थः, दिवः स्वर्गात्, अस्खलत् तदभिशापवशात् भ्रष्टः, किम्? स्वदत्तस्रक्त्यागापराधनिमित्तात् दुर्वाससः शापात् दिवश्च्युत ऐरावत एवायं किमित्युत्प्रेक्षा ॥ ३१ ॥

मदादिति।—दिक्करिणः! भो दिग्गजाः! मदात् बलगर्वात्,

अधत्त वीजं निजकीर्त्तये रदौ
द्विषामकीर्त्त्यै खलु दानविप्रुषः ?।
अवश्रमैः कुम्भकुचां शिरःश्रियं
मुदे मदस्वेदवतीमुपास्त यः ? ॥ ३३ ॥

मदग्रे ममाग्रे, भवत योद्धुं तिष्ठत इत्यर्थः, अथवा भिया बलाभाव-जनितभयेन, दिगन्तात् अपि दिक्प्रान्तादेव, दूरादेवेत्यर्थः, परं दूरं, यात गच्छत, जीवत पलायित्वा यथा कथञ्चित् प्राणान् धारयत, सर्वत्र यूयमिति शेषः, यः गजः, इति इत्थं, वर्णस्रजम् अक्षरपङ्क्तिं, विनैव वाग्जालमन्तरेणैवेत्यर्थः, स्वकर्णयोः आगतैर्गतैः यातायातैः, केवलं कर्णसञ्चालनैरेवेत्यर्थः, आह स्म ब्रूते स्म किम् ? इत्यर्थः। गम्योत्प्रेक्षा। ["लट् स्मे" इति भूते लट्, "ब्रुवः पञ्चानामादित—" इत्यादिना णलाहादेशौ] ॥ ३२ ॥

अधत्तेति।—यः गजः, निजकीर्त्तये स्वयशसे, कीर्त्तिप्ररोहायेत्यर्थः, रदौ दन्तौ एव, वीजम् अङ्कुरोद्गमकारणं, तथा द्विषां शत्रूणाम्, अकीर्त्त्यै अयशसे, अकीर्त्तिप्ररोहाय इति भावः, दानविप्रुषः मदविन्दून् एव, वीजम् अधत्त खलु ? धारयमास किम् ? दन्ताभ्यां परेषां विदारणात् निजकीर्त्त्युत्पत्तिरिति तथा मदगन्धेनैव परगजानां भीत्या पलायनात् तेषामकीर्त्त्युत्पत्तिरिति च भावः ; कीर्त्त्यकीर्त्त्योः सितासितत्वात् सितासितयोरेव दन्त-दानकणयोः कीर्त्त्यकीर्त्तिवीजत्वेनोत्प्रेक्षा। किञ्च, कुम्भावेव कुचौ यस्यास्ताम्, अन्यत्र—कुम्भौ इव कुचौ यस्याः तां, मदस्वेदवतीं मदजलरूपघर्मोदकवतीम्, अन्यत्र—मदजलवत् स्वेदवतीमिति सात्त्विकोक्तिः, शिरःश्रियं शिरःशोभां, श्रवसोः कर्णयोः, श्रमैः व्यापारैः, कर्णतालैरेव

न तेन वाहेषु विवाहदक्षिणी-
कृतेषु सङ्ख्यानुभवेऽभवत् क्षमः ।
न शातकुम्भेषु न मत्तकुम्भिषु
प्रयत्नवान् कोऽपि न रत्नराशिषु ॥ ३४ ॥
करग्रहे वाम्यमधत्त यस्तयो:
प्रमाद्य भैम्याऽनु च दक्षिणीकृतः ।
कृतः पुरस्कृत्य ततो नलेन सः
प्रदक्षिणस्तत्क्षणमाशुशुक्षणिः ॥ ३५ ॥

व्यजनवातैरिति भावः, मुदे स्वेदापहरणात् तस्याः हर्षाय, उपास्त असेवत किम् ? इत्युत्प्रेक्षात्रयस्य संसृष्टिः ॥ ३३ ॥

नेति ।—तेन भीमेन, विवाहे दक्षिणीकृतेषु वराय दक्षिणास्वरूपेण दत्तेषु इत्यर्थः, वाहेषु वाजिषु विषये, ("वाजिवाहार्वगन्धर्व—" इत्यमरः) सङ्ख्यानुभवे इयत्तापरिच्छेदे, प्रयत्नवान् उद्‌योगवानपि, कोऽपि जनः, क्षमः शक्तः, न अभवत्, तथा शातकुम्भेषु स्वर्णेषु, ("स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् । तपनीयं शातकुम्भम्" इत्यमरः) न, मत्तकुम्भिषु मदस्राविगजेषु, न, रत्नराशिषु रत्नसमूहेषु च, न, सर्वत्र सङ्ख्यानुभवे क्षमः अभवत् इत्यनुषङ्गः । विवाहकालप्रदत्ताश्वादिषु सङ्ख्यासम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ ३४ ॥

करेति ।—यः आशु शोषितुम् इच्छतीति आशुशुक्षणिः अग्निः, ["अग्निर्वैश्वानरो वह्निः शिखावानाशुशुक्षणिः" इत्यमरः । "आङि शुषेः सनश्छन्दसि" इत्यौणादिकसूत्रेणाङ्पूर्वाच्छुषेर्धातोः सनन्तादनि-प्रत्ययः । अयञ्च शिष्टप्रयुक्तोऽपि भाषायामपीष्यते] तयोः भैमीनलयोः, करग्रहे पाणिग्रहे विषये, वाम्यं वामभावं, वक्रतामिति वामभागवर्त्तित्वमिति चार्थः,

स्थिरा त्वमश्मेव भवेति मन्त्रवाक्
अनेशदाशास्य किमाशु तां ह्रिया ?।
शिला चलेत् प्रेरणया नृणामपि
स्थितिस्तु नाचालि विडौजसाऽपि सा ॥ ३६ ॥

("वामं सव्ये प्रतीपे च" इति विश्वः) अधत्त भैमीकामुकतया पूर्वं प्रतिकूल आसीदित्यर्थः, अनु पश्चात्, वाम्यानन्तरमित्यर्थः, भैम्या प्रसाद्य स्तुत्यादिना प्रसन्नीकृत्य, दक्षिणीकृतश्च अदक्षिणः दक्षिणः कृतः इति दक्षिणीकृतः अनुकूलीकृतः इत्यर्थः, दक्षिणभागवर्त्ती कृतः इत्यर्थश्च, ("दक्षिणः दक्षिणोद्भूतसरलच्छन्दानुवर्त्तिषु। अवामे—" इति विश्वः) ततस्तदनन्तरं, नलेन सः आशुशुक्षणिः, तत्क्षणं सः एव क्षणः यस्मिन् कर्मणि तत् इति क्रियाविशेषणं, सः चासौ क्षणश्चेति [कर्मधारये वाऽत्यन्तसंयोगे द्वितीया] विवाहसमये, पुरस्कृत्य उल्लेखनादिसंस्कारपूर्वकम् अग्रतः कृत्वा च, प्रदक्षिणः अत्यन्तानुकूलः दक्षिणभागवर्त्ती च, दक्षिणभागे वलयाकारेण वेष्टित इति वा, कृतः; पूर्वं प्रतिकूलोऽप्यग्निः प्रार्थनया अनुकूलितः इत्येकोऽर्थः, अग्निप्रदक्षिणीकृत्येत्यादि-शास्त्रार्थोऽनुष्ठितः इत्यपरार्थः ॥ ३५ ॥

स्थिरेति।—त्वम् अश्मा पाषाणखण्ड इव, स्थिरा निश्चला, भव तिष्ठेत्यर्थः, इति मन्त्रवाक् तां दमयन्तीम्, आशास्य स्वाक्षरैः प्रकाश्यां "शिलावत् अचला भव" इति एवंरूपाम् आशिषं वितीर्य्य, ह्रिया हीनोपमाकरणहेतुकलज्जया इवेत्युत्प्रेक्षा गम्या, आशु सपदि, अनेशत् अदृश्यतां गता, किम् ? वर्णानाम् उच्चरितानन्तरप्रध्वंसित्वादिति भावः। [नशेर्लुङि पु[illegible]ादङि "नशिमन्योरलिट्येत्वं वक्तव्यम्" इति एत्वम्] हीनोपमात्वं व्यनक्ति, शिला अश्मा, नृणां मनुष्याणाम्

प्रियांशुकग्रन्थिनिबद्धवाससं
तदा पुरोधा विदधत् विदर्भजाम्।
जगाद विच्छिद्य पटं प्रयास्यतः
नलादविश्वासमिवैष विश्ववित्॥ ३७॥
ध्रुवावलोकाय तदुन्मुखभ्रुवा
निर्दिश्य पत्याऽभिदधे विदर्भजा।

अपि, प्रेरणया व्यापारविशेषेण, चलेत्, तु पुनः, सा दमयन्ती, विडौजसा देवेन्द्रेण अपि, स्थितेः पतिव्रतामार्गात्, न अचालि न चालिता, न चालयितुं शक्तेत्यर्थः, [चलेर्ण्यन्तात् कर्मणि लुङ्] अत्र पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थहेतुकत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः॥ ३६॥

प्रियेति।—तदा तत्काले, विदर्भजां वैदर्भीं, प्रियस्य नलस्य, अंशुके उत्तरीये, ("अंशुकं श्लक्ष्णवस्त्रे स्यात् वस्त्रमात्रोत्तरीययोः" इति मेदिनी) ग्रन्थिना बन्धविशेषेण, निबद्धवाससं ग्रथितांशुकां, विदधत् कुर्वन्, देशाचारप्रामत्वादिति भावः, विश्ववित् सर्वज्ञः, त्रिकालज्ञ इत्यर्थः, एष पूर्वोक्तः, पुरोधाः पुरोहितः, गौतमः इति यावत्, पटं वस्त्र, विच्छिद्य द्वेधा विपाट्य, प्रयास्यतः वने भैमीं परित्यज्य गमिष्यतः, नलात् अविश्वासम् अप्रत्ययं, जगादेव उवाचेव, ज्ञापयामासेवेत्यर्थः, आगाम्यर्थज्ञापनार्थमिवानयोरविच्छेदेनावस्थानार्थं वस्त्राञ्चलद्वयं जग्रन्थेति उत्प्रेक्षा। भारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्याने श्लोकः,—"ततोऽहं वाससश्छित्त्वा विवस्य च परन्तप!। सुप्तामुत्सृज्य वैदर्भीं प्राद्रवद्गतचेतनः॥" इति॥ ३७॥

ध्रुवेति।—ध्रुवावलोकाय दमयन्तीं ध्रुवनक्षत्रप्रदर्शनाय, "विवाहे ध्रुवमरुन्धतीञ्च दर्शयेत्" इति शास्त्रात्; तदुन्मुखभ्रुवा

किमस्य न स्यादणिमाऽचिमाचिकः ?
तथाऽपि तथ्यो महिमाऽऽगमोदितः ॥ ३८ ॥
धवेन साऽदर्शि वधूररुन्धतीं
सतीमिमां पश्य गतामिवाणुताम् ।
कृतस्य पूर्वं हृदि भूपतेः कृते
तृणीकृतस्वर्गपतेर्जनादिति ॥ ३९ ॥

तदुन्मुखो ध्रुवाभिमुखो भ्रूः यस्य तादृशेन, पत्या नलेन, निर्दिश्य ध्रुवं पश्येति आदिश्य, विदर्भजा वैदर्भी, अभिदधे अभिहिता, [कर्मणि लिट्] किं तत् ? इत्याह—अस्य ध्रुवस्य, अणिमा अणुत्वं, क्षुद्रपरिमाणत्वमित्यर्थः, अचिमाचिकः चक्षुः-प्रमाणकः, न स्यात् किम् ? चक्षुषा न लक्ष्यते किमित्यर्थः, तथाऽपि अस्य क्षुद्रपरिमाणवत्त्वे चक्षुष एव प्रमाणत्वे सत्यपीत्यर्थः, आगमोदितः ज्योतिःशास्त्रोक्तः, महिमा महत्ता एव, बृहत्परिमाणत्वमेवेत्यर्थः, तथ्यः प्रामाणिकः, दूरत्वदोषेण अणुत्वग्राहिप्रत्यक्षस्य आगमापेक्षया दुर्बलत्वात् हस्तार्द्धमितचन्द्रप्रत्यक्षवदिति भावः। महदपि दूरात् अणु प्रतीयते इति प्रसिद्धिः ॥ ३८ ॥

धवेनेति ।—पूर्वं विवाहात् प्रागेव, हृदि कृतस्य पतित्वेन मनसि निश्चितस्य, भूपतेः नलस्य, कृते निमित्तं, नलवरणार्थ-मित्यर्थः, [तादर्थ्येऽव्ययम्] तृणीकृतस्वर्गपतेः अगणितमहेन्द्रात्, जनात् त्वत्तः इति यावत्, ["पञ्चमी विभक्ते" इति पञ्चमी] अणुतां सूक्ष्मतां, पातिव्रत्यगुणेन न्यूनताञ्च, गतामिव स्थितां, सतीं साध्वीम्, इमाम् अरुन्धतीम् अरुन्धतीनक्षत्रं, पश्य इति, उक्तेति शेषः, सा वधूः नवोढ़ा भैमी, धवेन भर्त्रा नलेन, अदर्शि दर्शिता, [दृशेर्ण्यन्तादात्मनेपदिनः कर्मणि लुङ् ।

प्रसूनता तत्करपल्लवस्थितै-
रुडुच्छविर्व्योम्नि विहारिभिः पथि।
मुखेऽमराणामनले रदावले-
रभाजि लाजैरनयोज्झितैर्द्युतिः॥ ४०॥
तया गृहीताहुतिधूमपद्धति-
र्गता कपोले मृगनाभिशोभिताम्।

"अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम्" इति अणिकर्त्तुः कर्मत्वम्, अत्र च तस्याभिहितत्वात् न द्वितीया]॥ ३९॥

प्रसूनतेति।—तत्करपल्लवस्थितैः होमार्थं भैम्याः पाणि-किशलयधृतैः इत्यर्थः, लाजैः भृष्टशालिभिः परिवापकापर-पर्य्यायैः, ["लाजाः पुं भूम्नि परिवापके" इति वैजयन्ती) प्रसूनता पुष्पत्वम्, अभाजि प्रापि, तत्सादृश्यं प्राप्तम् इत्यर्थः, लाजा दमयन्तीकरकमले पुष्पवत् परिदृश्यमाना अभूवन् इति निष्कर्षः, [भजतेः कर्मणि लुङ्] अथ अनया वध्वा, उज्झितैः अग्निं लक्ष्यीकृत्य त्यक्तैः, अत एव पथि मध्ये मार्गे, व्योम्नि विहारिभिः व्योमचारिभिः, खेचरैः सद्भिरित्यर्थः, उडुच्छविः नक्षत्रकान्तिः, तत्सदृशशोभा इत्यर्थः, अभाजि, ततश्च अमराणां देवानां, मुखे आस्यभूते, अनले अग्नौ, "अग्निमुखा वै देवाः" इति श्रुतेः; रदावलेः दन्तपङ्क्तेः, द्युतिः शोभा, तत्सदृश-कान्तिरित्यर्थः, अभाजि। अत्र एकस्य लाजद्रव्यस्य क्रमेण करपल्लवाद्यनेकाधारवृत्तित्वकथनात् पर्य्यायभेदः तथा लाजाना प्रसूननक्षत्रदन्तशोभासादृश्याभिदर्शनाभेदः इत्यनयोरङ्गाङ्गि-भावेन सङ्करः॥ ४०॥

तयेति।—तया वध्वा, गृहीता स्वीकृता, आहुतेः लाजा-होमस्य, धूमपद्धतिः धूमरेखा, कपोले गण्डदेशे, मृगनाभिः

ययौ दृशोरञ्जनतां श्रुतौ श्रिता
तमाललीलामलिकेऽलकायिता ॥ ४१ ॥
अपह्नुतः स्वेदभरः करे तयोः
त्रपाजुषोर्दानजलैर्मिलन्मुहुः।
दृशोरपि प्रोद्गतमश्रु सात्त्विकं
घनैः समाधीयत धूमलङ्घनैः ॥ ४२ ॥

कस्तूरी इव शोभते इति मृगनाभिशोभिनी, तस्या भावः तत्ता तां मृगनाभिशोभितां, ["कर्त्तर्य्युपमाने" इति णिनिः। "त्वतलोः" इति पुंवद्भावः] गता प्राप्ता, तथा दृशोः नयनयोः, अञ्जनतां कज्जलतां, ययौ प्राप, तत्सादृश्यं गता इत्यर्थः, तथा श्रुतौ श्रोत्रे, तमालस्य तमालावतंसस्य, लीलां विलासं, श्रिता प्राप्ता, अलिके ललाटे च, ("ललाटमलिकं गोधिः" इत्यमरः) अलकायिता अलकवत् आचरिता, चूर्णकुन्तलत्वं गतेत्यर्थः, [उपमानादाचारक्यङन्तात् कर्मणि क्तः]। अत्रापि एकस्यैव धूमस्य क्रमात् अनेकाधारसम्बन्धात् पर्य्यायः, तदुपजीविनामुत्तरेषां यथायोगमुपमानिदर्शनाभ्यां पूर्ववत् सङ्करः ॥ ४१ ॥

अथानयोस्त्रिभिः सात्त्विकोदयमाह, अपह्नुत इत्यादिभिः। —त्रपाजुषोः लज्जाभाजोः, तयोः वधूवरयोः, करे पाणौ, स्वेदभरः सात्त्विकभावोदयसूचकघर्मजलातिशयः, मुहुः पुनः पुनः, दानजलैः तत्कालोचितदानार्थमुदकैः, मिलन् मिश्रीभवन्, अपह्नुतः आच्छादितः, आत्मानं गोपायितवान् इत्यर्थः, दृशोः अक्ष्णोः अपि, प्रोद्गतम् आविर्भूतं, सात्त्विकं सत्त्वसमुद्भूतम्, अश्रु नेत्रोदकं, घनैः सान्द्रैः, पुञ्जीभूतैरित्यर्थः, धूमलङ्घनैः धूमपीडनैः, समाधीयत समाहितः, परिहृतः इति यावत्। अत्र स्वेदाश्रुणोः

बहूनि भीमस्य वसूनि दक्षिणां
प्रयच्छतः सत्त्वमवेक्ष्य तत्क्षणम्।
जनेषु रोमाञ्चमितेषु मिश्रतां
ययुस्तयोः कण्टककुड्मलश्रियः ॥ ४२ ॥
बभूव न स्तम्भविजित्वरी तयोः
श्रुतिक्रियारम्भपरम्परात्वरा।

सहजयोरागन्तुकदानोदकधर्माभिभवाभ्यां तिरोधानान्मीलन-भेदः, "मीलनं वस्तुना यत्र वस्त्वन्तरनिगूहनम्" इति लक्षणात् ॥ ४२ ॥

बहूनीति।—तयोः वधूवरयोः, कण्टककुड्मलश्रियः पुलकाङ्कुरसम्पदः कर्त्र्यः, बहूनि प्रचुराणि, वसूनि धनानि, दक्षिणां दक्षिणारूपेण, प्रयच्छतः ददतः, भीमस्य सत्त्वं सत्त्वगुणं स्वभावं वा, दानशौण्डीर्य्यमित्यर्थः, अवेक्ष्य दृष्ट्वा, तत्क्षणं तत्काले, [अत्यन्तसंयोगे द्वितीया] रोमाञ्चं पुलकाञ्चितत्वम्, इतेषु गतेषु, जनेषु दर्शकलोकसमूहेषु, मिश्रतां मेलनं, ययुः, दक्षिणादर्शनजन्यविस्मयात् सर्वेषां रोमाञ्चे सति वधूवरयोः सात्त्विकभावोद्भूतानि रोमाञ्चान्यपि तादृशविस्मयोद्भूतत्वेनैव तिरोहितानि इत्यर्थः। पूर्ववदलङ्कारः ॥ ४३ ॥

बभूवेति।—तयोः वधूवरयोः, श्रुतिक्रियाणां वेदोक्तकर्मणाम्, आरम्भपरम्परायां त्वरा उत्तरोत्तरप्रयोगरूपशीघ्रता, स्तम्भस्य सात्त्विकभावोदयजन्यनिष्क्रियाङ्गत्वलक्षणस्य, विजित्वरी विजेत्री, ["इण् नशजिसर्त्तिभ्यः क्वरप्" इति क्वरप्-प्रत्यये "टिड्ढाणञ्" इत्यादिना ङीप्] न बभूव न पपक्कोत् अशक्त इत्यर्थः, श्रुत्युक्तकर्मजातानां शीघ्रसम्पादनेच्छायां सत्यामपि सात्त्विकस्तम्भवशात् तौ वधूवरौ किमपि कर्म

न कम्पसम्पत्तिमलुम्पदग्रतः
स्थितोऽपि वह्निः समिधा समेधितः ॥ ४४ ॥
दमस्वसुः पाणिममुष्य गृह्णतः
पुरोधसा संविदधेतरां विधेः।
महर्षिणेवाङ्गिरसेन साङ्गता
पुलोमजामुद्वहतः शतक्रतोः ॥ ४५ ॥
स कौतुकागारमगात् पुरन्ध्रिभिः
सहस्ररन्ध्रीकृतमीक्षितुं ततः।

शीघ्रं सम्पादयितुं न समर्थौ इति भावः। तथा समिधा इन्धनेन, समेधितः प्रदीपितः, वह्निः अग्निः, अग्रतः स्थितोऽपि कम्पसम्पत्तिं वेपथूद्रेकं, न अलुम्पत् निरोद्धुं न अशक्-दित्यर्थः; समिद्धोऽग्निः शीतजकम्पमेव शमयितुं समर्थः न तु सात्त्विकं कम्पं गाढ़ानुरागविकाराणां दुर्वारवेगत्वादिति तयोः स्तम्भकम्पौ सर्वे ज्ञातवन्त इति भावः। अत्र कर्मत्वरा-समिद्धवह्निरूपकारणसद्भावेऽपि स्तम्भकम्पनिवृत्ति-रूपकार्य्यानुत्पत्तेर्विशेषोक्तिरलङ्कारः, "सत्यां तत्सामग्र्यां तदनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः" इति लक्षणात् ॥ ४४ ॥

दमस्वसुरिति।—दमस्वसुः दमयन्त्याः, पाणिं करं, गृह्णतः आददानस्य, ताम् उद्वहत इत्यर्थः, अमुष्य नलस्य, पुलोमजां शचीम्, उद्वहतः परिणयतः, शतक्रतोः इन्द्रस्य, महर्षिणा आङ्गिरसेन वृहस्पतिना इव, पुरोधसा गौतमेन, विधेः श्रुत्युक्तवैवाहिकानुष्ठानस्य, साङ्गता साङ्गत्वं, समाप्तिरिति यावत्, संविदधेतराम् अतिशयेन सम्पादिता, ["किमेत्तिङव्ययघादा—" इत्यादिना आमु-प्रत्ययः] ॥ ४५ ॥

स इति।—ततः विवाहविधिसम्पादनानन्तरं, सः नलः,

अधात् सहस्राचतनुत्रमित्रता-
मधिष्ठितं यत् खलु जिष्णुनाऽमुना ॥ ४६ ॥
अथाशनाया निरशेषि नो ह्रिया
न सम्यगालोकि परस्परक्रिया।
विमुक्तसम्भोगमशायि सस्पृहं
वरेण वध्वा च यथाविधि त्र्यहम् ॥ ४७ ॥

ईक्षितुं द्रष्टुं, वधूवरविस्रम्भालापमिति शेषः, सहस्ररन्ध्रीकृतम् अनेकच्छिद्रीकृतं, [बहुव्रीहावभूततद्भावे च्विः] कौतुकागारं कुतूहलवर्द्धकं मङ्गलगृहं, पुरन्ध्रिभिः पुरनारीभिः सह, ["वृद्धो यूना" इति ज्ञापकात् सहाप्रयोगे सहार्थे तृतीया] अगात् प्राविशत्, यत् अगारं, जिष्णुना जयशीलेन, अमुना नलेन, जिष्णुना इन्द्रेण इत्यपि गम्यते, अधिष्ठितम् अधिरूढं सत्, सहस्राचतनुत्रमित्रताम् इन्द्रकवचतुल्यताम्, इन्द्रस्य सहस्राक्षैर्दर्शनार्थं सहस्रच्छिद्रीकृतकवचसादृश्यमिति यावत्, अधात् खलु निश्चितं धारयामासेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अथेति।—अथ कौतुकागारप्रवेशानन्तरं, वरेण नलेन, वध्वा दमयन्त्या च, यथाविधि यथाशास्त्रं, त्र्यहं त्रिदिनम्, [अत्यन्त-संयोगे द्वितीया। "तद्धितार्थ—" इत्यादिना समाहारे द्विगुः, "राजाहःसखिभ्यष्टच्" इत्यनेन टच्, "न सङ्ख्यादेः समाहारे" इति अह्नादेशाभावः, "द्विगुरेकवचनम्" इत्येकवचनान्तता "रात्राह्नाहाः पुंसि" इति पुंलिङ्गता] अशनमिच्छतीति अशनाया बुभुक्षा, ["अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्द्धेषु" इति क्यजन्ततया निपातनात् साधुः] नो निरशेषि न निःशेषी-कृता, न पर्याप्तम् अभोजि इत्यर्थः, ह्रिया लज्जया, परस्पर-क्रिया अन्योऽन्यचेष्टा, सम्यक् यथेच्छं, न आलोकि न

कटाक्षणाज्जन्यजनैर्निजप्रजाः
क्वचित् परीहासमचीकरत्तराम्।
धराऽप्सरोभिर्वरयात्रयाऽऽगता-
नभोजयत् भोजकुलाङ्कुरः क्वचित्॥ ४८॥

वीक्षिता, तथा विमुक्तसम्भोगं सम्भोगपराङ्मुखं यथा तथा, सस्पृहं साभिलाषम् एव, अशायि शयितं, [भावे लुङ्]। यथाह आपस्तम्बः,—"त्रिरात्रमुभयोरधःशय्या ब्रह्मचर्य्यमक्षारलवणाशित्वञ्च तयोः शय्यामन्तरेण दण्डोपलिप्तवाससा सूत्रेण परिवीतयोरवस्थानत्वम्" ॥ ४७॥

कटाक्षणादिति।—भोजकुलाङ्कुरः भोजवंशकुमारः दमः, क्वचित् कस्मिंश्चित् प्रदेशे, निजाः प्रजाः स्वजनान्, ["हृक्रोरन्यतरस्याम्" इति अण्यन्तकर्त्तुः कर्मत्वम्। "प्रजा स्यात् सन्ततौ जने" इत्यमरः] कटाक्षणात् कटाक्षकरणात्, कटाक्षसङ्केतेन इत्यर्थः, [कटाक्षयतेः "तत्करोति—"इति ण्यन्ताद्भावे ल्युट्] जन्यजनैः वरपक्षीयस्निग्धजनैः सह, ("जन्याः स्निग्धाः वरस्य ये" इत्यमरः) परीहासं द्रवम्, उपहासमिति यावत्, ("द्रवकेलिपरिहासाः" इत्यमरः। "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्" इति दीर्घः] अचीकरत्तराम् अतिशयेन कारयामास, [करोतेर्णौ लुङि चङ्, सन्वद्भावादभ्यासस्य दीर्घः, "किमेत्तिङव्ययघादा—" इत्यादिना आमु-प्रत्ययः] तथा क्वचित् कस्मिंश्चित् प्रदेशान्तरे, वरस्य यात्रया गमनेन उत्सवेन वा, ("यात्रा तु यापनेऽपि स्यात् गमनोत्सवयोः स्त्रियाम्" इति मेदिनी) सह आगतान् उपस्थितान्, जनानिति शेषः, धराऽप्सरोभिः क्षितिसुन्दरीभिः करणैः, अभोजयत् भोजयामास, तत्काले परिहासकरणसौकर्य्यादिति भावः। ["निगरण-

स कश्चिदूचे रचयन्तु तेमनो-
पहारमत्राङ्ग! रुचेर्यथोचितम्।
पिपासतः काश्चन सर्वतोमुखं
तवार्पयन्तामपि काममोदनम्॥ ४९॥

चलनार्थेभ्यश्च" इति परस्मैपदं, "गतिबुद्धि—" इत्यादिना अणिकर्त्तुः कर्मत्वम्]॥ ४८॥

तात्कालिकमेव परीहासं बहुधा वर्णयति, स इत्यादि।— सः दमः, कश्चित् वरपक्षीयं कमपि जनम्, ऊचे उवाच, किमिति? अङ्ग! भोः!, अत्र अस्मिन् प्रदेशे, काश्चन का अपि, स्त्रियः इति शेषः, पिपासतः तृष्यतः, [पिबतेः सनन्तात्लटः शत्रादेशः] तव सर्वतोमुखम् उदकं, ("कबन्ध-मुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम्" इत्यमरः) तथा रुचेः अभिलाषस्य, यथोचितम् अनुरूपं, तेमनस्य निष्ठानापराख्यस्य व्यञ्जनस्य, ("स्यात् तेमनन्तु निष्ठानम्" इत्यमरः। "तेमनं व्यञ्जने क्लेदे" इति हेमचन्द्रः) उपहारं समर्पणं, रचयन्तु कुर्वन्तु, तथा कामं यथेष्टम्, ओदनम् अन्नमपि, अर्पयन्तां प्रयच्छन्तु इति। रहस्यपक्षे—अत्र आसु परिवेशिकासु मध्ये, काश्चन का अपि स्त्रियः, अङ्गरुचेः आसामङ्गसौन्दर्यदर्शन-जन्याभिलाषवतः, ते तव, यथोचितं यथायोग्यं, मनः अपहरतीति मनोऽपहारं स्वाङ्गप्रदर्शनेन मनोहरणं, रचयन्तु कुर्वन्तु, तथा पिपासतः मुखचुम्बनेच्छोः, तव कामस्य स्मरस्य, मोदनं हर्षकारकम्, उद्बोधकमिति यावत्, मुखम् आस्यं, सर्वतः सर्वथा इत्यर्थः, सम्पूर्णभावेनेति यावत्, अर्पयन्ताम् इत्यूचे इत्यन्वयः। अत्रोभयोरप्यर्थयोर्विवक्षितत्वेन प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतिश्लेषः॥ ४९॥

मुखेन तेऽत्रोपविशत्वसाविति
प्रयाच्य स्पृष्टानुमतिं खलाऽहसत्।
वराङ्गभाग स्वमुखं मतोऽमुना
स हि स्फुटं येन किलोपविश्यते ॥ ५० ॥
युवामिमे मे स्वितमे इतीरिणः
गले तथोक्ता निजगुच्छमेकिका।
न भास्यदस्तुच्छगलो वदन्निति
न्यधत्त जन्यस्य ततः पराऽऽक्षिपत् ॥ ५१ ॥

मुखेनेति।—हे जन्य! अत्र अस्यां पङ्क्तौ, असौ अयं जनः, ते तव, मुखेन साम्मुख्येन वक्त्रेण च, [अधिकरणे साधनत्वनिर्देशः] सम्मुखे इत्यर्थः, उपविशतु आस्तां, [प्रार्थनायां लोट्] भोजनार्थमिति शेषः, इति प्रयाच्य प्रार्थ्य, स्पृष्टानुमतिं श्लिष्टार्थमबुद्ध्वा "मुखेनोपविशतु" इति स्पृष्टा प्रदत्ता, अनुमतिः सम्मतिर्येन तं तादृशं कृताङ्गीकारं, कञ्चित् जन्यमिति शेषः, खला काचित् धूर्त्ता स्त्री, अहसत् परिजहास। किमिति? येन वराङ्गेण, उपविश्यते आस्यते किल, सः वराङ्गभागः गुह्यप्रदेशः, ("वराङ्गो मूर्द्धगुह्ययोः" इत्यमरः) अमुना जनेन, स्फुटं स्पष्टं यथा तथा, स्वमुखं मतः हि स्ववक्त्रमदृशत्वेन अनुमतः इत्यर्थः, मुखोपवेशनाङ्गीकारो नान्तरीयकः सिद्धः इति भावः। अत्रापि पूर्ववत् श्लेषः ॥ ५० ॥

युवामिति।—इमे युवां भवत्यौ, मे मम, स्वितमे अतिशयेन स्वियौ, अन्यापेक्षया प्रियतमे इत्यर्थः, ["नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्" इति विकल्पात् ह्रस्वः] इति ईरिणः एवंवादिनः, [ईरतेर्णिनिः] जन्यस्य कस्यचित् वरसखस्य, गले कण्ठे, तथा उक्तप्रकारेण, उक्ता कथिता, एकैव एकिका तयोः अन्यतरा

नलाय बालव्यजनं विधुन्वती
दमस्य दास्या निभृतं पटेऽर्पितात्।
अहासि लोकैः सरटात् पटोज्झिनी
भयेन जङ्घायतिलङ्घिरंहसः॥ ५२॥

स्त्री, ["प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्य—" इति इकारः] हे जन्य! अदः इदं, युवाम् इमे मे स्थितमे इति वचः इति यावत्, वदन् कथयन्, त्वमिति शेषः, तुच्छगलः रिक्तकण्ठः, हारशून्यकण्ठः सन् इत्यर्थः, न भासि न शोभसे, इति, उक्तेति शेषः, गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः; निजम् आत्मीयं, गुच्छं द्वात्रिंशद्यष्टिकहारं, ("हारभेदा यष्टिभेदात् गुच्छगुच्छार्द्ध-गोस्तनाः" इत्यमरः) न्यधत्त निदधे, ततः गुच्छनिधानानन्तरं, परा अपरा स्त्री तु, अद्धः मे मे इति अयुक्तं शब्दमित्यर्थः, वदन् छगलः छागः, न भासि? न प्रतीयसे? अपि तु आत्मानं छगलमेव स्वीकरोषि, इति आक्रुषत् आचकर्ष, [क्रुषेस्त्रीदादिकात्लङ्। "स्तभच्छागवस्तच्छगलका अजे" इत्यमरः]। अत्रापि पूर्ववत् श्लेषः॥ ५१॥

नलायेति।—नलाय बालव्यजनं चामरं, विधुन्वती कम्पयन्ती, चामरेण नलं वीजयन्ती इत्यर्थः, काचित् स्त्रीति शेषः, दमस्य दमयन्तीभ्रातुः, दास्या परिचारिकया, निभृतं निगूढं यथा तथा, पटे अर्पितात् विसृष्टात्, अत एव जङ्घायतिलङ्घिरंहसः जङ्घाया ऊर्द्धभागाक्रमिवेगात्, वेगेन जङ्घामारोहत इत्यर्थः, सरटात् कृकलासात्, ("सरटः कृकलासः स्यात्" इत्यमरः) भयेन पटोज्झिनी वस्त्रत्यागिनी, विवस्त्रा सतीत्यर्थः, लोकैः जनैः, अहासि परिहसिता॥ ५२॥

पुरःस्थलाङ्गूलमदात् खला वृषी-
मुपाविशत् तत्र ऋजुर्वरद्विजः ।
पुनस्तमुत्थाप्य निजामतेर्वदा-
ऽहसच्च पश्चात्कृतपुच्छतत्प्रदा ॥ ५३ ॥
स्वयं कथाभिर्वरपक्षसुभ्रुवः
स्थिरीकृतायाः पदयुग्ममन्तरा ।
परेण पश्चान्निभृतं न्यधापय-
द्दृदर्शं चादर्शतलं हसन् खलः ॥ ५४ ॥

पुरःस्थेति ।—खला काचित् धूर्त्ता स्त्री, वृषीम् आसनं, ("व्रतीनामासनं वृषी" इत्यमरः । तस्य टीकायां "ब्रुवन्तः सीद-न्त्यस्यामिति पृषोदरादित्वात् साधु । अतसी वृसी मांसी स्वसृ नामेति चन्द्रगोमी दन्त्येष्वपि पठति") पुरःस्थलाङ्गूलं पुरोभागस्थ-पुच्छं यथा तथा, अदात् दत्तवती, वरद्विजायेति शेषः, [ददाते-र्लुङि "गातिस्थाघुपा—" इत्यादिना सिचो लुक्] तत्र तस्यां वृष्याम्, ऋजुः सरलः, अकुटिलबुद्धिरित्यर्थः, तस्याः कौतुक-चातुर्य्यमजानन्निति भावः, वरद्विजः वरपक्षीयः कश्चित् ब्राह्मणः, उपाविशत् उपविष्टः, पुनः अनन्तरं, निजामतेः स्वाज्ञानस्य, वदतीति वदा अज्ञानात् मया वैपरीत्येनासनं दत्तमिति-वादिनीत्यर्थः, [पचाद्यच् । "वदो वदावदो वक्ता" इत्यमरः । सा खलेति शेषः, तं द्विजम्, उत्थाप्य उत्तोल्य, पश्चात्कृतपुच्छां तां वृषीं प्रददातीति पश्चाद्देशस्थापितलाङ्गूलासनप्रदा सती, [प्रदेति प्रपूर्वाद्ददातेः कर्मोपपदात् "प्रे दा ज्ञः" इति क-प्रत्ययः] अहसत् जहास च, पुच्छस्य सम्मुखस्थत्वे द्विजस्य प्रकाशित-सिंहनत्वप्रतीतिः, पृष्ठत उपस्थाने पशुत्वप्रतीतिश्चेति भावः ॥ ५३ ॥

स्वयमिति ।—खलः कश्चित् धूर्त्तः, स्वयम् आत्मना,

अथोपचारोद्धुरचारुलोचना-
विलासनिर्वासितधैर्य्यसम्पदः ।
स्मरस्य शिल्पं वरवर्गविक्रिया
विलोककं लोकमहासयन् मुहुः ॥ ५५ ॥

कथाभिः इष्टालापैः, स्थिरीकृतायाः तत्कथाश्रवणासक्तत्वेन निश्चलीकृतायाः, वरपक्षसुभ्रुवः वरयात्रसम्बन्धिन्याः कस्याश्चित् स्त्रियाः, पदयुग्मम् अन्तरा पादयुगलस्य अन्तराले, ["अन्तराऽन्तरेण युक्ते" इति द्वितीया] परेण पुरुषान्तरेण प्रयोज्येन, पश्चात् पृष्ठतः, निभृतं निगूढ़ यथा तथा, आदर्शनलं दर्पणम्, उत्तानीभूतदर्पणमित्यर्थः, न्यधापयत् निधापयामास, हसन् ददर्श च; वराङ्गप्रतिविम्बदर्शनात् हासः इति भावः ॥ ५४ ॥

अथेति।—अथ अनन्तरम्, उपचारेषु सेवाकार्य्येषु, उद्धुरा उदूढभारा, तत्परा इत्यर्थः, ["ऋक्पूर—" इत्यादिना समासान्तः] तथाविधानां चारुलोचनानां मनोज्ञनयनानां, स्त्रीणामिति शेषः, विलासैः कटाक्षपातादिभिः साधनैः, निर्वासिता निष्कासिता, धैर्य्यसम्पत् येन तादृशस्य, स्मरस्य कन्दर्पस्य, शिल्प सृष्टिः, स्मरकृता इत्यर्थः, तादृशविलासैर्निर्वासिता धैर्य्यसम्पत् आत्मदमनसामर्थ्यं याभिस्तादृश्यः इति वरवर्गविक्रियाया विशेषणं वा ; वरवर्गस्य जन्यजनसमूहस्य, विक्रियाः वक्ष्यमाणस्मरविकाराः कर्त्त्र्यः, विलोककं तद्विकारद्रष्टृजनं, मुहुः अहासयन्, परिचारिकाविलासदर्शनादेव जन्यजनस्य जनहासकरः स्मरविकारो जातः इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

तिरोवलद्वक्त्रसरोजनालया
स्मिते स्मित यत् खलु यूनि बालया।
तया तदीये हृदये निखाय तत्
व्यधीयतासम्मुखलक्ष्यवेधिता॥ ५६॥

कृतं यदन्यत् करणोचितत्यजा
दिदृक्षु चक्षुर्यदवारि बालया।
हृदस्तदीयस्य तदेव कार्मुके
जगाद वार्त्तामखिला खले खलु॥ ५७॥

तिर इति।—तिरोवलन् तिर्य्यक्प्रेरयन्, वक्त्रसरोजनालः मुखकमलमृणालः, कण्ठ इति यावत्, यया तादृशया, तिर्य्यक् परिवर्त्तितकन्धरया, बालया कयाचित् युवत्या, यूनि कस्मिंश्चित् तरुणे, स्मिते स्मितवति सति, [कर्त्तरि क्तः] यत् स्मितं खलु हसितं किल, लज्जया पराङ्मुखीभूय यत् हास्यमकारि इत्यर्थः, [भावे क्तः] तया बालया, तदीये हास्यकारियुव-सम्बन्धिनि, हृदये चेतसि, तत् स्मितं, निखाय गाढ़ प्रवेश्य, असम्मुखस्य अनभिमुखं, पार्श्वदेशावस्थितमिति यावत्, यत् लक्ष्यं वेध्य, तद्वेधिता तद्वेधित्व, तस्या इति शेषः, व्यधीयत विहिता, तत् स्मितं तस्य पार्श्वावस्थितलक्ष्यवेधो शरो जातः इत्यर्थः॥ ५६॥

कृतमिति।—करणोचितं क्रियार्हं, त्यजतीति तादृशया करणोचितत्यजा कर्त्तव्यमकुर्व्वत्या इत्यर्थः, [त्यजेः क्विप्] बालया पूर्व्वोक्तया तरुण्या, अन्यत् अकर्त्तव्यं, यत् कृतम् अनुष्ठितं, तथा दिदृक्षु दर्शनोत्सुकं, चक्षुः स्वदृष्टिः, यत् अवारि वारितं, द्रष्टव्यात् परावर्त्तितमित्यर्थः, तदेव अकार्य्यकरणचक्षुर्निवारणरूपद्वयमेव, तदीयस्य बाला-सम्बन्धिनः, हृदः हृदयस्य, अखिलां समग्रां, वार्त्तां

जलं ददत्याः कलितानतेर्मुखं
व्यवस्यता साहसिकेन चुम्बितुम्।
पदे पतद्वारिणि मन्दपाणिना
प्रतीक्षितोऽन्येक्षणवञ्चनक्षणः॥ ५८॥

वृत्तान्तं, खले धूर्त्ते, इङ्गितदर्शनादभिप्रायज्ञानचतुरे इति यावत्, कामुके विषये, जगाद खलु तस्मै निःसंशयम् उवाच इत्यर्थः, अकर्त्तव्यकरणरूपेङ्गितेन बालाया अन्यासक्त-चित्तता, दर्शनप्रवृत्तचक्षुःपरावर्त्तनेङ्गितेन तस्या लज्जायाः प्रकाशनात् धूर्त्तो मयि आसक्ता लज्जिता चेयमिति विवेद इति भावः॥ ५७॥

जलमिति।—जलं ददत्या आवर्जयन्त्याः, अत एव कलिता कृता इत्यर्थः, आनतिः ऊर्द्धदेहस्य अवनमनं यया तादृश्याः जलदानार्थं न्युब्जीकृतशरीराया इत्यर्थः, कस्याश्चित् स्त्रिया इति शेषः, मुखं चुम्बितुं व्यवस्यता उद्युञ्जानेन, [व्यवस्यतेर्लटः शत्रादेशः] अत एव मन्दपाणिना जलग्रहणे श्लथहस्तेन, सहसा बलात्कारेण वर्त्तते यः स तेन, अथवा, सहसा अविवेचनेन कृतं यत् तत् साहसं, तत्र प्रवृत्तः साहसिकः तेन साहसिकेन अविमृश्यकारिणा इत्यर्थः, ["ओजःसहोऽम्भसा वर्त्तते" इति ठक्] केनचित् कामुकेनेति शेषः, पदे स्वीयचरणे, पतत् श्लथहस्तात् विगलत्, वारि यस्मिन् तस्मिन् सति, चुम्बनौत्सुक्यात् स्वीयचरणोपरि शिथिलहस्तात् जले विगलति सतीत्यर्थः, अन्येक्षणवञ्चनक्षणः परदृष्टिवञ्चनसमयः, तत्रत्य-जनान्तराणां विषयान्तरे दृष्टिप्रेरणावसरः इत्यर्थः, प्रतीक्षितः अपेक्षितः इत्यर्थः; कामान्धाः किं न कुर्वन्तीति भावः॥ ५८॥

युवानमालोक्य विदग्धशीलया
स्वपाणिपाथोरुहनालनिर्मितः।
श्लथोऽपि सख्या परिधिः कलानिधौ
दधावहो! तं प्रति गाढ़बन्धताम्॥ ५९॥

नतभ्रुवः स्वच्छनखानुबिम्बन-
च्छलेन कोऽपि स्फुटकम्पकण्टकः।
पयो ददत्याश्चरणे भृशं चतः
स्मरस्य वाणैः शरणे न्यविक्षत॥ ६०॥

युवानमिति।—विदग्धशीलया प्रगल्भस्वभावया, कयाचित् तरुण्येति शेषः, युवानं कमपि तरुणम्, आलोक्य दृष्ट्वा, कलानिधौ कलानां शिल्पानां, चतुःषष्टिप्रकारगीतवाद्यादि-रूपाणामित्यर्थः, निधौ आधारभूतायां, सख्यां सहचर्य्याम्, अन्यत्र—सख्यां सखीरूपे, कलानिधौ चन्द्रे, ("कला शिल्पे विधोरंशे" इत्यभिधानात्) स्वपाणिपाथोरुहनालाभ्यां निजभुज-रूपपद्मनालाभ्यां, निर्मितः कृतः, उक्तयुवकालिङ्गनाभिलाषरूप-निजभावसूचनार्थमिति भावः, परिधिः परिवेष्टनं, सखीपरिरम्भ इति यावत्, अन्यत्र—परिधिः परिवेषः, श्लथः शिथिलः सन्नपि, तं युवानं प्रति, गाढ़बन्धतां सुदृढ़ालिङ्गनतामिति यावत्, दधौ पुपोष, तस्य यूनः गाढालिङ्गनसुखं तस्मादभूदित्यर्थः, अहो! सख्यालिङ्गनात् तस्य यूनः गाढ़ालिङ्गनसुखोत्पादेन कार्य्य-कारणयोर्वैयधिकरण्यात् शिथिलालिङ्गनात् विरुद्धस्य गाढ़-बन्धत्वस्योत्पादाच्च आश्चर्य्यम्। अत एवासङ्गतिविषमालङ्कारयोः सङ्करः, "कार्य्यकारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्गतिः। विरुद्धकार्य्यस्यो-त्पत्तिः" इति च लक्षणात्। अत्र रतिरहस्योक्तिः,—"उत्सङ्ग-सङ्गताऽपि प्रियसख्यां विविधविभ्रमं तनुते। भावादङ्गमतं शिशुमालिङ्गति चुम्बति ब्रूते च॥" इति॥ ५९॥

मुखं यदस्मायि विभज्य सुभ्रुवा
ह्रियं यदालम्ब्य नतास्यमासितम्।
अवादि वा यन्मृदु गद्गदं युवा
तदेव जग्राह तदाप्तिलग्नकम् ॥ ६१ ॥

नतेति।—स्मरस्य कामस्य, बाणैः शरैः, भृशम् अत्यर्थं, क्षतः पीडित इव, अत एव स्फुटौ व्यक्तौ, कम्पकण्टकौ सात्त्विकवेपथुरोमाञ्चौ यस्य तादृशः, ("रोमाञ्चेऽपि च कण्टकः" इत्यमरः) कोऽपि युवा, पयः दुग्धं जलं वा, ददत्याः परिवेषयन्त्याः, नतभ्रुवः कस्याश्चित् स्त्रियाः, स्वक्रमनखेषु शुभ्र-चरणनखरेषु, अनुबिम्बनच्छलेन प्रतिबिम्बव्याजेन, चरणे पादे एव, ["पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्" इत्यमरोक्तेश्चरणे इति द्वितीयाद्विवचनान्तम्, "अभिनिविशः" इति कर्मसञ्ज्ञा] शरणे रक्षयितारौ, रक्षयितृरूपे चरणे इत्यर्थः, ("शरणं गृह-रक्षित्रोः" इत्यमरः) न्यविक्षत प्रविष्टः। अत्र सापह्नवोत्प्रेक्षा, व्यञ्जकाप्रयोगात् गम्या। ["नेर्विशः" इति लुङि तङ्, "शल इगुपधादनिटः क्सः" इति अनिटश्च्लेः क्सादेशः] ॥ ६० ॥

मुखमिति।—सुभ्रुवा सुवङ्किमभ्रूशालिन्या, कयाचित् योषिता इति शेषः, मुखं विभज्य कुटिलीकृत्य, किञ्चित् विकृत्येत्यर्थः, यत् अस्मायि हसितं, [स्मयतेर्भावे लुङि चिणि वृद्ध्यायादेशौ] तथा ह्रियं लज्जाम्, आलम्ब्य आश्रित्य, यत् नतास्यं नम्रमुखं यथा तथा, आसितं स्थितम्, [आसेर्भावे क्तः] तथा मृदु अनुच्चैः, गद्गदम् अस्पष्टाक्षरं, यत् अवादि वा उदितञ्च, [वदेः कर्मणि लुङ्] युवा पूर्वोक्तस्तरुणः, तदेव तच्चेष्टात्रयमेव, तदाप्तौ तस्याः प्राप्तौ, लग्नकं प्रतिभुवं, तत्प्राप्ति-

विलोक्य यूना व्यजनं विधुन्वती-
मवाप्तसत्त्वेन भृशं प्रसिष्विदे ।
उदस्तकण्ठेन मृषोष्मनाटिना
विजित्य लज्जा ददृशे तदाननम् ॥ ६२ ॥

स तत्कुचस्पृष्टकचेष्टदोलिता-
चलद्दलाभव्यजनानिलाकुलः ।
अवाप नानानलनालशृङ्खला-
निबद्धनीडोद्भवविभ्रमं युवा ॥ ६३ ॥

विषये "जामिन" इत्याख्यप्रतिनिधिस्वरूपमित्यर्थः, जग्राह मेने, तादृशानुरागप्रकाशनात् इयं मयि गाढ़ानुरक्ता अत एव सुलभेति निश्चिकायेति भावः ॥ ६१ ॥

विलोक्येति।—व्यजनं तालवृन्तक, विधुन्वतीं चालयन्तीं, काञ्चित् स्त्रियमिति शेषः, विलोक्य दृष्ट्वा, अवाप्तसत्त्वेन उद्रिक्तसात्त्विकभावेन, यूना केनचित् तरुणेन, भृशम् अत्यर्थं, प्रसिष्विदे स्विन्नं, सञ्जातसात्त्विकभावेनाभावि इत्यर्थः ; [स्विद्यतेर्भावे लिट्] मृषोष्मनाटिना मृषा मिथ्या, उष्माणं स्वेदकारणं ग्रीष्मादिकं, नाटयति अभिनयतीति तादृशेन सात्त्विकभावोत्थस्वेदगोपनार्थं मिथ्या सन्तापादिकं प्रकाशयतेत्यर्थः, अत एव उदस्तकण्ठेन उन्नीतेन सता, तेन यूनेति शेषः, लज्जा विजित्य विसृज्येत्यर्थः, तदाननं तस्याः वदनं, ददृशे दृष्टं, व्यजनपवनापेक्षयेति भावः। [दृशेः कर्मणि लिट्] अत्र आगन्तुकेन घर्मस्वेदेन सहजसात्त्विकस्वेदगूहनान्मीलनालङ्कारः ; "मीलनं वस्तुना यत्र वस्त्वन्तरनिगूहनम्" इति लक्षणात् ॥६२॥

स इति।—सः पूर्वोक्तः, युवा, तस्याः व्यजनं विधुन्वत्याः स्त्रियः, कुचयोः स्तनयोः, स्पृष्टमेव स्पृष्टकं घर्षणं, तदेव चेष्टा

अवच्छटा काऽपि कटाक्षणस्य सा
तथैव भङ्गी वचनस्य काचन ।
यया युवभ्यामनुनाथने मिथ:
क्षणोऽपि दूतस्य न शेषित: श्रम: ॥ ६४ ॥

कुचस्पर्शनरूपव्यापारविशेष: यस्या: तादृश्या:, दोर्लताया: बाहुवल्ल्या:, चलद्दल: कम्पमानपत्रम् इव, आभातीति चलद्दलाभं चञ्चलपत्रसदृशम इत्युत्प्रेक्षा ; लताया: पत्रेण भवितव्यत्वादिति भाव: ; तादृशस्य, व्यजनस्य तालवृन्तस्य, अनिलेन तच्चालनज-वायुना, आकुल: विवश:, तत्कुचालिङ्गिभुजसन्दर्शनजन्यभाव-विशेषेण चञ्चल: सन्नित्यर्थ:, नानानलनालेन नानाविधतृण-काण्डेन, या शृङ्खला निगड:, बन्धनहेतुत्वात् तन्निर्मितशृङ्खल-मित्यर्थ:, तया निबद्धस्य संयतस्य, नोडोद्भवस्य पक्षिण:, ("शकुन्तिपक्षिशकुनि: नोडोद्भवा गरुत्मन्त:" इत्यमर:) विभ्रमं तत्सदृशविलासम्, अवाप प्राप, तत्कुचालिङ्गिभुजसन्दर्शनेन कामातुरतया तदालिङ्गितुकामोऽपि सर्वजनसमक्षं यथेष्टं चेष्टितुमशक्त: सन् शृङ्खलाबद्धपक्षिविभ्रममिवानुबभूवेति निष्कर्ष: ॥ ६३ ॥

अवच्छटेति।—सा तात्कालिकीत्यर्थ:, काऽपि अनिर्वच-नीया, कटाक्षणस्य कटाक्षकरणस्य, अपाङ्गदर्शनस्य इति यावत्, ["तत् करोति—" इति णयन्तात् ल्युट्] अवच्छटा भङ्गी परम्परा वा, तथा वचनस्य परस्परभाषणस्य, काचन एव काऽप्येव, भङ्गी वक्रोक्त्यादिरूपा इत्यर्थ:, जाता इति शेष: ; यया कटाक्षणच्छटया वचनभङ्ग्या च कर्त्र्या, युवभ्या युवत्या यूना च, ["पुमान् स्त्रिया" इत्येकशेष:] मिथ: अनुनाथने परस्परप्रार्थने, [नाथतेर्याचनार्थत्वात् ल्युट्] दूतस्य वार्त्ता-

पपौ न कश्चित् क्षणमास्यमीलितं
जलस्य गण्डूषमुदीतसम्मदः।
चुचुम्ब तत्र प्रतिबिम्बितं मुखं
पुरःस्फुरन्त्याः स्मरकार्मुकभ्रुवः॥ ६५॥
हरिन्मणेर्भोजनभाजनेऽर्पिते
गताः प्रकोपं किल वारयात्रिकाः।
भृत न शाकैः प्रवितीर्णमस्ति वः
त्विषेदमित्थं हरितेति बोधिताः॥ ६६॥

वहस्य, कृशः अल्पोऽपि, श्रमः प्रयासः, न शेषितः शेषतया न रक्षित इत्यर्थः, स्वयमेव तत्कार्य्यकारित्वात् परस्परमिलनार्थं दूती नापेक्षित इति भावः॥ ६४॥

पपाविति।—उदीतसम्मदः सञ्जातहर्षः, कश्चित् युवा, पुरःस्फुरन्त्याः पुरोवर्त्तिन्याः, स्मरस्य कार्मुके धनुषी इव भ्रुवौ यस्याः तादृश्याः, कस्याश्चित् जलदात्र्याः इति शेषः, आस्येन मुखेन, मीलित मिश्रित, मुखस्य प्रतिबिम्बयुक्तमिति भावः, जलस्य गण्डूषं पानार्थं करधृतं गण्डूषितजलमित्यर्थः, क्षण क्षणमात्रं, गण्डूषे जलदानकाले इति यावत्, न पपौ न पीतवान्, अन्यथा प्रतिबिम्बादिकार्य्यायोगादिति भावः, किन्तु तत्र जले, प्रतिबिम्बितं प्रतिफलितं, तस्या मुखं चुचुम्ब चुम्बितवान्॥ ६५॥

हरिदिति।—हरिन्मणेः मरकतोपलस्य, भोजनभाजने भोजनपात्रे, मरकतमणिनिर्मितभोजनपात्रे इत्यर्थः, अर्पिते पुरतः स्थापिते सति, प्रकोपम् अतिरोषं, गताः प्राप्ताः, अतिशयेन रुष्टा इत्यर्थः, पत्रभाजनभ्रान्त्येति भावः, वरयात्रा प्रयोजनम् एषामस्तीति वारयात्रिकाः वरेण सह समागताः, [“प्रयोजनम्”

ध्रुवं विनीतः स्मितपूर्ववाक् युवा
किमप्यपृच्छन्न विलोकयन् मुखम्।
स्थिता पुरः स्फाटिककुट्टिमे वधूं
तदङ्घ्रियुग्मावनिमध्यबद्धदृक्॥ ६७॥

इति ठक्] वः युष्माकं सम्बन्धे, पवितीर्णं दत्तम्, इदं भोजनभाजनं, शाकैः "शेगुन" इत्याख्यतरुविशेषपत्रैः, ("शाको द्वीपान्तरेऽपि च। शक्तौ तरुविशेषे च पुमान् हरितकेऽस्त्रियाम्॥" इति मेदिनी) भृतं कृतं, निर्मितमित्यर्थः, न अस्ति न भवति, किन्तु हरिता हरितया, हरिद्वर्णयेत्यर्थः, ("पालाशो हरितो हरित्" इत्यमरः) त्विषा स्वकान्त्या, एवम् इत्थं, शाकपत्रनिर्मितभाजनमिति वो भ्रान्तिरिति भावः, इति बोधिताः विज्ञापिताः। अत्र कल्पितसादृश्यान्मरकतभाजनेषु पत्रभाजनभ्रान्तिनिबन्धनात् भ्रान्तिमदलङ्कारः॥ ६६॥

ध्रुवमिति।—युवा कोऽपि तरुणः, पुरः अग्रे, स्फाटिके स्फटिकमये, कुट्टिमे निबद्धभूमौ, स्थिता तिष्ठन्तीं, वधूं कामपि सीमन्तिनीं, तस्याः वध्वा एवेत्यर्थः, अङ्घ्रियुग्मस्य पादद्वयस्य. अवनिः आधारभूतभूभागः, तस्याः मध्ये अन्तरालभूभागे, तस्याः पादद्वयाधारभूतभूम्योरन्तराले इत्यर्थः, बद्धदृक् दत्तदृष्टिः सन्, तत्सङ्क्रान्ततद्वराङ्गप्रतिविम्बाकृष्टदृष्टिः सन्नित्यर्थं, मुखं न विलोकयन् अधोदर्शनार्थं मुखं न पश्यन्, [नञर्थस्य नञ्शब्दस्य सुप्सुपेति समासः] विनीतः ध्रुव साधुरिव, स्मितपूर्वा वाक् यस्य सः तादृशः सन् ईषद्धास्यपूर्वकमित्यर्थः, किमपि यत् किञ्चित्, अपृच्छत् जिज्ञासितवान्। अत्र यूनः स्त्रीसम्भाषणे पादावलोकनेन मुखानवलोकनधर्मयोगात् विनीतत्वोत्प्रेक्षा॥ ६७॥

अमी लसद्वाष्पमखण्डिताखिलं
वियुक्तमन्योऽन्यममुक्तमार्दवम्।
रसोत्तरं गौरमपीवरं रसा-
दभुञ्जतामोदनमोदनं जनाः॥ ६८॥

वयोवशस्तोकविकस्वरस्तनीं
तिरस्तिरश्चुम्बति सुन्दरे दृशा।
स्वयं किल स्रस्तमुरःस्थमम्बरं
गुरुस्तनी क्षीणतराऽपराऽऽदधे॥ ६९॥

अमी इति।—अमी जनाः जन्यजनाः, लसन् प्रकाशमानः, उद्गच्छन्नित्यर्थः, वाष्पः धूमायमानोष्मा यस्य तादृशम् ईषदुष्णमित्यर्थः, अखण्डितम् अभग्नम्, अखिलं स्वरूपम्, आकृतिरिति यावत्, यस्य तादृशम्, अन्योऽन्यं परस्परं, वियुक्तम् असंश्लिष्ट, तथाऽपि अमुक्तमार्दवम् अकठिनं, सुकोमलमित्यर्थः, रसोत्तरं स्वादुभूयिष्ठ, गौरं शुभ्रम्, अपीवरम् अस्थूलं, सूक्ष्ममित्यर्थ, आमोदनम् आह्लादजनकं, सुगन्धम् इत्यर्थः, ओदनम् अन्नं, रसात् रागात्, अभुञ्जत अखादन्। सार्थकविशेषणत्वात् परिकरः॥ ६८॥

वय इति।—सुन्दरे रूपसम्पन्ने, वरपक्षीये कस्मिंश्चित् पुंसि इति शेषः, वयोवशेन बाल्ययौवनयोः सन्धिरूपवयोऽधीनतया, स्तोकविकस्वरस्तनीम् ईषदुद्भिन्नकुचमण्डलां, काञ्चित् बालामिति शेषः, तिरस्तिरः दृशा तिरश्चीनदृष्ट्या, वक्रकटाक्षेणेत्यर्थः, चुम्बति साग्रहं पश्यति सतीत्यर्थः, गुरुस्तनी पृथुस्तनी, अपरा अन्या, काचित् स्त्रीति शेषः, क्षीणतरा अतिशयेन क्षीणा लज्जिता, अतिशयलज्जिता सतीत्यर्थः, क्षुद्रस्तन्यां बालिकायामनुरागदर्शनात् पृथुस्तन्यां स्वस्या तस्याकचित्वबुद्ध्या

यदादिहेतुः सुरभिः समुद्भवे
भवेत् तदाज्यं सुरभि ध्रुवं ततः।
वधूभिरेभ्यः प्रवितीर्य्य पायसं
तदोघकुल्यातटसैकतं कृतम्॥ ७०॥

—तिमन्नत्वं युक्तमिति भावः, [कृधातोः "कालात्" इति तरप्, "नुदविद—" इत्यादिना पक्षे निष्ठानत्वं, "तसिलादिष्वा-कृत्वसुचः" इति पुंवद्भावः] स्वयमात्मनैव, स्रस्तं गलितं, किल इति अलीके, स्वस्थानात् भ्रष्टमिव जातमित्यर्थः, इति उरःस्थं वक्षःस्थितम, अम्बरं वसनम, उत्तरीयमित्यर्थः, आदधे स्वेच्छया स्वस्थानादपसारितं कृत्वा पुनराच्छादनार्थं यथास्थानं निदधे। क्षुद्रस्तनौ प्रति हृदयावरणसङ्केतं स्वकीयहृदयावरणनिधानेन ज्ञापयामास अथवा अहं पीवरस्तनी तवोपभोगक्षमेति बुद्ध्या स्तनयुगं दर्शयामासेति भावः॥ ६९॥

यदिति।—यत् यस्मात् कारणात्, समुद्भवे उत्पत्तौ, सुरभिः गौः, सुगन्धिः पदार्थश्च, ("सुरभिर्वाच्यवत् सौम्ये सुगन्धौ गोषु योषिति" इति यादवः) आदिहेतुः मूलकारणं, ततः कारणात्, तत् आज्यं घृतं, सुरभि सुगन्धि, भवेत्, "कारणगुणाः कार्य्यगुण-मारभन्ते" इति सुरभिसूतस्य सुरभित्वं युक्तमिति भावः, ध्रुवमित्युत्प्रेक्षायाम्; वधूभिः परिवेष्ट्रीभिः, एभ्यः जन्यजनेभ्यः, पायसं परमान्नं, पयसि संस्कृतमन्नमित्यर्थः, ["परमान्नन्तु पायसम" इत्यमरः। "संस्कृतं भक्षाः" इत्यण्-प्रत्ययः।] प्रवितीर्य्य दत्त्वा, परिवेष्येत्यर्थः, तस्य सुरभ्याज्यस्य, ओघः प्रवाहः एव, कुल्या कृत्रिमसरित्, तस्याः तटे तीरदेशे, सैकतं सिकतामयं पुलिनं, कृतं रचितमिति रूपकं, ["देशे लुबिलचौ च" इति सिकताशब्दादण्-प्रत्ययः] प्रदत्तपायसोपरि

यदप्यपीता वसुधालयैः सुधा
तदप्यदः स्वादु ततोऽनुमीयते।
अपि क्रतूपर्बुधदग्धगन्धिने
स्पृहां यदस्मै दधते सुधाऽन्धसः॥ ७१॥
अबोधि नो ह्रीनिभृतं मदिङ्गितम्?
प्रतीत्य वा नाट्टतवत्यसाविति?।
लुनाति यन्: स्म धियं कियद्गता
निवृत्य बालाऽऽदरदर्शनेषुणा॥ ७२॥

निक्षिप्तघृतधाराप्रवाहेण द्विधा विभक्तं पायसं शुक्लत्वात् घृतमभितः घृतकुल्यातटसैकतमिव विरेजे इति भावः॥ ७०॥

यदपीति।—यदपि यद्यपि, वसुधालयैः भूनिलयैः, मनुष्यादिभिरित्यर्थः, सुधा अमृतम्, अपीता न पीता, तदपि तथाऽपि, अपीतत्वेऽपीत्यर्थः, अदः आज्यं, ततः सुधातोऽपि, स्वादु मधुरम्, अनुमीयते तर्क्यते, यत् यतः, सुधा एव अन्धः अन्नं येषां ते सुधाऽन्धसः देवाः, क्रतूपर्बुधदग्धगन्धिने यज्ञाग्निप्लुष्ट-गन्धवते, अस्मै आज्याय, स्पृहाम् इच्छां, दधते कुर्वते इत्यर्थः, ["स्पृहेरीप्सितः" इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी] अस्माक-मुभयानुभवाभावेऽपि अमृतभोजिनामपि विशिष्टप्रवृत्ति-लिङ्गेन तदुभयरसतारतम्यानुमानं सुकरमित्यर्थः। अग्निदग्धत्वेन विकृतगन्धमपि घृतम् अमृतादपि स्वादुरसं किमुत सौरभ-युक्तमिति भावः। अनुमानन्तु घृतममृतादपि स्वादु अमृताशानां देवानां विशिष्टेच्छाविषयत्वादिति अत्रानुमाना-लङ्कारः॥ ७१॥

अबोधीति।—असौ बाला स्त्री, ह्रीनिभृतं लज्जानिगूढं, मदिङ्गितं सभ्रूभङ्गदर्शनादिना मम हृद्गतभावं, नो अबोधि? न

न राजिका-राढमभोजि तत्र कै-
र्मुखेन सीत्कारकृता दधद्दधि।
धुतोत्तमाङ्गैः कटुभावपाटवा-
दकाण्डकण्डूयितमूर्द्धतालुभिः ? ॥ ७३ ॥

अज्ञासीत् ? [बुध्यतेः कर्त्तरि लुङि तङ्, "दीपजन—" इत्यादिना चलेश्चिणादेशः] वा अथवा, प्रतीत्य बुद्ध्वाऽपि, न आदृतवती अनभिप्रेतत्वात् तत् न गणितवती, इत्येवंरूपां, यूनः तरुणस्य कस्यचित्, धियं संशयबुद्धिं, कियत् कतिचित् पदानि, गता चलिता अपि, निवृत्य प्रत्यावृत्य, आदरदर्शनं सरागदृष्टिः, यद्वा—दरदर्शनम् ईषद्दृष्टिः, लज्जया सङ्कोचपूर्णदृष्टिरिति यावत्; ("ईषदर्थे दराव्ययम्" इति मेदिनी) तद्रूपेण इषुणा बाणेन, लुनाति स्म चिच्छेद; एतावतैव यूनः अनुरागाभावशङ्काशङ्कुरुद्धृत इति भावः॥ ७२॥

नेति।—तत्र भोजनसमये, कैः जनैः, दधद्दधि दधिवत्, दध्ना संस्कृतम् इत्यर्थः, राजिकाराढं राजसर्षपनिष्पन्नं, सर्षपचूर्णसंयुक्तं व्यञ्जनमित्यर्थः, ("अथो राजसर्षपः। क्षवः क्षुधाऽभिजननी राजिका कृष्णिकाऽऽसुरी" इति यादवः) कटुभावपाटवात् कटुत्वसामर्थ्यात्, कटुरसातिरेकादित्यर्थः, धुतोत्तमाङ्गैः कम्पितमस्तकैः, तथा अकाण्डे असमये, भोजनसमये मस्तककण्डूयनस्य स्मार्त्तवचननिषिद्धत्वात् भोजनसमयः कण्डूयनस्य असमय इति भावः, कण्डूयितं मूर्द्धतालु मूर्द्धानः तालूनि च यैः तादृशैः सद्भिः, सीत्कारकृता ससीत्कारेण, मुखेन वक्त्रेण, न अभोजि ? न अखादि ? सर्वैः एवंकुर्वद्भिरपि अभोजि इत्यर्थः। स्वभावोक्तिरलङ्कारः॥ ७३॥

वियोगिदाहाय कटूभवत्त्विषः
तुषारभानोरिव खण्डमाहृतम् ।
सितं मृदु प्रागथ दाहदायि तत्
खलः सुहृत्पूर्वमिवाहितस्ततः ॥ ७४ ॥

नवौ युवानौ निजभावगोपिनौ
अभूमिषु प्राक् प्रहितभ्रमिक्रमम् ।
दृशोर्विभक्तः स्म यदृच्छया किल
त्रिभागमन्योऽन्यमुखे पुनः पुनः ॥ ७५ ॥

वियोगीति।—वियोगिनां प्रियवियुक्तानां, दाहाय सन्तापाय, कटूभवन्त्यः तीक्ष्णीभवन्त्यः, त्विषः प्रभाः यस्य तादृशस्य, तुषारभानोः चन्द्रस्य, खण्डं शकलम्, आहृतम् आनीतम् इव स्थितम् इत्युत्प्रेक्षा ; सितं शुभ्रं, प्रभूतदधिसंयोगादिति भावः, तत् राजसर्षपमिश्रं व्यञ्जनं, पूर्वम् आदौ, सुहृत् आप्तः, ततः पश्चात्, कार्य्यकाले इत्यर्थः, अहितः अनाप्तः, खलः दुर्जन इव, इत्युपमा, प्राक् आदौ, स्पर्शकाले इत्यर्थः, मृदु कोमलम्, अथ पश्चात्, मुखे प्रक्षेपानन्तरमित्यर्थः, दाहदायि कटुरसातिरेकात् जिह्वादेर्दाहकारि, बभूव इति शेषः ॥ ७४ ॥

नवाविति।—नवौ बाल्ययौवनयोः सन्धौ वर्त्तमानौ, अत एव निजभावगोपिनौ लज्जावशात् स्वाभिप्रायं स्पष्टमप्रकाशयन्तौ, युवानौ युवतिश्च युवा च तौ, ["पुमान् स्त्रिया" इत्येकशेषः] प्राक् प्रथमम्, अभूमिषु अन्यविषयेषु, दर्शनायोग्येषु इत्यर्थः, [नञर्थेन नञ्समासः] प्रहितभ्रमिक्रमं कृतसञ्चारप्रकारं, विषयान्तरेषु इतस्ततः प्रवर्त्तितम् इत्यर्थः, दृशोः नयनयोः, त्रिभागं तृतीयभागम्, अपाङ्गदर्शनम् इत्यर्थः, ["वृत्तिविषये सङ्ख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वम्" इति कैयटः] पुनः पुनः वारं वारम्, अन्योऽन्यस्य

व्यधुस्तमां ते मृगमांससाधितं
रसादशित्वा मृदु तेमनं मनः।
निशाधवोत्सङ्गकुरङ्गजैरदः
पलैः सपीयूषरसैः किमश्रपि ?॥ ७६॥
परस्पराकूतजदूतकृत्ययो-
रनङ्गमाराङ्गमपि त्वयां प्रति।

परस्परस्य, मुखे वदने, यदृच्छया किल अनिच्छयैव, किल इत्यलीके, इच्छापूर्वकमेव इत्यस्य तात्पर्य्यम्; त्रिधत्तः स्म निचिक्षिपतुरित्यर्थः, आदौ ह्रिया विषयान्तरदर्शन-व्याजादेव अन्योऽन्यमुखम् अपाङ्गदृष्ट्या पुनः पुनर्ददृशतुरिति चक्षुःप्रीत्याख्या प्रथमावस्थैषा॥ ७५॥

व्यधुस्तमामिति।—ते जन्याः, मृगमांसेन हरिणमांसेन, साधितं निष्पादितं, मृदु कोमलं, तेमनं व्यञ्जनं, ("तेमनं व्यञ्जने क्लेदे" इति हेमचन्द्रः) रसात् रागात्, साग्रहमित्यर्थः, अशित्वा आस्वाद्य, अदः इदं तेमनं, निशाधवस्य निशापतेः इन्दोः, उत्सङ्गे क्रोड़े, यः कुरङ्गः मृगः, तज्जैः तत्सम्बन्धिभिः, अत एव सपीयूषरसैः अमृतद्रवमिश्रितैः, पलैः मांसैः, अश्रपि किम् अपाचि किम्? [पाकार्थात् श्रा-धातोः ण्यन्तात् कर्मणि लुङ्, घटादित्वात् मित्त्वात् ह्रस्वः] इति मनो मतिं, व्यधुस्तमाम् अतिशयेन विदधुः, इत्युत्प्रेक्षितवन्तः इत्यर्थः। [दधातेर्लुङि "तिङश्च" इति तमप्-प्रत्ययः, ततः "किमेत्तिङ-व्ययघादा—" इति आमु-प्रत्ययः]॥ ७६॥

परस्परेति।—परस्परस्य आकूतात् अभिप्रायावेदकनयनादि-चेष्टाविशेषात्, जातं निर्वृत्तं, दूतकृत्यं सम्भोगसम्प्राप्तिविषयक-प्रश्नोत्तरपरिज्ञानरूपं दौत्यकार्य्यं ययोः तादृशयोः, संज्ञाभिरेव

निमेषणेनैव कियच्चिरायुषा
जनेषु यूनोरुदपादि निर्णयः ॥ ७७ ॥
अहर्निशा वेति रताय पृच्छति
क्रमोष्णशीतान्नकरार्पणात् विटे।
ह्रिया विदग्धा किल तन्निषेधिनी
न्यधत्त सन्ध्यामधुरेऽधरेऽङ्गुलिम् ॥ ७८ ॥

कृतसमागमनिश्चययोरित्यर्थः, यूनोः कयोश्चित् तरुणयोः स्त्रीपुंसयोः, अनङ्गं कामम्, आराद्धुं सेवितुं, रन्तुमित्यर्थः, क्षणं कालं प्रति, निर्णयोऽपि निश्चयोऽपि, समागमकालनिर्द्धारणमपीत्यर्थः, जनेषु जनमध्ये एव, कियच्चिरायुषा किञ्चिद्दीर्घकालावस्थायिना, निमेषणेनैव नयननिमीलनेन एव, साधारणनिमेषकालापेक्षया किञ्चिदधिककालव्यापिना नेत्रमुद्रणकरणेनैवेत्यर्थः, उदपादि उत्पन्नः, [उत्पद्यतेः कर्त्तरि लुङ् "चिण् ते पदः" इति चिण्] एतेषु निद्रितेष्वेव आवयोः समागमः भवेत् इति कालनिश्चयोऽपि नेत्रनिमीलनरूपसंज्ञयैव कृतः इति भावः ॥ ७७ ॥

अहरिति।—विटे कस्मिंश्चित् कामुके, क्रमेण पर्य्यायानुसारेण, उष्णशीतयोः अन्नयोः भोज्यद्रव्ययोः उपरि, करार्पणात् हस्तस्थापनात्, तद्रूपसङ्केतविशेषादित्यर्थः, रताय सम्भोगाय, अहः सूर्य्यसम्पर्केण उष्णोपलक्षितं दिनं वा कालः? निशा वा चन्द्रसम्पर्केण शैत्योपलक्षिता निशा वा कालः? इति एवं, पृच्छति जिज्ञासमाने सति, विदग्धा चतुरा, तदभिप्रायाभिज्ञेत्यर्थः, ह्रिया लज्जया, किल तत् कालद्वयं, निषेधतीति तन्निषेधिनी तन्निवारिका सती, सन्ध्यामधुरे सन्ध्यावत् मनोहरे, सन्ध्यारुणवर्णे इत्यर्थः, अधरे ओष्ठे, अङ्गुलिं न्यधत्त

कियत्त्यजन्नोदनमानयन् कियत्
करस्य पप्रच्छ गतागतेन याम्।
अहं किमेष्यामि? किमेष्यसीति? सा
व्यधत्त नम्रं किल लज्जयाऽऽननम्॥ ७९॥

यथाऽऽमिषे जग्मुरनामिषभ्रमं
निरामिषे चामिषमोहमूहिरे।
तथा विदग्धैः परिकर्मनिर्मितं
विचित्रमेते परिहस्य भोजिताः॥ ८०॥

स्थापयामास, सव्यामवर्णाधरस्पर्शेन आवयोः सव्यामसमये समागमः इति सूचयामास इत्यर्थः। स्त्रिया स्त्रोभिरङ्गुल्या अधरमाक्रम्यते इति प्रसिद्धम्॥ ७८॥

कियदिति।—कियत् किञ्चित्, ओदनम् अन्नं, त्यजन् भोजनपात्रैकदेशे अपसारयन्, कियत् किञ्चिच्च ओदनम्, आनयन् तत्रैव स्वं प्रति आकर्षन्, पूर्वोक्तः विटः इति शेषः, करस्य पाणेः, गतागतेन ओदनस्यापसारणार्थमाकर्षणार्थञ्च याताyाताभ्यां, [विप्रतिषिद्धञ्चानधिकरणवाचि इति वैभाषिको द्वन्द्वे एकवद्भावः] किम् अहम् एष्यामि? त्वां प्रति इति शेषः, किं एष्यसि वा? त्वं मां प्रति इति शेषः, इति यां तरुणीं, पप्रच्छ जिज्ञासयामास, सा स्त्री, लज्जया किल किलेत्यलीके, वस्तुतः तज्जिज्ञासितोत्तरदानार्थमेव इति भावः, आननं मुखं, नम्रम् अवनतं, व्यधत्त कृतवती, शिरोऽवनतिसंज्ञया त्वमेव मां प्रति आगच्छ इति सूचितवती इति भावः॥ ७९॥

यथेति।—एते जन्याः, यथा येन प्रकारेण, आमिषे मांसे, अनामिषम् अमांसम्, इति भ्रमं भ्रान्तिं, जग्मुः प्रापुरित्यर्थः, यथा च निरामिषे अनामिषे, आमिषमोहं मांसभ्रमञ्च,

नखेन कृत्वाऽधरसन्निभां निभात्
युवा मृदुव्यञ्जनमांसफालिकाम्।
ददंश दन्तैः प्रशशंस तद्रसं
विहस्य पश्यन् परिवेषिकाऽधरम्॥ ८१॥

अनेकसंयोजनया तदा कृतं
निकृत्य निष्पिष्य च तादृगर्जनात्।
अमी कृताकालिकवस्तुविस्मयं
जना बहु व्यञ्जनमभ्यवाहरन्॥ ८२॥

ऊहिरे प्राप्नुवन्ति स्म, तथा तेन प्रकारेण, विदग्धैः परिहास-निपुणैः, पाचकैरिति शेषः, परिकर्मणा तत्तद्भोज्यसंस्कारक-द्रव्यविशेषेण, निर्मितं निष्पादितम्, अत एव विचित्रम् आश्चर्यं, भोज्यवस्तु इति शेषः, परिहस्य आमिषदानकाले निरामिषपरिवेषणरूपं, निरामिषदानकाले च आमिष-परिवेषणरूपं परिहासं कृत्वा, भोजिताः भोजनं कारिताः॥ ८०॥

नखेनेति।—युवा कश्चित् तरुणः, मृदोः कोमलस्य, व्यञ्जन-मांसस्य तेमनीभूतमांसस्य, फालिकां खण्डिकां, निभात् भक्षण-व्याजात्, नखेन नखरद्वारा, सञ्छिद्य इति भावः, अधरसन्निभां परिवेषिकाधराकारां, कृत्वा विधाय, परिवेषिकायाः भोज्य-प्रदात्र्याः, अधरं निम्नोष्ठं, पश्यन् अवलोक्य, विहस्य हसित्वा, दन्तैः ददंश दष्टवान्, तस्य रसं स्वादं, प्रशशंस अहो अमृतकल्पमिति तुष्टाव चेत्यर्थः; तदधरबुद्ध्या इति भावः॥८१॥

अनेकेति।—तदा भोजनकाले, अमी जनाः भोक्तारः, अनेकेषां बहूनां संस्कारकद्रव्याणां, संयोजनया मेलनेन, तथा निकृत्य छित्त्वा, निष्पिष्य पिष्ट्वा च, अर्जनात् वस्त्वन्तरसादृश्य-

पिपासुरस्मीति विबोधिता मुखं
निरीक्ष्य बाला सुहितेन वारिणा।
पुनः करे कर्त्तुमना गलन्तिकां
हसात् सखीनां सहसा न्यवर्त्तत ॥ ८३ ॥

सम्पादनात् हेतोः, तादृक् तादृशं, विचित्रमित्यर्थः, कृतं निष्पादितं, यथा कृतः सम्पादितः, आकालिकेषु अकालभवेषु, तत्कालदुर्लभेषु इत्यर्थः, वस्तुषु पदार्थेषु, विस्मयः अद्भुतता येन तत् तादृशं, बहु अनेकं, व्यञ्जनं शाकमांसादिकम्, अभ्यवाहरन् अभुञ्जत ॥ ८२ ॥

पिपासुरिति।—वारिणा जलेन, सुहितेन तृप्तेन इत्यर्थः, ["सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः" इत्यमरः। शेषार्थे षष्ठी "पूरणगुण—" इत्यादिना समासनिषेधः] केनचित् यूना इति शेषः, मुखं बालिकाया वदनं, निरीक्ष्य अवलोक्य, पिपासुः पातुम् इच्छुः, अस्मि भवामि, इति विबोधिता विज्ञापिता, बाला तरुणी, निगूढाभिप्रायपरिज्ञानमूढा काचिदप्रौढ़ा इति भावः, पुनः गलन्तिकां कर्करीं, जलदानपात्रमित्यर्थः, ("कर्कर्य्यालुर्गलन्तिका" इत्यमरः) करे हस्ते, कर्त्तुमनाः धर्त्तुकामा सती, ("पृषोदरादीनि" इत्यादौ "तुंकाममनसोरपि" इति कारिकातो मकारलोपः] सखीनां सहचरीणां, हसात् हास्यात्, ["स्वनहसोर्वा" इति विकल्पादप्-प्रत्ययः] सहसा झटिति, न्यवर्त्तत निवृत्ता, जलेन तृप्तस्याप्यस्य कर्मविशेषमनुपादाय केवलं "पिपासुरस्मि" इति कथनेन बालिकाया अस्या अधरमेव पिपासुरयमिति तद्वाक्यतात्पर्य्यमवधार्य्य सखीनां हास्यात् बाला तदाशयं परिज्ञाय जलपरिवेषणव्यापाराद्विरतेति भावः ॥ ८३ ॥

युवा समादित्सुरमत्रगं घृतं
विलोक्य तत्रैणदृशोऽनुबिम्बनम् ।
चकार तन्नीविनिवेशितं करं
बभूव तच्च स्फुटकण्टकोत्करम् ॥ ८४ ॥

प्रलेहजस्नेहकृतानुबिम्बनां
चुचुम्ब कोऽपि श्रितभोजनस्थलः ।
मुहुः परिस्पृश्य कराङ्गुलीमुखैः
ततोऽनुरक्तैः स्वमवापितैर्मुखम् ॥ ८५ ॥

युवेति ।—युवा कश्चित्तरुणः, अमत्रगं पात्रगतं, ("सर्वमावपन भाण्डं पात्रामत्रञ्च भाजनम्" इत्यमरः) घृतं समादित्सुः ग्रहीतुमिच्छुः सन्, [ददातेः सनन्ताद्-प्रत्ययः, "सनि मीमा—" इत्यादिना इसादेशे अभ्यासलोपः] तत्र घृते, एणदृशः मृगाक्ष्याः, परिवेषिकायाः इति शेषः, अनुबिम्बनं प्रतिबिम्बं, विलोक्य दृष्ट्वा, करं स्वकीयहस्तं, तस्य स्त्रीप्रतिबिम्बस्य, नीव्यां कटिवस्त्रबन्धने, निवेशितं स्थापितं, चकार कृतवान्, तत् प्रतिबिम्बञ्च, स्फुटं व्यक्तं, कण्टकोत्करं पुलकप्रकरं यस्य तादृशं, बभूव सञ्जातं, स्वीयनीविग्रन्थिमोचनाभिप्रायप्रकटनार्थं स्वप्रतिबिम्बनीविसविधे तदीयकरार्पणं दृष्ट्वा तस्य स्वसम्भोगाभिप्रायं परिज्ञाय तस्मिन्ननुरागात् सा पुलकिता अभूत् तत एव तत्प्रतिबिम्बमपि पुलकितं बभूवेति भावः ॥ ८४ ॥

प्रलेहजेति ।—कोऽपि युवा, श्रितभोजनस्थलः प्राप्तभोजनप्रदेशः सन्, प्रलेहजस्नेहे लेह्यद्रव्यजातस्नेहरसे, कृतानुबिम्बनां प्राप्तप्रतिबिम्बां, प्रतिबिम्बितामित्यर्थः, परिवेषिकाम् इति शेषः, मुहुः वारं वारं, परिस्पृश्य स्पृष्ट्वा, अङ्गुल्यग्रैरिति भावः, ततः

अराधि यन्मीनमृगाजपत्रिजैः
पलैर्मृदु स्वादु सुगन्धि तेमनम्।
अशाकि लोकैः कुत एव जेमितुम्?
न तत्तु सङ्ख्यातुमपि स्म शक्यते॥ ८६॥
कृतार्थनश्चाटुभिरिङ्गितैः पुरा
परास्त यः किञ्चनकुञ्चितभ्रुवा।

स्पर्शात् अनन्तरं, स्वं निजं, मुखम् आस्यम्, अर्पापितैः प्रापितैः, चुम्बितैः इत्यर्थः, अत एव अनुरक्तैः तत्स्पर्शात् स्वभावाद्वा आरक्तैः, स्निग्धैरिति च गम्यते, कराङ्गुलीमुखैः हस्ताङ्गुल्यग्रैः, चुचुम्ब चुम्बितवान्, प्रतिविम्बितां तामिति शेषः। मुहुः लेह्यलेहनव्याजेन सम्मुखस्थपरिवेषिकाप्रतिविम्बानुस्पृष्टाङ्गुलि-मुखचुम्बनात् एव तत्प्रतिविम्बचुम्बनात् सुखम् अन्वभूत्, तां प्रति अनुरागमदर्शयच्च इति भावः॥ ८५॥

अराधीति।—मीनाः मत्स्याः, मृगाः शशादयः, अजाः छागाः, पत्रिणः पक्षिणः चटकादयः, तेभ्यः जातैः तत्सम्बन्धिभिः, पलैः मांसैः, ("पलमुन्मानमांसयोः" इति मेदिनी) मृदु कोमलं, स्वादु रसवत्, सुगन्धि सुरभि, यत् तेमनं व्यञ्जनम्, अराधि अपाचि, निष्पादितमित्यर्थः, तत् तेमनं, लोकैः भोक्तृजनैः, सङ्ख्यातुं बहुत्वात् गणयितुम् अपि, न शक्यते स्म न समर्थ्यते स्म, तु पुनः, जेमितुम् अशितुं, कुत एव कथं वा, अशाकि? शक्तैरभावि? बहुलत्वादिति भावः। ("पाके राध्यते रध्यति जेमत्यत्ति चमतीति भट्टमल्लः)॥ ८६॥

कृतेति।—चाटुभिः अनुनयसूचकैरित्यर्थः, इङ्गितैः नयनादि-चेष्टितैः, कृतार्थनः कृतसम्भोगप्रार्थनः, यः युवा, किञ्चन किञ्चित् कुञ्चितभ्रुवा कुटिलभ्रुवा, कृतभ्रुकुट्या इत्यर्थः, स्त्रिया

क्षिपन् मुखे भोजनलीलयाऽङ्गुलीः
पुनः प्रसन्नाननयाऽन्वकम्पि सः ॥ ८७ ॥
अकारि नीहारनिभं प्रभञ्जना-
दधूपि यच्चागुरुसारदारुभिः ।
निपीय भृङ्गारकसङ्गि तच्च तै-
रवर्णि वारि प्रतिवारमीदृशम् ॥ ८८ ॥

इति शेषः, पुरा पूर्वं, परासि पर्य्यहारि, प्रत्याख्यात इत्यर्थः, सः युवा, भोजनलीलया भोजनव्यापारेण, तद्व्याजेन इत्यर्थः, मुखे अङ्गुलीः तत्प्रतिबिम्बस्पृष्टाङ्गुलीरित्यर्थः, क्षिपन् स्थापयन्, प्रतिबिम्बस्पृष्टाङ्गुलीचुम्बनव्याजेन तामेव चुम्बयन्निति भावः, प्रसन्नाननया तदनुरागदर्शनेन सानुरागदर्शनादि-व्यञ्जितप्रसन्नमुख्या तया, पुनः अन्वकम्पि अनुकम्पितः, तदृष्याकुलतादर्शनेन सम्भागप्रार्थनं तया स्वीकृतमिति भावः ॥ ८७ ॥

अकारीति।—यत् वारि जलं, प्रभञ्जनात् वायोः, वायु-सञ्चालनात् इत्यर्थः, ("श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः। नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः॥" इत्यमरः) नीहारनिभं हिमकल्पं, तद्वत् शीतलम् इत्यर्थः, अकारि कृतं, तथा अगुरोः कृष्णागुरुवृक्षस्य, सारदारुभिः अभ्यन्तरस्थितोत्कृष्टसुगन्धिकाष्ठैः, धूपकाष्ठैरिति यावत्, अधूपि धूपितञ्च, वासितञ्च इत्यर्थः, भृङ्गारकसङ्गि क्षुद्रकनकालुकान्तर्गतं, स्वर्णमयजलपात्र-विशेषस्थितमित्यर्थः, ("भृङ्गारः कनकालुका" इत्यमरः) तत् पूर्वोक्तं वारि, निपीय पीत्वा, प्रतिवारं प्रतिपानकालं, तैः पातृभिः, ईदृशं वक्ष्यमाणरूपम्, अवर्णि वर्णितम् ॥ ८८ ॥

त्वया विधातर्यदकारि चामृतं
कृतञ्च यज्जीवनमम्बु साधु तत् ।
वृथेदमारम्भि तु सर्वतोमुखं
तथोचितः कर्त्तुमिदं-पिबस्तव ॥ ८८ ॥
सरोजकोशाभिनयेन पाणिना
स्थितेऽपि कूरे मुहुरेव याचते ।

त्वयेति ।—विधातः ! हे स्रष्टः !, त्वया भवता, अम्बु जलं, यत् अमृतम् अमृतनामकं, तथा जीवनं जीवनसंज्ञकञ्च, यत् अकारि कृतं, तत् उभयं कर्म, साधु सम्यक्, सार्थकमित्यर्थः, कृतं विहितम्, अम्बुनाऽमृततुल्यरसत्वात् जीवनाधायकत्वाच्च तादृश-संज्ञाद्वयं सार्थकमेवेति भावः ; तु किन्तु, इदम् अम्बु, सर्वतः सर्वदिक्षु, मुखानि प्रवाहरूपवक्त्राणि यस्य तत् सर्वतोमुखं सर्वतोमुखमिति सञ्ज्ञाविशिष्टम् इत्यर्थः, ("आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि सलिलं कमलं जलम् । कबन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम्" इत्यमरः) वृथेव निरर्थकमेव, आरम्भि अकारि, पेयस्य मुखवैयर्थ्यादिति भावः ; अतः अस्य अम्बुनः, पिबतीति इदंपिबः जलपायी अस्मदादिः, ["पाघ्राध्माधेट्दृशः शः" इति श-प्रत्ययः] तथा सर्वतः सर्वस्थाने मुखानि यस्य स सर्वतोमुखः, कर्त्तुं विधातुम् इत्यर्थः, तव उचितः योग्यः ; जलपायिना बहुमुखसत्त्वे आहत्य जलपानं सम्भवति न त्वेकमुखेनेति तथामेव सर्वतोमुखभाविताया औचित्यादिति भावः ॥ ८८ ॥

सरोजेति ।—कूरे ओदने, स्थितेऽपि भोजनपात्रे अग्रे विद्यमानेऽपीत्यर्थः, ("अन्धः कूरं भक्तमन्नमोदनं भिस्सा" इति हलायुध.) सरोजकोशस्य कमलमुकुलस्य, अभिनयः अनुकरणं यस्य तादृशेन कमलमुकुलानुकारिणा तदीयकुचग्रहणाभि-

सखि! त्वमस्मै वितर त्वमित्युभे
मिथो न वादाद्ददतुः किलौदनम् ॥ ९० ॥
इयं कियच्चारुकुचेति पश्यते
पयःप्रदाया हृदयं समावृतम्।
ध्रुवं मनोज्ञा व्यतरत् यदुत्तरं
मिषेण भृङ्गारधृतेः करद्वयी ॥ ९१ ॥

लाघवव्यञ्जकेन इत्यर्थः, पाणिना करेण, मुहुः पुनः पुनः एव, याचते कूरं याचमानाय, यूने इति शेषः, [याचेरुभयपदित्वात् शतृप्रत्ययः] हे सखि। त्वम् अस्मै याचमानाय, वितर कूरं देहि, द्वितीया त्वाह—त्वं वितर, इति एवंरूपेण, उभे द्वे, स्त्रियौ इति शेषः, मिथः परस्परं, वादात् विवादात, ओदनं भक्तं, न ददतुः न परिविविषतुः, किल खलु, तस्य जनहासकरव्यापारं विलोक्य कौतुकवशात् न काऽपि तत्प्रार्थितमङ्गीचकारेति भावः ॥ ९० ॥

इयमिति।—इयम् एषा स्त्री, कियन्तौ किंपरिमाणकौ, चारू मनोहरौ, पीनौ इति यावत, कुचौ स्तनौ यस्याः सा तादृशी, इति एवं, विचार्य्य इति शेषः, पयः प्रददातीति पयःप्रदा तस्याः जलदायिन्याः, समावृतं वस्त्राच्छादितं, हृदयं वक्षः, [कर्म] पश्यते अवलोकयते, कुचपरिमाणं जिज्ञासमानाय विटाय इत्यर्थः, करद्वयी तस्याः पाणियुगली, भृङ्गारधृतेः स्वर्णमयजलपात्रधारणस्य, मिषेण व्याजेन, भृङ्गारग्रहणच्छलेनेत्यर्थः, यत् उत्तरम् एतद्भृङ्गारपरिमाणं कुचद्वयम् इत्येवंरूपम् उत्तरं, व्यतरत् अददात्, तेन ध्रुवं निश्चितं, मनोज्ञा चित्तज्ञा, पराभिप्रायज्ञा इत्यर्थः, कुचद्वयीति शेषः। पराशयज्ञत्वस्य प्रश्नोत्तरदानस्य च चेतनधर्मतया अचेतने कुचद्वये तदुत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ९१॥

अमीभिराकण्ठमभोजि तद्गृहे
तुषारधाराम्रदितेव शर्करा।
वाहद्विषद्वष्कयणीपयःसृतं
सुधाह्रदात् पङ्कमिवोद्धृतं दधि ॥ ९२ ॥

तदन्तरन्तः सुषिरस्य विन्दुभिः
करम्बितं कल्पयता जगत्कृता।
इतस्ततः स्पष्टमचारि मायिना
निरीक्ष्य तृष्णाचलजिह्वताभृता ॥ ९३ ॥

अमीभिरिति।—अमीभिः जन्यैः, तद्गृहे भीमभवने, तुषारधारया हिमधारया, म्रदिता मर्दिता, शर्करा खण्डविकार इव, तद्वत् स्वादु शुभ्रञ्चेत्यर्थः, ("शर्करा खण्डविकृतौ" इति हैमः) सुधाह्रदात् अमृतह्रदात्, उद्धृतम् उत्तोलितं, पङ्कं कर्दमम्, अमृतकर्दमम् इव स्थितम् इत्युत्प्रेक्षा; वाह हयं, द्विषन्तौ विरुध्यन्तौ, महिषौ इत्यर्थः, ["लुलायो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभाः" इत्यमरः। "स्त्रियाः पुंवत् इत्यादिना पुंवद्भावः] सा च सा वष्कयणी चिरप्रसूता, ("चिरसूता वष्कयणी" इत्यमरः) तस्याः पयसः क्षीरात्, सृतम् उत्पादितं, [सृणोतेः कर्मणि क्तः] दधि दुग्धविकारः, आकण्ठम् अभोजि भुक्तम् ॥ ९२ ॥

तदिति।—निरीक्ष्य दृष्ट्वा, सृष्ट्यादौ स्वसृष्टं दधि इति भावः, तृष्णया स्पृहया, दधिभोजनवासनया इत्यर्थः, चला चञ्चला, अधरप्रान्तलेहिनी जलस्राविणी चेति भावः, जिह्वा यस्य तस्य भावस्तत्ता, बिभर्त्ति धारयतीति तद्भृता तद्धारिणा, दधिलुब्धेनेत्यर्थः, अत एव मायिना स्वचापल्यवञ्चनाचतुरेण, अथवा, दर्शकलोकानां दृष्टिवञ्चना-

ददासि मे तन्न रुचेर्यदास्पदं
न यत्र रागः सितयाऽपि किं तया।
इतीरिणे बिम्बफलं रुचिच्छला-
ददायि बिम्बाधरयाऽरुचच्च तत्॥ ८४॥

चतुरेण, जगत्कृता स्रष्ट्रा, तत् दधि, अन्तरन्तः मध्ये मध्ये, सुषिरस्य [जातावेकवचनम्] सुषिराणां, छिद्राणामित्यर्थः, बिन्दुभिः मण्डलैः, करम्बितं मिश्रितं, कल्पयता रचयता, तद्दधि वर्त्तुलच्छिद्रयुक्तं कुर्वता मता इत्यर्थः, इतस्ततः सर्वप्रदेशेभ्यः, स्पष्टं व्यक्तम्, अचोरि चोरितमिव, तद्दधि इति शेषः, सफेनदुग्धे दधिरूपेण परिणते तत्र छिद्राणि दृश्यन्ते, तच्चोत्प्रेक्ष्यते यत् ब्रह्मणा लोकचक्षुरगोचरतया इतस्ततो दधिस्थसारांशो भोक्तुमिच्छयाऽपहृतः अन्यथा कथमितस्ततस्तत्र छिद्राणि दृश्यन्ते इति ब्रह्मणोऽपि आकर्षकं माहिषदधि किमुतान्येषामिति भावः। स्पष्टमित्युत्प्रेक्षायाम्॥ ८३॥

ददासीति।—यत्, द्रव्यमिति शेषः, रुचेः अभिलाषस्य, आस्पदं पात्रं, विषयीभूतमित्यर्थः, तत् मे मह्यं, न ददासि न यच्छसि, यत्र यस्मिन् द्रव्ये, रागः अनुरागः, रुचिरित्यर्थः, न नास्ति, तया सितया शर्करयाऽपि, ("शर्करा सिता" इत्यमरः) किम्? अलं, न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः, रक्तवस्तुरागिणः किं सितवस्तुना? इति च गम्यते; इतीरिणे इतिवादिने, अधरबिम्बचुम्बनेच्छया एवं भाषिणे रागिणे इत्यर्थः, रुचिच्छलात् अभिलाषव्याजात्, "छलप्रयोगे छलप्रयोगः एव कर्त्तव्यः" इति न्यायात् इति भावः, बिम्बमिव अधरः यस्याः तया बिम्बाधरया बिम्बौष्ठ्या स्त्रिया, बिम्बफलम् ओष्ठोपमा-

समं ययोरिङ्गितवान् वयस्ययो-
स्तयोर्विहायोपहृतप्रतीङ्गिताम्।
अकारि नाकूतमवारि सा यया
विदग्धयाऽरञ्जि तयैव भाववित्॥ ९५॥

फलम्, अदायि दत्तं, मिषान्तरेणाधरबिम्बं याचितं मिषान्तरात् बिम्बफलं दत्तम् इत्यर्थः, तत् बिम्बफलञ्च, अरुचत् तस्मै अरोचिष्ट, रुचिकरमभूदित्यर्थः, तस्य प्रियाधरबिम्बप्रतिनिधित्वादिति भावः। [रुच दीप्तौ प्रीत्यर्थाल्लुङ्, "द्युद्भ्यो लुङि" इति परस्मैपदं, "पुषादिद्युतादि—" इत्यादिना च्लेरङादेशः]॥ ९४॥

सममिति।—ययोः वयस्ययोः सहचर्य्योः विषये, समं युगपत्, इङ्गितवान् दृगादिसंज्ञावान्, नयनभ्रमणादिचेष्टाविशेषं कुर्वन्नित्यर्थः, भाववित् गूढाभिप्रायाभिज्ञः, चातुर्य्यवेत्ता इत्यर्थः, कश्चित् विट इति शेषः, तयोः मध्ये उपहृतप्रतीङ्गितां दत्ततदभिप्रेताङ्गीकारसूचकप्रतिसंज्ञां, प्रथमवयस्यामिति भावः, विहाय परिहृत्य, जनसमाजे सखीसमक्षं चक्षुरिङ्गितादिकरणादियमचतुरेति निश्चित्य तां प्रत्यननुरागेण तां हित्वा इति भावः, यया विदग्धया चतुरया, आकूतं तदभिप्रेताङ्गीकारसूचकं प्रतीङ्गितं, न अकारि न कृतं, बहुजनसमक्षं तत्करणे प्रकाशभिया लज्जातिशयादिति भावः, किन्तु सा प्रथमा इति यावत्, अवारि वारिता, अयमस्यां विरक्तः मयि चानुरक्तः तत् कथमियं मत्प्रियं प्रति इङ्गितं करोतीति सापत्न्येर्ष्यया जनसमक्षमिङ्गितादिकरणमनुचितमिति व्याजेन द्वितीयया सा इङ्गितादिचेष्टातो निवारितेत्यर्थः, तया द्वितीययैव विदग्धया, अरञ्जि रञ्जितः, आकृष्टः इत्यर्थः,

सखीं प्रति स्माह युवेङ्गितेक्षिणी
क्रमेण तेऽयं क्षमते न दित्सुताम् ।
विलोम तद्व्यञ्जनमर्प्यते त्वया
वरं किमस्मै न नितान्तमर्थिने ? ॥ ८६ ॥

द्वितीयायास्तथाविधगूढभावदर्शनेन सन्तुष्टतया तस्यामेवानुरक्त इति भावः। एतेन प्रथमापेक्षया द्वितीया गम्भीरा सोऽपि भावज्ञः तत् युक्तम् एतदिति गम्यते ॥ ८५ ॥

सखीमिति ।—युवेङ्गितेक्षिणी युवाभिप्रायसूचकनयनादि-चेष्टादर्शिनी, काचित् तरुणीति शेषः, सखीं परिवेषिकां वयस्यां, प्रति आह स्म उवाच, ["लट् स्मे" इति भूते लट्] किमिति ? अयं युवा, ते तव सम्बन्धिनीं, क्रमेण पारम्पर्य्येण, दित्सुतां परिविविक्षुतां, न क्षमते न सहते, एकमेकं कृत्वा उत्तरोत्तरक्रमेण परिवेषणविलम्बं सोढुं न शक्नोति इत्यर्थः, अतः त्वया नितान्तमर्थिने अत्यन्तव्यग्रतया याचकाय, अस्मै यून, वरम् उत्कृष्टं, तत् व्यञ्जन निष्ठानं, विलोम विपरीतं यथा तथा, व्युत्क्रमेण इत्यर्थ. किं न अर्प्यते ? कथं न दीयते ? अपि तु व्यग्राय शीघ्रदेयमिति व्याजोक्तिरिति भावः। अयं युवा, क्रमेण आलिङ्गनस्तनमर्दनचुम्बनादिव्यापारक्रमेण, दित्सुतां मैथुनार्थं वराङ्गदानेच्छुतां, तद्दानविलम्बमित्यर्थः, न क्षमते न सहते. अतस्त्वया विलोम अरोमकम्, अत एव वरम् उत्कृष्टं, व्यञ्जनम् अवयवः, वराङ्गमित्यर्थः, ("व्यञ्जनं श्मश्रुनिष्ठान-चिह्नेष्व-वयवेऽक्षरे" इति यादवः) नितान्तमर्थिने अस्मै किं न अर्प्यते ? अपि तु शीघ्रमेवार्पय इत्यर्थान्तरस्यापि विवक्षितत्वात् केवलप्रकृतश्लेषः ॥ ८६ ॥

समाप्तिलिप्येव भुजिक्रियाविधे-
र्दलोदरं वर्त्तुलयाऽऽलयीकृतम्।
अलङ्कृतं घोरवटैस्तदाऽश्नतां
रराज पाकार्पितगैरिकश्रिया ॥ ८७ ॥

समाप्तीति।—तदा तत्काले, अश्नतां भुञ्जानानां, जन्यानामिति शेषः, दलोदरं कदलीपत्रादिभोजनपात्राभ्यन्तरं, पाकेन विविधसंस्कारकद्रव्यद्वारा पाकविशेषेण, अर्पिता सम्पादिता, गैरिकस्य शोणरक्तवर्णधातुविशेषस्य, श्रीरिव श्रीः येषां तैरिति विभक्तिव्यत्ययेनान्वयः; पाकेन रक्त वर्णैरित्यर्थः, तथा वर्त्तुलया वर्त्तुलैरिति विभक्तिव्यत्ययः; वृत्ताकारैः, वटानां वर्त्तुलत्वादिति भावः; घोरवटैः दुग्धपक्वमाषनिष्पादितवटकाख्यपिष्टकविशेषैः, अलङ्कृत शोभित सत्, तदर्पणादिति भावः; पाकार्थं रक्तवर्णसम्पादनार्थम्, अर्पितेन निक्षिप्तेन, गैरिकेण रक्तवर्णधातुविशेषेण, श्रीः रक्तकान्तिर्यस्यां तादृशया, तथा वर्त्तुलया वर्त्तुलाकारया, वृत्ताकारः रक्तवर्णश्चिह्नविशेषः लिपिशेषे क्रियते इति व्यवहारादिति भाव.; भुजिक्रियाविधेः भुजधात्वर्थानुष्ठानस्य, भोजनव्यापारस्येत्यर्थः, समाप्तिलिप्या समाप्तिसूचकवर्णविशेषविन्यासेन लिप्यन्तरे प्रवृत्त्यभावात्, अन्यत्र—व्यञ्जनान्तरे रुच्यभावादिति भाव., आलयीकृतम् आस्पदीकृतं, चिह्नीकृतमित्यर्थ., दलोदर तालपत्रादिलेख्यपत्राभ्यन्तरमिव, रराज शुशुभे, रक्तवर्णतादृशवटकैः शोभते स्म; तादृशवटकप्रदानानन्तरमेव जन्यानां तेषां व्यञ्जनान्तरभोजनप्रवृत्तिर्विनष्टेति भावः। अत्रोपमालङ्कारः ॥ ८७ ॥

चुचुम्ब नोर्वीवलयोर्वशीं परं
पुरोऽधिपारि प्रतिबिम्बितां विटः।
पुनः पुनः पानकपानकैतवा-
च्चकार तच्चुम्बनचुङ्कृतान्यपि ॥ ९८ ॥
घनैरमोघा परिवेषकैर्जनै-
रवर्षि वर्षोपलगोलकावली।
चलद्भुजाभूषणरत्नरोचिषा
धृतेन्द्रचापैः श्रितचान्द्रसौरभा ॥ ९९ ॥

चुचुम्बेति।—विटः कश्चित् कामुकः, पुरः अग्रे, पार्य्याम् अधि अधिपारि कर्क्य्यां, पानीयपात्रयाम् इत्यर्थः, ("कर्करी-पूरयोः पारी पादरज्ज्वाञ्च हस्तिनः" इति विश्वः। "वारिवहन-भाण्डम्" इति स्वामी) प्रतिबिम्बितां प्रतिफलिताम, उर्वीवलयो-र्वशीं भूमण्डलोर्वशीं, सर्वोत्कृष्टरूपवतीमित्यर्थः, स्त्रीमिति शेषः, परं केवलं, न चुचुम्ब न चुम्बितवान्, किन्तु पुनः पुनः वारं वारं, पानकपानकैतवात् पानीयपानच्छलात्, तस्याः प्रति-बिम्बिताया भूमण्डलोर्वश्या इत्यर्थः, चुम्बनं अधरसुधापानं, चुङ्कृतानि अपि चुम्बणचुङ्कारशब्दानपि, चकार कृतवान् ॥ ९८ ॥

घनैरिति।—चलन्त्यः परिवेषणार्थम् इतस्ततः भ्रमन्त्यः, याः भुजाः बाहवः, तासु यानि भूषणरत्नानि रत्नखचितालङ्काराः, तेषां रोचिषा प्रभया एव, धृतः गृहीतः, इन्द्रचापः इन्द्रचाप इव इत्यर्थः, यैः तादृशैः, परिवेषन्तीति परिवेषकाः तैः अन्न-व्यञ्जनादिदातृभिः, जनैः लोकैरेव, घनैः स्तोजनरूपमेघैः, अमोघा अव्यर्था सती, श्रितचान्द्रसौरभा प्राप्तकर्पूरसम्बन्धि-गन्धा, अन्यत्र—चन्द्र एव चान्द्रः, सूर एव सौरः, तयोर्भाः प्रभा, श्रिता व्याप्ता यया सा, करकाणां रात्रिदिनयोः सम्भाव्यमान-

कियत् बहु व्यञ्जनमेतदर्प्यते ?
ममेति तृप्तैर्वदतां पुनः पुनः ।
अमूनि सङ्ख्यातुमसावढौकि तै-
श्छलेन तेषां कठिनीव भूयसी ॥ १०० ॥
विदग्धबालेङ्गितगुप्तिचातुरी-
प्रवल्हिकोद्घाटनपाटवे हृदः ।

त्वेन चन्द्रसूर्य्ययोः क्रमेण कान्तिव्याप्तत्वं सम्भवति, अथवा शैत्योज्ज्वलत्वाभ्यां तत्कान्तिमद्दृशोति भावः; वर्षोपलाः करका इव, गोलकाः घुटिकाकाराः पिष्टकविशेषाः, तेषाम् आवली राशिः, अवर्षि वृष्टा, प्रदत्तेत्यर्थः ॥ ९९ ॥

कियदिति।—मम एतत् कियत् कतिपरिमाणं, बहु प्रभूतं, व्यञ्जनं शाकमांसादिरूपतेमनादिकं, कति व्यञ्जनानीत्यर्थः, अर्प्यते ? दीयते ? तृप्ता वयम् अतो नापरं दातव्यम् इति भावः, तृप्तैः भोजनजन्यसन्तोषात् हेतोः, इति एवं, पुनः पुनः वदतां वारं वारं कथयतां, तेषां भोक्तॄणां, छलेन व्याजेन, तेषां तादृशवाक्येन कति व्यञ्जनानि अस्माभिर्दत्तानि ? इति सङ्ख्याजिज्ञासैवाभिप्राय इति व्याजेन इत्यर्थः, अमूनि व्यञ्जनानि, सङ्ख्यातुं गणयितुं, भूयसी बहुतरा, कठिनी इव करिका इव, भूयस्यः सङ्ख्यानघुटिकाः इवेत्यर्थः, ("करिका कठिनी" इति विश्वः) तैः परिवेषकैः, असौ गोलकावलि, प्रागुक्तपिष्टकविशेषराशिरित्यर्थः, अढौकि ढौकिता, उपहृता इत्यर्थः; भवद्भिः व्यञ्जनबाहुल्यं कथ्यते अतः आभिः कठिनीभिः तानि गणयेति छलेनैव भूयसी कठिनी अर्पितेवेति भावः। अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ १०० ॥

विदग्धेति।—विदग्धबालायाः चतुराङ्गनायाः, इङ्गितगुप्ति-

निजस्य टीकां प्रबबन्ध कामुकः
स्फुगङ्गिराकूतशतैस्तदौचितीम् ॥ १०१ ॥
घृतप्लुते भोजनभाजने पुरः-
स्फुरत्पुरन्ध्रीप्रतिबिम्बिताकृतेः।
युवा निधायोरसि लड्डुकद्वयं
नखैर्लिलेखाथ ममर्द निर्दयम् ॥ १०२ ॥

चातुरी भ्रूभङ्ग्याद्याकारगोपनचातुर्य्यं, निगूढार्थचेष्टाप्रयोग-चातुरीत्यर्थः, सा एव प्रवल्हिका दुर्बोध्यत्वात् प्रहेलिकापराख्यो निगूढार्थोक्तिविशेषः, ("प्रवल्हिका प्रहेलिका" इत्यमरः) तस्याः उद्घाटने बोधने, अर्थोद्भेदने इत्यर्थः, यत् पाटवं सामर्थ्यं तस्मिन् विषये, तत् तत्र, तादृशार्थोद्भेदने इत्यर्थः, औचितीम् आनुकूल्यं, स्पृशद्भिः प्राप्तैः, तदनुकूलैरित्यर्थः, तवेङ्गितगुप्ति-चातुर्य्यं मया ज्ञातमित्यर्थप्रकाशकैस्तदीयेङ्गितानुरूपैः इति भावः, आकूतानां शतैः अभिप्रायव्यञ्जकैः बहुविधेङ्गितैः, कामुकः कश्चित् कामी, निजस्य आत्मीयस्य, हृदः हृदयस्य, टीकां व्याख्याम्, अभिप्रायप्रकाशनमित्यर्थः, प्रबबन्ध प्रकर्षेण कृतवान्, स्वहृदयं तस्यै निवेदयामास इत्यर्थः; उचितोत्तर-दानादेव प्रश्नार्थप्रकाशनात् तदेव तद्व्याख्यानमिति भावः ॥१०१॥

घृतेति।—युवा कश्चित्तरुणः, पुरः अग्रे, घृतेन प्लुते सिक्ते, भोजनभाजने भोजनपात्रे, स्फुरन्ती प्रकाशमाना, या पुरन्ध्रीः अङ्गनायाः, प्रतिबिम्बिता प्रतिफलिता, आकृतिः शरीरं, तस्याः उरसि वक्षसि, लड्डुकद्वयं वर्त्तुलाकृतिमिष्टान्नविशेषपिण्डयुग्मं, निधाय स्थापयित्वा, नखैः लिलेख विददार, अथ अनन्तरं, निर्दयम् अशिथिलं यथा तथेत्यर्थः, ममर्द पीड़यामास, तदीयकुचकुम्भयुगलभावनयेति भावः ॥ १०२ ॥

विलोकिते रागितरेण सस्मितं
ह्रियाऽथ वैमुख्यमिते सखीजने ।
तदालिरानीय कुतोऽपि शार्करीं
करे ददौ तस्य विहस्य पुत्रिकाम् ॥ १०३ ॥

निरीक्ष्य रम्याः परिवेषिका ध्रुवं
न भुक्तमेवैभिरवामलक्ष्मिभिः ।
अशक्नुवद्भिर्बहुभुक्तवत्तया
यथोज्झिता व्यञ्जनपुञ्जराजयः ॥ १०४ ॥

विलोकिते इति ।—सखी एव जनः तस्मिन् निजसख्यां, रागितरेण अत्यन्तानुरक्तेन, केनचित् कामुकेनेति शेषः, सस्मितम् ईषद्धास्यसहित, विलोकिते दृष्टे, अथ विलोकनानन्तरं, ह्रिया लज्जया, वैमुख्यं पराङ्मुखताम्, इते गते सति, एतेन तस्याः अपि तस्मिन् तथा अनुरागः सूचितः; तदालिः तस्य सखीजनस्य, आलिः सखी, कुतः अपि कस्मादपि स्थानात्, शार्करीं शर्करामयीं, [विकारार्थात् अण्-प्रत्ययः] पुत्रिकां पाञ्चालिकां, कृत्रिमपुत्रीम् इत्यर्थः, तत्परिवेषणच्छलेनेति भावः; ["पाञ्चालिका पुत्रिका स्यात् वस्त्रदन्तादिभिः कृता" इत्यमरः। पुत्रीव प्रतिकृतिरस्याः सा पुत्रिका "इवे प्रतिकृतौ" इति कन् "केऽणः" इति ईकारह्रस्वः] आनीय सङ्गृह्य, तस्य रागितरस्य, करे पाणौ, विहस्य किञ्चित् हसित्वा, ददौ अर्पयामास, वैमुख्यादननुरागसन्देहो न कर्त्तव्यः, परन्तु एवम् एषा सखी तव करगता यथा भवेत् तथा करिष्यामि इति सूचयामासेति भावः ॥ १०३ ॥

निरीक्ष्येति ।—बहुभुक्तवत्तया यथेष्टं कृतभोजनतया, अशक्नुवद्भिः निःशेषं भोक्तुम् अपारयद्भिः, जनान्तरैरिति शेषः,

पृथक्प्रकारेङ्गितशंसिताशयः
युवा ययोदासि तयाऽपि तापितः।
ततो निराशः परिभावयन् परा-
मये! तयाऽतोषि सरोषयैव सः॥ १०५॥

यथा व्यञ्जनपुञ्जराजयः शाकमांसाद्युपकरणराशीनां श्रेणयः, उज्झ्यन्ते इति शेषः, बहुलपरिवेषणादिति भावः, तथा एभिः भोक्तृभिः जन्यजनैरपि, रम्याः रमणीयाः, परिवेषिकाः परिवेषणकारिण्यः तरुण्यः, निरीक्ष्य विलोक्य एव, अवाप्त-तृप्तिभिः तावतैव तृप्तैः सद्भिः, व्यञ्जनपुञ्जराजयः उज्झिताः त्यक्ताः, न भुक्तं न खादितं, ध्रुवम् इत्युत्प्रेक्षायाम्; अन्यथा कथमेते भोज्यराशयः पात्रेषु तथैव दृश्यन्ते इति भावः॥ १०४॥

पृथगिति।—यया स्त्रिया, पृथक्प्रकारेङ्गितसंशिताशयः नानाविधचेष्टाप्रकाशिताभिप्रायः, युवा कश्चित्तरुणः, उदासि प्रतीङ्गिताद्यकरणेन औदासीन्यं प्रापित इत्यर्थः, तयाऽपि रोषात् अनादरपरया अपि तयैव स्त्रिया, तापितः सन्तापितः, दुःखं प्रापितः इत्यर्थः, प्रतीङ्गितादर्शनेन स्वाभीष्टलाभनैराश्यात् दुःखितोऽभूदिति भावः; यो यत्रोदासीनः तस्य तदलाभजन्यं दुःखं न भवति, प्रकृते तु तस्यामुदासीनस्यापि तयैव दुःखं जनितमिति विरोधार्थकोऽपिशब्दः; ततः औदासीन्यात्, निराशः तत्प्राप्तौ हताशः सन्, पराम् अन्यां, परिभावयन् इङ्गितादिना विभावयन्, सानुरागमवलोकयन् इति यावत्, सः युवा, सरोषया अन्यावलोकनरुष्टया, तयैव पूर्वया एव, अतोषि तोषितः, न तु द्वितीयया इति भावः; [तोषयतेः कर्मणि लुङ्] अये इति आश्चर्य्ये, औदासीन्यं जनयित्र्याऽपि दुःखं जनितं, सरोषयैव सन्तोषो जनित इति विरुद्धार्थ-

पयःस्मिता मण्डपमण्डलाम्बरा
वटाननेन्दुः पृथुलड्डुकस्तनी।
पदं रुचेर्भोज्यभुजां भुजिक्रिया
प्रिया बभूवोज्ज्वलकूरहारिणी ॥ १०६ ॥

इयममाविव आश्चर्य्यकर इत्यर्थः। पूर्वया तदनुरक्तयाऽपि जनसमक्षमिङ्गिताटिकरणमयुक्तमिति बुद्ध्या पूर्वं प्रतीङ्गितादिना न सम्भावितः अत एव युवा दुःखितः, किन्तु तस्या गूढाभिप्रायमज्ञात्वा इयं मय्यननुरागिणीति निश्चित्यान्यां प्रति तस्मिन् सानुरागं विलोकयति सति तद्दर्शनेन पूर्वा सा सरोषा जाता, सानुरागैव सरोषा भवतीति व्याप्तेः तस्या रोषदर्शनेनानुरागमनुमाय स सन्तुष्ट इति भावः ॥ १०५ ॥

पय इति।—पयः पाथः चौरं वा, स्मितं हास्यं यस्याः सा, मण्डपमण्डलं जन्यजनानामाश्रयसमूहः, चन्द्रातपसमूहः एव इत्यर्थः, ("मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः" इत्यमरः) अम्बरं वस्त्रं यस्याः सा तादृशी, मण्डपानामावरकत्वात् शुभ्रत्वाच्चेति भावः; वटः वटकः एव, शुभ्रवर्त्तुलपिष्टकविशेषः एव इत्यर्थः, आननेन्दुः आह्लादकरत्वात् मुखचन्द्रः यस्याः सा तादृशी, पृथू महान्तौ, लड्डुकौ मिष्टान्नविशेषौ एव, स्तनौ यस्याः सा तादृशी, रुचेः पदम् अभिलाषास्पदं लावण्यास्पदञ्च, उज्ज्वलैः शुभ्रैः, कूरैः भक्तैः, ("अन्धः कूरं भक्तम्" इति हलायुधः) हारिणी मनोहरा हारवती च, भुजिक्रिया भोजनव्यापारः, भुज इति धातुनिर्देशेनार्थलक्षणा; भोज्यभुजां भोक्तॄणां भोगिनाञ्च, प्रीणातीति प्रिया तृप्तिकारिणी वल्लभा च, बभूव। रूपकालङ्कारः ॥ १०६ ॥

चिरं युवाऽऽकूतशतैः कृतार्थनः
चिरं सरोषेङ्गितया च निर्धुतः।
सृजन् करच्चालनलीलयाऽञ्जलिं
न्यषेचि किञ्चिद्विधुताम्बुधारया॥ १०७॥

न षड्विधः षिङ्गजनस्य भोजने
तथा यथा यौवनविभ्रमोद्भवः।
अपारशृङ्गारमयः समुन्मिषन्
भृशं रसस्तोषमधत्त सप्तमः॥ १०८॥

चिरमिति।—चिरं दीर्घकालं व्याप्य, आकूतशतैः इङ्गितसमूहैः, कृतार्थनः कृतप्रार्थनः, ततश्च सरोषेङ्गितया रोषव्यञ्जकचेष्टावत्या, कयाचित्तरुण्या इति शेषः, निर्धुतश्च निराकृतश्च, युवा कश्चित्तरुणः, करच्चालनलीलया हस्तप्रचालनव्याजेन इत्यर्थः, चिरं दीर्घकालं यावत्, अञ्जलिं करद्वयसंयोगं, सृजन् विदधन् सन्, अञ्जलिबन्धेन चिरं प्रार्थयमानः सन् इत्यर्थः, किञ्चिद्विधुतया ईषत् कम्पितया, अम्बुधारया जलधारया, धाराविधूननव्याजेन इत्यर्थः, न्यषेचि निषिक्तः, कोपानलशान्तिज्ञापनाय इति भावः, तरुण्या इति शेषः॥ १०७॥

न षड्विध इति।—षिङ्गजनस्य विटजनस्य, ("षिङ्गः पल्लविको विटः" इत्यमरः) भोजने भोजनकाले, षड्विधः षट्प्रकारः, रसः मधुरादिरूपः, तथा तादृशं, तोषं प्रीतिं, नाधत्त न अपुषत्, [पोषणार्थे लुङि तङ्] यथा यादृशं, युवतीनां समूहः यौवतं, ["भिक्षादिभ्योऽण्" इति अण्। तत्र युवतीति सामर्थ्यात् "भस्याढे तद्धिते" इति पुंवद्भावः] तस्य विभ्रमैः विलासैः, उद्भवः सञ्जातः, [पचाद्यच्] भृशम् अत्यर्थं, समुन्मिषन् समुज्जृम्भमाणः, वर्द्धमान इत्यर्थः, अपारः अपरिमितः, शृङ्गारमयः शृङ्गारः

मुखे निधाय क्रमुकं नलानुगै-
रथौज्झि पर्णालिरवेक्ष्य वृश्चिकम्।
दमार्पितान्तर्मुखवासनिर्मितं
भयाविलैः सम्भ्रमहासिताखिलैः॥ १०९॥
अमीषु तथ्यानृतरत्नजातयो-
र्विदर्भराट् चारुनितान्तचारुणोः।

नाम, सप्तमः रसः, अत्र सप्तमत्वं मधुरादिषड्रसापेक्षया, न तु आलङ्कारिकोक्तरसापेक्षया षड्रसातिरिक्तस्य रसस्याभावात् शृङ्गाररसस्यापि तदन्तर्गतत्वात् इति तात्पर्य्यम्; तेषाम् अधत्त इत्यनेनान्वयः, एकोऽपि लोकोत्तरो बहूनतिशेते इति भावः॥ १०८॥

मुखे इति।—अथ करक्षालनानन्तरं, नलानुगैः नलानुयायिभिः जन्यजनैरिति शेषः, क्रमुकं पूगफलं, मुखे वदने, निधाय दत्त्वा, दमेन दमयन्तीभ्रात्रा, अर्पितं दत्तम्, अन्तः मुखस्य अन्तर्मुखं मुखाभ्यन्तरं, [विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः] तद्वासयति सुगन्धीकरोतीति अन्तर्मुखवासं लवङ्गकक्कोलकर्पूरादिवासनाद्रव्यं, [कर्मण्यण्] तेन निर्मितं कल्पितं, वृश्चिकं वृश्चिकाकृतिताम्बूलोपकरणसुगन्धिद्रव्यविशेषम्, अवेक्ष्य दृष्ट्वा, भयेन दंशनभीत्या, आविलैः आकुलैः, अत एव सम्भ्रमेण स्वस्य भ्रमेण, अवृश्चिके वृश्चिकज्ञानरूपनिजभ्रान्त्या इत्यर्थः, हासिताः जनितहासाः, अखिलाः समस्तदर्शकवृन्दाः यैः तादृशैः सद्भिः, पर्णालिः नागवल्लीदलपङ्क्तिः, औज्झि उज्झिता, परित्यक्ता इत्यर्थः, [उज्झ विसर्गे कर्मणि लुङ्]॥ १०९॥

अमीष्विति।—विदर्भराट् विदर्भदेशाधीश्वरः भीमः, चारुनितान्तचारुणोः यथासङ्ख्यं रम्यातिरमणीययोः,

स्वयं गृहाणैकमिहेत्युदीर्य्य तद्-
द्वयं ददौ शेषजिघृक्षवे हसन्॥ ११०॥
इति द्विकृत्वः शुचिमिष्टभोजिनां
दिनानि तेषां कतिचिन्मुदा ययुः।
द्विरष्टसंवत्सरवारसुन्दरी-
परीष्टिभिस्तुष्टिमुपेयुषां निशि॥ १११॥

इह अनयोः, तथ्यानृतरत्नजातयोः सत्यासत्यरत्नौघयोः मध्ये, ("जातं जात्यौघजन्मसु" इति विश्वः) एकं स्वयम् आत्मना, गृहाण स्वीकुरु, अमीषु वारयात्रिकेषु मध्ये, इति एवम्, उदीर्य्य उक्त्वा, शेषम् असत्यमेव, जिघृक्षवे गृहीतुमिच्छवे, कृत्रिमत्वेन तस्यैवातिचारुत्वादिति भावः; [ग्रहेः सनन्तात् "सनाशंसभिक्ष उः" इति उ-प्रत्ययः, मधुपिपासादित्वात् द्वितीयासमासः] हसन् तस्य रत्नज्ञानाभावात् हास्यं कुर्वन्, तयोः कृत्रिमाकृत्रिमयोः, द्वयम् उभयमेव, ददौ अर्पयामास, तत्र कृत्रिमं विनोदाय ददौ अन्यदौचित्यादिति भावः॥ ११०॥

इतीति।—इति पूर्वोक्तप्रकारेण, द्विकृत्वः द्विवारं, दिवा रात्रौ च इत्यर्थः, ["सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्" इति कृत्वसुच्] शुचि विशुद्धं, मिष्टं मधुरं, भुञ्जते अश्नन्ति इति तेषां विशुद्धलड्डुकादिभोजिनां, तथा निशि रात्रे, द्विः द्विरावृत्ताः, अष्टसंवत्सराः यासां तासां षोड़शवर्षाणां, वारसुन्दरीणां गणिकानां, परीष्टिभिः परिचर्य्याभिः, तत्कर्तृकशुश्रूषाभिरित्यर्थः, ("परीष्टिः परिचर्य्यायां प्राकाम्येऽन्वेषणे स्त्रियाम्" इति मेदिनी) तुष्टिं प्रीतिम्, उपेयुषां प्राप्नुवतां, तेषां नलानुगानां, कतिचित् दिनानि कतिपयानि अहानि, मुदा हर्षेण, ययुः अतिवाहितानि बभूवुः॥ १११॥

उवास वैदर्भगृहेषु पञ्चषाः
निशाः कृशाङ्गीं परिणीय तां नलः।
अथ प्रतस्थे निषधान् सहानया
रथेन वार्ष्णेयगृहीतरश्मिना ॥ ११२ ॥
परस्य न स्प्रष्टुमिमामधिक्रिया
प्रिया शिशुः प्रांशुरसाविति ब्रुवन्।
रथे स भैमीं स्वयमध्यरूरुह-
न्न तत् किलाश्लिष्यदिमां जनेक्षितः ॥ ११३ ॥

उवासेति।—नलः कृशाङ्गीं तन्वङ्गीं, तां दमयन्तीं, परिणीय उदूह्य, वैदर्भगृहेषु भीमभवनेषु, पञ्चषाः पञ्च षट् वा, ["सङ्ख्ययाऽव्यया—" इत्यादिना बहुव्रीहिसमासे कृते "बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डच्" इति डच्-समासान्तः] निशाः रात्रीः, [अत्यन्तसंयोगे द्वितीया] उवास तस्थौ, अथ सप्तमाहे, अनया भैम्या सह, वृष्णेः अपत्यं पुमान् वार्ष्णेयः तन्नामकनलसारथिः, ["इतश्चानिञः" इति ढक्] तेन गृहीताः धृताः, रश्मयः प्रग्रहाः यस्य तादृशेन ("किरणप्रग्रहौ रश्मी" इत्यमरः) रथेन निषधान् तदाख्यनिजजनपदान्, प्रतस्थे जगाम ॥ ११२ ॥

परस्येति।—परस्य मदितरस्य लोकस्य, इमां पतिव्रतां भैमीं, स्प्रष्टुं परामष्टुम्, अधिक्रिया अधिकारः, न, अस्तीति शेषः, प्रिया भैमी, शिशुः बाला, ह्रस्वप्रमाणा इति भावः, असौ रथः, प्रांशुः उन्नतः, अत एव स्वयं रथारोहणे असमर्थेति भावः, इति एवं, ब्रुवन् किल वदन्निव, सः नलः, स्वयम् आत्मनैव, भैमीं दमयन्तीं, रथे अध्यरूरुहत् अधिरोहयामास, स्पर्शलोभादिति भावः; [णिजन्तरुहधातोः लुङि "णौ चङि" इत्युपधाह्रस्वः, "दीर्घो लघोः" इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम्] किन्तु

इति स्मरः शीघ्रमतिश्चकार तं
वधूञ्च रोमाञ्चभरेण कर्कशौ।
स्खलिष्यति स्निग्धतनुः प्रियादियं
म्रदीयसी पीडनभीरुदोर्युगात्॥ ११४॥
तथा किमाजन्म निजाङ्कवर्द्धितां
प्रहित्य पुत्रीं पितरौ विषेदतुः?।

सत् तदा, रथारोपणकाले इत्यर्थः, जनैश्चितः जनैः दृष्टः सन्, बहुभिर्जनैः दृष्टत्वादिति भावः, इमां भैमीं, नाश्लिक्षत् न आलिङ्गिष्ट, आलीनताविरोधिव्यवहारत्वादिति भावः। [श्लिष आलिङ्गने इति श्लिषो लुङि च्लेः क्सादेशः]॥ ११३॥

इतीति।—स्निग्धतनुः मसृणाङ्गी, म्रदीयसी अतिसुकोमला च, इयं भैमी, पीडनात् दृढतया धारणजन्यव्यथाप्राप्तेः, भीरु भयशीलं, दोर्युगं बाहुद्वयं यस्य तस्मात् म्रदीयसः पीड़नासहत्वात् सुदृढ़धारणेन व्यथाप्राप्तिशङ्कया शिथिलधारिणः इति भावः, प्रियात् नलात्, स्खलिष्यति भ्रंशिष्यति, इति मृदुतया शिथिलधारणेन स्निग्धतनुरियं प्रियभुजान्तरात् स्रंसिष्यते इति हेतोरित्यर्थः, शीघ्रमतिः प्रत्युत्पन्नमतिः, स्मरः कामः, तं नलं, वधूं भैमीञ्च, रोमाञ्चभरेण पुलकातिशय्येन, कर्कशौ खरस्पर्शौ, अस्निग्धगात्रौ इत्यर्थः, चकार विदधे, अनयोः परस्पराङ्गसङ्गहेतुके रोमाञ्चे स्खलनप्रतिबन्धार्थत्वमुत्प्रेक्ष्यते॥ ११४॥

तथेति।—पितरौ भैम्या मातापितरौ, ["पिता माता" इति विकल्पादेकशेषः] आजन्म जन्मप्रभृति, [अभिविधावव्ययीभावः] निजाङ्के स्वोत्सङ्गे, वर्द्धितां पोषितां, पुत्रीं दुहितरं, [गौरादित्वादीकारः] प्रहित्य प्रस्थाप्य, [हिनोतेः क्त्वो ल्यप्]

विसृज्य तौ तं दुहितुः पतिं यथा
विनीतताल्लग्गुणोभवद्गुणम् ॥ ११५ ॥
निजादनुव्रज्य स मण्डलावधे-
र्नलं निवृत्तौ चटुलापतां गतः।
तडागकल्लोल इवानिलं तटा-
द्धृताऽऽनतिर्व्यावर्तत विदर्भराट् ॥ ११६ ॥

तथा तादृक्, विषेदतुः विषण्णौ बभूवतुः, किम्? नेत्यर्थः, [सदेर्लिटि "अत एकहल्मध्य—" इत्यादिना एत्वाभ्यासलापौ] यथा यादृक्, तौ भैमीपितरौ, विनीततया विनयसम्पन्नतया, लग्नगुणीभवन्तः लग्नगुणत्वेन सम्पद्यमानाः, गुणाः शौर्यादयः यस्य तथोक्तं, दुहितुः पतिं जामातरं, ["विभाषा स्वसृपत्योः" इति विकल्पात् षष्ठ्या अलुक्] तं नलं, विसृज्य सम्प्रेष्य, विषेदतुरिति पूर्वक्रियया अन्वयः। कन्यावियोगापेक्षया गुणशालिजामातृवियोगस्तयोर्नितरां विषादकारणमभूदिति भावः ॥ ११५ ॥

निजादिति।—नलम् अनुव्रज्य अनुसृत्य, निवृत्तौ प्रत्यावर्त्तनसमये, चटु चाटु, प्रियवाक्यमित्यर्थः, लपति कथयतीति चटुलापः तस्य भावः तत्तां चाटुभाषिता, गतः प्राप्तः, मनोहरवाक्यवादी इत्यर्थः, ["कर्मण्यण्" इति अण्-प्रत्ययः] सः विदर्भराट् भीमः, धृता स्वीकृता, आनतिः नलनमस्कारः येन तादृशः सन्, अनिलं वायुम्, अनुव्रज्य अनुयाय, चटुलाः चञ्चलाः, आपः जलानि यस्य तस्य भावः तत्ता चलजलत्वं, गतः प्राप्तः, वातेनान्दोलिताप इत्यर्थः, ["ऋक्पूर—" इत्यादिना समासान्तः] तडागस्य सरोवरस्य, कल्लोलः महोर्मिः, ("अथोर्मिषु। महत्सूल्लोलकल्लोलौ" इत्यमरः) धृता

पिताऽऽत्मनः पुण्यमनापदः क्षमा
धनं मनस्तुष्टिरथाखिलं नलः।
अतः परं पुत्रि! न कोऽपि तेऽहमि-
त्यदश्रुरेष व्यसृजन्निजौरसीम्॥ ११७॥
प्रियः प्रियैकाचरणाच्चिरेण तां
पितुः स्मरन्तीमचिकित्सदाधिषु।

प्राप्ता, आनतिस्तटाघातजन्यनमनं येन तादृशः सन्, तटात् तीरप्रदेशादिव, निजात् स्वकीयात्, मण्डलावधेः राष्ट्रसीमान्तात्, व्यावृते प्र[illegible]वृत्तः॥ ११६॥

पितेति।—पुत्रि! हे वत्से। आत्मनः तव, पुण्यं सुकृतमेव, पिता जनकः, हितकारित्वादहितनिवारकत्वाच्चेति भावः, क्षमाः सहिष्णुताः, अनापदः न विद्यन्ते आपदो याभ्यस्ताः आपन्निवारिका इत्यर्थः, मनस्तुष्टिः सन्तोषः, अलोभित्वमेव इत्यर्थः, धनं वित्तम्, अथ अनन्तरम्, एतत्परं किं बहु वच्मि इत्यर्थः, अखिलम् उक्तम् अनुक्तञ्च सर्वमेव, नलः नलः एव तव सर्वस्वम् अभीष्टदायित्वादिति भावः, अतः अस्मात् नलात्, परम् अन्यत्, न, अस्तीति शेषः, अहन्तु ते तव, कोऽपि यः कश्चिदेवेत्यर्थः, यद्वा—अतः परम् अत ऊर्द्ध्वम्, अद्यारभ्येत्यर्थः, अहं ते कोऽपि न मया सह तव कोऽपि सम्बन्धो नास्तीत्यर्थः, इति इत्थम्, उक्त्वेति शेषः, एषः भीमः, उदश्रुः उद्गताश्रुः, साश्रुनेत्रः सन् इत्यर्थः, निजाम् आत्मीयाम्, औरसीम् उरसा निर्मिता पुत्रीम्, ["उरसोऽण् च" इत्यण्-प्रत्ययः, "संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः" इति काशिका] व्यसृजत् विससर्ज, प्रेषयामासेत्यर्थः॥ ११७॥

प्रिय इति।—प्रियः नलः, प्रियैकाचरणात् केवलप्रीति-

शशाम सोऽम्बाविरहौर्वपावकः
न तु प्रियप्रेममहाम्बुधावपि ॥ ११८ ॥
असौ महीभृद्बहुधातुमण्डित-
स्तया निजोपत्यकयेव कामपि।
भुवा कुरङ्गेक्षणदन्तिचारयो-
र्बभार शोभां कृतपादसेवया ॥ ११९ ॥

जनकव्यवहारात्, शोकापनोदनार्थं मनःप्रसादकव्यवहारं कृत्वेत्यर्थः, पितुः स्मरन्तीं पितरं स्मरन्तीम् इत्यर्थः, पित्रर्थं शोचन्तीमिति यावत्, ["अधीगर्थदयेशां कर्मणि" इति कर्मणि षष्ठी] तां दमयन्तीं, चिरेण बहुकालेन, आधिषु पितृविरहजमनोव्यथासु विषये, अचिकित्सत् चिकित्सां कृतवान्, नलः सप्रेमसान्त्वनावचनेन दमयन्त्याः पितृविरहज-दुःखं कथञ्चित् निवारयामास इत्यर्थः, [कित निवासे इति धातोर्व्याधिप्रतीकारे अर्थे "गुप्तिज्किद्भ्यः सन्" इति सन्] तु किन्तु, सः अतिदुःसह इत्यर्थः, अम्बाविरहः मातृविच्छेद एव, और्वपावकः बडवाग्निः, असह्यत्वादिति भावः, प्रियप्रेम-महाम्बुधौ नलानुरागसमुद्रेऽपि, न शशाम न निववृते, नले अतिप्रियमाचरत्यपि तस्या मातृविरहजदुःखं नोपशान्त-मित्यर्थः; कन्यानां पितृतो मातरि अनुरागाधिक्यात् तद्विरहो दुःसहः इति भावः। जलानलयोरेकत्रावस्थान-विरोधेऽपि समुद्रे बडवाग्नेरवस्थानं न विरुद्धं तस्य तत्रैव स्थानत्वादिति समुद्रे बड़वाग्निर्न शान्त इति तात्पर्यम् ॥११८॥

असाविति।—बहुधातुभिः सुवर्णादिभिः, मण्डितः अलङ्कृतः, एकत्र—सुवर्णादिनिर्मिताभरणेनालङ्कृतत्वात्, अन्यत्र—तत्तद्धातूनामाकरत्वेन तद्युक्तत्वादिति भावः, असौ

तदेकतानस्य नृपस्य रक्षितुं
चिरोढ़या भावमिवात्मनि श्रिया ।
विहाय सापत्न्यमरञ्जि भीमजा
समग्रतद्वाञ्छितपूर्त्तिवृत्तिभिः ॥ १२० ॥

अयं, महीभृत् राजा नलः, पर्वतश्च, कुरङ्गस्येव मृगस्येव, ईक्षणं चक्षुः, अन्यत्र—कुरङ्गाणाम् ईक्षणं, दन्तिनः गजस्य इव, चारः गमनम्, अन्यत्र—दन्तिनां चारः गतिः, तयोः भुवा स्थानेन, मृगवत् नयनयोः गजवत् गमनस्य च• आश्रयभूतया इत्यर्थः, मृगाक्ष्या गजगामिन्या च इति भावः, अन्यत्र—मृगाणां दन्तिनाञ्च तत्र विद्यमानत्वेन तयोर्दर्शन-गमनाश्रयभूतया इत्यर्थः, कृता विहिता, पादसेवा भर्त्तुश्चरण-सेवा, अन्यत्र—पादानां प्रत्यन्तपर्वतानां, सेवा सान्निध्यमित्यर्थः, ("पादाः प्रत्यन्तपर्वताः" इत्यमरः) यया तादृश्या, निजया आत्मीयया, उपत्यकया आसन्नभूम्या इव, तया भैम्या, काम् अपि अनिर्वाच्यां, शोभां कान्तिं, बभार धारयामास ॥ ११९ ॥

तदिति ।—चिराय बहुकालात्, ऊढ़या धृतया परिणीतया च, श्रिया राज्यलक्ष्म्या, तदेकतानस्य दमयन्त्येकवृत्तेः, ("एकतानोऽनन्यवृत्तिः" इत्यमरः) नृपस्य नलस्य, भावं चित्तवृत्तिम्, अनुरागमिति यावत्, आत्मनि स्वविषये, रक्षितुं स्थिरीकर्त्तुम् इव, इत्युत्प्रेक्षा; सापत्न्यं सपत्नीभावं, सपत्नीद्वेषमित्यर्थः, विहाय परित्यज्य, भीमजा भैमी, समग्राणां सर्वविधानां, तद्वाञ्छितानां दमयन्तीप्सितानामित्यर्थः, पूर्त्तिवृत्तिभिः पूरणव्यापारैः, अरञ्जि रञ्जिता, पतिचित्तानुरञ्जनाय सपत्नीः अपि उपासते साध्व्यः इति भावः ॥ १२० ॥

मसारमालावलितोरणां पुरीं
निजाद्वियोगादिव लम्बितालकाम्।
ददर्श पश्यामिव नैषधः पथा-
मथाश्रितोद्ग्रीविकमुन्नतैर्गृहैः॥ १२१॥
पुरीं निरीक्ष्यान्यमना मनागिति
प्रियाय भैम्या निभृतं विसर्जितः।

मसारेति।—अथ अनन्तरं, दमयन्त्याश्चित्तप्रसादनानन्तरमित्यर्थः, नैषधः नलः, मसारमालावलयः इन्द्रनीलमालाश्रेण्यः, तोरणेषु वहिर्द्वारेषु यस्यास्तादृशीम्, इन्द्रनीलमणिभूषितवहिर्द्वारां, ("नीलमणिर्मसारः स्यात्" इति हारावली) अत एव निजात् स्वात्, वियोगात् विच्छेदात्, नलविरहादित्यर्थः, लम्बितालका संस्काराभावात् विस्रस्तकुन्तलाम् इव स्थिताम्, इत्युत्प्रेक्षा; उन्नतैः तुङ्गैः, गृहैः प्रासादैः, आश्रिता अवलम्बिता, उद्ग्रीविका उद्ग्रीवीकरणेन दर्शनं यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा, [उद्ग्रीवयतेः "तत्करोति—"इति ण्यन्तात् "धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्" इति वक्तव्यात् ण्वुल्, ततः "प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्य—"इतीकारः] पथां नलागमनमार्गाणां, [कृद्योगात् कर्मणि षष्ठी] पश्यतीति पश्यामवलोकिकाम् इव स्थिताम्, इत्युत्प्रेक्षा; ["पाघ्रा—" इत्यादिना श-प्रत्यये पुनरन्येन "पाघ्रा—"इत्यादिना दृशेः पश्यादेशः] पुरीं नगरं, ददर्श अवलोकयामास, प्रोषितभर्त्तृकाः लम्बालकाः पतिमार्गान् प्रतीक्षन्ते इति भावः॥ १२१॥

पुरीमिति।—पुरीं नगरीं, निरीक्ष्य दृष्ट्वा, मनाक् ईषत्, अन्यमनाः विषयान्तरासक्तचित्तः, मत्स्वामीति शेषः, इति एव, विविच्येति शेषः, भैम्या दमयन्त्या, प्रियाय नलाय, निभृतं

ययौ कटाक्षः सहसा निवर्त्तिना
तटीक्षणेनार्द्धपथे समागमम् ॥ १२२

अथ नगरधृतैरमात्यरत्नैः
पथि समियाय स जाययाऽभिरामः।
मधुरिव कुसुमश्रिया सनाथः
क्रममिलितैरलिभिः कुतूहलोत्कैः ॥ १२३ ॥

गूढं, विसर्जितः प्रहितः, तद्दृष्टिपरिहाराय इति भावः, कटाक्षः अपाङ्गदर्शनं, सहसा अकस्मात्, निवर्त्तिना भैमीं द्रष्टुं विषयान्तरात् समाकर्षिणा इत्यर्थः, तटीक्षणेन नलदृष्ट्या सह, अर्द्धपथे अर्द्धमार्गे, समागमं संयोगं, ययौ प्राप, दमयन्ती लज्जाभरात् नलसमक्षं तन्मुखं द्रष्टुं न शशाक, तं पुरो-दर्शनेन अन्यमनस्कं विविच्य यदैव कटाक्षमकरोत् तदैव नलेनापि दृष्टिप्रत्यावर्त्तनात् तद्दृष्ट्या दृष्टिमिलनात् लज्जिता अभवत् इति निष्कर्षः। उभावपि अन्योऽन्याभिप्रायं जज्ञतुः इति भावः ॥ १२२ ॥

अथेति।—अथ पुरोनिरीक्षणानन्तरं, जायया भार्य्यया, अभिरामः रमणीयः, सः नलः, कुसुमश्रिया पुष्पसम्पदा, सनाथः युक्तः, मधुः वसन्तः, क्रमेण अनुक्रमेण, पारम्पर्य्येण इत्यर्थः, मिलितैः एकत्र समागतैरित्यर्थः, कुतूहलोत्कैः कुतूहलाय कौतुकाय, मधुपानजनितानन्दलाभायेत्यर्थः, उत्कैः उत्सुकैः, अन्यत्र—दमयन्तीसहितनलदर्शनार्थं साग्रह-विस्मयेन, उत्कैः उत्सुकैः, अलिभिः मधुकरैरिव, नगरे धृतैः संरक्षणाय स्थितैः, [ध्रियतेः कर्त्तरि क्तः] अमात्यरत्नैः मन्त्रिवर्य्यैः सह, पथि नगरपथे, राजमार्गे इत्यर्थः, समियाय सङ्गतः ॥ १२३ ॥

कियदपि कथयन् स्ववृत्तजातं
श्रवणकुतूहलचञ्चलेषु तेषु।
कियदपि निजदेशवृत्तमेभ्यः
श्रवणपथं स नयन् पुरीं विवेश॥ १२४॥

अथ पथि पथि लाजैरात्मनो बाहुवल्ली-
मुकुलकुलमकुल्यैः पूजयन्त्यो जयेति।
क्षितिपतिमुपनेमुस्तं दधाना जनाना-
ममृतजलमृणालीसौकुमार्य्यं कुमार्य्यः॥ १२५॥

कियदिति।—सः नलः, श्रवणकुतूहलेन स्वयंवरवृत्तान्त-श्रवणकौतूहलेन, चञ्चलेषु व्यग्रेषु, तेषु अमात्येषु विषये, स्ववृत्त-जातं स्वचरितसमूहम्, इन्द्रादीनां दौत्यादिरूपं मुख्यं कर्म-समूहमित्यर्थः, कियत् अपि स्तोकं, सङ्क्षेपेण इत्यर्थः, कथयन् वर्णयन्, तथा निजदेशवृत्तं स्वराष्ट्रवृत्तान्तम्, एभ्यः अमात्येभ्यः सकाशात्, कियत् अपि किञ्चित्, श्रवणपथं श्रुतिमार्गं, नयन् प्रापयन्, शृण्वन् इत्यर्थः, पुरीं नगरं, विवेश प्रविष्टवान्॥ १२४॥

अथेति।—अथ पुरप्रवेशानन्तरं, पथि पथि प्रतिमार्गम्, अमृतजलस्य सुधोदकस्य, या मृणाली मृणालम्, अमृतजलो-त्पन्ना या बिसतन्तुरित्यर्थः, तद्वत् सौकुमार्य्यं कोमलतां, दधानाः धारयन्त्यः, कोमलाङ्ग्यः इत्यर्थः, कुमार्य्यः अविवाहिता नार्य्यः, आत्मनः स्वस्य, बाहुवल्लीनां भुजलतानां, मुकुलकुलसकुल्यैः कुड्मलोत्करतुल्यैः, लाजैः भृष्टधान्योद्भवैः, जय विजयीभव, इति जयशब्दपूर्व्वमित्यर्थः, पूजयन्त्यः अर्चयन्त्यः सत्यः, जनानां समागतलोकानां मध्ये, तं क्षितिपतिं नलम्, उपनेमुः उपतस्थिरे इत्यर्थः॥ १२५॥

अभिनवदमयन्तीकान्तिजालावलोक-
प्रवणपुरपुरन्ध्रीवक्त्रचन्द्रान्वयेन ।
निखिलनगरसौधाट्टावलीचन्द्रशालाः
क्षणमिव निजसंज्ञां सान्वयामन्वभूवन् ॥ १२६ ॥
निषधनृपमुखेन्दुश्रीसुधां सौधवाता-
यनविवरगरश्मिश्रेणिनालोपनीताम् ।
अपुरतुलपिपासापांशुलत्वोपरागा-
ण्यखिलपुरपुरन्ध्रीनेत्रनीलोत्पलानि ॥ १२७ ॥

अभिनवेति।—अभिनवायाः नवीनायाः, सद्यः समागतायाः इत्यर्थः, दमयन्त्याः भैम्याः, कान्तिजालस्य लावण्यराशेः, अवलोकप्रवणानां दर्शनतत्पराणां, पुरपुरन्ध्रीणां पौराङ्गनानां, वक्त्रचन्द्रैः मुखेन्दुभिः, अन्वयेन योगेन, निखिलासु समग्रासु, नगरे पुरे, सौधाट्टावलीषु सुधाधवलिताट्टालकपङ्क्तिषु, प्रासादोपरितनगृहश्रेणीषु इत्यर्थः, याः चन्द्रशालाः शिरोगृहाः ताः, ("चन्द्रशाला शिरोगृहम्" इति हलायुधः) क्षणं क्षणकाल, तन्मुखचन्द्रयोगकालमात्रमिति भावः, निजां स्वां, संज्ञां नाम, चन्द्रशालाभिधानमित्यर्थः, सान्वयाम् अनुगतार्थां, चन्द्राणां सम्बन्धिन्यः चन्द्रयुक्ता वा शाला इत्येव सार्थामित्यर्थः, अन्वभूवन् अनुभूतवत्य इव ॥ १२६ ॥

निषधेति।—अतुलया निरुपमया, अतिप्रबलयेत्यर्थः, पिपासया पानेच्छया, दर्शनलालसयेत्यर्थः, यत् पांशुलत्वं कलुषितत्वं, परपुरुषदर्शनाग्रहेण पापवासनावत्त्वमित्यर्थः, तत् एव उपरागः दुर्नयो व्यसनं वा येषां तादृशानि, ("उपरागस्तु पुंसि स्यात् राहुग्रासेऽर्कचन्द्रयोः । दुर्नये ग्रहकल्लोले व्यसनेऽपि निगद्यते ॥" इति मेदिनी) अखिलपुरपुरन्ध्रीणां समस्त-

अवनिपतिरथोर्द्धस्त्रैणपाणिप्रवाल-
स्खलितसुरभिलाजव्याजभाजः प्रतीच्छन् ।
उपरि कुसुमवृष्टीरेष वैमानिकाना-
मभिनवकृतभैमीसौधभूमिं विवेश ॥ १२८ ॥

इति परिणयमित्थं यानमेकत्र याने
दरचकितकटाक्षप्रेक्षितस्थानयोस्तत् ।
दिवि दिविषदधीशाः कौतुकेनावलोक्य
प्रणिदधुरथ गन्तुं नाकमानन्दनान्द्राः ॥ १२९ ॥

पौराङ्गनानां, नेत्राणि चक्षूंषि एव, नीलोत्पलानि इन्दीवराणि, सौधवातायनविवरैः अट्टालिकागवाक्षरन्ध्रैः, गच्छन्ति बहिः निःसरन्तीति तेषां सौधवातायनविवरगाणां, रश्मीनां नयनप्रभाणां, श्रेणिभिः पङ्क्तिभिः एव, नालैः सच्छिद्रेन्दीवरदण्डरूपनाडीविशेषैः, उपनीताम् आकृष्टां, नेत्रसमीपं प्रापितामित्यर्थः, निषधनृपस्य नलस्य, मुखेन्दुश्रीसुधां मुखचन्द्रशोभामृतं, पपुः पीतवन्तः, साग्रहम् अद्राक्षुः इत्यर्थः ॥ १२७ ॥

अवनीति ।—अथ पुरप्रवेशानन्तरम्, एषः अयम्, अवनीपतिः भूपालः, ऊर्द्धेषु उपरिष्ठेषु, ये स्त्रैणाः स्त्रीसमूहाः, [“स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ” इत्यादिना नञ्-प्रत्ययः] तेषां पाणिप्रवालेभ्यः करकिसलयेभ्यः, स्खलिताः पतिताः, ये सुरभयः सुगन्धयः, लाजाः अक्षताः, तद्व्याजं तच्छलं, भजन्ते आश्रयन्तीति तद्भाजः, वैमानिकानां विमानैः चरतां देवानां, [“चरति” इति ठक्] उपरि उपरिष्टात्, कुसुमवृष्टीः पुष्पवर्षणमिव लाजवृष्टीरिति भावः, प्रतीच्छन् स्वीकुर्वन्, अभिनवकृतां प्रत्यग्रनिर्मितां, भैम्याः दमयन्त्याः, सौधभूमिं प्रासाददेशं, विवेश प्रविष्टवान् ॥ १२८ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।
काश्मीरैर्महिते चतुर्दशतयीं विद्यां विदद्भिर्महा-
काव्ये तद्भुवि नैषधीयचरिते सर्गोऽगमत् षोड़शः ॥१३०॥

इतीति।—दिविषदाम् अधीशाः देवाः, दिवि आकाशे, स्थित्वेति शेषः, अनयोः दमयन्तीनलयोः, इति एवंविधं, परिणयं विवाहम्, इत्थम् उक्तप्रकारेण, एकत्र एकस्मिन्, याने रथे, यानं यात्रां, तथा तत् पूर्वोक्तं, दरचकितम् ईषत् सभयं, परस्परदृष्टिमिलनभयादिति भावः, कटाक्षप्रेक्षितम् अपाङ्गवीक्षणञ्च, कौतुकेन कुतूहलेन, अवलोक्य दृष्ट्वा, अथ भैमीनलयोः सौधप्रवेशानन्तरम्, आनन्दसान्द्राः आनन्दपूर्णाः सन्तः, नाकं स्वर्गलोकं, गन्तुं प्रयातुं, प्रणिदधुः चिन्तयामासुः ॥ १२९ ॥

श्रीहर्षमिति।—चतुर्दशतयीं चतुर्दशावयवां, चतुर्दशविधाम् इत्यर्थः, ["सङ्ख्याया अवयवे तयप्" इति तयप्। "टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः" इत्यादिना ङीप्] विद्यां विदद्भिः जानद्भिः, काश्मीरैः काश्मीरदेशीयैः, विद्वद्भिरिति शेषः, महिते पूजिते। तद्भुवि श्रीहर्षोत्पन्ने तद्विरचिते इत्यर्थः। षोडशानां पूरणः षोड़शः, ["पूरणे डट्" इति डट्]। गतमन्यत् ॥ १३० ॥

सप्तदशः सर्गः ।

अथारभ्य वृथाप्रायं धरित्रीधावनश्रमम् ।
सुराः सरस्वदुल्लोल-लीला जग्मुर्यथाऽऽगतम् ॥ १ ॥
भैमीं पत्ये भुवस्तस्मै चिरं चित्ते धृतामपि ।
विद्यामिव विनीताय न विषेदुः प्रदाय ते ॥ २ ॥
कान्तिमन्ति विमानानि भेजिरे भासुराः सुराः ।
स्फटिकाद्रेस्तटानीव प्रतिविम्बा विवस्वतः ॥ ३ ॥

अथेति ।—अथ स्वर्गलोकजिगमिषानन्तरं, नलदमयन्त्योः सौधप्रवेशानन्तरं वा, सुराः इन्द्रादयः, धरित्रीधावनश्रमं पृथिव्यामागमनायासं, वृथाप्रायं व्यर्थमिव, दमयन्त्यलाभेऽपि नलदमयन्तीवरदानजन्यात्मगौरवरक्षणात् प्रायशब्दप्रयोगः, न तु सर्वथा वृथैवेति बोध्यम्; आरभ्य कृत्वा, मत्वेति यावत्, सरस्वदुल्लोलानां समुद्रमहोर्मीणां, लीला इव लीला येषां तथाभूताः सन्तः, यथाऽऽगतं यस्मादागतं तत्रैव इत्यर्थः, जग्मुः प्रतस्थिरे; सागरतरङ्गाः यथा वृथैव तटं धावित्वा व्यावर्त्तनेन यथाऽऽगतं गच्छन्ति तद्वत् देवा अपि गताः इत्यर्थः । दमयन्तीमलब्ध्वैव प्रत्यावृत्ता इति तात्पर्य्यम् ॥ १ ॥

भैमीमिति ।—ते देवाः, चिरं दीर्घकालं, चित्ते मनसि, धृतां स्थापितामपि, आकाङ्क्षितामपीत्यर्थः, अभ्यस्तामित्यर्थश्च, भैमीं दमयन्तीं, भुवः पत्ये भूपतये, तस्मै नलाय, विनीताय विनययुक्ताय शिष्याय, विद्याम् इव ज्ञानमिव, प्रदाय दत्त्वा, न विषेदुः नानुतापं जग्मुः; न हि महान्तो दत्त्वाऽनुतापिनः न च तेषामदेयमस्ति इति भावः ॥ २ ॥

कान्तिमन्तीति ।—विवस्वतः अर्कस्य, प्रतिविम्बाः प्रतिच्छायाः, सूर्य्यस्यैकत्वेऽपि तटभेदेन प्रतिविम्बानां बहुत्वं

जवाज्जातेन वातेन बलाकृष्टबलाहकैः।
श्वसनात् स्वस्य शीघ्रत्वं रथैरेषामिवाकथि ॥ ४ ॥
क्रमाद्दवीयसा तेषां तदानीं समदृश्यत।
स्पष्टमष्टगुणैश्वर्य्यात् पर्य्यवस्यन्निवाणिमा ॥ ५ ॥

बोध्यम् ; स्फटिकाद्रेः कैलासस्य,तटानि भृगुप्रदेशा इव, भासुराः तेजसमूर्त्तयः, सुराः इन्द्रादयः, कान्तिमन्ति समुज्ज्वलानि, विमानानि व्योमयानानि, भेजिरे आरुरुहुरित्यर्थः, एतेन विमानानां तदधिष्ठातृणाञ्च अतितेजस्वित्वमुक्तम् ॥ ३ ॥

जवादिति।—जवात् निजवेगात्, जातेन समुत्थितेन, वातेन वायुना, बलात् आकृष्टाः आक्षिप्ताः, बलाहकाः मेघाः यैः तादृशैः, एषाम् इन्द्रादीनां, रथैः विमानैः, स्वस्य आत्मनः, श्वसनात् वायोरपि, शीघ्रत्वं त्वरितगामित्वम्, अकथि अवादि इव, इत्युत्प्रेक्षा। स्ववेगजन्यवायोः स्वपश्चाद्वर्त्तितया रथानान्तु पुरोवर्त्तितया वायुपेक्षया सुतरां शीघ्रगामित्वमिति भावः। [कथेश्चौरादिकात् कर्मणि लुङ्, मित्त्वात् ह्रस्वत्वम्] ॥ ४ ॥

क्रमादिति।—क्रमात् अनुक्रमात्, आनुपूर्व्या इत्यर्थः, उत्तरोत्तरं गमनादिति यावत्, ("क्रमश्चानुक्रमे शक्तौ कल्पे चाक्रमणेऽपि च" इति मेदिनी) दवीयसा दविष्ठाना, दूरवर्त्तितराणामित्यर्थः, [दूरशब्दादीयसुनि "स्थूलदूर—" इत्यादिना यणादिपरलोपः पूर्वगुणश्च] तेषाम् इन्द्रादीनां, तदानीं दूरवर्त्तित्वभवनकाले, अणिमा अणुत्वम्, अष्टविधेषु ऐश्वर्य्येषु प्रथमोक्तैश्वर्य्यविशेष इत्यर्थः, अष्टगुणम् अणिमाद्यष्टगुणात्मकं, यत् ऐश्वर्य्यं वैभवं, निग्रहानुग्रहसामर्थ्यमिति यावत्, तस्मात् तन्मध्यात् इत्यर्थः, पर्य्यवस्यन् इव परिशिष्यमाण इव, लघिमादिसप्तविधात् पृथग्भूत इव

ततान विद्युता तेषां रथे पीतपताकताम् ।
लब्धकेतुशिखोल्लेखा लेखा जलमुचः क्वचित् ॥ ६ ॥
पुनः पुनर्मिलन्तीषु पथि पाथोदपङ्क्तिषु ।
नाकनाथरथालम्बि बभूवाभरणं धनुः ॥ ७ ॥
जले जलदजालानां वज्रिवज्रानुबिम्बनैः ।
जाने तत्कालजैस्तेषां जाताऽशनिसनाथता ॥ ८ ॥

इत्यर्थः, स्पष्टं व्यक्तं, समदृश्यत सन्दृष्टः, दूरे अणुत्वेन अवभासादियमुत्प्रेक्षा ॥ ५ ॥

ततानेति ।—क्वचित् गगनस्य कुत्रापि प्रदेशे, जलमुचः मेघस्य, लेखा श्रेणी, लब्धः प्राप्तः, केतुशिखाभिः ध्वजाग्रैः, उल्लेखो विदारणं यस्याः सा तादृशी सती, तेषाम् इन्द्रादीनां, रथे स्यन्दने, विद्युता तडिता करणेन, पीताः पीतवर्णाः, पताकाः ध्वजा येषां तेषां भावः तत्ता तां, ततान विस्तारयामास, ध्वजदण्डाग्रोल्लेखनेनोत्थाः तडितो रथेषु पीतपताकाः इव रेजुः इत्यर्थः ॥ ६ ॥

पुनः पुनरिति ।—नाकनाथरथालम्बि इन्द्रस्यन्दनस्थं, धनुः चापः, पथि गगनमार्गे, पुनः पुनः वारं वारं, मिलन्तीषु संसज्यमानासु, पाथोदानां मेघानां, पङ्क्तिषु श्रेणीषु, आभरणं भूषणं, बभूव सञ्जज्ञे, यद्यत् मेघवृन्दं रथेन सङ्गच्छते धनुः तस्य तस्य आभरणं बभूव इत्यर्थः। पूर्वं कृत्रिमेन्द्रधनुर्योगः अद्य मुख्येन्द्रधनुर्योगो लब्धः इति भावः। अत्र तादृशासम्बन्धे सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ७ ॥

जले इति ।—जलदजालानां मेघवृन्दानां, जले वारिणि, तत्कालजैः इन्द्रादिगमनकालजातैः, वज्रिवज्रस्य इन्द्रकुलिशस्य, अनुबिम्बनैः प्रतिबिम्बैः, तेषां जलदजालानाम्, अशनिसनाथता

स्फुटं सावर्णिवंश्यानां कुलच्छत्रं महीभुजाम्।
चक्रे दण्डभृतश्चुम्बन् दण्डश्चण्डरुचिं क्वचित्॥ ९॥
नलभीमभुवोः प्रेम्णि विस्मिताया दधौ दिवः।
पाशिपाशः शिरःकम्प-स्नस्तभूषश्रवःश्रियम्॥ १०॥
पवनस्कन्धमारुह्य नृत्यत्तरकरः शिखी।
अनेन प्रापि भैमीति भ्रमश्चक्रे नभःसदाम्॥ ११॥

वज्रसाहित्यं, वज्रयुक्तत्वमित्यर्थः, जाता सम्भूता, जाने इति मन्ये, इत्युत्प्रेक्षायाम्॥ ८॥

स्फुटमिति।—क्वचित् कुत्रचित् प्रदेशे, दण्डभृतः यमस्य, दण्डः अस्त्रविशेषः, चण्डरुचिं सूर्य्यं, चुम्बन् सूर्य्यमण्डलं स्पृशन् इत्यर्थः, सावर्णिः सूर्य्यपुत्रः अष्टमो मनुः, तद्वंश्यानां मनुवंशजानां, महीभुजां राज्ञां, कुलस्य वंशस्य, छत्रम् आतपत्रं, चक्रे विदधे, स्फुटमित्युत्प्रेक्षायाम्, अधःप्रदेशे दण्डसंयोगात् अर्कमण्डलं तद्वंश्यराजकुलस्य उद्धृतं छत्रमिव बभौ इत्यर्थः। इन्द्रादयः क्रमात् मेघपथमतीत्य सूर्य्यमण्डलं प्राप्ता इति तात्पर्य्यम्॥ ९॥

नलेति।—पाशिनः वरुणस्य, पाशः वलयाकारपाशास्त्रं, नलभीमभुवोः नलभैम्योः, प्रेम्णि अन्योऽन्यानुरागे विषये, विस्मितायाः विस्मयाविष्टायाः, दिवः नभसः, शिरःकम्पेन मस्तकचालनेन, स्नस्तभूषस्य गलितावतंसस्य, श्रवसः श्रोत्रस्य, श्रियं शोभां, दधौ धारयामास। अत्र श्रियमिव श्रियमिति सादृश्याक्षेपान्निदर्शनाभेदः॥ १०॥

पवनेति।—पवनस्कन्धं वायुपथाख्यस्य नभोदेशांशविशेषस्य उपरिभागम्, आरुह्य अधिष्ठाय, नृत्यत्तराः अतिशयेन नृत्यन्तः, वायुवेगेन अत्यर्थं चञ्चला इत्यर्थः, कराः अंशवः हस्ताश्च यस्य

तत्कर्णौ भारती दूनौ विरहात् भैमजागिराम्।
अध्वनि ध्वनिभिर्वैणैरनुकल्पैर्व्यनोदयत्॥ १२॥

अथाऽऽयान्तमवैचन्त ते जनौघमसित्विषम्।
तेषां प्रत्युद्गमप्रीत्या मिलद्व्योमेव मूर्त्तिमत्॥ १३॥

अद्राक्षुराजिह्मानं ते स्मरमग्रेसरं सुराः।
अध्वाविनयशिक्षार्थं कलिनेव पुरस्कृतम्॥ १४॥

सः तादृशः, ("बलिहस्तांशवः कराः" इत्यमरः) शिखी अग्निः, नभःसदां खेचराणाम्, अनेन अग्निना, भैमी दमयन्ती, प्रापि प्राप्ता, अन्यथा कथमेतज्जृम्भणमिति भावः, इति एवं, भ्रमं चक्रे भ्रान्तिं जनयामास इत्यर्थः॥ ११॥

तदिति।—भारती सरस्वती, भैमजागिरां दमयन्तीवचनानां, विरहात् अभावात, अश्रवणादिति यावत्, दूनौ परितप्तौ, तेषां देवानां, कर्णौ श्रवणौ, अध्वनि आकाशमार्गे, अनुकल्पैः भैमीगिरां सदृशैः, तदपेक्षया हीनगुणैरित्यर्थः, कुशाभावे काशवत् प्रतिनिधिभिरिति भावः, ("मुख्यः स्यात् प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु ततोऽधमः" इत्यमरः) वैणैः वीणासम्बन्धिभिः, ["तस्येदम्" इत्यण्] ध्वनिभिः शब्दैः, व्यनोदयत् विनोदितवती॥ १२॥

अथेति।—अथ तादृशवाणीवीणाध्वनिश्रवणानन्तरं, ते देवाः, आयान्तम् आगच्छन्तम्, असेः खड्गस्य त्विट् इव त्विट् प्रभा यस्य तादृशम् असिनिभकान्तिम्, असिवत् श्यामोज्ज्वलप्रभमित्यर्थः, जनौघं जनसमाजं, तेषां देवानां, प्रत्युद्गमप्रीत्या प्रत्युद्गमनार्थं हर्षेण, मिलत् आगच्छत्, मूर्त्तिमत् विग्रहवत्, व्योम आकाशमिव, इत्युत्प्रेक्षा, अवैचन्त अपश्यन्॥ १३॥

अद्राक्षुरिति।—ते सुराः इन्द्रादयः, आजिह्मानम्

अगम्यार्थं तृणप्राणा: पृष्ठस्थीकृतभीह्रिय:।
शम्भलीभुक्तसर्वस्वा जना यस्यारिपार्श्वका:॥ १५॥
बिभर्त्ति लोकजिद्भावं बुद्धस्य स्पर्द्धयेव य:।
यस्येशतुलयेवात्र कर्त्तृत्वमशरीरिण:॥ १६॥

आगच्छन्तम, [ओ हाङ् गताविति धातोर्लटः शानजादेश:] अग्रेसरं जनौघपुरोवर्त्तिनम्, अत एव अक्षाणाम् इन्द्रियाणाम्, अविनयस्य औद्धत्यस्य, दुर्व्यवहारस्य इत्यर्थ:, अन्यत्र—अक्षाणां पाशकानाम्, आ सम्यक्, विनय: विनीतता, स्ववशीकरण-मित्यर्थ:. तस्य ("अक्षो रथस्यावयवे पाशकेऽप्यक्षमिन्द्रिये" इति विश्व:) शिक्षार्थम् अभ्यासार्थं, कलिना कलिपुरुषेण, पुरस्कृतं पूजितम्, अग्रत: कृतम् इव स्थितम् इत्यर्थ:, स्मरं कामम्, अद्राक्षु: अवालोकिषत, [दृशेर्लुङि "इरितो वा" इति विकल्पादङ्भावपक्षे सिचि वृद्धि:]॥ १४॥

अगम्येति।—अगम्यार्थम् अगम्यागमनार्थम् इत्यर्थ:, तृण-प्राणा: तृणप्रायप्राणा:, प्राणान् तृणवत् अविगणय्य अगम्यागन्तार: इत्यर्थ:, पृष्ठस्थीकृते पश्चाद्देशस्थीकृते, अविगणिते इति यावत्, भीह्रियौ भयलज्जे यै: तादृशा:, लज्जाभयवर्जिता: इत्यर्थ:, शम्भलीभि: कुट्टनीभि:, ("कुट्टनी शम्भली समे" इत्यमर:) भुक्तं कवलीकृतमित्यर्थ:, सर्वस्वं सर्वधनं येषां तादृशा:, जना: लोका:, यस्य स्मरस्य, पारिपार्श्वका: परिपार्श्ववर्त्तिन:, परिजना: इत्यर्थ:, वयस्या इति यावत्। ["परिमुखञ्च" इति चकारात् ठक्]॥ १५॥

बिभर्त्तीति।—य: स्मर:, बुद्धदेवेन जित इति भाव:, बुद्धस्य सुगतस्य, मारजित इत्यर्थ:, [सम्बन्धसामान्ये षष्ठी] स्पर्द्धया इव संहर्षणेनेव, जिगीषयेवेत्यर्थ:, साम्येन इति वा,

ईश्वरस्य जगत् कृत्स्नं सृष्टिमाकुलयन्निमाम्।
अस्ति योऽस्त्रीकृतस्त्रीकस्तस्य वैरमनुस्मरन्॥ १७॥

बुद्धेन सह शौर्य्यादिभिः समत्वाकाङ्क्षयेत्यर्थः, ("स्पर्द्धा संहर्षणेऽपि स्यात् साम्ये क्रमसमुन्नतौ" इति मेदिनी) लोकजिद्भावं सर्वलोकजेतृत्वं, बिभर्त्ति धारयति, ("सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो मारजिल्लोकजिज्जिनः" इत्यमरोक्तेः) बुद्धस्य सर्वलोकजेतृत्वादिति भावः; यस्य स्मरस्य, ईशतुलया इव ईश्वरसाम्यापेक्षया इवेत्यर्थः, देहदाहकारीश्वरस्पर्द्धयेवेति यावत्, शरीरं न भवतीति अशरीरि तस्य अशरीरिणः दग्धदेहत्वात् अनङ्गस्य सतः, अत्र लोके, कर्तृत्वम् एकत्र—जेतृत्वम्, अन्यत्र—स्रष्टृत्वम्, उपादानादिगोचरापरोक्षज्ञानादिमत्त्वादेवेश्वरस्य कर्त्तृत्वं शरीरमतन्त्रमिति तार्किकाः। पराभिभूताः तन्मत्सराः तत्साम्याय तद्वत् आचरन्तीति भावः॥ १६॥

ईश्वरस्येति।—यः स्मरः, तस्य ईश्वरस्य, वैरं शत्रुताम्, अनङ्गीकरणरूपमित्यर्थः, अनुस्मरन् मनःस्थीकुर्वन्, स्त्रियः न भवन्तीति अस्त्रियः, अ-स्त्रीकृताः स्त्रियो येन तादृशः सन्, अत्र स्त्रियाः स्त्रीत्वाभावकरणरूपः विरोधः, तत्परिहारस्तु—अस्त्राणि आयुधानि कृतानि इति अस्त्रीकृताः [अभूततद्भावे च्विः] अस्त्रीकृताः स्त्रियः येन सः तादृशः अस्त्रीकृतस्त्रीकः सन्, ["नद्यृतश्च" इति कप्] ईश्वरस्य इमां स्त्रीपुंसात्मिकाम् इत्यर्थः, सृष्टिं निर्माणं, कृत्स्नं जगत् आकुलयन् अस्थिरीकुर्वन्, अस्ति वर्त्तते; ईश्वरेण या स्त्रीकृता सा अनेनास्त्रीकृता इति ईश्वरप्रतिकूलाचरणेन, तथा ईश्वरेण त्रिपुरासुरवधकाले विष्णोर्मोहिनी मूर्त्तिरूपा स्त्री शस्त्रीकृता, अनेनापि स्त्रियः शस्त्रीकृता

चक्रे शक्रादिनेत्राणां स्मरः पीतनलश्रियाम्।
अपि दैवतवैद्याभ्यामचिकित्स्यमरोचकम्॥ १८॥

यत्तत् क्षिपन्तमुत्कम्पमुत्थायुक्रमथारुणम्।
बुबुधुर्विबुधाः क्रोधमाक्रोशाक्रोशघोषणम्॥ १९॥

यमुपासत दन्तोष्ठ-क्षतासृक्शिथचक्षुषः।
भ्रुकुटीफणिनीनाद-निर्मनिःश्वासफूत्कृताः॥ २०॥

इत्येककार्य्यकारितया च ईश्वरेण सह स्पर्द्धामसौ अकरोत् इति निष्कर्षः॥ १७॥

चक्रे इति।—स्मरः कामः, पीतनलश्रियां पानविषयीकृतनलकान्तीनां, साक्षात्कृतनलसौन्दर्य्याणामित्यर्थः, शक्रादिनेत्राणाम् इन्द्रादिचक्षुषां, दैवतवैद्याभ्याम् अश्विनीकुमाराभ्यामपि, अचिकित्स्यं चिकित्सितुम् अशक्यं, न रोचयते इति अरोचकं रोगविशेषं, चक्रे जनयामास, नलरूपदर्शिभ्यः तेभ्यः स्मररूपं न अरोचत इत्यर्थः। स्मरादपि रमणीयो नल इति भावः॥ १८॥

यदिति।—अथ स्मरदर्शनानन्तरं, विबुधाः देवाः, यत्तत् यत्किञ्चित् लोष्टादिकं वस्तु इत्यर्थः, क्षिपन्त दूरात् मुञ्चन्तं, परप्रहाराय इति भावः, उत्कम्पं कम्पितं, क्रोधावेगेन कम्पनस्य स्वाभाविकत्वादिति भावः, उत्थायुकं युद्धार्थम् उल्लम्फयन्तम्, आक्रोशं क्रोशपरिमितदूरपर्य्यन्तं क्रोशमभिव्याप्य वा, आक्रोशस्य परनिन्दावादसहितातिरस्कारस्य, घोषणा उच्चैरुच्चारणं यस्य तादृशम्, उच्चैः तर्जनसहकारेण परनिन्दां कुर्वाणम् इत्यर्थः, अरुणं रक्तवर्णं, क्रोधं मूर्त्तिमन्तं क्रोधाख्यं रिपुविशेषं, बुबुधुः ददृशुः इत्यर्थः, निरुक्तचिह्नैरयं क्रोध इति अवगतवन्तः इति तात्पर्य्यम्। [बुधिर्भौवादिकाल्लिट्]॥ १९॥

यमिति।—यं क्रोधं, दन्तैः ओष्ठस्य क्षतेन दंशनजव्रणेन,

दुर्गं कामाशुगेनापि दुर्लङ्घ्यमवलम्ब्य यः ।
दुर्वासोहृदयं लोकान् सेन्द्रानपि दिधक्षति ॥ २१ ॥
वैराग्यं यः करोत्युच्चैरञ्जनं जनयन्नपि ।
सूते सर्वेन्द्रियाच्छादि प्रज्वलन्नपि यस्तमः ॥ २२ ॥

यत् असृक् रक्तं, तच्छिद्राणि तत्कल्पानि इत्यर्थः, चक्षूंषि नेत्राणि येषां तादृशाः, भ्रुकुटी एव भ्रूसङ्कोचनमेव, फणिनी भुजङ्गी, तन्नादनिभानि तत्फूत्कारकल्पानि, निःश्वासफूत्कृतानि निःश्वासस्य फूत् इति प्रबलशब्दा येषां तादृशाः, परिजनाः इति शेषः, उपासत असेवत, [आसेर्लङ्] तत्सेवका अपि तादृशा एवेत्यर्थः ॥ २० ॥

दुर्गमिति ।—यः क्रोधः, कामाशुगेन कन्दर्पबाणेन अपि, दुर्लङ्घ्यं दुरतिक्रमम्, अजेयमित्यर्थः, दुर्वाससः तदाख्यस्य अतिक्रोधिनः मुनेः, हृदयं चित्तम् एव, दुर्गं कोट्टम्, अवलम्ब्य आश्रित्य, सेन्द्रान् इन्द्रादिदेवतासहितानपि, लोकान् भुवनानि, त्रैलोक्यमित्यर्थः, दिधक्षति शापाग्निना दग्धुमिच्छति । [दहतेः सनन्तात्लटि ढत्वकत्वभावाः] दुर्लङ्घ्यदुर्गावलम्बनो दुर्जय इति भावः । नित्यक्रुद्धो भगवान् दुर्वासा दुर्द्धर्षश्चेति प्रसिद्धम् ॥ २१ ॥

वैराग्यमिति ।—यः क्रोधः, उच्चैः अत्यर्थं, रञ्जनं रागं, रक्तवर्णतामिति यावत्, जनयन् अपि उत्पादयन्नपि, वैराग्यं तद्राहित्यं, करोति जनयतीति विरोधः, नैस्पृह्यं करोतीति तदाभासीकरणात् विरोधाभासोऽलङ्कारः, क्रुद्धस्य न कुत्रापि अनुरागः इति भावः ; तथा यः क्रोधः, प्रज्वलन् सन्धुक्षमाणोऽपि, प्रकाशमानः अपि इत्यर्थः, अन्तः सन्तापयन्नपि इत्यर्थश्च, सर्वेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि, आच्छादयतीति

पञ्चेषुविजयासक्तौ भवस्य क्रुध्यतो जयात् ।
येनान्यविग्रहीतारि-जयकालनय: श्रित: ॥ २३ ॥
हस्तौ विस्तारयन्निभ्ये बिभ्यदर्द्धपथस्थवाक् ।
सूचयन् काकुमाकूतैर्लोभस्तत्र व्यलोकि तै: ॥ २४ ॥

तदाच्छादि सर्वेन्द्रियावरकं, ज्ञानेन्द्रियाणामावरकमित्यर्थ:, तम: मोहम् अन्धकारञ्च, सूते जनयति, क्रोधान्धो न किञ्चित् पश्यतीति भाव: । अत्र प्रज्वलत्तम:शब्दयो: अर्थभेदेन विरोध-परिहारात् पूर्ववदलङ्कार: ॥ २२ ॥

पञ्चेष्विति ।—येन क्रोधेन, पञ्चेषुविजयासक्तौ पञ्चेषुविजये कन्दर्पपराभवे, या आसक्ति: तत्परता तस्यां, कन्दर्पभस्मीकरणा-भिनिवेशे, क्रुध्यत: स्मराय कुप्यत:, भवस्य हरस्य, [कर्मणि षष्ठी] जयात् स्वाधीनीकरणात् हेतो:, अन्येन पुरुषा-न्तरेण, विग्रहीतस्य आक्रान्तस्य, अरे: शत्रो:, जयकाले आयत्तीकरणसमये, यो नय: नीति: स:, श्रित: अवलम्बित:, तत्कालोचिता नीतिराश्रिता इत्यर्थ: ; अन्यदा महादेवं जेतु-मशक्तोऽपि स्मरविग्रहकाले स्मरहरं क्रोधो जिगाय तत्काले तस्य क्रोधवशीभूतत्वादिति भाव: । अत्र कामन्दक,—"बलिना विग्रहीतस्य द्विषता कृच्छ्रवर्त्तिन: । कुर्वता-ऽपचयं शत्रोरात्माच्छित्तिविशङ्कया ॥" इति ॥ २३ ॥

हस्ताविति ।—तत्र जनाघे, तै: इन्द्रादिभि:, इभ्ये धनिके, ("इभ्य आढ्यो धनी स्वामी" इत्यमर:) हस्तौ करौ, विस्तारयन् प्रसारयन्, याचञामुद्रया इति भाव:, बिभ्यत् अयं कदर्थितिं करिष्यति न वेति त्रस्यन्, अत एव अर्द्धपथस्थवाक् अर्द्धोक्तवाक्य:, आकूतै: अभिप्रायविशेषै:, आत्मनो दैन्यज्ञापकचेष्टा-विशेषैरित्यर्थ:, काकुं शोकभीत्यादिजनितां स्वरविकृतिं, सूचयन्

दैन्यस्तैन्यमया नित्यमत्याहारामयाविनः।
भुञ्जानजनसाकूत-पश्या यस्यानुजीविनः॥ २५॥

धनिदानाम्बुवृष्टेर्यः पात्रपाणाववग्रहः।
स्वान् दासानिव हा! निःस्वान् विक्रीणीतेऽर्थवत्सु यः॥२६॥

कुर्वन्नित्यर्थः, भयेन गद्गदभाषीत्यर्थः, लोभः विग्रहवान् तदाख्य-रिपुविशेषः, व्यलोकि दृष्टः॥ २४॥

दैन्येति।—दैन्यं दारिद्र्यं, स्तैन्यं स्तेयं, ["स्तेनात् यत् नलोपश्च" इत्यत्र स्तेनादिति योगविभागात् ष्यङ्-प्रत्ययः] तदुभयमयाः तत्प्रचुराः, नित्यं सर्वदा, अत्याहारेण बहुभोजनेन, आमयाविनः अजीर्णादिरोगिणः, ["आमयस्योपसङ्ख्यानं दीर्घश्च" इति विन् दीर्घश्च] तथा भुञ्जानानाम् अश्नतां, जनानां लोकानां, साकूतं साभिप्रायं, पश्यन्ति अवलोकयन्तीति पश्या द्रष्टारः, ["पाघ्रा—" इत्यादिना श-प्रत्ययः पश्यादेशश्च] जना इति शेषः, यस्य लोभस्य, अनुजीविनः अनुचराः॥ २५॥

धनिदानेति।—यः लोभः, पात्रपाणौ पात्रस्य सम्प्रदानार्ह-जनस्य, पाणौ हस्ते, निःस्वजनकरे इत्यर्थः, धनिनाम् अर्थ-शालिनां, दानाम्बुवृष्टेः त्यागोदकवर्षस्य, अवग्रहः प्रतिबन्धक-स्वरूपः, ("वृष्टिवर्षं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ" इत्यमरः) प्रभूतधनसत्त्वेऽपि लोभवशीभूतः सन् पात्रपाणौ दानार्थोदकं नार्पयतीति भावः; तथा निःस्वान् धनहीनान्, स्वान् स्वजनान्, पुत्रदारादीनिति यावत्, दासान् इव किङ्करानिव, अनायासदेयान् इव इति यावत्, अर्थवत्सु आढ्येषु, विक्रीणीते अर्थविनिमयेन ददाति, लोभात् इति भावः, हा! इति विषादे, अहो लोभस्य वैचित्र्यमयी शक्तिरिति भावः॥ २६॥

एकद्विकारणे हेतू महापातकपञ्चके।
न तृणे मन्यते कोप-कामौ यः पञ्च कारयन्॥ २७॥
यः सर्वेन्द्रियसद्मापि जिह्वां बह्ववलम्बते।
तस्यामाचार्य्यकं याञ्चा-पटवे वटवेऽर्जितुम्॥ २८॥

एकेति।—यः लोभः, पञ्च ब्रह्महत्यादीनि पञ्चापि महापातकानि, कारयन् नरादिना स्वयम् अनुष्ठापयन्, महापातकानां "ब्रह्महत्या सुरापान स्तेय गुर्वङ्गनागमः। महान्ति पातकान्याहुस्तत्संसर्गी च पञ्चमः॥" इत्युक्तानां ब्रह्महत्यादीनां, पञ्चके पञ्चकमध्ये, एकञ्च द्वे च एकद्वीनि, [सङ्ख्यद्वन्द्वे बहुत्वोपजननात् बहुवचनं] तेषाम् एकद्वीनां, यथासङ्ख्यम् एकस्य ब्रह्महननस्य द्वयोः पानागम्यागमनयोश्च, कारणे अनुष्ठाने, हेतू कारणभूतौ, कोपकामौ क्रोधकामौ, तृणे तृणतुल्यौ तुच्छौ इत्यर्थः, अपीति शेषः, न मन्यते न गणयति इत्यर्थः। न हि बहुकारी स्वल्पकारिणं गणयतीति भावः। कामक्रोधाभ्यामपि पापिष्ठो लोभ इति रहस्यम्॥ २७॥

य इति।—यः लोभः, सर्वेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि पञ्चैव, सद्म आश्रयः यस्य सः तादृशः सन् अपि, सर्वेन्द्रियाधिष्ठानोऽपि, जिह्वां रसनेन्द्रियमेव, बहु प्रचुरतया, अवलम्बते आश्रयति, प्रायेण तत्रैवास्ते इत्यर्थः, किमर्थम्? तत्राह—तस्यां जिह्वायाम्, अध्ययनशालाभूतायाम् इति भावः, याञ्चापटवे भिक्षानिपुणाय, वटवे ब्राह्मणाय, शिष्यभूताय इति भावः, आचार्य्यकं गुरुत्वम्, अर्जितुं लब्धुम् इवेत्युत्प्रेक्षा; लुब्धब्राह्मणवटुभ्यः याञ्चावाणीशिक्षादानार्थं वागिन्द्रियमधिष्ठाय आचार्य्यो भूत्वा वर्त्तते इत्यर्थः, गुरवस्तु अध्ययनशालायां स्वशिष्येभ्यो विद्याभिक्षां ददतीति प्रसिद्धम्। अत्रोपमोत्प्रेक्षाभ्यां सजातीयकाभ्यां वाक्यार्थयोः

पथ्यां तथ्यामगृह्णन्तं मन्दं बन्धुप्रबोधनाम्।
शून्यमाश्लिष्य नोज्झन्तं मोहमैक्षन्त हन्त ते॥ २९॥
श्वः श्वः प्राणप्रयाणेऽपि न स्मरन्ति स्मरद्विषम्।
मग्नाः कुटुम्बजम्बाले बालिशा यदुपासिनः॥ ३०॥
पुंसामलब्धनिर्वाण-ज्ञानदीपमयात्मनाम्।
अन्तर्ज्ञापयति व्यक्तं यः कज्जलवदुज्ज्वलम्॥ ३१॥

शब्दहेतुत्वात् शब्दार्थहेतुककाव्यलिङ्गमलङ्कारः सङ्कीर्य्यते इत्यलङ्कारत्रयस्य परस्परसम्बन्धनाङ्गाङ्गिभावः॥ २८॥

पथ्यामिति।—ते देवाः, मन्दं मूढस्वभावम्, अत एव पथ्यां हिताम्, तथ्यां सत्याम्, युक्तियुक्तामिति यावत्, बन्धुप्रबोधनां सुहृदुपदेशम्, अगृह्णन्तम् अस्वीकुर्वाणम्, अशृण्वन्तमित्यर्थः, शून्यं यत्किञ्चित् तुच्छं वस्तु इत्यर्थः, आश्लिष्य अवलम्ब्य इत्यर्थः, न उज्झन्तं मौढ्यात् न त्यजन्तं, हन्तेति खेदे, मोहं मूर्त्तिमन्तं तदाख्यं चतुर्थारिपुम्, ऐक्षन्त अपश्यन्॥ २९॥

श्वः श्वः इति।—यदुपासिनः यस्य मोहस्य सेवकाः, अत एव कुटुम्बजम्बाले पुत्रकलत्रादिरूपपङ्के, ("निषद्वरस्तु जम्बालः पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमौ" इत्यमरः) मग्नाः अन्तः प्रविष्टा इत्यर्थः, बालिशाः मूर्खाः, श्वः श्वः आगामिदिवसे आगामिदिवसे, परश्वः इत्यर्थो वा, प्राणानां जीवनस्य, प्रयाणे निष्क्रमणेऽपि जीवनत्यागेऽपि, स्मरद्विषं कामारिम् ईश्वरं शङ्करं, न स्मरन्ति न चिन्तयन्तीत्यर्थः॥ ३०॥

पुंसामिति।—यः मोहः, अलब्धः अप्राप्तः, निर्वाणज्ञान-दीपमयः निर्वाणज्ञानं मोक्षविषयिणी बुद्धिः, तदेव दीपः प्रकाशकत्वात् प्रदीपः, तन्मयः तदात्मकः, आत्मा स्वभावः यैः तेषाम् अनात्मज्ञानां, विषयासक्तानामित्यर्थः,

ब्रह्मचारिव्रतस्थायि-यतयो गृहिणं यथा।
त्रयो यमुपजीवन्ति क्रोधलोभमनोभवाः ॥ २२ ॥
जाग्रतामपि निद्रा यः पश्यतामपि योऽन्धता।
श्रुते सत्यपि जाड्यं यः प्रकाशेऽपि च यस्तमः ॥ २३ ॥

पुंसाम् उज्ज्वलं स्वभावत एव निर्मलम्, अन्तः अन्तःकरणं, कज्जलवत् अञ्जनवत्, व्यक्तं स्फुटं, म्लापयति मलिनीकरोति, मोक्षसाधनात्मसाक्षात्कारविघातकोऽयं दुरात्मेत्यर्थः ॥ २१ ॥

ब्रह्मचारीति।—ब्रह्मचारिव्रतस्थायियतयः ब्रह्मचारिवानप्रस्थभिक्षुरूपाः, त्रयः आश्रमत्रयम् इत्यर्थः, गृहिणं गृहस्थाश्रमिणं, यथा इव, क्रोधलोभमनोभवाः क्रोधलोभकामाः त्रयः, यं मोहम्, उपजीवन्ति आश्रित्य वर्त्तन्ते, मोहमूलास्ते तन्निवृत्तौ तेऽपि निवर्त्तन्ते इति भावः ॥ २२ ॥

जाग्रतामिति।—यः मोहः, जाग्रता प्रबुद्धानाम् अपि, निद्रा निद्रास्वरूपः, निद्राया इव मदसज्ज्ञानविलोपकत्वादिति भावः, यः मोहः, पश्यतां चक्षुष्मताम् अपि, अन्धता तद्राहित्यम्, अन्धो यथा सुपथं कुपथं वा निश्चेतुं न शक्नोति तद्वदिति भावः, यः मोहः, श्रुते शास्त्रे, शास्त्रज्ञाने इत्यर्थः, सत्यपि विद्यमानेऽपि, जाड्यं मौढ्यं, जड़वत् शास्त्रविरुद्धकार्य्यकरणादिति भावः, यश्च मोहः, प्रकाशे आतपे, रौद्रे सत्यपि इत्यर्थः, तमश्च अन्धकारः, अन्धकारे यथा वस्तुज्ञानं न भवति तद्वदिति भावः; निद्रादिचतुष्टयकार्य्यकारित्वात् तद्वत् जागरचक्षुरादिभिरनिवर्त्त्यत्वाच्च प्रसिद्धनिद्रादिचतुष्टयविलक्षणः कोऽपि तत्समष्टिरिति निष्कर्षः ॥ २३ ॥

चिह्निताः कतिचिद्देवैः प्राचः परिचयादमी।
अन्ये न केचनाचूडमेनःकञ्चुकमेचकाः ॥ ३४ ॥
तत्रोदीर्ण इवार्णोधौ सैन्येऽभ्यर्णमुपेयुषि।
कस्याप्याकर्णयामासुस्ते वर्णान् कर्णकर्कशान् ॥ ३५ ॥
ग्रावोन्मज्जनवत् यज्ञ-फलेऽपि श्रुतिसत्यता।
का श्रद्धा? तत्र धीवृद्धाः! कामाद्धा यत् खिलीकृतः ॥३६॥

चिह्निता इति।—अमी पूर्वोक्तस्मरादयः, कतिचित् कियत्सङ्ख्यकाः, देवैः इन्द्रादिभिः, प्राचः परिचयात् इन्द्रादीनां कामादिवशीभूतत्वेन पूर्वजातपरिचयात्, पूर्वानुभवजन्य-संस्कारादिति यावत्, चिह्निताः चिह्नविशेषैः परिज्ञाताः, प्रत्यभिज्ञाता इत्यर्थः, आचूडम् आशिखम्, एनःकञ्चुकेन पापरूपकृष्णवर्णावरकवस्त्रेण, मेचकाः श्यामवर्णाः, अन्ये अपरे च, कामादिव्यतिरिक्ता इत्यर्थः, केचन केचित्, न, देवैः चिह्निताः इति पूर्वेणान्वयः, नीलवस्त्रावृतशरीरत्वेन अमी ते इति न प्रत्यभिज्ञाताः इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तत्रेति।—उदीर्णे उच्छलिते, अर्णोधौ अम्भोधौ इव, तत्र तस्मिन्, सैन्ये स्मराद्यनुगते सैन्ये, अभ्यर्णम् उपेयुषि समीपं गते सति, ते देवाः, कस्यापि अपरिज्ञातशरीरस्य कस्यचित् पुरुषस्य, चार्वाकस्येति भावः, कर्णकर्कशान् श्रुतिकठोरान्, वर्णान् वाक्यानि, आकर्णयामासुः शुश्रुवुः ॥ ३५ ॥

अथ सप्तचत्वारिंशता श्लोकैस्तानेव वर्णानाह, ग्रावेत्यादि।—धीवृद्धाः! हे ज्ञानवृद्धाः! यज्ञफले ज्योतिष्टोमादियज्ञा-द्यनुष्ठानस्य फलभूतस्वर्गादौ विषये, श्रुतिसत्यता वेदवाक्यस्य प्रामाण्यं, ग्रावोन्मज्जनवत् पाषाणप्लवनवत्, पाषाणप्लवनं यथा न प्रत्यक्षं, तद्वत् यज्ञफलं स्वर्गादिकमपि न प्रत्यक्षम्,

केनापि बोधिसत्त्वेन जातं सत्त्वेन हेतुना।
यद्वेदमर्मभेदाय जगदे जगदस्थिरम् ॥ ३७ ॥
अग्निहोत्रं त्रयी तन्त्रं त्रिदण्डं भस्मपुण्ड्रकम्।
प्रज्ञापौरुषनिःस्वानां जीवो जल्पति जीविकाः ॥ ३८ ॥

अत एव तत्प्रतिपादिका श्रुतिरपि ग्रावाणः प्लवन्ते इति वाक्यवत् न प्रमाणमित्यर्थः, अपिशब्दोऽत्र निन्दायाम्; श्रुतिरियं मिथ्या इत्यर्थः, तत्र तत्फलप्रतिपादिकायां श्रुतौ, का श्रद्धा? युष्माकं कः विश्वासः? यत् यतः, कामाद्या तृतीय-पुरुषार्थमार्गः, यथेच्छव्यवहारमार्ग इति यावत्, खिलीकृतः प्रतिरुद्धः, श्रुत्या इति शेषः, ("द्वे खिलाप्रहते समे" इत्यमरः) सिद्ध प्रमाणं विहाय तद्विरुद्धे न श्रद्धेयम् इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

केनेति।—बोधिसत्त्वेन बुद्धेन, ("बुद्धस्तु श्रीघनः शास्ता बोधिसत्त्वो विनायकः" इति यादवः) केनापि अवाच्य-महिम्ना, जातं प्रादुर्भूतं, [भावे क्तः] अतः स एव श्रद्धेयवचन इति भावः, यत् यस्मात्, वेदस्य कालान्तर-भाविफलभोगिनित्यात्मसाधकश्रुतेः, मर्मभेदाय रहस्योद्घाटनाय, प्रामाण्यभङ्गाय इति यावत्, सत्त्वेन हेतुना यत् सत् तत् क्षणिकम् इति कारणेन, जगत् इदं विश्वम्, अस्थिरं क्षणिकम्, इति जगदे गदितम्। अयं भावः,—जगतः क्षणिकत्वे सिद्धे आत्मनोऽपि जगदन्तर्गततया क्षणिकत्वं सिद्धमेव, ततश्च येनात्मना पापं कृतं तस्यात्मनः क्षणोत्तरं नाशात् कथं तस्य फलभोगसम्भवः? इति आत्मनः कालान्तरभाविफलभोगित्वस्यासम्भवात् तद्बोधक-श्रुतेः कथं प्रामाण्यम्? कथं वा पापात् भयम्? अतो न पार-लौकिकसुखाशया हस्तगतम् ऐहिकं सुखं हातव्यम् इति ॥ ३७ ॥

सम्प्रति बृहस्पतिमतावलम्बनेन वैदिकं विडम्बयति, अग्नि-

शुद्धं वंशद्वयीशुद्धौ पित्रोः पित्रोर्यदेकशः।
तदनन्तकुलादोषाददोषा जातिरस्ति का ? ॥ ३९ ॥
कामिनीवर्गसंसर्गैर्न कः सङ्क्रान्तपातकः ?।
नाश्नाति स्नाति हा ! मोहात् कामक्षामव्रतं जगत् ॥ ४० ॥

होत्रमिति।—अग्निहोत्रम् अग्निहोत्राख्यो यागः, त्रयी त्रिवेदी, वेदत्रयमित्यर्थः, तन्त्रं तदर्थविचारात्मकं मीमांसाशास्त्रं, त्रिदण्डं सन्न्यासः, [पात्रादिपाठात् नपुंसकत्वम्] भस्मनः भूतिः, भस्मकृतमित्यर्थः, पुण्ड्रकं तिलकविशेषः, एतानि जीवः बृहस्पतिः, प्रज्ञापौरुषाभ्यां बुद्धिपुरुषकाराभ्यां, निःस्वानां दरिद्राणां, तद्रहितानाम् इत्यर्थः, जीविकाः जीवनोपायाः, इति जल्पति ब्रूते। अतश्च नास्ति परलोकः इति निश्चयात् यथेष्ट-चेष्टितमेव हितम् इति भावः ॥ ३८ ॥

शुद्धमिति।—यत् यतः कारणात्, पित्रोः पित्रोः मातापितृ-परम्परयोः मध्ये, [निर्द्धारणे सप्तमी। वीप्सायां द्विरुक्तिः। "पिता मात्रा" इत्येकशेषः] एकशः एकैकस्य, वंशद्वयीशुद्धौ उभयकुलशुद्धौ, पितृवंश-मातामहवंशयोः विशुद्धितायां सत्या-मित्यर्थः, शुद्धं निर्दोषं, पुत्रं जायते इति शेष, पुत्रस्यापि शुद्धता भवति इत्यर्थः ; तत् तस्मात्, अनन्तानाम् अशेषाणाम्, आमूला-नामिति भावः, कुलानां वंशानाम्, अदोषात् दोषराहित्यात्, अदोषा निर्दोषा, जातिः जन्म, का अस्ति ? न काऽपि इत्यर्थः। यथाहुः—"अनादाविह संसारे दुर्वारे मकरध्वजे। कुले च कामिनीमूले का जातिपरिकल्पना ?" ॥ इति ॥ ३९ ॥

कामिनीति।—किञ्च, कामिनीवर्गस्य पुरुषापेक्षया अष्टगुण-कामस्य स्त्रीजातस्य, संसर्गैः सम्बन्धैः, स्त्रीभिः सह एकत्र वासै-रित्यर्थः, कः पुमान्, सङ्क्रान्तपातकः प्राप्तपापः, पापाक्रान्त

ईर्ष्यया रक्षतो नारीं धिक् कुलस्थितिदाम्भिकान् ।
स्मरान्धत्वाविशेषेऽपि तथा नरमरक्षतः ॥ ४१ ॥
परदारनिवृत्तिर्या सोऽयं स्वयमनादृतः ।

इत्यर्थः, न? अपि तु सर्वः एव पातकी, "संवत्सरात्तु पतति पतितेन सहाचरन्" इति शास्त्रात् पतितस्त्रीसंसर्गेण सर्वोऽपि पातकी एवेति भावः ; अत एव कामेन कन्दर्पेण अभिलाषेण वा, क्षामव्रत क्षीणव्रतं, निष्फलव्रतं वा, ["क्षाया मः" इति निष्ठातकारस्य मकारः] जगत् इदं विश्वं, विश्ववासीत्यर्थः, मोहात् स्ववृत्तानाकलनात्, न अश्नाति उपवसति, तथा स्नाति च तीर्थादौ स्नानं करोति च, स्नानेन आत्मनः शुद्धत्वबुद्धेरेव पुनः व्रतानि चरति इति भावः, हा इति खेदे, व्रतसहस्रे कृतेऽपि एकेनैव स्त्रीसंसर्गपातकेन सर्वनाश इति भावः ॥ ४० ॥

ईर्ष्ययेति ।—स्मरान्धत्वस्य कामविमूढत्वस्य, अविशेषेऽपि समानत्वेऽपि, स्त्रीपुंसयोरिति शेषः, ईर्ष्यया पुरुषान्तरसंसर्गासहिष्णुतया, नारीं स्त्रियं, रक्षतः निरुन्धतः, अवरोधमध्ये शासनवाक्येन वा इति शेषः, किन्तु नरं पुरुषं, तथा तद्वत्, अरक्षतः परस्त्रीसंसर्गात् अनिवारयतः, अथच कुलस्य वंशस्य, स्थितिः मर्य्यादा, विशुद्धिता इत्यर्थः, असाङ्कर्य्यमावस्थानमिति यावत्, तया तद्रूपेण, दम्भेन कैतवेन चरन्तीति तथोक्तान् स्त्रीमात्ररक्षणादेव जातेरसाङ्कर्य्यं मन्यमानान् वञ्चकान्, ["चरति" इति ठक् । "दम्भस्तु कैतवे कल्क" इति विश्वः] जनानिति शेषः, धिक् निन्दामीत्यर्थः, ["धिगुपर्य्यादिषु" इति द्वितीया] स्त्रीदोषादिव पुरुषदोषादपि कुलहानेरवश्यम्भाव्यत्वेऽपि एकत्राभिनिवेशे ईर्ष्यैव केवलं हेतुरिति भावः ॥ ४१ ॥

परेति ।—या परदारेभ्यः परस्त्रीसंसर्गेभ्यः, निवृत्तिः

अहल्याकेलिलोलेन दम्भो दम्भोलिपाणिना ॥ ४२ ॥
गुरुतल्पगतौ पाप-कल्पना त्यजत द्विजाः ! ।
येषां वः पत्युरत्युच्चैर्गुरुदारग्रहे ग्रहः ॥ ४३ ॥
पापात् तापा मुदः पुण्यात् परासोः स्युरिति श्रुतिः ।
वैपरीत्यं ध्रुवं साक्षात् तदाख्यात बलाबले ॥ ४४ ॥

उपरतिः, तदर्थमुपदेश इति यावत्, सः अयं परदारा अगम्या इत्यादिरूपः, दम्भः कपटोपदेशः इत्यर्थः, अहल्याकेलिलोलेन गौतमस्त्रीरतिलालसेन, दम्भोलिपाणिना वज्रधरेण इन्द्रेण, स्वयम् आत्मना, अनादृतः उपेक्षितः, अतो न पारदार्य्यम् अनाचारः इति भावः ॥ ४२ ॥

गुरुतल्पेति।—किञ्च, द्विजाः ! हे विप्राः ! गुरुतल्पगतौ गुरुदारगमने, ("तल्पं शय्याऽट्टदारेषु" इत्यमरः) पापकल्पनां पातकसम्भावनां, त्यजत जहीत ; कुतः ? येषां द्विजानां, वः युष्माकं, पत्युः स्वामिनः, द्विजराजस्य चन्द्रस्य इत्यर्थः, "तस्मात् सोमराजानो ब्राह्मणाः" इति श्रुतेः ; गुरोः देवगुरोः बृहस्पतेः, दारग्रहे ताराख्यभार्य्याभिगमने, अत्युच्चैः अतिमहान्, ग्रहः निर्बन्धः, तस्मात् अत्रापि न दोषबुद्धिः कार्य्या इति भावः ॥ ४३ ॥

पापादिति।—परासोः मृतस्य, पापात् ऐहिकपातकाचरणात्, तापाः दुःखानि, नरकयन्त्रणा इत्यर्थः, पुण्यात् ऐहिकसुकृताचरणात्, मुदः हर्षाः, स्वर्गसुखानि इत्यर्थः, स्युः भवेयुः, इति एवं, श्रुतिः वेदः, आहेति शेषः, विधिनिषेधाभ्यासगम्यं तदित्यर्थः ; किन्तु वैपरीत्यम् उक्तश्रुतिवाक्यस्य विपर्य्ययं, पानागम्यागमनादिपापात् सुखं तथा यज्ञादिपुण्यात् दुःखञ्चेति विपरीतफलमित्यर्थः, ध्रुवं सत्यम् एव, साक्षात्

सन्देहेऽप्यन्यदेहाप्तेर्विवर्ज्यं वृजिनं यदि ।
त्यजत श्रोत्रियाः ! सत्रं हिंसादूषणसंशयात् ॥ ४५ ॥

प्रत्यक्षं, दृश्यते इति शेषः ; तदित्यव्ययं तयोरित्यर्थः, तयोः प्रत्यक्षागमयोः, बलाबले बलवत्त्वं दौर्बल्यञ्च, आख्यात हे द्विजाः ! कथयत, ग्रावप्लवनवाक्यवत् प्रत्यक्षविरोधात् तथा श्रुतिप्रत्यक्षयोर्विरोधे प्रत्यक्षस्यैव बलवत्त्वाच्च श्रुतिरिह दुर्बला, ततश्च पापजन्यसुखस्य प्रत्यक्षतया पापमेव सर्वैरनुष्ठातव्यमिति भावः ॥ ४४ ॥

सन्देहे इति।—अन्यदेहाप्तेः मृतस्य देहान्तरप्राप्तेः, सन्देहेऽपि संशयेऽपि, पापकारी चेत् तदा मृत्वा देहान्तरमाश्रित्य नरकभोगी स्यादिति वादिनः, यः पापकारी स दग्ध एव, अतस्तस्य देहान्तरप्राप्त्यसम्भवेन नरकभोगस्याप्यसम्भवः, इति देहात्मवादिनः तत्प्रतिवादिनश्च तादृशविरुद्धवाक्यद्वयजन्यसन्देहे सत्यपि इत्यर्थः, यदि वृजिनं पारदार्य्यादिपापं, ("पापं किल्विषकल्मषं कलुषं वृजिनैनोऽघम" इत्यमरः) विवर्ज्यं त्याज्यं, पाक्षिकदोषस्यापि परिहार्य्यत्वादिति भावः, तर्हि, श्रोत्रियाः ! हे छान्दसाः ! हे वेदाध्यायिनः ! इत्यर्थः, ["श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ" इत्यमरः । छन्दो वेदमधीते इति छन्दसो वा श्रोत्रभावो निपात्यते "तदधीते" इत्यतस्मिन्नर्थे घंश्च इति निपातनात् साधुः] हिंसादूषणसंशयात् जीवहत्याजनितपापशङ्कातः, वैधहिंसायामपि साङ्ख्यादिभिः प्रत्यवायाङ्गीकारादिति भावः, सत्रं यज्ञं, त्यजत जहीत, "पाक्षिकोऽपि दोषः परिहर्त्तव्यः" इति न्यायादिति भावः । पारदार्य्यादेः पुनरहिंसात्मकत्वात् प्रत्युत सुखकरत्वाच्च न कश्चित् प्रत्यवायः इति तात्पर्य्यम् ॥ ४५ ॥

यस्त्रिवेदीविदां वन्द्यः स व्यासोऽपि जजल्प वः।
रामाया जातकामायाः प्रशस्ता हस्तधारणा ॥ ४६ ॥
सुकृते वः कथं श्रद्धा ? सुरते च कथं न सा ?।
तत् कर्म पुरुषः कुर्य्यात् येनान्ते सुखमेधते ॥ ४७ ॥
बलात् कुरुत पापानि सन्तु तान्यकृतानि वः।
सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान् मनुरब्रवीत् ॥ ४८ ॥

य इति।—किञ्च, त्रयाणां वेदानां समाहारः त्रिवेदी, [त्रिलोकीवत् प्रक्रिया] तद्विदां त्रयीवृद्धानां, वेदत्रयाभिज्ञाना-मित्यर्थः, यः वन्द्यः पूज्यः, श्रेष्ठ इत्यर्थः, सः व्यासोऽपि कृष्ण-द्वैपायनोऽपि, जातकामायाः रन्तुं जाताभिलाषायाः, रामायाः कामिन्याः, हस्तधारणा करग्रहणं, प्रशस्ता कर्त्तव्या, इति वः युष्माकं, जजल्प उक्तवान्, भारतादौ इति शेषः। "स्मरार्त्तां विहवलां दीनां यो न कामयते स्त्रियम्। ब्रह्महा स तु विज्ञेयो व्यासो वचनमब्रवीत् ॥" इति महाभारतादिवाक्यात् स्वयञ्च विचित्रवीर्य्यभार्य्याभिगमनेन पुत्रोत्पादनादिति भावः ॥ ४६ ॥

सुकृते इति।—सुकृते तपोयज्ञादौ पुण्यकर्मणि, वः युष्माकं, कथं केन हेतुना, श्रद्धा ? विश्वासः ? सुरते स्त्रीसङ्गमादौ च, सा श्रद्धा, कथं न ? अस्तीति शेषः, तत्रैव श्रद्धया भवितव्यम् इति भावः ; कुतः ? पुरुषः नरः, तत् तादृशं, कर्म क्रिया, कुर्य्यात् आचरेत्, येन कर्मणा, अन्ते परिणामे, कर्मान्ते इत्यर्थः, सुखम् आनन्दम्, एधते वर्द्धते, सुखार्थमेव कर्म कुर्य्यात् इत्यर्थः ; तच्च सुरतम् एव अनुभवसिद्धत्वात् न सुकृतं वैपरीत्यात् इति भावः ॥ ४७ ॥

बलादिति।—किञ्च, बलात् बलपूर्वकं, शास्त्रवाक्यमुपेक्ष्य

स्वागमार्थेऽपि मा स्थास्मिंस्तीर्थिकाः ! विचिकित्सवः।
तं तमाचरतानन्दं स्वच्छन्दं यं यमिच्छथ ॥ ४९ ॥
श्रुतिस्मृत्यर्थबोधेषु कोऽकमत्यं मनाधियाम् ?।
व्याख्या बुद्धिबलापेक्षा सा नोपेक्ष्या सुखोन्मुखी ॥ ५० ॥

शास्त्रशासनमुपेक्ष्य इत्यर्थः, पापानि कलुषाणि, पापानाम्ना अभिहितानीत्यर्थः, कुरुत आचरत, तानि बलात्कृतपापानि, वः युष्माकम्, अकृतानि अनाचरितानि, सन्तु भवन्तु, अकृतान्येव भविष्यन्तीत्यर्थः; कुतः ? सर्वान् निखिलान्, बलकृतान् बलपूर्वकमनुष्ठितान्, अर्थान् व्यापारान्, अकृतान् अननुष्ठितान्, मनुः आदिस्मार्त्तः, अब्रवीत् उवाच, तस्मात् बलात् कृते दोषो नास्तीत्यर्थः; अत्र मनुः,— "बलाद्दत्तं बलाद्भुक्तं बलात् यच्चापि लेखितम्। सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान् मनुरब्रवीत् ॥" यद्यपि बलात्कृतं व्यवहारपराहृत्तिपरमेतत् तथाऽपि पापमाकलयता चार्वाकविषयतया प्रलपनमिति द्रष्टव्यम् ॥ ४८ ॥

स्वेति।—तीर्थिकाः ! हे शास्त्रिणः ! [मत्वर्थीयठन्-प्रत्ययः। "तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारीरजःसु च। अवतारर्षिजुष्टाम्बुपात्रोपाध्यायमन्त्रिषु ॥" इत्यमरः] अस्मिन् मनुप्रोक्ते, स्वागमार्थे बलात्कारलक्षणे स्वशास्त्रार्थेऽपि, विचिकित्सवः सांशयिकाः, ["विचिकित्सा तु संशयः" इत्यमरः। कितः सनन्तादुप्रत्ययः] मा स्थ न भवथ, यूयमिति शेषः, अतः यं यम् आनन्दं परदारगमनादिकं सुखम्, इच्छथ वाञ्छथ, तं तम् आनन्दं, स्वच्छन्दं यथेच्छम्, आचरत अनुभवत इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

ननु मनुवचनस्य व्यवहारविषयत्वान्नायमर्थः, सम्प्रदाय-

यस्मिन्नस्मीति धीर्देहे तद्दाहे वः किमेनसा ? ।
क्वापि किं तत् फलं न स्यादात्मेति परसाक्षिके ? ॥ ५१ ॥

विरुद्धत्वात् इत्याशिपक्षं प्रत्याह, श्रुतीति ।—महाधिया तीक्ष्ण-बुद्धीनां पुंसां, श्रुतिस्मृत्यर्थानां वेद-धर्मशास्त्रोक्तविषयाणां, बोधेषु ज्ञानेषु, ऐकमत्यं मतैक्यं, मतविरोधाभाव इत्यर्थः, क्व ? कुत्र ? न क्वापि, अपि तु सर्वत्रैव विसंवाद इति भावः ; किन्तु व्याख्या पदवाक्यार्थप्रतिपादनं, बुद्धिबलापेक्षा ज्ञानोत्कर्षानुसारिणी, ज्ञानस्य उत्कर्षापकर्षानुसारेण शास्त्रस्य विविधव्याख्या कर्त्तुं शक्यते यया परमतनिरसनेन स्वमतं स्थापयितुं युज्यते इति भावः, एवं स्थिते या व्याख्या सुखोन्मुखी सुखप्रवणा, आनन्दसाधिका इत्यर्थः, सा न उपेक्ष्या न त्याज्या, सा एव ग्राह्या इत्यर्थः । अतः यथेच्छमाचरतेति भावः ॥ ५० ॥

नन्वेवं सुखलौल्यात् पापाचरणे परत्रानिष्टं स्यादित्यत्राह, यस्मिन्निति ।—यस्मिन् देहे शरीरे, अस्मीति धीः अहमिति बुद्धिः, ["अस्मीत्यव्ययमस्मदर्थानुवादे अहमर्थेऽपि" इति गणव्याख्याने] "पादप्रहारमिति सुन्दरि ! नास्मि दूये" इत्यादिप्रयोगश्च । तस्य देहस्य, दाहे भस्मीभावे सति, वः युष्माकम्, एनसा पापेन, किम् ? कर्त्तुं शक्यते इति शेषः, गौरोऽहं कृशोऽहमित्यादिबुद्धिप्रामाण्याद्देहादतिरिक्तः फलभोक्ता नास्तीत्यभिमानः ; येन देहेन पापं कृतं तस्य दाहे सति देहात्मवादिना युष्माकं पापेन नरकभोगादिकं किञ्चिदपि कर्त्तुं शक्यते इति भावः । अथ पापपुण्यफलभोक्ता देहव्यतिरिक्त आत्माऽस्ति तत्रैव कर्मफलमिति चेत् तत्राह, क्वापीति ।—परसाक्षिके परो वेदादिः, साक्षी प्रमाणं यस्य तस्मिन् देहाति-रिक्ततया वेदप्रतिपादिते, क्वापि यत्र कुत्रचिदात्मान्तरेऽपि,

मृतः स्मरति कर्माणि मृते कर्मफलोर्मयः ।
अन्यभुक्तैर्मृते तृप्तिरित्यलं धूर्त्तवार्त्तया ॥ ५२ ॥
एकं सन्दिग्धयोस्तावत् भावि तत्रेष्टजन्मनि ।
हेतूनाहुः स्वमन्त्रादीनसाङ्गानन्यथा विटाः ॥ ५३ ॥

आत्मेति हेतोः आत्मेति कृतनामतया, आत्मत्वाविशेषादित्यर्थः, तत् निरयादिरूपं, फलं पापस्य परिणामः, किं कथं, न स्यात् ? न भवेत् ? अपि तु एकेनात्मना पापे कृते आत्मत्वेन तदविशेषात् आत्मान्तरस्यापि तत्फलभोक्तृत्वं कथं न स्यात् ? इत्यर्थः । देहातिरिक्तस्यात्मनः फलभोक्तृत्वाभावात् एतद्देहनाशे पापफलभोगस्यासम्भवाच्च यथेच्छमाचरतेति भावः ॥ ५१ ॥

नन्वत्रागमो बलवदस्ति प्रमाणमत आह, मृत इति ।—मृतः परेतः, कर्माणि स्वकृतानि, स्मरति आध्यायति, मृते परेते जन्तौ, कर्मणा पापपुण्याद्यनुष्ठानानां, फलोर्मयः सुखदुःखसन्तानाः, भवन्तीति शेषः ; अन्यभुक्तैः श्राद्धादिषु ब्राह्मणभोजनैः, मृते प्रेते, तृप्तिः सन्तोषः, भवति इति शेषः, इति एवं, धूर्त्तवार्त्तया धूर्त्तानां परप्रतारणया स्वस्य उपजीविकां निर्वाहयतां, वार्त्तया वृत्तान्तेन, वाक्येन इति यावत्, अलं निष्प्रयोजनम्, आगमोऽपि कस्यचित् प्रलाप एव, अतो न विश्वसितव्यम् इति भावः । देहात्मवादिमते देहनाशे स्मृति-भोग-तृप्तीनां सामानाधिकरण्यासम्भवात् तादृशवाक्यमप्रामाणिकमिति भावः ॥ ५२ ॥

धौर्त्यप्रकारमेवाह, एकमित्यादि ।—सन्दिग्धयोः सम्भवासम्भवाभ्यां संशयितयोः, पुत्रादिलाभालाभरूपेष्टानिष्टफलयोर्मध्ये इति भावः, एकम् इष्टमनिष्टं वा अन्यतरं, फलमिति शेषः, तावत् अवश्यमेव, भावि भविष्यति, तत्र तयोर्मध्ये,

जनेन जानताऽस्मीति कायं नायं त्वमित्यसौ ।
त्याज्यते ग्राह्यते चान्यदहो ! श्रुत्याऽतिधूर्त्तया ॥ ५४ ॥
एकस्य विश्वपापेन तापेऽनन्ते निमज्जतः ।
कः श्रीतस्यात्मनो भीरो ! भरः स्यात् दुरितेन ते ? ॥५५॥

दृष्टजन्मनि इष्टसिद्धौ सति, विटाः धूर्त्ताः, स्वमन्त्रादीन् निजमन्त्रादिप्रयोगान्, हेतून् कारणभूतान्, आहुः वदन्ति, मयैतन्मन्त्रजपादिकं कृतं तत एव तव पुत्रादीष्टलाभोऽभूदिति आत्मश्लाघां कुर्वन्तीति भावः, अन्यथा तदसिद्धौ, असाङ्गान् अङ्गविकलान्, हेतून् आहुः इति पूर्ववाक्येनान्वयः; कार्य्योपयोगिनां तत्तद्वस्तूनामभावादेव फलं नाभूदिति गृहस्थस्य दोषं प्रकटयन्तीति भावः ॥ ५३ ॥

इत्थं कर्मकाण्डं विडम्ब्य ज्ञानकाण्डं विडम्बयति, जनेनेति ।—अतिधूर्त्तया अतिप्रतारिकया, श्रुत्या वेदेन, [प्रयोजककर्त्र्या] कायं देहम्, अस्मि अहम्, इति जानता अवगच्छता, गौरोऽहं कृशोऽहमित्याद्यहं प्रत्ययविषयः देह एव, न तु तदतिरिक्तः कश्चिदिति देहमेवात्मानं मन्यमानेनेत्यर्थः, जनेन पुंसा, [प्रयोज्येन] अयं कायः, त्वम् आत्मा, न, भवतीति शेषः, इति अस्माद्धेतोः, असौ कायः, त्याज्यते हाप्यते, अहं-प्रत्ययविषयत्वेन कायः परित्याज्यते इत्यर्थः, अन्यत् अपरं, देहात् अन्यत् आत्मलक्षणं वस्तु इत्यर्थः, ग्राह्यते स्वीकार्य्यते च, अहं-प्रत्ययविषयतयेति शेषः, तत्त्वमसीत्यादिवाक्यैः अङ्गीकार्य्यते च इत्यर्थः, इत्यहो आश्चर्य्यम् ! सत्यस्य असत्यकरणात् असत्यस्य सत्यकरणाच्च आश्चर्य्यमेतत् ॥ ५४ ॥

एकस्येति ।—विश्वेषां यावतां संसारिणां, पापेन परदारगमनादिरूपविविधपातकेन, अनन्तेऽक्षये, तापे नरकादिदुःखे,

किन्ते वृन्तच्छतात् पुष्पात् तस्मात्ते हि फलत्यदः ।
न्यस्य तन्मूर्द्ध्न्यनन्यस्य न्यास्यमेवाश्मनो यदि ॥ ५६ ॥

निमज्जतः अवगाहमानस्य, यावल्लोककृतपापजन्यानन्तदुःख-मनुभवतः इत्यर्थः, श्रौतस्य "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" "नेह नानाऽस्ति किञ्चन" इत्यादि श्रुतिसिद्धस्य, एकस्य परमार्थतोऽद्वितीयस्य, हेतुगर्भविशेषणमेतत्; तथा हि यतः सर्वदेहेषु आत्मा एक एव अतः यावद्देहावच्छेदे कृतानां यावत्पापानां फलभोक्ता स एवेति भावः; ते तव, त्वदुक्तस्य इत्यर्थः, आत्मनः परमात्मसंज्ञकस्य, भीरो! हे पापभयशील! दुरितेन पापेन, परदारगमनरूपैकमात्रपातकेन इति भावः, को भरः भारः, स्यात्? भवेत्? देहातिरिक्तात्मवादिमते नानादेहोपाधिकृतनानापापसम्बन्धवत आत्मनः एकेन पापेन न कोऽपि भारः स्यात् अतः यथेच्छं पापं कुरु इति निष्कर्षः ॥ ५५ ॥

किमिति।—हे याजक! वृन्तच्छतात् बन्धनावचितात्, पुष्पात् चम्पकादिकुसुमात्, पुष्पं वृन्तच्युतं कृत्वा इत्यर्थः, [ल्यब्लोपे पञ्चमी] ते त्वया, किं कुत्सितं कर्म कृतमित्यर्थः, ("किं कुत्सायां वितर्के च निषेधप्रश्नयोरपि" इति मेदिनी) हि यतः, अदः इदं पुष्पं, तस्मात्ते तस्मिन् वृन्ते एव, फलति फलरूपेण परिणमति, न त्वन्यत्र; पुष्पं वृन्तच्युतं कृत्वा फलव्याघातसम्पादनाद्दोष एव कृतस्त्वयेति भावः; अथ अश्मनः देवताधिष्ठितस्य शालग्रामादिप्रस्तरस्य, मूर्द्धि शिरसि, न्यास्यम् अर्पणीयम् एव, यदि ["ऋहलोर्ण्यत्"] देवतापूजादिप्रयोजनमेव तत्कारणं चेदित्यर्थः, तत् तर्हि, अनन्यस्य तादृशप्रस्तरादभिन्नस्य स्वस्य एव, मूर्द्धि न्यस्य निधेहि, [अस्यतेर्लोटि सिचि हेलुक] "सर्वं विष्णुमयं जगत्"

तृणानीव घृणावादान् विधूनय वधूरनु ।
तवापि तादृशस्यैव का चिरं जनवञ्चना ? ॥ ५७ ॥
कुरुध्वं कामदेवाज्ञां ब्रह्माद्यैरप्यलङ्घिताम् ।
वेदोऽपि देवकीयाज्ञा तत्राज्ञाः ! काऽधिकाऽर्हणा ? ॥५८॥

इत्यादिवादि-भवन्मते भेदस्य काल्पनिकतया सर्वत्रैव ईश्वरस्य वर्त्तमानतया च विष्णुशिलातः तच्छिरसः अभिन्नत्वात् अन्योपासनापेक्षया वरं स्वयमुपभोग इति भावः॥ ५६ ॥

तृणानीति ।—वधूः कामिनीः, अनु लक्षीकृत्य, स्त्रीविषये इत्यर्थः, घृणावादान् "हासाऽस्थिसन्दर्शनमक्षियुग्ममत्युज्ज्वलं तत् कलुषं वसायाः । स्तनौ च पीनौ पिशितौ च पिण्डौ स्थानान्तरे किं नरकोऽपि योषित् ॥" इत्यादिजुगुप्सावाक्यानि, ("घृणा जुगुप्साकृपयोः" इति यादवः) तृणानि इव असारतया यवसानीव, विधूनय विसर्जय, ["धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्य."] तव अपि भवतोऽपि, तादृशस्य नारीवत् असारतया जुगुप्सितस्य एव सतः, चिरम् अत्यन्तं, जनवञ्चना स्त्रीविषये विरक्तिसूचकप्रलापैः लोकप्रतारणा, का ? किमर्था ? स्त्रीणां यादृशा निन्दावादाः तादृशास्तवापि, अतः स्त्रीनिन्दया लोकवञ्चना न युक्तेति भावः॥ ५७ ॥

कुरुध्वमिति ।—अज्ञाः ! हे मूढाः ! ब्रह्माद्यैः विधातृप्रभृतिभिरपि, अलङ्घिताम् अनतिक्रान्तां, कामदेवस्य कामः कन्दर्प एव, देवः देवता, तस्य आज्ञा नारीवशीभूतत्वरूपमादेशं, कुरुध्व पालयत । न चायमवैदिकाचार इत्याह— वेदः अपि श्रुतिरपि, देवस्य इयं देवकीया देवतासम्बन्धिनी, ["गहादिभ्यश्च" इति छ-प्रत्यये "देवस्य च" इति कुगुक्तव्यः] आज्ञा शासनं, "श्रुतिः स्मृतिर्ममैवाज्ञा" इति भगवद्वचनादिति

प्रलापमपि वेदस्य भागं मन्यध्वमेव चेत्।
केनाभाग्येन दुःखान्न विधीनपि तथेच्छथ ? ॥ ५९ ॥
श्रुतिं श्रद्दध्वं विक्षिप्ताः प्रक्षिप्तां ब्रूथ च स्वयम्।
मीमांसामांसलप्रज्ञाः ! तां यूपद्विपदापिनीम् ॥ ६० ॥

भावः; तत्र देवाज्ञारूपे वेदे, अधिका कामदेवाज्ञातो बलवतीत्यर्थः, अर्हणा पूजा, समादर इत्यर्थः, का ? किन्निमित्ता ? इत्थम् आज्ञाद्वयस्याविशेषे कामदेवाज्ञा एव कार्य्या ब्रह्माद्यैरप्यङ्गीकृतत्वेन शिष्टपरिगृहीतत्वरूपप्रामाण्यात् प्रत्यक्षसुखहेतुत्वाच्चेति भावः ॥ ५८ ॥

प्रलापमिति।—हे मूढाः! वेदस्य भागम् अंशविशेषम्, अर्थवादात्मकमिति भावः, प्रलापम् अनर्थकं वचः, अपि प्रश्ने, मन्यध्वं जानीथ एव, चेत् यदि, तदा केन कोटशेन, अभाग्येन भाग्यविपर्य्ययेण, दुःखयन्तीति दुःखाः, [पचाद्यच्] तान् दुःखान् दुःखकरार्थान्, विधीन् अपि विधिभागम् अपि, तथा तद्वत् प्रलापान् इत्यर्थः, न इच्छथ ? न मन्यध्वम् ? एकदेशोपहतान्नराशिवत् कृत्स्नस्यापि अनुपादेयत्वादिति भावः ॥ ५९ ॥

श्रुतिमिति।—हे मीमांसया जैमिनिप्रोक्ततत्त्वनिर्णायकग्रन्थभेदाध्ययनेन, मांसलप्रज्ञाः! परिपुष्टबुद्धयः! स्थूलबुद्धयः! इति परिहासोक्तिः, विक्षिप्ताः वादिनिराकृताः भ्रान्ताः सन्तः, श्रुतिं वेदं, श्रद्दध्व विश्वसिथ, अथ च यूपद्विपदापिनीं यूपसम्बन्धि-हस्तिदान-प्रतिपादिकां, "यूपे यूपे हस्तिनो बद्ध्वा ऋत्विग्भ्यो दद्यात्" इत्यादिवादिनीमित्यर्थः, ता श्रुतिं, स्वयम् आत्मनैव, वेदप्रामाण्यं स्वीकुर्वाणः स्वयमेव इत्यर्थः, प्रक्षिप्तां विप्लुतार्थां, केनचित् लुब्धेन वेदान्तर्निवेशितां न तु

को हि वेत्ताऽस्त्यमुष्मिन् वा लोक इत्याह या श्रुतिः ।
तत्प्रामाण्यादमुं लोकं लोकः प्रत्येति वा कथम्? ॥६१॥
धर्माधर्मौ मनुर्जल्पन्नशक्यार्जनवर्जनौ ।
व्याजान्मण्डलदण्डार्थी श्रद्दधायि मुधा बुधैः ॥ ६२ ॥

ईश्वरप्रणीतामित्यर्थः, ब्रूथ च वदथ च, तत् कुतो वेदस्य प्रामाण्यमिति भावः ॥ ६० ॥

को हीति।—किञ्च, को हि वा को वा जनः, अमुष्मिन् लोके परलोकविषये, वेत्ता ज्ञाता, अस्ति? विद्यते? न कोऽपि परलोकतत्त्वाभिज्ञ इत्यर्थः, इति एवं, या श्रुतिः वेदः, आह कथयति, तस्याः एवं प्रतिज्ञानायाः श्रुतेः, प्रामाण्यात् प्रमाणावलम्बनात्, अमुं लोकं परलोकं, लोकः जनः, कथं वा केन वा प्रकारेण, प्रत्येति? विश्वसिति? न प्रत्ययार्हः परलोक इत्यर्थः; अतः प्रतिज्ञावादिनी श्रुतिर्न श्रद्धेया इति भावः ॥ ६१ ॥

एवं श्रुतेरप्रामाण्यमुक्त्वा स्मृतेरप्याह, धर्मेत्यादि।—व्याजात् कैतवात्, धर्माधर्मोपदेशमपदिश्येत्यर्थः, मण्डलस्य राष्ट्रस्य, राष्ट्रवासिलोकस्येत्यर्थः, दण्डार्थी दमार्थी, शासननिमित्तमित्यर्थः, लोकस्य विधिनिषेधातिक्रमजन्यमपराधं निमित्तीकृत्य प्रायश्चित्तादिद्वारा धनाभिलाषुकः सन् इति भावः, अशक्ये कर्त्तुः असाध्ये, अर्जनवर्जने यथासङ्ख्यं करणाकरणे ययोः तादृशौ, धर्माधर्मौ पुण्यपापे, धर्मो यागादिकः बहुधन-व्ययायाससाध्यत्वात् अर्जितुमशक्यः, अधर्मः परदारादि-गमनाद्यात्मकः इन्द्रियनिग्रहं कर्त्तुमशक्यत्वात् सुखकारणत्वाच्च वर्जितुमशक्य इति भावः, जल्पन् कथयन्, यथासङ्ख्यम् अर्ज्यत्वेन वर्ज्यत्वेन च उपदिशन् इत्यर्थः, मनुः आदिस्मृतिकर्त्ता, बुधैः

व्यासस्यैव गिरा तस्मिन् श्रद्धेत्यद्धा स्थ तान्त्रिकाः।
मत्स्यस्याप्युपदेश्यान् वः को मत्स्यानपि भाषताम् ? ॥ ६३ ॥
पण्डितः पाण्डवानां स व्यासश्चाटुपटुः कविः।
निनिन्द तेषु निन्द्यत्सु स्तुवत्सु स्तुतवान्न किम् ? ॥ ६४ ॥

विद्वद्भिः, मुधा वृथैव, अश्रद्धायि अश्रद्धितः, आदृत इत्यर्थः ; परदाराभिगमनादिरूपमधर्मं प्रत्यक्षसुखजनकतया सर्व एवाचरन्ति इति ज्ञात्वा तज्जन्यकल्पितदुरितपरिहारमपदिश्य धनलाभार्थं प्रायश्चित्तात्मको दण्डो मनुना विहितः, न तु तदधर्मम्, अतो मनुवचनमूला स्मृतिर्न प्रमाणमिति भावः ॥ ६२ ॥

व्यासस्येति।—व्यासस्य धीवरकन्याव्यभिचारोत्पन्नस्य भ्रातृपत्न्यां सुतोत्पादयितुः स्वयमेव व्यभिचाररतस्य पराशरपुत्रस्यैव, गिरा वाचा, पुराणवाक्येन, मन्तं ग्राह्यम् इत्युक्त्या वा इत्यर्थः, तस्मिन् परलोके धर्मे वा, श्रद्धा आदरबुद्धिः, इति एवं, तान्त्रिकाः शास्त्रवेदिनो युक्तिज्ञाः, ["तदधीते तद्वेद" इति ठक्] स्थ भवथ, इति अद्धा सत्यम्। पुराणसामान्यमुपहस्य विशेषपुराणमुपहसति—मत्स्यस्य मीनस्यापि, मत्स्यरूपधारिणो विष्णोर्वाक्यरूपस्य मत्स्यपुराणस्यापीत्यर्थः, उपदेश्यान् अनुशासनीयान्, अत एव मत्स्यान् मत्स्यप्रायान्, वः युष्मान्, कः सुधीः, अपि प्रश्ने, भाषताम् ? आलपतु ? न कोऽपि इत्यर्थः, मत्स्याः कस्यापि न सम्भाष्याः इति भावः, मत्स्यः उपदेष्टा इति स्वकपोलकल्पितं वदन् व्यासो न श्रद्धेयवचन इति तात्पर्य्यम् ॥ ६३ ॥

पुनर्व्यासमेव विडम्बयति, पण्डित इत्यादि।—पाण्डवानां युधिष्ठिरादीनां, चाटुपटुः मिथ्यास्तुतिवादकुशलः, कविः उत्प्रेक्षितार्थवर्णयिता, पण्डितः पण्डितमानी, स भवतामाप्ततम

न भ्रातुः किल देव्यां स व्यासः कामात् समासजत् ?।
दासीरतस्तदाऽऽसीत् यन्मात्रा तत्राप्यदेशि किम् ?॥ ६५॥
देवैर्द्विजैः कृता ग्रन्थाः पन्था येषां तदादृतौ।
गां नतैः किं न तैर्व्यक्तं ततोऽप्यात्माऽधरीकृतः ?॥ ६६॥

इत्यर्थः, व्यासः महाभारतकारः, अपि इति शेषः, तेषु पाण्डवेषु, निन्दत्सु दुर्य्योधनादीन् आक्षिपत्सु, न निनिन्द किम् ? न परिववाद किम् ? दुर्य्योधनादीनिति शेषः, तेषु पाण्डवेषु, स्तुवत्सु कृष्णादीन् स्तुतिं कुर्वत्सु सत्सु, न स्तुतवान् किम् ? स्तुतिं न कृतवान् किम् ? कृष्णादीनिति शेषः, तेषां निन्द्यान् निन्दन् स्तुत्यांश्च स्तुवन् व्यासोऽपि पाण्डवपक्षपाती कश्चित् कविर्न आप्ततमः यथार्थवादीति भावः॥ ६४॥

कामचारी च स इत्याह, नेति।—सः प्रसिद्धपारदारिकः, व्यासः सत्यवतीनन्दनः, भ्रातुः विचित्रवीर्य्यस्य, देव्या महिष्यां, कामात् स्मरावेगात्, न समासजत् किल ? न आसक्तः किम् ? गुर्वनुज्ञानान्न दोषश्चेत् तत्राह—तदा तत्काले, विचित्रवीर्य्यस्य पत्न्या सुतोत्पत्तिकाले इत्यर्थः, दासीरतः दास्यां विदुरमातरि, रतः आसक्तः, आसीत् अभूत्, विदुरोत्पादायेति भावः, इति यत् तत्रापि दासीगमनेऽपि, मात्रा सत्यवत्या, अदेशि किम् ? आदिष्टः किम् ? अपि तु नादिष्ट इत्यर्थः। उभयत्रैव कामपरवशत्वात् प्रवृत्तस्य एवम्भूतदुश्चरित्रजनस्याप्ततमत्वासम्भवात् तद्वचनमप्रमाणमिति भावः॥ ६५॥

देवैरिति।—हे मूढाः ! येषां वः, देवैः ब्रह्मादिभिः, द्विजैः व्यासादिभिश्च, कृताः रचिताः, ग्रन्थाः पुस्तकानि, "गां प्रणमेत्" इत्यादि स्मृतयः इति यावत्, पन्थाः प्रमाणं,

साधु कामुकता मुक्ता शान्तस्वान्तैर्मखोन्मुखैः।
सारङ्गलोचनासारां दिवं प्रेत्यापि लिप्सुभिः? ॥ ६७ ॥
उभयी प्रकृतिः कामे सज्जेदिति मुनेर्मतम्।
अपवर्गे तृतीयेति भणतः पाणिनेरपि ॥ ६८ ॥

धर्माधर्मोपदेष्टा इत्यर्थः, तदादृतौ तदादरनिमित्तं, तस्मिन् ग्रन्थे श्रद्धाहेतोरित्यर्थः, [निमित्तार्थे सप्तमी] गा धेनुं, नतैः प्रणतैः, तैः भवद्भिः, ततः गोः अपि, आत्मा स्वं, व्यक्तं स्फुटम्, अधरीकृतः हीनीकृतः, न किम्? अपि तु कृतः एव इत्यर्थः। पशुप्रणामात् पशोरपि निकृष्टता स्यात्, न चास्य किञ्चित् फलमस्तीति भावः ॥ ६६ ॥

साध्विति।—शान्तस्वान्तैः संयतचित्तैः, विषयभोगनिवृत्तचित्तैरित्यर्थः, मखोन्मुखैः कृतुप्रवणैः, याज्ञिकैरित्यर्थः, प्रेत्य मृत्वाऽपि. अन्ये तु इह जन्मन्येव परस्त्रीकामुकाः याज्ञिकास्तु परजन्मन्यपि कामुका इति अपेरर्थः, सारङ्गलोचनाः मृगाक्ष्यः स्त्रियः एव, साराः श्रेष्ठांशाः यस्यां तादृशीं, दिवं स्वर्गं, लिप्सुभिः लब्धुमिच्छुभिः सद्भिः, कामुकता अभिस्त्ररतिः, कामपरतन्त्रता इत्यर्थः, साधु सम्यक् यथा तथा, मुक्ता? त्यक्ता? इति काकुः, नैव त्यक्ता इत्यर्थः; इति मिद्धं विहाय साध्यप्रवृत्तेरुपहासः। तस्मात् यागकाले ब्रह्मचर्य्यादिकम् आत्मवञ्चनमात्रफलं न चान्यत् किमपि इति भावः ॥ ६७ ॥

उभयीति।—अपवर्गे तृतीया इति भणतः कथयतः, सूत्रं कुर्वतः इत्यर्थः, पाणिनेः तदाख्यस्य प्रसिद्धवैयाकरणस्य, मुनेः ऋषेरपि, उभयी प्रकृतिः स्त्रीपुंसात्मिका द्वयी योनिः, कामे कामात्मके तृतीयपुरुषार्थे इत्यर्थः, मिथुनधर्मे मैथुने वा, सज्जेत् आसक्ता भवेत्, स्त्री पुमांश्च द्वयं कामासक्तौ भवेदित्यर्थः,

विभ्रत्युपरि यानाय जना जनितमज्जनाः।
विग्रहायाग्रतः पश्चाद्गत्वरोरभ्रविभ्रमम्॥ ६९॥
कः शमः? क्रियतां प्राज्ञाः! प्रियाप्राप्तौ परिश्रमः।
भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः?॥ ७०॥

इति मतम् अभिप्रायः स्फुटमेव इत्यर्थः; तथा तृतीया प्रकृतिः शण्ढः, क्लीब इत्यर्थः, ("तृतीया प्रकृतिः शण्ढः क्लीबं पण्डो नपुंसकम" इत्यमरः) अपवर्गे मोक्षे, नपुंसकत्वेन मैथुनाशक्तत्वात् ब्रह्मचर्य्यादिद्वारा मोक्षलाभायेत्यर्थः, सज्जेत् इति पाणिनिसूत्रार्थेन उभयो प्रथमद्वितीया, प्रकृतिः स्त्री-पुंसात्मिका योनिरित्यर्थः, कामे सज्जेत् इति पारिशेष्यात् बोध्यते इति भावः। सूत्रस्थशब्दच्छलेन तादृशविकृतार्थं परिकल्प्य स्वमतसमर्थनं कृतं, वस्तुतस्तु अपवर्गे फलप्राप्तौ तृतीया विभक्तिरिति तत्सूत्रस्यार्थः। तथा च वृथा कामं विहाय अपवर्गे प्रवर्त्तमाना यूयं नपुंसका हताः स्थेति भावः॥ ६८॥

विभ्रतीति।—उपरि यानाय ऊर्द्ध्वलोकगमनाय, जनितमज्जनाः निमग्नाः, तीर्थोदकेषु कृतस्नानाः इत्यर्थः, अधः गच्छन्तः इति भावः, जनाः स्वर्गार्थिनो लोकाः, अग्रतः पुरतः, सम्मुखे इत्यर्थः, विग्रहाय युद्धाय, सम्मुखयुद्धाय इत्यर्थः, पश्चाद्गत्वराणां पश्चाद्गामिनां, ["गत्वरश्च" इति क्वरवन्तो निपातः] उरभ्राणां मेषाणां, विभ्रमम् इव विभ्रमं चेष्टां, विभ्रति दधतीति निदर्शनालङ्कारः, स च ऊर्द्ध्वगमनाय अधो गच्छन्त इति स्थूलबुद्धीना स्थूलबुद्धिप्रयासरूपविचित्रालङ्कारोत्थापित इति सङ्करः, तेन तेषामविमृश्यकारित्वं व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः॥ ६९॥

क इति।—प्राज्ञाः! हे प्रज्ञावन्तः! इति सोपहास-

एनसाऽनेन तिर्य्यक् स्यादित्यादिः का विभीषिका ?।
राजिलोऽपि हि राजेव स्वैः सुखी सुखहेतुभिः ॥ ७१ ॥

सामन्त्रणं, प्रज्ञष्टज्ञानहीनाः इत्यर्थः, ["प्रज्ञाश्रद्धा—" इत्यादिना मत्वर्थीयो ण-प्रत्ययः] शमः शान्तिः, वैराग्यमित्यर्थः, कः ? न कोऽपीत्यर्थः ; शमावलम्बनस्य न किमपि फलमस्तीति भावः ; प्रियाप्राप्तौ इष्टस्त्रीसङ्गतौ, परिश्रमः प्रयासः, क्रियतां विधीयताम् । न च तत्पापेन नरकयातनाप्राप्तिशङ्का कार्य्येत्याह—भस्मीभूतस्य दग्धस्य, देहस्य कायस्य, आत्मभूतस्य इति यावत्, पुनः भूयः, आगमनं परत्र प्रत्यावर्त्तनं, कुतः ? कथं सम्भवेदित्यर्थः, देहात्मवादिमते परलोकसद्भावेऽपि यस्मिन् देहे पापं कृतं तस्यैव भस्मीभूतत्वेन कथं पापफलभोगसम्भवः ? देहातिरिक्तात्मवादिमते तु परलोकस्यैवाभावात् पापफलभोगार्थं कृमिकीटादिदेहप्राप्तिः कथं सम्भवेत् ? इति पुनरुद्भवः भ्रम एव इति निष्कर्षः ॥ ७० ॥

अस्तु वा नरकभोगार्थं यातनाशरीरं तत्रापि सुखमेवेत्याह, एनसेति ।—अनेन एवंविधेन, एनसा पापेन, तिर्य्यक् कृमिकीटादियातनाशरीरं, स्यात् भवेत्, इत्यादिः एतत्प्रभृतिः, का विभीषिका ? किं त्रासनम् ? अनिष्टाजनकत्वात् नर्दकिञ्चित्करमित्यर्थः, [विपूर्वात् भीषयतेर्धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् कात् पूर्वस्येकारः] हि तथा हि, राजिलः डुण्डुभाख्यः निर्विषः सर्पोऽपि, ("समौ राजिलडुण्डुभौ" इत्यमरः) स्वैः आत्मीयैः, स्वजात्यनुरूपैरित्यर्थः, सुखहेतुभिः जलविहार-भेकभक्षण-सजातीयरमणीसम्भोगादिभिः सुखसाधनैः, राजा इव नृपतिवत्, सुखी सुखवान्, सुखमनुभवतीत्यर्थः ; तिरश्चामपि शरीरेन्द्रियाभि-

हताश्चेद्दिवि दीव्यन्ति दैत्या दैत्यारिणा रणे।
तत्रापि तेन युध्यन्तां हता अपि तथैव ते ॥ ७२ ॥
त्वञ्च ब्रह्म च संसारे मुक्तौ तु ब्रह्म केवलम्।
इति स्वोच्छित्तिमुक्त्युक्ति-वैदग्धी वेदवादिनाम् ॥ ७३ ॥

मानिनां सुखानुभूतिरस्ति. अतः तिर्य्यग्योनित्वे प्राप्तेऽपि तद्धेतोः पापात् न भेतव्यम् इति भावः ॥ ७१ ॥

अन्यच्च शास्त्रं विडम्बयति, हता इति।—रणे युद्धे, हताः विनष्टाः, शूरा इति शेषः, दिवि स्वर्गे, दीव्यन्ति क्रीडन्ति, चेत् यदि, दिव्यदेहं प्राप्येति भावः, तर्हि दैत्यारिणा विष्णुना, हताः रणे विनष्टाः, दैत्याः असुराः, पापकारिण इति भावः, तत्रापि स्वर्गेऽपि, तेन विष्णुना सह, युध्यन्ता युध्येरन्, रणे हतत्वात् दिव्यदेहं प्राप्य इति भावः, यस्मात् हता रणे विनष्टा अपि, ते दैत्याः, तथैव सम्मुखरणहतत्वात् स्वर्गे जीवनविशिष्टा एव; मरणसमयेऽपि दैत्यारिणा सह शत्रुभावस्य हृदये वर्त्तमानतया स्वर्गगमनेऽपि असुरभावस्य वर्त्तमानत्वात् तत्रापि तेन सह सङ्ग्रामयितव्यमेव, न चैतदस्ति तस्मादपि शास्त्रं मृषा इति निष्कर्षः ॥ ७२ ॥

अथ मायावादिवेदान्तसिद्धान्तविशेषं विडम्बयति, त्वमित्यादि।—संसारे संसारावस्थायां, त्वञ्च जीवात्मप्रपञ्चश्च, ब्रह्म च अनाद्यविद्याविलाससवासनाविद्यमानभेदं ब्रह्म च इति द्वयमेव, तथा मुक्तौ मोक्षावस्थायान्तु, केवलं जीवात्मप्रपञ्च-रहितम् एकं, ब्रह्म, उभयत्रापि वर्त्तते इति शेषः, यथा आकाशस्य घटाद्युपाधिनिवृत्तौ घटाकाशादिनिवृत्त्या आकाशमात्रेणावस्थानं तथा ब्रह्मात्मनः संसारोपाधिनिवृत्तौ जीवात्मनिवृत्त्या "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" इत्यादिना ब्रह्मात्मस्वरूपेणैव

मुक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम्।
गोतमं तमवेतैव यथा वित्थ तथैव सः॥ ७४॥

अवस्थानं भवतीत्यर्थः, इति वेदवादिनां वेदान्तशास्त्रिणां, स्वस्य जीवस्य, उच्छित्तिः विनाश एव, मुक्तिः मोक्षः, तस्याः उक्तौ प्रतिपादने, वैदग्धी वैदग्ध्यं, वाक्चातुर्य्यमित्यर्थः, ["गुण-वचन—" इत्यादिना ष्यञ्, स्त्रीत्वविवक्षायां "षिद्गौरादिभ्यश्च" इति ङीप्] दृश्यते इति शेषः; यस्य जीवात्मनः कृते सर्वमेव, तस्यैव उच्छेदः प्रतिपादित इत्यहो वाक्चातुर्य्य-मित्युपहासः॥ ७३॥

न्याय-वैशेषिकसम्मतां मुक्तिं दूषयति, मुक्तये इति।—यः शास्त्रकर्त्ता, सचेतसां प्राणिनां, शिलात्वाय सुखदुःखादि-संवेदनाभावात् पाषाणावस्थास्वरूपायै, मुक्तये मोक्षाय, शास्त्रं न्यायशास्त्रम्, ऊचे प्रणिनाय, तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानदोषादीनां क्रमशो विनाशात् "तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः" इति सूत्रेण आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपा मुक्तिः गोतमेन व्यवस्थापिता, तेन च नवविधात्मविशेषगुणोच्छेदरूपा मुक्तिः प्रतिपाद्यते, इत्थञ्च मुक्तस्य पाषाणसदृशत्वमायातमिति भावः; तं तच्छास्त्रकर्त्तारं मुनिं, गोतममेव न केवलं नाम्नैव गोतमं किन्तु अर्थतोऽपि गोतममेव उत्कृष्टगावमेव इत्यर्थः, अवेत जानीत, [अवपूर्वादिणो मध्यमपुरुषबहुवचनम्] एवञ्च सति यथा वित्थ तं गोपशुश्रेष्ठत्वेन यथा जानीथ, [वेत्तेः पूर्ववद्रूपम्] सः तथा एव मन्मतेऽपि स अर्थतोऽपि गोतमः गोपशुश्रेष्ठ एव, शिलावस्थास्वरूपमोक्षोपदेशात् गोतमः पशुतमः, मूढतमः एवेत्यर्थः। यौगिकोऽयं शब्दो न तु योगरूढः, वैशेषिका अपि न्यायमतानुसारितया तद्रूपा इति भावः॥ ७४॥

दारा हरिहरादीनां तन्मग्नमनसो भृशम्।
किं न मुक्ताः ? पुनः सन्ति कारागारे मनोभुवः ॥ ७५ ॥
देवश्चेदस्ति सर्वज्ञः करुणाभागवन्ध्यवाक्।
तत् किं वाग्व्ययमात्रान्नः कृतार्थयति नार्थिनः ? ॥७६॥
भविना भावयन् दुःखं स्वकर्मजमपीश्वरः।

हरिहरहिरण्यगर्भोपासनया मुक्तिरिति मतं निरस्यति, दारा इति।—हरिहरादीनां दाराः लक्ष्म्याद्यः स्त्रियः, भृशम् अत्यर्थं, तेषु हरिहरादिषु एव, मग्नमनसः लग्नचित्ताः, तद्भावभाविताः सन्तः अपि इत्यर्थः, किं कथं, न मुक्ताः ? मोक्षं न प्राप्ताः ? प्रत्युत मुक्तिः दूरे आस्तां, मनोभुवः कामस्य, कारागारे बन्धनालये, ("कारा स्यात् बन्धनालये" इत्यमरः) पुनः सन्ति सदैव कामपरवशा वर्त्तन्ते, अतो हरिहराद्युपासनया मुक्तिप्रतिपादकं तत्तच्छास्त्रं मिथ्यैवेति भावः ॥ ७५ ॥

किञ्च, न्यायमतसिद्ध ईश्वरोऽपि नास्ति यत्प्रसादात् मुच्येमहीत्याह, देव इति।—सर्वज्ञः भूतभविष्यद्वर्त्तमानयावद्वस्तुविषयकज्ञानवान्, करुणाभाक् कारुणिकः, वैषम्यनैर्घृण्यरहितबुद्धिः इत्यर्थः, अवन्ध्यवाक् अमोघवचनः, वेदरूपसत्यवचन इत्यर्थः, यथोक्तार्थसम्पादकवचन इत्यर्थो वा, देवः ईश्वरः, अस्ति विद्यते, चेत् यदि, तत् तर्हि, अर्थिनः मोक्षार्थिनः, नः अस्मान्, वाग्व्ययमात्रात् भवन्तो मुक्ता भवन्त्विति वाक्योच्चारणमात्रेण, किं कथं, न कृतार्थयति ? न मोचयतीत्यर्थः। स सर्वज्ञादिविशेषणत्रयविशिष्टोऽपि यदि न मोचयितुं समर्थो भवति तदा स नास्त्येवेति भावः ॥ ७६ ॥

कर्ममीमांसकमतं दूषयति, भविनामिति।—भविनां संसारिणां, स्वकर्मजं निजकर्मजातम् अपि, दुःखं क्लेशं,

स्यादकारणवैरी नः कारणादपरे परे ॥ ७७ ॥
तर्काप्रतिष्ठया साम्यादन्योऽन्यस्य व्यतिघ्नताम्।
नाप्रामाण्यं मतानां स्यात् केषां सत्प्रतिपक्षवत् ? ॥ ७८ ॥

भावयन् दुःखोत्पत्तौ औदासीन्यं विहाय निमित्तं भवन्, दुःखोत्पत्तौ प्रवर्त्तयन् वा, ईश्वरः नः अस्माकम्, अकारणात् अहेतोः, वैरी शत्रुः, स्यात् भवेत्, अपरे अन्ये, कारणात् अन्योऽन्यापकारलक्षणात् निमित्तात्, परे वैरिणः, भवन्ति इति शेषः, अतः सोऽपि न विश्वसनीयः इति भावः ॥ ७७ ॥

किञ्च, सर्वाण्यप्यास्तिकमतानि परस्परविरोधादप्रामाण्यान्येवेत्याह, तर्केति।—तर्कस्य प्रामाण्यप्रयोजकयुक्तेः, अप्रतिष्ठया अनन्ततया, एकत्र परिनिष्ठितत्वाभावेन अस्थैर्येण इत्यर्थः, यत् साम्यं तुल्यत्व, व्याप्तिपक्षतादिरूपसमबलत्वमित्यर्थः, तस्मात् हेतोः, अन्योऽन्यस्य परस्परस्य, व्यतिघ्नता दूषयता, विरोधिप्रमाणसद्भावेन परस्परं फलनिश्चयं प्रतिरुन्धतामित्यर्थः, ["सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे द्वे भवतः" इति अन्यशब्दस्य द्विरुक्तिः, पूर्वपदात् प्रथमैकवचनं, शेषे कर्मणि षष्ठी, कर्मव्यतीहारे द्योतनार्थोऽप्युपसर्गप्रयोगः, "इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च" इति प्रतिषेधात् कर्मव्यतीहारेऽप्यात्मनेपदाभावः। केषां मतानां दर्शनानां, सत्प्रतिपक्षवत् सन् वर्त्तमानः, प्रतिपक्षः विरोधिसाध्यसाधको हेतुर्यस्य स सत्प्रतिपक्षस्तद्वत् मिथःप्रतिरुद्धसाध्यसाधकहेतूनाम् इव, अप्रामाण्यम् अनैकान्तिकत्व न स्यात् ? अपि तु सर्वेषामेव तत् स्यादेव इत्यर्थः ; तथा हि वैशेषिकादयो यथा कार्य्यत्वहेतुना घटादिदृष्टान्तेन शब्दस्यानित्यत्वं प्रमाणयन्ति, तथा मीमांसका अपि निरवयवत्वादिहेतुना आत्माकाशादिदृष्टान्तेन शब्दस्य

अक्रोधं शिक्षयन्त्यन्यान् क्रोधना ये तपोधनाः।
निर्धनास्ते धनायैव धातुवादोपदेशिनः॥ ७९॥
किं वित्तं दत्त ? तुष्टेयमदातरि हरिप्रिया।
दत्त्वा सर्वं धनं मुग्धो बन्धनं लब्धवान् बलिः॥ ८०॥

नित्यत्वं व्यवस्थापयन्ति, इत्थञ्च तादृशमतद्वयस्य समबलतया एकत्र प्रामाण्यनिश्चयाभावेन च तदुत्तरं मध्यस्थस्य शब्दो नित्यो न वेति संशयोत्पादात् निश्चयरूपफलोत्पादविरहात् तादृशमतद्वये एव अप्रामाण्यज्ञान जायते इति भावः॥ ७८॥

अक्रोधमिति।—क्रोधनाः स्वयं कोपनशीलाः, ["क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च" इति युच्] ये तपोधनाः दुर्वासःप्रभृतयः, अन्यान् इतरान्, अक्रोधं सर्वानर्थहेतुत्वात् क्रोध. परिहर्त्तव्य इत्यादिना क्रोधपरिहारं, शिक्षयन्ति उपदिशन्ति, ["ब्रुविशासि—" इति द्विकर्मकत्वम्] ते मुनयः, निर्धनाः स्वयं निःस्वाः जनाः, धनाय धनार्थं, धातुवादोपदेशिनः ईदृशप्रक्रियातो लौहः स्वर्णो भवेदित्यादिना परेषां धातुविद्यापदेष्टारः इव, उपहास्या भवन्ति इति शेषः, धातुविद्योपदेष्टुस्तादृशप्रक्रिया यदि फलवती स्यात् तदा स्वस्य कथं निर्धनत्वमिति स यथा उपहास्यः तद्वत् उपहास्याः स्युरिति भावः॥ ७९॥

किमिति।—हे वदान्याः! वित्तं धनं, किं किमर्थं, दत्त ? वितरत ? न दातव्यमित्यर्थं, [सम्प्रश्ने लोट्] न च अदाने लक्ष्मीक्षोभ आशङ्कनीय इत्याह, यतः इयं वित्तरूपा, हरिप्रिया लक्ष्मीः, अदातरि कृपणे एव, तुष्टा प्रसन्ना, अदानेनैव तुष्यतीत्यर्थः; तथा हि, मुग्धः मूढ़ः, दान-

दोग्धा द्रोग्धा च सर्वोऽयं धनिनश्चेतसा जनः।
विसृज्य लोभसङ्क्षोभमेकद्वा यद्युदासते ॥ ८१ ॥
दैन्यस्यायुष्यमस्तैन्यमभक्ष्यं कुक्षिवञ्चना।

व्यसनीति भावः, बलिः वैरोचनिः, सर्वं धनं सर्वस्वं, दत्त्वा प्रदाय, वामनरूपाय विष्णवे इति भावः, बन्धनं संयमनं, लब्धवान् प्राप्तवान्, त्रिविक्रमेण तेनैव बद्धः इत्यर्थः। दानविधायकं शास्त्रं यथा प्रमाणं दानस्याशुभफलकत्वबोधकं शास्त्रमपि तथा प्रमाणम्, एवञ्च कृपणे सम्पद्रूपाया लक्ष्म्या अवस्थानदर्शनात् दानं न कर्त्तव्यमेवेति भावः ॥ ८० ॥

दोग्धेति।—अयं परिदृश्यमानः, सर्वः निखिलः, जनः लोकः, धनिनः धनिकान्,दोग्धा दोहनशीलः,परोपकारस्य कर्त्तव्यताद्युपदेशादिना धनिभ्यो नित्यं धनसङ्ग्रहं करोतीत्यर्थः; तथा चेतसा मनसा, द्रोग्धा च द्रोहकरणशीलश्च, अनिष्टचिन्तनपर इत्यर्थः, कथमेनं वञ्चयित्वा गतस्य धनादिकं सङ्ग्रहीयामित्येवं मनसि तस्यानिष्टं चिन्तयतीति भावः; [ताच्छील्ये तृन्, अत एव "न लोक—"इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः] कदाचिदेतस्य व्यभिचारोऽपि दृश्यते इत्याह, लोभसङ्क्षोभं धनाभिलाषजन्यं मानसचाञ्चल्यं, विसृज्य विहाय, संयम्य इत्यर्थः, एको द्वौ वा येषां ते एकद्वाः, न तु तृतीयः इति भावः, ["सङ्ख्ययाव्यया—"इत्यादिना बहुव्रीहौ "बहुव्रीहौ सङ्ख्येये" इति डच्समासान्तः] यदि सम्भावनायाम्, उदासते निःस्पृहाः तिष्ठन्ति, तादृशलोभसङ्क्षोभरहितो जनः अत्यल्प एव इति सम्भावयामि इति भावः। तथा च प्रतारकाणामुदरपूरको दानधर्मः सत्पात्राभावात् त्याज्य एवेति निष्कर्षः ॥ ८१ ॥

दैन्यस्येति।—अस्तैन्यम् अस्तेयं, चौर्य्याभावः इत्यर्थः, [क्वचित्

स्वाच्छन्द्यमुच्छृतानन्द-कन्दलीकन्दमेककम् ॥ ८२ ॥
इत्थमाकर्ण्य दुर्वर्णान् शक्रः सक्रोधतां दधे ।
अवोचदुच्चैः कस्कोऽयं धर्ममर्माणि कृन्तति ? ॥ ८३ ॥
लोकत्रयीं त्रयीनेत्रां वज्रवीर्य्यस्फुरत्करे ।
क इत्थं भाषते पाक-शासने मयि शासति ? ॥ ८४ ॥

प्रसज्य प्रतिषेधेऽपि नञ्समास इष्यते अहिंसेतिवत्] दैन्यस्य दारिद्र्यस्य, आयुषे हितम् आयुष्यं वृद्धिकारकमित्यर्थः, चौर्य्यं विना दैन्यं नापयातीति भावः, [हितार्थे यत्-प्रत्ययः] अभक्ष्य लशुनग्राम्यशूकरादिभोजनविरतिः, कुक्षेः जठरस्य, वञ्चना प्रतारणा एव, सुस्वादुवस्तुभोजनपरित्यागात् जठरमेव वञ्चितं भवति न तु ततः कश्चित् धर्म इति भावः ; अतः आनन्दकन्दलीकन्दम् आनन्दाङ्कुरमूलं, सकलसुखबीजभूतमित्यर्थः, एककम् एकमात्रम्, [असहाये कन्-प्रत्ययः] स्वाच्छन्द्यं स्वेच्छाचारित्वम्, उच्छृत अवलम्बध्वं, श्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रतिपादितान् निषेधान् उल्लङ्घ्य सकलसुखनिदानं स्वेच्छाचारित्वमेव कुरुतेति भावः ॥ ८२ ॥

इत्थमिति ।—शक्रः इन्द्रः, इत्थम् एवंविधान्, दुर्वर्णान् वेदादिदूषकाणि चार्वाकदुर्वाक्यानि, आकर्ण्य श्रुत्वा, सक्रोधतां दधे चुक्रोध ; कः ? अयं वेदादिदूषकः जनः, कः ? [क इत्यस्य कोपे द्विरुक्तिः । "कस्कादिषु च" इति सकारः] धर्ममर्माणि श्रुतिसारभूतानि धर्मरहस्यानि, कृन्तति ? छिनत्ति ? इति उच्चैः तारम्, अवोचत् अकथयत्, शक्र इति शेषः ॥ ८३ ॥

लोकेति ।—त्रयीनेत्रां वाह्यप्रत्यक्षाविषयपदार्थज्ञापकवेदत्रयचक्षुषं, लोकत्रयीं त्रिलोकीं, वज्रवीर्य्येण कुलिशप्रभावेण, स्फुरत्करे दीप्यमानहस्ते, पाकशासने पाकासुरघातिनि,

वर्णासङ्कीर्णतायां वा जात्यलोपेऽन्यथाऽपि वा।
ब्रह्महादेः परीक्षासु भङ्गमङ्ग! प्रमाणय ॥ ८५ ॥
ब्राह्मण्यादिप्रसिद्धाया गन्ता यन्नेक्षते जयम्।
तद्विशुद्धमशेषस्य वर्णवंशस्य शंसति ॥ ८६ ॥

एतेन धर्मदूषणाया हननसामर्थ्यं स्वस्य सूचितम्; मयि देवेन्द्रे, शासति दण्डयति, धर्मसंस्थापनपूर्वकं पालयति सतीत्यर्थः, कः इत्थम् एवं, धर्मदूषणादिरूपमित्यर्थः, भाषते? प्रलपति? ॥ ८४ ॥

"शुद्धं वंशद्वयोशुद्धौ" इत्यादिश्लोकद्वयेन यत् सर्वस्यैव जातिदूषणमुक्तं तत् परिहरति, वर्णेत्यादि।—वर्णानां ब्राह्मणादिवर्णानाम्, असङ्कीर्णतायाम् असाङ्कर्य्ये वा, योनिसाङ्कर्य्याभावे वा इत्यर्थः, अन्यथाऽपि वा प्रकारान्तरेणापि वा, वाणिज्यादिनिषिद्धवृत्त्यनाश्रयणेन इत्यर्थः, जात्यलोपे जातिभ्रंशाभावे, जातिशुद्धिविषये इत्यर्थः, ब्रह्महादेः ब्रह्महत्यादिकारिणः पापिनः, परीक्षासु तुलादिदिव्यशोधनेषु, भङ्गं पराजयम्, अङ्ग! भोः!, प्रमाणय प्रमाणत्वेनावगच्छ इत्यर्थः, यदि ब्राह्मणत्वादिजातिशुद्धिर्न स्यात्, तदा नाहं ब्राह्मणहन्तेति दिव्यकारिणः ब्राह्मणादिहन्तुः शुद्धत्वादिज्ञापकेषु स्मृतिशास्त्राद्युक्तेषु जलानलतुलादिदिव्यशोधनेषु कथं पराजयः स्यात्? अतस्तत्र पराजय एव जातिशुद्धौ प्रमाणमिति भावः ॥ ८५ ॥

ब्राह्मण्यादीति।—किञ्च, ब्राह्मणी आदिः यस्याः सा ब्राह्मण्यादिः क्षत्रियादिस्त्री, सा चासौ प्रसिद्धा चेति तस्याः प्रख्यातब्राह्मण्यादिस्त्रियाः, गन्ता सम्भोक्ता, जन इति शेषः, जयं दिव्यपरीक्षणे निजविजयं, न ईक्षते न पश्यति, ब्राह्मण्यादिगन्ता परीक्षासु कुत्रापि विजयं न लभते इत्यर्थः,

जलानलपरीक्षादौ संवादो वेदवेदिते।
गलहस्तितनास्तिक्यां धिक् धियं कुरुते न ते? ॥ ८७ ॥
सत्येव पतियोगादौ गर्भादेरप्रबोदयात्।
आक्षिप्त नास्तिकाः! कर्म न किं मर्म भिनत्ति वः? ॥८८॥

इति यत्, तत् पराजयनम् एव जयादर्शनमेव वा. अशेषस्य सकलस्य, वर्णवंशस्य ब्राह्मणादिकुलस्य, विशुद्धिं मातापित्रादि-परम्परया निर्दोषत्वं, शंसति कथयति, अन्यथा कथं तद्वन्तुः पातकित्वशंसो पराजयः? इति भावः ॥ ८६ ॥

जलेति।—किञ्च, वेदवेदिते श्रुतिप्रतिपादिते, जलानल-परीक्षादौ जलाग्न्यादिदिव्यशोधनादौ, आदिशब्दात् प्रत्यक्ष-फलक-कारीर्यादिमङ्ग्रहः; संवादः शुद्धाशुद्धत्वाादिदर्शनरूपः व्यापार इत्यर्थः, ते तव, धियं मतिं, गलहस्तेन तुल्यं गलहस्तितं गले हस्तं दत्वा बलाद्दूरीकृतं, नास्तिक्यं परलोको नास्तीत्यादिप्रकारकं ज्ञानं यस्याः ताम् आस्तिक्यबुद्धिमित्यर्थः, न कुरुते? धिक् अतो निन्दामीत्यर्थः, त्वामिति शेषः। ("धिङ्निर्भर्त्सननिन्दयोः" इत्यमरः)। वेदबोधितजलदिव्ये तु पापाभिशस्तः पुरुषः जले निमज्जता पुरुषान्तरेण आकर्णपूर्ण-धनुर्मुक्तशरप्रत्यानयनमपेक्षमाणः सन् यदि अप्रत्यानीतशरः जलादुन्मज्जति तदा स अशुद्धः, प्रत्यानीतशरः यदि उन्मज्जति तदा शुद्ध एव, इत्थमेव च तत्र प्रत्यक्षं दृश्यते इत्येव संवादः। अग्निदिव्येऽपि तप्तलौहादौ दाहादाहाभ्याम् अशुद्धिशुद्धी प्रत्यक्षदृश्ये। एवम् अनावृष्ट्यादौ कारीर्यादि-यागे कृते वृष्टिर्दृश्यते इत्यादिकप्रत्यक्षफलकवेदबाधितकार्य-दर्शनात् तव नास्तिक्यबुद्धिर्नापयातीति धिक् इति भावः ॥ ८७ ॥

सतीति।—नास्तिकाः! हे नास्तिपरलोकाः!, ["अस्ति

याचतः स्वं गयाश्राद्धं भूतस्याविश्य कञ्चन ।
नानादेशजनोपज्ञाः प्रत्येषि न कथाः कथम् ? ॥ ८९ ॥

नास्ति दिष्टं मतिः" इति ठक्] पतियोगादौ भर्तृसहवासादि-कारणसाकल्ये, सति एव विद्यमानेऽपि, एवशब्दोऽत्र अप्यर्थे बोध्यः ; आदिशब्दान्मेघोदयादिप्रत्यक्षीभूतकारणकलापे सत्यपि इति भावः ; गर्भादेः अभ्युदयात् अनिश्चितोत्पत्तिकत्वात्, कादाचित्कोत्पन्नगर्भादिकार्य्यादित्यर्थः, आदिशब्दात् वृष्ट्यादि-कार्य्यसङ्ग्रहः ; आर्थिकम् अर्थापत्तिसिद्धम्, अर्थापत्ति-प्रमाणसिद्धं स्त्रीपुरुषसहवासादिरूपदृष्टकारणकलापसद्भावेऽपि गर्भोदयादिरूपकार्य्यस्य कादाचित्कत्वं धर्माधर्मरूपादृष्टकारणं विनाऽनुपपन्नम् इत्यनुपपत्तिज्ञानरूपादर्थापत्तिप्रमाणात् प्रमित-मित्यर्थः, कर्म धर्माधर्मरूपजन्मान्तरीयादृष्टं, वः युष्माकं नास्तिकाना, मर्म हृदयं, दृढतसंशयमिति यावत्, न भिनत्ति किम् ? न छिनत्ति किम् ? एतेनैव अदृष्टमस्तीति बाढ्यम इति भावः ॥ ८८ ॥

यदुक्तम "अन्यभुक्तैर्मृते तृप्तिरित्यलं धूर्त्तवार्त्तया" इत्यादि, तत्रोत्तरमाह, याचत इति ।—कञ्चन कमपि जनम्, आविश्य अधिष्ठाय, स्व स्वकीयं, गयाश्राद्धं गयातीर्थे पिण्डदानं, याचतः प्रार्थयमानस्य, अहं पापवशात् प्रेतयोनिं प्राप्तोऽस्मि अतो मम सद्गत्यर्थं गयायां श्राद्धं त्वया कार्य्यमित्यादि प्रार्थय-मानस्य इत्यर्थः, भूतस्य भूतयोनिं प्राप्तवतः प्रेतस्य सम्बन्धिनीः, नानादेशजनोपज्ञाः नानादेशजनाः विविधदेशवासिलोका एव, उपज्ञा आद्यं ज्ञानं, प्रमाणमिति यावत् यासां तादृशीः, तत्प्रमाणकाः इत्यर्थः, ("उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्" इत्यमरः) कथाः उपाख्यानानि, गयाश्राद्धात् अमुकस्य मुक्तिरासीत्

नीतानां यमदूतेन नामभ्रान्तेरुपागतौ ।
श्रद्धत्से संवदन्तौ न परलोककथां कथम् ? ॥ ९० ॥
जज्वाल ज्वलनः क्रोधादाचख्यौ चाक्षिपन्नमुम् ।
किमात्थ रे ! किमात्थेदमस्मदग्रे निरर्गलम् ? ॥ ९१ ॥

इत्येवंरूपान् आलापान् इत्यर्थः, कथं न प्रत्येषि ? न विश्वसिषि ? प्रत्येतव्य एवायमर्थः प्रामाणिकसंवादादिति निष्कर्षः ॥ ८९ ॥

"को हि वेत्त्यास्त्यमुष्मिन्" इत्यादेरुत्तरमाह, नीतानामिति ।—यमदूतेन यमकिङ्करेण, नाम्ना धर्मराजः यन्नामकपुरुषाणां स्थूलशरीरात् लिङ्गशरीरमाक्रष्टुं दूतं प्रेषयामास अन्येषामपि केषाञ्चित् तान्येव नामानि इति नामसाम्येन, भ्रान्तेः भ्रमात् हेतोः, नीतानां यमसन्निधिं प्रापितानाम्, आनेतव्यपुरुषेभ्य अन्येषां जनानामिति भावः, उपागतौ पुनर्मर्त्यलोकप्रत्यागमनविषये, एतेषां नामसदृशान् यान् आनेतुं त्वं प्रेषितः एते ते न भवन्ति, अत एतान् मर्त्यलोकं नीत्वा स्व-स्व-स्थूलशरीरे प्रवेशयेति यमाज्ञया सद्यः एव पुनः स्वदेहसङ्क्रान्तिविषये इत्यर्थः, संवदन्तौ श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु श्रुतस्वर्गनरकादिकथया सह समानार्थीभवन्तीं, परलोककथां यमलोकात् प्रत्यावृत्तपुरुषोक्तां स्वर्गनरकादेरस्तित्ववार्त्तां, कथं न श्रद्धत्से ? न प्रत्येषि ? अतस्तादृशवाक्यस्य सत्यत्वादेव परलोकमस्त्येवेति भावः ॥ ९० ॥

जज्वालेति ।—अथ ज्वलनः अग्निः, क्रोधात् कोपात्, जज्वाल दिदीपे, तथा अमुं चार्वाकम्, आक्षिपन् परुषवाक्यैराधक्षिपन्, आचख्यौ च जगाद च, रे इति तुच्छसम्बोधने ; रे चार्वाक ! किमात्थ ? अस्मदग्रे मम पुरतः, निरर्गलम्

महापराकिणः श्रौत-धर्मैकबलजीविनः।
क्षणाभक्षणमूर्च्छाल! स्मरन् विस्मयसेऽपि न?॥ ८२॥
पुत्रेष्टिश्येनकारीरी-मुखा दृष्टफला मखाः।
न वः किं धर्मसन्देह-मन्देहजयभानवः?॥ ८३॥

अप्रतिबन्धम्, अबाधं यथा तथेत्यर्थः, इदम् उक्तरूपं वेदादि-विरुद्धमित्यर्थः, किम् आत्थ? किं प्रलपसि? इत्यर्थः। [कोपे हिरुक्तिः] ॥ ८१॥

अथ यदन्यत् प्रलपितम् "अग्निहोत्रं त्रयो" इत्यादि तत् निराचष्टे, महापराकिण इति।—हे क्षणम् अत्यल्पसमयम्, अभक्षणे अभोजने, मूर्च्छाल! मूर्च्छामापन्न! म्रियमाण! इत्यर्थः, ["सिध्मादिभ्यश्च" इति सूत्रस्य सिध्माद्यन्तर्गणे "क्षुद्रजन्तूपतापाच्च" इति पाठात् उपतापवाचकात् मूर्च्छा-शब्दात् लच्-प्रत्ययः] श्रौतः श्रुतिचोदितः, धर्मः आचारः एव, अनुष्ठानमेवेत्यर्थः, ("धर्माः पुण्ययमन्याय-स्वभावाचार-सोमपाः" इत्यमरः) एकं केवलं, बलं सामर्थ्यं, तेन जीवन्तीति तादृशान् श्रौतधर्मैकबलजीविनः वैदिकधर्मानुष्ठानमाहात्म्यादेव प्राणधारिणः, महान्तः महात्मान इत्यर्थः, ये पराकिणः मासोपवासनिष्पाद्यतदाख्यव्रतिनः तान्, स्मरन् चिन्तयन् अपि, न विस्मयसे? न चित्रीयसे? धर्मोपजीविनो वैदिकाश्चिरम् अभोजिनोऽपि धर्मानुष्ठानजनितमनोबलादेव जीवन्ति अतो धर्मस्य अस्तित्वे न कोऽपि संशय इति भावः ॥ ८२॥

पुत्रेष्टीति!—हे नास्तिकाः! पुत्रेष्टिः पुत्रकामयागः, श्येनः शत्रुमारणार्थं तदाख्यक्रतुविशेषः, कारीरी वृष्टिकामेष्टिः, ता मुखम् आदिः येषां ते पुत्रेष्टिश्येनकारीरीमुखाः पुत्रेष्टिश्येन-कारीरीप्रभृतयः, दृष्टफलाः दृष्टं प्रत्यक्षीभूतं, फलं सुतोत्पत्ति-

दण्डताण्डवनैः कुर्वन् स्फुलिङ्गालिङ्गितं नभः।
निर्ममेऽथ गिरामूर्मीर्भिन्नमर्मेव धर्मराट्॥ ८४॥

सूर्यमारणरूपं फलं येषां तादृशाः, मखाः क्रतवः, वः युष्माकं नास्तिकानां, धर्मस्य मदनुष्ठानजनितफलदातु-रित्यर्थः, मदनुष्ठानजनितसुफलस्येत्यर्थो वा, यः सन्देहः धर्मोऽस्ति न वेति संशयः, स एव मन्देहाः सन्ध्याद्वये सूर्य-ग्रासार्थमुत्पद्यमानाः तेन सह युध्यमानाश्च राक्षसविशेषाः, तेषां जये निरासे, विनाशसम्पादने इत्यर्थः, भानवः सूर्याः, सूर्यवत् विनाशकाः इत्यर्थः, न किम्? भवन्तीति शेषः; "तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च मन्देहा नाम राक्षसाः। उदयन्तं सहस्रांशु-मभियुध्यन्ति ते सदा॥ गायत्र्या चाभिमन्त्र्योर्द्ध्वं जलं त्रिः सन्ध्ययोः क्षिपेत्। तेन शाम्यन्ति ते दैत्या वज्रीभूतेन वारिणा॥" इत्यादिशास्त्रात् गायत्र्यभिमन्त्रितजलप्रक्षेपात् तेषां नाशः, तदुत्तरमेव सूर्योदयेन सूर्य एव तान् नाशयतीत्युच्यते एवञ्च सूर्यो यथा तन्नाशकः तद्वत् यागोऽपि भवदीयधर्मसन्देहनाशको भवतु इत्यर्थः, दृष्टफलयागाना फलनिश्चयदर्शनात् अदृष्टफलयागादौ तज्जन्यादृष्टेऽपि वा सन्देहो न कर्त्तव्य इति भावः॥ ८३॥

दण्डेति।—अथ अग्निवाक्यानन्तरं, धर्मराट् यमः, भिन्नमर्मा चार्वाकप्रलापैः विदीर्णजीवस्थान इव सन्, दण्डस्य स्वकीयास्त्रस्य, ताण्डवनैः भ्रामणैः, नभः आकाशप्रदेशं, स्फुलिङ्गालिङ्गितम् अग्निकणाकीर्णं, कुर्वन् सम्पादयन्, गिराम् ऊर्मीः वाक्परम्पराः, निर्ममे रचयामास, उवाच इत्यर्थः॥ ८४॥

तिष्ठ भोस्तिष्ठ कण्ठोष्ठं कुण्ठयामि हठादहम् ।
अपष्ठु पठतः पाठ्यमधिगोष्ठि शठस्य ते ॥ ८५ ॥
वेदैस्तद्द्वेषिभिस्तद्वत् स्थिरं मतशतैः कृतम् ।
परं कस्ते परं वाचा लोकं लोकायत ! त्यजेत् ? ॥ ८६ ॥

तिष्ठेति ।—भोः पातकापसद ! तिष्ठ तिष्ठ अपेक्षस्व अपेक्षस्व, [कोपे द्विरुक्तिः] अधिगोष्ठि सभायाम्, इन्द्रादिदेवसमाजे इत्यर्थः, [विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः] अपतिष्ठतीति अपष्ठु प्रतिकूलं, विरुद्धार्थकमिति यावत्, ["अपदुःसुषु स्थः" इति तिष्ठतेः औणादिक उ-प्रत्यये "आतो लोपः इटि च" इत्याकारलोपः, "उपसर्गात् सुनोति—"इत्यादिना षत्वम् । "प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपष्ठु च" इत्यमरः] पाठ्यं पठनीयप्रबन्धं, पठतः वाचयतः, शठस्य धूर्त्तस्य, ते तव, कण्ठश्च ओष्ठौ च कण्ठोष्ठं, [प्राण्यङ्गत्वात् एकवद्भावः] अहं हठात् प्रसभं, बलादित्यर्थः, ("पार्ष्णिकप्रसभौ हठौ" इति वैजयन्ती) कुण्ठयामि स्तम्भयामि । [वर्त्तमानसामीप्ये भविष्यति लट्] ॥ ८५ ॥

वेदैरिति ।—लोकायत ! लोकेषु भुवनेषु, आयत विस्तृतम्, अनायाससाध्यत्वादिति भावः, मतं यस्य स तत्सम्बुद्धौ ; लोकेषु अयत ! असंयत ! स्वेच्छाचारिन् ! इत्यर्थो वा, हे चार्वाक ! इत्यर्थः, वेदैः श्रुतिभिः, वेदोक्तैरित्यर्थः, तद्द्वेषिभिः वेदविरोधिभिः, बौद्धादिदर्शनोक्तैरित्यर्थः, तथा तद्वत् वेदतुल्यैरन्यैश्चेत्यर्थः, मतशतैः विविधमतैः, स्थिरं कृतं व्यवस्थापितं, परं लोकं स्वर्गादिस्वरूपमित्यर्थः, परं केवलं, ते तव, वाचा प्रलापवाक्येन, कः त्यजेत् ? कः जह्यात् ? न कोऽपीत्यर्थः ; बहुजनसमादृतमतस्यैव प्रामाणिकत्वादिति भावः ॥ ८६ ॥

असज्ज्ञानाल्प! भूयिष्ठ-पान्थवैमत्यमेत्य यम्।
लोके प्रयासि पन्थानं परलोके न तं कुतः? ॥ ८७ ॥
स्वकन्यामन्यसात्कर्त्तुं विश्वानुमतिदृश्वनः।
लोके परत्र लोकस्य कस्य न स्याद्दृढं मनः? ॥ ८८ ॥

असदिति।—असज्ज्ञानेन मन्दबुद्ध्या, अल्पः क्षुद्रः, नीच इत्यर्थः, तत्सम्बुद्धौ असज्ज्ञानाल्प! रे नीच-प्रकृतिनास्तिक! लोके इहलोके, भूयिष्ठाः बहवः, अधिक-सङ्ख्यकाः एव जना इत्यर्थः, पान्थाः परलोकपथिकाः, आस्तिकाः इत्यर्थः, तेषां वैमत्यं मार्गभेदविषयकमतविरोधम्, एत्य प्राप्य, सर्वसम्मतं मार्गम् उत्सृज्य इत्यर्थः, यं पन्थानं दुर्मार्गं, प्रयासि अनुयासि, परलोके अमुत्रापि, तं पन्थानं, कुतः कस्मात्, न, प्रयासि? इति पूर्वक्रियया अन्वयः, प्रयास्यसेव तत्फलमनुभविष्यसीत्यर्थः; "इह प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो मतः" इति शास्त्रात् अहमेव नियन्ता इति भावः ॥ ८७ ॥

स्वेति।—स्वकन्यां निजदुहितरम्, अन्यसात्कर्त्तुम् अन्यस्मै दातुम् इत्यर्थः, ["देये त्रा च" इति साति-प्रत्ययः] विश्वानुमतिं सर्वलोकसम्मतिं दृष्टवानिति विश्वानुमति-दृश्वा तस्य विश्वानुमतिदृश्वनः, "ब्राह्मे विवाहे आहूय दीयते शक्त्यलङ्कृता। तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥ वोढ्याहुरतिदानानि कन्या पृथ्वी सरस्वती" इत्यादि सर्वशास्त्र-सम्मतिद्रष्टुः इत्यर्थः, [दृशेः क्वनिप्] कस्य लोकस्य जनस्य, मनः चित्तं, परत्र लोके परलोके, दृढं स्थिरं, स्थिरविश्वासीत्यर्थः, न स्यात्? न भवेत्? अपि तु सर्वेषामेव स्यादेव. परलोक-भयेनैव सर्वो जनः स्वदुहितरमन्यस्मै ददाति यदि

कस्मिन्नपि मते सत्ये हता: सर्वमतत्यज: ।
तद्दृष्ट्या व्यर्थतामात्रमनर्थस्तु न धर्मज: ॥ ९९ ॥

परलोको नाभविष्यत् तदा स्वदुहितरमन्यस्मै कथमदास्यत् ? स्वेनैव स्वदुहितु: पाणिग्रहणमापद्येत, अत: सर्वसम्मति-दर्शनात् परलोकोऽङ्गीकर्त्तव्य एव भवतीति भाव: ॥ ९८ ॥

ननु नास्तिकानामिह तावत् सुखं सिद्धम्, आस्तिकानान्तु तन्नास्ति, आमुष्मिकन्तु सन्दिग्ध तथा च वृथाऽनुष्ठानक्लेश इति कुतो दार्ढ्यमित्यत्राह, कस्मिन्नपीति ।—कस्मिन्नपि आस्तिक-मतमध्ये कस्मिंश्चिदपि, मते कन्यादानविधि-मातृगमन-निषेधादिरूपे परलोकसाधकमते, सत्ये प्रमाणत्वेनाङ्गीकृते सति, सर्वमतत्यज: परस्परविरोधात् सर्वमप्रमाणमित्यादिरीत्या सर्वास्तिकमतत्याजिन:, नास्तिका इति शेष:, हता: विनष्टा:, परलोकभ्रष्टा इति यावत्, स्यु: भवेयु:. यदि परलोक: स्यात् तदा सर्वास्तिकमतत्यागेन यूयं पारलौकिकसुखास्वादादिभ्यो वञ्चिता भवेतेति भाव: ; तद्दृष्ट्या सर्वास्तिकमताप्रामाण्य-दर्शनेन तु, व्यर्थतामात्रम् अनुष्ठानवैयर्थ्यमेव, यदि परलोकसाधकं सर्वास्तिकमतमप्रमाणं स्यात् तदाऽस्माकं यागाद्यनुष्ठानस्य निष्फलत्वमात्रं न तु तत: किञ्चिदनिष्टं भवेदिति भाव:। कुतो नानिष्टमित्यत आह, अनर्थ इति ।—धर्मज: धर्मोपचारजन्य:, धर्मानुष्ठानजन्य इति यावत्, अनर्थ: विपत्तिस्तु, परलोकभ्रंशरूप: अनिष्टव्यापारस्तु इत्यर्थ:, न नास्त्येव, परलोकासत्त्वपक्षेऽस्माकं धर्मानुष्ठानजन्य: न कश्चिदनर्थ:,परलोकसत्त्वपक्षे तु युष्माकं धर्माननुष्ठानेन परलोक-भ्रंशरूप: अनर्थ इत्यपि बोद्धव्यम् ; एतच्च पाक्षिकत्वमभ्युपेत्योक्तं परमार्थतस्तु आस्तिकमतमेव ग्राह्यम् इति भाव: ॥ ९९ ॥

क्वापि सर्वैरवैमत्यात् पातित्यादन्यथा क्वचित्।
स्थातव्यं श्रौत एव स्याद्धर्मे शेषेऽपि तत्कृते ॥ १०० ॥
बभाण वरुणः क्रोधादरुणः करुणोज्झितम्।
किं न प्रचण्डात् पाषण्ड-पाश! पाशात् बिभेषि नः? ॥ १०१ ॥

उपसंहरति, क्वापीति।—क्वापि कुत्रापि, अहिंसाकन्यादानादिरूपे वैदिकानुष्ठानविषये इति यावत्, अवैमत्यात् सर्वेषामेकमत्यात्, तथा क्वचित् कुत्रापि विषये, अन्यथा वैमत्येऽपि, पातित्यात् वर्णाश्रमाधिकारे विहिताकरणनिषिद्धाचरणजन्यप्रत्यवायभयात्, तथा शेषेऽपि नित्यनैमित्तिकातिरिक्ते ज्योतिष्टोमादावपि, अथवा शेषे वेदविहितातिरिक्ते स्मार्त्तेऽपि धर्मे, तत्कृते वेदकृते, वेदविहितत्वाविशेषे इति यावत्, हेतुगर्भविशेषणमेतत्; श्रौते एव धर्मे वैदिकमते, सर्वैः नास्तिकैरपि, स्थातव्यं वर्त्तितव्यं, स्यात् भवेत्, स एव ग्राह्यः इत्यर्थः, ["तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः" इति भावे कृत्यस्तव्यत्-प्रत्ययः] विहितानामहिंसादीनां केषाञ्चित् श्रौतस्मार्त्तधर्माणां भवद्भिरपि अनुष्ठानात् निषिद्धानां मातृगमनादीनां केषाञ्चिदपि श्रौतस्मार्त्तधर्माणां भवद्भिरपि वर्जनात् तद्दृष्टान्तेन श्रुतिस्मृतिविहितेषु अन्येषु विधिनिषेधांशेष्वपि श्रौतस्मार्त्ताविशेषादेव स्थातव्यं स्यात्, तत्कृताः शेषा धर्मा अपि अवश्यमङ्गीकार्य्या इति भावः ॥ १०० ॥

बभाणेति।—अथ वरुणः जलेशः, क्रोधात् रोषात्, अरुणः रक्ताङ्गः सन्, करुणोज्झितम् उज्झितकरुणं, निष्कृपं यथा तथा इत्यर्थः, बभाण उवाच; तदेवाह—याप्यः कुत्सितः, पाषण्डः वेदबाह्यापसदः, पाषण्डपाशः ["याप्ये पाशप्"] तत्सम्बुद्धौ पाषण्डपाश! रे नास्तिकाधम! प्रचण्डात्

मानवाशक्यनिर्माणा कूर्माद्यङ्कबिला शिला।
न श्रद्धापयते मुग्धाः! तीर्थिकाध्वनि वः कथम्?॥ १०२॥
शतक्रतूरुजाद्याख्या-विख्यातिर्नास्तिकाः! कथम्।
श्रुतिवृत्तान्तसंवादैर्न वशमदचीकरत्?॥ १०३॥

भयङ्करात्, नः अस्माकं, पाशात् पाशायुधात्, न बिभेषि किम्? न त्रस्यसि किम्? "निजपाशेन बध्नाति वरुणः पापकारिणः" इति किं न श्रुतम्? इति भावः॥ १०१॥

मानवेति।—मुग्धाः! रे मूढाः!, मानवानां नराणाम्, अशक्यनिर्माणा निर्मातुम् अशक्या, कूर्मादि कच्छपवराहादि, अङ्कं चिह्नं यस्य तादृशं, बिलं विवरं, चक्रमिति यावत् यस्याः तादृशी, शिला पाषाणखण्डः, गण्डकाख्यनदीविशेषसम्भूता शालग्रामशिला इत्यर्थः, वः युष्मान्, तीर्थिकाध्वनि श्रौतियमार्गे, कथं न श्रद्धापयते? न विश्वासयति? शास्त्रोक्तलक्षणसंवादित्वादिति भावः॥ १०२॥

शतेति।—नास्तिकाः! रे नास्तिपरलोकाः! शतक्रतुः शताश्वमेधयज्ञकारी इन्द्रः, ऊरुजः विष्णोरूरुदेशसम्भूतः वैश्यः, स आदिर्येषां ते ब्राह्मणक्षत्रियादयः, तेषामाख्याः शतुक्रतुः ऊरुजः बाहुजः मुखजः पादज इत्यादीनि नामानि, तासां विख्यातिः प्रसिद्धिः, श्रुतिवृत्तान्तसंवादैः श्रुतिषु वेदेषु, यादृशा वृत्तान्ताः "शताश्वमेधक्रतुकारी इन्द्रो भवति" इतीन्द्रस्यैव शतक्रतुत्वं "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्" इत्यादिना ब्राह्मणस्यैव मुखजत्वं वैश्यस्यैवोरुजत्वम् इत्यादयो वेदोक्ता इतिहासाः, तेषां संवादैः श्रुत्युक्तवृत्तान्तेन सह लोकव्यवहारस्य मेलनदर्शनैरित्यर्थः, लोकेन इन्द्रस्यैव शतुक्रतुनाम व्यवह्रियते न तु अन्यदेवानां, ब्राह्मणस्यैव मुखजत्वं व्यवह्रियते न

तत्तज्जनकृतावेशान् गयाश्राद्धादियाचिनः।
भूताननुभवन्तोऽपि कथं श्रद्धथ न श्रुतीः ? ॥ १०४ ॥
नामभ्रमात् यमं नीतानथ स्वतनुमागतान्।
संवादवादिनो जीवान् वीक्ष्य मा त्यजत श्रुतीः ॥ १०५ ॥
संरम्भैर्जम्भजेत्रादेः स्तभ्यमानात् बलात् बलन्।
मूर्द्ध्नि बद्धाञ्जलिर्देवानथैव कश्चिदूचिवान् ॥ १०६ ॥

त्वन्यवर्णानाम् इत्यादिव्यवहारैः करणैरिति यावत्, वः युष्मान्, कथं न समदचीकरत्? न व्यसिस्मयत्? श्रुति-वृत्तान्तस्य लोकव्यवहारेण ऐक्यदर्शनात् कथं श्रुतिः प्रमाणत्वेन युष्माभिः न स्वीक्रियते ? इति भावः॥ १०३ ॥

श्रुतेः प्रामाण्यमेव कुतः ? इत्याशङ्क्य तदेव द्वाभ्यामुपपाद-यति, तदित्यादि।—तेषु तेषु जनेषु लोकेषु, कृतावेशान् तन्मुखेन यत्किञ्चित् याचितुं कृताधिष्ठानान्, गयाश्राद्धादियाचिनः प्रेतत्वादिविमोचककर्मयाचकान्, भूतान् प्रेतयोनिभेदान्, अनु-भवन्तः प्रत्यक्षेण पश्यन्तः अपि, श्रुतीः तद्विधायकवेदान्, कथं न श्रद्धथ ? न विश्वसिथ ? ॥ १०४ ॥

नामेति।—किञ्च, नामभ्रमात् नामसाम्यकृतभ्रान्तेः, यमं परेतराजानं, नीतान् यमदूतैः प्रापितान्, अथ अनन्तरं, भ्रान्तिशोधनार्थं यमेन पुनः मर्त्त्यलोकप्रेरणानन्तरमित्यर्थः, स्वतनुम् आगतान् अप्राप्तकालत्वात् पुनर्यमाज्ञया स्वशरीरं प्रविष्टान्, संवादवादिनः वेदोक्त्या सह ऐक्यवादियमलोक-वृत्तान्तकथकान्, जीवान् मर्त्त्यान्, वीक्ष्य अवलोक्य, श्रुतीः वेदान्, मा त्यजत न जहीत, एकत्र प्रामाण्यदर्शनादन्यत्राप्य-श्रद्धा न कार्य्या इति भावः॥ १०५ ॥

संरम्भैरिति।—अथ वरुणवाक्यानन्तरं, जम्भजेत्रादेः

नापराधो पराधीनो जनोऽयं नाकनायकाः!।
कालस्याहं कलेर्वन्दी तच्चाटुचटुलाननः॥ १०७॥
इति तस्मिन् वदत्येव देवाः स्यन्दनमन्दिरम्।
कलिमाकलयाञ्चक्रुर्द्वापरञ्चापरं पुरः॥ १०८॥
सन्दर्शीन्नमस्त्रीवः श्रीवहुत्वकृताङ्गतान्।
तत्तत्पापपरीतस्तान् नाकीयान् नारकीव सः॥ १०९॥

जम्भासुरविजयीन्द्रादिदेववर्गस्य, संरम्भैः कोपैः, ("संरम्भः सम्भ्रमे कोपे" इति विश्वः) स्तभ्यमानात् पुरस्खलितं प्रतिवध्यमानात् बलात् कलिसैन्यात्, बलन् निर्गच्छन्, कश्चित् धूर्त्तः वन्दी, मूर्द्ध्नि शिरसि, बद्धाञ्जलिः कृताञ्जलिः सन्, नमस्कृत्य इत्यर्थः, देवान् इन्द्रादीन्, एवं वक्ष्यमाणम्, ऊचिवान् उक्तवान्, [ब्रुवः क्वसुः]॥ १०६॥

यदूचिवान् तदाह, नेति।—नाकनायकाः! हे देवाः!, अयं जनः अहमित्यर्थः, पराधीनः परवशः, अतो न अपराधी न दोषी, अहम् अयं जनः, कलेः कालस्य कलियुगाधिदेवस्य, तच्चाटुभिः तस्य कलेः, चाटुभिः प्रियवादैः,चटुलाननः चपलमुखः, स्वामिचित्तानुकूलवादीत्यर्थः, वन्दी स्तुतिपाठकः, अतोऽहं क्षन्तव्य इति भावः। स्वामिचित्तानुरञ्जनार्थं वेदादिदूषणं कृतं न तु स्वतः, अतो नाहं भवद्भिर्दण्डनीय इति निष्कर्षः॥ १०७॥

इतीति।—तस्मिन् वन्दिनि, इति इत्थं, वदति जल्पति एव सति, देवाः इन्द्रादयः, स्यन्दनमन्दिरं रथमध्यस्थं, कलिं कलियुगाधिष्ठातारं, तथा अपरं जनः अन्यं, द्वापरं द्वापरयुगाधिदेवञ्च, पुरः अग्रे, आकलयाञ्चक्रुः ददृशुः॥ १०८॥

सन्दर्शीति।—नरकः अस्य अस्तीति नारकी नरकस्थः जन इव, तैः तैः पापैः ब्रह्महत्यादिभिः पातकैः, परीतः परि-

गुरुव्रीड़ावलीढः प्रागभून्नमितमस्तकः।
स त्रिशङ्कुरिवाक्रान्तस्तेजसैव विडौजसः॥ ११०॥
विमुखान् द्रष्टुमप्येनं जनङ्गममिव द्विजान्।
एष मत्तः सहेलं तानुपेत्य समभाषत॥ १११॥
स्वस्ति वास्तोष्पते! तुभ्यम्? शिखिन्नस्ति न खिन्नता?।

वेष्टितः, सः कलिः, श्रीबहुलत्वेन सौन्दर्य्यबाहुल्येन, कृताद्भुतान् जनितविस्मयान्, रूपातिशय्येन दर्शकानां विस्मयोत्पादका-नित्यर्थः, नाकीयान् स्वर्गस्थान्, तान् इन्द्रादीन्, उन्नमद्ग्रीवः उत्कन्धरः सन्, सन्दर्श अवलोकयामास॥ १०९॥

गुर्विति।—सः कलिः, प्राक् प्रथमं, दर्शनमात्रमेवेत्यर्थः, गुर्व्या प्रबलया, व्रीडया लज्जया, देवाना वैमुख्यजनितया इति भावः, ("मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीड़ा लज्जा" इत्यमरः) अवलीढ़ः ग्रस्तः, पश्चात् विड़ौजसः इन्द्रस्य, तेजसा एव प्रभावेणैव, आक्रान्तः अभिभूतः सन, त्रिशङ्कः इन्द्रतेजसा स्वर्गात् भ्रंशितः नमितमस्तकः सूर्य्यवंशीयो राजविशेष इव, नमितमस्तकः अवनतशिराः, अभूत् अजायत॥ ११०॥

विमुखानिति।—जनात् गच्छति इति जनङ्गमः चण्डालः तं, ["गमश्च" इति संज्ञायां खच्-प्रत्यय इति चीरस्वामी। "चण्डालप्लवमातङ्ग दिवाकीर्त्तिजनङ्गमाः" इत्यमरः] द्रष्टुम् ईक्षितुम् अपि, विमुखान् परावर्त्तिताननान्, द्विजान् विप्रादीन् इव, एनं कलिं, द्रष्टुमपि किमुत सम्भाषितुं स्प्रष्टुं वेति भावः, विमुखान् तान् इन्द्रादीन्, मत्तः मदान्धः, एषः कलिः, सहेलं सावज्ञं, ("हेलाऽवज्ञाविलासयोः" इति विश्वः) उपेत्य समागत्य, समभाषत सम्भाषितवान्॥ १११॥

स्वस्तीति।—वास्तोष्पते! वास्तोः गृहक्षेत्रस्य, पतिः

सखे काल! सुखेनासि? पाशहस्त! मुदस्तव?॥११२॥
स्वयंवरमहे भैमी-वरणाय त्वरामहे।
तदस्माननुमन्यध्वमध्वने तत्र धाविने॥ ११३॥
तेऽवज्ञाय तमुच्चैरहङ्कारमकारणम्।
ऊचिरेऽतिचिरेणैनं स्मित्वा दृष्टमुखा मिथः॥ ११४॥

अधिष्ठाता तत्सम्बुद्धौ, हे भुवःपते! इन्द्र!, ["वास्तोष्पति-गृहमेधाच्छ च" इत्यस्मादेव निपातनादलुकि षत्वम्। "इन्द्रो मरुत्वान्मघवा बिडौजाः पाकशासनः। वास्तोष्पतिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः॥" इत्यमरः] तुभ्यं स्वस्ति क्षेमम्, अस्ति कच्चित्? इति शेषः, ["नमःस्वस्ति—" इत्यादिना चतुर्थी। "स्वस्त्याशीः क्षेमपुण्यादौ" इत्यमरः] शिखिन्! हे अग्ने! खिन्नता खेदः, न अस्ति, कच्चित्? इति शेषः; सखे काल! हे सुहृत् यम! सुखेन प्रीत्या, असि वर्त्तसे, किम्? इति शेषः; पाशहस्त! हे वरुण! तव भवतः, मुदः मोदाः, सन्ति किम्? इति शेषः। सर्वत्र काकुरनु-सन्धेया॥ ११२॥

स्वयमिति।—हे देवाः! स्वयंवरः एव आत्मना पति-वरणमेव, महः उत्सवः तस्मिन्, स्वयंवराय महः तस्मिन् इति वा, भैमीवरणाय दमयन्तीं भार्यात्वेन वरीतुं, त्वरामहे त्वरां कुर्महे, शीघ्रं याम इत्यर्थः, तत् तस्मात्, अस्मान् तत्र धाविने स्वयंवरगामिने, अध्वने अध्वगमनाय इत्यर्थः, अनुमन्यध्वम् अनुजानीध्वम्॥ ११३॥

ते इति।—ते देवाः, अस्य कलेः, तं पूर्वोक्तम्, उच्चैः उत्कटम्, अकारणम् अहेतुकम्, अहङ्कारं गर्वम्, अवज्ञाय अविगणय्य, अत एव अतिचिरेण अतिविलम्बेन, पापिष्ठोऽयं कथमस्माभिः

पुनर्वक्ष्यसि मा मैवं कथमुद्वक्ष्यसे नु सः ?।
सृष्टवान् परमेष्ठी यं नैष्ठिकब्रह्मचारिणम्॥ ११५॥
द्रौहिणं द्रुहिणो वेत्तु त्वामाकर्णावकीर्णिनम्।
त्वज्जनैरपि वा धातुः सेतुर्लङ्घ्यस्त्वया न किम् ?॥ ११६॥

मन्मथ इति बुद्ध्या इति भावः, मिथो दृष्टमुखाः परस्परमुखावलोकिनः सन्तः, स्मित्वा मूढोऽयं स्वयंवरवार्त्तां करोतीति ईषत् हसित्वा, एनं कलिम्, ऊचिरे ऊचुः॥ ११४॥

पुनरिति।—हे कले! पुनः भूयः, एवं स्वयंवरार्थं गमिष्यामीत्येवंरूपं, मा मा वक्ष्यसि नैव वक्तव्यं, कोपे द्विरुक्तिः; ["अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि" इत्यमर्षार्थे वचेर्लट्] कुतः ? परमे तिष्ठतीति परमेष्ठी पितामहः, ["परमे कित्" इति इनिः। "स्थास्थिन्स्थृणाम्" इति वक्तव्यात् षत्वम्] यं त्वा, नैष्ठिकब्रह्मचारिणं यावज्जीवं ब्रह्मचर्य्येण अवतिष्ठमानं, सृष्टवान् निर्मितवान्, सः त्वं, कथं नु केन वा प्रकारेण, उद्वक्ष्यसे ? परिणेष्यसि ? [वहेर्लृट्] तेन चालङ्घ्यशासनेन कृतयुगादयोऽपि निष्कलत्वा एव सृष्टाः, अतस्तव स्वयंवरवार्त्ता नैव कर्त्तव्या नैष्ठिकब्रह्मचारिव्रतस्य हानिभयात् इति भावः॥ ११५॥

द्रौहिणमिति।—वा अथवा, त्वज्जनैः तव भृत्यैः कामक्रोधादिभिरपि, भृत्यत्वादतिक्षुद्रैरपीति भावः; धातुः ब्रह्मणः, सेतुः मर्य्यादा, नियोगः इति यावत्, लङ्घ्यः लङ्घयितुं शक्यः, ["शकि लिङ् च" इति चकारात् शक्यार्थे कृत्यप्रत्ययः] सुतरां त्वया तत्स्वामिना भवताऽपि, न किम् ? स सेतुः किं न लङ्घ्यः ? अपि तु लङ्घ्यः एव इत्यर्थः, यस्य क्षुद्रभृत्यैरपि स्रष्टुराज्ञालङ्घनं सम्भाव्यते तेनापि तदाज्ञालङ्घनं

अतिवृत्तः स वृत्तान्तस्त्रैलोक्ययुवगर्वनुत्।
आगच्छतामपादानं स स्वयंवर एव नः॥ ११७॥
नागेषु सानुरागेषु पश्यत्सु दिविषत्सु च।
भूमिपालं नलं भैमी वरं साऽववरत् वरम्॥ ११८॥

नासम्भाव्यमिति भावः; किन्तु द्रुहिणः ब्रह्मा, त्वाम् अवकीर्णं स्खलितम् अनेनेत्यवकीर्णी क्षतव्रतः, ["इष्टादिभ्यश्च" इति इनि-प्रत्ययः] तम् अवकीर्णिनं क्षतव्रतं, व्रतलङ्घिनमित्यर्थः, ("अवकीर्णी क्षतव्रतः" इत्यमरः) आकर्ण्य श्रुत्वा, द्रौहिणम् आज्ञालङ्घनापराधिनं, वेत्तु जानातु, ज्ञात्वा च यत् कर्त्तव्यं तत् करोतु इति भावः॥ ११६॥

अतीति।—भवतु तावत, त्रैलोक्ये त्रिलोकमध्ये, ये युवानः यावन्तस्तरुणाः, तेषां गर्वनुत् सौन्दर्य्याहङ्कारहन्ता, भैमी-कर्त्तृकप्रत्याख्यानादिति भावः, सः वृत्तान्तः स्वयंवरप्रसङ्गः, अतिवृत्तः अतीतः; कथं त्वया ज्ञातम्? इत्याह, आगच्छताम् आयातानां, नः अस्माकं, सः प्रसिद्धः, स्वयंवरः एव स्वयंवर-स्थानमेव, अपादानम् आगमनक्रियाया अवधिभूतः, ततः एव आगच्छामः इत्यर्थः॥ ११७॥

नागेष्विति।—सानुरागेषु अनुरागयुक्तेषु, नागेषु नागकुमारेषु, दिविषत्सु देवेषु च, पश्यत्सु अवलोकयत्सु, पश्यतः तान् सर्वाननादृत्येत्यर्थः, ["षष्ठी चानादरे" इति चकारात् अनादरे सप्तमी] सा भैमी दमयन्ती, वरं नागाद्यपेक्षया श्रेष्ठं, भूमिपालं चक्रवर्त्तिनं, नलं निषधेशं, वरं वोढारम्, अववरत् वृणोति स्म, [वरयतेश्चौरादिकात् ईप्सायाम् अदन्ताल्लङ्, अग्लोपत्वेनासन्वद्भावादित्वदीर्घयोर-भावः]॥ ११८॥

भुजगेशानसद्देशान् वानरानितरान् नरान्।
अमरान् पामरान् भैमी नलं वेद गुणोज्ज्वलम्॥ ११९॥
इति श्रुत्वा स रोषान्धः परमश्चरमं युगम्।
जगन्नाशनिशारुद्र-मुद्रस्तानुक्तवानदः॥ १२०॥
कयाऽपि क्रीडतु ब्रह्मा दिव्याः स्त्रीर्दीव्यत स्वयम्।

भुजगेति।—भैमी दमयन्ती, भुजगेशान् वासुकिप्रमुख-महानागान्, असद्देशान् अपकृष्टपरिच्छदान्, वैरूप्यादमनोज्ञा-कृतीन् इत्यर्थः, इतरान् नलात् अन्यान्, नरान् मानवान्, नरेन्द्रान् इति यावत्, वानरान् मर्कटान्, चापल्यनिर्गुणत्वाभ्यां मर्कटतुल्यान् इत्यर्थः, तथा अमरान् इन्द्रादीन् देवान्, पामरान् नीचान्, ("विवर्णः पामरो नीचः" इत्यमरः) वेद वेत्ति, ["विदो लटो वा" इति णलादेशः] नलं केवलं नलनृपतिम् एव, गुणोज्ज्वलं गुणाढ्यं, वेद इति पूर्वक्रियया अन्वयः॥ ११९॥

इतीति।—इति इदं, श्रुत्वा आकर्ण्य, परमः उत्कट इत्यर्थः, रोषेण क्रोधेन, अन्धः दृष्टिशक्तिहीनः, हिताहितविवेचनापरि-शून्य इत्यर्थः, अज्ञानपरवशः इति यावत्, चरमम् अन्त्यं, युगं चतुर्थयुगमित्यर्थः, सः कलिः, जगन्नाशनिशा त्रिभुवनध्वंस-कारिणी रात्रिः, कालरात्रिरित्यर्थः, तत्र रुद्रः प्रलयकाले संहारमूर्त्तिः शिवः, तस्य मुद्रा इव मुद्रा चिह्नम्, आकारः इति यावत् यस्य सः तादृशः सन्, तान् इन्द्रादीन्, अदः वक्ष्यमाणं वाक्यम्, उक्तवान् कथितवान्॥ १२०॥

यदुक्तं "पुनर्वक्ष्यसि" इत्यादिना श्लोकद्वयेन तत्रोत्तरं सोल्लुण्ठ-माह, कयाऽपीत्यादिना श्लोकद्वयेन।—हे देवाः! ब्रह्मा स्रष्टा, कयाऽपि अगम्ययाऽपीति भावः; "प्रजापतिर्वै स्वां दुहितर-मभ्यगात्" इति श्रुतेः; क्रीडतु रमताम्, स्वयं यूयञ्च इत्यर्थः,

कलिस्तु चरतु ब्रह्म प्रैतु चातिप्रियाय वः ॥ १२१ ॥
चर्य्येव कतमेयं वः परस्मै धर्मदेशिनाम् ?।
स्वयं तत् कुर्वतां सर्वं श्रोतुं यत् बिभितः श्रुती ॥ १२२ ॥
तत्र स्वयंवरेऽलम्भि भुवः श्रीर्नैषधेन सा।
जगती क्लीव युष्माभिर्लाभस्तुल्याभ एव वः ॥ १२३ ॥

दिव्याः स्वर्गीयाः, स्त्रीः नारीः, दिव्याभिः वेश्याभिरिति भावः, [“कर्म च” इति करणस्य कर्मत्वम्] दीव्यत क्रीडत, कलिस्तु अहं पुनरित्यर्थः, वः युष्माकम्, अतिप्रियाय अत्यन्त-प्रीतिजननाय, ब्रह्म चरतु ब्रह्मचर्य्यमवलम्ब्य तिष्ठतु, प्रैतु म्रियताञ्च ॥ १२१ ॥

ततः किम्? तत्राह, चर्य्येवेति।—परस्मै अन्यस्मै, धर्मदेशिनां स्वसुतादिगमनं न कार्य्यमित्यादिरूपमाचारमुपदिशतां, स्वयं तु आत्मना पुनः, यत् कर्म, ब्रह्महत्यागुरुदारगमनादिरूप-मित्यर्थः, श्रुती कर्णौ अपि, श्रोतुम् आकर्णयितुं, बिभितः त्रस्यतः, [“भियोऽन्यतरस्याम्”इति विकल्पादिकारः] तत् सर्वं ब्रह्महत्यापारदार्य्यादिकं, कुर्वताम् आचरताम्, “अहल्यायै जार” इति श्रुतेः; वः युष्माकम्, इयम् एषा, चर्य्या आचारः, रीतिरिति यावत्, कतमैव? कीदृशीव? अवाच्या इत्यर्थः, स्वयमनाचारिणां युष्माकं परोपदेशवचनं न ग्राह्यम् इति भावः ॥ १२२ ॥

यदुक्तम् “अतिवृत्तः स वृत्तान्तः” इत्यादिना श्लोकत्रयेण तत्रोत्तरं प्रपञ्चेनाह, तत्रेत्यादिभिः षोडशभिः।—हे देवाः! तत्र स्वयंवरे दमयन्तीकर्तृकेप्सितपतिवरणे, भुवः श्रीः भूलोकलक्ष्मीः, सा भैमी, नैषधेन नलेन, अलम्भि लब्धा, [लभेर्ण्यन्तात् कर्मणि लुङि “विभाषा चिण्णमुलोः” इति विकल्पान्नुमागमः]

दूरान्नः प्रेक्ष्य यौष्माकी युक्तेयं वक्त्रवक्रणा।
लज्जयैवासमर्थानां मुखमास्माकमीक्षितुम्॥ १२४॥
स्थितं भवद्भिः पश्यद्भिः कथं भोः! तदसाम्प्रतम्।

युष्माभिश्च भवद्भिस्तु, जगतः त्रिलोकस्य, ह्रीः लज्जा, त्रैलोक्ये यावती लज्जा वर्त्तते सा इत्यर्थः, अर्जाभि इति पूर्वेणान्वयः; स्वर्लोकलज्जाकरमिदमवमानमिति भावः; एवञ्च वः युष्माकं, नलस्य देवानाञ्च इत्यर्थः, [स च यूयञ्चेति तेषां युष्माकमिति तदाद्येकशेषः] लाभः फलप्राप्तिः, तुल्याभः समानरूप एव, एकविधः एव इत्यर्थः, श्री-ह्रीति शकार-हकारयोः विभिन्नता-मात्रमन्यत् तुल्यमिति भावः॥ १२३॥

दूरादिति।—हे देवाः!—दूरात् विप्रकृष्टदेशात, नः अस्मान्, प्रेक्ष्य दृष्ट्वा, युष्माकम् इयं यौष्माकी भवदीया, ["युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम्" इत्यण्-प्रत्यये "तस्मिन्नणि च" इत्यादिना युष्माकादेशे "टिड्ढाणञ्" इत्यादिना ङीप्] इयम् एषा, वक्त्राणां मुखानां, वक्रणा वक्रीकरणं, तिर्य्यङ्मुखत्वमित्यर्थः, ["तत्करोति—"इति ण्यन्तात् युच्] लज्जया एव व्रीड़ावशेनेव, दमयन्त्या अवृतत्वादिति भावः; अस्माकम् इदम् आस्माकं, [यौष्माकीवत् प्रक्रिया] मुखम् आननम्, ईक्षितुं द्रष्टुम्, असमर्थानाम् अशक्तानां, युष्माकमिति शेषः, अथवा समासान्तर्गततया गुणीभूतस्य यौष्माकीत्यत्र युष्मत्-शब्दस्य विशेषणम्; युक्ता उचिता॥ १२४॥

स्थितमिति।—भोः देवाः! पश्यद्भिः अवलोकयद्भिः, नलवरणमिति शेषः, भवद्भिः युष्माभिः, कथं केन प्रकारेण, स्थितम्? उदासितम्? [भावे क्तः] तत् औदासीन्यम्, असाम्प्रतम् अयुक्तम्; किं तर्हि तदा कार्य्यम्? तदाह—

निर्दग्धा दुर्विदग्धा किं सा दृशा न ज्वलत्क्रुधा ? ॥ १२५ ॥
महावंशाननादृत्य महान्तमभिलाषुका।
स्वीचकार कथङ्कारमहो! सा तरलं नलम् ? ॥ १२६ ॥
भवादृशैर्दिशामीशैर्मृग्यमाणां मृगीदृशाम्।
स्वीकुर्वाणः कथं सोढः क्षतव्रीडस्तृणं नलः ? ॥ १२७ ॥

दुर्विदग्धा दुर्विनीता सा भैमी, ज्वलत्क्रुधा दीप्यमानकोपया, कोपप्रज्वलितया इत्यर्थः, दृशा दृष्ट्या, किं कथं, न निर्दग्धा ? न भस्मीकृता ? दग्धुमेव उचिता इत्यर्थः ॥ १२५ ॥

दाह्यत्वे हेतुमाह, महेति।—महान्तम् उत्कृष्टपुरुषं, वरमिति शेषः, अभिलाषुका कामयमाना, ["लषपत—" इत्यादिना उकञ्-प्रत्ययः, "न लोका—" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः] सा भैमी, महावंशान् उत्कृष्टकुलान्, सर्वलोकवरेण्य-प्रजापतिकश्यपसुतान् इति भावः, युष्मान् इति शेषः, महतः वेणून् च, ("वंशो वेणौ कुले वर्गे" इति विश्वः) अनादृत्य अवधीर्य्य, तरलं चपलं, नलं नलाख्यं राजानं, पोटगलाख्य-क्षुद्रतृणविशेषञ्च, ("नलः पोटगले राज्ञि" इति विश्वः) कथङ्कारं कथम् इत्यर्थः, ["अन्यथैवंकथम्—"इत्यादिना णमुल्-प्रत्ययः] स्वीचकार ? वव्रे ? अहो ! इत्याश्चर्य्ये; प्रखर-नदीस्रोतसा नीयमानस्य वेणुवनालम्बनं परित्यज्य तृणावलम्बन-वदुपहास्यमिदं चेष्टितमिति भावः ॥ १२६ ॥

भवादृशैरिति।—भवादृशैः भवद्विधैः, दिशाम् ईशैः दिक्-पालैः, मृग्यमाणां काम्यमानां, मृगीदृशां हरिणलोचनां, भैमी-मिति शेषः, स्वीकुर्वाणः गृह्णन्, अत एव क्षतव्रीडः भवतां कृतावज्ञः, ("व्रीढाऽवमाननाऽवज्ञा"इत्यमरः) "क्षतव्रीडः" इति पाठे—जनितलज्जः, दमयन्तीकर्तृकप्रत्याख्यानात् युष्माननादृत्य

दारुणः कूटमाश्रित्य शिखी साक्षी भवन्नपि।
नावहत् किं तदुद्वाहे कूटसाक्षिक्रियामयम्?॥ १२८॥
अहो! महःसहायानां सम्भूता भवतामपि।
क्षमैवास्मै कलङ्काय देवस्येवामृतद्युतेः॥ १२९॥

नलकर्तृकदमयन्तीग्रहणाच्च लज्जा इति बोध्यम्; तृणं तृणकल्पः, नलः नैषधः, कथं केन प्रकारेण, सोढः? क्षान्तः? भवद्भिरिति शेषः, महद्भिः हि परिभवो न सोढव्यः इत्यर्थः॥१२७॥

दारुण इति।—अयं पुरोवर्त्ती, शिखी शिखावान् अग्निः, दारुणः काष्ठस्य, कूटं राशिम्, आश्रित्य अवलम्ब्य, अन्यत्र—दारुणः पापकार्य्यकारित्वात् क्रूरकर्मा, पुरुषः इति शेषः, कूटं कपटम्, आश्रित्य अवलम्ब्य, साक्षी भवन्नपि प्रत्यक्षद्रष्टा सन् अपि, अग्निसाक्षिके विवाहे व्यवहारे च साक्षीभवन्नपि इति भावः, तदुद्वाहे तयोः दमयन्तीनलयोः विवाहे, कूटसाक्षिणः मिथ्यासाक्षिणः, क्रिया चेष्टितं, नलेन दमयन्ती नोढा किन्तु अन्येनोढा इत्याद्यनृतवचनव्यापारमित्यर्थः, किं कथं, नावहत्? नावलम्बत? शिखिनस्ताद्दृशकूटसाक्षिदाने च भवतां दमयन्तीलाभः स्यादेव यतः कूटसाक्षी परकीयवस्तु अन्यस्मै दापयतीति भावः॥ १२८॥

अहो इति।—भो देवाः! महःसहायानां तेजस्विनामपि, भवतां युष्माकम्, अमृतद्युतेः सुधाकरस्य, देवस्य इन्दोः इव, क्षमा क्षान्तिः एव, अन्यत्र—क्षितिः एव, ("क्षितिक्षान्त्योः क्षमा" इत्यमरः) अस्मै इन्द्रादिदेवेषु सत्स्वपि दमयन्त्या नलो वृत इति लोकगतपरिभवरूपाय, कलङ्काय अपवादाय, अयशसे इत्यर्थः, अन्यत्र— कलङ्काय अङ्काय, कृष्णवर्णचिह्नविशेषायेत्यर्थः; चन्द्रे श्यामिका भूच्छायैवेति केचित्, ("कलङ्को-

सा वव्रे यं तमुत्सृज्य मह्यमीर्ष्याजुषः स्थ किम् ? ।
ब्रूतागःसद्मनस्तस्माच्छद्मनाऽद्याऽऽच्छिनद्मि ताम् ॥१३०॥
यतध्वं सहकर्त्तुं मां पाञ्चाली पाण्डवैरिव ।
साऽपि पञ्चभिरस्माभिः संविभज्यैव भुज्यताम् ॥ १३१ ॥

ऽङ्कापवादयोः" इत्यमरः) सम्भृता सञ्जाता, इत्यहो ! खेदे ; क्षमाया गुणभूतत्वेऽपि समयविशेषे क्षमाकरणात् स्त्रियः अपि न गणयन्तीति भावः ॥ १२९ ॥

सेति ।—हे देवाः ! सा भैमी, यं नलं, वव्रे पतित्वेन वृतवती, तम् अपराधिनं तं नलम्, उत्सृज्य विहाय, किं किमर्थं, मह्यं मां प्रति, ["क्रुधद्रुह—"इत्यादिना सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी] ईर्ष्याजुषः अक्षान्तिभाजः, कोपपरवशा इत्यर्थः, स्थ ? भवथ ? ब्रूत कथयत, यूयमिति शेषः ; अस्तु तावत्, आगःसद्मनः अपराधमन्दिरात्, भवदनादररूपदोषाकरादित्यर्थः, तस्मात् नलात्, अद्य अस्मिन्नेव अहनि, ता भैमीं, छद्मना कपटेन, आच्छिनद्मि आहरामि, आनयामीत्यर्थः, अहमेवेति शेष, [सामीप्ये वर्त्तमाननिर्देशः] ॥ १३० ॥

ततः किमस्माकम् ? अत आह, यतध्वमिति ।—अत्र "ततश्च" इति पदमध्याहृत्य पूर्वश्लोकेन सह सङ्गतिः रक्षणीया ; ततश्च कपटेन दमयन्त्यानयनानन्तरमित्यर्थः, पाञ्चाली द्रौपदी, पाण्डवैः युधिष्ठिरादिभिः पञ्चभिरिव, सा भैमी अपि, अस्माभिः पञ्चभिरेव मया तथा युष्माभिः चतुर्भिश्च, [त्यदाद्येकशेषः] संविभज्य विभागं कृत्वा, पृथक् पृथक् समयं निर्दिश्य इत्यर्थ, भुज्यतां रम्यतामिति यावत्, अतो मां सहकर्त्तुं भैम्यानयने सहायीभवितुं, यतध्वं चेष्टध्वं, दमयन्त्यानयने माम् अनुमन्यध्वम् इति भावः ॥ १३१ ॥

अथापरिवृढ़ा सोढ़ुं मूर्खतां मुखरस्य ताम्।
चक्रे गिरा शराघातं भारती सारतीव्रया ॥ १३२ ॥
कीर्त्तिं भैमीं वरांश्चास्मै दातुमेवागमन्नमी। *
न लीढ़े धीरवैदग्धीं धीरगम्भीरगाहिनी ॥ १३३ ॥
वाग्मिनीं जडजिह्वस्तां पतिवक्तुमशक्तिमान्।

अथेति।—अथ कलिप्रलापानन्तरं, भारती सरस्वती, मुखरस्य दुर्मुखस्य, अप्रियवादिन इत्यर्थः, प्रलपतः इति यावत्, कलेरिति शेषः, ("दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ" इत्यमरः) तां तादृशीं, मूर्खतां मूढ़तां, सोढुं चन्तुम्, अपरिवृढ़ा अप्रभुः, असमर्था सतीत्यर्थः, ["प्रभौ परिवृढ़ः" इति निपातनात् साधुः। "प्रभुः परिवृढ़ोऽधिप" इत्यमरः] सारेण न्याय्येन, न्याय-सङ्गतत्वेनेत्यर्थः, यथार्थत्वेनेति यावत्; ("सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीवं वरे त्रिषु" इत्यमरः) तीव्रया तीच्णया, अथवा सारया गुर्वर्थप्रतिपादकत्वेन श्रेष्ठया, तीव्रया परुषत्वात् दुःसहया च, गिरा वाचा एव, शराघातं बाणप्रहारं, चक्रे कृतवती, वाक्सायकेन तं विव्याध इत्यर्थः ॥ १३२ ॥

कीर्त्तिमिति।—रे शठ! अमी देवाः, अस्मै नलाय, कीर्त्तिं पुण्यश्लोकतां, भैमीं दमयन्तीं, तथा वरान् ईप्सितान् च, दातुं वितरितुम् एव, अगमन् स्वयंवरसभां गतवन्तः, न तु स्वयं तां परिणेतुमिति भावः, [गमेर्लुङ्, इरित्त्वात् च्लेरङादेशः] तथा हि, अगम्भीरगाहिनी उत्तानग्राहिणी, गूढ़ार्थं बोद्धुमसमर्था यथास्थूलग्राहिणीत्यर्थः, धीः त्वादृशां बुद्धिः, धीराणां मनीषिणां, वैदग्धीं चातुर्य्यं, गूढ़ाभिप्रायमित्यर्थः, न लीढ़े न आस्वादयति, न वेत्ति इत्यर्थः ॥ १३३ ॥

वाग्मिनीमिति।—जड़जिह्वः अप्रगल्भवाक्, वाक्प्रयोगा-

लीलावहेलितां कृत्वा देवानेवावदत् कलिः ॥ १३४ ॥
प्रोज्झि वाञ्छितमस्माभिरपि तां प्रति सम्प्रति ।
तस्मिन् नले न लेशोऽपि कारुण्यस्यास्ति नः पुनः ॥१३५॥
वृत्ते कर्मणि कुर्मः किम् ? तदा नाभूम तत्र यत् ।
कालोचितमिदानीं नः शृणुतालोचितं सुराः ! ॥ १३६ ॥
प्रतिज्ञेयं नले विज्ञाः ! कलेर्विज्ञायतां मम ।

नभिज्ञः इत्यर्थः, कलिः कलियुगं, वाग्मिनीं प्रगल्भवाचं, तां भारतीं सरस्वतीं, प्रतिवक्तुं प्रत्युत्तरं दातुम्, अशक्तिमान् असमर्थः सन्, लीलया विलासेन, उपेक्षाप्रदर्शनरूपचेष्टितविशेषेण इत्यर्थः, अवहेलिताम् अवज्ञातां, स्त्रियं प्रतिवक्तुमयुक्तमित्येवमवधीरितामित्यर्थः, कृत्वा विधाय, अगणयन्निवेत्यर्थः, देवान् इन्द्रादीन् एव, अवदत् उवाच ॥ १३४ ॥

प्रोज्झीति।—सम्प्रति अधुना, अस्माभिः अपि तां भैमीं प्रति, वाञ्छितम् इच्छा, प्रोज्झि प्रोज्झितं, परित्यक्तमिति यावत्, [उज्झतेः कर्मणि लुङ्] पुनः किन्तु, तस्मिन् तादृशदुष्कार्य्यकारिणि इत्यर्थः, नले नैषधे, नः अस्माकं, कारुण्यस्य कृपायाः, लेशः विन्दुमात्रम् अपि, न अस्ति नैव विद्यते ॥ १३५ ॥

अकरुणस्तं कृतार्थं किं करिष्यतीत्याशङ्क्याह, वृत्ते इति ।—सुराः ! हे देवाः !, वृत्ते गते, कर्मणि भैमीवरणक्रियायां, किं कुर्मः ? किं सम्पादयामः ? इदानीं न किञ्चित् कर्त्तुं शक्नुम इत्यर्थः, यत् यस्मात्, तदा तत्काले, तत्र स्वयंवरे, न अभूम नास्म इत्यर्थः, वयमिति शेषः, भवतु, इदानीम् अधुना, नः अस्माकं, कालोचितं भैम्या नले वृतेऽपि एतत्समयोपयोगि, आलोचितं विचारं पुनः, [भावे क्तः] शृणुत आकर्णयत ॥१३६॥

प्रतिज्ञेति ।—विज्ञाः ! हे विबुधाः ! नले नलविषये,

तेन भैमीञ्च भूमिञ्च त्याजयामि जयामि तम् ॥ १३७ ॥
नैषधेन विरोधं मे चण्डतामखण्डितौजसः ।
जगन्ति हन्त गायन्तु रवेः कैरववैरवत् ॥ १३८ ॥
द्वापरः साधुकारेण तद्विकारमदीदिपत् ।
प्रणीय श्रवणे पाणिमवोचन्नमुचेः रिपुः ॥ १३९ ॥
विस्मेयमतिरस्मासु साधु वैलक्ष्यमीक्षसे ।

कलेः कलियुगाधिदेवस्य, मम मे, इयम् एषा, प्रतिज्ञा शपथः, विज्ञायताम् अवधार्य्यताम्; तामेवाह—तेन नलेन, [प्रयोज्येन] भैमीञ्च दमयन्तीञ्च, भूमिञ्च राज्यञ्च, त्याजयामि विसर्जयामि, एवञ्च तं नलं, जयामि आत्माधीनीकरोमि, [उभयत्र भविष्यत्सामीप्ये वर्त्तमानप्रत्ययः] ॥ १३७ ॥

नैषधेनेति ।—चण्डतामखण्डितौजसः क्रौर्य्योपस्कृततेजसः, मे मम कलेः, नैषधेन नलेन सह, विरोधं वैरं, रवेः सूर्य्यस्य, कैरवैः कुमुदैः, वैरवत् शत्रुतातुल्यं, जगन्ति लोकाः, गायन्तु उच्चैर्घुष्यन्तु इत्यर्थः, हन्तेति हर्षे ॥ १३८ ॥

द्वापर इति ।—द्वापरः कलेः सहचारितृतीययुगाधिदेवः, साधुकारेण साधु इति शब्दोच्चारणेन, तस्य कलेः, विकारं प्रलापम्, अदीदिपत् अवीवृधत्, [दीप्यतेर्णौ चङि "भ्राजभासभाषदीपजीव—"इत्यादिना विकल्पादुपधाह्रस्वः, "दीर्घो लघोः" इत्यभ्यासदीर्घः] अथ नमुचेः रिपुः इन्द्रः, श्रवणे कर्णे, पाणिं करं, प्रणीय निधाय, पाणिभ्यां कर्णौ पिधाय इत्यर्थः, अवोचत् अचीकथत् ॥ १३९ ॥

विस्मेयेति ।—हे कले ! विस्मेयमतिः विस्मयनीयबुद्धिः, त्वमिति शेषः, अस्मासु वैलक्ष्यं सलज्जत्वम्, ईक्षसे पश्यसि, साधु "जगतो जीयतां युष्माभिः" इति यदुक्तं तत् साधु उक्तम् इत्यर्थः;

यद्दत्तेऽल्पमनल्पाय तद्दत्ते ह्रियमात्मने ॥ १४० ॥
फलसीमां चतुर्वर्गं यच्छतांशोऽपि यच्छति ।
नलस्यास्मदुपघ्ना सा भक्तिर्भूताऽवकेशिनी ॥ १४१ ॥

कुतः? अनल्पाय महार्हाय, अल्पं स्तोकं, यत् दत्ते अर्पयति, तत् अल्पदत्तम्, आत्मने अल्पदात्रे जनाय, ह्रियं लज्जां, दत्ते जनयतीत्यर्थः, अधिकदानार्हाय अल्पदानस्य दातुरेव ह्रीकरत्वात् महते नलाय कीर्त्यादिकमल्पमेव प्रदत्तमित्यस्माकं लज्जा युक्तैवेति भावः ॥ १४० ॥

ततः किमत आह, फलेति ।—यच्छतांशः यस्याः भक्तेः, शततमांशः अपि, [सङ्ख्याशब्द ॰ वृत्तिविषये पूरणार्थत्वं त्रिभागवत्] फलसीमां फलावधिं, चरमफलरूपमिति यावत्, चतुर्वर्गं धर्मार्थकाममोक्षरूपपुरुषार्थचतुष्टय, यच्छति ददाति, नलाय दातुमर्हतीत्यर्थः, ["पाघ्रा—"इत्यादिना यच्छादेशः] वयम् उपघ्नः आश्रयः यस्याः सा अस्मदुपघ्ना अस्मद्विषया, ["उपघ्न आश्रये" इति निपातः] नलस्य नैषधस्य, सा प्रकर्षतां गता, भक्तिः सेवाविशेषः इत्यर्थः, अवकं शून्यम् ईष्टे इत्यवकेशिनी निष्फला, ["सुप्यजातौ णिनिः ताच्छील्ये" इति णिनिः "ऋन्नेभ्यो ङीप्" इति ईप् । "वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च" इत्यमरः] भूता सञ्जाता, नलस्यास्मद्विषयकभक्तेः शततमांशेनापि सन्तुष्टैरस्माभिः चतुर्वर्गोऽपि नलाय दातुं शक्यते किन्तु चतुर्वर्गादधिकस्य फलस्याभावात् प्रकृष्टायास्तद्भक्तेरुचितफलस्य दातुमसामर्थ्यात् तद्भक्तिः निष्फलैव सञ्जातेत्यर्थः । तद्भक्तेः चतुर्वर्गदानरूपम् अपि फलं न पर्य्याप्तं किं पुनर्भैमीदानमिति ऋणिनाम् अस्माकं युक्ता एव ह्रीः इति भावः ॥ १४१ ॥

भव्यो न व्यवसायस्ते नले साधुमतौ कले ! ।
लोकपालविशालोऽसौ निषधानां सुधाकरः ॥ १४२ ॥
न पश्यामः कलेस्तस्मिन्नवकाशं क्षमाभृति ।
निचिताखिलधर्मे च द्वापरस्योदयं वयम् ॥ १४३ ॥

भव्य इति ।—हे कले ! साधुमतौ रागद्वेषादिशून्यत्वात् पवित्रचेतसि, नले नैषधे, ते तव, व्यवसायः चेष्टित, विरोधकरणोद्योगः इत्यर्थः, न भव्यः न श्रेयः, न परिणामशुभावह इत्यर्थः, कुतः ? निषधानां निषधाख्यजनपदानां, सुधाकरः चन्द्रः, आह्लादकत्वात् चन्द्रसदृश इत्यर्थः, असौ नलः, लोकपालविशालः लोकपाला इन्द्रादयो दिक्पाला इत्यर्थः, तद्वत् विशेषेण शालते शोभते इति तादृशः, तदंशत्वात् इति भावः ; अतः तदपकारो न परिणामश्रेयस्करः इति निष्कर्षः ॥ १४२ ॥

नेति ।—किञ्च, क्षमाभृति पृथिवीपाले क्षान्तिशीले च, तस्मिन् नले, कलेः कलियुगाधिपतेः कलहस्य च, ("कलिः स्त्री कलिकायां ना शूराजिकलहे युगे" इति मेदिनी) अवकाशं छिद्रम्, आक्रमणावसरमित्यर्थः, वयं न पश्यामः न ईक्षामहे, धर्मेण भूमिं पालयतः क्षान्तस्य कुतः कलिदोषः कलहो वेति भावः । किञ्च निचिताः उपार्जिताः निश्चिताश्च, अखिलाः कृत्स्नाः, धर्माः पुण्यकर्माणि उपनिषदश्च, वेदस्य गूढार्थाः इत्यर्थः येन तादृशे, नले द्वापरस्य भवन्मित्रस्य तृतीययुगस्य, सन्देहस्य च, उदयम् आक्रमणावकाशं प्रकाशञ्च, वयं न पश्यामः, ("द्वापरौ युगसंशयौ" इत्यमरयादवौ) क्षान्तिशीले नले कलहस्यावकाशो न, निश्चितसकलधर्मरहस्ये च नले धर्मसन्देहस्यापि उदयो न सम्भवतीत्यर्थः ॥ १४३ ॥

सा विनीततमा भैमी व्यर्थानर्थग्रहैरहो ! ।
कथं भवद्विधैर्बाध्या प्रमितिर्विभ्रमैरिव ? ॥ १४४ ॥
तं नासत्ययुगं ता वा त्रेता स्पर्द्धितुमर्हति ।
एकप्रकाशधर्माणं न कलिद्वापरौ ! युवाम् ॥ १४५ ॥

सेति ।—किञ्च, विनीततमा अतिशयेन विनम्रा, उपमानपक्षे च—विनीतं निराकृतं, तमः अज्ञानं यया सा भ्रमज्ञाननिराशेनीत्यर्थः, सा भैमी दमयन्ती, व्यर्थः निष्फलः, अनर्थग्रहः वैराचरणरूपाकार्याभिनिवेशः येषा तादृशैः, पक्षान्तरे च—व्यर्थो निष्फलः, अनर्थस्य शुक्तौ रजतादेः निष्प्रयोजनस्य, ग्रहो ज्ञानं येषा तादृशैः, भवद्विधैः युष्मादृशैः, प्रमितिः प्रमाज्ञानं, सम्यगनुभूतिरिति यावत, विभ्रमैः मिथ्याज्ञानैः इव,कथं केन प्रकारेण, बाध्या बाधितुं पाडयितुं शक्या ? नैव शक्येत्यर्थः ; अहो! इत्याश्चर्य्ये ; पातिव्रत्यतेजसा दुर्द्धर्षत्वादिति भावः ॥१४४॥

तमिति ।—कलिद्वापरौ ! हे युगविशेषौ !, एकः केवलः, प्रकाश उज्ज्वलः प्रसिद्धो वा, धर्मो न्यायः, न्यायविचार इत्यर्थः, पुण्यं वा स्वभावो वा यस्य तम एकप्रकाशधर्माणम्, एतत् दमयन्त्यामपि योज्यम् ; ["धर्मादनिच् केवलात्" इत्यनिच्। "धर्माः पुण्ययमन्याय-स्वभावाचारसोमपाः." इत्यमरः] तं नलं, ता दमयन्तीं वा, नासत्ययुगं न असत्यं नासत्यं किन्तु सत्यमेव, युगं सत्ययुगमित्यर्थ, तथा त्रेता त्रेतायुगमपि, स्पर्द्धितुमर्हति तुलयितुं योग्यं भवति, न तु जेतुमिति भावः ; युवां कलिद्वापरौ युगे, न, तं ता वा स्पर्द्धितुं नार्हथ इति विभक्तिविपरिणामेनान्वयः ; अथवा असत्यस्य युगं कृतयुगापेक्षया अधमयुगं, त्रेता युगविशेषः अग्नित्रयञ्च, ("त्रेताऽग्नित्रितये युगे" इत्यमरः) स्पर्द्धितुं नार्हति, नासत्ययोर्युगमश्विनोर्द्वयञ्च, तं

करिष्येऽवश्यमित्युक्त्वा करिष्यन्नपि दुष्यसि ।
दृष्टादृष्टा हि नायत्ताः कार्य्यीया हेतवस्तव ॥ १४६ ॥
द्रोहं मोहेन यस्तस्मिन्नाचरेदचिरेण सः ।
तत्पापसम्भवं तापमाप्नुयादनयात् ततः ॥ १४७ ॥
युगशेष ! तव द्वेषस्तस्मिन्नेष न साम्प्रतम् ।
भविता न हितायैतत् वैरं ते वैरसेनिना ॥ १४८ ॥

नलं, स्पर्द्धितुम् अर्हति सौन्दर्य्येणेति च गम्यते ; सुतरां युवां कलिद्वापरौ न स्पर्द्धितुमर्हथ इत्यर्थः ॥ १४५ ॥

करिष्ये इति ।—हे कले ! अवश्यं निश्चितं, करिष्ये विधास्यामि, इत्युक्त्वा एवं कथयित्वा, सर्वथा पापं करिष्यामि इति प्रतिज्ञाय इत्यर्थः, करिष्यन् अपि चिकीर्षुरपि, दुष्यसि दुष्टोऽसि, किमुत कृत्वा इति भावः ; हि तथा हि, कार्य्यस्य इमे कार्य्यीयाः कार्य्योत्पादनयोग्याः, ["वृद्धाच्छः"] दृष्टादृष्टा लक्षितालक्षिताः, हेतवः कारणानि, दण्डचीवरादयो दृष्टहेतवः, कालकर्मेश्वरेच्छादयोऽदृष्टा हेतवः इत्यर्थः, तव ते, आयत्ताः अधीनाः, न, किन्तु तत्तत्कार्य्योत्पादिका सामग्री कालवशाददृष्टवशाच्च स्वयमेव सम्पाद्यते, न तु त्वया सम्पादयितु शक्या, तथा च करिष्येऽवश्यमित्युक्त्वा पापकार्य्येऽकृतेऽपि मनसि तच्चिन्तया मुखे तदुच्चारणेन च भवद्विधानां पातकं जातमिति भावः ॥ १४६ ॥

द्रोहमिति ।—किञ्च, यः यो जनः, मोहेन अज्ञतावशेन, मौर्ख्यतया इत्यर्थः, तस्मिन् नले विषये, द्रोहम् अपकारम्, आचरेत् विदधीत, सः जनः, अचिरेण शीघ्रमेव, ततः तस्मात्, अनयात् दुर्नयात् हेतोः, तत्पापसम्भवं नलद्रोहजन्यपातकसम्भूतं, तापं तीव्रयातनाम्, आप्नुयात् लभेत ॥ १४७ ॥

युगेति ।—युगशेष ! युगाना सत्यादीनां शेष चरम !

तत्र यामीत्यसज्ज्ञानं राजसं परिहार्य्यताम्।
इति तत्र गतो मा गाः राजसंसदि हास्यताम्॥ १४९॥
अपरेऽपि दिशामीशा वाचमेनां शचीपतेः।
अन्वमन्यन्त किन्त्वेनां नादत्त युगयोर्युगम्॥ १५०॥
कलिं प्रति कलिं देवा देवान् प्रत्येकशः कलिः।
सोपहासं समैर्वर्णैरित्थं व्यरचयन्मिथः॥ १५१॥

हे कले!, तस्मिन् नले, तव ते, एषः अयं, द्वेषः द्रोहबुद्धिः, न साम्प्रतं न युक्तं, वैरसेनिना नलेन सह, एतत् वैरं विरोधः, ते तव, हिताय मङ्गलाय, न भविता न भविष्यति॥१४८॥

तत्रेति।—हे कले! तत्र स्वयंवरे, यामि यास्यामि, [सामीप्ये वर्त्तमानप्रयोगः] इति एवम्भूतं, राजसं रजःप्रयुक्तम्, असत् ज्ञानं दुर्बुद्धिः, परिहार्य्यतां निरस्यताम्, इति असज्-ज्ञानात्, तत्र राजसंसदि राजसभायां, गतः उपस्थितः सन्, हास्यताम् उपहास्यतां, मा गाः न गच्छेः॥ १४९॥

अपरे इति।—दिशां ककुभाम्, अपरे अन्ये, ईशाः अधिपाः, अग्न्यादयोऽपीत्यर्थः, शचीपतेः इन्द्रस्य, एनां पूर्वोक्तां, वाचम् उपदेशवचनम्, अन्वमन्यन्त अन्वमोदन्त, इन्द्रवाक्यं युक्ततया अभ्यनन्दन् इत्यर्थः, तेऽपि तथैव ऊचुः इति भावः, किन्तु एनां वाचं, युगयोः कलिद्वापरयोः, युगं युग्मं, [कर्त्तृ] न आदत्त न अगृह्णात्, न स्वीचकार इत्यर्थः॥ १५०॥

कलिमिति।—देवाः इन्द्रादयः, कलिं कलियुगं प्रति, कलिश्च देवान् प्रति एकशः प्रत्येकं, [वीप्सायां शस्] समैः वर्णैः उभयसाधारणशब्दैः, श्लिष्टाक्षरैरित्यर्थः, इत्थं वक्ष्यमाणभङ्ग्या, मिथः परस्परं, सोपहासम् उपहाससहितं, कलिं कलहं, व्यरचयन् अकुर्वन्॥ १५१॥

तत्रागमनमेवार्हं वैरसेनौ तया वृते ।
उद्वेगेन विमानेन किमनेनापि धावता ? ॥ १५२ ॥
पुरा यासि वरीतुं यामग्र एव तया वृते ।
अन्यस्मिन् भवतो हाऽऽस्यं वृत्तमेतत्त्वपाकरम् ॥ १५३ ॥

कलहप्रकारमेवाह, तत्रेति ।—हे कले ! तया भैम्या, वैरसेनौ नले, वृते भर्तृत्वेन स्वीकृते सति, तत्र स्वयंवरे, अगमनम् अप्रयाणम् एव, अर्हं युक्तम्, अत एव उद्वेगेन उत्कटजवेन, धावता शीघ्रं गच्छता, अनेन विमानेन व्योमयानेन, किम् ? किं प्रयोजनम् ? इदानीं तत्र गमनं निष्फलमित्यर्थः, अन्यत्र—हे इन्द्र ! तत्र स्वयंवरे, तया वैरसेनौ वृते सति आगमनं ततः प्रत्यावर्त्तनमेव, [गमेर्ण्यन्तात् ल्युट्] अर्हं युक्तम्, अथवा, अगमनमेव स्वर्गं प्रति गमनाभाव एव, अर्हं भैमोलाभाद् पृथिव्यागतेः भवाङ्गिर्व्यर्थमनोरथत्वेन इन्द्राण्यादिसविधे मुखं दर्शयितुमशक्यत्वात् सर्वथा स्वर्गो न गन्तव्य एवेति भावः ; तथा अपिधा अपिधानम्, आच्छादनमित्यर्थः, [“आतश्चोपसर्गे” इत्यङ्-प्रत्ययः] तद्वता आच्छादनवता, निगूहितेन इत्यर्थः, विमानेन मानरहितेन, अनेन मुखदर्शनानुमितेन, उद्वेगेन चित्तचाञ्चल्येन, अपमानजनितमनःक्षोभेणेत्यर्थः, किम् ? अलम् ; तद्गोपनं व्यर्थमेवेत्यर्थः, धैर्यावलम्बनेन भैम्यलाभजन्यदुःखं संवृतमपि मया भावदर्शनादिना सम्यगनुमितमेव, सुतरां दुःखगोपनं व्यर्थमेवेति भावः । अत्र द्वयोः अर्थयोः प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतश्लेषः ॥ १५२ ॥

पुरेति ।—हे कले ! या भैमीं, वरीतुं पत्नीत्वेन स्वीकर्त्तुं, पुरा आगामिनि, शीघ्रमेवेत्यर्थः, यासि यास्यसि, [“ यावत्पुरा—” इति भविष्यति लट् । “निकटागामिके पुरा” इत्यमरः] तया

पत्यौ तया वृतेऽन्यस्मिन् यदर्थं गतवानसि ।
भवतः कोपरोधस्तादक्षमस्य वृथारुषः ॥ १५४ ॥

भैम्या, अग्रे एव तवागमनात् प्राक् एव, अन्यस्मिन् पुरुषान्तरे, वृते स्वीकृते सति, त्रपायाः लज्जायाः, आकरम् आकरायितमित्यर्थः, वृत्तं जातम्, एतत् पुरोवर्त्ति, भवतः तव, आस्यं मुखं, हा! शोचामः इत्यर्थः, ["अभितः परितः—" इत्यादिना हा-शब्दयोगे द्वितीया। "हा विषाद-शुगर्त्तिषु" इत्यमरः] अन्यत्र—हे वह्ने! पुरा पूर्वं, यां वरीतुं यासि अयासीः, ["पुरि लुङ् चास्मे" इति भूते लट्] त्वमिति शेषः, तया अग्रे एव तव समक्षमेव, अन्यस्मिन् नले, वृते सति भवतस्तव, एतत् प्रत्यक्ष-दृश्यं, वृत्तं वर्त्तुलाकारम, आस्यं मुखं, त्रपामाकरोतीति त्रपाकरं लज्जाकरं, जातमिति शेषः, अत एव हा! शोचामीत्यर्थः ॥ १५३ ॥

पत्याविति।—हे कले! यदर्थं यद्भैमीनिमित्तं, गतवान् गमनवान्, गमनपरः इत्यर्थः, [भावविहितगतशब्दात् मतुप्-प्रत्ययः] असि भवसि, यां वरीतुं गच्छसीत्यर्थः, तया भैम्या, अन्यस्मिन् पत्यौ पूर्वमेव वृते सति, अक्षमस्य प्रती-काराशक्तस्य, अत एव वृथारुषः निष्फलकोपस्य, भवतः तव, कोपरोधः क्रोधस्य उपशमः, स्तात् अस्तु, इदानीं कोपो न कार्य्य इत्यर्थः। [अस्तेर्लोटि तातङादेशः] अन्यत्र तु—हे यम! यदर्थं गतवानसि पूर्वं गतोऽसि, [भूते क्तवतुः] अक्षमस्य भवतः तव, अधस्तात् अधरः, हीनः इत्यर्थः, ["दिक्शब्देभ्यः सप्तमी—" इत्यादिना अधरशब्दात् प्रथमार्थे अस्ताति-प्रत्ययः, "अस्ताति च" इत्यधरस्याधादेशः, "षष्ठातसर्थप्रत्ययेन" इति

यासि स्मरं जयन् कान्त्या योजनौघं महार्वता।
समूढस्त्वं वृतेऽन्यस्मिन् किं न क्रीस्तेऽत्र पामर! ? ॥१५५॥
नलं प्रत्यनपेतार्त्तिं तार्त्तीयीकतुरीययोः।
युगयोर्युगलं बुद्धा दिवि देवा धियं दधुः ॥ १५६ ॥

तद्योगे षष्ठी] अपरः कः? अन्यः कः? त्वत्तः अधमः कश्चिन्नास्ति इत्यर्थः। समानमन्यत् ॥ १५४ ॥

यासीति।—पामर! हे नीच! कले! ("विवर्णः पामरो नीच." इत्यमरः) त्वं कान्त्या सौन्दर्य्येण, स्मरं कन्दर्पं, जयन् अधरीकुर्वन्, प्रसाधनविशेषेण स्मरादपि अधिकरूपवान् सन् इत्यर्थः, तथा महार्वता महाश्वेन, विमानेन इति शेषः, समूढ सम्यक् वाहितश्च सन्, योजनानां चतुष्क्रोशाध्व-मानानाम्, ओघं समूहं, बहुयोजनमित्यर्थः, ("योजनं परमात्मनि। चतुष्क्रोश्याञ्च योगे च" इति मेदिनी) यासि गच्छसि, किन्तु अत्र स्वयंवरे, अन्यस्मिन् वृते सति ते क्रीः लज्जा, न किम्? भविष्यतीति शेषः। अन्यत्र तु,— अत्रप! हे निर्लज्ज!, अमर! वरुण!, यः त्वं कान्त्या निजदेहसौन्दर्य्येण, जनौघं जनसङ्घं, रञ्जयन् प्रीणयन्, महावता बृहदश्वेन, यासि स्म स्वयंवरमयासीः, स त्वं मूढः मूर्खः, असि इति शेषः, अत्र अन्यस्मिन् वृते तव क्रीः न किम्? पूर्ववदलङ्कारः ॥ १५५ ॥

नलमिति।—अथ देवाः इन्द्रादयः, तार्त्तीयीकतुरीययोः तृतीयचतुर्थयोः, ["तीयादीकक् स्वार्थे वा वाच्य." इत्यनेन तार्त्तीयीकसिद्धिः। "चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च" इत्यनेन तुरीयसिद्धिः] युगयोः द्वापरकल्योः, युगलं द्वयं, [कर्म] नलं प्रति अनपेता अनपगता, अस्मद्वाक्येनापि न दूरीभूतेत्यर्थः,

द्वापरैकपरीवारः कलिर्मत्सरमूर्च्छितः।
नलनिग्राहिणीं यात्रां जग्राह ग्रहिलः किल ॥ १५७ ॥
नलेष्टापूर्त्तसम्पूर्त्तेर्दूरदुर्गानमुं प्रति।
निषेधन् निषधान् गन्तुं विघ्नः सज्जघटे घनः ॥ १५८ ॥
कियताऽथ च कालेन कालः कलिरुपेयिवान्।

आर्त्तिः पीडनेच्छा यस्य तत् तादृशं, बुद्ध्वा विविच्य, दिवि स्वर्गे, धियं मतिं, दधुः कृतवन्तः, दिवं गन्तुम् ऐषुरित्यर्थः ॥ १५६ ॥

द्वापरेति।—मत्सरमूर्च्छितः मूर्च्छितमत्सरः, प्रवृद्धनलशुभद्वेष इत्यर्थः, नलनिर्य्यातनाय दृढसङ्कल्प इति यावत्, [आहिताग्न्यादिषु द्रष्टव्यः] अत एव ग्रहिलः आग्रहवान्, [पिच्छादित्वात् मत्वर्थीय इलच्-प्रत्ययः] कलिः चतुर्थयुगं, द्वापरः तृतीययुगम् एव, एकः केवलः, परीवारः परिजनः यस्य तादृशः, द्वापरमात्रसहायः सन्नित्यर्थः, नलनिग्राहिणीं नलनिग्रहार्थाम् इत्यर्थः, यात्रां गमनं, जग्राह स्वीचकार, किल खलु ॥ १५७ ॥

नलेति।—नलस्य वैरसेनेः, इष्टापूर्त्ताभ्यां क्रतु-खातादिधर्मकर्मभ्याम्, ("अथ क्रतुकर्मेष्टं पूर्त्तं खातादिकर्मणि" इत्यमरः) सम्पूर्त्तेः सम्यक् पूर्णत्वात, बहुधर्मानुष्ठानचिह्नव्याप्तत्वादित्यर्थः, अमुं पापरूपं कलिं प्रति, दूरमत्यर्थं, दुःखेन गच्छन्ति एष्विति दुर्गाः ["सुदुरोरधिकरणे" इति ड प्रत्ययः] तान् दूरदुर्गान् अतिदुर्गमान्, निषधान् देशान्, गन्तुं प्रयातुं, निषेधन् निवारयन्, गमनं प्रतिबध्नन्नित्यर्थः, घनः निरन्तरः, विघ्नः प्रत्यूहः, सज्जघटे वक्ष्यमाणरीत्या घटितवानित्यर्थः ; धर्मगुप्ततया निषधदेशाः कलिना दुष्प्रवेशा बभूवुरिति निष्कर्षः ॥ १५८ ॥

कियतेति।—अथ देवानां सन्निधानात् प्रस्थानानन्तरं,

भैमीभर्त्तुरहंमानी राजधानीं महीभुजः ॥ १५९ ॥
वेदानुच्चरतां तत्र मुखादाकर्णयन् पदम् ।
न प्रसारयितुं कालः कलिः पदमपारयत् ॥ १६० ॥
श्रुतिपाठकवक्त्रेभ्यस्तत्राकर्णयतः क्रमम् ।
क्रमः सङ्कुचितस्तस्य पुरे दूरमवर्त्तत ॥ १६१ ॥
तावद्गतिर्धृताटोपा पादयोस्तेन संहिता ।

कियता च कालेन किञ्चित्कालेऽतीते इत्यर्थः, अहंमानी अहङ्कारी, कलिः कालः युगात्मकसमयरूपः पापात्मकत्वात् श्यामरूपो वा, भैमीभर्त्तुः दमयन्तीपतेः, महीभुजः राज्ञो नलस्य, राजानः धीयन्ते अस्यामिति राजधानी नगरी तां, ["करणाधिकरणयोश्च" इत्यधिकरणार्थे ल्युट्] उपेयिवान् उपगतः, [निपातनात् साधुः] ॥ १५९ ॥

अथ पुरप्रवेशे विघ्नप्रकारमाह, वेदानिति ।—तत्र राजधान्यां, वेदान् श्रुतीः, उच्चरताम् उच्चारयताम्, अधीयानानां श्रोत्रियाणाम् इत्यर्थः, मुखात् वदनात्, पदं मन्त्रचतुर्थांशापराख्यं पदजातम्, आकर्णयन् शृण्वन्, कालः समयात्मकः पापात्मको वा, कलिः जघन्ययुगं, पदं चरणं, प्रसारयितुं विस्तारयितुं, न अपारयत् न अशक्नोत् ॥ १६० ॥

श्रुतीति ।—तत्र पुरे, श्रुतिपाठकवक्त्रेभ्यः वेदाध्येतृमुखेभ्यः, क्रमम् उभयापराख्यं पदजातम्, आकर्णयतः शृण्वतः, तस्य कलेः, क्रमः पादन्यासः, सङ्कुचितः प्रतिबद्धः सन्, दूरम् अवर्त्तत प्रवेशाशक्त्या दूरे स्थितः इत्यर्थः,वेदध्वनिप्रभावेणेति भावः ॥१६१॥

तावदिति ।—तावत् तत्पर्य्यन्तं, तेन कलिना, पादयोः चरणयोः, धृताटोपा साडम्बरा, सदर्पा इति यावत्, गतिः विहरणं, संहिता सम्भृता, अवलम्बितुं शक्ता इत्यर्थः,

न वेदपाठिकण्ठेभ्यो यावदश्रावि संहिता ॥ १६२ ॥
तस्य होमाज्यगन्धेन नासा नाशमिवागमत् ।
तत्रातत दृशौ नाशौ क्रतुधूमकदर्थिते ॥ १६३ ॥
अतिथीनां पदाम्भोभिरिमं प्रत्यतिपिच्छिले ।
अङ्गणे गृहिणामत्र खलेनानेन चस्खले ॥ १६४ ॥

यावत् यत्पर्यन्तं, वेदपाठिनाम् वेदाध्येतॄणां, कण्ठेभ्यः मुखेभ्यः, संहिता पूर्वोक्तपदक्रमरूपावस्थाद्वयविलक्षणा ऋगादिरूपा, न अश्रावि न श्रुता, तच्छृणोतेस्तुभय एव पादयोरिति भावः । तदेतदारण्यके—"श्रुतम् अन्नाद्यकामो निर्भुजं ब्रूयात् स्वर्गकामः प्रतृण्वन् उभयमन्तरेण" इति ॥ १६२ ॥

तस्येति ।—तत्र पुरे, होमाज्यगन्धेन होमसम्बन्धिघृतपरिमलेन, तस्य कलेः, नासा घ्राणेन्द्रियं, नाशं विध्वस्तम्, अगमत् इव प्रापदिव, तथा असौ कलिः, क्रतुधूमेन यज्ञधूमेन, कदर्थिते दूषिते, अन्धीभूते इत्यर्थः, दृशौ नेत्रे, नातत न अतनिष्ट, नान्मीलयितुं शक्ते इत्यर्थः; हव्यगन्धयज्ञधूमाद्यसहिष्णुतया इति भावः [तनोतेर्लुङि तङ्, "तनादिभ्यस्तथासोः" इति सिचो लुक् । पक्षे—"अनुदात्तोपदेश—" इत्यादिना अनुनासिकलोपः] ॥ १६३ ॥

अतिथीनामिति ।—अत्र पुरे, अतिथीनां गृहागतपान्थानां, पदाम्भोभिः चरणप्रक्षालनोदकैः, इमं कलिं प्रति, न तु धार्मिकान् प्रतीति भावः, अतिपिच्छिले सर्वदा जलार्द्रतात् विजिले, अतिमसृणे इत्यर्थः, [पिच्छादित्वादिलच् प्रत्ययः] गृहिणां गृहस्थानाम्, अङ्गणे चत्वरे, खलेन दुर्जनेन, अनेन कलिना, चस्खले स्खलितं, पतितमित्यर्थः, [भावे लिट्] ॥ १६४ ॥

पुटपाकमिव प्राप क्रतुशुष्ममहोष्मभिः ।
तत्प्रत्यङ्गमिवाकर्त्ति पूर्त्तोर्मिव्यजनानिलैः ॥ १६५ ॥
पितॄणां तर्पणे वर्णैः कीर्णात् वेश्मनि वेश्मनि ।
कालादिव तिलात् कालात् दूरमत्रसदत्र सः ॥ १६६ ॥
स्नातॄणां तिलकैर्मन्त्रैः समन्तदर्भैरिव सः ।
कृपाणीभूय हृदयं प्रविष्टैरिव तस्य तैः ॥ १६७ ॥

पुटेति ।—क्रतुषु यज्ञेषु, शुष्मणाम् अग्नीनाम्, ("अग्नि-र्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनञ्जयः । वह्निः शुष्मा कृष्णवर्त्मा" इत्यमरः) महोष्मभिः प्रबलसन्तापैः, पुटपाकं निरुद्धमुखपात्रे अन्तर्धूमपाकमित्यर्थः, प्राप लेभे इवेत्युत्प्रेक्षा, कलिरिति शेषः, तथा पूर्त्तानां वापीतड़ागादीनाम्, ऊर्मयः तरङ्गा एव, व्यजनानि तालवृन्तानि, तेषाम् अनिलैः वायुभिः, तत्प्रत्यङ्गं तस्य कलेः अङ्गजातं, [वीप्सायामव्ययीभावः] अकर्त्ति इव छिन्नमिवेत्युत्प्रेक्षा । [कृतो छेदने इति धातोः कर्मणि लुङ्] ॥ १६५ ॥

पितॄणामिति ।—सः कलिः, अत्र पुरे, वेश्मनि वेश्मनि गृहे गृहे, [वीप्सायां द्विर्भावः] वर्णैः ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयैः, पितॄणां पितृपितामहादीनाम् अग्निष्वात्तादीनां पितृलोकानाञ्च, तर्पणे तर्पणकर्मणि, पितॄनुद्दिश्य तत्तृप्त्यर्थं सतिलोदकदानरूपपैत्रक्रियाविशेषे इत्यर्थः, कीर्णात् विक्षिप्तात्, कालात् तिलात् कृष्णतिलात्, कालात् मृत्योरिव, ("कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः" इति विश्वः) दूरमत्यर्थम्, अत्रसत् त्रस्तः ॥ १६६ ॥

स्नातॄणामिति ।—कृपाणीभूय खड्गीभूय, तस्य कलेः, हृदयं वक्षःस्थलं, प्रविष्टैः कृतप्रवेशैः इव स्थितैः, तैः प्रसिद्धैः,

पुमांसं मुमुदे तत्र विन्दन् मिथ्यावदावदम् ।
स्त्रियं प्रति तथा वीक्ष्य तमथ म्लानवानयम् ॥ १६८ ॥
यज्ञयूपघनां जज्ञौ स पुरं शङ्कुमङ्कुलाम् ।
जनैर्धर्मधनैः कीर्णां व्यालक्रोडीकृतामिव ताम् ॥ १६९ ॥
स पार्श्वमशकत् गन्तुं न वराकः पराक्रिणाम् ।

स्नातृणां स्नायिनां, कृतस्नानानामित्यर्थः, तिलकैः ऊर्द्ध्वपुण्ड्रादिभिः, सः कलिः, स्वम् आत्मानम्, अन्तः वक्षसि, दीर्णमिव पाटितमिव, मेने बुबुधे ॥ १६७ ॥

पुमांसमिति ।—अथ कलिः, तत्र पुरे, मिथ्या अनृतं, तस्याः वदावदं वक्तारं, ["चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक् चाभ्यासस्येति वक्तव्यम्" इति माधुः । "वदो वदावदो वक्ता" इत्यमरः] पुमांसं नरं, विन्दन् प्राप्नुवन्, मिथ्यावादिनं लोकं पश्यन् इत्यर्थः, मुमुदे तुतोष, तद्द्वारा प्रवेष्टुमैच्छदिति भावः ; अथ हर्षलाभानन्तरमेव, तं पुरुषं, स्त्रियं नारीं प्रति, तथा मिथ्या वदन्तं, वीक्ष्य दृष्ट्वा, तस्य ता मिथ्यां नर्मोक्तिं ज्ञात्वेत्यर्थः, म्लानवान् म्लानः, विषण्ण इत्यर्थः, ["संयोगादेरातो धातोः" इति निष्ठानत्वम्] अभूत् इति शेषः, स्त्रिया सह नर्मोक्तौ मिथ्याभाषणे दोषाभावादिति भावः ॥ १६८ ॥

यज्ञेति ।—सः कलिः, यज्ञयूपैः यज्ञीयपशुबन्धनस्तम्भैः, घनां निरन्तरां, व्याप्तामित्यर्थः, पुरं नगरीं, शङ्कुमङ्कुलाम् अस्त्रविशेषाकीर्णामिव, तथा धर्मधनैः धार्मिकैः, जनैः लोकैः, कीर्णां व्याप्तां, तां पुरीं, व्यालैः सर्पैः श्वापदैः वा, ("व्यालो भुजङ्गमे क्रूरे श्वापदे दुष्टदन्तिनि" इति विश्वः) क्रोडीकृताम् अङ्कीकृतामिव, जज्ञौ ज्ञातवान्, तद्वत् दुरासदाम् अमन्यतेत्यर्थ ॥ १६९ ॥

स इति ।—वराकः तुच्छः, सः कलिः, पराक्रिणा कृच्छ्रव्रत-

मासोपवासिनां छाया-लङ्घने घनमस्खलत् ॥ १७० ॥
आवाहितां द्विजैस्तत्र गायत्रीमर्कमण्डलात्।
स सन्निदधतीं पश्यन् दृष्टनष्टोऽभवद्भिया ॥ १७१ ॥
स गृहे गृहिणां पूर्णे घने वैखानसैर्वृते।
यत्याधारेऽमरागारे क्वापि न स्थानमानशे ॥ १७२ ॥

विशेषचारिणां, "द्वादशाहोपवासस्तु पराकः परिकीर्त्तितः" इति स्मरणात्; पार्श्वं समीपं, गन्तुं यातुं न अशकत् न समर्थोऽभूत्, [शक्नोतेर्लिदित्त्वात् च्लेरङादेशः] तथा मासोपवासिनां मासं व्याप्य अनशनव्रतिनान्तु, छायालङ्घने प्रतिबिम्बाक्रमणेऽपि, घनं भृशम्, अस्खलत् अभ्रंशत्, दुरासदत्वात् तपस्विनाम् इति भावः ॥ १७० ॥

आवाहितामिति।—सः कलिः, तत्र पुरे, द्विजैः विप्रैः, आवाहिताम् आहूताम्, अत एव अर्कमण्डलात् सूर्य्यबिम्बात्, सन्निदधतीं समीपमागच्छन्तीं, गायत्रीं गायत्रीदेवीं, पश्यन् अवलोकयन्, भिया भयेन, तत्प्रभावादिति भावः; दृष्टनष्टः पूर्वं दृष्टः ईक्षितः, अनन्तरं नष्टः अदृष्टः, सद्यः एव अदर्शनं गतः इत्यर्थः, [स्नातानुलिप्तवत् पूर्वकालसमासः] अभवत् अजायत ॥ १७१ ॥

स इति।—सः कलिः, गृहिणां पूर्णे गृहस्थैः व्याप्ते, [सम्बन्धसामान्ये षष्ठी] गृहे भवने, तथा वैखानसैः वानप्रस्थैः, ("वैखानसो वनवासी वानप्रस्थश्च तापसः" इति यादवः) वृते वेष्टिते, घने निरन्तरे, "घने" इत्यत्र "वने" इति पाठः साधुः; तथा यतिना सन्न्यासिनाम्, आधारे आश्रये, यत्यधिष्ठिते इत्यर्थः, अमरागारे देवालये, क्वापि कुत्रापि, स्थानं स्थितिं, न आनशे न लेभे, ["अत आदेः" इत्यभ्यासदीर्घः "अश्नोतेश्च" इति नुड़ागमः] ॥ १७२ ॥

हिंसागवीं मखे वीक्ष्य रिरंसुर्धावति स्म सः।
सा तु सौम्यवृषासक्ता खरं दूरं निरास तम्॥ १७३॥
क्वापि नापश्यदन्विष्यन् हिंसामात्मप्रियामसौ।
स्वमित्रं तत्र न प्रापदपि मूर्खमुखे कलिम्॥ १७४॥
मौनेन व्रतनिष्ठाना स्वाक्रोशं मन्यते स्म सः।

हिंसेति।—सः कलिः, मखे गोमेधाख्ययज्ञे, हिंसाया गौः तां हिंसागवीम् आलम्भार्थानं गाम इत्यर्थः, ["गोरतद्धितलुकि" इति समासान्तष्टच्] वीक्ष्य दृष्ट्वा, रिरंसुः चित्तविनोदनेच्छुः सन् इत्यर्थः, निजाधिपत्यसूचकं गोवधोद्यमं दृष्ट्वेति भावः, अन्यत्र —रन्तुम् इच्छुः, विहर्त्तुम् इच्छुरित्यर्थः, [रमः सनन्तादु-प्रत्ययः] धावति स्म द्रुतम् अगात्, सा गौस्तु, सौम्यः सोमदैवतो यागः, सः एव वृषः धर्मः, तत्र आसक्ता सङ्गता, धर्माभिन्नाविषयो सतीत्यर्थः, सुन्दरवृषभाक्रान्ता चेति गम्यते, ("वृषो धर्मे बलीवर्दे" इति मेदिनी। बलीवर्दो वृषभः) अत एव खरं रलयोरभेदात् खलं, क्रूरमित्यर्थः, खरं गर्दभञ्च, तं कलिं, दूरं विप्रकृष्टदेशं, निरास निचिक्षेप, वृषाक्रान्ताया गोः विजातीयत्वात् खरनिराकरणं युक्तमिति भावः॥ १७३॥

क्वापीति।—असौ कलिः, तत्र पुरे, क्वापि कस्मिन्नपि स्थाने, आत्मनः स्वस्य, प्रियाम् इष्टां, हिंसां जीवहत्यादि-रूपाम्, अन्विष्यन् मृग्यमाणोऽपि, न अपश्यत् न अवालोकयत्, तथा मूर्खमुखे मूढवक्त्रेऽपि, स्वस्य निजस्य, मित्रं सखायम्, अनुकूलमिति यावत्, कलिं कलहञ्च, न प्रापत् न अलभिष्ट, प्रजानां तथा नियमनादिति भावः॥ १७४॥

मौनेनेति।—सः कलिः, व्रतनिष्ठाना नियमावलम्बिनां, मौनेन वाक्संयमनेन, स्वस्य आत्मनः, आक्रोशं शापं, मन्यते स्म

वन्द्यवन्दारुभिर्जज्ञौ स्वशिरश्च पदाहतम् ॥ १७५ ॥
मुनीनां स वृसीः पाणौ पश्यन्नाचामतामपः ।
मेने घनैरमी हन्तुं शप्तुं मामद्भिरुद्यताः ॥ १७६ ॥
मौञ्जीभृतो धृताषाढानाशशङ्के स वर्णिनः ।
रज्ज्वाऽमी बद्धमायान्ति हन्तुं दण्डेन मां ततः ॥१७७॥

बुध्यते स्म, मौनिनो भूत्वा मामेते शशपन् इति अमन्यत इत्यर्थः; तथा वन्द्यानाम् अभिवाद्यानां, वन्दारुभिः वन्दनशीलैः, गुरुजनान् नमस्कुर्वाणैर्नैरित्यर्थः, ["शृवन्द्योरारुः"] स्वशिरः निजमस्तकञ्च, पदेन चरणेन, आहतं ताड़ितमिव, जज्ञौ मेने, तत् सर्वं शास्त्रविधिपालनं तस्य तादृग्दुःखजनकं सञ्जातम् इति भावः ॥ १७५ ॥

मुनीनामिति ।—सः कलिः, मुनीनां तापसानां, पाणौ करे, वृसीः आसनानि, उपवेशनार्थं गृहीताः इति भावः, ("व्रतिनामासनं वृसी" इत्यमरः) तथा आचामताम् उपस्पृशताम्, एषां पाणौ इति शेषः, अपश्च जलानि, पश्यन् अवलोकयन्, अमी मुनयः, मां घनैः मुद्गरैः, ("द्रुघणे मुद्गरघनौ" इति वैजयन्ती) हन्तुं ताडयितुं, तथा अद्भिः जलैः, शप्तुञ्च अभिशापं दातुञ्च, उद्यताः प्रवृत्ताः, इति मेने बुबुधे, तादृग्दुःखं प्राप इत्यर्थः ॥ १७६ ॥

मौञ्जीति ।—सः कलिः, मौञ्जीभृतः मुञ्जतृणनिर्मित-मेखलाधारिणः, धृताषाढ़ान् गृहीतपालाशदण्डान्, ["विशाखा-षाढ़ादण् मन्थदण्डयोः" इत्यण्-प्रत्ययः । "पालाशो दण्ड आषाढ़ः" इत्यमरः] वर्णिनः ब्रह्मचारिणः, ["वर्णात् ब्रह्म-चारिणि" इति इनि-प्रत्ययः] दृष्ट्वेति शेषः, अमी वर्णिनः, मां रज्ज्वा पाशेन, मुञ्जमयेनेति भावः, बद्धुं संयन्तुं, ततः बन्धना-

दृष्ट्वा पुरः पुरोडाशमासीदुत्त्रासदुर्मनाः ।
मन्वानः फणिनोस्त्रस्तः स मुमोचाश्रु च स्रुचः ॥ १७८ ॥
आनन्दन्मदिरादानं विन्दन्नेष द्विजन्मनः ।
दृष्ट्वा सौत्रामणीमिष्टिं तं कुर्वन्तमदूयत ॥ १७९ ॥
अपश्यत् यावतो ब्रह्म-विदां ब्रह्माञ्जलीनसौ ।

नन्तरं, दण्डेन पाशाग्रयष्ट्या, हन्तुं ताड़यितुञ्च, आयान्ति आगच्छन्ति,इति आशशङ्के सन्दिदेह,तथा विव्यथे इत्यर्थः ॥१७७॥

दृष्ट्वेति।—सः कलिः, पुरः अग्रे, पुरोडाशं यज्ञीयपिष्टकपिण्डविशेषं, ("पुरोडाशो हविर्भेदे चमस्या पिष्टकस्य च। रसे सोमलतायाश्च हुतशेषे च कीर्त्तितः॥" इति विश्वः) दृष्ट्वा अवलोक्य, उत्त्रासेन भयेन, दुर्मनाः विह्वलः, आसीत् अभूत्, स्वघातार्थं पाषाणभ्रमादिति भावः; तथा स्रुचः होमादिपात्राणि, फणिनः भुजङ्गाः, मन्वानः शङ्कमानः, त्रस्तः भीतः सन्, अश्रु वाष्पं, मुमोच च तत्याज च। अत्र स्रुचु फणिनोभ्रान्त्या भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ १७८ ॥

आनन्ददिति।—एषः कलिः, द्विजन्मनः ब्राह्मणस्य, मदिरायाः सुरायाः, आदानं ग्रहणं, विन्दन् जानन्, पश्यन् इत्यर्थः, आनन्दत् अमोदत, शास्त्रमर्य्यादालङ्घनं दृष्ट्वेति भावः; अथ तं मदिरामाददानं ब्राह्मणं, सौत्रामणीं सौत्रामण्याख्याम्, इष्टिं यागं, कुर्वन्तं सम्पादयन्तं, दृष्ट्वा अवलोक्य, ज्ञात्वा इत्यर्थः, अदूयत पर्य्यतप्यत, "सौत्रामण्यां सुरां पिबेत्" इति श्रुतेः तस्मिन् यज्ञे सुराग्रहणस्य शास्त्रविहितत्वेन पापाभावात् निराशोऽभूत् इति भावः ॥ १७९ ॥

अपश्यदिति।—असौ कलिः, ब्रह्मविदां वेदाध्यायिनां, यावतः यावत्सङ्ख्यकान्, ब्रह्माञ्जलीन् वेदाध्ययनकालीनपाणि-

उदडीयन्त तावन्तस्तस्यास्राञ्जलयो हृद: ॥ १८० ॥
स्नातकं घातुकं जज्ञे जज्ञौ दान्तं कृतान्तवत्।
वाचंयमस्य दृष्ट्यैव यमस्येव बिभाय स: ॥ १८१ ॥
स पाषण्डजनान्वेषी प्राप्नुवन् वेदपण्डितम्।
जलार्थीवानलं प्राप्य पापस्तापादपासरत् ॥ १८२ ॥

द्वयमम्पुटान्, "संहृत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलि: स्मृत:" इति स्मरणात्, ("अञ्जलि: पाठे ब्रह्माञ्जलि:" इत्यमर:) अपश्यत् ऐक्षत, तस्य कले:, हृद: हृदयात्, तावन्त: तावत्सङ्ख्यका:, अस्राञ्जलय: रक्ताञ्जलय:, उदडीयन्त उड्डीना:, निर्गता इत्यर्थ: ॥ १८० ॥

स्नातकमिति।—स: कलि:, स्नातकं समाप्तवेदं जनं, ["स्नाताद्वेदसमाप्तौ" इति कन्-प्रत्यय:] घातुकं स्वस्य हन्तारं, ["लषपत—" इत्यादिना उकञ्-प्रत्यय:] जज्ञे मेने, दान्तं तप:क्लेशसहं, तपस्विनमित्यर्थ:, ("तप:क्लेशसहो दान्त:" इत्यमर:) कृतान्तवत् यमतुल्यं, जज्ञौ बुबुधे, तथा वाचं यच्छतीति वाचंयम: मौनव्रती तस्य, ["वाचि यमो व्रते" इति खच्-प्रत्यय:। "वाचंयमपुरन्दरौ च" इति निपातनात् साधु:] दृष्ट्यैव दर्शनेनैव, यमस्येव शमनस्येव, बिभाय भीतवान्, [भियो लिट्] सर्वत्रैषा तप:प्रभावस्य दुर्द्धर्षत्वात् भीतिरिति द्रष्टव्यम् ॥ १८१ ॥

स इति।—पाप: क्रूर:, स: कलि:, पाषण्डजनान्वेषी शास्त्रदूषकजनानुसन्धायी सन्, वेदपण्डितं वैदिकं, प्राप्नुवन् लभमान:, पश्यन्नित्यर्थ:, जलार्थी पानीयाभिलाषी, जन इति शेष:, अनलम् अग्निं, प्राप्येव लब्ध्वेव, तापात् तत्तेजोजन्यसन्तापाद्धेतो:, अपासरत् अपसृत:, ब्रह्मतेजस: पाषण्डदाहकत्वादिति भाव: ॥१८२॥

तत्र ब्रह्महणं पश्यन्नतिसन्तोषमानशे।
निर्वर्ण्य सर्वमेधस्य यज्वानं ज्वलति स्म सः॥ १८३॥
यतिहस्तस्थितैस्तस्य राम्भैरारम्भि तर्जना।
दुर्जनस्याजनि क्लिष्टिर्गृहिणां वेदयष्टिभिः॥ १८४॥
मण्डलत्यागमैच्छत् वीक्ष्य स्थण्डिलशायिनः।
पवित्रालोकनादेष पवित्रासमविन्दत॥ १८५॥

तत्रेति।—सः कलिः, तत्र पुरे, ब्रह्महणं ब्राह्मणं घातयन्तं, जनमिति शेषः, ["ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु—" इति क्विप्] पश्यन् विलोकयन्, अति अतितरां, सन्तोषं हर्षम्, आनशे प्राप इत्यर्थः, अथ तं ब्रह्महणं सर्वमेधस्य सर्वमेधाख्ययागस्य, यज्वानं विधिनेष्टवन्तं, यथाविधि होतारमित्यर्थः, निर्वर्ण्य निश्चित्य, ज्वलति स्म सन्तप्तोऽभूत्, "ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभेत" इति श्रुत्या सर्वमेधे ब्राह्मणादिसर्वालम्भविधानात् तस्य धर्मत्वादिति भावः॥१८३॥

यतीति।—दुर्जनस्य खलस्य, तस्य कलेः, यतीनां मस्करिणां, परिव्राजकानामित्यर्थः, हस्तेषु करेषु, स्थितैः वर्त्तमानैः, राम्भैः वेणुदण्डैः, "त्रिदण्डेन कमण्डलुः" इति स्मृतेरिति भावः; (राम्भस्तु वैणवः" इत्यमरः) तर्जना त्रासनम्, आरम्भि कृतेत्यर्थः; तथा गृहिणां गृहस्थाश्रमिणां, वेदयष्टिभिः सन्दर्भवेणुदण्डैश्च, "वैणुमान् स कमण्डलुः" इति स्मृतेः इति भावः; क्लिष्टिः क्लेशः, अजनि जनिता, [जनेर्ण्यन्तात् कर्मणि लुङ्] ("यतिः पाराशरी भीमस्तत्कर्म मस्करी यतिः। बहृदर्भा वेदयष्टिर्दम्भो राम्भस्तु वैणवः॥" इति सर्वत्र यादवः)॥ १८४॥

मण्डलेति।—एषः कलिः, स्थण्डिलशायिनः अनास्तृतभूमिशयनव्रतिनः, ["व्रते" इति इनिः। "यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ" इत्यमरः) वीक्ष्य दृष्ट्वा, मण्डल-

अपश्यज्जिनमन्विष्यन्नजिनं ब्रह्मचारिणाम् ।
चपणार्थी सदीचस्य स चाचपणमैचत ॥ १८६ ॥
जपतामचमालासु बीजाकर्षणदर्शनात् ।
स जीवाकृष्टिकष्टानि विपरीतदृगन्वभूत् ॥ १८७ ॥
त्रिसन्ध्यं तत्र विप्राणां स पश्यन्नघमर्षणम् ।

त्यागं देशत्यागम् एव, ऐच्छत् अवाञ्छत्, तथा पवित्राणां कुशानाम, ("अस्त्री कुशं कुशो दर्भः पवित्रम्" इत्यमरः) आलोकनात् दर्शनात्, पवेः कुलिशात्, त्रासं भयम्, अविन्दत अलभत, "यथा शक्रकरे वज्रं तथा विप्रकरे कुशा." इति स्मृतेरिति भावः ॥ १८५ ॥

अपश्यदिति।—सः कलिः, जिनं जिनाख्य बौद्धदैवतं, स्वमित्रमिति भावः, अन्विष्यन् मृग्यन्, ब्रह्मचारिणा ब्रह्मचर्य्य-परायणानाम्. अजिनम् आसनार्थं मृगचर्म, जिनराहित्यञ्च, अपश्यत् ऐचत, किञ्च चपणार्थी स्वमित्रबौद्धसन्न्यासिनोऽन्वेषी, सदीचस्य दीचितस्य राज्ञ, अचपणं पाशकदेवनं, चपणक-राहित्यञ्च, ऐचत अपश्यत्, राजसूये अभिषेचनीये अष्टावचै-र्दिव्यन्तीति श्रवणात् ; तदुभयमप्यस्य दु सहमिति भावः ॥१८६॥

जपतामिति।—विपरीतदृक् वेदविरुद्धदर्शी, सः कलिः, जपताम् इष्टमन्त्रस्य असकृदुच्चारणं कुर्वतां, जनानामिति शेषः, अचमालासु जपमालिकासु, स्थिताना बीजानां पद्मादि-बीजानां, जपसङ्ख्यानार्थानामिति भावः, आकर्षणस्य आकृष्टेः, पुनः पुनर्भ्रामणस्येति यावत्, दर्शनात् अवलोकनात्, जीवाकृष्टि-कष्टानि निजप्राणाकर्षणदुःखानि, अन्वभूत् अनुभूतवान् ॥१८७॥

त्रिसन्ध्यमिति।—स कलिः, तत्र पुरे, त्रिसन्ध्यं सन्ध्यात्रयं, ["समाहारैकत्वे वा तस्य" इति नपुंसकत्वम्, अत्यन्तसंयोगे

परमैच्छत् दृशोरेव निजयोरपकर्षणम् ॥ १८८ ॥
अद्राक्षीत् तत्र कञ्चिन्न कलिः परिचितं क्वचित् ।
भैमीनलव्यलीकाणु-प्रश्नकामः परिभ्रमन् ॥ १८९ ॥
तपःस्वाध्याययज्ञानामकाण्डद्विष्टतापसः ।
स्वविद्विषां श्रियं तस्मिन् पश्यन्नुपततापं सः ॥ १९० ॥
कञ्चं तत्रोपनम्राया विश्वस्या वीक्ष्य तुष्टवान् ।

द्वितीया] विप्राणां ब्राह्मणानाम्, अघमर्षणं तत्तन्मन्त्रसाध्यं पापहरं चुलुकोदकेन नासास्पर्शाभिमन्त्रितं क्रियाविशेषं, पश्यन् अवलोकयन्, परं केवलं, निजयोः दृशोरेव स्वनेत्रयोरेव, अपकर्षणम् उत्पाटनम्. ऐच्छत् अवाञ्छत्, अघमर्षणक्रियां दृष्ट्वा नेत्रोत्पाटनवत् दुःखमाप इति भावः ॥ १८८ ॥

अद्राक्षीदिति ।—कलिः युगाधमः, भैमीनलयोः दमयन्तीनैषधयोः, व्यलीकाणोः अकार्य्यलेशस्य, किञ्चिन्मात्रदोषस्यापीत्यर्थः, ("व्यलीकमप्रियाकार्य्यवैलक्ष्येष्वपि पीड़ने" इति विश्वः) प्रश्नं पृच्छां, कामयते वाञ्छति इति तत्कामः सन्, ["शीलिकामिभिक्ष्याचारिभ्यो णः"] तत्र पुरे, परिभ्रमन् विचरन्, क्वचित् कुत्रापि. कञ्चिदपि कमपि, परिचितं संस्तुतं, जनमिति शेषः, न अद्राक्षीत् न ऐक्षिष्ट ॥ १८९ ॥

तप इति ।—अकाण्डे अनवसरे, अकारणमित्यर्थः, द्विष्टा विरुद्धाः, तापसा तपस्विनः येन तादृशः, सः कलिः, तस्मिन् पुरे, स्वविद्विषा निजविरोधिनां, तपः चान्द्रायणादिचर्य्या, स्वाध्यायः वेदपाठः,यज्ञाः सोमादयः तेषां,श्रियं समृद्धिं,पश्यन् अवलोकयन्, उपततापं सन्तप्तो बभूव, शत्रुवृद्धेरसहनीयत्वादिति भावः ॥१९०॥

कञ्चमिति ।—स कलिः, तत्र पुरे, उपनम्रायाः उपासकस्य समीपं स्वयमागतायाः, विश्वस्याः सर्वस्याः, सजातीयाया

स मल्लौ तं विभाव्याथ वामदेवाभ्युपासकम्॥ १८१॥
वैरिणी शुचिता तस्मै न प्रवेशं ददौ भुवि।
न वेदध्वनिरालम्बमम्बरे विततार च॥ १८२॥
दर्शस्य दर्शनात् कष्टमग्निष्टोमस्य चानशे।
जुघूर्ण पौर्णमासेक्षी सोमं सोऽमन्यतान्तकम्॥ १८३॥

विजातीयायाः गम्यायाः अगम्यायाश्चेत्यर्थः, स्त्रिया इति शेषः, कम्रं कमितारं, रन्तारमित्यर्थः, कञ्चन पुरुषमिति शेषः, ["नमिकम्पि—" इत्यादिना र-प्रत्ययः] वीक्ष्य दृष्ट्वा, तुष्टवान् तुतोष, तस्य महापातकित्वेन स्वाश्रयलाभाशयेति भावः; अथ अनन्तरं, विशेषनिरीक्षणानन्तरमित्यर्थः, तं कम्रं पुरुषं, वामदेवः तन्नामदेवताविशेषः, तस्य अभ्युपासकं पूजकं, विभाव्य विमृश्य, मल्लौ विषसाद, तदुपासकानां "न काञ्चन स्वयमागतां परिहरेत्" इति श्रुतेस्तदुपभोगस्य धर्म्यत्वादिति भावः॥१८१॥

वैरिणीति।—वैरिणी विरोधिनी, कलेरिति भावः, शुचिता लोकानां वाह्याभ्यन्तरशुद्धता गोमयाद्यनुलेपनादिजनितभूमिशुद्धता च, तस्मै कलये, भुवि निषधभूमौ, प्रवेशम् अन्तर्गमनं, न ददौ न दत्तवती, तथा अम्बरे च नगरसम्बन्धिनभसि च, वेदध्वनिः ब्रह्मघोषः, आलम्बम् आलम्बनम्, अवस्थानावकाशमित्यर्थः, न विततार न ददौ॥ १८२॥

अनन्तरश्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमिति पूर्वैरुपेक्षितं, तथाऽपि क्वचित् स्थितत्वात् व्याख्यायते, दर्शस्येत्यादि।—सः कलिः, दर्शस्य दर्शयागस्य, तथा अग्निष्टोमस्य तदाख्ययागविशेषस्य च, दर्शनात् अवलोकनात्, कष्टं महत् दुःखम्, आनशे प्राप, तथा पौर्णमासं पूर्णमासेष्टिम्, ईक्षते पश्यति इति पौर्णमासेक्षी पौर्णमासयागदर्शी सन्, जुघूर्ण बभ्राम, मूर्च्छितप्रायोऽभूदित्यर्थः,

तेनादृश्यन्त वीरघ्ना न तु वीरहणो जिनाः ।
नापश्यत् सोऽभिनिर्मुक्तान् जीवन्मुक्तानवैक्षत ॥ १८४ ॥
स तुतोषाश्नतो विप्रान् दृष्ट्वा स्पृष्टपरस्परान् ।
होमशेषीभवत्सोम-भुजस्तान् वीक्ष्य दूनवान् ॥ १८५ ॥

तथा सौमं सोमयागञ्च, अन्तकं मृत्युम्, अमन्यत अबुध्यत, मरणयातनामिव यातनामन्वभूदित्यर्थः ॥ १८३ ॥

तेनेति ।—तेन कलिना, वीरघ्नाः क्षात्रधर्मानुसारेण रणे वीरघातिनः, जनाः इति शेष, ["अमनुष्यकर्त्तृके च" इति चकारादक्, अत एव "क्वचिन्मनुष्यकर्त्तृके च" इति कौमारं सूत्रम्] अदृश्यन्त ऐक्ष्यन्त, तु किन्तु, वीरहणः क्षत्रियघातिनः, जिनाः भट्टभास्कराः अग्नित्यागिनः वा वीरहा वा, "एष देवानां योऽग्निमुद्वासयत" इति श्रुतेरित्यनेन उपलक्षिताः इति यावत्, न, अदृश्यन्त इति पूर्वक्रियया अन्वयः; सः कलिः, अभिनिर्मुक्तान् यान् सुप्तान् अभि सूर्य्योऽस्तमेति ते अभिनिर्मुक्ताः तान्, [मुञ्चतः कर्मणि क्तः] सूर्य्यास्तकाले निद्रितान् आचारहीनान्, न अपश्यत् न व्यलोकयत्, किन्तु जीवन्मुक्तान् आत्मारामान् पुण्यान् जनान्, अवैक्षत अपश्यत् ॥ १८४ ॥

स इति ।—सः कलिः, स्पृष्टं कृतस्पर्शं, परस्परम् अन्योऽन्यं यैः तान् स्पृष्टपरस्परान् परस्परस्पर्शपूर्वकमित्यर्थः, अश्नतः भक्षयतः, विप्रान् ब्राह्मणान्, दृष्ट्वा विलोक्य, तुतोष मुमुदे, भोजनकाले परस्परस्पर्शस्य निषेधात् तद्विपरीतव्यवहारिणस्तान् दृष्ट्वा स्वाश्रयलाभाशया सन्तुष्ट इत्यर्थः, अथ तान् पूर्वोक्तप्रकारेणाश्नतो विप्रान्, होमशेषीभवन्तं होमावशिष्टं, सोमं सोमलताचूर्णं, भुञ्जते अश्नन्ति इति भुजः, वीक्ष्य दृष्ट्वा, ज्ञात्वा इति यावत्, दूनवान् परितप्तवान्, दुःखमनुभूतवानित्यर्थः,

दृष्ट्वा जनं रजोजुष्टं तुष्टिं प्राप्नोत् झटित्यसौ।
तं पश्यन पावनस्नानावस्थं दुःस्थस्ततोऽभवत्॥ १८६॥
अधावत् क्वापि गां वीक्ष्य हन्यमानामयं मुदा।
अतिथिभ्यस्तु तां बुद्ध्वा मन्दं मन्दो न्यवर्त्तत॥ १८७॥

"न सोमेनोच्छिष्टो भवति"इति श्रुतेः, "इक्षुदण्डे तिले सोमे नोच्छिष्टो मनुरब्रवीत्"इति स्मृतेश्च सोमभक्षणे परस्परस्पर्श-दोषाभावादिति भावः॥ १८५॥

दृष्ट्वेति।—असौ कलिः, रजोभिः धूलिभिः, जुष्टं सेवितं, व्याप्तमिति यावत्, जनं लोकं, दृष्ट्वा वीक्ष्य, झटिति द्राक्, तुष्टिं सन्तोषं, प्राप्नोत् अलभत, धूलिमलिनं जनं दृष्ट्वा अनोऽयं निषिद्धच्छागखरादिखुरोत्थधूलिव्याप्त इति निश्चित्य स्वाश्रय-लाभसम्भावनया तुतोषेत्यर्थः; ततः विशेषनिरीक्षणानन्तर-मित्यर्थः, तं रजोजुष्टं जनं, पावनं पवनसम्बन्धि, यत् स्नानं गोरजःस्नानमित्यर्थः, तादृशी अवस्था दशा यस्य तादृशं, वायव्यस्नाननिरतमित्यर्थः, पश्यन् विलोकयन्, जानन् इत्यर्थः, दुःस्थः दूनः, दुःखित इत्यर्थः, अभवत् अजायत; "वारुणन्तु जलस्नानमापो हिष्ठेति मान्त्रिकम्। वायव्यं गोरजःस्नान-माग्नेयं भस्मनोदितम्॥ यत्तु सातपवर्षेण दिव्यं तदिति पञ्चधा॥" इति मनूक्तपञ्चविधस्नानान्तर्गतस्य वायव्यस्नानस्य वैधत्वात् तदवस्थं तं दृष्ट्वा दुःखितोऽभवदित्यर्थः॥ १८६॥

अधावदिति।—मन्दः मूढः, अयं कलिः, क्वापि कुत्रचित् प्रदेशे, गां सौरभेयीं, हन्यमानाम् आलभ्यमाना, वीक्ष्य दृष्ट्वा, मुदा हर्षेण, अधावत् द्रुतमगच्छत्, तु किन्तु, तां गाम्, अतिथिभ्यः अतिथ्यर्थं हन्यमानां, बुद्ध्वा ज्ञात्वा, मन्दं शनैः शनैः, न्यवर्त्तत व्यरमत्, सखेदं प्रत्यागच्छदित्यर्थः; "महोक्षं

हृष्टवान् स द्विजं दृष्ट्वा नित्यनैमित्तिकत्यजम् ।
यजमानं निरूप्यैनं दूरं दीनमुखोऽद्रवत् ॥ १९८ ॥
आननन्द निरीक्ष्यायं पुरे तत्रात्मघातिनम् ।
सर्वस्वारस्य यज्वानमेनं दृष्ट्वाऽथ विव्यथे ॥ १९९ ॥
क्रतौ महाव्रते पश्यन् ब्रह्मचारीत्वरीरतम् ।
जज्ञौ यज्ञक्रियामज्ञः स भाण्डाकाण्डताण्डवम् ॥ २०० ॥

वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत्" इति विधानादिति भावः ॥ १९७ ॥

हृष्टवानिति ।—सः कलिः, नित्यनैमित्तिकत्यजं दानहोमादिकर्मत्यागिनं, [क्विप्] द्विजं विप्रं, दृष्ट्वा वीक्ष्य, हृष्टवान् मुमुदे, अथ एनं पूर्वोक्तद्विजं, यजमानं यज्ञे दीक्षितं, निरूप्य निश्चित्य, दीनमुखः विषण्णवदनः सन्, दूरं विप्रकृष्टदेशम्, अद्रवत् अधावत्, पलायत इत्यर्थः, दीक्षितो न ददाति न जुहोति न वदतीति दीक्षितस्य तन्निषेधे तेन दोषाभावादिति भावः ॥१९८॥

आननन्देति ।—अयं कलिः, तत्र तस्मिन्, पुरे राजधान्याम्, आत्मघातिनम् आत्मविनाशिनं, निरीक्ष्य विलोक्य, आननन्द स्वाश्रयलाभाशया तुतोष, अथ एनम् आत्मघातिनं, सर्वस्वारस्य सर्वस्वारनामात्माहुतिकयागविशेषस्य, तथा रघुवंशेऽप्युक्तं—"यो मन्त्रपूतां तनुमप्यहौषीत्" इति ; यज्वानं यागकारिणं, दृष्ट्वा वीक्ष्य, तद्‌याजिनं विदित्वेत्यर्थः, विव्यथे सन्तताप, "सः अन्त्येष्टौ सर्वस्वाराख्ये यज्ञे आत्मानमेव पशुमन्त्रैः संस्कृतं घातयित्वा यज्ञभागमर्पयति" इति श्रुतेः तत्रात्मघातस्य वैधत्वेन दोषाभावात् व्यथितोऽभवदित्यर्थः ॥ १९९ ॥

क्रताविति ।—अज्ञः मूर्खः, सः कलिः, महाव्रते महाव्रताख्ये, क्रतौ यागे, ब्रह्मचारिणः वर्णिनः, इत्वर्याः कुलटायाश्च,

यज्वभार्य्याश्वमेधाश्व-लिङ्गालिङ्गिवराङ्गताम्।
दृष्ट्वाऽऽचष्ट स कर्त्तारं श्रुतेर्भण्डमपण्डितः॥ २०१॥
अथ भीमजया जुष्टं व्यलोकत कलिर्नलम्।
दुष्टदृग्भिर्दुरालोकं प्रभयेव प्रभाविभुम्॥ २०२॥
तयोः सौहार्दसान्द्रत्वं पश्यन् शल्यमिवानशे।
मर्मच्छेदमिवानच्छ स तन्नर्मालिभिर्मिथः॥ २०३॥

रतं मैथुनं, "महाव्रते ब्रह्मचारिपुंश्चल्योः सम्प्रवादः" इति श्रुतिविहितं ग्राम्यभाषणादिकं वा, ["दृग्नशृजिमर्त्तिभ्यः क्तरप्"। "असती कुलटेत्वरी" इत्यमरः] पश्यन् विलोकयन्, यज्ञक्रियां यागव्यापारं, भाण्डानाम् अश्लीलभाषिणाम्, प्रकाण्डताण्डवम् असमयकृतोद्धतनृत्यमिव, जज्ञौ मेने, भण्डचेष्टितममन्यतेत्यर्थः॥ २००॥

यज्वेति।—अपण्डितः मूर्खः, सः कलिः, यज्वभार्य्यायाः यजमानस्य पत्न्याः, अश्वमेधे तदाख्ययज्ञे, अश्वस्य यज्ञियाश्वस्य, लिङ्गेन मेहनेन, आलिङ्गिवराङ्गता संयोजितयोनितां, "निरायत्याश्वस्य शिश्नं महिष्युपस्थे निधत्ते" इति श्रुतिविहितामिति भावः; दृष्ट्वा वीक्ष्य, श्रुतेः कर्त्तारं वेदप्रणेतारं, भण्डम् अनज्ञनम्, अश्लीलविषयोपदेष्टारमिति यावत्, आचष्ट अकथयत्, केनचित् भण्डेन प्रणीताः वेदाः इति बभाषे इत्यर्थः॥२०१॥

अथेति।—अथ पूर्वोक्तरूपदर्शनानन्तरं, कलिः चतुर्थयुगाधिपतिः, भीमजया भैम्या, जुष्टं सेवितं, दुष्टदृग्भिः पापदृष्टिभिः, अन्यत्र—रोगोपहतदृष्टिभिः, दुरालोकं दुर्दर्शनं, नलं वैरसेनिं, प्रभया दीप्त्या सूर्य्यभार्य्यया महादेव्या च, जुष्टं प्रभाविभुं प्रभाकरं, सूर्य्यम् इवेत्यर्थः, व्यलोकत अपश्यत्॥ २०२॥

तयोरिति।—सः कलिः, तयो भैमीनलयोः, सुहृदोः भावः

अमर्षादात्मनो दोषात् तयोस्तेजस्वितागुणात्।
स्प्रष्टुं दृशाऽप्यनीशस्तो तस्मादप्यचलत् कलिः ॥ २०४ ॥
अगच्छदाश्रयान्वेषी नलद्वेषी स निःश्वसन्।
अभिरामं गृहारामं तस्य राममसश्रियः ॥ २०५ ॥
रक्षिलक्षवृतत्वेन बाधनं न तपोधनैः।

सौहार्दं प्रेम, ["युवादिभ्योऽण्" "हृद्भग—"इत्यादिना उभयपदवृद्धिः] तस्य सान्द्रत्वं घनत्वं, पूर्णत्वमित्यर्थः, सौहार्दोत्कर्षमिति यावत, पश्यन् अवलोकयन्, शल्यम् अस्त्रविशेषाघातम, आनशे इव प्राप इव, तथा मिथः परस्परं, तयोः भैमीनलयोः, नर्मोक्तिभिः परिहासविशेषः, मर्मच्छेदं हृदयच्छेदनम्, आनच्छ इव प्राप इव, अनुबभूव इवेत्यर्थः ॥ २०३ ॥

अमर्षादिति।—कलिः कलियुगम, अमर्षात् क्रोधात, आत्मनः स्वस्य, दोषात् पापिष्ठत्वापराधात्, तयोः भैमीनलयोः, तेजस्वितागुणाच्च प्रभावसम्पन्नत्वाच्च, तौ भैमीनलौ, दृशाऽपि दृष्ट्याऽपि, किमुत करेणेति भावः; स्प्रष्टुं परास्रष्टुं, द्रष्टुमपि इत्यर्थः, अनीशः अक्षमः सन्, तस्मादपि तत्स्थानादपि, अचलत पलायत ॥ २०४ ॥

अगच्छदिति।—नलद्वेषी निषधेशविरोधी, अत एव आश्रयान्वेषी नलनिर्यातनार्थं तत्र निवासार्थी सः कलिः, निःश्वसन् कुत्रापि तदलाभात् उच्छ्वसन् सन्, राममसश्रियः रामचन्द्रसमानकान्तेः, तस्य नलस्य, अभिराम रमणीय, गृहारामं प्रासादसमीपवर्त्तिक्रीडावनम, अगच्छत् प्रायात्; कवेरेतत्काव्यप्रणयनकाले रामस्य सम्भूतत्वेन सृष्टिप्रवाहस्य अनादित्वेन वा सत्ययुगीनस्य नलस्य रामसादृश्यं बोध्यम् ॥२०५॥

रक्षीति।—रक्षिणां गृहपालानां, लक्षेण शतसहस्रेण,

मेने मानी मनाक् तत्र स्वानुकूलं कलिः किल ॥ २०६ ॥
दलपुष्पफलैर्देव-द्विजपूजाभिसन्धिना ।
स नलेनार्जितान् प्राप तत्र नाक्रमितुं द्रुमान् ॥ २०७ ॥
अथ सर्वोङ्गिदासक्ति-पूरणाय स रोपितम् ।

बहुसङ्ख्यकप्रासादरचिपुरुषेणेत्यर्थः, यत् वृतत्वं परिवेष्टितत्वं तेन हेतुना, तत्र गृहारामे, तपोधनैः तपस्विभिः कर्त्तृभिः, बाधनं पीड़नं, न, अस्ति स्वस्येति शेषः, प्रासादसमीपवर्त्तितया बहुजनसङ्कुलत्वेन नित्यं धर्मकार्य्यनिरतानां निर्जनप्रियाणां तपस्विनामभावात् धर्मद्वेषिकलेः बाधाभावः इति भावः ; अत एव मानी अभिमानवान्, अहङ्कारीत्यर्थः, कलिः अन्त्ययुगं, मनाक् ईषत्, स्वस्य अनुकूलं प्रियम्, अभीष्टसाधनयोग्यस्थान-मित्यर्थः, मेने बुबुधे किल, तमाराममिति शेषः ; सर्वदा वैधकार्य्यकारिणां मुनीनां तत्र सद्भावे धर्मकार्य्यासहिष्णुः कलिः तत्रारामे वस्तुं न शक्नुयात्, रचिबाधने सत्यपि तत्रा-दृश्यतया प्रवेष्टुं सर्वदा धर्मालोचनाविरहेण तत्र निर्बाधं वस्तुञ्च शक्नुयात् एवम् आरामादन्यत्र सर्वत्रैव धर्माचरणदर्शनात् तद-पेक्षया आरामे वासस्य ईषत् स्वानुकूलत्वमिति भावः ॥२०६॥

दलेति ।—सः कलिः, तत्र गृहारामे, दलैः पत्रैः, पुष्पैः कुसुमैः, फलैः शस्यैश्च, देवानां हरिहरादीनां, द्विजानां ब्राह्मणानाञ्च, पूजायाः अर्चनायाः, अभिसन्धिना अभिप्रायेण हेतुना, नलेन नैषधेन, अर्जितान् रोपितान्, द्रुमान् वृक्षान्, विभीतकतरूनिति भावः ; आक्रमितुम् अधिष्ठातुं, न प्राप न शशाक इत्यर्थः, तेषां धर्मकार्य्योपयोगित्वेन स्वस्य च पापरूप-त्वेन तानारोढुं नापारयदित्यर्थः ॥ २०७ ॥

अथेति ।—अथ उद्यानप्रवेशानन्तरं, सः कलिः, कर्मणि वट्टते

विभीतकं ददर्शैकं कुटं धर्मेऽप्यकर्मठम् ॥ २०८ ॥
स तं नैषधसौधस्य निकटं निष्कुटध्वजम् ।
बहु मेने निजं तस्मिन् कलिरालम्बनं वने ॥ २०९ ॥
निष्पदस्य कलेस्तत्र स्थानदानात् विभीतकः ।
कलिद्रुमः परं नामोदासीत् कल्पद्रुमोऽपि सः ॥ २१० ॥

इति कर्मठं कर्मक्षमं, तन्न भवतीति अकर्मठं, ["कर्मणि घटोऽठच्" इति सप्तम्यन्तकर्मशब्दात् अठच्-प्रत्ययः] धर्मे धर्मकार्य्ये, अकर्मठमपि अनुपयुक्तमपि, सर्वेषां समस्तजातीयानाम्, उद्भिदां तरुगुल्मलतादीनाम्, आसत्तेः विद्यमानतायाः, पूरणाय पूर्त्त्यै, रोपितम् अर्जितम्, अत्रोद्याने सर्वविधतरुगुल्मादयः सन्तीति कीर्त्तिस्थापनायारोपितं न तु देवद्विजपूजाद्यर्थं, तत्पत्रादीनां देवपूजाद्यनर्हत्वादिति भावः; विभीतकं कर्षफलं नाम, एकं कञ्चित्, कुटं वृक्षं, ("वृक्षो महीरुहः शाखी अनोकहः कुटः शालः" इत्यमरः) ददर्श अवलोकयामास ॥ २०८ ॥

स इति ।—सः कलिः, तस्मिन् वने गृहारामे, नैषधसौधस्य नलप्रासादस्य, निकटं नेदिष्ठं, निष्कुटस्य गृहारामस्य, ("गृहारामस्तु निष्कुटः" इत्यमरः) ध्वजं चिह्नस्वरूपमित्यर्थः, तं विभीतकं, निजम् आत्मीयम्, आलम्बनम् आश्रयं, बहु अधिकं यथा तथा, मेने विवेचयामास; धर्मकार्य्यानुपयोगिनि तत्र सुखवाससम्भवात् प्रत्युत तस्मिन्नवस्थानेन नलदोषविचार-सम्भवाच्च तं स्वावलम्बनं बहु मेने इति भावः ॥ २०९ ॥

निष्पदस्येति ।—सः कलिवासत्वात् प्रसिद्धः, विभीतकः कर्षफलवृक्षः, निष्पदस्य निराश्रयस्य, क्वचिदपि स्थानमप्राप्तवत इत्यर्थः, कलेः युगाधमस्य, तत्र आरामे, स्थानदानात् आवासप्रदानात्, परं केवलं, कलिद्रुमः तत्र वासात्

ददौ पदेन धर्मस्य स्थातुमेकेन यत् कलिः ।
एकः सोऽपि तदा तस्य पदं मन्येऽमिलत् ततः ॥ २११ ॥
उद्भिद्विरचितावासः कपोतादिव तत्र सः ।
राज्ञः साग्नेर्द्विजात् तस्मात् सन्त्रासं प्राप दीक्षितात् ॥२१२॥

कलिसम्बन्धिवृक्ष एव, ("त्रिलिङ्गस्तु विभीतकः । नाऽक्षस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः ॥" इत्यमरः) न आसीत् न अभवत्, किन्तु कल्पद्रुमः कल्पवृक्षोऽपि, आसीत् अभवत्, वासरूपसङ्कल्पितार्थदानादिति भावः ॥ २१० ॥

ददाविति ।—यत् यस्मात्, कलिः युगाधमः, धर्मस्य पुण्यस्य, एकेन पदेन चतुर्थांशेन, स्थातुं वर्त्तितुं, ददौ दत्तवान्, सृष्टि-प्रवाहस्य अनादितया प्राक्तनकलियुगे कलिः धर्मस्य एकेन पदेन स्थानमर्पितवानित्यर्थः, ततः तस्मात्, तदा नलराज्यकाले परवर्त्तिसत्ययुगे, एकः केवलः, सोऽपि विभीतकतरुरेव, तस्य कलेः, पदं स्थानम्, अमिलत् जातम्, एकपदस्थानदानात् एकवृक्षरूपस्थानं प्राप्तमित्यर्थः, इति मन्ये विवेचयामि, अहमिति शेषः ; दानानुरूपं फलमश्नुते इति भावः ॥ २११ ॥

उद्भिदिति ।—उद्भिदि विभीतकवृक्षे, विरचितावासः कल्पित-स्थितिः, अन्यत्र—उद्भिदा तृणगुल्मादिना, विरचितावासः निर्मितगृहः, सः कलिः, कश्चित् पुरुषश्च, साग्नेः आहिताग्नेः, सजाठराग्नेश्च, द्विजात् द्विजातेः क्षत्रियात्, अण्डजाच्च, दीक्षितात् अग्निहोत्रे कृतदीक्षात्, अन्यत्र—ईक्षितात् गृहोपरि दृष्टात्, तस्मात् राज्ञः नलात्, कपोतात् अङ्गारभक्षपारावत-विशेषादिव, सन्त्रासम् अभिशापभयं, गृहे अग्निसंयोगभयञ्च, प्राप लेभे, [लिट्] अन्यत्र—प्रापत् अलब्धिष्ट ; इति [लुङ्] अत्र साग्नेर्दीक्षितादिति विशेषणद्वयेन नलस्य कलिं प्रति

विभीतकमधिष्ठाय तथाभूतेन तिष्ठता।
तेन भीमभुवोऽभीकः स राजर्षिरधर्षि न॥ २१३॥
तमालम्बनमासाद्य वैदर्भीनिषधेशयोः।
कलुषं कलिरन्विष्यन्नवात्सीत् वत्सरान् बहून्॥ २१४॥

तपःप्रभावजन्याभिशापप्रदानसामर्थ्यं राज्ञो द्विजादिति विशेषण-द्वयेन च तस्य क्षत्रियराजोचितदण्डदानसामर्थ्यं सूचितम्॥२१२॥

विभीतकमिति।—तथाभूतेन नलरन्ध्रान्वेषिणा, अत एव विभीतकम् अक्षवृक्षम्, अधिष्ठाय अधिरुह्य, तिष्ठता विद्यमानेन, तेन कलिना, भीमभुवः भैम्याः, अभिकामयते इति अभीकः कमिता, कामुक इत्यर्थः, [“अनुकाभिकाभीकः कमिता” इति कन्प्रत्ययान्तो निपातनात् साधुः। “कामुके कमिताऽनुकः कम्रः कामयिताऽभीकः” इत्यमरः] सः राजर्षिः मुनितुल्यो राजा नलः, न अधर्षि न अभ्यभावि, न पीडयितुं शक्त इत्यर्थः; भूतावासापराख्यं विभीतकवृक्षमाश्रित्य तिष्ठता तथा तादृशेन, अतिमहता इत्यर्थः, भूतेन देवयोनिविशेषेण, भीमभुवो भयङ्करस्थानात्, अभीको निर्भीकः, राजर्षि, राजश्रेष्ठः, धार्मिकः इत्यर्थः, भूतापसारकमन्त्रवादी इत्यर्थो वा, न पराभूयते इति ध्वनिः; तेन च राजमन्त्रवादिनोरौपम्यं गम्यते॥ २१३॥

तमिति।—कलिः तुरीययुगं, तं वृक्षम्, आलम्बनम् आश्रयम्, आसाद्य प्राप्य, वैदर्भीनिषधेशयोः भैमीनलयोः, कलुषं दुष्कृतं, पापानुष्ठानमित्यर्थः, अन्विष्यन् अनुसन्दधत्, बहून् अनेकान्, वत्सरान् वर्षान्, [अत्यन्तसंयोगे द्वितीया] अवात्सीत् उवास, [वसेर्लुङि सिचि, “सः स्यार्द्धधातुके” इति सस्य तत्वं, “वदव्रज—” इत्यादिना वृद्धिः]॥ २१४॥

यथाऽऽसीत् कानने तत्र विनिद्रकलिका लता।
तथा नलच्छलासक्ति-विनिद्रकलिकालता॥ २१५॥
दोषं नलस्य जिज्ञासुर्बभ्राज द्वापरः क्षितौ।
नादोषः कोऽपि लोकस्य मुखेऽस्तीति दुराशया॥ २१६॥
अमुष्मिन्नारामे सततनिपतद्दोहदतया
प्रसूनैरुन्निद्रैरनिशममृतांशुप्रतिभटे।

यथेति।—तत्र तस्मिन्, कानने वने, यथा विनिद्रकलिका उन्निद्रकोरका, लता व्रततिः, आसीत् अवर्त्तत, तथा तद्वदेव, नलस्य वैरसेनेः, छले छलने, रन्ध्रान्वेषणे इत्यर्थः, आसक्त्या अभिनिवेशेन, विनिद्रः जागरूकः, सततमप्रमत्त इत्यर्थः, कलिः कलिरूपः, कालः समयो यस्मिन् तस्य भावः तत्ता, आसीत् इति शेषः, अत्रार्थभेदेऽपि विनिद्रकलिकालतेति शब्दमात्र-साम्यात्तयोरिति सादृश्यमुक्तम्॥ २१५॥

दोषमिति।—अथ द्वापरः तृतीययुगमपि, नलस्य नैषधस्य, दोषम् अनाचारं, जिज्ञासुः ज्ञातुमिच्छुः सन्, लोकस्य जनस्य, मुखे वाचि, अदोषः निर्दोषः, कोऽपि कश्चिदपि, नास्ति न विद्यते, इति दुराशया दुष्टवाञ्छया, लोको हि सर्वत्र दोषदृष्टिपरत्वात् सर्वथा दोषलेशं द्रक्ष्यति वक्ष्यति चेति दुराग्रहेण इत्यर्थः, क्षितौ भुवि, बभ्राज रराज, बभ्रामेति यावत्॥ २१६॥

अमुष्मिन्निति।—सततम् अविरतं, निपतद्दोहदतया मिल-द्धूपादिसंस्कारतया, ("तरुगुल्मलतादीनामकाले कुशलैः कृतम्। पुष्पाद्युत्पादकं द्रव्यं दोहदं स्यात्तु तत्क्रिया॥" इति शब्दार्णवः) उन्निद्रैः विकसितैः, प्रसूनैः कुसुमैः, अनिशं निरन्तरम्, अमृतांशुप्रतिभटे चन्द्रस्पर्द्धिनि, चन्द्रकल्पे इत्यर्थः,

असौ बद्धालम्बः कलिरजनि कादम्बविहग-
च्छदच्छायाभ्यङ्गोचितरुचितया लाञ्छनमृगः ॥ २१७ ॥
स्फारे तादृशि वैरसेनिनगरे पुण्यैः प्रजानां घनं
विघ्नं लब्धवतश्चिरादुपनतिस्तस्मिन् किलासीत् कलेः।
एतस्मिन् पुनरन्तरेऽन्तरमितानन्दः स भैमीनला-
वाराद्धुं व्यधित स्मरः श्रुतिशिखावन्दारुचूडं धनुः ॥२१८॥

अमुष्मिन् अस्मिन्, आरामे गृहोद्याने, बद्धालम्बः कृताश्रयः, असौ कलिः युगविशेषः, कादम्बविहगस्य कलहंसस्य, यः छदः पक्षः, धूम्रवर्ण इति भावः, तस्य छाया कान्तिः, तया अभ्यङ्गे लेपने, उचिता अभ्यस्ता, रुचिः स्पृहा यस्य तस्य भावः तत्ता तया कलहंसपक्षवत् कृष्णवर्णतया इत्यर्थः, लाञ्छनमृगः कलङ्कशशः, अजनि जनितः, चन्द्रे कलङ्कवत् उद्यानचन्द्रस्य अयं कृष्णवर्णकलङ्करूपः अभूत् इति भावः ॥ २१७ ॥

स्फारे इति।—तादृशि तथाभूते, स्फारे विशाले, वैरसेनेः नलस्य, नगरे पुरे, निषधराज्ये इत्यर्थः, प्रजानां लोकानां, पुण्यैः धर्म्मैरेव, घनं निरन्तरं, विघ्नं कार्य्यप्रतिबन्धं, लब्धवतः प्राप्तवतः, अपूर्णमनोरथस्य इत्यर्थः, कलेः कलियुगस्य, तस्मिन्नुद्याने, चिरात् बहुकालम्, उपनतिः स्थितिः, अभूत् आसीत् किल, एतस्मिन् अन्तरे अस्मिन् अवकाशे पुनः, अन्तः अन्तःकरणे, अमितानन्दः अतिहृष्टः, सः अमोघलक्ष्यः, स्मरः कन्दर्पः, भैमीनलौ दमयन्तीनैषधौ, आराद्धुम् उपासितुं, वशीकर्त्तुमिति यावत्, श्रुतिशिखाम् आकर्णाग्र, वन्दारुः उपनता इति यावत्, चूड़ा कोटिः यस्य तत् तादृशम्, आकर्णाकृष्टम् इत्यर्थः, धनुः चापं, व्यधित विहितवान्, बाणेन संयोजितवानित्यर्थः, कलेराक्रमणात् प्राक् तौ यथाकामं कामसुखम् अन्वभूताम् इति निष्कर्षः ॥२१८॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।
यातः सप्तदशः स्वसुः सुसदृशि छन्दःप्रशस्तेर्महा-
काव्ये तद्भुवि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ २१९ ॥

अष्टादशः सर्गः।

सोऽयमित्थमथ भीमनन्दिनीं दारसारमधिगम्य नैषधः।
तां हृतीयपुरुषार्थवारिधेः पारलम्भनतरीमरीरमत् ॥ १ ॥

श्रीहर्षमिति।—स्वसुः सोदर्य्याः, एककर्तृत्वात् एकोदरत्व-व्यपदेशः। छन्दःप्रशस्तेः छन्दोबद्धराजचरितवर्णनाग्रन्थस्य, स्वकृतेरिति भावः, सुसदृशि अत्यन्ततत्सदृशि। तस्मात् श्रीहर्षात् भवतीति तद्भुवि। व्याख्यातमन्यत् ॥ २१९ ॥

सोऽयमिति।—अथ इति वाक्यारम्भे अध्यायारम्भे वा, सः प्रसिद्धः, अयं नैषधः नलः, इत्थम् एवं, पूर्ववर्णितप्रकारेणेत्यर्थः, दारसारं दारेषु स्त्रीषु, सारं वरं, श्रेष्ठमित्यर्थः, स्त्रीरत्नमिति यावत्, ("सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये सारं वरे तथा" इति शाश्वतः) भीमनन्दिनीं भैमीं, [नन्द्यादित्वात् ल्यु-प्रत्ययः] अधिगम्य प्राप्य, हृतीयपुरुषार्थवारिधेः कामसागरस्य, पार-लम्भने परतीरप्राप्तौ, तरीं नावं, तरणीस्वरूपामित्यर्थः, तां दमयन्तीम्, अरीरमत् रमयामास, [रमेर्णौ चङ्]। अस्मिन् सर्गे रथोद्धतावृत्तम्—"रो नराविह रथोद्धता लगौ" इति लक्षणात् ॥ १ ॥

आत्मवित् सह तया दिवानिशं भोगभागपि न पापमाप सः।
आहृता हि विषयैकतानता ज्ञानधौतमनसं न लिम्पति ॥२॥
न्यस्य मन्त्रिषु स राज्यमादरादाराराध मदनं प्रियासखः।
नैकवर्णमणिकोटिकुट्टिमे हेमभूमिभृति सौधभूधरे ॥ ३ ॥

आत्मेति।—आत्मवित् आत्मज्ञानी, जीवब्रह्माभेदबुद्धिशाली इति यावत्, सः नलः, तया भैम्या सह, दिवानिशम् अहोरात्रं, [द्वन्द्वैकवद्भावः। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया] भोगभाक् अपि विषयसुखमनुभवन् अपीत्यर्थः, ["भजो ण्विः"] पापम् इन्द्रियानिग्रहजनितप्रत्यवायं, न आप न लेभे। ननु "अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति" इति निषेधात् कथं दिवानिशं विषयलोलुपस्य न पापमत आह, आहृतेति।—हि तथाहि, आहृता कृत्रिमा, विषयेषु शब्दादिषु, एकतानता एकाग्रता, ("एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि" इत्यमरः) ज्ञानेन तत्त्वबुद्ध्या, धौतमनसं निर्मलान्तःकरणं, जनमिति शेषः, न लिम्पति न स्पृशति, न पातयति इत्यर्थः; "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा" इति भगवद्वचनादिति भावः। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २ ॥

न्यस्येति।—सः राजा, मन्त्रिषु अमात्येषु, राज्यं राज्यभारं, न्यस्य निधाय, नैकवर्णाः अनेकवर्णाः, [नञर्थस्य न-शब्दस्य सुप्सुपेति समासः] मणिकोटयः असङ्ख्यरत्नानि यस्मिन् तादृशं, कुट्टिमं बद्धभूमिः यस्मिन् तथोक्ते, हेमभूमिभृति सुवर्णमयभुयुक्ते, [भृञः क्विप्] सौधः प्रासाद एव, भूधरः पर्वतः तस्मिन्, पर्वतसदृशे अत्युच्चप्रासादे, प्रियासखः भैमीद्वितीयः सन्, आदरात् आग्रहादित्यर्थः, मदनं कन्दर्पम्, आरराध सिषेवे,

वीरसेनसुतकण्ठभूषणीभूतदिव्यमणिपङ्क्तिशक्तिभिः।
कामनापनमदर्थतागुणात् यस्तृणीकृतसुपर्वपर्वतः॥ ४॥
धूपितं यदुदराम्बरं चिरं मेचकैरगुरुसारदारुभिः।
जालजालधृतचन्द्रचन्दनक्षोदमेदुरसमीरशीतलम्॥ ५॥
क्वापि कामशरवृत्तवर्त्तयो यं महासुरभितैलदीपिकाः।
तेनिरे वितिमिरं स्मरस्फुरद्दोःप्रतापनिकराङ्कुरश्रियः॥६॥

शच्या सह मेरौ इन्द्रः इव सः भैम्या सह तत्र सौधे रतिसुख-मन्वभूदिति भावः॥ ३॥

अथ चतुर्विंशतिश्लोक्या सौधं वर्णयति, वीरेत्यादि।—यः सौधः, वीरसेनसुतस्य नलस्य, कण्ठभूषणीभूतायाः गलदेशस्य आभरणस्वरूपायाः, दिव्यायाः अलौकिक्याः, मणिपङ्क्तेः रत्नमालिकायाः, शक्तिभिः अचिन्त्यप्रभावैः, कामनया सङ्कल्प-मात्रेणैव, उपनमदर्थता सम्प्राप्तेष्टवस्तुता, सैव गुणः उत्कर्षः तस्मात्, तृणीकृतः अवधीरितः, सुपर्वपर्वतः सुराचलः, सुमेरु-भूधरः इत्यर्थः येन तादृशः, न केवलमौन्नत्येन सम्पदाऽपि सुमेरोरधिकः सः इति निष्कर्षः॥ ४॥

धूपितमिति।—यस्य सौधस्य, उदराम्बरम् अभ्यन्तराकाशं, मध्यदेशमित्यर्थः, चिरं नित्यं, मेचकैः कृष्णैः, अगुरुणः तदाख्यचन्दनविशेषस्य, सारदारुभिः अभ्यन्तरस्थदृढकाष्ठैः, धूपितं तद्गन्धवासितमित्यर्थः, किञ्च, जालजालेषु गवाक्ष-समूहेषु, धृतैः स्थितैः, चन्द्रचन्दनक्षोदैः कर्पूरश्रीखण्डचूर्णैः, मेदुरेण सान्द्रसुगन्धेन, मृदुसुरभिणेति यावत्, समीरेण वायुना, शीतलं हिमं, दूरीभूतधूपजसन्तापमित्यर्थः॥ ५॥

क्वापीति।—कामशरः चूतमुकुलः, कर्पूरविशेषः इति वा, तेन वृत्ताः निष्पन्नाः, वर्त्तयः दशाः यासां तादृश्यः, महासुरभीणि

कुङ्कुमैणमदपङ्कलेपिताः क्षालिताश्च हिमबालुकाऽम्बुभिः।
रेजुरध्वततशैलजस्रजो यस्य मुग्धमणिकुट्टिमा भुवः॥ ७॥
नैषधाङ्गपरिमर्दमेदुरामोदमार्दवमनोज्ञवर्णया।
यद्भुवः क्वचन सूनशय्ययाऽभाजि भालतिलकप्रगल्भता॥८॥

अतिशयसुगन्धीनि, तैलानि तिलजानि यासां तादृश्यः, दीपिकाः प्रदीपाः, स्मरस्य कामस्य, स्फुरतोः स्पन्दमानयोः, भैमीनलक्ष्यधार्थं चलितयोरित्यर्थः, दोषोः भुजयोः, प्रताप-निकरस्य तेजोराशेः, अङ्कुराणां प्ररोहाणां, श्रीः शोभा इव, श्रीः यासां तादृश्यः सत्यः, यं सौधं, क्वापि कुत्रचित्, भैमीनला-लङ्कृतदेशे इत्यर्थः वितिमिरं तमोरहितं, तेनिरे चक्रिरे॥ ६॥

कुङ्कुमेति।—कुङ्कुमैणमदयोः काश्मीरजकस्तूरिकयोः, पङ्केन कर्दमेन, घृष्टकुङ्कुमसृगमदाभ्यामित्यर्थः, लेपिताः दिग्धाः, च किञ्च, हिमबालुकाऽम्बुभिः कर्पूरोदकैः, ("अथ कर्पूरमस्त्रियाम। घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमबालुका" इत्यमरः) क्षालिताः धौताः, तथा अध्वसु प्रवेशमार्गेषु, तताः विस्तृताः, शैलजस्य शैलेयस्य, शिलाकुसुमाख्यगन्धद्रव्यस्येत्यर्थः, स्रजः माला यासु तादृश्यः, तथा मुग्धाः सुन्दराः, मणीनां रत्नानां, मणिमया इत्यर्थः, कुट्टिमाः निबद्धप्रदेशाः यासु तादृश्यः, ("कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूः" इति यादवः) यस्य सौधस्य, भुवः अङ्गणादिप्रदेशा इत्यर्थः, रेजुः शुशुभिरे। चूतवृक्षवत् सामान्यविशेषभावाद-पौनरुक्त्यम्। समृद्धिमद्वस्तुवर्णनादुदात्तालङ्कारः॥ ७॥

नैषधेति।—नैषधस्य नलस्य, अङ्गपरिमर्देन शरीरमर्दनेन, अङ्गलोठनेनेत्यर्थः, मेदुरः सान्द्रः, आमोदः गन्धः, मार्दवं मृदुत्वं, मनोज्ञः मनोरमः, वर्णश्च शौभ्रञ्चेत्यर्थः यस्याः तादृश्या, सूनशय्यया कुसुमशयनेन, यस्य सौधस्य, भुवः

क्वापि यन्निकटनिष्कुटस्फुटत्कोरकप्रकरसौरभोर्मिभिः।
सान्द्रमध्रियत भीमनन्दिनीनासिकापुटकुटीकुटुम्बिता ॥ ९ ॥
रुद्धसर्वऋतुवृक्षवाटिकाकोरकृत्तसहकारशीकरैः।
यज्जुषः स्म कुलमुख्यमाशुगो घ्राणवातमुपढौकयत्यति ॥ १० ॥

प्रदेशविशेषाः, क्वचन कुत्रचित्, जनस्य शयनस्थाने इति यावत्, भालतिलकस्य ललाटदेशे तिलकधारणस्य, प्रगल्भता स्पर्द्धा, शोभेति यावत्, अभाजि प्राप्ता इति निदर्शनालङ्कारः ॥ ८ ॥

क्वापीति।—क्वापि क्वचित् प्रदेशे, यस्य सौधस्य, निकटे समीपस्थे, निष्कुटे गृहारामे, स्फुटतां विकसतां, कोरकप्रकराणां कलिकानिवहानां, सौरभोर्मिभिः परिमलपरम्पराभिः, सान्द्रं निरन्तरं, भीमनन्दिनी भैमी, तस्याः नासिकापुटयोः नासारन्ध्रयोः, कुटीकुटुम्बिता गार्हस्थ्यं, नित्यस्थायित्वमित्यर्थः, अध्रियत अधारि, नन्दनविहारसुखम् अनुभूयते तया इति भावः ॥ ९ ॥

रुद्धेति।—आशुगः वायुः, वहिश्चरो वायुरिति भावः, ("आशुगोऽर्के शरे वायौ" इति यादवः) कुलमुख्यं वंशमध्ये श्रेष्ठं, नलदमयन्त्योः तत्परिजनानाञ्च घ्राणरन्ध्रे स्थानलाभादिति भावः, यज्जुषः यत्सौधसेविनः, जनस्य इति शेषः, घ्राणवातं निःश्वाससमारुतं, रुद्धाः अवरुद्धाः, एकत्र सम्भूय स्थिता इत्यर्थः, [रुधेः कर्मणि क्तः] ऋद्धा इति पाठे—ऋद्धाः समृद्धाः, [ऋध्यतेः कर्त्तरि क्तः] सर्वे समस्ताः, ऋतवः वसन्तादयः यस्यां तादृश्याम्, ["ऋत्यकः" इति प्रकृतिभावः] एकत्रावस्थितषड्ऋतुकायामित्यर्थः, वृक्षवाटिकायां गृहसंलग्नोपवने, कोरैः शुकैः, कृत्तानां खण्डितानां, सहकाराणां सुरभिचूतवृक्षाणां, शीकरैः अम्बुकणैः, जलकणामिश्रित-

कुत्रचित् कनकनिर्मिताखिलः क्वापि यो विमलरत्नजः किल ।
कुत्रचित् रचितचित्रशालिकः क्वापि चास्थिरविधैन्द्रजालिकः ॥११॥
चित्रतत्तदनुकार्य्यविभ्रमाधायिनैकविधरूपरूपकम् ।
वीक्ष्य यं बहु धुवन् शिरो जराबातकी विधिरकल्पि शिल्पिराट् ॥१२॥

मृदुभीरभैरवैरित्यर्थः, उपदाभिः उपायनैः, अञ्चति स्म पूजयति स्म ॥ १० ॥

कुत्रचिदिति ।—यः सौधः, कुत्रचित् क्वापि प्रदेशे, कनकनिर्मितं सुवर्णमयम्, अखिलं समग्रांशं यस्य सः तादृशः, क्वापि कुत्रचित् प्रदेशे, विमलरत्नेभ्यः उज्ज्वलमणिभ्यः, जातः निर्मितः, भास्वररत्नघटित इत्यर्थः, किल इति प्रसिद्धं, कुत्रचित् कस्मिन्नपि भागे, रचिताः निर्मिताः, चित्रशालिकाः आलेख्यगृहाः यस्य तादृशः, बहुचित्रसमन्वितगृहविशिष्टः चित्राङ्कितगृहविशिष्टो वा इत्यर्थः, क्वापि च कस्मिंश्च भागे, अस्थिरविधः क्षणे क्षणे परिवर्त्तितप्रकारः, कदाचित् तमसः कदाचिदालोकस्य प्रकाशादिरूपः इत्यर्थः, ऐन्द्रजालिकः इन्द्रजालवान्, प्रतिक्षणमन्यथाऽन्यथा प्रतीयमानत्वात् आश्चर्यदर्शनः इत्यर्थः [मत्वर्थीयष्ठन्] ॥ ११ ॥

चित्रेति ।—चित्रेषु आलेख्येषु, तेषां तेषाम् अन्यत्र दृष्टानां प्रसिद्धानां वा, अनुकार्य्याणाम् अनुकरणयोग्यानां राजर्षिमनुष्यादीनां, विभ्रमस्य विलासस्य, आधायीनि उत्पादकानि, नैकविधरूपाणि नानाप्रकारस्वरूपाणि, रूपाण्येवेति रूपकाणि प्रतिकृतयः यस्मिन् तादृशं, यं सौधं, वीक्ष्य दृष्ट्वा, बहु पुनः पुनः, शिरः मस्तकं, धुवन् कम्पयन्, शिल्पिराट् कारुश्रेष्ठः, विधिः स्रष्टा, जरया वार्द्धकेन, वातकी वातरोगी, वेपथुवाताक्रान्त इत्यर्थः, ["वातातिसाराभ्यां कुक् च" इति कुक्,

भित्तिगर्भगृहगोपितैर्जनैर्यः कृताद्भुतकथादिकौतुकः।
सूत्रयन्त्रजविशिष्टचेष्टयाऽऽश्चर्यसञ्जिबहुशालभञ्जिकः॥ १३॥
तामसीष्वपि तमीषु भित्तिगै रत्नरश्मिभिरमन्दचन्द्रिकः।
यस्तपेऽपि जलयन्त्रपातुकासारदूरधुततापतन्द्रिकः॥ १४॥

चकारात् इनि-प्रत्ययश्च] इति अकल्पि अतर्कि, देवादिभिरिति शेषः,सौधशिल्पिनः आश्चर्यशिल्पनैपुण्यं दृष्ट्वा विस्मयवशात् तदा शिल्पिश्रेष्ठेन विधात्रा अपि पुनः पुनः शिरः कम्पितम् इत्यर्थः॥१२॥

भित्तीति।—यः सौध, भित्तिगर्भेषु कुड्याभ्यन्तरेषु, ये गृहाः कक्षाः, तेषु गोपितैः गुप्तभावेनावस्थितैः, जनैः लोकैः, कृतं विहितम्, अद्भुतकथादिकौतुकं विस्मयजनकभाषणादि-कुतूहलं येन सः तादृशः, स्वयमेव सौधः कथयतीति भ्रान्तिकरः इत्यर्थः, ("कौतूहलं कौतुकञ्च कुतुकञ्च कुतूहलम्" इत्यमरः) किञ्च, सूत्राणां यन्त्रेण तन्तुनिर्मितयन्त्रविशेषेण, जाता उत्पादिता, या विशिष्टचेष्टा हसितनिमेषोन्मेषादिरूपासाधारण-क्रियाविशेषः तया, आश्चर्यं विस्मयं, सञ्जयन्ति उत्पादयन्तीति तत्सञ्जिन्यः, बह्व्यः अनेकाः, शालभञ्जिकाः दारुपुत्तलिकाः यत्र सः तादृशः॥ १३॥

तामसीष्विति।—यः सौधः, तामसीषु तमस्विनीषु अपि, ["ज्योत्स्नादिभ्य उपसङ्ख्यानम्" इति मत्वर्थीयोऽण्-प्रत्ययः] तमीषु रात्रिषु, भित्तिगैः कुड्यगतैः, रत्नरश्मिभिः मणिप्रभाभिः, अमन्दा प्रभूता, चन्द्रिका ज्योत्स्ना यस्य तादृशः, तथा तपेऽपि ग्रीष्मेऽपि, जलयन्त्रेभ्यः जलोत्सारकयन्त्रविशेषेभ्यः, कृत्रिम-प्रस्रवणेभ्यः इत्यर्थः, पातुकैः पतनशीलैः, आसारैः धारा-सम्पातैः, दूरम् अतिशयेन, धुता निराकृता, तापतन्द्रिका ग्रीष्मजनितमोहप्रायावस्था यस्य सः तादृशः॥ १४॥

यत्र पुष्पशरशास्त्रकारिका शारिकाऽध्युषितनागदन्तिका ।
भीमजानिषधसार्वभौमयोः प्रत्यवैक्षत रते कृताकृते ॥ १५ ॥
यत्र मत्तकलविङ्कशारिकाश्लेषकेलिपुनरुक्तिवत्तयोः ।
क्वापि दृष्टिभिरवापि वापिकोत्तंसहंसमिथुनस्मरोत्सवः ॥ १६ ॥
यत्र वैणरववैणवस्वरैर्हङ्कृतैरुपवनीपिकालिनाम् ।
कङ्कणालिकलहैश्च नृत्यतां गापितं सुरतकूजितं तयोः ॥ १७ ॥

यत्रेति ।—यत्र सौधे, पुष्पशरशास्त्रस्य वात्स्यायनादिप्रणीत-कामतन्त्रस्य, कारिका कर्त्री, प्रायश एव लोकमुखे श्रवणात् तत्पुनरुक्तिकारिणीत्यर्थः, तथा अध्युषिता अधिष्ठिता, नाग-दन्तिका भित्तिनिर्गतदारुविशेषः यया तादृशी ("नागदन्तो द्विपरदे गृहान्निर्गतदारुणि" इति मेदिनी) शारिका शारीति-ख्यातः पक्षिविशेषः, ("शारिका शारी" इति यादवः) भीमजानिषधसार्वभौमयो भैमीनलयोः, रते सुरते, कृताकृते विहिताविहिते, कामशास्त्रानुसारेण सुरतमनुष्ठितं न वा इत्यादिरूपे इत्यर्थः, प्रत्यवैक्षत निपुणभावेनापश्यत्, इदं कृतम् इदं न कृतम् इति अनुसन्दधे इत्यर्थः ॥ १५ ॥

यत्रेति ।—यत्र सौधे, क्वापि कुत्रचित् प्रदेशे, तयोः भैमी-नलयोः, दृष्टिभिः दर्शनैः, वापिकोत्तंसानां दीर्घिकालङ्काराणां, हंसमिथुनानां हंसद्वन्द्वानां, स्मरोत्सवः सुरतकेलिः, मत्तानां हृष्टानां, कलविङ्कानां चटकानां, तथा शारिकाणां पक्षि-विशेषाणाञ्च, आश्लेषकेलिभिः ग्राम्यक्रीडाभिः, पुनरुक्तिवत् पौनरुक्त्यमिव, अवापि अबोधि, तत्तुल्यम् अदर्शि इत्यर्थः ॥१६॥

यत्रेति ।—यत्र सौधे, वैणैः वीणासम्बन्धिभिः, रवैः शब्दैः, वैणवैः वेणुसम्बन्धिभिः, स्वरैः ध्वनिभिः, तथा उपवन्याम् आरामे, पिकानां कोकिलानाम्, अलिनां भृङ्गाणां

कृष्णसारमृगशृङ्गभङ्गुरा स्वादुरुज्ज्वलरसैकसारणिः।
नानिशं त्रुटति यत्पुरः पुरा किन्नरीविकटगीतिझङ्कृतिः॥ १८॥
भित्तिचित्रलिखिताखिलक्रमा यत्र तस्थुरतिहाससङ्कथाः।
पद्मनन्दनसुतारिरंसुताऽमन्दसाहसहसन्मनोभुवः॥ १९॥

हुङ्कारैः, तथा नृत्यतां नर्त्तकीजनानां, कङ्कणालिकलहैः करभूषणावलीकलकलैश्च, तयोः दम्पत्योः, सुरतकूजितं शृङ्गारकालिकमणितादिशब्दः, गोपितं तिरस्कृतम्, अतो न विस्रम्भविघातः इति भावः॥ १७॥

कृष्णेति।—यत्पुरः यस्य सौधस्य सम्मुखदेशे, कृष्णसार-मृगस्य कालसाराख्यहरिणस्य, शृङ्गवत् विषाण इव, भङ्गुरा भङ्गवती, अतिवक्रेति यावत्, एकत्र—कण्ठस्वरस्य कम्पन-विशेषेण तथोच्चारणात्, अन्यत्र—स्वभावादिति भावः, अत एव उज्ज्वलरसस्य शृङ्गाररसस्य, ("शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः" इत्यमरः) एका मुख्या, सारणिः कुल्या, स्वल्पनदीत्यर्थः, ("प्रसारण्यां स्वल्पनद्याञ्च सारणिः" इति मेदिनी) शृङ्गाररसात्मिका इति भावः, स्वादुः मधुरा, किन्नरीणां किन्नरस्त्रीणां, देवगायिकाना-मित्यर्थः, विकटा विपुला, गीतस्य गानस्य, झङ्कृतिः झङ्काराख्यस्वरः, अनुकारिशब्दोऽयम्; अनिशं नित्यं, पुरा अतीते वर्त्तमाने भाविनि वा इत्यर्थः, न त्रुटति न छिनत्ति, न विच्छिन्ना इत्यर्थः। ["पुरि लुङ् चास्मे" इति भूते लट्] अत्र गीतझङ्कृतेः शृङ्गाररससारणित्वेन रूपणात् रूपका-लङ्कारः॥ १८॥

भित्तीति।—यत्र सौधे, भित्तिषु कुड्येषु, चित्रलिखिता आलेख्यरूपतया अङ्किताः, अखिलाः सकलाः, क्रमाः अनुक्रमाः, पूर्वापरघटनाविशेषाः इत्यर्थः यासां तादृश्यः, पद्मनन्दनस्य

पुष्पकाण्डजयडिण्डिमायितं यत्र गौतमकलत्रगामिनः।
पारदारिकविलाससाहसं देवभर्त्तुरुदटङ्कि भित्तिषु ॥ २० ॥
उज्ज्वलत्कलरवालिकैतवात् वैजयन्तविजयार्जिता जगत्।
यस्य कीर्त्तिरवदायति स्म सा कार्त्तिकीतिथिनिशीथिनीस्वसा ॥ २१ ॥

पद्मयोनेः ब्रह्मणः, तस्य विष्णुनाभिकमलोत्पन्नत्वादिति भावः, सुतया कन्यया भारत्या, रिरंसुता रन्तुमिच्छुता, सा एव अमन्दं महत्, साहसम् अविमृश्यकारित्वं, तेन हतन् स्वप्रयाससाफल्य-सन्तापात् स्मयमानः, मनोभूः कामः यासु तथाभूताः, इतिहास-सङ्कथाः पुरावृत्तोक्तवृत्तान्ताः, तस्युः विद्यन्ते स्म, यस्य सौधस्य भित्तौ कामस्य ब्रह्मणोऽपि पराभवादिप्रभावः चित्रकरेण अङ्कितः अवर्त्तत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

पुष्पेति।—यत्र सौधे, भित्तिषु कुड्येषु, पुष्पकाण्डस्य कुसुमेषोः, जयडिण्डिमायितं विजयघोषकडिण्डिमाख्यवाद्य-विशेषवत् आचरितम्, ["उपमानादाचारे" इति क्यजन्तात् कर्त्तरि क्तः] गौतमकलत्रगामिनः अहल्यागन्तुः, देवभर्त्तुः इन्द्रस्य, परदारान् गच्छतीति पारदारिकः, ["गच्छतौ पर-दारादिभ्यः" इत्युपसङ्ख्यानात् ठक्] तस्य विलासः विजृम्भणं, तत् एव साहसं हठकारिता, उदटङ्कि उट्टङ्कितम्, अङ्कितम् इत्यर्थः, चित्रशिल्पिभिरिति शेषः, ब्रह्मादिकीटपर्य्यन्तं जगत् कामोन्मत्तमिति ज्ञापनार्थं तथा दम्पत्योः हर्षजननार्थञ्च सर्वमेतत् वृत्तान्तं तत्र लिखितम् इति भावः ॥ २० ॥

उज्ज्वलदिति।—कृत्तिकाभिः नक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी कार्त्तिकी, ["नक्षत्रेण युक्तः कालः" इत्यण्] सा एव तिथिः पूर्णिमा, तस्याः निशीथिनी रात्रिः, तस्याः स्वसा भगिनी, तत्-सदृशी सुशुभ्रा इत्यर्थः,तथा वैजयन्तस्य इन्द्रप्रासादस्य, ("स्यात्

गौरभानुगुरुगेहिनीस्मरोद्भूतभावमितिवृत्तमाश्रिताः।
रेजिरे यदजिरेऽभिनीतिभिर्नाटिका भरतभारतीसुधाः॥ २२॥
शम्भुदारुवनसम्भ्रमक्रियामाधवव्रजवधूविलासयोः।
गुम्फितैरुपगनमा सुभाषितैर्यस्य हाटकविटङ्कमङ्कितम्॥ २३॥

प्रासादो वैजयन्तः" इत्यमरः) विजयेन पराभवेण, श्रीमत्येन सौन्दर्य्येण च इति भावः, अर्जिता लब्धेत्यर्थः, यस्य सौधस्य, सा प्रसिद्धा, कीर्त्तिः यशः, धवलतेति यावत्, "यशसि धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्त्योः" इत्युक्तेरिति भावः, उच्चलताम् उड्डीयमानानां, कलरवालीनां पारावतश्रेणीनां, कैतवात् व्याजात्, इत्यपह्नवभेदः; जगत् भुवनम्, अवदायति स्म शोधयति स्म, शुभ्रीकरोति स्म इत्यर्थः, सौधोपरि उड्डीयमाना एते तावत् पारावता न भवन्ति, परन्तु एतस्य शरच्चन्द्रचन्द्रिकातुल्या कीर्त्तिरेवेति भावः। [दै प शोधने इत्यस्य लट्]॥ २१॥

गौरेति।—यस्य सौधस्य, अजिरे प्राङ्गणे, गौरभानोः सितांशोः, चन्द्रस्येत्यर्थः, गुरुगेहिन्यां वृहस्पतिपत्न्यां तारायां, स्मरोद्भूतभावं कामजव्यापारमेव, इतिवृत्तं वर्णनीयविषयम्, आश्रिताः अवलम्बिताः, तद्वर्णनपराः इत्यर्थः, भरतभारतीसुधाः नाट्यशास्त्रस्य सारभूताः अमृतकल्पाः, नाटिकाः चतुरङ्गरूपकविशेषाः, "चतुरङ्गा तु नाटिका" इत्युक्तलक्षणात्, अभिनीतिभिः अभिनयैः, रेजिरे शुशुभिरे॥ २२॥

शम्भुदार्विति।—यस्य सौधस्य, हाटकविटङ्कं हिरण्मयकपोतपालिका, ("हिरण्यं हेम हाटकं" "कपोतपालिकायान्तु विटङ्कं पं नपुंसकम्" इति चामरः) शम्भोः हरस्य, दारुवनं

अह्नि भानुभुवि दाशदारिकां यच्चरः परिचरन्तमुज्जगौ।
कालदेशविषयासहस्मरादुत्सुकं शुकपितामहं शुकः॥ २४॥
नीतमित्र करलभ्यपारतामप्रतीर्थ्य मुनयस्तपोऽर्णवम्।
अप्सरःकुचघटावलम्बनात् स्थायिनः क्वचन यत्र चित्रगाः॥२५॥

देवदारुकानने, शम्भुजिक्रिया कोचस्त्रीभिः सह सम्भोगव्यापारः, माधवस्य श्रीकृष्णस्य, व्रजवधूविलासः गोपाङ्गनाविहारश्च तयोः विषये, उशनसा शुक्राचार्य्येण, गुम्फितैः विरचितैः, सुभाषितैः सूक्तैः, शिवकृष्णविहारवर्णनैरित्यर्थः, अङ्कितं चित्रितं, तत्र लिखितम् इत्यर्थः॥ २३॥

अह्नीति।—यच्चरः यत्सौधचारी, शुकः कीरः, कालः रात्र्यादिः, देशः निर्जनादिः, विषयः उपभोग्याया नार्य्या अवस्थादिः, तेषाम् असहात् अक्षमात्, योग्यायोग्यविचारविलम्बासहिष्णोरित्यर्थः, स्मरात् कामात्, कामताडनादित्यर्थः, उत्सुकम् इच्छापूरणायोद्युक्तम्, ("इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः" इत्यमरः) अत एव अह्नि दिवैव, न रात्रौ इति भावः, भानुभुवि सूर्य्यतनयाया यमुनायां, यमुनामध्यस्थद्वीपे इत्यर्थः, न विविक्ते इति भावः, ("कालिन्दी सूर्य्यतनया यमुना शमनस्वसा" इत्यमरः) दाशदारिकां कैवर्त्तकन्यां, सत्यवतीमित्यर्थः, न तु कुलीनामिति भावः, ("कैवर्त्ते दासधीवरौ" इत्यमरः) परिचरन्तं सेवमानं, रमयन्तमिति यावत्, शुकपितामहं व्यासपितरं पराशरं, ("शुको व्याससुते कीरे" इति विश्वः) उज्जगौ गायति स्म, पराशरस्य दासराजकन्यकासमागमं पुराणादौ श्रुतं पुनः पुनरुच्चैः पपाठेत्यर्थः॥ २४॥

नीतमिति।—यत्र सौधे, क्वचन कुत्रचित् प्रदेशे, करलभ्यपारतां पाणिप्राप्यचरमसीमात्वम्, अचिरमेव लप्स्य-

यत्र वीक्ष्य नलभीमसम्भवे मुह्यतो रतिरतीशयोरपि ।
स्पर्द्धयेव जयतोर्जयाय ते कामकामरमणीबभूवतुः ॥ २६ ॥
तत्र सौधसुरभूधरे तयोराविरासुरथ कामकेलयः ।
ये महाकविभिरप्यवीक्षिताः पांशुलाभिरपि ये न शिक्षिताः ॥२७॥

मानफलत्वमित्यर्थः, नीतमेव प्राप्तमेव, तीर्णप्रायमेवेत्यर्थः, तपोऽर्णवं तपस्यासागरम्, अप्रतीर्य्य अनुत्तीर्य्य, तपस्यातो विरत्येत्यर्थः. अप्सरसां स्वर्वेश्यानां, कुचाः स्तना एव, घटाः कुम्भाः, तेषाम् अवलम्बनात् आश्रयात्, स्थायिनः अवतिष्ठमानाः, विश्रामपराः इत्यर्थः, तरणश्रान्ताः घटादिकमवलम्ब्य विश्राम्यन्तीति प्रसिद्धिः ; मुनयः विश्वामित्रादयः, चित्रगाः आलेख्यवर्त्तिनः, चित्रे श्रङ्किताः विद्यन्ते स्म इत्यर्थः ॥ २५ ॥

यत्रेति ।—यत्र सौधे, नलभीमसम्भवे निषधेशभैम्यौ, वीक्ष्य दृष्ट्वा, मुह्यतोः मोहं गच्छतोः, रूपदर्शनात् विस्मयविमूढयोरित्यर्थः, अत एव स्पर्द्धया साम्येनेव, तुल्यताभिमानेनेवेत्यर्थः, जयतोः अभिभवतोः, रतिरतीशयोः रतिकामयोरपि, जयाय अभिभवाय, ते नलदमयन्त्यौ, कामकामरमणीबभूवतुः तज्जयाय स्वयमन्ये ततोऽप्युत्कृष्टे कन्दर्पकन्दर्पस्त्रियौ जज्ञाते, ते अतिशय्य स्थिते इत्यर्थः । [अभूततद्भावे च्विः] ॥ २६ ॥

तत्रेति ।—तत्र तस्मिन्, सौधसुरभूधरे मेरुतुल्यप्रासादे, तयोः भैमीनलयोः, कामकेलयः अनङ्गक्रीडाः, ("द्रवकेलिपरिहासाः क्रीड़ा खेला च" इत्यमरः) अथ आरम्भे कार्त्स्न्येन वा, आविरासुः आविर्बभूवुः, विहारस्य प्रथमप्रवृत्तिः कार्त्स्न्येन वा प्रवृत्तिरभूदित्यर्थः, [प्रादुराविःशब्दयोः कृभ्वस्तिपरनियमात् तत्राम्-प्रत्ययवत् कृभ्वस्तिग्रहणसामर्थ्यात् नास्ति भूभावः ये केलयः, महाकविभिः वात्स्यायनशास्त्रज्ञैरपि, अवीक्षिताः ,

पौरुषं दधति योषिता नले स्वामिनि श्रिततदीयभावया।
यूनि शैशवमतीर्णया कियत् प्रापि भीमसुतया न साध्वसम् ॥२८॥
दूत्यसङ्गतिगतं यदात्मना प्रागशिश्रवदियं प्रिय गिरः।
त विचिन्त्य विनयव्ययं ह्रिया न स्म वेद करवाणि कीदृशम् ॥२९॥

अदृष्टाः,वर्णितुमशक्ता इत्यर्थः, तथा ये पांशुलाभिः कुलटाभिरपि, न शिक्षिताः न अभ्यस्ताः, एतेन वर्णयिष्यमाणकामकेलीनाम् असाधारणत्वं सूच्यते ॥ २७ ॥

पौरुषमिति।—पौरुषं पुरुषत्वं, [युवादित्वादण्-प्रत्ययः] दधति दधाने, यूनि तरुणे, स्वामिनि पत्यौ, नले नैषधविषये, क्रमात् योषिता स्त्रिया, भीरुस्वभावया इत्यर्थः, शैशवम् अतीर्णया अद्यापि अनुत्तीर्णबाल्यया, [कर्त्तरि क्तः] श्रितः अवलम्बितः, तदीयभाव नलाभिप्रायः, तदधीनत्वमिति यावत्, यया तादृश्या, अस्वतन्त्रया इत्यर्थः, भीमसुतया भैम्या, साध्वसं सङ्गमभयं, कियत् किञ्चिन्मात्रं, न प्रापि न अलम्भि, परन्तु महदेव भयं प्रापि इति भावः, तच्च रसीभवतः स्थायिनः अङ्गं पत्युः अत्यानन्दकरञ्च इति प्रपञ्चितं कुमारसम्भवसञ्जीवन्यां "भावसाध्वसपरिग्रहात्" इत्यत्र। अत्र भयहेतूनां नलगत-पौरुषादीनां त्रयाणां भैमीगतस्त्रीत्वादीनां त्रयाणाञ्च यथासङ्ख्य सम्बन्धात् यथासङ्ख्यालङ्कारः॥ २८ ॥

दूत्येति।—इय दमयन्ती, प्राक् स्वयंवरात् पूर्वं, दूत्ये इन्द्रस्य दूतकर्मणि, सङ्गतिगतं समागमं प्राप्तं, प्रियं नलम्, आत्मना स्वयं, गिरः नवमसर्गोक्तवाक्यानि, हृदयनिहितसप्रेम-भाषणानीति यावत्, अशिश्रवत् श्रावयति स्म, [शृणोतेर्णौ चङ्युपधाया ह्रस्वे सन्वद्भावः, "स्रवतिशृणोति" इत्यादिना विकल्पादभ्यासस्येत्वम्] इति यत्, तं पूर्वकृतं, विनयव्ययम्

यत् तया सदसि नैषधः स्वय प्राक् वृतः सपदि वीतलज्जया।
तन्निजं मनसिकृत्य चापलं सा शशाक न विलोकितुं नलम् ॥३०॥
आसने मणिमरीचिमांसले या दिशं स परिरभ्य तस्थिवान्।
तामसूयितवतीव मानिनी न व्यलोकयदियं मनागपि ॥ ३१ ॥
ह्रीसरिन्निजनिमज्जनोचितं मौलिदूरनमनं दधानया।

अविनयं, प्रगल्भतामिति यावत्, विचिन्त्य अनुस्मृत्य, ह्रिया लज्जया, सा भैमी, कीदृश किं, करवाणि विदधानि, इति न वेद स्म न बुबुध, शालीनताऽभावस्मरणात् लज्जया इतिकर्त्तव्यताविमूढा अभवदित्यर्थः ॥ २८ ॥

यदिति।—किञ्च, तया भैम्या, प्राक् पूर्वं, स्वयंवरकाले इत्यर्थः, सदसि स्वयंवरसभायां, सपदि सहसा, वीतलज्जया विगतत्रपया सत्या, नैषधः नलः, स्वयम् आत्मना, नलकर्त्तृकयाच्ञाऽभावेऽपि इति भावः, वृतः पतित्वेन स्वीकृतः, इति यत् तत् स्वयंवरणरूपं, निजम् आत्मीयं, चापलं धाष्ट्यं, मनसिकृत्य हृदि निधाय, ["अनत्याधान उरसिमनसी" इति समासे क्त्वो ल्यबादेशः] सा भैमी, नलं नैषधं, विलोकितुं द्रष्टुमपि, न शशाक न चक्षमे ॥ ३० ॥

आसन इति।—सः नलः, मणिमरीचिभिः रत्नकिरणैः, मांसले सान्द्रे, समृद्धामिति इत्यर्थः, आसने मणिपीठे, यां दिशं ककुभं, परिरभ्य आश्रित्य इत्यर्थः, तस्थिवान् उपविवेश, यद्दिगाभिमुख्येनावस्थित इत्यर्थः, मानिनी अभिमानवती, इयं दमयन्ती, तां प्रियपरिरब्धां दिशम्, असूयितवतीव दिशः स्त्रीत्वेन सापत्न्यात् ईर्ष्यितवतीव इत्युत्प्रेक्षा, मनागपि ईषदपि, न व्यलोकयत् न अपश्यत्, नलन्तु किमु वक्तव्यमिति भावः ॥३१॥

ह्रीति।—ह्रीसरिति लज्जानद्यां,निजस्य आत्मनः, निमज्जनं

द्वारि चित्रयुवतिश्रिया तया भर्त्तृहूतिशतमश्रुतीकृतम् ॥ ३२ ॥
वेश्म पत्युरविशन्न साध्वसात् वेशितापि शयनं बभाज न ।
भाजितापि सविधं न साऽस्वपत् स्वापितापि न च सम्मुखा-
ऽभवत् ॥ ३३ ॥
आत्मनाऽपि हरदारसुन्दरी यत् किमप्यभिललाष चेष्टितुम् ।

निमग्नीभवनं, तस्य उचितं योग्यं, लज्जाप्रयुक्तत्वात् मौलि-नमनस्येति भावः, मौलेः मूर्द्धः, दूरम् अत्यर्थं, नमनं नतिं, दधानया धारयन्त्या, अत एव द्वारि द्वारदेशे, चित्रयुवतेः आलेख्यलिखितायाः तरुण्याः, श्रीरिव श्रीः कान्तिः यस्याः तथाभूतया, तद्वन्निश्चलया इत्यर्थः, तया भैम्या, भर्त्तुः नलस्य, हूतिशतं पुनः पुनराह्वानं, ("हूतिराकारणाह्वानम्" इत्यमरः) अश्रुतीकृतं न श्रवणविषयीकृतं, श्रुतम् अपि लज्जया प्रत्युत्तरा-प्रदानात् अगमनाच्च अश्रुतमिव कृतमित्यर्थः, ह्रिया प्रियं न किञ्चित् प्रत्युवाच इति निष्कर्षः [अभूततद्भावे च्विः] ॥ ३२ ॥

वेश्मेति ।—सा भैमी, साध्वसात् भयात्, पत्युः भर्त्तुः, वेश्म गृहं, न अविशत् न प्रविष्टवती, वेशिताऽपि सखीभिः कथञ्चित् गृहान्तः प्रापिताऽपि, शयनं तल्पं, न बभाज न सिषेवे, शय्यायां न आगच्छदित्यर्थः, भाजिताऽपि सखीभिरनुनयादिना शयनं प्रापिताऽपि, सविधं समीपम्, [अत्यन्तसंयोगे द्वितीया] न अस्वपत् न अशेत, ("स्वापः शयननिद्रयोः" इति मेदिनी) स्वापिताऽपि सखीभिः समीपे शायिताऽपि, सम्मुखा अभिमुखी, न अभवत् न बभूव । एतेन नवोढ़ाया मौग्ध्यात् लज्जा-विजितमन्मथत्वमुक्तम् ॥ ३३ ॥

आत्मनेति ।—हरदारा: पार्वती इव, सुन्दरी सुरूपा, सा भैमीति शेषः, आत्मना स्वयमपि, यत् किमपि चेष्टितुं यत् किञ्चन

स्वामिना यदि तदर्थमर्थिता मुद्रितस्तदनया तदुद्यमः ॥ ३४ ॥
क्षोभरात् विमुखया तया भियं सञ्चितामननुरागशङ्किनि।
स स्वचेतसि लुलाप संस्मरन् दूत्यकालकलितं तदाशयम् ॥ ३५॥
पार्श्वमागमि निजं सहालिभिस्तेन पूर्वमथ सा तयैकया।
क्वापि तामपि नियुज्य मायिना स्वात्ममात्रसचिवाऽवशेषिता ॥ ३६ ।

कटाक्षवीक्षणादि कर्त्तुम्, अभिललाष स्पृहयामास, किन्तु स्वामिना पत्या, तदर्थं तन्निमित्तम्, अर्थिता यदि प्रार्थिता चेत्, तत् तदैव, अनया भैम्या, तदुद्यमः तस्य नलस्य, उद्यमः चेष्टा, स्वकीयकटाक्षवीक्षणादिचेष्टा वा, मुद्रितः प्रतिबद्धः, निरुद्धीकृतः इत्यर्थः, स्वयं चिकीर्षितमपि लज्जावशात् न करोति इति निष्कर्षः ॥ ३४ ॥

क्षोभरादिति।—सः नलः, क्षोभरात् लज्जातिशयात्, विमुखया प्रतिकूलया, तया भैम्या, अननुरागशङ्किनि वैमुख्यदर्शनात् अनुरागाभावसन्देहिनि, स्वचेतसि निजमनसि, सञ्चितां पुञ्जीकृतां, भियं विरागसम्भावनाजनितं भयं, दूत्यकाले दूतकर्मसमये, कलितम् अवगतं, तस्याः भैम्याः, आशयं चित्तवृत्तिं, संस्मरन् सञ्चिन्तयन्, लुलाप विनाशयामास, तदनुरागस्य स्मरणेन भयं नुनोद इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

पार्श्वमिति।—मायिना कपटपटुना, चतुरेणेत्यर्थः, तेन नलेन, सा भैमी, पूर्वम् आदौ, आलिभिः वह्वीभिः सखीभिः सह, निजं पार्श्वं स्वसमीपम्, आगमि आगमिता, आनीतेत्यर्थः, [गमेर्ण्यन्तात् कर्मणि लुङ्, मित्त्वात् ह्रस्वत्वम्] अथ अन्यासां सखीनां कार्य्यव्यपदेशेन प्रस्थापनानन्तरम्, एकया एकमात्रया, तया आल्या सह, अवशेषिता अवशिष्टीकृता, अथ ताम् एकामपि आलिं, क्वापि ताम्बूलानयनादिरूपे कस्मिन्नपि

सन्निधावपि निजे निवेशितामालिभिः कुसुमशस्त्रशास्त्रवित्।
आनयत् व्यवधिमानिव प्रियामङ्कपालिवलयेन सन्निधिम् ॥३७॥
प्रागचुम्बदलिके ह्रिया नतां तां क्रमाद्दरनतां कपोलयोः।
तेन विश्वसितमानसां झटित्यानने स परिचुम्ब्य सिष्मिये ॥३८॥

कर्माणि, नियुज्य सम्प्रेष्य, स्वात्ममात्रं केवलं स्वयमेव, सचिवः सहायः, सहचर इत्यर्थः यस्याः सा तादृशी, चक्रे इति शेषः, विविक्तमकरोदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

सन्निधाविति।—कुसुमशस्त्रशास्त्रवित् कामतन्त्रपारगः नलः, आलिभिः सहचरीभिः, निजे सन्निधौ स्वसमीपे, निवेशिता स्थापितामपि, प्रिया दमयन्तीं, व्यवधिमान् इव असन्निहितः इव, अङ्कपालिः पृष्ठदेशस्पर्शपूर्वकालिङ्गनविशेषः, तद्रूपेण वलयेन वलयाकारवेष्टनेन, सन्निधिं स्वसमीपम, आनयत् आनीतवान्। "आदौ रतं वाह्यमेव प्रयोज्य तत्रापि चालिङ्गनमेव पूर्वम्" "तथा सामीप्यगा भीरु नवोढ़ां सन्निधापयेत्। विश्वासच्छद्मना गाढ़ालिङ्गनात् त्याजयेत् भयम् ॥" इति कामशास्त्रादिति भावः ॥ ३७ ॥

प्रागिति।—स नलः, ह्रिया लज्जया, नतां नम्रमुखीं, तां भैमीं, प्राक् पूर्वम्, अलिके ललाटपट्टके, ("ललाटमलिकं गोधिः"इत्यमरः) अचुम्बत् चुम्बितवान्, अथ क्रमात् क्रमशः, दरनताम् ईषदवनतां, पूर्वापेक्षया किञ्चिदुन्नमितमुखीमित्यर्थः, कपोलयोः गण्डयोः, तामचुम्बदिति पूर्वेणान्वयः; तेन पूर्वोक्तरूपमृदुव्यवहारेणेत्यर्थः, विश्वसितमानसां विस्रब्धचित्तां, तामिति शेषः, झटिति द्राक्, आनने मुखे, परिचुम्ब्य चुम्बयित्वा, सिष्मिये स्मितवान्, अधरचुम्बनहर्षात् ईषत् जहासेत्यर्थः, अनुप्रवेशलाभात् इति भावः ॥ ३८ ॥

लज्जया प्रथममेत्य हुङ्कृतः साध्वसेन बलिनाऽथ तर्जितः।
किञ्चिदुच्छ्वसित एव तद्धृदि न्यग्बभूव पुनरर्भकः स्मरः॥ ३९॥
वल्लभस्य भुजयोः स्मरोत्सवे दित्सतोः प्रसभमङ्कपालिकाम्।
एककश्चिरमरोधि बालया तल्पयन्त्रणनिरन्तरालया॥ ४०॥

लज्जयेति।—अर्भकः शिशुः, अप्रगल्भावस्थत्वात् तथा रूपणम्; स्मरः कामः, तस्याः दमयन्त्याः, हृदि चेतसि, किञ्चित् ईषत्, उच्छ्वसितः स्फुरित एव, पूर्वोक्तचुम्बनाद्युपलालनेन किञ्चिदुल्लसितः सन् एवेत्यर्थः, प्रथमम् आदौ, लज्जया ह्रिया, एत्य आगत्य, हुङ्कृतः हुङ्कारेण वारितः, अथ तदनन्तरं, तथाऽप्युल्लसने बलिना ततोऽपि प्रबलेन, साध्वसेन त्रासेन, तर्जितः भर्त्सितः सन्, पुनः भूयः, न्यग्बभूव सञ्चुकोच, प्रशशामेत्यर्थः॥ ३९॥

वल्लभस्येति।—स्मरोत्सवे सुरतारम्भे, प्रसभं बलात्, अङ्कपालिकाम् आलिङ्गनं, ("सम्परीरम्भ आश्लेषः परिष्वङ्गः प्रगूहनम्। आलिङ्गनमपि क्रोडीकरणञ्चाङ्कपाल्यपि॥" इति यादवः) दित्सतोः दातुमिच्छतोः, आलिङ्गनप्रवृत्तयोरित्यर्थः, [ददातेः सनन्ताल्लटः शत्रादेशः, "सनि मीमा—" इत्यादिना इत्वेऽभ्यासलोपः] वल्लभस्य प्रियस्य, भुजयोः बाह्वोः, एककः एको भुजः, [असहाये कन्-प्रत्ययः] तल्पयन्त्रणे शय्यानिरोधने, शय्याऽऽश्लेषणे इत्यर्थः, निरन्तरालया अव्यवधानया, दृढरूपेण निरन्तराश्लिष्टतल्पया इत्यर्थः, बालया तरुण्या भैम्या, चिरं दीर्घकालम्, अरोधि निरुद्धः, तल्पमाश्लिष्य प्रियस्य एकं करमरुणत् इत्यर्थः, भैम्याः पृष्ठदेशशय्ययामध्ये अन्तरालाभावात् नलः एकं हस्तं तत्र प्रवेश्य दमयन्तीमालिङ्गितुं न समर्थः इति भावः॥ ४०॥

हारसाधिमविलोकने मृषा कौतुकं किमपि नाटयन्नयम् ।
कण्ठमूलमदसीयमस्पृशत् पाणिनोपकुचधाविना धवः ॥४१॥
यत् त्वयाऽस्मि सदसि स्रजाऽञ्चितस्तन्मयाऽपि भवदर्हणाऽर्हति ।
इत्युदीर्य निजहारमर्पयन्नस्पृशत् स तदुरोजकोरकौ ॥ ४२ ॥
नीविसीम्नि निहितं स निद्रया सुभ्रुवो निशि निषिद्धसंविदः ।

हारेति ।—धवः पतिः, अयं नलः, हारस्य मुक्तावल्याः, साधिम्नः अतिशयेन साधुतायाः, रमणीयताया इत्यर्थः, विलोकने दर्शने, परीक्षार्थमित्यर्थः, किमपि अनिर्दिष्टमित्यर्थः, मृषा मिथ्या, कौतुकं कुतूहलं, नाटयन् प्रदर्शयन्नित्यर्थः, वस्तुतस्तु पीडनाभिप्रायेणैवेति भावः, उपकुचं कुचसमीपे, धावति द्रुतं गच्छतीति तद्धाविना स्तनसमीपगामिना, पाणिना करेण, अमुष्याः इदम् अदसीयं दमयन्तीसम्बन्धि, ["त्यदादीनि च" इति वृद्धसंज्ञायां "वृद्धाच्छः" इति छ-प्रत्ययः] कण्ठमूलं गलाधोभागम्, उरःस्थलमित्यर्थः, अस्पृशत् स्पृष्टवान् ॥ ४१ ॥

यदिति ।—हे प्रिये ! यत् यस्मात्, त्वया भवत्या, सदसि स्वयंवरसभायां, स्रजा वरणमालया, अञ्चितः पूजितः, ["अञ्चेः पूजायाम्" इतीडागमः, "नाञ्चेः पूजायाम्" इत्यनुनासिकलोपप्रतिषेधः] अस्मि भवामि, अहमिति शेषः, तत् तस्मात्, मयाऽपि भवत्याः तव, अर्हणा पूजा, ["सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः"] अर्हति युज्यते, इति एवम्, उदीर्य उक्त्वा, निजं स्वकं, हारं कण्ठभूषाम्, अर्पयन् ददन्, गलदेशे सन्निधापयन्नित्यर्थः, सः नलः, तस्याः दमयन्त्याः, उरोजकोरकौ कुचकुड्मलौ, अस्पृशत् स्पृष्टवान् ॥ ४२ ॥

नीवीति ।—सः नलः, निशि रात्रौ, निद्रया स्वापेन, निषिद्धसंविदः निवृत्तसंज्ञायाः, सुभ्रुवः सुन्दरभ्रूशालिन्याः

कम्पितं शयमपासयन्निजं दोलनैर्जनितबोधयाऽनया ॥ ४३ ॥
स प्रियोरुयुगकञ्चुकांशुके न्यस्य दृष्टिमथ निर्ष्मिये नृपः ।
आववार तदथाम्बराञ्चलैः सा निरावृतिरिव त्रपावृता ॥ ४४ ॥
बुद्धिमान् व्यधित तां क्रमादयं किञ्चिदित्थमपनीतसाध्वसाम् ।
किञ्च तन्मनसि चित्तजन्मना ह्रीरनामि धनुषा समं मनाक् ॥४५॥

प्रियायाः, नीविसीम्नि कटीवस्त्रग्रन्थिसमीपे, निहितं स्थापितम्, उन्मोचनाय इति भावः, अत एव कम्पितं भयात् सकम्पं, निजं स्वीयं, शयं पाणिं, दोलनैः पाणिकम्पनैः, कम्पनाद्धेतोः दमयन्त्याः गात्रे सहसा संलग्नत्वात् इति भावः, जनितबोधया प्रबुद्धया, अनया भैम्या, [प्रयोज्यया] अपासयत् अपासारयत् ॥ ४३ ॥

स इति ।—सः नृपः नलः, प्रियायाः दमयन्त्याः, ऊरुयुगस्य सक्थिद्वयस्य, कञ्चुकं चोलकं, आवरकं इत्यर्थः, अंशुकं सूक्ष्मवस्त्रे, दृष्टिं नेत्रं, न्यस्य निक्षिप्य, निर्ष्मिये स्मितवान्, सूक्ष्मवस्त्राभ्यन्तरात् ऊरुयुगसौन्दर्यं दृष्ट्वा आनन्दोदयादिति भावः ; अथ दर्शनानन्तरं, सा दमयन्ती, निरावृतिरिव आवरणरहितेव, साक्षाद्दृष्टोरुयुगा इवेत्यर्थः, अत एव त्रपावृता लज्जामग्ना सती, तदूरुयुगम्, अम्बराञ्चलैः वस्त्रप्रान्तैः, आववार आच्छादयामास, आवृतमपि अनावृतमितीव आवृणोदिति त्रपातिशयोक्तिः ॥४४॥

अथ ग्रन्थेर्मौग्ध्यत्यागात् मध्यमावस्थां प्रापितत्याह, बुद्धिमानिति ।—बुद्धिमान् उपायज्ञः, अयं नलः, तां प्रियां, क्रमात् क्रमशः, इत्थम् उक्तरीत्या, किञ्चित् ईषत्, अपनीतसाध्वसाम् अपसारितभयां, व्यधित विहितवान् । किञ्च, चित्तजन्मना कामेनापि, तस्याः भैम्याः, मनसि चेतसि, ह्रीः लज्जा, धनुषा समं चापेन सह, मनाक् ईषत्, अनामि नामिता, एकत्र

सिष्मिये न हसति तेन न स्म सा प्रीणिताऽपि परिहासभाषणैः।
कौ हि दर्शयति ते परेण काऽनर्घ्यदन्तकुरुविन्दमालिके ॥४६॥
वीक्ष्य भीमतनयास्तनद्वयं मग्नहारमणिमुद्रयाऽङ्कितम्।
सोढकान्तपरिरम्भगाढ़ता सा त्रमानि सुमुखी सखीजनैः ॥४७॥

—अल्पोकृता. अन्यत्र—न्युब्जीकृतेत्यर्थः, ["ज्वलह्वल—" इति वार्त्तिकात् मित्त्वाभावपक्षे वृद्धिः] शनैर्लज्जानमनेन कामः स्वयमुत्थितः इति भावः। अत्र हि क्रोनमन-धनुर्नमनयोः कार्य्यकारणयोः पौर्वापर्य्यविपर्य्ययेण सहोक्त्यलङ्कारः ॥ ४५ ॥

सिष्मिये इति।—सा भैमी, तेन नलेन, परिहासभाषणैः नर्मोक्तिभिः, प्रीणिता हर्षिताऽपि, [प्रीञो ण्यन्तात् कर्मणि क्तः, "धूञ्प्रीञोर्नुक् वक्तव्यः"] सिष्मिये स्मितवती, न तु हसति स्म न जहास, स्मितमात्रमकरोत् न तु हसितवतीति गाम्भीर्य्योक्तिः ; हसितं लक्ष्यदशनं स्मितञ्च न तथा इति उभयोर्भेदः ; हि तथाहि, का स्त्री, स्वे आत्मीये, ते अतिसुन्दरे इत्यर्थः, अनर्घ्याः अतिसुन्दरत्वात् बहुमूल्याः, दन्ताः दशना एव, कुरुविन्दाः पद्मरागाः, ताम्बूलरञ्जितत्वादिति भावः, ("कुरुविन्दस्तु मुस्तायां पद्मरागे" इति यादवः) तेषां मालिके मालाद्वयं, दन्तपङ्क्तिद्वयमित्यर्थः, परेण अन्येन, दर्शयति ? दर्शनविषयीकरोति ? नैव दर्शयतीत्यर्थः, ["अणौ यः कर्त्ता" इति कर्त्तृसंज्ञानुवादेन कर्मत्वविधानात् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् परेण इत्यत्र दृशिर्बुद्ध्यर्थत्वात् "गतिबुद्धि—" इत्यादिना प्राप्तकर्मत्वाभावः] ॥ ४६ ॥

वीक्ष्येति।—सखीजनैः सहचरीभिः, भीमतनयास्तनद्वयं भैम्याः कुचयुगलं, मग्नानां नलोरसा दृढ़निपीडनात् अन्तःप्रविष्टानां, हारमणीनां कण्ठभूषणस्थितरत्नानां, मुद्रया चिह्नेन,

याचते स्म परिधापिकाः सखीः सा स्वनीविनिविडक्रियां यथा ।
अन्वमिन्वत तथा विहस्य ता वृत्तमत्र पतिपाणिचापलम् ॥४८॥
कुर्वती निचुलितं ह्रिया कियत् सौहृदात् विवृतसौरभं कियत् ।
कुड्मलोन्मिषितसूनसेविनीं पद्मिनीं जयति सा स्म पद्मिनी ॥४९॥

अङ्कितं चिह्नितं, वीक्ष्य दृष्ट्वा, सुमुखी सुवदना, सा भैमी, सोढा चान्ता, सोढुं समर्था इत्यर्थः, कान्तस्य प्रियस्य, यः परिरम्भः आलिङ्गनं, तस्य गाढता दार्ढ्यं यया सा तादृशी, इति असमानि अबोधि, गाढपरिरम्भं विना स्तनयोस्तादृशचिह्नासम्भवः इत्यनुमितमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

याचते इति ।—सा दमयन्ती, परिधापिकाः वस्त्रपरिधापनकारिकाः, सखीः सहचरीः, यथा यादृशभावेन, स्वस्याः आत्मनः, नीवेः वस्त्रग्रन्थेः, निविडक्रियां दृढतासम्पादनं, याचते स्म प्रार्थयामास, तथा तेनैव कृत्वेत्यर्थः, ताः सख्यः, विहस्य मध्यमस्मितं कृत्वा, अत्र नीविदेशे, पत्युः भर्त्तुः, पाणिचापलं करचाञ्चल्यं, नीविग्रन्थेराकर्षणमित्यर्थः, वृत्तं भूतम्, अन्वमिन्वत इत्यनुमितवत्यः, अन्यथा एतत्प्रार्थनाऽनुपपत्तेरिति भावः । [मिनोतेर्लङि तङ्] ॥ ४८ ॥

कुर्वतीति ।—पद्मिनी पद्मिनीस्त्रीजातीया, सा भैमी, कियत् किञ्चित् रतिवृत्तं, ह्रिया लज्जया, निचुलितं सखीसमीपेऽपि निगूहितं, कियत् किञ्चिच्च, सुहृदो भावः सौहृदं तस्मात् सौहृदात् सौहार्दात्, प्रणयाधिक्यादित्यर्थः, [युवादित्वादण्-प्रत्ययः । हृदयस्य "हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु" इति हृद्भावे बाहुलकान्नोभयपदवृद्धिः] विवृतं प्रकटितं, सौरभं मनोज्ञत्वं सौगन्ध्यञ्च यस्य तत् तादृशं, कुर्वती विदधती सती, कुड्मलानि मुकुलानि, उन्मिषितसूनानि प्रस्फुटितकुसुमानि

नाविलोक्य नलमासितुं स्मरो ह्रीर्न वीक्षितुमदान्मृगीदृशः।
तद्दृशः पतिदिशाऽचलन्नथ व्रीडिताः समकुचन्मुहुः पथः॥५०॥
नानया पतिरनायि नेत्रयोर्लक्ष्यतामपि परोक्षतामपि।
वीक्ष्यते स खलु यद्विलोकने तत्र तत्र नयने ददानया॥५१॥

च, सेवते भजते इति तादृशीं, पद्मिनीं कमलिनीं, जयति स्म विजितवती, कियत्कलिकाढ्या कियद्विकसितकमलाढ्या च कमलिनीव सा बभौ इत्यर्थः, रहस्यगोपने कलिकातुल्यं रहस्यप्रकटने च विकाशितपद्मतुल्यमिति भावः॥ ४९ ॥

नेति।—स्मरः कामः, मृगीदृशः हरिणलोचनायाः भैम्याः सम्बन्धे, नलं नैषधम्, अविलोक्य अदृष्ट्वा, आसितुं स्थातुं, न अदात् न दत्तवान्, ह्रीः लज्जा पुनः, वीक्षितुं द्रष्टुं, न अदात्, अत एव तस्याः दमयन्त्याः, दृशः दृष्टयः, पतिदिशा स्वामिनं प्रतीत्यर्थः, मुहुः पुनः पुनः, अचलन् अगच्छन्, अथ अनन्तरमेव, व्रीडिताः लज्जिताः सत्यः, पथः तन्मार्गात्, समकुचन् सङ्कुचिताः अभवन्, अतीव कौतुकमिदमित्याशयः॥ ५० ॥

नेति।—अनया भैम्या, पतिः नलः, नेत्रयोः नयनयोः, लक्ष्यता विषयतामपि, न अनायि न नीतः, लज्जावशादिति भावः, तथा परोक्षताम् अविषयतामपि, न अनायि इति पूर्वेणान्वयः; अनुरागवशादिति भावः, ननु लक्ष्यताऽलक्ष्यतयो-रेकतराकरणे प्रकारान्तराभावात् कथमिषोक्तिः सङ्गच्छते? इत्याह, यत् यस्मात्, विलोकने दर्शने निमित्ते, दर्शनार्थ-मित्यर्थः, तत्र तत्र तेषु तेषु विषयेषु, आदर्शादौ इति भावः, नयने ददानया दत्तदृष्ट्या तया, स नलः, आदर्शादौ प्रति-बिम्बित इति भावः, वीक्ष्यते स्म अवलोक्यते स्म खलु, अवज-नीयतया वाञ्छितः एव प्राय इति भावः॥ ५१ ॥

वासरे विरहनिःसहा निशां कान्तयोगसमयं समैहत ।
सा ह्रिया निशि पुनर्दिनोदयं वाञ्छति स्म पतिकेलिलज्जिता
॥ ५२ ॥
तत् करोमि परमभ्युपैषि यत् मा ह्रियं व्रज भियं परित्यज ।
आलिवर्ग इव तेऽहमित्यमूं शश्वदाश्वसनमूचिवान् नलः ॥ ५३ ॥
येन तन्मदनवह्निना स्थितं ह्रीमहौषधिनिरुद्धशक्तिना ।
विद्धिमह्निरुद्धतेजि तैः पुनः स प्रियप्रियवचोऽभिमन्त्रणैः ॥५४॥

वासरे इति।—सा भैमी, वासरे दिवसे, विरहस्य विच्छेदस्य, निःसहा सहनासमर्था सती, [पचाद्यच्] कान्तयोगसमयं प्रियसमागमकालं, निशां रात्रिं, समैहत ऐच्छत्, निशि पुनः रात्रौ तु, पत्युः भर्त्तुः, केलिषु अनङ्गक्रीडासु, लज्जिता प्राप्तलज्जा सती, ह्रिया सहजलज्जया, दिनोदयं दिवसप्रादुर्भावं, वाञ्छति स्म अभिललाष ; विचित्रा हि नवोढानां चित्तवृत्तिरिति भावः ॥५२॥

तदिति।—हे प्रिये ! यत् चुम्बनादिषु यत् किञ्चिन्मात्रम्, अभ्युपैषि स्वीकरोषि, अनुमोदसे इत्यर्थः, त्वमिति शेषः, परं केवलं, तत् तन्मात्रमेव, करोमि सम्पादयामि, अहमिति शेषः, न पुनस्तवानभिप्रेतं किञ्चिदपि करोमीति भावः, अत एव ह्रियं लज्जा, मा न, व्रज गच्छ, भियं त्रासञ्च, परित्यज दूरीकुरु, अहं ते तव, आलिवर्गः सखीजनः इव, विश्रम्भभाजनमिति भावः, नलः नैषधः, अमूं प्रियाम्, इति एवं, शश्वत् मुहुर्मुहुः, ("मुहुः पुनः पुनः शश्वत्" इत्यमरः) आश्वसनं सान्त्वनावचनम्, ऊचिवान् उवाच ॥ ५३ ॥

येनेति।—येन तन्मदनवह्निना तस्याः दमयन्त्याः, कामाग्निना, ह्रीः लज्जा एव, महौषधिः अव्यर्थभेषजं, तया निरुद्धशक्तिना प्रतिबद्धवीर्य्येण सता, स्थितं तस्थे, [भावे क्तः]

यद्विधूय दयितार्पितं करं दोर्द्वयेन पिदधे कुचौ दृढम्।
पार्श्वगं प्रियमपास्य सा ह्रिया तं हृदि स्थितमिवालिलिङ्ग तत्
॥ ५५ ॥

अन्यदस्मि भवतीं न याचिता वारमेकमधरं धयामि ते।
इत्युपांशु काकुवाक् सोपमर्दहठवृत्तिरेव तम् ॥ ५६ ॥

सः मदनवह्निः, सिद्धिमद्भिः साफल्यजनकशक्तियुक्तैः, तैः पूर्वोक्तैः, प्रियस्य पत्युः, प्रियवचोभिः एव सप्रेमभाषणैरेव, अभिमन्त्रणैः मन्त्रप्रयोगैः, पुनः भूयः, उदतेजि उत्तेजितः, [तिज निशाने इति धातोर्ण्यन्तात् कर्मणि लुङ्] औषधप्रतिबद्धोऽग्निः प्रतिमन्त्रेण पुनरुद्दीपितो भवतीति लोके दृश्यते। रूपकालङ्कारः ॥ ५४ ॥

यदिति।—सा भैमी, दयितेन प्रियेण, अर्पितम् उरसि स्थापितं, करं पाणिं, विधूय अपसार्य्य, दोर्द्वयेन निजभुजयुगेन, कुचौ स्तनौ, दृढम् अशिथिलं यथा तथा, यत् पिदधे आच्छादयामास, तत् तेन कुचापिधानेन इत्यर्थः, एवमवगम्यते यदिति शेषः, ह्रिया लज्जया, पार्श्वगं बहिःसमीपस्थं, प्रियं नलम्, अपास्य निरस्य, हृदि हृदयमध्ये, स्थितं वर्त्तमानं, तं प्रियम्, आलिलिङ्ग इव आलिङ्गितवतीव, इत्युत्प्रेक्षा। अन्तरालस्थितस्य आलिङ्गने अन्यैर्दर्शनसम्भावनाविरहात् लज्जाऽभावेन हृदयाभ्यन्तरस्थ नल दृढरूपेण आलिङ्गितवतीवेति भावः ॥ ५५ ॥

अन्यदिति।—हे प्रिये! भवतीं त्वाम्, अन्यत् अपरं किमपि, याचिता प्रार्थयिता, [तृन्. दुहादित्वात् द्विकर्मता] न अस्मि न भवामि, किन्तु वारमेकम् एकवारमात्रं, ते तव, अधरं दन्तच्छदं, धयामि पास्यामि, [धेट पाने इत्यस्य भविष्यत्सामीप्ये लट्] इति इत्थम्, उपांशु रहसि, काकुः अनुनयेन विकृतस्वरा, वाक् वचनं यस्य तादृशः, नलः इति शेषः, उपमर्दं

चुम्बनादिषु बभूव नाम किम् ? तद्‌वृथा भयमिहापि मा कृथाः ।
आलपन्निति तदीयमादिमं स व्यधत्त रसनावलिव्ययम् ॥ ५७ ॥
अस्तिवाम्यभरमस्तिकौतुकं माऽस्तिघर्मजलमस्तिवेपथु ।
अस्तिभीति रतमस्तिवाञ्छितं प्रापदस्तिसुखमस्तिपीडनम् ॥ ५८ ॥

कुचपीडने, हठेन अनुमतिमनपेक्ष्येव बलात्कारेण, वृत्तिः प्रवृत्तिः, तया सह इति सः तादृशः सन् एव, तम् अधरम्, अभिस्वदत् स्वादितवान्, चुचुम्बेत्यर्थः, [स्वदर्णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः] ॥ ५६ ॥

चुम्बनेति ।—हे प्रिये ! चुम्बनादिषु अधरपानादिषु कृतेषु, किं नाम तव किमनिष्टमित्यर्थः, नाम इति प्रश्ने, बभूव ? सञ्जातम् ? न किञ्चिदपीत्यर्थ, तत् तस्मात्, इह करिष्यमाणे अस्मिन् सुरतेऽपि, वृथा मिथ्या भयं शङ्कां मा कृथाः न कुरु, इति एवम्, आलपन् उदीरयन्नेव, स नलः, तदीयं तस्याः प्रियायाः इदं दमयन्तीसम्बन्धिनम्, आदिमम् आद्यम्, ["अग्रादि-पश्चाड्डिमच्" इति वार्त्तिकवचनात् डिमच्-प्रत्ययः] रसना-वलिव्ययं काञ्चीदाममोचनं, व्यधत्त चकार, रन्तुमिति भावः ॥ ५७ ॥

अस्तीति ।—सा भैमी, अस्ति विद्यमानः, वाम्यस्य सर्वेष्वेव व्यापारेषु प्रतिकूलतायाः, भरः आतिशय्यं यस्मिन् तत् तादृशम्, ["अस्ति" इति विभक्तिप्रतिरूपकं विद्यमानार्थक-मव्ययम्, अस्तिचोराचोरादयश्च" इति वचनात् बहुव्रीहिः । एव-मुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्] अस्ति विद्यमानं, कौतुकम् औत्सुक्यं यस्मिन् तत् तादृशम्, अस्ति घर्मजलं स्वेदवारि, श्रमजनित-मिति भावः, यस्मिन् तत् तादृशम्, अस्ति वेपथुः कम्पः, शब्दोऽयं सात्त्विकमात्रोपलक्षणं, यस्मिन् तत् तादृशम्, अस्ति भीतिः

ह्रीस्तवेयमुचितैव यद्भवस्तावके मनसि मत्समागमः।
तत्तु निस्त्रपमजस्रसङ्गमात् व्रीड़मावहति मामकं मनः॥ ५९॥
इत्युपालभत सम्भुजिक्रियारम्भविघ्नघनलज्जितैर्जिताम्।
तां तथा स चतुरो न सा यथा व्रमुमैव तमनु त्रपामयात्॥६०॥
प्रातरात्मशयनाद्दिनिर्य्यतीं सन्निरुध्य यदसाध्यमन्यदा।
तन्मुखार्पणमुखं सुखं भुवो जम्भजित् चितिशचीमचीकरत्॥६१॥

भयं यस्मिन् तत् तादृशम्, अस्ति वाञ्छितम् ईप्सितं यस्मिन् तत् तादृशम्, अस्ति सुखम् आनन्दानुभवो यस्मिन् तत् तादृशम्, अस्ति पीडनं नखदन्तक्षतादिव्यथा यस्मिन् तत् तादृशं, रतम् एवम्भूतं सुरतसम्भोगं, प्रापत् अलभिष्ट, नलादिति शेषः॥५८॥

ह्रीरिति।—हे प्रिये! यत् यस्मात्, तावके त्वदीये, मनसि चेतसि,मत्समागमः मम सङ्गतिः, नवः साम्प्रतिक, इति सोल्लुण्ठोक्तिः; तत् तस्मात्, तव ते, इयम् एषा, ह्रीः लज्जा, उचिता अनुरूपा एव, तु किन्तु, अजस्रसङ्गमात् एतावन्तं कालं सदैव मनसा नित्यसमागमात् हेतोः, निस्त्रपं निर्लज्ज, मामकं मदीयं, मनोऽपि व्रीड़ं लज्जाम्, आवहति प्राप्नोति, त्वया सह बहिरभिनवसमागमादिति भावः॥ ५९॥

इतीति।—सम्भुजिक्रियारम्भस्य सम्भोगव्यापारोपक्रमस्य, विघ्नैः प्रतिबन्धकीभूतैः, घनलज्जितैः प्रगाढलज्जाभिः, जिताम् अभिभूता, तां प्रियां, चतुरः परिहासनिपुणः, स नलः, तथा तादृशरूपेण, उपालभत अभ्ययुङ्क्त, यथा येन कृत्वा, सा प्रिया, तम् अनु नलं प्रति, व्रमुमैव लज्जितुमेव, [ऊदित्वात् विकल्पादिडभावः] त्रपां लज्जाम्, अयात् अगच्छत्, प्राप्नवतीत्यर्थः, पुनरपि उपालम्भजनितलज्जाभयात् त्रपां जहौ इति भावः॥६०॥

प्रातरिति।—भुवः पृथिव्याः, जम्भजित् इन्द्रः, नलः इत्यर्थः,

नायकस्य शयनादहर्मुखे निर्गता मुदमुदीक्ष्य सुभ्रुवाम्।
आत्मना निजनवस्मरोत्सवस्मारिणीयमहृणीयत स्वयम्॥ ६२॥
तां मिथोऽभिदधतीं सखीः प्रियस्यात्मनश्च स निशाविचेष्टितम्।
पार्श्वगः सुरवरात् पिधां दधत् दृश्यतां श्रुतकथो हसन् गतः॥६३॥

प्रातः प्रभातसमये, आत्मशयनात् निजशय्यायाः, विनिर्यतीं निर्गच्छन्तीं, क्षितिशचीं भूलोकेन्द्राणीं, प्रियामिति शेषः, सन्नि-बध्य प्रतिबध्य, कराभ्यामाकृष्येति यावत्, अन्यदा अन्यस्मिन् समये, गृहान्निर्गमनानन्तरमित्यर्थः, यत् यादृश सुखम्, असाध्यं कर्त्तुमशक्यं, सखीसमीपे अवस्थानादिति भावः, तत् अनुभूत-चरं, मुखार्पणसुखं मुखचुम्बनादिरूपं, दमयन्तीकर्त्तृकमिति भावः, सुखम् अचीकरत् कारयामास, दमयन्तीमवबध्य तया निजमुखचुम्बनादिकमकारयदित्यर्थः। [करोतिर्णौ चङ्युपधा-ह्रस्वादि। "हृक्रोरन्यतरस्याम्" इति विकल्पादणिकर्त्तुः कर्मत्वम्]॥ ६१॥

नायकस्येति।—अहर्मुखे ऊषसि, ["रोऽसुपि" इत्यह्नो न-कारस्य रेफादेशः] नायकस्य पत्युः, शयनात् शय्यायाः, निर्गता निसृता, इयं भैमी, सुभ्रुवां सुलोचनानां सखीनां, मुदं हर्षं, स्वसम्भोगचिह्नदर्शनजन्यमिति भावः, उदीक्ष्य आलोक्य, आत्मना मनसा, ["आत्मा पुंसि स्वभावे च प्रयत्नमनसोरपि" इति मेदिनी) निजं स्वकीयं, नवं नूतनं सद्यस्कं वा, स्मरोत्सवं सम्भोगानन्दं, स्मरति चिन्तयतीति तादृशी सती, स्वयम् एव आत्मनैव, अहृणीयत तत्प्रकाशनात् अजिह्रेत्, ["त्रपायां हृणीङिति जिह्रेति लज्जते हृणीयते" इति भट्टमल्लः। कण्ड्वादियगन्तत्वाल्लङ्, तत्र हृणीङिति ङित्करणादात्मनेपदम्]॥ ६२॥

तामिति।—पार्श्वगः समीपस्थोऽपि, सुराणाम् इन्द्रादीनां,

चक्रदारविरहेक्षणक्षणे बिभ्यती धवहसाय साऽभवत् ।
क्वापि वस्तुनि वदत्यनागतं चित्तमुद्यदनिमित्तवैकृतम् ॥ ६४ ॥
चुम्बितं न मुखमाचकर्ष यत् पत्युरन्तरमृतं ववर्ष तत् ।
सा नुनोद न भुजं यदर्पितं तेन तस्य किमभून्न तर्पितम् ? ॥६५॥

वरात् वरप्रसादात, पिधाम् अन्तर्द्धाम, ["आतश्चोपसर्गे" इत्यङ्प्रत्ययः । "वष्टि भागुरिरल्लोपम्" इत्यकारलोपः] दधत् धारयन्, सः नलः, प्रियस्य पत्युः, आत्मनश्च निजायाश्च, निशाविचेष्टितं रात्रिवृत्तं, मिथः रहसि, सखीः सहचरीः, अभिदधतीं भाषमाणां, सखीभ्यः कथयन्तीमित्यर्थः, [ब्रुवेरर्थवत्त्वात् द्विकर्मकत्वम्] तां प्रियां, श्रुतकथः आकर्णितप्रियावचनः, अत एव हसन् उच्चैर्हास्यं कुर्वन् सन्, दृश्यतां तासां नयनगोचरतां, गतः प्राप्तः ॥ ६३ ॥

अथास्याः प्रियविरहासहिष्णुतामाह, चक्रेति ।—चक्रदाराणां रात्रौ चक्रवाकवनितायाः, विरहेक्षणक्षणे वियोगदर्शनकाले, बिभ्यती स्वस्या अपि कदाचित् नलेन विरहसम्भावनया त्रस्यन्ती, सा भैमी, धवस्य प्रियस्य नलस्य,हसाय हास्याय, अभवत् अजायत, प्रियाया अकाण्डत्रासदर्शनात् प्रियो जहास इत्यर्थः, ["स्वनहसोर्वा" इति विकल्पादप्-प्रत्ययः] अथवा युक्तमेतत् भयमित्याह, क्वापीति ।—क्वापि कुत्रचित्, वस्तुनि विषये, उद्यत् उत्पद्यमानम, अनिमित्तवैकृतम् आकस्मिकविकारः यस्य तत तादृक्, चित्तं मनः कर्त्तृ, अनागतं भाविशुभाशुभादिकमेव, वदति ज्ञापयतीत्यर्थः । चक्रविरहदर्शनात् आशङ्कितनिजआगामिविरह एव भयहेतुभूत इति तात्पर्य्यम् ॥ ६४ ॥

चुम्बितमिति ।—सा भैमी, चुम्बितं नलेन चुम्बितुमारब्धं, "चुम्बितुम्" इति पाठे—चुम्बितुं नलेनाधरं पातुमुद्यते सतीत्यर्थः,

नीतयोः स्तनपिधानतां तया दातुमाप भुजयोः करं परम् ।
वीतबाहुनि ततो हृदंशुके केवलेऽप्यथ स तत्कुचद्वये ॥ ६६ ॥
याचनान्न ददतीं नखार्पणं तां विधाय कथयाऽन्यचेतसम् ।
वक्षसि न्यसितुमात्ततत्करः स्व बिभेद मुमुदे स तन्नखैः ॥ ६७ ॥

मुखं निजाननं, न आचकर्ष न अपासारयत्, इति यत् तत् चुम्ब्यमानमुखस्य अनाकर्षणमेव, पत्युः नलस्य, अन्तः अन्तः-करणे, अमृतं सुधा, ववर्ष निषिषेच, तत्तुल्यमानन्दमजनयदित्यर्थः, तथा अर्पितं स्तनोपरि न्यस्तं, भुज नलकरं, यत् न नुनोद न निरास, तेन भुजानपसारणेन, तस्य नलस्य सर्वास्थ, किं किं वस्तु, अङ्ग वा चित्तं वा इत्यर्थः, न तर्पितम् अभूत् ? न आप्यायितम् अभूत् ? अपि तु सर्वाङ्गमन्तर्पणमिवाभूदित्यर्थः ॥ ६५॥

नीतयोरिति ।—सः नलः, तया भैम्या, स्तनपिधानतां कुचावरणतां, नीतयोः प्रापितयोः, भुजयोः तद्दोर्युगयोः, परं केवलं, प्रथममिति भावः, आदौ केवलं कुचस्थभुजोपरि इति निष्कर्षः, ततः अनन्तरं, वीतबाहुनि अपसारितभुजे, शनैः शनैः नलेनैवेति भावः, हृदंशुके स्तनावरकवस्त्रे, अथ तदनन्तरं, केवलेऽपि अपसारितांशुकत्वात् उन्मुक्तेऽपि इति भावः, तत्कुचद्वये दमयन्तीस्तनयुगले, करं हस्तं, दातुम् अर्पयितुम्, आप शशाक इत्यर्थः, दमयन्त्या अपि क्रमशो मन्मथोदयेन लज्जाजन्यसङ्कोचापगमादिति भावः । अत्रैकस्य करस्य क्रमादनेकेषु भुजांशुककुचेषु वृत्तिकथनात् "क्रमेणैक-मनेकस्मिन्" इत्याद्युक्तलक्षणः पर्य्यायालङ्कारभेदः ॥ ६६ ॥

याचनादिति ।—स नलः, याचनात् मा नखेन विदारय इति प्रार्थनाकरणादपि, नखार्पणं नखेन भेदनं, न ददतीं नार्पयन्तीं, स्नेहवशात् नखक्षतमकुर्वतीमित्यर्थः, तां प्रिया,

स प्रसह्य हृदयापवारकं हर्त्तुमक्षमत सुभ्रुवो बहिः।
क्षौमयं न तु तदीयमान्तरं तद्विनेतुमभवत् प्रभुः प्रभुः॥ ६८॥
सा स्मरेण बलिनाऽप्यहापिता क्षौचमैं भृशमशोभताबला।
भाति चापि वसनं विना न तु व्रीड़धैर्य्यपरिवर्जने जनः॥ ६९॥
माऽस्थ नेति रतयाचितं न यत् मामतोऽनुमतवत्यसि स्फुटम्।

कथया विविधालापप्रसङ्गेन, ["चिन्तिपूजिकथि—"इत्यादिना अङ्प्रत्ययः] अन्यचेतसम् अन्यमानसां, प्रसङ्गान्तरव्यासक्तचित्तामित्यर्थः, विधाय कृत्वा, वक्षसि स्वोरसि, न्यसितुं स्थापयितुम्, आत्ततत्करः गृहीतभैमीपाणिः सन्, तन्नखैः प्रियाया एव नखैः, स्वम् आत्मानं, बिभेद अभिनत्, व्यदारयदित्यर्थः, मुमुदे च ननन्द च॥ ६७॥

स इति।—प्रभुः स्वामी, सः नलः, सुभ्रुवः सुलोचनायाः प्रियायाः, बहिः बाह्यं, हृदयापवारकं वक्षोदेशाच्छादकं, स्तनावरणवस्त्रमित्यर्थः, प्रसह्य बलात्, हर्त्तुम् अपसारयितुम्, अक्षमत अशक्नोत्, तु किन्तु, तदीय दमन्तीयम्, आन्तरम् अन्तर्वर्त्ति, क्षौमयं लज्जारूपं, तत् हृदयापवारकं, विनेतुम् अपसारयितुं, न प्रभुः न समर्थः, अभवत् अजायत, तस्य सहजत्वादिति भावः॥ ६८॥

सेति।—बलिना प्रबलेनापि, स्मरेण कामेन, क्षौचमैं लज्जाधैर्य्यं, अहापिता अत्याजिता, त्यर्जायतुमक्षमेत्यर्थः, [जहातेर्ण्यन्तात् पुंसि द्विकर्मकादप्रधाने कर्मणि क्तः] अबला दुर्बला, सा भैमी, भृशम् अत्यर्थम्, अशोभत अराजत, "नारीणां भूषणं लज्जा" इति नीतिशास्त्रोक्तेरिति भावः; तथा हि, जनः लोकः, वसनं वस्त्रं, विनाऽपि ऋतेऽपि, भाति शोभते, तु किन्तु, व्रीड़धैर्य्ययोः लज्जाधीरत्वयोः, परिवर्जने परित्यागे, न च नैव, भातीति अन्वयः॥ ६९॥

इत्यमुं तदभिलापनोत्सुकं धूनितेन शिरसा निरास सा ॥ ९० ॥
या शिरोविधुतिराह नेति ते सा मया न किमियं समाकलि?।
तन्निषेधसमसङ्ख्यताविधिर्व्यक्तमेव तव वक्ति वाञ्छितम् ॥ ७१ ॥

आत्थेति।—हे प्रिये! मां रतयाचितं सुरतभिक्षां, यत् यतः, न इति "न दास्यामि" इति, न आत्थ न ब्रवीषि, मम सुरतप्रार्थनायां न दास्यामि इति यत् त्वं न वदसीत्यर्थः, अतः अप्रतिषेधाद्धेतोः, स्फुटं व्यक्तम्, अनुमतवती स्वीकृतवती, असि भवसि, "अप्रतिषिद्ध परमतम् अनुमतं भवति" इति न्यायात् इति भावः; इति इत्थं, तस्याः दमयन्त्याः, तस्य अप्रतिषेधवचनस्येत्यर्थो वा, अभिलापनाय वाचनाय, उत्सुकम उद्युक्तम्, आग्रहान्वितमित्यर्थः, अमुं प्रियं, सा भैमी, धूनितेन कम्पितेन, ["धूञ्-प्रीञोर्नुगवक्तव्यः"] शिरसा मूर्द्धा, निषेधसूचकशिरश्चालनेनेत्यर्थः, निरास प्रत्याख्यातवती, अहो! अत्यन्ताभिमतार्थेऽपि निषेधशीलता स्त्रीणामिति भावः ॥ ९० ॥

येति।—हे प्रिये! ते तव, या शिरोविधुतिः निषेधसूचकमस्तकचालनं, [कर्त्री] न इति आह न दास्यामि इति निषेधं ब्रूते, सा इयं शिरोविधुतिः, मया न समाकलि किम? न सम्यक् अबोधि किम्? अपि तु गृहीतार्थैव इत्यर्थः, [कलयतेः कर्मणि लुङ्] किं त्वया समाकलि? इत्याह,तस्य शिरोविधुतिद्वयरूपस्य प्रतिपाद्यस्य, निषेधस्य असम्मतेः, समसङ्ख्यतया प्रतिपादकस्य नञोऽपि द्विसङ्ख्यतया, प्रतिपादितो विधिः विधानं, "द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयतः" इति न्यायात् सुरतानुमोदनरूप इत्यर्थः, तव वाञ्छितम् अभिलाषं, व्यक्तं स्फुटमेव, वक्ति कथयति, [वचेर्लट्] निषेधार्थमपि वारद्वयशिरोविधूननं ते सम्मतिमेव सूचयति, नञ्द्वयेन प्रकृतार्थस्य गम्यमानत्वादिति भावः ॥ ७१ ॥

नात्थ नात्थ शृणवानि तेन किं ते न वाचम् ? इति तां निगद्य सः ।
सा स्म दूत्यगतमाह तं यथा तज्जगाद मृदुभिस्तदुक्तिभिः ॥ ७२ ॥
नीविसीम्नि निविडं पुराऽकृणत् पाणिनाऽथ शिथिलेन तत्करम् ।
सा क्रमेण न न नेति वादिनी विघ्नमाचरदमुष्य केवलम् ॥ ७३ ॥

नेति ।—हे प्रिये ! न आत्थ मया सह त्वं न आलपसि, न आत्थ नैव कथयसि, तेन अनालपनेन हेतुना, ते तव, वाचं वचनं, न शृणवानि किम् ? न शृणुयां किम् ? अपि तु शृणुयामेव, इत्यमन्त्रणानिषेधः ; सः नलः, तां प्रियाम्, इति एवं, निगद्य उक्त्वा, सा भैमी, दूत्यगतं दूतरूपेण दमयन्तीसमीपमुपस्थितं, तम् आत्मानं नलं,यथा नवमसर्गोक्तेन येन प्रकारेण, आह स्म उक्तवती, तत् सर्वं, मृदुभिः नम्राभिः, तस्याः दमयन्त्या एव, उक्तिभिः कथाभि ,दमयन्तीवाक्यानुकरणैरित्यर्थः,जगाद उवाच। तदा मत्समीपे वाक्यमुच्चार्य्य इदानीमनुच्चारणे न किमपि फलम्, अतोऽवश्यमेव मया सह आलापिष्यसीति भावः ॥ ७२ ॥

नावीति ।—सा दमयन्ती, नीविसीम्नि कटीवस्त्रग्रन्थिसमीपे, तत्करं प्रियहस्तं, ग्रन्थिमोचनाय उपस्थितमिति भावः, पुरा प्रथमं, पाणिना स्वकरेण, निविड दृढ़ यथा तथा, अकृणत् रुद्धवती, [कृणाडेः कर्त्तरि लङ्] अथ कियद्दिनानन्तरं, शिथिलेन श्लथेन, अदृढ़ेनेत्यर्थः, पाणिना अकृणदित्यन्वयः, क्रमेण क्रमशः भयभङ्गेन, तत्परमित्यर्थः, केवलं न न नेति वादिनी केवलं वाचिकनिषेधम् एव कुर्वती सती, अमुष्य प्रियकरव्यापारस्य, विघ्नं नीविमोचनप्रतिबन्धम्, आचरत् अकुर्वदित्यर्थः, क्रमशो लज्जापगमात् वाङ्मात्रेणैव केवलं विघ्नमाचरत् न तु अङ्गेनेति भावः । अत्रैकस्मिन् नीविदेशे क्रमादनेकव्यापारसम्बन्धोक्तेः पर्य्यायालङ्कारभेदः ॥ ७३ ॥

रूपवेषवसनाङ्गवासनाभूषणादिषु पृथग्विदग्धताम् ।
साऽन्यदिव्ययुवतिभ्रमक्षमा नित्यमेत्य तमगान्नवा नवा ॥ ७४ ॥
इङ्गितेन निजरागसागरं संविभाव्य चटुभिर्गुणज्ञताम् ।
भक्ततां च परिचर्य्ययाऽनिशं साऽधिकाधिकवशं व्यधत्त तम् ॥७५॥
स्वाङ्गमर्पयितुमेत्य वामतां रोषितं प्रियमथानुनीय सा ।

रूपेति ।—रूपं सौन्दर्य्यं, वेषः विविधप्रकारनेपथ्यं, वसनं वस्त्रम्, अङ्गवासना धूपादिना शरीरसंस्कारः, भूषणं कङ्कणादि, तानि आदिः येषां तेषु विविधप्रकारप्रसाधनादिषु विषयेषु, नित्यं प्रत्यहमेव, पृथक् भिन्नाभिन्नरूपां, विदग्धतां कुशलताम्, एत्य प्राप्य, प्रत्यहमेव नवनववेशरचनां कुर्वतीत्यर्थः, अत एव नवा नवा नूतना नूतना सती, [आभीक्ष्ण्ये द्विर्भावः] सा भैमी, अन्या अपरा काचित्, दिव्या स्वर्गीया,युवतिः तरुणी,उर्वश्यादिरित्यर्थः, इति भ्रमे भ्रान्तिजनने, क्षमा समर्था सती, तं नलम्, अगात् अगच्छत्, समतोषयदित्यर्थः [इणो गा लुङि] ॥ ७४ ॥

इङ्गितेनेति ।—सा भैमी, अनिशं निरन्तरम्, इङ्गितेन कटाक्षवीक्षणादिचेष्टितेन, निजं स्वकीयं, रागसागरम् अनुरागार्णवं, सागरवदसीममनुरागाधिक्यमित्यर्थः, चटुभिः प्रियवादैः, गुणज्ञतां पत्युः गुणाभिज्ञतां, तथा परिचर्य्यया सेवया, भक्ततां च तस्मिन् भक्तिमत्त्वञ्च, संविभाव्य सम्यग् ज्ञापयित्वा, तं प्रियम्, अधिकाधिकवशम् उत्तरोत्तरमधिकायत्तं, ["प्रकारे गुणवचनस्य" इति द्विरुक्तिः, कर्मधारयवद्भावात् सुपो लुक्] व्यधत्त अकरोत्, इङ्गिताद्यनुमितैः रागादिगुणैस्तस्याः सोऽत्यन्तवशंवदोऽभूत् इति निष्कर्षः ॥ ७५ ॥

स्वाङ्गमिति ।—सा दमयन्ती, स्वाङ्गं निजवराङ्गादिकम्, अर्पयितुं नलकर्त्तृकस्पर्शनाद्यर्थं प्रदातुं, वामतां प्रतिकूलताम्,

आतदीयहठसम्बुभुक्षुतं नान्वमन्यत पुनस्तमर्थिनम् ॥ ७६ ॥
आद्यसङ्गमसमादराण्यधात् वल्लभाय दधती कथञ्चन ।
अङ्गकानि घनमानवामताव्रीडलम्भितदुरापतानि सा ॥ ७७ ॥
पत्युरागिरिशमातरु क्रमात् स्वस्य चागिरिजमाक्षतं वपुः ।
तस्य चार्द्धमखिलं पतिव्रता क्रीडति स्म तपसा विधाय सा ॥ ७८॥

असम्मतिमित्यर्थः, एत्य प्राप्य, अथ तदनन्तरं, रोषितम् इच्छा-ऽपूरणात् कोपितं, प्रियं पतिम्, अनुनीय चरणधारणादिना प्रसाद्य, पुनः भूयः, अर्थिनम् अङ्गार्पणयाचिनं, तं प्रियं, तदीया प्रियसम्बन्धिनी, या हठात् बलात्, सम्बुभुक्षुता सम्भोक्तुमिच्छा, तावत् पर्य्यन्तम् आतदीयहठसम्बुभुक्षुतं, यावत् स बलपूर्वकं न सम्भोक्तुमैच्छत् तावत्पर्य्यन्तमित्यर्थः, ["आङ् मर्य्यादाऽभि-विध्योः" इत्यव्ययीभावेन नपुंसकत्त्वम्] न अन्वमन्यत न अनुमोदितवती, व्यवहारोऽयं सम्भोगपिपासावर्द्धनार्थमिति भावः ॥ ७६ ॥

आद्येति ।—सा नलप्रिया, घनैः प्रगाढ़ैः, मानवामताव्रीडैः प्रणयकोपप्रतिकूलतात्रपाभिः,लम्भिता प्रापिता,दुरापता दौर्लभ्यं येषां तादृशानि,अङ्गकानि सदयभोग्यानि सुकुमारावयवानीत्यर्थः, [ह्रस्वे अनुकम्पायां वा कन्] वल्लभाय प्रियनलाय, कथञ्चन लज्जावशात् कृच्छ्रेण, दधती धारयन्ती, ददती सतीत्यर्थः, आद्यसङ्गमेन प्रथमसम्भोगकालेन, समः तुल्यः, आदरः प्रागाग्रहः येषां तादृशानि, अधात् धृतवती, प्रथमसङ्गम-तुल्यादरं प्रापानीव स्वाङ्गानि प्रियाय अर्पितवतीति भावः ॥७७॥

पत्युरिति ।—पतिव्रता साध्वी, सा दमयन्ती, तपसा पति-सेवारूपेण तपस्याप्रभावेण, क्रमात् क्रमानुसारेण, औचित्यानु-सारेणेत्यर्थः, पत्युः नलस्य, आगिरिशं शङ्करमारभ्य, आतरु

न स्थली न जलधिर्न काननं नाद्रिभूर्न विषयो न विष्टपम्।
क्रीड़िता न सह यत्र तेन सा सा विधैव न यया यया न वा ॥७९॥
नम्रयाऽंशुकविकर्षिणि प्रिये वक्त्रवातहृतदीप्तदीपया।
भर्त्तृमौलमणिदीपितास्तया विस्मयेन ककुभो निभालिताः ॥८०॥

वृक्षपर्य्यन्तं, स्वस्य आत्मनश्च, आगिरिजं गिरिजाम् अम्बिकामारभ्य, आलतं लतापर्य्यन्तं, [सर्वत्राभिविधावव्ययीभावः] वपुः देवगन्धर्वोरगमृगविहगादिदम्पतीशरीरं, तथा तस्य वपुषः, अर्हम् अनुरूपम्, अखिलञ्च समग्रं क्रीड़ासाधनञ्चेत्यर्थः, विधाय कृत्वा, क्रीडति स्म चक्रीड़, पत्युर्गिरिशस्वरूपत्वे स्वस्य गिरिजास्वरूपत्वं तथा तदनुरूपं व्याघ्रचर्मादिरूपशय्यादिकं, तथा नलस्य वृक्षस्वरूपत्वे स्वस्य लतास्वरूपत्वञ्च सम्पाद्य सा इच्छानुरूपं रेमे, निरङ्कुशमहिमत्वात् पतिव्रतानामिति भावः ॥७८॥

नेति।—सा भैमी, तेन नलेन सह, यत्र यस्मिन् प्रदेशे, न क्रीडिता न क्रीड़ितवती, [कर्त्तरि क्तः] सा तादृशी, स्थली अकृत्रिमभूमिः, स्थलदेश इत्यर्थः, न, ["जानपद—" इत्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीष्] स जलधिः नदीसागरतड़ागादिजलाधार इत्यर्थः, न, तत् काननं वनं, न, सा अद्रिभूः पर्वतसानुः, न, स विषयः देशः, न, तत् विष्टपं जगत्, न, सर्वत्र आसीदिति शेषः, किञ्च सा तादृशी, विधैव प्रकारः एव, न, आसीदिति शेषः, यया यया विधया धेनुकादिबन्धप्रकारेण, न वा, क्रीड़िता इति शेषः, तेन सह सर्वत्रैव विजहार इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

नम्रयेति।—प्रिये नले, अंशुकविकर्षिणि परिहितवसनाकर्षणकारिणि सति, नम्रया नतया, गूढाङ्गगोपनाय अवनतपूर्वकायया इत्यर्थः, तथा वक्त्रवातेन मुखमारुतेन, फुत्कारेणेत्यर्थः, हृतः निर्वापितः, दीप्तः प्रज्वलितः, दीपः प्रदीपः यया तया-

कान्तमूर्द्ध्नि दधती पिधित्सया तन्मणेः श्रवणपूरमुत्पलम्।
रन्तुमर्चनमिवाचरत् पुरः सा स्ववल्लभतनोर्मनोभुवः॥ ८१॥

तं पिधाय मुदिताऽथ पार्श्वयोर्वीक्ष्य दीपमुभयत्र सा स्वयोः।
चित्तमाप कुतुकाद्भुतत्रपाऽऽतङ्कसङ्कटनिवेशितस्मरम्॥ ८२॥

भूतया, तया भैम्या, भर्त्तृमौलिमणिभिः पत्युर्मुकुटस्थरत्नैः, दीपिताः प्रकाशिताः, ककुभः दिशः, विस्मयेन दीपे निर्वापितेऽपि कथमालोकप्रकाश इत्याश्चर्य्येण, निभालिताः दृष्टाः॥८०॥

कान्तेति।—सा भैमी, तस्य भर्त्तृमौलिस्थितस्य, मणेः रत्नस्य, पिधित्सया पिधातुम् आवरितुम् इच्छया, कान्तस्य प्रियस्य, मूर्द्ध्नि शिरसि, श्रवणपूर निजकर्णभूषणीभूतम्, उत्पलं नीलोत्पलं, दधती स्थापयन्ती सती, रन्तुं रतिकर्म कर्त्तुं, पुरः कर्मप्रारम्भे, स्ववल्लभः निजपतिः एव, तनुः मूर्त्तिः यस्य तादृशस्य नलमूर्त्तेः, मनोभुवः कामस्य, रत्यधिदेवतस्य इति यावत्, अर्चनं पूजनम्, आचरत् इव अन्वतिष्ठदिव इत्युत्प्रेक्षा॥ ८१॥

तमिति।—सा भैमी, तं दिगुद्भासकं शिरोमणिं, पिधाय कर्णोत्पलेन आच्छाद्य, मुदिता अन्धकारसम्भावनया हृष्टा, अभूदिति शेषः, अथ अनन्तरं, स्वयोः स्वकीययोः, उभयत्र उभयोः, पार्श्वयोः दीपं प्रज्वलितप्रदीपद्वयमित्यर्थः, वीक्ष्य दृष्ट्वा, कुतुकम् अकस्माद्दीपदर्शनात् कौतुकम्, अद्भुतं निर्वापितस्यापि पुनः प्रादुर्भावादाश्चर्य्यं, त्रपा पत्या विवस्त्रीकरणात् लज्जा, आतङ्कः कोऽयमदृष्टपूर्वव्यापार इति शङ्का, तेषां सङ्कटे सम्बाधे, परस्परसङ्घर्षे इत्यर्थः, निवेशितः सस्थापितः, निरुद्ध इत्यर्थः, स्मरः कामः यस्मिन् तत् तादृक्, चित्तं मनोभावम्, आप प्राप्तवती, तथा प्रहृष्टोऽपि कामः तदा किञ्चित् सङ्कुचितः इव आसीत् इति भावः॥ ८२॥

एककस्य शमने परं पुनर्जाग्रत शमितमप्यवेक्ष्य तम्।
जातवह्निवरसंस्मृतिः शिरः सा विधूय निमिमील केवलम् ॥८३॥
पश्य भीरु! न मयाऽपि दृश्यसे यन्निमेषितवती दृशावसि।
इत्यनेन परिहस्य सा तमः संविधाय समभोजि लज्जिता ॥ ८४ ॥
चुम्बसेऽयमयमङ्कसे नखैः श्लिष्यसेऽयमयमर्प्यसे हृदि।

एककस्येति।—एककस्य तयोरेकस्य, दीपस्य प्रदीपस्य, शमने निर्वापणे कृते सति, शमितमपि पूर्वं निर्वापितमपि, परम् अपर, तं दीपं, पुनः भूयः, जाग्रतं नलमायया प्रज्वलन्तं, ["नाभ्यस्ताच्छतु" इति नुमः प्रतिषेधः] अवेक्ष्य विलोक्य, जाता उत्पन्ना, वह्नेः अग्नेः,वरस्य "या दाहपाकौपयिकी तनु." इत्यादिनोक्तवरदानस्य, संस्मृतिः सम्यक् स्मरणं यस्याः सा तादृशी, सा भैमी, शिरः मस्तकं, विधय कम्पयित्वा, स्मरणं नाटयित्वा दुर्वारत्वं निश्चित्येति भावः, केवलं निमिमील स्वयं निमीलिताक्षी जाता, स्वाभाविकलज्जावशादिति भावः ॥८३॥

पश्येति।—भीरु! हे वराङ्गने! लज्जाया वराङ्गनाभूषणत्वादिति भावः, ["भियः क्रुक्लुकनौ" इति क्रु-प्रत्ययः, ततः ऊङन्तत्वात् नदीत्वात् ह्रस्वः। "भीरुरार्त्ते त्रिलिङ्गः स्यात् वरयोषिति योषिति" इति मेदिनी] यत् यतः, दृशौ नयनद्वयं, निमिषितवती लज्जया निमीलितवती, असि भवसि, त्वमिति शेषः, मम दर्शनभयादिति भावः, तत् तत एव, मया अपि न दृश्यसे अवलोक्यसे, त्वमिति शेषः, त्वन्निमीलने सर्वस्यान्धकारावृतत्वादिति भावः, पश्य अवलोकय, इति इत्थम्, अनेन नलेन, परिहस्य उपहस्य, तमः अन्धकारं, संविधाय निर्माय, लज्जिता व्रीड़िता, सा दमयन्ती, समभोजि सम्भुक्ता, अन्यथा उभयोस्तुल्यप्रीतेरयोगादिति भावः ॥ ८४ ॥

नो पुनर्न करवाणि ते गिरं हुं त्यज त्यज तवास्मि किङ्करा ॥८५॥
इत्यलीकरतकातरा प्रियं विप्रलभ्य सुरते ह्रियं च सा।
चुम्बनादि विततार मायिनी किं विदग्धमनसामगोचरः? ॥८६॥

अथान्धकारकल्पनायाः फलं युग्मेनाह, चुम्बसि इत्यादि।—हे प्रियतम! इत्यामन्त्रणपदमूहनीयम्; अयं त्वं, चुम्बसि तव अधरः पीयते, अयं त्वं, नखैः अङ्कसि चतकरणेन चिह्नसि, अयं त्वं. श्लिष्यसि आलिङ्गसि, अयं त्व, हृदि उरसि, अर्प्यसे स्थाप्यसे इत्यर्थः, सर्वत्र मयेति शेष, ते तव, गिरं वाक्यं, चुम्बनादिप्रार्थनारूपामित्यर्थ, पुनः न करवाणि? न पालयामि? इति नो न, अवश्यमेव करवाणीत्यर्थः, हुमिति अनुनये, त्यज त्यज मा मुञ्च मुञ्च, ते तव, किङ्करा दासी, ["किंयत्तत्बहुषु कृञोऽज्विधानम्" इत्यच्-प्रत्यये टाप्] अस्मि भवामि, अतस्तवाभिलाषः सर्वथैव पूरणीया मयेति भावः॥ ८५॥

इतीति।—इति इत्थम्, अलीकं मिथ्या यथा तथा, रते रमणे, कातरा असमर्था,कपटेनैव रतकातर्य्यं नाटयन्ती न पुनस्तत्त्वत इति भाव, मायिनी वाक्छलचतुरा, सा भैमी, सुरते रमणकाले, प्रिय नलं, ह्रियञ्च लज्जाञ्च, विप्रलभ्य प्रतार्य्य, चुम्बनादि केवलमधरपानादिकमेवेत्यर्थः,विततार नलाय ददौ; मध्यानायिकाभावत्वेऽपि मुग्धात्वप्रकटनात् प्रकृतसुरताकरणेन प्रियविप्रलम्भः, किञ्च चुम्बनादिषु लज्जातिशयसम्भवेऽपि तदवलम्बनाभावात् लज्जाविप्रलम्भ इति भावः, तथा हि विदग्धानि कालोचितव्यवहारकुशलानि, मनांसि धियः येषां तादृशानां, जनानामिति शेषः, किं वैदग्धाम्, अगोचरः? अविषयः? न किमपीत्यर्थः। अत एव सा विसब्धं विहर्त्तुं शशाक इति भावः॥ ८६॥

क्षेपितोद्गमितमात्रलुप्तया दीपिकाचपलया तमोघने ।
निर्विशङ्करतजन्मतन्मुखाकूतदर्शनसुखान्यभुङ्क्त सः ॥ ८७ ॥
यद्भ्रुवौ कुटिलिते तया रते मन्मथेन तदनामि कार्मुकम् ।
यत्तु हुं हुमिति सा तदा व्यधात्तत् स्मरस्य शरमुक्तिहुङ्कृतम् ॥८८॥
ईच्छितोपदिशतीव नर्त्तितुं तत्क्षणोदितमुदं मनोभुवम् ।
कान्तदन्तपरिपीड़िताधरा पाणिधूननमियं वितन्वती ॥ ८९ ॥

क्षेति ।—सः नलः, तमः अन्धकार एव, घनः मेघः तस्मिन्, क्षेपितेन निजेच्छामात्रेणेव, उद्गमितमात्रं प्रज्वलनक्षणमेव, लुप्ता विनष्टा तया तथोक्तया, क्षणिकयेत्यर्थः, दीपिका प्रदीप एव, चपला विद्युत् तया तद्द्वारा इत्यर्थः, ("विद्युच्चञ्चला चपलाऽपि च" इति यादवः) निर्विशङ्करतात् अन्धकारजन्यनिरुद्वेगरमणात्, जन्म सम्भवः येषां तादृशानां, तस्याः भैम्याः, मुखाकूतानां वदनचेष्टितानां, दर्शनात् अवलोकनात्, यानि सुखानि हर्षाः तानि, अभुङ्क्त अन्वभूत्, स्थिरप्रकाशे तद्विस्रम्भविघातभयात् क्षणिकप्रकाशेन तन्मुखदर्शनसुखम् अनुभूतवान् इत्यर्थः ॥८७॥

अथ तन्मुखाकूतान्येवाह, यदित्यादि ।—तया भैम्या, रते सुरतकाले, यत् भ्रुवौ भ्रूद्वयं, कुटिलिते सुखातिरेकात् सङ्कोचिते, तत् एव भ्रुकुटिलीकरणमेव, मन्मथेन कामेन, कार्मुकं धनुः, अनामि नमितम्, आकर्षीत्यर्थः, तस्या भ्रूद्वयस्य कामकार्मुकवत् मनोहरत्वादिति भावः ; किञ्च, सा भैमी, तदा रमणकाले, हुं हुम् इति यत् व्यधात् सुखातिरेकात् "हुं हुं" इति यत् अव्यक्तशब्दम् अकरोत्,तत्तु तत् हुङ्कृतमेव, स्मरस्य कामस्य, शरमुक्तिहुङ्कृतं बाणमोचनस्य हुङ्कारस्वरूपम्, अभूदिति शेषः, तत् सर्वं तस्य अधिकमुद्दीपकम् अभूत् इति भावः ॥८८॥

ईच्छितेति ।—कान्तस्य प्रियस्य, दन्तैः दशनैः, परिपीड़िता-,

सा शशाक परिरम्भदायिनी गाहितुं बृहदुरः प्रियस्य न ।
चक्षमे स च न भङ्गरभ्रुवस्तुङ्गपीनकुचदूरतां गतम् ॥ ९० ॥
बाहुवल्लिपरिरम्भमण्डली या परस्परमपीडयत् तयोः ।
आस्त हेमनलिनीमृणालजः पाश एव हृदयेशयस्य सः ॥ ९१ ॥

धरा दंशनेन व्यथितरदनच्छदा, अत एव पाणिधननं तन्नि-वारणाय करकम्पनं, वितन्वती कुर्वती, इयं दमयन्ती, तत्क्षणे सुरतकाले, उदितमुदं स्वप्रभावदर्शनात् सञ्जातहर्षं, मनोभुवम् अनङ्गं, नर्त्तितुं नृत्यं कर्त्तुम्, उपदिशतीव इत्थं नृत्यं कुरु इति शिक्षयन्ती इव,स्थितेति शेषः, ["आक्रोशन्योर्नम" इति विकल्पा-नुभावः] ईक्षिता दृष्टा, प्रियेणेति शेषः। नृत्यशिक्षका हि हस्तनर्त्तनेनैव स्वशिष्यान् नर्त्तितुं शिक्षयन्तीति लौकिकाः ॥८९॥

सेति।—परिरम्भदायिनी आलिङ्गनप्रदायिनी, सा भैमी, प्रियस्य नलस्य, बृहत् विशालम्, उरः वक्षस्थल, गाहितुं प्रवेष्टुं, साकल्येनाभिव्याप्तुमित्यर्थः, न शशाक न चक्षमे, नलोरःस्थल-मपेक्ष्य स्वस्य क्षीणाङ्गत्वादिति भावः, इत्याश्रयाधिक्येनाधिका-लङ्कारभेदः। सः च नलोऽपि, भङ्गरभ्रुवः सुवङ्किमभ्रूशालिन्याः प्रियायाः, तुङ्गपीनकुचाभ्याम् उन्नतस्थूलपयोधराभ्यां, दूरतां व्यवधानं, गतं प्राप्तम, उरः गाहितुमिति पूर्वेणान्वयः, न चक्षमे न शशाक, कुचयोरोन्नत्यस्थौल्याभ्यां व्यवहितत्वादिति भावः ; इति सम्बन्धेऽप्यसम्बन्धरूपातिशयोक्तिः ॥ ९० ॥

बाह्विति।—तयोः भैमीनलयोः,या बाहुवल्लिभ्यां भुजलताभ्यां, परिरम्भेण परस्परमश्लेषेण, मण्डली वेष्टनं, भुजचतुष्टयाना मण्डलाकारता इत्यर्थः, परस्परम् अन्योऽन्यम्, अपीडयत् प्रगाढसंश्लेषेण पीडितवती, सः परिरम्भव्यापार इत्यर्थ, हृदये शेते इति हृदयेशयः कामः तस्य, ["अधिकरणे शेतेः" इत्यच्-

वल्लभेन परिरम्भपीडितौ प्रेयसीहृदि कुचाववापतुः ।
केलतीमदनयोरुपाश्रये तत्र वृत्तमिलितोपधानताम् ॥ ९२ ॥
तत् प्रियोरुयुगलं नलार्पितैः पाणिजस्य मृदुभिः पदैर्बभौ ।
उत्प्रशस्ति रतिकामयोर्जयस्तम्भयुग्ममिव शातकुम्भजम् ॥ ९३ ॥
वल्गमानि विधिनाऽपि तावकं नाभिमूरुयुगमन्तराऽङ्कनम् ।

प्रत्ययः । "शयवासवासिष्वकालात्" इत्यलुक्] हेमनलिनी-मृणालात् स्वर्णकमलिनीदण्डात्, जायते इति तज्जः अतिगौर-त्वात् मृदुत्वाच्च सुवर्णमयकमलदण्डात् जात इव प्रतीयमानः, पाशः पाशाख्यबन्धनरज्जुरिव, आस्त अभवत् इत्युत्प्रेक्षा ॥ ९१ ॥

वल्लभेनेति।—वल्लभेन प्रियेण नलेन, परिरम्भेण प्रगाढालिङ्ग-नेन, पीडितौ चिपिटीकृतौ इत्यर्थः, प्रेयस्याः दमयन्त्याः, हृदि वक्षसि, स्थितौ इति शेषः, कुचौ स्तनौ एव, केलतीमदनयोः रतिकामयोः, ("कामस्त्री केलती रतिः" इति यादवः) उपाश्रये अवष्टम्भभूते, तत्र दमयन्तीवक्षसि, वृत्ते वर्त्तुले, मिलिते परस्परसङ्गते, उपधाने उपबर्हे, ("उपधानं तूपबर्हम्" इत्य-मरः) तयोः भावः तत्ता तां शिरोनिधानताम्, अवापतुः जग्मतुः, इवेति शेषः, इत्युत्प्रेक्षा ॥ ९२ ॥

तदिति।—तत् अतिमनोज्ञं, प्रियायाः कान्तायाः, ऊरु-युगलं सक्थिद्वयं, नलेन अर्पितैः न्यस्तैः, कृतैरित्यर्थः, मृदुभिः कोमलैः, ईषन्मात्रैरित्यर्थः, पाणिजस्य नखस्य, पदैः चिह्नैः, नखव्रणैरित्यर्थः, उत् उन्नता, उत्कीर्णा इत्यर्थः, प्रशस्तिः प्रशंसा-वचनं यत्र तत् तादृशम् उत्प्रशस्ति उत्कीर्णप्रशंसावचनं, शातकुम्भजं हिरण्मयं, रतिकामयोः जयस्तम्भयुग्मम् इव जेतृत्वसूचकस्तम्भद्वयमिव, बभौ शुशुभे इत्युत्प्रेक्षा ॥ ९३ ॥

वल्गमानीति।—हे प्रिये! तावकं त्वदीयं, नाभिम् ऊरुयुगस्य

स व्यधादधिकवर्णकैरिदं काञ्चनैर्यदिति तां पुराऽऽह सः ॥९४॥
पीडनाय मृदुनी विगाह्य तौ कान्तपाणिनलिने स्पृहावती ।
तत्कुचौ कलशपीननिष्ठुरौ हारहासविहते वितेनतुः ॥ ९५ ॥
यौ कुरङ्गमदकुङ्कुमाञ्चितौ नीललोहितरुचौ वधूकुचौ ।

अन्तरा तन्मध्यवर्त्ति, ["अन्तराऽन्तरेण युक्ते" इति द्वितीया । "अन्तराशब्दो मध्यनाधेयप्रधानमाचष्टे" इति काशिका] अङ्कम् अत्यन्ताभिलषणीयत्वेन आदरणीयमङ्गं, वराङ्गमित्यर्थः, विधिना वेधसाऽपि, बहु श्रमानि अतिशयेन समाहृतम्; कुतः ? यत् यस्मात्, सः विधिः, इदम् अङ्कम्, अधिकवर्णकैः समुज्ज्वलाभैः, काञ्चनैः सुवर्णैः, व्यधात् सृष्टवानिव, इति इत्थं, सः नलः, तां प्रियां, पुरा सुरतारम्भात् पूर्वम्, आह उक्तवान्, ["पुरि लुङ् चास्मे" इति भूते लट्] ॥ ९४ ॥

पीडनायेति ।—कलशवत् घटवत्, पीनौ स्थूलौ, निष्ठुरौ कठिनौ च, तस्याः दमयन्त्याः, कुचौ स्तनौ, [कर्त्तारौ] मृदुनी कोमले, तथाऽपि तौ अतिकठिनौ दमयन्तीकुचौ, विगाह्य अवगाह्य, प्राप्य इत्यर्थः, पीड़नाय पीड़नं कर्त्तुं, स्पृहावती अभिलषितवती, व्याप्रियमाणे इत्यर्थः, कान्तस्य नलस्य, पाणिनलिने करकमले, [कर्मणी] हारः कुचविलम्बिमुक्तावली एव, हासः हास्यं शुक्लत्वादिति भावः, तेन विहते तिरस्कृते, तिरस्कारेण विताड़िते इव इत्यर्थः, वितेनतुः चक्रतुः, कोमलत्वात् दुर्बलयोः नलपाण्योः स्थूलकठिनयोः बलिनोः दमयन्तीकुचयोः पीड़नप्रवृत्तौ दुर्बलस्य प्रबलकर्त्तृकहास-ताड़नयोरवश्यभाव्यत्वादिति भावः । अशक्यार्थप्रवृत्ताः परिहासास्पदं भवन्तीति निष्कर्षः ॥ ९५ ॥

याविति ।—यौ वधूकुचौ दमयन्तीस्तनौ, कुरङ्गमदकुङ्कुमाभ्यां

स प्रियोरसि तयोः स्वयम्भुवोराचचार नखकिंशुकार्चनम् ॥८६॥
अम्बुधेः कियदनुत्थितं विधुं स्वानुबिम्बमिलितं व्यडम्बयत्।
चुम्बदम्बुजमुखीमुखं तदा नैषधस्य वदनेन्दुमण्डलम् ॥ ८७ ॥
पूगभोगबहुताकषायितैर्वामितैर्हृदयभास्करेण तौ।
चक्रतुर्निधुवनेऽधरामृतैस्तत्र साधु मधुपानविभ्रमम् ॥ ८८ ॥

कस्तूरिकाकश्मीरजाभ्याम्, अञ्चितौ पूजितौ, लेपनेन शोभितौ सन्तौ इत्यर्थः, अत एव नीला कस्तूरीलिप्तस्थाने कृष्णवर्णा च, सा लोहिता कुङ्कुमलिप्तस्थाने रक्तवर्णा च, ["वर्णो वर्णेन" इति तत्पुरुषसमासः] रुक् प्रभा ययोः तादृशौ, अन्यत्र—नीलः कण्ठे लोहितः केशेषु इति नीललोहितः महादेवः, तस्मिन् रुक् रुचिः, अनुराग इत्यर्थः ययोः तादृशौ, बभूवतुरिति शेषः, प्रियायाः भैम्याः, उरसि वक्षसि, स्वयम्भुवोः यौवनागमे स्वतः एव उत्पन्नयोः, अन्यत्र—स्वयम्भूमूर्त्त्योश्च, तयोः वधूकुचयोः, सः नलः, नखैः नखक्षतैरेव, किंशुकैः पलाशकुसुमैः, रक्तवर्णता-साम्यात् वक्रतारूपाकारसाम्याच्चेति भावः, अर्चनं पूजनम्, आचचार चकारेव ; स्वयम्भूत्वेन देवत्वात् तयोरर्चनाया औचित्यादिति भावः। गम्योत्प्रेक्षा ॥ ८६ ॥

अम्बुधेरिति।—तदा संसर्गकाले, अम्बुजमुख्याः कमलवदनायाः प्रेयस्याः,मुखं वदनं,चुम्बत् अधरं स्वदमानं,नैषधस्य नलस्य, वदनेन्दुमण्डलं मुखचन्द्रबिम्बं, [कर्त्तृ] अम्बुधेः सागरात्, कियत् किञ्चित्, अनुत्थितम् अनुदितम्,अधिकांशमुदितम् ईषत् समुद्रगर्भे अवस्थितमित्यर्थः, स्वानुबिम्बेन स्वस्य विधोरेव जलान्तर्वर्त्ति-प्रतिबिम्बेन,मिलितं युक्तं,विधुम् इन्दुं,व्यडम्बयत् अनुचकार। तयोः मुखयोर्मिथः संश्लेषात् कार्त्स्न्येनादृश्यमानत्वादिदमुपमितम् ॥८७॥

पूगेति।—तौ भैमीनलौ, तत्र तस्मिन्, निधुवने रते,

आह नाथवदनस्य चुम्बत: सा स्म शीतकरतामनन्तरम् ।
सीत्कृतानि सुदती वितन्वती सत्त्वदत्तपृथुवेपथुस्तदा ॥ ८९ ॥
चुम्बनाय कलितप्रियाकुचं वीरसेनसुतवक्त्रमण्डलम् ।

("व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम्" इत्यमर:) पूगभोग: क्रमुकभक्षणं, ताम्बूलचर्वणमिति यावत्, ("पूग: क्रमुकवृन्दयो:" इत्यमर:) तस्य बहुतया बाहुल्येन ; "पूगभाग" इति पाठे—चर्व्यमाणताम्बूले गुवाकभागस्य आधिक्यतया इत्यर्थ:, कषायितै: सञ्जातकषायरसै:, तथा उदयभास्करेण कर्पूरविशेषेण, वासितै: सुरभितै, अधरामृतै: परस्परमधरसुधापानैरित्यर्थ:, साधु सम्यक्, मधुपानस्य मद्यपानस्य, विभ्रममिव विभ्रमं लीलां, चक्रतु: आचेरतु:, गुवाकादिमदकारकद्रव्यमिश्रानजमद्यपानेन यथा मत्तता जायते तथा तादृशाधरमधुपानेनापि मत्तौ तौ सुरतं चक्रतुरिति निष्कर्ष: । अत्र सादृश्याक्षेपात् निदर्शनालङ्कार: ॥८८॥

आहेति ।—सुदती मनोज्ञदशना, सा भैमी, तदा अधरपानकाले, सीत्कृतानि दंशनवेदनया सीत्कारान्, वितन्वती कुर्वती, तथा सत्त्वेन सत्त्वगुणोद्रेकेण, दत्त: जनित:, पृथु: महान्, वेपथु: कम्पाख्य: सात्त्विकभाव: यस्या: सा तादृशी च सती, चुम्बत: चुम्बनं कुर्वत:, नाथवदनस्य प्रियमुखस्य, शीतकरतां शीतांशुत्वमेव शीतकारित्वं, ["कृञो हेतु—" इत्यादिना ताच्छील्ये ट-प्रत्यय:] अनन्तरम् अव्यव्यमेव, आह स्म उवाच, ज्ञापयमासेत्यर्थ:, अन्यथा कथं शीतजन्यं कम्पसीत्कारादिकार्य्यमिति भाव: ॥ ८९ ॥

चुम्बनायेति ।—चुम्बनाय स्तनोपरि चुम्बनकरणाय, कलित: गृहीत:, मुखेनैव स्पृष्ट इत्यर्थ:, प्रियाकुच: भैमीस्तनो येन तादृशं, वीरसेनसुतवक्त्रमण्डलं नलमुखबिम्बं, [कर्तृ]

प्राप भर्त्तुममृतैः सुधांशुना सक्तहाटकघटेन मित्रताम् ॥ १०० ॥
वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि साऽमुना पर्य्यरम्भि परिरभ्य चासकृत्।
चुम्बिता पुनरचुम्बि चादरात्तृप्तिराप न कथञ्चनापि च ॥ १०१॥
छिन्नमप्यतनु हारमण्डलं मुग्धया सुरतलास्यकेलिभिः।
न व्यतर्कि सुदृशा चिरादपि स्वेदविन्दुकितवक्षसा हृदि ॥१०२॥

अमृतैः सुधाभिः, भर्त्तुं पूरयितुं, सक्तः सृष्टः, हाटकस्य कनकस्य, घटः कुम्भो यस्मिन् तादृशेन, सुधांशुना चन्द्रेण, मित्रतां सदृशतां, प्राप लेभे, नलमुखस्य चन्द्रतुल्यत्वात् भैमीकुचस्य च स्वर्णघट-साम्यादिति भावः। कनककलशे अमृतसम्भरणार्थं समागतः साक्षात् अमृतांशुरिव इत्युत्प्रेक्षया अमृतकरत्वं व्यज्यते इति अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ १०० ॥

वीक्ष्येति।—अमुना नलेन, सा भैमी, आदरात् आग्रहातिशयात्,पदमिदं चुम्बनालिङ्गनयोरपि योज्यम्; वीक्ष्य वीक्ष्य पुनः पुनर्दृष्ट्वाऽपि, पुनः भूयः, ऐक्षि ईक्षिता, असकृत् वारं वारम्, आदरात् परिरभ्य आलिङ्ग्यापि, पर्य्यरम्भि पुनः परिरब्धा, ["रभेरशब्लिटोः" इति नुमागमः] तथा आदरात् चुम्बिता कृतचुम्बनाऽपि, पुनश्च भूयोऽपि, अचुम्बि चुम्बिता, कथञ्चनापि केनापि प्रकारेण, तृप्तिः आकाङ्क्षापूर्त्तिः, न च आपि नैव प्राप्ता, रागातिरेकात् इति भावः। [सर्वत्र कर्मणि लुङ्] ॥ १०१ ॥

छिन्नमिति।—मुग्धया सुरतमोहितचित्तया, सुदृशा सुनयनया, भैम्येति शेषः, सुरतानि रमणान्येव, लास्यकेलयः नृत्यक्रीड़ाः तैः, हृदि वक्षोपरि, स्थितमिति शेषः, अतनु महत्, हारमण्डलं मुक्ताकलापः, छिन्नं त्रुटितमपि, स्वेदविन्दवः एव स्वेदविन्दुकाः घर्मोदककणाः, [स्वार्थे कः] ते अस्य सञ्जाताः इति स्वेदविन्दुकितं सुरतश्रमजन्यघर्मविन्दुयुक्तं, ["तारकादि-

यत् तदीयहृदि हारमौक्तिकैरासि तत्र गुण एव कारणम्।
अन्यथा कथममुत्र वर्त्तितुं तैरशाकि न तदा गुणच्युतैः? ॥१०३॥
एकवृत्तिरपि मौक्तिकावलिश्छिन्नहारविततौ तदा तयोः।
छाययाऽन्यहृदयेऽपि भूषणं भ्रान्तिवारिभरभावितेऽभवत्॥ १०४॥

त्वादितप्] वक्षः उरःस्थलं यस्याः तादृशया सत्या, चिरात् दीर्घकालेनापि, न व्यतर्कि न व्यभावि, छिन्नेति न अज्ञायि इत्यर्थः, स्वेदबिन्दुषु हारभ्रमादिति भावः। अत एव भ्रान्तिमदलङ्कारः॥ १०२॥

यदिति।—तदीये भैमीसम्बन्धिनि, हृदि वक्षसि, अन्तःकरणे च, हारमौक्तिकैः हारस्थितमुक्तावलीभिः, यत् आसि अवस्थितम्, [भावे लुङ्] तत्र स्थितौ, गुणः एव मुक्तानां छिद्रान्तर्वर्त्तिसूत्रमेव, सूत्रेण ग्रथितत्वमित्यर्थः, कान्तिमत्त्वादि-गुण एव च, कारणं हेतुः, अन्यथा तद्वैपरीत्ये, तदा सुरतकाले, गुणच्युतैः गुणभ्रष्टैः, तैः हारमौक्तिकैः, अमुत्र अस्मिन् वक्षसि मनसि च, वर्त्तितुं स्थातुं, कथं कस्मात्, न अशाकि? न शक्तम्? अच्छिन्नसूत्रैः कतिपयमौक्तिकैरेव तत्र स्थितं न पुनश्छिन्नसूत्राग्रैः, ततो गुण एव अत्र कारणम् अन्यथा पतन-प्रसङ्गादनुपादेयत्वाच्चेति भावः॥ १०३॥

एकेति।—तदा तत्काले, तयोः दमयन्तीनलयोः मध्ये, एकस्मिन् नले एव, वृत्तिः अवस्थानं यस्याः सा तादृशी अपि, नलवक्षःस्थिता अपीत्यर्थः, मौक्तिकावलिः मुक्ताहारः, छिन्ना त्रुटिता, हारविततिः विस्तृतहारो यस्य तादृश [भाषित-पुंस्कत्वात् पुंवद्भावः] भ्रान्तिवारिभरेण सुरतश्रमोद्भूतस्वेदपूरेण, भाविते आप्लुते, अन्यस्याः भैम्याः, हृदये वक्षसि, ["सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः" इति पुंवद्भावः] छायया प्रतिबिम्बेन,

वामपादतललुप्तमन्मथश्रीमदेन मुखरोचिषाऽनिशम् ।
भुज्यमाननवयौवनाऽमुना पारसीमनि चचार सा मुदाम् ॥१०५॥
आन्तरानपि तदङ्गसङ्गमैस्तर्पितानवयवानमन्यत ।
नैवयारमृतसारपारणां तद्विलोकनमचिन्तयन्नलः ॥ १०६ ॥
बह्वमन्यत विदर्भजन्मनो भूषणानि स दृशा न चेतसा ।
तैरभावि कियदङ्गदर्शने यत् विधानमयविघ्नकारिभिः ॥ १०७॥

विभूषणम् अलङ्करणम्, अभवत् अजायत। अत्र एकस्यैव हारस्य उभयत्र भूषणत्वेन असम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेः तद्रूपातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ १०४ ॥

वामेति।—वामपादस्य सव्यचरणस्य, तलेन अधःप्रदेशेन, अत्यन्तापकृष्टावयवेनेति भावः, लुप्तः हृतः, मन्मथस्य कामस्य, श्रियः मदः सौन्दर्यदर्पः येन तादृशेन, अतिसुन्दरेणेत्यर्थः, अनिशं निरन्तरं, मुखरोचिषा दमयन्तीवदनदर्शिना, अमुना नलेन, भुज्यमानम् उपभोगं कुर्वन्तं, नवयौवनम् अभिनवतारुण्यं यस्याः तादृशी, सा भैमी, मुदाम् आनन्दानां, पारसीमनि चरमावस्थायां, चचार विचरितवती, नलसम्भोगात् परमानन्दमाप इत्यर्थः ॥ १०५ ॥

आन्तरानिति।—नलः तस्याः दमयन्त्याः, अङ्गसङ्गमैः बाह्यावयवसम्पर्कैः, आन्तरान् आभ्यन्तरानपि, न केवल वचःप्रभृतिबहिरवयवानिति भावः, अवयवान् अन्तःकरणादीन् अंशान्, तर्पितान् प्रीणितान्, अमन्यत अबुध्यत, तथा तस्याः भैम्याः, विलोकनं साक्षात्कारं, नेत्रयोः स्वाक्ष्णोः, अमृतस्य पीयूषस्य, सारेण उत्कृष्टांशेन, पारणाम् उपवासानन्तरमाहारविशेषमिव, अचिन्तयत् अभावयत्, तद्वत् तृप्तिबोधादिति भावः ॥ १०६ ॥

बह्विति।—सः नलः, विदर्भजन्मनः वैदर्भ्याः, भूषणानि

योजनानि परिरम्भणेऽन्तरं रोमहर्षजमपि स्म बोधतः।
तौ निमेषमपि वीक्षणे मिथो वत्सरव्यवधिमभ्यगच्छताम् ॥१०८॥
वीक्ष्य भावमधिगन्तुमुत्सुकां पूर्वमच्छमणिकुट्टिमे मृदुम्।
कोऽयमित्युदितसम्भ्रमोक्तितां स्वानुबिम्बमदर्शतैष ताम् ॥१०९॥

आभरणानि, दृशा दृष्ट्या एव, बहु अमन्यत अत्यर्थं समादृतवान्, दमयन्त्यङ्गस्पर्शसौभाग्यलाभादिति भावः, चेतसा मनसा, न, बहु अमन्यत इति शेषः, कुतः? यत् यस्मात्, तैः भूषणैः, कियताम् अङ्गानां प्रकोष्ठादीनां केषाञ्चिदवयवानां, दर्शने विलोकने, पिधानमय छादनरूपं, विघ्नं प्रत्यूहं, कुर्वन्तीति तादृशैः, दृष्टिव्याघातोत्पादकैरित्यर्थः, अभावि भूतम्; अतः भूषणबहुमानः नातिपुष्कलः इति भावः॥ १०७॥

योजनानीति।—तौ भैमीनलौ, परिरम्भणे आलिङ्गनकाले, रोमहर्षात् सात्त्विकभावोदयेन रोमाञ्चात्, जातम् उत्पन्नम्, अन्तरमपि तन्मात्रव्यवधानमपि, योजनानि बहुयोजनव्यवधानानीत्यर्थः, बोधतः स्म अबुध्यताम्; [बोधतेर्भौवादिकात् भूते "लट् स्मे" इति लट्] तथा मिथः अन्योऽन्यं, वीक्षणे दर्शनविषये, निमेषमपि अक्षिवर्त्मनिमीलनोन्मीलनकालव्यवधानमपि, वत्सरव्यवधिं वर्षकालव्यवधानम्, अध्यगच्छतां मन्येते स्म, अनुरागाधिक्यादिति भावः॥ १०८॥

अथानयोः रतिसुखं पद्यैर्वर्णयति, वीक्ष्येत्यादि।—एषः नैषधः, तां प्रियां, मृदुं कोमलां, परिश्रमासहिष्णुत्वात् श्लथावयवामिति यावत्, अत एव पूर्वम् आत्मनः प्राक्, भावं रतिसुखावस्थाम्, अधिगन्तुं प्राप्तुम्, उत्सुकाम् इच्छन्तीं,वीक्ष्य गाढालिङ्गनादिलिङ्गैः ज्ञात्वा, कोऽयम्? अयं कः अत्र समागतः? इति, उक्ता इति शेषः, उदितः सञ्जातः, सम्भ्रमः भयचकित-

तत्क्षणावहितभावभावितद्वादशात्मसितदीधितिस्थितिः ।
आत्मनोऽनभिमतक्षणोदया भावलाभलघुतां नुनोद सः ॥ ११० ॥
स्वेन भावभजने स तु प्रियां बाहुमूलकुचनाभिचुम्बनैः ।
निर्ममे रतरहःसमापनाग्रमंसारसममंविभागिनीम् ॥ १११ ॥

भावो यस्याः सा उदितसम्भ्रमा, अतां तां जाताम् उदितसम्भ्रमीभूताम्, [अभूततद्भावे च्विः] प्रियामिति शेषः, अच्छे निर्मले, प्रतिबिम्बग्राहिणि इत्यर्थः, मणिकुट्टिमे रत्ननिबद्धभूमौ, स्वानुबिम्बं निजप्रतिबिम्बम्, अदर्शत दर्शितवान्, मत्प्रतिबिम्बदर्शनात् भ्रान्तं मया इति तस्याः त्रासम् अपाचकार इत्यर्थः। [दृशेर्णौ चङि "णिचश्च" इति तङ्। "अभिवादिदृशोरात्मने पदे वेति वाच्यम्" इति अणिकर्तुः कर्मत्वम्] उभयोर्युगपद्भावप्रारम्भे तस्याः प्राक् पातं व्यासङ्गेन प्रत्यवायात्, अन्यथा वैरस्यं स्यादिति भावः ॥ १०९ ॥

तदिति।—स नलः, तस्मिन् क्षणे आसन्नच्युतिसमये, अवहितभावेन अवहितत्वेन, एकाग्रतया इति यावत्, भाविता ध्याता, द्वादशात्मसितदीधित्योः सूर्य्याचन्द्रमसोः, स्थितिः नभोदेशे अवस्थानक्रमः येन सः तादृशः सन्, तेन च विषयान्तरनिविष्टतया च्युतिनिरोध इति भावः, आत्मनः स्वस्य, अनभिमतक्षणे अनभिप्रेतकाले, उदयः प्रादुर्भावः यस्याः तादृशीं, भावलाभस्य च्युतिसुखप्राप्तेः, लघुताम् आशुभावितां, नुनोद निवारयामास। "तत्काले हृदि सोमार्कधारणात् सिद्धिः" इति रतिरहस्ये। अत्र पुंस एव शक्त्या धक्कात्क्या योषितो बहुशक्तिप्रयुक्तरसाभासशङ्काऽपि समूलमाषकषितेति द्रष्टव्यम ॥११०॥

स्वेनेति।—तु पुनः, सः नलः, भावभजने च्युतिसुखप्राप्तिविषये, बाहुमूलयोः कक्षदेशयोः, कुचयोः स्तनयोः, नाभौ

विश्लथैरवयवैर्निमीलया लोमभिर्द्रुतमितैर्विनिद्रताम्।
सूचितं श्वसितसीत्कृतैश्च तौ भावमक्रमजमभ्यगच्छताम्॥११२॥
आस्त भावमधिगच्छतोस्तयोः सम्मदेषु करजप्रसर्पणा।
फाणितेषु मरिचावचूर्णना सा स्फुटं कटुरपि स्पृहावहा॥११३॥

नाभिदेशे च, चुम्बनैः पुनरुद्दीपनार्थं चुम्बनरूपैः उपायैः, स्वेन आत्मना सह प्रियां दमयन्तीं, रतरहसः सुरतरहस्यस्य, समापनायां समाप्तिकाले, यः शर्मसारः च्युतिसुखोत्कर्षः, तत्र समसंविभागिनीं समानसुखभागिनीं, निर्ममे चक्रे, युगदेवोभयोर्बीजनिःसरणात् समानसुखभागित्वमिति भावः, एतेन तयोर्विप्रलम्भवत् सम्भोगस्यापि समानशक्तित्वमुक्तं भवतीत्यनुसन्धेयम्॥१११॥

विश्लथैरिति।—तौ भैमीनलौ, विश्लथैः शिथिलप्रायैः, अवयवैः हस्तपादाद्यङ्गैः, निमीलया उत्कटसुखानुभवजनितनेत्रनिमीलनेन, [भिदादित्वादङ्] द्रुतं हठात्, विनिद्रताम् उद्भेदम्, इतैः प्राप्तैः, कण्टकितैरित्यर्थः, लोमभिः रोमभिः, रोमाञ्चोद्गमैरित्यर्थः, तथा श्वसितानि श्रमजनितद्रुतनिःश्वासाः, सीत्कृतानि सीत्काराश्च तैः, सूचितं ज्ञापितं, "स्रस्तता वपुषि मीलनं दृशोर्मूर्च्छना च रतिलाभलक्षणम्। श्लेषयत् स्वजघनं घनं मुहुः सीत्कृतानि गजगर्जितानि च॥" इत्युक्तत्वादिति भावः; अक्रमात् पौर्वापर्यं विहाय, जायते इति अक्रमजं युगपज्जातं, भावं पातसुखम्, अभ्यगच्छतां प्राप्तवन्तौ, ज्ञातवन्तौ वा, एवञ्च उभयोः समरागिता सम्भवति अन्यथा पूर्वच्युतस्य उत्तरच्याविनि वैराग्येण तदङ्गप्रसङ्गः इति भावः॥११२॥

आस्तेति।—भावं च्युतिसुखम्, अधिगच्छतोः प्राप्नुवतोः, तयोः दम्पत्योः, करजप्रसर्पणा पुनरपि मिथो नखक्षतकरणं, सम्मदेषु आनन्दलाभेषु, आस्त स्थिता, अन्तर्भूता इत्यर्थः, ननु

अर्द्धमीलितविलोलतारके सा दृशौ निधुवनक्लमालसा।
यन्मुहूर्त्तमवहन्न तत् पुनस्तृप्तिरास्त दयितस्य पश्यतः ॥ ११४ ॥
तत्क्लमस्तमदिदीपत क्षणं तालवृन्तचलनाय नायकम्।
तद्विधाधिभवधूननक्रिया वेधसोऽपि विदधाति चापलम् ॥११५॥

नखक्षतं वेदनाजनकमपि कथमानन्देषु अन्तर्भूतमित्याशङ्क्याह —सा नखक्षतक्रिया, कटुः तीक्ष्णा अपि कटुरसा अपि च, ("रसे कटुः कट्वकार्य्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः" इत्यमरः) फाणितेषु खण्डविकारेषु, ("मत्स्यण्डी फाणितं खण्डविकारे" इत्यमरः) मरिचस्य अवचूर्णना चूर्णैः अवध्वंसना, तच्चूर्णमिश्रणमित्यर्थः, ["सत्याप—" इत्यादिना णयन्तात् "ण्यासश्रन्थो युच्" इति युच्] स्फुटं व्यक्तम्, अत एव स्पृहावहा रुचिकरी, या इयं मन्मथेषु नखार्पणा सा फाणितेषु मरिचार्पणावत् दृष्टा एव अभूदित्यर्थः। अत्र वाक्यार्थयोः सादृश्ययोगेन सादृश्याक्षेपात् असम्भवद्वस्तु-सम्बन्धलक्षणो वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनाभेदोऽलङ्कारः ॥ ११३ ॥

अर्द्धेति।—निधुवनक्लमालसा सुरतश्रमेणावसन्ना, सा भैमी, मुहूर्त्तं किञ्चित्कालमपि, यत् अर्द्धमीलिते ईषत्सङ्कुचिते च, ते विलोलतारके चञ्चलकनीनिके चेति ते तादृश्यौ, ("तारकाऽक्ष्णः कनीनिका" इत्यमरः) दृशौ नेत्रे, अवहत् अधारयत्, अकारयदित्यर्थः, तत् तादृशीमवस्थामित्यर्थः, पश्यतः विलोकयतः, दयितस्य प्रियस्य नलस्य पुनः, तृप्तिः आकाङ्क्षापूर्त्तिः, न आस्त नासीत्, अतिरमणीयत्वात् पुनः पुनरेव तामवस्थां ददर्श स मुग्धो नलः इति भावः ॥ ११४ ॥

तदिति।—तस्याः दमयन्त्याः, क्लमः श्रान्तिः, तं नायकं स्वामिनं नलं, क्षणं क्षणकालं, तालवृन्तचलनाय व्यजनवीजनाय, ("व्यजनं तालवृन्तकम्" इत्यमरः) अदिदीपत दीपयति

स्वेदबिन्दुकितनासिकाशिखं तन्मुखं सुखयति स्म नैषधम् ।
प्रोषिताधरशयालुयावकं संविलुप्ततिलकं कपोलयोः ॥ ११६ ॥
ह्रीणमेव पृथु सस्मयं कियत् क्लान्तमेव बहु निर्वृतं मनाक् ।
कान्तचेतसि तदीयमाननं तत्तदालभत लक्षमादरात् ॥ ११७ ॥

स्म, प्रावर्त्तयदित्यर्थः, तथा हि तद्विधः तादृशः, यः आधिः श्रम-कातर्य्यं, तद्भवे तदुद्भूते सन्तापे, धूननक्रिया व्यजनसञ्चालनं, व्यजनक्रियया सुरतश्रान्तिशान्तिचेष्टेत्यर्थः,वेधसः जितसर्वेन्द्रियस्य लोकपितामहस्य ब्रह्मणोऽपि, चापलं तरलतां, तत्करणार्थं चित्तचाञ्चल्यमित्यर्थ, विदधाति जनयति, किमुतान्यस्येति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ११५ ॥

स्वेदेति ।—स्वेदबिन्दुकिता सञ्जातघर्मबिन्दुका, नासिका-शिखा नासाग्रं यस्य तत् तादृशं, प्रोषिताधरशयालुयावकम् अधरपानात् प्रमृष्टौष्ठगतालक्तकं, कपोलयोः गण्डयोः, संविलुप्ततिलकं चुम्बनादेव विनष्टविशेषकं, ("तमालपत्र-तिलकचित्रकाणि विशेषकम्" इत्यमरः) तस्याः दमयन्त्याः, मुखं वदनं, नैषधं नलं, सुखयति स्म आनन्दयामास ॥ ११६ ॥

ह्रीणमिति ।—पृथु एव भूयिष्ठमेव, ह्रीणं लज्जितं, सुरत-कालिकनिजाचरणस्मरणादिति भावः, कियत् किञ्चित्, सस्मयं सगर्वं, सुरते कान्तं सन्तोषयितुं निजसामर्थ्यस्मरणादिति भावः, तथा बहु एव बाहुल्येनैव, क्लान्तं परिश्रान्तं, बहुक्षणं व्याप्य सुरतपरिश्रमादिति भावः, ईषत् मनाक्, निर्वृतं सुखितं, काम-वेगस्य किञ्चित् प्रशमादिति भावः, तदीयं दमयन्तीसम्बन्धि, तत् लज्जागर्वादिभावसमावेशादतिमनोज्ञम, आननं मुखं, तदा तत्काले, सुरतावसाने इत्यर्थः, कान्तचेतसि नलहृदये, आदरात् पुनरपि रमणाग्रहात्, लक्षं व्याजम्, उद्दीपकतया पुनः सुरताय

स्वेदवारिपरिपूरितं प्रियारोमकूपनिवहं यथा यथा।
नैषधस्य दृगपात् तथा तथा चित्रमापदपतृष्णतां न सा ॥११८॥
वान्तमाल्यकचहस्तसंयमन्यस्तहस्तयुगया स्फुटीकृतम्।
बाहुमूलमनया तदुज्ज्वलं वीक्ष्य सौख्यजलधौ ममज्ज सः ॥११९॥
वीक्ष्य पत्युरधरं कृशोदरी बन्धुजीवमिव भृङ्गसङ्गतम्।
मञ्जुलं नयनकज्जलैर्निजैः संवरीतुमशकत् स्मितं न सा ॥१२०॥

हेतुस्वरूपमित्यर्थः, अलभत प्राप्नोत, बहुमतमभूदित्यर्थः; सर्वावस्थामनोहरं तन्मुखमिति भावः॥ ११७॥

स्वेदेति।—नैषधस्य नलस्य, दृक् दृष्टिः, स्वेदवारिणा घर्मोदकेन, परिपूरितं सम्भृतं, प्रियायाः भैम्याः, रोमकूपाणां लोमच्छिद्राणां, निवहं समूहं, यथा यथा येन येन, यावता परिमाणेनेत्यर्थः, अपात् पिबति स्म, [पिबतेर्लुङि "गातिस्था—" इत्यादिना सिचो लुक्] सा दृष्टिः, तथा तथा तेन तेन, तावता परिमाणेनेत्यर्थः, अपतृष्णतां पिपासानिवृत्तिं, न आपत् नालभत, वितृष्णा नाभूदित्यर्थः, इति चित्रम् आश्चर्यं, बहुकूपसम्भृतोदकपानेऽपि तृष्णा न अपगता इति विरुद्धमित्यर्थः, लोकोत्तरवस्तुदर्शने तृष्णा वर्द्धते एवेति विरोधाभासोऽलङ्कारः॥ ११८॥

वान्तेति।—सः नलः, वान्तम् उद्गीर्णं, परित्यक्तमित्यर्थः, प्रबलरमणवेगजसञ्चालनेनेति भावः, "वान्त" इत्यत्र "वीत"इति पाठान्तरं साधु; माल्यं कुसुमस्रक् येन तादृशस्य, कचहस्तस्य केशपाशस्य, संयमे बन्धने, न्यस्तं निवेशितं, हस्तयुगं करद्वयं यया तादृश्या, अनया भैम्या, स्फुटीकृतं हस्तोत्तोलनेन व्यक्तीकृतम्, उज्ज्वलं सुन्दरं, तत् अतिमनोहरं, बाहुमूलं कक्षदेशं, वीक्ष्य दृष्ट्वा, सौख्यजलधौ आनन्दसागरे, ममज्ज निमग्नीभूतः, बाहुमूलदर्शनस्य उद्दीपकत्वादिति भावः॥११९॥

तां विलोक्य विमुखश्रितस्मितां पृच्छतो हसितहेतुमीशितुः।
ह्रीमती व्यतरदुत्तरं वधूः पाणिपङ्करुहि दर्पणार्पणाम् ॥१२१॥
लाक्षयाऽऽत्मचरणस्य चुम्बनाच्चारुभालमवलोक्य तन्मुखम्।
सा ह्रिया नतनताननाऽस्मरच्छेषरागमुदितं पतिं निशः ॥१२२॥

वीक्ष्येति।—कृशोदरी क्षीणमध्या, सा दमयन्ती, मञ्जुलं मनोहरं, पत्युः नलस्य, अधरं दशनच्छदं, निजैः स्वकैः, नयन-कज्जलैः नेत्राञ्जनैः, नेत्रचुम्बनसङ्क्रान्तैरिति भावः, भृङ्गसङ्गतम् अलिचुम्बितं, बन्धुजीवं बन्धूकपुष्पम् इव स्थितं, वीक्ष्य दृष्ट्वा, स्मितं मन्दहासं, संवरीतुं निरोद्धुं, न अशकत् न शक्ताऽभूत्, हासः प्रसक्तः एवेति भावः ॥ १२० ॥

तामिति।—तां दमयन्तीं, विमुखं पराङ्मुखं यथा तथा, श्रितस्मितां कृतमन्दहासां, विलोक्य दृष्ट्वा, हसितहेतुं स्मित-कारणं, पृच्छतः जिज्ञासयतः, ईशितुः पत्युः नलस्य, पाणि-पङ्करुहि करपद्मे, ह्रीमती लज्जावती, वधूः नवोढा भैमी, दर्पणार्पणां मुकुरप्रदानरूपमेव, उत्तरं व्यतरत् अदात्, अधरं कज्जलरेखादर्शनार्थमिति भावः ॥ १२१ ॥

लाक्षयेति।—सा भैमी, आत्मचरणस्य निजपादतलस्य, चुम्बनात् रतिप्रार्थनाकाले ललाटे एव स्पर्शकरणात् हेतोः, लाक्षया अलक्तकेन, निजचरणालक्तकस्पर्शेनेत्यर्थः, चारुभालं रम्यललाटं, तस्य नलस्य, मुखम् आननम्, अवलोक्य दृष्ट्वा, ह्रिया भर्तृकर्तृकचरणपतनस्मरणजलज्जया, नतनतानना अतिनम्र-मुखी सती, उदितं प्राप्तोदयं, शेषरागं तदानीमपि किञ्चिदव-शिष्टलौहित्यं, निशः निशायाः, ["पद्दन्नोमास्—" इत्यादिना निशायाः निश्-भावः] पतिं नाथं चन्द्रम्, अस्मरत् स्मृतवती ; ललाटस्य अर्द्धचन्द्राकृतित्वात् तत्र निजपादालक्तक-

स्वेदभाजि हृदयेऽनुबिम्बितं वीक्ष्य मूर्त्तमिव हृद्गतं प्रियम्।
निर्ममे धुतरतश्रमं निजैर्ह्रीनताऽतिमृदुनासिकानिलैः॥१२३॥
सूनसायकनिदेशविभ्रमैरप्रतीततरवेदनोदयम्।
दन्तदंशमधरेऽधिगामुका साऽस्पृशन्मृदु चमच्चकार च॥१२४॥
वीक्ष्य वीक्ष्य करजस्य विभ्रमं प्रेयसाऽर्जितमुरोजयोरियम्।

रागसंस्पर्शाच्च मुखस्य तादृशचन्द्रतुल्यत्वमिति भावः। स्मरणालङ्कारः॥१२२॥

स्वेदेति।—स्वेदभाजि स्विन्ने, हृदये वक्षसि, अनुबिम्बितं प्रतिबिम्बितम्, अत एव हृद्गतं नियतचिन्तया हृदयावस्थितं, चिन्तनीयत्वादमूर्त्तमपीति भावः, प्रियं कान्तं नलं, मूर्त्तं मूर्त्तिमन्तमिव, वीक्ष्य दृष्ट्वा, ह्रीनता लज्जाऽवनता, दमयन्तीति शेषः, निजैः स्वीयैः, अतिमृदुभिः अतिकोमलैः, मन्दवेगैरित्यर्थः, नासिकानिलैः निःश्वासमारुतैः, धुतः निरस्तः, रतश्रमः सुरतजनितक्लमः यस्य तादृशं, निर्ममे चकार, इवेति शेषः, तस्य श्रममपनुदतीव स्थिता इत्युत्प्रेक्षा॥१२३॥

सूनेति।—सा भैमी, सूनसायकस्य पुष्पबाणस्य, कामस्येत्यर्थः, निदेशविभ्रमैः आज्ञाविलासैः, अप्रतीततरः अतिशयेनाज्ञातः, "अप्रतीतचरः" इति पाठः साधुः, अप्रतीतचरः पूर्वं किमपि अज्ञात इत्यर्थः, वेदनोदयः व्यथोत्पत्तिः यस्मिन् तं तादृशं, मदनपारवश्यात् प्राक् अज्ञायमानदुःखमित्यर्थः, अधरे निजोष्ठे, दन्तदंशं नलस्य दन्तेन दंशनम्, अधिगामुका जानती, वेदनया अनुभवन्ती सती, ["लषपत—"इत्यादिना उकञ्, "नलोक—"इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः] मृदु मन्दं यथा तथा, अस्पृशत् करतलेन दन्तदंशं परामृशदित्यर्थः, चमच्चकार च किमेतत्? कदा जातमिति साश्चर्या बभूव च॥१२४॥

कान्तमैक्षत हसस्पृशं कियत्-कोपसङ्कुचितलोचनाञ्चला ॥१२५॥
रोषभूषितमुखीमिव प्रियां वीक्ष्य भीतिदरकम्पिताक्षरम्।
तां जगाद स न वेद्मि तन्वि! तं ब्रूहि शास्मि तव कोपरोपकम्
॥ १२६ ॥
रोषकुङ्कुमविलेपनाम्मनाक् नन्वशाचि कृशतन्ववाचि ते।
भूदयुक्तसमयेव रञ्जना माऽऽनने विधुविधेयमानने ॥ १२७ ॥

वीक्ष्येति।—इयं भैमी, प्रेयसा प्रियतमेन नलेन, अर्जितम् उत्पादितं, कृतमित्यर्थः, उरोजयोः निजकुचयोः, करजस्य विभ्रमं नखक्षतरूपं विलासं,वीक्ष्य वीक्ष्य दृष्ट्वा दृष्ट्वा,कियत् किञ्चित्,कोपेन रोषेण, सङ्कुचितौ कुटिलीकृतौ,लोचनाञ्चलौ नेत्रप्रान्तौ, कटाक्षावित्यर्थः, यया सा तादृशी सती, हसं हास्यं, स्पृशति परामृशतीति हसस्पृशं हसन्तं, कान्तं नलम्, ऐक्षत दृष्टवती ॥ १२५ ॥

रोषेति।—सः नलः, तां पूर्वोक्तरूपकोपसङ्कुचितलोचनाञ्चलां, प्रियां दमयन्तीं, रोषेण कोपेन, भूषितमुखीम् आरक्तवर्णतया अलङ्कृताननामिव, स्थितामिति शेषः, वीक्ष्य विलोक्य, भीत्या भयेन, दरकम्पिताक्षरम् ईषच्चलाक्षरं यथा तथा, जगाद उवाच ; किमिति ? तन्वि ! हे कृशाङ्गि !, तव ते, कोपरोपकं क्रोधजनकं, जनमिति शेषः न वेद्मि न जानामि,तम् अपराधिनं जनं, ब्रूहि कथय, शास्मि दण्डयामि, अहमिति शेषः ॥ १२६ ॥

रोषेति।—ननु अयि ! कृशतनु ! क्षीणाङ्गि ! [सम्बुद्धौ नदीह्रस्वः] अवाचि अवनते, [अवपूर्वादञ्चतेः क्विन्] अवाचि वाचंयमे, वाग्विरहिते इत्यर्थः, तथा विधुना चन्द्रेणापि, विधेया कर्त्तव्या, मानना पूजा यस्य तादृशे, विधोरपि उत्कृष्टे इत्यर्थः, ते तव, आनने मुखे, अयुक्तः अनुचितः, समयः कालो यस्याः तादृशी, रमणाकाङ्क्षाया अपरिहृतत्वेन इदानीं प्रसन्नताया

क्षिप्रमस्यतु रुजा नखाद्विजाः तावकीरमृतशीकरं किरत्।
एतदर्थमिदमर्जितं मया कण्ठचुम्बि मणिदाम कामदम् ॥१२८॥
स्वापराधमलुपत् पयोधरे मत्करः सुरधनुःकरस्तव।
सेवया व्यजनचालनाभुवा भूय एव चरणौ करोतु वा ॥ १२९ ॥

एवौचित्यादिति भावः, रोषः कोप एव, कुङ्कुमं काश्मीरजं, तस्य विलेपनात् प्रदेहाद्धेतो, मनाक् ईषदपि, रञ्जना रक्तिमा, मा भूत् एव न भवत्वेव, निष्कलङ्के मुखे रोषकलङ्कस्य नेदानीं कालः इति निष्कर्षः ॥ १२७ ॥

क्षिप्रमिति।—हे प्रिये! कण्ठचुम्बि गलदेशविलम्बि, कामदम् अभीष्टपूरकम्, इदं दृश्यमानं, मणिदाम रत्नमालिका, [कर्त्तृ] अमृतशीकरं सुधाविन्दुं, किरत् वर्षत् सत्, नखाद्विजाः नखदन्तक्षतादिजन्याः, तावकीः त्वदीयाः, रुजाः पीड़ाः, [भिदादित्वादङ्-प्रत्ययः] क्षिप्रं शीघ्रम्, अस्यतु दूरीकरोतु, मया एतदर्थं क्षतादिजपीड़ानिरासार्थम् एव, अर्जितं सङ्गृहीतम्, इद मणिदामेति शेषः ॥ १२८ ॥

स्वेति।—हे प्रिये! तव ते, पयोधरे स्तने, मेघे च, ("पयोधरः कोषकारे नारिकेले स्तनेऽपि च। कशेरुमेघयोः पुंसि" इति मेदिनी) सुरधनुः इन्द्रचापाकृति नखाङ्कम्,इन्द्रचापञ्च करोतीति तादृशः, ["दिवाविभा—"इत्यादिना ट-प्रत्ययः] मत्करः मम पाणिः, करः सूर्य्यकिरणश्च, व्यजनस्य तालवृन्तस्य, चालनया सञ्चालनेन, वायुप्रवाहणेन च, भवति सम्पादयतीति तादृशया, सेवया परिचर्य्यया, स्वापराधं नखक्षतकरणजनितनिजदोषम्, अलुपत् नुनोद, प्रागेवेति भावः, [लुम्पेः लृदित्त्वात् च्लेरङादेशः] भूय एव पुनरपि, चरणौ वा तव पादौ वा, करोतु धातूनामनेकार्थत्वात् संवहतामित्यर्थः, सामान्ये विशेषलक्षणा ॥ १२९ ॥

आननस्य मम चेदनौचिती निर्दयं दशनदंशदायिनः।
शोध्यते सुदति! वैरमस्य तत् किं त्वया वद विदश्य नाधरम्?॥१३०॥
दीपलोपमफलं व्यधत्त यस्ते पटाहृतिषु मच्छिखामणिः।
नो तदागसि परं समर्थना सोऽयमस्तु पदपातुकस्तव॥ १३१॥
इत्थमुक्तिमुपहृत्य कोमलां तल्पचुम्बिचिकुरश्चकार सः।

आननस्येति।—हे प्रिये! निर्दयं निष्कृपं यथा तथा, दशनदंशं दन्तेन दंशनं, ददाति करोतीति तादृशस्य, ते अधरं दष्टवतः इत्यर्थः, मम आननस्य मन्मुखस्य, अनौचिती अन्याय्यता, चेत् यदि, तर्हि हे सुदति! सुन्दरदशने। त्वया भवत्या, अधरं मम ओष्ठं, विदश्य दष्ट्वा, दन्तक्षतं कृत्वेति यावत्, अस्य मदाननस्य, तत् पूर्वोक्तरूपं, वैरं शत्रुता, किं कथं, न शोध्यते? न निर्यात्यते? न प्रतिक्रियते? इत्यर्थः, वद तत् कथय, मद्दशनदंशस्य प्रतिदंशनमेव प्रतीकारः इति भावः॥ १३०॥

दीपेति।—हे प्रिये! ते तव, पटाहृतिषु वस्त्राकर्षणकालेषु, यः मच्छिखामणिः मम चूडारत्नं, दीपलोपं त्वत्कर्तृकदीपनिर्वापणम्, अफलं व्यर्थं, व्यधत्त चकार, स्वप्रभया आलोकोत्पादनात् तव प्रयत्नं निष्फलीचकार इत्यर्थः, तदागसि तस्मिन् अपराधे, परम् उत्कृष्टं, समर्थना अनुमोदनं, तदपराधस्य यौक्तिकत्वसमर्थनमित्यर्थः, नो न, अस्तीति शेषः, अत एव सः अयं शिखामणिः, तव ते, पदपातुकः पादपाती, ["लषपत—"इत्यादिना उकञ्] अस्तु भवतु, प्रणिपातेन एवापराधप्रमार्जनं करोतु इत्यर्थः॥ १३१॥

इत्थमिति।—सः नलः, इत्थम् उक्तप्रकारां, कोमलां ललितपदाम्, उक्तिं वाणीम्, उपहृत्य उपायनीकृत्य, तस्याः सन्तोषविधानाय उपढौकनवत् प्रयुज्येत्यर्थः, तल्पचुम्बिनः

आत्ममौलिमणिकान्तिभङ्गिनीं तत्पदारुणसरोजसङ्गिनीम् ॥ १३२॥
तत्पदाखिलनखानुबिम्बनैः स्वैः समेत्य समतामियाय सः।
रुद्रभीतिविजिगीषया रतिस्वामिनोपदशमूर्त्तिताभृता ॥ १३३ ॥
आच्यतैष कुरु कोपलोपनं पश्य नश्यति क्षपा मधोर्निशा।
एवमेव तु निशान्तरे वरं रोषशेषमनुरोत्स्यसि क्षणम् ॥ १३४ ॥

शय्यास्पर्शिनः, मस्तकनमनादिति भावः, चिकुराः स्वकेशाः यस्य सः तादृशः सन्, आत्ममौलिमणिकान्तिः निजशिरोरत्नप्रभा एव, भाङ्गिनी तरङ्गिणी, तरङ्गप्रवाहवत् कुटिलतया प्रसरणात् नदीत्यर्थः, तां, तत्पदे भैमीचरणावेव, अरुणसरोजे कोकनदद्वयं, तत्सङ्गिनीं तद्युक्तां, चकार विदधे,तत्पादयोर्नमश्चकार इत्यर्थः ; नद्यो हि रक्तनीलकमलादियुक्ता भवन्तीति प्रसिद्धिः ॥ १३२ ॥

तदिति।—सः नलः, स्वैः आत्मीयैः, तस्याः दमयन्त्याः, पदयोः चरणयोः, अखिलेषु समग्रेषु, दशस्वेवेति यावत्, नखेषु अनुबिम्बनैः प्रतिबिम्बैः, समेत्य मिलित्वा, दशभिः मेलनेन एकादशसङ्ख्यको भूत्वेत्यर्थः, रुद्रेभ्यः एकादशभ्यः रुद्रदेवताभ्यः, भीतेः भयस्य, विजिगीषया जेतुमिच्छया, भयात् परित्रातुमिच्छया इत्यर्थः, उप समीपे दशानाम् उपदशाः एकादश इत्यर्थः, ["सङ्ख्ययाव्यया—"इत्यादिना बहुव्रीहौ समासान्तो डच् टिलोपश्च] मूर्त्तयः यस्य तस्य भावः तत्ता तां बिभर्त्तीति तादृशेन, रतिस्वामिना कामेन, समतां सादृश्यम्, इयाय प्राप, एकादशरुद्रजिगीषया एकादशमूर्त्तिधारी साक्षात् काम इव अलक्ष्यत इत्युत्प्रेक्षा ॥ १३३ ॥

आच्यतैष इति।—हे प्रिये ! कोपस्य क्रोधस्य, लोपनं संहरणं, कुरु विधेहि, क्रोधं परित्यज इत्यर्थः, यतः क्षपा क्षीणा, अल्पपरिमाणा इत्यर्थः मधोः वसन्तस्य, निशा रात्रिः, नश्यति,

साऽथ नाथमनयत् कृतार्थतां पाणिगोपितनिजाङ्घ्रिपङ्कजा ।
तत्प्रणामधुतमानमाननं स्मेरमेव सुदती वितन्वती ॥ १३५ ॥
तौ मिथोरतिरसायनात् पुनः सम्बुभुक्षुमनसौ बभूवतुः ।
चक्षमे न तु तयोर्मनोरथं दुर्जनी रजनिरल्पजीविता ॥ १३६ ॥

अपगच्छति, पश्य अवलोकय, निशान्तरे तु अन्यस्यां रात्रौ पुनः, एवमेव इत्थमेव, क्षणं क्षणमात्रं, न तु चिरमिति भावः, रोषशेषम् अवशिष्टक्रोधम् अनुरोत्स्यसि अनुसरिष्यसि, वरं तत्तु किञ्चित् प्रियम्, एषः नलः, आख्यत इति आह स्म, [चक्षिङो लुङि ख्याञादेशे तङ्, "अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्" इति च्लेरङादेशः] ॥ १३४ ॥

सेति ।—अथ प्रियप्रणामानन्तरं, पाणिभ्यां कराभ्यां, गोपिते तच्छिरःस्पर्शभयात् छादिते, निजाङ्घ्रिपङ्कजे स्वीयपादपद्म-युगलं यया तादृशी, सुदती सुन्दरदन्तशालिनी, सा भैमी, तस्य नलस्य, प्रणामेन पादपतनेन, धुतमानं दूरीभूतकोपम्, अपगत-कोपचिह्नमित्यर्थः, आननं स्वमुखं, स्मेरं सस्मितं, वितन्वती एव कुर्वती एव, नाथं स्वामिनं नलं, कृतार्थतां पूर्णकामम्, अनयत् प्रापितवती ॥ १३५ ॥

ताविति ।—तौ भैमीनलौ, मिथः अन्योऽन्यम्, रतिः अनुरागः एव, रसायनं जरादिजातावसादनाशकौषधविशेषः तस्मात्, "यज्जराव्याधिविध्वंसि भेषजं तद्रसायनम्" इति वाग्भटोक्तेः प्रथमसुरतजावसादनाशकौषधविशेषसेवनेन पुनः प्रवृत्तिहेतोः, पुनः भूयः, सम्बुभुक्षुणी सम्भोक्तुमिच्छुनी, मनसी चित्ते ययोः तादृशौ सम्भोक्तुकामौ, बभूवतुः जज्ञाते, तु किन्तु, दुर्जनी दुष्टजन्मा, परसुखद्वेषित्वादिति भावः, अल्पजीविता वसन्तरात्रीणाम् अतिक्षुद्रत्वात् अचिरस्थायिनी, अल्पायुष्का च,

स्वप्तुमात्तशयनीययोस्तयोः स्वैरमाख्यत वचः प्रियां प्रियः ।
उत्सवैरधरदानपानजैः सान्तरायपदमन्तराऽन्तरा ॥ १३७ ॥
देवदूत्यमुपगत्य निर्दयं धर्मभीतिकृततादृशागसः ।
अस्तु सेयमपराधमार्जना जीवितावधि नलस्य वश्यता ॥१३८॥

रजनिः रात्रिः काचित् स्त्री च, तयोः दम्पत्योः, मनोरथम् अभिलाषं, न चक्षमे न सेहे, शीघ्रमेव अवसितत्वात् विघ्नाचरणाच्चेति भावः ; दुर्जनः परशुभासहोऽल्पजीवी चेति युग्मम् । रात्रेः अल्पावशिष्टत्वात् तयोः पुनः सम्भोगवाञ्छा न पूर्णा इति तात्पर्य्यम् ॥ १३६ ॥

स्वप्तुमिति।—स्वप्तुं निद्रातुम्, आत्तशयनीययोः आश्रिततल्पयोः, तयोः प्रिययोः मध्ये, प्रियः नलः, प्रियां भैमीम्, अधरयोः दन्तच्छदयोः, दानात् अन्योऽन्यं चुम्बनाय समर्पणात्, तथा पानात् चुम्बनाच्च, जायन्ते उत्पद्यन्ते इति तादृशैः, उत्सवैः आनन्दैः, अन्तराऽन्तरा मध्ये मध्ये, दानपानयोर्मध्ये मध्ये इत्यर्थः, सान्तरायाणि सप्रतिबन्धानि,दानपानरूपैर्विघ्नैः विच्छिद्य विच्छिद्य प्रयोज्यमानानीत्यर्थः, पदानि सुप्तिङन्तरूपशब्दाः यस्मिन् तत् तादृशं, वचः वाक्यं, निजप्रेमज्ञापकमिति भावः, स्वैरं यथेच्छम्, असम्बद्धरूपं यथा तथेत्यर्थः, आख्यत अवोचत् ॥ १३७॥

किं तत् वाक्यं तदेवाष्टभिराचष्टे, देवेत्यादि।—हे प्रिये ! देवदूत्यं देवानां दूतकृत्यम्, उपगत्य स्वीकृत्य, देवदौत्यस्वीकारहेतोरित्यर्थः, निर्दयं निष्करुणं यथा तथा, धर्मभीत्या प्रतिश्रुतिभङ्गजनितधर्मलोपभयेन, कृतम् अनुष्ठितं, तादृक् तथाभूतम्, इन्द्रादिवरणार्थमनुरोधात् प्रतिकूलाचरणरूपमित्यर्थः, आगः अपराधः येन तादृशस्य, नलस्य अपराद्धस्य मम सम्बन्धिनी, जीवितावधि यावज्जीवं, सा इयं क्रियमाणेत्यर्थः, वश्यता तव

स क्षणः सुमुखि ! यस्त्वदीक्षणं तच्च राज्यमुरु येन रज्यसि ।
तन्नलस्य सुधयाऽभिषेचनं यस्त्वदङ्गपरिरम्भविभ्रमः ॥ १३९ ॥
शर्म किं हृदि हरेः प्रियाऽर्पणम्? किं शिवाऽर्द्धघटनं शिवस्य वा? ।
कामये तव मयेह तन्वि ! तं नन्वहं सरिदुदन्वदन्वयम् ॥ १४० ॥

आज्ञानुवर्त्तिता, ["वशङ्गतः" इति यप्रत्ययः] अपराधस्य दोषस्य, मार्ज्जना परीहारः, क्षालनीत्यर्थः, अस्तु भवतु, यावज्जीवं दास्येनापराधमिमं क्षालयिष्यामीत्यर्थः ॥ १३८ ॥

स इति ।—सुमुखि ! हे सुवदने ! यत् त्वदीक्षणं तव दर्शनं, तव दर्शनलाभ इत्यर्थः, नलस्य नैषधस्य मम, सः क्षणः उत्सवः, ("अथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः" इत्यमरः) अनुपमानन्दजनकत्वादिति भावः; येन कर्मणा द्रव्येण वा, रज्यसि रक्ता भवसि, प्रीयसे इत्यर्थः, त्वमिति शेषः, ["कुषिरञ्जोः" इत्यादिना श्यन्, परस्मैपदञ्च] तच्च तदेव, उरु महत्, राज्यं राजत्वस्वरूप, तव प्रसन्नवदनदर्शनसुखस्य राज्यसुखादपि अधिकसुखकरत्वादिति भावः ; यः त्वदङ्गस्य तव वक्षःस्थला-द्यवयवस्य, परिरम्भविभ्रमः आलिङ्गनलीला, तत् एव सुधया पीयूषेण, अभिषेचनं सिञ्चनम्, अमृताभिषेचनवदङ्गानां प्रहर्ष-जननमित्यर्थः, अवसन्नस्यापि देहस्य उत्तेजकत्वादिति भावः, त्वत्सम्बन्धं विना मे न किञ्चिदपि रोचते इति निष्कर्षः ॥ १३९ ॥

शर्मेति ।—हरेः विष्णोः, हृदि वक्षसि, प्रियायाः हरि-प्रियायाः लक्ष्मीदेव्याः, अर्पणं दानं, स्थानदानमित्यर्थः, वक्षसि धारणमिति यावत्, किं शर्म ? सुखं किम् ? नैव सुखकर-मित्यर्थः, सर्वथा एकीभावाभावादिति भावः, वा अथवा, शिवस्य महादेवस्य, शिवायाः गौर्य्याः, अर्द्धे अर्द्धाङ्गे, घटनं निजार्द्धाङ्गसम्मेलनम्, अर्द्धनारीश्वरभावमित्यर्थः, किं शर्म ?

दीयतां मयि दृढं ममेति धीर्वक्तुमेवमवकाश एव कः ? ।
यद्विधूय तृणवद्दिवस्पतिं क्रीतवत्यसि दयापणेन माम् ॥ १४१ ॥
शृण्वता निभृतमालिभिर्भवद्वाग्विलासमसकृन्मया किल ।

सुखकरं किम् ? नैवेत्यर्थः, उभयोरर्द्धाङ्गमात्रयोजनेन सर्वथा एकीभावाभावादिति भावः; तर्हि किं तत् प्रेम, यत् त्वं कामयसे ? इत्याह, ननु तन्वि ! हे कृशाङ्गि ! इह अस्मिन् लोके, अहं नन:, मया सह तव ते, तं प्रसिद्धत्वेन सर्वथा प्रार्थनीयमित्यर्थः, सरिदुदन्वतोः नदीसमुद्रयोः, अन्वयं मेलनं, तयोः संयोगमिव संयोगमित्यर्थः, नदीसागरयोरिव एकात्मत्वेन मिश्रणमिति यावत्, कामये प्रार्थये, मिथुनान्तरमिलनवत् सरित्सागरमिलने भेदानवभासात् इति भावः ॥ १४० ॥

दीयतामिति ।—हे प्रिये ! मयि मद्विषये, मां प्रतीत्यर्थः, मम इति धीः तव ममत्वबुद्धिः, दृढं निश्चलं यथा तथा, दीयताम् अर्प्यतां, स्थाप्यतामित्यर्थः, भवत्या इति शेषः, एवम् इत्थं, वक्तुं कथयितुम्, अवकाशः अवसरः एव, कः ? नैवास्तीत्यर्थः, अप्राप्तमेवार्थं लोकाः प्रार्थयन्ति प्राप्ते तु तस्या अनौचित्यादिति भावः; अवकाशाभावमेव प्रदर्शयति, यत् यस्मात्, दिवस्पतिम् इन्द्रमपि, तृणवत् तृणं इव, विधूय निरस्य, परित्यज्य इत्यर्थः, दयया एव कृपारूपेणैव, पणेन मूल्येन, मां नलं, क्रीतवती स्वीकृतवती, असि भवसि, अतः क्रीतदासे मयि प्रभोः ते ममत्वबुद्धिविषये प्रार्थनाऽवकाशो नास्त्येवेति भावः ॥ १४१ ॥

शृण्वतेति ।—हे प्रिये ! आलिभिः सखीभिः सह, भवत्याः तव, वाग्विलासं कथोपकथनव्यापारमित्यर्थः, [सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः] असकृत् अनेकशः, निभृतं गूढं यथा तथा, अन्तराले अवस्थाय आत्मगोपनं कृत्वेत्यर्थः, शृण्वता आकर्णयता,

मोघराघवविसर्ज्यजानकीश्राविणी भयचलाऽसि वीक्षिता ॥१४२॥
कुसपत्रविनिमीलितक्षुपात् कच्छपस्य धृतचापलात् पलात् ।
त्वत्सखीषु सरटाच्छिरोधुतः स्वं भियोऽभिदधतीषु वैभवम् ॥१४३॥

मया नलेन, मोघं व्यर्थं, सर्वसमक्षमेव अग्निपरीक्षया विशुद्धितायां प्रमाणितायामपि अकारणमेवेत्यर्थः, राघवेण रामचन्द्रेण, विसर्ज्यां त्याज्या, जानकीं सीता, श्रृणोति आकर्णयतीति तादृशी, किलेति वार्त्तायाम्, उत्तरकाले उत्पत्स्यमानो रामचन्द्रः मिथ्यालोकापवादेन धर्मपत्नीं सीता विसर्जयिष्यतीति समागतं, त्रिकालज्ञमुनिभिः वर्णितमुपाख्यानं सखीमुखेभ्यः श्रृण्वतीत्यर्थः, अत एव भयेन आत्मनोऽपि तादृशश्चेत् सम्भवेदिति भीत्या, चला सकम्पा, त्वमिति शेषः, वीक्षिता दृष्टा, असि भवसि, अत एव मयि ते ममत्वबुद्धी नास्ति वचनावकाश इति भावः ॥ १४२॥

अथ युग्मेनाह, कुसेत्यादि ।—कुसेन स्पृष्टेन, स्पर्शमात्रेणेत्यर्थः, क्षुसेति क्वचित पाठः, [कुविक्षुपि स्पर्शनार्थाविनिटौ] पत्रेषु पर्णेषु, यद्वा—कुसपत्रः स्पृष्टपर्ण एव, विनिमीलितः सङ्कुचितः, यः क्षुपः ह्रस्वशाखशिफक्षुद्रवृक्षविशेषः, लज्जालुसंज्ञकक्षुद्रशाखामूलविशिष्टवृक्ष इत्यर्थः तस्मात्, ("ह्रस्वशाखशिफः क्षुपः" इत्यमरः) निरिन्द्रियस्यापि सेन्द्रियवत् व्यवहारदर्शनेन भीतिकोऽयमिति त्रासादिति भावः, तथा धृतचापलात् पुनः पुनः कृतसङ्कोचविस्ताररूपचाञ्चल्यात्, कच्छपस्य कमठस्य, पलात मांसात्, शुण्डाकृपादिति यावत, अस्थिवत् कठिनपदार्थमध्यात् सहसा कोमलमांसनिःसरणप्रवेशयोः अन्यत्र कुत्राप्यदर्शनजनितत्रासादिति भावः, तथा शिरोधुतः शिरो मस्तकं धुनोति कम्पयतीति तादृशात् सदा चालितमस्तकात्,

त्वं मदीयविरहान्मया निजा भीतिमीरितवती रहः श्रुता।
नोज्झितास्मि भवतीं तदित्ययं व्याहरद्वरमसत्यकातरः॥१४४॥
सङ्गमय्य विरहेऽस्मि जीविका येव वामथ रताय तत्क्षणम्।
हन्त दत्य इति हृष्टयाऽऽवयोर्निद्रयाऽद्य किमु नोपसद्यते?॥१४५॥

सरटात् कृकलासात्, तस्य आकारप्रकारयोरत्वाभाविकत्व-दर्शनजनितभयादिति भावः, वाक्यत्रयेऽपि अहं बिभेमीति शेषः, त्वत्सखीषु तव सहचरीषु, रहो निर्जने, स्वं स्वकीयं, भियः भयस्य, वैभव सम्पदं, भयातिरेककारणमित्यर्थं, अभिदधतीषु वर्णयन्तीषु सतीषु, युष्माकं का कस्मात् बिभेषि? इति परस्परा-लोचनाया तव सखीषु एकैका उक्तरूपं व्याहरन्तीषु सतीषु इत्यर्थः॥ १४३॥

त्वमिति।—मदीयविरहात् मम विच्छेदात्, निजा स्वकीया, भीतिं भयम्, ईरितवती उक्तवती, त्व भवती, मया नलेन, श्रुता आकर्णिता, आर्य्यपुत्रविरहाशङ्का एव मां भापयति इति त्वदुक्तिः मया श्रुतेत्यर्थः, तत् तस्मात्, तव भयस्मरणादित्यर्थः, भवतीं त्वां, न उज्झितास्मि न त्यक्ष्यामि, [उज्झितः लुटि मिप्] अहमिति शेषः, असत्यकातरः अनृतभीतः, अयं नलः, इति इत्थं, वरम् अपरित्यागरूपं वरं, व्याहरत् अवोचत्, दमयन्त्यै वरं ददौ इत्यर्थः॥ १४४॥

सङ्गमय्येति।—या एव या अहं निद्रा, विरहे परिणयात् पूर्वं विच्छेददशायां, वां युवां, सङ्गमय्य मेलयित्वा, स्वप्नसङ्गातसुखम् अनुभाव्येत्यर्थः, जीविका जीवितवती, युवयोर्जीवनरक्षाकारणा-त्यर्थः, अस्मि भवामि, अथ अनन्तरं, परिणयात् परमिदानी-मित्यर्थः, तस्याः मम निद्राया एवेत्यर्थः, क्षणं समयं, रात्रिरूप कालमित्यर्थं, रताय सुरताय, दत्य. अर्पयथः, युवामिति शेषः,

ईदृशं निगदति प्रिये दृशौ सम्मदात् कियदियं न्यमीमिलत् ।
प्रातरालपति कोकिले कलं जागरादिव निशः कुमुद्वती ॥ १४६॥
मिश्रितोरु मिलिताधरं मिथः स्वप्नवीक्षितपरस्परक्रियम् ।
तौ ततोऽनु परिरम्भसम्पुटे पीड़ना विदधतौ निदद्रतुः ॥ १४७ ॥

तस्मिन् समये युवां मां परित्यज्य सुरतं प्रपद्यथः इत्यर्थः, [ददातेर्लटि थस्] हन्त इति खेदे, इति अस्माद्धेतोः, किमु किम्, इत्युत्प्रेक्षा, रुष्टया क्रुद्धया, निद्रया स्वापेन, अद्य अस्यां रात्रौ, आवयोः तव मम च, न उपसद्यते ? न सन्निकृष्यते ? न समीपे आगम्यते ? इत्यर्थः, [सीदतेर्भावे लट्] निद्रां लब्धुं चेष्टायां कृतायामपि तदलाभेन नलस्योक्तिरियम् ॥ १४५ ॥

ईदृशमिति ।—प्रिये नले, सम्मदात् सन्तोषात्, यथेष्टसम्भोग-सुखानुभवजनितानन्दादित्यर्थः, ईदृशम् ईदृक् वाक्यं, निगदति कथयति सति, तथा प्रातः तदा निशावसानात् उषसि, कोकिले पिके, कलं मधुरास्फुटं यथा तथा, आलपति कूजति च सति, निशः रात्रेः सम्बन्धिनः, जागरात् जागरणात् हेतोः, कुमुदपक्षे —रात्रौ प्रस्फुटनात्, अन्यत्र—सुरतव्यापारेण निद्रापरिहारा-दित्यर्थः, कुमुद्वतीव कुमुदलतेव, कुमुदमिवेत्यर्थः, इयं भैमी, कियत् किञ्चित्, दृशौ नेत्रे, न्यमीमिलत् निमीलितवती, ["भ्राजभास—"इत्यादिना विकल्पादुपधाह्रस्वः, "दीर्घो लघो."इत्यभ्यासदीर्घः] ॥ १४६ ॥

मिश्रितेति ।—ततः दमयन्त्याः दृङ्निमीलनात्, अनु पश्चात्, तौ भैमीनलौ, मिथः परस्परं, मिश्रितौ संश्लिष्टौ, ऊरू द्वयोः सक्थिनी यस्मिन् तद्यथा तथा, मिलितौ स्पृष्टौ, अधरौ रदनच्छदौ यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा, स्वप्ने वासना-वशात् निद्राकालिकविषयानुभवे, वीक्षिताः दृष्टाः, परस्परक्रियाः

तत् यातायातरंहश्छलकलितरतिश्रान्तिनिःश्वासधारा-
ऽजस्रव्यामिश्रभावस्फुटकथितमिथःप्राणभेदव्युदासम्।
बालावक्षोजपत्राङ्कुरकरिमकरीमुद्रितोर्वीन्द्रवक्ष-
श्चिह्नाख्यातैकभावोभयहृदयमगात् द्वन्द्वमानन्दनिद्राम् ॥१४८॥

अन्योऽन्यं चुम्बनादिव्यापारा यस्मिन् तत् यथा तथा च, परिरम्भसम्पुटे आलिङ्गनरूपपुटके, पीडना प्रगाढपेषणं, विदधतौ कुर्वन्तौ सन्तौ, निदद्रतुः सुषुपतुः, निद्रासुखम् अनुबभूवतुरित्यर्थः ॥ १४७ ॥

तदिति।—यातायातानां निःसरणप्रवेशानां, रंहसः वेगस्य, छलेन व्याजेन, कलिता ज्ञापिता, रतिश्रान्तिः रमणक्लान्तिः, याभिः तादृशानां निःश्वासधाराणां निःश्वासपरम्पराणाम्, अजस्रव्यामिश्रभावेन अनवरतमेलनेन, स्फुटं व्यक्तं, कथितः विज्ञापितः, मिथः परस्परं, प्राणभेदस्य पृथक्-प्राणवायुतायाः, व्युदासः अभावः यस्य तत् तादृशं, माषराश्यादौ माषान्तरादि-मिश्रणवत् निश्वासवाते निश्वासवातान्तरमिश्रणस्य भेदानुपलम्भात् अभिन्नत्वं युज्यते एव निश्वासवाय्योरेव प्राणरूपत्वादिति भावः ; तथा बालायाः षोडशवर्षीयायाः प्रियायाः, वक्षोजयोः कुचयोः, ये पत्राङ्कुराः कुङ्कुमादिना रचितक्षुद्रक्षुद्र-तिलकविशेषाः, तेषु याः करिमकर्यः कस्तुरीप्रभृतिभिः रचिता हस्तिमकरीप्रभृतीना मूर्त्तयः, ताभिः मुद्रितस्य चिह्नितस्य, उर्वीन्द्रवक्षसः पृथिवीपतिनलोरःस्थलस्य, चिह्नेन प्रगाढालिङ्गने-नाङ्कितकरिप्रभृतीनामाकृत्या, आख्यातः कथितः, एकभावः ऐक्यं ययोः ते तादृशी, उभये द्वे, हृदये वक्षःस्थले ययोः तत् तादृक् एकविधचिह्नत्वात् सर्वथैव एकमिति भावः, [द्वित्वविषये उभशब्दस्थाने उभयशब्दप्रयोगः इत्युक्तं प्राक्] तत् नलदमयन्ती-

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।
यातोऽस्मिन् शिवशक्तिसिद्धिभगिनीसौभ्रात्रभव्ये महा-
काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गोऽयमष्टादशः॥ १४९॥

ऊनविंशः सर्गः।

निशि दशमितामालिङ्गन्त्या विबोधविधित्सुभिः
निषधवसुधामीनाङ्कस्य प्रियाऽङ्कमुपेयुषः।

रूपं, द्वन्द्वं मिथुनम्, आनन्दनिद्रां सुखेन स्वापम्, अगात् अगच्छत्॥ १४८॥

श्रीहर्षमित्यादि।—शिवशक्तिसिद्धिः नाम काचित् स्वकृतिः, सा एव भगिनी उभयोरेव एककर्त्तृत्वात् स्वसा, तया सह सौभ्रात्रं सुभ्रातृत्वं, [युवादित्वादण्-प्रत्ययः। भ्राता च भगिनी च भ्रातरौ। "भ्रातृभगिन्यौ भ्रातरौ" इत्यमरः। "भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्" इत्येकशेषः] तेन सौभ्रात्रेण हेतुना, भव्ये शुभे, उत्कृष्टे इत्यर्थः, एककर्त्तृकत्वादित्थं निर्देशः। अष्टौ च दश च अष्टादश, ["द्व्यष्टनः सङ्ख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः" इत्यात्त्वम्] तेषां पूरणः अष्टादशः, ["तस्य पूरणे डट्" टिलोपश्च]। गतमन्यत्॥१४९॥

अथ काव्ये प्रयोगवैचित्र्यस्यालङ्कारत्वादस्मिन् सर्गे तद्वैचित्र्यमाश्रित्य प्रभातवर्णनमारभते, निशीति।—निशि निशायां, ["पद्दन्नोमास्—" इत्यादिना निशादेशः] दशमः वयोऽवस्थाविशेषः अस्याः अस्तीति दशमिनी वृद्धा, ["वर्षीयान् दशमी

श्रुतिमधुपदस्रग्वैदग्धीविभावितभाविक-
स्फुटरसभृशाभ्यक्ता वैतालिकैर्जगिरे गिरः॥ १॥
जय जय महाराज! प्राभातिकीं सुषमामिमां
सफलयतमां दानादक्ष्णोर्दरालसपक्ष्मणोः।

ज्यायान्" इत्यमरः। "वयसि पूरणात्" इति इनि-प्रत्ययः] तस्याः भावः तत्ता दशमिता वृद्धत्वं तां चरमावस्थामित्यर्थः,["त्वतलो- र्गुणवचनस्य" इति पुंवद्भावः] आलिङ्गन्त्यां स्पृशन्त्या, प्राप्नुवन्त्या-मित्यर्थः, प्रभातप्रायायां सत्यामिति भावः, प्रियाया दमयन्त्याः, अङ्कम् उत्सङ्गम्, उपेयुषः प्राप्तस्य, प्रियामालिङ्ग्य निद्रितस्येत्यर्थः, निषधवसुधामीनाङ्कस्य निषधदेशमन्मथस्य नलस्य, विबोध- यिषुभिः जागरणं विधातुमिच्छुभिः, [गम्यादिपाठात् द्वितीयासमासः] वैतालिकैः बोधकरैः, निद्राभञ्जकैः वन्दिभि- रित्यर्थः, ("वैतालिका बोधकराः" इत्यमरः) श्रुतिमधुपदस्रजां श्रुतौ कर्णे, मधूना मधुराणां, पदानां सुप्तिङन्तशब्दानां, या स्रक् माला, पङ्क्तिरित्यर्थः, तासां या वैदग्धी रचनाचातुर्य्यं, कौशिक्यादिवृत्तिसम्पत्तिरिति यावत्,तया विभाविताः व्यञ्जिताः, भावाः स्थायिप्रभृतयः अस्य सन्तीति भाविकः रसबोधक- विभावादिचतुर्विधभाववान्, ["अत: इनिठनौ" इति मत्वर्थीय- ठन्-प्रत्ययः] अत एव स्फुट अभिव्यक्तः, संवेद्यतां प्राप्तः इत्यर्थः, रसः शृङ्गारादिरिव रसः स्नेहद्रवः, तेन भृशम् अत्यर्थम्, अभ्यक्ताः स्निग्धाः, स्निग्धीकृता इत्यर्थः, रसभरिताः इति यावत्, गिरः वक्ष्यमाणगीतवाचः, जगिरे गीयन्ते स्म, [गायतेः कर्मणि लिट्]। अस्मिन् सर्गे हरिणी वृत्तम्; "रसयुगहयैर्न्सौ म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा" इति लक्षणात्॥ १॥

जय जयेति।—हे महाराज! नल!, जय जय अभीक्ष्णं

प्रथमशकुनं शय्योत्थायं तवास्तु विदर्भजा
प्रियजनमुखाम्भोजात् तुङ्गं यदङ्ग ! न मङ्गलम् ॥ २ ॥
वरुणगृहिणीमाशामाशासयन्तममुं रुचौ-
निचयसिचयांशांशभ्रंशक्रमेण निरंशुकम्।
तुहिनमहसं पश्यन्तीव प्रसादमिषादसौ
निजमुखमिव स्मेरं धत्ते हरेर्महिषी हरित् ॥ ३ ॥

सर्वोत्कर्षेण वर्त्तस्व, ["नित्यवीप्सयोः" इति द्विर्भावः] दरम् ईषत्, अलसानि तदाऽपि निद्रावेशसत्त्वात् निश्चेष्टानि, पक्ष्माणि नेत्रलोमानि ययोः तादृशयोः, ("अल्पार्थे त्वव्ययं दरम्" इति यादवः) अक्ष्णोः चक्षुषोः, दानात् निक्षेपात्, दृष्टिप्रदानादित्यर्थः, इमां पुरोवर्त्तिनीं, प्राभातिकीं प्रत्यूषकालिकीं, सुषमां परमां शोभां, सफलयतमाम् अतिशयेन सफलय, नरपतिकर्त्तृकदर्शने शोभायाः सफलत्वात्, ["किमेत्तिङव्यय—"इति आमु प्रत्ययः] विदर्भजा वैदर्भी, शय्योत्थायं शय्यायाः सत्वरम् उत्थाय, ["अपादाने परीप्सायाम्" इति णमुल्। परीप्सा त्वरा] एतेन स्त्रियः प्रथमोत्थानं लभ्यते, "चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धा" इत्युत्तमाङ्गनालक्षणात् त्वत्तः पूर्वमेव शयनात् सत्वरमुत्थाय अवस्थिता इत्यर्थः, तव ते, प्रथमशकुनं प्राथमिकं मङ्गलजनकं दृश्यम्, अस्तु भवतु, तदा तस्यामेव प्रथमाक्षिपातात् इति भावः ; कुत इत्यत आह—यत् यस्मात्, अङ्ग ! भोः !, प्रियजनस्य प्रीतिपात्रस्य, मुखाम्भोजात् वदनकमलात्, आननपद्मदर्शनादित्यर्थः, तुङ्गम् अधिकं, मङ्गलं श्रेयः, न, अस्ति इति शेषः, इत्यर्थान्तरन्यासः ॥ २ ॥

वरुणेति।—असौ दृश्यमाना, हरेः इन्द्रस्य, महिषी साम्राज्ञीस्वरूपा, हरित् प्राची दिक्, काचित् राजपत्नी च,

अमहतितरास्तादृक् तारा न लोचनगोचरा:
तरणिकिरणा द्यामश्नन्ति क्रमादपरस्परा: ।

वरुणगृहिणीं वारुणीम्, आशां दिशं, प्रतीचीमित्यर्थ:, काचित् पुरुषान्तरपत्नीञ्च, आसादयन्तम् अस्तोन्मुखत्वात् प्राप्नुवन्तं, सङ्गच्छन्तमिति यावत्, सम्भोगार्थं गच्छन्तमिति च, रुचीनिचय: प्रभासमूह: एव, ["कृदिकारात्—" इति ङीष्] सिचय: वसनम्, आच्छादकत्वसाधर्म्यादिति भाव:, ("सिचयो वस्त्र-वसनमंशुकम्" इति यादव:) तस्य अंशांशस्य किञ्चित् किञ्चि-द्भागस्य, [वीप्सायां द्विरुक्ति:] भ्रंशक्रमेण उत्तरोत्तरं परित्यागेन, एकत्र—निशावसानात्, अन्यत्र—नग्नीभवनाय इति भाव:, निर्नास्ति अंशु: किरणो यस्य तादृशं निरंशुकं निष्प्रभं, [शेषिक: कप्] नि: नास्ति अंशुकं वस्त्रं यस्य तादृशं विवसनञ्च, अमुं पुर:स्थ, तुहिनमहसं शीतकिरणं चन्द्रं, कमपि पुरुषञ्च, पश्यन्ती अवलोकयन्ती इव, प्रसादमिषात् प्राभातिकवैशद्य-च्छलात्, कौतुकजनितप्रसन्नताव्याजाच्च, निजमुखं स्वीयपुरो-भागम् आननञ्च, स्मेरं सहासं, धत्ते इव करोतीव। अत्र मिषशब्देन प्रसादरूपापह्नवेन पराङ्गनासङ्गतपुरुषदर्शनजन्म-स्मितत्वोत्प्रेक्षणात् सापह्नवोत्प्रेक्षा ॥ ३ ॥

अमहतीति।—अतिशयेन महत्य: महतितरा:, ["घरूप-कल्प—" इत्यादिना ङ्यो ह्रस्व:, अनेन ह्रस्वविधानेन परत्वात् "तसिलादिषु" इति प्राप्तपुंवद्भावप्रतिषेध:, ततो नञ्समास:] अमहतितरा: सूक्ष्मा:, तारा: अरुन्धत्यादय: तारका:, तादृक् पूर्ववत्, रात्रौ इवेत्यर्थ:, लोचनस्य नयनस्य, गोचरा: विषया:, न, भवन्तीति शेष:, उत्तरोत्तरं सूर्यतेजोवर्द्धनादिति भाव:, परे परे न भवन्तीति अपरस्परा: सततक्रिया:, सततम्

कथयति परिश्रान्तिं रात्रीतमःसह युध्वनाम्
अयमपि दरिद्राणप्राणस्तमोदयितस्त्विषाम् ॥ ४ ॥
स्फुरति तिमिरस्तोमः पङ्कप्रपञ्च इवोच्चकैः
पुरुसितगरुच्चञ्चच्चञ्चूपुटस्फुटचुम्बितः ।
अपि मधुकरी कालिम्मन्या विराजति धूमल-
च्छविरिव रवेर्लाक्षालक्ष्मीं करैरभिपातुकैः ॥ ५ ॥

अविच्छेदेन प्रवृत्ता इति यावत्, युगपदेव प्रसरणशीला इति भावः, ["अपरस्पराः क्रियासातत्ये" इति निपातनात् साधुः] तरणेः अर्कस्य, किरणाः मयूखाः, क्रमात् क्रमशः, द्याम् आकाशम्, अञ्चन्ति गच्छन्ति, व्याप्नुवन्तीत्यर्थः, दरिद्राणप्राणः क्षीणबलः, [दरिद्रातेः कर्तरि ल्युट् । "बलान्तमारुतौ प्राणः" इति यादवः] अयं परिदृश्यमानः, तमोदयितः निशापतिरपि, रात्र्याः निशायाः, ["कृदिकारात्—" इति वा ङीष्] तमांसि अन्धकाराः, तैः सह युध्वना युद्धं कुर्वतीना, ["सहे च" इति क्वनिप् । "वनो न हश—" इति वक्तव्यात् "वनो र च" इति ङीप्प्रत्ययो रश्च नास्ति] त्विषां भासां, स्वप्रभाणामित्यर्थः, परिश्रान्तिं क्लान्तिं, कथयति व्यापयति, प्रभातः सञ्जातः, अतः शयनं परित्यजेति भाव । समुच्चयोऽलङ्कारः ॥ ४ ॥

स्फुरतीति ।—तिमिरस्तोमः तमोराशिः, लाक्षालक्ष्मीम् अलक्तकशोभाम्, अभिपातुकैः अभिक्रामद्भिः, पराजेतुमिच्छुभिरित्यर्थः, लाक्षावर्णादपि अधिकारुणवर्णैरिति यावत्, उदीयमानसूर्यकिरणानां तद्वत् परिदृश्यमानत्वादिति भावः, ["लषपत—" इत्यादिना उकञ्, "न लोक—"इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया] रवेः सूर्यस्य, करैः किरणैः, किरणसम्पातैरित्यर्थः, पुरु भूयिष्ठं यथा तथा, सितगरुतां श्वेतपक्षाणां हंसानां,

रजनिवमथुप्रालेयाम्भःकणक्रमसम्भृतैः
कुशकिशलयस्याच्छैरग्रेशयैरुदविन्दुभिः ।
सुषिरकुशलेनायःसूचीशिखाङ्कुरसङ्करं
किमपि गमितान्यन्तर्मुक्ताफलान्यनुमेनिरे ॥ ६ ॥

("हंसास्तु श्वेतगरुतः" इत्यमरः) चञ्चद्भिः चञ्चलैः, मृणाल-भक्षणार्थं कर्दमालोडनव्यग्रतयेति भावः, चञ्चूपुटैः अरुणवर्णैः त्रोटियुगलैः, स्फुटं स्पष्टं, चुम्बितः स्पृष्टः, विलोड़ितः इत्यर्थः, पङ्कप्रपञ्चः कर्दमराशिः इव, उच्चकैः अत्यर्थं, स्फुरति दीप्यते इत्युपमा ; तथा कालीम् आत्मानं मन्यते इति कालिम्मन्या अतिकृष्णा इत्यर्थः, [वर्णे अर्थे "जानपद—" इत्यादिना ङीप्, कालीशब्दोपपदात् मन्यतेः "आत्ममाने खश्च" इति खश्-प्रत्ययः, "खित्यनव्ययस्य" इति ह्रस्वः । "अरुर्द्विषत्—" इत्यादिना मुमागमः] मधुकरी भृङ्गी अपि, लाक्षालक्ष्मीम् अभिपातुकैः रवेः करैः धूमलच्छविः कृष्णलोहितकान्तिः इव, ("धूम्रधूमलौ कृष्णलोहितौ" इत्यमरः) विराजति शोभते । अत्र काल्या भृङ्ग्या रविकरलौहित्याद्युत्कृष्टगुणग्रहणे तद्गुणा-लङ्कारः, तदुत्थापिता धूमलत्वोत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ ५ ॥

रजनीति ।—रजनेः रात्रेः, हस्तिनीरूपाया इति भावः, वमथवः करशीकराः, शुण्डाग्रविक्षिप्तजलकणस्वरूपा इत्यर्थः, ("वमथुः करशीकरः" इत्यमरः) ये प्रालेयाम्भसः हिमजलस्य, कणाः विन्दवः, तैः क्रमेण क्रमशः, किञ्चित् किञ्चित् कृत्वेत्यर्थः, सम्भृतैः सञ्चितैः, किञ्चित् किञ्चित् कृत्वा सञ्चयात् स्थूलीभूतैरिति भावः, कुशकिशलयस्य सूचीवत् सूक्ष्माग्रनवीनदर्भपत्राणा-मित्यर्थः, [जातावेकवचनम्] अग्रे शेरते इति अग्रेशयाः तैः अग्रस्थैः, ["अधिकरणे शेतेः" इत्यच्] अच्छैः निर्मलैः,उदविन्दुभिः

रविरुचिऋचामोङ्कारेषु स्फुटामलविन्दुतां
गमयितुममूरुच्चीयन्ते विहायसि तारकाः।
स्वरविरचनायासामुच्चैरुदात्ततयाऽऽहृताः
शिशिरमहसो विम्बादस्मादसंशयमंशवः ॥ ७ ॥

जलकणैः, [कर्त्तृभिः] सुषिरे मुक्तादिषु छिद्रविधाने, कुशलेन निपुणेन, शिल्पिनेति शेषः, किमपि किञ्चित्, अन्तः मध्ये, अयसः लौहस्य, सूचीनां व्यधनीनां, सीवनसाधनसूक्ष्माग्र-शलाकाविशेषाणामित्यर्थः, शिखाङ्कुरैः शिखा अग्रभागः, स एव सूक्ष्मत्वादङ्कुरः, तैः सङ्करं सङ्गमं, गमितानि प्रापितानि, मुक्ता-फलानि मौक्तिकानि, अर्द्धविद्धानि मुक्ताफलानीत्यर्थः, अनुमेनिरे छीनतया बुबुधिरे, छीनीकृतानीत्यर्थः,सूर्य्यकिरणसम्पर्केण अन्त-रौज्ज्वल्यसाधर्म्यात् मुक्ताफलानि तिरस्कृतानीति भावः, इति साहृश्ये लक्षणा। अत्र दर्भाग्रोदविन्दूना वेधसूच्यग्रलग्नमुक्ताफलै-रुपमा, प्रालेयाम्भःकणेषु वमथुत्वरूपणात् रजनेः कारिणीत्वरूप-सिद्धेरेकदेशविवर्त्तिरूपकम् इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावात् संसृष्टिः ॥ ६॥

रवीति।—रवेः सूर्य्यस्य, रुचयः उदयकालीनकिरणाः एव, ऋचः पूर्वाह्णत्वात् ऋग्वेदमन्त्रविशेषाः तासाम्, "ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते" इत्यादि तन्मयत्वश्रुतेरिति भावः, ओङ्कारेषु आदौ उच्चार्य्यमाणप्रणवेषु, स्फुटाः व्यक्ताः, अमलाः स्वच्छाः, विन्दवः उपरिस्थितविन्द्वाकृतिवर्णाः, तेषा भावः तत्ता ता, गमयितुं प्रापयितुम्, ओङ्काराणामुपरिदेशे विन्दून् सस्थाप-यितुमित्यर्थः,विहायसि आकाशे,अमूः परिदृश्यमानाः, तारकाः नक्षत्राणि, उच्चीयन्ते एकमेकं कृत्वा सङ्गृह्यन्ते, प्रभातालोकेन क्षुद्रीभूततया परिदृश्यमानत्वात् वृत्तत्वसाम्याच्चेति भावः ; किञ्च, आसां ऋचाम्, उदात्ततया उच्चतया, "उच्चैरुदात्तः" इत्युक्त-

व्रजति कुमुदे दृष्ट्वा मोहं दृशोरपिधायके
भवति च नले दूरं तारापतौ च हतौजसि।
लघु रघुपतेर्जायां मायामयीमिव रावणः
तिमिरचिकुरग्राहं रात्रिं हिनस्ति गभस्तिराट्॥ ८॥

लक्षणस्वरविशेषतया च, ("उदात्तः स्वरभेदे स्यात् काव्यालङ्कारहृद्ययोः" इति विश्व.) उच्चैः अत्यन्तं, स्वरविरचनाय उदात्ताख्यस्वरसम्पादनार्थम्, अस्मात् परिदृश्यमानात्, शिशिरमहसः शीतकिरणस्य चन्द्रस्य, बिम्बात् मण्डलात्, अंशवः किरणाः, असंशयं निश्चयम्, [अभावार्थेऽव्ययीभावः] आहृताः सङ्गृहीताः, केनापीति शेषः, अन्यथा चन्द्रांशवस्तारकाश्च क्व गताः? इति भावः। असंशयमित्युत्प्रेक्षायाम्॥ ७॥

व्रजतीति।—दृष्ट्वा विलोक्य, रात्रिनाशोपक्रमं सीतावधोपक्रमञ्च इति शेषः, कुमुदे कैरवे कपिविशेषे च, ("कुमुदं कैरवे रक्तपङ्कजे कुमुदः कपौ" इति विश्वः) मोहं सङ्कोच मूर्च्छनञ्च, एकत्र—दिवा मुद्रणस्वभावात्, अन्यत्र—शोकादिति भावः, व्रजति गच्छति सति, तथा भवति त्वयि, नले च नैषधे च, दृशोः दर्शनयोः, दर्शनसाधनदृष्टिमण्डलयोरित्यर्थः, ("दृक् स्त्रियां दर्शने नेत्रे बुद्धौ च त्रिषु वीक्षके" इति मेदिनी) अपिधायके आच्छादके सति, तदाऽपि निद्रावेशानपगमात् निमीलिताक्षे सतीत्यर्थः, अन्यत्र—नले कपिविशेषे, ("नलः पोटगले राज्ञि पितृदेवे कपीश्वरे" इति विश्वः) दृशोः अपिधायके सीतावधोद्यमं द्रष्टुं सोढ़ुञ्च, अशक्यत्वात् हस्ताभ्यां चक्षुषोराच्छादके, भवति सति, तथा तारापतौ चन्द्रे सुग्रीवे च, ("ऋक्षाक्षिमध्ययोस्तारा सुग्रीवगुरुयोषितोः" इति विश्व.) दूरम् अत्यन्तं, हतौजसि निस्तेजस्के च सति, सूर्य्यतेजसा

त्रिदशमिथुनक्रीडातल्पे विहायसि गाहते
निधुवनधुतस्रग्भागश्रीभरं ग्रहसङ्ग्रहः ।
मृदुतरकराकारैस्तूलोत्करैरुदरम्भरिः
परिहरति नाखण्डो गण्डोपधानविधां विधुः ॥ ८ ॥

अभिभूतत्वात् सीतावधोद्यमस्य प्रतीकाराशक्यत्वाच्चेति भावः ; रावणस्य अपत्यं रावणिः इन्द्रजित, मायामयीं मायाकल्पितां-रघुपतेः रामचन्द्रस्य, जाया भार्य्या सीतामिव, कल्पान्तरीय-मायासीतावधविवरणावलम्बनेन अत्र उपमामङ्गतिर्बोद्धव्या, गभस्तिराट् सूर्य्यः, रात्रिं रजनीं, लघु क्षिप्रं, तिमिराणि अन्धकारा एव, चिकुराः केशा, सीतापक्ष—तिमिराणीव चिकुराः, तेषु गृहीत्वा तिमिरचिकुरग्राहं, [सप्तम्युपपदे "समासत्तौ" इति णमुल्-भावः] छिनत्ति विनाशयति ॥ ८ ॥

त्रिदशेति।—ग्रहसङ्ग्रहः तारकात्मकशुक्रादिग्रहगणः, ग्रह-शब्दस्य उपलक्षणत्वात्, रजन्याः पश्चिमयामे शुक्रताराया उदयदर्शनाच्चेति भावः ; त्रिदशमिथुनानां देवद्वन्द्वानां, क्रीडातल्पे विहारशय्यास्वरूपे, विहायसि आकाशे, निधुवनेन सुरतेन, सुरतकालिकप्रबलसञ्चालनेनेत्यर्थः, धुतस्रग्भागानां धुतानाम् इतस्ततो विक्षिप्तानां, स्रग्भागानां पुष्पमाल्यांशानां, मालातो विच्छिन्नानामेकैकपुष्पाणामित्यर्थः, निर्माल्यानामिति यावत्, श्रीभरमिव श्रीभरं शोभाऽतिरेकं, गाहते आश्रयति ; किञ्च, अखण्डः परिपूर्णमण्डलः, विधुः चन्द्रः, मृदुतरकराः अतिशयेन कोमलाः किरणा एव, आकाराः रूपाणि येषां तादृशैः,तूलोत्करैः तूलपटलैः,उदरम् अभ्यन्तरं,बिभर्त्ति पूरयतीति उदरम्भरिः पूरितमध्यः,व्याप्तोदरः सन् इत्यर्थः, ["फलेग्रहिरात्म-म्भरिश्च" इति चकारात् सिद्धः] गण्डोपधानस्य कपोलोप-

दशशतचतुर्वेदीशाखाविवर्त्तनमूर्त्तयः
सविधमधुनाऽलङ्कुर्वन्ति ध्रुवं रविरश्मयः ।
वदनकुहरेष्वध्येतॄणामयं तदुदञ्चति
श्रुतिपदमयस्तेषामिव प्रतिध्वनिरध्वनि ॥ १० ॥

वर्हस्य, गोलाकार-कपोलनिधानस्येत्यर्थः, ("उपधानन्तूपवर्हः" इत्यमरः) विधां प्रकारं, तुल्यतामित्यर्थः, न परिहरति न त्यजति, गण्डोपधानत्वं भजते इत्यर्थः, उषागमेन क्षीणप्रभत्वादिति भावः। अत्र श्रियमिव श्रियं विधामिव विधामिति साहश्याक्षेपात् उभयत्र निदर्शनोत्थानात् सजातीयसंसृष्टिः ॥९॥

दशेति।—दश शतानि यासु ताः सहस्रसङ्ख्याः इत्यर्थः, ताश्च ताः चतुर्वेदीशाखाश्च इति [विशेषणसमासः अव्ययीभव-द्विगुप्राप्तौ बहु स्यादिति] वेदचतुष्टयस्य सहस्रसङ्ख्यकाः शाखा इत्यर्थः, तासां विवर्त्तनानि अतत्त्वतोऽन्यथाभावाः, परिवर्त्तनानीत्यर्थः,परिणतयः इति यावत्,मूर्त्तयः रूपाणि येषां ते तादृशाः तद्विवर्त्तनरूपाः सहस्रसङ्ख्यकोपनिषत्स्वरूपा इत्यर्थः, रवेः सूर्य्यस्य, रश्मयः सहस्रसङ्ख्यकाः किरणाः, अधुना सम्प्रति, अहर्मुखे इत्यर्थः, ध्रुवम् अजस्रम्, अविरतमित्यर्थः, ("ध्रुवं खेऽजस्रतर्कयोः" इति हैमः) सविधम् अस्मदादिसामीप्यम्, अलङ्कुर्वन्ति भूषयन्ति, समीपमागच्छन्ति इत्यर्थः ; तत् तस्मात्, रविरश्मीनां समीपागमनादित्यर्थः, तेषां रश्मीनामिव, अयं श्रूयमाणः, श्रुतिपदमयः वेदाक्षरात्मकः, प्रतिध्वनिः प्रतिशब्दः, रविरश्मीनवलम्ब्य अत्रागतः सूर्य्यलोकीयवेदध्वनेः प्रतिशब्दः इत्यर्थः, अध्येतॄणाम् अत्रत्यवेदपाठकानां जनानां, वदनकुहरेषु मुखदरीषु, तथा अध्वनि शब्दगुणमये आकाशमार्गे च, उदञ्चति उद्गच्छति, "ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते" इत्यादि-

नयति भगवानम्भोजस्यानिबन्धनबान्धवः
किमपि मघवत्प्रासादस्य प्रघाणमुपन्नताम् ।
अपसरदरिध्वान्तप्रत्यग्वियत्पथमण्डलो-
लगनफलदश्रान्तस्वर्णाचलभ्रमविभ्रमः ॥ ११

श्रुत्वा रविरश्मयः श्रुतिपटमया एव, सूर्य्यलोकवासिभिरपि इदानीं वेदा अधीयन्ते, "द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते" इति दक्षवचनात् इदानीं मर्त्त्यानां वेदाध्येतॄणां मुखविवरेषु योऽयं ध्वनिरुद्गच्छति स पुनः सूर्य्यलोकवासिनां वेदाध्ययनस्य रविरश्मीनवलम्ब्य आगतः प्रतिध्वनिरिव प्रतिभातीति भावः ॥ १० ॥

नयतीति।—अम्भोजस्य पद्मस्य, अनिबन्धनबान्धवः निर्व्याजबन्धुः, भगवान् माहात्म्यवान्, सूर्य्यः इति शेषः, अपसरन्ति अपगच्छन्ति, पलायमानानीत्यर्थः, अरीणि विरोधीनि, ध्वान्तानि अन्धकाराः यस्यां तादृश्यां,प्रत्यग्वियत्-पथमण्डल्यां पश्चिमाकाशमार्गदेशे, लगनात् किरणसम्पर्केण संयोगात्, तथाविधभावेन ध्वान्तध्वंसनादित्यर्थः, फलत् सफलीभवन्,अश्रान्तस्वर्णाचलभ्रमः निरन्तरमेरुप्रदक्षिणीकरणमेव, विभ्रमः विलासः यस्य सः तादृशः सन्, किमपि कस्यापि हेतोः, मघवत्प्रासादस्य इन्द्रसौधस्य वैजयन्तस्य, प्रघाणम् अलिन्दं, ["प्रघाणप्रघणालिन्दा वहिर्द्वारप्रकोष्ठके" इत्यमरः। "अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च" इति निपातः] उपन्नताम् अन्तिकाश्रयतां, ("स्यादुपन्नोऽन्तिकाश्रये" इत्यमरः) नयति प्रापयति, प्रघाणसमीपमाश्रितवानित्यर्थः, यथा स्वर्णादिपूर्णकोषागारपरिरक्षणाय नियुक्तः कश्चित् रक्षिसैन्यः तदागारं परितः पुनः पुनः परिक्रमणं कुर्वन् तत्रैव गुप्तभावेनावस्थितं शत्रुपक्षीयं कमप्यनु-

नभसि महसां ध्वान्तध्वाङ्क्षप्रमापणपत्रिणाम्
इह विहरणैः श्येनम्पातां रवेरवधारयन्।
शशविशसनत्रासादाशामगाच्चरमां शशी
तदधिगमनात्ताराः पारावतैरुदडीयत॥ १२॥

सरन् तत्कोषागारप्राचीरावलम्बनेनावस्थाय तं दूरीकृत्य सफल-प्रदक्षिणः सन् श्रान्तिपरिहाराय अलिन्दं प्रविशति तद्वदिति भावः। सूर्य्यः शत्रुमिव अन्धकारं निरस्य क्षणादुदयाद्रि-माश्रितः इति निष्कर्षः॥ ११॥

नभसीति।—शशी चन्द्रः, ध्वान्तानाम् अन्धकाराणामिव, ध्वाङ्क्षाणां कृष्णवर्णसाम्यात् वायसानां, ("ध्वाङ्क्षात्मघोष-परभृद्बलिभुग्वायसा अपि" इत्यमरः) प्रमापणे मारणे, पत्रिणां श्येनानां, श्येनस्वरूपाणामित्यर्थः, ("अथ शशादनः पत्री श्येनः" इत्यमरः) पत्रिणां शराणामिति वा, बाणस्वरूपा-णामित्यर्थः, ("कलम्बमार्गणशराः पत्री रोप इषुर्द्वयोः" इत्यमरः) महसां तेजसां, सूर्य्यकिरणानामित्यर्थः, इह नभसि आकाशे, विहरणैः परिक्रमणैः, रवेः सूर्य्यस्य, श्येनपातः अस्यां क्रियायां वर्त्तते इति श्येनम्पाता मृगया तां, ["घञः साऽस्या क्रियेति ञः" इति ञ प्रत्ययः। "श्येनतिलस्य पाते ञे" इति मुमागमः। "श्यैनम्पाता च मृगया" इत्यमरः] अवधारयन् निश्चिन्वन्, इवेति शेषः, शशः स्वाङ्कस्थितमृगविशेषः, तस्य विशसनत्रासात् हिंसाभयात्, मारणभयादित्यर्थः,चरमां पश्चिमाम, आशां दिशम्, अगात् अगमत्, पलायितवानित्यर्थः, तस्य श्येनम्पातावृत्तान्तस्य, रवेः मृगयाव्यापारस्येत्यर्थः, अधिगमनात् ज्ञानात्, ताराभिः नक्षत्रैरेव, पारावतैः कपोताख्यपक्षिविशेषैः, ("पारावतः कलरवः कपोतः" इत्यमरः) उदडीयत उड्डीनम्, उड्डीय

भृशमबिभरुस्तारा हाराच्युता इव मौक्तिकाः
सुरसुरतजक्रीडालूनात् द्युसद्वियदङ्गणम्।
बहुकरकृतात् प्रातः सम्मार्जनादधुना पुनः
निरुपधिनिजावस्थालक्ष्मीविलक्षणमीक्ष्यते॥ १२॥

पलायितमित्यर्थः, [भावे लङ्]। रविकिरणा गगने प्रसरन्ति, शशाङ्कः पश्चिमा दिशं यातः, तारकाश्च अलक्ष्यतां गता इति निष्कर्षः। रूपकालङ्कारः॥ १२॥

भृशमिति।—ताराः तारकाः, सुराणां देवमिथुनानां, सुरतजया रमणोद्भूतया, क्रीडया परिमर्दरूपविहारेण, लूनात् छिन्नात्, हारात् मुक्तावलीतः, च्युताः विक्षिप्ताः, मुक्ताः एव मौक्तिकाः, ता इव मुक्ताफलानीव इत्युत्प्रेक्षा, [स्वार्थे क-प्रत्ययः, "प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्य—" इतीकारः] द्युसद्वियदङ्गणं द्युसदां देवानां नभोरूपं प्राङ्गणं, भृशम् अत्यर्थम्, अबिभरुः अपूरयन्, रात्रौ परिपूरितवत्य इत्यर्थः, ["डु भृञ् धारणपोषणयोः" इत्यस्य लङि रूपं, "लङः शाकटायनस्यैव" इति झेर्जुसादेशः] अधुना इदानीं, प्रातः पुनः प्रभाते तु, बहुकरेण बहवः सहस्रसङ्ख्यका इत्यर्थः, कराः किरणा यस्य स बहुकरः सूर्य्यः, स एव बहुकरः खलपूनामकः सम्मार्जनकारी जातिविशेषः तेन, ("खलपूः स्यात् बहुकरः" इत्यमरः) कृतात् सम्पादितात्, सम्मार्जनात् शोधनात्, शोधन्या तारापसारणेन धूल्याद्यपसारणेन च परिष्करणादित्यर्थः, निरुपधेः निर्व्याजायाः, अकृत्रिमाया इत्यर्थः, ("कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवम्" इत्यमरः) निजावस्थायाः आत्मस्वरूपस्य, लक्ष्म्याः नीलनिर्मलशोभायाः, विलक्षणं रात्रिकालिकावस्थातोऽन्यादृशं रूपम्, ईक्ष्यते एतत् वियदङ्गणं दृश्यते, खलपूपरिशुद्धिवत् बहुकरशुद्ध-

प्रथममुपहृत्याघं तारैरखण्डिततण्डुलैः
तिमिरपरिषद्दूर्वापर्वावलीशबलीकृतैः ।
अथ रविरुचा ग्रासातिथ्यं नभः खविहारिभिः
सृजति शिशिरक्षोदश्रेणीमयैरुदसक्तुभिः ॥ १४ ॥
असुरहितमप्यादित्योत्था विपत्तिमुपागतं
दितिसुतगुरुः प्राणैर्योक्तुं न किं कचवत् तमः ।

मन्तरौचमपि पूर्वविलक्षणं लक्ष्यते इत्यर्थः, जनैरिति शेषः ॥ १३ ॥

प्रथममिति ।—नभः आकाशं, [कर्त्तृ] तिमिरपरिषत् तमोवृन्द, सा एव दूर्वापर्वणा दूर्वाग्रन्थीना, दूर्वादलानामित्यर्थः, आवली श्रेणी, श्यामवर्णत्वादिति भाव., तया शबलीकृतैः विलीकृतैः, मिश्रितारत्यर्थः, तारैः नक्षत्रैरेव, ("नक्षत्रे नेत्रमध्ये च तारा स्यात् तार इत्यपि" इति व्याडिः) अखण्डिततण्डुलैः निस्तुषाभग्नशालिबीजैः, प्रथमम् आदौ, रविरुचा सूर्य्यकिरणानाम्, अघः पूजाविधिः, तस्मै इदम् अर्घ्यं पूजोपकरणमित्यर्थः, ("मूल्ये पूजाविधावर्घः" इति "अघामघार्थे" इति चामरः) उपहृत्य दत्त्वा, अथ अनन्तरं, खविहारिभिः खस्मिन् नभसि सञ्चरणशीलैः, शिशिरक्षोदश्रेणीमयैः हिमशीकरपुञ्जरूपैः, उदसक्तुभि. जलालोडितभृष्टयवचूर्णैः, ["मन्थोदन—" इत्यादिना उदकशब्दस्योदादेशः] ग्रासातिथ्य ग्रासरूपम् अतिथिसत्कारम्, [अतिथये इदम् इति "अतिथेर्ञ्यः" इति ञ्यः] सृजति सम्पादयति, इवेति शेषः । समागताय अतिथये अर्घ्यदानानन्तरमन्नदानं हि गृहिणां रीतिः । रूपकालङ्कारः ॥१४॥

असुरेति ।—दितिसुतानां दैत्यानां, गुरुः उपदेष्टा शुक्राचार्य्यः, असुरेभ्यः दैत्येभ्यः, हितमपि हितकरमपि, निशायामिव

पठति लुठतीं कण्ठे विद्यामयं मृतजीवनीं ?
यदि न वहते सन्ध्यामौनव्रतव्ययभीरुताम् ॥ १५ ॥
उदयशिखरिप्रस्थान्यह्ना रणेऽत्र निशः क्षणे
दधति विहरत्पूषाण्युद्भ्रुताश्मजतुस्रवान् ।

असुराणां बलवृद्धेरिति भावः, ["चतुर्थी तदर्थार्थ—" इत्यादिना समासः] अन्यत्र—असुभिः प्राणैः, रहितं विहीनम्, अचेतनमपीत्यर्थः,आदित्योत्था सूर्योद्भूताम् ; कचपक्षे—देवोद्भूतां,देवानामनुरोधेनैव कचस्य तत्रागमनात् तद्विपत्तेः तदुत्थत्वव्यपदेशः ; विपत्तिं विनाशम्, उपागत प्राप्तं, तमः अन्धकारं, कचवत् बृहस्पतिसुतं कचमिव, बृहस्पतिपुत्रः कचः देवताप्रेरितः सञ्जीवनीविद्यार्थं शुक्रमुपागतः, स दैत्यहतः पुनः शुक्रेणोज्जीवित इति भारती कथा ; प्राणैः असुभिः, योक्तुं सङ्घटयितुं, कण्ठे गलमध्ये, लुठतीं परावर्त्तमाना, सदा तिष्ठन्तीमित्यर्थः, ["आच्छीनद्योर्नुम्" इति विकल्पान्नुमभावः] मृतजीवनीं मृतसञ्जीवनीं, विद्या ज्ञानं, मन्त्रमिति यावत्, न पठति किम् ? न ब्रवीति किम् ? अपि तु पठेदेव, यदि अयं शुक्रः,सन्ध्यामौनव्रतव्ययात् सन्ध्यायाः प्रातःसन्ध्यायाः,यत् मौनव्रतं वाक्संयमनियमः, तस्य व्ययात् भङ्गात्, भीरुतां भयशीलतां, न वहेत न धत्ते, अन्यथा कथमीदृक् विद्यावानपि पुरोवर्त्तिनं स्वशिष्यासुरहितकरान्धकारविनाशमुपेक्षेत इति भावः ॥ १५ ॥

उदयेति ।—अत्र अस्मिन्, क्षणे समये, अहर्मुखे इत्यर्थः, निशः निशायाः, अह्ना दिवसेन सह, रणे युद्धे, स्वाधिकारस्थापनाय युद्धे प्रारब्धे सतीत्यर्थः, विहरत्पूषाणि विहरन् सञ्चरन्, युद्धदर्शनकौतूहलेनेति भावः, पूषा सूर्यः यत्र तादृशानि सञ्चरत्सूर्याणि, उदयशिखरिप्रस्थानि उदयाद्रेः

उदयदरुणप्रह्वीभावादरादरुणानुजे
मिलति किमु तत्सङ्गाच्छङ्क्या नवेष्टकवेष्टना ? ॥ १६ ॥
रविरथहयानश्वस्यन्ति ध्रुवं बड़वा बल-
प्रतिबलबलावस्थायिन्यः समीक्ष्य समीपगान् ।
निजपरिवृढ़ गाढ़प्रेमा रथाङ्गविहङ्गमी
स्मरशरपराधीनस्वान्ता वृषस्यति सम्प्रति ॥ १७ ॥

सानूनि, ("प्रस्थोऽस्त्री मानुमानयोः" इति यादवः) उष्मणा सूर्य्यस्येव तेजसा, द्रुतानां विलीनानाम्, अश्मजतूनां शिला-जत्वाख्यधातुविशेषाणा, स्रवान् स्रावान्, प्रवाहानित्यर्थः, दधति धारयन्ति, रक्तप्रवाहानिवेति भावः ; तेन च उदयतः उत्तिष्ठतः, अरुणस्य सूर्य्यसारथेः गरुडाग्रजस्य अनूरोः सम्बन्धे, प्रह्वीभावा-दरात् प्रणामकरणाग्रहात्, अरुणानुजे गरुड़े, रक्तवर्णे इति भावः, मिलति सङ्गमं प्राप्नुवति, अरुणाय नन्तुं समागच्छति सतीत्यर्थः, तत्सङ्गात् गरुडसम्पर्कात् हेतोः, नवाः प्रत्यग्राः, इष्टकाः रक्तवर्णदग्धमृत्खण्डविशेषाः यस्या सा तादृशी, वेष्टना परिधिः, प्राकार इत्यर्थः, शङ्क्या शङ्कनीया, किमु ? किम् ? रक्तवर्णगरुड़कान्तेः पर्वतसमन्तात् स्थितेरिति भावः । यद्युक्त-हेतुना गरुड़ः न सङ्गच्छेत तदा सुवर्णपक्षव्याप्तिरूपा उदयाद्रेः नवेष्टकावेष्टना कस्मादिति सम्भावनयोत्प्रेक्षा ॥ १६ ॥

रवीति ।—बलप्रतिबलस्य बलाख्यासुरप्रतिपक्षस्य पूर्वदिगधि-पतेरिन्द्रस्य, बलेषु सैन्येषु, अवतिष्ठन्ते वर्त्तन्ते इति तदवस्था-यिन्यः, बड़वाः तुरङ्गाः, पूर्वदिग्वर्त्तिन्य इति भावः, समीपगान् निकटस्थान्, रविरथहयान् सूर्य्यस्य स्यन्दनाकर्षिणः सप्त घोटकान्, समीक्ष्य विलोक्य, अश्वस्यन्ति कामयन्ते, मैथुनार्थ-मश्वमिच्छन्तीत्यर्थः, ध्रुवमित्युत्प्रेक्षायाम् । तथा गाढ़प्रेमा

निशि निरशनाः चीरस्यन्तः क्षुधाऽश्वकिशोरकाः
मधुरमधुरं ह्रेषन्त्येते विलोलितबालधि ।
तुरगसमजः स्थानोत्थायं क्षणान्मणिमन्थभू-
धरभवशिलालेहायेहाचणो लवणस्यति ॥ १८ ॥

रूढानुरागा, अत एव स्मरशराणां कन्दर्पबाणानां, पराधीन-स्वान्ता परतन्त्रचित्ता, कामपीडितचित्ता इत्यर्थः, रथाङ्ग-विहङ्गमी चक्रवाकपक्षिणी, ["जातेरस्त्री—" इत्यादिना ङीप्] निजपरिवृढं स्वप्रभुम्, आत्मनः कान्तमित्यर्थः, सम्प्रति ऊषःकाले, वृषस्यति मैथुनाय कामयते इत्यर्थः, रात्रिवियोगिनोः चक्रवाकमिथुनयोः दिने एव मैथुनकरणादिति बोध्यम् । ["सुप आत्मनः क्यच्" इति क्यच् । "अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि" इत्यसुगागमः। "अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्" इति वक्तव्या-दर्थनियमः] ॥ १७ ॥

निशीति ।—हे महाराज ! निशि रात्रौ, निरशनाः निराहाराः, मातुः सकाशात् दूरे अवस्थापनादिति भावः, अत एव क्षुधा क्षुधया, चीरस्यन्तः क्षीरम् आत्मनः भृशमिच्छन्तः, दुग्धं पिपासवः इत्यर्थः, एते ह्रेषाध्वनिना अनुमितसमीपावस्थाना इत्यर्थः, अश्वकिशोरकाः घोटकबालकाः, ("बालः किशोरः" इत्यमरः) विलोलितबालधि सञ्चालितपुच्छं यथा तथा, मधुरमधुरम् अतिशयेन मनोहरं, ह्रेषन्ति स्वनन्ति ; किञ्च, मणिमन्थभूधरः सैन्धवाचलः, ("सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणि-मन्थञ्च सिन्धुजे" इत्यमरः) तद्भवानां तज्जानां, शिलानां लवणोपलविशेषाणां, लेहाय आस्वादाय, ईहाचणः चेष्टया वित्तः, लवणलोलुपत्वेन ख्यात इत्यर्थः, ["तेन वित्तश्चुञ्चुप्-चणपौ" इति चणप्-प्रत्ययः] तुरगाणां घोटकानां, समजः

उडुपरिषदः किं नार्हन्त्वम् ? निशः किमु नौचिती ?
पतिरिह न यत् ताभ्यां दृष्टो गणेयतयोगणः ।

समूहः, ["पशूनां समजः" इत्यमरः । "समुदोरजः पशुषु" इत्यप्-प्रत्ययः] क्वणन् शब्दायमानः, ह्रेषाध्वनिं कुर्वन् इत्यर्थः, क्वणन्नपि मन्थभू इति व्यस्तपाठे—मन्थभूधरः रविपर्वतः, उदयाचल इत्यर्थः, ("मन्थो रवौ मथि । साक्तवे नेत्ररोगे च" इति हैमः) तद्भवशिलालेहाय ईहाचणः तुरगसमजः, क्वणन्तः शब्दायमानाः, मणयः क्षुद्रघण्टिकासमूहा यस्मिन् तत् यथा तथा क्वणत्किङ्किणीकं यथा तथा इत्यर्थः, स्थानोत्थायं स्थानात् निजशयनप्रदेशात्, उत्थाय उद्गत्य, ["अपादाने परीप्सायाम्" इति णमुल्] लवणस्यति लवणम् आत्मनः भृशमिच्छति, लवणं भोक्तुमिच्छतीत्यर्थः । ["अश्वक्षीर—" इत्यादिना "क्षीरलवणयोर्लालसायाम्" इत्यर्थनियमेऽसुगागमः । लालसा तृष्णातिरेकः] ॥ १८ ॥

उडुविति ।—उडुपरिषदः तारागणस्य, अर्हतः भावः अर्हन्त्वं पूज्यत्वं, प्रशंसनीयत्वमित्यर्थः, प्रागेवास्तगमनस्येति भावः, न किम् ? अपि तु अर्हन्त्वमेव ; "अर्हत्वम्" इति पाठे —अर्हत्वम् औचित्यं, न किम् ? अपि तु औचित्यमेवेत्यर्थः ; "आर्हन्त्यो" इति पाठे ["अर्हः प्रशंसायाम्" इति शतरि, अर्हतो भाव इति ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्-प्रत्यये "अर्हतो नुम् च" इति नुमागमः, "ष्यञः षित्करणादीकारो बहुलम्" इति वामनः । "यस्य हलः" इति यकारलोपः । एतेन औचिती व्याख्याता । नुमभावस्तु विशेषः] निशः रात्रेरपि, न औचिती न औचित्यं, किमु ? अपि तु उचितमेव, प्रागेवापगमनमिति भावः ; अर्हत्वमेवौचित्यमेव चाह, यत् यस्मात्, इह अस्मिन्

स्फुटमुडुपतेराश्मं वक्षः स्फुरन्मलिनाश्मन-
च्छवि यदनयोर्विच्छेदेऽपि मृतं बत न द्रुतम्॥ १९॥
अरुणकिरणे वह्नौ लाजानुडूनि जुहोति या
परिणयति तां सन्ध्यामेतामवैमि मणादिवः।

समये,प्रभातकाले इत्यर्थः,गणेयरुचीगण: परिगणनीयकान्तिचयः, अतिशयेन परिक्षीणकिरणः इत्यर्थः, ["गणेरेयः" इत्यौणादिक एय-प्रत्ययः] पतिः चन्द्रः, ताभ्याम् उडुपरिषन्निशाभ्यां, न दृष्टः न अवलोकितः, "धन्यास्तात ! न पश्यन्ति पतिभङ्गं कुलक्षयम्" इति स्मृतेः स्त्रीणां पत्युः क्षीणावस्थाया ईक्षणस्य अधन्यत्वसूचकत्वादिति भावः। किञ्च, अश्मनः इयम् आश्मनी, ["तस्येदम्" इत्यण्, सम्बन्धे अणि विकाराभावात् "अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः" इति टिलोपाभावः] स्फुरन्ती प्रशाङ्कतया कृष्णवर्णत्वेन प्रकाशमाना, मलिना कृष्णवर्णा, आश्मनी पाषाणमयी, पाषाणवत् कठिनेत्यर्थः, छविः कान्तिः यस्य तत् स्फुरन्मलिनाश्मनच्छवि कृष्णवर्णप्रस्तरसदृशम्, उडुपतेः ताराकान्तस्य,वक्षः हृदयम्, अश्मनो विकारः आश्मं पाषाणमयं, प्रस्तरवत् दुर्भेद्यमिति भावः, [विकारार्थेऽण्-प्रत्ययः। "अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः" इति टिलोपः] स्फुटं सत्यम्; कुतः? यत् यस्मात्, अनयोः स्वकान्तयोः उडुपरिषन्निशयोः, विच्छेदे वियोगेऽपि, प्रागेवापगमनादिति भावः ; द्रुतं शीघ्रं, न मृतं न विदीर्णं जातं, बत इति खेदे ; अनयोर्वियोगेन उडुपतेः वक्षो-विदारणेन मरणस्यैवौचित्यादिति भावः॥ १९॥

अरुणेति।—या प्रातःसन्ध्या, अरुणस्य सूर्यसारथेः अनूरोः, किरणे रश्मौ एव, वह्नौ अनले, आरक्तवर्णत्वसाम्यादिति भावः, उडूनि नक्षत्राणि एव, लाजान् भृष्टधान्यकृता न् अक्षतान्,

इयमिव स एवाग्निभ्रान्तिं करोति पुरा यतः
करमपि न कस्तस्यैवोत्कः सकौतुकमीक्षितुम्? ॥२०॥

जुहोति आहुतिदानेनेव अदर्शनं नयतीत्यर्थः, आहुतिं ददाति च, प्रभातालोकेन नक्षत्राणां क्षीणत्वशुभ्रत्वादिरूपेण प्रतीयमानत्वात् लाजसाम्यत्वं बोध्यमिति; ताम् उक्तरूपाम्, एतां परिदृश्यमानां, सन्ध्या प्रातःसन्ध्यारूपां वधूं, दिवः आकाशस्य, मणिः रत्नं, सूर्य्यः इति यावत्, वरः इति भावः, परिणयति परि सर्वतोभावेन, नयति प्रापयति, उपस्थापयतीत्यर्थः, उपयच्छते च, इति अवैमि जानामि, [वाक्यार्थः कर्म] इत्युत्प्रेक्षे इत्यर्थः; कथमवैषोत्यपेक्षायामाह, यतः यस्मात् हेतोः, इयं सन्ध्यावधूरिव, सोऽपि स वरः सूर्य्योऽपि, पुरा पूर्वम्, आगामिनि काले च, ("स्यात् प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा" इत्यमरः) तत्र सन्ध्या पूर्वं सूर्य्यश्च आगामिनि काले इत्याशयः, अग्निभ्रान्तिम् आरुण्यात् आत्मनि अग्निविभ्रमं लाजहोमानन्तरम् अग्निप्रदक्षिणरूपं भ्रमणञ्च, करोति चकार करिष्यति च, ["यावत्-पुरानिपातयोर्लट्"] एकत्र—सन्ध्यायाः सूर्य्यस्य च उभयोरेव अग्निवर्णत्वात् उभावेव आत्मनि तद्भ्रमं कुरुतः, अन्यत्र च—अग्रे वधूः तत्पृष्ठतो वरश्च अग्निप्रदक्षिणं करोतीति परिणयविधौ दृश्यते इत्याशयः; एवञ्च क एव को वा जनः, सकौतुकं सकुतूहलं यथा तथा, ससूत्रञ्च, ("कौतुकं विषयाभोगे हस्तसूत्रे कुतूहले" इति यादवः) तस्य परिणेतुः द्युमणेः, करम् अंशुं हस्तञ्च, ("बलिहस्तांशवः कराः" इत्यमरः) ईक्षितुं द्रष्टुं, न एव उत्कः? नैव उत्सुकः? एकत्र—अरुणोदयकालिकहोमादिनित्यकर्मानुष्ठानार्थम्, अन्यत्र—चित्तविनोदनार्थञ्चेति भावः, भवतीति शेषः, अपि तु सर्वेऽपि उत्सुका एव भवन्ती-

रतिरतिपतिद्वैतश्रीकौ ! धुरं बिभृमस्तमां
प्रियवचसि यन्नग्नाचार्य्या वदामतमां ततः।
अपि विरचितो विघ्नः पुण्यद्रुहः खलु नर्मणः
परुषमरुषे नैकस्यै वामुदेतु मुदेऽपि तत् ॥ २१ ॥

त्यर्थः। अरुणोदयः जातः, तारकाश्च अरुणप्रभाया लीनाः सत्यः न दृश्यन्ते, सन्ध्यासमयश्च समागतः, इदानीं सूर्य्य उदेष्यति इति निष्कर्षः ॥ २० ॥

रतीति।—रति-रतिपत्योः कामाङ्गना-कामदेवयोः, द्वैतं द्वितीयत्वं यत्र सा तादृशी, श्रीः सौन्दर्य्यं ययोः तादृशौ हे द्वितीयौ रतिकामौ ! हे तादृशौ भैमीनलौ ! प्रियवचसि चाटुवादे, स्तुतिपाठकर्मणीत्यर्थः, धुरं भारं, बिभृमस्तमाम् अतिशयेन धारयामः, भवतां सन्तोषकरवचनप्रयोगे एव वयं नियुक्ताः स्म इत्यर्थः, तथाऽपि यत् यस्मात्, नग्नाना वन्दिनाम्, अन्यान्यस्तुतिपाठकानामित्यर्थः, ("नग्नः क्षपणवन्दिनोः" इत्यमरः) आचार्य्याः उपदेशादिकारिणः, वन्दिप्रधाना इत्यर्थः, वयमिति शेषः, ततः तस्मात्, वदामतमाम् अतिशयेन वदामः, औचित्यात् अप्रियमपि हितमिति भावः; [उभयत्रापि "तिङ-व्ययात्—" इत्यामु-प्रत्ययः] ननु किं वा अप्रियं किं वा हितं वदथ ? इत्याह, पुण्यद्रुहः सन्ध्यार्चनाद्यवश्यकर्त्तव्यनित्यकर्मणां व्याघातजनकत्वेन सुकृतविरोधिनः, नर्मणः युवयोः सुख-विहारस्य, विघ्नः अन्तरायः, विरचितः खलु अपि ईदृशाप्रिय-वाक्येन सम्पादितः एव, अतः तत् तादृशं, परुषं नर्मव्याघातक-तया निष्ठुरं, वाक्यमिति शेषः, वां युवयोः मध्ये, एकस्यै भैम्यै, अरुषे क्रोधाभावाय, [क्वचित् प्रसज्य प्रतिषेधेऽपि नञ्समास दृश्यते] न उदेति न जायते, बालाया अदीक्षिताया: तस्याः

भव लघुयुताकान्तः सन्ध्यामुपास्स्व तपोमय !
त्वरयति कथं सन्ध्येयं त्वा न नाम निशानुजा ? ।
द्युतिपतिरथावश्यङ्कारी दिनोदयमासिता
हरिपतिहरित्पूर्णम्मन्यायितः कियतः क्षणान् ? ॥ २२ ॥

सन्ध्यादिप्रयोजनाभावात् क्रोधायैव भवतु इति भावः, मुदे हर्षाय अपि, सन्ध्यार्चनाद्यवश्यकर्मप्रयोजकत्वात् तव सन्तोषायापीत्यर्थः, उदेतु ; अप्रियमपि हितं वाच्यमेवेत्यतो वदाम इत्याशयः ॥ २१ ॥

भवेति ।—तपोमय ! हे तपोनिष्ठ ! महाराज ! अत एव विहितकाले सन्ध्यादिनिमित्तं तत्परो भव इत्याशयः ; लघु शीघ्रं, युता पृथग्भूता, कान्ता प्रिया यस्य सः तादृशः युताकान्तः विसृष्टप्रियः, भव जायस्व, [कान्ताशब्दस्य प्रियादिपाठात् "स्त्रियाः पुंवत्" इत्यादिना पूर्वपदस्य न पुंवद्भावः, "अप्रियादिषु" इति प्रतिषेधात्] सन्ध्या प्राभातिकोपासनाम्, उपास्स्व सेवस्व ; इयम् उपस्थिता, निशानुजा रात्रेरनन्तरं सञ्जाता, सन्ध्या प्रातःसन्ध्या, त्वा भवन्तं, कथं किमर्थं, नाम प्रश्ने, न त्वरयति ? न सत्वरीकरोति ? सन्ध्योपासनार्थमिति भावः ; यतः, अथ अनन्तरमेव, सत्वरमेवेत्यर्थः, दिनोदयं दिवसप्रादुर्भावम्, अवश्यं करिष्यतीति अवश्यङ्कारी दिनं निश्चितमेव करिष्यन् इत्यर्थः, ["आवश्यकाधमर्ण्ययोः" इत्यावश्यकार्थे णिनिः । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । आवश्यकार्थत्वादिह भविष्यति इत्यर्थः लभ्यते, अतः "अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः" इतीन्युक्तषष्ठीप्रतिषेधः सम्भवति, अत एव भविष्यदर्थाभावे अत्र प्रत्युदाहरणं काशिकायाम् "अवश्यङ्करी कटस्य" इति] हरिः इन्द्रः, पतिः प्रभुः यस्याः तादृश्याः, हरितः दिशः, प्राच्यो-

मुषितमनसश्चित्रं भैमि ! त्वयाऽद्य कलागृहै-
र्निषधवसुधानाथस्यापि श्लथश्लथता विधौ ।
अजगणदयं सन्ध्यां बन्ध्यां विधाय न दूषणं
नमसितुमना यन्नाम स्यान्न सम्प्रति पूषणम् ॥ २२ ॥

दिगङ्गनाया इत्यर्थः, पूर्णभ्रूणः सम्पूर्णगर्भः, दशममासीयगर्भ इत्यर्थः, ("गर्भो भ्रूण इमौ समौ" इत्यमरः) स इव आचरितः इति तादृशः, ["आचारक्यङन्तात् कर्त्तरि क्तः] द्युतिपतिः सूर्य्यः, कियतः क्षणान् कति कालान्, [अत्यन्तसंयोगे द्वितीया] आसिता ? स्थाता ? स्वोदयं स्थगयित्वा अपेक्षिष्यते ? इत्यर्थः, न क्षणमपीति भावः ; शीघ्रमेव सूर्य्यस्य उदयो भविष्यति, अतः सूर्य्योदयात् प्राक् सन्ध्योपासनार्थं सत्वरमुत्तिष्ठ इति तात्पर्य्यम् ॥ २२ ॥

मुषितेति ।—भैमि ! हे दमयन्ति ! अद्य अस्मिन् दिवसे, कलागृहैः कलानां चुम्बनालिङ्गनादिरूपकामक्रीड़ांशानां, गृहैः निवासैः, आश्रयस्वरूपया इत्यर्थः, ("गृहाः पुंसि च भूम्न्येव" इत्यमरः) त्वया भवत्या, मुषितमनसः अपहृतचित्तस्य, निषधवसुधानाथस्य नलस्यापि, परमधार्मिकस्यापीति भावः, विधौ श्रुतिविहितसन्ध्योपासनादिनित्यकर्मानुष्ठाने, श्लथश्लथता अतिशिथिलता, [कर्मधारयवद्भावे पुंवद्भावात् सुपो लुक्] चित्रम् आश्चर्य्यं, यत् यस्मात्, अयं नलः, सम्प्रति अधुना, न इतः पूर्वमिति भावः, सन्ध्यां प्रातःकालिकोपासनां, बन्ध्यां निष्फलां, विधाय कृत्वा, अनुपास्येत्यर्थः, दूषणं दोषं, न अजगणत् न गणयति स्म, तथा पूषणं सूर्य्यम्, अचिरमेव उदेष्यन्तमिति भावः, ["इन्हन्पूषाऽर्य्यम्णां शौ" इति नियमाभावात् दीर्घः] नमसितुमनाः नमस्कर्त्तुंकामश्च, ["नमो-

न विदुषितरा काऽपि त्वत्तस्ततो नियतक्रिया-
पतनदुरिते हेतुर्भर्त्तुर्मनस्विनि! मास्म भूः।
अनिशमभवत्त्यागादेनं जनः खलु कामुकी-
सुभगमभिधास्यत्युद्दामाऽपराङ्कवदावदः॥ २४॥

वरिवस्यचित्रङः क्यच्" इति क्यजन्तात् तुमुन्, "क्यस्य विभाषा" इति क्यलोपः, "तुं काममनसोरपि" इति मकारलोपः] न स्यात् नाम न भवेदपीत्यर्थः, अप्यर्थे नाम॥ २१॥

नेति।—मनस्विनि! हे प्रशस्तचित्ते! अतः अवश्यमेव स्वामिनम् अवैधकार्य्यात् निवारयिष्यसीत्याशयः, त्वत्तः भवत्याः, त्वामपेक्ष्य इत्यर्थः, ["पञ्चमी विभक्ते" इति पञ्चमी] अतिशयेन विदुषी विदुषितरा, ["घरूप—"इत्यादिना ह्रस्वः] काऽपि अन्या काचिदपि स्त्री, न, अस्तीति शेषः, ततः तस्मात् हेतोः, भर्त्तुः पत्युः, नियतक्रियापतनदुरिते सन्ध्यादिनित्यकर्म-भ्रंशपापे, हेतुः कारणं, मास्म भूः नैव भव, ["स्मोत्तरे लङ् च" इति चकाराल्लुङ्, "न माङ्योगे" इत्यड़भावः] तथा हि, उद्दामा उत् उन्नतम्, उल्लङ्घितमित्यर्थः, दाम लोकस्थिति-रूपपाशः येन तादृशः उच्छृङ्खलः, उग्रस्वभाव इत्यर्थः, अत एव अपरेषाम् अन्येषाम्, अङ्कस्य कलङ्कस्य, वदावदः वक्ता, ["चरि—"इत्यादिना वदेर्द्विरुक्तिः अभ्यासस्यागागमश्च] जनः लोकः, खलु निश्चितम्, अनिशं निरन्तरं, भवत्या त्वया, [कर्त्तरि] अत्यागात् अमुक्तत्वात् हेतोः, ["सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः"] एनं नलं, तव स्वामिनमिति भावः, कामुकी वृषस्यन्ती, ["वृषस्यन्ती तु कामुकी" इत्यमरः। "अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्" इति क्यच्] तस्याः सुभगं वल्लभं, तत्परवशमित्यर्थः, अभिधास्यति कथयिष्यति,

रह सहचरीमेतां राजन्नपि स्त्रितरां क्षणं
तरणिकिरणैः स्तोकोन्मुक्तैः समालभते नभः।
उदधिनिरयद्भास्वत्स्वर्णोदकुम्भदिदृक्षुतां
दधति नलिनं प्रस्थायिन्यः श्रियः कुमुदान्मुदा ॥ २५ ॥

स्त्रीलोलं वक्ष्यतीत्यर्थः; तस्मादेनं क्षणं मुञ्च इति भावः ॥ २४ ॥

रहेति।—हे राजन्! स्त्रितराम् उत्कृष्टस्त्रियमपि, [स्त्रीशब्दस्य जातिवाचित्वेऽपि तन्निष्ठगुणगतातिशयविवक्षया तरप्-प्रत्यय इति भगवान् भाष्यकारः। "नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्" इति विभाषया ह्रस्वः] सहचरीं सहचारिणीं, [पचादिषु चरट् इति टित्करणेन ङीप्] एतां प्रियां दमयन्तीं, क्षणं कियत्कालं, रह त्यज, वैधक्रियासम्पादनार्थमिति भावः, ["रहति त्यजति त्यागे" इति भट्टमल्लः। रहेर्भौवादिकाल्लोटि सिप्] नभः आकाशं, [कर्तृ] स्तोकोन्मुक्तैः स्तोकेन लेशेन, उन्मुक्तैः प्रकटितैः, ["करणे च स्तोकाल्प—" इत्यादिना पक्षे तृतीया। कर्मणि कर्मकर्त्तरि वा क्तः] स्वल्पमुदितैरित्यर्थः, तरणिकिरणैः सूर्य्यरश्मिभिः करणैः, समालभते आत्मानं विलिम्पति, अनुलिम्पति इत्यर्थः, ("समालम्भो विलेपनम्" इत्यमरः। "समालम्भनमित्यपि" इत्यनुलेपनपर्य्याये यादवः) कुङ्कुमैरिवेति भावः, किञ्च, कुमुदात् कैरवात्, [अपादानात्] नलिनं पद्मं प्रति, [गम्यमानोद्देशक्रियापेक्षया कर्मत्वम् । नलिनम् उद्दिश्य इत्यर्थः, प्रस्थायिन्यः प्रतिष्ठमानाः, रजन्यपगमेन कुमुदस्य मुद्रणोन्मुखत्वात् पद्मस्य च स्फुटनोन्मुखत्वादिति भावः, [ग्रह्यादित्वात् णिनिः। अत्र गम्यादिपाठात् "अकेनोः" इति षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीयेति केचित्, तत् प्रतिष्ठते-

प्रथमककुभः पान्थत्वेन स्फुटेक्षितवृत्रहा-
ण्यनुपदमिह द्रक्ष्यन्ति त्वां महांसि महःपतेः।
पटिमवहनाद्दूहापोहक्षमाणि वितन्वताम्
अहह! युवयोस्तावल्लक्ष्मीविवेचनचातुरीम्॥ २६॥

कर्मकत्वमनालोच्य उक्तमित्युपेक्षणीयम्] श्रियः शोभाः, मुदा हर्षेण, उदकानि धीयन्ते अस्मिन् इति उदधिः समुद्रः, ["कर्मण्यधिकरणे च" इति कि-प्रत्ययः। "पेषवासवाहनधिषु च" इत्युदादेशः] तस्मात् निरयन् निर्गच्छन्, [एतेर्लटः शत्रा-देशः] स चासौ भास्वान् सूर्य्यश्च, स एव स्वर्णस्य उदकुम्भः जलपूर्णहेमघटः, ["एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम्" इत्युदा-देशः] तद्दिदृक्षुता द्रष्टुमिच्छवः दिदृक्षवः तासां भावः तत्ता तां, विलोकयितुमिच्छुताम्, ["न लोक—" इत्यादिना षष्ठी-प्रतिषेधे गम्यादिपाठात् द्वितीयासमासः] दधति धारयन्तीव, दिदृक्षन्ते इवेत्यर्थः, प्रस्थानकाले पूर्णकुम्भदर्शनस्य मङ्गलावह-त्वादिति भावः॥ २५॥

प्रथमेति।—महःपतेः सूर्य्यस्य, महांसि तेजांसि, प्रथम-ककुभः इन्द्रस्वामिकायाः प्राच्याः, पन्थानं गच्छतीति पान्थः नित्यपथिकः, ["पन्थो ण नित्यम्" इति ण-प्रत्ययः पन्थादेशश्च] तत्त्वेन पथिकत्वेन, नित्यमिन्द्रदिग्गतत्वेन इत्यर्थः, स्फुटं स्पष्टम्, ईक्षितः दृष्टः, वृत्रहा इन्द्रः यैः तानि, ["इन्हन्—" इत्यादिना शौ दीर्घ] अनुपदम् अनुगमेव, इन्द्रेक्षणानन्तरमेवे-त्यर्थः, ("अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीवमव्ययम्" इत्यमरः) इह अस्मिन् प्रदेशे, त्वां नलं, द्रक्ष्यन्ति अवलोकयिष्यन्ति; ततः किं तत्राह—पटिमवहनात् पटिमा तीक्ष्णता, तीक्ष्णरश्मिता इत्यर्थः, चातुर्य्यञ्च, प्रज्ञातिशयश्च इत्यर्थः, तस्य वहनात् धारणात्

अनतिशिथिले पुम्भावेन प्रगल्भबला: खलु
प्रसभमलयः पाथोजास्ये निविश्य निरित्वराः।
किमपि मुखतः कृत्वाऽऽनीतं वितीर्य्य सरोजिनी-
मधुरसमुषायोगे जायां नवान्नमचीकरन् ॥ २७ ॥

("पट्वचतुरतीक्ष्णयोः" इति शाश्वतः) ऊहापोहयोः ऊहः तर्कः, विचारपूर्वकसद्ग्रहणमित्यर्थः, अपोहः परित्यागः, अपकृष्टवस्तुन इति भावः, तयोः चमाणि शक्तानि, तानि मह्यामि इति शेषः, युवयोः तस्य इन्द्रस्य तव च, ["त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्" इति त्यदाद्येकशेषः] लक्ष्मीविवेचनचातुरी शोभासम्पदां तारतम्य-विचारकौशलं, तावत् साकल्येन, वितन्वता विस्तारयन्तु, प्रदर्शयन्तु इति यावत्, उभयदर्शिनाम् उभयतारतम्यं विवेक्तुं युक्तमिवेति भावः, अहह इत्यद्भुते ॥ २६ ॥

अनतीति।—पुम्भावेन पुंस्त्वेन हेतुना, प्रगल्भबलाः स्त्रीभ्योऽधिकशक्तिसम्पन्नाः, अलयः भृङ्गाः, अनतिशिथिले ईषद्विकसिते, पाथोजस्य पद्मस्य, आस्ये मुखे, उपरिभागे इत्यर्थः, प्रसभं बलात्, निविश्य अधिष्ठाय, निरित्वराः निर्गच्छन्तः सन्तः, ["इण्नशजिसर्त्तिभ्यः क्वरप्" इति क्वरप्] मुखतः मुखे, कृत्वा धृत्वेत्यर्थः, आनीतम् आहृतं, सरोजिनीमधुरस नलिन्याः मकरन्दद्रवं, वितीर्य्य दत्त्वा, उषायोगे प्रातः, जाया स्वकान्ताम् अलिनीं, किमपि पूर्वमनास्वादात् अनिर्वचनीयसुस्वादु, नवान्नं नूतनं भोज्यम्, अचीकरन् कारयामासुः, भोजयामासुः इत्यर्थः। [करोतेर्णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः, "हृक्रोरन्यतरस्याम्" इति अणिकर्त्तुः कर्मत्वम्] बली पुमान् स्त्र्यन्तराधिकृतमपि मिष्टमन्नं बलात् आच्छिद्य स्वस्त्रियै प्रयच्छतीति भावः ॥ २७ ॥

मिहिरकिरणाभोगं भोक्तुं प्रवृत्ततया पुरः
कलितचुलुकाऽऽपोशानस्य ग्रहार्थमियं किमु ?।
इति विकसितेनैकेन प्राक् दलेन सरोजिनी
जनयति मतिं साक्षात्कर्त्तुर्जनस्य दिनोदये॥ २८॥
तटतरुखगश्रेणीसांराविणैरिव साम्प्रतं
सरसि विगलन्निद्रामुद्राऽजनिष्ट सरोजिनी।

मिहिरेति।—इयं किञ्चित् विकसिता, सरोजिनी पद्मिनी, दिनोदये अस्मिन् प्रातःकाले, प्राक् दलान्तरविकाशात् पूर्वं, विकसितेन प्रस्फुटितेन, संहतीभावात् पृथग्भूतेनेत्यर्थः, एकेन एकमात्रेण, दलेन पत्रेण हेतुना, मिहिरकिरणः सूर्य्यरश्मिरेव, आ सम्यक् भुज्यते इति आभोगः भोज्य तं, भोक्तुं खादितुं, प्रवृत्ततया कृतारम्भतया हेतुना, पुरः पूर्वं, भोजनात् प्रागित्यर्थः, आपोशानस्य आपोशानं नाम भोजनादौ कर्त्तव्यम् "अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा" इति समन्त्रकजलपानेन अन्नस्य अमृतास्तरणरूपं कार्य्यं, समन्त्रकाचमनमित्यर्थः तस्य, [पृषोदरादित्वात् साधु] ग्रहार्थम् आचरणार्थं, कलितः कृतः, चुलुकः गण्डूषकरणार्थं विश्लिष्टकनिष्ठाङ्गुलिकः प्रसृत्यपराख्यः निकुञ्जपाणितलविशेषः यस्याः सा तादृशी, किमु ? जाता किम् ? इति उत्प्रेक्षा, इति एवं, साक्षात्कर्त्तुः स्वस्या एव द्रष्टुः, जनस्य लोकस्य, मतिं बुद्धिं, जनयति उत्पादयति, आपोशानकार्य्यकारी हस्तस्य कनिष्ठाङ्गुलिं प्रसार्य्य अन्याङ्गुलीनां सङ्कोचं विधाय च जलं पिबति इति सम्प्रदायः। प्राक् विकसितैकदलस्य विश्लिष्टकनिष्ठाङ्गुलीतुल्यतया पद्मस्य च निकुञ्जपाणितलतुल्यतया कलितचुलुकत्वं बोद्धव्यम्॥ २८॥

तटेति।—साम्प्रतं सम्प्रति, सरसि सरोवरे, स्थितेति शेषः,

अधरसुधया मध्ये मध्ये वधूमुखलब्धया
धयति मधुपः स्वादुङ्कारं मधूनि सरोरुहाम् ॥ २९ ॥
गतचरदिनस्यायुर्भङ्गे दयोदयसङ्कुच-
त्कमलमुकुलक्रोड़े नीड़े प्रवेशमुपेयुषाम् ।
इह मधुलिहां भिन्नेष्वम्भोरुहेषु समायतां
सह सहचरैरालोक्यन्तेऽधुना मधुपारणाः ॥ ३० ॥

सरोजिनी पद्मिनी, तटतरुषु तीरस्थितवृक्षसमूहेषु, याः खगश्रेण्यः पक्षिसमूहाः, तासां साराविणैः सम्यक् रावैरिव, उच्चकलकलै-रिवेत्यर्थः, इत्युत्प्रेक्षा, ["अभिविधौ भावे इनुण्" इति स्वार्थे इनुण्-प्रत्ययः] विगलन्निद्रामुद्रा विगलन्ती अपगच्छन्ती, निद्रा स्वप्न इव, मुद्रा निमीलनं, सङ्कोच इत्यर्थः, यस्याः सा तादृशी, अजनिष्ट जाता, [जनेः कर्त्तरि लुङ्] तथा मधुपः भ्रमरः, सरोरुहां कमलानां, मधूनि मकरन्दान्, मध्ये मध्ये अन्तरा-ऽन्तरा, वधूमुखे स्वकान्तानने, लब्धया चुम्बनकाले प्राप्तया, अधरसुधया अधरामृतेन, स्वादुङ्कारं स्वादूकृत्य, सुरसानि कृत्वेत्यर्थः, ["स्वादुमि णमुल्" इति णमुल्-प्रत्ययः । मान्त-निर्द्देशादेव पूर्वपदस्य मकारान्तनिपातः] धयति पिबति । [धेटो लट्] ॥ २९ ॥

गतेति ।—गतचरस्य गतपूर्वस्य, ["भूतपूर्वे चरट्"] प्रागती-तस्य इत्यर्थः, दिनस्य दिवसस्य, आयुर्भङ्गे जीवितावसाने सति, सायं-समये इति भावः, दयोदयात् कृपाविर्भावात् इव, तद्दु-रवस्थादर्शनेनेति भावः, सङ्कुचतां म्लानानां, रात्रिनिमीलन-स्वभावात् मुद्रितीभवतामित्यर्थः, कमलमुकुलानां पद्मकोरकाणां, क्रोड़े मध्यन्तरे एव, नीड़े कुलाये, ("कुलायो नीडमस्त्रियाम्" इत्यमरः) प्रवेशम् अन्तर्गमनम्, उपेयुषां प्राप्नुवताम्, अन्तः

तिमिरविरहात् पाण्डूयन्ते दिशः कृशतारकाः
कमलहसितैः श्येनीवोन्नीयते सरसी न का ? ।
शरणमिलितध्वान्तध्वंसिप्रभाऽऽदरधारणात्
गगनशिखरं नीलत्येकं निजैरयशोभरैः ॥ ३१ ॥

प्रविशतामित्यर्थः, रात्रौ तत्रैव आबद्धानाम् अत एव कृतोपवासानामिति भावः, इह अधुना, प्रभाते इत्यर्थः, भिन्नेषु विकसितेषु, अम्भोरुहेषु पद्मेषु, समायता निपतताम्, इतस्ततो भ्रमतामित्यर्थः [इणो लटः शत्रादेशः] मधुलिहा मधुपानाम्, अधुना इदानीं, सहचरैः सुहृद्भिर्भ्रमरान्तरैः सह, सम्प्रत्यागतैरिति भावः, मधुना मकरन्देन, पारणाः उपवासानन्तरं भोजनानि, आलोक्यन्ते दृश्यन्ते, जनैरिति शेषः ॥ ३० ॥

तिमिरेति ।—दिशः प्राच्यादयः, तिमिरेण अन्धकारेण सह, विरहात् विच्छेदात्, कृशाः क्षीणाः, सूर्य्यप्रभया औज्ज्वल्यह्रासादिति भावः, तारकाः नक्षत्राणि यासां ताः तादृश्यः सत्यः, पाण्डूयन्ते पाण्डुवर्णाः इव आचरन्ति, विरहिधर्मत्वादिति भावः, का सरसी तडागः, कमलानि विकसितपद्मानि एव, हसितानि हास्यानि तैः, कमलानां हसितैः विकसनरूपैः हास्यैरिति वा, श्येनी इव श्वेतवर्णा इव, न उन्नीयते ? न दृश्यते ? अपि तु सर्वा एव उन्नीयन्ते इत्यर्थः, प्रियसमागमेन सर्वा एव हास्यविकसितानना भवन्ति इति भावः ; ["वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः" इति ङीप्-प्रत्ययः, त-कारस्य च न-कारः] किन्तु एकं केवलं, गगनशिखरम् आकाशोपरिभागः, तुङ्गनभोमण्डलमित्यर्थः, शरणमिलितानि रक्षितृत्वेन प्राप्तानि, शरणागतानीत्यर्थः, ध्वान्तानि अन्धकारान्, ध्वंसयन्ति विनाशयन्तीति तादृशीनां, ["स्त्रियाः पुंवत्" इत्यादिना पुंवद्भावः]

सरसिजवनान्युद्यत्पक्षार्य्यमाणि हसन्तु न ?
क्षतरुचिसुहृच्चन्द्रं तन्द्रामुपैतु न कैरवम् ? ।
हिमगिरिदृषद्दायादश्रीप्रतीतमुदः स्मितं
कुमुदविपिनस्याथो पाथोरुहैर्निर्जानद्दया ॥ ३२ ॥

प्रभाणां सूर्य्यकिरणानाम्, आदरेण आग्रहातिशयेन, धारणात् भरणात् हेतोः, खस्मिन् स्थानदानाद्धेतोरित्यर्थः, निजैः खकीयैः, अयशोभरैः अकीर्त्तिबाहुल्यैरिव, नीलति नीलवर्णं भवति, ["नील वर्णे" इति धातोः भौवादिकाल्लट्] शरणागतहन्तुरा-श्रयदानात् हेतोर्निजैर्निन्दाभरैः कृष्णाभवति इत्यर्थः, शरणा-गतापालनकीर्त्तिलोपादिव खमिकं नीलमदृश्यत इति निष्कर्षः, तारकाप्रभाच्चयात् गगनं स्वेन नीलरूपेण प्रकटं जातमिति भावः ॥ ३१ ॥

सरसिजेति ।—उद्यन् उदयं गच्छन्, पक्षः सहायभूतः, अर्य्यमा सूर्य्यः येषां तादृशानि, सरसिजवनानि कमल-काननानि, न हसन्तु ? न विकसन्तु ? न हास्यं कुर्वन्तु ? इति च इति काकुः, हसन्त्वेव इत्यर्थः, सुहृदाम् उदये सर्वे एव हसन्तीति लोके दर्शनादिति भावः ; क्षतरुच् क्षीणद्युतिः, सुहृत् मित्रं, चन्द्रः निशापतिः यस्य तत् तादृशं, कैरवं कुमुदं, [कर्त्तृ] तन्द्रां तन्द्रावत् निमीलनमित्यर्थः, प्रमीलां च, न उपैतु ? न प्राप्नोतु ? अत्रापि काकुः, उपैत्वेव इत्यर्थः, सुहृत्पीड़ाया सर्वे एवावसीदन्तीति लोके दर्शनादिति भावः ; अथो किञ्च, पाथोरुहैः पद्मैः, [कर्त्तृभिः] हिमगिरिदृषद्-दायादया हिमगिरेः हिमालयस्य, दृषदा शिलाना, दायादया अंशहरया, सदृशया इत्यर्थः, श्रिया वैशद्यसम्पदा, प्रतीतमुदः प्रतीता प्रकाशं गता, मुत् हर्षः यस्य तादृशस्य प्रकटहर्षस्य,

धयतु नलिने माध्वीकं वा न वाऽभिनवागतः
कुमुदमकरन्दौघैः कुक्षिम्भरिर्भ्रमरोत्करः।
इह तु लिहते रात्रीतर्षं रथाङ्गविहङ्गमाः
मधु निजवधूवक्त्राम्भोजेऽधुनाऽधरनामकम्॥ १३॥

रात्रौ तथा हृष्टस्य इत्यर्थः, कुमुदविपिनस्य कैरववनस्य सम्बन्धिया, निजनिद्रया स्वनिद्रया निमित्तेन, निशाकालिक-स्वकोषनिमीलनात्मकनिद्रायाः सम्प्रति कुमुदवनगामित्वेन हेतुनेत्यर्थः, स्मितं हसितं, विकसितञ्च, [भावे निष्ठा]। रात्रौ कुमुदवनस्य हृष्टत्वं कमलवनस्य च निद्रा आसीत्, इदानीं पद्मानि रात्रिजा स्वनिद्रां कुमुदवने सञ्चार्य्य तस्य हृष्टत्वं गृहीत्वा हसन्तीवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या। "हिमगिरिदृषद्दायादश्रि प्रतीष्टमदः स्मितम्" इति पाठान्तरे —पाथोरुहैः निजनिद्रया स्वार्थनिमीलनरूपनिद्रादानेन, हिमगिरिदृषदः दायादा सदृशी, श्रीः शोभा यस्य तादृशं, कुमुदवनस्य अदः इदं, स्मितं नैशविकसनं हास्यञ्च, प्रतीष्टं वाञ्छितं, प्रतिगृहीतमित्यर्थः॥ १२॥

धयत्विति।—कुमुदानां कैरवाणां, मकरन्दौघैः मधु-समूहैः, कुक्षिम्भरिः उदरपूरकः, ["फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च" इति चकारात् कुक्षिम्भरिः सिद्धः] नलिने पद्मे, अभिनवागतः सद्यः समागतः, भ्रमरोत्करः भृङ्गसङ्घः, माध्वीकं मकरन्दं, कमलमधु इत्यर्थः, धयतु पिबतु वा, न वा, धयतु इति शेषः, रात्रौ कुमुदमधुभिः उदरपूरं पीतत्वात् तस्य अतिथेः पानाद्य-भावे न काऽपि क्षतिः इति भावः; तु किन्तु, रथाङ्गविहङ्गमाः चक्रवाकाः, रात्रीतर्षं रात्रिं व्याप्य तर्षित्वा, प्रियाविरहात् तर्षणैः रात्रिं नीत्वा इत्यर्थः, ["अस्यतितृषोः क्रियान्तरे

जगति मिथुने चक्रावेव स्मरागमपारगौ
नवमिव मिथ: सम्भुञ्जाते वियुज्य वियुज्य यौ ।
सततममृतादेवाहारात् यदापदरोचकं
तदमृतभुजां भर्त्ता शम्भुर्विषं बुभुजे विभु: ॥ २४ ॥

कालेषु" इति णमुल्-प्रत्यय:] इह अस्मिन्, निजवधूवक्त्राम्भोजे स्वकान्तामुखकमले, अधुना सम्प्रति प्रभाते, अधरनामकम् ओष्ठ-संज्ञकं, मधु मकरन्दं, लिहते आस्वादयन्ति ; प्रभाते चक्रवाकदम्पतीनां परस्परमेलननियमादिति भाव:; ततश्च भुक्तस्य भोजनापेक्षया अभुक्तस्य भोजनादेव सहृदयानां तृप्तिरित्याशय: ॥ २३ ॥

जगतीति।—जगति त्रिलोकमध्ये, मिथुने मिथुनेषु, स्त्रीपुरुषयुगलमध्ये इत्यर्थ:, [निर्द्धारणे सप्तमी। जातावेक-वचनम्] चक्रौ चक्रवाकौ एव, चक्रवाकमिथुनमेवेत्यर्थ:, स्मरा-गमपारगौ कामशास्त्रतत्त्वज्ञौ, कामोपभोगे चतुरौ इत्यर्थ:, ["अन्तात्यन्ताध्व—" इति ड-प्रत्यय:] कुत: ? यौ चक्रौ, मिथ: परस्परं, वियुज्य वियुज्य पुन: पुन: विश्लिष्य विश्लिष्य, प्रतिरात्रं स्वेच्छयैवेति भाव:, नवमिव प्रत्यहं नूतनमिव, इदं प्रथम-मिवेत्यर्थ:, सम्भुञ्जाते सुरतसम्भोगानन्दमनुभवत:, अन्यथा अरोचकभयात् इति भाव:। अत्र दृष्टान्तमाह—यत् यस्मात्, अमृतभुजा सुधासेविनां देवानां, भर्त्ता अधीश्वर:, एतेन सर्वदा अमृतपानं सम्भवतीति बोद्धव्यम् ; विभु: प्रतीकारसमर्थ:, एतेन विषपानजानिष्टप्रतीकारसामर्थ्यं सूच्यते ; शम्भु: शिव:, सततम् अनारतम्, अमृतात् पीयूषात्, आहारात् अशनात्, प्रात्यहिकाहार्य्यभूतादमृतादित्यर्थ:, न रोचते इति अरोचकं तदाख्यं रोगम्, आपत् अलभत, तत् तस्मात् एव, विषं गरलं,

विशति युवतित्यागे रात्रीमुचं मिहिकारुचं
दिनमणिमणिं तापे चित्तान्निजाच्च यियासति।
विरहतरलज्जिह्वा बह्वाह्वयन्त्यतिविह्वलाम्
इह सहचरीं नामग्राहं रथाङ्गविहङ्गमाः॥ ३५॥

बुभुजे पपौ, नित्यं मधुरादिसेवनेन जाताया अरुचेः कटु-तिक्तादिविपरीतरससेवनेन निवृत्तिदर्शनादिति भावः॥ ३४॥

विशतीति।—इह प्रातःसमये, रथाङ्गविहङ्गमाः पुंचक्र-वाकाः, युवतित्यागे निजतरुणीकान्तावियोगे, चक्रवाककान्ता-विच्छेदतुल्यविच्छेदे इत्यर्थः, दिनोदयेन रात्रेरदर्शनादिति भावः, रात्रीमुचम् अधुनैव रात्रीरूपपत्नीवियोगिनं, [मुचेः क्विप्। रात्रीति कृदिकारादीकारः] मिहिकारुचं मिहिकायाः हिमस्य, रुक् इव रुक् प्रभा यस्य तं तादृशं, विरहात् हिमवत् शुभ्ररुचिं चन्द्रमित्यर्थः, विशति आश्रयति सति, चक्रवाक-विरहवत् शशिनोऽपि रात्रिविरहे समुपस्थिते सतीत्यर्थः, तापे सन्तापे च, विरहजनितमनस्तापे औष्ण्ये च इत्यर्थः, निजात् स्वात्, चक्रवाकीयादित्यर्थः, चित्तात् मनसः, [अपादानात्] दिनमणिमणिं सूर्य्यकान्तमणिं, यियासति यातुमिच्छति सति, सन्तापे चक्रवाकचित्तात् सूर्य्यकान्तं गन्तुमिच्छति सति इत्यर्थः, सूर्य्यकरसम्पर्केण सूर्य्यकान्तमणेः ज्वलनस्य स्वाभाविकत्वादिति भावः, [यातेः सन्नन्ताल्लटः शत्रादेशः] विरहेण रात्रौ विच्छेदेन, तरलन्त्यः तरलायमानाः, बहुक्षणादर्शनात् आह्वानार्थं चलाय-माना इत्यर्थः, [आचारार्थे क्विबन्ताल्लटः शत्रादेशः] जिह्वाः रसना येषां ते तादृशाः सन्तः, अतिविह्वलां दीर्घकालादर्शनात् अतिविवशां, सहचरीं प्रियां चक्रवाकीं, नामग्राहं नाम गृहीत्वा, ["नाम्न्यादिशिग्रहोः" इति णमुल् प्रत्ययः] बहु

स्वमुकुलमयैर्नेत्रैरन्धम्भविष्णुतया जनः
किमु कुमुदिनीं दुर्व्याचष्टे रवेरनवेक्षिकाम् ?।
लिखितपठिता राज्ञो दाराः कविप्रतिभासु ये
शृणुत शृणुतासूर्य्यम्पश्या न सा किल भाविनी ? ॥३६॥

वारंवारम्, आह्वयन्ति आकारयन्ति, दिनकरः समुदितः, अतः सत्वरमुत्तिष्ठ इति भावः ॥ ३५ ॥

स्वेति।—जनः लोकः, स्वमुकुलमयैः निजकोरकरूपैः, निमीलितैरित्यर्थः, नेत्रैः नयनैः, अन्धम्भविष्णुतया अन्धीभूततया, अनन्धाया अपि अन्धाया भूततया हेतुनेत्यर्थः, अविचारादिति भावः, ["कर्त्तरि भुवः खिष्णुच्" इति अभूततद्भावे कर्त्तरि खिष्णुच्-प्रत्ययः, "अरुर्द्विषत्—" इत्यादिना मुमागमः] रवेः सूर्य्यस्य, अनवेक्षिकाम् अनवेक्षणीं, सूर्य्यमपश्यन्तीमित्यर्थः, [ण्वुल्। "प्रत्ययस्थात्—"इति ण्वुलि कात् पूर्वस्येकारः] कुमुदिनीं कैरविणीं, राजपत्नीमिति भावः, किमु किमिति, दुर्व्याचष्टे ? दुर्वदति ? कुमुदिनी जगत्पावनम् अवश्यदर्शनीयं सूर्य्यमपि न पश्यति, अहो ! महदनुचितमिदमाचरणम् अस्याः इत्यादिरूपेण वृथा अपवदतीत्यर्थः; ननु "लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः। हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽष्टमः॥ एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्चयेत्तु यः। प्रदक्षिणञ्च कुर्वीत तस्य चायुर्न हीयते॥" इति शास्त्रात् सूर्य्यावेक्षणस्य विहितत्वेन तदनाचरन्ती कथं न दुर्वाच्या ? इत्याशङ्कायामाह, कविप्रतिभासु कवीनां विदुषां, प्रतिभासु प्रज्ञासु, प्रतिभोद्भावितकाव्येषु इत्यर्थः, ये कुमुदिनीत्याख्यया प्रसिद्धाः, राज्ञः चन्द्रस्य नृपस्य च, ("राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे" इति विश्वः) दाराः पत्नी राजदाराः,

चुलुकिततमःसिन्धोर्भृङ्गैः करादिव शुभ्यते
नभसि विसिनीबन्धो रन्ध्रच्युतैरुदविन्दुभिः।

लिखितपठिताः कविभिर्लिपीकृताः अध्येतृभिश्च अधीताः, [लिखिताश्च ते पठिताश्च इति विशेषणसमासः] कवयो यां राजपत्नीं वदन्ति, तद्विज्ञाश्च तथैव जानन्तीत्यर्थः, सा राजदारत्वेन वर्णिता कुमुदिनी, सूर्यं न पश्यतीति असूर्यम्पश्या सूर्यादर्शिनी, ["असूर्यललाटयोर्दृशितपोः" इति खश्-प्रत्ययः। "पाघ्रा—" इत्यादिना दृशेः पश्यादेशः। असूर्य इति चासमर्थसमासोऽयं, दृशिना नञः सम्बन्धत्वात्। "यदा तु सूर्य्याभावदर्शनमात्रं सूर्य्येतरचन्द्रादेर्दर्शनं वा विवक्षितं तदा खश् न भवति अनभिधानात्" इति न्यासकारादयः। अस्मादेव ज्ञापकात् क्रियाऽन्वयिनोऽपि नञ उत्तरपदेन समासः] न भाविनी किल? न भविष्यति किम्? भविष्यत्येवेत्यर्थः, ["भविष्यति गम्यादयः" इति साधुः] शृणुत शृणुत भोः दुर्वाचो जनाः! आकर्णयत आकर्णयत, [आक्रोशे द्विरुक्तिः] यदि असूर्य्यम्पश्या राजदारा इति राजनीत्यनुसारेण युक्तं स्यात्, तदा चन्द्रस्य राजापरनामकत्वात् चन्द्रदर्शनेनैव विकसनस्वभावायाः कुमुदिन्याः चन्द्रपत्नीत्वेन कविभिः रूपणात् कुमुदिन्याः अपि राजदारत्वं सिद्धमेव, एवञ्च राजदारत्वात् तस्याः सूर्य्यानवेक्षणस्य युक्तत्वेन सूर्य्यादर्शनेन यत् जनाः तां निन्दन्ति तदसङ्गतमेवेति निष्कर्षः। परमार्थतस्तु कैमुत्यन्यायेन पुरुषान्तरदर्शननिषेधपरमेतत् न सूर्य्यदर्शननिषेधपरम् इति द्रष्टव्यम्, अत एव काशिका "गुप्तिपरञ्चैतत्" इति ॥ ३६ ॥

चुलुकितेति।—नभसि आकाशे, भृङ्गैः उड्डीयमानभ्रमरैः, चुलुकितः चुलुकीकृतः, पानार्थं निकुब्जपाणौ गृहीत

शतदलमधुस्रोतःकच्छद्वयोपरिरम्भणात्
अनुपदमदःपङ्कशङ्काममी मम तन्वते ॥ १७ ॥
घुसृणसुमनःश्रेणिश्रीणामनादरिभिः सरः-
परिसरचरैर्भासां पत्युः कुमारतरैः करैः ।
अजनि जलजामोदानन्दोत्पतिष्णुमधुव्रता-
वलिशबलनाद्गङ्गापुञ्जश्रियं ग्टहयालुभिः ॥ १८

इत्यर्थः, तमःसिन्धुः अन्धकारसागरः येन तथोक्तस्य, बिसिनी-बन्धोः पद्मिनीमित्रस्य सूर्य्यस्य, करात् अंशोः हस्ताच्च, रन्ध्रच्युतैः अङ्गुल्यन्तरालगलितैः, उदविन्दुभिः इव तमःसिन्धोः जलकणै-रिव, शुभ्यते दीप्यते, प्रतीयते इत्यर्थः, इत्युत्प्रेक्षा ; [शुभेर्भावे लट्] भृङ्गतममीः तुल्यवर्णत्वात् तथा भृङ्गाणां कृष्णवर्णस्थूल-जलविन्दुवत् प्रतीयमानत्वाच्चेति भावः । किञ्च अमी भृङ्गाः, अनुपदम् अनुक्षणम्, उक्तरूपेण प्रतीयमानानन्तरमेवेत्यर्थः, शत-दलमधुस्रोतसः कमलमकरन्दप्रवाहस्य, कच्छद्वयोपरिरम्भणात् उभयपार्श्वस्थजलप्रायभागसंश्लेषात्, मधुप्रवाहस्य उभयतटो-परि उपवशनाद्धेतोरित्यर्थः, अमुष्य मधुस्रोतसः, पङ्कशङ्कां कर्दमभ्रान्तिं, मम वैतालिकस्य, तन्वते विस्तारयन्ति, उत्पादयन्तीत्यर्थः, पङ्कभृङ्गयोः समानवर्णत्वादिति भावः ॥१७॥

घुसृणेति ।—घुसृणसुमनःश्रेणिश्रीणां कुङ्कुमकुसुमावलि-शोभाना, ["वाऽऽमि" इति नदीत्वपक्षे नुडागमः । "कुङ्कुमं घुसृणं वर्णम्" इति हलायुधः] अनादरिभिः अवज्ञाकारिभिः, कुङ्कुमवर्णादप्यधिकारुणवर्णत्वादिति भावः, सरःपरिसरचरैः सरोवरप्रान्तवर्त्तिभिः, कुमारतरैः नवोदितत्वादतिबालैः, भासां पत्युः अर्कस्य, करैः किरणैः, [कर्त्तृभिः] जलजामोदेन कमलपरिमलेन, यः आनन्दः हर्षः, तस्मात् उत्पतिष्णूनाम्

रचयति रुचिः शोणीमेतां कुमारितरा रवे-
र्यदलिपटली नीलीकर्त्तुं व्यवस्यति पातुका।

उत्पतनशीलानाम्, उड्डीयमानानामित्यर्थः, ["अलङ्कृञ्—" इत्यादिना इष्णुच्] मधुव्रताना भृङ्गाणाम्, आवल्याः पङ्क्तेः, शवलनात् चित्रणात्, निजवर्णेन मिश्रीकरणात् हेतोरित्यर्थः, गुञ्जापुञ्जस्य, "कुँच्" "रति" इति ख्यातस्य कृष्णलासमूहस्य, ("गुञ्जा तु कृष्णला" इत्यमरः) श्रियम् इव श्रियं शोभाम्, इति निदर्शनाभेदः, गुञ्जाया उपरिभागस्य कृष्णवर्णत्वात् निम्नभागस्य च रक्तवर्णत्वादिति भावः, ["नलोक—" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः] गृहयालुभिः ग्राहकैः, ग्रहणशीलै-रित्यर्थः, ["गृहि" इत्यदन्ताच्चौरादिकात् णिच्, "स्पृहिगृहि—" इत्यादिना आलुच्] अजनि जातं, [भावे लुङ्] अलि-कुलयोगेन सूर्य्यांशुकिशोरकास्तद्वत् वभुः इत्यर्थः। गुञ्जावीजानां नीलमुखत्वात् अधो रक्तवर्णत्वाच्च उपरि सञ्चरतां कृष्णवर्णाना-मलिकुलानां सम्पर्केण अधोवर्त्तिनां वालसूर्य्यकिरणानामारक्त-वर्णानां गुञ्जासादृश्यमिति भावः ॥ ३८ ॥

रचयतीति।—यत् यस्मात्, अतिशयेन कुमारी कुमारि-तरा अतिशयेन वाला, नवप्रकाशिता इत्यर्थः, ["घरूप—" इत्यादिना ङ्यां ह्रस्वः] रवेः सूर्य्यस्य, रुचिः प्रभा, एतां सरसीं, शोणीं शोणवर्णाम्, अरुणवर्णामित्यर्थः, ["शोणात् प्राचाम्" इति विकल्पात् ङीप्] रचयति करोति, निजारुण्यस्पर्शनेनेति भावः ; तथा पातुका पतयालुः, सरस्या एवोपरि उत्पतनशीला इत्यर्थः, ["लषपत—" इत्यादिना उकञ्] अलीनां भ्रमराणां, पटली मण्डली च, नीलीकर्त्तुं स्वकान्तिसम्पर्केण कृष्णवर्णीकर्त्तुम्, [अभूततद्भावे च्विः] सरसीमिवेति भावः, व्यवस्यति उद्युङ्क्ते

अजनि सरसी कल्माषी तत् ध्रुवं धवलस्फुट-
त्कमलकलिकाषण्डैः पाण्डूकृतोदरमण्डला ॥ ३८ ॥
कमलकुशलाधाने भानोरहो ! पुरुषव्रतं
यदुपकुरुते नेत्राणि श्रीगृहत्वविवक्षुभिः।

इत्यर्थः, तत् तस्मात्, सरसी दीर्घिका, धवलैः शुभ्रैः, स्फुटद्भिः विकसद्भिश्च, कमलकलिकानां पद्ममुकुलानां, षण्डैः कदम्बैः, समूहैरित्यर्थः, ("कदम्बे षण्डमस्त्रियाम्" इत्यमरः) पाण्डूकृतं धवलीकृतम्, [अभूततद्भावे च्विः] उदरमण्डलं मध्यभागः यस्याः सा तादृशी सती, कल्माषी चित्रवर्णा, विविधवर्णेत्यर्थः, [गौरादित्वात् ङीष्] अजनि जाता, ["दीपजन—" इत्यादिना कर्त्तरि लुङ् चिण्] ध्रुवं निश्चितम्, इत्युत्प्रेक्षायाम्। अत्र सरस्याः स्वगुणत्यागेन रविकिरणादिगुण-स्वीकारात्तद्गुणालङ्कारः, "तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणग्रहः" इति लक्षणात्। तत्रैकैकगुणसङ्क्रान्तिपरिचयात् शोणाद्यनेक-गुणसङ्क्रमद्वारा कल्माषस्वीकारोत्प्रेक्षणात्तद्गुणोत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गि-भावेन सङ्करः ॥ ३८ ॥

कमलेति।—कमलानां पद्मानां, प्रकृतानामुपमितानां वा इति भावः, कुशलाधाने क्षेमविधाने, विकासजनने इति भावः, भानोः सूर्यस्य, पुरुषव्रतं पुरुषस्य पुरुषाभिमानिनः, व्रतं नियमः, दृढाध्यवसाय इत्यर्थः, पौरुषमिति यावत्, अहो ! चित्रम् ! अथवा—अहापुरुषः पुरुषाभिमानवान्, [अहोपुरुष इति मयूरव्यंसकादिषु कैयटः] तस्य व्रतं दृढनियम इत्यर्थः; कुतः ? यत् यस्मात्, असौ भानुः, श्रीगृहत्वं शोभाश्रयत्वं, नेत्राणां सौन्दर्य्यवर्णने उपमानत्वमित्यर्थः, विवक्षुभिः वक्तु-मिच्छुभिः, ["द्वितीया—"इति योगविभागात् द्वितीयासमासः]

कविभिरुपमादानादम्भोजतां गमितान्यसा-
वपि यदतथाभावान्मुञ्चत्युलूकविलोचने ॥ ४० ॥
यदतिमहतीभक्तिर्भानौ तदेनमुदित्वरं
त्वरितमुपतिष्ठस्वाध्वन्य! त्वमध्वरपद्धतेः।

कविभिः काव्यकर्त्तृभिः वाल्मीकादिभिः, उपमादानात् नेत्राणां सादृश्यत्वेन वर्णनाभावात्, अम्भोजतां गमितानि कमलत्वेन रूपितानि, नेत्राणि नयनानि अपि, सौन्दर्य्यातिशय्य-ख्यापनाय कमलतुल्यतया वर्णितानि जननयनान्यपीत्यर्थः, उपकुरुते उन्मीलनेन उपकृतानि करोति, विकासयतीत्यर्थः, आलोकसहकारादेव लोकलोचनाना विषयेषु प्रवृत्तेरिति भावः; सूर्य्योदये सर्व्व एव प्राणिनो निद्रां परिहृत्य नयनोन्मीलन-करणात् भानोः उपमितकमलानां कुशलाधायकत्वं, प्रकृतानाञ्च विकाससम्पादनेन कुशलाधायकत्वमिति बोद्धव्यम्; यत् अपि यस्माच्च, अतथाभावात् औपमानिकाम्भोजत्वस्यापि अभावा-दित्यर्थः, [नञर्थस्य न-शब्दस्य सुप्सुपेति समासः] उलूकस्य पेचकस्य, विलोचने नयने, गोलाकारे क्षुद्रे च इति भावः, मुञ्चति परिहरति, न उन्मीलनेन उपकरोतीत्यर्थः, सूर्य्यकरासहत्वेन निमीलिताक्षत्वादिति बोध्यम्। अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् अम्भोज-सदृशस्य लोकलोचनस्य विकासेन कुशलाधायकत्वात् तद-सदृशस्य उलूकलोचनस्य च अविकाशेन कुशलानाधायकत्वात् सहस्रकरस्य देवस्य अम्भोजक्षेमङ्करत्वव्रतं किमु वाच्यम्? इति निष्कर्षः। प्रातः अम्भोजवल्लोकलोचनाम्भोजान्यपि विकासयामास इति भावः॥ ४०॥

यदिति।—अध्वरस्य यज्ञस्य, पद्धतेः पथः, अध्वन्य! नित्यपान्थ!, [अध्वानमलं गच्छतीति अध्वन्यः "अध्वनो

इह हि समये मन्देहेषु व्रजन्त्युदवज्रताम्
अभिरविमुपस्थानोत्क्षिप्ता जलाञ्जलय: किल ॥ ४१ ॥
उदयशिखरिप्रस्थावस्थायिनी स्फुरिरत्नया
शिशुतरमहामाणिक्यानामहर्मणिमण्डली ।
रजनिदृषदं ध्वान्तश्यामां विधूय पिधायिकां
न खलु कतमेनेयं जाने जनेन विमुद्रिता ? ॥ ४२ ॥

यत्-खौ" इति यत्-प्रत्ययः। "ये चाभावकर्मणोः" इति प्रकृतिभावः] हे नित्ययज्ञानुष्ठाननिरत महाराज! यत् यस्मात्, त्वं भवान्, भानौ सूर्य्ये, अतिमहती अत्युत्तमा, भक्तिः अनुरागविशेषः यस्य सः तादृशः, असीति शेषः, [भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठात् न पुंवद्भावः] तत् तस्मात्, उदित्वरम् उद्यन्तम्, ["इण्नश—"इत्यादिना क्वरप्] एनं भानुं, त्वरितं शीघ्रम्, उपतिष्ठस्व उपास्स्व, ["उपाद्देवपूजा—"इत्यादिना देवपूजायामात्मनेपदम्] कुतः? हि यस्मात् कारणात्, इह अस्मिन्, समये उदयकाले, रविम् अर्कम्, अभि लक्षयित्वा, रविमुद्दिश्य इत्यर्थः, ["अभिरभागे" इति लक्षणार्थे कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे द्वितीया] उपस्थाने उपासनायाम्, उत्क्षिप्ताः ऊर्द्धं निक्षिप्ताः, "आपः ऊर्द्धं विक्षिपन्ति" इति श्रुतेः; जलाञ्जलयः उदकाञ्जलयः, मन्देहेषु मन्देहाख्येषु राक्षसेषु, उदवज्रतां जलमयवज्रायुधत्व. ["मन्थौदन—"इत्यादिनोदादेशः] व्रजन्ति गच्छन्ति, किल इत्यागमे। अत्र श्रुतिः "तदु ह वा एते ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखाः, सन्ध्यायां गायत्र्याऽभिमन्त्रिता आप ऊर्द्ध्वं विक्षिपन्ति, ता एता आपो वज्रीभूत्वा तानि रक्षांसि मन्देहारुणे द्वीपे प्रक्षिपन्ति" इति ॥ ४१ ॥

उदयेति।—इयं परिदृश्यमाना, अहर्मणिमण्डली सूर्य्य-

सुरपरिवृढः कर्णात् प्रत्यग्रहीत् किल कुण्डल-
द्वयमथ खलु प्राच्यै प्रादान्मुदा स हि तत्पतिः।
विधुरुदयभागेकं तत्र व्यनोक्ति विलोक्यते
नवतरकरस्वर्णस्रावि द्वितीयमहर्मणिः॥ ४३॥

बिम्बस्वरूपा, उदयशिखरिणः उदयाद्रेः, प्रस्थावस्थायिनी सानुनिष्ठा, अक्षया अविनश्वरा, भूयसीत्यर्थः, शिशुतराणि अतिशयेन बालानि, सद्यःप्रकाशितानीति यावत्, महांसि तेजांसि एव, माणिक्यानि पद्मरागाः, अरुणवर्णत्वादिति भावः, तेषां खनिः आकरः, ध्वान्तेन अन्धकारेण, श्यामां कृष्णवर्णां, ध्वान्तवत् श्यामाञ्च, पिधायिकाम् आच्छादिकां, जगतः खनेः प्रवेशद्वारस्य चेति भावः, रजनिं रात्रिम् एव, दृषदं शिलाखण्डं, विधूय अपसार्य्य, कतमेन केन, जनेन लोकेन, विमुद्रिता? उद्घाटिता? इति न जाने न बुध्ये, खलु इति वितर्के। अत्र सूर्य्यमण्डल्यादिषु खनित्वाद्यारोपात् रूपकालङ्कारः॥ ४२॥

सुरेति।—सुराणां देवाना, परिवृढः प्रभुः इन्द्रः, ["प्रभौ परिवृढः" इति निपातनात् साधुः] कर्णात् राधेयात्, कुण्डल-द्वयं कर्णाभरणयुगलं, सूर्य्यप्रदत्तं सहजमक्षयञ्चेति भावः, प्रत्यग्रहीत् याचित्वा आदात्, किल इति वार्त्तायाम्; "ततो निकृत्य गात्राणि शस्त्रेण निशितेन सः। प्रायच्छद्देवराजाय दिव्यं वर्म सकुण्डलम्॥" इति भारतवचनात्; ततोत्प्रेक्ष्यते—अथ प्रतिग्रहानन्तरं, प्राच्यै पूर्वस्यै दिशे, मुदा प्रीत्या, प्रादात् दत्तवान्, तत् कुण्डलद्वयमिति शेषः, खलु निश्चये, हि यस्मात्, सः इन्द्रः, तस्याः प्राच्याः दिशः, पतिः भर्त्ता, भार्य्यायै आभरण-दानस्य पत्युरौचित्यादिति भावः; कथं त्वया तत् बुध्यते? इत्याह—तत्र तयोः कुण्डलयोः मध्ये, एकं कुण्डलम्, उदयं

दहनमविशद्दीप्तिर्याऽस्तंगते गतवासर-
प्रथमसमयप्राप्ते पत्यौ विवस्वति रागिणी ।
अधरभुवनात् सोद्धृत्यैषा हठात्तरणेः कृता-
मरपतिपुरप्राप्तिर्धत्ते सतीव्रतमूर्त्तिताम् ॥ ४४ ॥

भजतीति उदयभाक् उद्यन्, उदयकालिकः इत्यर्थः, ["भजो ण्विः" इति ण्वि-प्रत्ययः] विधुः चन्द्रः, इवेति शेषः, व्यलोकि विलोक्यते स्म, जनैर्गतसायंकाले इति शेषः, नवतरान् अति-शयेन प्रत्यग्रान्, करान् किरणान् एव, स्वर्णानि सुवर्णानि, तुल्यप्रभासम्पन्नत्वादिति भावः, सावर्णात् आत्मनो वर्षयतीति तत् तादृशं, द्वितीयं कुण्डलम्, अहर्मणिः दिनमणिः सूर्यः, इवेति शेषः, ["रोऽसुपि" इति रेफादेशः] विलोक्यते इदानीं प्रातः दृश्यते, जनैरिति शेषः, एतदेव पूर्वानुमानस्य कारण-मिति भावः ॥ ४३ ॥

दहनमिति ।—रागिणी सायङ्कालिकत्वात् रक्तवर्णा अनु-रागिणी च, या दीप्तिः सूर्यस्य प्रभा काचित् स्त्री च, गत-वासरे अतीतदिने, प्रथमसमयम् अवसानकालं, तेजसो जीवनस्य चेति शेषः, सायंकालं मृत्युकालञ्चेति भावः, प्राप्ते उपस्थिते सति, पत्यौ स्वामिनि भर्त्तरि च, विवस्वति सूर्ये कस्मिंश्चित् पुरुषे च, अस्तम् अस्ताद्रिम् अदर्शनञ्च, गते प्राप्ते सति, दहनम् अग्निम्, अविशत् प्रविष्टवती, "अग्निं वाऽऽदित्यः सायं प्रविशति" इति श्रुतेः "मृते भर्त्तरि ब्रह्मचर्य्यं तदन्वारोहणं वा" इति स्मृतेश्च सहगमनार्थमिति भावः, सा पूर्वोक्ता, एषा दीप्तिः काचित् साध्वी नारी च, हठात् बलात्, आत्मीयपुण्यप्रभावादित्यर्थः, अधरभुवनात् अधोलोकात्, पातालात् नरकाच्च इत्यर्थः, उद्धृत्य उत्तोल्य, तरणेः पत्युः अर्कस्य,

बुधजनकथा तथ्यैवेयं तनौ तनुजन्मनः
पितृमितिहरिद्वर्णाद्याहारजः किल कालिमा।
अमलयमुनाक्रोडैः कालेरितस्तमसां पिबात्
अपि यदमलच्छायात् कायादभूयत भास्वतः॥ ४५॥

कस्यचित् पुरुषस्य च, कृता सम्पादिता, अमरपतिपुरप्राप्तिः पूर्वदिगवस्थितेन्द्रनगरलाभः स्वर्गलाभश्च यया सा तादृशी सती, तीव्रतया तीक्ष्णतया सह वर्त्तते इति तादृशी सतीव्रता अतीव तीक्ष्णा, सत्याः पतिपरायणतायाः, व्रतं नियमो यत्र सा तादृशी, पतिव्रताधर्मश्च इत्यर्थः, मूर्त्तिः आकारः रूपञ्च यस्याः तस्याः भावः तत्ता तां सतीव्रतमूर्त्तितां, धत्ते धारयति, सूर्य्यतेजसः उत्तरोत्तरं तीक्ष्णताभावादिति "व्यालग्राही यथा सर्पं बलादुद्धरते बिलात्। तद्वद्भर्त्तारमादाय तेनैव सह मोदते॥" इति स्मरणादिति च भावः। अत्र प्रस्तुतदीप्तिविशेषणसाम्यादप्रस्तुतसतीप्रतीतिः समासोक्तिरलङ्कारः॥ ४४॥

बुधेति।—तनोः शरीरात्, जन्म उत्पत्तिः यस्य तस्य तनुजन्मनः अपत्यस्य, ["अवर्ज्यो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदे" इति वामनः] तनौ शरीरे, कालिमा श्यामता, पित्रोः जननीजनकयोः, शितिहरिती कृष्णपालाशी, वर्णौ वर्णविशिष्टम् आहार्य्यद्रव्यमित्यर्थः, तदादिः तत्प्रभृतिः, यः आहारः भोज्यं, तस्मात् जायते उत्पद्यते इति तादृशः, इयम् ईदृशी, किल इति प्रसिद्धौ, बुधजनकथा विद्वज्जनानामुक्तिः, तथ्या एव सत्या एव; कुतः? यत् यस्मात्, अमलच्छायात् अतिस्वच्छकान्तेरपि, तमसाम् अन्धकाराणां, [कृद्योगात् कर्मणि षष्ठी] पिबतीति पिबः तस्मात् पातुः, ["पाघ्रा—" इत्यादिना श-प्रत्ययः, पिबादेशश्च] इवेति शेष, इतः अस्मात्,

अभजत चिराभ्यासं देव: प्रतिक्षणदाऽत्ययं
दिनमयमय कालं भूय: प्रसूय तथा रवि:।
न खलु शकिता शोलं कालप्रसूतिरसौ पुरा
यमयमुनयोर्जन्माधानेऽप्यनेन यथोज्झितुम् ॥ ४६ ॥

पूर्वाकाशे दृश्यमानादित्यर्थ:, भास्वत: सूर्य्यस्य, कायात् शरीरात्, कालै: कृष्णवर्णै:, शमनयमुनाक्रोड़ै: यमकालिन्दीशनैश्वरै:, अभूयत जातं, [भावे लङ्] कृष्णवर्णान्धकाराहारादेव शुभ्रकान्तेरपि सूर्य्यस्य अपत्यानि कृष्णवर्णानि जातानि इति निष्कर्ष:। अत्र शमनादिकालिमस्तात्पर्तिमिराहारपरिणति-पूर्वकत्वोत्प्रेक्षा ॥ ४५ ॥

अभजतेति।—अयम् उद्यन्, देव: द्युतिमान्, रवि: सूर्य्य:, प्रतिक्षणदाऽत्ययं प्रत्येकरात्र्यवसाने, [अव्ययोभावसमास:, "तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्"इति विकल्पात् सप्तम्यामम्भाव:] दिन-मयं दिवसरूपं, कालं समयं कृष्णवर्णञ्च, ("कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयो:" इति विश्व:) भूय: पुन: पुन:, प्रसूय जनयित्वा, तथा तादृक्, चिराभ्यासं बहुकाला-भ्यसन, पौन:पुन्येन करणस्वभावमित्यर्थ:, अभजत प्राप्नोत्, यथा येन कृत्वेत्यर्थ:, अनेन रविणा, असौ चिराभ्यस्ता इत्यर्थ:, अत एव शोलं स्वभावभूता, कालस्य समयस्य कृष्णवर्णस्य च, प्रसूति: उत्पादना, पुरा पूर्वम्, वर्त्तमानात् प्राक् समयोत्पादनात् परस्त्वित्यर्थ:, यमयमुनयो: शमनकालिन्द्या: स्वापत्ययो:, जन्माधाने जननार्थं वीजनिधानविषयेऽपि, उज्झितुं त्यक्तुं, न शकिता खलु नैव शक्ता, इवेति शेष:, [कर्मणि क्त:। कर्मणि निष्ठाया-मिड़ागम:, तथा च काशिकावृत्तौ—"सौनागा: कर्मणि निष्ठायां शकेरिटमिच्छन्ति विकल्पेन, शकितो घट: कर्त्तुं,

रुचिरचरणः सूतोरुश्रीसनाथरथः शनिं
शमनमपि स त्रातं लोकानसूत सुताविति ।
रथपदकृपासिन्धुर्बन्धुर्दृशामपि दुर्जनैः
यदुपहसितो भास्वान् नास्मान् हसिष्यति कः खलः ? ॥४७॥

शक्तो घटः कर्त्तुमिति] तत्र कालशब्दे वाच्यप्रतीयमानयोरभेदाध्यवसायेन भगवतो भानोः प्रत्यह कालप्रसूत्या अभ्यासादपत्येष्वपि शमनयमुनादिषु कालप्रसवित्वमुत्प्रेक्ष्यते, तत्र कालयोः कृष्णानेहसोरभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः इति तयोरेकाश्रयत्वेनात्र सङ्करः ॥ ४६ ॥

ननु ईदृशबाहुल्येन सूर्य्यवर्णन लोकाना हासजनकं भवितुमर्हति इत्याशङ्क्याह, रुचिरेति ।—रुचिरचरणः मनोज्ञाचरणशीलः, जगदाह्लादकत्वादिति भावः, अथच विपरीतलक्षणया अरुचिरचरणः किरणार्थकस्य पादशब्दस्य चरणपर्य्यायकत्वात् तीव्रपादः इत्यर्थः, सन्तापकत्वादिति भावः, तथा सूतया प्रसूतया, उदयानन्तरं प्रकाशितया इत्यर्थः, उर्व्या प्रचुरया, श्रिया शोभया, अथ च, सूतस्य सारथेः अरुणस्य, अनूरोरिति भावः, ("सूरसूतोऽरुणोऽनूरुः" इत्यमरः) ऊर्वोः सक्थिद्वयस्य, ("सक्थि क्लीवे पुमानूरुः" इत्यमरः) श्रिया शोभया, इति सोपहासोक्तिः, सनाथः युक्तः, रथः स्यन्दनं यस्य सः तादृशः, तथा रथपदेषु रथाङ्गनामपक्षिषु चक्रवाकेषु, कृपासिन्धुः दयासागरः, स्वोदयेन दम्पत्योर्मिलनघटनात् चक्रवाकाणामुपकारीत्यर्थः, तथा दृशां लोकचक्षुषां, बन्धुः सुहृत्, स्वादयेन प्रकाशकत्वादिति भावः, सः सर्वलोकनमस्कृतः, भास्वान् सूर्य्योऽपि, शनिं शनैश्चरं, क्रूरग्रहत्वेन लोकानामनिष्टकारितया अत्यन्तारुचिरचरणत्वेन तथा पङ्गुत्वात् गमनकाले कुत्सितदर्शनत्वेन च पितृपेक्षया अत्यन्त-

शिशिरजरुजां घर्मं शर्मोदयाय तनूभृताम्
अथ खरकराश्यानास्यानां प्रयच्छति यः पयः।
जलभयजुषां तापं तापस्पृशां हिममित्ययं
परहितमिलत्कृत्यावृत्तिः स भानुरुदञ्चति॥ ४८॥

विसदृशमिति भावः, तथा शमनमपि यमञ्च,दम्पत्योरन्यतरप्राण-हरणेन विच्छेदजनकत्वादकरुणत्वेन तथा स्वजनप्राणविनाशनेन नियतरोदनादश्रुस्रोतोत्पादकतया जननेत्राणां शत्रुभूतत्वेन च पित्रपेक्षया अत्यन्तविसदृशमिति भावः, सुतौ पुत्रौ, लोकान् जगन्ति, त्रातुं रक्षितुं, विपरीतलक्षणया विनाशयितुञ्च, असूत अजनयत्, इति एवमुक्त्वा इत्यर्थः, दुर्जनैः खलैः, यत् यदा, उपहसितः उपहासः कृतः, तदा कः खलः दुर्जनः, अस्मान् वैतालिकानित्यर्थः, न हसिष्यति? न उपहासं करिष्यति? अपि तु सर्व एव सूर्य्यवर्णनात् अस्मान् उपहासं करिष्यतीत्यर्थः, परन्तु तत्र न काऽपि अस्माकं क्षतिरिति भावः। कैमुत्येनार्थान्तरापादनादर्थापत्तिरलङ्कारः॥ ४७॥

शिशिरेति।—यः देवः, शिशिरजा शीतर्त्तुजा, रुक पीड़ा येषां तादृशानां, तनूभृतां शरीरिणां, शर्मोदयाय सुखोत्पादनाय, एतत् पदद्वयमुत्तरवाक्यत्रयेऽप्यनुषञ्जनीयम्; घर्मं निदाघं, वसन्तग्रीष्मकालिकौ सन्तापौ इत्यर्थः, अथ तदनन्तरं, खरकरैः वसन्तनिदाघजनितैः तीक्ष्णैः किरणैः, आश्यानानि शुष्काणि, आस्यानि मुखानि येषां तादृशानां, "खरकरश्याना" इति पाठेऽपि स एवार्थः, तनूभृतां शर्मोदयाय पयः वर्षासु जलं, तथा जलभयजुषां वर्षाजलभीतानां, तनूभृतां शर्मोदयाय तापं शारदसन्तापं, तथा तापस्पृशां शारदसन्तापभाजां, तनूभृतां शर्मोदयाय हिमं हैमन्तकालज-

इह न कतरश्चित्रं धत्ते तमिस्रततीर्दिशाम् ?
अपि चतसृणामुत्सङ्गेषु श्रिता धयतां क्षणात् ।
तरुशरणतामेत्य च्छायामयं निवसत्तमः
शमयितुमभूदानैश्वर्य्यं यदर्य्यमरीचिषाम् ॥ ४९ ॥
जगति तिमिरं मूर्च्छामञ्चत्त्वजेऽपि चिकित्सतः

शैत्यं, प्रयच्छति ददाति, कालचक्रपरिभ्रामणेन आनयतीत्यर्थः, इति इत्थं, परहिताय अन्येषामुपकाराय, मिलन्ती युज्यमाना, कृत्यावृत्तिः व्यापाराभ्यासः यस्य सः तादृशः, सः प्रसिद्धः, अयं परिदृश्यमानः, भानुः भगवान् सूर्य्यः, उदयति उदेति । क्रियासमुच्चयोऽलङ्कारः ॥ ४८ ॥

इहेति ।—चतसृणां चतुःसङ्ख्याकानामपि, [“न तिसृचतसृ” इति निषेधान्नामि दीर्घो न] दिशां पूर्वादीनाम्, उत्सङ्गेषु क्रोड़ेषु, तत्तत्प्रदेशेष्वित्यर्थः, श्रिताः स्थिताः, तमिस्रस्य तिमिरस्य, ततीः समूहान्, क्षणात् अल्पेनैव समयेन, धयतां पिबतां, दूरीकुर्वतामित्यर्थः, [धेटो लटः शत्रादेशः] अर्य्यमरीचिषां सूर्य्यतेजसां, तरवः वृक्षा एव, शरणानि त्रातारः यस्य तद्भावं तत्ताम्, एत्य प्राप्य, निवसत् वर्त्तमानं, छायामयम् अनातपरूपं, तमः अन्धकारं, शमयितुं संहर्त्तुं, यत् अनीश्वरस्य भावम् आनैश्वर्य्यम् असामर्थ्यं, [“नञः शुचीश्वर—”इत्यादिनोभयपदवृद्धिः] अभूत् जातम्, इह अस्मिन् आनैश्वर्य्यविषये, कतरः को नाम जनः, चित्रम् आश्चर्य्यं, न धत्ते ? चेतसि न आवहति ? अपि तु सर्व एव धत्ते इत्यर्थः, संहतिविनाशसमर्थस्य अल्पविनाशकतायाः अकिञ्चित्करत्वादिति भावः । तमोराशिविघातिनो देवस्याल्पतमोविषये सामर्थ्यविघातकतायाः विरोधात् छायामयत्वेन तत्परिहाराच्च विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ४९ ॥

पितुरिव निजादस्मादस्मावधीत्य भिषज्यतः?।
अपि च शमनस्यासौ तातस्ततः किमनौचिती
यदयमदयः कह्लाराणामुदेत्यपमृत्यवे?॥ ५०॥
उडुपरिवृढः पत्न्या मुक्तां सतीं यदपीडयत्

जगतीति।—दस्रौ अश्विनौ, जगति लोके, तिमिरं तमो नेत्ररोगश्च, ("तिमिरं ध्वान्ते नेत्रामयान्तरे" इति विश्वः) तथा अब्जव्रजेऽपि पद्मषण्डेऽपि, मूर्च्छां निमीलनं रोगविशेषञ्च, चिकित्सतः प्रतिकुर्वाणात्, [कितः सनन्ताल्लटः शत्रादेशः, "गुप्तिज्किद्भ्यः सन्" इति निन्दाक्षमाव्याधिप्रतीकारेषु सन्निष्यते] निजात् स्वात्, पितुः जनकात्, अस्मात् परिदृश्यमानात्, सूर्य्यादिति शेषः, अधीत्य पठित्वा इव, आयुर्वेदमिति शेषः, भिषज्यतः स्वर्गे चिकित्सतः, किम्? इति शेषः, इत्युत्प्रेक्षा, अन्यथा कुत्र तयोः तादृशी शिक्षा जाता? इति भावः, [कण्ड्वादौ भिषजेति पाठात् यगन्ताल्लटि तस् "चिकित्सति भिषज्यति" इति भट्टमल्लः] अपि च किञ्च, असौ सूर्य्यः, यत् यतः, शमनस्य यमस्य, तातः जनकः, ततः तस्मात्, इवेति शेषः, अयं भानुः, अदयः निष्करुणः सन्, कह्लाराणां कैरवाणाम्, अपमृत्यवे अकालमरणाय, निमीलनरूपायेति भावः, उदेति उत्तिष्ठति, सा अनौचिती किम्? अन्याय्यं किम्? "कारणगुणाः कार्य्यगुणमारभन्ते" इति न्यायात् नित्यमेव प्राणिसंहारकस्य तनयस्य पितुरपि तथैव गुणवत्त्वस्य युक्तत्वात् नैवानौचित्यं, वरमुचितमेवेति निष्कर्षः। उत्प्रेक्षा। दस्रयोः पितृवत् सर्वोपकारित्वमुचितं, यमपितुस्तु रवेः कह्लारमारकत्वं न अनुचितम् इति भावः॥ ५०॥

उडुरिति।—उडुपरिवृढः तारापतिः चन्द्रः, पत्न्या भर्त्रा

यदपि विसिनीं भानोर्जायां जहास कुमुद्वती ।
तदुभयमतः शङ्के सङ्कोचितं निजशङ्कया
प्रसरति नवार्के कर्कन्धूकणारुणरोचिषि ॥ ५१ ॥
श्रुतिमयतरोर्भानोर्जानेऽवनेरधराध्वना
विहरणकृतः शाखाः साक्षात्कृतानि दश त्विषाम् ।

भानुना, मुक्तां त्यक्तां, दिनान्ते अस्तमितत्वादिति भावः; सतीं साध्वीं, विसिनीं पद्मिनीं, यत् यतः, अपीडयत् पीडितवान्, रात्रौ सङ्कोचनेन इति भावः, तथा कुमुद्वती कुमुदिनी अपि, ["कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्"] भानोः सूर्य्यस्य, जायां भार्य्यां, विसिनीं पद्मिनीं, यत् यस्मात्, जहास हसितवती, इवेति शेषः, निशायां स्वविकाशेन इति भावः, अतः अस्मादेव कारणात्, कर्कन्धूः पक्वबदरीफलमित्यर्थः, ["अन्दूदृन्भू—"इत्यादिना कू-प्रत्ययान्तनिपातः] तत्कणावत् तच्चूर्ण इव, अरुणरोचिषि लोहितकान्तौ, प्रभातकालिकत्वात् क्रोधाच्चेति भावः, नवार्के बालसूर्य्ये, प्रसरति आकाशं व्याप्नुवाने सति, तयोः चन्द्र-कुमुद्वत्योः, उभयं द्वन्द्व, निजशङ्कया स्वकृतपद्मिनीलाञ्छना-भयेन, सङ्कोचितं निस्तेजस्त्वं गतं, निष्प्रभीभूतमिति यावत्, निमीलितञ्च, शङ्के इति मन्ये, अहमिति शेषः, इत्युत्प्रेक्षा । सर्वो हि स्वदुष्टव्यवहारेणात्मानं कलुषयतीति भावः ॥ ५१ ॥

श्रुतीति ।—अवनेः भूमेः, अधराध्वना अधोमार्गेण, पाताल-वर्त्मना इत्यर्थः, एतच्च अनूर्द्ध्वस्थानमात्रोपलक्षणम्, ("अधरस्तु पुमान् श्रोष्ठे हीनेऽनूर्द्ध्वे तु वाच्यवत्" इति मेदिनी) विहरणकृतः विहारकृतः, सञ्चरतः इत्यर्थः, आविर्भवत इत्यर्थश्च, श्रुतिमय-तरोः वेदात्मकवृक्षस्य, "श्रुतिमयतनोः" इति पाठे—श्रुतिमयी पूर्वोक्तयुक्त्यनुसारेण वेदात्मिका, तनुः शरीरं यस्य तादृशस्य

निशि निशि सहस्राभ्यां दृग्भिः शृणोति सहस्वराः
पृथगहिपतिः पश्यत्यस्याक्रमेण च भास्वराः॥ ५२॥
बहु न-खरता येषामग्रे खलु प्रतिभासते
कमलसुहृदस्तेऽमी भानोः प्रवालरुचः कराः।

इत्यर्थः, अस्य उदयं गच्छतः, भानोः सूर्य्यस्य, त्विषां रश्मीनां, दश-शतानि सहस्रं, सहस्ररश्मिरूपेण परिणता इत्यर्थः, स्वरैः उदात्तादिभिः सह वर्त्तन्ते इति सहस्वराः सस्वराः, ["वोपसर्जनस्य" इति सहशब्दस्य विकल्पात् स-भावाभावः] पृथक् असाङ्कर्य्येण, भास्वराः दीप्तिशीलाः, ["स्थेशभास—" इत्यादिना वरच्] शाखाः वेदभागान् वृक्षावयवांश्च, ("शाखा पक्षान्तरे बाहौ वेदभागद्रुमाङ्गयोः" इति मेदिनी) अहिपतिः शेषः, निशि निशि प्रतिनिशं, [वीप्सायां द्विर्भावः] तत्र तदा सूर्य्यसञ्चारेण निशाभावात् मर्त्त्यलोकापेक्षया निशीति बोध्यम्; सहस्राभ्यां द्विसहस्रसङ्ख्याभिः, दृग्भिः नेत्रैः, शेषनागस्य सहस्रफणत्वात् प्रतिफणञ्च नेत्रद्वयसद्भावात् नेत्राणां द्विसहस्रत्वं बोध्यम्; अक्रमेण यौगपद्येन, साक्षात् प्रत्यक्षं, शृणोति आकर्णयति, पश्यति अवलोकयति च, शेषस्य चक्षुःश्रवस्त्वात् शाखानां शब्दात्मकत्वेन श्रावणत्वोपपत्तेः रश्मिपरिणामेन चाक्षुषत्वाच्च दर्शनोपपत्तेरिति भावः, जाने इति मन्ये इत्युत्प्रेक्षा रूपकसङ्कीर्णा। एकेन दृक्सहस्रेण शृणोति अपरेण दृक्सहस्रेण पश्यतीति विश्वेश्वरभट्टारकव्याख्यानं चिन्त्यं, दृशां प्रत्येकमुभयशक्तियुक्तानां शक्तिप्रविभागायोगात्, तस्मात् ग्राहकस्योभयशक्तिमत्त्वात् ग्राह्यस्य च तेजःशब्दोभयात्मकत्वात् सर्वाभिरेव दृग्भिः सर्वाश्च शाखा युगपत् पश्यति शृणोति चेति रमणीयम्॥ ५२॥

बह्विति।—येषां कराणाम्, अग्रे प्रत्यग्रावस्थायां, प्रभाते

उचितमुचितं जालेष्वन्तः प्रवेशिभिरायतैः
कियदवयवैरेषामालिङ्गिताऽङ्गुलिवल्गुता ॥ ५३ ॥
नय नयनयोर्द्राक् पेयत्वं प्रविष्टवतीरमूः
भवनवलभीजालान्नाला इवार्ककराङ्कुलीः।

इत्यर्थः, बह्वी प्रभूता, अत्यर्था इत्यर्थः, न-खरता अतीक्ष्णता, अन्यत्र—अग्रे अग्रभागे, बहुनखरता बहुनखत्वं, ("नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः) खलु निश्चितं, प्रतिभासते प्रतीयते, कमलानां पद्मानां, सुहृदः बन्धवः, विकाशकत्वा-दिति भावः, सुहृत्त्वेनैव न-खरता बोद्धव्या; अन्यत्र—सौन्दर्य-मार्दवाभ्यां तत्सदृशाः, प्रवालरुचः विद्रुमभासः, उभयत्रापि समानम्; भानोः सूर्यस्य, ते तादृशाः, अमी परिदृश्यमानाः, कराः अंशवः हस्ताश्च, प्रसर्पन्तीति शेषः, अत एव जालेषु गवाक्षविवरेषु, अन्तःप्रवेशिभिः अभ्यन्तरप्रविष्टैः, आयतैः दीर्घैः, एषां कराणां, कियदवयवैः किञ्चिदंशैः, [कर्त्तृभिः] उचित-मुचितम् अत्यन्तोचितं यथा स्यात् तथा, [अतिशय्ये द्विरुक्तिः] अङ्गुलीनां करशाखानाम्, ("अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः" इत्यमरः) वल्गुता चारुता, आलिङ्गिता प्राप्ता इति श्लेषसङ्कीर्ण-निदर्शनाभेदः। कराणां कररूपत्वात् तदवयवानाम् अङ्गुलि-रूपत्वस्य सर्वथैव सम्भाव्यत्वादिति भावः ॥ ५३ ॥

नयेति।—भवनवलभीनां भवनप्रासादोपरि विद्यमानानां गृहविशेषाणां, ("शुद्धान्ते वलभी चन्द्र-शाले सौधोर्द्ध्ववेश्मनि" इति रभसः) जालात् गवाक्षविवरात्, गवाक्षविवरमाश्रित्ये-त्यर्थः, प्रविष्टवतीः अभ्यन्तरं गतवतीः, नालाः कमलदण्डान् इव स्थिताः, कमलकाण्डायिताः इत्यर्थः, अमूः पुरोवर्त्तिनीः, अर्कस्य भानोः, कराः किरणा एव करा हस्ताः, श्लिष्टरूपकम्; ("बलि-

भ्रमदणुगणक्रान्ता भान्ति भ्रमन्त्य इवाशु याः
पुनरपि धृताः कुन्दे किं वा न वर्द्धकिना दिवः ? ॥ ५४ ॥
दिनमिव दिवाकीर्त्तिस्तीक्ष्णैः क्षुरैः सवितुः करैः
तिमिरकवरीलूनीं कृत्वा निशां निरदीधरत्।

हस्तांशवः कराः" इत्यमरः) तेषाम् अङ्गुलीः करशाखाः, अङ्गुलीव प्रतीयमानानवयवानित्यर्थः, द्राक् झटिति, नयनयोः नेत्रयोः, पेयत्वम् आस्वाद्यत्वं, विषयत्वमित्यर्थः, नय प्रापय, सादरं पश्य इत्यर्थः। अथ आसां दर्शनीयतामुत्प्रेक्षया दर्शयति—याः कराङ्गुल्यः, भ्रमद्भिः घूर्णमानैः, अणुगणैः त्रसरेणुजालैः, क्रान्ताः वेष्टिताः सत्यः, आशु शीघ्रं, भ्रमन्त्यः घूर्णमाना इव, भान्ति प्रकाशन्ते इत्युत्प्रेक्षा; भ्रमणे कारणमुत्प्रेक्षते, पुनरपि पूर्ववत् अधुनाऽपि, दिवः स्वर्गस्य, वर्द्धकिना तक्ष्णा, देवशिल्पिना विश्वकर्मणा इत्यर्थः, ("तक्षा तु वर्द्धकिस्त्वष्टा" इत्यमरः) कुन्दे शाणयन्त्रे, ("शाणः कुन्दश्च यन्त्रकम्" इति यादवः) धृता वा तक्षणाय स्थापिताः इव, न किम् ? कराङ्गुल्य इति शेषः, अपि तु धृता एव इत्यर्थः, पुनः पुनः घर्षणेन तदुत्थैः सूक्ष्मसूक्ष्मांशैः घूर्णमानैरिव दृश्यन्ते, अतः भ्रमणं युज्यते इति भावः। पुरा किल स्वर्गे सञ्ज्ञादेव्या सूर्य्यभार्य्यया दुःसहस्पर्शं सवितारमालोक्य प्रार्थितः विश्वकर्मा तं शाणयन्त्रोल्लेखनेन सन्तक्ष्य सन्तक्ष्य सुखस्पर्शं चकारेति पौराणिकी कथाऽत्रानुसन्धेया ॥ ५४ ॥

दिनमिति।—दिनं दिवसः, [कर्त्तृ] रात्रौ क्षौरकर्मनिषेधात् दिवा कीर्त्तिर्यस्य स दिवाकीर्त्तिर्नापितः इव, ("क्षुरिमुण्ड-दिवाकीर्त्ति-नापितान्तावसायिनः" इत्यमरः) तीक्ष्णैः निशितैः प्रखरैश्च, सवितुः सूर्य्यस्य, करैः किरणरूपैः, क्षुरैः वापनशस्त्रैः, ("क्षुरोऽस्य वापनं शस्त्रम्" इति यादवः) निशां रात्रिं, व्यभि-

स्फुरति परित: केशस्तोमैस्तत: पतयालुभि:
ध्रुवमधवलं तत्तच्छायच्छलादवनीतलम् ॥ ५५ ॥
ब्रूम: शङ्खं तव नल! यश: श्रेयसे सृष्टशब्दं
यत्सोदर्य्य: स दिवि लिखित: स्पष्टमस्ति द्विजेन्द्र:।

चारिणीं रात्रीमितीति भाव:, तिमिरम् अन्धकार:, कबरी केशपाश: इव, सा लूना छिन्ना यस्या: तां मुण्डितकेशीं, [“जानपद—” इत्यादिना कबरात् ङीष्, “जातिकालसुखादिभ्य: परा निष्ठा वाच्या” इति लूनेति निष्ठाया: परनिपात:, “ल्वादिभ्यश्च” इति निष्ठा-नत्वं, “बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्” इति ङीष्] कृत्वा विधाय, निरदीधरत् निष्कासयामास, इवेति शेष:, इत्युत्प्रेक्षा, [धरतेर्णौ चङ्युपधाया ह्रस्व:] तत: निर्द्धारणानन्तरं, तेषां तेषां गृहादीनां, छाया अनातप: तत्तच्छायं, [“विभाषा सेना—” इत्यादिना “छाया बाहुल्ये” इत्यनेन वा नपुंसकत्वम्] तस्य छलात् व्याजादित्यपह्नव:, परित: समन्तात्, पतयालुभि: पतनशीलै:, [“स्पृहिगृहि—”इत्यादिना आलुच्] केशस्तोमै: चिकुर-राशिभि:, अवनीतलं भूतलम्, अधवलम् असितं, स्फुरति भाति, ध्रुवं निश्चितमित्युत्प्रेक्षायाम् ॥ ५५ ॥

ब्रूम इति।— नल! हे तदाख्यमहाराज! तव ते, यश: कीर्त्ति:, श्रेयसे मङ्गलाय, सृष्टशब्दं सृष्ट: निर्मित:, कल्पित: इत्यर्थ:, शब्दो ध्वनि: यस्य तादृशं देवार्चनाशुभजातकर्मादौ विहितस्वनं, शङ्खं कम्बुं, शङ्खतुल्यमित्यर्थ:, ब्रूम: कथयाम:, वर्णयाम इति शेष:, शङ्खध्वने: मङ्गलजनकत्वात् पुण्यश्लोकत्वेन नलयशसश्च लोकानां शुभावहत्वात् उभयोरपि समानधावल्या-च्चेति भाव:; यद्वा—श्रेयसे स्वर्गाय, सृष्ट: शब्द: यस्य तं तादृशं, शङ्खं कम्बुं, यश: ब्रूम: त्वदीययशस्त्वेन वर्णयाम:

यद्वा अश्रद्धाकरमिह करच्छेदमप्यस्य पश्य
म्लानिस्थानं तदपि नितरां हारिणो य: कलङ्क: ॥ ५६ ॥

इत्यर्थ:, यस्य यशस:, सोदर्य्य: समानम् उदरं यस्य स: तादृश: सहोदर: भ्राता, शङ्खचन्द्रयोरुभयोरपि एकसमुद्र-जत्वादिति शौक्ल्यात् सदृश इति वा भाव:, [समानोदरे शयित: इत्यस्मिन्नर्थे "सोदरात् य:" इत्यनेन य-प्रत्यये विवक्षिते "विभाषोदरे" इत्यनेन प्रागेव य-प्रत्ययात् समानशब्दस्य स-भाव:] सदृशत्वाभिमानी इति फलितार्थ:, स प्रसिद्ध:, द्विजेन्द्र: चन्द्र:, दिवि गगने, लिखित: चित्रित:, किरणक्षयेण निष्प्रभत्वात् निष्क्रियत्वाच्च चित्रितवदिति भाव:; स्पष्टं सुव्यक्तम्, अस्ति वर्त्तते, इह अधुना प्रभातकाले, अश्रद्धाकरम् अनादरावहं, प्रभाक्षयादेव इति भाव:, यद्वा—श्रद्धाकरं प्रत्यक्षत्वेन विश्वासावहम्, अस्य चन्द्रस्य, अद्धा तत्त्वत:, सूर्य्यतेजसा अभिहतत्वात् यथार्थमित्यर्थ:, करच्छेदम् अंशुनाशम् अपि, पश्य अवलोकय, किञ्च, हारिणो हरिणात्मक:, य: कलङ्क: चिह्नविशेष:, अत्र विद्यते इति शेष:, तदपि तच्चिह्न-मपि, नितराम् अत्यर्थं, म्लाने: मलिनताया:, स्थानम् आस्पदं, विलुप्तप्रभत्वादिति भाव:, पश्येति पूर्व्वेणान्वय:, अत: शीघ्रं शयनं त्यजेति भाव: । अन्यच्च—श्रेयसे धर्म्मोपदेशरूपमङ्गलाय, स्पष्टशब्दं रचितस्मृतिग्रन्थं, शङ्खं शङ्खाख्यं मुनिं, तव यश: यशस्तुल्यं यशस्विनमित्यर्थ:, यद्वा—शङ्खं, तव यश:श्रेयसे कीर्त्त्युत्कर्षरूपमङ्गलायेत्यर्थ:, तद्रचितविधानानुसारेण कर्म्मानु-ष्ठानात् यशोवृद्धेरिति भाव:, स्पष्टशब्दं ब्रूम: कथयाम:, यस्य शङ्खस्य, सोदर्य्य: भ्राता, स प्रसिद्ध:, द्विजेन्द्र: ब्राह्मणोत्तम:, लिखित: लिखिताख्य: मुनि:, दिवि स्वर्गे, स्पष्टं सर्व्वैर्ज्ञातत्वात्

ताराशङ्खविलोपकस्य जलजं तीक्ष्णत्विषो भिन्दतः
सारम्भं चलता करेण निविड़ां निष्पीडनां लम्भितः ।
छेदार्थोपहृताम्बुकम्बुजरजोजम्बालपाण्डूभव-
च्छङ्खच्छिल्लकरपत्रतामिह वहत्यस्तंगतार्द्धो विधुः ॥ ५७ ॥

सुव्यक्तम्, अस्ति विद्यते, इति अद्धा सत्यम् ; किञ्च, इह अस्मिन् शङ्खलिखितयोश्चरितविषये, श्रद्धाकरं विश्वासजनकम्, अस्य लिखितस्य, करच्छेद हस्तच्छेदनम् अपि, चौर्य्यापराधेन राजाज्ञया इति भावः, पश्य अवलोकय, विवेचयेत्यर्थः, पुराणोक्तत्वादिति भावः, हारिणः ज्येष्ठस्य भ्रातुः शङ्खमुनेः आश्रमे फलापहारकस्य, लिखितस्य इति शेषः, यः कलङ्कः सहोदराश्रमे फलचौर्य्यरूपः अपवादः, तदपि नितराम् अत्यर्थं, म्लानेः विषादस्य, स्थानं कारणं, जानीहि इति शेषः । अत्र महाभारतीयशान्तिपर्वणि सुद्युम्नोपाख्याने—"ततः स पृथिवीपालो लिखितस्य महात्मनः । करौ प्रच्छेदयामास धृतदण्डो जगाम सः ॥" इति । अत्र विशेषणविशेष्ययोरपि श्लिष्टत्वादभिधायाः प्रकृतार्थत्वात् अप्रकृतार्थध्वनिरेवेति सङ्क्षेपः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ५६ ॥

तारेति ।—ताराः तारकाः एव, शङ्खाः कम्बवः, दिनोदयेन ताराणां शुभ्रत्वेन प्रतीयमानत्वादिति भावः, तेषां विलोपकस्य विनाशकस्य, अन्तर्द्धायकस्येत्यर्थः, कटकस्य च, तथा जलजं पद्मं शङ्खञ्च, ("जलजं शङ्खपद्मयोः" इति विश्वः) भिन्दतः विदारयतः, प्रस्फोटयत इत्यर्थः, करभूषणनिर्माणार्थं सच्छिद्रं कुर्वतश्च, तीक्ष्णत्विषः तिग्मांशोः, तीक्ष्णास्त्रधरस्य कस्यचित् शङ्खकारस्य च, सारम्भं सप्रयत्नं, चलता प्रसरता, छेदनकर्मणि व्यापृतत्वात् पुरः पश्चाच्च पुनः पुनः गतागतं

यत्पाथोजविमुद्रणप्रकरणे निर्निद्रयत्यंशुमान्
दृष्टीः पूरयति स्म यज्जलरुहामक्ष्णा सहस्रं हरिः ।

कुर्वता इत्यर्थश्च, करेण किरणेन हस्तेन च, निविड़ां प्रगाढ़ां, निष्पीड़नां बाधनां धारणाञ्च, लम्भितः प्रापितः, अस्तम् अदर्शनं, गतं प्राप्तम्, अर्द्धम् एकांशः यस्य सः तादृशः, विधुः चन्द्रः, इह अस्मिन् अर्द्धास्तमितसमये, छेदार्थं कर्त्तनार्थं, तारकारूप-शङ्खच्छेदनसौकर्य्यसिद्ध्यै इत्यर्थः, उपहृतम् अर्पितं, यत् अम्बु जलं, शङ्खच्छेदनसौकर्य्याय जलं दीयते शाङ्खिकैरिति व्यवहारात्, तेन सह कम्बुजं छिद्यमानात् शङ्खात् जातं, यत् रजः करपत्रघर्षण-निपतितं चूर्णं, तस्य यः जम्बालः कर्दमः, रजोराशौ जल-निक्षेपेण कर्दमताया अवश्यम्भावादिति भावः, तेन पाण्डुभवत् शुभ्रीभवत्, यत् शङ्खं छिनत्तीति शङ्खच्छित् शङ्खच्छेदकं, करपत्रं क्रकचः, ("क्रकचोऽस्त्री करपत्रम्" इत्यमरः) तस्य भावः तत्तां, वहति धारयति, इवेति शेषः, इत्युत्प्रेक्षा ; शङ्खच्छेदक-करपत्रस्य अर्द्धचन्द्राकारत्वात् अर्द्धास्तमितः चन्द्रः शङ्ख-च्छेदककरपत्रमिव दृश्यते इति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५७ ॥

यदिति ।—यत् यस्मात्, अंशुमान् अर्कः, पाथोजविमुद्रण-प्रकरणे पद्मविकासकरणप्रस्तावे, दृष्टीः दृशः, जननेत्राणि इति यावत्, निर्निद्रयति निः नास्ति, निद्रा स्वापः, निद्राकालिक-निमीलनमित्यर्थः, यासु तास्तादृशीः करोति उन्मीलयतीत्यर्थः, तथा यत् यस्माच्च, हरिः विष्णुः, जलरुहां कमलानां, शिवपूजाऽर्थमानीतानामिति भावः, सहस्रं सहस्रसङ्ख्याम्, अक्ष्णा स्वनेत्रेण, पूरयति स्म पूर्णं चकार, एकोनत्वादिति भावः, यदुक्तं शिवमहिम्नः स्तोत्रे—"हरिस्ते साहस्रं कमलबलिमाधाय

साजात्यं सरसीरुहामपि दृशामप्यस्ति तद्वास्तवं
यन्मूलाऽऽद्रियतेतरां कविकुलैः पद्मोपमा चक्षुषः ॥५८॥
अवैमि कमलाकरे निखिलयामिनीयामिक-
श्रियं श्रयति यत् पुरा विततपत्रनेत्रोदरम् ।

पदयोः यदेकोने तस्मिन् निजमुदहरन्नेत्रकमलम्" इति ; तत् तस्मात्, सरसीरुहामपि कमलानाञ्च, दृशामपि नयनानाञ्च, वास्तवं पारमार्थिकं, साजात्यं समानजातीयत्वम्, अस्ति विद्यते, यतः हरिसूर्य्याभ्यां परमात्माभ्यां तत्तत् कार्य्यमकारि अतः पद्मचक्षुषोः साजात्ये सन्देह एव नास्ति, अन्यथा पद्मोल्लास-प्रकरणबाधाद्विजातीयेन त्रपुषा कनकसङ्ख्यापूरणवत् चक्षुषा कमलसङ्ख्यापूरणायोगाच्चेति भावः ; कविकुलैः कविभिः, यत् साजात्यं, मूलं हेतुः यस्याः सा तादृशी, चक्षुषः नयनस्य, पद्मैः कमलैः सह, उपमा औपम्यम्, आद्रियतेतरां सत्क्रियतेतराम्, अत्यर्थमाद्रियते इत्यर्थः, ["किमेत्तिङव्ययात्—" इति आमु-प्रत्ययः] वैजात्येन सदृशुनोरपि सुवर्णरजतयो-रुपमाऽयोगादिति भावः । सर्वे एव लोकाः अजागरुः, अतः त्वमपि जागृहि इति वक्तुराशयः ॥ ५८ ॥

अवैमीति।—यत् कुमुदं, [कर्त्तृ] पुरा इतः पूर्वं, कमलाकरे पद्माकरे सरसि, कमलायाः पद्मालयायाः लक्ष्म्याः, धनसम्पत्ति-रूपायाः इति यावत्, आकरे वसतिस्थाने कोषागारे च, विततानि विस्तृतानि, पत्राणि दलानि एव, नेत्रोदराणि नयनमध्यानि यस्य तत् तादृशं सत्, निखिलायां समग्रायां, यामिन्यां रजन्यां, यामिकः प्राहरिकः, प्रहरिरूपेण जागरूक इत्यर्थः, तस्य श्रियम् इव श्रियं शोभां, सादृश्यमित्यर्थः, इति सादृश्याक्षेपान्निदर्शनाभेदः, श्रयति भजते स्म, ["पुरि लुङ्

तदेव कुमुदं पुनर्दिनमवाप्य गर्भभ्रम-
द्विरेफरवघोरणाघनमुपैति निद्रामुदम् ॥ ५९ ॥
इह किमुषसि पृच्छाशंसिकिंशब्दरूप-
प्रतिनियमितवाचा वायसेनैष पृष्ट: ।
भण फणिभवशास्त्रे तातङ: स्थानिनौ का-
विति विहिततुहीवागुत्तर: कोकिलोऽभूत् ? ॥ ६० ॥

चास्मे" इति चकाराद्भूते लट्] तदेव उक्तरूपमेव, कुमुदं कैरवं, पुन: इदानीं, दिनं दिवसम्, अवाप्य प्राप्य, गर्भे अभ्यन्तरे, भ्रमतां घूर्णमानानां, द्विरेफाणां भ्रमराणां, प्रात:काले कुमुदानां मुद्रणात् तदन्तरावद्धानामिति भाव:, रव: शब्द एव, घोरणा निद्रितस्य घर्घरशब्दाधिक्यं, नासागर्जनमिति भाव:, [घुर भीमार्थशब्दयो: इति तौदादिकाद्भावे ल्युट्] तस्या: घनं गाढं यथा तथा, निद्रामुदं निद्रा निमीलनं स्वप्नश्च, तस्या: मुदं सुखम्, उपैति लभते, अवैमि इति मन्ये, इत्युत्प्रेक्षायाम् । रात्रौ जागरितो हि दिवा निद्रातीति दृश्यते । अत्र एकस्मिन् कुमुदे अनेकयोर्निद्राजागरयो: क्रमेण प्रत्यभिधानात् "एकस्मिन्नथवाऽनेकम्" इत्युक्तलक्षणपर्य्यायालङ्कारेण पूर्वोक्तनिदर्शना सङ्कीर्णा । पृथ्वीवृत्तं—"जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरु:" इति लक्षणात् ॥ ५९ ॥

इहेति ।—इह अस्मिन्, उषसि प्रभाते, पृच्छां प्रश्नं, शंसति सूचयतीति पृच्छाशंसी प्रश्नवाचक:, ("प्रश्नोऽनुयोग: पृच्छा च" इत्यमर:) तादृशस्य किंशब्दस्य किमिति सर्वनामपदस्य, रूपे रूपविशेषे, कौ इति प्रथमाद्विवचनान्तपदनिष्पत्तौ, प्रतिनियमिता सदैव निर्दिष्टा, वाक् वाक्यं यस्य तादृशेन, काविति व्यक्तवाक्येनेत्यर्थ:, वायसेन काकेन, फणिन: शेषात्, भवे उत्पन्ने,

दाक्षीपुत्रस्य तन्त्रे ध्रुवमयमभवत् कोऽप्यधीती कपोतः
कण्ठे शब्दौघसिद्धिक्षतबहुकठिनोशेषभूषाऽनुयातः ।

शेषप्रणोते इत्यर्थः, शास्त्रे पाणिनीये महाभाष्ये, तातङ्स्तातङा-देशस्य, स्थानिनौ आदेशिनौ, कौ ? किंशब्दौ ?, भण ब्रूहि, इति एवं, पृष्टः जिज्ञासितः, इवेति शेषः, एषः पुरतो वृक्ष-शाखायामुपविष्टः इत्यर्थः, कोकिलः पिकः, विहितं प्रयुक्तं, तुह्यो तुश्च हिश्च तुही इति, वाक् निजध्वनिरेव, उत्तरं प्रतिवचनं येन सः तादृशः, अभूत् अजनि, किम् ? "तुह्योस्तातङ् आशिष्यन्यतरस्याम्" इति पाणिनिसूत्रे तुह्योः स्थाने तातङ् विधीयते ; प्रातः काकः कौ इति शब्देन तातङः स्थानिनौ कौ इति पृच्छति किम् ? कोकिलश्च तुही इति शब्देन तस्य उत्तरं ददाति किम् ? इत्यर्थः, पक्षिप्रभृतीनामव्यक्तध्वनौ यस्य चेतसि यदुदेति स तथैव मनःकल्पितं प्रकाशयति, एवञ्च कविरयं तदा काकध्वनिं "कौ" इति कोकिलध्वनिञ्च "तुही" इति कल्पयित्वा काविति तुहीति च काककोकिलकूजितेन पूर्वोक्तप्रश्नोत्तरत्व-मुत्प्रेक्षते । प्रभातं जातं काकादयः पक्षिणः कूजन्तीति भावः ॥ ६० ॥

दाक्षीति ।—अयं परिदृश्यमानः, कः अपि अपरिज्ञात-पूर्ववृत्तान्त इत्यर्थः, कपोतः पारावतः, दाक्षीपुत्रस्य दक्षगोत्र-सञ्जातमातृकस्य दाक्षीनामकमातृगर्भजातस्य वा पाणिनेः, [दक्षस्यापत्यम् "अत इञ्" इति इञि "इतो मनुष्यजातेः" इति ङीष्] तन्त्रे शास्त्रे व्याकरणे, ध्रुवं निश्चितमेव, अधीतम् अध्ययनम् अस्य अस्तीति अधीती दाक्षीपुत्रतन्त्राध्ययन-कारी इत्यर्थः, ["इष्टादिभ्यश्च" इतीनि-प्रत्ययः "क्तस्येन्-विषयस्य कर्मण्युपसङ्ख्यानम्" इति सप्तमी] अभवत् अजायत,

सर्वं विस्मृत्य दैवात् स्मृतिमुषसि गतां घोषयन् यो घुसंज्ञां
प्राक्संस्कारेण सम्प्रत्यपि धुवति शिर: पट्टिकापाठनेन ॥६१॥
पौरस्त्यायां घुसृणसुमन:श्रीजुषो वैजयन्त्या:
लोकैश्चित्तं हरति हरिति श्रीरकण्ठैर्मयूखै:।
भानुर्जाम्बूनदरुचिरसौ शक्रसौधस्य कुम्भ:
स्थाने पानं तिमिरजलधेर्भाभिरंतद्ववाभि: ॥ ६२ ॥

य: कपोत:, कण्ठे निजगलदेशे, शब्दौघेषु "राम: रामौ रामा:" इत्यादि प्रातिपदिकसमूहेषु, सिद्धैश शिचालाभार्थं, चता प्रस्तर-फलकादौ पुन: पुन: लिखनेन चयं प्राप्ता, बह्वी प्रभूता, या कठिनी खटी, ("कठिनी खटिकायामपि" इति मेदिनी) तस्या: शेष: अवशिष्टांश:, स: एव भूषा आभरणं, तयाऽनुयात: अन्वित:, रूपित: सन् इत्यर्थ:, इति शेष:, खटिकाचूर्णशेष-रेखया कण्ठे अनुरञ्जित: सन्निवेत्यर्थ:, कपोतविशेषस्य कण्ठे धवलरेखा भवति, तत्र खटिकाचूर्णानुरञ्जनत्वाध्यवसायो बोध्य: ; सर्वम् अधीतं समस्तशास्त्रं, विस्मृत्य तिर्य्यग्योनि: सम्बन्धात् विस्मृतो भूत्वा, पट्टिकापाठनेन पट्टिकायां प्रस्तर-फलकादौ, पाठनेन लिखितविषयस्य अध्यापनाजनितेन, प्राक्-संस्कारेण पूर्वतनवासनया, पूर्वाभ्यासवशेनेत्यर्थ:, दैवात् सहसा, स्मृतिं स्मरणविषयतां, गतां प्राप्तां, घुसंज्ञां "दाधा घ्वदाप्" इति सूत्रोक्तां घु इति संज्ञां, घोषयन् "घु" "घु" इति शब्देन उच्चै: उच्चारयन्, सम्प्रति अधुनाऽपि, उषसि प्रात:-काले, शिर: मस्तकं, धुवति कम्पयति, इत्युत्प्रेक्षा। लोकेऽपि दृश्यते यत् कश्चित् विस्मृतस्य कस्यचित् विषयस्य स्मरणकाले मस्तकं कम्पयतीति ॥ ६१ ॥

पौरस्त्यायामिति।—जाम्बूनदरुचि: उदयरागात् कनक-

द्वित्रैरेव तमस्तमालगहनग्रासे दवीभावुकै-
रुस्रैरस्य सहस्रपत्रसदसि व्यग्राणि पञ्चोत्सवः ।

कान्तिः, अत एव शक्रसौधस्य पूर्वदिगवस्थितस्य इन्द्रप्रासादस्य वैजयन्तस्य, कुम्भः सौधाग्रवर्त्तिकनककलशरूपः इति रूपकम् ; असौ परिदृश्यमानः, भानुः सूर्य्यः, पुरो भवायां पौरस्त्यायां प्राच्यां, ["दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्" तति त्यक्, "किति च" इति वृद्धिः] हरिति दिशि, घुसृणस्य कुङ्कुमस्य, सुमनसां पुष्पाणां, या श्रीः शोभा, तज्जुषः तत्सेविन्याः, रक्तवर्णायाः इत्यर्थः, वैजयन्त्याः पताकायाः, तोकैः अपत्यैः, पताकाया अपत्यसदृशैरित्यर्थः, ("अपत्यं तोकं तयोः समे" इत्यमरः) क्षीरकण्ठैः दुग्धपायिभिः बालैः, मयूखैः किरणैः, चित्तं मनः, हरति मुष्णाति, मनोहरः भवतीत्यर्थः । किञ्च एतस्मात् कुम्भरूपात् भानोः, भवति जायते इति ताभिः एतद्भवाभिः कुम्भोत्पन्नाभिः, भाभिः प्रभाभिः, तिमिरजलधेः अन्धकार-समुद्रस्य, पानं चुलुकीकरणं, विनाशनमिति यावत्, ["उभय-प्राप्तौ कर्मणि" इति कर्मणि षष्ठी] स्थाने युक्तं, ("युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने" इत्यमरः) कुम्भसम्भवः अगस्त्यः यथा चुलुकेन जलधिं पपौ, तथा अपरस्यापि कुम्भसम्भवस्य जलधिपानमुचित-मेवेति भावः । रूपकालङ्कारः ॥ ६२ ॥

द्वित्रैरिति ।—तमः अन्धकारः एव, तमालगहनं तुल्यवर्ण-त्वात् तमालाख्यवृक्षाणां गभीरं वनं, तस्य ग्रासे गिलने, दूरीकरणे इत्यर्थः, दवीभावुकैः आरण्यवह्नीभवद्भिः, ["दवदावौ वनारण्यवह्नी" इत्यमरः । अभूततद्भावे च्विः, "अस्य च्वौ" इतीकारः । "लषपत—" इत्यादिना उकञ्-प्रत्ययः] अस्य निदाघद्युतेः, द्वौ वा त्रयः वा द्वित्राः, ["सङ्ख्ययाऽव्यय—"

घर्माणां रयचुम्बितं वितनुते तत् पिष्टपिष्टीकृत-
क्ष्मादिग्व्योमतमोऽघमोघमधुना मोघं निदाघद्युतिः ॥ ६१॥
दूरारूढ़स्तिमिरजलधेर्वाड़वाग्निश्चभानु-
र्भानुस्ताम्यद्दनकद्दवनीकेलिवेश्माथिकोऽयम् ।

इत्यादिना बहुव्रीहिः, "बहुव्रीहौ सङ्ख्येये—"इति डच्समा-सान्तः] तैरेव द्वित्रिसङ्ख्यकमात्रैरेव, उस्रैः करैः, [कर्त्तृभिः] सहस्रपत्रसदसि कमलसभायां, पद्मसमूहे इत्यर्थः, यस्मात् घस्रोत्सवः दिनानन्दः, विकाशप्राप्तिजन्यमानन्दानुष्ठानमित्यर्थः, व्यश्राणि विश्राणितः, प्रदत्तः इत्यर्थः, [श्रण दाने इत्यस्य कर्मणि चिण्] तत् तस्मात्, द्वित्रिसङ्ख्यककिरणैरेव सर्वकार्य्यसाधनात् हेतोरित्यर्थः, निदाघद्युतिः सूर्य्यः, पिष्टपिष्टीकृतं पिष्टस्य चूर्णीकृततण्डुलादेः, पिष्टीकृतं पुनःपेषणवत्कृतं, द्वित्रैरेव मयूखैः अन्धकारं दूरीकृतमपि पुनः मयूखान्तरैः अत्यर्थं दूरीकृतमित्यर्थः, क्ष्मादिग्व्योमतमः पृथिवीककुभ्गगनानाम् अन्धकारमेव, अघं पाप, मालिन्यावहत्वादिति भावः, येन तादृशं, ("पापं किल्बिष-कल्मषम्। कलुषं वृजिनैनोऽघमंहो दुरितदुष्कृतम्" इत्यमरः) रयचुम्बितं वेगव्याप्तं, वेगेन प्रसरणशीलमित्यर्थः, घर्माणाम् आतपानाम्, ओघं समूहम्, अधुना प्रातः, मोघं व्यर्थम् एव, वितनुते विस्तारयति, करोतीत्यर्थः, घनान्धकारनाशस्य कमल-विकाशस्य च प्राभातिकैः द्वित्रैरेव किरणैः कृतत्वात् किरणसमूह-विकीरणं सूर्य्यस्य पिष्टपेषणवत् निष्प्रयोजनमिति भावः ॥६३॥

दूरेति।—तिमिरजलधेः तमःसमुद्रस्य, असीमत्वकृष्ण-वर्णत्वसादृश्यादिति भावः, बाड़वः समुद्रगर्भस्थाग्निमुखोत्थितः, चित्रभानुः अनलः, बड़वाग्निरूप इत्यर्थः, तिमिरसंहर्त्ता इति यावत्, तथा ताम्यन्त्याः क्लिश्यन्त्याः, पतिविच्छेदेन

न स्वात्मीयं किमिति दधते भास्वरश्वेतिमानम् ?
द्यामद्यापि द्युमणिकिरणश्रेणयः शोणयन्ति ॥ ६४ ॥
प्रातर्वर्णनयाऽनया निजवपुर्भूषाप्रसादानदात्
देवी वः परितोषितेति निहितामान्तःपुरीभिः पुरः ।

निशि क्लेशमनुभवन्त्या इत्यर्थः, वनरुहवन्याः जलजवनसमूहस्य, पद्मवनस्य इत्यर्थः, केलिषु क्रीडासु, विहासः मध्यमहसितं प्रयोजनं यस्य स तादृशः इति वैहासिकः विकाशरूपहास्य-जनकः, ["प्रयोजनम्" इति ठञ्] अयं परिदृश्यमानः, भानुः सूर्य्यः, दूरं विप्रकृष्टदेशम्, आरूढः उत्थितः; द्युमणेः रवेः, किरण-श्रेणयः मयूखपङ्क्तयः, अद्यापि इदानीमपि, द्याम् आकाशं, शोणयन्ति शोणाम् अभिनवत्वेन अरुणवर्णत्वात् अरुणवर्णां कुर्वन्तीत्यर्थः, इति एवम्, अपीति शेषः, इदानीमपि दिवः शोणतासम्पादने कृतेऽपीत्यर्थः, स्वात्मीयं निजं, भास्वरम् अत्युज्ज्वल, श्वेतिमानं श्वैत्यं, प्रोज्ज्वलशुभ्रवर्णमित्यर्थः, न दधते किम् ? न धारयन्ति किम ? अपि तु सत्वरमेव धारयिष्यन्ती-त्यर्थः, तस्मात् उत्थातुमयमुचितः कालः इति निष्कर्षः ॥ ६४ ॥

प्रातरिति ।—हे वन्दिनः ! अनया युष्माभिरुक्तया, प्रात-र्वर्णनया प्रभातवर्णनेन, परितोषिता प्रीणिता, देवी महिषी दमयन्ती, वः युष्मभ्यं, निजवपुषः स्वाङ्गस्य, निजव्यवहार्य्याणि अत एव बहुमूल्यानीति भावः, भूषाः आभरणानि एव, प्रसादान् पारितोषिकाणि, अदात् दत्तवती; देवी अदात् इत्यनेन पूर्वमेव प्रातःसन्ध्याचरणार्थं नलस्य प्रासादात् प्रस्थानं सूचितमिति बोध्यम्; इति इत्थम्, उक्तेति शेषः, गम्यमानार्थत्वात् अप्रयोगः; आन्तःपुरीभिः अन्तः-पुरिकाभिः, अन्तःपुरे नियुक्ताभिः सहचरीभिरित्यर्थः, ["तत्र

सूता मण्डनमण्डलीं परिदधुर्माणिक्यरोचिर्मय-
क्रोधावेगसरागलोचनरुचा दारिद्र्यविद्राविणीम् ॥ ६५ ॥
आगच्छन् भणतामुषः क्षणमथातिथ्यं दृशोरानशे
स्वर्गङ्गाम्बुनि वन्दिनां कृतदिनारम्भाप्लुतिर्भूपतिः।
आनन्दादतिपुष्पकं रथमधिष्ठाय प्रियायौतुक-
प्राप्तं तैरवरागतैरविदितप्रासादतोनिर्गमः ॥ ६६ ॥

नियुक्तः" इति ठक्] पुरः अग्रे, वैतालिकानामिति भावः, निहितां स्थापितां, माणिक्यरोचिर्मय्या पद्मरागप्रभारूपया, क्रोधावेगेन दारिद्र्यं प्रति कोपवशेनैव, सरागया रक्तवर्णया, लोचनरुचा नेत्रभासा, मण्डनमण्डल्या एव प्रभयेति भावः, दारिद्र्यस्य निर्धनतायाः, विद्राविणीम् उच्चाटनीं, बलेन दूरीकुर्वतीमिव स्थितामित्यर्थः इत्युत्प्रेक्षा, मण्डनमण्डलीम् आभरणराशिं, सूताः वन्दिनः, ("सूतः मागधवन्दिनोः" इति विश्वः) परिदधुः स्वाङ्गे धारयामासुः ॥ ६५ ॥

आगच्छन्निति।—अथ दमयन्त्या प्रसाददानानन्तरं, अवरागतैः अवरं पश्चात्, स्नानार्थं नलस्य वहिर्गमनानन्तरमित्यर्थः, आगतैः उपस्थितैः, नलस्य निद्रापनयनार्थं प्रासादे इति शेषः, तैः वैतालिकैः, अविदितः अज्ञातः, पश्चादागतत्वादिति बोध्यं, प्रासादतः हर्म्यात्, निर्गमः वहिर्निष्क्रमणं यस्य स तादृशः, भूपतिः पृथ्वीशः नलः, स्वर्गङ्गाम्बुनि मन्दाकिनीप्रवाहे, कृतदिनारम्भाप्लुतिः कृता सम्पादिता, दिनारम्भस्य प्रभातकालस्य, आप्लुतिः निमज्जनं, स्नानमित्यर्थः येन स तादृशः, कृतप्रातःस्नानः सन्, एतेन नलस्य महाधार्मिकत्वं प्रतिपाद्यते ; प्रियायाः भैम्याः, यौतुके विवाहकालिकोपाहरणे, प्राप्तं लब्धं, भीमदत्तमित्यर्थः, अतिक्रान्तपुष्पकम् अतिपुष्पकं पुष्पकादपि उत्कृष्ट-

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।
एकां न त्यजतो नवार्थघटनामेकोनविंशो महा-
काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गोऽयमस्मिन्नगात् ॥६७॥

मित्यर्थः, ["अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" इति समासः, "द्विगुप्राप्तापन्नालम्" इत्यादिना "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः" इति प्राप्तस्य परवल्लिङ्गत्वस्य प्रतिषेधः] रथं स्यन्दनम्, अधिष्ठाय आस्थाय, ["अधिशीङ्—" इत्याधारस्य कर्मत्वम्] आनन्दात् हर्षात्, दमयन्तीसमागमाशया इति भावः, आगच्छन् प्रत्यावर्त्तमानः सन्, उषः प्रभातकालं, भणतां तथैव वर्णयतां, वन्दिनां वैतालिकानां, दृशोः नेत्रयोः, दृशाम् इत्यर्थः, आतिथ्यम् आगन्तुकत्वं, विषयत्वमिति यावत्, क्षणं किञ्चित्कालं, सौधान्तःप्रवेशात् पूर्वपर्य्यन्तमित्यर्थः, आनशे प्राप्तः, तैर्दृष्टः इत्यर्थः। ["अत आदेः" इत्यभ्यासदीर्घः, "अश्नोतेश्च" इति नुडागमः] अत एव नलस्य स्नानार्थं गमनात् पूर्वश्लोके देव्यैव पारितोषिकं दत्तमित्युक्तम् ॥ ६६ ॥

श्रीहर्षमिति।—एकां मुख्यां, नवार्थघटनाम् अपूर्वार्थसृष्टिं, न त्यजतः न मुञ्चतः, सर्वदा नवं नवं विषयं वर्णयत इत्यर्थः, तस्य श्रीहर्षस्य, विंशतेः पूरणः इत्यर्थे—["तस्य पूरणे डट्" इति डट्, "ति विंशतेर्डिति" इति ति-शब्दलोपः। ततः एकेन न विंशः इति "तृतीया" इति योगविभागात् समासे "एकादिश्चैकस्य चादुक्" इति नञः प्रकृतिभावः, एकशब्दात् अदुगागमश्च। ऊनार्थे चात्र नञ्] गतमन्यत् ॥ ६७ ॥

विंश: सर्ग: ।

सौधाद्रिकुट्टिमानेक-धातुकाधित्यकातटम् ।
स प्राप रथपाथोभृद्वातजातजवो दिव: ॥ १ ॥
तत: प्रत्युदगात् भैमी कान्तमायान्तमन्तिकम् ।
प्रतीचीसिन्धुवीचीव दिनोङ्कारे सुधाकरम् ॥ २ ॥

सौधेति ।—वातवत् वायुरिव, जात: समुत्पन्न:, जव: वेग: यस्य स: तादृश:, अन्यत्र—वातात् वायो:, जात: उत्पन्न:, जव: वेगो यस्य स तादृश:, स पूर्वोक्त: अतिपुष्पक:, रथ: स्यन्दन एव, पाथोभृत् जलधर:, दिव: स्वर्गात् आकाशाच्च, ("द्यौश्च स्वर्गतनु-मार्गयो:" इति विश्व:) सौध: अट्ट: एव, अद्रि: पर्वत:, तस्य कुट्टिमम् उपरिगृहेषु विविधरत्नादिनिबद्धभूमि:, (कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भू:" इत्यमर:) तदेव अनेके धातव: नानाविध-गैरिकादय: यत्र सा तादृशी, ["शेषाद्विभाषा" इति कप्] अधित्यका ऊर्द्ध्वभूमिप्रदेश:, तस्या: तटं पर्य्यन्तप्रदेशं शिखरस्य, प्राप लेभे । रूपकालङ्कार: ॥ १ ॥

तत इति ।—तत: रथस्य कुट्टिमतटप्राप्त्यनन्तरं, भैमी दमयन्ती, दिनस्य दिवसस्य, ओङ्कारे प्रारम्भे, गायत्र्यादीनां प्रारम्भे एव ओङ्कारप्रयोगदर्शनादत्रापि ओङ्कारशब्दस्य आरम्भार्थे लक्षणा ज्ञातव्या ; ["ओमाङोश्च" इति पररूपत्वम्] प्रतीची-सिन्धो: पश्चिमदिगवस्थितसमुद्रस्य, वीची ऊर्मि:, अन्तिकं समीपम्, आयान्तम् आगच्छन्तं, कान्तं रमणीयं, सुधाकरं चन्द्रमिव, प्रत्यूषे एव अस्तोन्मुखतया सुधाकरस्य पश्चिमार्णव-तरङ्गलग्नवत् प्रतीयमानत्वादिति भाव:, अन्तिकं समीपम्, आयान्तम् आगच्छन्तं, कान्तं पतिं नलं, प्रत्युदगात् सादरं

स दूरमादरं तस्या वदने मदनैकदृक्।
दृष्टमन्दाकिनीहेमारविन्दश्रीरविन्दत ॥ ३ ॥
तेन स्वर्देशसन्देशमर्पितं सा करोदरे।
बभ्राज बिभ्रती पद्मं पद्मेवोन्निद्रपद्मदृक् ॥ ४ ॥

प्रत्युत्थितवती, ["इणो गा लुङि" इति गादेशः। "गातिस्था—" इत्यादिना सिचो लुक्] ॥ २ ॥

स इति।—दृष्टा अवलोकिता, मन्दाकिन्याः स्वर्गङ्गायाः, हेमारविन्दस्य स्वर्णकमलस्य, श्रीः शोभा येन सः तादृशः, तद्दर्शनजातप्रियामुखारविन्दस्मृतिः इत्यर्थः, एवञ्च दमयन्ती-मुखारविन्द-मन्दाकिनीहेमारविन्दयोः उत्कर्षापकर्षनिर्द्धारणे समर्थः इति भावः, मदनैकदृक् कामैकशरणः, कामासक्त-चित्त इत्यर्थः, सः नलः, तस्याः प्रियायाः भैम्याः, वदने आनने, दूरम् अत्यन्तं, तत्पद्मापेक्षया समधिकमित्यर्थः, आदरम् आग्रहम्, अविन्दत अलभत, तत्पद्मापेक्षया दमयन्तीमुखस्य अधिकसुन्दरत्वात् तत्रैव समधिकादरवान् बभूवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

तेनेति।—उन्निद्रपद्मदृक् विकचारविन्दलोचना, सा दम-यन्ती, तेन तदानयता प्रियेण नलेन, अर्पितं दत्तं, स्वर्देशस्य स्वर्गलोकस्य, सन्देशं सूचकं, त्वं स्वर्लोकं गच्छसि, अतः तत्रत्यमेकं पद्मं मन्निमित्तमानयेः इति दमयन्तीप्रार्थनाऽनु-सारेणानीतम् अत एव स्वर्गभूमेः नलः आगतः इति ज्ञापयदिव स्थितमित्यर्थः, पद्मं हेमारविन्दं, करोदरे पाणिमध्ये, बिभ्रती दधती सती, पद्मा इव साक्षादेव लक्ष्मीः इव, बभ्राज रेजे; लक्ष्मीरपि उन्निद्रपद्मदृक् पद्महस्ता च इति उपमालङ्कृतिः बोद्धव्या ॥ ४ ॥

प्रियेणाल्पमपि प्रत्तं बहु मेनेतरामसौ।
एकलक्षतया दध्यौ दत्तमेकवराटकम् ॥ ५ ॥
प्रेयसाऽवादि सा तन्वी त्वदालिङ्गनविघ्नकृत्।
समाप्यतां विधिः शेषः क्लेशश्चेतसि चेन्न ते ? ॥ ६ ॥
कैतावान्नर्ममर्माविद्दिश्यते विधिरद्य ते ?।

प्रियेणेति।—असौ भैमी, प्रियेण कान्तेन नलेन इष्टजनेन च, प्रत्तं दत्तम्, ["अच उपसर्गात्तः" इति दस्तादेशः] अल्पम् अपि किञ्चिदपि वस्तु, बहु प्रभूतं समधिकादरणीयञ्च, मेनेतराम् अतिशयेन मेने, ["किमेत्तिङव्ययात्—" इति आमु-प्रत्ययः] कुतः ? हि यस्मात् कारणात्, दत्तम् अर्पितम्, एक. एकसङ्ख्या-मात्रः, वराटकः बीजकोषो यस्य तत् तादृशं पद्म, ("बीजकोषो वराटकः" इत्यमरः) एकवराटकम् एककपर्दकञ्च ("कपर्दको वराटकः" इति हलायुधः) एकलक्षतया एकलक्षसङ्ख्यकत्वेन तदेकपरतया लक्षसङ्ख्यकधनत्वेन च, ("लक्षञ्च सङ्ख्यायाम्" इति विश्वः) दध्यौ मेने, प्रियदत्तं वराटकमपि रत्नात् अतिरिच्यते इति भावः ॥ ५ ॥

प्रेयसेति।—प्रेयसा प्रियतमेन नलेन, तन्वी कृशाङ्गी, सा दमयन्ती, अवादि कथिता। किमवादि ? तदेवाह—हे प्रिये ! चेत् यदि, ते तव, चेतसि मनसि, क्लेशः दुःखं, मदागमनविलम्ब-जनितमिति भावः, न, भवेदिति शेषः, तर्हि त्वदालिङ्गनस्य तव आश्लेषजनितसुखस्य, विघ्नकृत् अन्तरायभूतः, शेषः प्रातःस्नान-सन्ध्योपासनानन्तरं कर्त्तव्यतया अवशिष्टः, विधिः नित्याग्नि-होत्रादिः अनुष्ठानं, समाप्यतां समाप्तिः विधीयतां, मयेति शेषः, भवत्या एतेषां कर्मणां समाप्तिः अनुज्ञायतामित्यर्थः ॥ ६ ॥

केति।—अद्य इदानीमपि, त्वयि मम प्रगाढ़ानुरक्तिं

न—५८

इति तं मनसा रोषादवोचद्वचसा न सा ॥ ७ ॥
क्षणविच्छेदकादेव विधेर्मुग्धे! विरज्यसि।
विच्छेत्ताहे चिरं नु त्वा हृदाऽऽह स्म तदा कलिः ॥८॥

विदित्वाऽपीति भावः, यद्वा—प्रत्यूषे उत्थाय स्नानार्थं गतोऽसि, तदनन्तरं बहवः कालाः अपगताः, इदानीमपीति भावः, ते तव, एतावान् इयान्, नर्मणः क्रीड़ासुखस्य, मर्म विध्यतीति मर्मावित् मर्माभिघातकः, अतीव क्लेशप्रदप्रतिबन्धक इत्यर्थः, ["नहिवृति—"इत्यादिना पूर्वस्य दीर्घः] विधिः नित्यक्रियानुष्ठानं, क्व कुतः, किमर्थमित्यर्थः, विद्यते? अस्ति? बहुक्षणं त्वया सह वियुक्ता अस्मि,न पुनरिदानीं विलम्बं सोढुं मया शक्यते, अतः वैधानुष्ठानमिदानीं तिष्ठतु, आगच्छ मत्समीपमित्याशयः, इति एवं, सा भैमी, रोषात् कोपात्, नलस्य आगमनविलम्बजनिताभिमानादिति भावः, तं नलं, मनसा चेतसा, अवोचत् उक्तवती, वचसा वाक्येन, सुस्पष्टमित्यर्थः, न, अवोचदिति पूर्वक्रियया अन्वयः, लज्जादाक्षिण्यादिति भावः ॥ ७ ॥

क्षणेति।—मुग्धे! हे मूढ़े! भैमि! क्षणविच्छेदकादेव किञ्चित्कालमात्रविरहसम्पादकादेव,विधेः अनुष्ठानात्,विरज्यसि विरक्ता भवसि, किन्तु, नु भोः! त्वा त्वां, ["त्वामौ द्वितीयायाः" इति त्वाऽऽदेशः] चिरं चिरकाल, विच्छेत्ताहे विच्छेत्स्यामि, [छिदेः स्वरितेत्त्वाल्लुटि ताङि इट्, "स्यतासी लृलुटोः" इति धातो तासि प्रत्यये कृते "टितः आत्मनेपदानां टेरे" इत्यनेन इटष्टेरेत्वे "ह एति" इति सकारस्य हकारः] अहमिति शेषः, इति एवं, तदा तत्काले, दमयन्त्याः मुखमलिनीकरणसमये इत्यर्थः, कलिः कलिपुरुषः, हृदा स्वचेतसा, आह स्म उवाच, यद्यपि अधुना किमपि

सावज्ञेवाथ सा राज्ञ: सखीं पद्ममुखीमगात्।
लक्ष्मी: कुमुदकेदारादारादम्भोजिनीमिव ॥ ९ ॥
ममामावपि मा सम्भूत् कलिद्वापरवत् पर:।
इतीव नित्यमत्रे तां स त्रेतां पर्य्यतूतुषत् ॥ १० ॥

अनिष्टं कर्त्तुं न शक्नोमि, तथाऽपि रन्ध्रान्वेषी तिष्ठामि इति भाव:, नलस्य पापच्छिद्रमन्विष्यन् ईर्ष्यु: कलि: तयो: प्रासादसमीपवर्त्तिनि अक्षवृक्षे अधिष्ठानं कृतवानिति प्राक् वर्णितमासीत्, तत्रस्थ एव स नलदमयन्त्यो: आलापनं श्रुत्वा विरहेण दीनानना भैमीं विलोक्य एवमुक्तवानिति मन्तव्यम् ॥८॥

सावज्ञेति।—अथ नलवाक्यश्रवणानन्तरं, सा भैमी, सावज्ञेव सतिरस्कारेव सती, स्वां विहाय होमाद्यनुष्ठानार्थं नलस्य गमनाभिप्रायात् सावमानेव सतीत्यर्थ:, लक्ष्मी: शोभा, कुमुदकेदारात् कैरवक्षेत्रात्, तं विहाय इत्यर्थ:, आरात् कुमुदाकरसमीपस्थितां, पद्ममेव मुखं यस्या: तादृशीम्, अम्भोजिनीं पद्मिनीम् इव, प्रात:काले इति भाव:, राज्ञ: नलसमीपात्, राजानं विहाय इति वा, [कर्मणि ल्यप्लोपे पञ्चमी] आरात् समीपे, समीपवर्त्तिनीमित्यर्थ:, पद्मम् इव मुखं यस्या: तादृशीं, सखीं वयस्याम्, अगात् अगमत्, अवज्ञाता हि अवज्ञाकारिणं विहाय गच्छन्तीति प्रसिद्धि:। लक्ष्मीनिर्गमे कुमुदक्षेत्रस्य यथा मालिन्यं तत्सम्पर्कात् पद्मानां च यथा विकाशो भवति, तथा भैमीविरहात् नलमुखस्य मालिन्यं तत्समागमात् सखीमुखस्य च स्मितशोभित्वं सूचितमनया उपमया इति द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

ममेति।—असौ त्रेता अपि, कलिद्वापरवत् चतुर्थतृतीययुगाधीशाविव, मम मे, पर: शत्रु:, मा सम्भूत् न जायतां,

क्रियां प्राह्णेतनीं कृत्वा निषेधन् पाणिना सखीम्।
कराभ्यां पृष्ठगस्तस्या न्यमीमिलदसौ दृशौ॥ ११॥
दमयन्त्या वयस्याभिः सहास्याभिः समीक्षितः।
प्रसृतिभ्यामिवायामं मापयन् प्रेयसीदृशोः॥ १२॥

[मा-योगादडभावः] इतीव इति मत्वेव, सः नलः, नित्यसत्त्रे प्रत्यहमनुष्ठेययज्ञे अग्निहोत्रे, "एतद्वै जरामर्यं सत्रं यदग्निहोत्रम्" इति श्रुत्या नित्यत्वावगमादित्यर्थः, ("सत्रमाच्छादने यज्ञे" इत्यमरः) ताम् आहवनीय-गार्हपत्य-दक्षिणाग्नित्वेन प्रसिद्धां, रामरावणादीनां विविधव्यापाराश्रयत्वेन प्रसिद्धाञ्च, त्रेताम् अग्नित्रयं, द्वितीययुगञ्च, ("त्रेता त्वग्नित्रये युगे" इत्यमरः) पर्य्यतूतुषत् हविषा परितोषयामास। ["सत्कर्मणि पतयः—" इत्यादिना विकल्पेनोपधाया ह्रस्वः]॥ १०॥

क्रियामिति।—असौ नल, प्राह्णेतनीं प्राह्णे भवां, पूर्वाह्णकृत्यामित्यर्थः, ["सायं चिरम्—"इत्यादिना ट्यु-प्रत्ययः तस्य तुट् च। तस्मात् एव निपातनात् प्राह्णेतनीमिति] क्रियाम् अनुष्ठानं, कृत्वा विधाय, सखीं पूर्वोक्तां सहचरीं, पाणिना हस्तसंज्ञया, निषेधन् निवारयन्, स्वागमनं विज्ञापयितुमिति शेष', तस्याः भैम्याः, पृष्ठगः पश्चाद्देशे स्थितः सन्, कराभ्यां पाणिभ्यां, दृशौ लोचने, दमयन्त्या एव इति शेषः, न्यमीमिलत् अवारुणत्, कौतुकार्थमिति भावः। ["भ्राजभास—" इत्यादिना विकल्पेनोपधाया ह्रस्वविधानात् पक्षे ह्रस्वः]॥ ११॥

दमयन्त्या इति।—प्रसृतिभ्यां निकुब्जपाणिभ्यां, गण्डूषार्थं क्रियमाणकरतुल्यसङ्कोचितकराभ्यामित्यर्थः, ("पाणिर्निकुब्जः प्रसृतिः" इत्यमरः) प्रेयसीदृशोः भैमीनयनयोः, आयामं दैर्घ्यं, मापयन् तोलयन् इव स्थितः, [मातेः माङो वा ण्यन्तात्

तर्किताऽऽलि ! त्वमित्यर्द्ध-वाणीका पाणिमोचनात्।
ज्ञातस्पर्शान्तरा मौनमानशे मानसेविनी ॥ १३ ॥
साऽवाचि सुतनुस्तेन कोपस्ते नायमौचितो।
त्वां प्राप यत्प्रसादेन प्रिये ! तन्नाद्रिये तपः ? ॥ १४ ॥

लटः शत्रादेशः] तथा सहास्याभिः सम्मुखतः नलदर्शनात् ईषत् हसन्तीभिः, दमयन्त्याः भैम्याः, वयस्याभिः सखीभिः, समीचितः दृष्टः, असौ नलः लोचने न्यमीमिलदिति पूर्वेणान्वयः ॥ १२ ॥

तर्कितेति।—आलि ! हे सखि ! त्वं नेत्राच्छादिका भवती, तर्किता अवधारिता, अनुमानेन ज्ञाता इत्यर्थः, मया इति शेषः, इति एवम्, अर्द्धा "अतो मा जहीहि" इत्यवशिष्टांशस्य अवचनात् असम्पूर्णरूपा, वाणी वाक्यं यस्याः सा तादृशी, [शैषिकः कप्] पाण्याः नयनापधायकनलहस्तयो, मोचनात् निज-पाणिभ्याम् अपनोदनात् हेतोः, ज्ञातं विदितं, स्पर्शान्तरम् अन्य-विधः स्पर्शः, सखीस्पर्शात् विलक्षणः नलस्पर्शः इत्यर्थः, यया सा तादृशी निश्चितप्रियपाणिस्पर्शा, दमयन्तीति शेषः, मान-सेविनी अभिमानवती, नलस्य दमयन्त्यनादरपूर्वकत्वतानुरक्त-त्वेन तस्मिन् मानवती सतीत्यर्थः, मौनं नीरवताम्, आनशे प्राप, न किञ्चिदूचे कोपादिति भावः ॥ १३ ॥

सेति।—तेन नलेन, सुतनुः अनवद्याङ्गी, सा भैमी, अवाचि उक्ता। [वचेः कर्मणि लुङ्] तदेवाह—हे प्रिये ! ते तव, अयं क्रियमाणः, कोपः रोषः, नौचितो न न्याय्यः, अनुचित इत्यर्थः, तथा हि, यस्य तपसः, प्रसादेन अनुग्रहेण, त्वां भवतीं, प्राप प्राप्तवान् अस्मि, अहमिति शेषः, [आप्नोतेर्लुङ् "तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः" इति मिपोऽमादेशः] तत् महोप-कारि, तपः अग्निहोत्रादिकर्म, न आद्रिये ? न सत्करोमि ?

निशि दास्यं गतोऽपि त्वां स्नात्वा यन्नाभ्यवीवदम् ।
तं प्रवृत्ताऽसि मन्तुं चेन्मन्तुं तद्वद वन्द्यसे ॥ १५ ॥
इत्येतस्याः पदासक्त्यै पत्यैषा प्रेरितौ करौ ।
रुद्ध्वा सकोपं सातङ्कं तं कटाक्षैरमूमुहत् ॥ १६ ॥

इति काकुः, अपि तु अवश्यमेव तस्य समादरं करोमि, तत्प्रसादादेव यतः त्वां लब्धवानस्मि इति निष्कर्षः ॥ १४ ॥

निशीति ।—हे प्रिये ! निशि रात्रौ, दास्यं दासत्वं, तवेति शेषः, चरणमर्दनव्यजनादिना सुरतश्रान्त्यपनोदनार्थमिति भावः, गतः प्राप्तोऽपि, अहमिति शेषः, स्नात्वा स्नानात् आगत्य, त्वां भवतीं, यत् न अभ्यवीवदं न अभिवादितवान् अस्मि, [वदेरभिवादनार्थाच्चौरादिकात् ण्यन्ताच्चङि "णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः" इति उपधाह्रस्वः] तम् अनभिवादनमेव, मन्तुम् अपराधम्, ["आगोऽपराधो मन्तुश्च" इत्यमरः । मनेरौणादिकस्तुमुन्-प्रत्ययः] मन्तुं विवेचयितुं, [मन्यतेस्तुमुन्-प्रत्ययः] प्रवृत्ता उद्युक्ता, असि भवसि, चेत् यदि, दासस्याप्रणतेरपराधत्वादिति भावः, तत् तर्हि, वद कथय, वन्द्यसे नमस्क्रियसे, इदानीमेव मया त्वमिति शेषः, प्रणिपातप्रतीकारत्वात् अपराधस्येति भावः ॥ १५ ॥

इतीति ।—एषा दमयन्ती, पत्या प्रियेण नलेन, इति इत्थम्, उक्त्वेति शेषः, एतस्याः प्रियाया भैम्याः, पदासक्त्यै अभिवादनार्थं पादग्रहणाय, प्रेरितौ प्रसारितौ, करौ हस्तौ, रुद्ध्वा स्वकराभ्यां निरुध्य, सकोपम् अनर्हकरणात् सक्रोधं, सातङ्कं सभयञ्च, स्वचरणे स्वामिकरस्पर्शस्य अनौचित्यादिति भावः, कटाक्षैः अपाङ्गविलोकनैः, तं प्रियम्, अमूमुहत् मोहयति स्म, स्मरार्त्तं कृतवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

अवोचत ततस्तन्वीं निषधानामधीश्वरः।
तदपाङ्गचलत्तारा-झलत्कारवशीकृतः॥ १७॥
कटाक्षकपटारब्ध-दूरलङ्घनरंहसा।
दृशा भीत्या निवृत्तं ते कर्णकूपं निरूप्य किम्?॥ १८॥
सरोषाऽपि सरोजाक्षि! त्वमुदेषि मुदे मम।
तप्ताऽपि शतपत्रस्य सौरभायैव सौरभा॥ १९॥

अवोचतेति।—ततः कटाक्षैर्मुग्धीभावानन्तरं, तस्याः प्रियायाः, अपाङ्गे नेत्रान्ते, चलन्त्याः भ्रमन्त्याः, तारायाः कनीनिकायाः, झलत्कारेण प्रकाशस्फुरणेन, वशीकृतः आयत्तीभूतः, निषधानां निषधदेशीयानाम, अधीश्वरः अधिपतिः नलः, तन्वीं कृशाङ्गीं प्रियाम्, अवोचत अभाषत, [ब्रुवो लुङि रूपम्]॥ १७॥

कटाक्षेति।—हे प्रिये! कटाक्षकपटेन अपाङ्गदर्शनव्याजेन, आरब्धम् उपक्रान्त, दूरलङ्घनरंहः विप्रकृष्टदेशोत्पतनवेगः यया तादृशया, ते तव, दृशा नयनेन, कर्णः श्रुतिः एव, कूपः गर्त्तः तं, निरूप्य निरीक्ष्य, भीत्या भयेन, कूपलङ्घनोपक्रमे तत्र पतनभिया इत्यर्थः, निवृत्तं किम्? निरस्तं किम्? दूरलङ्घनेच्छुरन्योऽपि जनः सम्मुखे कूपं तिष्ठेच्चेत् तत्र पतनभिया स्वारब्धात् निवृत्तो भवतीति लोके दृश्यते। आकर्णविश्रान्तलोचना दमयन्तीति तात्पर्य्यम्॥ १८॥

सरोषेति।—सरोजाक्षि! हे कमललोचने! सरोषाऽपि क्रुष्टाऽपि, त्वं भवती, मम मे, मुदे हर्षाय एव, उदेषि भवसि, नयनाननयोः तात्कालिकसुषमाया अतीवरमणीयत्वादिति भावः; तथा हि, तप्ता उष्णा अपि, सूर्य्यस्य इयं सौरी सूर्य्यसम्बन्धिनी, "सूर्य्यागस्त्ययोः—"इत्यादिना यकारलोपः] सौरी च सा भा प्रभा च सौरभा सूर्य्यप्रभा, ["स्त्रियाः पुंवत्—"

छेत्तुमिन्दौ भवद्वक्त्र-विम्बविभ्रमविभ्रमम्।
शङ्के शशाङ्कमानङ्के भिन्नभिन्नविधिर्विधिः॥ २०॥
ताम्रपर्णीतटोत्पन्नैर्मौक्तिकैरिन्दुकुक्षिजैः।
बद्धस्पर्द्धतरा वर्णाः प्रसन्नाः स्वादवस्तव॥ २१॥

इत्यादिना पुंवद्भावः] शतपत्त्रस्य कमलस्य, सौरभाय एव सुरभित्वाय एव, प्रस्फुटनद्वारा सुगन्धवितरणायैवेत्यर्थः, न तु शोषणाय, भवतीति शेषः। दृष्टान्तालङ्कारः॥ १९॥

छेत्तुमिति।—हे प्रिये! भिन्नभिन्नः पृथक् पृथक् प्रकारः, अत्यन्तविलक्षणरूप इत्यर्थः, विधिः निर्माणव्यापारः यस्य सः तादृशः, विधिः विधाता, इन्दौ चन्द्रे, भवत्याः तव, वक्त्र-विम्बस्य मुखमण्डलस्य, ["सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः"] यः विभ्रमः शोभा, तस्य विभ्रमं भ्रान्तिं, ("विभ्रमः संशये भ्रान्तौ शोभायाञ्च" इति यादवः) सादृश्यजन्यं लोकानां तव मुखभ्रममित्यर्थः, छेत्तुं निराकर्त्तुं, [छिदेः तुमुन्] शशाङ्कं शशस्य मृगस्य, अङ्कं चिह्नम्, आनङ्के अङ्कितवान्, ["अकि लक्षणे" इति धातोर्भौवादिकाल्लिटि तङ्, "तस्मान्नुड् द्विहलः" इति नुडागमः] इति शङ्के मन्ये, अहमिति शेषः; ईदृशाकरणे निश्चितमेव इन्दौ लोकानां तव मुखभ्रान्तिरुत्पद्येत इति भावः॥ २०॥

ताम्रेति।—प्रसन्नाः प्रसादगुणसम्पन्नाः, सुस्पष्टा इत्यर्थः, स्वच्छाश्च, स्वादवः मनोज्ञाः, श्रवणपिपासावर्द्धकाः इति यावत्, सुमधुराश्च, ("स्वादू मिष्टमनोज्ञयोः" इति मेदिनी) तव भवत्याः, वर्णाः त्वन्मुखोच्चारितानि अक्षराणि, ताम्रपर्ण्याः तदाख्यायाः स्वच्छजलायाः कस्याश्चित् नद्याः, तटे तीरदेशे, उत्पन्नैः सञ्जातैः, अत एव स्वच्छैरिति भावः, तथा इन्दुकुक्षिजैः चन्द्र-

त्वद्गिरः क्षीरपाथोधेः सुधयैव सहोत्थिताः ।
अद्य यावदहो ! धावदुग्धलेपलवस्मिताः ॥ २२ ॥
पूर्वपर्वतमाश्लिष्टचन्द्रिकश्चन्द्रमा इव ।
अलञ्चक्रे स पर्यङ्कमङ्कमङ्कितप्रियः ॥ २३ ॥

गर्भोत्पन्नैश्च, अत एव पीयूषसम्पर्कात् मधुरैरिति भावः, मौक्तिकैः मुक्ताफलैः सह, बद्धस्पर्द्धतराः बद्धा कृता इत्यर्थः, स्पर्द्धा साहश्य-जनिताभिमानः यैस्ते तादृशाः बद्धस्पर्द्धाः अतिशयेन बद्धस्पर्द्धाः बद्धस्पर्द्धतराः, भवन्तीति शेषः; ततोऽपि तव वर्णानामेव अधिका स्वच्छता मधुरता च इति भावः ॥ २१ ॥

त्वदिति ।—हे प्रिये ! त्वद्गिरः तव वाक्यानि, सुधया अमृतेन, सहैव सार्द्धमेव, क्षीरपाथोधेः दुग्धसागरात्, उत्थिताः उद्गताः, इवेति शेष, अतः सुधासंसर्गादेव तासां सुधावत् माधुर्यं प्रतीयते इति भावः; ततश्च अद्य यावत् अद्यपर्यन्त-मपीत्यर्थः, धावन्ति स्रवन्ति, दुग्धलेपानां क्षीरसमुद्रे अवस्थानात् लिप्तक्षीराणां, लवाः विन्दव एव, स्मितानि ईषद्धास्यानि याभ्यः ताः तादृश्यः, यद्वा—धावतां स्रवतां, दुग्धानां लेपस्य तत्र संस्पृष्टस्य, लवा एव स्मितानि यासु ताः तादृश्यः, परिलक्ष्यन्ते इति शेषः, इति अहो ! आश्चर्यम् ! स्मितव्याजेन क्षीरलिप्त-त्वात् त्वद्गिरां सुधया क्षीरेण च सार्द्धं क्षीरसागरोत्पन्नत्वम् उन्नीयते, अन्यथा तथाभावासम्भवादिति भावः ॥ २२ ॥

पूर्वेति ।—आश्लिष्टा आलिङ्गिता, स्पृष्टा इति यावत्, चन्द्रिका कौमुदी येन सः तादृशः, चन्द्रमाः चन्द्रः, पूर्वपर्वतम् उदयाद्रिम् इव, अङ्कमङ्किता क्रोडारोपिता, प्रिया दमयन्ती येन सः तादृशः क्रोडापवेशितभैमीकः, ["अपूरणीप्रियादिषु" इति वचनात् प्रियापरस्य पूर्वपदस्य "स्त्रियाः पुंवत्—"इत्या-

प्रावृडारम्भणाम्भोदः स्निग्धो द्यामिव स प्रियाम् ।
परीरभ्य चिरायास विश्लेषायासमुक्तये ॥ २४ ॥
चुचुम्बास्यमसौ तस्या रसमग्नः श्रितस्मितम् ।
नभोमणिरिवाम्भोजं मधुमध्यानुबिम्बितः ॥ २५ ॥
अथाहूय कलां नाम पाणिना स प्रियासखीम् ।
पुरस्ताद्दर्शितामूचे कर्तुं नर्मणि साक्षिणीम् ॥ २६ ॥

दिना पुंवद्भावः] सः नलः, पर्य्यङ्कं शयनम्, अलञ्चक्रे भूषयामास, उपविवेश इत्यर्थः ॥ २३ ॥

प्रावृडिति ।—स्निग्धः अनुरक्तः, दमयन्तीं प्रति प्रीतिसम्पन्नः इत्यर्थः, जलगर्भत्वात् मसृणश्च, सः नलः, प्रावृडारम्भणे वर्षाप्रारम्भे, अम्भोदः मेघः, द्यां नभस्थलीम् इव, विश्लेषायासमुक्तये वियोगक्लेशपरिहाराय, प्रियां भैमीं, परीरभ्य आलिङ्ग्य, चिराय दीर्घकालपर्य्यन्तम्, आस शुशुभे, चिरमाश्लिष्य अवस्थितः इत्यर्थः । ["आसेति तिङन्तप्रतिरूपकम्" इति शाकटायनः, वामनश्च "अस गतिदीप्त्यादानेष्विति अस्-धातोः" इत्याह "आसेत्यसतेः" इति ॥ २४ ॥

चुचुम्बेति ।—रसमग्नः अनुरागसागरान्तर्निविष्टः, असौ नलः, श्रितस्मितं प्राप्तमन्दहासम्, आलिङ्गनजन्यानन्देन क्रोधापगमादिति भावः, प्राप्तविकासञ्च, तस्याः दमयन्त्याः, आस्यं मुखं, मधुमध्ये कमलस्येव मकरन्दाभ्यन्तरे, अनुबिम्बितः प्रतिफलितः, एवञ्च नभोमण्यम्भोजयोः परस्परं सुदूरव्यवधाने सत्यपि चुम्बने न काऽप्यनुपपत्तिरिति मन्तव्यम् ; नभोमणिः रविः, अम्भोजं कमलम् इव, चुचुम्ब चुम्बितवान् ॥ २५ ॥

अथेति ।—अथ चुम्बनानन्तरं, स नलः, कलां नाम कलानाम्नीं, प्रियासखीं भैम्याः वयस्यां, नर्मणि परिहासक्रीडायां,

कस्मादस्माकमब्जास्या वयस्या दयते न वः ? ।
आसक्ता भवतीष्वन्यं मन्ये न बहु मन्यते ॥ २७ ॥
अन्वग्राहि मया प्रेयान्निशि स्वापनयादिति ।
न विप्रलभते तावदालीरियमलीकवाक् ? ॥ २८ ॥
आह स्मैषा नलादन्यं न जुषे मनसेति यत् ।
यौवनानुमितेनास्यास्तन्मृषाऽभून्मनोभुवा ॥ २९ ॥

साक्षिणीं प्रत्यक्षदर्शिनीं, कर्त्तुं विधातुं, पाणिना हस्तसंज्ञया, आहूय आकार्य्य, पुरस्तात् अग्र, वेशितां उपवेशिता, कलिंत शेषः, ऊचे बभाषे ॥ २६ ॥

कस्मादिति —हे कले ! अब्जास्या कमलवदना, वः युष्माकं, वयस्या सखी, कस्मात् कस्य हेतोः, अस्माक मामित्यर्थः, ["अधीगर्थ—" इत्यादिना कर्मणि षष्ठी] न दयते ? न अनुकम्पते ? मन्ये विवेचयामि, अहमिति शेषः, भवतीषु युष्मासु, आसक्ता अत्यन्तमनुरक्ता सती, अन्यम् अपरं जनं, न बहु मन्यते न समाद्रियते ॥ २७ ॥

अन्वग्राहीति ।—मया भैम्या, निशि रात्रौ, स्वापनयात् आत्मसमर्पणात्, स्वाङ्गदानं कृत्वेत्यर्थः, प्रेयान् प्रियतमः नलः, अन्वग्राहि अनुगृहीतः, इति एवम्, अलीकवाक् अनृतवादिनी, इयम् एषा वः सखी, तावत् सकला एव, आलीः सखीः भवतीः, न विप्रलभते ? न प्रतारयति ? किमिति शेषः, इति काकुः ; अपि तु प्रतारयत्येव, तस्मात् अहं रात्रौ प्रियतमाय आत्मसमर्पणं कृतवतीति युष्मसमीपे यदियमुक्तवती तत् वचः न श्रद्धेयम् इति भावः ॥ २८ ॥

आहेति ।—एषा इयं वः सखी, नलात् नैषधात्, अन्यम् अपरं पुरुषं, मनसा चेतसा, अपीति शेषः, न जुषे न सेवे, इति

आस्यसौन्दर्य्यमेतस्याः शृणुमो यदि भाषसे ।
तद्धि लज्जानमन्मौलेः परोक्षमधुनाऽपि नः ॥ ३० ॥
पूर्णयेव द्विलोचन्या सैषाऽऽलीरवलोकते ।
द्राक् दृगन्ताणुना मान्तु मन्तुमन्तमिवेक्षते ॥ ३१ ॥

यत् आह स्म ऊचे, अस्याः तव सख्याः, तत् वचनं, यौवनानुमितेन यौवनेन तारुण्येन लक्षणेन, अनुमितः तर्कितः तादृशेन, एषा मनोभूमतो यौवनवत्त्वात्, या या यौवनवती सा सा मनोभूमता इत्यनुमानविषयीकृतेनेत्यर्थः, मनोभुवा मनः चित्तमेव, भूः उत्पत्तिस्थानं यस्य तादृशेन कामेन, मृषा मिथ्या, अभूत् अजनि ; मदन्यस्य कामस्य मनसा सेवनात् अस्याः तादृशो उक्तिः मिथ्या जाता इति निन्दाच्छलेन मय्येवेयं कामानुरक्तेति स्तुतिः व्याजस्तुतिः ॥ २८ ॥

आस्येति ।—हे कले ! एतस्याः युष्मत्सख्याः, आस्यसौन्दर्य्यं मुखशोभां, यदि चेत्, भाषसे वर्णयसि, त्वमिति शेष, तदा शृणुमः आकर्णयामः, वयमिति शेषः, ननु तव उत्सङ्गे एव यदा इयमुपविष्टा, तदा अस्मन्मुखे कथं शृणुथ, पश्यथ न कथम् ? इति चेदाह, हि यस्मात्, लज्जया त्रपया, नमन्मौलेः नम्रशिरसः, एतस्याः इति शेषः, तत् आस्यसौन्दर्य्यम्, अधुना अपि विवाहात् परमद्य पर्य्यन्तमपीत्यर्थः, नः अस्माकं, परोक्षम् अक्ष्णोरगोचरमेव, वर्त्तते इति शेषः, तत् यथा एषा लज्जा परित्यज्य स्वमुखकमलमस्मान् दर्शयति तथा क्रियताम् इति भावः ॥ ३० ॥

पूर्णयेति ।—सा उक्तरूपा लज्जानतशिरस्का, एषा दमयन्ती, पूर्णयेव समग्रयेव, न तु अल्पेन इति भावः ; द्वयोः लोचनयोः समाहारः इति द्विलोचनी तया द्विलोचन्या नेत्रद्वयेण, [त्रिलोकीवत् प्रक्रिया] आलीः सखीः, अवलोकते

नालोकते यथेदानीं मामियं तेन कल्पये।
योऽहं दूत्येऽनया दृष्टः सोऽपि व्यस्मारिषीदृशा ॥ ३२ ॥
रागं दर्शयते सैषा वयस्याः सूनृतामृतैः।
मम त्वमिति वक्तुं मां मानिनी मौनिनी पुनः ॥ ३३ ॥

पश्यति, मान्तु मा पुनः, मन्तुमन्तम् अपराधिनम् इव, द्राक् झटिति, क्षणमात्रमित्यर्थः, दृगन्ताणुना दृशः एकमात्रस्य चक्षुषः, न तु द्वयोः, अन्तः शेषभागः, न तु सम्पूर्णभागः, तस्यापि अणुना लेशमात्रेण, कटाक्षलेशेन इत्यर्थः, ईक्षते अवलोकयति, अन्योऽपि लोको यथा अपराधिनं घृणया कटाक्ष-मात्रेणावलोकयति तद्वदिति निष्कर्षः ॥ ३१ ॥

नेति।—इयं दमयन्ती, यथा येन प्रकारेण, इदानीम् अधुना, मां नलं, न आलोकते न ईक्षते, तेन तादृशानालोकन-व्यापारेण, कल्पये एव मन्ये, यत् यः अहं नलः, दूत्ये इन्द्रादीनां दूत्यकाले, अनया भैम्या, दृष्टः पूर्णलोचनद्वयेन अवलोकितः, सोऽपि अहम्, ईदृशा इदानीमेतादृशव्यवहारेण माम् अपश्यन्त्या अनया, व्यस्मारिषि विस्मृतः अस्मि, [स्मरतेः कर्मणि लुङ्। "स्यसिच्सीयुट्—" इत्यादिना सिच इडागमे तस्य चिण्वद्भावे "अचो ञ्णिति" इति वृद्धिः] अविस्मरणे पूर्ववत् सादरं पश्येत् इति भावः ॥ ३२ ॥

रागमिति।—सा उक्तरूपा, एषा प्रिया, सूनृतामृतैः सत्य-प्रियवाक्यपीयूषैः, ("सूनृतं प्रिये सत्ये" इत्यमरः) वयस्याः सखीः, रागम् आनुरक्तिं, स्नेहभावमित्यर्थः, दर्शयते प्रकाशय-तीत्यर्थः, ताभ्यः विस्रब्धं कथयतीति भावः, ["अभिवादिदृशो-रात्मनेपदे वेति वाच्यम्" इति विकल्पाद्‌णिकर्त्तुः कर्मत्व, "णिचश्च" इत्यात्मनेपदम्] मानिनी मानवती इयं, मां पुनः मान्तु,

कां नामन्त्रयते नाम नामग्राहमियं सखी ?।
कले ! नलेति नाम्नाकीं स्पृशत्याह्वां तु जिह्वया ? ॥३४॥
अस्याः पीनस्तनव्याप्ते हृदयेऽस्मासु निर्दये।
अवकाशलवोऽप्यस्ति नात्र कुत्र बिभर्त्तु नः ? ॥ ३५ ॥

त्वं भवान्, मम मदीयः, इति एवं, वक्तुं कथयितुं, "मदीयः त्वम्" इत्येतावन्मात्रं वक्तुमपीत्यर्थः, मौनिनो वाचंयमा, भवतीति शेषः। अतिनिष्करुणा इयं मयि इति निन्दा, लज्जाशीलेयमिति स्तुतिः॥ ३३ ॥

कामिति।—हे कले ! इयम् एषा, सखी ते वयस्या, कां नाम सखीं, नामग्राहं नाम गृहीत्वा, ["नाम्न्यादिशिग्रहोः" इति णमुल्] न आमन्त्रयते ? न सम्बोधयति ? अपि तु सर्वाः एव आमन्त्रयते इत्यर्थः, नामेति प्रश्ने ; तु किन्तु, अस्माकम् इमाम् आस्माकीं मदीयां, ["युष्मदस्मदोः"—इत्यादिना अण्-प्रत्ययः। "तस्मिन्नणि च—" इत्यादिना आस्माकादेशः, "टिड्ढाणञ्—" इत्यादिना ङीष्] नलेति आह्वां नाम, ("आख्याऽऽह्वे अभिधानञ्च नामधेयञ्च नाम च" इत्यमरः) जिह्वया रसनया, अपीति शेषः, न स्पृशति न स्पर्शं करोति, मां नाम्नाऽपि न आह्वयति रहस्यालापस्तु दूरमास्तामिति निन्दा, स्त्रीणां भर्त्तृनामग्रहणस्य अनौचित्यात् स्तुतिः॥ ३४ ॥

अस्या इति।—पीनाभ्यां स्थूलाभ्यां, स्तनाभ्यां कुचाभ्यां, व्याप्ते सम्पूर्णभावेन आक्रान्ते, ततश्च वहिरपि अवकाशलवोऽपि नास्तीत्याशयः, अस्मासु मयि विषये, निर्दये अकरुणे, तत एव अन्तरपि अवकाशलवोऽपि नास्तीति भावः, अस्याः दमयन्त्याः, हृदये वक्षसि, अवकाशस्य मदवस्थितिस्थानस्य, लवः लेशोऽपि, नास्ति न विद्यते, अत एव अत्र हृदये, कुत्र कस्मिन् स्थाने,

अधिगत्येदृगीतस्या हृदयं मृदुतामुचो: ।
प्रतीम एव वैमुख्यं कुचयोर्युक्तवृत्तयो: ॥ २६ ॥
इति मुद्रितकण्ठेऽस्मिन् सोल्लुण्ठमभिधाय ताम् ।
दमयन्तीमुखाधीत-स्मितयाऽस्मै तया जगे ॥ २७ ॥

न: अस्मान्, मामित्यर्थ, बिभर्त्तु ? धारयतु ? न कुत्रापीत्यर्थ: ; उच्चकुचाभ्यां व्यवहितेनैव मया स्थीयते, न तु हृदयेन भ्रियते इति भाव: । अत्रापि निन्दाच्छलात् स्तुति: ॥ २५ ॥

अधिगत्येति ।—एतस्या: भैम्या:, हृदयम् अन्त:करणम्, ईदृक् निर्दयत्वात् ईदृशं कठिनम्, अधिगत्य ज्ञात्वा, इवेति शेष:, मृदुतामुचो: कोमलतात्यागिनो:, तथाभूतकठिनहृदय-संसर्गात् स्वयमपि तावत् काठिन्यभाजो: इत्यर्थ:, अन्यथा कठिने मृदुताचरणे दुर्नीतिरिति भाव:, अत एव युक्तवृत्तयो: युक्तम् उचितं, वृत्तं व्यवहार: ययोस्तादृशयो:, कठिने कठिनव्यवहारस्य औचित्यात् ; अन्यत्र—युक्तौ पीनत्वात् मिथ: संश्लिष्टौ, वृत्तौ वर्त्तुलौ च तयो: युक्तवृत्तयो:, [विशेषणसमास:] कुचयो: स्तनयो:, अपीति शेष:, वैमुख्यमेव कठिनात् हृदयात् विपरीत-मुखत्वमेव औदासीन्यमेव च, प्रतीम: जानीम: ; एतस्या: निर्दयात् कठिनात् हृदयात् स्वाङ्गभूतौ सद्वृत्तौ कुचावपि विमुखौ जातौ, वयन्तु बाह्या: तत्र निवेष्टुं कथं शक्नुम: ? इति भाव: ; यद्वा—वैमुख्यमेव मयि पराङ्मुखत्वमेव, तुङ्गतया आलिङ्गनविघ्नजननादिति भाव:, अन्यत्र—विगतमुखत्वमेव, नवोद्भिन्नत्वात् वृन्तहीनतया मनोज्ञमेवेति भाव: ॥ २६ ॥

इतीति ।—अस्मिन् नले कान्ते, तां कान्तां, सोल्लुण्ठं सोत्प्रासं, सपरिहासमित्यर्थ:, ("सोल्लुण्ठनन्तु सोत्प्रासम्" इत्यमर:) इति एवम्, अभिधाय उक्त्वा, मुद्रितकण्ठे निरुद्धगले,

भाविर्तेयं त्वया साधु नवरागा खलु त्वयि ।
चिरन्तनानुरागार्हं वर्त्तते नः सखीः प्रति ॥ ३८ ॥
स्मरशास्त्रविदा सेयं नवोढा नस्त्वया सखी ।
कथं सम्भुज्यते बाला ? कथमस्मासु भाषताम् ? ॥ ३९ ॥

तूष्णींभूते सतीत्यर्थः, तया कलानामसख्या, दमयन्ती-मुखाधीतस्मितया दमयन्त्याः वयस्यायाः भैम्याः, मुखात् आननात्, अधीतं शिक्षितं, गृहीतमिति यावत्, स्मितं मन्दहास्यं यया तादृशया सत्या, दमयन्तीं हसन्तीं दृष्ट्वा स्वयमपि स्मयमानया सत्या इत्यर्थः, अस्मै नलाय, जगे जगदे, नलः गदितः इत्यर्थः । ["क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्" इति क्रियया अभिप्रायात् सम्प्रदानत्वं, तथा चाविवक्षितकर्मत्वाद्भावे लिट्] अस्मै इत्यत्र "असौ" इति पाठे—असौ नलः, जगदे ऊचे, वक्ष्यमाणं वच इति शेषः । [कर्मणि लिट्] ॥ ३७ ॥

यदुक्तं "कस्मादस्माकम्" इत्यादि तत्र तावदुत्तरमाह, भावितेति ।—हे महाराज ! त्वया भवता, इयं सखी भैमी, साधु सम्यक्, भाविता तर्किता, खलु इति निश्चये, यतः, त्वयि भवति, नवरागा नूतनपरिचयात् नूतनानुरागा, जातेति शेषः, अतः तदनुरूपं वर्त्तते इति भावः, नः अस्मान्, सखीः सहचरीः प्रति तु, चिरन्तनस्य पुरातनस्य, अनुरागस्य प्रणयस्य, आबाल्य-मेकत्रावस्थानात् सहजानुरागस्येत्यर्थः, अर्हम् अनुरूपं यथा तथा, वर्त्तते व्रियते, व्यवहरतीत्यर्थः, अत एवेयं भवति ससङ्कोचा अस्मासु तु तद्वर्जिता स्वभावत एव, एवञ्चाय-मुपालम्भः नोचितः इति भावः ॥ ३८ ॥

यदुक्तम् "अन्वग्राहि" इत्यनेन तत्रोत्तरं श्लोकद्वयेनाह, स्मरेत्यादिना ।—नवम् अचिरमेव, ऊढा परिणीता, अत एव

नासत्यवदनं देव ! त्वा गायन्ति जगन्ति यम्।
प्रिया तस्य सरूपा स्यादन्यथालपना न ते ॥ ४० ॥

लज्जासङ्कुचिता इत्याशयः, तथा बाला अविदग्धा, अत एव स्मरागमानभिज्ञा इति भावः, नः अस्माकं, सा त्वया अभियुक्ता, इयं भवदङ्कस्था, सखी सहचरी दमयन्ती, स्मरशास्त्रविदा कामतत्त्ववेदिना, अत एव कामकलाकुशलेनेत्यर्थः, त्वया भवता, कथं केन प्रकारेण, सम्भुज्यते ? निर्भरं सम्भोक्तुं शक्यते ? कथमपि नैवेत्यर्थः, अस्या लज्जाया एव दुर्वारविघ्नत्वादिति भावः; कथं केन वा प्रकारेण, अस्मासु अस्मत्समीपे, भाषताम् ? रात्रिवृत्तमसङ्कोच कथयतु ? बालत्वेन लज्जावशादस्मभ्यं स्वचेष्टितं नैव कथयिष्यतीत्यर्थः। तस्मान्नामी अलीकवाक् न वा अस्मान् विप्रलभते, किन्तु नवोढासुलभलज्जापरवशाया अस्याः कामशास्त्रवेदिनस्तव एवमुपालम्भः नोचितः इति भावः॥३९॥

अत्रैव यत् विशेषितवान् "अलीकवाक्" इति तत्रोत्तरमाह, नासत्येति।—देव ! हे महाराज ! जगन्ति लोकाः, यं त्वां भवन्तं, न असत्यं मिथ्या,वदनं भाषणं यस्य तं तादृशं सत्यवादिनमित्यर्थः, गायन्ति कीर्त्तयन्ति, तस्य तादृशसत्यवादिनः, ते तव, प्रिया स्निग्धा कान्ता, सरूपा समानरूपा, तवानुरूपसत्यवादिन्येवेत्यर्थः, स्यात् भवेत्, अन्यथा तद्विपरीतम् असत्यभूतं, लपनं भाषणं यस्याः सा तादृशी, न नैव, स्यादिति पूर्वेणान्वयः। पक्षान्तरे—यं त्वाम् असत्यवदनं मिथ्याभाषणशीलं, न गायन्ति ? इति काकुः, अपि तु गायन्त्येवेत्यर्थः, तस्य तादृशमिथ्यावादित्वेन गीतस्य, ते प्रिया सरूपा समानरूपा, तवानुरूपेत्यर्थः, स्यात्, अतः अन्यथालपना मिथ्याभाषिणी, न स्यात् ? इति काकुः, अपि तु अन्यथालपनैव स्यादित्यर्थः;

मनोभूरस्ति चित्तेऽस्याः किन्तु देव ! त्वमेव सः ।
त्वद्वर्त्मस्थितिभूर्यस्मात्मनः सख्या दिवानिशम् ॥ ४१ ॥

एवञ्च भवान् इमां सम्भुज्यापि यथा न भुक्तवान् इति मिथ्या भाषते, तथा इयमपि आत्मसमर्पणमकृत्वाऽपि कृतवती इत्य-भाषत, अतः उभयोरेव तुल्यमृषावादित्वात् नायं ते अभियोग उचित इति भावः । पक्षे—यं त्वा नासत्ययोः अश्विनोःकुमारयोः इव, वदनम् आस्यं यस्य तं तादृशम् अश्विनोःकुमारतुल्यसुन्दर-वदनं, गायन्ति तस्य तादृशसुन्दरमुखस्य, ते तव, सरूपा समानरूपा, अनुरूपसुन्दरमुखो एवेत्यर्थः, प्रिया कान्ता, स्यात्, अन्यथा तद्विपरीतं, कुत्सितमित्यर्थः, लपनं वदनं यस्याः सा तादृशी, ("वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम्" इत्यमरः) न, स्यादिति अन्वयः ; योग्य योग्येन युज्यते इति भावः ॥४०॥

यदुक्तम् "आह स्म" इत्यादिश्लोके तस्योत्तरं श्लोकत्रयेणाह, मनोभूरित्यादि ।—देव ! हे राजन् ! ("राजा भट्टारको देवः" इत्यमरः) अस्याः दमयन्त्याः, चित्ते हृदये, मनोभूः चित्तजन्मा, अस्ति विद्यते इति सत्य, किन्तु परन्तु, सः मनोभूः, त्वमेव भवानेव, कुतः ? यस्मात् यतः, सख्याः वयस्यायाः अस्याः, मनः चित्तं, दिवानिशं रात्रिन्दिनं, सदैवेत्यर्थः, त्वद्व-र्त्मस्थितिभूः तवैवावस्थानस्य स्थानम् ; मनो भूः आश्रयः यस्येति व्युत्पत्त्या त्वमेव मनोभूः, मनसि भवतीति व्युत्पत्तौ त्वदभि-लाषिण्या अस्याः कामस्य त्वत्परत्वादुभयथाऽपि न पुरुषान्तर-सेवाशङ्कालव इति भावः । अत्र नलेन कामार्थे प्रयुक्तस्य मनसो भू उत्पत्तिर्यस्य इति व्युत्पत्तिलभ्यस्य मनोभूपदस्य कलया मन एव भूः वसतिस्थानं यस्येति व्युत्पत्त्या नलार्थे प्रयुज्यमानत्वात् श्लेषवक्रोक्तिरलङ्कारः ॥ ४१ ॥

सतस्तेऽथ सखीचित्ते प्रतिच्छाया स मन्मथः ।
त्वयाऽस्य समरूपत्वमतनोरन्यथा कथम् ? ॥ ४२ ॥
कः स्मरः कस्त्वमत्रेति सन्देहे शोभयोभयोः ।
त्वय्येवार्थितया सेयं धत्ते चित्तेऽथवा युवाम् ॥ ४३ ॥

सत इति ।—अथ इति पक्षान्तरे, अथवेत्यर्थः, सः भवदुक्त-मनोभूपदवाच्य, मन्मथः कामः, सखीचित्ते दमयन्तीहृदये, सतः वर्त्तमानस्य, ते तवैव, प्रतिच्छाया प्रतिबिम्बम्, अन्यथा इत्थं न चेत्, अतनोः अनङ्गस्य, अस्य मन्मथस्य, त्वया भवता, समरूपत्वं तुल्याकारत्व, कथं ? केन प्रकारेण? भवितुमर्हतीति शेषः, अतनोः रूपासम्भवात् तत् न कथमपि सम्भवतीत्यर्थः ; धर्म्य-भावे धर्मानवकाशात् स्वच्छदर्पणे प्रतिबिम्बितमुखस्य मुख-व्यतिरेकेण यथा स्थितिर्नास्ति, तथा अतिस्वच्छे नः सख्याः मनसि त्वद्व्यतिरेकेण त्वत्प्रतिबिम्बभूतस्य कामस्य पृथक् स्थिति-रेव नास्ति अतनुत्वात् तस्य, अतो न पुरुषान्तरसेवावसरो-ऽस्याः इति भावः ॥ ४२ ॥

क इति ।—अथवा पक्षान्तरे, हे देव ! उभयोः तव कामस्य च द्वयोः, शोभया समानसौन्दर्य्येण हेतुना, अत्र अनयोः युवयोः मध्ये, स्मरः कामः, कः ? त्व भवान् वा, कः ? इति एवं, सन्देहे संशये सति, सेयं भैमी, त्वय्येव भवत्येव, अर्थितया प्रार्थितया, त्वामेव लब्धुमिच्छुतया इत्यर्थ , चित्ते मनसि, युवा त्वां काममञ्च द्वावेव, ["त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत् परं तत् शिष्यते" इति वचनात् त्यदाद्येकशेषः] धत्ते धारयति, त्वन्मन्मथयोः कतरः त्वम् इति सन्देहे कामस्य परित्यागे तवापि परित्यागाशङ्कया त्व परित्यक्त. मा स्याः इति त्वदर्थित्वेन अनया उभौ एव चित्ते धार्य्येते रत्नयोः कृत्रिमाकृत्रिमयोः सन्देहे उभयोरेव धारणवत्,

त्वयि न्यस्तस्य चित्तस्य दुराकर्षत्वदर्शनात्।
शङ्कया पङ्कजाक्षी त्वां दृगंशेन स्पृशत्यसौ॥ ४४॥
विलोकनात् प्रभृत्यस्या लग्न एवासि चक्षुषोः।
स्वेनालोकय शङ्का चेत् प्रत्ययः परवाचि कः?॥ ४५॥

अन्यथा अन्यतरत्यागे मुख्यस्यैवाकृत्रिमस्य त्यागभयादिति त्वदर्थमेव कामं धारयति, न तु कामार्थं त्वामिति भावः॥ ४३॥

यदुक्तं "पूर्णया" इत्यादि श्लोकेन तत्रोत्तरमाह, त्वयीति।—पङ्कजाक्षी कमलनयना, अत एव अचिह्नये अस्या महत्येव ममत्वबुद्धिरिति भावः, असौ दमयन्ती, त्वयि भवति, न्यस्तस्य समर्पितस्य, चित्तस्य मनसः, दुराकर्षत्वदर्शनात् दुःखेनापि पुनः प्रत्यानेतुम् अशक्यत्वज्ञानात्, शङ्कया भयेन, त्वां भवन्तं, दृगंशेन दृशः एकमात्रस्य चक्षुषः, अंशेन अवयवेन, किञ्चिन्मात्र-भागेनेत्यर्थः, अपाङ्गेनेति यावत्, स्पृशति स्पर्शविषयीकरोति, अवलोकयतीत्यर्थः, यदि पूर्णाभ्यां लोचनाभ्यां पश्येत् तदा पङ्कजवत् सुन्दरं नयनद्वयमपि चित्तवत् अपरावर्त्तनीयतया त्वयि लग्नं भवेदिति संशयेन आकर्णविश्रान्तस्य विशालस्य नेत्रस्य किञ्चिन्मात्रांशस्य त्वत्तः प्रत्याहरणासमर्थेऽपि "सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्द्धं त्यजति पण्डितः" इति शास्त्रात् न विशेषक्षति-रिति विविच्य त्वां पूर्णाभ्यां लोचनाभ्यामपश्यन्ती सा दृगंश-मात्रेण पश्यति, अतो नोपालम्भावकाशः इति भावः॥ ४४॥

यदुक्तं "नालोकते" इत्यादि श्लोकेन तत्रोत्तरमाह,विलोकना-दिति।—विलोकनात् प्रभृति तुल्यकाले प्रथमदर्शनात् आरभ्यैव, ["अपादाने पञ्चमी" इति सूत्रे "कार्त्तिक्याः प्रभृति इति भाष्यकारप्रयोगात् प्रभृतियोगे पञ्चमी" इति कैयटः] अस्याः

परीरम्भेऽनयाऽऽरभ्य कुचकुङ्कुमसङ्क्रमम्।
त्वयि मे हृदयस्येवं राग इत्युदितेव वाक्॥ ४६॥
मनसाऽयं भवन्नाम-कामसूत्रजपव्रती।
अक्षसूत्रं सखीकण्ठमुखत्येकावलिच्छलात्॥ ४७॥

दमयन्त्याः, चक्षुषोः लोचनयोः, लग्नः संसक्तः एव, असि वर्त्तसे, त्वमिति शेषः, शङ्का चेत् मदुक्तौ अविश्वासः यदि, तदा स्वेन आत्मना, स्वयमेवेत्यर्थः, आलोकय पश्य, त्वमस्याः चक्षुषोः लग्नो न वा इति परीक्षय इत्यर्थः, परवाचि अन्येषामुक्तौ, कः प्रत्ययः? का श्रद्धा? नैव श्रद्धा कर्त्तव्या इत्यर्थः; पुरःस्थस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बः अक्षिकनीनिकायां साक्षात् अवलोक्यते, एवञ्च नलश्चेत् तथा द्रष्टुं प्रवर्त्तेत तदा स्वप्रतिबिम्बं तत्र प्रतिफलितं दृष्ट्वा स्वलग्नत्वं साक्षादेव पश्येत् इत्यत एव छलात् स्वेनालोकय इत्युक्तमिति मन्तव्यम्॥ ४५॥

अथ यदुक्तं "रागं दर्शयते" इत्यादिश्लोके तत्रोत्तरमाह, परीरम्भे इति।—हे महाराज! अनया सख्या, परीरम्भे गाढ़ालिङ्गनसमये, कुचकुङ्कुमस्य निजस्तनद्वयलिप्तस्य काश्मीरजस्य, सङ्क्रमं सङ्क्रान्तिं, मुद्रणमित्यर्थः, आरभ्य उपक्रम्य, स्वकुचकुङ्कुमरागं तव हृदये संमज्जनात् प्रभृतीत्यर्थः, त्वयि भवति नले विषये, मे मम, हृदयस्य अन्तःकरणस्य, रागः अनुरक्तिः, रक्तिमा च, एवम् इत्थं, हृदयसङ्क्रामितकुचकुङ्कुमवदेवेत्यर्थः, इति इयं, वाक् वचः, उदितेव उक्तेव, उक्तवदेव व्यक्तं सूचितमित्यर्थः, अतः सखीषु अनुरक्ता न मयीति नोपालम्भ्येयमिति भावः॥४६॥

"का नामन्वयते" इति श्लोके यदुक्तं तस्योत्तरमाह, मनसेति।—अयम् इति हस्तेन पुरोवर्त्तिनिर्देशः, सखीकण्ठः भैमीगलनालः, मनसा अन्तःकरणेन, भवतो नलस्य, नामैव

अध्यासिते वयस्यायां भवता महता हृदि ।
स्तनावन्तरसम्भ्रान्तौ निष्क्रान्तौ ब्रूमहे वहिः ॥ ४८ ॥
कुचौ दोषोज्झितावस्याः पीड़ितौ व्रणिनौ त्वया ।
कथं दर्शयतामास्यं हृदन्तावावृतौ ह्रिया ? ॥ ४९ ॥

संज्ञा एव, कामसूक्तं कामाविर्भावनाय कामदेवप्रकाशक-प्रधानमन्त्रः, तस्य जपः पुनः पुनरुच्चारणमेव, व्रतं नियमः अस्य अस्तीति तद्व्रती सन्, "साहस्रो मानसो जपः" इति स्मृतेः सर्वजपानां मानसिकजपस्य सहस्रगुणत्वात्, नारीणां भर्तृनामग्रहणनिषेधात् वा मनसा इत्युक्तं, न तु जिह्वया इति भावः, एकावलिच्छलात् एकयष्टिकमुक्ताहार-धारणव्याजात्, अक्षसूत्रं जपसङ्ख्यानार्थम् अक्षमालां, चुम्बति स्पृशति, धारयतीत्यर्थः; सखीनामग्रहणस्य कादाचित्कत्वात् त्वन्नामग्रहणस्य च नैरन्तर्य्यात् जिह्वया त्वन्नामस्पर्शाभावेऽपि नायमुपालम्भो युज्यते इति भावः ॥ ४७ ॥

"अस्याः पीनस्तन" इत्यादिश्लोकोक्तं वैपरीत्यापादनेन परि-हरति, अध्यासिते इति ।—हे महाराज ! वयस्यायाः सख्याः, हृदि वक्षसि, वक्षोऽभ्यन्तरे इत्यर्थः, महता गौरववता बृहदाकारेण च, भवता त्वया, अध्यासिते अधिष्ठिते सति, समग्रतया आक्रम्य अवस्थिते सतीत्यर्थः, स्तनौ सख्याः कुचद्वयौ, अन्तरसम्भ्रान्तौ मध्यतरे अवस्थातुं स्थानमप्राप्नुवन्तौ सन्तौ, वहिः हृदयस्य उपरिदेशे, निष्क्रान्तौ निर्गतौ, इति ब्रूमहे कथयामः, सम्भावयामः इति यावत्, भवदध्यासात् प्राक् अनिर्गमात् अध्यासादनन्तरञ्च निष्क्रमादिति भावः । अतोऽस्याः हृदयैकशरणः महाराजः एव इति निष्कर्षः ॥ ४८ ॥

"अधिगत्य" इत्यादि श्लोकोक्तकुचवैमुख्योपालम्भस्योत्तर-

इत्यसौ कलया सूक्तैः सिक्तः पीयूषवर्षिभिः।
ईदृगेवेति पप्रच्छ प्रियामुन्नमिताननाम् ॥ ५० ॥
बभौ च प्रेयसीवक्त्रं पत्युरुन्नमयन् करः।
चिरेण लब्धसन्धानमरविन्दमिवेन्दुना ॥ ५१ ॥

माह, कुचाविति।—बृहन्तौ महान्तौ, अतिपीनौ इत्यर्थः, महाशयौ च, तथा दोषाज्झितौ दोषेण शिथिलत्वादिना, उज्झितौ वर्जितौ, कठिनौ इत्यर्थः, अथच दोषा रात्रौ, उज्झितौ वस्त्रमुक्तौ, निरावरणौ इत्यर्थः, अस्याः सख्याः, कुचौ स्तनद्वय, त्वया भवता, पीडितौ पाणिभ्यां मर्दितौ, अहेतुकं दत्तक्लेशौ च, तथा व्रणितौ नखैः क्षतविक्षतीकृतौ, शस्त्राघातेन व्रणवन्तौ कृतौ इति च, [व्रणवच्छब्दात् "तत्करोति—" इति ण्यन्तात् कर्मणि क्तः, णाविष्ठवद्भावात् "विन्मतोर्लुक्" इति मतुपो लोपः] अतः ह्रिया लज्जया हेतुना, इवेति शेष, आवृतौ आच्छन्नौ, वस्त्रेणेति शेषः, कथं केन प्रकारेण, आस्यं मुखं, चुचुकमिति यावत्, आननञ्च, दर्शयताम् ? प्रकाशयताम् ? न कथमपीत्यर्थः, महान्तो जनाः परेण अहेतुकं दूषिता अपि लज्जया न मुखं प्रदर्शयन्तीति भावः। अत्र भवान् स्वयमेव कृतापराधः इति निष्कर्षः [दृशेर्ण्यन्तात् लोटि तामादेशः] ॥ ४९ ॥

इतीति।—इति इत्थम्, कलया प्रियायाः सख्या, पीयूषवर्षिभिः अमृतस्यन्दिभिः, सूक्तैः प्रियवचनैः, सिक्तः आर्द्रीकृतः, सन्तोषित इत्यर्थ, असौ राजा, उन्नमित स्वपाणिना उन्नतं कृतम्, आननं मुखं यस्याः तादृशीं, प्रियां दमयन्तीम्, ईदृक् एव ? कलया यदुक्तं तत् किं सत्यमेव ? इत्यर्थः, इति एव, पप्रच्छ जिज्ञासयामास ॥ ५० ॥

बभाविति।—प्रेयसीवक्त्रं दमयन्तीमुखम्, उन्नमयन्

ह्रीणा च स्मयमाना च नमयन्ती पुनर्मुखम् ।
दमयन्ती मुदे पत्युरत्युच्चैरभवत्तदा ॥ ५२ ॥
भूयोऽपि भूपतिस्तस्याः सखीमाह स्म सस्मितम् ।
परिहासविलासाय स्पृहयालुः सहप्रियः ॥ ५३ ॥
चलन्तु मन्तु दिनस्यास्य वयस्येयं व्यवस्यतात् ।

उत्तोलयन्, पत्युः भर्त्तुर्नलस्य, करः पाणिः, चिरेण महता कालेन, बहुकालानन्तरमित्यर्थः, इन्दुना विधुना, निशाकाले सरसीवक्ष.प्रतिविम्बितेनेति भाव., लब्ध प्राप्तं, सम्धानं सहजवैर-निवृत्तौ सयोगः येन तत् तादृशम्, अरविन्दं पद्मम् इव, बभौ शुशुभे। अभूतोपमेति दण्डी, अत्यन्तमसम्भवसम्बन्धोक्त्य-रतिशयोक्तिभेदः इत्यपरे ॥ ५१ ॥

ह्रीणेति।—तदा तत्काले, नलकर्त्तृकदमयन्तीमुखोत्तोलन-काले इत्यर्थः, ह्रीणा लज्जिता च, ["नुदविद—" इत्यादिना विकल्पात् निष्ठा-नत्वम्] स्मयमाना मन्द हसन्ती च, दमयन्ती भैमी, पुन भूयः, मुखं वदन, नमयन्ती अवनतं कुर्वती सती, पत्युः नलस्य, अत्युच्चै. उच्चतरायै, मुदे आनन्दाय, अभवत् अजायत ॥ ५२॥

भूय इति।—प्रियया भैम्या सह वर्त्तते इति सहप्रियः कान्तासयुक्तः, ["तेन सह—" इत्यादिना बहुव्रीहिः] भूपतिः नलः, परिहासविलासाय नर्मक्रीडार्थं, दमयन्त्या सहैव नर्मव्यवहारेण चित्तविनोदनायेत्यर्थः, स्पृहयालुः अभिलाषुकः, केलिकामुकः सन् इत्यर्थः, ["स्पृहेरीप्सितः" इति सम्प्रदान-त्वाच्चतुर्थी, "स्पृहिगृहि—" इत्यादिना आलुच्] भूयः पुनरपि, तस्याः प्रियायाः, सखीं कलां, सस्मितम् ईषद्धास्य-सहितम्, आह स्म उवाच ॥ ५३ ॥

चलन्तुमिति।—इयम् एषा, वयस्या व. सखी, अस्य वर्त्त-

निशीव निसिधात्वर्थं यदाचरति नात्र नः ॥ ५४ ॥
दिनेनास्या मुखस्येन्दुः सखा यदि तिरस्कृतः।
तत्कृताः शतपत्राणां तन्मित्राणामपि श्रियः ॥ ५५ ॥
लज्जितानि जितान्येव मयि क्रीडितयाऽनया।

मानस्य, दिनस्य दिवसस्य, मन्तुम् अपराधं, चन्तुं सोढुं, व्यवस्यतात् प्रवर्त्तता, [तातङादेशः] ननु दिनस्य कः खलु दोषः? इत्याह—यत् यस्मात्, निशि इव रात्रौ इव, अत्र दिने, नः अस्माकं, निसिधात्वर्थं निसिधातोः "निसि चुम्बने" इति धातोः, अर्थम् अभिधेयं, चुम्बनमित्यर्थः, न आचरति न व्यवहरति, न करोतीत्यर्थः, लज्जयेति शेषः, तत्र चुम्बनस्य विघ्नतायां दिनस्य स्वप्रकाश एव अपराधः, नान्यत् किञ्चित् निमित्तं पश्यामः इति भावः ॥ ५४ ॥

अथ दिनं किमस्या अनिष्टकारि? इत्यपेक्षायामाह, दिनेनेति।—दिनेन अह्ना, अस्याः वः सख्याः, मुखस्य वदनस्य, सखा मित्रं, सदृशत्वादिति भावः, इन्दुः चन्द्रः, यदि यद्यपि, तिरस्कृतः अवज्ञातः, सूर्य्योदयेन निष्प्रभीकरणात् तुच्छीकृतः इत्यर्थः, इति हेतोः दिनं अपराधि इति उच्यते यदि इति भावः, तर्हि तस्य मुखस्य, मित्राणां सखीनां, सदृशानामित्यर्थः, शतपत्राणां बहूनां पद्मानां, श्रियः अपि शोभाः अपि, विकाशनेनेति भावः, तत्कृताः तेन दिनेन सम्पादिताः, दिनेन एतन्मुखस्य एकस्य सख्युरिन्दोरपकारे कृतेऽपि अनेकेषां मित्राणां कमलानामुपकारोऽपि कृतः, रात्र्या तु केवलं चन्द्र एव उपकृतः, तत् बहूपकारिणः एकोऽपराधो न गणनीयः, अतः दिनेऽपि चुम्बनमुचितमिति भावः ॥ ५५ ॥

लज्जावशात् दिने नासौ चुम्बतीति चेत्तदप्ययुक्तमित्याह,

प्रत्यावृत्तानि तत्तानि पृच्छ सम्प्रति कं प्रति ?॥ ५६ ॥
निशि दष्टाधरायापि सैषा मह्यं न कुप्यति।
क्व फलं दशते बिम्बी-लता कीराय कुप्यति ? ॥ ५७ ॥
शृणोपदसुचिह्ना श्रीशोरिता कुम्भिकुम्भयोः।

लज्जितानीति।—क्रीडितया रात्रौ स्वयमेव कृतसुरतक्रीड़या, [कर्त्तरि क्तः] अनया वः सख्या, मयि मम विषये मत्समीपे इति वा, यद्वा—मयि मम वक्षसि उत्थायेत्यर्थः, क्रीड़ितया कृतविपरीतविहारया इत्यर्थः, अनया लज्जितानि व्रीड़ितानि, [भावे क्तः] जितान्येव निरस्तान्येव, दूरीकृतान्येवेत्यर्थः, सम्प्रति इदानीं पुनः, कं प्रति कम् उद्दिश्य, तानि लज्जितानि, प्रत्यावृत्तानि प्रत्यागतानि, तत् प्रत्यावृत्तेः निमित्तमित्यर्थः, पृच्छ जिज्ञासय, मयि प्रागेव लज्जात्यागात् नाहमस्याः लज्जायाः निमित्त, भवतीनां समीपे लज्जायाः जातत्वात् भवत्य एव अस्याः लज्जाकारणमिति तर्कयामीति भावः ॥ ५६ ॥

सम्प्रति अधरदंशनादिरूपं स्वापराधं चतुर्भिः क्षालयति, निशीति।—सा एषा प्रिया, निशि रजन्यां, दष्टः कृतदंशनः, अधरः रदनच्छदः येन तस्मै तादृशायापि, मह्यं नलाय, न कुप्यति न कुप्यति, ["क्रुधद्रुह—" इत्यादिना सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी] तथा हि बिम्बीलता रक्तफलाख्यवृक्षस्य व्रततिः, ओष्ठोपमफलस्य वृक्षस्य लता इत्यर्थः, ("तुण्डीकेरी रक्तफला बिम्बिका पीलुपर्ण्यपि" इत्यमरः) फलं प्रसवं, निजमेव बिम्बफलमित्यर्थः, दशते निजचञ्च्वा छिन्दते, कीराय शुकाय, क्व कुत्र, कुप्यति ? क्रुध्यति ? न क्वापीत्यर्थः। दृष्टान्तालङ्कारः, प्रतिवस्तूपमेति युक्तमिति केचित् ॥ ५७ ॥

यदुक्तं कलया "कुचौ दोषोज्झितावस्याः पीड़ितौ न्यपितौ

पश्यैतस्या: कुचाभ्यां तन्नृपस्तौ पीड़यामि न ? ॥ ५८ ॥
अधरामृतपानेन ममास्यमपराध्यतु ।
मूर्द्धा किमपराद्धं य: पादौ नाप्नोति चुम्बितुम् ? ॥ ५९ ॥
अपराद्धं भवद्वाणी-श्राविणा पृच्छ किं मया ? ।
वीणाऽऽह परुषं यन्मां कलकण्ठी च निष्ठुरम् ॥ ६० ॥

त्वया" इति तत्रोत्तरमाह, शृणोति ।—एतस्या: दमयन्त्या:, कुचाभ्यां स्तनाभ्यां, कुम्भिकुम्भयो: गजस्य शिर:स्थपिण्डयो: सम्बन्धि, सृणीपदानि अङ्कुशक्षतानि एव, सुचिह्नानि उत्कृष्टलक्षणानि यस्या: सा तादृशी, श्री: शोभा सम्पत्तिश्च, चोरिता अपहृता, इति पश्य एतत् त्वं स्वयमेवावलोकय, नखपदस्य अङ्कुशपदवदेव परिदृश्यमानत्वादिति भाव:, तत् तस्मात्, चौर्य्यापराधाद्धेतोरित्यर्थ:, नृप: दण्डधर:, चौर्य्योचितदण्डविधाता इत्यर्थ:, अहं नल:, तौ कुचौ, न पीड़यामि ? न दण्डयामि ? न मर्दयामि च ? अपि तु पीडयाम्येव, दुष्टनिग्रहाधिकारात् राज्ञामिति भाव: ॥ ५८ ॥

अधरेति ।—हे कले ! मम मे, आस्यं मुखम्, अधरामृतपानेन अधरसुधास्वादनेन हेतुना, अपराध्यतु अनभिमताचरणात् अपराधि अस्तु, अत एव अपराधिन: अस्य एषा दण्डं विदधातु इति भाव:, किन्तु मूर्द्धा मम शिरसा, किम् अपराद्धम् ? क: अपराध: कृत: ? य: मूर्द्धा, पादौ अस्याश्चरणौ, चुम्बितुं स्प्रष्टुमित्यर्थ:, न आप्नोति ? न लभते ? तत् पृच्छ इति शेष: ॥ ५९ ॥

अपराद्धमिति ।—यत् यस्मात्, वीणा वाद्यविशेष:, मां नलं, परुष कर्कशम् अप्रियवाक्यञ्च, आह ब्रवीति, कलकण्ठी च कोकिला अपि, मां निष्ठुरं कठोरं सतिरस्कारञ्च, आह,

सेयमालिजने स्वस्य त्वयि विश्वस्य भाषताम्।
ममताऽनुमताऽस्मासु पुनः प्रस्मर्य्यते कुतः ? ॥ ६१॥
अथोपवदने भैम्याः स्वकर्णोपनयच्छलात्।
सन्निधाप्य श्रुतौ तस्या निजास्यं सा जगाद ताम् ॥ ६२ ॥

अतः हे कले ! पृच्छ जिज्ञासय, त्व वः सखीम् इति शेषः, भवत्याः तव दमयन्त्याः, वाणीं वाक्यं, शृणोति आकर्णयतीति तच्छ्राविणा, मया नलेन, किम् अपराद्धम् ? कोऽपराधः कृतः ? न किञ्चिदप्यपराद्धम् इत्यर्थः, लोकानामयमेव स्वभावो यत् परुषनिष्ठुरवाक्यश्रवणमन्तप्तचित्तं प्रशमयितुं सुमधुरं वाक्यं श्रोतुमिच्छा भवतीति तयोः पारुष्यदोषादरुच्या त्वत्सख्याः सुमधुरां वाणीं शुश्रूषुः अहं सम्भाषणेन वः सख्या अनुकम्पनीयः इति भावः ॥ ६० ॥

सेति।—हे कले ! सा इयं प्रिया भैमी, स्वस्य आत्मनः, आलिजने सखीजने, त्वयि भवति, विश्वस्य विस्रभ्य, प्रत्ययं कृत्वा इत्यर्थः, भाषतां वदतु, त्वां सखीं विश्वस्य अवश्यमेव एतत् कथयतु इत्यर्थः, किं भाषताम् ? इत्याह, अस्मासु मयि विषये, अनुमता अङ्गीकृता, ममता आत्मीयता, मम अयम् इत्यभिमानः इत्यर्थः, रजन्यां तदनुकूलाचरणादिति भावः, कुतः कस्मात् हेतोः, पुनः इदानीं, प्रस्मर्य्यते ? प्रगतस्मरणीक्रियते ? रात्रौ तथा आत्मीयत्वेन आलप्य दिवा युष्मत्समक्षं दृष्टिनिक्षेपमात्रस्यापि अकरणात् तत् कथं विस्मर्य्यते अनयेति पृच्छेत्यर्थः। मयि अनात्मीयाचरणे कथं जीवेयम् ? इति भावः ॥ ६१ ॥

अथेति।—अथ राजवाक्यानन्तरं, सा कला, भैम्याः दमयन्त्याः, उपवदने आननसमीपे, [सामीप्येऽव्ययीभावः, "तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्" इति विकल्पात् सप्तम्यां नाभावः]

अहो! मयि रहोवृत्तं धूर्त्ते! किमपि नाभ्यधाः।
आस्स्व सत्यमिमं तत्ते भूपमेवाभिधापये॥ ६३॥
स्मरशास्त्रमधीयाना शिक्षिताऽसि मयैव यम्।
अगोपि सोऽपि कृत्वा किं दाम्पत्यव्यत्ययस्त्वया?॥ ६४॥

स्वकर्णस्य निजश्रवणस्य, उपनयच्छलात् समीपनयनव्याजात्, ततः तस्याः भैम्याः, श्रुतौ कर्णे, निजास्यं स्वमुखं, सन्निधाप्य सन्निहितं कृत्वा, तां भैमीं, जगाद बभाषे॥ ६२॥

अहो इति।—धूर्त्ते! हे वञ्चनपरे! मयि अस्मत्समीपे, रहोवृत्तं रहस्यचेष्टितं, चुम्बनालिङ्गनादिरूपं निर्जनवृत्तान्तमित्यर्थः, किम् अपि किञ्चिदपि, न अभ्यधाः न अभिहितवती असि, त्वमिति शेषः, इत्यहो! आश्चर्य्यम्! भवतु, आस्स्व तिष्ठ, इमम् अमुं, भूप राजानं नलमेव, ते तव, तत् रात्रिचेष्टितमित्यर्थः, सत्यं यथायथम्, अभिधापये वाचयामि, कौशलेन भूपमेव सर्वं ख्यापयिष्यामि इत्यर्थः। ["गतिबुद्धि—" इत्यादिना अकर्मकत्वादणिकर्त्तुः कर्मत्वम्] राजा यथा स्वयमेव तव रहस्यवृत्तान्तं कथयति तथा करोमि इति निष्कर्षः॥ ६३॥

स्मरेति।—स्मरशास्त्रं वात्स्यायनादिकामतन्त्रम्, अधीयाना पठन्ती, मत्तः अभ्यस्यन्तीत्यर्थः, त्वमिति शेषः, यं दाम्पत्यव्यत्ययमित्यर्थः, मया कलयैव, अध्यापिकया एव इति यावत्, शिक्षिता उपदिष्टा, असि भवसि, ["ब्रुविशासि—" इति शासेरर्थग्रहणात् द्विकर्मकत्वम्, "अप्रधाने दुहादीनाम्" इति अप्रधाने कर्मणि क्तः] त्वया भवत्या, स मदुपदिष्टः, दाम्पत्यव्यत्ययः दाम्पत्यस्य दम्पतिव्यवहारस्य स्वाभाविकविहारस्य, व्यत्ययः वैपरीत्यम्, अन्यथाचरणमित्यर्थः, विपरीतसम्भोगः इति यावत्, कृत्वाऽपि स्वयं निष्पाद्यापि, किं किमर्थम्, अगोपि? मम समीपे

मौनिन्यामेव सा तस्यां तदुक्तीरिव शृण्वती ।
वादं वादं मुहुश्चक्रे हुं हुमित्यन्तराऽन्तरा ॥ ६५ ॥
अथासावभिसृत्यास्या रतिप्रागल्भ्यशङ्किनी ।
सख्या लीलाम्बुजाघातमनुभूयालपन्नृपम् ॥ ६६ ॥

गोपित: ? शिक्षयित्रीं मामेव यदा त्वं गोपायितुमिच्छसि, तदा नास्ति तवासाध्यं किञ्चिदिति भाव:। एतत्तु "लज्जितानि जितान्येव" इत्यादि नलोक्तिमनुसृत्यैव चतुरया सख्या अभिहित-मिति मन्तव्यम्। "नितरां धार्ष्ट्यमवलम्ब्य मया शिक्षितं विपरीतसुरतं कृत्वाऽपि ममैव पुरस्तात् न कृतमिति कथयसीति नितरां वञ्चनाचतुराऽसीति भाव:" इति नैषधीयप्रकाश: ॥६४॥

मौनिन्यामिति।—सा कला, तस्यां भैम्यां, मौनिन्यामेव तूष्णीम्भूतायामेव, किमपि अकथयन्त्यामेवेत्यर्थ:, तदुक्ती: तस्या: दमयन्त्या: वाक्यानि, शृण्वती आकर्णयन्तीव, श्रवणभङ्गीं प्रकाशयन्तीवेत्यर्थ:, अन्तराऽन्तरा मध्ये मध्ये, वादं वादं तद्वाक्यस्य प्रत्युत्तरम् इव चोदित्वा, [आभीक्ष्ण्ये णमुल्] मुहु: पुन: पुन:, हुं हुम् इति हुं हुमित्यनुमोदनसूचकं शब्दं, चक्रे कृतवती, पुन: पुन: हुंहुमिति करणेन तद्वाक्यानुमोदनं चकार इत्यर्थ:। अनेनास्या अतीवपरिहासप्रियत्व व्यज्यते इति बोद्धव्यम् ॥ ६५ ॥

अथेति।—अथ उक्तप्रकारभङ्गिकरणानन्तरम्, अस्या: भैम्या:, रतिप्रागल्भ्यं सुरतकाले नैपुण्यं, शङ्कते तर्कयतीति रतिप्रागल्भ्यशङ्किनी सुरतक्रीड़ायां दमयन्ती निपुणा जाता इति विवेचयन्तीत्यर्थ:, असौ कला, अभिसृत्य दमयन्तीसकाशं गत्वा, सख्या: भैम्या:, लीलाम्बुजानां कराश्रितलीलाकमलानाम्, आघातं ताड़नम्, अनुभूय प्राप्य, नृप राजानम्, आलपत् अभाषत ॥ ६६ ॥

दृष्टं!! दृष्टं!! महाराज! त्वदर्थाभ्यर्थनाक्रुधा।
यत्ताडयति मामेवं यद्वा तर्जयति भ्रुवा?॥ ६७॥
वदत्यचिह्नि चिह्नेन त्वया केनेष नैषधः?।
शङ्के शक्रः स्वयं कृत्वा मायामायातवानयम्॥ ६८॥
स्वर्णदीस्वर्णपद्मिन्याः पद्मदानं निदानताम्।
नयतीयं त्वदिन्द्रत्वे दिवश्चागमनस्य ते॥ ६९॥

तदेवाह षड्भिः, दृष्टमित्यादि।—हे महाराज! दृष्टं!! दृष्टम्!! अवलोकितम्!! अवलोकितम्!! इति आक्षेपे द्विरुक्तिः; किं दृष्टम्? तत्राह—त्वदर्थं भवन्निमित्तं, यत् अभ्यर्थना प्रार्थना, भर्त्तुरभिलाषं पूरयतु इत्येवंरूपा याच्ञा इत्यर्थः, तया क्रुधा रोषेण, यत् माम् एवम् अनेन प्रकारेण, ताडयति प्रहारयति, यत् वा यच्च, भ्रुवा भ्रूभङ्गेण, तर्जयति तिरस्करोति, तत् उभयं दृष्टं खलु? इत्यर्थः, एतच्च रहस्यवाक्यश्रवणार्थमिति भावः। [तर्जतेरनुदात्तेत्त्वेऽपि अनुदात्तेतः चक्षिङः ङित्करणेना-नित्यताज्ञापनात् परस्मैपदमपि भवति, अत एव तर्जयते भर्त्सयते तर्जयतीत्यपि च दृश्यते इति भट्टमल्लः]॥ ६७॥

किं तद्वाक्यम्? तदाह त्रिभिः, वदतीत्यादि।—हे राजन्! वदति कथयति, भैमी मामिति शेषः; तदेवाह—हे कले! त्वया भवत्या, एषः अयं जनः, केन चिह्नेन लक्षणेन, नैषधः नलः, इति अचिह्नि? चिह्नितः? प्रत्यभिज्ञातः? इत्यर्थः, शङ्के मन्ये, अहमिति शेषः, अयम् एष जनः, स्वयं साक्षात्, शक्रः इन्द्र एव, मायां छलं, छलेन नलवेशधारणमित्यर्थः, कृत्वा विधाय, आयातवान् आगतवान् इति॥ ६८॥

कथं मयि अस्याः शक्रशङ्का? इत्याह, स्वर्णदीति।—किञ्च, हे महाराज! इयं भैमी, स्वर्णद्याम् आकाशगङ्गायां मन्दा-

भाषते नैषधच्छाया मायाऽमायि मया हरेः।
आह चाहमहल्यायां तस्याकर्णितदुर्णया ॥ ७० ॥
सम्भावयति वैदर्भी दर्भाग्राभमतिस्तव।
अम्भारित्वं कराम्भोजाद्दम्भोलिपरिरम्भणः ॥ ७१ ॥

किन्त्वां, या स्वर्णपद्मिनी कनकमयकमललता तस्याः, पद्मस्य स्वर्णकमलस्य, दानं तस्यै अर्पणं, तथा ते तव, दिवश्च अन्तरीक्षाच्च, आगमनञ्च उपस्थितिश्च, त्वदिन्द्रत्वे तव वासवत्व-संशये, निदानतां मूलकारणतां, नयति प्रापयति, मानवे एतदुभयस्यासम्भवत्वादिति भावः ॥ ६९ ॥

भाषते इति।—हे महाराज! भाषते भैमी अन्यदपि वदति; किमिति? हे कले! मया नैषधच्छाया नलरूपधरा, हरेः इन्द्रस्य, माया छलना, अमायि अनुमिता, स्वयंवरकाले तथाभूतव्यापारदर्शनादिति भावः; [माङः कर्मणि लुङ् चिणि युगागमः] ननु तदानीं तं कौमार्य्यात् त्वल्लाभार्थं तस्य माया न दूषणीया, इदानीन्तु तव परस्त्रीत्वात् तस्य तथाविधा माया न सम्भवत्येव इत्याह—आह च एतदपि वदतीत्यर्थः, अहं दमयन्ती, अहल्यायां तन्नाम्न्यां गौतमभार्य्यायां, तस्य इन्द्रस्य, आकर्णितः श्रुतः, पुराणादौ इति शेषः, दुर्णयः दुश्चेष्टितं, मायया गौतमरूपं धृत्वा सतीत्वनाशरूपदुर्व्यवहार इत्यर्थः, यया सा तादृशी, अस्मीति शेषः। [सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः। "उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य" इति णत्वम्] पारदार्य्यात् भीतिरप्यस्य नास्ति, अत इदानीमपि तत्कर्तृक-नलरूपधारणं नासम्भवः इति भावः ॥ ७० ॥

सम्भावयतीति।—किञ्च, दर्भाग्राभा कुशाग्रसदृशी, अतीव तीक्ष्णा इत्यर्थः, मतिः बुद्धिः यस्याः सा तादृशी सूक्ष्मबुद्धिः,

अनन्यसाक्षिका: साक्षात् तत् व्याख्याय रह:क्रिया:।
शङ्काऽऽतङ्कं नुदैतस्या यदि त्वं तत्त्वनैषध: ॥ ७२ ॥
इति तत्सुप्रयुक्तार्थां निह्नुतीकृतकैतवाम्।
वाचमाकर्ण्य तद्भावे संशयालु: शशंस स: ॥ ७३ ॥

वैदर्भी दमयन्ती, दम्भोलि: वज्रायुधं वज्ररेखाञ्च, परिरभते धारयतीति तस्मात् वज्रायुधधरात् वज्रचिह्नविशिष्टाच्च, कराम्भोजात् पाणिकमलात् हेतो:, कराम्भोजं दृष्ट्वा इत्यर्थ:, तव ते, जम्भारित्वम् इन्द्रत्वं, सम्भावयति तर्कयति, "वज्रहस्त: पुरन्दर:" इति श्रुते: तथा नलस्य पाणितले वज्रादिविविध-सार्वभौमलक्षणस्यावस्थानादिति भाव: ॥ ७१ ॥

अनन्येति।—हे राजन्! त्वं भवान्, यदि चेत्, तत्त्वनैषध: परमार्थनल:, असीति शेष:, तत् तर्हि, अनन्यसाक्षिका: नास्ति अन्ये स्वेतरा:, साक्षिण: प्रत्यक्षदर्शिन: यासां तादृशी: स्वमात्र-संवेद्या:, रह:क्रिया: चुम्बनालिङ्गनादिरूपरहस्यव्यापारान्, साक्षात् अस्या: समक्षं स्वयमेव, व्याख्याय उक्त्वा, एतस्या: वैदर्भ्या:, शङ्काया: इन्द्रत्वसन्देहस्य, आतङ्कं भयं, नुद निवर्त्तय, यान् यान् गुप्तव्यापारान् केवलं युवामेव जानीथ:, न पुनरन्येषां केषाञ्चिदपि तज्ज्ञानसम्भावना, ईदृशान् व्यापारान् यदि त्वं वक्तुं शक्नोषि, तदैव एषा त्वां नलत्वेन अवधारयिष्यति नान्यथा इति भाव: ॥ ७२ ॥

इतीति।—इति इत्थं, तया कलया, सुप्रयुक्तार्थां सुप्रयुक्त: स्वर्गगमन स्वर्णपद्मदान-वज्रधारणादिजन्यसन्देहस्य निरसनाय यथाकालं सम्यगुपन्यस्त:, अर्थ: अभिधेय: यस्या: तादृशीं, "सुप्रयुक्तात्व" इति पाठे—सुप्रयुक्तात्वेन युक्तियुक्तरूपेण प्रयोगेण, निह्नुतीकृतकैतवां निह्नुतीकृतं कैतवद्योतकहास्यादिविकार-

स्मरसि छद्मनिद्रालुर्मया नाभौ शयार्पणात्।
यदानन्दोच्चलल्लोमा पद्मनाभीभविष्यसि? ॥ ७४ ॥
जानासि ह्रीभयव्यग्रा यन्नवे मन्मथोत्सवे।
सामिभुक्तैव मुक्ताऽसि सुदति! खेदभयान्मया? ॥ ७५ ॥

राहित्येन गोपायितं, कैतवं छलं यत्र तादृशीम्, अप्रकाशीकृत-निगूढाभिप्रायां, वाचं वाक्यम्, आकर्ण्य श्रुत्वा, सः नलः, तस्याः भैम्याः, भावे अभिप्राये, संशयालुः किमियं सत्यमेव मामिन्द्रमाशङ्क्य चुम्बनादिकं न करोति इति सन्दिहानः सन्, प्रश्नं कथयामास, संशयोच्छेदकरहस्यवाक्यममूदम् उवाच इत्यर्थः; एतेन नलायाः वचनचातुर्य्येण राज्ञः पराजयः सूचित इति बोद्धव्यम् ॥ ७३ ॥

अथैतदेव विंशत्याः श्लोकैः प्रपञ्चेनाह, स्मरसीत्यादि।—हे प्रिये। छद्मना कपटेन, निद्रालुः सुप्ता, ["स्पृहिगृहि—" इत्यादिना निपूर्वात् द्रातेरालुच्] त्वमिति शेषः, मया नलेन, नाभौ तव नाभिदेशे, शयस्य पाणेः, अर्पणात् स्थापनात्, नीवीग्रन्थिमोचनार्थमिति भावः, आनन्देन स्पर्शसुखेन, उच्चल-ल्लोमा प्रहृष्यद्रोमा सती, रोमाञ्चितगात्री सतीत्यर्थः, यत् पद्मं नाभौ यस्याः सा पद्मनाभिः अपद्मनाभिः पद्मनाभिर्भविष्यसीति पद्मनाभीभविष्यसि पद्मनाभितुल्या सञ्जाताऽसि इत्यर्थः, मम पाणेः पद्मतुल्यत्वात् तव रोमाञ्चानाञ्च पद्मस्य कण्टकतुल्य-त्वादिति भावः। पद्मनाभः विष्णुश्च सः अपि छद्मनिद्रालुः इति बोध्यम्। ["अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्—" इत्यादिसूत्रे "अच्" इति योगविभागात् उभयत्रापि समासान्तोऽच्प्रत्ययः। अभूत-तद्भावे च्विः। "अभिज्ञावचने लृट्" इति भूतार्थे लृट्] तत्तु स्मरसि? तत् प्रत्यभिजानासि किम्? इति काकुः ॥ ७४ ॥

स्मर जित्वाऽऽजिमितस्त्वां करे मत्पदधाविनि।
अङ्गुलीयुगयोगेन यदाश्लिक्षं घने जने ॥ ७६ ॥

जानासीति।—सुदति! हे कोमलाङ्गि! अत एव अतिपीड़ाऽसहत्वात् खेदभयमिति भावः, नवे नूतने, मन्मथोत्सवे स्मरोल्लासे, प्रथमरतक्रीड़ायामित्यर्थः, ह्रीभयाभ्यां लज्जाऽऽतङ्काभ्यां, व्यग्रा विभ्रान्तचित्ता, त्वमिति शेषः, खेदः सुरतश्रमजनितक्लेशः, तद्भयात् तच्छङ्कातः, मया सामिभुक्तैव अर्द्धभुक्तैव, अर्द्धमात्रकृतसुरतैवेत्यर्थः, ("सामि त्वर्द्धे जुगुप्सिते" इत्यमरः) मुक्ताऽसि परित्यक्ता भवसि, तदन्यथा वैरस्यात् इति भावः; तदुक्तं रतिरहस्ये—"सहसा वाऽप्युपक्रान्ता कन्या खेदमविन्दत। भयाच्चित्तसमुद्वेगं सद्यो द्वेषञ्च गच्छति॥ सा प्रीतियोगमप्राप्य बलोद्वेगेन दूषिता। पुरुषद्वेषिणी वा स्यात् सुप्रीता वा ततोऽन्यथा॥" इति; तत् जानासि? स्मरसि किम्? इत्यर्थः॥ ७५॥

स्मरेति।—हे प्रिये! आजिं युद्धं, जित्वा विजित्य, त्वां भवतीं, त्वत्समीपमित्यर्थः, इतः समागतः, अहमिति शेषः, करे पाणौ, तवेति शेषः, मत्पदधाविनि मम चरणप्रक्षालनार्थं प्रवर्त्तमाने सति, मम चरणं स्पृष्टवति सतीत्यर्थः, घने बहुले, जने मद्दर्शनार्थं समागते लोके, बहुजनमध्ये इत्यर्थः, अङ्गुलियुगयोगेन मम पादाङ्गुलीद्वयस्य, योगेन तव कराङ्गुली-द्वयस्य निविड़योजनया, मम पादाङ्गुलीद्वयेन तव कराङ्गुलेः अगाढ़निपीड़नेनेत्यर्थः, यत् आश्लिक्षम् आश्लिष्टवान् अस्मि, ["श्लिष आलिङ्गने" इति लुङि उत्तमैकवचने च्लेः क्सः "विभाषा साकाङ्क्षे" इति वैकल्पिकत्वात् लृड़भावः] तत् स्मर चिन्तय॥ ७६॥

वेत्थ मानेऽपि मत्त्याग-दूना स्वं माञ्च तन्मिथः ।
मद्दृष्टाऽऽलिख्य पश्यन्ती व्यवधा रेखयाऽन्तरा ? ॥ ७७ ॥
प्रस्मृत तत् त्वया तावत् यन्मोहनविमोहितः ।
अतृप्तोऽधरपानेषु रसनामपिबं तव ? ॥ ७८ ॥
त्वत्कुचार्द्रनखाङ्कस्य मुद्रामालिङ्गनोत्थिताम् ।
स्मरः स्वहृदि यत् स्मेरः सखीं शिल्पं तवाब्रुवम् ? ॥७९॥

वेत्थेति ।—हे प्रिये ! माने प्रणयकोपेऽपि, मत्त्यागदूना मद्विरहतप्ता, त्वमिति शेषः, मिथः रहसि, ("मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि" इत्यमरः) स्वम् आत्मानं, मां नलञ्च, आलिख्य चित्रे लिखित्वा, पश्यन्ती अवलोकयन्ती, तदालेख्यमिति शेषः, मद्दृष्टा मया त्वया आलेख्याङ्कितेन मया नलेन वीक्षिता सती, अन्तरा लिखितयोरावयोर्मध्ये, रेखया तुलिकया नूतनरेखाङ्कनेन, मद्दर्शनप्रतिरोधार्थमिति भावः, यत् व्यवधाः व्यवधानं कृतवती असि, व्यवधानं विधाय तत्रापि कोपः प्रकटितः इति भावः, [व्यवपूर्वाद्धधातेर्लुङ् सिपि "गास्था—" इत्यादिना सिचो लुक्] तत् वेत्थ ? स्मरसि किम् ? इति काकुः ॥ ७७ ॥

प्रस्मृतमिति ।—हे प्रिये ! मोहने सुरते, विमोहितः विमुग्धचित्तः, अहमिति शेषः, तव ते, [सम्बन्धसामान्ये षष्ठी, "पूरण—" इत्यादिना षष्ठीसमासनिषेधज्ञापनात् षष्ठीति केचित्] अधरपानेषु अधरास्वादनेषु, चुम्बनेषु कृतेष्वपि इत्यर्थः, अतृप्तः तावन्मात्रेण अपूर्णाकाङ्क्षः सन्, यत् रसनां जिह्वाम्, अपिबम् आस्वादितवानास्मि, तत्, तावत् साकल्येन, त्वया भवत्या, प्रस्मृतम् ? चिन्तितं किम् ? इति काकुः ॥ ७८ ॥

त्वदिति ।—हे प्रिये ! स्वस्य आत्मनः, मम नलस्य इत्यर्थः, हृदि वक्षसि, आलिङ्गनेन आश्लेषेण, उत्थिताम् उत्पन्नां, सञ्जा-

त्वयाऽन्याः क्रीडयन्मध्ये-मधुगोष्ठि रुषेक्षितः ।
वेत्सि तासां पुरो मूर्ध्ना त्वत्पादे यत् किलास्खलम् ? ॥८०॥
वेत्थ मय्यागते प्रोष्य यस्त्वां पश्यति हार्दिनि ।
अचुम्बीरालिमालिङ्ग्य तस्यां केलिमुदा किल ? ॥ ८१ ॥

त्वाम् इत्यर्थः, त्वत्कुचयोः तव स्तनयोः, आर्द्रनखाङ्कस्य सद्यः-क्षतनखरचतस्य, मत्कर्त्तृकस्येति भावः, मुद्रा रक्तवर्णचिह्नं, स्मेरः सस्मितः सन्, सखीं तव वयस्यां प्रति, तव ते, शिल्पं कारुकार्य्यं, शिल्पनिर्माणनैपुण्यमित्यर्थः, यत् अब्रुवम् अकथयं, तत् स्मरः ? चिन्तयेः ? ॥ ७९ ॥

त्वयेति।—हे प्रिये ! मधुगोष्ठ्या मद्यपानसभायाः मध्ये मध्येमधुगोष्ठि पानगोष्ठिमध्य इत्यर्थः, ["पारे मध्ये षष्ठ्या वा" इत्यव्ययीभावः, "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य" इति ह्रस्वत्वम्] अन्याः अपराः स्त्रियः, क्रीड़यन् नर्मव्यवहारेण विनोदयन्, अहमिति शेषः, त्वया भवत्या, रुषा रोषेण, ईक्षितः दृष्टः सन्, तासां स्त्रीणां, पुरः अग्रे एव, मूर्ध्ना शिरसा, त्वत्पादे तव चरणे, यत् किल अस्खलम् अपतं खलु, मद्यमत्तत्वात् स्खलनच्छलेन तव प्रसादनाय इति भावः, तत् वेत्सि ? स्मरसि किम् ? इति काकुः ॥ ८० ॥

वेत्थेति।—हे प्रिये ! हृदयस्य कर्म हार्दं प्रेम, ("प्रेमा ना प्रियता हार्दम्" इत्यमरः) हार्दिनि प्रियपात्रे. हार्दिनि ! इति दमयन्त्याः सम्बोधनं वा, हार्दिनि ! हे अनुरागिणि ! प्रोष्य प्रवासं गत्वा, आगते प्रत्यावृत्ते, मयि नले, त्वां भवतीं, पश्यति वीक्षमाणे सति, आलिं सखीम्, आलिङ्ग्य आश्लिष्य, केलिमुदा क्रीडाहर्षेण, तस्यां सख्यां, सख्याः गण्डदेशे इति यावत्, यत् किल इति अलीके, सख्यालिङ्गनचुम्बन-

जागर्त्ति तत्र संस्कारः स्वमुखाद्भवदानने।
निक्षिप्यायाचिषं यस्त्वां न्यायात्ताम्बूलफालिकाः ? ॥८२॥
चित्ते तदस्ति कच्चित्ते नखजं मयि यत् क्रुधा।
प्राग्भावाधिगमागःस्थे त्वया गम्भाक्कतं चतम् ? ॥ ८३ ॥

व्याजेनेत्यर्थः, अचुम्बीः चुम्बितवती, मामेव त्वमिति शेषः, सख्यालिङ्गनचुम्बनव्याजेन मां प्रति स्वप्रेमभरं यत् सूचितवती असि, तत् वेत्थ ? स्मरसि ? ॥ ८१ ॥

जागर्त्तीति।—हे प्रिये ! स्वमुखात् निजाननात्, भवदानने तव वदने, ताम्बूलफालिकाः नागवल्लीदलवल्लिकाः, वीटिकाखण्डानीत्यर्थः, चूर्णपूगफलादिसयुक्तस्य मचर्वितस्य पर्णस्य खण्डानीति यावत्, निक्षिप्य न्यस्य, त्वां भवतीं, "ताः" इति पाठे—ताः ताम्बूलफालिकाः, न्यायात् निक्षिप्तद्रव्यप्रत्यर्पणधर्मात्, निक्षिप्तं द्रव्यं निक्षेपकस्यैव प्रत्यर्पयितव्यमिति नीत्यनुसारादित्यर्थः, यत् अयाचिषं प्रार्थितवानास्म, अहमिति शेषः, तत्र याचने, संस्कारः नियतभावनाजनितस्मृतिविशेष इत्यर्थः, जागर्त्ति ? उत्पद्यते ? स्मरसि किम् ? इत्यर्थः इति काकुः ॥ ८२ ॥

चित्ते इति।—हे प्रिये ! मयि नले, प्राग्भावेन प्राक् पूर्वमेव, त्वत्त इति शेषः, भावस्य रेतःपतनकालिकहर्षस्य, अधिगमः लाभ एव, आगः अपराधः, तस्मिन् तिष्ठतीति आगःस्थः तादृशे, तादृशापराधेन अपराधिनि सति, तव सुखावाप्तिप्रतिबन्धकत्वादिति भावः, त्वया भवत्या, क्रुधा क्रोधेन, यत् नखजं नखरेण कृतं, चतं व्रणं, गम्भाक्कतं द्विगुणाकृतम्, आनुलोम्यप्रातिलोम्याभ्यां द्विवारकृष्टं चेत्रं गम्भाक्कतमुच्यते, ["द्विगुणाकृते तु सर्वं द्विपूर्वं शम्बाकृतमपीह"

स्वदिग्विनिमयेनैव निशि पार्श्वविवर्त्तिनोः।
स्वप्नेष्वप्यस्तवैमुख्ये सख्ये सौख्यं स्मरावयोः॥ ८४॥
क्षणं प्राप्य सदस्येव नृणां विमनितेक्षणम्।
दर्शिताधरमद्दंशा स्मर यन्मामतर्जयः॥ ८५॥

इत्यमरः। "क्षञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात् कृषौ" इति डाच्-प्रत्ययः] तत् शम्बाकरणं, ते तव, चित्ते मनसि, अस्ति विद्यते कच्चित्? स्मरसि किम्?॥ ८३॥

स्वेति।—हे प्रिये! निशि रात्रौ, स्वदिशोः निजनिज-शयनस्थानयोः, विनिमयेनैव परिवर्त्तनेनैव, मम शयनस्थाने तवागमनेन तव शयनस्थाने मम गमनेन चेत्यर्थः, स्वस्थान-परिवर्त्तनं विना सम्मुखीनयोः शयने पार्श्वपरिवर्त्तने वैमुख्य-प्रसङ्गादिति भावः, पार्श्वयोः वामदक्षिणकुक्ष्योः विवर्त्तते शय्यालग्नपार्श्वपरिवर्त्तनेन शयाते यौ तादृशयोः पार्श्वपरि-वर्त्तनकारिणोः, आवयोः तव मम च, स्वप्नेषु स्वापकालेषु अपि, अस्तम् उक्तरीत्या निरस्तं, वैमुख्यं पाराङ्मुख्यं यत्र तादृशे, सख्ये मेलने, सौख्य सुखं, स्मर चिन्तय॥ ८४॥

क्षणमिति।—हे पिये! सदसि एव सभायामेव, सखी-भिरनुष्ठितनृत्यगीतादिसभायामेवेत्यर्थः, नृणां सखीजनानां, विमनितानि नृत्यगीतादिषु व्यासक्तचित्ततया द्रष्टव्यान्तरदर्शने विमुखीभूतानि इत्यर्थः, [विमनांसि कृतानि इति विमनस्-शब्दात्तत्करोति इति ण्यन्तादिष्ठवद्भावे टिलोपः, कर्मणि क्तः] ईक्षणानि लोचनानि यस्मिन् तादृशम्, अन्यत्रासक्तजन-दृष्टिप्रसरमित्यर्थः, क्षणम् अवसरं, प्राप्य लब्ध्वा, अन्यथा सखीनां तत्र दृष्टिपातसम्भवात्, दर्शितः दृष्टिविषयीकारितः, अधरे निजनिम्नोष्ठे, मद्दंशो मत्कृतदशनक्षतं यया सा तादृशी सती,

तथाऽवलोक्य लीलाब्ज-नालभ्रमणविभ्रमात् ।
करौ योजयताऽध्येहि यन्मयाऽसि प्रसादिता ॥ ८६ ॥
ताम्बूलदानं मन्न्यस्त-करजं करपङ्कजे ।
न मम स्मरसि ? प्रायस्तव नैव स्मरामि तत् ? ॥ ८७ ॥
तदध्येहि मृषोद्यं मां हित्वा यत्र गता सखीः ।
तत्रापि मे गतस्याग्रे लीलयैवाञ्छिनस्तृणम् ॥ ८८ ॥

यत् माम् अतर्ज्जयः अङ्गुलीनर्त्तनेन भर्त्सितवती, त्वमिति शेषः, तत् स्मर चिन्तय ॥ ८५ ॥

तथेति ।—हे प्रिये ! मया नलेन, तथा पूर्वोक्तरूपं त्वत्-कृततर्जनम्, अवलोक्य दृष्ट्वा, लीलाब्जस्य क्रीडापद्मस्य, यत् नालं दण्डं, तस्य भ्रमणं घूर्णनमेव, विभ्रमः विलासः तस्मात्, तद्व्याजादित्यर्थः, करौ पाणी, योजयता मेलयता, अञ्जलिं बध्नता सता इत्यर्थः, यत् प्रसादिता प्रसन्नीकृता, असि भवसि, तत् अध्येहि स्मर ॥ ८६ ॥

ताम्बलेति ।—हे प्रिये ! तव करपङ्कजे त्वत्पाणिपद्मे, प्रायः बाहुल्येन, मन्न्यस्तकरजं विरचितनखाङ्कं, नखद्वययोगेन कृतमुद्राघातमित्यर्थः, मम नलस्य, मत्कर्त्तृकमित्यर्थः, ताम्बूल-दानं वीटिकार्पणं, न स्मरसि ? न मनसि करोषि ? तव तेऽपि च, तत् तादृशं करजक्षतपूर्वकं ताम्बूलदानं, नैव स्मरामि ? न ध्यायामि ? अपि तु स्मराम्येव, उभयत्र काकुः ; उभयमुभावपि स्मराव एवेत्यर्थः ॥ ८७ ॥

तदिति ।—हे प्रिये ! मृषोद्य मिथ्याभाषिणं, किमपि तव अप्रियकार्य्यं कृत्वा नाहमेतत् कृतवानिति कथयन्तमित्यर्थः, मां नलं, हित्वा विहाय, सखीः वयस्याः, सखीसमीपमित्यर्थः, गता प्रयाता, त्वमिति शेषः, तत्रापि सखीसमीपेऽपि, गतस्य

स्मरसि प्रेयसि ! प्रायो यद्द्वितीयरतासहा ।
शुचिरात्रीत्युपालब्धा त्वं मया पिकनादिनी ? ॥ ८९ ॥
भुञ्जानस्य नवं निम्बं परिवेविषती मधौ ।
सपत्नीष्वपि मे रागं सम्भाव्य स्मरथः स्मरेः ? ॥ ९० ॥

उपस्थितस्य, मे मम, अग्रे सम्मुखे, लीलया विनोदेन एव, यत् तृणं शुष्कयवसम्, अच्छिनः खण्डितवती, बाला हि अन्योऽन्यविच्छेदसूचकं तृणच्छेदनं कुर्वन्ति, तृणद्वयं यथा विच्छिन्नं जातं तथा आवामपि चिरं विच्छिन्नौ इति ज्ञापनार्थमिति भावः, तत् तादृशं चेष्टितम्, अध्येहि स्मर, [अधिपूर्वस्य इकि स्मरणे इति धातोरदादित्वाल्लोटि ह्यादेशः] ॥८८॥

स्मरसीति ।—प्रेयसि ! प्रियतमे ! द्वितीयस्य वारद्वयकृतस्य, रतस्य सुरतस्य, असहा दुर्बलत्वात् अक्षमा, अन्यत्र—अल्पपरिमिततया एकवारसम्भोगेनैव अवसितत्वात् अपर्य्याप्ता, पिकवत् कोकिलवत् मधुरं, नदति भाषते इति पिकनादिनी, अन्यत्र—पिकनादः कोकिलध्वनिः अस्ति अस्यामिति पिकनादिनी, त्वं भवती, प्रायः बाहुल्येन, मया नलेन, शुचिरात्री ग्रीष्मरात्री, ग्रीष्मकालिकरात्रिस्वरूपा इत्यर्थः, ["कृदिकारादक्तिनः" इति ङीष्] इति एवम् उक्ता, यत् उपालब्धा तिरस्कृता, तत्कल्पाऽसि इत्याक्षिप्ता इत्यर्थः, असीति शेषः, तत् स्मरसि ? अध्येषि किम् ? ॥ ८९ ॥

भुञ्जानस्येति ।—हे प्रिये ! परिवेविषती परिवेषणं कुर्वती, [परिपूर्वात् विषधातोः जुहोत्यादिगणीयात् शतरि रूपम्] त्वमिति शेषः, मधौ वसन्तकाले, नवं प्रत्यग्रम्, अभिनवोत्पन्नत्वात् कोमलमित्यर्थः, निम्बम् अरिष्टपत्रं, व्यञ्जनीभूतमिति भावः, "वसन्ते भ्रमणं पथ्यमथवा निम्बभोजनम्" इत्यादि

स्मर शार्करमास्वाद्य त्वया राद्धमिति स्तुवन्।
स्वनिन्दारोषरक्तात्तु यदभैषं तवाधरात्॥ ९१॥

स्मरणात्, भुञ्जानस्य खादतः, मे मम, सपत्नीषु समानपतिकासु अपरासु राज्ञीषु अपि, यद्वा—भुञ्जानस्य अभ्यवहरतः, मे मधौ चौद्रे सत्यपि, ["मस्तु-मधु-सीधु-शीधु सानु-कमण्डलूनि नपुंसके च" इति चकारात् पुंसि चेति पुंलिङ्गता] नवं निम्बं पिचुमर्दं, ("पिचुमर्दश्च निम्ब" इत्यमरः) परिवेविषतो ददतो, त्वमिति शेष, सपत्नीषु अपि मे रागम् अनुरागं, सम्भाव्य कल्पयित्वा, कृता इति शेषः, "वसन्ते भ्रमणं पथ्यमथवा निम्बभोजनम्। अथवा युवती भार्य्या अथवा वह्निसेवनम्॥" इति शास्त्रात् मां वसन्ते निम्बभोजनं कृतवन्तं दृष्ट्वा अन्यास्वपि युवतीभार्य्यासु अहमुपगता इति सम्भाव्य, अथवा शर्करा-मोदकादिक स्वादु द्रव्यं विहाय नितरां तिक्ते यदा अस्य रुचिः, तदा सुरूपामपि मां विहाय अपकृष्टासु मम सपत्नीषु अस्यासक्तिः नासम्भाव्या, लोकानां विभिन्नरुचिमत्त्वादिति भावः, स्वस्य आत्मनः, रुषः रोषात्, स्मरेः? मनसि कुर्य्याः किम्?॥ ९०॥

स्मरेति।—हे प्रिये! त्वया भवत्या, राद्धं पक्कं, निष्पादित-मित्यर्थः, शर्करायाः विकारं शार्करं शर्कराकृतं पानकादिकं शर्करामिश्रितं व्यञ्जनविशेषं वा, आस्वाद्य पीत्वा लीढ्वा वा, स्तुवन् एतत् सर्वस्मात् अधिकं स्वादु इति प्रशंसन्, अहमिति शेषः, स्वनिन्दारोषेणैव स्वस्य अधरस्यैव, निन्दया गर्हणेन, अधरस्यापि सर्वान्तर्भूतत्वात् शार्करस्य प्रशंसया अधरस्य निन्दासूचनेनेत्यर्थः, यो रोषः कोपः, अधरस्येति भावः, तेनैव रक्तात् अरुणात्, अरुणीभूतादित्यर्थः, तव अधरात् निम्नोष्ठात्,

मुखादारभ्य नाभ्यन्तं चुम्बं चुम्बं न तृप्तवान् ।
न प्राप्तं चुम्बितुं यत्ते धन्या तच्चुम्बतु स्मृतिः ॥ ८२ ॥
कमपि स्मरकेलिं तं स्मर यत्र भवन्निति ।
मया विहितसम्बुद्धिर्व्रीडिता स्मितवत्यसि ॥ ८३ ॥

यत् अभेषं भीतोऽभूवम्, अहम् इति शेषः, [बिभीतेर्लुङ्, मिपि मिचि वृद्धिः मादेशश्च] इति तु तच्च, स्मर चिन्तय ॥ ८१ ॥

मुखादिति ।—हे प्रिये ! मुखात् तव वदनात्, आरभ्य उपक्रम्य, नाभ्यन्तं नाभिपर्य्यन्तं कुचादिकम् अङ्गं, चुम्बं चुम्बं पुनः पुनः चुम्बित्वा चुम्बित्वा, [आभीक्ष्ण्ये णमुल्] न तृप्तवान् अपूर्णाकाङ्क्षः सन्, ते तव, यत् रतिगृहरूपमङ्गमित्यर्थः, चुम्बितुं चुम्बन कर्त्तुं, न प्राप्तं न अलभिषि, अहमिति शेषः, पाण्यादिना प्रतिबन्धात् लज्जातिशयात् गोपितत्वात् अपापिष्ठ-निषेधादिति वा भावः, तत् रतिगृहरूपं तवाङ्गमित्यर्थः, धन्या मया अप्राप्तस्यापि लाभात् भाग्यवती, स्मृतिः तव स्मरणशक्तिः, चुम्बतु स्पृशतु, तव स्मृतिविषयोभवतु इत्यर्थः, अकृतचुम्बनं तदङ्गं स्मरति भावः, सार्वभौमस्यापि मे यदङ्गचुम्बने योग्यता-भावः, धन्या ते स्मृतिस्तदङ्गं विनैव किञ्चिदपि प्रतिबन्धकं चुम्बितुं समर्था इति स्मृतेर्धन्यत्वं बोद्धव्यमित्याशयः ॥ ८२ ॥

कमिति ।—हे प्रिये ! कमपि अवाच्यं, तम् अतिशये-नानन्दप्रद, स्मरकेलिं कामक्रीडां, विपरीतसुरतमिति भावः, स्मर स्मृतिविषयोभूतं कुरु, यत्र यस्मिन् स्मरकेलौ, यस्मिन् पुरुषायित त्वाय इति वा, मया हे भवन् ! इति एवं, विहिता पुरुषवत् आचरणात् पुंलिङ्गनिर्देशेन कृता, सम्बुद्धिः आमन्त्रणं यस्याः सा तादृशी, त्वमिति शेषः, व्रीडिता लज्जिता, स्मित-वती स्वनैपुण्यप्रदर्शनजनितहर्षात् ईषत् हसितवती च,

नीलदा-चिबुकं यत्र मदाक्तेन श्रमाम्बुना।
स्मर हारमणौ दृष्टं स्वमास्यं तत्क्षणोचितम् ॥ ८४ ॥
वनकेलौ स्मराश्वत्थ दलं भूपतितं प्रति।
देहि मह्यमुदस्येति मह्निरा व्रीड़िताऽसि यत् ॥ ८५ ॥

असि भवसि, पुरुषायितत्वात् व्रीड़ा हर्षात् स्मितम् इति बोध्यम ॥ ८३ ॥

नीलदिति।—हे प्रिये! यत्र यस्मिन् विपरीतस्मरकेलौ, मदाक्तेन स्वकपोलाङ्कितपत्रभङ्गकस्तूरीचूर्णकलुषितेन, ("मदो रेतसि कस्तूर्य्याम्" इति विश्वः) श्रमाम्बुना स्वेदोदकेन, आचिबुकम् अधरोष्ठाधःप्रदेशपर्य्यन्तम्, ("अधस्तात् चिबुकम्" इत्यमरः) नीलत् नीलीभवत्, अत एव सञ्जातश्मश्रुकवत् प्रतीयमानमिति भावः, [नील वर्णे इति धातोर्लट् शत्रादेशः] तत्क्षणोचितं तत्कालयोग्यं, विपरीतकेलौ पुरुषवत् तव उपरि अवस्थानेन कपोलनिर्गलन्मदाक्तघर्मोदकानां द्रवत्वेन निम्नगामित्वाच्च पुरुषयोग्यं श्मश्रुलमिवेति भावः, स्व निजम्, आस्यं मुखं, हारमणौ हारस्थितरत्नमध्ये, अधःस्थितस्य ममेति भावः, दृष्टम् अवलोकितं, स्मर चिन्तय ॥ ८४ ॥

वनेति।—किञ्च, हे चारुशीले! वनकेलौ प्रमदवनविहारकाले, भूपतितं वृक्षात् भूतले च्युतम्, अश्वत्थदलम् अश्वत्थपत्रं, प्रति उद्दिश्य, उदस्य उद्धृत्य, एतदश्वत्थपत्रमिति शेषः, मह्यं नलाय, देहि अर्पय, इति उक्तरूपया, मद्गिरा ममोक्त्या, यत् व्रीड़िता लज्जिता, असि भवसि, रहस्याङ्गस्य अश्वत्थपत्राकृतितुल्यतया तद्याचने रहस्याङ्गयाचनाभिप्रायज्ञानादिति भाव, तत् स्मर चिन्तय। अत्र सामुद्रिकाः—"अश्वत्थदलसङ्काशं गुह्यं गूढ़मनिश्चितम्। यस्याः सा सुभगा कन्या पूर्वपुण्यैरवाप्यते ॥" इति ॥८५॥

इति तस्या रहस्यानि प्रिये शंसति साऽन्तरा।
पाणिभ्यां पिदधे तस्याः श्रवसी व्रीडयोक्तता॥ ८६॥
कर्णौ पीडयतो सख्या वीक्ष्य नेत्रासितोत्पले।
अप्यसादयतां भैमी-करकोकनदे नु तौ?॥ ८७॥
तत्प्रविष्टं सखीकर्णौ पत्युरालपितं ह्रिया।
पिदधाविव वैदर्भी स्वरहस्याभिसन्धिना॥ ८८॥

इतीति।—प्रिये नले, तस्याः भैम्याः, रहस्यानि गुप्तचेष्टितानि, इति इत्थं, शंसति कथयति सति, सा भैमी, व्रीडयोक्तता लज्जापरवशा सती, अन्तरा कथामध्ये, तस्याः कलायाः, श्रवसी कर्णौ, पाणिभ्या स्वकराभ्यां, पिदधे छादयामास, इतोऽधिकं रहस्यं कथयिष्यति चेत् तदनया न श्रोतव्यमिति बुद्धेति भावः॥ ८६॥

कर्णाविति।—सख्याः कलायाः, नेत्रे लोचने एव, असितोत्पले नीलसरोजे, कर्णौ कलाया एव श्रवणयुगलं, पीडयतो अभिभवती, आक्रम्य पीडनं कुर्वतीत्यर्थः, आकर्णविश्रान्ते इति भावः, वीक्ष्य दृष्ट्वा, भैम्याः दमयन्त्याः, करावेव पाणियुगलमेव, कोकनदे रक्तोत्पले अपि, [कर्त्तृणी] ("अथ रक्तसरोरुहे रक्तोत्पलं कोकनदम्" इत्यमरः) तौ कर्णौ, असादयतां स्वयमपि समत्सरे एव अपीड़यतां, नु किम्? इत्युत्प्रेक्षा॥ ८७॥

कर्णपीडने उत्प्रेक्षान्तरमाह, तदिति।—वैदर्भी भैमी, सखीकर्णौ कलायाः श्रवणयुगलं, प्रविष्ट ढौकितं, पत्युः नलस्य, तत् पूर्वोक्तम्, आलपितं निजरहस्यभाषित, ह्रिया लज्जया, स्वरहस्यस्य निजगुप्तव्यापारस्य, अभिसन्धिना निगूहनाभिप्रायेणेव, वहिर्निर्गमननिरोधाभिप्रायेणेवेत्यर्थः, पिदधौ आच्छादयामास, स्वरहस्यगोपनाय इव कर्णपिधानमकरोदि-

तमालोक्य प्रियाकेलिं नले सोल्लुण्ठहासिनि।
आरात्तत्त्वमबुद्ध्वाऽपि सख्यः सिस्मियिरेऽपराः॥ ९९॥
दम्पत्योरुपरि प्रीत्या ता धराप्सरसस्तयोः।
ववृषुः स्मितपुष्पाणि सुरभीणि मुखानिलैः॥ १००॥
तदास्यहसिताज्जातं स्मितमासामभासत।
आलोकादिव शीतांशोः कुमुदश्रेणिजृम्भणम्॥ १०१॥

त्युत्प्रेक्षा। यथा कश्चित् निजगोपनीयं द्रव्यं लिप्यादिकं वा पेटिकादौ संस्थाप्य तस्य वहिः प्रकाशनिरोधार्थं पिधानेन सुदृढ़ं पिदधाति तद्वदिति भावः॥ ९८॥

तमिति।—तं पूर्वोक्तं, प्रियायाः भैम्याः, केलिं सखीकर्ण-पिधानरूपं विनोदम्, आलोक्य वीक्ष्य, नले नैषधे, सोल्लुण्ठं सपरिहासं, हसति हास्यं कुर्वतीति तादृशे सति, आरात् दूरात्, अपराः कलेतराः, सख्यः वयस्याः, तत्त्वं यथार्थव्यापारम्, अबुद्ध्वाऽपि अज्ञात्वाऽपि, सिस्मियिरे जहसुः, नलस्य हास्यमात्र-दर्शनात् ता अपि हसितवत्य इत्यर्थः; दृश्यते च लोके ईदृश-व्यापारो नियतमेव॥ ९९॥

दम्पत्योरिति।—ताः पूर्वोक्ताः, धराप्सरसः भूलोकसुराङ्गना-सदृश्यः सख्यः, दम्पत्योः जायापत्योः, तयोः दमयन्तीनलयोः, उपरि प्रीत्या हर्षेण, तयोर्व्यापारदर्शनजनितानन्देनेत्यर्थः, मुखानिलैः निःश्वासमारुतैः, सुरभीणि सुगन्धीनि, स्मितानि एव ईषद्धसितान्येव, पुष्पाणि सितकुसुमानि, कविभिर्हास्यस्य धवलतया कीर्त्तनादिति भावः, ववृषुः सिषिचुः, सख्यस्तौ सस्मितमवलोकयामासुरिति निष्कर्षः॥ १००॥

तदिति।—तस्य नलस्य, आस्ये वदने, यत् हसितं हास्यं तस्मात् तद्धास्यदर्शनादित्यर्थः, जातम् उत्पन्नम्, आसां सखीनां,

प्रत्यभिज्ञाय विज्ञाऽथ स्वरं हासविकस्वरम्।
सख्यास्तासु स्वपक्षायाः कला जातबलाऽजनि ॥ १०२ ॥
साऽऽहूयोच्चैरथोचे तामेहि स्वर्गेण वञ्चिते !।
पिब वाणीः सुधावेणीर्नृपचन्द्रस्य सुन्दरि ! ॥ १०३ ॥

स्मितं मृदुहास्यं, शीतांशोः चन्द्रस्य, आलोकात् प्रकाशात्, जातमिति शेषः, कुमुदश्रेणीनां कैरवपङ्क्तीनां, जृम्भणं विकाश इव, अभासत अशोभत ॥ १०१ ॥

प्रत्यभिज्ञायेति।—अथ सखीनां हासानन्तरं, विज्ञा अभिज्ञा, सुचतुरेत्यर्थः, कला कलाख्या सखी, तासु स्मितकारिणीषु सखीषु मध्ये, स्वपक्षायाः स्वसहायायाः, निजसुहृद्भूतायाः इत्यर्थः, ("पक्षो मासार्द्धके पार्श्वग्रहे साध्यविरोधयोः। केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः॥" इति मेदिनी) सख्याः कस्याश्चित् वयस्यायाः सम्बन्धिनं, हासेन हास्यशब्देन, विकस्वरं प्रकाशमानं, स्वरं ध्वनिं, प्रत्यभिज्ञाय ममैव प्रियसख्याः स्वरोऽयमिति निश्चित्य, जातबला प्राप्तसामर्थ्या, दमयन्तीकरनिरुद्धनिजकर्णमोचने इति भावः, अजनि जाता, [जनेः कर्त्तरि लुङ्। "दीपजन—" इत्यादिना चेृ चिणि तलुकि रूपम्] ॥ १०२ ॥

सेति।—अथ स्वरप्रत्यभिज्ञानानन्तरं, सा कला, तां सखीम्, उच्चैः तारम्, आहूय आकार्य्य, हे स्वर्गेण स्वःसुखेन, स्वर्गसुखजनकनलवाक्याश्रवणेनेत्यर्थः, वञ्चिते ! प्रतारिते ! सुन्दरि ! हे सौन्दर्य्यशालिनि ! एहि आगच्छ, नृपचन्द्रस्य राजेन्दोः सम्बन्धिनीः, वाणीः वाक्यस्वरूपाः, सुधावेणीः अमृतरसप्रवाहान्, पिब स्वद, यथेच्छम् आकर्णय इति यावत्, इति ऊचे कथयामास, स्वर्गे चन्द्रात् निःसृतस्य अमृतस्य तुल्यं राज-

साऽशृणोत्तस्य वाग्भागमनल्पासत्तिमत्यपि ।
कल्पग्रामाल्पनिर्घोषं बदरीव कृशोदरी ॥ १०४ ॥
अथ स्वपृष्ठनिष्ठायाः शृण्वत्या नैषधाभिधाः ।
नलमौलिमणौ तस्या भावमाकलयत् कला ॥ १०५ ॥
प्रतिबिम्बेक्षितैः सख्या मुखाकूतैः कृतानुमा ।
तद्व्रीडाद्यनुकुर्वाणा शृण्वती चान्वमायि सा ॥ १०६ ॥

चन्द्रमुखात् उद्गतं वाक्यसुधाप्रवाहम् अनुभूय स्वर्गसुखमनुभवत्यर्थः ॥ १०३ ॥

सेति—कृशोदरी क्षीणमध्या, सा आहूता सखी, अनल्पासत्तिमती अपि ईषद्दूरस्था अपि, तस्य नलस्य, वाग्भागं ततः परं कथितं वाक्यांशं, कल्पग्रामस्य बदरिसमीपवर्त्तिनः कल्पाख्यस्य ग्रामस्य, अल्पनिर्घोषं मन्दध्वनिं, किञ्चिद्दूरत्वादनुच्चकलरवमित्यर्थः, बदरी इव बदरिकाश्रमस्थलोकसमूह इव, अशृणोत् आकर्णयत् ; सन्निकृष्टेषु ग्रामेषु यथा परस्परमालापाः श्रूयन्ते तद्वदश्रौषीदित्यर्थः ॥ १०४ ॥

अथेति ।—अथ सख्याह्वानानन्तरं, कला तन्नामसखी, स्वपृष्ठनिष्ठायाः निजपश्चाद्भागस्थितायाः, कर्णपिधानार्थं कलाया एव पश्चाद्देशे अवस्थितायाः सत्याः इत्यर्थः, नैषधस्य नलस्य, अभिधीयन्ते इत्यभिधाः वचनानि, ["आतश्चोपसर्गे" इति अङ्-प्रत्ययः] शृण्वत्याः आकर्णयन्त्याः, तस्याः भैम्याः, भावं कोपादिचेष्टां, नलस्य नैषधस्य, मौलिमणौ मुकुटस्थरत्ने, आकलयत् अपश्यत्, पुरोवर्त्तितया तत्र तस्याः प्रतिफलनादिति भावः ॥ १०५ ॥

प्रतीति ।—सा कला, प्रतिबिम्बे नलमौलिमणिगतसखीप्रतिच्छायायाम्, ईक्षितैः दृष्टैः, सख्याः भैम्याः, मुखाकूतैः

कारङ्कारं तथाऽऽकारमूचे माऽशृणवन्तमाम्।
मिथ्या वेत्थ गिरश्चेत्तत् व्यर्थाः स्युर्मम देवताः ॥ १०७ ॥
मत्कर्णभूषणानान्तु राजन्! निविडपीड़नात्।
व्यथिष्यमाणपाणिस्ते निषेद्धुमुचिता प्रिया ॥ १०८ ॥

…ज्यारोषादिव्यञ्जकवदनभङ्गिभिः लिङ्गैः, कृतानुमा इदमिदमयं …क्तीति विहितानुमाना, दमयन्तीकर्त्तृककर्णपिधानेन श्रवणा-सामर्थ्यादिति भावः, अत एव तस्याः दमयन्त्याः, व्रीड़ादि …लज्जास्मितादिभावम्, अनुकुर्वाणा अनुकरणशीला सती, …मयन्त्यनुकरणेन स्वयमपि तादृशभावं प्रकटयन्ती सतीत्यर्थः, "ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु" इति ताच्छील्ये चानश्, अन्यथा …नुपराभ्यां कृञः" इति परस्मैपदप्रसङ्गात्] शृण्वती इव …नादाकर्णयन्ती इव, कर्णयोः पिहितयोरपि नलवचनं … शृण्वती इवेत्यर्थः, अन्वमायि अनुमिता, नलदमयन्ती-…र्मिति शेषः ॥ १०६ ॥

कारङ्कारमिति।—सा कान्ता, तथाऽऽकारं पूर्वोक्तरूपमनु-…दर्शनमित्यर्थः, कारं कारं कृत्वा कृत्वा, [आभीक्ष्ण्ये णमुल्] …अशृणवन्तमां भवदुक्तं सर्वमतिशयेनाकर्णयम्, अहमिति शेषः, शृणोतेर्लङि मिपो मादेशः, "किमेत्तिङव्ययात्—" इत्यामु-…त्ययः] इति ऊचे कथयामास, चेत् यदि, गिरः अशृणवन्तमाम् …इति वाचः, मिथ्या अनृतं, वेत्थ जानासि, मन्यसे इत्यर्थः, तत् …तदा, मम मे, देवताः उपास्यदेवताः, व्यर्थाः विफलाः, …विफलोपासनाः इत्यर्थः, विशिष्टार्था इत्यपि निगूढ़ार्थो …ऽस्यते, विशिष्टार्थसाधिका इत्यर्थः, स्युः भवेयुः ॥ १०७ ॥

मदिति।—तु किन्तु, राजन्! हे महाराज!, मत्कर्णभूषणानां …मम श्रवणालङ्काराणां, निविड़पीड़नात् दृढ़भावेन धारणात्,

इति स्म मोचयाञ्चक्रे कर्णौ सख्याः करग्रहात्।
पत्युराश्रवतां यान्त्या मुधाऽऽयासनिषेधिनः॥ १०९॥
श्रुतिसंरोधजध्वान-सन्ततिच्छेदतालताम्।
जगाम झटिति त्याग-स्वनस्तत्कर्णयोस्ततः॥ ११०॥
साऽपसृत्य कियत् दूरं मुसुटे मिस्मिये ततः।
इदञ्च ता सखोमित्य ययाचे काकुभिः कला॥ १११॥

कर्णपिधानार्थमिति भावः, व्यथिष्यमाणपाणिः तोत्स्यमानकरा, ते तव, प्रिया कान्ता भैमी, निषेद्धुं कर्णपिधानात् निवारयितुम्, उचिता कर्त्तव्या, मया युवयोः रहस्यस्य सर्वस्यापि श्रुतत्वात् कर्ण-पिधानस्य स्वपाणिपीड़नादतिरिक्तफलं नास्तीति भावः॥१०८॥

इतीति।—सा कला, इति इत्थम्, एवंविधवचनकौशलेनेत्यर्थः, मुधाऽऽयासं वृथाक्लेशं, निषेधति निवारयति, कलया सर्वस्यैव वृत्तान्तस्य यथावत् श्रवणात् मिथ्या कर्णावरण-परिश्रमं मा कुर्विति वारयतीति तादृशस्येत्यर्थः, पत्युः नलस्य, आश्रवतां वाक्यकारित्वं, ("वचने स्थित आश्रवः" इत्यमरः) यान्त्याः प्राप्नुवत्याः, भर्त्तुरादेशात् कर्णौ त्यजन्त्या इत्यर्थः, सख्याः भैम्याः, करग्रहात् हस्ताभ्यां धारणात्, कर्णौ निजश्रवणद्वय, मोचयाञ्चक्रे मोचितवती॥ १०९॥

श्रुतीति।—ततः कर्णमोचनानन्तरं,तस्याः कलायाः, कर्णयोः श्रवणयोः, झटिति सहसा, त्यागेन मोचनेन, यः स्वनः शब्दः, श्रुतिविवरं प्रविष्टः बाह्यशब्द इत्यर्थः, श्रुतिसंरोधेन कर्णावरणेन, जातायाः उत्पन्नायाः,ध्वानसन्ततेः "धुम् धुम्" इत्यादिरूपध्वान-परम्परायाः, छेदे विरामे,तालतां गीतादिक्रियासमापनकालिक-मानरूपतां, जगाम प्राप, बाह्यशब्देन आभ्यन्तरध्वनिर्निवृत्तः इत्यर्थः; एतच्च सर्वेषामेवानुभवसिद्धमिति बोद्धव्यम्॥ ११०॥

अभिधास्ये रहस्यं तत् यदश्रावि मयाऽनयोः ।
वर्णयाऽऽकर्णितं मह्यमेह्याालि ! विनिमीयताम् ॥ ११२ ॥
वयस्याऽभ्यर्थनेनाथ्या: प्राक्कूटश्रुतिनाटने ।
विस्मितौ कुरुतः स्मैतौ दम्पती कम्पितं शिरः ॥ ११३ ॥

सेति ।—ततः सुक्तिप्राप्तेरनन्तरं सा कला तन्नामसखी, यत् किञ्चित्, दूरं विप्रकृष्टदेशम्, अपसृत्य गत्वा, सुमुदे जहर्ष, निजकौशलस्य साफल्यदर्शनादिति भावः, अत एव स्मिस्मये च मन्दं जहास च, किञ्च, ताम आहूतां स्वपक्षीयां, सखीं वयस्याम, एत्य आगत्य, काकुभिः अनुनयसूचकविकृतस्वरैः, इदं वक्ष्यमाणं, ययाचे च प्रार्थयामास च ॥ १११ ॥

किं ययाच इत्याह, अभीति ।—आलि ! हे सखि !, एहि आगच्छ, अनयोः भैमीनलयोः सम्बन्धि, यत् रहस्यं गोपनीयव्यापारः, मया अश्रावि कर्णाराधात् प्राक् श्रुतं, तत् अभिधास्ये कथयिष्यामि, तुभ्यमिति शेषः, आकर्णितं त्वया श्रुतञ्च, रहस्यमिति शेषः, मह्यं कलायै, वर्णय कथय, त्वमिति शेषः, विनिमीयतां परस्परं श्रुतवृत्तान्तस्य विनिमयः क्रियताम, आवाभ्यामिति शेषः ॥ ११२ ॥

वयस्येति ।—वयस्यायाः स्वपक्षभूतायाः सख्याः, अभ्यर्थनेन प्रार्थनेन, "वर्णयाऽऽकर्णितं मह्यम्" इत्युक्तरूपेण श्रुतवृत्तान्तस्य विनिमयप्रार्थनया इत्यर्थः, अस्याः कलायाः, प्राक् पूर्वं, कर्णपिधानावस्थायामित्यर्थः, कूटे मिथ्यैव कृते, श्रुतिनाटने मया सर्वं श्रुतमिति भावव्यञ्जने, विस्मितौ आश्चर्यान्वितौ, दम्पती जायापती, एतौ भैमीनलौ, शिरः स्वस्वमस्तकं, कम्पितं चालितं, कुरुतः स्म मृदु मृदु शिरश्चालनं चक्रतुः इति विस्मयभावोक्तिः ॥ ११३ ॥

तथाऽऽलिमालपन्तीं तामभ्यधान्निषधाधिपः ।
आस्स्व तद्वञ्चितौ स्वश्चेन्मिथ्याशपथसाहसात् ॥ ११४ ॥
प्रत्यलापीत् कलाऽपीमं कलङ्कः शङ्कितः कुतः ? ।
प्रियापरिजनोक्तस्य त्वयैवाद्य मृषोद्यता ॥ ११५ ॥
सत्यं खलु तदाऽश्रौषं परं धुमुधुमारवम् ।

तथेति ।—निषधाधिपः नलः, आलिम् आहूतस्वपक्षसखीं, तथा तेन प्रकारेण "वर्णयाकर्णितं मह्यम्" इत्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः, आलपन्तीं सम्भाषमाणां, तां कलाम्, अभ्यधात् अवोचत्, किम् इति ? हे धूर्त्ते ! मिथ्याशपथसाहसात् "व्यर्थाः स्युः मम देवताः" इति कृत्वा अनृतशपनमेव साहसम् अविचारितकारित्वं तस्मात् हेतोः, चेत् यदि, वञ्चितौ प्रतारितौ, स्वः भवावः, आवामिति शेषः, तत् तर्हि, आस्स्व तिष्ठ, एतदर्थं त्वा यथोचितं दण्डयामि क्व गमिष्यसीति भावः ॥ ११४ ॥

प्रत्यलापीदिति।—कला अपि तन्नामसखी अपि, इमं नलं, प्रत्यलापीत् प्रत्यवोचत्, [लपेर्लुङि "अतो हलादेर्लघोः" इति निषेधविकल्पात् सिचि वृद्धिः] हे राजन् ! त्वया भवता, अद्य एव अस्मिन्नेव दिवसे, न तु इतः पूर्वं कदाऽपीति भावः, प्रियायाः भैम्याः, परिजनेन सखीजनेन, उक्तस्य कथितस्य वचनस्य, मृषोद्यता मिथ्यावादित्व, ["राजसूयसूर्यमृषोद्य—" इत्यादिना मृषापूर्वाद्वदेः क्यबन्तो निपातः] अनृतवादिता-रूपः इत्यर्थः, कलङ्कः अपवादः, कुतः कथं, शङ्कितः सम्भावितः ? भवत्प्रियायाः सदा सत्यवादित्वात् तत्परिजनानामस्माकमपि मिथ्यावादित्व न सम्भवति इति भावः ; वृत्तस्यापि रात्रि-व्यापारस्य न वृत्तमिति अपलापवत् अस्माकमपि तत्परिजनानां तथाव्यवहारः न दूष्यतीति तु निगूढतात्पर्य्यम् ॥ ११५ ॥

शृणोमीत्येव चावोचं न तु त्वद्वाचमित्यपि ॥ ११६ ॥
आमन्त्र्य देव ! तेन त्वां तद्वैयर्थ्यं समर्थये ।
शपथ: कर्कशोदर्क: सत्यं सत्योऽपि दैवत: ॥ ११७ ॥

सत्यमिति ।—अथवा तदा पूर्वोक्तशपथात् पूर्वं कर्ण-रोधसमये, परं केवलं, धुमुधुमारवं "धुम् धुम्" इत्येव-माभ्यन्तरिकशब्दं, सत्यं खलु सत्यमेव, अश्रौषम् आकर्णितवती, अहमिति शेष: च किन्तु, शृणोमीत्येव "अशृणवन्तमाम्" इत्यनेन श्रवणमात्रमेव, अवोचम् अकथयम्, अपि तु परन्तु, त्वद्वाच भवदीयवाक्यम्, अशृणवन्तमामिति शेष:, इति न, अवोचमित्यनेनान्वय: ; यस्मात् शृणोमीत्युक्तं, तस्मान्नात्र सृषोद्यनादोष:, शब्दश्रवणस्य सत्यत्वात् इति भाव: ॥ ११६ ॥

आमन्त्र्येति ।—देव ! हे राजन् ! तेन "व्यर्था: स्युर्मम देव ! ता:" इत्यादि पूर्वोक्तवाक्येन हेतुना, हे देव ! इति त्वां भवन्तम्, आमन्त्र्य सानुनयं सम्बोध्य, ता: अशृणवन्तमाम् इत्यादि गिर:, व्यर्था: मिथ्याभूता: इत्युक्ता, तस्य अशृणव-न्तमामिति शपथवाक्यस्य, वैयर्थ्यं मिथ्यात्वम्, अथवा श्रुतानां धुमुधुमित्यादीनां ध्वनीनां वैयर्थ्यम् अर्थशून्यत्व, "धुम् धुम्" इति शब्दस्य डित्थडवित्थादिवत् अर्थशून्यतया तच्छ्रवणस्यापि निरर्थकत्वादिति भाव:, समर्थये सिद्धान्तत्वेन स्थापयामीत्यर्थ:, अहमिति शेष:, शपथकरणे मन्वाद्युक्तं दोषं जानत्या मया तु शपथ: न कृत:, किन्तु अहं शपथं कृतवतीति देवस्यैव भ्रान्तिर्जाता, तथा हि दैवत: देवताम् उद्दिश्य कृत:, सत्योऽपि यथार्थोऽपि, शपथ: शपनं, सत्यं निश्चितमेव, कर्कशोदर्क: कर्कश: धर्महानिकरत्वेन निदारुण:, उदर्क: उत्तरं फलं यस्य तादृश:, शोचनीयपरिणाम: इत्यर्थ:, ("उदर्क: फलमुत्तरम्"

असम्भोगकथारम्भैर्वञ्चयेथे कथं नु माम् ? ।
हन्त ! सेयमनर्हन्तौ यत्तु विप्रलभे युवाम् ॥ ११८ ॥
कर्णं कर्णं ततः सख्यौ श्रुतमाचख्यतुर्मिथः ।
मुहुर्विस्मयमाने च स्मयमाने च ते बहु ॥ ११९ ॥

इत्यमरः) भवतीति शेषः । "सत्येनापि शपेत् यस्तु देवाग्नि-गुरुसन्निधौ । तस्य वैवस्वतो राजा धर्मस्यार्द्धं निकृन्तति ॥" इति मनुस्मरणादिति भावः ॥ ११७ ॥

मिथ्याशपथेन युवयोः वञ्चनाया न कोऽपि दोषः इत्याह, असम्भोगेति ।—युवां भवन्तौ, असम्भोगकथानां सम्भोगचिह्ने विद्यमानेऽपि त्वया उच्यते भैमी मां न स्पृशत्यपि, अनयाऽपि नलेन नाहं स्पृष्टा इत्युच्यते एवम्भूतानां सम्भोगाभावोक्तीनाम्, आरम्भैः उपन्यासैः, प्रवर्त्तनैरित्यर्थः, मां कलां, कथं नु किमर्थं, वञ्चयेथे ? प्रतारयथः ? तु पुनः, युवां भवन्तौ, यद्विप्रलभे वञ्चयामि, अहमिति शेषः, सा इयं वञ्चना, अनर्हन्तौ हन्त !! अयुक्ता किम् ? मद्वञ्चनं युवयोः युक्तमत्र, मम तु भवद्वञ्चनम-युक्तम् अहो आश्चर्यं धूर्त्तयोरिति भावः । [अनर्हन्तौ "अर्हः प्रशंसायाम्" इति शतरि उगित्त्वात् ङीपि, ब्राह्मणादि-त्वात् ष्यञ् प्रत्यये "अर्हतो नुम् च" इति नुमागमः, "ष्यञः षित्करणादाकारो बहुलम्" इति वामनः । "यस्य हलः" इति यकारलोपे चार्हन्तौ, ततः नञ्समासः] यत्तु इत्यत्र "यत्र" इति पाठे—अनर्हन्तौ दासीत्वात् अयोग्याऽपि, सा इयं कलानाम्नी अहं, युवां प्रतारकौ भवन्तौ, यत् न विप्रलभे, तत् किं मन्यावहे ? इति शेषः ; "शठे शाठ्यं समाचरेत्" इति न्यायात् वञ्चकेन सह प्रतारणापूर्णव्यवहार एव युज्यते इति भावः ॥ ११८ ॥

अथाख्यायि कलासख्या कुप्य मे दमयन्ति ! मा।
कर्णाद्द्वितीयतोऽप्यस्याः सङ्गाप्यैव यदब्रुवम् ॥ १२० ॥
प्रियः प्रियामथाचष्ट दृष्टं कपटपाटवम् ? ।
वयस्ययोरिदं तस्मान्मा सखीष्वेव विश्वसीः ॥ १२१ ॥

कर्णे कर्णे इति।—ततः अनन्तरं, ते सख्यौ कला तत्सपत्नी च, मुहुः पुनः पुनः, विस्मयमाने आश्चर्यभावं प्रकाशयन्त्यौ, तथा स्मयमाने मन्दं हसन्त्यौ च सत्यौ, श्रुतम् आकर्णितं पूर्वोक्त-रहस्यजातं, मिथः अन्योऽन्यं, कर्णे कर्णे कर्णसमीपे मुखं संस्थाप्य निःशब्दं यथा तथेत्यर्थः, बहु दीर्घकालं व्याप्येत्यर्थः, आचख्यतुः कथयामासतुः ॥ ११९ ॥

अथेति।—अथ अन्योऽन्यकथनानन्तरं, कलासख्या कलायाः वयस्यया, आख्यायि उक्तम्; किमिति ? हे दमयन्ति ! मे मह्यं, मा कुप्य न क्रुद्धा भव, त्वमिति शेषः, ["क्रुधद्रुह—" इत्यादिना सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी] यत् यस्मात्, द्वितीयतः द्वितीयात्, कर्णात् श्रवणात् अपि, सङ्गोप्य गोपायित्वा, अस्याः एव कलायाः एव, अब्रुव रहस्यम् अकथयम् ॥ १२० ॥

प्रिय इति।—अथ कलासखीवाक्यानन्तरं, प्रियः कान्तो नलः, प्रियां कान्तां भैमीम्, आचष्ट अवोचत्, किमिति ? हे प्रिये ! वयस्ययोः सख्योः, इदं त्वत्समक्षमेव आचरितं, कपट-पाटवं वञ्चनाचातुर्यं, दृष्टम् ? अवलोकितम् ? इति काकुः; तस्मात् एतद्व्यवहारदर्शनात्, सखीषु वयस्यासु, मैव नैव, विश्वसीः विश्वासं कुरु, मय्येव विश्वासः कर्त्तव्य इति भावः। [श्वसेर्माङि लुङि "न माङ्योगे" इति अडागमनिषेधः। "अतो हलादेर्लघोः" इति वृद्धौ प्राप्तायां "ह्म्यन्तक्षणश्वस—" इत्यादिना निषेधः] ॥ १२१ ॥

आलापि कलयाऽपीयं पतिर्नालपति क्वचित् ।
वयस्येऽसौ रहस्यं तत् सभ्ये विस्रम्भमीदृशि ॥ १२२ ॥
इति व्युत्तिष्ठमानायां तस्यामूचे नलः प्रियाम् ।
अथ भैमि ! वहिः कुर्वे दुर्विनीते गृहादमूम् ? ॥ १२३ ॥
शिरःकम्पानुमत्याऽथ सुदत्या प्रेषितः प्रियः ।
चुलुकं तुच्छमुत्सर्प्य तस्याः सलिलमक्षिपत् ॥ १२४ ॥

आलापीति ।—कलयाऽपि इयं भैमी, आलापि अवादि, किमालापि ? इत्याह, हे दमयन्ति ! असौ अय, पतिः तव भर्त्ता नलः, क्वचित् कुत्रापि, न आलपति न कथयति, गोप्यवार्त्तामिति शेषः, अत एव ईदृशि एवम्भूते, सभ्ये सज्जने, वयस्ये सख्यौ, तत् पूर्वोक्तं, रहस्यं गोप्यवृत्तान्तः, विस्रम्भ्यं विश्वसनीयं, विश्वस्य वक्तव्यमेवेत्यर्थः । अत्र विपरीतलक्षणया— असौ ते पतिः सर्वत्रैव तव रहस्यमालपति, अत एव ईदृशि असभ्ये वयस्ये न विस्रम्भ्यमेव इति ["कृत्यलुटो बहुलम्" इति भावे कृत्य-प्रत्ययः, तस्याकित्त्वान्नकारलोपः] ॥ १२२ ॥

इतीति ।—तस्यां कलायाम्, इति इत्थं, व्युत्तिष्ठमानायां विरोधम् आचरन्त्यां, तुल्यभाविनेव विपक्षवत् व्यवहर्त्तुं प्रवर्त्तमानायामित्यर्थः, ["उदोऽनूर्द्ध्वकर्मणि" इत्यात्मनेपदम्] नलः नैषधः, प्रियां भैमीम्, ऊचे कथयामास ; किमिति ? भैमि ! हे दमयन्ति ! दुर्विनीते उद्धते, अमूं एतां सखीं, गृहात् प्रकोष्ठमध्यादित्यर्थः, वहिः कुर्वे ? निर्वासयामि ? इति काकुः, अथ ब्रूहि, आदिश इत्यर्थः ॥ १२३ ॥

शिर इति ।—अथ नलवाक्यानन्तरं, सुदत्या शोभनदन्तया, भैम्या इति शेषः, शिरःकम्पेनैव मस्तकस्य ईषच्चालनरूपेणैव, अनुमत्या अनुमोदनेन, सख्याः वाहिष्कारणविषये सम्मति-

तस्मिन्नदत्तचित्ताभ्यामुच्चैः सिचयसेचनम्।
ताभ्यामलम्भि दूरेऽपि नलेच्छापूरिभिर्जलैः॥ १२५॥
वरेण वरुणस्यायं सुलभैरम्भसां भरैः।
एतया स्तिमितीचक्रे हृदयं विस्मयैरपि॥ १२६॥

स्नापनेनेत्यर्थः, प्रीणितः तोषितः, प्रियः नलः, तुच्छं रिक्तमेव, जलशून्यमेवेत्यर्थः, चुलुकं प्रसृतं, निकुब्जपाणिद्वयमित्यर्थः, अञ्जालिमात यावत्, उत्क्षिप्य उत्तोल्य, तस्याः कलायाः उपरीत्यर्थः, सलिलं जलम्, अक्षिपत् अकिरत्॥ १२४॥

तस्मिन्निति।—तस्मिन् पूर्वोक्तरूपे रिक्तहस्तादपि जलनिःसरणरूपे, विवे आश्चर्ये, दत्तचित्ताभ्यां निवेशितमनोभ्याम्, अत एव अपसर्तुं विस्मृताभ्यामिति भावः, ताभ्यां सखीभ्यां, दूरेऽपि विप्रकृष्टदेशे स्थिताभ्यामपि, नलस्य इच्छां पूरयन्तीति तादृशैः नलेच्छापूरिभिः वरुणवरात् नैषधस्य अभिलषितं साधयद्भिः, जलैः सलिलैः, उच्चैः अतिमात्रं, सिचयसेचनं वस्त्रार्द्रीभवनं, ("पटोऽस्त्री सिचयो वस्त्रम्" इति यादवः) अलम्भि प्रापि ["विभाषा चिण्णमुलोः" इति नुमागमः]॥ १२५॥

ननु नलस्य रिक्तहस्तात् कुतो जलसम्भवः इत्यत्राह, वरेणेति।—अयं नलः, वरुणस्य जलेशस्य, वरेण वरदानेन, अभीष्टपूरकवाक्यप्रयोगेणेत्यर्थः, सुलभैः अनायासप्राप्यैः, अम्भसां जलानां, भरैः ओघैः, तथा विस्मयैरपि रिक्तहस्तात् जलानि निःसृतानीति आश्चर्यरसैश्च, एतया सख्याः, हृदयं वक्षःस्थलम् अन्तरञ्च, ("हृदयं वक्षसि स्वान्ते" इति विश्वः) स्तिमितीचक्रे आर्द्रीचकार निश्चलीचक्रे च [अभूततद्भावे च्विः] अत्र स्तिमितहृदयमिति विशेषणविशेष्ययोः द्वयोरपि प्रकृतत्वात् श्लेषः॥ १२६॥

तेनापि नापसर्पन्त्यौ दमयन्तीमयं ततः।
हर्षेणादर्शयत् पश्य नाम्नेमे तन्वि! मे पुरः॥ १२७॥
क्लिन्नीकृत्याम्भसा वस्त्रं जैनप्रव्रजितीकृते।
सख्यौ सत्क्षौमभावेऽपि निर्विघ्नस्तनदर्शने॥ १२८॥
अस्मिन्नः शम्बरत्वेन मायैवाविरभूदियम्।
यत् पटावृतमप्यङ्गमनयोः कथयत्यदः॥ १२९॥

तेनेति।—ततः जलसेचनानन्तरम्, अयं नलः, ननु भोः! तन्वि! कृशाङ्गि! प्रिये! अम्भसा जलेन, वस्त्रं वसनं, क्लिन्नीकृत्य आर्द्रीकृत्य, [अभूततद्भावे च्विः] सत्क्षौमभावेऽपि क्षौमवस्त्राच्छादने सत्यपि, निर्विघ्नम् अप्रतिबाधनं, स्तनदर्शनं कुचावलोकनं ययोः ते तादृश्यौ, शुभ्रसूक्ष्मार्द्रवस्त्रेण आच्छादितेऽपि अङ्गे सर्वाङ्गस्य दर्शनविषयीभूतत्वादिति भावः, अत एव जैनप्रव्रजितीकृते बौद्धपरिव्राजिकाप्राये कृते, तासामपि दिगम्बरप्रायत्वादिति भावः, तेन तथाविधकरणेनापि, न अपसर्पन्त्यौ न अपगच्छन्त्यौ, इमे एते, सख्यौ वयस्ये, मे मम, पुरः अग्रतः, स्थिते इति शेषः, पश्य अवलोकय, इति हर्षेण स्तनादिदर्शनजनितानन्देन, दमयन्तीं भैमीं, दमयन्त्यै इत्यर्थः, अदर्शयत् अङ्गुलिनिर्देशेन दर्शयामास। [अत्र "अभिवादिदृशोरात्मने पदे उपसङ्ख्यानम्" इति पाक्षिककर्मत्वस्य परस्मै पदे अप्राप्ते "दृशेश्च" इत्यनेन दमयन्तीमित्याणिकर्तुः नित्यकर्मत्वम्] ईदृगघटनया नाश्नतयोः तयोः गृहात् बहिर्गमनसम्भावनया दमयन्त्युपभोगलिप्सा व्यज्यते॥ १२७।१२८॥

अस्मिन्निति।—अदः नलनिमित्तम् इदं जलं कर्त्तृ, पटावृतमपि वस्त्राच्छादितमपि, अनयोः सख्योः, अङ्गं स्तनादिनिगूढावयवं, यत् कथयति वदति, सुस्पष्टम् आविष्करोतीत्यर्थः,

वाससो वाऽम्बरत्वेन दृश्यतेयमुपागमत्।
चारुहारमणिश्रेणि-तारवीक्षणलक्षणा ॥ १३० ॥
ते निरीक्ष्य निजावस्थां ह्रीणे निर्ययतुस्ततः।
तयोर्वीक्षारसात् सख्यः सर्वा निश्चक्रमुः क्रमात् ॥ १३१ ॥
ता बहिर्भूय वैदर्भीमूचुर्नीतावधीरिताम्।।

इयं पटावृतस्यापि अङ्गस्य आविष्करणरूपा एषा अवस्था, अम्भुनः जलस्य, अम्बरत्वेन अम्बरापरनामत्वेन शम्बरासुरत्वेन च, ("दैत्ये ना शम्बरोऽम्बुनि" इति वैजयन्ती) माया एव शाम्बरी एव, छलना एवेत्यर्थः ("स्यान्माया शाम्बरी" इत्यमरः) आविरभूत् प्रकटिता आसीत्, अन्यथा कथं अनवृतयोरपि स्तनादिः दृश्यते इति भावः ॥ १२९ ॥

वासस इति।—वा अथवा, चार्व्यः मनोज्ञाः, हारमणिश्रेण्यः एव मौक्तिकसरस्थरत्नराजय एव, ताराः नक्षत्राणि, तासां वीक्षणं दर्शनमेव, लक्षणं लक्ष्म यस्याः सा तादृशी, इयम् एषा, दृश्यता स्तनादिदर्शनयोग्यता, आकाशरूपेण दर्शनविषयता च, वाससः वस्त्रस्य, अम्बरत्वेन वस्त्रत्वेन आकाशत्वेन च, ("अम्बरं व्योम्नि वाससि" इत्यमरः) उपागमत् प्राप्नोत्, जाता इत्यर्थः ॥ १३० ॥

ते इति।—ते सख्यौ, निजावस्थां जलसेकात् गोप्याङ्गप्रकाशरूपाम् आत्मनो दशां, निरीक्ष्य अवलोक्य, ह्रीणे लज्जिते सत्यौ, ततः तस्मात् गृहात्, निर्ययतुः निर्जग्मतुः, ततः तयोः नल-तत्सख्योः, वीक्षारसात् दर्शनेच्छातः, सर्वाः अपराः समस्ताः, सख्यः वयस्याः, क्रमात् एकैकं कृत्वा, निश्चक्रमुः निष्क्रान्ताः ॥ १३१ ॥

ता इति।—ताः सख्यः, बहिर्भूय बहिर्निर्गत्य, वैदर्भीं

उपेक्ष्ये ते पुनः सख्यौ मर्मज्ञे नाधुनाऽप्यमू ॥ १३२ ॥
उच्चैरूचेऽथ ता राजा सखीयमिदमाह वः।
श्रुतं मर्म ममैताभ्यां दृष्टं मर्म मयैतयोः ॥ १३३ ॥
मद्विरोधितयोर्वाचि न श्रद्धातव्यमेतयोः।
अभ्यषिञ्चदिमे माया-मिथ्यासिंहासने विधिः ॥ १३४ ॥

दमयन्तीम्, ऊचुः कथयामासुः, किमिति? नीतावधीतिनि! हे अधीतनीतिशास्त्रे भैमि! [इष्टादित्वादिनि-प्रत्ययः "क्तस्येन्-विषयस्य—" इति कर्मणि सप्तमी] अमू एते, मर्मज्ञे भवत्याः रहस्याभिज्ञे, सख्यौ कला-तत्त्वपक्षे, अधुना पूर्वं यथा भवतु, इदानीमपि, ते तव, त्वयेत्यर्थः, ["कृत्यानां कर्त्तरि वा" इति कर्त्तरि षष्ठी] न पुनः नैव, उपेक्ष्ये अवहेलनीये, "मर्मज्ञं न प्रकोपयेत्" इति न्यायात् सत्वरमेव गत्वा ते प्रसादनीये, अन्यथा सर्वमेव रहस्यं ते प्रकाशयिष्यत इति भावः ॥१३२॥

उच्चैरिति।—अथ सखीनामुक्तवचनश्रवणानन्तरं, राजा नलः, ताः सखीः, उच्चैः तारस्वरेण, तासां तदा दूरप्रयाणादिति भावः, ऊचे बभाषे; "उच्चैरुवाचिरे राज्ञा" इति पाठान्तरम्। किमिति? वः युष्माकम्, इयम् एषा, सखी वयस्या दमयन्ती, इदं वक्ष्यमाणम्, आह वक्ति; किमिति? एताभ्यां कला-तत्त्वसखीभ्यां, मम मे, मर्म रहस्यवृत्तान्तः, श्रुतम् आकर्णितं, न तु दृष्टम्; मया भैम्या तु, एतयोः कला-तत्त्वपक्षयोः, मर्म रहस्यं, गोपनीयाङ्गमित्यर्थः, दृष्टं प्रत्यक्षी-कृतम्, आर्द्रीभूतवस्त्राभ्यन्तरादिति भावः; श्रवणाद्दर्शनस्य आधिक्यविश्वास्यतया अहमपि सर्वमेव प्रकाशयितुं शक्नोमीति मर्मश्रवणात्तद्दर्शनं दुःसहमिति तात्पर्यम् ॥ १३३ ॥

मद्विति।—किञ्च, हे सख्यः! मया दमयन्त्या सह, विरोधि-

धौतेऽपि कीर्त्तिधाराभिश्चरिते चारुणि द्विषः ।
मृषामषीलवैर्लक्ष्म लेखितुं के न शिल्पिनः ? ॥ १३५ ॥
ते सख्यावाचचक्षाते न किञ्चित ब्रूवहे बहु ।
वक्ष्यावस्तत्परं यस्मै सर्वां निर्वासिता वयम् ॥ १३६ ॥

तयोः सञ्जातवैरयोः, बहिष्करणानुमोदनात् शत्रुभावापन्नयो-रित्यर्थः, एतयोः सख्योः, वाचि वचने, न श्रद्धातव्यं न विश्वसितव्यं, युष्माभिरिति शेषः, तथा हि, विधिः ब्रह्मा, इमे सख्यौ, माया कपटता, मिथ्या अनृतं, तयोः सिंहासने भद्रासने, अभ्यषिञ्चत जलवर्षणेन अभिषिक्तवान्, मिथ्याकपटतयोः आकरत्वेन कल्पितवानित्यर्थः, तस्मात् मयि मिथ्यावरणस्य सर्वथा सम्भावनासत्त्वात् एतयोः मिथ्याप्रलापो न श्रद्धेयः इति निष्कर्षः ॥ १३४ ॥

धौतेऽपीति ।—कीर्त्तिधाराभिः यशःप्रवाहैः, धौते विशुद्धे, अत एव चारुणि मनोहरेऽपि, द्विषः शत्रोः, चरिते स्वभावे, मृषामषीलवैः मृषा मिथ्यादोषारोप एव, मषी "कालि" इति प्रसिद्धलेखनसाधनद्रव्यविशेषः, तल्लवैः तद्बिन्दुभिः, अल्पत्वात् किञ्चिन्मात्रैरिति भावः, लक्ष्म कलङ्क, लेखितुं चित्रितुम, उत्पाद-यितुमिति यावत्, के, जना इति शेषः, न शिल्पिनः ? शिल्पकुशलाः न ? अपि तु सर्वेऽपि कुशलाः एवेत्यर्थः, भवन्तीति शेषः, मम शुभ्रे चरितेऽपि इमे मिथ्याकलङ्कम् अवश्यमेव आविष्कुर्य्यातामिति भावः ॥ १३५ ॥

ते इति ।—ते सख्यौ कला तद्वयस्या च, आचचक्षाते ऊचतुः ; किमिति ? बहु भूरि, किञ्चित् किमपि, न ब्रूवहे न कथयाव, आवामिति शेषः, परं केवलं, तत् तत्प्रयोजन-मात्रमेव, वक्ष्यावः कथयिष्यावः, यस्मै यत्प्रयोजनाय, वयं सर्वाः

स्थापत्यैर्न स्म विद्तस्ते वर्षीयस्त्वचलत्करैः।
क्षतामपि तथावाचि करकम्पेन वारणाम्॥ १३७॥
अपयातमितो धृष्टे! धिग् वामश्लीलशीलताम्।
इत्युक्ते चोक्तवन्त्यश्च व्यतिद्राते स्म तं भिया॥ १३८॥

समस्ताः सख्यः, निर्वासिताः निष्कासिताः, गृहादिति शेषः, सुरतार्थम् एव युवाभ्यां वयं सर्वा एव निष्कासिता इत्येवं सर्वत्र वदिष्यावः नान्यत् किञ्चनेति तात्पर्य्यम॥ १३६॥

स्थापत्यैरिति।—ते कला तत्सख्यौ, वर्षीयस्त्वेन वृद्धत्वेन हेतुना, ["प्रियस्थिर—"इत्यादिना वृद्धशब्दस्य ईयसुनि वर्षादेशः] चलत्करैः स्वभावत एव कम्प्रहस्तैः, स्थानां दाराणां पतयः पालकाः स्थपतयः, त एव स्थापत्याः कञ्चुकिनः तैः ("सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः" इत्यमरः) करकम्पेन हस्तचालनेन, क्षतामपि विहितामपि, तथावाचि तादृशवाक्यप्रयोगे, वारणा निवारणं, न विदित स्म न बुध्येते स्म, वारणाय कृते करकम्पे जराजन्यकम्पभ्रमादिति भावः॥ १३७॥

अपयातमिति।—धृष्टे! हे प्रगल्भ! इतः अस्मात् देशात्, अपयातं बहिर्गच्छतं, युवामिति शेषः, वां युवयोः, अश्लीलशीलतां ग्राम्यभाषणस्वभावं, धिक् निन्दामः, इति एवम्, उक्ते कथिते, भर्त्सिते इति यावत्, कञ्चुकिभिरिति शेषः, ते कलातत्सख्यौ उभे, भिया भयेन, कञ्चुकिनां प्रहारादिति भावः, तथा इति इत्थम्, उक्तवन्त्यः कथितवत्यः, भर्त्सितवन्त्यः इति यावत्, तं कञ्चुकिनं, भिया च जरत्ययोः क्रोधभयेन, व्यतिद्राते स्म परस्परव्यतिहारेण पलायेते स्म पलायन्ते स्म च, गृहस्य निभृततानिधानार्थमिति भावः। [द्रा कुत्सायां गताविति धातोर्लटि "कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे" इत्यात्मनेपदम्, अदादित्वात्

आह स्म तद्गिरा ह्रीणां प्रियां नतमुखीं नलः ।
ईदृग्भण्डसखीकाऽपि निस्त्रपा न मनागपि ॥ १३९ ॥
अहो ! नापत्रपाकं ते जातरूपमिदं मुखम् ।
नातितापाङ्गनेऽपि स्यादितो दुर्वर्णनिर्गमः ॥ १४० ॥

शपो लुक् । अत्र प्रथमपुरुषस्य द्विवचन-बहुवचनयोः समानं रूपम्, एवं ते इत्यत्रापि स्त्रियां द्वित्वे पुंसि बहुत्वे च समानरूपम् । ॥ १३८ ॥

आहेति ।—अथ नलः नैषधः, तयोः कला-तत्सख्योः, गिरा "वक्ष्याव तत्परम" इत्यादिकया वाचा, ह्रीणां लज्जिताम्, अत एव नतमुखीम अवनतवदनां, प्रियां दमयन्तीम्, आह स्म उवाच; किमित्याकाङ्क्षायां साईश्लोकेनाह, ईदृशी एवम्भूते, भण्डे निर्लज्जे सख्यौ वयस्ये यस्याः सा तादृशी अपि ईदृग्भण्ड-सखीकाऽपि ["नद्यृतश्च" इति कप् समासान्तः] त्वमिति शेषः, मनाक् अपि ईषदपि, निस्त्रपा निर्लज्जा, न, भवसीति शेषः, यस्याः खलु सख्यः एवं निर्लज्जाः, तस्यास्तवापि नैर्लज्ज्यमेव युज्यते, भवती तु न तादृशीति महांस्ते चारित्रोत्कर्षः इति भावः ॥ १३९ ॥

अहो इति ।—जातरूपं जातं सम्भूतं, रूपं सौन्दर्य्यं यस्य तादृशं, सम्पन्नसौन्दर्य्यं, स्वर्णसदृशमित्यर्थः, सुवर्णं च ("सुवर्ण-चामीकरं जातरूपम्" इत्यमरः) इदं दृश्यमानं, ते तव, मुखं वदनम, अपगता दूरीभूता, त्रपा लज्जा यस्मात् तत् अपत्रपं, [शैषिकः कप्-प्रत्ययः] तत् न भवतीति नापत्रपाकं सलज्जमिति यावत्, [नञर्थेन न-शब्देन समासः] दृश्यत इति शेषः, "लज्जा रूपं कुलस्त्रीणाम्" इति नीतिशास्त्रात् सलज्जं ते वदनम् अतीव रमणीयदर्शनं जातमिति निष्कर्षः; अन्यत्र—पक्षे

तामथैष हृदि न्यस्य टटौ तल्पतले तनुम्।
निमील्य च तदीयाङ्ग-सौकुमार्य्यमसिस्वदत्॥१४१॥
न्यस्य तस्याः कुचद्वन्द्वे मध्येनीवि निवेश्य च।
स पाणिः सफलं चक्रे तत्करग्रहणश्रमम्॥ १४२॥

...त्रीकृतस्य, कण्टकवेधयोग्यतनकारितस्येत्यर्थः, यद्वा—पक्वे पात्रविशेषे इत्यर्थः, द्रवीकरणार्थं मृद्भाजनविशेषे इति यावत्, पाकः दग्धीकरणं द्रवीकरणं वा, विशुद्धितासम्पादनाय इति भावः, पक्वपाक तद्रहितम् अपक्वपाकं न भवतीति नापक्वपाकं पक्वपाकविशुद्धमिवेत्यर्थः, अतितापार्जनेऽपि सखीकृतपरिहास-जनितलज्जानिबन्धनपीडाप्राप्तावपि, अत्यन्तदाहकरणेऽपि च, इतः अस्मात्, शोभनवर्णयुक्तात् मुखात्, सुवर्णाच्च, दुर्वर्णनिर्गमः कर्कशवचननिर्गमः, श्यामिकानिर्गमश्च, न स्यादिति विरोधः, अत एव अहो!! आश्चर्य्यं, सखीकृतप्रबलदुःखोत्पातेऽपि मुखात् दुरक्षरनिर्गमनं न स्यादिति चित्रमिति विरोधपरिहारात् विरोधाभासोऽलङ्कारः॥ १४०॥

तामिति।—अथ उक्तरूपभाषणानन्तरम्, एषः नलः, तां प्रियां, हृदि वक्षसि, न्यस्य निधाय, तल्पतले शय्योपरि, तनुं स्वदेहं, ददौ स्थापितवान्, शयितवान् इत्यर्थः, तथा निमील्य चक्षुषी मुद्रयित्वा, इत्यानन्दानुभवोक्तिः, प्रगाढ़-सुखानुभवकाले चक्षुर्निमीलनस्य लोकदृष्टत्वादिति बोध्यम्; तदीयाङ्गस्य प्रियाशरीरस्य, सौकुमार्य्यं मार्दवम्, असिस्वदत् अनुबभूव इत्यर्थः। [स्वदेर्णौ चङ्युपधाह्रस्वः]॥ १४१॥

न्यस्येति।—स नलः, तस्याः भैम्याः, कुचद्वन्द्वे स्तनयुगे, न्यस्य निधाय, पाणिमिति शेषः, मध्येनीवि नीवीमध्ये, कटी-वस्त्रबन्धनमध्ये इत्यर्थः, ["पारे मध्ये षष्ठ्या वा" इत्यव्ययी-

स्थापितामुपरि स्वस्य तां मुदा मुमुदे वहन्।
तदुद्वहनकर्त्तृत्वमाचष्ट स्पष्टमात्मनः ॥ १४३ ॥
स्विद्यत्कराङ्गुलीलुप्त-कस्तूरीलेपमुद्रया।
फूत्कार्य्यपीडितौ चक्रे स सखीषु प्रियास्तनौ ॥ १४४ ॥

भावः] निवेश्य प्रवेश्य च, स्वपाणिमिति शेषः, पाणेः स्वकरस्य, तत्करग्रहणश्रमं दमयन्तीपाणिग्रहणायासं, सफलं सार्थकं, चक्रे विदधे, तादृग्विधः प्रियास्पर्शस्तस्य महदानन्दफल-मित्यर्थः ॥ १४२ ॥

स्थापितामिति।—मुदा हर्षेण, स्वस्य आत्मनः, उरसि वक्षसि, स्थापितां निहितां, तां प्रियां, वहन् धारयन्, मुमुदे आननन्द, नलः इति शेषः, तथा आत्मनः स्वस्य, तस्याः भैम्याः, उद्वहने विवाहे, कर्त्तृत्वम् अधिकारित्वं, स्पष्टं सुव्यक्तम्, आचष्ट कथयामास, अनुद्वहतः एवमुरसि वहनायोगादिति भावः ॥ १४३ ॥

स्विद्यदिति।—सः नलः, प्रियायाः भैम्याः, स्तनौ कुचौ, स्विद्यन्तीभिः सत्त्वोदयात् घर्मोदकार्द्रीभवन्तीभिः, कराङ्गुलीभिः निजकरशाखाभिः, लुप्तः प्रमृष्टः, यः कस्तूरीलेपः मृगमदप्रदेहः, मृगमदकृतपत्रावलीत्यर्थः, सः एव मुद्रा चिह्नं स्तनपीडनविषये इति भावः, तया, सखीषु वयस्यासु विषये, फूत्कार्य्यं फूत्कारेण उच्चैस्तरमुखानिलेन प्रशमनीयं, पीडितं पीड़नं, पीड़नजनित-वेदना इत्यर्थः, ययोः तौ तादृशौ फूत्कार्य्यपीडितौ, चक्रे विदधे, नलः भैमीकुचौ तथा पीड़यामास, यथा नलस्य सात्त्विकभावोत्थ-घर्मोदकक्लिन्नाङ्गुलीभिः कुचयोः पत्रलेखाः प्रोञ्छिता जायन्ते, सख्यश्च तद्दृष्ट्वा प्रगाढ़पीडनेन कुचयोर्वेदनां तीव्रामनुमाय फूत्कारेण तां प्रशमयितुम् अयतिषत इति निष्कर्षः ॥ १४४ ॥

तत्कुचे नखमारोप्य चमत्कुर्वंस्तयेक्षितः।
सोऽवादीत्तां हृदिस्थं ते किं मामभिनदेष न?॥ १४५॥
अहो! अनौचितीयं ते हृदि शुद्धेऽप्यशुद्धवत्।
अङ्कः खलैरिवाकल्पि नखैस्तीक्ष्णमुखैर्मम॥ १४६॥

तदिति।—स नलः, तत्कुचे दमयन्तीस्तने, नखं कररुहम्, आरोप्य निखाय, चमत्कुर्वन् स्वयमेव आश्चर्येण सञ्जातरोमाञ्चो भवन्, तथा तया दमयन्त्या, ईक्षितः सस्मितमवलोकितश्च सन्, एष नखः, ते तव, हृदिस्थं हृदयान्तर्गतं, ["सुपि स्थः" इति क-प्रत्ययः "हृद्द्युभ्याञ्च" इत्युपसङ्ख्यानात् सप्तम्याः अलुक्] मां नलं, न अभिनत् न व्यदारयत्, किम्? अपि तु अभिनदेव, नो चेत् ममाङ्गेष्वपि कथं चमत्कारनिबन्धना रोमाञ्चाः समुत्पन्ना इति भावः, इति तां दमयन्तीम्, अवादीत् अकथयत्। अत्र भैमीकुचनिष्ठस्य नखक्षतस्य नलहृदये चमत्कारजननात् असङ्गत्यलङ्कारः, "कार्य्यकारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्गतिः" इति लक्षणात्॥ १४५॥

अहो इति।—हे प्रिये! तीक्ष्णमुखैः निष्ठुरवाग्भिः, खलैरिव असज्जनैरिव, तीक्ष्णमुखैः निशिताग्रैः, मम मे, नखैः कररुहैः, शुद्धे अदुष्टेऽपि, ते तव, हृदि हृदये, कुचे इति यावत्, अशुद्धवत् अशुद्धे इव, सदोषे इवेत्यर्थः, ["तत्र तस्येव" इति वति-प्रत्ययः] अङ्कः कलङ्कः, चिह्नञ्च, अकल्पि कल्पितः, कृत इत्यर्थः, अहो! इति खेदे, इयं निर्दोषेऽपि दोषकल्पना, अनौचिती अयुक्तम्, अभूदिति शेषः। [अहो इति "ओत्" इति प्रगृह्यसंज्ञायां "प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्" इति प्रकृतिसन्धिः]॥ १४६॥

यच्चुम्बति नितम्बोरू यदालिङ्गति च स्तनौ।
भुङ्क्ते गुणमयं तत्ते वासः शुभदशोचितम् ॥ १४७ ॥
लीनचीनांशुकं स्वेदि दरालीक्यं विलोकयन्।
तन्नितम्बं स निःश्वस्य निनिन्द दिनदीर्घताम् ॥ १४८ ॥

यदिति।—हे प्रिये! गुणमयं सूक्ष्मतन्तुरचितं सौशील्यादिविशिष्टञ्च, ते तव, वासः वसनं, कश्चित् सुभगपुरुषश्च, [कर्तृ] नितम्बौ ऊरू च नितम्बोरू नितम्बद्वयं सक्थिद्वयञ्च, [प्राण्यङ्गत्वात् द्वन्द्वैकवद्भावः] यत् चुम्बति स्पृशति, ओष्ठाधरस्पृष्टं करोति च, यच्च स्तनौ कुचौ, आलिङ्गति आश्लिष्यति, तत् शुभदशानां शुभाना शोभनानां, दशाना प्रान्तवर्त्तितन्तूनां, ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धशुक्रादिशुभग्रहावस्थानाच्च, उचितम् अर्हं, भुङ्क्ते एकत्र—स्पर्शरूपं भोगं करोति, सुदृश्यदशासमन्वितवसनस्यैव तव प्रियत्वेन तद्धारणादिति भावः; अन्यत्र—भोगात्मकं सुखमनुभवति, शुभग्रहाणां दृष्टिं विना तव नितम्बादिस्पर्शरूपभोगासम्भवादिति भावः। ("दशाऽवस्थादीपवर्त्त्योः वस्त्रान्ते भूम्नि योषिति" इति मेदिनी) "शुभग्रहदशायां हि भुङ्क्ते जनः शुभं फलम्" इति ॥ १४७ ॥

लीनेति।—सः नलः, स्वेदि सात्त्विकोदयात् घर्माक्तम्, अत एव लीनं नितम्बेन सह एकीभूतभावेन संलग्नं, चीनांशुकं सूक्ष्मवस्त्रविशेषो यत्र तादृशम्, अत एव दरालोक्यम् ईषल्लक्ष्यं, तस्याः भैम्याः, नितम्बं श्रोणीदेशं, विलोकयन् पश्यन्, निःश्वस्य दीर्घं श्वासवायुं त्यजन्, इति विषादानुभवोक्तिः, दिनस्य दिवसस्य, दीर्घताम् अधिककालं व्याप्य स्थायितां, निनिन्द गर्हयामास, दिवा सुरतनिषेधात् तत्करणाक्षमत्वात् विषादं प्राप दिवावसानमभिललाष च इति भावः ॥ १४८ ॥

देशमेव ददंशासौ प्रियादन्तच्छदान्तिकम् ।
चकाराधरपानस्य तत्रैवालीकचापलम् ॥ १४९ ॥
न क्षमे चपलापाङ्गि ! सोढुं स्मरशरव्यथाम् ।
तत् प्रसीद प्रसीदेति स तां प्रीतामकोपयत् ॥ १५० ॥
नेत्रे निषधनाथस्य प्रियाया वदनाम्बुजम् ।
ततस्तनतटौ ताभ्यां जघनं घनमीयतुः ॥ १५१ ॥

देशमिति ।—असौ नलः, प्रियादन्तच्छदस्य भैम्याः अधरस्य, अन्तिकं समीपवर्त्तिनं, देशं स्थानमेव, चिबुकमेवेत्यर्थः, ददंश दष्टवान्, तथा तत्रैव दष्टदेशे एव, अधरपानस्य निम्नौष्ठचुम्बनस्य, अलीकचापलं मिथ्याचपलता, निरर्थकप्रयासमित्यर्थः, चुम्बनशब्दतुल्यं शब्दमिति भावः, चकार विदधे, चुम्बनस्य रत्युद्दीपकत्वात् रमणाङ्गत्वाच्च दिवा च रमणनिषेधात् तथा "रतिकाले मुखं स्त्रीणां शुद्धमाखेटके शुनाम्" इति स्मृत्या तस्य कालान्तरे अशुद्धत्वाच्च न तु अधरं चुचुम्ब इति भावः ॥ १४९ ॥

अथास्य कालक्षेपत्वलक्षणमौत्सुक्यमेव श्लोकद्वयेनाह, नेत्यादि ।—चपलापाङ्गि ! हे चञ्चलाक्षि ! स्मरशरैः कामबाणैः, या व्यथा वेदना तां तत्कृतां पीडां, सोढुं क्षन्तुं, न क्षमे न शक्नोमि, तत् तस्मात्, प्रसीद प्रसीद प्रसन्ना भव प्रसन्ना भव, सुरताय सदया भव इति भावः, इत्येवमुक्त्वा, सः नलः, प्रीतां परिहासादिभिः प्रियवाक्यशतैन च मुदिताम् अपि, तां प्रियाम्, अकोपयत् अक्रोधयत्, दिवा मैथुनस्य निषिद्धत्वात् तत्प्रार्थनया कोपः इति बोध्यं, तादृशभावश्च कालक्षेपायैव इत्यपि मन्तव्यम् ॥ १५० ॥

नेत्रे इति ।—निषधनाथस्य नलस्य, नेत्रे दृशौ, प्रियायाः कान्तायाः, वदनाम्बुजं मुखकमलम्, ईयतुः प्रापतुः, ततः

इत्यधीरतया तस्य हठवृत्तिविशङ्किनी ।
झटित्युत्थाय सोत्कण्ठमसावन्वसरत् सखीः ॥ १५२ ॥
न्यवारीव यथाशक्ति स्यन्दं मन्दं वितन्वता ।
भैमी कुचनितम्बेन नलसम्भोगलोभिना ॥ १५३ ॥
अपि श्रोणिभरस्थैर्यां धर्त्तुं तामशकन्न सः ।
तदङ्गसङ्गजस्तम्भो गजस्तम्भोरुदोरपि ॥ १५४ ॥

वदनाम्बुजात्, स्तनतटौ कुचौ सङ्गभङ्गौ, ईयतु, ताभ्यां स्तनतटाभ्यां समीपात्, घनं निविडं, जघनं नितम्बम्, ईयतुः, अतीव कामपीडितत्वादिति सर्वत्र भावः, अत्र नेत्रयोः क्रमात् अनेकस्थानसंवादात "क्रमेणैकमनेकस्मिन्" इत्याद्युक्तलक्षणपर्य्यायालङ्कारः ॥ १५१ ॥

इतीति।—इति उक्तप्रकारया, तस्य स्वप्रियस्य नलस्य, अधीरतया कामजचाञ्चल्येन हेतुना, हठवृत्तिं बलात्कारप्रवृत्तिं, विशङ्कते सम्भावयतीति सा तादृशी, असौ भैमी, झटिति सहसा, उत्थाय उद्गम्य, नलवक्षोदेशादिति भावः, सोत्कण्ठं सोत्कलिकं, त्वरितप्रस्थानार्थमुत्सुका सतीत्यर्थः, सखीः वयस्याः, अन्वसरत् अन्वगच्छत् ॥ १५२ ॥

न्यवारीवेति।—भैमी दमयन्ती, नलस्य नैषधस्य, सम्भोगलोभिना मर्दनस्पर्शनादिरूपसम्भोगलालसेन, कुचनितम्बेन स्तनद्वयेन जघनयुग्मेन च, [प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः] अत एव स्यन्दं भैम्या एव गमनं, मन्दं मन्थरं, स्वल्पीभूतमित्यर्थः, वितन्वता कुर्वता सता, गतिं प्रतिबध्नता इत्यर्थः, आत्मनोऽतिपीनत्वेन गुरुभारत्वादिति भावः, यथाशक्ति सामर्थ्यानुसारेण, न्यवारीव निवारिता, सम्भोगप्रतिबन्धात् खिन्नेन सता अलब्धभोगा मा गच्छ इति न्यषेधीव इत्युत्प्रेक्षा ॥ १५३ ॥

आलिङ्गालिङ्ग तन्वङ्गि! मामित्यर्द्धगिरं प्रियम्।
स्मित्वा निवृत्य पश्यन्ती द्वारपारमगादसौ ॥ १५५ ॥
प्रियस्याप्रियमारभ्य तदन्तर्दूनयाऽनया।
भैके श्यालीनयाऽऽलिभ्यो न गन्तुं न निवर्त्तितुम् ॥१५६॥

अपीति।—सः नलः, गजस्तम्भी आलाने इव, हस्तिबन्धन-स्थूणे इवेत्यर्थः, उरू महान्तौ, दोषौ भुजौ यस्य सः तादृशोऽपि महाभुजोऽपि, ("भुजबाहू प्रवेष्टो दोः" इत्यमरः) तस्याः दमयन्त्याः, अङ्गसङ्गात् देहस्पर्शात्, जायते उत्पद्यते इति तादृशः, स्तम्भः निष्क्रियाङ्गतालक्षणसात्त्विकविकारः यस्य सः तादृशः सन्, श्रोणिभरेण नितम्बभारेण, स्वैरां मन्दां, मन्दगमनामपि इत्यर्थः, ("मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरम्" इत्यमरः) तां प्रियां, धर्त्तुं गृहीतुं, निरोद्धुमिति यावत्, न अशकत् न समर्थोऽभूत्, स्वय निर्व्यापारस्य किं सहकारिसम्पदा? इति भावः ॥ १५४ ॥

आलिङ्गेति।—असौ भैमी, तन्वङ्गि! हे कृशाङ्गि! मां नलम्, आलिङ्ग आलिङ्ग आश्लिष आश्लिष, इति एवम्, अर्द्धा अन्यकर्त्तृकश्रवणभयात् अर्द्धस्फुटा, गीः वाक् यस्य तं तादृशं, प्रियं पतिं, स्मित्वा मन्दं हसित्वा, निवृत्य परावृत्य, पश्यन्ती अवलोकयन्ती सती, द्वारस्य कवाटस्य, पारं चरम-भागम्, अगात् गतवती, द्वारम् अतिचक्राम इत्यर्थः ॥ १५५ ॥

प्रियस्येति।—प्रियस्य पत्युः नलस्य, अप्रियम् अतिक्रम-रूपम् अप्रीतिजनकव्यापारं, तं विहाय गमनरूपव्यापार-मित्यर्थः, आरभ्य आचरित्वा, तेन अप्रियाचरणेन, तदित्यत्र "तम्" इति पाठे—तं पूर्वोक्तरूपमप्रियमित्यर्थः, अन्तः अन्तःकरणे, दूनया परितप्तया, ["ओदितश्च" इति निष्ठा-नत्वम्] श्यालीनया

अकथयदथ वन्दिसुन्दरो द्वाः-
सविधमुपेत्य नलाय मध्यमह्नः ।
जय नृप ! दिनयौवनोष्मतप्ता
प्लवनजलानि पिपासति क्षितिस्ते ॥ १५७ ॥
उपहृतमधिगङ्गमम्बु कम्बु-
च्छवि तव वाञ्छति केशभङ्गिमङ्गात् ।

अधृष्टया, स्वभावत एव सलज्जया इत्यर्थः, अनया भैम्या, आलिभ्यः सखीभ्यः, गन्तुम् अपि यातुमपि, ["गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि" इति चतुर्थी] न शेके न शक्तं, [भावे लिट्] अन्तर्दूनत्वादिति भावः; तथा निवर्त्तितुं प्रियं प्रत्यागन्तुञ्च, प्रियमाभिमुख्येन प्रत्यावर्त्तनं कर्त्तुमित्यर्थः, न शेके इत्यनेनान्वयः, म्लानतयैवेति भावः, लज्जाविषादाभ्याम् उभयत आकृष्यमाणत्वादिति तात्पर्य्यम् ॥ १५६ ॥

अकथयदिति ।—अथ दमयन्तीनिर्गमनानन्तरं, वन्दिसुन्दरो कश्चित् वैतालिकस्त्री, शुद्धान्तःपुरे पुरुषप्रवेशनिषेधादिति भावः; द्वाःसविधं द्वारसमीपम्, उपेत्य समागत्य, नृप ! हे राजन् ! जय सर्वोत्कर्षेण वर्त्तस्व, अह्नः मध्यं मध्याह्नकालः समागत इत्यर्थः, अत एव दिनस्य दिवसस्य, यौवनं तारुण्यं, पूर्णावस्था इत्यर्थः, मध्याह्नः इति यावत्, तस्य ऊष्मणा सन्तापेन, तप्ता उष्णाभूता, क्षितिः धरणी, ते तव, प्लवनजलानि स्नानोदकानि, पिपासति पातुमिच्छति, तापस्य पिपासाहेतुत्वादिति भावः, इति नलाय नैषधाय, अकथयत् अवदत्, माध्याह्निकस्नानकालोऽयमवधार्य्यतामिति तात्पर्य्यार्थः ॥ १५७ ॥

उपेति ।—किञ्च, कम्बुच्छवि शङ्खच्छायं, शङ्खवत् शुभ्रप्रभ-

अनुभवितुमनन्तरं तरङ्गा-
समशमनस्वसृमिश्रभावशोभाम् ॥ १५८ ॥
तपति जगत एव मूर्द्ध्नि भूत्वा
रविरधुना त्वमिवाद्भुतप्रतापः।
पुरमथनमुपास्य पश्य पुण्यै-
रधरितमेनमनन्तरं त्वदीयैः ॥ १५९ ॥

मित्यर्थः, अविगङ्गं गङ्गायाः, [विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः] उपहृतम् आनीत, कलशेन गङ्गातः समानीतमित्यर्थः, अम्बु गाङ्गं जलम् इत्यर्थः, तत्र तं, कचभङ्ग्याः कुटिलकृष्णकुन्तल-जालस्य, सङ्गात् स्पर्शात्, अनन्तर सङ्गात् परमित्यर्थः, तरङ्गैः ऊर्मिभिः, असमायाः विषमायाः, निम्नोन्नतायाः इत्यर्थः, शमनस्वसुः अतिकृष्णायाः यमुनायाः, मिश्रभावस्य मेलनस्य, शोभां मान्दर्यम, अनुभवितं प्राप्तं, वाञ्छति इच्छति शुभ्रगङ्गा-जलमध्ये कुटिलकृष्णकेशकलापं निमज्ज्य स्नानं कुरु, ततश्च शुभ्रतरस्य गाङ्गजलस्य कृष्णतरकेशपाशसङ्गे प्रयागजलशोभा भविष्यतीति भावः। निदर्शनालङ्कारः॥ १ ८॥

तपतीति।—त्वम् इव भवानिव, अद्भुतप्रतापः आश्चर्यतेजः-सम्पन्नः, एकत्र—कोषदण्डजप्रभावशाली, अन्यत्र—मध्याह्न-कालिकप्रखरकरसम्पन्न इत्यर्थः, रविः सूर्यः, अधुना इदानीं, जगतः पृथिव्याः, मूर्द्ध्नि एव शिरसि एव, आकाशस्य ऊर्ध्वेति यावत्, भूत्वा स्थित्वा, तपति सन्तापं ददाति, एकत्र—दुर्जनान् शास्ति, अन्यत्र—जगन्ति सन्तापयतीत्यर्थः, अनन्तरं ततश्च स्नानोत्तरकालं, पुरमथनं शिवम्, उपास्य अर्चयित्वा, त्वदीयैः पुण्यैः तव सेवासुकृतैः, इतीति शेषः, अधरितं मस्तको-परिभागात् च्यावितं, तदा मध्याह्नापगमात् अधस्तात्

आनन्दं हठमाहरन्निव हरध्यानार्चनादिक्षण-
व्यासत्तावपि भूपतिः प्रियतमाविच्छेदखेदालसः ।
पक्षद्वारदिशं प्रति प्रतिमुहुर्द्राङ्निर्गतप्रेयसी-
प्रत्यावृत्तिधिया दिशन् दृशमसौ निर्गन्तुमुत्तस्थिवान् ॥ १६० ॥
श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
अन्याक्षुण्णरसप्रमेयभणितौ विंशस्तदीये महा-
काव्येऽयं व्यगलन्नलस्य चरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १६१ ॥

गतमित्यर्थः, एन रवि, पश्य अवलोकय, प्रणामार्थमिति भावः, पुरहरप्रसादात् सूर्य्याभ्यधिकप्रतापा भविष्यसि इत्यर्थः ॥ १५८ ॥

आनन्दमिति ।—हरस्य शिवस्य, ध्यानार्चनादिक्षणस्य मनःसमाधानपूर्वकचिन्तापूजादिसमयस्य, आसत्तौ समीपवर्त्तित्वेऽपि, प्रियतमाविच्छेदखेदेन प्रेयसीवियोगदुःखेन, अलसः जडः, कर्त्तव्यविमुख इत्यर्थः, असौ अयं, भूपतिः राजा नलः, द्राक् झटिति, निर्गतायाः निष्क्रान्तायाः, प्रेयस्याः प्रियतमाया भैम्याः, प्रत्यावृत्तिधिया पुनरागमनबुद्ध्या, पक्षद्वारदिशं प्रति पार्श्ववर्त्तिकपाटप्रदेशमुद्दिश्य, तेनैव द्वारेण प्रत्यागमनसम्भवादिति भावः, प्रतिमुहुः पुनः पुनः, दृशं दृष्टिं, दिशन् व्यापारयन्, हठं बलपूर्वकं यथा तथा, स्वत एव आनन्दलाभासम्भवादिति भावः, आनन्दं प्रेयसीसमागमरूपम्, आहरन् इव परावर्त्तयन् इव, निर्गन्तुं गृहात् निर्यातुम्, उत्तस्थिवान् शय्यातः उज्जगाम ॥ १६० ॥

श्रीहर्षमिति ।—अन्यैः अपरैः, अक्षुण्णाः अस्पृष्टाः, पूर्वम् अनालोचिता इत्यर्थः, रसाः शृङ्गारादयः, प्रमेयाः वाक्यार्थाश्चयाः, यासु भणितिषु वाक्येषु तस्मिन्, ["तृतीयादिषु

एकविंशः सर्गः ।

तं विदर्भरमणीमणिसौधादुज्जिहानमनुदर्शितसेवैः ।
अर्पणान्निजकरस्य नरेन्द्रैरात्मनः करदता पुनरूचे ॥ १ ॥
तस्य चीनसिचयैरपि बद्धा पद्धतिः पदयुगात् कठिनेति ।
तां व्यधत्त शिरसा खलु मौल्या राजराजिरभितः प्रणमन्ती ॥२॥

भाषितपुंस्कं पुंवत्" इत्यादिना पुंवद्भावः । तदीये श्रीहर्षकृते, महाकाव्ये, । विंशतीति पूरणे डटि, "ति विंशतेः" इति ति-शब्दस्य लोपः] ; गतमध्यत ॥ १६१ ॥

तमिति ।—विदर्भरमण्या वैदर्भ्या दमयन्त्याः, मणिसौधात् रत्नमयप्रासादात्, उज्जिहानं निर्गच्छन्तं, तं नलम्, अनु प्रति, तं लक्ष्यीकृत्य इत्यर्थः, दर्शितसेवैः दर्शिता अन्तःपुरद्वारि प्रणामादिना विज्ञापिता, सेवा आराधना, आनुगत्यमित्यर्थः यैः तैः, [अनोः लक्षणार्थे कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे द्वितीया] नरेन्द्रैः अधीनराजन्यवर्गैः, निजकरस्य स्वस्वहस्तस्य, अर्पणात् दानात्, सोपानावतरणसमये नलाय हस्तावलम्बनदानादित्यर्थः, आत्मनः स्वस्य, करं हस्तं बलिं च ददातीति करदः, ("बलिहस्तांशवः कराः" इत्यमरः) तस्य भावः तत्ता, पुनः भूयोऽपि, बलिदानादेव करदत्वे सिद्धे पुनर्हस्तदानेन करदता इति पुनरुक्तिरिति भावः, ऊचे अभाषि । एतेन नलस्य चक्रवर्त्तित्वं द्योत्यते ॥ १ ॥

तस्येति ।—राजराजिः सामन्तनृपपङ्क्तिः, अभितः समन्तात्, प्रणमन्ती आभूमि शिरो नमयन्ती सती, चीनसिचयैः चीनदेशीयपट्टवस्त्रैः, बद्धा आच्छादिता अपि, पद्धतिः मार्गः,

द्रागुपाक्रियत तस्य नृपैस्तद्दृष्टिदानबहुमानकृतार्थैः ।
स्वस्वदिश्यमथ रत्नमपूर्वं यत्नकल्पितगुणाधिकचित्रम् ॥ ३ ॥
अङ्गुलीचलनलोचनभङ्गिभ्रूतरङ्गविनिवेदितदानम् ।
रत्नमन्यनृपढौकितमन्ये तत्प्रसादमलभन्त नृपास्तत् ॥ ४ ॥

तस्य नलस्य, पदयुगात् चरणयुगलात्, कठिना कठोरा, इति हेतोः, ["पञ्चमी विभक्तेः" इति पञ्चमी] तां पद्धतिं, शिरसां मूर्ध्नां, माल्यैः मालाभिः साधनैः, प्यधत्त पिहितवती, खलु इति उत्प्रेक्षायाम् ; पदयुगलादपि भूमेः कठिनत्वात् तत्र पदविन्यासे वेदनाप्राप्तिसम्भवादिति भावः ॥ २ ॥

द्रागिति ।—अथ प्रणामानन्तरं, तस्य नलस्य, दृष्टिदानम् अक्षिनिक्षेप एव, तेषु नृपेषु तदानीतरत्नेषु च इति भावः, बहुमानः समादरः, तेन कृतार्थैः सफलश्रमैरित्यर्थः, नृपैः सामन्तराजभिः, स्वेषां स्वेषां दिशि भवं स्वस्वदिश्यं निजनिज-देशोत्पन्नं, ["तत्र भवम्" इति यत्-प्रत्ययः] यत्नेन समादरेण, कल्पितैः शाणवर्षणादिना सम्पादितैः, गुणैः औज्ज्वल्य-सुदृश्यत्वादिधर्मैः, अधिकं प्रकृष्टं, श्रेष्ठमित्यर्थः, चित्रम् आश्चर्यम्, अपूर्वं पूर्वं केनाप्यप्राप्तं, रत्नं मणिः, तस्य नलस्य सम्बन्धे, द्राक् शीघ्रं, स्वमतिक्रम्य गमनसम्भावनया इति भावः, उपाक्रियत उपायनीकृतम् ॥ ३ ॥

अङ्गुलीति ।—अन्ये अपरे, नृपाः राजानः, अङ्गुलीचलनेन अङ्गुलीकम्पनेन, अङ्गुलीनिर्देशेनेत्यर्थः, लोचनभङ्ग्या नेत्र-भङ्गेन, भ्रूतरङ्गेण भ्रुवोश्चालनेन च, विनिवेदितं विज्ञापितं, दानं त्यागः यस्य तत् तथोक्तम्, अन्यैः अपरैः, नृपैः राजभिः, ढौकितम् उपहृतं, तत् पूर्वोक्तं रत्नं, तस्य नलस्य, प्रसादम् अनुग्रहस्वरूपम्, अलभन्त प्राप्नुवन्, एकस्मात् लब्धं रत्नजातम्

तानसौ कुशलसूनृतसेकैस्तर्पितानथ पितेव विसृज्य।
अस्त्रशस्त्रखुरलीषु विनिन्ये शैष्यकोपनमितानमितौजाः॥ ५॥
मर्त्त्यदुष्प्रचरमस्त्रविचारञ्चारु शिष्यजनतामनुशिष्य।
स्वेदबिन्दुकितगोधिरधीरं स श्वसन्नभवदाप्लवनेच्छुः॥ ६॥
यक्षकर्दमसृदून्मृदिताङ्गः प्राक् कुरङ्गमदमौलितमौलिम्।

अन्यस्मै प्रदत्तं, न तु कोषागारे निक्षिप्तम् इति अस्य दातृत्वम् अनुजीविनोषणं विवेकित्वञ्चोक्तम॥ ४॥

तानिति।—अथ उपहारग्रहणदानानन्तरम्, अमितम् अतुलनीयम्, ओजः तेजः यस्य तादृशः, असौ नलः, कुशलस्य कुशलप्रश्नस्य, सूनृतस्य सत्यप्रियवचनस्य च, पीयूषरूपस्येति भावः, सेकैः वर्षणैः, उक्तिभिरित्यर्थः, तर्पितान् प्रीणितान्, तान् नृपान्, विसृज्य सम्प्रेष्य, गमनाय अनुमत्य इत्यर्थः, शैष्यकेण शिष्यत्वेन, ["योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्"] उपनमितान् समेतान्, युद्धशिक्षार्थं शिष्यभावेन समागतानित्यर्थः, नृपानिति शेषः, पितेव जनक इव, अस्त्रेषु धनुरादिषु, शस्त्रेषु खड्गादिषु, खुरलीषु भ्रमणविशेषेषु, अस्त्रशस्त्राणां खुरलीषु प्रयोगसंहारविषयेषु इति वा, विनिन्ये शिक्षितवान्॥ ५॥

मर्त्त्येति।—सः नलः, मर्त्त्येषु मनुष्यलोकेषु, दुष्प्रचरम् अविद्यमानप्रसरम्, अस्त्रविचारम् अस्त्रशिक्षा, शिष्यजनतां शिष्यभूतनृपसमूहं, चारु सुष्ठु यथा भवति तथा, अनुशिष्य शिक्षयित्वा, स्वेदेन घर्मोदकेन, बिन्दुकितः सञ्जातबिन्दुकः, गोधिः ललाटं यस्य सः तादृशः सन्, ("ललाटमलिकं गोधिः" इत्यमरः) अधीरम् अस्थिरं यथा भवति तथा, श्वसन् श्रमजनितदीर्घदीर्घश्वासं त्यजन्, आप्लवनं स्नानं, तदिच्छुः तदभिलाषी, अभवत् अजायत॥ ६॥

गन्धवाभिरनुबन्धितभृङ्गैरङ्गनाः सिषिचुरुच्चकुचास्तम् ॥ ७ ॥
भूभृतं पृथुतपोघनमाप्तस्तं शुचिः स्नपयति स्म पुरोधाः।
सन्दधज्जलधरस्खलदोघास्तीर्थवारिलहरीरुपरिष्टात् ॥ ८ ॥

यच्चेति।—उच्चाः उन्नताः, कुचाः स्तना यासां तादृश्यः, अङ्गनाः स्त्रियः, प्राक् प्रथमं, यक्षकर्दमेन कर्पूरादियोगजेन सुगन्धिस्नानीयचूर्णेन, ("कर्पूरागुरुकस्तूरी-कक्कोलैर्यक्षकर्दमः" इत्यमरः) मृदु कोमलं यथा तथा, उन्मृदितं शोधितम्, अङ्गं शरीरं यस्य तं तादृशं, तथा कुरङ्गमदेन कस्तूर्या, मीलितः सम्बन्धं प्रापितः, लिप्त इति यावत्, मौलिः मस्तकः यस्य तं तादृशं, तं नलम्, अनुबन्धिताः अनुबन्धं गमिताः, स्वसौगन्ध्यात् संयोगं प्रापिता इत्यर्थः, भृङ्गाः भ्रमराः येषु तैः तादृशैः, गन्धवाभिः गन्धोदकैः साधनैः, सिषिचुः सिक्तवत्यः, स्नपयामासुरित्यर्थः ॥ ७ ॥

भूभृतमिति।—तदनन्तरं आप्तः विश्वस्तः, शुचिः शुद्धः, पुरोधाः पुरोहितः, जलधरात् जलपूर्णघटात्, स्खलन् पतन्, ओघः प्रवाहः यासां ताः तादृशीः, तीर्थवारीणां गङ्गादितीर्थोदकानां, लहरीः तरङ्गान्, धारा इति यावत्, उपरिष्टात् मस्तकोपरिभागे, ["उपर्युपरिष्टात्" इति निपातनात् साधुः] सन्दधत् सन्दधानः सन्, वर्षयन् सन् इत्यर्थः, पृथुना महता, तपसा तपस्यया, घनं परिपूर्णं, भूभृतं राजानं, तं नलं, स्नपयति स्म अभिषिञ्चति स्म, स्नापितवान् इत्यर्थः। अन्यत्र—आप्तः प्राप्तः, शुचिः आषाढः, ("शुचिः शुद्धेऽनुपहते शृङ्गाराषाढयोरपि" इति विश्वः) जलधरेभ्यः मेघेभ्यः, स्खलन् पतन्, ओघः प्रवाहो यासां ताः तथोक्ताः, तीर्थवारिलहरीः पूतजलप्रवाहान्, उपरिष्टात् मस्तकोपरि, सन्दधत् सन्दधानः,

प्रेयसीकुचवियोगहविर्भुग्जन्मधूमविततीरिव बिभ्रत् ।
स्नायिनः करसरोरुहयुग्मं तस्य गर्भधृतदर्भमराजत ॥ ८ ॥
कल्प्यमानममुनाऽऽचमनार्थं गाङ्गमम्बु चुलुकोदरचुम्बि ।

वर्षयन् सन् इत्यर्थः, पृथोः तदाख्यस्य वेणपुत्त्रस्य नृपभेदस्य, ("पृथुः स्यात् महति त्रिषु । त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरेऽस्त्री पुमानग्नौ नृपान्तरे ॥" इति मेदिनी) तपसा तपस्याप्रभावेण, घनम् अशिथिलं, दृढमित्यर्थः, तं प्रसिद्ध, भूभृतं भूमिधरं, हिमालयादिपर्वतामित्यर्थः, ("भूभृत् भूमिधरे नृपे" इति विश्वः) स्नपयति स्म, अङ्गनाः सामान्यजलेन पुरोधाः समन्त्रकतार्थोदकेन तं स्नपयन्ति स्म इति बोद्धव्यम । अत्र द्वितीयार्धस्य प्रकृत अपर्य्यवसानात् उपमाध्वनौ पर्य्यवसानं ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

प्रेयसीति ।—स्नायिनः मन्त्रवज्जलेन स्नानं कुर्वतः, तस्य नलस्य, गर्भे अभ्यन्तरे, करतले इत्यर्थः, धृतानि गृहीतानि, दर्भाणि कुशाः येन तत् तादृशं, स्नानकाले कुशग्रहणस्य शास्त्रीयत्वादिति भावः, यद्वा—स्नायिनः कृतस्नानस्य, तस्य नलस्य, गर्भे मध्यमाकनिष्ठयोरन्तराले, अनामिकायामित्यर्थः, धृतः परिहितः इत्यर्थः, दर्भः कुशः, कुशाङ्गुरीयकी येन तत्तादृशं, करयोः पाण्योः एव, सरोरुहयोः कमलयोः, युग्मं द्वयं, प्रेयस्याः दमयन्त्याः, कुचयोः स्तनयोः, वियोगहविर्भुजः विरहवह्नेः, जन्म सम्भवः यस्य तथाभूतस्य, धूमस्य वितती: सन्ततीः, बिभ्रदिव धारयदिव, अराजत् अशोभत, नूतनदर्भाणां श्यामवर्णत्वात् धूमसाम्यमिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

कल्प्यमानमिति ।—अमुना नलेन, आचमनार्थम् उपस्पर्शनार्थं, कल्प्यमानं गृह्यमाणम्, अत एव चुलुकस्य प्रसृतस्य,

निर्मलत्वमिलितप्रतिबिम्बा द्यामयच्छदुपनीय करे नु ? ॥ १० ॥
मुक्तमाप्य दमनस्य भगिन्या भूमिरात्मदयितं धृतरागा ।
अङ्गमङ्गमनु किं परिरेभे तं मृदो जलमृदुं ग्रहयालुम् ? ॥ ११ ॥

निकुञ्जप्रान्तरित्यर्थः, उदरं मध्यं, चुम्बति स्पृशतीति तादृशं, गाङ्गं गङ्गासम्बन्धि, अम्बु जलं, [कर्त्तृ] निर्मलत्वेन स्वच्छत्वेन हेतुना, मिलितः संयुक्तः, तत्र निपतित इत्यर्थः, प्रतिबिम्बः प्रतिच्छाया यस्याः तथोक्ता, द्याम् आकाशं स्वर्गञ्च, ("द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः" इत्यमरः) करे हस्ते, उपनीय सम्प्राप्य, अयच्छत् नु ? अददात् किम् ? प्रजाभ्य इति शेषः, दानार्थैव तद्ग्रहणमभवदिति भावः । द्यौःशब्दस्य स्वर्गाकाशवाचित्वाच्छलेनोक्तः ॥ १० ॥

मुक्तामिति ।—भूमिः तिलकार्थं गृहीता रक्तवर्णा मृत्तिका, अत्र स्मृतिः,—"विप्रा गौरमृदः प्रोक्ताः क्षत्रा रक्ताः प्रकीर्त्तिताः" इति ; दमनस्य भीमात्मजस्य, भगिन्या सोदरया दमयन्त्या, मुक्तं स्नानार्थं परित्यक्तं, मृदः तिलकार्था मृत्तिकाः, ग्रहयालुं ग्रहीतारम्, आत्मनः स्वस्य, दयितं प्रियं, पतिमिति यावत्, राज्ञो भूपतित्वादिति भावः, तं नलम्, आप्य लब्ध्वा, धृतः गृहीतः, बद्ध इत्यर्थः, रागः स्वभावत एव रक्तवर्णः अनुरागश्च यया सा तथोक्ता सती, ("रागोऽनुरागे मात्सर्य्ये क्लेशे च लोहितादिषु" इति विश्वः) जलेन स्नानोदकेन, मृदुं कोमलम्, अङ्गम् अङ्गं ललाटादिकं प्रत्यवयवम्, अनु लक्ष्यीकृत्य, परिरेभे आलिलिङ्ग किम् ? अन्याऽपि सपत्न्या दूरेऽवस्थितं वल्लभं प्राप्य सानुरागा सती यथा प्रत्यङ्गमालिङ्गति तद्वदिति भावः । ललाटादिषु द्वादशाङ्गेषु मृत्तिलकानि चकारेति निष्कर्षः ॥ ११ ॥

मूलमध्यशिखरश्रितवेधःशौरिशम्भुकरकाङ्घ्रिशिरःस्थैः।
तस्य मूर्ध्नि चकृरे शुचिदर्भैर्वारि वान्तमिव गाङ्गतरङ्गैः॥ १२॥
प्राणमायतवतो जलमध्ये मज्जिमानमभजन्मुखमस्य।
आपगापरिवृढोदरपूरे पूर्वकालमुषितस्य सुधांशोः॥ १३॥
मर्त्यलोकमदनः सदशत्वं बिभ्रदभ्रविशदद्युति तारम्।
अम्बरं परिदधे विधुमौलेः स्पर्द्धयेव दशदिग्वसनस्य॥ १४॥

मूलमिति।—मूलमध्यशिखराणि दर्भाणाम् आदिमध्याग्राणि, श्रितानां यथाक्रमं प्राप्तानां, वेधःशौरिशम्भूनां ब्रह्मविष्णुरुद्राणाम्, अत्र स्मृतिः,—"कुशमूले स्थितो ब्रह्मा कुशमध्ये तु केशवः। कुशाग्रे शङ्करं विद्यात् त्रयो देवाः कुशस्थिताः॥" इति; करकाङ्घ्रिशिरःसु कमण्डलुपादमस्तकेषु, तिष्ठन्ति वर्त्तन्ते इति तथोक्तैः, गाङ्गैः गङ्गाम्बुसम्भवैः, तरङ्गैः ऊर्म्मिभिः, वान्तं निष्ठ्यूतम् इव, स्थितमिति शेषः, शुचि निर्मलं, वारि गङ्गोदकं, दर्भैः कुशैः, कर्त्तृभिः] तस्य नलस्य, मूर्ध्नि शिरसि, चकृरे कीर्णम्; नलः कुशाग्रजलेन "आपोहिष्ठा" इत्यादि मन्त्रं पठन् मान्त्रं स्नानं कृतवान् इत्यर्थः। ["कृ विक्षेपे" इति धातोः कर्मणि लिट्]॥ १२॥

प्राणमिति।—जलस्य उदकस्य, मध्ये अभ्यन्तरे, प्राणमायतवतः प्राणायामं कृतवतः, अस्य नलस्य, मुखं वदनं, [कर्त्तृ] पूर्वकालं समुद्रमन्थनात् प्राक्, आपगापरिवृढस्य नदीभर्त्तुः समुद्रस्य, उदरपूरे जलगर्भप्रवाहमध्ये, उषितस्य कृतवासस्य, सुधांशोः चन्द्रस्य, मज्जिमानं सौन्दर्य्यम्, अभजत् अलभत, समुद्रोदरमध्यस्थचन्द्रसदृशं दर्शनीयमभूदित्यर्थः॥ १३॥

मर्त्यलोकेति।—मर्त्यलोकमदनः भूलोककन्दर्पः, नलः इति शेषः, दश दशसङ्ख्यकाः, दिशः ककुभ एव, वसनं वस्त्रं यस्य तस्य

भीमजामनु चलत् प्रतिवेलं संयियंसुरिव राजऋषीन्द्रः।
प्राववार हृदयं स समन्तादुत्तरीयपरिवेषमिषेण ॥ १५ ॥

दिगम्बरस्य, विधुमौलेः चन्द्रशेखरस्य, शम्भोरित्यर्थः, स्पर्द्धयेव साम्यतोषहेतुकाहमिकयेव, मदनत्वादेव मदनारिणा हरेण सह स्पर्द्धा युज्यत इति भावः, सदशत्वं दशाभिः प्रान्त-विलम्बिदीर्घतन्तुभिः सह वर्त्तमानम्, आकाशपक्षे—दशभिः दिग्विभागैः सह युक्तं, तस्य भावः तत्त्वं सदशत्वं, बिभ्रत् धारयत्, "ईषद्धौतं नवं शुभ्र सदशं यन्न धारितम्" इत्यादिस्मृत्या सदशवस्त्रधारणस्य प्रशस्तत्वादिति भावः, तथा अभ्रस्येव शारदमेघस्येव, तदाख्यस्य शुभ्रधातुविशेषस्येव वा, विशदा शुभ्रा, द्युतिः प्रभा यस्य तत् तादृशं, तारं महत् सूक्ष्मतरं वा, अन्यत—अभ्रेषु मेघेषु, विशन्त्यः प्रवेशं कुर्वन्त्यः, अत एव अद्युतयः दीप्तिरहिताः, ताराः नक्षत्राणि यस्मिन् तत्तादृशम्, अम्बरं वस्त्रम आकाशञ्च, ("अम्बरं व्योम्नि वाससि" इत्यमरः) परिदधे परिहितवान् ॥ १४ ॥

भीमजामिति।—राजऋषीणाम् ऋषिवत् सदाचार-सम्पन्ननृपतीनां मध्ये, [राजा ऋषिः, "ऋत्यकः" इति प्रकृति-भावः] इन्द्रः श्रेष्ठः, सः नलः, प्रतिवेलम् अनुक्षणं, भीमजाम् आत्मप्रियां दमयन्तीम्, अनु लक्ष्यीकृत्य, चलत् गच्छत्, हृदयं वक्षः अन्तःकरणञ्च, संयियंसुः इव संयन्तुमिच्छुरिव, बद्धुमिच्छुः सन्निवेत्यर्थः. स्वहृदयस्य सर्वदा स्वं विहाय अन्यत्र गमनस्य अन्याय्यत्वात् तस्य बन्धनेच्छा इति भावः, उत्तरीयस्य उत्तरा-सङ्गस्य, य परिवेषः परिधिः, हृदयोपरि वेष्टनमित्यर्थः. तस्य मिषेण व्याजेन, समन्तात् सर्वतः, प्राववार प्रावृतवान्, स्वहृदयमेवेति शेषः ॥ १५ ॥

स्नानवारिघटराजदुरोजा गौरमृत्तिलकविन्दुमुखेन्दुः ।
केशशेषजलमौक्तिकदन्ता तं बभाज सुभगाऽऽप्लवनश्रीः ॥ १६ ॥
श्वैत्यशैत्यजलदैवतमन्त्रस्वादुताप्रमुदिता चतुरक्षीम ।
वीक्ष्य मोघधृतसौरभलोभं घ्राणमस्य सलिलघ्रमिवाभूत् ॥ १७ ॥

स्नानेति ।—स्नानवारिघटौ स्नानीयोदककुम्भाविव, राजन्तौ शोभमानौ, उरोजौ कुचौ यस्याः सा तादृशी, गौरः शुभ्रवर्णः, शुष्कत्वादिति भावः, मृत्तिलकविन्दु मृत्तिकाकृतवर्त्तुलतिलकमिव, मुखेन्दुः वदनचन्द्रः यस्याः सा तादृशी, केशशेषाणि कुन्तलेषु अवशिष्टानि, जलमौक्तिकानि मुक्तातुल्यवारिविन्दव एव, दन्ताः दशनाः यस्याः सा तादृशी, ["नासिकोदर—" इत्यादिना पक्षे ङीषो विधानादत्र पक्षे टाप्] सुभगा रम्या, नलाङ्गसङ्गलाभादिति भावः, आप्लवनस्य श्रीः स्नानशोभा, तं नलं, बभाज सिषेवे ॥ १६ ॥

श्वैत्येति ।—अस्य नलस्य, घ्राणं घ्राणेन्द्रियं, नासिकेत्यर्थः, चतुर्णां चतुःसङ्ख्यकानाम्, अक्षाणां नयनत्वक्श्रोत्ररसनाख्यानाम् इन्द्रियाणां समाहारः चतुरक्षी तां चतुरक्षीं, श्वैत्येन जलस्य श्वेततया, तेन नेत्रं प्रमुदितमित्याशयः, शैत्येन जलस्यैव शीतत्वेन, तेन च त्वक् प्रमुदितेत्याशयः, जलं वारि, दैवतं देवता यस्य तेन तादृशेन मन्त्रेण "ऋतञ्च सत्यञ्चाभिध्यात्तपसः" इत्यादिमनुना, तच्छ्रवणेन च श्रोत्रेन्द्रियं प्रमुदितमित्याशयः, तथा स्वादुतया जलस्यैव माधुर्य्येण च, तेन च रसना प्रमुदितेत्याशयः, प्रमुदितां प्रहृष्टां, वीक्ष्येव दृष्ट्वेव, मोघं व्यर्थं यथा भवति तथा, धृतः प्राप्तः, सौरभे सौगन्ध्ये, द्रव्यान्तरस्येति शेषः, लोभः लोलुपता येन तत् तादृशं सत्, सलिलं जलं, जिघ्रति घ्राणविषयीकरोतीति तत् तादृशं सलिलघ्रम्, ["घ्रातोऽनुपसर्गे कः"] अभूत् अजायत,

सम्यगस्य जपतः श्रुतिमन्त्राः सन्निधानमभजन्त कराब्जे ।
शुद्धवीजविशदस्फुटवर्णाः स्फाटिकाक्षवलयच्छलभाजः ॥ १८ ॥
पाणिपर्वणि यवः पुनराख्यद्दैवतर्पणयवार्पणमस्य ।
न्युप्यमानजलयोगितिलाघैः स द्विकृत्तकरकालतिलोऽभूत् ॥१९॥

अघमर्षणकाले ऋतञ्च इत्यादि मन्त्रं पठन् जलं जिघ्रति स्मेति निष्कर्षः ॥ १७ ॥

सम्यगिति।—शुद्धानि आगमोक्तक्रमोच्चारणान्निर्दोषाणि, वीजानि वह्निवारुणादिमूलमन्त्राणि येषु ते च ते विशदाः निर्मलाः, स्फुटाः स्पष्टाश्च, वर्णाः अक्षराणि येषां ते चेति तथोक्ताः, [शुद्धवीजाश्च ते विशदस्फुटवर्णाश्चेति विशेषणसमासः] श्रुतिमन्त्राः वेदोक्तमन्त्राः गायत्र्यादयः, शुद्धानि अदुष्टानि, वीजानि गुडकानीत्यर्थः यस्य तच्च तत्, विशदः शुभ्रः, स्फुटः उज्ज्वलश्च, वर्णः प्रभाविशेषः यस्य तच्चेति तत, स्फाटिकं स्फटिकमयं, यत् अक्षवलयं जपमाला, तस्य छलं व्याजं, भजन्ति आश्रयन्ति ये ते तादृशाः सन्तः, सम्यक् सुष्ठु यथा तथा, जपतः जपं कुर्वतः, अस्य नलस्य, करः पाणिरेव, अब्जं कमलं तस्मिन्, सन्निधानं सान्निध्यम्, अभजन्त प्रापाः, इवेति शेषः ॥ १८ ॥

पाणिरिति।—अस्य नलस्य, पाणेः करस्य, पर्वणि ग्रन्थौ, यवः यवाकारा स्पष्टरेखा, दैवतर्पणे देवसम्बन्धितर्पणक्रियायां, यवानाम् अर्पणं दानं, [कर्म] पुनराख्यत् पुनरुक्तम् अकरोत्, पुनः पुनर्दानमभाषतेवेत्यर्थः, पाणिपर्वस्थयवैरेव तदर्पण-सम्पादनादिति भावः; तथा स नलः, न्युप्यमानेन पितृभ्यः दीयमानेन, ("पितृदानं निवापः स्यात्" इत्यमरः) जलेन उदकेन, युज्यन्ते मिल्यन्ते ये तैः तादृशैः, तिलानां कृष्ण-

पूतपाणिचरणः शुचिनोच्चैरध्वनाऽनितरपादहतेन ।
ब्रह्मचारिपरिचारिसुरार्चावेश्म राजऋषिरेष विवेश ॥ २० ॥
क्वापि यन्नभसि धूपजधूमैर्मेचकागुरुभवैर्भ्रमराणाम् ।
भूयते स्म सुमनःसुमनःस्रग्दामधामपटले पटलेन ॥ २१ ॥

तिलानाम्, ओघैः समूहैः करणैः, द्विरुक्तः वारद्वयमुक्तः, पुनरुक्त इत्यर्थः, द्विगुणीभूत इति यावत्, करकालतिलः पाणिस्थकृष्णवर्णतिलाकाररेखा यस्य सः तादृशः, अभूत् अजायत, इवेति शेषः, नलः देवानां पितृणाञ्च तर्पणं कृतवानिति भावः। भाग्यवतां हस्ते यवाकाराः तिलाकाराश्च रेखाः दृश्यन्ते इति सामुद्रिकाः ॥ १९ ॥

पूतपाणिरिति।—एषः अयं, राजऋषिः मुनितुल्यनृपतिः, नलः इति शेषः, ["ऋत्यकः" इति प्रकृतिभावः] पूतौ प्रक्षालनेन पवित्रौ, पाणिचरणौ हस्तपादौ यस्य सः तादृशः सन्, इतरैषां ब्रह्मचारिव्यतिरिक्तानां, पादैः चरणैः, हतः क्षुण्णः इतरपादहतः, तादृशः न भवतीति अनितरपादहतः तेन जनान्तरपादास्पृष्टेन, अत एव शुचिना शुद्धेन, अध्वना मार्गेण साधनेन, ब्रह्मचारिणः ब्रह्मचर्य्यव्रतावलम्बिन एव, परिचारिणः परिचारकाः यत्र तत् तादृशम्, उच्चैः उन्नतं, सुरार्चावेश्म देवपूजागृहं, विवेश प्रविष्टवान्, पूजार्थमिति भावः ॥ २० ॥

क्वेति।—यस्य सुरार्चावेश्मनः, नभसि आकाशे, अभ्यन्तराकाशे इत्यर्थः, क्वापि कस्मिंश्चित् प्रदेशे, सुमनःसुमनसां मालतीपुष्पाणां, ("सुमनाः पुष्पमालत्योः" इति मेदिनी) स्रग्दामभिः मालासमूहैः, कल्पितस्येति शेषः, धाम्नः गृहस्य, गृहाकाररचनाविशेषस्येत्यर्थः, पटले प्रान्ते, मेचकागुरुभवैः कृष्णागुरुसम्भवैः, धूपजधूमैः धूपोत्थधूमैः, भ्रमराणां भृङ्गाणां, पटलेन

साङ्कुरेव रुचिपीततमा यैर्यै पुराऽस्ति रजनी रजनीव।
ते धृता वितरितुं त्रिदशेभ्यो यत्र हेमलतिका इव दीपाः ॥२२॥
अङ्कचुम्बिघनचन्दनपङ्कं यत्र गारुडशिलाजममत्रम्।
प्राप केलिकवलीभवदिन्दोः सिंहिकासुतमुखस्य सुखानि ॥२३॥

समूहेन, भूयते स्म भूतम्; पुष्पाणामुपरि भ्रमरैः भ्राम्यम्, अत एव धूपजधूमा एव तत्समूहस्वरूपा जाता इत्यर्थः ॥ २१ ॥

साङ्कुरेति।—रजनी रात्रिः, यैः दीपैः, रुचिभिः दीप्तिभिः साधनैः, पीतं ग्रस्तं, विनाशितमित्यर्थः, तमः अन्धकारं यस्याः सा रुचिपीततमा सती, साङ्कुरा तेजोऽङ्कुरसहिता इव, पुरा प्राक्, अस्ति आसीत्, ["पुरा लङ् चास्मे" इति भूते लट्] रजनी रात्रिरेव, यैश्च दीपैः, रुचिभिः दीप्तिभिः, पीततमा अत्यर्थं पीतवर्णा सती, साङ्कुरा सप्ररोहा, दीपरूपाङ्कुरयुक्तेत्यर्थः, रजनी इव हरिद्रेव, पुरा प्राक्, अस्ति आसीत्, ("रजनी पातिकाया रात्रौ हरिद्रायाम्" इति विश्वः) हेमलतिकाः स्वर्णलता इव स्थिताः, ते पूर्वोक्ताः, दीपाः आलोकवर्त्तयः, यत्र सुराचविश्मनि, त्रिदशेभ्यः देवेभ्यः, वितरितुम् उत्सर्गीकर्त्तुं, धृताः स्थापिताः, परिचारकैरिति शेषः ॥ २२ ॥

अङ्केति।—यत्र सुराचविश्मनि, गारुडशिलाजं मरकतमणिनिर्मितम्, अमत्रं पात्रम्, अङ्कं क्रोडम, अभ्यन्तरभागमित्यर्थः, चुम्बति स्पृशतीति अङ्कचुम्बी, घनः सान्द्रः, चन्दनपङ्कः घृष्टचन्दनं यस्य तत्तादृशं सत्, केलिना क्रीडया, कवलीभवन् ग्रासीभवन्, अभ्यन्तरं प्रविशन्निति यावत्, इन्दुः चन्द्रो यस्य तादृशस्य, ["कृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य" इति पुंवद्भावः] सिंहिकासुतमुखस्य राहुवदनस्य, ("सिंहिकातनयो राहुः" इति साधुः) सुखानि आनन्दान्, सादृश्यमिति

गर्भमेणमदकर्दमसान्द्रं भाजनानि रजतस्य भजन्ति।
यत्र साम्यमगमन्नमृतांशोरङ्करङ्कुकलुषीकृतकुक्षेः॥ २४॥
उज्जिहानसुकृताङ्कुरशङ्का यत्र धर्मगहने खलु तेने।
भूरिशर्करकरम्भबलीनामालिभिः सु:तसौधसखानाम्॥ २५॥

भावः, प्राप लब्धवान्, इन्दु चन्दनपङ्कयोः श्वैत्य-शैत्यसाम्यात् सिंहिकासुत गारुडमणिपात्रयोश्च नीलत्व कृष्णवर्णत्वसाम्यादिति भावः। यत्र गृहे गारुड़मणिपात्राणि चन्दनभरितानि सन्तीति निष्कर्ष.॥ २३॥

गर्भमिति।—यत्र सुरार्चावेश्मनि, रजतस्य रौप्यस्य, भाजनानि पात्राणि, [कर्तॄणि] एणमदकर्दमेन कस्तूरीपङ्केन, सान्द्रं निविड़, परिपूर्णमित्यर्थः, गर्भं मध्यप्रदेशं, भजन्ति प्राप्नुवन्ति सन्ति, अङ्केन चिह्नेन, कलङ्कात्मकेनेत्यर्थः, रङ्कुणा मृगेण, यद्वा—अङ्के क्रोड़े, यो रङ्कुः मृगाकृतिचिह्नं, तेन कलुषीकृतः मलिनीभूतः, कुक्षिः उदरं यस्य तथोक्तस्य, अमृतांशोः चन्द्रस्य, साम्यं समताम्, अगमन् प्रापन्, रजतभाजनानां शुभ्रत्वगोलाकारत्वसाम्यात् चन्द्रसादृश्यं, कस्तूरीपङ्कस्य च कृष्णवर्णत्वात् क्रोडस्थहरिणतुल्यत्वं बोद्धव्यम्। यत्र देवपूजार्थं रजतपात्राणि दृष्टकस्तूरीपूर्णानि सन्तीति निष्कर्षः॥ २४॥

उज्जिहानेति।—धर्मेण सुकृतेन, गहने निविड़े धर्मगहने बहुविधधर्मानुष्ठानपूर्णे, अन्यत्र—धर्मारण्ये, यत्र सुरार्चावेश्मनि, सुगतस्य बुद्धस्य, सौधाना सुधाधवलितप्रासादानां, शुभ्रचैत्यानामित्यर्थः, सखायः शुभ्रतया तत्सदृशाः इत्यर्थः तेषां ["राजाहःसखिभ्यष्टच्"] भूरयः प्रभूताः, शर्कराः सिताः येषु तथोक्ताः, ये करम्भाः दधिसक्तव, ("करम्भा दधिसक्तवः" इत्यमरः) त एव बलयः उपहाराः, नैवेद्यानीत्यर्थः तेषाम्,

खर्वमाख्यदमरौघनिवासं पर्वतं क्वचन चम्पकसम्पत् ।
मल्लिकाकुसुमराशिरकार्षीत् यत्र च स्फटिकसानुमनुच्चम् ॥२६॥
स्वात्मनः प्रियमपि प्रति गुप्तिं कुर्वती कुलवधूमवजज्ञे ।
हृद्यदैवतनिवेद्यनिवेशात् यत्र भूमिरवकाशदरिद्रा ॥ २७ ॥

आलिभिः पङ्क्तिभिः, [कर्त्रीभिः] उज्जिहानेषु उद्गच्छत्सु, मुकुताङ्कुरेषु पुष्पप्ररोहेषु, शङ्का संशयः, तेने विस्तारयामासे, जनयामासे इत्यर्थः, खलु इति निश्चितम् ॥ २५ ॥

खर्वमिति।—यत्र सुरार्चाविश्मनि, क्वचन क्वचित् प्रदेशे, चम्पकानां स्वर्णवर्णचम्पकपुष्पाणां, सम्पत् समृद्धिः, राशि-रित्यर्थः, अमरौघस्य देवसमूहस्य, निवासं वासस्थलभूतं, पर्वतं सुमेरुं, खर्वं क्षुद्रम्, आख्यत् उक्तवती, तथा मल्लिकाकुसुमानां मल्लिकापुष्पाणां, राशिः समूहः, स्फटिकसानुं शुभ्रकैलास-पर्वतम्, अनुच्चं क्षुद्रम्, अकार्षीत् विदधे ॥ २६ ॥

स्वात्मन इति।—यत्र सुरार्चाविश्मनि, भूमिः पृथिवी, देवगृहाभ्यन्तरप्रदेश इत्यर्थः, हृद्यानां मनोज्ञानां, दैवतानां देवतासम्बन्धिनां, निवेद्यानाम् उपहर्त्तव्यानां, नैवेद्यानामित्यर्थः, देवेभ्यः प्रतिष्ठितदेवताभ्य, निवेद्यानाम् उत्सर्जनीयानामिति वा, निवेशात् स्थापनात् हेतोः, अवकाशदरिद्रा निरन्तराला सती, सर्वथा दृष्टेरगोचरा सतीत्यर्थः, स्वात्मनः निजायाः, प्रियं दयितं भर्त्तारं, भूपतिं नलमित्यर्थः, प्रति अपि नलम् उद्दिश्यापीत्यर्थः, गुप्तिं गोपनं, स्वाङ्गाच्छादनमित्यर्थः, कुर्वती विदधती, कुलवधूं सद्वंश्यामङ्गनाम्, अवजज्ञे अवज्ञातवती, कुलवधूरपि स्वभर्त्तारं प्रत्यपि लज्जाधिक्यात् स्वशरीरं गोपयति, अतः सा भूमिः तत्सदृशी जाता इत्यर्थः, बहूनि निवेद्यानि तत्र गृहे स्थापितानि आसन् इति निष्कर्षः ॥ २७ ॥

यत्र कान्तकरपीड़ितनील-ग्रावरश्मिचिकुरासु विरेजुः ।
गातृमूर्द्धविधुतेरनुविम्बात् कुट्टिमक्षितिषु कुट्टमितानि ॥ २८ ॥
नैकवर्णमणिभूषणपूर्णे स क्षितीन्दुरनवद्यनिवेद्ये ।
अध्यतिष्ठदमलं मणिपीठं तत्र चित्रसिचयोच्चयचारौ ॥ २९ ॥

यत्रेति ।—यत्र सुरार्चाविश्मनि, कान्तस्य प्रियस्य चन्द्रकान्तमणेश्च, ("कान्तः प्रिये चन्द्रकान्ते" इति यादवः) करेण हस्तेन अंशुना च, ("बलिहस्तांशवः कराः" इत्यमरः) पीड़ितानां मुष्टाकर्षणेन व्यथितानां, स्पर्शेन विकारं प्रापितानाञ्च, वर्णान्तरं प्रापितानामित्यर्थः, नीलग्राव्णाम् इन्द्रनीलमणीनां, रश्मयः दीप्तयः एव, चिकुराः केशाः यासां तादृशीषु, कुट्टिमक्षितिषु मणिनिबद्धभूमिषु, गातुः गायकस्य, मूर्द्धविधुतेः शिरःकम्पनस्य, अनुविम्बात् प्रतिविम्बपतनात् हेतोः, कुट्टमितानि शिरःकम्पनरूपशृङ्गारचेष्टाविशेषाः, विरेजुः शुशुभिरे। अत्र भरतमुनिः,—"केशस्तनाधरादिग्रहणेऽपि हर्षसम्भ्रमोत्पन्नं शिरःकरकम्पनं कुट्टमितमिति विज्ञेयं सुखं विदुः" इति। मणिबद्धा भूमयो गायकाश्च यत्र सन्तीति भावः ॥ २८ ॥

नैकेति ।—क्षितीन्दुः भूतलचन्द्रः, सः नलः, नैकवर्णाः विविधवर्णविशिष्टाः, ये मणयो रत्नानि, तेषां भूषणैः आभरणैः, पूर्णे व्याप्ते, अनवद्यानि निर्दोषाणि, निवेद्यानि उत्सर्जनीयानि द्रव्याणि यत्र तस्मिन्, तथा चित्राणां विविधप्रकाराणां, सिचयानां वस्त्राणाम्, उच्चयेन समूहेन, चारौ मनोज्ञे, तत्र सुरार्चाविश्मनि, अमलम् उज्ज्वलं, मणिपीठं रत्नमयासनम्, अध्यतिष्ठत् अधिष्ठितवान्, सुरार्चनार्थमुपविवेश इत्यर्थः। ["अधिशीङ्स्थासाम्" इति अधिकरणस्य कर्मसंज्ञा] ॥२९॥

सम्यगर्चति नलेऽर्कमतूर्णं भक्तिगन्धिरमुनाऽकलि कर्णः।
श्रद्दधानहृदयं प्रति चान्तः साम्बमम्बरमणिर्निरचैषीत्॥ १०॥
तत्तदर्घ्यमरहस्यजपेषु स्रक्स्रयः श्रयममुष्य बभाज।
रक्तिमानमिव शिक्षितुमुच्चै रक्तचन्दनजबीजसमाजः॥ ११॥

सम्यगिति।—नले नैषधे, अतूर्णम् अव्यग्रं, व्यग्रत्वे सम्यक्ताऽभावादिति भावः, अत एव सम्यक् सुष्ठु यथा भवति तथा, अर्कं सूर्य्यम्, अर्चति आराधयति सति, अमुना अर्केण, कर्णः राधेयः, भक्तेः श्रद्धाविशेषस्य, गन्धः लेशः अस्ति यस्य सः तादृशः भक्तिगन्धिः अल्पभक्तिः, ("गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयोः" इति विश्वः) ["अल्पाख्यायाम्" इति समासान्तः इत्] अकलि निरधारि, अम्बरमणिः सूर्य्यः, साम्बं तदाख्यकृष्णसुतं, प्रति च उद्दिश्यापि, अन्तः अन्तःकरणे, श्रद्दधानं भक्तिमत्, हृदयं चेतो यस्य तादृशं, शाम्बः केवलं मनसा भक्तः, न तु पूजक इति भावः, निरचैषीत् निश्चितवान्, कर्णापेक्षया तथा शाम्बापेक्षया च नल एव मे परमभक्त इति निश्चिकाय इत्यर्थः। "यावन्न दीयते चार्घ्यं भास्कराय महात्मने" इत्यादिना सूर्य्यार्घ्यदानमन्तरेण देवतान्तरपूजानिषेधात् नलः प्रथमं सूर्य्यमेवार्चयामासेति भावः॥ १०॥

तदिति।—तेषां तेषां श्रौतस्मार्त्तानाम्, अर्घ्यमृणः सूर्य्यस्य, रहस्यानां मन्त्राणां, जपेषु असकृत् गूढोच्चारणकाले, स्रक्स्रयः जपमालास्वरूपः, रक्तचन्दनजानां कुचन्दनोद्भवानां, बीजानां गुटिकानां, ("तिलपर्णी तु पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम्। कुचन्दनम्" इत्यमरः) समाजः समूहः, उच्चैः अधिकं, रक्तिमानं रक्तत्वं, शिक्षितुमिव अभ्यसितुमिव, अमुष्य नलस्य, श्रयं हस्तं, बभाज सिषेवे, नलपाणितलस्य प्रकृत्या एव रक्तिमातिशय्यात्

अर्चयन् हरकरं स्मितभाजा नागकेशरतरोः प्रसवेन ।
सोऽयमापयदतिर्य्यगवाग्दिक्-पालपाण्डुरकपालविभूषाम् ॥३२॥
नीलनीररुहमाल्यमयीं स न्यस्य तस्य गलनालविभूषाम् ।
स्फाटिकीमपि तनूं निरमासीन्नीलकण्ठपदमान्वयतायै ॥३३॥

शिक्षार्थं यथा शिष्याः उपाध्यायं सेवन्ते तथा रक्तिमाधिक्य-शिक्षार्थं तत्पाणितलम् आश्रयामास इति भावः ॥ ३१ ॥

अर्चयन्निति ।—सः उक्तरूपेण पूजानिरतः, अयम् एषः नलः, स्मितभाजा प्रस्फुटितेनेत्यर्थः, नागकेशरतरोः तदाख्य-वृक्षविशेषस्य, प्रसवेन कुसुमेन साधनेन, हरस्य शम्भोः, करं हस्तम्, अर्चयन् पूजयन्, तिरश्चा दिशः तिर्य्यग्वर्त्तमानप्राच्यादि-दिगष्टकात्, तथा अवाच्या दिशः अधोदिशश्च सकाशात्, अन्या पृथगिति अतिर्य्यगवाग्दिक् ऊर्द्ध्वा दिक् इत्यर्थः, तस्या पालः रक्षकः, ब्रह्मा इत्यर्थः, तस्य पाण्डुरं पाण्डुवर्णं, यत् कपालं शिरोऽस्थिखण्डं, भिक्षापात्ररूपेण हरकर्त्तृकचिरकालधारणात् गतकान्ति, अत एव पाण्डुवर्णं ब्रह्मणः पञ्चमशिरोऽस्थिखण्ड-मित्यर्थः, तस्य विभूषामिव विभूषा शोभाम्, आपयत प्रापित-वान् । हरेण स्वदुहितरं सन्ध्यां प्रति कामभावेनानुधावतः ब्रह्मणः पञ्चमं शिरः छिन्नं, ततः तत्पापस्य प्रायश्चित्तं चिकीर्षुः हरः भिक्षार्थं तत् करे दधार, नागकेशरपुष्पस्यापि तत्सदृश-पाण्डुवर्णत्वात् इयमुक्तिर्बोद्धव्या । नलेन पूजायां दत्तं नागकेशर-पुष्पं ब्रह्मकपालसदृशं बभौ इति भावः ॥ ३२ ॥

नीलेति ।—सः नलः, तस्य हरस्य, नीलनीररुहमाल्यमयीम् इन्दीवरमालारूपा, गलनालस्य कण्ठदेशस्य, विभूषां भूषणं, न्यस्य समर्प्य, स्फाटिकीं स्फटिकमयीम् अपि, तनूं शरीरं, नीलकण्ठ इति पदस्य शिवस्य नीलकण्ठ इति संज्ञावाचकस्य

प्रीतिमेष्यति कृतेन ममेष्टकर्मणा पुररिपुर्मदनारिः ।
तत्पुरः पुरमतोऽयमशाक्षीद्धूपरूपमथ कामशरञ्च ॥ ३४ ॥
तन्मुहूर्त्तमपि भीमतनूजा-विप्रयोगमसहिष्णुरिवायम् ।
शूलिमौलिशशिभीततयाऽभूद्ध्यानमूर्च्छननिमीलितनेत्रः ॥ ३५ ॥

शब्दस्य, सान्वयतायै अन्वर्थत्वाय, नीलः कण्ठो यस्य इति विग्रहस्य सार्थकतासम्पादनायेत्यर्थः, निरमासीत् कल्पितवान् । [मा माने इति धातोराद्यादिकाल्लुङ्] ॥ ३३ ॥

प्रीतिमिति ।—पुररिपुः त्रिपुरारिः, मदनारिः कामशत्रुश्च, शम्भुरिति शेषः, कृतेन विहितेन, मम मे, ईष्टकर्मणा गुग्गुलु-पर्य्यायकपुरदाहेन कर्पूरपर्य्यायककामशरदाहेन च कर्मणा, प्रीतिं सन्तोषम, एष्यति प्राप्स्यति, अतः अस्मादेव कारणात्, अयं नलः, तस्य पुरारिपो मदनारेश्च, पुरः अग्रतः, यथाक्रमं धूपरूपं धूपव्याजं, पुरं गुग्गुलुम् असुरपुरञ्च, ["गुग्गुलौ कथितः पुरः" इति विश्वः) अथ अनन्तरं, कामशरं कर्पूरं मदनबाणञ्च, अधाक्षीत् दग्धवान्, नलः धूपदानरूपां पूजां चकारेति निष्कर्षः ॥ २४ ॥

तदिति ।—अयं नलः, तन्मुहूर्त्तमपि तस्मिन् मुहूर्त्तेऽपि, ["कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया] शूलिनः अर्च्यमान-शम्भोः, मौलिशशिनः शिरोभूषणचन्द्रकाशात्, भीततया भीत-त्वेन हेतुना, शशिनो विरहिपीड़कत्वादिति भावः, भीमतनूजायाः दमयन्त्याः, विप्रयोगं विरहम्, असहिष्णुरिव सोढ़ुमक्षमः सन् इव, ध्यानेनैव हृदि देवमूर्त्तिचिन्तनरूपेणैव, मूर्च्छनेन मूर्च्छा-रोगेण. सर्वेन्द्रियार्थोपरमत्वसाम्यात् ध्यानस्य मूर्च्छासाम्यत्वं बोद्धव्यं, निमीलिते मुद्रिते, नेत्रे लोचने यस्य सः तादृशः, अभूत् अजायत, धूपदानानन्तरं हरध्यानमकरोदिति निष्कर्षः ॥ ३५ ॥

दण्डवद्भुवि लुठन् स ननाम त्र्यम्बकं शरणभागिव कामः ।
आत्मशस्त्रविशिखासनबाणान् न्यस्य तत्पदयुगे कुसुमानि ॥२६॥
त्र्यम्बकस्य पदयोः कुसुमानि न्यस्य सैष निजशस्त्रनिभानि ।
दण्डवद्भुवि लुठन् किमु कामस्तं शरण्यमुपगम्य ननाम ? ॥ २७॥
व्यापृतस्य शतरुद्रियजप्तौ पाणिमस्य नवपल्लवलोलम् ।
भृङ्गभङ्गिरिव रुद्रपराक्ष-श्रेणिराश्रयत रुद्रपरस्य ॥ २८ ॥

दण्डवदिति ।—आत्मनः स्वस्य, शस्त्रान् आयुधस्वरूपान्, विशिखासनं धनुः, बाणान् विशिखान् च, कुसुमानि पुष्पाणि, कामस्य धनुर्बाणयोः पुष्पमयत्वादिति भावः ; तस्य त्र्यम्बकस्य, पदयोः चरणयोः, युगे द्वये, न्यस्य समर्प्य, शरणभाक् आश्रयार्थी, कामः कन्दर्प इव, सः नलः, दण्डवत् दण्डसदृशः, भुवि भूमौ, लुठन् पतन्, त्र्यम्बकं त्रिलोचनं, ननाम प्रणतवान् ॥२६॥

उक्तमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेणाह, त्र्यम्बकस्येति ।—सः प्रसिद्धः एषः अयं, कामः मदनः, ["सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम्" इत्यत्र श्लोकपादस्यापि ग्रहणमिष्यते इति सो लोपे वृद्धिः] निजशस्त्रनिभानि स्वायुधसदृशानि, कुसुमानि पुष्पाणि, त्र्यम्बकस्य त्रिलोचनस्य, पदयोः चरणयोः, न्यस्य समर्प्य, भुवि भूमौ, दण्डवत् दण्डसदृशं, लुठन् पतन्, गात्रं पातयन्नित्यर्थः, शरण्यं रक्षितारं, त्र्यम्बकं त्रिनयनं हरम्, उपगम्य प्राप्य, ननाम किमु ? प्रणतवान् किम् ? ॥ २७ ॥

व्यापृतस्येति ।—रुद्रपरस्य शिवपरायणस्य, अत एव शतरुद्रियस्य शतं रुद्राः देवता अस्य तस्य रुद्रदेवताकमन्त्रविशेषस्य, ["शतरुद्रात् घश्च" इति वक्तव्यात् घ-प्रत्ययः] जप्तौ जपे, [नपुंसके भावे क्तः, "आदितश्च" इति चकारात् विश्वस्तवत् निष्ठाया इड़भावे जप्तम्, "आदितश्चेति चकार-

उत्तमं स महति स्म महीभृत् पूरुषं पुरुषसूक्तविधानैः।
द्वादशापि च स केशवमूर्त्तीर्द्वादशाक्षरमुदीर्य्य ववन्दे ॥ ३९ ॥
मल्लिकाकुसुमडुण्डुभकेन स भ्रमीवलयितेन कृते तम्।
आसने निहितमैक्षत साक्षात् कुण्डलोन्द्रतनुकुण्डलभाजम् ॥४०॥

स्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् विभक्तस्तद्वदित्याहुः" इति भट्टक्षीर-स्वामी। तथा च "जपिवमिभ्यां वा" इति महोपाध्याय-वर्द्धमानसूत्रम्] व्यापृतस्य आसक्तस्य, अस्य नलस्य, नव-पल्लवस्येव कोमलकिसलयस्येव, लीला विलासः यस्य तं तादृशं, पाणिं करं रुद्रात् रुद्रशब्दात्, परेषाम् उपरितनानां, पश्चादुच्चार्य्यमाणानामित्यर्थः, अक्षाणाम् अक्षेति अक्षराणां, रुद्राक्षाणामित्यर्थः; यद्वा—रुद्रपराणां शिवभक्तानां, ये अक्षाः जपमालाः, रुद्राक्षमाला इत्यर्थः, तेषां श्रेणिः पङ्क्तिः, भृङ्गाणां भ्रमराणां, भङ्गिरिव श्रेणिरिव, मालेव इति यावत्, आश्रयत श्रितवती, प्राप्तवतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

उत्तममिति।—सः पूजानिरतः, महीभृत् भूपालो नलः, उत्तमं पूरुषं पुरुषोत्तमं विष्णुं, पुरुषसूक्तस्य "सहस्रशीर्षा पुरुषः" इत्यादिमन्त्रस्य, विधानैः विधिभिः, महति स्म पूजितवान्, तथा सः नलः, द्वादशाक्षरम् "ओं नमो भगवते वासुदेवाय" इत्येवंरूपं द्वादशाक्षरात्मकं मन्त्रम्, उदीर्य्य उच्चार्य्य, केशवस्य नारायणस्य, द्वादशापि च मूर्त्तीः केशव-नारायणादि-द्वादशसङ्ख्यकविग्रहान्, ववन्दे तुष्टाव ॥ ३९ ॥

मल्लिकेति।—सः नलः, भ्रमीवलयितेन चक्राकारवेष्टनैः वलयाकारीकृतेन, मल्लिकाकुसुमानां मल्लिकापुष्पाणां, मल्लिका-पुष्पग्रथितेनेत्यर्थः, डुण्डुभकेन राजिलसर्पाकारया स्थूलया मालया, ["समौ राजिलडुण्डुभौ" इत्यमरः। "इवे प्रतिकृतौ"

मेचकोत्पलमयी बलिबन्धुस्तद्बलिस्रगुरसि स्फुरति स्म ।
कौस्तुभाख्यमणिकुट्टिमवास्तु-श्रीकटाक्षविकटायितकोटिः ॥ ४१॥

स्वर्णकेतकशतानि स हेम्नः पुण्डरीकघटना रजतस्य ।
मालयाऽरुणमणेः करवीरं तस्य मूर्द्धि पुनरुक्तमकार्षीत् ॥ ४२ ॥

इति कन्। मल्लिकाकुसुमगुम्फकेन इत्यत्र पादान्तगुरुत्वं छन्दःशास्त्रेऽभ्युपगम्यते] कृते निर्मिते, आसने पीठे, निहितं स्थापितं, कुण्डलीन्द्रस्य नागराजस्य, शेषस्य सम्बन्धिन्याः इत्यर्थः, तनोः शरीरस्य, कुण्डलं वलयं, कुण्डलिततनुमित्यर्थः, भजते आश्रयति, चीरोदे शेषशायिरूपेणाधिशेते इत्यर्थः, यः तादृशं, तं नारायणं, साक्षात् ध्यानयोगेन प्रत्यक्षमिव, ऐक्षत अपश्यत् ॥ ४० ॥

मेचकेति ।—बलेः असुरविशेषस्य, बन्धुः बन्धकस्य, बलिनामकदैत्यराजबन्धनकारिणो विष्णोरित्यर्थः, उरसि वक्षसि, कौस्तुभाख्यं कौस्तुभरत्नसंज्ञकं, यत् मणिकुट्टिमं रत्ननिबद्धभूमिः, तदेव वास्तु आवासभूमिः यस्याः तादृश्याः, श्रियः लक्ष्म्याः, कटाक्षेण अपाङ्गदर्शनेन, विकटायिताः विशालीभूताः, वृद्धिं गता इत्यर्थः, कोटयः प्रान्तदेशाः यस्याः सा तादृशी, मेचकोत्पलमयी नीलोत्पलग्रथिता, तस्य नलस्य, तेन नलेन दत्ता इत्यर्थः, बलिस्रक् पूजामाल्यं, ("बलिः पूजोपहारः स्यात् बलिर्दैत्यो बलिः करः" इति विश्वः) स्फुरति स्म शुशुभे ॥ ४१ ॥

स्वर्णेति ।—स नलः, तस्य विष्णोः, मूर्द्धि शिरसि, हेम्नः सुवर्णस्य, मालया माल्येन, स्वर्णनिर्मितपुष्पमाल्यार्पणेनेत्यर्थः, स्वर्णकेतकानां स्वर्णवर्णकेतकीपुष्पाणां, शतानि बहुसङ्ख्यकानि, स्वर्णकेतकीकुसुममाल्यार्पणमित्यर्थः, रजतस्य रौप्यस्य,

माल्यभक्तबलिरन्ननिवेद्यैस्तस्य हारिणमदेन स कृष्णः।
शङ्खचक्रजलजातवदर्चः शङ्खचक्रजलपूजनयाऽभूत् ॥ ४३ ॥

मालया स्रजा, रौप्यनिर्मितपुष्पमालाऽर्पणेनेत्यर्थः, पुण्डरीकानां सिताम्भोजानां, घटनां रचनां, श्वेतपद्ममाल्यार्पणमित्यर्थः, अरुणमणेः पद्मरागस्य, मालया माल्येन, पद्मरागमणिघटित-माल्यदानेनेत्यर्थः, करवीरं करवीकुसुमं, रक्तकरवीरपुष्प-मालार्पणमित्यर्थः, पुनरुक्तं द्विरुक्तं, द्विगुणीकृतमित्यर्थः, [पुनरुक्तानि च पुनरुक्ता च पुनरुक्तश्चेति द्वन्द्वे "नपुंसकम-नपुंसकेन—"इत्यादिना नपुंसकैकशेषे एकवद्भावः] अकार्षीत् कृतवान्, द्विविधेनापि माल्येन स नारायणमर्चयामासेति निष्कर्षः ॥ ४२ ॥

नेति।—स भगवान् नारायणः, तस्य नलस्य, अन्ननिवेद्यैः अन्नान्येव भक्तान्येव, निवेद्यानि उपहाराः तैः, इवेति शेषः, नाल्पः प्रभूतः, भक्तबलिः अन्नोपहारः यस्य स तादृशः, ("भक्त-मन्धोऽन्नम्" इत्यमरः) अन्यत्र—नाल्पभक्तः अधिकभक्तिसम्पन्नः, बलिः असुरविशेषः यस्य सः तादृशः, तन्नामकः इत्यर्थः, अभूत् अजनि, तस्य हारिणमदेन कस्तूर्या, नलार्पितमृगमदोप-हारेणेवत्यर्थः, कृष्णः कृष्णवर्णः पापकर्षणात् कृष्णनामा च, ("कृष्णो वर्णे हरौ ध्वाङ्क्षे पिके व्यासे शुकेऽर्जुने" इत्यजय-पालः) अभूत्, तथा शङ्खानां दक्षिणावर्त्तादीनां विविधानां कम्बूनां, चक्रे समूहे, ("चक्रं सैन्ये रथाङ्गे च राष्ट्रे दम्भान्तरे चये। आयुधाः सलिलावर्त्ता." इत्यजयपालः) यत् जलं वारि, तेन या पूजना अर्चना तया, इवेति शेषः, शङ्खं पाञ्चजन्यं, चक्रं सुदर्शनं, जलजातं पद्मञ्च अस्या अस्तीति सा तद्वती शङ्ख-चक्रपद्मविशिष्टेत्यर्थः, अर्चा प्रतिमा पूजा च यस्य सः तादृशश्च,

राज्ञि कृष्णलघुधूपजधूमाः पूजयत्यहिरिपुध्वजमस्मिन् ।
निर्ययुर्भवधृता भुजगा भा-दुर्यशोमलिनिता इव जालैः ॥ ४४ ॥
अर्घनिःस्वमणिमाल्यविमिश्रैः स्मेरजातिमयदामसहस्रैः ।
तं पिधाय विदधे बहुरत्नक्षीरनीरनिधिमग्नमिवैषः ॥ ४५ ॥

("अर्चा पूजाप्रतिमयोः" इति विश्वः) अभूत्, नलपूजा-निबन्धना खलु भगवतः विष्णोः नाल्पमत्तबलिरित्यादिशब्द-वाच्यता अभूदिति भावः ॥ ४३ ॥

राज्ञीति।—अस्मिन् राज्ञि नले, अहिरिपुः नागारिः, गरुडः इत्यर्थः, ध्वजः लाञ्छनं, ध्वजे रथचूडायामित्यर्थो वा, यस्य तं विष्णुं, पूजयति अर्चयति सति, भिया अहिरिपुभयेन, यत् दुयशः भीरुत्वापवादः, तेन मलिनिताः स्वभावतः शुभ्रा अपि मलिनीकृताः, भवेन शम्भुना, तत्रैव प्रतिष्ठितेनेति भावः, धृताः भूषणत्वेन परिगृहीताः, भुजगाः वासुकिप्रमुखाः शुभ्रसर्पा इव, कृष्णाः कृष्णवर्णाः, लघवः अगुरवः, ("शीघ्रे मनोज्ञे निःसारे लघुः स्यादगुरुद्रुमे" इति शाश्वतः) तेषां धूपजाः धूपोत्थाः, धूपदानाय कालागुरुकाष्ठदहनोत्पन्ना इत्यर्थः, धूमाः, जालैः गवाक्षविवरैः, निर्ययुः निर्गताः, भवशरीरे भूषणत्वेन धृताः विशदा अपि भुजगाः पूज्यमाननारायणस्य रथध्वज-स्थितस्वशत्रुगरुडदर्शनात् भयेन मलिनाः इव सन्तः धूपजात-कृष्णधूमरूपेण वहिर्निर्जग्मुरित्यर्थः ॥ ४४ ॥

अर्घेति।—एषः नलः, अर्घेण मूल्येन, निःस्वानां दरिद्राणाम्, अमूल्यानामित्यर्थः, मणीनां रत्नानां, माल्यैः स्रग्भिः, विमिश्रैः संयुक्तैः, स्मेराणां विकसितानां, जातिमय-दाम्नां मालतीकुसुमस्रजां, सहस्रैः समूहैः, तं विष्णुं, पिधाय आच्छाद्य, बहुरत्नक्षीरनीरनिधौ बहूनि प्रभूतानि, रत्नानि

अक्षसूत्रगतपुष्करबीज श्रेणिरस्य करमङ्गमेत्य।
शौरिसूक्तजपितु: पुनरापत् पद्मसद्मचिरवासविलासम् ॥ ४६ ॥
कैटभारिपदयोर्नतमूर्द्धा सञ्जिता विचकिलस्रगनेन।
जह्नुजेव भुवनप्रभुणाऽभात् सेविताऽनुनयताऽऽयतमाना ॥ ४७॥

मणयो यस्मिन् तादृश:, य: चौरनौरनिधि: चीरोदसमुद्र:, तत्र मज्जनम् इव, विदधे चकार। अत्र चौरस्थानीया: शुभ्रमालतीकुसुमस्रज: रत्नस्थानीयानि च मणिमाल्यानीति बोध्यम् ॥ ४५ ॥

अक्षसूत्रेति।—अक्षसूत्रग [illegible] मालाग्रथनतन्तुस्थितानां, पुष्करबीजानां पद्मगुटिकानां, [illegible], माला इत्यर्थ:, शौरिसूक्तस्य पुरुषसूक्तस्य, जपितु: जपं कर्तु:, अस्य नलस्य, करमङ्गं हस्तमस्तकम, एत्य प्राप्य, पुन: भूयोऽपि, पद्मं कमलम् एव, सद्म गृहं, तत्र चिरवासस्य बहुकालावस्थिते:, विलासं शोभाम, आपत् प्राप्तवती, नलकरस्य कमलसदृशत्वादिति भाव: ॥ ४६ ॥

कैटभारीति।—नत: भूसङ्गत इत्यर्थ:, मूर्द्धा शिर: यस्य तेन प्रणामार्थं नतमस्तकेन, अनुनयता स्तवेन देवं प्रसादयता, भुवनप्रभुणा भूलोकनाथेन, अनेन नलेन भगीरथेन च, यद्वा—जलेश्वरेण समुद्रेण च, ("भुवनं विपिने तोये" इति विश्व:) कैटभारे: विष्णो:, पादयो: चरणयो:, सञ्जिता संसर्गं प्रापिता, समर्पिता इत्यर्थ:, अन्यत्र—आसञ्जिता आसक्तिं गता, भक्तिमतीत्यर्थ:, विष्णुपदोद्भूतत्वादिति भाव:, आयतं दीर्घं, मानं प्रमाणं यस्या: सा, अन्यत्र—यतमाना चेष्टमाना, पृथिव्यां गन्तुं यत्नवतीत्यर्थ:, यद्वा—आयत: दीर्घ:, मान: ईर्ष्याकोपश्च यस्या: सा, ("मानं प्रमाणे प्रस्थादौ मान-

स्वानुरागमनघः कमलायां सूचयन्नपि हृदि न्यसनेन ।
गौरवं व्यधित वागधिदेव्याः श्रीगृहाङ्कनिजकण्ठनिवेशात् ॥ ४८॥
इत्यवेत्य वसुना बहुनाऽपि प्राप्नुवन्न मुदमर्चनया सः ।
सूक्तिमौक्तिकमयैरथ हारैर्भक्तिमैहत हरेरुपहारैः ॥ ४९ ॥

श्वित्तोमत्तौ गृहे" इति विश्वः) सेविता आराधिता, एकत्र—सुगन्धेन सर्वैः समादृता इत्यर्थः, अन्यत्र—त्रिभुवनजनपूजिता इत्यर्थः, विचकिलस्रक् मल्लिकाकुसुममाला, ("स्मृतो विचकिलो मल्ली-प्रभेद मदनेऽपि च" इति विश्वः) जह्नुजा गङ्गा इव, अभात् बभौ ॥ ४७ ॥

स्वेति ।—अनघः निष्पापः, विष्णुरिति शेषः, हृदि वक्षसि, न्यसनेन स्थापनेन, कमलाया एवेति भावः, कमलायां लक्ष्म्यां, स्वानुरागं निजप्रेम, सूचयन् प्रकटयन् अपि, श्रियः तस्याः कमलाया एव, गृहात् निवासभूतात्, निजवक्षसः इति शेषः, अङ्के उपरिस्थिते, निजे स्वकीये, कण्ठे गलदेशे, निवेशात् स्थापनात् हेतोः, वागधिदेव्याः वाग्देवतायाः सरस्वत्याः, गौरवं पूजां, सम्मानाधिक्यमित्यर्थः, कमलापेक्षया इति भावः, व्यधित कृतवान् ॥ ४८ ॥

इतीति ।—सः नलः, इति पूर्वोक्तप्रकारं विष्णोर्मनोभावम्, अवेत्य ज्ञात्वा, बहुना प्रभूतेनापि, वसुना धनेन, लक्ष्मीरूपेण मणिरत्नादिना इति भावः, लक्ष्म्या च इति ध्वन्यते, विहितया इति शेषः, अर्चनया पूजया, अपीति शेषः, मुदं प्रीतिं, न प्राप्नुवन् न लभमानः सन्, अथ अनन्तर, सूक्तिमौक्तिकमयैः सूक्तयः सरस पदनिबद्धानि स्तोत्राण्येव, मौक्तिकानि मुक्तासमूहाः, विशदत्वा-दिति भावः, तन्मयैः तदात्मकैः, हारैः हाररूपैः, सरस्वत्या इति च ध्वन्यते, उपहारैः उपायनैः, हरेः नारायणस्य, भक्तिम्

दूरतः स्तुतिरवाग्विषयस्ते रूपमस्मदभिधास्तव निन्दा ।
तत् क्षमस्व यदहं प्रलपामीत्युक्तिपूर्वमयमेतदवोचत् ॥ ५० ॥
स्वप्रकाश । जड एष जनस्ते वर्णनं यदभिलष्यति कर्त्तुम् ।
नन्वहर्पतिमहः प्रति स स्यान्न प्रकाशनरसस्तमसः किम् ? ॥५१॥

ऐकान्तिकसेवाविशेषम्, ऐहत अचेष्टत, हरिभक्तिं दर्शयितु-मैच्छदिति भावः, हरिणा कमलातः वाण्याः अधिकं गौरवं कृतमतः सरस्वतीकरणकार्चनेनैवास्मिन् अधिका भक्तिः प्रदर्शिता भविष्यतीति मत्वा नलः सरस्वतीमयैः सूक्तैस्तमभजत इति निष्कर्षः ॥ ४९ ॥

दूरत इति ।—हे भगवन् ! ते तव, रूपं स्वरूपम्, अवाग्विषयः वाचामगोचरः, "यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" इत्यादि श्रुतेरिति भावः, स्तुतिः स्तवः, दूरतः दूरे, कर्त्तुमशक्या इत्यर्थः, यस्य तव स्वरूपं वाचामतीतं तस्य तव स्तुतिः कथं कर्त्तुं शक्येत ? कथमपि नेत्याशयः, एवञ्च अस्मदभिधाः अस्माकमुक्तयः, अस्मदीया स्तुतिरित्यर्थः, तव भवतः, निन्दा कदर्थना, भवतीति शेषः, अनन्तगुणस्य तव अत्यल्पगुणप्रकाशकत्वात् वागविषयस्य च वाचा वर्णनात् तिरस्कार एवेत्यर्थः ; अत एव अहं नलः, यत् प्रलपामि अनर्थकं वच्मि, तत् प्रलापवचनं, क्षमस्व सहस्व, मार्जयेत्यर्थः, इत्युक्तिः एवं-वचनं, पूर्वं प्रथमं यस्मिन् तत् यथा भवति तथा, अयं नलः, एतत् वक्ष्यमाणम्, अवोचत् उक्तवान् ॥ ५० ॥

स्वेति ।—स्वप्रकाश ! हे स्वयंप्रकाश ! अन्यनिरपेक्षप्रकाश-रूप ! विष्णो ! "एष आत्मा स्वप्रकाशः" इति वेदान्तादिति भावः, जडः मूढः, अविद्याच्छन्नः इति यावत्, एषः अयं, जनः लोकः, ते तव, चिन्मयस्येति भावः, वर्णनं गुणकीर्त्तनं, कर्त्तुं

मैव वाङ्मनसयोर्विषयो भूस्त्वां पुनर्न कथमुद्दिशतां ते ।
उत्कचातकयुगस्य घनः स्यात् तृप्तये घनमनाप्नुवतोऽपि ॥ ५२ ॥

विधातुं, यत् अभिलष्यति वाञ्छति, ननु भो विष्णो !, सः तादृशवर्णनाभिलाषः, अहर्पतेः सूर्य्यस्य, महः तेजः, प्रति लक्ष्यीकृत्य, तमसः अन्धकारस्य, प्रकाशने प्रकटने, स्वाविर्भाव-विषये इत्यर्थः, रसः वाञ्छा, न स्यात् किम् ? न भवेत् किम् ? अपि तु स्यादेव इत्यर्थः ; स्वप्रकाशस्य तव वर्णने जड़स्य ममाभिलाषः प्रकटप्रकाशसूर्य्यतेजःप्रकाशने तमसः अभिलाष इव अत्यन्तमशोभन एवेति भावः। तेजोनाश्यस्य तमसः तेजः-प्रकाशाभिलाषः यथा विफल एव, तथा स्वप्रकाशनाश्याया जड़ताया अपि तं प्रति प्रकाशनात्मकवर्णनोद्यमः विफल एवेति तात्पर्य्यम् ॥ ५१ ॥

मैवेति ।—हे विष्णो ! वाङ्मनसयोः वाक्यचेतसो, ["अचतुर —"इत्यादिना साधु] विषयः गोचरः, मैव भूः नैव भव,त्वमिति शेषः, "यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" इति श्रुतेरिति भावः, पुनः तथाऽपि, ते वाङ्मनसे, त्वां भवन्तं, कथं केन हेतुना, न उद्दिशताम् ? न लक्षयताम् ? त्वामुद्दिश्य न प्रवर्त्तेता-मित्यर्थः, अपि तु उद्दिशतामेवेति भावः. ["दिश अतिसर्जने" इत्यस्माद्धातोर्लोटि रूपम्] तथा हि, घनं मेघम्, अनाप्नुवतः अलभमानस्य अपि दूरावस्थितत्वादिति भावः, उत्कयोः मेघार्थमेव उत्सुकयोः, चातकयोः सारङ्गयोः, युगस्य द्वन्द्वस्य, चातकमिथुन-स्येत्यर्थः, तृप्तये जलदानेन प्रीतये, घनः मेघः स्वयमेव, स्यात् भवेत्, चातकयुगस्य अविषयोऽपि मेघो यथा स्वयमेव तत्तृप्तये भवति, तथा वाङ्मनसयोरगोचरोऽपि त्वं स्वयमेव मत्तृप्तये स्याः, अतो न वर्णनोद्यमो मया त्याज्य इति निष्कर्षः ॥ ५२ ॥

छद्ममत्स्यवपुषस्तव पुच्छास्फालनाज्जलमिवोद्धृतमब्धेः।
श्वैत्यमेत्य गगनाङ्गणसङ्गादाविरस्ति विबुधालयगङ्गा ॥ ५३ ॥
भूरिसृष्टिधृतभूवलयानां पृष्ठसीमनि किणैरिव चक्रैः।
चुम्बिताऽवतु जगत् क्षितिरक्षा-कर्मठस्य कमठस्तव मूर्त्तिः ॥ ५४ ॥
दिक्षु यत्खुरचतुष्टयमुद्रामभ्यवैमि चतुरोऽपि समुद्रान्।
तस्य पोत्रिवपुषस्तव दंष्ट्रा तुष्टयेऽस्तु मम वास्तु जगत्याः ॥ ५५ ॥

छद्मेति।—हे विष्णो! छद्मना कपटेन, वेदोद्धारव्याजे-नेत्यर्थः, मत्स्यः मीनः, वपुः शरीरं यस्य तथोक्तस्य, तव ते, पुच्छस्य लाङ्गूलस्य, आस्फालनात् ताड़नात् हेतोः, अब्धेः सागरात्, उद्धृतम् ऊर्द्ध्वम् उत्क्षिप्तं, जलं वारि, [कर्त्तृ] गगनाङ्गणेन आकाशात्मकचत्वरेण, सङ्गात् संयोगात् हेतोः, श्वैत्यं श्वेतत्वम्, एत्य प्राप्य, विबुधालयगङ्गा स्वर्णदी, भूत्वा इति शेषः, आविरस्तीव प्रादुर्भवतीव, नीलवर्णा अपि सामुद्रा ह्यापो गगनालोकसंस्पर्शादेव धवला दृश्यन्ते इति भावः ॥ ५३ ॥

भूरीति।—हे भगवन्! पृष्ठसीमनि पृष्ठप्रदेशे, भूरिषु प्रतिकल्पं नूतनसृष्टिकरणात् बह्वीषु, सृष्टिषु सृजनकार्य्येषु, धृतानां पृष्ठदेशे एव उद्धृतानां, भूवलयानां पृथ्वीमण्डलानां, किणैः पुनः पुनः वहनेन घर्षणजनितचिह्नविशेषैरिव, चक्रैः चक्राकारचिह्नराजिभिः, चुम्बिता स्थाने स्थाने स्पृष्टा, क्षितेः पृथिव्याः, रक्षायां पालने, जलनिमज्जनात् रक्षणविषये इत्यर्थः, कर्मठस्य कुशलस्य, ["कर्मणि घटोऽठच्"] तव भवतः सम्बन्धिनी, कमठः कूर्मरूपिणी, मूर्त्तिः तनुः, जगत् भुवनम्, अवतु रक्षतु ॥ ५४ ॥

दिक्ष्विति।—हे विष्णो! दिक्षु चतसृषु आशासु, चतुरः चतुःसङ्ख्यकान् अपि, समुद्रान् सागरान्, यस्य वराहमूर्त्तिधरस्य,

उद्धृतिस्खलदिलापरिरम्भाल्लोमभिर्बहिरितैर्बहुहृष्टैः।
ब्राह्ममण्डमभवत् बलिनीपं केलिकोल! तव तत्र न मातुः ॥५६॥
दानवौघगहनप्रभवस्त्वं सिंह! मामव रवैर्घनघोरैः।
वैरिदारिरिटिविषत्कृतास्त्वग्राममम्बरभवन्मनुजार्द्धः॥ ५७॥

खुराणां चतुष्टयस्य चतुःसङ्ख्याकशफस्य, मुद्रा चिह्नं, खुरेण विदलनजनितखातरूपचिह्नमिति यावत्, अभ्यवैमि जानामि, तस्य उक्तविधस्य, पोत्री वराह एव, ("वराहः शूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरः किटिः" इत्यमरः) वपुः शरीरं यस्य तादृशस्य, तव भवतः, जगत्याः पृथिव्याः, वास्तु वेश्मस्थानं, रसातलादुद्धृत्य दंष्ट्रापरिस्थापनेन आवासभूता इत्यर्थः, ("वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम्" इत्यमरः) दष्ट्रा विशालदन्तः, मम मे, तुष्टये वाञ्छापूरणजनितप्रीतये, अस्तु भवतु॥ ५५॥

उद्धृतीति।—केलिकोल! हे क्रीडावराह! लीलाप्रदर्शनार्थं वराहरूपधारिन्! तत्र ब्रह्माण्डे, न मातुः अवकाशम् अलभमानस्य, अतिविपुलदेहत्वेति भावः, [मा-धातोस्तृचि षष्ठ्येकवचनरूपम्] तव भवतः, उद्धृतौ जलात् उद्धरणसमये, स्खलन्त्याः दलात् पतन्त्याः, इलायाः पृथिव्याः, परिरम्भात् सयत्नधारणात् आलिङ्गनाच्च हेतोः, बहु अत्यर्थं यथा भवति तथा, हृष्टैः रोमाञ्चितैः, पुलकितैरित्यर्थः, उद्गतैरिति यावत्, बहिर्ब्रह्माण्डस्य बहिःप्रदेशं, इतैः गतैः, लोमभिः तनूरुहैः साधनैः, ब्राह्मम् अण्डं ब्रह्माण्डं, बलिनीपं तव पूजार्थं कदम्बकुसुमम्, इवेति शेषः, अभवत् अजायत॥ ५६॥

दानवेति।—सिंह! हे नृसिंहमूर्त्तिधर! विष्णो!, दानवानां दनुजानाम्, ओघः समूहः एव, बहुदानवाधिपतिहिरण्यकशिपुसभा एवेति भावः, गहनं वनं, हिंस्रप्रकृति-

दैत्यभर्तृरुदराम्बुनिविष्टां शक्रसम्पदमिवोद्धरतस्ते ।
पातु पाणिसृणिपञ्चकमस्मांश्छिन्नरज्जुनिभलग्नतदन्त्रम् ॥ ५८ ॥

दानवौघाधिष्ठितत्वेन दुष्प्रवेशत्वादिति भावः, तत्र प्रभवः उत्पत्तिः यस्य सः तादृशः, अनेन सिंहाकारधारणस्य औचित्यं प्रकटितं, सिंहस्य वनसम्भवत्वादिति भावः, तथा वैरिणः शत्रून् दानवान्, दारयन्ति नाशयन्तीति तादृशानि, यानि दिविषत्-सुकृतानि देवानां पुण्यानि, तान्येव अस्त्राणि आयुधानि, तेषां ग्रामः समूह एव ग्रामः संवसथः, स्वल्पसङ्ख्यकमनुष्यवसति-स्थानमित्यर्थः, तस्मात् सम्भवः उत्पत्तिः यस्य सः तादृशः, भवन् जायमानः. प्रकटयन्नित्यर्थः, मनुजः मनुष्यः एव, नराकार एव इत्यर्थः, अर्द्धः अधःकायः यस्य स तादृशः, एतेन देवोपकारिनरोत्पत्तेरौचित्यं प्रदर्शितं, नरस्य ग्रामसम्भवत्वादिति भावः, त्वं भवान्, घनैः अनवरतैः, घोरैः भयङ्करैश्च, रवैः ध्वनिभिः, गर्जनैरिति यावत्, मा नलम्, अव रक्ष ॥ ५७ ॥

दैत्येति।—हे नरसिंह ! दैत्यभर्त्तुः हिरण्यकशिपोः, उदर-मेव जठरमेव, अम्बुः कूपः, ["पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूपः" इत्यमरः । "अजिदृशिकम्यमि—" इत्यादिना औणादिकः कु-प्रत्ययः धुगागमश्च] तस्मिन् निविष्टां मग्नत्वेन स्थितां, शक्रसम्पदम् इन्द्रैश्वर्य्यम्, उद्धरतः उत्तोलयत इव, ते तव, छिन्नरज्जुनिभानि खण्डितदामसदृशानि, लग्नानि संसक्तानि, पाणिसृणिपञ्चके एव इति भावः, तस्य दैत्यभर्त्तुः, अन्त्राणि पुरीतदाख्यनाडी-विशेषाः यत्र तादृशम्, ("अन्त्रं पुरीतत्" इत्यमरः) पाणेः करस्य, सृणीनां तोत्त्रानस्वरूपाणाम् अङ्कुशानां, पञ्चकं पञ्चसङ्ख्या, अस्मान् मत्प्रभृतीन्, पातु रक्षतु, कूपे हि पतिता-

स्वेन पूर्य्यत इयं सकलाशा भो ! बले ! न मम किं भवतीति ? ।
त्वं वटुः कपटवाचि पटीयान् देहि वामन ! मनःप्रमदं नः ॥५६॥
दानवारिरमिकाय विभूतेर्वाश्मि तेऽस्मि सुतरां प्रतिपत्तिम् ।
इत्युदग्रपुलकं बलिनोक्तं त्वां नमामि कृतवामनमायम् ॥६०॥

न्युटत्ध्वनादीन्यङ्कुशाकारेण रज्जुवेष्टितेन लौहयन्त्रविशेषेण वाह्यन्ते यथा तद्वदिति भावः ॥ ५८ ॥

स्वेनेति ।—भोः ! बले ! हे बलिनामदैत्याधिप ! भवता त्वया, इयम् एषा, सकलाना सर्वेषामेव लोकानाम्, आशा मनोरथः, स्वेन धनेन, धनवितरणेनेत्यर्थः, पूर्य्यते परिपूर्णी-क्रियते, मम मे, किं न ? आशा पूर्य्यते इति पूर्वेणान्वयः, अपि तु पूर्य्यते एव । अन्यच्च—भो राजन् ! भवता इयं सकला सर्वा, आशा दिक्, ("आशा तृष्णादिशोः प्रोक्ता" इति विश्वः) स्वेन आत्मीयेन, बलेन सामर्थ्येन, पूर्य्यते व्याप्यते, मम मे, आशा दिक्, किं पूर्य्यते ? अपि तु नैवेत्यर्थः, मम वैकुण्ठलोकव्यापने तव सामर्थ्याभावादिति भावः, यद्वा—मम किम् ? तावता मे किं प्रयोजनम् ? मया ते त्रिपादभूमिरेव याच्यते, नाधिकेन अस्ति मे प्रयोजनम्, अतस्ते सर्वदिगधिकारे मम लाभक्षती न स्त इति भावः, वामन ! हे वामनरूपधर विष्णो ! इत्येवंरूपायां, कपटवाचि छद्मवचने, भगवतः आशाया एवाभावात् तादृश-प्रार्थनायाः कपटत्वमिति बोध्यम् ; पटीयान् कुशलो, वटुः माणवकः, तरुणब्रह्मचारीत्यर्थः, त्वं भवान्, नः अस्माकं, मनसः चेतसः, प्रमदं हर्षम्, अभीष्टसाधनादिना इति भावः, देहि कुरु ॥ ५९ ॥

दानवारीति ।—हे वामन ! अस्मि अहम्, अस्मीत्येतदव्यय-महमर्थे, दानस्य त्यागस्य, वारिणः जलस्य, दानार्थकसङ्कल्प-

भोगिभिः क्षितितले दिवि वासं बन्धमेष्यसि चिरं ध्रियमाणः।
पाणिरेष भुवनं वितरेति छद्मवामिव वामन ! विश्वम् ॥६१॥

सलिलस्येत्यर्थः, रसिकाय अनुरागिणे, प्रतिग्रहवाञ्छकाय इत्यर्थः, ते तुभ्यं, विभूतिः सम्पत्तेः, ममेति शेषः, सुतराम् अत्यर्थं, प्रतिपत्तिं दानं, वश्मि कामये, [वश कान्तावित्यस्य लडुत्तमपुरुषैकवचनम्]। अन्यच्च—हे वामन ! त्वं दानवानाम् असुराणां, अरिः शत्रुः साक्षात् विष्णुः, असि भवसि, अत एव अस्मि अहं, ते तव, कायविभूतेः शरीरसम्पत्तेः, गृहीत-त्रिविक्रममूर्त्तेरिति भावः, सुतराम् अत्यर्थं, प्रतिपत्तिं ज्ञानं, तत्स्वरूपज्ञानेच्छां, दर्शनप्राप्तिं वा इत्यर्थः, वश्मि कामये, इत्यनेन प्रकारेण, उदग्राः उत्कटाः, भक्त्यातिशय्यात् अत्यर्थ-मुद्गता इत्यर्थः, पुलकाः रोमाञ्चा यस्मिन् तत् यथा भवति तथा, बलिना दानवेन्द्रेण, उक्तं कथितं, कृता विहिता, वामनरूपा वामनाकारधारणात्मिका, माया छलं येन तं तादृशं, त्वां भवन्तं, नमामि नतोऽस्मि ॥ ६० ॥

भोगिभिरिति।—हे बले ! क्षितितले भूलोके, दिवि स्वर्गे वा, चिरं बहुकालं व्याप्य ध्रियमाणः अवतिष्ठमानः, [धृङ् अवस्थाने इत्यस्य रूपम्] त्वमिति शेषः, भोगः सुखमेषामस्तीति तादृशैः भोगिभिः सुखिभिः, जनैरिति शेषः, सह सार्द्धं, वासम् अवस्थानं, तथा बन्धं सख्यबन्धनञ्च, एष्यसि प्राप्स्यसि, मम करे दानवारिप्रदानादिति भावः, अत एव एष अयं, पाणिः हस्तः, मया प्रसारित इति शेषः, भुवनं जलं, दानवारीति यावत्, वितर देहि, अत्र पाणौ इति शेषः। अन्यच्च—हे बले ! दिवि स्वर्गे, स्वर्गतुल्यपरमरमणीये इत्यर्थः, क्षितितले रसातले, चिरं दीर्घकालं व्याप्य, ध्रियमाणः अवतिष्ठमानः, त्वमिति

आशयस्य विवृतिः क्रियते किम? दित्सुरस्मि हि भवच्चरणेभ्यः।
विश्वमित्यभिहितो बलिनाऽस्मान् वामन! प्रणतपावन! पायाः
॥ ६२ ॥
क्षत्रजातिरुदियाय भुजाभ्यां या तवैव भुवनं सृजतः प्राक्।

शेषः, भोगिभिः सर्पैः सह, वासम् अवस्थिति, बन्धं बन्धनञ्च, एष्यसि प्राप्स्यसि, एषः पाणिः, मया प्रसारितः इति शेषः, भुवनं लोकम्, इन्द्रात् बलपूर्वकं गृहीतम् अत एव तस्यैव प्राप्यमिति भावः, ("भुवनं विष्टपे तोये" इत्यजयपालः) वितर समर्पय, हे वामन! इत्यनेन प्रकारेण, छद्मवाग्भिः कपटवचनैः, विश्वं जगत्, अव रक्ष ॥ ६१ ॥

आशयस्येति।—हे वामन! आशयस्य अभिप्रायस्य, प्रतिग्रहाभिलाषस्येत्यर्थः, ("अभिप्रायश्छन्द आशयः" इत्यमरः) विवृतिः विवरणं, प्रकाश इत्यर्थः, किं किमर्थं, क्रियते? विधीयते? हि यतः, भवच्चरणेभ्य इति पूज्यताऽतिशयद्योतनपरं, भवच्चरणेभ्यः पूज्यतमाय भवते इत्यर्थः, विश्वं सर्वां एव सम्पद इत्यर्थः, दित्सुः स्वयमेव दातुमिच्छुः, अस्मि भवामि। अन्यच्च—हे वामन! शयस्य हस्तस्य, आ सम्यक्, विवृतिः प्रसारणमित्यर्थः, किं कथं, क्रियते? विधीयते? त्वयेति शेषः, दानग्रहणार्थमिति भावः, हि यतः, भवतः तव, चरणेभ्यः त्रिभ्यः एव पादेभ्यः, न तु पाणौ इति भावः, विश्वं जगत्, दित्सुः अस्मि, प्रणतानां पावन! हे भक्तजनचित्तशोधक! वामन! इत्यनेन प्रकारेण, बलिना दानवेन्द्रेण, अभिहितः उक्तः, त्वमिति शेषः, अस्मान् नलादीन्, पायाः रक्षेः, ["पा रक्षणे" इत्यस्य लिङो मध्यमपुरुषैकवचनम्] ॥ ६२ ॥

क्षत्रेति।—हे विष्णो! प्राक् पुरा, भुवनं जगत्, सृजतः

जामदग्न्यवपुषस्तव तस्यास्तौ लयार्थमुचितौ विजयेताम् ॥६३॥
पांशुला बहुपतिर्नियतं या वेधसाऽरचि रुषा नवखण्डा।
तां भुवं कृतवतो द्विजभुक्तां युक्तकारितरता तव जोषात् ॥ ६४ ॥

सृष्टिं कुर्वतः, तव भवत एव, भुजाभ्यां दोर्भ्यां सकाशात्, या क्षत्रजातिः क्षत्रियसमूहः, उदियाय उद्भूता, "बाहू राजन्यः कृतः" इति श्रुतेः; तस्याः क्षत्रजातेः, लयार्थं विनाशार्थम्, उचितौ योग्यौ, "नाशः कारणलयः" इति साङ्ख्यादिसिद्धान्तात् कार्य्यं हि कारणे एव लीनं भवतीति सर्वत्र दर्शनाच्च कार्य्यभूतां क्षत्रजातिं प्रति तव भुजयोरेव कारणत्वात् क्षत्रजातेस्तव भुजयोरेव लीनत्वस्यौचित्यादिति भावः; जामदग्न्यः परशुरामः, वपुः शरीरं यस्य तस्य परशुरामदेहधारिणः, तव ते, तौ भुजौ, विजयेतां सर्वोत्कर्षेण वर्त्तताम्। [विपराभ्यां जेस्तङादेशः] ॥ ६३ ॥

पांशुलेति।—हे जामदग्न्य ! विष्णो ! पांशुला रजोयुक्ता, स्वैरिणी च, ["सिध्मादिभ्यश्च" इति मत्वर्थीयो लच्। "स्वैरिणी पांशुला समा" इत्यमरः] बहवः अनेके, पतयः स्वामिनः यस्याः सा बहुपतिश्च अनेकाधिपतिका, अनेकोपपतिका च, या भूः, वेधसा ब्रह्मणा, नियतं निश्चितमेव, रुषा कोपेन हेतुना, नव नवसङ्ख्यकानि, खण्डानि अंशाः, भारतादीनि वर्षाणीत्यर्थः यस्याः सा, नव नवभागेन विभक्तानि, खण्डानि छेदनेन शकलीकृतानि अङ्गानि यस्याः सा तादृशी च, अरचि रचिता, भारतादिवर्षभेदेन नवधा विभक्तीकृता छेदनेन नवधा विभक्तीकृता चेत्यर्थः, तां पूर्वोक्तरूपां, भुवं पृथिवीं, काञ्चित् स्त्रियञ्च, द्विजैः कश्यपादिभिः ब्राह्मणैः, मांसाशिभिः पक्षिभिश्च, ("दन्तविप्राण्डजा द्विजाः" इत्यमरः) भुक्तां

कार्त्तवीर्य्यभिदुरेण दशास्ये रैणुकेय! भवता सुखनाश्ये।
कालभेदविरहादसमाधिं नौमि रामपुनरुक्तिमहं ते॥ ६५॥

प्रतिग्राहणेन भोगविषयोकृता खादिताश्च, कृतवत: विहितवत:, ते तव, युक्तकारिषु उचितकर्मकारेषु प्रकृष्ट इति युक्तकारितर:, तस्य भावस्तत्ता युक्तकारितरता अतिशयेन विवेकिता, जीयात् जयतु, निखिलक्षत्रियविनाशनेन अधिकृताया भूमि: ब्राह्मणमात्रकरणस्यैव औचित्यात् बहुजारभुक्ताया हि स्त्रिया भर्त्रा खण्डश: कृत्वा पत्रिभि: खादनीया आवित्याच्चेति भाव:॥६१॥

कार्त्तवीर्य्येति।—हे रैणुकेय! रेणुकापत्य! परशुराम! ["स्त्रीभ्यो ढक्"] कार्त्तवीर्य्यस्य कार्त्तवीर्य्यार्जुनस्य, भिदुरेण नाशकेन, [भिदेः कर्त्तरि कुरच्] भवता त्वया, दशास्ये रावणेऽपि, सुखम् अनायासं यथा भवति तथा, नाश्ये हन्तव्ये सति, रावणं जितवत: कार्त्तवीर्य्यस्य य: जेता तस्य रावणनाशे आयासाभावादिति भाव:, कालभेदस्य युगरूपस्य समयान्तरस्य, विरहात् अभावात्, एकस्मिन्नेव त्रेतायुगे उभयोरेवावतीर्णत्वात् इति भाव: ; असमाधिं सिद्धान्तहीनां, ते तव, रामेण दाशरथिना, पुनरुक्तिं रामनाम्न: पुन: कथनम्, अहं नल:, नौमि स्तौमि, द्विरुक्ते: कालभेदात् कार्य्यभेदाद्वा परिहारो भवितुमर्हति, अत्र तु एकस्यामेव त्रेतायां दशास्यवधादिरूपस्य कार्य्यस्य एकेनैव कर्त्तुं शक्यत्वेऽपि पुन: दाशरथिरामरूपेणावतीर्णत्वात् तेन सह तव अशक्यपरिहारा पुनरुक्तिर्जाता, तादृशीम् अतर्क्यरूपां महीयसीं रामरूपां पुनरुक्तिमहं नौमीत्यर्थ:। रेणुकापत्यत्वात् मातृवंशे एकस्यामेव क्षत्रियजातौ समुद्भूतेन एकस्मिन्नेव त्रेतायुगे अवतीर्णेन कार्त्तवीर्य्यविजयिपरशुरामावतारेणैव कार्त्तवीर्य्यजितस्य रावणस्य वधे सुकरेऽपि

हस्तलेखमसृजत् खलु जन्मस्थानरेणुकमसौ भवदर्थम्।
राम! राममधरीकृततत्तल्लेखकः प्रथममेव विधाता ॥ ६६ ॥
उद्भवाजतनुजादज! कामं विश्वभूषण! न दूषणमत्र।
दूषणप्रशमनाय समर्थं येन देव! तव वैभवमेव ॥ ६७ ॥

पुनः तदर्थं रामावतारग्रहणस्य आनर्थक्यात् पुनरुक्तिमिव प्रतिभाति, तस्याश्च निरसनाय सदुत्तरं नास्तीति भावः ॥६५॥

हस्तेति।—राम! हे दाशरथे! अधरीकृताः तिरस्कृताः, सुग्रीवादिरूपेण भूतलमवतारिताश्च, ते ते प्रसिद्धाः, लेखकाः लिपिकराः, लेखाः इन्द्रादयः देवाश्च येन सः तादृशः अधरीकृततत्तल्लेखकः, [देवपक्षे "शेषाद्विभाषा" इति कप् समासान्तः] असौ एषः, विधाता स्रष्टा, भवदर्थं भवादृशोत्तम-शिल्पनिर्माणार्थं, प्रथममेव आदावेव, जन्मस्थानम् उत्पत्तिक्षेत्रं, रेणुका तन्नाम्नी जमदग्निभार्य्या यस्य तं तादृशं, रामं परशुरामं, हस्तलेखं कराभ्यासम्, असृजत् सृष्टवान्, खलु निश्चितम्, अन्योऽपि शिल्पाजीवी शिल्पनिर्माणे नैपुण्यलाभार्थ-मादौ यत् किञ्चित् द्रव्यं निर्माय निर्माय अभ्यासं कृत्वा अनन्तरं यथा उत्कृष्ट निर्माति, तद्वदिति भावः। एतेन परशुरामात् दाशरथेः रामचन्द्रस्य औत्कर्ष्यं प्रदर्शितमिति मन्तव्यम् ॥ ६६ ॥

उद्भवेति।—न जायते इति अजः, तत्सम्बोधने हे अज! हे जन्मरहित विष्णो! सनातनत्वादिति भावः, अजस्य रघु-नन्दनस्य तदाख्यनृपविशेषस्य, तनुजात् आत्मजात् दशरथात्, कामं यथेच्छम्, उद्भव जायस्व, त्वमिति शेषः, [भवतेर्लोटि सिपि रूपम्] विश्वभूषण! हे जगदलङ्कार!, पुरुषोत्तम-त्वादिति भावः; अत्र अस्मिन् विषये, अजस्य तव अजतनुजो-

नो ददासि यदि तत्त्वधियं मे यच्छ मोहमपि तं रघुवत्स!।
येन रावणचमूर्युधि मूढ़ा त्वन्मयं जगदपश्यदशेषम्॥ ६८॥
आज्ञया च पितुरम्बभिया च श्रीरहीयत महीप्रभवा हि:।
लङ्घितश्च भवता किमु न द्विर्वारिराशिरुटकाङ्गलङ्क:॥ ६९॥

ङ्गवने इत्यर्थ:, दूषणं दोष:, असङ्गतिरूपदोष इत्यर्थ:, न नास्ति; कुत इत्याशयेन हेतुमाह, येन हेतुना, हे देव! तव ते, वैभवमेव ऐश्वर्य्यमेव, प्रभाव एवेत्यर्थ:, दूषणस्य असाङ्गत्यादिदोषस्य तदाख्यराक्षसविशेषस्य च, प्रशमनाय निवारणाय निधनाय च, समर्थं योग्यं, भवतीति शेष:; स्वयम् अजस्त्वम् अजस्य पुत्रात् जायसे- अत्र य: अज: स कथं जायते? यस्य पितामहोऽपि न जात: तस्य वा कथं तनुज:? कथं वा तस्मात् तनुजात् तव जन्म सम्भवेत्? इत्यादिरूपं दूषणं नास्ति, यत: दूषणनाशायैव तव उत्पत्ति:, अथ च अजाख्यात् पितामहात् अजपौत्र: जात इत्यत्र दूषणं नास्ति, उभयो: अजाख्यनृपजातत्वात् इति भाव:॥ ६७॥

नो ददासीति।—रघुवत्स! हे रघुनन्दन! विष्णो! मे मह्यं, यदि चेत्, तत्त्वे ब्रह्मणि, धियं बुद्धिं, मोक्षोपयोगिज्ञानमित्यर्थ:, नो न, ददासि यच्छसि, अज्ञानाक्रान्तत्वादिति भाव:, तर्हि येन मोहेन, युधि युद्धे, रावणस्य दशाननस्य, चमू: सेना, मूढ़ा भ्रान्ता सती, अशेषं निखिलं, जगत् विश्वं, त्वन्मयं भवदात्मकं, राममयमित्यर्थ:, अपश्यत् ऐक्षत, तं मोहमपि मुग्धतामपि, भ्रमज्ञानमपीत्यर्थ:, मे मह्यं, यच्छ देहि, तेनैव कृतार्थो भवेयमिति भाव:॥ ६८॥

आज्ञयेति।—हे विष्णो! राम! भवता त्वया, पितु: जनकस्य दशरथस्य, आज्ञया च वनं गच्छेत्येवंरूपेण आदेशेन

कामदेवविशिखैः खलु नेशं माऽर्पयज्जनकजामिति रक्षः।
दैवतादमरणे वरवाक्यं तथ्ययत् स्वमपुनाद्भवदस्त्रैः॥ ७० ॥

च, अज्ञेभ्यः मूर्खेभ्यः, मिथ्यापवादकरेभ्यः मूढेभ्यः सकाशा-दित्यर्थः, भिया च भयेन च, मही पृथिवी, प्रभवः उत्पत्ति-स्थानं यस्याः सा तादृशी, श्रीः राज्यलक्ष्मीः लक्ष्म्याः अंशभूता पृथ्वीसुता सीता च, द्विः द्विवारम्, अहीयत परित्यक्ता, पितुरादेशपालनाय वनगमनात् राजलक्ष्मीः परित्यक्ता, मूर्ख-जनापवादभयेन च सीता परित्यक्ता इत्यर्थः, तथा उदकस्य जलस्य, अङ्कं समीपं, गच्छति या सा तादृशी, लङ्का तदाख्या पुरी यस्य सः तादृशः, वारिराशिः जलसमूहात्मकः समुद्रः, अरिराशिर्वा रावणादिशत्रुसमूहश्च, वा-शब्दोऽत्र समुच्चये चार्थे, द्विः वारद्वय, न लङ्घितः न अतिक्रान्तः न जितश्च, किमु? किम्? अपि तु लङ्घितः एवेत्यर्थः, अत एव सत्यसन्ध जितेन्द्रियं महाप्रभावञ्च भवन्त नमामीति भावः॥ ६९ ॥

कामेति।—हे राम! विष्णो! जनकजां सीताम्, अर्पयत् ददत्, रामाय प्रत्यर्पयदित्यर्थः, रक्षोऽहमिति शेषः, कामदेवस्य दैवतात्मकमन्मथस्य, विशिखैः बाणैः, मा खलु नेश नैव विनष्टं भवेयं, तथात्वे ब्रह्मणो वरो मृषैव भवेदिति भावः, [नशिः पुषादित्वादङि "नशिमन्योरलिट्येत्वं वक्तव्यम्" इत्येत्व, "न माङ्योगे" इत्यडभावः] इति एवं, विचिन्त्य इति शेषः, दैवतात् अमरात्, अमरणे मरणाभावे विषये, वरवाक्यं देवात् तव मृत्युर्न भविष्यति इति ब्रह्मा पुरा रावणाय यत् वरमदात् तत् वचनं, तथ्ययत् तथ्यं सत्यं कुर्वन् सत्, रक्षः रावणः, भवतः तव, नरदेहधारिणः इति भावः, अस्त्रैः बाणैः, स्वम् आत्मानम्, अपुनात् पूतवान्, तवास्त्रेण आत्मानं घातयित्वा

तद्यशो हसति कम्बुकदम्बं शम्बुकस्य न किमम्बुधिचुम्बि ? ।
नामशेषितससैन्यदशास्यादस्तमाप यदसौ तव हस्तात् ॥७१॥
इष्टवानसि रघूद्वह ! शरण्य ! शरणं स ममैधि ।
लक्ष्मणक्षणवियोगकृशानौ यः स्वजीवितकृणाहुतियज्वा ॥ ७२ ॥

पवित्रं जातमित्यर्थः। अपुनादित्यनेन कामबाणात् मरणे आत्मनः अपवित्रत्वं सूचितम्। कामबाणात् केवलं मरणमेव भवति, भवतः बाणात् तु पापनाशात् संसारमोक्षोऽपि भवतीति भावः ॥ ७० ॥

तदिति।—हे राम! विष्णो! नाम संज्ञामात्रं, शेषः अवशेषः यस्य स तादृशः कृतः इति नामशेषितः कथामात्र-शेषीकृतः, ससैन्यः सैन्यसहितः, दशास्यः रावणः येन तस्मात्, तव भवतः, हस्तात् करात्, असौ शम्बुकः, यत् अस्तम् अदर्शनं, नाशमित्यर्थः, आप लेभे, शम्बुकस्य तदाख्यशूद्रमुनि-विशेषस्य, अम्बुधिचुम्बि सागरपर्य्यन्तगामि, तत् पूर्वोक्तरूपं, यशः कीर्त्तिः, [कर्त्तृ] कम्बूनां शङ्खानां, कदम्बं समूहं, [कर्म] न हसति किम् ? न परिहसति किम् ? अपि तु हसत्येव इत्यर्थः, स्वशुक्लताऽऽतिशय्यादिति भावः। यस्य हस्तात् ब्रह्मकुलोद्भवः त्रिभुवनविजयी दशाननो विनाशमाप तस्यैव हस्तात् नीचशूद्र-कुलोद्भृतः दुर्बलः शम्बुकः विनष्ट इति शम्बुकस्य महासौभाग्य-मिति भावः ॥ ७१ ॥

इष्टेति।—शरण्य! हे आश्रितरक्षक! राम!, यः त्वं भवान्, लक्ष्मणस्य अनुजस्य सौमित्रेः, क्षणवियोगः अत्यल्पकाल-विच्छेद एव, कृशानुः अग्निः तस्मिन्, स्वजीवितस्यैव निज-जीवनस्यैव, तृणस्य यवसस्य, आहुत्या आहुतिदानेन, निक्षेपे-णेत्यर्थः, यज्वा इष्टवान्, याज्ञिक इत्यर्थः, ["सुयजोः ङ्वनिप्"]

क्रौञ्चदुःखमपि वीक्ष्य शुचा यः श्लोकमेकमसृजत् कविराद्यः।
स त्वदुत्थकरुणः खलु काव्यं श्लोकसिन्धुमुचितं प्रबबन्ध ॥ ७२ ॥
विश्रवःपितृकयाऽऽसुमनर्हं सश्रवस्त्वमनयेत्युचितश्चः।

आसीरिति शेषः, सरयूसलिले निमज्ज्य देहं त्यक्तवतो लक्ष्मणस्य क्षणकालवियोगमपि असहिष्णुः यस्त्वं स्वजीवनं विसर्जयामासेत्यर्थः. सः तादृशः, इष्टदाराणां प्रियभार्य्यायाः सीतायाः, विरहः वियोग एव, और्वः बाडवानलः, तस्य पयोधिः आश्रयभूतसागरसदृशः, त्वं भवान्, मम मे, शरणं रक्षिता, एधि भव, प्रेयसीस्नेहेभ्योऽपि भ्रातृस्नेहो गरीयानिति तात्पर्य्यम् ॥ ७२ ॥

क्रौञ्चेति।—हे राम! विष्णो! यः आद्यः प्रथमः, कविः कवयिता वाल्मीकिः, क्रौञ्चस्य पक्षिविशेषस्य, कामविमुग्धयोः क्रौञ्चाख्यपक्षिमिथुनयोर्मध्ये एकस्मिन् व्याधेन हन्यमाने अपरस्य तदाख्यपक्षिण इति यावत्, दुःखं शोकं, वीक्ष्यापि दृष्ट्वाऽपि, शुचा शोकेन, एकम् एकसङ्ख्याकं. श्लोकं—"मा निषाद! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः। यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्॥" इति अमुं श्लोकाङ्कवत्वात् श्लोकं पद्यम्, असृजत् अरचयत्, सः आद्यः कविः, त्वदुत्था त्वत् त्वत्तः सीताविरहादिदुःखपीडितात् भवतः, उत्था उद्गता, भवद्विषये समुत्पन्ना इत्यर्थः, करुणा करुणरसो यस्य स तादृशः सन्, उचितं खलु योग्यमेव, अतिक्षुद्रस्य एकस्य पक्षिणः शोकात् एकस्मिन् श्लोके रचिते पुरुषोत्तमस्य भवतः शोकात् बहुतरश्लोकरचनाया एव औचित्यादिति भावः, श्लोकसिन्धुं पद्यसागरं, चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकनिबद्धत्वात् सागरतुल्यमित्यर्थः, काव्यं रामायणं नाम महाकाव्यं प्रबबन्ध रचयामास ॥ ७२ ॥

त्वं चकर्त्थि न शूर्पणखायाः लक्ष्मणेन वपुषा श्रवसी वा ? ॥७४॥
ते हरन्तु निर्ऋतिव्रततिं मे यैः स कल्पविटपी तव दोर्भिः ।
छद्मयादवतनोरुदपाटि स्पर्द्धमान इव दानमदेन ॥ ७५ ॥

विश्रव इति ।—हे राम ! विष्णो ! विश्रवाः तदाख्य-मुनिः श्रवणरहितश्च जनः, पिता जनको यस्याः सा विश्रवः-पितृका तया, ["नद्यृतश्च" इति कप् समासान्तः] अनया शूर्प-णखया, सश्रवस्त्व श्रोत्रसहितत्वम्, आप्तुम् लब्धुम्, अनर्हम् अयोग्यम, इत्युचितज्ञः इति एवम्, उचितं योग्यं, जानाति बुध्यते यः स तादृशः, त्वं भवान्, लक्ष्मणेन वपुषा लक्ष्मणरूपेण निज-देहेन, एक एव नारायणः आत्मानं चतुर्द्धा विभज्य रामादि-भ्रातृचतुष्टयरूपेण अवतीर्णत्वात् इति भावः, शूर्पणखायाः तदाख्यायाः रावणभगिन्याः निशाचर्य्याः, श्रवसी श्रोत्रे, किं वा न चकर्त्तिथ ? किं न कृत्तवान् असि ? अपि तु चकर्त्तिथ एवेत्यर्थः ॥ ७४ ॥

ते इति ।—हे विष्णो ! कृष्ण ! छद्मयादवतनोः छद्मना कपटेन, यादवी यदुवंशोद्भवकृष्णरूपिणी, तनुः मूर्त्तिर्यस्य तादृशस्य, निराकारत्वस्यैव स्वाभाविकत्वात् लीलास्वीकृत-यादवशरीरस्येत्यर्थः, तव ते, यैः दोर्भिः चतुर्भिर्बाहुभिः, दान-मदेन लोकेभ्यः अभीष्टवितरणजनितदर्पेण हेतुना, स्पर्द्धमानः इव तव दोर्भिः सह स्पर्द्धां कुर्वन्निव स्थितः, सः प्रसिद्धः, कल्प-विटपी कल्पतरुः, उदपाटि उत्पाटितः, तव दोर्भिः सह स्पर्द्धा-करणजन्याहङ्कारदूरीकरणायेति भावः, ते तादृशाः तव दोषः, मे मम सम्बन्धिनीं, निर्ऋतिम् अलक्ष्मीमेव, व्रततिं लतां, "दुरितव्रततिम्" इति पाठ एव साधुः, दुरितव्रततिं पापरूपिणीं लतां, ("स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः" "वल्ली तु व्रततिर्लता"

बालकेलिषु तदा यदलावीः कर्परीभिरभिहत्य तरङ्गान्।
भाविबाणभुजभेदनलीलासूत्रपात इव पातु तदस्मान्॥ ७६॥
कर्णशक्तिमफलां खलु कर्त्तुं सज्जितार्जुनरथाय नमस्ते।
केतनेन कपिनोरसिशक्तिं लक्ष्मणं कृतवता हृतशल्यम्॥ ७७॥

इत्युभयत्राप्यमरः) हरन्तु नाशयन्तु, छिन्दन्तु इत्यर्थः। महा-तरूत्पाटनशक्तस्य लताच्छेदनमकिञ्चित्करमेवेति भावः। कृष्ण-कर्तृककल्पवृक्षोत्पाटनकथा हरिवंशेऽनुसन्धेया॥ ७५॥

बालेति।—हे विष्णो! कृष्ण! तदा तस्मिन् समये, शैशवे इत्यर्थः, बालकेलिषु शिशुसुलभक्रीडासु, कर्परीभिः शर्कराभिः, स्फुटितकलशानां क्षुद्रक्षुद्रखण्डैरित्यर्थः, ("स्त्री स्यात् काचिन्मृणाल्यादि विवक्षापचये यदि" इति कोषात् अपचयविवक्षायां स्त्रीत्वम्) अभिहत्य ताड़यित्वा, तरङ्गान् ऊर्मीन्, यमुनाया इति भावः, यत् अलावीः छिन्नवान् असि, शिशवो हि खर्परखण्डताड़नैस्तरङ्गान् छिन्दन्ति इति दृश्यते; भाविनो भविष्यन्तो, बाणस्य तदाख्यस्य असुरराज-विशेषस्य, भुजानां सहस्रबाहूनां, भेदनमेव छेदनमेव, लीला क्रीड़ा, तस्याः सूत्रपातः इव प्रथमसूचनमिव, स्थितमिति शेषः, तत् तरङ्गलवनं, [कर्त्तृ] अस्मान् सप्रकृतिवर्गं मामित्यर्थः, पातु अवतु। दृश्यते च लोके यथा रथकाराः काष्टपाटनात् पूर्वं तत्र कृष्णसूत्रेण रेखाङ्कनं कुर्वन्ति तद्वदिति भावः॥ ७६॥

कर्णेति।—हे विष्णो! कृष्ण! उरसि वक्षसि, शक्तिः रावणनिक्षिप्तशक्तिशिलाख्यः आयुधविशेषः यस्य तं तादृशम्, ["अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे" इति सप्तम्यलुक्] लक्ष्मणं सौमित्रिं, हृतं निष्काशितं, गन्धमादनाख्यपर्वतसञ्जातेन विशल्यकरण्याख्यौषधविशेषेणेति भावः, शल्यं तत्-शक्ति-

नापगेयमनयः सशरीरं द्यां वरेण नितरामपि भक्तम्।
मा स्म भूत् सुरवधूसुरतज्ञो दिव्यपि व्रतविलोपभियेति ॥ ७८ ॥

शैलाख्यास्त्रविशेषः यस्मात् तं तादृश, कृतवता विहितवता, कपिना वानरेण, हनमद्रूपेणेत्यर्थः, केतनेन लाञ्छनेन, रथध्वजभूतेन हनूमता इत्यर्थः, खलु निश्चितमेव, कर्णस्य राधेयस्य, शक्तिः सामर्थ्यमेव शक्तिः कासूनामास्त्रविशेषः तां, ("कासूसामर्थ्ययोः शक्तिः" इत्यमरः) अफला व्यर्था, कर्त्तुं विधातुं, मज्जितः कपिना सयोजितः, अर्जुनस्य पार्थस्य, रथः स्यन्दनं येन तस्मै, तं तुभ्यम्, अर्जुनसारथये इत्यर्थः, नमः प्रणतिः, अस्तु भवतु। रामावतारे रावणनिक्षिप्तशक्तिशल्येन मृतप्रायं लक्ष्मणम् उज्जीवयतः हनूमतः शक्तिशल्यनिर्हरणे सामर्थ्यं त्वया दृष्टम्, इदानीं कृष्णावतारेऽपि तदेवानुस्मृत्य कर्णनिक्षिप्तां शक्तिमपि विफलीकर्त्तुं स एव हनूमान् भवता अर्जुनस्य रथध्वजे स्थापितः इति रणपण्डिताय तुभ्यं नमः इति निष्कर्षः ॥ ७७ ॥

नेति।—हे विष्णो! कृष्ण! व्रतस्य चिरब्रह्मचर्य्यनियमस्य, भीष्मो हि यावच्छरीरं ब्रह्मचर्य्यं सङ्कल्पितवानिति महाभारतकाराः; विलोपात् नाशात्, सुरवधूसुरतेनेति भावः, भिया भयेन हेतुना, दिवि स्वर्गेऽपि, सुरवधूनां रम्भादीनां देवाङ्गनानां, सुरतस्य मैथुनसुखसम्भोगस्य, ज्ञः अभिज्ञः, मा स्म भूत् न भवतु, भीष्म इति भावः, इति एवं, विचार्य्यैव इति शेषः, नितराम् अत्यर्थं, भक्तम् अनुरागिणं सेवकमपि, आपगायाः नद्या गङ्गाया अपत्यमिति आपगेयं गाङ्गेयं, भीष्ममित्यर्थः, वरेण त्वं सशरीर एव स्वर्गं गच्छ इति वरप्रदानेन, सशरीरं देहसहितं, द्यां स्वर्गं, न अनयः न नीतवान्,

घातितार्कसुतकर्णदयालुर्जैत्रितेन्दुकुलपार्थकृतार्थः।
अर्द्धदुःखसुखमभ्यनयस्त्वं साश्रुभानुविहसद्विधुनेत्रः॥ ७९॥
प्राणवत्प्रणयिराध! न राधापुत्रशत्रुसखता सदृशी ते।
श्रीप्रियस्य सदृगेव तव श्रीवत्समात्महृदि धर्त्तुमजस्रम्॥ ८०॥

त्वमिति शेषः, किन्तु स्वर्गादपि श्रेष्ठं मोक्षं प्रापितवानित्यपूर्वं ते भक्तवात्सल्यमिति भावः॥ ७८॥

घातितेति।—घातितः विनाशितः, अर्जुनेनेति शेषः, यः अर्कसुतः सूर्य्यपुत्रः, कर्णः अङ्गराजः, तस्मिन् दयालुः कारुण्यपरः, अत एव अर्करूपदक्षिणनयनस्य साश्रुत्वमिति भावः, तथा जैत्रितः जेता कृतः, इन्दुकुलं चन्द्रवंशजातः, यः पार्थः अर्जुनः, तेन कृतार्थः सफलमनोरथः, भूभारहरणरूपनिजावतरणप्रयोजनस्य साफल्यादिति भावः, एवञ्च चन्द्ररूपवामलोचनस्य हर्षविकसितत्वमिति भावः, एवञ्च यथाक्रमं साश्रुः रोदनजलसहितः, भानुः सूर्य्यश्च, विहसन् हर्षेण विकासमाप्नुवन्, विधुः चन्द्रश्च, तौ नेत्रे दक्षिणवामलोचनद्वयं यस्य सः तादृशः, सूर्य्याचन्द्रमसौ नारायणस्य भगवतः नेत्रद्वयमिति श्रुत्युक्तत्वात्, त्वं भवान्, दुःखं सुखञ्च दुःखसुखम् दुःखसुखस्य अर्द्धम् ["अर्द्धं नपुंसकम्" इति अर्द्धशब्दस्य पूर्वनिपातः] पर्य्यायक्रमेण अर्द्धदुःखम् अर्द्धसुखञ्चेत्यर्थः, अभ्यनयः अभिनीतवानसि। अभ्यनय इत्यनेन निष्क्रियस्य ते न कापि वास्तविकी क्रिया विद्यते, यास्तु क्रियाः तव दृश्यन्ते, तत् सर्वमेवाभिनयमात्रमिति सूचितवानिति भावः॥ ७९॥

प्राणेति।—प्राणवत् जीवनतुल्या, प्रणयिनी प्रेयसी, राधा वृषभानुसुता राधिका यस्य तत्सम्बुद्धिः, हे प्राणवत्प्रणयिराध! हे कृष्ण! ते तव, राधा अधिरथाख्यसूतजाया, सैव राधा

हृद्यगन्धवह ! भोगवतीश: शेषरूपमपि बिभ्रदशेष: ।
भोगभूतिमदिरारुचिरश्रीरुल्लसत्कुमुदबन्धुरुचिस्त्वम् ॥ ८१ ॥

श्रीराधिका वृन्दावनेश्वरी, तस्या: पुत्र: तनय:, कर्ण: इत्यर्थ:, अन्य: कश्चिदित्यर्थश्च, तस्य शत्रु: अर्जुन:, तस्य सखा मित्रं राधापुत्रशत्रुसख: तस्य भाव: तत्ता सा, न सदृशी न युक्ता, पुत्रशत्रुं प्रति शत्रुताया एवौचित्यादिति भाव: ; परन्तु श्री: लक्ष्मी:, प्रिया प्रीतिदायिनी भार्य्या यस्य तादृशस्य तव भवत:, आत्मन: स्वस्य, हृदि वक्षसि, अजस्रं सर्वदा, श्रीवत्सं रोमावर्त्तरूपलाञ्छनविशेषं, श्रिय: लक्ष्म्या:, वत्सं पुत्रञ्च, धर्त्तुं ग्रहीतुं, सदृक् सदृशमेव, योग्यमेवेत्यर्थ:, राधाप्रियस्य राधासुतद्वेषिणि सख्यम् अनुचितं, श्रीप्रियस्य हृदि श्रीवत्सधारणं युक्तमिति राधाश्रीवत्सशब्दाभ्यां छद्मनोक्ति: ॥ ८० ॥

हृद्येति।—हृद्यं मनोहरं, गन्धं चन्दनादिसौरभं, वहति धारयतीति हृद्यगन्धवह: तस्य सम्बोधनं, हे हृद्यगन्धवह !, भोगवत्या: सुखभोगाचिताया: ककुद्मिकन्याया: रेवत्या:, ईश: भर्त्ता, भोग: स्रक्चन्दनादिधारणं, भूति: ऐश्वर्य्यं, भूषणादिधारणरूपा समृद्धिरित्यर्थ:, मदिरा सुरा च, सुरापानञ्चेत्यर्थ:, ताभि: रुचिरा मनोहारिणी, श्री: सौन्दर्य्यं यस्य स तादृश:, यद्वा—भोगस्य सम्भोगस्य, भूति: समृद्धि:, भूतिकारिणीत्यर्थ:, तया भोगभूत्या भोगसमृद्धिजनिकया, मदिरया सुरया, रुचिरा मनोज्ञा, श्री: शरीरशोभा यस्य स तादृश:, मदिराया नेत्रलौहित्यादिरूपशोभाजनकत्वादिति भाव:, बलभद्रस्य मदिराप्रियत्वादियमुक्ति:, उल्लसन्ती शोभमाना, कुमुदानां कैरवाणां, बन्धो: सख्यु:, चन्द्रस्येत्यर्थ:, रुचि: इव रुचि: शुभ्रशरीरकान्ति: यस्य स: तादृश:, त्वं भवान्, शेषस्य अनन्तनागस्य, रूपं मूर्त्तिं,

रैवतीश ! सुषमा किल नीलस्याम्बरस्य रुचिरा तनुभासा ।

बिभ्रदपि धारयन्नपि, बलभद्रस्य शेषावतारत्वादिति भावः, अशेषः शेषो न, शेषात् अनन्तनागात् भिन्नः इत्यर्थः, असि इति शेषः, यो हि शेषः सः कथम् अशेषः इति शब्दतो विरोधः । अन्यच्च—हे विष्णो ! हृद्यः आहारेण हृदयान्तःस्थः, गन्धवहः वायुः यस्य स तादृशः, सर्पाणां पवनाशनत्वात् इति भावः, तत्सम्बुद्धौ हे हृद्यगन्धवह ! भोगः फणः विद्यते अस्याः इति भोगवती नागरमणी, ("भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फण-काययोः" इत्यमरः) तस्याः ईशः स्वामी, यद्वा—भोगवत्याः पातालगङ्गायाः, ईशः अधिपतिः, अनन्तस्य पातालाधिपति-त्वादिति भावः, हृद्यगन्धवहभोगवतीशः इत्यस्य समस्तपदत्वे हृद्यगन्धवहश्च असौ भोगवतीशश्चेति [विशेषणसमासः] भोगानां फणानां, भूतिः सम्पत्, बाहुल्यमिति यावत्, अस्या-स्तीति भोगभूतिमान्, सहस्रफणत्वादिति भावः, इरया भुवा, शिरःस्थया पृथिव्या इत्यर्थः, ("इरा भूवाक्सुराप्सु स्यात्" इत्य-मरः) रुचिरा मनोहारिणी, श्रीः शोभा यस्य सः इरारुचिरश्रीः, भोगभूतिमांश्चासौ इरारुचिरश्रीश्चेति स तादृशः, [कर्मधारयः] तथा उल्लसन्ती शोभमाना, प्रकटयन्तीति यावत्, कुमुदे कुमुदाख्ये सर्पे, ("कुमुदः कैरवे रक्त-पङ्कजे कुमुदः कपौ । दैत्यान्तरे च दिङ्नाग-नागयोः परिकीर्त्तितः" इति विश्वः) बन्धौ स्वजने, रुचिः प्रीतिः यस्य स तादृशः, त्वं भवान्, शेषस्य अनन्तस्य, रूपं मूर्त्तिं, बिभ्रत् धारयन् अपि, अशेषः असीमः, असि भवसि, अतो न पूर्वोक्तविरोधः । अनन्तनागात्मकबलराम-स्यापि दशावतारान्तर्गतत्वेन सोऽपि त्वमेव, सर्वात्मकत्वाद्विष्णो-रिति भावः ॥ ८१ ॥

कामपाल! भवतः कुमुदाविर्भावभावितरुचेरुचितैव ॥ ८२ ॥
अर्द्धचक्रवपुषाऽर्जुनबाहून् योऽलुनात् परशुनाऽथ सहस्रम्।
तेन किं सकलचक्रविलूने बाणबाहुनिचयेऽस्त्रति चित्रम्? ॥ ८३ ॥

रेवतीति।—रेवत्याः ककुद्मिकन्यायाः, ईशः भर्त्ता, तस्य सम्बोधनं रेवतीश! हे रेवतीरमण बलराम! कामपाल! भोः कामपालापराख्यबलराम! ("रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः" इत्यमरः) कोः पृथिव्याः, ("गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी" इत्यमरः) मुदः प्रीतेः, आविर्भावाय उत्पादाय, भूभार-हरणेनेति भावः, यद्वा—कुमुदस्य तदाख्यनागस्य, आविर्भावाय उपस्थितये, भाविता कृता, रुचिरिच्छा येन तादृशस्य, बलरामस्य अनन्तनागरूपत्वेन कुमुदस्य च अनन्तसजातीयत्वेन सख्यसम्बन्धादिति भावः, भवतः तव, तनुभासा शुभ्रदेह-कान्त्या, नीलस्य नीलवर्णस्य, अम्बरस्य वस्त्रस्य, रुचिं रातीति रुचिरा मनोज्ञा, सुषमा शोभा, उचितैव अनुरूपैव, जातेति शेषः, श्वेतनीलयोर्वर्णयोः मिश्रणे शोभातिशय्यात् शरीरस्य शुभ्रकान्त्या नीलवसनस्य शोभा नितरामुचितैवेति भावः। अन्यच्च—रेवतीश! हे रेवतीनक्षत्रपते! कामपाल! हे मदनो-द्दीपक! शशधर! कुमुदानां कैरवाणाम्, आविर्भावाय प्रकाशनाय, प्रस्फुटनायेत्यर्थः, भाविता सञ्जाता, रुचिः दीप्तिः यस्य तादृशस्य, भवतः तव, तनुभासा देहप्रभया, ज्योत्स्नयेत्यर्थः, नीलस्य नीलवर्णस्य, अम्बरस्य गगनस्य, रुचिरा रमणीया, सुषमा परमा शोभा, उचितैव युक्तैव किल, जातेति शेषः, नीलाकाशे शुभ्रकान्तिशशधरस्य रम्यदर्शनत्वादिति भावः ॥ ८२ ॥

अर्द्धेति।—हे विष्णो! यः भवत एवावतारभूतः यः परशु-रामः, चक्रस्य अर्द्धम् अर्द्धचक्रम् अर्द्धचक्राकारम् अर्द्धचक्र-

पाञ्चजन्यमधिगम्य करेणापाञ्चजन्यमसुरानिव वक्षि ।
चेतना: स्थ किल पश्यत किं नाचेतनोऽपि मयि मुक्तविरोध: ?॥८४॥

मावस्य, वपु: शरीरं यस्य तादृशेन अर्द्धचक्राकारेण, परशुना कुठारेण, सहस्र सहस्रसङ्ख्याकान्, अर्जुनस्य कार्त्तवीर्य्यस्य ककुभवृक्षस्य च, ("अर्जुन: ककुभे पार्थे कार्त्तवीर्य्यमयूरयो:" इति विश्व:) बाहून् भुजान्, अथशब्द: कार्त्स्न्ये, ("मङ्गलानन्तरारम्भ-प्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ" इत्यमर:) अथ कार्त्स्न्येन, अलुनात् अच्छिनत, निःशेषेणाच्छिनदित्यर्थ:, अथ-शब्दस्य परेण वा अन्वय:, अथ अनन्तरं, तेन भवता कृष्णरूपिणेत्यर्थ:, सकलेन सम्पूर्णेन, चक्रेण सुदर्शनेन, विलूने छिन्ने, बाणस्य बाणासुरस्य, कुरण्टकवृक्षस्य च, ("बाणो दानवभेदे तु शरे दासीकुरण्टके" इत्यजयपाल:) बाहूनां भुजानां, शाखारूपभुजानाञ्च, निचये समूहे, सहस्रसङ्ख्यकबाहुविषये इत्यर्थ:, किं चित्रं किमाश्चर्य्यम, अञ्चति ? गच्छति ? प्राप्नोतीत्यर्थ:, जनस्य चित्तमिति शेष:, अत्र चित्रं नास्तीत्यर्थ: । ककुभच्छेदिन: कुरण्टकच्छेदो यथा नाश्चर्य्यं, तथा अर्द्धचक्रेण यो बाहुसहस्रच्छेत्ता, तस्य सम्पूर्णचक्रेण पुन: तच्छेदनं न किमपि वैचित्र्याधायकमिति भाव: ॥ ८३ ॥

पाञ्चजन्यमिति ।—हे विष्णो ! करेण पाणिना, वामहस्तेनेति यावत्, पाञ्चजन्यं तदाख्यशङ्खं, ["वह्निर्देवपञ्चजनेभ्यश्च" इति वक्तव्यात् ञ्य: । "शङ्खो लक्ष्मीपते: पाञ्चजन्य:" इत्यमर:] दक्षिणेन च करेण अपाञ्च जलानाञ्च, जन्यम् उत्पाद्यं, जलजं पद्ममित्यर्थ:, अधिगम्य प्राप्य, धृत्वा इत्यर्थ:, असुरान् दानवान्, वक्षीव इदं ब्रवीषीव, ["वच परिभाषायाम्" इत्यस्यादादिकस्य लटि सिपि रूपम] किमित्याह—हे असुरा: ! चेतना: चैतन्यवन्त:, स्थ भवथ, यूयमिति शेष:, अत एव पश्यत

तावकोरसि लसद्वनमाले श्रीफलद्विफलशाखिकयेव।
स्थीयते कमलया त्वदजस्रस्पर्शकण्टकितयोन्नकुचया च॥ ८५॥
त्यज्यते न जलजेन करस्ते शिक्षितुं सुभगभूयमिवोच्चैः।
आननञ्च नयनायितबिम्बः सेवते कुमुदहासकरांशुः॥ ८६॥

अवलोकयत, अचेतनोऽपि जडोऽपि, पाञ्चजन्यः अपाञ्चजन्यश्च इति शेषः, मयि अस्मद्विषये, मुक्तः पूर्वोक्तप्रकारेण त्यक्तः, विरोधः विद्वेषः येन सः तादृशः, जात इति शेषः, न किम्? विरोधं परित्यज्य मयि अवस्थितो न किम्? इत्यर्थः, किल इति प्रश्ने, अपि तु तयोरुभयोरेव मयि अविरोधिनावस्थानात् त्यक्तविरोध एव जात इति भावः, अत एव सचेतनैः युष्माभिरपि विरोधं परित्यज्य मयि स्थातव्यम्, अन्यथा चेतनशङ्खासुरवत् भवतामपि मरणं भविष्यत्येव इति तात्पर्य्यम्॥ ८४॥

तावकेति।—हे नारायण! तव भवतः, अजस्रं निरन्तरं, स्पर्शेन संस्पर्शेन, कण्टकितया सात्त्विकभावोदयेन सञ्जात-रोमाञ्चया कण्टकयुक्तया च, तथा उत् उद्गतौ उन्नतौ, कुचौ स्तनौ यस्याः तादृशया च, कमलया लक्ष्म्या, लसन्ती शोभमाना, वनमाला आरण्यकुसुमस्रक् काननश्रेणी च यस्मिन् तादृशे, तावके त्वत्सम्बन्धिनि, उरसि वक्षसि, श्रीफलस्य बिल्ववृक्षस्य, ("बिल्वे शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि" इत्यमरः) द्वे फले फलद्वयमात्रं यस्यां सा द्विफला, या शाखिका क्षुद्रशाखा तया इव, [अल्पार्थे कन्] स्थीयते ह्रत्यते [भावे लकारः]॥ ८५॥

त्यज्यत इति।—हे विष्णो! जलजेन पद्मेन, उच्चैः महत्, सुभगभूयं सुभगत्वं, कोमलत्व-रक्तत्वादिरूपसौभाग्यमित्यर्थः, ["भुवो भावे" इति क्यप्] शिक्षितुम् अभ्यसितुम् इव, ते तव,

ये हिरण्यकशिपुं रिपुमुच्चै रावणञ्च कुरुवीरचयं च।
हन्त हन्तुमभवंस्तव योगास्ते नरस्य च हरेश्च जयन्ति ॥ ८७ ॥

करः हस्तः, न त्यज्यते न हीयते, तथा नयनायितं वाम-लोचनवत् आचरित, बिम्बं मण्डलं यस्य स तादृशः, चन्द्रो हि विष्णोर्वामाक्षित्वेन वर्त्तते इति श्रुतेरिति भावः, कुमुदानां कैरवाणां, हासकराः विकाशकारिणः, अंशवः किरणा यस्य सः तादृशः चन्द्रश्च, उच्चैः सुभगभूयं शिक्षितुम् इव ते आननं मुखं, सेवते आश्रयति ; कमलं मार्दवादिसौभाग्यं चन्द्रश्च निष्कलङ्क-त्वादिसौभाग्यं शिक्षितुमिव तव करं वदनञ्च शुश्रूषते, गुरु-सेवाया एव विद्यालाभहेतुत्वादिति भावः ॥ ८६ ॥

ये इति।—हे विष्णो! उच्चैः महान्तं, रिपुं शत्रुं, हिरण्य-कशिपुं तदाख्यदैत्येश्वरं, रावणञ्च राक्षसाधिपं दशाननञ्च, तथा कुरुवीरचयञ्च दुर्योधनप्रभृतीनां समूहञ्च, हन्तुं विनाशयितुं, यथाक्रमं क्रमानुसारेण, उत्तरोत्तरमित्यर्थः, नरस्य च मनुष्यस्य च, हरेश्च सिंहस्य च, मनुष्याकार-सिंहाकारयोरित्यर्थः, नरस्य च मनुष्यस्य दाशरथेः रामस्य च, हरेश्च कपिराजस्य सुग्रीवस्य च, नरवानरयोरित्यर्थः, तथा नरस्य च अर्जुनस्य च, हरेश्च कृष्णस्य च, नरनारायणयोरित्यर्थः, ("नरोऽर्जुने मनुष्ये च" इति यादवः। "यमानिलेन्द्रचन्द्रार्क-विष्णुसिंहांशुवाजिषु। शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु॥" इत्यमरः) ये योगाः सम्बन्धविशेषाः, देहेन व्यक्तितया च ये सम्मिश्रणविशेषा इत्यर्थः, तत्र हिरण्यकशिपुहनने नरसिंहयोः शरीरसंयोगः, रावणहनने रामसुग्रीवयोः नरवानरयोः व्यक्तोः संयोगः, कुरुवीरचयहनने च नरनारायणयोः अर्जुनकृष्णयोर्व्यक्तोः संयोगो ज्ञातव्यः, अभवन् अजायन्त, हन्तेति हर्षे, तव

केयमर्द्धभवता भवतोहे मायिना ननु भवः सकलस्त्वम्।
शेषतामपि भजन्तमशेषं वेद वेदनयनो हि जनस्त्वाम्॥ ८८॥
प्राग्भवैरुदगुदग्भवगुम्फान्मुक्तियुक्तिविहताविह तावत्।
नापरः स्फुरति कस्यचनापि त्वत्समाधिमवधय समाधिः॥८९॥

भवतः, ते योगाः, जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तन्ते, अतस्तान् प्रणमामीति भावः॥ ८७॥

केति।—हे विष्णो! मायिना मायाविना, [व्रीह्यादित्वादिनिः] भवता त्वया, का कीदृशी, विचित्रैवेत्यर्थः, इयम् एषा, भवस्य शम्भोः संसारस्य च, अर्द्धम् अर्द्धांशः अर्द्धभवः तस्य भावः तत्ता, यद्वा—अर्द्धम् अर्द्धदेहः, भवः शिवः यस्य तस्य भावः तत्ता हरिहरमूर्त्तिता इत्यर्थः, अर्द्धसंसारता च, ऊहे ऊढा, धृता इत्यर्थः, अर्द्धभवता तव न युक्ता इति भावः; हि यतः, ननु भोः! सकलः सम्पूर्णः, भवः महादेवः संसारश्च, त्वं भवानेव, तथा वेदः श्रुतिरेव, नयनं चक्षुःस्वरूपं यस्य सः तादृशः वेदज्ञः इत्यर्थः, जनः लोकः, शेषताम् अनन्तनागताम् उपयुक्तात् अन्यत्वं च, ("शेषः सङ्कर्षणेऽनन्ते उपयुक्तेतरे बधे" इति विश्वः) भजन्तं प्राप्नुवन्तम् अपि, त्वां भवन्तम्, अशेषम् अनन्तात् अन्यं सकलञ्च, वेद जानाति, "पुरुषः एवेदं सर्वम्", इत्यादि श्रुतेरिति भावः॥ ८८॥

प्रागिति।—हे विष्णो! प्राग्भवैः पूर्वपूर्वजन्मार्जितकर्मभिः, उदगुदग्भवानाम् उत्तरोत्तरजन्मनां, गुम्फात् ग्रथनात्, सम्पादनाहेतोरित्यर्थः, जन्मपरम्परोत्पादनात् हेतोरिति यावत्, इह संसारे, मुक्तेः मोक्षस्य, युक्तिः योगः, प्राप्तिरित्यर्थः, तस्याः विहतौ विघ्ने विषये, कर्मक्षयाभावेन आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपस्य अविद्यास्तमयलक्षणस्य वा मोक्षस्य अनुपपत्तिविषये इत्यर्थः, त्वत्समाधिं

ऊर्द्धदिक्कदलनात् द्विरकार्षीः किं तनुं हरिहरीभवनाय ?।
किञ्च तिर्य्यगभिनो नृहरित्वे कः स्वतन्त्रमनु नन्वनुयोगः ? ॥९०॥

तव ध्यानम्, अवधूय परित्यज्य, तव ध्यानं विनेत्यर्थः, कस्यचन कस्यचित् अपि, आचार्य्यस्येति शेषः, अपरः स्वसमाधिभिन्नः, समाधि. समर्थनं, समाधानमित्यर्थः, सिद्धान्त इति यावत्, ("समाधिर्नियमे ध्याने नीवारे च समर्थने" इति विश्वः) न तावत् नैव, स्फुरति प्रकाशते, तथा हि पूर्वपूर्वजन्मार्जितकर्मभिः उत्तरोत्तरजन्मपरिग्रहात् मुक्तेर्व्याघातः, तत्र च तव ध्यानेन तव साक्षात्कारलाभात् तेनैव च प्राक्तनकर्मक्षयात् मुक्तिर्लभते जीव इति सर्वेषामेव तत्त्वज्ञानिनां सिद्धान्तः, "भिद्यते हृदयग्रन्थिः" इत्यादिशास्त्रोक्तेरिति भावः॥ ८९॥

ऊर्द्धेति।—हे विष्णो! हरिहरीभवनाय विष्णुशङ्करीभावाय, हरिहरमूर्त्तिपरिग्रहायेत्यर्थः, ऊर्द्धा दिक् यस्मिन् तत् तादृशम् ऊर्द्धदिक्कम उपरिभागीयमित्यर्थः, वामदक्षिणभावेन चरणात् मूर्द्धपर्य्यन्तमर्द्धाङ्गमिति यावत्, [बहुव्रीहिसमासे समासान्तः कः।] यत् दलनं विभागः तस्मात् हेतोः, एकमेव देहमूर्द्धाधोभावेन द्विधा विभज्येत्यर्थः, किं किमर्थं तनुं शरीरं, द्विः द्विधा, सम्पूर्णदक्षिणार्द्धे हरिरूपां तादृशवामार्द्धे च हररूपामित्यर्थः, अकार्षीः ? कृतवान् असि ? हरिहररूपधारणाय कथं वा पादादारभ्य शिरो यावत् द्विविधरूपेण शरीरं द्विधा विभक्तं कृतवान् असि ? इत्यर्थः, किञ्च किमर्थं वा, नृहरित्वे नरसिंहभावे, नरसिंहरूपधारणे इत्यर्थः, तनुं तिर्य्यक् वक्रं यथा भवति तथा, अभिनः ? भिन्नवान् असि ? कण्ठात् अधोदेशस्य नररूपेण ऊर्द्धभागस्य च सिंहरूपेण विभागम् अकरोः ? इत्यर्थः, ननु भो विष्णो! स्वतन्त्रं स्वाधीनं, पुरुषवरं भवन्तमिति शेषः,

आप्तकाम ! सृजसि त्रिजगत् किम् ? किं भिनत्सि यदि निर्मितमेव ?।
पासि चेदमवतीर्य मुहुः किं स्वात्मनाऽपि यदवश्यविनाश्यम् ?॥९१॥

जाह्नवीजलजकौस्तुभचन्द्रान्
पादपाणिहृदयेक्षणवृत्तीन् ।
उत्थिताऽब्धिसलिलात् त्वयि लोला
श्रीः स्थिता परिचितान् परिचिन्त्य ? ॥ ९२ ॥

अनु लक्ष्यीकृत्य, कः पूर्वोक्तरूपः को नाम, अनुयोगः ? प्रश्नः ? ("प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च" इत्यमरः) स्वतन्त्रेच्छे परमेश्वरे कथमेवं कृतं कथं वा नैवमिति प्रश्नो न युज्यते, यतः स हि स्वेच्छया यथेष्टमेव कर्त्तुं शक्यते, तत्र कस्यापि किमपि प्रश्नावसरो नैव स्थातुमर्हति इति भावः ॥ ९० ॥

स्वतन्त्रत्वमेव स्फुटयति, आप्तेति ।—आप्तकाम ! हे कृतकृत्य । निजप्रभावादेव पूर्णसर्वाभिलाष ! विष्णो ! अत एव नास्ति ते कार्य्यप्रयोजनं किमपि इति भावः, किं किमर्थं, त्रयाणां जगतां समाहारः इति त्रिजगत त्रिभुवनं, सृजसि ? रचयसि ? आप्तकामस्य स्वप्रयोजनाभावादेतन्निष्प्रयोजनमिति भावः, यदि चेत, निर्मितमेव सृष्टमेव, त्रिजगदिति शेष, तर्हि किं किमर्थं, भिनत्सि ? विदारयसि ? निष्प्रयोजनमेव संहरसीत्यर्थः, यत् त्रिजगत्, स्वात्मना अपि स्वयमेव, अवश्यविनाश्य निश्चितमेव संहार्य्यं, ["लुम्पेदवश्यमः कृत्ये" इति म-लोपः] इदं तदिदं त्रिजगत्, मुहुः वारं वारम्, अवतीर्य्य आविर्भूय, मत्स्यादिरूपेणावतीर्णः सन्नित्यर्थः, किं किमर्थं वा, पासि व ? रक्षसि च ? अवश्यविनाश्यस्य रक्षणमनुपयुक्तमिति भावः । त्वमेव ब्रह्मादिरूपेण जगतः सृष्टिस्थितिसंहारान् करोषि, पर्य्यनुयोगानर्हस्त्वमिति निष्कर्षः ॥ ९१ ॥

वस्तु वास्तु घटते न भिदानां यौक्तनैकविधबाधविरोधैः ।
तत्त्वदीहितविजृम्भिततत्तद्भेदमेतदिति तत्त्वनिरुक्तिः ॥ ९३ ॥

जाह्नवीति ।—हे विष्णो ! अब्धिसलिलात् सागरोदकात्, उत्थिता उद्गता, लीला चञ्चलाऽपि, श्रीः लक्ष्मीः, पाद-पाणि-हृदयेक्षणे चरण-कर-वक्षःस्थल-वामनयने, ह्रीतः यथाक्रममवस्थानं येषां तादृशान्, जाह्नवी-जलज-कौस्तुभ-चन्द्रान् गङ्गा-पाञ्चजन्यशङ्ख-कौस्तुभमणि-शशाङ्कान्, परिचितान् संस्तुतान्, समुद्रे एकत्रावस्थानेन विशेषतया परिज्ञातान् अत एव चिरकालप्रणयिनः इति भावः, ("संस्तवः स्यात् परिचयः" इत्यमरः) परिचिन्त्य पर्य्यालोच्य, इवेति शेषः, त्वयि भवति, स्थिता विद्यमाना, चलाऽपि अचलत्वेन चिरं विद्यमाना इत्यर्थः, किम् ? इति शेषः । गङ्गाकमलादीनामपि आश्रयं त्वां प्रणमामीति भावः ॥ ९२ ॥

वस्त्विति ।—हे विष्णो ! यौक्ताः युक्तिसिद्धाः, नैकविधाः अनेकप्रकाराः, बाधाः प्रतिबन्धाः, विरोधाश्च विरुद्धभावाश्च तैः हेतुभिः, वस्तु पदार्थः, घटपटादिरूपद्रव्यजातमित्यर्थः, भिदानां भेदानां, वास्तु आश्रयः, न घटते न युज्यते, तत् तस्मात् कारणात्, एतत् घटपटादिरूपं वस्तुजातं, त्वदीहितेन भवदिच्छयैव, विजृम्भितः विलसितः, प्रकटित इत्यर्थः, सः सः तादृशः तादृशः, भेदः विशेषः, घटपटादिरूपवैषम्यमित्यर्थः यस्य तत् तादृशम, इति एवंरूपा, तत्त्वस्य याथार्थ्यस्य, निरुक्तिः निवचनम् । मृन्निर्मितघटस्य मृन्मयत्ववत् एकमात्रमूलकारणोत्पन्नं वस्तु एकविधमेव भवितुमर्हति, भेदे तु युक्तिसिद्धा बहवो बाधाः; तथा एकस्मादेव मूलकारणात् पृथक् पृथक् वस्तु जायते चेत् तदा तेजसो औष्ण्यमिव शैत्यमपि

यस्तु विश्वमुदरे तव दृष्ट्वा बाह्यवत् किल मृकण्डतनूजः ।
स्वं विमिश्रमुभय न विविञ्चन् निर्ययौ स कतरस्त्वमवेषि ॥ ८४॥
ब्रह्मणोऽस्तु तव शक्तिलतायां मूर्ध्नि विश्वमथ पत्युरहीनाम् ।
बालतां कलयतो जठरे वा सर्वथाऽसि जगतामवलम्बः ॥ ८५ ॥

जायेत इत्यादयश्च युक्तिसिद्धाः विविधा विरोधाः, एवञ्च घटपटादीनां यदयमन्योऽन्यभेदोऽनुभूयते, तन्न तात्त्विकः, परन्तु भवदिच्छाप्रेरितया अविद्याख्यया माययैव तत् भासते, अतस्त्वमेवैकः सर्वमिदं वस्तु इति तत्त्वानिर्वचनमिति भावः ॥ ८३ ॥

यस्त्विति ।—हे विष्णो ! मृकण्डतनूजः मार्कण्डेयमुनिः, तव भवतः, उदरे जठरे, बाह्यवत् बहिर्जगदवस्थितं वस्तुजातमिव, विश्वं निखिलं, वस्तु पदार्थं, दृष्ट्वा वीक्ष्य, उभयं बाह्यमुदरस्थञ्च द्वयं, विमिश्रं विशेषेण सयुक्तम्, एकविधप्रकारत्वेन सम्मिलितमित्यर्थः, एकस्मिन्नेव उदरे बाह्योदराभ्यन्तरावस्थितयोः द्वयोरपि स्थितत्वेन प्रतीयमानत्वात् अविविक्तमिति यावत्, स्वम् आत्मानं, न विविञ्चन् विवेक्तुम् अशक्नुवन्, कोऽहं बहिरासम ? को वा उदराभ्यन्तरे वर्त्ते ? इत्येवं-रूपेण भिन्नतया ज्ञातुमसमर्थः सन् इत्यर्थः, निर्ययौ उदरात् निर्गतवान्, किल इति प्रसिद्धौ वार्त्तायां वा, सः मृकण्डतनूजः, कतरः बहिःस्थितो वा कः ? उदरस्थितो वा कः ? इति त्वं भवानेव, अवैषि जानासि, नान्यः कोऽपि इत्यर्थः, सर्वज्ञत्वादिति भावः ॥ ८४ ॥

ब्रह्मण इति ।—हे विष्णो ! विश्व जगत्, ब्रह्मणः परब्रह्मरूपिणः, तव भवतः, शक्तिः माया एव, लता वल्ली तस्याम्, अस्तु तिष्ठतु, फलस्वरूपेणेति भावः, अथ किं वा, अहीनां नागानां, पत्युः ईशस्य नागराजशेषस्य, अनन्तनागरूपिण इत्यर्थः, तव भवतः, मूर्ध्नि शिरसि, अस्तु, वा अथवा, बालतां

धर्मबीजसलिला सरिदङ्घ्रावर्थमूलमुरसि स्फुरति श्रीः ।
कामदैवतमपि प्रसवस्ते ब्रह्म मुक्तिदमसि स्वयमेव ॥ ८६ ॥
लीलयाऽपि तव नाम जना ये गृह्णते नरकनाशकरस्य ।
तेभ्य एव नरकैरुचिता भीस्तैस्तु बिभ्यतु कथं नरकेभ्यः ? ॥८७॥

शिशुभावं, कलयतः दधानस्य, वटपत्रशायिनो बालकभूतस्येत्यर्थः, तव इति शेषः, जठरे उदरे, अस्तु, सर्वथा सर्वप्रकारेणापि, जगतां त्रैलोक्यस्य, अवलम्बः आश्रयः, असि भवसि, त्वमिति शेषः, अत एव तुभ्यं नमोऽस्तु इति भावः ॥ ८५ ॥

धर्मेति ।—हे विष्णो ! धर्मस्य चतुर्वर्गेषु प्रथमवर्गस्य, बीजं हेतुभूतं, सलिलं जलं यस्याः सा तादृशी, सरित् नदी, जाह्नवीत्यर्थः, ते तव, अङ्घ्रौ चरणे, स्फुरति शोभते ; अर्थस्य धनरूपस्य द्वितीयवर्गस्य, मूलं बीजभूतं, श्रीः लक्ष्मीः, तव उरसि वक्षसि, स्फुरति ; कामस्य कामनारूपस्य तृतीयवर्गस्य, दैवतम् अधिष्ठाता कामदेवोऽपि, ते यदुवंशावतीर्णस्य श्रीकृष्णरूपस्य तव, प्रसवः पुत्रः, प्रद्युम्न इत्यर्थः ; मुक्तिदं मुक्तिं मोक्षरूपं चतुर्थवर्गं, ददाति यच्छतीति तादृशं, ब्रह्म परमात्मा च, स्वयमेव साक्षात् त्वमेव, असि भवसि, अतः धर्मार्थकाममोक्षरूपं पुरुषार्थचतुष्टयमेकस्मिन् त्वय्येव अविरोधेन वर्त्तते इति पुरुषार्थचतुष्टयाकाङ्क्षिणां त्वमेव सर्वथा सेवनीयोऽसीति भावः ॥ ८६ ॥

लीलयेति ।—हे विष्णो ! ये जनाः लोकाः, नरकस्य रौरवादेः निरयस्य असुरविशेषस्य च, ("नरको निरये दैत्ये" इति विश्वः) नाशम् उच्छेदं निधनञ्च, करोति विदधाति यः तादृशस्य, तव भवतः, नाम नामधेयं, लीलयाऽपि क्रीड़ाच्छलेनापि, अवहेलयाऽपीति यावत्, गृह्णते कीर्त्तयन्ति, तेभ्यः तादृशजनेभ्य एव, नरकैः निरयैः, भीः भयम्, उचिता युक्ता,

मृत्युहेतुषु न वज्रनिपातात् भीतिमर्हति जनस्त्वयि भक्तः।
यत् तदोच्चरति वैष्णवकण्ठान्निष्प्रयत्नमपि नाम तव द्राक् ॥९८॥
सर्वथाऽपि शुचिनि क्रियमाणे मन्दिरोदर इवावकरा ये।
उद्भवन्ति भविचेतसि तेषां शोधनी भवदनुस्मृतिधारा ॥ ९९ ॥

नरकनाशकस्य नामग्राहित्वादिति भावः, ते तथाविधजनास्तु, नरकेभ्यः निरयेभ्यः सकाशात्, कथं किमर्थं, बिभ्यतु ? त्रस्यन्तु ? अपि तु न कथञ्चिदपीत्यर्थः। "साङ्केत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा। वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः॥" इति श्रीमद्भागवतोक्तेरिति भावः॥ ९७॥

मृत्य्विति।—हे विष्णो। त्वयि भवति, भक्तः सेवानुरक्तः, जनः लोकः, मृत्युहेतुषु मरणकारणेषु मध्ये, प्रधानादिति शेषः, वज्रनिपातात् मृत्युहेतोः कुलिशपतनादपि, भीतिं भयं, लब्धुमिति शेषः, न अर्हति न योग्यो भवति, कुत इत्याह—यत् यस्मात् कारणात्, तदा वज्रनिपातसमये, वैष्णवस्य विष्णोः तव भक्तस्य, तस्येति शेषः, कण्ठात् गलदेशात्, तव भवतः, नाम नामधेयं, निष्प्रयत्नमपि प्रयत्नं विनाऽपि, सतत-नामोच्चारणाभ्यासात् चेष्टां विनाऽपीत्यर्थः, द्राक् शीघ्रमेव, उच्चरति निष्क्रामति, तदेव वज्रनिपातभयं निवारयतीति भावः। अनभिसन्धिनाऽपि विष्णुनामोच्चारकस्य मृत्युभयं नास्तीति निष्कर्षः॥ ९८॥

सर्वथेति।—हे विष्णो! सर्वथा सर्वप्रकारेणापि, सम्मार्जनी-साधनेन परिष्कारादिना कामादिरिपुषट्कविजयेन च इति भावः, शुचिनि निर्मले शुद्धे च, क्रियमाणे विधीयमाने, अपीति शेषः, भविनां संसारिणां, चेतसि मनसि, मन्दिरोदरे गृहाभ्यन्तरे इव, ये अवकराः सङ्कराः, सम्मार्जनीक्षिप्तधूल्यादय

अस्मदाद्यविषयेऽपि विशेषे रामनाम तव धाम गुणानाम्।
अन्वबन्धि भवतैव तु कस्मादन्यथा ननु जनुस्त्रितयेऽपि?॥१००॥
भक्तिभाजमनुगृह्य दृशा मां भास्करेण कुरु वीतनमस्कम्।
अर्पितेन मम नाथ! न तापं लोचनेन विधुना विधुनासि?॥१०१॥

इत्यर्थः, रागादयो मलाश्च, ("सम्मार्जनी शोधनी स्यात्सङ्करो-ऽवकरस्तथा" इत्यमरः) उद्भवन्ति जायन्ते, भवतः तव कर्मभूतस्य, अनुस्मृतिधारा चिन्तनपरम्परा, तेषाम् अवकराणां, शोधनी सम्मार्जनीस्वरूपा, पवित्रतासम्पादनहेतुश्च, भवतीति शेषः॥ ९९॥

अस्मदिति।—हे विष्णो! विशेषे पार्थक्ये, तव नामसु कस्य उत्कर्षः इत्येवं तारतम्यनिश्चये इत्यर्थः, अस्मदादीनां मादृशानां मूढानाम, अविषये ज्ञानागोचरे सत्यपि, तव ते, रामनाम सहस्रनामसु मध्ये रामेति नामैव, गुणानाम् उत्कर्षाणां, धाम आश्रयः, इति मन्यते इति शेषः; कुत इत्याह—अन्यथा तु अथैवं नो चेत् पुनः, तव रामनामस्य गुणधामत्वाभावे तु इत्यर्थः, ननु भो नारायण! जनुषा जन्मना, त्रितयेऽपि त्रयेऽपि, जामदग्न्य-दाशरथि-बलभद्रात्मकजन्मत्रयेऽपीत्यर्थः, भवतैव त्वयैव, कस्मात् कुतः हेतोः, अन्वबन्धि? अनुबध्य नीतम? राम इति एव तु नाम पुनः पुनरावृत्त्या गृहीतम? इत्यर्थः, त्रिष्वेव अवतारेषु त्वया रामनामग्रहणात् एतत्तेऽतीव प्रियमिति ज्ञायते अज्ञैरपि अस्माभिरिति भावः। तव नामसु रामनामैव श्रेष्ठमिति निष्कर्षः॥ १००॥

भक्तीति।—नाथ! हे प्रभो! विष्णो! भक्तिभाजं भक्तिमन्तं सेवकं, मां नलम्, अनुगृह्य अनुकम्प्य, भास्करेण सूर्य्येण, दृशा नेत्रेण, सूर्य्यात्मकदक्षिणनयनेनेत्यर्थः, वीतम् अपगतं, नमः

लङ्घयन्नहरहर्भवदाज्ञामस्मि हा! विधिनिषेधमयीं यः।
दुर्लभं स तपसाऽपि गिरैव त्वत्प्रसादमहमिच्छुरलज्जः॥ ॥१०२॥
विश्वरूप! कृतविश्व! कियत् ते वैभवाद्भुतमणौ हृदि कुर्वे।

तमोगुणः, तमोगुणात्मकमूढतेत्यर्थः. ध्वान्तञ्च यस्य तं तादृशं, ("राहौ ध्वान्ते गुणे तमः" इत्यमरः) कुरु विधेहि, तथा अर्पितेन मां प्रति दत्तेन, विधुना चन्द्रेण, लोचनेन नेत्रेण, चन्द्रात्मकवामनयनेनेत्यर्थः, मम मे, तापम् आध्यात्मिकादि-सन्तापत्रयमित्यर्थः, न विधुनासि? न अपनयसि? इति काकुः, अपि तु विधुनास्येवेत्यर्थः, भास्करेण तमोविधूननस्य विधुना च तापविधूननस्य सम्भवत्वादिति भावः। [धूञ् कम्पने इत्यस्मात् क्रैयादिकात् सिपि "प्वादीनां ह्रस्वः"]॥ १०१॥

लङ्घयन्निति।—हे विष्णो! यः योऽहं नलः, अहरहः नित्यं, विधिनिषेधमयीं विधिः—"वसन्ते वसन्ते ज्योतिष्टोमेन यजेत" इत्यादिरूपः, निषेधः—"न सुरां पिबेत् न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यादिरूपश्च, तन्मयीं तदात्मिकां, भवदाज्ञां त्वदादेशं, "श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे" इत्यनुस्मरणात्, लङ्घयन् अतिक्रामन्, अस्मि वर्त्ते, हा! खेदे, सः उक्तरूपाज्ञालङ्घनकारी, अहं नलः, अलज्जः निस्त्रपः सन्, गिरैव वचनेनैव, "मामनुगृहाण मामनुगृहाण" केवलमित्येवंरूपवाक्प्रयोगेणैवेत्यर्थः, तपसा अपि कठोरतपस्ययाऽपि, दुर्लभं दुष्प्रापं, त्वत्प्रसादं भवदनुग्रहम्, इच्छुः अभिलाषुकः, अस्मीति शेषः, यस्य खलु तव प्रसादः सर्वदा तपस्यादिक्रियानुष्ठानरूपेण महता प्रयत्नेन लभ्यः, स मया सर्वदा तवाज्ञालङ्घनकारिणा वाङ्मात्रेणैव प्रार्थ्यते इत्यहो मे निर्लज्जता! सर्वथा अनुग्राह्योऽस्मीति भावः॥ १०२॥

हेम नह्यति कियन्निजचौरे काञ्चनाद्रिमधिगत्य दरिद्रः?॥१०३॥
इत्युदीर्य स हरिं प्रति सम्प्रज्ञातवासिततमः समपादि।
भावनावशविलोकितविष्णौ प्रीतिभक्तिसदृशानि चरिष्णुः ॥१०४॥

विश्वेति।—विश्वरूप! हे सर्वात्मक। "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादि श्रुतेरिति भावः, कर्तविश्व! हे सम्पादितभुवन! "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादि श्रुतेरिति भावः, अणौ अत्यन्तसूक्ष्मपरिमिते, हृदि हृदये, ममेति शेषः, ते तव, वैभवस्य सामर्थ्यातिशयस्य, अद्भुतम् आश्चर्यस्वरूपं, कियत् किम्परिमाणं, कुर्वे? गृह्णामि? इत्यर्थः, हृदयस्य अत्यन्तमल्पपरिमितत्वात् नितान्तमल्पम् एव धारयितुं शक्नोमि इति भावः, तथा हि, दरिद्रः निःस्वः, अत एवातिलोलुपोऽपि इति भावः, काञ्चनाद्रिं सुमेरुपर्वतम्, अधिगत्य प्राप्य, निजे स्वीये, चौरे शतधाच्छिन्नवस्त्रखण्डे, कियत् किं परिमाणं, हेम सुवर्णं, नह्यति? बध्नाति? अपि तु अत्यल्पमेव बद्धुं शक्नोति इत्यर्थः, चौरखण्डे बहुसुवर्णबन्धनासामर्थ्यवत् मम सकलगुणवर्णनाभिलाषे सत्यपि असामर्थ्यात् कियन्मात्रं वर्ण्यते इति भावः। ["णह बन्धने" इति धातुः] ॥ १०३ ॥

इतीति।—सः नलः, इति पूर्वोक्तप्रकारेण, हरिं विष्णुं, प्रति उद्दिश्य, उदीर्य उक्त्वा, स्तुत्वा इत्यर्थः, सम्प्रज्ञातेन तदाख्येन साकारध्यानेन हेतुना, वासिततमः अतिशयेन सञ्जातभावनः सन्, अत्यर्थं तन्मयः सन्नित्यर्थः, भावनावशेन संस्कारपाटवेन, ध्यानप्रभावेणेत्यर्थो वा, विलोकितः साक्षात्कृतः, यः विष्णुः नारायणः तस्मिन् विषये, प्रीतिभक्त्योः प्रेमानुरागयोः, सदृशानि उचितानि, आनन्दवाष्पमोचननृत्यगीतादीनि कर्माणीति शेषः, चरिष्णुः आचरणशीलः, अनुष्ठाता इत्यर्थः, समपादि

विप्रपाणिषु भृशं वसुवर्षी पात्रसात्कृतपितृक्रतुकव्यः।
श्रेयसा हरिहरौ प्रतिपूज्य प्रह्व एष शरणं प्रविवेश॥ १०५॥

माध्यन्दिनादनु विधेर्वसुधाविवस्वान्
आस्वादितामृतमयौदनमोदमानः।
प्राञ्चं स चित्रमविदूरितवैजयन्तं
वेश्माचलं निजरुचाभिरलञ्चकार॥ १०६॥

सम्पन्नः, जात इत्यर्थः, ["चिण् ते पदः" इति कर्त्तरि चिण्]॥ १०४॥

विप्रेति।—एषः नलः, विप्राणां ब्राह्मणानां, पाणिषु करेषु, भृशम् अत्यर्थं, वसु धनं, वर्षति विकीरति, ददातीत्यर्थः यः सः तादृशः, तथा पात्रसात्कृतं सत्पात्रे दत्तं, पितृक्रतोः पितृयज्ञस्य, श्राद्धस्य इत्यर्थः, कव्यं पित्र्यम् अन्नं येन सः तादृशश्च सन् ("हव्यकव्ये दैवपित्र्ये" इत्यमरः) नित्यश्राद्धमनुष्ठाय इति भावः, श्रेयसा उत्कृष्टवस्तुना, हरिहरौ विष्णुशिवौ, परिपूज्य अर्चयित्वा, प्रह्वः हरिहरचरणयोः प्रणतश्च सन्, शरणं गृहं, भोजनगृहमिति यावत्, ("शरणं गृहरक्षित्रोः" इत्यमरः) प्रविवेश प्रविष्टवान्॥ १०५॥

माध्यन्दिनादिति।—वसुधाविवस्वान् भूलोकसूर्य्यः, सः नलः, मध्यन्दिनस्य मध्याह्नकालस्य अयमिति माध्यन्दिनः तस्मात् माध्यन्दिनात् दिनमध्यभागे विधेयात्, विधेः अनुष्ठानात्, देवार्चनादिरूपनित्यकार्य्यादित्यर्थः, अनु पश्चात्, पञ्चमहायज्ञानुष्ठानादनन्तरमित्यर्थः, आस्वादितेन भुक्तेन, अमृतमयेन पीयूषतुल्येन, सुस्वादुनेत्यर्थः, ओदनेन अन्नेन, मोदमानः हृष्यन्, सानन्दमनाः सन् इत्यर्थः, प्राञ्चं प्राचीनं, प्रासादात् पूर्व्वभागस्थमिति वा, "शयनगृहं प्राच्यां कर्त्तव्यम्" इति शयन-

भीमात्मजाऽपि कृतदैवतभक्तिपूजा
पत्यौ च भुक्तवति भुक्तवती ततोऽनु ।
तस्याङ्गमङ्कुरिततत्परिरिप्समध्यम्
अध्यास्त भूषणभरातितरालसाङ्गी ॥ १०७ ॥
तामन्वगाद्दशितबिम्बविपाकचञ्चोः
स्पष्टं शलाट्परिणत्युचितच्छदस्य ।

अास्त्वादिति भावः, चित्रम् आश्चर्य्यम्, आश्चर्य्यदर्शनमित्यर्थः, अविदूरितः निकटीकृतः, अत्युच्चत्वादिति भावः, वैजयन्तः इन्द्र-प्रासादः येन तं तादृशं, वेश्माचलं प्रासादरूपं पर्वतं, निजाभिः स्वीयाभिः, रुचीभिः कान्तिभिः प्रभाभिश्च, अलञ्चकार भूषयामास, सूर्य्यस्तु मध्याह्नात् परं पश्चिमदिगवस्थितम् अस्ताचलमेवाल-ङ्करोति, अयं तु भूलोकसूर्य्यः मध्याह्नात् परमपि पूर्वाचलमल-ङ्करोतीति चित्रम्!! एवञ्च सदोदयभागयमिति भावः ॥१०६॥

भीमेति।—ततः पतिभोजनात् नलस्य वेश्माचलालङ्करणा-दिति वा, अनु पश्चात्, भूषणभरेण अलङ्कारभारेण, अतितराम् अत्यर्थम्, अलसानि जडानि, विवशानीत्यर्थः, अङ्गानि अवयवा यस्याः सा तादृशी, भीमात्मजा दमयन्ती अपि, कृता अनुष्ठिता, दैवतानां देवानां, भक्त्या श्रद्धया, पूजा अर्चना यया सा तादृशी सती, पत्यौ भर्त्तरि नले, भुक्तवति कृतभोजने सति, भुक्तवती स्वयं च कृतभोजना सती, अङ्कुरिता उद्भूता, तस्याः कर्म-भूतायाः दमयन्त्याः, परिरिप्सा आलिङ्गनेच्छा यस्य तादृशः, ["सनि मीमा—" इत्यादिना सनि इसादेशे "अत्र लोपा-ऽभ्यासस्य" इति अभ्यासलोपः] मध्यः मध्यभागः यस्य तं तादृशं, तस्य नलस्य, अङ्कम् उत्सङ्गं, क्रोड़ान्तिकमिति यावत्, अध्यास्त उपाविशत् ॥ १०७ ॥

कीरस्य काऽपि करवारिरुहे वहन्ती
सौन्दर्य्यपुञ्जमिव पञ्जरमेकमाली ॥ १०८ ॥
कूजायुजा बहुलपक्षशितिम्नि सीम्ना
स्पष्टं कुहूपदपदार्थमिथोऽन्वयेन ।

तामिति ।—अशितस्य भक्षितस्य, बिम्बस्य तदाख्यफल-विशेषस्य, विपाकः परिणतिः इव, अत एव अतिरक्तवर्णः इति भावः, चञ्चुः त्रोटिः यस्य तादृशस्य आरक्तचञ्चुविशिष्टस्य इत्यर्थः, तथा स्पष्टं व्यक्तं यथा भवति तथा, शलाटुनः आम-फलस्य, अपक्वफलस्य सम्बन्धिन्याः इत्यर्थः, ("आमे फले शलाटुः स्यात्" इत्यमरः) परिणतेः परिणामस्य, उचितौ योग्यौ, नीलौ इति यावत्, छदौ पक्षौ यस्य तादृशस्य, कीरस्य शुकपक्षिणः, सौन्दर्य्यपुञ्जमिव सुघटितत्वेन एकीभूतसौन्दर्य्य-राशिमिव, एकं पञ्जरं पक्षिबन्धनागारं, करौ हस्तः, वारिरुह-मिव सरोजमिव तस्मिन्, वहन्ती धारयन्ती, का अपि काचित्, आली सखी, तां दमयन्तीम्, अन्वगात् अनुजगाम ॥ १०८ ॥

कूजेति ।—कूजायुजा कूजनकारिणा, ["गुरोश्च हलः" इत्यकारप्रत्ययः] बहुलपक्षस्य कृष्णपक्षस्य, या शितिमा कालिमा तस्मिन्, सीम्ना मर्य्यादाभूतेनेव, अतीव कृष्णवर्णे-नेत्यर्थः, अत एव स्पष्टं व्यक्तं यथा भवति तथा, कुहूपदं कुहू इति शब्दः, कोकिलालाप इत्यर्थः, तथा कुहूपदस्य अर्थः कुहू-शब्दवाच्या अमावस्या च ("कुहूः स्यात् कोकिलालाप-नष्टेन्दु-कलयोरपि" इत्यमरः) तयोः मिथः परस्परम्, अन्वयः तादात्म्य, सामानाधिकरण्यसम्बन्ध इत्यर्थः, यत्र तेन तादृशेन, "कुहू कुहू" इति रवकारिणा अमावस्येव गाढ़कृष्णवर्णेन चेत्यर्थः, अमावस्याऽपि बहुलपक्षस्य सीमा इति प्रसिद्धमेव ;

तिर्य्यग्धृतस्फटिकदण्डकवर्त्तिनैका
तामन्ववर्त्तत पिकेन मदाधिकेन ॥ १०९ ॥
शिष्याः कलाविधिषु भीमभुवो वयस्या
वीणामृदुक्वणनकर्म्मणि या प्रवीणाः।
आसीनमेनमुपवीणयितुं ययुस्ताः
गन्धर्व्वराजतनुजा मनुजाधिराजम् ॥ ११० ॥
तासामभासत कुरङ्गदृशां विपञ्ची
किञ्चित् पुरःकलितनिष्कलकाकलीका।

तिर्य्यक् वक्रभावेण, धृतः गृहीतः, यः स्फटिकस्य स्फटिक-निर्मितः इत्यर्थः, दण्डकः क्षुद्रदण्डः, तत्र वर्त्तते तिष्ठतीति तादृशेन, मदाधिकेन अत्यन्तमत्तेन, पिकेन एकेन कोकिलेन उपलक्षिता, कोकिलहस्ता इत्यर्थः, एका काचित्, आलीति शेषः, ता दमयन्तीम्, अन्ववर्त्तत अन्वगच्छत् ॥ १०९ ॥

शिष्या इति।—वीणायाः वाद्यविशेषस्य, मृदुक्वणनकर्म्मणि कोमलवादनक्रियायां, प्रवीणाः निपुणाः, याः गन्धर्व्वराजतनुजाः गन्धर्व्वराजकन्याः, कलाविधिषु नृत्यगीतादिकलाविद्याभ्यासेषु, भीमभुवः दमयन्त्याः, शिष्याः अन्तेवासिन्यः सत्यः, वयस्याः सख्यः, अभवन् इति शेषः, ताः गन्धर्व्वराजतनुजाः, आसीनम् उपविशन्तम्, मनुजाधिराजं नराधिपम्, एनं नलम्, उप-वीणयितुं वीणया उपगातुं, ययुः प्राप्तवत्यः ॥ ११० ॥

तासामिति।—कुरङ्गदृशां मृगलोचनानां, तासां गन्धर्व्व-राजतनुजानां, विपञ्ची वीणा, किञ्चित् अल्पं, पुरः प्रथमं, कलिता स्वीकृता, निष्कला निर्विशेषा, सामान्येत्यर्थः, काकली मधुरास्फुटध्वनिः यस्याः सा तादृशी सती, ("काकली तु कले सूक्ष्मे ध्वनौ तु मधुरास्फुटे" इत्यमरः) ["नद्यृतश्च"

भैमीतथामधुरकण्ठलतोपकण्ठे
शब्दायितुं प्रथममप्रतिभावतीव ॥ १११ ॥
सा यद्वताऽखिलकलागुणभूमभूमी-
भैमीतुलाऽधिगतये स्वरसङ्गताऽऽसीत् ।
तं प्रागभावविनयं परिवादमेत्य
लोकेऽधुनाऽपि विहिता परिवादिनीति ॥ ११२ ॥

इति कप् समासान्तः] भैम्याः दमयन्त्याः, तथा तादृशी, या मधुरा मनोहारिणी, सुश्राव्या इत्यर्थः, कण्ठलता कण्ठस्वरसन्ततिः, तस्याः उपकण्ठे समीपे, शब्दायितुं सङ्गातात्मकं शब्द कर्त्तुं, ["शब्दवैर—" इत्यादिना क्यङ् ततः तुमुन्] प्रथमम् आदौ, अप्रतिभावतीव प्रतिभारहिता इव, स्फूर्त्तमप्राप्तेवेत्यर्थः, अभासत प्रतीयते स्म इत्यर्थः, विद्याधिकाना पुरतोऽल्पविद्यस्य कण्ठो न स्फुरति इत्युचितमेवेति भावः । १११ ॥

सेति ।—सा गन्धर्वराजतनुजानां वीणा, धृतानां प्राप्तानाम्, अखिलानां सर्वासां, कलाना नृत्यगीतादिविद्यानां, गुणानां सौशील्यसौन्दर्य्यादीनाञ्च, यः भूमा बाहुल्यं, तस्य भूमी स्थानम्, आश्रयभूता इत्यर्थः, या भैमी दमयन्ती, तस्याः तुलाऽधिगतये सादृश्यलाभाय, भैमीकण्ठस्वरतुल्यस्वरप्राप्तये इत्यर्थः, यत् स्वरसङ्गता स्वरेण ध्वनिना, सङ्गता संयुता, ध्वनिकारिणी त्यर्थः, अथ च स्वरसं स्वयमेवानुरागं, गता प्राप्ता, आसीत् अभूत्, असौ वीणा, प्राक् पूर्वं, तं तादृशं, दमयन्तीसाम्यलाभेच्छारूपमित्यर्थः, अविनयम् औद्धत्यं, स्वस्या उत्तमेन सादृश्यलाभाय धृष्टताप्रकाशरूपमित्यर्थः, परिवादं निन्दाम्, एत्य प्राप्य, अधुनाऽपि इदानीमपि, लोके जगति, परिवादिनीति परिवाद-

नादं निषादमधुरं ततमुज्जगार
साऽभ्यासभाग वनिभृत्कुलकुञ्जरस्य ।
स्तम्बेरमीव कृतसश्रुतिमूर्द्धकम्पा
वीणा विचित्रकरचापलमाभजन्ती ॥ ११३ ॥

यती इति अथ च परिवादिनीति आख्या च, विहिता कृता, इव जनैरिति शेषः, ("विपञ्ची सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी" इत्यमरः) ॥ ११२ ॥

नादमिति।—सा गन्धर्वराजतनुजाभिः स्वरमङ्कृता, वीणा विपञ्ची, अवनिभृत्कुलकुञ्जरस्य राजवंशश्रेष्ठस्य, नलस्य इति शेषः, अन्यत्र—अवनिभृत्कुले भूधरसमूहे, यः कुञ्जरः हस्ती, पार्वत्यहस्तीत्यर्थः तस्य, अभ्यासं समीपं, भजति आश्रयति या सा तादृशी, तथा कृतः विहितः, सश्रुतीनां द्वाविंशतिश्रुतियुक्तानां षड्जादीनां, मूर्द्धनि नादप्रान्ते, कम्प. कम्पितस्वरः यया सा तादृशी, यद्वा—सश्रुतीनां तद्ध्वनिश्रवणकारिणां लोकानां, मूर्द्धः शिरसः, कम्पः चालनं यया सा तादृशी, अन्यत्र—कृतः विहितः, सश्रुतेः कर्णद्वयसहितस्य, मूर्द्धः शिरसः, कम्पः चालनं यया सा तादृशी, तथा विचित्रं नानाविधं, करस्य पाणेः, चापल्यं चाञ्चल्यं, कराङ्गुलीचालनेन द्रुतवादनरूपमित्यर्थः, अन्यत्र—विचित्रम् अद्भुतं, मनोहरमित्यर्थः, करस्य शुण्डादण्डस्य, चापलं सञ्चालनचापल्यम्, आभजन्ती सम्यक् प्राप्नुवती सती, स्तम्बेरमी हस्तिनी इव, ["स्तम्बकर्णयो रमिजपोः" इत्यच्, "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्" इत्यलुक्, "जातेरस्त्रीविषयात्—" इत्यादिना ङीप्] निषादेन तदाख्यस्वरविशेषेण, मधुरं रम्यं, ततं विस्तृतं तारञ्च, नादं ध्वनिं बृंहणञ्च, उज्जगार उद्गीर्णवती, आविश्चकारेत्यर्थः; एकत्र—वादन-

आकृष्य सारमखिलं किमु वल्लकीनां
तस्या मृदुस्वरमसर्जि न कण्ठनालम् ? ।
तेनान्तरं तरलभावमवाप्य वीणा
क्षीणा न कोणममुचत् किमु वा लयेषु ? ॥ ११४ ॥
तद्दम्पतिश्रुतिमधून्यथ चाटुगाथाः
वीणास्तथा जगुरतिस्फुटवर्णबन्धम् ।

नैपुण्यात्, अन्यत्र—"निषादञ्च गजो ब्रूते" इति पञ्चमास्त्वादिति भावः ॥ ११३ ॥

आकृष्येति ।—वल्लकीनां वीणानाम्, अखिलं समग्रं, सारम् उत्कृष्टांशम्, आकृष्य सङ्गृह्य, मृदुः कोमलः, स्वरः ध्वनिः यस्य तं तादृशं, तस्याः दमयन्त्याः, कण्ठनालं गलनालीं, न असर्जि किमु ? न सृष्टं किम् ? ब्रह्मणा इति शेषः, अपि तु तादृशमेवासर्जि इत्यर्थः, कथमन्यथा वीणारवादपि दमयन्तीकण्ठरवस्य माधुर्य्यातिशय इति भावः ; तेन कारणेन, आन्तरम् अभ्यन्तरस्थितं, तरलभावं ध्वनिचाञ्चल्यम्, सर्वसाराकर्षणेन शून्याभ्यन्तरत्वादिति भावः, अन्यत्र—आन्तरं तरलभावं मानसचाञ्चल्यम्, अवाप्य प्राप्य, वीणा विपञ्ची, क्षीणा लज्जिता सती, लयेषु साम्येषु, लयकाले इत्यर्थः, ("लयः साम्यम्" इत्यमरः) अन्यत्र—आलयेषु गृहेषु, कोणं वीणावादनदण्डं गृहैकदेशं च, ("कोणो वाद्यप्रभेदे स्यात् कोणोऽस्त्री लगुडेऽपि च । वीणादिवादने वा स्यादेकदेशे गृहस्य च ॥" इति विश्वः) न अमुचत् किमु वा ? न अत्यजत् वा किम् ? अन्योऽपि अपहृतसारो जनः अन्तश्चञ्चलः क्षीणश्च सन् गृहस्य कोणमाश्रित्य यथा तिष्ठति तथा इति भावः ॥ ११४ ॥

तदिति ।—अथ अनन्तरं, पूर्वोक्तरूपकलध्वन्युद्गारानन्तर-

इत्थं यथा वसुमतीरतिगृह्यकस्ताः
कीरः किरन् मुदमुदीरयति स्म विश्वाः ॥ ११५ ॥
अस्माकमुक्तिभिरवैष्यथ एव बुद्धेः
गाधं युवामतिमती ! स्तुमहे तथाऽपि ।
ज्ञानं हि वागवसरावचनाद्भवद्भ्याम्
एतावदप्यनवधारितमेव न स्यात् ॥ ११६ ॥

मित्यर्थः, वीणाः विपञ्चयः, [कलयः,] तयोः दम्पत्योः जायापत्योः दमयन्तीनलयोः, श्रुतौ श्रोत्रे, मधूनि क्षौद्ररूपाः, श्रुतिसुखकरा इत्यर्थः, चाटुगाथाः प्रियगीतानि, अतिस्फुटानां सुस्पष्टानां, वर्णानामक्षराणां, बन्धः विन्यासः यस्मिन् तत् यथा तथा, तथा तादृशप्रकारेण, जगुः गीतवत्यः, यथा येन प्रकारेण, वसुमतीरतेः भूलोकरतिदेवीस्वरूपायाः दमयन्त्याः, गृह्यकः पञ्जरे स्थापितः, ["पदास्वैरि—" इत्यादिना अस्वैरी इत्यर्थे कप्। "गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकाः स्युर्गृह्यकाश्च ते" इत्यमरः) कीरः शुकः, मुद प्रीतिं, तत्रत्यजनानामिति भावः, किरन् उत्पादयन् इत्यर्थः, इत्थं वक्ष्यमाणेन प्रकारेण, विश्वाः समस्ताः, ताः चाटुगाथाः, वर्णनश्लोकानित्यर्थः, उदीरयति स्म उच्चारयति स्म ॥ ११५ ॥

अस्माकमिति।—अति अत्यधिका, मतिः बुद्धिः ययोः तयोः सम्बोधनम् अतिमती ! हे महाबुद्धिसम्पन्नौ दमयन्तीनलौ ! अत एव अवैष्यथ इति भावः, युवा भवन्तौ, अस्माकं ममेत्यर्थः, उक्तिभिः वचनैरेव, मत्कृताभिः भवतोः स्तुतिगाथाभिरेवेत्यर्थः, बुद्धेः ज्ञानस्य, अस्माकमिति शेषः, गाधम् उत्तानत्वम्, अगभीरत्वमित्यर्थः, स्थूलबुद्धितामिति यावत्, अवैष्यथ ज्ञास्यथ, तथाऽपि स्तुमहे स्तवं कुमः, वयं युवामिति शेषः, हि यस्मात्,

भूभृद्भवाऽङ्कभुवि राजशिखामणेः सा
त्वञ्चास्य भोगसुभगस्य समः क्रमोऽयम्।
यन्नाकपालकलनाकलितस्य भर्त्तुः
अत्रापि जन्मनि मतो भवतो न भेदः ॥ ११७ ॥

भवद्भ्यां युवाभ्यां, वागवसरे वाक्यप्रयोगोचितावकाशे, भवदीय-गुणोत्कर्षस्य समुचितवर्णनावसरे सत्यपीत्यर्थः, अवचनात् अकथनात्, तथावर्णनाऽकरणादित्यर्थः, एतावदपि इयदल्पमपि, ज्ञानम् अस्मदीयबुद्धिम्, अनवधारितमेव अज्ञातमेव, न स्यात् न भवेत्, अपि तु अवधारितमेव स्यादित्यर्थः, भवतोर्गुणोत्कर्षमेव बुद्धिहीनानप्यस्मान् स्तोतुमुत्सहते, अत उत्तानबुद्धयोऽपि वयं भवन्तौ स्तुमहे, ततश्च अनयैव स्तुत्या अस्माकं ज्ञानं कियदिति ज्ञातुं शक्येत भवद्भ्यामिति भावः ॥ ११६ ॥

भूभृदिति।—हे दमयन्ति! भूभृतः हिमालयभूधरात्, भीमनृपतेश्च ("भूभृद्भूमिधरे नृपे" इत्यमरः) भवति जायते या सा तादृशी, हिमालयाङ्गजा राजतनुजा च, सा पार्वती, त्वं भवती च, भोगैः भूषणीकृतसर्पशरीरैः स्रक्चन्दनादिसम्भोगैश्च, ("भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः" इत्यमरः) सुभगस्य सुन्दरस्य, तथा राजा चन्द्रः, शिखामणिः शिरोरत्नं यस्य तस्य इन्दुमौलेः, राज्ञां नृपाणां, शिखामणेः चूडारत्नस्य च, नृपश्रेष्ठस्येत्यर्थः, ("राजा मृगाङ्के क्षत्रिये नृपे" इत्यमरः) अस्य शिवस्य नलस्य च, अङ्कभुवि क्रोडदेशे, वर्त्तते वर्त्तसे च इति शेषः, अयम् एषः, उक्तरूप इत्यर्थः, क्रमः परिपाटी, सादृश्य-मिति यावत्, समः तुल्यः, पार्वत्या सह ते इति शेषः, परन्तु, भवतो त्वम्, अत्रापि अस्मिन्नपि जन्मनि, न केवलं पूर्वजन्मनि इति भावः, नाकस्य स्वर्गस्य, पालः पालकः इन्द्रः, तस्य

एषा रतिः स्फुरति चेतसि कस्य यस्याः
सूते रतिं द्युतिरथ त्वयि वाऽऽतनोति ?।
त्रैयक्षवीक्षणखिलीकृतनिर्जरत्व-
सिद्धायुरध्वमकरध्वजसंशयं कः ?॥ ११८॥

कलनया साहश्येन, अंशतया वा, कलितस्य विदितस्य, वासव-तुल्यस्येत्यर्थः, भर्त्तुः पत्युः, नलस्य सम्बन्धिनो सती इत्यर्थः, यत् सती पतिव्रतैव, वर्त्तते इति शेषः, पार्वती तु अत्र जन्मनि कपालस्य ब्रह्मकर्परस्य, कलनया धारणया, कलितः विदितः, स न भवतीति अकपालकलनाकलितः, तादृगपि न भवतीति नाकपालकलनाकलितः तस्य गृहीतब्रह्मकपालत्वेन विख्यातस्य, भर्त्तुः पत्युः शिवस्य, सम्बन्धिनो सती, यत्, असती वर्त्तते इति शेषः, सः उक्तरूप एव, भेदः अन्तरं, पार्वत्याः तव च इति शेषः, तथा च दुर्गा पूर्वजन्मनि दक्षकन्यात्वे एव सती-नाम्ना विदिता आसीत्, हिमालयदुहितृत्वेऽधुना तु पार्वती-नाम्ना विदिता सती असती सतीति नामविरहिता, भवती तु अस्मिन्नपि जन्मनि पातिव्रत्येन सतीति प्रसिद्धा, अयमेव तव पार्वत्याश्च भेदः इति भावः॥ ११७॥

एषेति।—हे नल! एषा दमयन्ती, कस्य जनस्य, चेतसि मनसि, रतिः मदनवधूः, इति स्फुरति ? प्रकाशते ? अपि तु न कस्यापि इत्यर्थः, कुत इत्याह, यस्या एतस्याः दमयन्त्याः, द्युतिः अङ्गकान्तिः, एवेति शेषः, रतिम् अनुरागं मदनवधूञ्च इत्यर्थः, ("रतिः स्त्री स्मरदारेषु रागे सुरतगुह्ययोः" इति मेदिनी) सूते जनयति, यस्याः अङ्गकान्तिः रतिं जनयति सा कथमपि रतिर्भवितुं नार्हति इति भावः, अथ प्रश्नार्थकमव्ययं, कः वा, जनः इति शेषः, त्वयि भवति नले विषये, त्रैयक्षेण शिव-

एतां धरामिव सरिच्छविहारिहाराम्
उल्लासितस्त्वमिदमाननचन्द्रभासा ।
बिभ्रद्विभासि पयसामिव राशिरन्त-
र्वेदिश्रियं जनमनःप्रियमध्यदेशाम् ॥ ११९ ॥

सम्बन्धिना, ["न य्वाभ्याम्—" इत्यजागमः] वीक्षणेन चक्षुषा, तृतीयनयनेनेत्यर्थः, खिलीकृतः प्रतिबद्धीकृतः, विनाशित इति यावत्, निर्जरत्वेन देवत्वेन, सिद्धस्य प्रसिद्धस्य, आयुषः जीवन-कालस्य, अमरत्वरूपदीर्घजीवनस्य इत्यर्थः, अध्वा मार्गः यस्य तादृशस्य, मकरध्वजस्य कन्दर्पस्य, संशयं सन्देहं, मकरध्वज इति भ्रान्तिमित्यर्थः, आतनोति ? विस्तारयति ? न कोऽपि इत्यर्थः । देवत्वेन अमरोऽपि कामः कामारिनयनानलेन दग्धः सन् मृतः, मृतस्य च जीवितप्राणिनि सन्देहासम्भवात् भवति अयं कामो न वा इति संशयो न कस्यापि उदेतुमर्हति, तस्य मृतत्वादिति भावः । रतिकामाभ्यामपि भवन्तौ मनोहरश्रीकौ इति तात्पर्य्यम् ॥ ११८॥

एतामिति ।—हे राजन् ! त्वं भवान्, सरितः नद्याः इव, छविः शोभा, शुभ्रकान्तिरित्यर्थः, तया हारी मनोहारी, हारः मुक्तासरः यस्याः तां, पक्षे—स...तः नद्य. एव, छव्या कान्त्या, हारिणी मनोज्ञाः, हारा मौक्तिकसरा यस्यास्तां, वेद्याम् अन्तः अन्तर्वेदि वेदिकामध्यं, तद्वदतिकृशा इत्यर्थ., श्रीः शोभा यस्याः ता, यद्वा—अन्तः शरीराभ्यन्तरे, वेदेः कोटिविशेषस्य, श्रीरिव श्रीः सौन्दर्यं, तनुतारूपा इत्यर्थः यस्यास्ता, कुमारसम्भवादावपि "मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या" इत्यत्र कोटिविशेषार्थे वेदिशब्दः प्रयुक्तः इति दृश्यते ; पक्षे—अन्तर्वेदिः तदाख्यगङ्गायमुना-सङ्गमस्थानं, तेन श्रीः शोभा यस्याः तादृशीम् ; तथा जनमनसां

दत्ते जयं जनितपत्त्रनिवेशनेयं
साक्षीकृतेन्दुवदना मदनाय तन्वी ।

लोकचेतसां, प्रियः प्रीतिजनकः, मध्यदेशो नितम्बभागो यस्याः ताम्; पक्षे—जनमनसां लोकचित्तानां, प्रियः हर्षजनकः, मध्यदेशः "हिमवद्विन्ध्ययोरन्तरं प्राक्कनखलादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः ॥" इत्युक्तविन्ध्यहिमाचलान्तर-भूभागरूपः यस्याः ताम्, एतां दमयन्तीं, धरामिव पृथिवी-मिव, बिभ्रत् अङ्के दधानः, अस्याः दमयन्त्याः धरायाश्च, आननं मुखं, चन्द्रः शशधर इव, पक्षे—आननसदृशचन्द्रस्य, तस्य भासा प्रभया, उल्लासितः हर्षं प्रापितः उच्छ्वसितश्च सन्, पयसां राशिः समुद्रः इव, विभासि शोभसे ; सागरः हि चन्द्रभासा उच्छ्वसितः भवति इति प्रसिद्ध एव ॥ ११९ ॥

दत्ते इति ।—हे महाराज! जनितं कृतं, सखिभिः विचारकैश्च चेति शेषः, पत्त्रस्य कस्तूर्य्यादिकल्पितमकरपत्त्र-वल्लर्य्याद्याकारतिलकस्य जयसूचकपत्त्रस्य च, निवेशनं रचनम्, अङ्कनमित्यर्थः, दानमित्यर्थश्च यस्याः सा तिलकभूषितकपोला-दिका विचारकैः विचार्य्य लिखितजयपत्त्रा च, तथा अक्षिभ्यां सह वर्त्तमानः साक्षः [“बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्—” इति समासान्तः षच्] असाक्षः साक्षः कृतः साक्षीकृतः सलोचनी-कृतः, इन्दुः चन्द्र एव, वदनं मुखं यस्याः सा, इन्दोः सलोचनीकरणाभावे वदने नेत्रस्थितिः कथं युज्यते इति भावः, अन्यत्र—साक्षीकृताः साक्षात् द्रष्टीकृताः, इन्दुवदनाः चन्द्रमुख्यः सख्यः यस्याः सा, कामजयविषये भैम्याः सख्यः एव साक्षिण्यः वर्त्तन्ते, यतः भैम्यां नलस्य कामवश्यता ताभिरेव साक्षात् दृष्टा इति भावः, अथवा—साक्षीकृतं साक्षात् द्रष्टृकृतम्, इन्दुवदनं

मध्यस्थदुर्बलतमत्वफलं किमेतत्
भुक्तिर्यदत्र तव भर्त्सितमत्स्यकेतोः ? ॥ १२० ॥
चेतोभवस्य भवतो कुचपत्रराज-
धानीयकेतुमकरा ननु राजधानी ।

स्वस्याः चन्द्रसुन्दरमुखं यया सा, नलस्य कामविजितत्वे भैम्याः मुखचन्द्र एव साक्षी इति भावः, इयं पुरतः दृश्यमाना, तन्वी कृशाङ्गी, दमयन्तीति शेषः, अन्यत्र—काचित् सूक्ष्मा विचार-प्रणाली च, मदनाय कामाय, जयं विजयं, दत्ते अर्पयति, मदनेन त्वां विजितं करोतीत्यर्थः, अन्यत्र—स्वविषये नल-कामयोः विवादे कामायैव विजयं, दत्ते अर्पयति, भैमीविषये कामः नलं जितवान् इत्यर्थः ; तथाऽपि भर्त्सितः तिरस्कृतः, रूपेण धिक्कृतः इत्यर्थः, अन्यत्र—बलात् सन्तर्जितश्च, मत्स्यकेतुः मीनध्वजः मदनः येन तादृशस्य, तव भवतः, अत्र अस्यां दमयन्त्यां, पक्षे—भुवि च, यत् भुक्तिः सुरतसम्भोगः, अन्यत्र—प्रतिपक्षात् बलपूर्वकं गृहीत्वा स्वयमुपभोगश्च, तदेतत्, मध्यस्थं कटिदेशस्थं, यत् दुर्बलतमत्वं कृशतया अत्यन्तहीनबलत्वम्, अत एव सम्भोगक्रियासु सुखकरत्वमिति भावः, तस्य, अन्यत्र—मध्यस्थानां विचारकाणां, दुर्बलतमत्वस्य बाधाप्रदाने अक्षमतया चित्तदौर्बल्यस्य, फलं परिणामः, किम् ? दमयन्त्याः मध्यावयवस्य अतिसूक्ष्मत्वेन परमरमणीयत्वमेव अतिसुन्दरस्य तव भोगप्रयोजकम्, अन्यथा पराजितोऽपि भवान् कथमिमां विवादभूमिं भोक्तुं शक्नोति ? इति भावः, अन्यत्र—जयपत्रे साक्षिषु च सत्स्वपि विजयिनः विषये अन्येन बलपूर्वकं विजयिनं तिरस्कृत्य या भुक्तिः तत्र सभ्यानां चित्तदौर्बल्यमेव कारणमिति भावः ॥ १२० ॥

अस्यां महोदयमहस्पृशि मीनकेतोः
के तोरणं तरुणि ! न ब्रुवते भ्रुवौ ते ? ॥ १२१ ॥
अस्या भवन्तमनिशं भवतस्तथैनां
कामः श्रमं न कथमृच्छतु नाम गच्छन् ? ।
छायेव वामथ गतागतमाचरिष्णोः
तस्याध्वजश्रमहरा मकरध्वजस्य ॥ १२२ ॥

चेत इति ।—ननु भो दमयन्ति ! कुचयोः स्तनयुगयोः, पत्रं तिलकरचनैव, राजधानीयः राजावासीभूतनगरसम्बन्धी, केतुः ध्वजः, पताकास्थानीय इत्यर्थः, मकरः मीनविशेषः यस्याः सा तादृशी, भवती त्वं, चेतोभवस्य कामस्य, राजधानी राजावासभूता नगरी, नगरीस्वरूपेत्यर्थः,राजधान्यामिव राजभिः निजनिजासाधारणचिह्नयुक्तानां ध्वजाना स्थापनीयत्वात् कामराजस्य मुख्यध्वजः मकरः राजधानीभूतयोः तव कुचयोः चित्रितः राजते इति भावः ; तरुणि ! हे युवति ! के जनाः, मीनकेतोः कामस्य, महोदयः आधिपत्यं, राज्यप्राप्तिरूपोन्नतिरित्यर्थः, तत्र यः महः उत्सवः, तं स्पृशति स्पर्शं करोतीति तादृश्या, ("महोदयः कान्यकुब्जेऽप्याधिपत्यापवर्गयोः" इति विश्वः । "महस्तूत्सवतेजसोः" इत्यमरः) अस्यां राजधानीस्वरूपायां भवत्यां, ते तव, भ्रुवौ भ्रूयुगलमेव, तोरणं वहिर्द्वारं, वहिर्द्वारस्थितवक्रकाष्ठस्वरूपमित्यर्थः, न ब्रुवते ? न कथयन्ति ? अपि तु सर्वः एव ब्रुवते इत्यर्थः ॥१२१॥

अस्या इति ।—हे महाराज ! कामः मीनकेतनः, अस्याः दमयन्त्याः सकाशात्, भवन्त त्वा, तथा भवतः त्वत्तः सकाशात्, एनां दमयन्तीम्, अनिशं निरन्तरं, गच्छन् गतागतं कुर्वन्नित्यर्थः, कथं किमर्थं, श्रमम् आयासं, नाम सम्भावनायां,

स्वेदप्लवप्रणयिनी तव रोमराजी
रत्यै यदाचरति जागरितव्रतानि ।
आभासि तेन नरनाथ ! मधूत्थसान्द्र-
मग्नासमेषुशरकेशरदन्तुराङ्गः ॥ १२३ ॥

न ऋच्छतु ? न प्राप्नोतु ? अपि तु ऋच्छत्येव इत्यर्थः, निरन्तरं यातायातकरणादिति भावः; अथ किंवा, गतागतं गमनागमनम्, आचरिष्णोः कुर्वतः, तस्य श्रान्तस्य, मकरध्वजस्य कामस्य, वां युवयोः, छाया एव कान्तिरेव, सौन्दर्य्यमिति यावत्, अनातप एव च, ("छाया सूर्य्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातपः" इत्यमरः) अध्वजं पथपर्य्यटनजनितं, श्रमं क्लान्तिं, हरति नाशयति या सा तादृशी, भवतीति शेषः, छायाबहुले मार्गे गतागतिं कुर्वाणानां पान्थानां पर्य्यटनक्लेशाननुभवादिति भावः। दमयन्त्याः कामस्त्वयि तव च दमयन्त्यामेव वर्त्तते, नान्यत्र कुत्रापीति तात्पर्य्यम् ॥ १२२ ॥

स्वेदेति।—नरनाथ! हे मनुजाधिप! नल! स्वेदः घर्मजलं, तत्र प्लवे स्नाने, प्रणयः प्रीतिः अस्या अस्तीति सा तादृशी, तव भवतः, रोमराजिः रोमसमूहः, रत्यै सुरताय, जागरितानि जागरणान्येव, उद्गमा एव च, व्रतानि नियमान्, यत् आचरति अनुतिष्ठति, पुष्पवती कामिनी यथा शुद्धस्नाता पतिसन्तोषार्थं जागरितानि आचरति तद्वदिति भावः, तेन व्रताचरणेन हेतुना, मधुनः क्षौद्रस्य, शरात्मककुसुमसारस्य इत्यर्थः, उत्थन उद्गमेन, ["सुपि स्थः" इत्यत्र योगविभागात् भावे क-प्रत्यये ततः समासः] सान्द्राः गाढ़ाः, मिश्रणेन हेतुना घनीभूता इत्यर्थः, तथा मग्नाः भवदङ्गे अन्तःप्रविष्टाश्च, असमेषोः अयुग्मशरस्य कामस्य, शराणां

प्राप्ता तवापि नृप ! जीवितदेवतेयं
घर्माम्बुशीकरकरम्बनमम्बुजाक्षी ।
ते ते यथा रतिपतेः कुसुमानि बाणाः
स्वेदस्तथैव किमु तस्य शरक्षतास्रम् ? ॥ १२४ ॥
रागं प्रतीत्य युवयोस्तमिमं प्रतीची
भानुश्च किं द्वयमजायत रक्तमेतत् ? ।

बाणानां, कुसुममयानामिति भावः, केशरैः किञ्जल्कैः, दन्तुराणि निम्नोन्नतानि, अङ्गानि अवयवाः यस्य सः तादृशः इव, आभासि प्रतीयसे, भैमीसङ्गात् सात्त्विकभावोदयेन रोमाञ्चितशरीरः स्वेदयुक्तश्चासि इति निष्कर्षः ॥ १२३ ॥

प्राप्तेति ।—नृप ! हे राजन् ! नल ! तव भवतः, जीवितस्य जीवनस्य, देवता अधिष्ठात्री, जीवनेश्वरीत्यर्थः, अम्बुजाक्षी कमलनयना, इयम् दमयन्ती अपि, घर्माम्बुनः स्वेदजलस्य, शीकरैः कणैः, करम्बनं मिश्रणं, प्राप्ता अधिगता, सात्त्विक-भावोदयात् स्वेदप्लुताङ्गी जाता इत्यर्थः, रतिपतेः कामस्य, ते ते प्रसिद्धाः, बाणाः शोषणसम्मोहनादयः शराः, यथा यद्वत्, कुसुमानि कमलादीनि पुष्पाणि, अभवन्निति शेषः, तथैव तद्वदेव, स्वेदः घर्मोदकं, तस्य कामस्य, शराणां बाणानां, क्षतस्य व्रणस्य, अस्रं रक्तं, किमु ? तथा हि सुकुमाराण्यपि कुसुमान्यपि यदि कामस्य शराः भवितुमर्हन्ति, तदा स्वेदोदकमलोहितमपि तस्य शराघातनिसृतं लोहितं भवितुमर्हत्येव, दैवप्रभावस्य उभयत्रापि तुल्यत्वादिति भावः ॥ १२४ ॥

रागमिति ।—हे राजन् ! प्रतीची पश्चिमा दिक्, भानुः सूर्य्यश्च, एतत् द्वयम् उभयं, युवयोः भवतोः, तं पूर्वोक्तस्वेदादि-सात्त्विकभावसूचितम्, इमं परिदृश्यमानं, रागम् अनुरागं,

तद्वीक्ष्य वां किमिह केलिसरित्सरोजैः
कामेषुतोचितमुखत्वमधीयमानम् ? ॥ १२५ ॥
अन्योऽन्यरागवशयोर्युवयोर्विलास-
स्वच्छन्दताच्छिदपयातु तदालिवर्गः ।

प्रतीत्य ज्ञात्वा, प्रत्यक्षं दृष्ट्वेत्यर्थः, रक्तं रक्तवर्णम् अनुरक्तञ्च, ("रक्तं स्यात् कुङ्कुमे ताम्रे प्राचीनामलकेऽसृजि। अनुरक्ते च नील्यादिरञ्जिते लोहितेऽन्यवत् ॥" इति विश्वः) अजायत किम्? अभवत् किम्? कयोश्चित् स्त्रीपुंसयोः सम्भोगानुरागदर्शनेन अपरयोरपि स्त्रीपुंसयोः तथाविधानुरागोत्पत्तेः प्रायोदर्शना-दिति भावः, दिवाविहारस्य शास्त्रनिषिद्धत्वात् अथच भैमी-नलयोरत्युत्कटसम्भोगाभिलाषावलोकनात् कृपया अस्तगमन-द्वारा रात्र्यानयनाभिप्रायेण सूर्य्यः किं रक्तवर्णोऽजायत इति तात्पर्य्यम्; तथा इह अस्मिन् समये, केलिसरितः तवैव क्रीडानद्याः, सरोजैः कमलैः, तत् प्रतीचीभानुदयं, वां युवाञ्च, वीक्ष्य दृष्ट्वा, अस्तगमनाय सुरतसम्भोगाय च अभिलाषिण-मवलोक्येत्यर्थः, कामेषुतायाः कन्दर्पबाणत्वस्य, उचितं योग्यं, मुखम् अग्रभागः, मुकुलितत्वेन सूक्ष्ममिति भावः, येषां तेषां भावः तत्त्वम्, अधीयमानम् अभ्यस्यमानं, किम्? वर्त्तते इति शेषः, मुखस्य सूक्ष्मतायाः अभावे बाणत्वासङ्गतेरिति भावः। सायंकालोपस्थितेः प्रतीचीभानू अरुणवर्णौ जातौ, कमलञ्च मुकुलितप्रायम्, अतः सत्वरं रात्रिरागमिष्यति, अलं वाम् उत्कण्ठयेति निष्कर्षः॥ १२५ ॥

अन्योऽन्येति।—हे दमयन्तीनलौ! तत् तस्मात्, युवयो-रत्यन्तसुरताभिलाषहेतोरित्यर्थः, अन्योऽन्यस्मिन् परस्परं प्रति, रागस्य अनुरागस्य, रमणाभिलाषस्येत्यर्थः, वशयोः अधीनयोः,

अत्याजयन् सिचयमाजिमकारयन् वा
दन्तैर्नखैश्च मदनो मदनः कथं स्यात् ?॥ १२६ ॥
इति पठति शुके मृषा ययुस्ताः
बहुरूपकृत्यमवेत्य सान्ध्यवेलम् ।
कुपितनिजसखीदृशाऽऽहृष्टाः
कमलतयेव तदा निकोचवत्यः ॥ १२७ ॥

युवयोः भवतोः, विलासस्य सुरतक्रीड़ायाः, स्वच्छन्दतां स्वाभिप्रायानुवर्त्तितां, छिनत्ति व्याहन्ति यः सः तादृशः, सुरतव्यापारस्य रहः सम्पाद्यत्वादिति भावः, आलिवर्गः सखीसमूहः, दमयन्त्या इति शेषः, अपयातु निर्गच्छतु, गृहादिति शेषः ; तथा हि, मदनः कामः, सिचयं वस्त्रं, दम्पत्योरिति भावः, अत्याजयन् अमोचयन्, दम्पतीभ्यामेव परस्परं वस्त्रोन्मोचनमकारयन् इत्यर्थः, वा अथवा, दन्तैः दशनैः, नखैश्च कररुहैश्च, आजिं युद्धं, परस्पराघातरूपमित्यर्थः, अकारयन् अनाचरयन्, दम्पतीभ्यामेव परस्परमिति भावः, कथं केन प्रकारेण, मदनः मदयिता, सुरतव्यापारे मत्ततोत्पादक इत्यर्थः, स्यात् ? भवेत् ? अपि तु न कथञ्चिदेवेत्यर्थः ॥ १२६ ॥

इतीति।—इति पूर्वोक्तप्रकारेण, शुके कीरपक्षिणि, पठति वाचयति सति, गन्धर्वराजतनयानां वीणागानानुवादक्रमेण स्फुटम् उच्चारयति सतीत्यर्थः, तदा तस्मिन् सन्ध्यासमये, कमलतयेव पद्मत्वेनेव हेतुना, निजनिजवदनानामिति भावः, निकोच. सङ्कोचः विद्यते यासां ताः निकोचवत्यः सङ्कोचशालिन्यः, एकत्र—सन्ध्याकालागमनात्, अन्यत्र—सुरतप्रसङ्गोत्थानेन लज्जोदयादिति भावः, ताः आल्यः गन्धर्वराजतनयाश्च, मृषा मिथ्या, कुपितायाः क्रुद्धायाः, सखीनिर्गमनेन क्रोधभावं

अकृत परभृतः स्तुहि स्तुहीति
श्रुतवचनस्रगनक्तिवृत्तचञ्चुम्।
पठितनलनुतिं प्रतीव कीरं
तमिव नृपं प्रति जातनेत्ररागः॥ १२८॥

प्रकाशमानाया इत्यर्थः, निजसख्याः दमयन्त्याः सम्बन्धिन्या, दृशा चक्षुषा, अर्द्धदृष्टाः किञ्चिदीक्षमाणाः, क्रोधव्याजेन ईषदवलोकिताः सत्य इत्यर्थः, सान्धिवेलं सन्धिवेलायां सन्ध्यासमये भवं, ["सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्"] बहु अनेकं, नृपस्य नलस्य, कृत्यं कार्य्यं, सान्ध्योपासनादिकम् अनुष्ठेय-मित्यर्थः, अवेत्य ज्ञात्वा, ययुः प्रतस्थिरे, तस्मात् गृहादिति शेषः॥ १२७॥

अकृतेति।—परभृतः कोकिलः, सख्या आनीत इति भावः, नृपं राजानं, तं नलं, प्रति उद्दिश्य, जातः उत्पन्नः, नेत्रयोः नयनयोः, रागः रक्तवर्णता अनुरागश्च यस्य सः तादृशः सन् इव, तस्य परमसुन्दराकारत्वादिति भावः, ("रागोऽनुरागे मात्सर्य्ये क्लेशादौ लोहितादिषु" इति विश्वः) अत एव नृपस्तुतौ कीरस्य प्रवर्त्तनमिति बोद्धव्यम्; श्रुतानाम् आकर्णितानां, वचनस्रजां वाक्यमालिकानाम्, अन्यमुखात् श्रुतवाक्यपर-म्पराणामित्यर्थः, अनूक्त्या अनुवचनेन, वित्ते विख्याते इति तादृश्यौ, ["तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ"] चञ्चू त्रोटद्वयं यस्य तं तादृशम्, एतेन नलस्तुतौ कीरस्य सामर्थ्यमस्तीति सूचितम्; तथा पठिता अधीता, उच्चरिता इत्यर्थः, नलस्य नैषधस्य, नुतिः स्तुतिः येन तं तादृशं, कीरं शुकं, प्रति लक्ष्यीकृत्य इव, स्तुहि स्तुहि स्तवं कुरु स्तवं कुरु, इति एवं ध्वनिम्, अकृत कृतवान्, पिको हि राजनि अनुरागाधिक्यात् नलस्तुतिविषये विरतं शुकं

तुङ्गप्रासादवासादथ भृशकृशतामायतीं केलिकुल्याम्
अर्द्धाचोदर्कबिम्बप्रतिकृतिमणिना भीमजा राजमानाम्।
वक्रं वक्रं व्रजन्तीं फणियुवतिरिति त्रस्नुभिर्व्यक्तमुक्ता-
न्योऽन्यं विद्रुत्य तीरे रथपदमिथुनैः सूचितामार्त्तिकृत्या॥१२९॥

स्तुहि स्तुहि इति सहजरवम् उच्चार्य्य प्रोत्साहितवानिवेति भावः॥ १२८॥

तुङ्गेति।—अथ कोकिलवचनानन्तरं, भीमजा दमयन्ती, तुङ्गे अत्युन्नते, प्रासादे सौधे, वासात् अवस्थितेः हेतोः, भृशम् अत्यर्थं, कृशतां क्षीणताम्, आयतीं गच्छन्तीं, विस्तृतत्वेऽपि प्रासादस्य अत्युन्नततया दमयन्तीदृशि अतिकृशत्वेन प्रतीयमानामित्यर्थः, दृश्यते हि सुदूरात् स्थूलमपि द्रव्यं कृशत्वेन लोके, अत्र प्रासादस्य तुङ्गतैव कुल्याया दूरत्वे हेतुर्बोद्धव्यः, तथा अर्कबिम्बस्य सूर्य्यमण्डलस्य, अस्तोन्मुखत्वात् आरक्तस्येति भावः, प्रतिकृतिरेव प्रतिबिम्बमेव, तज्जलपतितेति भावः, मणिः वृहदाकारपद्मरागरत्नमित्यर्थः तेन, राजमानां शोभमानां, वक्रं वक्रं कुटिलं कुटिलं यथा तथा, व्रजन्तीं गच्छन्तीं, प्रवहन्तीमित्यर्थः, अत एव फणियुवतिः काचित् सर्पस्त्री इयम्, इति एवं विविच्य, त्रस्नुभिः भीरुभिः, रथपदानां चक्रनाम्नां, मिथुनैः द्वन्द्वैः, [कर्त्तृभिः] व्यक्तं स्फुटमेव, मुक्तं त्यक्तम्, अन्योऽन्यं परस्परं यस्मिन् तत् यथा भवति तथा, तीरे कूलभागे, कुल्याया एव एकैकस्मिन् तीरे इत्यर्थः, विद्रुत्य पलाय्य, आर्त्तिकृत्या दुःखस्वनेन साधनेन, निशागमनात् भाविविरहचिन्तया कातरस्वरेणेति भावः, सूचितां ज्ञापिताम्, ईषदन्धकारागमेन स्पष्टं न दृश्यमानामपि चक्रवाकशब्दैः विदितामित्यर्थः, केलिकुल्यां

अथ रथचरणौ विलोक्य रक्तौ
अतिविरहासहताऽऽहताविवास्रैः ।
अपि नमकृत पद्मसुप्तिकालं
श्वसनविकीर्णसरोजसौरभं सा ॥ १३० ॥

अभिलपति पतिं प्रति स्म भैमी
सदय ! विलोकय कोकयोरवस्थाम् ।
मम हृदयमिमौ च भिन्दतीं हा !
क इव विलोक्य नरो न रोदितीमाम् ? ॥१३१॥

क्रीडार्थं कृत्रिमसरितं, ("कुल्याऽल्पा कृत्रिमा सरित्"इत्यमरः) अद्राक्षीत् ऐक्षिष्ट ॥ १२९ ॥

अथेति ।—अथ क्रीडासरिद्दर्शनानन्तरं, सा दमयन्ती, रथचरणौ चक्रवाकयुगलौ, अतिविरहस्य समस्तरजनीव्यापितया दीर्घवियोगस्य, असहतया अक्षमतया, आहतौ प्राप्ताघातौ, कामशरविद्धतया कातरौ इत्यर्थः, द्विधा भूतौ इत्यर्थश्च, अत एव अस्रैरिव रुधिरैरिव, रक्तौ रक्तवर्णौ, अनुरक्तौ च, विलोक्य दृष्ट्वा, नम् आसन्नं, पद्मानां कमलानां, सुप्तिकालमपि सङ्कोचसमयमपि, सायंसमयमपीत्यर्थः, श्वसनेन चक्रवाकदुःखदर्शनेन स्वस्या अपि दुःखसूचकदीर्घनिःश्वासेन, विकीर्णं विक्षिप्तं, सरोजसौरभं पद्मसौगन्ध्यं यस्मिन् तं तादृशम्, अकृत कृतवती, तदा सन्ध्यासमये पद्मसङ्कोचात् तत्सौरभासम्भवेऽपि स्वस्याः पद्मिनीजातीयत्वात्, पद्मिन्याश्च पद्मसुगन्धिश्वासवायुत्वात् निःश्वासमोचनेन पद्मसौगन्ध्यं विस्तारयति स्म इति भावः ॥ १३० ॥

अभिलपतीति ।—भैमी दमयन्ती, पतिं नलं, प्रति उद्दिश्य, अभिलपति स्म उवाच, किमित्याह—सदय ! हे दयालो ! कोकयोः चक्रवाकयोः, अवस्थां दुर्दशां, वियोगजनितकातर्य-

कुमुदमुदमुदेष्यतीमसोढ़ा
रविरविलम्बितुकामतामतानीत्।
प्रतितरु विरुवन्ति किं शकुन्ताः
स्वहृदि निवेशितकोककाकुकुन्ताः? ॥ १२२ ॥

मिति यावत्, विलोकय पश्य, मम मे, हृदयं वक्षःस्थलम्, इमौ वियोगिनौ कोकौ च, भिन्दतीं विदारयन्तीं वियोजयन्तीश्च, अनयोः कातरतादर्शनजनितशोकात्, वियोगदुःखदानाच्चेति भावः, इमां वियोगावस्थां, विलोक्य दृष्ट्वा, हा! खेदे, कः इव नरः को वा जनः, न रोदिति? न क्रन्दति? अपि तु सर्व एव जनः रोदनं करोत्यर्थः। सदयत्वात् तवापि रोदनसम्भव इति मन्ये इति भावः॥ १२१ ॥

कुमुदेति।—रविः भानुः, उदेष्यतीम् आविर्भविष्यन्तीं, कुमुदानां कैरवाणां, मुदं चन्द्रोदयात् विकाशरूपं हर्षम्, असोढ़ा असहिष्णुरिव सन्, तेषामुत्फुल्लभावं द्रष्टुमक्षमः इव सन्नित्यर्थः, [सहेः तृणि "हो ढः" इति हस्य ढत्वे "झषस्तथोर्धोऽधः" इति तस्य धत्वे, "ष्टुना ष्टुः" इति धस्य ढत्वे, "ढो ढे लोपः" इति प्रथम-ढलोपे "सहिवहोरोदवर्णस्य" इति ओत्वम्] अविलम्बितुं त्वरां कर्त्तुं, शीघ्रमस्तं यातुमित्यर्थः, कामः अभिलाषः यस्य तस्य भावः तत्ता ताम्, अतानीत् विस्तारयामास, कृतवान् इत्यर्थः; दृश्यते च लोके, परोत्कर्षमसहमानाः स्वेतरेषामानन्ददर्शनात् तत्स्थानात् शीघ्रमेव प्रतिष्ठन्ते इति; तथा प्रतितरु तरुं तरु प्रति, प्रत्येकवृक्षोपरि उपविष्टा इत्यर्थः, [याथार्थ्येऽव्ययीभावः] शकुन्ताः पक्षिणः, स्वहृदि निजनिजवक्षसि, निवेशितः स्थापितः, दैवेन निखात इत्यर्थः, कोकानां चक्रवाकाणां, काकुः वियोगजार्त्तस्वरः एव,

अपि विरहमनिष्टमाचरन्तौ
अधिगमपूर्वकपूर्वसर्वचेष्टौ।
इदमहह! निदर्शनं विहङ्गौ
विधिवशचेतनचेष्टितानुमाने॥ १३३॥

अङ्घ्रिस्थारुणिमेष्टकाविसरणैः शोणे कृपाणः स्फुटं
कालोऽयं विधिना रथाङ्गमिथुनं विच्छेत्तुमन्विच्छता।

कुन्तः प्रासाख्यास्त्रविशेषः येषां तादृशाः सन्तः, ("प्रासस्तु कुन्तः" इत्यमरः) विरुवन्ति शब्दायन्ते, किम्? वितर्के किं-शब्दः॥ १३२॥

अपीति।—हे नाथ! अधिगमः ज्ञानं, वियोगक्लेशानुभव इत्यर्थः, पूर्वम् आदौ यासां तास्तादृश्यः, पूर्वसर्वचेष्टाः स्वयमेवानुष्ठितसकलविरहव्यापाराः ययोस्तौ तादृशौ, अपि प्रागनुभूतविरहदुःखावपीत्यर्थः, अनिष्टम् अनभिमतं, विरहं वियोगम्, आचरन्तौ अनुतिष्ठन्तौ, विधात्वनियमेन दीर्घकालं पालयन्तौ इत्यर्थः, विहङ्गौ चक्रवाकपक्षिणौ, विधिवशं दैवाधीनं, चेतनानां प्राणिनां, चेष्टितम् आचरणम्, इत्येवं-रूपे, अनुमाने कार्य्यात् कारणविशेषज्ञाने विषये, प्राक्तनकर्मवशादेव अनभिमतेऽपि विषये प्राणिनां प्रवृत्तिदर्शनादिति भावः, इदम् एतदेव, निदर्शनं दृष्टान्तः, अहह इति खेदे अद्भुते वा; तथा हि, सर्वे एव प्राणिनः दैवाधीनतयैव हितमहितं वा सर्वं कार्य्यम् इच्छया वा अनिच्छया वा कर्त्तुं प्रेरिता भवन्ति, ततश्च विरहस्य अनिष्टत्वं जानन्तावपि चक्रवाकयुगलौ स्वयमेव तमाचरत इति तावेवात्र निदर्शनमिति निष्कर्षः॥ १३३॥

अङ्घ्रीति।—हे प्रियतम! रथाङ्गयोः चक्रवाकयोः, मिथुनं द्वन्द्वं, विच्छेत्तुं वियोक्तुं, विशेषेण विदारयितुञ्च, अन्विच्छता

रश्मिग्राहिगरुत्मदग्रजसमारब्धाविरामभ्रमी
दण्डभ्राजिनि भानुशाणवलये संसज्य किं तिज्यते ?॥१३४॥
इति स विधुमुखीमुखेन मुग्धा-
लपितसुधासवमर्पितं निपीय ।

अभिलषता, विधिना ब्रह्मणा, अयम् एषः, कालः सायंसमयः, तत्स्वरूप इत्यर्थः, कृष्णवर्णश्च, ("कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः" इति विश्वः) कृपाणः खड्गः, अङ्घ्रिः किरणः पादश्च, तत्र तिष्ठन्तीति अङ्घ्रिस्थाः, ये अरुणिमानः रक्तिमानः, तान्येव इष्टकाभ्यिसरणानि इष्टकाचूर्णनिक्षेपाः, तैः शोणे रक्तवर्णे, रश्मिग्राहिणा अश्वरज्जुधारिणा, शाणयन्त्ररज्जुधारिणा च, गरुत्मदग्रजेन गरुडज्येष्ठेन अरुणेन, केनचित् शाणिकेन च, समारब्धा प्रक्रान्ता, अविरामा अविच्छिन्ना, भ्रमिः भ्रामणं यस्य तस्मिन्, तथा दण्डेन चण्डांशोः भानोः पारिपार्श्विकेन, शाणस्थेन वर्त्तुलेन काष्ठेन च, ("दण्डो यमे मानभेदे लगुडे दमसैन्ययोः । व्यूहभेदे प्रकाण्डेऽश्वे कोणमन्थानयोरपि ॥ अभिमाने ग्रहे दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विके ॥" इति विश्वः) भ्राजिनि शोभमाने, भानौ सूर्य्य एव, शाणवलये शस्त्रोत्तेजन-यन्त्रमण्डले, गोलाकारत्वसाधर्म्यादिति भावः, संसज्य आरोप्य, स्फुटं स्पष्टं यथा भवति तथा, तिज्यते तीक्ष्णीक्रियते, किम् ? [तिज निशाने क्षमायाञ्च इत्यस्मात् भौवादिकात् कर्मणि यकि रूपम्] "निज्यते" इति पाठे—परिष्क्रियते, उज्ज्वलीक्रियते इत्यर्थः, ["णिजिर शौचे" इत्यस्य रूपम्] शाणिका हि शाणचक्रे इष्टकाचूर्णं दत्त्वा दत्त्वा कृपाणादिकमुत्तेजयन्ति इति लोके दृश्यते ॥ १३४ ॥

इतीति ।—सः नलः, इति अनेन प्रकारेण, विधुमुख्याः

स्मितशबलबलन्मुखोऽवदत् तां
स्फुटमिदमीदृशमीदृशं यथाऽऽत्थ ॥ १३५ ॥
स्त्रीपुंसौ प्रविभज्य जेतुमखिलावालोचितौचित्ययो:
नम्रा वेद्मि रतिप्रसूनशरयोश्चापद्वयीं त्वद्भ्रुवौ ।
त्वन्नासाच्छलनिर्मितां द्विनलिकीं नालीकमुक्त्येषिणो:

चन्द्राननाया: दमयन्त्या:, मुखेन वदनेन, अर्पितं दत्तं, मुग्धं सुन्दरम्, आलपितमेव भाषितमेव, सुधासवं पीयूषवत् स्वादु मद्य, निपीय आस्वाद्य, स्मितेन ईषद्धास्येन, शबलं चित्रं, रञ्जितमित्यर्थ:, बलत् चलच्च, भैमीं प्रतिवक्तुमुपक्रमादिति भाव:, मुखं वदनं यस्य स: तादृश: सन्, तां दमयन्तीम, अवदत् अवोचत्; अन्येऽपि कामिन: यथा कामिनीमुखार्पितासवं सादरं पिबन्ति, तत: बलितमुखा: सहास किञ्चित् वदन्ति च तद्वदिति भाव: ; किमित्याह—हे प्रिये ! यथा यादृशं, यदित्यर्थ:, आत्थ ब्रूषे, त्वमिति शेष:, इदम् एतत्, ईदृशम् ईदृशम् एवम्भूतमेवम्भूतं, स्फुटं व्यक्तमेव, सत्यमेवेत्यर्थ: ॥१३५॥

स्त्रीपुंसाविति ।—हे प्रिये ! त्वद्भ्रुवौ तव भ्रूयुगलं, कुटिलाविति शेष:, अखिलौ समस्तौ, स्त्रीपुंसौ नारीनरौ, प्रविभज्य विभागीकृत्य, रतेरंशे स्त्रिय: कामांशे च पुमांस इत्येवं विभागं कृत्वेत्यर्थ:, जेतुं वशीकर्त्तुम्, आलोचितं मनसा विवेचितम्, औचित्यं युक्तियुक्तता याभ्यां तादृशयो:, रतिप्रसूनशरयो: कामप्रियाकामयो:, नम्रा लक्ष्यं लक्षीकृत्य आकर्षणेन वक्रीभूतामित्यर्थ:, चापद्वयीं कार्मुकयुगलम्, उभयोरेव वक्रत्वेन साम्यादिति भाव:, वेद्मि जानामि, नालीकमुक्त्येषिणो: नालीकानां "पिस्तल्" इत्याख्यया प्रसिद्धानाम् अस्त्रविशेषाणां, नालीकानां गुलिकाविशेषाणामित्यर्थो वा,

त्वन्निःश्वासलते मधुश्वसनजं वायव्यमस्त्रं तयोः ॥ १३६ ॥
पीतो वर्णगुणस्तवातिमधुरः कायेऽपि सोऽयं यथा
यं बिभ्रत् कनकं सुवर्णमिति कैराहत्य नोत्कीर्त्त्यते ? ।
का वर्णान्तरवर्णना धवलिमा राजेव रूपेषु यः

मुक्तिं मोचनं, निक्षेपमित्यर्थः, इच्छतोः अभिलषतोः, तयोः रतिमदनयोः, त्वन्नासाच्छलेन तव नासिकाद्वयव्याजेन, निह्नुतां गोपितां, द्वयोः नालिकयोः समाहारः इति तां द्विनलिकीं नलद्वयविशिष्टगुलिकाक्षेपकलौहमयास्त्रविशेष-मित्यर्थः, (दोनलो पिस्तल) वेद्मि इति पूर्वेणान्वयः ; उभयोरेव तुल्यदर्शनत्वादिति भावः, तथा तव भवत्याः, निःश्वासौ एव लते निश्वासवायुप्रवाहद्वयमित्यर्थः, तयोः रतिस्मरयोः, मधुश्वसनजं वसन्तकालिकमलयजातं, वायव्यं वायुदेवताकम्, अस्त्रम् आयुधं, वायुत्वाविशेषादिति भावः, वेद्मि इति पूर्वेणान्वयः ; अहमिति शेषः । स्मरास्त्रोपमे त्वमतीव निपुणेति तात्पर्य्यम् ॥ १३६ ॥

पीतो वर्णेति ।—हे प्रिये ! सः प्रसिद्धः, अयम् एषः, पीतः गौरो नाम, वर्णगुणः वर्णस्वरूपः, अतिमधुरः अतिरमणीयः, यथा येन हेतुना, यं पीतवर्णं, बिभ्रत् धारयत्, कनकं हिरण्यं, कैः जनैः, सुवर्णं शोभनः वर्णः यस्य तत् तादृशम्, इति एवं-रूपेण, आहत्य आग्रहेणाक्लिश्य, न उत्कीर्त्त्यते ? न उच्चैः प्रशस्यते ? अपि तु सर्वैरेव उत्कीर्त्त्यते इत्यर्थः ; तथा तव भवत्याः, काये शरीरे अपि, अस्ति इति शेषः, अत एव अतिमधुर इति मन्ये इति भावः ; वर्णान्तराणां पीतशुक्लव्यतिरिक्तानां नीलादीनां वर्णानां, वर्णना प्रसङ्गः, का ? कीदृशी ? दूरे आस्तामिति भावः, यः धवलिमा शुक्लत्वं, शुभ्रवर्ण

तद्योगादपि यावदेति रजतं दुर्वर्णतादुर्यशः ॥ १३७ ॥
खण्डक्षोदमृदि स्थले मधुपयःकादम्बिनीतर्पणात्
कृष्टे रोहति दोहदेन पयसा पिण्डेन चेत् पुण्ड्रकः ।

इत्यर्थः, रूपेषु वर्णेषु, राजा एव उत्कृष्ट एव, अमिश्रवर्णत्वात् वर्णेषु प्रथमोच्चरितत्वाच्चेति भावः, तस्य धवलिम्नः, योगात् सम्बन्धात् अपि, शुभ्रवर्णधारणादपीत्यर्थः, रजतं रौप्य, [कर्त्तृ] यावत् साकल्येन, दुर्वर्णतादुर्यशः दुष्टः निन्दितः, वर्णः रूपं यस्य तस्य भावः तत्ता, तस्याः दुर्यशः अकीर्त्तिम, अपकृष्टवर्णतालक्षणनिन्दामित्यर्थः, दुर्वर्णम् इति नामधेयं च, [कर्म] ("दुर्वर्णं रजतं रूप्यम्" इत्यमरः) एति प्राप्नोति ; तथा हि, स्वर्णस्य पीतत्वादेव लोकाः तं सुवर्णमिति वदन्ति, यतः असौ हि पीतो वर्णः तव देहे विद्यते, ततश्च पीतो वर्णः वर्णेषु मुख्यः एव, नीलरक्तादयश्च हीनाः, यस्तु शुभ्रो वर्णः वर्णेषु प्रथमः कीर्त्यते तद्योगादपि रजतं दुर्वर्णमिति निन्दामाप्नोति अतः शुभ्रवर्णोऽपि पीतात् हीन एव इति निष्कर्षः ॥ १३७ ॥

खण्डेति ।—हे प्रिये ! मधूनि क्षौद्राणि एव, पयांसि जलानि यस्याः तादृश्याः, कादम्बिन्याः मेघमालिकायाः, (कादम्बिनी मेघमाला" इत्यमरः) तर्पणात् आप्यायनात्, तादृशवारिवर्षणेन अभिषिञ्चनादनन्तरमित्यर्थः, कृष्टे हलचालनेन पुनरपि कृतकर्षणे, वर्षणानन्तरं कृषीवलाः पुनरपि क्षेत्रं कर्षन्तीति लोकदर्शनादिति भावः ; खण्डस्य शर्कराविशेषस्य, क्षोदः चूर्णमेव, मृत् मृत्तिका यत्र तादृशे, स्थले शस्यक्षेत्रे, पिण्डेन पाकविशेषात् पिण्डीभूतेन, घनीभूतेनेत्यर्थः, पयसा क्षीरेण एव, "पयसाम्" इति पाठे—पयसां

स द्राक्षाद्रवसेचनैर्यदि फलं धत्ते तदा त्वद्गिराम्
उद्देशाय ततोऽप्युदेति मधुराधारस्तमप्प्रत्ययः॥ १३८॥
उन्मीलद्गुडपाकतन्तुलतया रज्ज्वा भ्रमोरर्जयन्
दानान्तःश्रुतशर्कराचलमथः स्वनामृतान्धाः स्मरः।

पिण्डेनेत्यन्वयः ; दोहदेन वृक्षादिवृद्धिकरेण वस्तुना साधनेन, पुण्ड्रकः इक्षुविशेषः, ("रसाल इक्षुस्तद्भेदाः पुण्ड्रकान्तारकादयः" इत्यमरः) रोहति प्रभवति, चेत् यदि, सः पुण्ड्रकः, द्राक्षाद्रवसेचनैः मृद्वीकारससेकैः, यदि चेत्, फलं शस्यं, धत्ते धारयति, तदा तर्हि, ततोऽपि तादृशेक्षुफलादपि, त्वद्गिरां भवद्वचनानाम्, उद्देशाय उत्कर्षनिर्देशाय, मधुरः मधुर इति शब्दः, आधारः आश्रयः, प्रकृतिरित्यर्थः यस्य स तादृशः, तमप्प्रत्ययः मधुरतम इत्यर्थः, उदेति उत्पद्यते, सम्भाव्यमानतादृशेक्षुफलादपि मधुरतमा तव वाणी इति भावः॥ १३८॥

उन्मीलदिति।—हे प्रियतमे! अमृतं पीयूषमेव, अन्धः अन्नं यस्य सः तादृशः, अत एव अमृतभोजिनः देवस्य स्मरस्य तदुत्थापनायाः अतीवावश्यकता इति भावः, स्मरः कन्दर्पः, स्वेन आत्मनैव, स्वयमेवेत्यर्थः, न पुनरन्यसाहाय्येन, तथा सति न सर्वथा हर्षोत्पादकता स्यादिति भावः ; उन्मीलन्ती प्रकाशयन्ती, जायमाना इत्यर्थः, गुडस्य स्वनामख्यातस्य इक्षुरसविकारस्य, पाकात् अग्निसंयोगेन क्वथनात्, या तन्तुलता सूत्राकारता, सूत्रवदविच्छिन्नसंयोगः इत्यर्थः, यद्वा—तन्तुलता तन्तव इव तन्तवः गुडनिर्गतदोरकाः, त एव लता तया तद्रूपया, रज्ज्वा रश्मिना साधनेन, दानान्तः तुलापुरुषादिमहादानानां मध्ये, श्रुतः शास्त्रे आकर्णितः, यः शर्कराचलः सितापर्वतः, दानार्थं पर्वताकारतया स्थापितः

नव्यामिक्षुरसोदधेर्यदि सुधामुत्थापयेत् सा भव-
ज्जिह्वायाः क्वातमाह्वयेत परमा मत्कर्णयोः पारणाम् ॥११९॥
आस्ये या तव भारती वसति तल्लीलारविन्दोल्लस-
द्वासे तत्कलवैणनिक्वणमिलद्वाणीविलासामृते।
तत्केलिभ्रमणार्हगैरिकसुधानिर्माणहर्म्याधरे

शर्करारागिरित्यर्थः, स एव मन्था मन्थनदण्डः तस्य, ["भस्य टेर्लोपः" इति टिलोपः] भ्रमैः भ्रामणानि, घर्षणानीत्यर्थः, अर्जयन् सम्पादयन्, आकर्षणेन कुर्वन् सन् इत्यर्थः, इक्षुरसस्य उदधेः इक्षुरससमुद्रात्, नव्याम् अभिनवां, देवासुरोत्थापितसुधातो भिन्नरूपामित्यर्थः, सुधाम् अमृतं, यदि चेत्, उत्थापयेत् उत्तोलयेत्, तदा सा सुधा, [कर्त्री] मत्कर्णयोः मम श्रवणयोः, परमाम् उत्कृष्टां, पारणां पारणावत् अद्वितीय-तृप्तिहेतुं, भवज्जिह्वायाः तव रसनायाः, [सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पूर्वपदस्य पुंवद्भावः] क्वातिं काव्यं, गिरम् इत्यर्थः, आह्वयेत स्पर्द्धया आकारयेत्, प्रतिभटीकुर्य्यात् इत्यर्थः, ["स्पर्द्धायामाङः" इति ह्वेञः तङ्] मधुरद्रव्यवाधितं हि द्रव्यं परममधुरमेव भवति, एवञ्च प्रोक्तरूपेणैवोत्थापिता सुधा तव वाचः सादृश्यं लब्धमर्हति, न पुनरन्यः कश्चित् पदार्थ इति भावः ॥ ११९ ॥

आस्ये इति।—हे प्रिये ! तस्याः भारत्याः, लीलारविन्दस्य हस्ते स्थितस्य क्रीडाकमलस्य, उल्लसन् प्रसरन्, वासः गन्धः यस्मिन् तादृशे, पद्मिनीत्वात् पद्मतुल्यपरिमले इति भावः, तथा तस्याः भारत्या एव, कलः मधुरास्फुटः, यः वेणः वीणासम्बन्धी, निक्वणः नादः, तद्रूपं मिलत् सम्बध्यमानं, वाणीविलास एव वक्रोक्त्यादिनानाविधवाग्वैचित्र्यमेवेत्यर्थः, अमृतं पीयूषं यस्मिन् तादृशे, तथा तस्याः भारत्या एव, केलिभ्रमणार्हे

तन्मुक्तामणिहार एव किमयं दन्तस्रजो राजतः ? ॥१४०॥

वाणी मन्मथतीर्थमुज्ज्वलरसस्रोतस्वती काऽपि ते
खण्डः खण्ड इतीदमीयपुलिनस्यालप्यते वालुका ।
एतत्तीरमृदेव किं विरचिताः पूताः सिताश्चक्रिकाः ?

लीलया गमनयोग्यं, गैरिकेण रक्तवर्णधातुविशेषेण, रञ्जितया इति शेषः, सुधया धवलतासाधनचूर्णद्रव्येण, निर्माणं चित्रादि-रचना यत्र तादृशं, यत् हर्म्यं गृहं, तदेव अधरः रदनच्छदः यस्मिन् तादृशे, तव भवत्याः, आस्ये वदने, या भारती सरस्वती, वसति तिष्ठति, दन्तस्रजौ तव आस्ये पुरो दृश्यमाने ये द्वे दन्तमाले, राजतः शोभेते, तद्रूपः अयं पुरः दृश्य-मानः, तस्याः भारत्याः, मुक्तामणिहारः मुक्तामणिखचितः हारः एव, किम् ? तद्वत्ते रेजाते इत्यर्थः । सरस्वतीवीणाक्वणित-तुल्या तव वाणी इति भावः । अत्र वाणीवर्णनं प्रस्तुतम्, अन्यत् प्रासङ्गिकम् । पद्मगन्धादिभिः मुखे भारतीवासः अनुमीयते ॥ १४० ॥

वाणीति ।—हे प्रिये ! ते तव, वाणी वाक्, का अपि वर्ण-यितुम् अशक्यत्वात् लोकोत्तरा इत्यर्थः, अथच अनिर्दिष्टनामा, उज्ज्वलरसस्रोतस्वती शृङ्गाररससम्बन्धिनी नदी, अथच निर्मल-जला नदी, अत एव मन्मथस्य कामस्य, तीर्थं योनिः, कारण-मित्यर्थः, कामोद्दीपिका इति यावत्, अथ च, तीर्थं जलाव-तारः, नद्यामवतरणार्थं सोपानश्रेणीत्यर्थः, ("तीर्थं योनौ जलावतारे च" इति हेमः) तथा खण्डः खण्ड इक्षुविकार-विशेषः, इदमीयस्य अस्याः नद्याः सम्बन्धिनः, पुलिनस्य तोयोत्थिततटभागस्य, ("तोयोत्थितं तत् पुलिनम्" इत्यमरः) वालुका सिकता, इति आलप्यते गीयते, तथा पूताः

किं पोयषमिदम्पयांसि ? किमिदन्तीरे तवेवाधरौ ? ॥ १४१॥

परभृतयुवतीना सम्यगायाति गातुं
न तव तरुणि ! वाणीय सुधासिन्धुवेणी ।
कति न रसिककण्ठ कर्त्तुमभ्यस्यतेऽसौ
भवदुपविपिनाम्र ताभिराम्रेडितेन ? ॥ १४२ ॥

निर्मला:, सिता: शुभ्रा:, चक्रिका: शर्कराकृतचक्राणि, एतस्या: नद्या:, तीरस्य तटस्य, मृदा एव धवलमृत्तिकया एव, विरचिता: कल्पिता:, किम् ? तथा पोयषम् अमृतम्, अस्या: सम्बन्धीनि पयांसि इदम्पयांसि अस्या नद्या: जलानि, किम् ? अस्या: जलानि एव अमृतत्वेन आलप्यन्ते किम् ? तथा तव भवत्या:, अधरौ ओष्ठौ एव, इदन्तीरे अस्या: नद्या: उभौ तटौ, किम् ? शृङ्गाररसप्रधाना कामोद्दीपिका भवद्वाणी मधुरतमा इति भाव: ॥ १४१ ॥

परेति।—तरुणि ! हे प्रादुर्भूतयौवने ! सुधासिन्धो: अमृत-सागरस्य, वेणी प्रवाहरूपा, तव भवत्या:, इयम् उच्चार्य्यमाणा, वाणी वाक्,परभृतयुवतीना कोकिलवधूनां, सम्यक् उत्तम यथा तथा, गातुं भाषितुं, न आयाति न आगच्छति, कोकिलाऽपि ईदृशसुमधुरस्वराभावात् तवाग्रे गातुं लज्जते इति भाव:, अत: ताभि: कोकिलाभि:, भवत्या: तव, उपविपिने उपवने, य: आम्र: आम्रवृक्ष: तस्मिन्, स्थित्वा इति शेष:, असौ त्वद्वाणी, रसिके अतिमधुरे, रसालाङ्कुरास्वादेन इति भाव:, अथच ममापि ईदृशी वाणी भवतु एव साभिलाषे, कण्ठे गलदेशे, कण्ठ-ध्वनौ इत्यर्थ:, कर्त्तुं विधातुं, कण्ठस्थां कर्त्तुमित्यर्थ:, आम्रे-डितेन द्विस्त्रिवारमुक्तेन, पुन:पुनर्वापणेन इत्यर्थ:, ("आम्रेड़ितं द्विस्त्रिरुक्तम्" इत्यमर:) कति कियत् वारान्, न अभ्यस्यते ? न

ऊर्द्धस्ते रदनच्छदः स्मरधनुर्बन्धूकमालामयं
मौर्वी तत्र तवाधराधरतटाधःसीमलेखालता ।
एषा वागपि तावकी ननु धनुर्वेदः प्रिये ! मान्मथः
सोऽयं कोणधनुष्मतीभिरुचितं वीणाभिरारभ्यते ॥ १४३ ॥

शिक्ष्यते ? अपि तु बहुवारम् अभ्यस्यते एव, तथाऽपि अद्यापि तासां भवद्वाणी सम्यक् न आयाति इति ज्ञायते इति भावः । कोकिलालापात् अपि त्वद्वाणी मधुरतमा इति निष्कर्षः । गुरुगृहे ब्रह्मचर्य्यावलम्बनपूर्वकं विद्याभ्यासस्य शास्त्रीयत्वात् परभृतपदं, तथा पुमपेक्षया स्त्रीणां विशेषतः तरुणीनां कण्ठस्वरं मधुरम् इति सूचनार्थं युवतीपदं प्रयुक्तमिति बोध्यम् ॥ १४२ ॥

ऊर्द्ध इति ।—हे प्रिये ! ते तव, ऊर्द्धः उपरिस्थितः, रदनच्छदः ओष्ठः, उत्तरोष्ठ एवेत्यर्थः, बन्धूकमालामयं बन्धुजीवपुष्पमालात्मकं, स्मरधनुः कामकार्म्मुकम्, ईषत् वक्राकारत्वादिति भावः, तथा तत्र कामचापे, तव भवत्याः, अधराधरतटस्य निम्नोष्ठदेशस्य, अधःसीमायां निम्नस्थमर्य्यादायां, प्रान्तदेशे इत्यर्थः, या लेखालता वीरुदाकाररेखाविशेष इत्यर्थः, दैर्घ्यादिति भावः, सा एव मौर्वी ज्या ; एषा श्रूयमाणा, तावकी तव सम्बन्धिनी, वाक् वाणी अपि, ननु निश्चये, मान्मथः कामसम्बन्धी, कामशास्त्रप्रतिपादकः इत्यर्थः, धनुर्वेदः, सः विशिष्टः, अयं त्वद्वाणीरूपः मान्मथधनुर्वेदः, कोणधनुष्मतीभिः वीणावादनसाधनधनुर्युक्ताभिः, ("कोणो वीणादिवादनम्" इत्यमरः) वीणाभिः वल्लकीभिः, आरभ्यते अभ्यस्यते, इति उचितं युक्तं, परम् अद्यापि न आयाति इति भावः । त्वद्वाणी वीणाक्वणितात् अपि मधुरतमा इति निष्कर्षः । धनुर्वेदस्य

स ग्राम्यः स विदग्धसंसदि सदा गच्छत्यपाङ्क्तेयतां
तस्य स्प्रष्टुमपि स्मरस्य विशिखा मुग्धे! विगानोन्मुखाः।
यः किं माध्विति नाधरं तव कथं हेमेति न त्वद्वपुः
कीदृङ्नाम सुधेति पृच्छति न ते दत्ते गिरं चोत्तरम् ॥१४४॥

धनुर्धरैः एव अभ्यस्यते इति एतत् उचितं, परन्तु यत् स्वत एव न आयाति तदागमनार्थम् अभ्यासः उचितः एव इति तात्पर्य्यम् ॥ १४३ ॥

स इति।—मुग्धे! हे सुन्दरि! यः पुरुषः, मधु क्षौद्रं, मद्यं वा, किम्? कीदृशम्? इति एवं, पृच्छति प्रश्नं कुर्वाणे जने विषये, तव ते, अधरम् निम्नोष्ठम् एव, उत्तरं मधु इति प्रतिवचनं, न दत्ते न विदधाति, सः ग्राम्यः पामरः, अचतुरः इत्यर्थः, न तु तव नगरनिवासयोग्यः इति भावः; ["ग्रामात् य-खञौ" इति भवार्थे यः] तथा हेम कनकं, कथम? किंप्रकारकम्? इति पृच्छति जने यः त्वद्वपुः तव शरीरम्, इति उत्तरं न दत्ते, सः जनः, विदग्धानां चतुराणां, संसदि सभायां, सदा सर्वकालम, अपाङ्क्तेयतां पङ्क्तिवहिर्भूतत्वं, याति गच्छति, तेषां पङ्क्तौ न उपवेष्टुमर्हति अचतुरत्वात् इति भावः। [पाङ्क्तेयः इति नद्यादित्वात् ढक्] तथा सुधा नाम पीयूषाख्यं द्रव्यं, कीदृक्? कीदृशम्? इति पृच्छति जने, यश्च ते तव, गिरं वाचम्, इति उत्तरं न दत्ते, स्मरस्य कामस्य, विशिखाः वाणाः, तस्य पुरुषं, स्प्रष्टुम् अपि स्पर्शं कर्त्तुमपि, विगानोन्मुखाः विरुद्धभाषणप्रवणाः, "नीरसः अयम्" इति घृणया तं स्प्रष्टुमपि न कृतोद्यमाः इत्यर्थः। त्वद्वाणी सुधायाः अपि मधुरतमा इति भावः। अधरादिवर्णनं तु प्रासङ्गिकम् ॥ १४४ ॥

मध्ये वस्त्राणिमा यत् सगरिममहिमश्रोणिवक्षोजयुग्मा
जाग्रच्चेतोवशित्वा स्मितधृतलघिमा मां प्रतीशित्वमेषि ।
सूक्तौ प्राकाम्यरम्या दिशि विदिशि यशोलब्धकामावसाया
भूतीरष्टावपीशस्तददित मुदितः स्वस्य शिल्पाय तुभ्यम् ॥१४५॥

मध्ये इति ।—हे प्रिये ! त्वं यत् यस्मात् हेतोः, मध्ये उदर-प्रदेशे, वस्त्रः धृतः, अणिमा सौक्ष्म्यातिशयो यया सा तादृशी कृशोदरी ; तथा गरिममहिमभ्यां गुरुत्वमहत्त्वाभ्यां सह वर्त्त-मानं, श्रोणिः नितम्बः, वक्षोजयुग्मं स्तनयुगलञ्च यस्याः सा तादृशी गुरुस्थूलनितम्बा पीनोन्नतकुचा च ; तथा जाग्रत् स्फुरत्, उद्बुध्यमानमित्यर्थः, चेतसि मनसि, वश इन्द्रियाणां स्वाधीनत्वं, तदस्यास्तीति वशी तद्भावो वशित्वं जितेन्द्रियता यस्याः सा तादृशी पतिव्रता ; तथा स्मिते ईषद्धास्येऽपि, धृतः आश्रितः, लघिमा अल्पत्वं यया सा तादृशी अल्प-हासेत्यर्थः ; [अणिमादौ गुणवचनत्वादिमनिच्] तथा मां नलं, प्रति उद्दिश्य, ईशनमीशः ऐश्वर्य्यं, तदस्यास्तीति ऐशी तद्भावः ईशित्वं स्वामिताम्, एषि गच्छसि, मम प्राणानामीश्वरी भवसी-त्यर्थः ; तथा सूक्तौ वचनचातुर्य्यविषये, प्राकाम्येण प्रकार-बाहुल्येन, रम्या रमणीया, वक्रोक्त्यादिनानाप्रकारां वाणीं वक्तुं त्वमेव जानासि नान्या इति भावः ; तथा दिशि प्राच्यादौ, विदिशि आग्नेय्यादौ च, यशसः सौन्दर्य्यादिविषयककीर्त्तेः, यशसा वा कृत्वा, लब्धः प्राप्तः, कामं यथेष्टं यथा तथा, अवसायः अप्रतिहतप्रसरा गतिर्यया सा तादृशी त्रैलोक्यप्रसरकीर्त्तिः, असीति शेषः, तत् तस्मात् कारणात्, मुदितो हृष्टः, त्वां निर्माय सौन्दर्य्यादिना परितुष्टः इत्यर्थः, ईशः ईश्वरः, अष्टावपि अष्टसङ्ख्यका अपि, भूतीः ऐश्वर्य्याणि, स्वकीयाः अणिमादीः

त्वद्वाचः स्तुतये वयं न पटवः पीयूषमेव स्तुम-
स्तस्यार्थे गरुडामरेन्द्रसमरः स्थाने स जानेऽजनि।
द्राक्षापानकमानमर्दनसृजा क्षीरे दृढावज्ञया
यस्मिन्नाम धृतोऽनया निजपदप्रक्षालनानुग्रहः॥ १४६॥

मद्वासिद्वोरित्यर्थः, स्वस्य आत्मनः, शिल्पाय कारवे, तुभ्यं भवत्यै, त्वद्रूपाय निजनिर्माणाय इत्यर्थः, अदित प्रायच्छत्। यथा सन्तुष्टो हि पित्रादिः अपत्यादिभ्यः स्वकीयमैश्वर्य्यादिकं प्रददाति, तथेश्वरेण सन्तुष्टेन स्वकीयम् "अणिमा महिमा गरिमा लघिमा वशित्वमीशित्वं प्राकाम्यं कामावसायिता च" इत्येवमष्टविधमैश्वर्य्यं तुभ्यं दत्तम्, अन्यथा एतत् सर्वं त्वयि कथं स्यादिति भावः। अत्र वाणीवर्णनम् एव प्रस्तुतं मध्यादिवर्णनं प्रासङ्गिकम्॥ १४५॥

त्वदिति।—हे प्रिये! वयं नलादयः, त्वद्वाचः तव सुमधुर-वाण्याः, स्तुतये प्रशंसायै, न पटवः न समर्थाः, तस्मात् पीयूषम् अमृतमेव, स्तुमः प्रशंसां कुर्मः, तस्य पीयूषस्य, अर्थे निमित्तं, सः पुराणादिप्रसिद्धः, गरुडस्य वैनतेयस्य, अमरेन्द्रस्य देवेन्द्रस्य च, समरः युद्धम्, अजनि जातः, तत् स्थाने युक्तं, जाने इत्यहं मन्ये; द्राक्षापानकस्य पक्वद्राक्षासम्बन्धिनः संस्कृतपानीय-विशेषस्य, मानोऽहङ्कारः, माधुर्य्यातिशयरूप इति भावः, तस्य मर्दनं खण्डनं, सृजति विदधातीति तादृश्या, तथा क्षीरे दुग्धे विषये, दृढा निश्चला, अन्येन त्याजयितुम् अशक्या इत्यर्थः, अवज्ञा अनादरः यस्याः तादृश्या, अनया तव वाण्या, यस्मिन्नमृते, निजपदयोः स्वचरणयोः, प्रक्षालनेनैव शोधनेनैव, अनुग्रहः प्रसादः, धृतः कृतः, नाम सम्भावनायाम्, इति सम्भावयामीत्यर्थः, अथ च यस्मिन् पीयूषे भवद्वाक्यभूतया

शोकश्चेत् कोकयोस्त्वां सुदति ! तुदति तद्व्याहराज्ञाकरस्ते
गत्वा कुल्यामनस्तं व्रजितुमनुनये भानुमेतज्जलस्थम्।
बद्धे यद्यञ्जलावप्यनुनयविमुखः स्यात्स्वयैकग्रहोऽयं
दत्त्वैताभ्यां तदम्भोऽञ्जलिमिह भवतीं पश्य मामेवमाप्तम्॥१४७॥

वाण्या स्वोयसुमिङन्तरूपाणां पदानां प्रक्षालनात् अनु पश्चात्, ग्रहणं ग्रहः, कृतोऽस्त्येव, अमृतक्षालिततयेव निर्दोषं मधुरञ्च वदसीत्यर्थः। द्राक्षापानकक्षीरपीयूषादपि त्वद्वाणी मधुरतमा इति भावः। प्रभोर्यस्मिन्ननुग्रहातिशयः स एव प्रभोः चरणक्षालनादिकं यथा करोति तद्वत् इति बोध्यम्॥ १४६॥

शोक इति।—सुदति ! हे शोभनदन्ते दमयन्ति ! कोकयोः चक्रवाकयोः, शोकः विरहजनितशुक्, त्वां भवतीं, तुदति पीडयति, चेत् यदि, तत् तदा, व्याहर ब्रूहि, ते तव, आज्ञाकरः आदेशपालकः, अहमिति शेषः, कुल्यां क्षुद्रकृत्रिमसरितं, गत्वा प्राप्य, एतस्याः कुल्यायाः, जलस्थं जले प्रतिविम्बितं, भानुं सूर्यम्, अनस्तम् अस्तगमनाभावं, व्रजितुं प्राप्तुम, अस्ताचल-गमनाभिप्रायं परित्यक्तुमित्यर्थः, अनुनये विनयेन अभ्यर्थये, त्वयि अस्तमिते कोकयोरन्योऽन्यं वियोगः अवश्यम्भावी, अतो नास्तं व्रज इति सविनयं प्रार्थये इत्यर्थः, यदि चेत्, मया नलेन, अञ्जलौ करद्वयसंयोगे, बद्धे कृतेऽपि, एकः एकमात्र, ग्रहः अभिनिवेशः यस्य सः तादृशः एकग्रहः एकमात्रविषये दृढ-निर्बन्धपरः, निजनिर्बन्धापरित्यागीत्यर्थः, चन्द्रादिषु मुख्य-ग्रहश्च, ("निर्बन्धोपरागार्कादयो ग्रहाः" इत्यमरः) अयं भानुः, अनुनयविमुखः विनीतप्रार्थनायामपि पराङ्मुखः, स्यात् भवेत्, एकग्रहत्वात् मम प्रार्थनामगणयित्वा यदि अस्तमेव व्रजेदित्यर्थः, तत् तर्हि, इह अस्मिन् सायंकाले, अम्भसः जलस्य, अञ्जलिं

तदानन्दाय त्वत्परिहसितकन्दाय भवती
निजालीनां लीनां स्थितिमिह मुहूर्त्तं मृगयताम्।
इति व्याजात् कृत्वाऽऽलिषु वलितचित्तां सहचरीं
स्वयं सोऽयं सायन्तनविधिविधित्सुर्वहिरभूत्॥ १४८॥
श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।
तस्यागादयमेकविंशगणनः काव्येऽति नव्ये कृतौ
भैमीभर्त्तृचरित्रवर्णनमये सर्गो निसर्गोज्ज्वलः॥ १४९॥

गण्डूषम, आभ्यां कोकाभ्यामिव, दत्त्वा प्रदाय, अनुनयाग्राहिणे सूर्य्याय न दत्त्वा काकाभ्यामिव क्षिप्ता इत्यर्थः, भवतीं त्वा प्रति, एष्यमाणं पुनः प्रत्यागमिष्यन्तम्, ईङ् गतावित्यस्य लृटः शानचि रूपम्। मा नलं, पश्य अवलोकय। सायमन्ध्योपासनानिमित्तं भङ्ग्या वहिर्गमनाभ्यनुज्ञा याचितवान् इति भावः॥ १४७॥

तदिति।—हे दमयन्ति! तत् तस्मात्, तथा सूर्य्यानुनयस्य प्रयोजनीयत्वादित्यर्थः, भवती त्वं, त्वत्परिहसितं तव परिहास एव, कन्द मूलं यस्य तादृशाय, आनन्दाय प्रीत्यै, परिहासानन्दं कर्त्तुमित्यर्थः, इह प्रासादे एव, निजानाम् आत्मीयानाम्, आलीना सखीना, लीनां क्वचित् गूढां, स्थितिम् अवस्थानं, मुहूर्त्तं कञ्चित् कालं, मृगयताम् अन्विष्यतु, इति एवं, व्याजात् छलात्, सहचरीं दमयन्तीम्, आलिषु सखीषु विषये, वलितचित्ताम् आसक्तमनस्कां, कृत्वा विधाय, सः अयं नलः, स्वयम् आत्मना, सायन्तनविधिं सायंसन्ध्याऽग्निहोत्रादिकृत्यं, विधित्सुः विधातुमिच्छुः सन्, वहिः तस्मात् प्रासादात् निर्गतः, अभूत्॥ १४८॥

श्रीहर्षमिति।—भैमीभर्त्तुः नलस्य, यत् चरितं शीलं, तद्वर्णनमये तत्कथनात्मके, काव्ये नव्ये नूतने, अत्र अस्मिन्,

द्वाविंशः सर्गः ।

उपास्य सान्ध्यं विधिमन्तिमाशारागेण कान्ताधरचुम्बिचेताः ।
अवाप्तवान् सप्तमभूमिभागे भैमीधवं सौधमसौ नरेन्द्रः ॥ १ ॥
प्रत्युद्व्रजन्त्या प्रियया विमुक्तं पर्य्यङ्कमङ्कस्थितसज्जशय्यम् ।
अध्यास्य तामप्यधिवास्य सोऽय सन्ध्यामुपश्लोकयति स्म सायम् ॥२॥

श्रीहर्षस्य कृतौ, एकविंशतिः गणना यस्य सः तादृशः अयं सर्गः अगात् समाप्तिं गतः । गतमन्यत् ॥ १४८ ॥

इदानीं पूर्वसर्गान्तप्रस्तावितसायंकालवर्णनात्मकमन्तिमसर्गमुपक्रमते, उपास्येति ।—असौ अय, नरेन्द्रः मनुजाधिपः नलः, सान्ध्य सायंकालिक, विधिं जपाद्यनुष्ठानम्, उपास्य अर्चयित्वा, उपासनारूपेण विधायेत्यर्थः, अन्तिमाशायाः चरमदिश , पश्चिमाया दिशः इत्यर्थः, अस्तगमनरूपान्तिमसमये सूर्य्यगम्यतया पश्चिमाया दिशः अन्तिमाशात्वं बोध्यं, रागेण अरुणिम्ना, रक्तवर्णतादर्शनेन हेतुनेत्यर्थः, कान्तायाः प्रियायाः, अधरचुम्बि साट्टश्यात् अधरोष्ठस्मारि, चेतः चित्तं यस्य तादृशः सन्, अत एव तद्विरहासहिष्णुतया वहिः अवस्थातुम् अशक्तः इति भावः, भैम्याः दमयन्त्याः, धरं केलिपर्वतरूपं, सौधं यत्र सा विद्यते तं हर्म्यं, सप्तमभूमिभागे प्रासादस्य सप्तमतले, सप्तमीम् उपकारिकामित्यर्थः, ["गले बद्धा गौर्नीयते" इतिवत् सप्तमी] अवाप्तवान् प्राप ॥ १ ॥

प्रतीति ।—सः अयं नलः, प्रत्युद्व्रजन्त्या प्रत्युद्गच्छन्त्या, अभ्यर्थनार्थं सम्मुखम् आगच्छन्त्या इत्यर्थः, प्रियया कान्तया भैम्या, विमुक्तं परित्यक्तम्, अङ्के क्रोड़देशे, मध्ये इत्यर्थः, स्थिता विन्यस्ता, सज्जा आस्तृता, शय्या तूलिका यस्य तं तादृशं, पर्य्यङ्क

विलोकनेनानुगृहाण तावद्दिशं जलानामधिपस्य दारान् ।
अक्षालि लाक्षापयसेव येयमपूरि पङ्कैरिव कुङ्कुमस्य ॥ ३ ॥

खट्वाम्, अध्यास्य स्वयम् अधिष्ठाय, ["अधिशीङ्—" इति कर्मत्वम्] तां भैमीम् अपि, अधिवास्य तत्र उपवेश्य, [आस्ते-हस्तते: ल्यप्, तस्य धात्वन्तरत्वात् "उपान्वध्याङ्वस:" इति कर्मत्वाप्राप्ते: सामर्थ्यात् तत्रेति अध्याहार्य्यम्] सायं सूर्य्यास्त-कालसम्बन्धिनीं, सन्ध्यां दिवारात्रिसम्बन्धिसन्धिमुहूर्त्तम्, उप-श्लोकयति स्म भैम्या: पुर: श्लोकै: स्तौति स्म, वर्णितवानित्यर्थ: । ["सत्यापाश—" इति णिचि स्मयोगे भूते लट्] ॥ २ ॥

विलोकनेनेति ।—हे प्रिये ! जलानां वारीणां, जड़ानाञ्च, अधिपस्य अधीश्वरस्य वरुणस्य, दारान् भार्य्यां, तत्स्वरूपा-मित्यर्थ:, दिशं पश्चिमां दिशं, विलोकनेन तावत् सम्पूर्णतया दर्शनेन, समग्रदृष्टिदानेनेत्यर्थ:, न तु कटाक्षदर्शनादिना इति भाव:, अनुगृहाण कृतार्थीकुरु, त्वमिति शेष: ; यद्वा—तावत् चन्द्रोदयपर्य्यन्तमित्यर्थ:, यावत् चन्द्रोदयादिना अरुणिमापगमेन अस्या: सौन्दर्य्यं न विलुप्तं भवति, यावच्च प्राच्यां राम-णीयकं तिष्ठति तावत् सान्ध्यरागेण रमणीयां पश्चिमां दिशं विलोकयेति भाव: । जड़ाधिपस्य मूर्खतमस्य च भार्य्या दु:खिता विलोकनादिना अनुगृहीतुमर्हा भवतीति च गम्यते ; या इयं पश्चिमा दिक्, लाक्षापयसा अलक्तकरसेन, अक्षालि इव क्षालिता इव, केनापि जनेनेति शेष:, तथा कुङ्कुमस्य काश्मीरजस्य, पङ्कै: कर्दमै:, गाढ़द्रवैरिति यावत्, अपूरि परिपूरिता इव, अत्रापि केनापि जनेनेति शेष:, एवंविधा दृश्यते यत: तस्मात् रमणीयाम् एतां विलोकयेति भाव: ॥ ३ ॥

उच्चैस्तरादम्बरशैलमौलेश्च्युतो रविर्गैरिकगण्डशैलः।
तस्यैव पातेन विचूर्णितस्य सन्ध्या रजोराजिरिहोज्जिहीते ॥ ४ ॥
अस्ताद्रिचूडाऽऽलयपक्कणालिच्छेकस्य किं कुक्कुटपेटकस्य।
यामान्तकूजोन्नमितैः शिखौघैर्दिग्वारुणी द्रागरुणीकृतेयम् ?॥ ५॥

उच्चैरिति।—हे प्रिये! रविः सूर्य्य एव, गैरिकः तदाख्य-धातुविशेषसम्बन्धी, गण्डशैलः स्थूलपाषाणः, उच्चस्तरात् अत्यु-न्नतात्, अम्बरशैलस्य गगनरूपगिरेः, मौलेः शिखरात्, च्युतः पतितः; पातेन उच्चैस्तरगिरिशिखरात् अधः पतनेन हेतुना, विचूर्णितस्य विशेषेण चूर्णीभूतस्य, तस्यैव रविरूपगैरिकगण्ड-शैलस्यैव सम्बन्धिनी, सन्ध्या सायंकालिकरक्तिमा एव, रजोराजिः रक्तवर्णचूर्णसमूहः, इह सायकाले पश्चिमदिशि वा, उज्जिहीते उपरिष्टात् प्रसरति। दृश्यते च लोके अत्युच्चात् पतित पाषाणादिकं चूर्णीभवतीति ॥ ४ ॥

अस्तेति।—हे प्रिये! अस्ताद्रेः अस्ताचलस्य, चूडा शिखरम् एव, आलयः अवस्थितिस्थानं यस्याः सा तादृशी या पक्कणालिः शवरगृहसमूहः, ("पक्कणः शवरालयः" इत्यमरः) तत्र छेकस्य गृहासक्तस्य, शवरगृहपालितस्येत्यर्थः, ("गृहासक्ताः पक्षि-मृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ते" इत्यमरः) कुक्कुटानां चरणायुधानां, पेटकस्य समूहस्य, ("पेटकं पुस्तकादीनां मञ्जूषायां कदम्बके" इति विश्वः) यामान्ते प्रहरान्ते, दिवसस्य शेषप्रहराव-साने इत्यर्थः, या कूजा कूजनम, अव्यक्तशब्दकरणमित्यर्थः, तेन उन्नमितैः किञ्चित् उच्चीभूतैरित्यर्थः, शिखानां शिरःस्थ-ताम्रवर्णचर्ममयचूडानाम, ओघैः वृन्दैः, इयम् एषा, वारुणी दिक् पश्चिमाशा, द्राक् झटित्येव, अरुणीकृता रक्तवर्णीकृता किम्? इत्युत्प्रेक्षा। ताम्रचूडापराख्याना कुक्कुटाना शिखाः

पश्य द्रुतास्तङ्गतसूर्य्यनिर्य्यत्करावलीहैङ्गुलवेत्रयाऽत्र।
निषिध्यमानाऽहनि सन्ध्ययाऽपि रात्रिप्रतीहारपदेऽधिकारम् ॥६॥
महानटः किं नु स भानुरागी सन्ध्याय सन्ध्या कुनटीमशेषाम्।

स्वभावत एवारुणवर्णाः, प्रतियामान्ते कूजनं कूजनकाले च शिखोन्नमनं तेषां स्वभाव एव इति बोध्यम् ॥ ५ ॥

पश्येति।—हे प्रिये! द्रुतं शीघ्रम्, अस्तं गतात् पश्चिमाचलप्राप्तात्, सूर्य्यात् दिवाकरात्, निर्य्यती निर्गच्छन्ती, या करावली किरणश्रेणी, सा एव हैङ्गुलं हिङ्गुलाख्येन रक्तवर्णद्रव्यविशेषेण रञ्जितं, वेत्रं दण्डविशेषः यस्याः तादृशया, सन्ध्ययाऽपि सायंकालाधिदेवतयाऽपि, निषिध्यमानं निवार्य्यमाणं, प्रतिषिद्धपुनःप्रसरमित्यर्थः, अहः दिनं यस्मिन् तादृशे, [अत्र तत्पुरुषाभावात् टजभावः] अत्र सायसमये, रात्रेः चन्द्रस्य नायिकाभूतायाः रजन्याः, प्रतीहारस्य दौवारिकस्य, पदे स्थाने, अधिकारं नियोगं, सन्ध्याया एव विधिनेति शेषः, पश्य अवलोकय; स्त्रिया हि दौवारिकी स्त्रेयत्र युक्तेति सन्ध्येव रात्रेर्दौवारिकी जातेत्यर्थः। सूर्य्योऽस्तमितो दिनं गतं रात्रिरागतेति सायंसन्ध्यया ज्ञाप्यते इति भावः ॥ ६ ॥

इदानीं सन्ध्यानक्षत्रयोगं वर्णयति. महानट इति।—हे प्रिये! सः ताण्डवनृत्ये प्रसिद्धः, महानटः उत्कृष्टनर्त्तकः शिवः, वक्ष्यमाणश्लोकेऽपि शिवस्यैवाभिधानात् ताण्डवकारित्वेन प्रसिद्धत्वाच्च इति भावः, कुनटीमपि मनःशिलाकाञ्चिपर्णीमिव, मनःशिलावत् रक्तवर्णामित्यर्थः, ("मनःशिला···। नेपाली कुनटी गोला" इत्यमरः) सन्ध्या सायंकालं, भानोः सूर्य्यस्य, रागे आरक्तवर्णतासम्पादने इत्यर्थः, ईशा समर्था, सन्ध्याय सम्यक् विविच्य, सन्ध्यासमय एवायं समागत इति सम्यक् निश्चित्य

तनोति तन्वा वियताऽपि तारस्रेणिस्रजा साम्प्रतमङ्गहारम् ॥७॥

इत्यर्थः, तारश्रेणिः तारकाराजिरेव, स्रक् माला यस्य तादृशेन, वियता आकाशेन, आकाशरूपयेत्यर्थः, महादेवस्याष्टमूर्त्तन्तर्गतत्वात् आकाशस्य इति भावः, तन्वाऽपि मूर्त्त्याऽपि, आकाशस्यामूर्त्तत्वेऽपि तद्रूपया मूर्त्त्याऽपीत्यर्थः, साम्प्रतम् अधुना, अङ्गहारम् अङ्गविक्षेपं, नृत्यव्यापारं अङ्गचालनादिकमित्यर्थः, ("अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः" इत्यमरः) तनोति किन्तु ? विस्तारयति किम् ? बाहुल्यतया करोति किम ? इत्यर्थः, पक्षान्तरे—महानटः नृत्यकुशलो कश्चित, कुनटीमपि नृत्यकर्मणि अनभिज्ञतया निकृष्टनर्त्तकीमपि, सन्ध्या केशरताकृष्णयोः सन्धिसमये अवस्थिताम, अत एव सभायाः संसदः, सभास्थदर्शकजनानामिति यावत्, अनुरागे अनुरागजनने, दर्शनाग्रहोत्पादने इत्यर्थः, ईशा समर्था, सन्ध्याय सम्यक् विविच्य, तारश्रेणिः निर्मलमौक्तिकराजिरेव, स्रक् माला, हार इति यावत्, ("तारो निर्मलमौक्तिके। मुक्ताशुद्धावच्छनादे नक्षत्रनेत्रमध्ययोः ॥" इति विश्वः) यत्र तादृशया, वियता आकाशेन, आकाशवत् विशालयाऽपीति भावः, तन्वा देहेन, साम्प्रतम् अधुना, अङ्गहारम् अङ्गविक्षेपं, नृत्यविशेषे अङ्गचालनादिकमित्यर्थः, तनोति किन्तु ? विस्तारयति किम् ? यद्वा—महान् सन्ध्योपासनादिविषये अतिप्रशस्तः, तथा अटति गच्छतीति अटः, एवम्भूतः सः प्रकृतः सायन्तनः कालः, यद्वा—महान् परमेश्वरः महादेवः, नटः नर्त्तकः यस्मिन्, सन्ध्याकाले हि महेश्वरो नृत्यति, स प्रकृतः सायंसन्ध्यासमयः, भानोः सूर्य्यस्य, रागे लौहित्ये सति, अस्तमयानन्तर सूर्य्यस्य रागमात्रे अवशिष्टे सति, सन्ध्यां सन्ध्याकान्तिं, किञ्चित् पीतरक्तवर्णत्वात्, कुनटीं "नेपाली कुनटी

गोला" इत्याद्यभिधानात् मनःशिलारूपा, तथा ईशामपि स्वकान्तस्वामिनीं वा, अथ पितृप्रसूरूपब्रह्मत्वात् देवतारूपाम्, अथच मर्य्यादिमतीं, सन्ध्याय सम्यक् विचिन्त्य, साम्प्रतम् इदानीं, तन्वा किञ्चित् उद्गतया, सन्ध्यारागतिरोहितकान्तितया वा कृशया किञ्चित् दृश्यया, तथा वियता अपि गगनरूपया लक्षणया यावद्गगनं विस्तीर्णया च, यद्वा आ सामस्त्येन व्याप्तं वियत् यया गगनव्यापिन्या च तारश्रेण्या नक्षत्रपरम्परा-रूपया स्रजा पुष्पादिमालया हारं तनोति विरचयति किम्? यद्वा—ताराणा शुद्धमौक्तिकानां श्रेणिः यत्र तादृश्या ग्रथित-मौक्तिकमालया हारविरचनं युक्तमिति सन्ध्याकालः सन्ध्याय एवंविधा मां चिन्त्य नक्षत्रपरम्परामेव हार विरचयति किमि-त्यर्थः। सन्ध्यारागः कियानवशिष्टोऽस्ति, मुक्तातुल्यानि नक्षत्राणि च किञ्चिद्दृश्यानि जातानीति भावः। तथा तारश्रेणिस्रजा उपलक्षितेन तद्युक्तेन वियता गगनेनैव हारं तनोतीति वा। सन्ध्यामेवंविधा विज्ञाय तूष्णीम्भूतः इति न, किन्त्वाचित्या-दिशिष्टया तारश्रेणिस्रजा हारमपि विरचयतीत्यर्थः इति वा अपिशब्दार्थः। अथच स प्रसिद्धः, महानटस्ताण्डवनृत्यकर्त्ता शिवः, भानोः सूर्य्यस्य, रागे सति अस्तमितार्द्धे सूर्य्ये सतीति यावत्, तत्र सन्ध्यासमये, मनःशिलातुल्यवर्णाम् अचिरस्थायि-त्वात् कुत्सितनर्त्तकीरूपां वा ईशा देवीं सन्ध्यां, सन्ध्याय सम्यक् ध्यात्वा, सायं सन्ध्यावन्दनं कृत्वा वा, अष्टासु मूर्त्तिषु मध्ये तारापरम्परेव माला यस्या तया गगनरूपया अपि अमूर्त्तया अपि, तन्वा मूर्त्त्या इदानीं सन्ध्यावन्दनानन्तरम्, अङ्गहार मुख-करपार्श्वीयाङ्गाना विक्षेप, करोति किमिति वितर्कः। अमूर्त्तस्य

दिङ्मण्डल मण्डयतीह खण्डैः सायंनटस्तारकराट्किरीटः ॥८॥
कालः किरातः स्फुटपद्मकस्य वधं व्यधात् यस्य दिनद्विपस्य।
तस्यैव सन्ध्या रुचिराऽस्रधारा ताराश्च कुम्भस्थलमौक्तिकानि ॥९॥

अङ्गहारकरणं विचित्रमिति विरोधार्थोऽपिशब्दः। न केवलं चन्द्रमपभागादिभूषितयैव तन्वाऽङ्गहारं करोति, किन्तु वियताऽपि तन्वेति समुच्चयार्थो वा। ईश्वरो हि सायंसमय नृत्यति। भानुरागि मनःशिलातुल्यवर्णां सन्ध्यामपीशा सहचरीं पार्वतीं विचिन्त्य विशिष्टया वियद्रूपयाऽपि तन्वाऽङ्गहारं तनोति। पार्वतीसमीपेऽपीश्वरो नृत्यति ॥ ७ ॥

भूषेति।—हे प्रिये! तारकराट् तारकाभिः राजते यः सः तादृशः चन्द्रः, किरीटं मुकुटं, शिरोभूषणमिति यावत् यस्य सः तादृशः, चन्द्रशेखर इत्यर्थः, सायं नटतीति सायंनटः सन्ध्यानर्त्तकः शिवः, उड़कोटीकपटं कोटिसङ्ख्यकनक्षत्रव्याजं, वहद्भिः धारयद्भि, नाट्यात् उद्धतात् नृत्यात् हेतोः, त्रुटितस्य छिन्नस्य, भूषास्थिदाम्न. आत्मन एव कण्ठभूषणभूतास्थिमालायाः, खण्डैः इतस्ततः विक्षिप्तैः शकलैरिव, इह सायंसमये, दिङ्मण्डलं दिक्चक्रवालं, मण्डयति भूषयति, पश्य अवलोकय। एतानि नक्षत्राणि न, किन्तु ताण्डवत्रुटितास्थिमालोच्छलच्छकलान्येव दिक्षु शोभन्ते इति भावः। मण्डयतीवेति पाठे उत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

काल इति।—हे प्रिये! कालः सन्ध्यासमयरूपः, कृष्णवर्णश्च, हिंसकत्वात् मृत्युरूपः वा, किरातः व्याधः, स्फुटानि विकसितानि, पद्मानि कमलानि यस्मिन् तादृशस्य, [बहुव्रीहौ कप्] यद्वा—स्फुटपद्मं विकसितकमलं, कं जलं यस्मिन् तादृशस्य, अन्यत्र—स्फुटं प्रकटीभूतशुण्डादण्डाग्रे प्रकाशमानं, पद्मकं सिन्दूरादिकृतपद्माकारतिलकबिन्दुः यस्य

सन्ध्यासरागः ककुभो विभागः शिवाविवाहे विभुनाऽयमेव।
दिग्वाससा पूर्वमवैमि पुष्पसिन्दूरिकापर्वणि पर्य्यधायि॥ १०॥
सतीमुमामुद्वहता च पुष्पसिन्दूरिकार्थं वसनं सुनेत्रे !।

तादृशस्य, यस्य दिनमेव दिवस एव, द्विपः हस्ती तस्य दिवसात्मकहस्तिनः, बधम् अपमारणं हननञ्च, व्यधात् अकरोत्, सन्ध्या सायङ्कालः, तस्यैव हतस्य दिवसरूपस्य करिणः एव, रुचिरा रम्या, असृधारा रुधिरधारा, इव शोभते इति शेषः; तथा ताराश्च नक्षत्राणि च, कुम्भस्थलमौक्तिकानि तस्यैव विदारितशिरःपिण्डान्तर्गतमुक्ताफलानि, इव शोभन्ते इति शेषः॥ ९॥

सन्ध्येति।—हे प्रिये! विभुना प्रभुणा, अत एव तस्याकरणीयं किञ्चिदपि नास्तीति भावः, दिश एव दिक्समूह एव, वासः वसनं यस्य तादृशेन दिगम्बरेण, हरेणेत्यर्थः, पूर्वं प्राक्, शिवायाः पार्वत्याः, विवाहे परिणयावसरे, पुष्पसिन्दूरिकापर्वणि पुष्पसिन्दूरिकाभ्यां रञ्जितस्य वसनस्य परिधानरूपे विवाहाच्चतुर्थदिवसानुष्ठेये उत्सवविशेषे इत्यर्थः, सन्ध्यया सायसमयोपस्थित्या, सरागः रक्तवर्णः, अयमेव एष एव, ककुभः पश्चिमायाः दिशः, विभागः प्रदेशविशेषः, पर्य्यधायि परिहितः, इति अवैमि मन्ये, रक्तवस्त्रपरिधानावसरेऽपि दिग्वसनत्वेन रक्तदिग्भागरूपवसनपरिधानस्यैवौचित्यात् स एव परिहितः इति शङ्के इत्यर्थः। विवाहस्य चतुर्थे दिने प्रथमदिनपरिहितानि वस्त्राणि प्रक्षालनार्थं परित्यज्य पुष्पसिन्दूरिकाख्यपर्वणि कौसुम्भादिरञ्जितरक्तवस्त्राणि बधूवरेण परिधीयन्ते इति वृद्धाचारः। वर्णकभूतपुष्पस्थाने ताराः, सिन्दूरिकास्थाने सन्ध्यारागः, वसनस्थाने पश्चिमदिग्भागः इति भावः॥ १०॥

प्रातःसायंसन्ध्ययोः प्राचीप्रतीच्योर्द्वयोरपि तुल्यरक्तवर्णत्वात्

दिशौ द्विसन्ध्योमपि रागशोभे दिग्वाससोमे किमलम्भिषाताम् ?
॥ ११ ॥

सायंसन्ध्यारक्तपश्चिमदिश एव पुष्पसिन्दूरिकात्वं कथं वर्ण्यते ? कथं वा दिगम्बरेण पूर्वा दिक् परिहृता ? इत्याक्षेपे तस्य परिहारार्थं प्राच्या अपि तद्भावमाह, सतीमिति।—सुनेत्रे। हे विशाललोचने ! प्रिये ! सतीं दाक्षायणीम्, उमां पार्वतीं च, उद्वहता परिणयता, दिग्वाससा दिगम्बरेण हरेण, पुष्पसिन्दूरिकार्थं पूर्वोक्तपुष्पसिन्दूरिकापर्वसम्पादनार्थं, द्वयोः सन्ध्ययोः समाहारः इति ता द्विसन्ध्यौ [समाहारद्विगोरेकत्वे "आबन्ता वा" इति स्त्रीत्वे च "द्विगोः" इति ङीपि सन्ध्याशब्दस्य तद्धितयदन्तत्वात् "हलः तद्धितस्य" इति च लोपः] अभि द्वे अपि प्रातःसायंसन्ध्ये लक्षीकृत्य, ["अभिरभागे" इत्यभिः कर्मप्रवचनीयत्वात तद्योगे द्वितीया] रागेण रक्तवर्णेन, शोभा सौन्दर्य्यं ययोस्ते, रागेण रक्तवर्णेन शोभेते इति वा तादृशी, उभे द्वे, दिशौ प्राचीप्रतीच्यौ ककुभौ, [लभेगत्यर्थत्वात् अणौ कर्त्तुः णौ कर्मत्वम्] वसने रक्तवस्त्रयुगलम्, अलम्भिषातां प्रापिते किम् ? श्वशुरात् वराभरणत्वेनेति शेषः, तस्य दिगम्बरत्वेन रक्तवर्णदिग्रूपस्यैव रक्ताम्बरस्य लाभौचित्यादिति भावः। दिग्वसनत्वेन विवाहद्वये सन्ध्याद्वयरक्तपूर्वपश्चिमदिग्द्वयमेव रक्तवस्त्रद्वयं शिवेन लब्धमित्यहं मन्ये इति निष्कर्षः। शिवेन द्वे दिशाविव वस्त्रे द्वे सन्ध्ये लक्षीकृत्य रागेण रञ्जकद्रव्येण कृत्वा ये शोभे कर्मभूते ते प्रापिते किम् ? विवाहे वस्त्रं रञ्जनाय कस्यचित् करे समर्प्यते तस्मात्किव्वेन दिग्द्वयरूपे मम द्वे वस्त्रे भवतीभ्यां रक्तशोभे प्रापणीये इति सन्ध्याद्वयम् आज्ञप्तं, ते च दिग्द्वयं रक्तशोभं चक्रतुः इति वा अर्थः॥ ११ ॥

आदाय दण्डं सकलासु दिक्षु योऽयं परिभ्राम्यति भानुभिक्षुः।
अब्धौ निमज्जन्निव तापसोऽयं सन्ध्याभ्रकाषायमधत्त सायम्॥ १२॥
अस्ताचलेऽस्मिन्निकषोपलाभे सन्ध्याकषोल्लेखपरीक्षितो यः।
विक्रीय तं हेलिहिरण्यपिण्डं तारावराटानियमादित द्यौः॥१३॥

आदायेति।—यः अयं पश्चिमाकाशे अस्तोन्मुखः, भानुः सूर्य एव, भिक्षुः परिव्राट्, ("भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी" इत्यमरः) दण्डं तदाख्यं पारिपार्श्विकमेव दण्डं वेणुयष्टिं, ("माठरः पिङ्गलो दण्डः चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः." इत्यमरः) आदाय गृहीत्वा, सकलासु सर्वासु दिक्षु आशासु, परिभ्राम्यति विचरति, सः अयं तापसः परिव्राट् भानुः, सायं सन्ध्याकाले, अब्धौ समुद्रे, निमज्जन् निमग्नीभवन्, समुद्रे निमज्जनेन पातालं प्रविशन् इत्यर्थः, अब्धिवत् बहुजले जलाशये स्नानं कुर्वंश्च सन्, सन्ध्यायाः सायंसमयस्य, अभ्रं रक्तवर्णं गगनमेव, काषायं कषायरञ्जितं रक्तवस्त्रं, ["तेन रक्तम्" इत्यण्] अधत्त इव परिहितवानिव। अन्योऽपि यतिः एकत्र बहुकालावस्थानस्य निषिद्धत्वादुत्तानचरणः सन् एव परिभ्रमन् सायंकालिकस्नानं समापय्य च काषायं वस्त्रं धारयति॥ १२॥

अस्तेति।—यः हेलिहिरण्यपिण्ड सूर्यः, अस्मिन् प्रतीच्यां परिदृश्यमाने, निकषोपलाभे सुवर्णपरीक्षापाषाणतुल्ये, अस्ताचले चरमपर्वते, सन्ध्या सायंकालीनरक्तिमा एव, कषोल्लेखः घर्षणचिह्नं, पीतरक्तत्वसादृश्यादिति भावः, तेन परीक्षितः अकृत्रिमतया निर्णीतः, आसीदिति शेषः, इयं परिदृश्यमाना, द्यौः आकाशं, तं तादृशमकृत्रिमतया निर्णीतमित्यर्थः, हेलिः सूर्य एव, हिरण्यपिण्ड स्वर्णगोलकः तं, पीतरक्तत्वसादृश्यादिति भावः; ("हेलिरालिङ्गने सूर्ये" इति हैमः) विक्रीय

पचेलिमं दाडिममर्कबिम्बमुत्ताय्य सन्ध्या त्वगिवोज्झिताऽस्य।
ताराभयं बीजभुजाऽदमीयं कालेन निष्ठ्यूतमिवास्थियूथम् ॥१४॥

विक्रयं कृत्वा, विनिमयेन कस्मैचित् दत्त्वेत्यर्थः, ताराः नक्षत्र-रूपान्, वराटान् कपर्दकान्, आदित जग्राह; उत्तमं सुवर्णं रक्तपीतं भवति, तथा च रक्तपीतसूर्य्यरूपसुवर्ण-गोलकस्य निकषपरीक्षितसुवर्णरेखेव सन्ध्या दृश्यते, ताराश्च वराटका इव दृश्यन्ते इति समुदितार्थः। लोकव्यवहारान-भिज्ञत्वद्योतनार्थं द्यौरिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः; स्त्री हि प्रभूत-सुवर्णं दत्त्वा मूर्खतया अकिञ्चित्करान् वराटकान् गृह्णाति, धूर्त्तेन वञ्च्यते च। सूर्य्यः अस्तमितः, ताराश्च गगने समुदिता इति निष्कर्षः॥ १३॥

पचेलिममिति।—बीजभुजा दाडिमफलस्यैव अभ्यन्तरस्थ-बीजभक्षणपरेण, कालेन सायंसमयेन, अर्कबिम्बं रक्तं सूर्य्य-मण्डलमेव, पचेलिमं तरोः उपर्य्येव स्वयं पक्कं, दाडिमं तदाख्यं फलम, उत्ताय्य उच्चित्य, गगनरूपवृक्षात् त्रोटयित्वा बीजग्रहणार्थं भित्त्वा वा इत्यर्थः, सन्ध्या सायंकालरूपा, रक्तता-साम्यादिति भावः, अस्य दाडिमस्य, त्वक् वल्कल, पक्कत्वात् रक्तवर्णमिति भावः, उज्झिता इव परित्यक्ता इव, तद्बीजभक्षणार्थ-मुपरितनबीजावरणवत् सन्ध्या पृथक् कृता इवेति भावः, तथा ताराभयं नक्षत्ररूपम्, अदमीयम् अमुष्य दाडिमस्य अमीषां बीजानां वा सम्बन्धि, अस्थ्नां निःशेषेण पीतरसबीजानां, निःसार-दृढ़क्षुद्रक्षुद्रशुभ्रवस्तुविशेषाणामित्यर्थः, यूथं वृन्दं, निष्ठ्यूतमिव बीजरससेवनानन्तरं थूत्कृत्य मुखात् उद्गीर्णमिव, दृश्यते इति शेषः. न हि कालादृते कश्चिदन्यः सूर्य्यदाडिमं भक्षितुं समर्थः इति भावः। अन्योऽपि दाडिममुत्ताय्य तत्त्वचं

तारावतिर्बीजमिवादमादमियं निरष्ठेवि यदस्थियूथम्।
तन्निष्कुलाकृत्य रविं त्वगेषा सन्ध्योज्झिता पक्किमदाड़िमं
वा ? ॥ १५ ॥
सन्ध्यावशेषे कृतताण्डवस्य चण्डीपतेस्तच्चरणाभिघातात्।
कैलासशैलस्फटिकाश्मखण्डैरमण्डि पश्योत्पतयालुभिर्द्यौः ॥१६॥

परित्यज्य बीजान्यास्वाद्य पीतरसान् बीजकणान् थूत्कृत्य त्यजति इति ॥ १४ ॥

प्रकारान्तरेण पूर्वोक्तार्थमेवाचष्टे, तारेति।—योग्यत्वात् कालेन इति कर्त्तृपदं पूर्वतः आकर्षणीयम्; कालेन समयेन, [कर्त्रा] बीजं दाड़िमबीजसारम्, आदमादं भक्षयित्वा भक्षयित्वा, [अदेराभीक्ष्ण्ये णमुल्, द्विर्वचनञ्च] इयम् एषा, तारातति: नक्षत्रराजि:, ताराततिरूपमित्यर्थ:, यस्य सूर्य्यरूपस्य पक्कदाड़िमस्य सम्बन्धि, अस्थियूथं मध्यास्थितानि सारशुभ्रकठिन-क्षुद्रक्षुद्रद्रव्यसमूहं, निरष्ठेवि इव निष्ठ्यूता इव, थूत्कृत्य निक्षिप्तमेवेत्यर्थ:, तत् रविं सूर्य्यमेव, अस्तकालिकसूर्य्यरूप-मेवेत्यर्थ:, पक्किमं पचेलिमम्, सुपक्कमित्यर्थ:, दाड़िमं दाड़िमफलं, निष्कुलाकृत्य निस्त्वचीकृत्य, बीजरूपं सारं गृहीत्वा वल्कलं निक्षिप्येत्यर्थ:, ["निष्कुलान्निष्कोषणे" इति डाच्] एषा इयं, सन्ध्या सायंकालरूपा, त्वक् तस्यैव दाड़िमस्य वल्कलम्, उज्झिता वा ? वा-शब्द: सम्भावनायां, परित्यक्ता किम् ? इत्यर्थ:; वा-शब्द इवार्थे वा, परित्यक्तेवेत्यर्थ: ॥ १५ ॥

सन्ध्येति।—हे प्रिये ! सन्ध्याऽवशेषे सायं सन्ध्यावन्दनाव-साने, कृतम् आरब्धं, ताण्डवम् उद्दाम नृत्यं येन तादृशस्य, चण्डीपते: महेश्वरस्य, तयो: तादृशयो:, उद्दामनृत्यकाले सवेगं निक्षिप्तयोरित्यर्थ:, चरणयो: पादयो:, अभिघातात् दृढ़भावेन

इत्थं ह्रिया वर्णनजन्मनेव सन्ध्यामपक्रान्तवतीं प्रतीत्य।
तारातमोदन्तुरमन्तरिक्षं निरीक्षमाणः स पुनर्बभाषे॥ १७॥
रामेषुमर्मव्रणनार्त्तिवेगाद्रत्नाकरः ग्राहमुत्पपात।
आह्नीवक्रिमीरितमीनकम्बु नभो न भोः कामशरासनभ्रूः!
॥ १८॥

आघातात् हेतोः, "पत्पतनाभिघातात्" इति पाठे—पदोः चरणयो, पतनेन विक्षेपेण, अभिघातात्; उत्पतयालुभिः उत्पतनशीलैः, ऊर्द्धमुत्थितैरित्यर्थः, "स्पृहिगृहि—" इत्यालुच्-प्रत्ययः] कैलासशैलस्य कैलासपर्वतस्य, स्फटिकाश्मनां स्फटिक-मयशुभ्रप्रस्तराणां, खण्डैः शकलै, क्षुद्रक्षुद्रांशैरित्यर्थः, इवेति शेषः, द्यौः आकाशम, अमण्डि अलङ्कृता, इति पश्य अवलोकय, त्वमिति शेषः। कैलासस्य स्फटिकाश्मखण्डान्येव गगने ताराकृपेण शोभन्ते, न तु ताराः इति भावः॥ १६॥

इत्थमिति।—इत्थम उक्तप्रकारेण, वर्णनजन्मना उत्कीर्त्तन-जातया, ह्रिया लज्जया इव, सन्ध्यां सायंकालम, अपक्रान्त-वतीम् अपसृतवतीं, अपगतामित्यर्थः, प्रतीत्य ज्ञात्वा, दृष्ट्वा इत्यर्थः, अन्तरिक्षं गगनञ्च, तारातमोभ्यां नक्षत्रान्धकाराभ्यां, दन्तुरम् उन्नतदन्तमिव, दन्तान् विकाश्य अवस्थितमिवेत्यर्थः, निरीक्षमाणः अवलोकयन्, सः नलः, पुनः भूयः, बभाषे उवाच, भैमीमिति शेषः। अन्योऽप्युत्तमो निजवर्णनाश्रवणात् लज्जया अपक्रामति॥ १७॥

रामेति।—कामशरासनमेव अनङ्गकार्मुकमेव, भ्रुवौ यस्याः तत्सम्बुद्धौ, भोः! कामशरासनभ्रूः! हे भ्रूदर्शनमात्रेण कामोदयकारिणि! प्रियतमे! [शरासनभ्रूरित्यत्रङ्-त्वानत्वात् नदीत्वाभावात् ह्रस्वत्वाभावः] ग्राहाणां जलचारिणां जन्तूनाम्,

मोहाय देवाप्सरसां विमुक्तास्तारा: शरा: पुष्पशरेण शङ्के।
पञ्चास्यवत् पञ्चशरस्य नाम्नि प्रपञ्चवाची खलु पञ्चशब्द: ॥१९॥

ओघै: समूहै:, किर्मीरिता: मिश्रिता:, मीना: मत्स्या:, कम्बव: शङ्खाश्च यस्मिन् स तादृश:, इति लिङ्गव्यत्ययेनान्वय:, अयम् एष:, रत्नाकर: समुद्र एव, प्राक् पूर्वं, पुराकाले इत्यर्थ:, रामस्य राघवस्य जामदग्न्यस्य वा, इषुणा शरेण, मर्माणि हृदयादि-जीवस्थानि, व्रणनात् भेदनात्, चतोत्पत्त: हेतोरित्यर्थ:, या आर्त्ति: पीडा, तस्या: वेगात् जवात्, ऊर्द्ध्वोत्पतनानुकूलसंस्कार-विशेषाद्धेतोरित्यर्थ:, उत्पपात ऊर्द्धम् अगात्, तस्यैवायं कालिमा न तु गगनस्य, तथा तस्यैव रत्नानि नक्षत्ररूपेण अधोदेशात् अस्माभिर्दृश्यन्ते इति भाव: ; परन्तु ग्रहाणां शुक्रादीनामय-मिति ग्राह: ग्रहसम्बन्धी, य: ओघ: समूह:, शुक्रवृहस्पत्यादि-ताराग्रहसमूह:, ध्रुवमण्डलस्थग्रहसमूहो वा, तेन किर्मीरित: मिश्रित:, मीन: मीनाख्य: राशि:, कम्बु: शङ्खाकारविशाखा-नक्षत्रञ्च यस्मिन् तत् तादृशं, नभ: आकाशं न। रघुनाथेन किल सेतुबन्धयाचनासमये परशुरामेण च निजवसत्यर्थं प्रार्थनासमये किञ्चिदप्युत्तराप्रदानात् शरेण समुद्रो भेत्तुमुद्यत इति रामायणी वार्त्ता। मकरकर्कटादय: साक्षान्मीनादय: एव, न तु राश्यादिभूता:, शिष्टाश्च तारा: समुद्रमौक्तिकानि एव न तु तारा इति ज्ञातव्यम् ॥ १८ ॥

मोहायेति।—हे प्रिये! पुष्पशरेण कामेन, देवानाम् अमराणाम्, अप्सरसाञ्च स्वर्वेश्यानाञ्च, मोहाय अन्योऽन्यं प्रति चित्तविकारजननाय, विमुक्ता: प्रक्षिप्ता:, शरा: पुष्पमया: बाणा एव, तारा: तारका:, शङ्के इति मन्ये, अहमिति शेष:, कुन्दादि-कुसुमानां ताराणाञ्च वर्णपरिमाणाभ्यां परस्परसादृश्यादिति

नभोनदीकूलकुलायचक्रीकुलस्य नक्तं विरहाकुलस्य।
दृशोरपां सन्ति पृषन्ति ताराः पतन्ति तत्सङ्क्रमणानि धाराः॥२०॥

भावः। ननु कामस्य पुष्पशराणां पञ्चसङ्ख्यकमात्रत्वात् ताराणाञ्च असङ्ख्येयत्वात् कथं शराणा तारात्वमित्याशङ्क्य समर्थयते, तथा हि, पञ्चशरस्य नाम्नि मदनस्य "पञ्चशर" इति नामविषये, पञ्चशब्दः पूर्वपदत्वेन वर्त्तमानं पञ्च इति पदं, पञ्चास्यवत् सिंहवाचकपञ्चास्यशब्द इव, "सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यः" इति सिंहाभिधायिनि पञ्चास्यशब्दे सिंहस्य पञ्चसङ्ख्यकमुखाभावादपि पञ्चयति विस्तृतं भवतीति पञ्च विस्तृतमास्यं यस्य असौ पञ्चास्यः इति व्युत्पत्त्या सिंहस्य यथा विस्तृतमुखत्वं प्रतीयते तद्वदित्यर्थः, प्रपञ्चवाची खलु प्रकृष्टः पञ्चः विस्तारोऽस्य इति तद्वाची बहुत्व-वाचक एव, न तु सङ्ख्यावाचकः इत्यर्थः, ("प्रपञ्चो विस्तारः" इति हलायुध.) न तु पञ्चसङ्ख्यकाः शराः यस्येति व्युत्पत्त्या, परन्तु "पचि विस्तारवचने" इत्यस्मात् स्वार्थणिजन्ताद्धातोः पचाद्यचि पञ्चाः विस्तृताः, असङ्ख्येया इति यावत्, शराः यस्य स इति व्युत्पत्त्या, पञ्चशरपदेन कामस्यापि बहुशरत्वं प्रतीयते इति शराणां तारात्वं युज्यते एवेति भावः॥ १९॥

नभ इति।—नक्तं रात्रौ, विरहेण प्रत्यहं सङ्घटित-प्रिय-वियोगेन, आकुलस्य पीडितस्य, नभोनद्याः आकाशसरितः मन्दाकिन्याः, कूले तटे, कुलायः नीडं यस्य तादृशस्य, चक्री-कुलस्य चक्रवाकीसमूहस्य, दृशोः नेत्रयोः, सन्ति विद्यमानानि, उद्गत्य तत्रैव स्थितिमन्तीत्यर्थः, अपाम् अश्रुजलानां, पृषन्ति बिन्दवः एव, ताराः तारकाः, वर्णपरिमाणाभ्यां सादृश्यादिति भावः, तथा ताभ्यां दृग्भ्यां, सङ्क्रमणम् अधःक्षरणं येषां तादृशानि, पृषन्ति चक्रीकुलानामश्रुबिन्दवः एव, धाराः

अमूनि मन्ये सुरनिर्झरिण्या यादांसि गोधा मकरः कुलीरः ।
तत्पूरखेलत्सुरभीतिदूरमग्नान्यधः स्पष्टमितः प्रतीमः ॥ २१ ॥
स्मरस्य कम्बुः किमयं चकास्ति दिवि त्रिलोकीजयवादनीयः ? ।
कस्यापरस्याऽडमयः प्रसूनैर्वादित्रसृष्टिर्घटते भटस्य ? ॥ २२ ॥

वृष्टिजलपरम्पराः, तद्रूपेणेत्यर्थः, पतन्ति क्षरन्ति, भुवि इति शेषः, विरहासहिष्णुतयेति भावः ॥ २० ॥

अमूनीति ।—हे प्रिये ! गाधाः गोधाकाराः ताराः, गोधाकारं ध्रुवनक्षत्रमण्डलमिति यावत्, गोधा ज्येष्ठा वा, तदाख्यजलजन्तुविशेषश्च, मकरः मकरराशिसम्बन्धिन्यः ताराः, तदाख्यजलजन्तुश्च, कुलीरः कर्कटः, तद्राशिसम्बन्धिन्यः ताराः इत्यर्थः, तदाख्यजलजन्तुश्च, अमूनि प्रत्यक्षदृश्यानि एतानि, सुरनिर्झरिण्याः देवनद्याः, आकाशस्थितायाः मन्दाकिन्याः इत्यर्थः, यादांसि जलजन्तवः एव, मन्ये इति विवेचयामि, अहमिति शेषः, आकारादिसाम्यादिति भावः । ननु एतानि खलु प्रायेण जलोपरि एव विद्यन्ते, ततश्च उपरिवर्त्तमानैरेव द्रष्टुं शक्यन्ते, न त्वधःस्थितैः जलव्यवधानात्, तत् कथमधःस्थितस्य तव मननं सम्भवतीति चेत् तत्राह—तस्याः सुरनिर्झरिण्याः, पूरे जलप्रवाहे, खेलन्तः क्रीडन्तः, ये सुराः देवाः, तेभ्यः भीत्या भयेन, दूरं तलपर्य्यन्तं, मग्नानि प्रविष्टानि, तानीति शेषः, इतः अस्मात् भूलोकरूपात्, अधः अधोदेशात् अपि, स्पष्टं स्फुटमेव, प्रतीमः जानीमः, दर्शनेनेति शेषः । अधोभागे स्थिताः अपि वयं जलतलगामित्वादेव गोधादियादांसि व्यक्तं पश्यामः, अतो मननं युज्यत एवेति भावः ॥ २१ ॥

स्मरस्येति ।—हे प्रिये ! त्रिलोकीजये त्रिजगद्विजयकाले, वादनीयः वादनार्हः, अयं प्रत्यक्षदृश्यः विशाखानक्षत्ररूपः,

किं योगिनीयं रजनी रतीशं
याऽजीजिवत् पद्ममम्मुहच्च ?।
योगर्द्धिमस्याः महतीमलग्न-
मिदं वदत्यम्बरचुम्बि कम्बु॥ २३॥

स्मरस्य कन्दर्पस्य, कम्बुः शङ्खः, दिवि आकाशे, चकास्ति दीप्यते किम्? उच्चतरदेशे वादितं हि वाद्यं बहुदूरादपि आकर्ण्यते इति गगने स्थापितः लोकत्रयविजयवादनार्हः कामस्यैव कम्बुः किमित्यर्थः। स्मरकम्ब्वनुमाने हेतुमाह, अपरस्य अन्यस्य, कामेतरस्येत्यर्थः, कस्य भटस्य योद्धृपुरुषस्य, उडमयैः तारारूपैः, प्रसूनैः पुष्पैः, वादित्रसृष्टिः वाद्यनिर्माणं, घटते सम्भवति? न कस्यापीत्यर्थः; स्मरस्यैव धनुषः बाणस्य च पुष्परूपत्वदर्शनात् तदीयस्य वाद्यस्यापि पुष्परूपत्वं युज्यते एव, ततश्च ताराकुसुमरूपः कामशङ्खः एवाय गगनं शोभते, न तु अन्यत् किञ्चिदिति भावः॥ २२॥

किमिति।—इयम् उपस्थिता, रजनी विभावरी, योगिनी योगबललब्धाष्टैश्वर्य्यसम्पन्ना काचित् तापसी, किम्? अथच स्त्रीपुंसयोगवती काचित् कुट्टनी किम्? कथमीदृश-मनुमीयते? इत्याह, या इयं रजनी योगिनी, रतीशं रतिपतिं कामम्, अजीजिवत् जीवितवती, दिवाभागे निर्व्यापारत्वेन कामस्य मृतप्रायत्वात् रात्रौ च निजसन्निधेः सव्यापारत्वेन सजीवं चक्रे इत्यर्थः, तथा पद्मं कमलम्, अमूमुहच्च मोहितवती च, समकोचयच्चेत्यर्थः; दिवा पद्मस्य विकशितत्वात् रात्रौ च मुद्रितत्वात् मुद्रणस्य च मोहरूपत्वादित्याशयः; [उभयत्र णौ चाङि उपधाह्रस्वः] रात्रौ च स्त्रीपुंसयोगे कामः आवि-र्भवति पद्मानि च सङ्कुचन्ति इति द्रष्टव्यम्; तथा हि, अम्बर-

प्रबोधकालेऽहनि बाधितानि
तारा: खपुष्पाणि निदर्शयन्ती।
निशाऽऽह शून्याध्वनि योगिनीयं
मृषा जगत् दृष्टमपि स्फुटाभम्॥ २४॥

शुभ्रि आकाशवासि, अत एव अलग्न निराधारं, कस्मिन्नपि वस्तुनि न अवस्थितम इत्यर्थ:, अथवा अलग्नं तारामात्रात्मकत्वात् अराशिभूतमित्यर्थ:, इदं विशाखानक्षत्रात्मकं प्रत्यक्षतो दृश्यमानं, कम्बु शङ्ख:, ("शङ्ख: स्यात् कम्बुरस्त्रियाम्" इत्यमर:) अस्या: रात्रियोगिन्या:, महतीम् उत्कृष्टां, योगर्द्धिं समाधिजन्यैश्वर्य्यं, वदति प्रकटयति, योगशक्तिं विना निराधारं वस्तु कथं स्थापयितुमर्हतीति प्रकाशयतीति भाव:; अन्या अपि योगिनी मृतमपि जीवयति जीवितञ्च मोहयति इति लोके दृश्यते। दिवा दर्शनाभावात् इदानीं दृश्यमानं शङ्खाकारं विशाखानक्षत्रं रात्रिजातेति कथयतीति निष्कर्ष:॥ २३॥

प्रबोधेति।—हे प्रिये! प्रबोधस्य जागरणस्य, सम्यग्ज्ञानोत्पत्तेश्च, काले समये, कालरूपे इत्यर्थ:, अहनि दिवा, बाधितानि आच्छन्नानि, सूर्य्यप्रभया अभिभूततया अदृश्यानीत्यर्थ:, भ्रान्तिकारणनाशात् निरूपपत्तीनि च, स्वाधिकरणे निषेधप्रतियोगीनि इति यावत्, असम्भवादभावग्रस्तानि इत्यर्थो वा, तारा: नक्षत्ररूपाणि, खपुष्पाणि गगनकुसुमानि, निदर्शयन्ती अत्यर्थं प्रकाशयन्ती, स्पष्टं दर्शनविषयीकुर्वती इत्यर्थ:, दृष्टान्तीकुर्वती च, इयम एषा, निशा रजनी, रात्रिरूपेत्यर्थ:, योगिनी बौद्धदर्शनरहस्याभिज्ञा काचित् प्रव्रजिता, शून्याध्वनि बौद्धपरिगृहीतमार्गे, शून्यवादिबौद्धमते इत्यर्थ:, स्फुटाभं सुस्पष्ट, दृष्टम् अपि अवलोकितमपि, प्रत्यक्षेण

एषः स्मरेणाङ्कमयः सपत्रा-
कृतो भवद्भ्रूयुगधन्वना यः ।
मुखे तवेन्दौ लसता स तारा-
पुष्पालिबाणानुगतो गतोऽयम् ॥ २५ ॥

प्रतीयमानम् अपि इत्यर्थः, जगत् स्थावरजङ्गमात्मकं सकलं विश्वं, मृषा असत्यम, आह ब्रूते, एकत्र—तमसाऽऽवृतत्वात्, अन्यत्र—युक्त्या निराकृतत्वादिति भावः। आकाशकुसुमानि यथा भ्रान्तिविजृम्भितान्येव, भ्रान्त्यपनोदने तु नैव विद्यन्ते, तथा घटपटाद्यात्मकं जगदसदपि भ्रमज्ञानकाले सत्त्वेन प्रतीयते, तत्त्वज्ञानोदयात भ्रान्त्यपनोदने तु असद्रूपेणैव स्फुरति इति जगतो मिथ्यात्वमेवेति शून्यवादिबौद्धसिद्धान्तः इति ज्ञेयम्। बौद्धादिदर्शने हि ज्ञानस्यैव बहिः घटाद्याकारत्वात् ज्ञानातिरिक्तं सर्वं मिथ्येति सिद्धान्तः, अतः तज्ज्ञा योगिन्यपि प्रपञ्चो मिथ्येति दर्शयति, तथेयमपि रात्रिः अहरदृश्यान्यपि पुष्पतुल्यानि नक्षत्राणि निजयोगात् गगने दर्शयतीति निष्कर्षः ॥ २४ ॥

एष इति।—हे प्रिये! तव भवत्याः, मुखे वदने एव, इन्दौ चन्द्रे, आह्लादकत्वादिगुणयोगादिति भावः, लसता प्रकाशमानेन, तथा भवत्या. तव, भ्रूयुगम् एव भ्रूद्वयमेव, धनुः कार्मुकं यस्य तादृशेन, स्मरेण कामेन, अङ्कमयः कलङ्करूपः, यः एषः मृगः, सपत्राकृतः पत्रयुक्तशरघातेन नितरां व्यथितः, ["सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने" इति डाच्] सपत्रस्य बाणस्य अपरपार्श्वे निर्गमनं यथा भवति तथा विद्धः इत्यर्थः, सः त्वन्मुखेन्दुकलङ्कभूतः, अयं यो गगने दृश्यते इति अङ्गुल्या निर्दिष्टः मृगशिरोनक्षत्ररूपः एषः मृगः, तारापुष्पालिः आर्द्रा-

लोकाश्रयो मण्डपमादिसृष्टि
ब्रह्माण्डमाभात्यनुकाष्ठमस्य ।
स्वकान्तिरिङ्गत्करवाल्लिमन्ति
घुणव्रणद्वारनिभानि भानि ॥ २६ ॥

नक्षत्ररूपकुसुमपङ्क्तिः, सैव बाणः कामशरः, तेन अनुगतः अनुसृतः, तेनैव संसक्तदेहः सन्नित्यर्थः, गतः प्राप्तः, मृगशिरोनक्षत्ररूपतामिति शेषः, मृगशिरोनक्षत्ररूपेण आकाशे अवस्थित इत्यर्थः, इति मन्ये इति शेषः । अन्योऽपि मृगो बाणविद्धः तत्सहित एव पलाय्य अदर्शनं गच्छति । चन्द्रे मृगेण भाव्यं, स चात्र नास्ति, सचाप कामश्च मुखे लसति, गगने च मृगशिरोनक्षत्रं मृगाख्यबाणाकारपुष्पतुल्यतारानुगतं दृश्यते, तर्हि कामेन विद्धान्तगतपञ्चपार्श्ववहिर्निर्गतबाणसहितः पलाय्य गतः सः एव अयं मृगः दृश्यते किम् ? इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । एतेन भैमीमुखस्य निष्कलङ्कत्वं सूचितमिति ॥ २५ ॥

लोकेति ।—हे प्रिये ! आदिसृष्टि आदौ सर्वस्मात् अपि पूर्वं, सृष्टिर्निर्माणं यस्य तत् तादृशं चिरकालनिर्मितं, पुराणञ्च, लोकानां त्रयाणाम् अपि भुवनानां जनानाञ्च, आश्रयः आधारः, अवस्थितिस्थानमित्यर्थः, ब्रह्माण्डं भुवनकोषः एव, मण्डपम् उक्तविशेषणविशिष्टगृहविशेष, यद्वा—ब्रह्माण्डं मण्डपमिव, ("मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः" इत्यमरः) आभाति शोभते, अस्य ब्रह्माण्डमण्डपस्य, ब्रह्माण्डस्य मण्डपस्य च इति वा, काष्ठायां काष्ठायामिति अनुकाष्ठं दिशि दिशि, एतत्सम्बन्धिनीषु सर्वासु दिक्षु इत्यर्थः, [वीप्सायामव्ययीभावः] अन्यत्र—अनुकाष्ठं काष्ठानि एतत्सम्बन्धीनि मण्डपघटकानि दारूणि, अनु लक्ष्यीकृत्य, [विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः] भानि

शचीसपत्न्यां दिशि पश्य भैमि !
शक्रेभदानद्रवनिर्झरस्य।
पोप्लूयते वासरसेतुनाशात्
उच्छृङ्खलः पूर इवान्धकारः॥ २७॥

नक्षत्राणि, स्वकान्तयः स्वेषां नक्षत्राणां, कान्तयः प्रभाः, रेणूत्कराः घुणोत्कीर्णकाष्ठचूर्णराशयः इव, तेषां वान्ति: उद्गारः एषामस्तीति तद्वान्तिमन्ति, घुणव्रणः घुणाख्यकीटनिर्मितः क्षतविशेषः, तत्कृतच्छिद्रमित्यर्थः, तस्य द्वारं मुखं, तन्निभानि तत्तुल्यानि, घुणोत्कीर्णदारुरजोयुक्तानि दारुच्छिद्रमुखानि इवेत्यर्थः, दृश्यन्ते इति शेषः; जनाश्रयापरनामा मण्डपः अपि अतिजीर्णः यदा भवति तदा तदीयकाष्ठेषु घुणाः पतन्ति, घुणोत्कीर्णगलद्रजोयुक्तानि वृत्तानि घुणकृतच्छिद्रमुखानि यथा दृश्यन्ते, तद्वत् भानि अपि दृश्यन्ते इति निष्कर्षः॥ २६॥

इदानीं सर्वदिग्व्यापितमोवर्णनं प्राच्यादिक्रमेणोपक्रमते, शचीति।—हे भैमि ! अन्धकारः तिमिरं, शच्याः इन्द्राण्याः, सपत्न्या समानपतिकायां, दिशि आशायां, प्राच्यामित्यर्थः, वासरः दिवसः, सेतुरिव आलिरिव, जलरोधकापायविशेष इवेत्यर्थः, अन्धकाराक्रमणनिरोधकदिवालोकरूपमर्यादा इति यावत्, तस्य ध्वंसात् नाशात्, अपगमाद्धेतोरित्यर्थः, उच्छृङ्खलः निरर्गलः, सर्वविधबाधाविहीनः सन् इत्यर्थ, शक्रेभस्य इन्द्र-हस्तिनः, ऐरावतस्येत्यर्थः, दानद्रवः मदोदकं, तस्य निर्झरः स्रवणं तस्य, पूरः प्रवाहः इव, कृष्णवर्णमदोदकराशिरिवेत्यर्थः, पोप्लूयते भृशं प्लवते, प्राचीं प्रति अत्यर्थं प्रसरति इत्यर्थः, [प्लुङ् सर्पणे इत्यस्मात् भृशार्थे यङ् द्विर्वचनञ्च] पश्य अवलोकय, त्वमिति शेषः॥ २७॥

रामालिरोमावलिदिग्विगाहि
ध्वान्तायते वाहनमन्तकस्य।
यद्वीक्ष्य दूरादिव बिभ्यतः स्वान्
अश्वान् गृहीत्वाऽपसृतो विवस्वान्॥ २८॥
पक्वं महाकालफलं किलासीत्
प्रत्यग्गिरेः सानुनि भानुबिम्बम्।

दक्षिणदिग्व्यापि तमो वर्णयति, रामेति।—रामस्य दाशरथेः श्रीरामचन्द्रस्य, आलिः सेतुः, सेतुबन्धः इत्यर्थः, सा एव रोमावलिः लोमसमूहः यस्याः सा तादृशी, सेतुघटकप्रस्तराणां कृष्णवर्णत्वेन तत्साम्यादिति भावः ("सेतुरालौ स्त्रियां पुमान्" इत्यमरः) या दिक् दक्षिणा दिगित्यर्थः, तस्या विगाहि सञ्चरणशीलम, अन्तकस्य यमस्य, वाहनं गमनसाधनं, महिषः इत्यर्थः, ध्वान्तायते अन्धकारवदाचरतीव; अन्तकस्य दक्षिणदिक्पतितया तद्वाहनमहिषस्यापि तत्रैव सञ्चरणशीलत्वात् कृष्णवर्णत्वाच्चेति भावः, ("उपमानात् आचारे कर्त्तुः क्यङ्" इति क्यङन्तात् तङ्) दूरात् विप्रकृष्टप्रदेशादेव, यत् यमवाहनं महिषमित्यर्थः, वीक्ष्य अवलोक्य, बिभ्यतः सभयान्, अश्वमहिषयोः सहजवैरवशादेव भीतान् इति भावः, स्वान् स्वकीयान्, अश्वान् वाहनभूतान् सप्त घोटकान्, गृहीत्वा आदाय, विवस्वान् सूर्य्यः, अपसृतः इव पलायितः इव, तस्या दिश इति शेषः। अत्र अन्तकपदेन तद्वाहनस्यापि दारुणत्वं सूचितम्, अत एव ततः अश्वानां भयं युक्तमेवेति द्रष्टव्यम्॥ २८॥

प्रतीचीव्यापि तमो वर्णयति, पक्वमिति।—प्रत्यग्गिरेः पश्चिमदिशि वर्त्तमानस्य पर्वतस्य, अस्ताचलस्येत्यर्थः, सानुनि प्रस्थदेशे, समतलप्रदेशे इत्यर्थः, भानुबिम्बं सूर्य्यमण्डलं, पक्वं

भिन्नस्य तस्यैव दृषन्निपातात्
बीजानि जानामितमां तमांसि ॥ २८ ॥

कालवशात् परिणतं, परिणतत्वात् रक्तवर्णमित्यर्थः, महाकालस्य "माकाल" इति प्रसिद्धस्य किम्पाकस्य, ("महाकालो महादेवे किम्पाके प्रमथान्तरे" इति मेदिनी) फलं शस्यम्, आसीत् अवर्त्तत, किल एवम् अहं सम्भावयामीत्यर्थः, अस्तगमन-काले रक्तवर्णतामास्यादिति भावः, तथा तमांसि पश्चिमदिशि स्थितान्धकारान्, दृषदि शिलायाम्, अस्ताचलस्यैव प्रस्तरोपरी-त्यर्थः, निपातात् पतनात्, उच्चतरदेशात् अधोदेशे पतन-जनिताभिघातात् हेतोः,भिन्नस्य विदीर्णस्य,अतिपक्वतया अति-श्लथत्वात् पतनमात्रमेव बहुधा भग्नस्येत्यर्थः, तस्यैव भानुबिम्ब-रूपस्य महाकालफलस्यैव, बीजानि अङ्कुरकारणानि, अभ्यन्तर-स्थितातीवकृष्णवर्णक्षुद्रक्षुद्रकठिनवस्तुविशेषानित्यर्थः, जानामि-तमां नितरां मन्ये, अहमिति शेषः, दिनरूपकालस्य परिणत-त्वेन आसन्नास्तमयसम्बन्धात् रक्तवर्णं महतः कालस्य फल-भूतञ्च भानुबिम्बं महाकालफलमिव, तथा कृष्णत्वसादृश्यात् तमांसि च विदीर्णस्य तस्य कृष्णतमानि बीजानि इव प्रसरन्ति इति भावः। अतीव पक्वं फलान्तरमपि उच्चप्रदेशात् पाषाणादौ पतितं सत् सर्वथा भग्नं भवतीति लोके दृश्यते। दाडिमवत् वर्त्तुलं पक्वावस्थायामतिकृष्णवर्णबीजं रक्तवर्ण-महाकालफलं गृहोपसर्गनिवारणार्थं गृहद्वारे बुद्धैर्बध्यते इति लोकाचारो दृश्यते। अन्यदिगपेक्षया प्रतीच्यां सायंसमये सूर्यस्य सत्त्वात् सन्ध्यासम्बन्धिनः प्रकाशस्य च आसन्नत्वात् अल्पान्धकारसूचनार्थं तमसां बीजत्वेन निरूपणम् ॥ २८ ॥

पत्युर्गिरीणामयशः सुमेरु-
प्रदक्षिणाद्भास्वदनादृतस्य ।
दिशस्तमश्चैत्ररथान्यनाम-
पत्रच्छटाया मृगनाभिशोभि ॥ ३० ॥
ऊर्द्धं धृतं व्योम यदुष्णरश्मेः
दिवा सहस्रेण करैरिवासीत् ।

उदीचीव्यापि तमो वर्णयति, पत्युरिति ।—चैत्ररथं कुबेरोद्यानम्, ("अस्योद्यानं चैत्ररथम्" इत्यमरः) तत् एव अन्यनाम नामान्तरं यस्याः सा तादृशी, पत्रच्छटा पत्रावली यस्याः तादृश्याः चैत्ररथाख्यकुबेरोपवनरूपपत्रावलीविशिष्टायाः, दिशः उत्तरस्या आशायाः, मृगनाभिः कस्तूरी, तत्पत्रावलीरचनासाधनीभूता इति भावः, तद्वत् शोभते राजते इति तत् तादृश, मृगनाभिवत् कृष्णवर्णमिति भावः, तमः अन्धकारः,सुमेरोः देवभूमेः सुवर्णाचलस्य, प्रदक्षिणात् प्रदक्षिणीकरणाद्धेतोः, भास्वता सूर्य्येण, अनादृतस्य अवज्ञातस्य, गिरीणां पत्युः पर्वतराजस्य हिमाचलस्य, अयशः अकीर्त्तिरिव, सूर्य्यकर्त्तृकानादरणहेतुकनिन्दा इवेत्यर्थः, हिमाद्रिः यद्यपि गिरीणां पतिः, तथाऽपि सूर्य्येण अनादृतत्वात् हीनः एव, मेरुरेव महान् इत्येवंरूपः तिरस्कार इवेति यावत्, वर्त्तते इति शेषः, यशसि धवलतायाः कविसमयप्रसिद्धत्वेन अयशसः कृष्णवर्णत्वं सुतरामेव लभ्यते, तमसश्च कृष्णवर्णत्वात् उभयोः साम्यमिति भावः ॥ ३० ॥

ऊर्द्धदिग्व्यापि तमो वर्णयति, ऊर्द्धमिति ।—यत् व्योम आकाशं, तमालश्यामलमिति भावः, दिवा अहनि, उष्णरश्मेः सूर्य्यस्य, सहस्रेण सहस्रसङ्ख्यकैः, करैः किरणैः, हस्तैश्च, ऊर्द्धम् अत्युच्चप्रदेशे, धृतम् इव अवलम्बितमिव, आसीत्

पतत्तदेवांशुमता विनेदं
नेदिष्ठतामेति कुतस्तमिस्रम् ? ॥ ३१ ॥
ऊर्द्धार्पितन्युब्जकटाहकल्पे
यत् व्योम्नि दीपेन दिनाधिपेन ।
न्यधायि तत् भूमभिलद्गुरुत्वं
भूमौ तमःकज्जलमस्खलत् किम् ? ॥ ३२ ॥

अवर्त्तत, इदानीं सायंसमये, अंशुमता सूर्य्येण, विना कृते, सूर्य्यास्तगमनात् धारणकर्त्तुरभावादित्यर्थः, तत् एव पूर्वोक्त-रूपमेव, इदं व्योम, पतत् स्खलत्, अधः आगच्छत् सदित्यर्थः, नेदिष्ठताम् अतिशयेन नैकट्यम्, । "अन्तिकवाढयोः" इति नेदादेशः] एति आगच्छति, तमिस्रम् अन्धकारः, कुतः ? कुत्र ? तमिस्रं नाम किमपि वस्तु कुत्रापि नास्ति, परन्तु अतिकृष्णवर्णं निकटीभवत् गगनम् एव निशायां तमिस्र-रूपेण प्रतिभातीत्यर्थः। केनचित् कराभ्याम् ऊर्द्धं धृतं वस्त्वन्तरमपि धारणकर्त्तुरभावे अधः पतति एव इति दृश्यते ॥ ३१ ॥

अधोदिग्व्यापि तमो वर्णयति। ऊर्द्धेति।—ऊर्द्धम् उपरि-भागे, सूर्य्यरूपदीपस्येति भावः, अर्पितः स्थापितः, विधिनेति भावः, न्युब्जः अधोमुखः, कज्जलपातनार्थमिति भावः, यः कटाहः कर्परं, तत्कल्पे तत्तुल्ये, आकाशस्य तथैव दृश्यमानत्वादिति भावः, ["कटाहः कर्परे तथा" इति निघण्टुः । ईषदसमाप्तौ कल्पप्-प्रत्ययः।] व्योम्नि गगने, तदात्मकाधिकरणे इत्यर्थः, दिना-धिपेन सूर्य्येण, सूर्य्यरूपेणेत्यर्थः, दीपेन प्रदीपेन करणेन, यत् तमःकज्जलं तिमिररूपमञ्जनं, न्यधायि न्यस्तम्, उत्पादितमिति यावत्, तत् उत्पन्नं तादृशं तमःकज्जलं, भूम्ना क्रमसञ्जातस्य

ध्वान्तैणनाभ्या शितिनाऽम्बरेण
दिशः शरैः सूनशरस्य तारैः ।
मन्दाक्षलक्ष्या निशि मामनिन्द्यौ
सेर्ष्या भवाऽऽयान्त्यभिसारिकाभाः ॥ ३३ ॥

तस्यैव बाहुल्येन, मिलत् एकीभवत् सत्, क्रमश उपचयेन पतनाख्यकर्मकारणं गुरुत्वं यस्य तादृशं गुरूभूतं सदित्यर्थः, भूमौ पृथिव्याम्, अस्खलत्; किम्? अपतत् किम्? अतिभारेण हेतुना भूमौ पतितं किम्? इत्यर्थः, गुरुत्वेनैव पतनस्य युक्तत्वात कज्जलमेव भूमौ पतितम्, अपि तु तमो नाम न किञ्चिदस्तीति भावः। कज्जलम् अपि कर्परे धृतं क्रमेण बहु भवत् गुरुत्वात् अधः पततीति लोके दृश्यते ॥ ३२ ॥

सर्वदिग्व्यापि तमो वर्णयति, ध्वान्तेति।—हे प्रिये! ध्वान्तम् अन्धकार इव, एणनाभिः कस्तूरी, घृष्टकस्तूरीकल्पिताङ्गरागविशेष इत्यर्थः तया, अन्यत्र—ध्वान्तम् एणनाभिरिव तया उपलक्षिताः, तथा शितिना नीलेन, अम्बरेण वस्त्रेण, गगनेन च उपलक्षिताः, यद्वा—ध्वान्तैणनाभ्या करणेन नीलेन गगनेन उपलक्षिताः, तथा सूनशरस्य पुष्पबाणस्य कामस्य, तारैः उज्ज्वलैः, शरैः बाणैः, ताडिता इति शेषः, अन्यत्र—सूनशरस्य शरैः पुष्पमयैर्बाणैरिव, तारैः नक्षत्रैः उपलक्षिताः, तथा मन्दाक्षस्य लज्जायाः, लक्ष्याः विषयीभूताः, सलज्जा इत्यर्थः, अन्यत्र—मन्दाक्षैः अल्पदृष्टिशक्तिविशिष्टैरपि नरैः, लक्ष्याः दर्शनीयाः, प्रगाढान्धकारे सर्वासामेव दिशामेकीभूततया बहुलीभवनादिवेति भावः, अथवा—मन्दाक्षैः कुञ्चितनयनैः नरैः, लक्ष्याः दर्शनीयाः, प्रकाशाभावात् सूक्ष्मद्रव्यदर्शनकाले नयनाकुञ्चनस्य स्वाभाविकत्वादिति भावः, अत एव अभिसारिकाभाः

भास्वन्मयीं मीलयतो दृशं द्राक्
मिथो मिलद्द्वाञ्चलमादिपुंस:।
आचक्ष्महे तन्वि! तमांसि पक्ष्म
श्यामत्वलक्ष्मीविजितेन्दुलक्ष्म ॥ ३४ ॥

कान्तमुद्दिश्य सङ्केतस्थानप्रस्थितनायिकातुल्या:, ("कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साऽभिसारिका" इत्यमर:) दिश: आशा:, अनिन्दौ चन्द्ररहितायाम, अनुदितचन्द्रत्वात् अन्धकारायामिति यावत्, निशि रात्रौ, सा नलम्, आयान्ति आगच्छन्ति, अभिसारिका यथा कस्तूरीकृताङ्गरागा नीलवसना: प्रच्छन्नधृतपुष्पा: कामबाणपीडिता: सलज्जा: सत्य: कामुकं प्रति समायान्ति, तथा दिशोऽपि इत्यर्थ:, अत एव हे प्रिये! मेर्ष्या ईर्ष्यायुक्ता, भव वर्त्तस्व, त्वमिति शेष:, भर्त्तुर्नायिकाऽन्तरसंयोगसम्भावनयेति भाव:। अन्याऽपि अभिसारिका शुभ्रायां रात्रौ शुभ्रवस्त्रावृता:, कृष्णायाञ्च रात्रौ कृष्णवस्त्रावृता: कान्तसन्निधिं समायान्तीति प्रसिद्धमेव ॥ ३३ ॥

भास्वदिति।—तन्वि। हे कृशाङ्गि! भास्वन्मयीं रविरूपां, दृशं नेत्रं, दक्षिणनयनमिति यावत्, द्राक् शीघ्रं, मीलयत: मुद्रयत:, सूर्य्यस्य अस्ताचलप्रेरणव्याजेन इति भाव', आदिपुंस: श्रीविष्णो', मिथ: अन्योऽन्यं, मिलन्तौ संयुक्तीभवन्तौ, द्वौ अपि उभावपि, अञ्चलौ प्रान्तदेशौ, ऊर्द्धाध:पुटद्वयमित्यर्थ: यस्य तादृशं, निमीलनेन अन्योऽन्यसलग्नपुटत्वात् निविडरोमकमिति यावत्, अत एव श्यामत्वलक्ष्म्या कृष्णवर्णशोभया, विजितं नितरां पराभूतम, इन्दुलक्ष्म चन्द्रस्थिताङ्कं, चन्द्रमण्डलस्थ-मृगात्मककृष्णवर्णचिह्नमित्यर्थ: येन तादृशं, पक्ष्म नेत्रलोमानि, [जात्येकवचनम्] नेत्रसम्बन्ध्यूर्द्धाध:पुटे पुनर्घनीभूतरोमाणि

विवस्वताऽनायिषतेव मिश्राः
स्वगोसहस्रेण समं जनानाम् ।
गावोऽपि नेत्रापरनामधेया-
स्तेनेदमान्ध्यं खलु नान्धकारैः ॥ १५ ॥

ध्वान्तस्य वामोरु ! विचारणायां
वैशेषिकं चारु मतं मतं मे ।

एवेत्यर्थः, तमांसि अन्धकारान्, आचक्ष्महे ब्रूमः, वयमिति शेषः, न तु तदतिरिक्तानि तमांसि नाम कानिचित् द्रव्याणि सन्तीति भावः ॥ १४ ॥

विवस्वतेति ।—विवस्वता सूर्य्येण, नेत्रं नयनमिति, अपरम् अन्यत्, नामधेयं नाम,पर्य्यायमिति यावत् यासां ताः चक्षुरिति-नामान्तरविशिष्टाः इत्यर्थः, जनानां लोकानां, गावः अपि गोरितिपर्य्यायकचक्षूंषि अपि, स्वस्य आत्मनः, गवा किरणानां, सहस्रेण दशशतेन, ("स्वर्गेषु पशुवाग्वज्र-दिङ्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः" इत्यमरः) समं सह, मिश्राः संयुक्ताः, कृत्वेति शेषः, अनायिषतेव नीता इव, अस्ताचल-गमनकाले इति भावः, तेन खलु तेनैव हेतुना, इदं वर्त्तमानम्, आन्ध्यम् अन्धता, प्रकाशाभावात् नेत्रापगमाच्च रूपाग्रहणमिति यावत्, जायते इति शेषः, अन्धकारैः तिमिरैः, न नैव, इदम् आन्ध्यं जायते इति शेषः, तमोवशात् किमपि न दृश्यते इति न, परन्तु सूर्य्येण लोकानां नेत्रहरणपूर्वकास्तगमनादिति भावः । अन्येनापि गोपालेन स्वगोसहस्रेण मिश्रिताः परेषामपि गावो नीयन्ते इति ॥ १५ ॥

ध्वान्तस्येति ।—वामोरु ! हे अतिसुन्दरोरु ! ["वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे" इति विश्वः । "संहितशफ—"

औलूकमाहुः खलु दर्शनं तत्
क्षमं तमस्तत्त्वनिरूपणाय ॥ ३६ ॥

इत्यादिनोक्ति नदौत्वात् ह्रस्वः] ध्वान्तस्य तमसः, विचारणायां स्वरूपनिरूपणे विषये, वैशेषिकं षट्पदार्थसाधर्म्यवैधर्म्य-निरूपणात्मक-काणाददर्शनसम्बन्धि, मतम् "आलोकसामान्याभाव एव तमः" इत्यभिमतमेव, चारु सदुपपत्तिकं, युक्तिसङ्गततया मनोज्ञमित्यर्थः, इति मे मम, मतं सम्मतम् ; खलु यस्मात् कारणात्, तत् प्रसिद्धं वैशेषिकम्, उलूकेन उलूकापरनाम्ना कणादेन प्रोक्तं, ["तेन प्रोक्तम्"इत्यण्] पक्षे—उलूकस्य पेचकस्य इदमिति । "तस्येदम्" इति अण्] औलूकं काणादं पेचकीयञ्च, दर्शनं शास्त्रं दृष्टिश्च, आहुः वदन्ति, सम्प्रदायविदः इति शेषः, ("उलूके तु वायसारातिपेचकौ" इत्यमरः) अत एव तमसः अन्धकारस्य, तत्त्वनिरूपणाय अनारोपितस्वरूपनिर्णयाय, क्षमं समर्थम् ; तथा च वैशेषिकदर्शनरचयितुः कणादस्यैव उलूकवृत्त्या कणान् अत्तीति उलूक इति नामान्तरमासीत्,पेचकस्यापि उलूक इति नामान्तरम् ; तत्र दिवाऽन्धः पेचको रात्रौ अन्धकारेऽपि दर्शनक्षमः, इत्यालोच्य कणादः योगप्रभावेण उलूकरूपं धृत्वा निशि स्वयं स्वचक्षुषैव अन्धकारस्य स्वरूपमनुभूय यत् निरूपितवान् तत् सत्यमेव भवितुमर्हति,तच्च पूर्वोक्तमालोभाव रूपमिति भाव. । उलूकस्य घूकस्य सम्बन्धि, दृश्यते अनेनेति दर्शनं, चारु सदुपपत्तिक न त्वन्यत् इति मे मत सम्मतम् ; खलु यस्मात् कारणात् तत् दर्शनं वैशेषिकं शास्त्रम् औलूकदर्शनं, ततश्च तदपि तमस्तत्त्वनिरूपणाय समर्थ मति युक्तमित्यर्थः इति शब्दच्छलम् । वैशेषिकदर्शने च किमिदं तमः भावरूपम् ? अभावरूपं वा ? इति सन्देहे "भासाम् अभाव एव तमः" इति

ग्लानिस्पृशः स्पर्शनिषेधभूमेः
सेयं त्रिशङ्कोरिव सम्पदस्य।
न किञ्चिदन्यत् प्रति कौशिकीये
दृशौ विहाय प्रियमातनोति ॥ ३७ ॥

सूत्राविरोधेन व्योमशिवाचार्य्यादयः षट्पदार्थवैधर्म्येण अभाव-रूपमेव तमः न्यरूपयन्। श्रीधराचार्य्यास्तु "आरोपितं भूरूप-मेव तमः" इति निर्वर्ण्य भाभावे सत्येव तमःप्रतीतेः "भाभाव एव तमः" इत्युक्तमिति सूत्रविरोधं पर्य्यहार्षुः। एतत् असहमानाः श्रीमदुदयनाचार्य्यादयः पुनः भासाम् अभाव एव तम-स्त्वेन निरणैषुः। यस्मात् तत् औलूकं दर्शनं वैशेषिकशास्त्रं तम-स्तत्त्वनिरूपणाय क्षममाहुः इति वाऽन्वयः। महति अन्धकारे सत्यपि घटादिपदार्थं को वा पश्यतीति ध्वान्तविचारणायां क्रियमाणाया घूकनेत्रमेव चारु सर्वेभ्योऽपि अधिकमिति मे मतं पुनः पुनः सम्मतमित्यर्थः। उलूकनेत्रमेव महान्धकारे घटादि विलोकयितुं समर्थम्, अन्यदीयनेत्राणां तु आन्ध्यमेव जातमिति भावः। यतो वैशेषिकं घटादान् विशेषान् वेत्ति तादृशं, महान्धकारे घूकनेत्रमेव घटादीन् भेदेन जानाति न तु अन्यदीयं नेत्रं, तस्मात् तदेव चारु इत्यर्थः। तत्र दृढसम्मत्यर्थम उत्तरार्द्धम् ॥ ३६ ॥

ग्लानीति।—हे प्रिये! ग्लानिस्पृशः मालिन्ययुक्तस्य, चण्डालतां गतत्वेन विषण्णस्य च, तथा स्पर्शनिषेधस्य अस्पृश्य-तायाः, भूमेः स्थानस्य, एकत्र—आलोकाभावरूपतया अभाव-रूपत्वात्, अन्यत्र—चण्डालत्वादेव अस्पृश्यस्येत्यर्थः, अस्य तमसः, त्रिशङ्कोः तदाख्यस्य राज्ञः इव, सा प्रसिद्धा, इयं प्रत्यक्षेण गृह्यमाणा, सम्पत् बाहुल्येन विस्तारलाभः, राज्य-

मूर्द्धाभिषिक्तः खलु यो ग्रहाणां
तद्भासमास्कन्दित-ऋक्षशोभम्।
दिवाऽन्धकारं स्फुटलब्धरूपम्
आलोकताऽऽलोकमुलूकलोकः॥ १८॥

समृद्धिश्च, कौशिकस्य पेचकस्य विश्वामित्रस्य च इमे इति कौशिकीये औलूके वैश्वामित्रे च, ["वृद्धाच्छः" इति छ-प्रत्ययः।] दृशौ नेत्रे, विहाय त्यक्त्वा, अन्यत् अपरं, किञ्चित् किमपि वस्तु, प्रति लक्ष्यीकृत्य, अपीति शेषः, प्रियं प्रीतिप्रद-भावं, न आतनोति न विस्तारयति, किन्तु तदीये एव नेत्रे लक्ष्यीकृत्य प्रीतिं करोतीत्यर्थः; अन्यत् प्रति किञ्चित अल्पमपि प्रियं न आतनोति इति वा अर्थः। त्रिशङ्कोः सम्पत् यथा विश्वामित्रस्यैव नेत्रयोः प्रीतिमुत्पादयति, नान्यस्य, तथा अन्धकारस्य समृद्धिरपि उलूकनेत्रयोरेव प्रीतिमुत्पादयतीति भावः। एतदुपाख्यानं रामायणादौ प्रसिद्धम्॥ १७॥

उलूकस्वभाववर्णनामुखेन अन्धकारस्वरूपमेव विवृणोति, मूर्द्धेति।—यः रविः, ग्रहाणां नवसङ्ख्यकानां ग्रहाणां मध्ये, खलु निश्चितं, मूर्द्धाभिषिक्तः राजा, तेजश्च औत्कर्ष्यादिति भावः, उलूकानां पेचकानां, लोकः सङ्घः, तस्य रवेः, भया दीप्त्या, समास्कन्दिता अवष्टभ्य नितरां पराभूता, ऋक्षशोभा नक्षत्र-कान्तिः यस्मिन् तत्तादृशं, तथा स्फुटं व्यक्तं, लब्धानि प्राप्तानि, अन्यप्राणिभिः नयनैः दृष्टानीत्यर्थः, रूपाणि घटपटादि-स्वरूपाणि यस्मिन् तादृशमपि, दिवा कर्मीभूतं दिनम्, अन्धकारं तमोमयमेव, आलोकत अपश्यत्, दिने तस्य दर्शनाशक्तेः दिनम् अन्धकाररूपत्वेनेव मेने इत्यर्थः, तथा स्फुटं व्यक्तं, लब्धानि प्राप्तानि, निजनयनैः गृहीतानीत्यर्थः, रूपाणि घटपटादि-

दिने मम द्वेषिणि कोट्टगेषां
प्रचार इत्याकलनाय चारी: ।

स्वरूपाणि यत्र तादृशम्, अन्धकारं नैशं तम एव, आलोकं प्रकाशम्, आलोकतयेत्यर्थ:, आलोकत, दर्शनसहकारिप्रकाश-रूपत्वेनैव मेने इत्यर्थ:, प्राणिना स्वभाववैचित्र्यादिति भाव: । अन्धकारं स्फुटलब्धरूपमित्यावृत्त्या योज्य, तेन तमसा विपरीत-दृश: एव भवन्तीति व्यज्यते । एवंविधम् अन्धकारञ्च स्फुटम् अतिप्रसिद्धं शुक्लभास्वरात्मकं लब्धं रूपं येन तादृशम् आलोकमेव अपश्यत् । कृष्णरूपमपि तम: शुक्लभास्वरालोकत्वेन अपश्यदिति विरुद्धमित्यर्थ: । अथच य: ग्रहराज: सूर्य्य: आक्रान्तनक्षत्रलक्ष्मीकां तद्भासं सूर्य्यदीप्तिमिव अयम् उलूक-लोक: दिवा दिने अन्धकारम् अपश्यत्, रात्रौ चान्धकारम् आलोकम् अपश्यत्, दिने सूर्य्यालोक एव तमो रात्रौ च तम एव सूर्य्यालोक इति ददर्श इत्यर्थ: । स्फुटमुपलब्धानि घटादिरूपाणि यस्यामन्यजनेन सा स्फुटलब्धरूपा, स्फुटं सञ्जात: स्वरूप-लाभश्च येन तत् स्फुटलब्धरूपं, तत: द्वन्द्वसमासे उभयविशेषण-त्वेन अन्धकारस्य नपुंसकत्वात् नपुंसकैकशेषैकवद्भावेन वा व्याख्येयम्, ("अन्धकारोऽस्त्रियाम्" इत्यमर:) सूर्य्यदीप्त्या असमास्कन्दिता अपराभूता नक्षत्रशोभा नक्षत्रलक्ष्मी: यत्र तम्, अन्धकारविशेषणं वा । रात्रौ सूर्य्यदीप्ते: अभावात् अतिरस्कृत-नक्षत्रशोभम् इत्यर्थ: । सूर्य्यदीप्ते: एव समास्कन्दनसामर्थ्यात् तमसैव रात्रौ यत् तिरस्करणं तेनैव नक्षत्रशोभा यस्मिन् इति वा, इत्यादि व्याख्यानानि ज्ञातव्यानि । लक्ष्मीमिति पाठे नद्यृत्वेऽपि समासान्तविधे: अनित्यत्वात् कबभाव: ॥ ३८ ॥

अन्धकारस्यैव अंशश्छाया इति दर्शयितुमाह, दिने इति ।

छाया विधाय प्रतिवस्तुलग्नाः
प्राविशयत् प्रष्टुमिवान्धकारः ॥ १८ ॥
ध्वान्तस्य तेन क्रियमाणयेत्थं
द्विषः शशी वर्णनयाऽथ हृष्टः ।

—मम मे अन्धकारस्य, द्वेषिणि वैरिणि, विनाशकत्वादिति भावः, दिने अहनि विषये, एषां दिनबोधकालोकादिवस्तूनां, कीदृक् कीदृशः, प्रचारः विहरणं, स्नेहादिव्यवहारश्च, इति एतत्, आकलनाय सामस्त्येन ज्ञानार्थम्, अन्धकारः तिमिरं, प्रतिवस्तुलग्नाः पदार्थमात्रसम्बद्धाः, छायाः अनातपान् एव, चारीः गूढार्थवेदिकाः चारनारीः, [पुंयोगात् ङीष्] विधाय कृत्वा, ताभ्यः चारपदं दत्त्वा दिनं प्रति सम्प्रेष्य इत्यर्थः, प्रष्टुमिव जिज्ञासितुमिव, प्रत्यावृत्तानां तासां समीपे आलोकादीनां प्रचारवृत्तान्तमिति भावः, प्राविशयत् प्रवेशमकारयत्, दिनबोधककालमध्ये इति शेषः ; नृपतिर्यथा शत्रुपक्षीयाणां प्रचारज्ञानार्थं सर्वत्रैव प्रवेष्टुं समर्थान् स्त्रीचारान् प्रेरयति तद्वदिति सरलार्थः। दिवा प्रतिपदार्थसम्बद्धाः छायाः एव रात्रौ समागत्य मिलिताः निजस्वामिनम् अन्धकारं प्राविशन्। रात्रौ हि प्रकाशाभावे छाया अन्धकारेण सह एकीभवतीति तत्सम्बन्धादेव महान्धकारः प्रतीयते इति भावः। एतेन छायाऽपि तमः एवेति वर्णितम्। अन्योऽपि रात्रौ लोकस्थितिं ज्ञातुकामः स्त्रीणां सर्वत्र प्रवेष्टुं शक्यत्वात् चारनारीः सम्प्रेष्य तत्तत्यवृत्तान्तं विचार्य्य समागतास्ताः प्रष्टुमात्मसविधं प्रवेशयति। छायाः एव चारीः प्रतिवस्तुलग्नाः विधायेति वा ; चारपदं दत्त्वा यद्दिनं प्रत्येव प्रेषयामास, अत एव ताः दिने प्रतिवस्तुलग्नाः दृश्यन्ते इति वा ॥ १८ ॥

उद्यन्नुपाश्लोकि जपाऽरुणश्रीः
नराधिपेनानुनयेच्छयेव ॥ ४० ॥
पश्चावृतोऽप्येष निमिषमद्रेः
अधित्यकाभूमितिरस्करिण्या।
प्रवर्षति प्रेयसि! चन्द्रिकाभिः
चकोरचञ्चूचुलुकप्रमिन्दुः ॥ ४१ ॥

इदानीं चन्द्रोदयं वर्णयितुमुपक्रमते, ध्वान्तस्येति।—अथ अनन्तरं, पूर्वोक्तश्लोकोच्चारणात् परमेवेत्यर्थः, नराधिपेन नृपतिना, तेन नलेन, इत्थम् एवम्प्रकारेण, क्रियमाणया विधीयमानया, द्विषः शत्रुभूतस्य, ध्वान्तस्य अन्धकारस्य, वर्णनया विवरणेन हेतुना, रुष्टः क्रुद्धः इव, अत एव जपावत् जवाकुसुम इव, अरुणा आरक्ता, श्रीः कान्तिः यस्य सः तादृशः, उद्यन् उदयं प्राप्नुवन्, शशी चन्द्रः, अनुनयेच्छया इव तस्य प्रसादनवाञ्छया इव, उपाश्लोकि श्लोकैः स्तोतुम् आरम्भि, ["सत्या—" इति णिजन्तात् कर्मणि चिण्]। अन्योऽपि वैरि-वर्णनया रुष्टः सन् अरुणो भवति, तत्परिहारार्थमुदितः सन् वर्णकेन प्रसादनार्थं स्तूयते इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। इव-शब्दस्य उभयत्र योजना वा ॥ ४० ॥

पश्चेति।—प्रेयसि! हे प्रियतमे! अद्रेः उदयाचलस्य, अधित्यकाभूम्या ऊर्द्ध्वप्रदेशेन, तत्स्वरूपयैव इत्यर्थः, तिरस्करिण्या जवनिकया, निमिषम् एकवारं चक्षुर्निमीलनकालं, तन्मात्रम् अत्यल्पकालमित्यर्थः, आवृतोऽपि अन्तर्हितोऽपि, सम्पूर्णा-नुदितोऽपीत्यर्थः, एषः उद्यन्, इन्दुः चन्द्रः, चन्द्रिकाभिः निज-ज्योत्स्नाभिः, चकोराणां तदाख्यपक्षिणां, चन्द्रिकास्रवदमृत प्राशिनां पक्षिविशेषाणामित्यर्थः, चञ्चूः त्रोटय एव, चुलुका

ध्वान्ते द्रुमान्तानभिसारिकास्त्वं
शङ्कस्व सङ्केतनिकेतमाप्ताः ।
छायाच्छलादुज्झितनीलचेला
ज्योत्स्नाऽनुकूलैश्चलिता दुकूलैः ॥ ४२ ॥

आभुग्नपाणयः तान् पूरयित्वेति तद्यथा तथा, [चुलुकप्रमिति "वर्ष प्रमाणे—" इत्यादिना चुलुकपूर्वस्य पूरेर्णमुल् ऊकार-लोपश्च] प्रवर्षति प्रकर्षेण वर्षति, सुधाम् इति शेषः, यावता चकोरचञ्चूपूरणं भवति तावत्प्रमाणं वर्षतीत्यर्थः, इति पश्य अवलोकय, त्वमिति शेषः ; प्रथमचन्द्रिकाभिरेव चकोराणाम् आनन्द करोति किं पुनः उदितः सन्निति भावः । अन्योऽपि सुजनः दूरस्थोऽपि अन्येषामुपकरोति इति तात्पर्य्यम् ॥ ४१ ॥

ध्वान्ते इति ।—हे प्रिये ! त्वं भवती, ध्वान्ते अन्धकारे सति, चन्द्रोदयात् पूर्वमिति भावः, द्रुमान्तान् तरुनिकटदेशान् एव, वृक्षाधोभागस्थभूमीरेवेत्यर्थः, सङ्केतनिकेतं सम्भोगार्थं कान्तनिर्दिष्टाभिसरणस्थानम्, आप्ताः प्राप्ताः, अभिसारिकाः गूढनायिकाः, शङ्कस्व सम्भावय, तथा छायाच्छलात् अनातप-व्याजात्, इदानीं चन्द्रोदये सति वृक्षाधोभागवर्त्तिच्छाया-च्छलादित्यर्थः, उज्झितं परित्यक्तं, नीलं कृष्णवर्णं, पूर्वधृतं तमोऽनुकूलमिति भावः, चेलं वस्त्रं याभिः तादृश्यः सत्यः, ज्योत्स्नाऽनुकूलैः चन्द्रिकाऽनुगुणैः, सवर्णत्वात् ज्योत्स्नायां गोपनार्हैः धवलतरैरिति भावः, दुकूलैः वस्त्रैः उपलक्षिताः सत्यः, चलिताः प्रस्थिताः, सम्भोगं कृत्वा स्वगृहं प्रति पुनः प्रत्यावृत्ताः इत्यर्थः, इति त्वं शङ्कस्व इत्यन्वयः । तमसि नील-वसनं परिहितं केनापि न ज्ञातव्यम् इति बुद्ध्या नीलं वस्त्रं परिधाय प्राक् सङ्केतस्थानम् आगताः, इदानीं चन्द्रोदये

त्वदास्यलक्ष्मीमुकुरं चकोरैः
स्वकौमुदीमादयमानमिन्दुम्।
दृशा निशीन्दीवरचारुभासा
पिबोरु रम्भातरुपीवरोरु ! ॥ ४३ ॥

पुनः नीलवस्त्रपरिधाने केनापि ज्ञायते चेदिति भीत्या तत् तत्रैव वृक्षतले विहाय सवर्णत्वात् ज्योत्स्नायां धार्य्यं श्वेतं दुकूलं परिधाय परावृत्ताः केनापि न ज्ञाताः इति तात्पर्य्यम्। नीलचोलाः इति पाठे—चोलः कुर्पासः। एष एव अभिसारिकाणां स्वभावो यत् ता आत्मगोपनाय कृष्णपक्षे नीलं शुक्लपक्षे च शुभ्रं वस्त्रं परिधाय अभिसरन्तीति ॥ ४२ ॥

त्वदिति।—रम्भातरुपीवरोरु ! रम्भातरुवत् कदलीवृक्षवत्, पीवरौ पीनौ, ऊरू सक्थिनी यस्याः तत्सम्बुद्धिः; हे कदलीकाण्डस्थूलोरुशालिनि ! त्वं निशायां रात्रौ, यत् इन्दीवरं नीलोत्पलं, तद्वत् चारुः मनोज्ञा, भाः कान्तिः यस्याः तादृशया, निशायामेव इन्दीवराणां विकाशप्राप्तेः विकाशितत्वसूचनार्थमेव निशीति पदमुपात्तं कविनेति बोध्यम्; दृशा चक्षुषा, तव भवत्याः, आस्यलक्ष्म्याः मुखशोभायाः, मुकुरं दर्पणम् इव, तदवलोकनार्थमिति भावः, तथा चकोरैः तदाख्यपक्षिभिः प्रयोज्यैः स्वकौमुदीं निजज्योत्स्नाम्, आदयमानं पाययमानं, निजकौमुदीं चकोरान् दयया सेवयमानमित्यर्थः, [चकोरैः इत्यत्र "गतिबुद्धौ—" इति कर्मत्वप्राप्तावपि "आदिखाद्योर्न" इति प्रतिषेधात् कर्त्तरि तृतीया। आदयमानमित्यत्र निगरणार्थत्वात् परस्मैपदप्राप्तावपि "अदेः प्रतिषेधो वक्तव्यः" इति निषेधात् "णिचश्च" इति तङ्] इन्दुं चन्द्रम्, उरु महत्, साग्रहं यथा तथेत्यर्थः, पिब साग्रहेणावलोकयेत्यर्थः, तेन च त्वं

असंशयं सागरभागुदस्थात्
पृथ्वीधरादेव मथः पुराऽयम्।
अमुष्य यस्मादधुनाऽपि सिन्धौ
स्थितस्य शैलादुदयं प्रतीमः॥ ४४॥

प्रीता भवसि, तव नेत्रोत्पलञ्च हर्षेण विकाशितं भवेदिति भावः। उदिते चन्द्रे चकोराः सानन्दा जाताः, नीलोत्पलानि च विकसितानीति तात्पर्य्यम्। एतेन इन्दोः परोपकारित्वं सूचितम्। विकसितेन्दीवरतुल्यया दृशा पिब इत्यनेन चन्द्रोदये हि इन्दीवरं विकसति त्वं चैवम्भूतया दृशा यदा चन्द्रम् अवलोकयिष्यसि तदा जनः त्वद्दृशं चन्द्रावलोकनविकसितमिन्दीवरमेवैतत् इति ज्ञास्यति दिवा सङ्कोचात् असादृश्यादिति सूचितम्॥ ४३॥

असंशयमिति।—पुरा पूर्वं, समुद्रमथनात् प्रागित्यर्थः, सागरभाक् समुद्रगर्भस्थः, अयं चन्द्रः, मथः मन्थनदण्डभूतात्, पृथ्वीधरात् पर्वतात्, मन्दराद्रेरेवेत्यर्थः, उदस्थात् उत्पन्नः, इति असंशयं निश्चितं, पुराणादौ यत् एवं श्रूयते तत् सत्यमेवेत्यर्थः; पुरा प्रथमसम्भवावसरे उदस्थात् तस्मादेव समुत्थितः इति वा; तत्र हेतुमाह—यस्मात् हेतोः, अधुनाऽपि इदानीमपि, सिन्धौ समुद्रे, स्थितस्य अस्तगमनानन्तरं प्रविष्टस्य, सागरगर्भस्थस्यापि इत्यर्थः, अमुष्य चन्द्रस्य, शैलात् उदयाचलात् एव, उदयम उत्पत्तिं, प्रतीमः जानीमः, पश्याम इत्यर्थः। प्रत्यहं सागरस्थस्याप्यस्य अचलोत्पत्तिशीलत्वरूपलिङ्गदर्शनात् समुद्रमथने प्रथमसम्भवावसरेऽप्ययम् अचलादेवोत्पन्नः इति निश्चिनुमः, स्वभावस्य अपरिवर्त्तनीयत्वादिति भावः। उदयाचलशिखरं चन्द्रोऽतिक्रामतीति तात्पर्य्यम्॥ ४४॥

निजानुजेनातिथितामुपेतः
प्राचीपतेर्वाहनवारणेन ।
सिन्दूरसान्द्रे किमकारि मूर्द्ध्नि
तेनारुणश्रीरयमुज्जिहीते ? ॥ ४५ ॥
यत् प्रीतिमद्भिर्वदनैः स्वसाम्यात्
अचुम्बि नाकाधिपनायिकानाम् ।
ततस्तदीयाधरयावयोगात्
उदेति बिम्बारुणबिम्ब एषः ॥ ४६ ॥

निजेति ।—निजानुजेन स्वकीयेन कनीयसा भ्रात्रा, एकस्मादेव सिन्धोः अस्मात् चन्द्रात् पश्चात् उत्पन्नतया इति भावः, प्राचीपतेः पूर्वदिगधीश्वरस्य इन्द्रस्य, वाहनवारणेन वाहनभूतेन गजेन, प्राच्यां स्थितेन ऐरावतेनेत्यर्थः, अतिथिताम् आतिथ्यम्, उपेतः प्राप्तः, अतिथिरूपेण ऐरावतगृहं समागत इत्यर्थः, प्राच्याम् उदितत्वात् इति भावः, अयं चन्द्रः, अग्रज इति भावः, सिन्दूरेण नागसम्भवरक्तवर्णचूर्णविशेषेण, सान्द्रे घने, बहुलतया लिप्ते इत्यर्थः, मूर्द्ध्नि मस्तके, अकारि ? कृतः किम् ? अग्रजत्वेन गौरवात् नमस्कारपूर्वं शिरसि आरोपितः किमित्यर्थः ; तेन सान्द्रसिन्दूरशिरसि स्थापनात् लग्नसिन्दूरत्वेन हेतुना, अरुणश्रीः आरक्तशोभः सन्, उज्जिहीते उद्गच्छति, किम् ? इति शेषः । उदयन् चन्द्रः सिन्दूररक्तः दृश्यते इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

उद्यच्चन्द्रबिम्बस्य अरुणवर्णत्वे कारणान्तरमाह, यदिति । —यत् यस्मात्, एषः चन्द्रः, स्वर्गविधम् आगतः इति भावः, स्वसाम्यात् सौन्दर्य्यादिगुणयोगेन निजनिजसादृश्यात्, प्रीतिमद्भिः हर्षयुक्तैः, नाकाधिपस्य स्वर्गाधीश्वरस्य इन्द्रस्य,

विलोमिताङ्कोत्किरणात् दुरूह-
दृगादिना दृश्यविलोचनादि।
विधिर्विधत्ते विधुना वधूनां
किमाननं काञ्चनसञ्चकेन ? ॥ ४७ ॥

नायिकानां प्रणयिनीनाम, अप्सरसामित्यर्थ:, वदनै: मुखै:, अचुम्बि चुम्बित:, तत: तस्मात् हेतो:, तस्मात चुम्बनात् वा, तदीयानां देवेन्द्रनायिकानाम्, अधरेषु ओष्ठेषु, यो यावः अलक्तक:, प्रसाधनार्थं निहित इति भाव:, तस्य योगात् सम्बन्धात् हेतो:, इवेति शेष:, बिम्बवत् पक्कबिम्बीफलवत्, अरुणं रक्तवर्णं, बिम्बं मण्डलं यस्य स तादृश: सन्, उदेति उद्गच्छति। अन्योऽपि समान: स्वसविधम् आगत: सख्या प्रीत्या चुम्ब्यते इति लोकाचार:। मुखैरिति बहुवचनेन तत्र प्रदेशे ताभि: सर्वाभिरेव युगपदेव चुम्बनेन बहुलयावक-योगात् सकलस्य अपि चन्द्रबिम्बस्य रक्तत्वं युक्तमिति सूचितम् ॥ ४६ ॥

विलोमितेति।—विधि: विधाता, विलोमित: पराङ्मुख: इव कृत:, स्वप्रभया आच्छादित: इवेत्यर्थ:, अङ्क: कलङ्क:, कृष्णवर्ण-मृगचिह्नमिति यावत् येन तादृशात्, उत्किरणात् उत्कृष्टात् अतिशयेन स्निग्धोज्ज्वलात् मयूखात् हेतो:, दुरूह: दुस्तर्क्य:, दृगादि: नेत्राद्यवयव: यस्य तादृशेन, अथच, विलोमितानां विपरीतीकृतानाम्, अङ्कानां नेत्रादिनिर्माणार्थं निम्नोन्नतांश-चिह्नस्थानानाम्, उत्किरणं सङ्घट्टनं तस्मात् हेतो:, दुरूह-दृगादिना विपरीतभावेन सङ्घटनात् दुर्लक्ष्यनेत्रकर्णनासिका-द्यवयवेन, विधुना चन्द्रेण, उद्गच्छचन्द्ररूपेणेत्यर्थ:, काञ्चनस्य सुवर्णस्य, सञ्चकेन बिम्बकेन, "छाँच्" इति वङ्गभाषया "ढसा"

अनेन वेधा विपरीतरूप-
विनिर्मिताङ्कोत्किरणाङ्ककेन ।
त्वदाननं दृश्यदृगाद्यलक्ष्य-
दृगादिनैवाक्रत सञ्चकेन ॥ ४८ ॥

इति महाराष्ट्रीयभाषया प्रसिद्धेन प्रतिरूपकविशेषेणेत्यर्थः, दृश्याः भावात् द्रष्टमर्हाः, तादृगुत्किरणाभावात् सुस्पष्टं दृष्टि-गोचरीभूता इत्यर्थः,विलोचनादयः नेत्रनासाकर्णाद्यवयवाः यस्य तादृशं, बधूनां कामिनीनाम्, आननं मुखं, सुन्दरं मुखमिति यावत्, [आननमिति जात्येकवचनम्] विधत्ते ? रचयति ? किमिति शेषः । ब्रह्मा हि स्त्रीमुखम् उदङ्कचन्द्ररूपेण स्वर्णस्य सञ्चकेन निर्ममे, सञ्चके हि निष्पाद्यस्य वस्तुनः निम्नोन्नतभागाः विपरीताः एव उत्कीर्य्यन्ते, तेन च नेत्राद्यवयवाः दुर्ज्ञेयाः भवन्ति,तन्निर्मितमुखादौ च सुज्ञेयाः भवन्ति,तस्मात् एवं तर्क्यते यत् उदङ्कचन्द्रः बधूमुखनिर्माणार्थम् अत्युत्तमसुवर्णसञ्चक एव, तेनैव तत्र किञ्चिदारुण्यं दृश्यते, यतः उत्तमं सुवर्णम् आरक्तवर्णं भवति इति भावः ॥ ४७ ॥

उक्तमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेणाह, अनेनेति ।—हे प्रिये ! वेधाः स्रष्टा, विपरीतरूपं विलोमितं यथा तथा, विनिर्मितं विरचितम्, अङ्कोत्किरणं नेत्राद्यवयवनिर्माणार्थं निम्नोन्नताश्चिह्न-स्थानानां सङ्घटनं यत्र तादृशम्, अङ्कम् अवयवो यस्य तेन, यद्वा —विपरीतरूपं यथा तथा विनिर्मितः अङ्कः कलङ्कः, कलङ्कित-पृष्ठमित्यर्थः, यस्य स चासौ उत्किरणाः अतिस्निग्धोज्ज्वलमयूखाः एव, अङ्कानि अवयवा यस्य स चेति तादृशेन, तथा अलक्ष्याः उत्किरणाङ्कत्वेनैव लक्षयितुमशक्याः, दृगादयः चक्षुराद्यवयवाः यस्य तादृशेन, अनेन चन्द्रेण, चन्द्ररूपेणेत्यर्थः, सञ्चकेन,

अस्याः सुराधीशदिशः पुराऽऽसीत् यदम्बरं पीतमिदं रजन्या।
चन्द्रांशुचूर्णव्यतिचुम्बितेन तेनाधुना नूनमलोहितायि॥ ४९॥

"छ्वांच्" इत्याख्येन मुखादिनिर्माणसाधनद्रव्यविशेषेण, दृश्यं सुन्दरम्, अथच सुस्पष्टदर्शनयोग्यम्, उल्किरणाभावादिति भावः, दृगादि नेत्राद्यवयवो यस्य तादृशं, त्वदाननं तव मुखम्, अकृत निर्ममौ, नो चेत् त्वदाननं कथं स्निग्धत्वाह्लादकत्वादयश्चन्द्रधर्मा दृश्यन्ते इति भावः। त्वदाननमेव कृतं, न तु अन्याननम् इति वा, अयमेव अत्र श्लोके विशेषः। अयं श्लोकः क्षेपकः॥४८॥

अस्या इति।—हे प्रिये! अस्याः दृश्यमानायाः,सुराधीशस्य देवेन्द्रस्य, दिशः आशायाः, पूर्वस्या इत्यर्थः, यत् इदम् ऊर्द्ध्वे दृश्यमानम्, अम्बरं गगनं वस्त्रञ्च, ("अम्बरं व्योम्नि वाससि" इत्यमरः) पुरा चन्द्रोदयात् पूर्वं, रजन्या रात्र्या, नैशान्धकारेणेत्यर्थः, हरिद्रया च, ("रजनी नीलिकालाक्षा-हरिद्रा-यामिनीषु च" इति विश्वः) पीतं कवलितं, तमोव्याप्तत्वात् अदृश्यमिति यावत्, रञ्जनेन पीतवर्णञ्च, आसीत् अवर्त्तत, अधुना इदानीं चन्द्रोदये, तेन अम्बरेण, चन्द्रांशूनाम् इन्दुकिरणानां,चूर्णैः क्षोदैः,श्लक्ष्णसूक्ष्मतेजोलेशैरित्यर्थः,सुधाऽपराख्यलेपविशेषैश्च, चन्द्रांशुवत् शुभ्रतरेण चूर्णसंज्ञकताम्बूलोपकरणैश्च इति वा, व्यतिचुम्बितेन अतितरां स्पृष्टेन सता, नूनं निश्चितमेव, अलोहितायि आरक्तीभूतम्। ["लोहितादिडाज्भ्यः" इति क्यषन्ताद्भावे चिण्।] यत् पीतमम्बरं तमसा पूर्वं नीलमभूत् तदेव इदानीम् उद्यच्चन्द्रलोहितकरसंस्पर्शात् रक्तं जातमित्यर्थः। हरिद्रया पीतवर्णं वस्त्रं चूर्णेन युक्तं सत् रक्तं भवति इति प्रत्यक्षमेव। देवेन्द्रस्त्रियाश्च अम्बराणां विचित्रवर्णत्वं युक्तमेव॥ ४९॥

तानीव गत्वा पितृलोकमेनमरञ्जयन् यानि स जामदग्न्यः।
छित्त्वा शिरोऽस्राणि सहस्रबाहोर्विस्राणि विश्राणितवान्
पितृभ्यः॥ ५० ॥

अकर्णनासस्तपते मुखं ते पश्यन्न सीतास्यमिवाभिरामम्।
रक्तोस्रवर्षी वत लक्ष्मणाभिभूतः शशी शूर्पणखामुखाभः ?॥५१॥

तानीति।—हे प्रिये! सः अतिवीरत्वेन प्रसिद्धः, जामदग्न्यः परशुरामः, सहस्रबाहोः कार्त्तवीर्य्यार्जुनस्य, शिरः मूर्द्धानं, छित्त्वा कर्त्तित्वा, विस्राणि आमगन्धीनि, ("विस्रं स्यादामगन्धि यत्" इत्यमरः) यानि अस्राणि रक्तानि, पितृभ्यः जमदग्न्यादिभ्यः, विश्राणितवान् दत्तवान्, तर्पणक्रियायामिति भावः, यैः रक्तैः प्रतिज्ञात पितृतर्पणं कृतवान् इत्यर्थः, तानि अस्राणि, पितृलोकं मृतपूर्व्वंशीयानामावासस्थानं, चन्द्रलोकमिति यावत्, गत्वा प्राप्य, मन्त्रप्रभावादिति भावः, एनं चन्द्रं, पितृलोकाधीशमिति यावत्, अरञ्जयन् इव रक्तवर्णं चक्रुः इव। "चन्द्रो वै पितृलोकः" इति श्रुतेः चन्द्रस्य पितृलोकवास्तव्यत्वात् चन्द्रो रक्तवर्णो दृश्यते इति भावः। परशुरामः पितृघातिनं सहस्रबाहुमर्जुनं हत्वा तदीयैः रक्तैः पितृतर्पणं कृतवान् इति इतिहासः॥ ५० ॥

अकर्णेति।—हे प्रिये! न विद्यते कर्णनासं कर्णौ नासिका च स्वभावादेव यस्य सः अकर्णनासः कर्णनासाविहीनः, तथा रक्ताः आरक्ताः, उदयकालस्वभावादिति भावः, उस्राः किरणाः, ("किरणोस्रमयूखांशु—" इत्यमरः) तान् वर्षतीति तादृशः, रक्तः शोणः चासौ उस्रवर्षी च तादृशः इति वा, तथा लक्ष्मणा कलङ्केन, कृष्णवर्णमृगचिह्नेनेत्यर्थः, ("कलङ्काङ्कौ लाञ्छनञ्च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्" इत्यमरः)

आदत्त दीप्रं मणिमम्बरस्य दत्त्वा यदस्मै खलु सायधूर्त्तः।
रज्यत्तुषारद्युतिकूटहेम तत् पाण्डु जातं रजतं क्षणेन ॥५२॥

अभिभूतः आक्रान्त, अत एव सूर्पणखायाः तन्नाम्न्या रावण-भगिन्याः, मुखवत् वदनवत्, आभा सादृश्यं यस्य सः तादृशः, अतीव कुत्सितदर्शन इति भावः, शशी चन्द्रः, सीतायाः जनक-दुहितायाः, आस्य मुखम् इव,अभिरामं मनोहरं, कर्णनासादि-युक्तत्वेन सम्पूर्णसर्वाङ्गत्वात् सुदर्शनमित्यर्थः, ते तव, मुखं वदनं, पश्यन् विलोकयन्,अपीति शेषः, न त्रपते ? न लज्जते ? वत चित्रं, सजातीयमुत्कृष्टं वस्तु वोच्य हीनस्य लज्जा अवश्यमेव भवितुमर्हति, अयन्तु एषु लज्जाकारणेषु सत्सु अपि न लज्जते, यतस्तथात्वेऽपि आत्मानं प्रकाशयति लोक-समक्षमित्येतच्चित्रम् इत्यर्थः। सूर्पणखामुखमपि लक्ष्मणेन अभिभूतम्, अत एव छिन्नत्वात् कर्णनासारहितं, रक्तं रक्तवर्णम् असवर्षि रुधिरवर्षि च यदपि, ("रुधिरेऽसृग्लोहितास्र—" इत्यमरः) सीतामुख पश्यन् अपि रामम् अभि लक्षीकृत्य वर्त्त-मानम अत एव न विद्यते भीः भयं यस्य तत् अभि भयरहितञ्च, न लज्जते ? तदनन्तरमपि प्रौढित्वादप्रकटनात्। अभिशब्दस्य आवृत्तिः कार्य्या। लक्ष्मशब्दो नान्तः, पक्षे ण-कारान्तः ॥५१॥

आदत्तेति।—हे प्रिये ! साय सायङ्काल एव, धूर्त्तः शठः, [षजन्तसोधातोरव साय-शब्दः सायं-शब्दसमर्थनार्थः] अस्मै अम्बराय, यत् रज्यन् उदयकाले रक्तीभवन्, तुषारद्युतिः चन्द्रः एव, रज्यत् रञ्जनद्रव्यविशेषलेपवशात् रक्तवर्णीभवत्, कूटहेम कृत्रिमं सुवर्णं, दत्त्वा प्रदाय, मूल्यरूपेणेति भावः, दीप्रं प्रभा-प्रदीप्तम्, अम्बरस्य आकाशस्य, मणिं महामूल्यं किमपि रत्नं, सूर्य्यञ्च, आदत्त जग्राह, तत् तुषारद्युतिरूपं कृत्रिमं हेम,

बालेन नक्तं-समयेन मुक्तं रौप्यं लसड्डिम्बमिवेन्दुबिम्बम् ।
भ्रमिक्रमादुज्झितपट्टसूत्रनेत्रावृतिं मुञ्चति शोणिमानम् ॥५२॥

क्षणेन क्षणमात्रेणैव, रजतं खलु रूप्यम् इव, पाण्डु शुभ्रं, जातं सम्पन्नं, रञ्जकलेपापगमात् रौप्यत्वेन परिणतमित्यर्थः। धूर्त्तो हि रूप्यं लेपादिभिः रञ्जयित्वा सुवर्णीकृत्य सरलप्रकृतिकं जनं वञ्चयति, तद्विनिमयेन वस्त्रान्तरस्थमपि प्रसरद्धौमिकं रत्नञ्च गृह्णातीति प्रत्यक्षीक्रियते लोकैः। उदयानन्तरमतिक्रान्त-कियत्कालत्वाद्रक्तिमानं परित्यज्य चन्द्रो रूप्यवत् धवलो जात इति भावः ॥ ५२ ॥

बालेनेति।—हे प्रिये! बालेन शिशुना, धनिककुमारेणेवे-त्यर्थः, अन्यत्र—बालेन अचिरप्रादुर्भूतेन, प्रदोषरूपेणेत्यर्थः, नक्तं-समयेन रात्रिकालेन, मुक्तं निक्षिप्तं, क्रीड़ायै भ्रामणार्थं करात् सवेगं भूमौ पातितमित्यर्थः, अन्यत्र—परित्यक्तं, सन्ध्याकालापगमादिति भावः, रौप्यस्य रजतस्य इदमिति रौप्यं रजतमयं, [रौप्यमिति सम्बन्धे विकारे वा अण्] लसत् दीप्य-मानं, डिम्बं बालक्रीडासाधनं डिम्बाकारं "लाटिम्" इति गौड़-देशभाषायां महाराष्ट्रभाषायां कान्यकुब्जभाषायाञ्च "भवरा" इति प्रसिद्धं भ्रमरकम् इव, इन्दुबिम्बं चन्द्रमण्डलं, [कर्त्तृ] भ्रमिक्रमात् भूमौ चक्राकारेण घूर्णनपारम्पर्य्यात्, अन्यत्र —अविरतभ्रमणप्रसङ्गेन क्रमशः आकाशस्य ऊर्द्धदेशे गमनात्, उज्झिता परित्यक्ता, पट्टसूत्रस्य रक्तवर्णपट्टतन्तोः, नेत्र डोरकं, ("नेत्रं मन्यगुणे वस्त्रे" इत्यभिधानात् नेत्रशब्दो यद्यपि मन्थ-वेष्टनगुणे मुख्यः तथाऽपि अत्र गुणमात्रपरः) तेन आवृतिः वेष्टनं, तड्डिम्बस्येति शेषः, अन्यत्र—उज्झिता पट्टसूत्रनेत्रवत् रक्तवर्णपट्टसूत्रग्रथितजालिकावत्, आवृतिः चन्द्रावरणं येन

तारात्तरैर्यामसिते कठिन्या
निशाऽलिखत व्योम्नि तमःप्रशस्तिम्।
विलुप्य तामल्पयतोऽरुणोऽपि
जातः करे पाण्डुरिमा हिमांशोः॥ ५४॥

तादृशं, शोणिमानं रक्तिमानं, मुञ्चति त्यजति। शिशुक्रीड़ा-साधनं हि भ्रमरकं दरिद्राणां काष्ठमयं भवति, ईश्वराणां च समृद्धातिशयात् राजतं भवति, तच्च घूर्णनक्रमेण पट्टसूत्रवलित-डोरकस्रंसनात् तत्सम्बन्धजातं रक्तिमानं यथा मुञ्चति तथेदं चन्द्रबिम्बमपीत्यर्थः। इदानीं चन्द्रो धवलो जातः इति भावः। नेत्रावृतेरिति पाठे भ्रमिक्रमात् हेतोः उज्झिता पट्टसूत्रनेत्रा-वृतिः यत्र तादृशात् भ्रमिक्रमात् हेतोः इति वा॥ ५३॥

तारेति।—निशा रात्रिः, असिते श्यामे, व्योम्नि गगने, व्योमवत् कस्याञ्चित् कज्जलादिलिप्तश्यामलपट्टिकायामिति भावः, कठिन्या शुभ्रखटिकया, ताराऽक्षरैः शुभ्रैः अक्षरैः इव नक्षत्ररूपैः अक्षरैः, यां तमःप्रशस्तिम् अन्धकारस्य प्रशंसा-वर्णनात्मकश्लोकादिलिपिम्, अलिखत् लिखितवती, इवेति शेषः, ताराक्षरैः उपलक्षिता तमःप्रशस्तिं रात्रिः कठिन्या अलिखदिति वा, तां तमःप्रशस्तिं, विलुप्य प्रोञ्छ्य, करेणेति शेषः, अल्पयतः स्वल्पां कुर्वतः, परिमेय-ताराक्षरं कुर्वतः इति यावत्, हिमांशोः चन्द्रस्य, अरुणोऽपि रक्तवर्णोऽपि, उदयकालिके इति भावः, करे किरणे, अन्यत्र—पाणौ, पाण्डुरिमा धवलता, जातः उत्पन्नः, करेण धवलखटिकालिखिताक्षरप्रोञ्छनेन करस्यापि तत्खटिकाचूर्णसंसर्गजनितधावल्यादिति भावः। प्रवृद्धकिरणे हि चन्द्रे नक्षत्राणि अल्पानि दृश्यन्ते इति, तथा खटिकालिखिताक्षराणि मार्जयतश्चारक्तोऽपि करः खटिका-

सितो यदाऽत्रैष तदाऽन्यदेशे चकास्ति रज्यच्छविरुज्जिहानः।
तदित्थमेतस्य निधेः कलानां को वेद वा रागविरागतत्त्वम्? ॥५५॥

सङ्गात् धवलो भवतीति च दृश्यते। तमसि नक्षत्राणि बहूनि उज्ज्वलतराणि च दृष्टानि, अधुना तु चन्द्रे उदिते तत्प्रभया तानि अल्पानि निष्प्रभाणि च जातानि, रात्रेः किञ्चिदाधिक्यात् चन्द्रश्च धवलो जातः इति तात्पर्य्यम् ॥ ५४ ॥

सित इति।—हे प्रिये! एषः चन्द्रः, यदा यस्मिन् काले, अत्र अस्मिन् प्रदेशे, सितः धवलः, सन्ध्यारागापगमेन रात्रेराधिक्यादिति भावः, चकास्ति दीप्यते, तदा तस्मिन् एव काले, अन्यदेशे देशान्तरे, इतः सुदूरपश्चिमप्रदेशे इत्यर्थः, उज्जिहानः उदयन्, रज्यच्छविः रक्तकान्तिः, चकास्ति इत्यनेनान्वयः, तत्र तदैव प्रथमोदयात् उदयकालिकारुण्येनेति भावः, एवम् अत्र उदयन् रक्तः इतः पूर्वदेशे च श्वेतः इत्यपि सामर्थ्यात् लभ्यं, तत् तस्मात्, एतद्देशस्थं प्रति इदानीं सितो दृश्यते देशान्तरस्थं प्रति तु इदानीमेव उदयन् रक्तो दृश्यते यस्मात् तस्मादित्यर्थः, एतस्य दृश्यमानस्य, कलाना निधेः पूर्णस्य चन्द्रस्य, चतुःषष्टिकलाविद्याभिज्ञस्य जनस्य च, रागविरागयोः लोहितत्व-शुभ्रत्वयोः अनुरागाननुरागयोश्च, इत्थम् ईदृशम्, उक्तप्रकारमित्यर्थः, तत्त्वं याथार्थ्यं, को वा का नाम जनः, वेद? जानाति? अपि तु कोऽपि निश्चेतुं न शक्नोतीत्यर्थः। उदयास्तमययोरतात्त्विकत्वात् व्यवहितस्य यत्र यदा प्रथमदर्शनं तदा तत्रोदयः इति दूरस्थस्य रक्तत्वप्रत्ययः, क्रमसामीप्यात् तु धावल्यप्रत्ययः इति तत्त्वम्। चतुःषष्टिकलाभिज्ञस्यापि अनुरागाननुरागयोः याथार्थ्यं कुत्र अनुरक्तः कुत्र वा नेति कोऽपि न ज्ञातुं शक्नोति इति च तत्त्वम् ॥ ५५ ॥

काश्मीरजै रश्मिभिरौपसन्ध्यैर्मृष्टं धृतध्वान्तकुरङ्गनाभि ।
चन्द्रांशुना चन्दनचारुणाऽङ्गं क्रमात् समालम्भि दिगङ्गनाभिः
॥ ५६ ॥

विधिस्तुषारर्त्तुदिनानि कर्त्तं कर्त्तं विनिर्माति तदन्तभित्तैः ।
ज्योत्स्नीर्न चेत् तत्प्रतिमा इमा वा कथं कथं तानि च
वामनानि ? ॥ ५७ ॥

काश्मीरजैरिति ।—दिग्भिः दिग्रूपाभिरेव, अङ्गनाभिः कामिनीभिः, सन्ध्यायाः समीपम् उपसन्ध्यं तत्र जातैः औपसन्ध्यैः आसन्नसन्ध्याकालत्वात् अरुणैरित्यर्थः, [सामीप्येऽव्ययीभावात् भवार्थे अण्] रश्मिभिः किरणैः, किरणरूपैरित्यर्थः, काश्मीरजैः कुङ्कुमैः, मृष्टं लिप्तं, पूर्वं कृतोद्वर्त्तनमित्यर्थः, ततः सन्ध्यायाम् अपगतायां धृता गृहीता, गात्रे लिप्ता इत्यर्थः, ध्वान्तम् अन्धकारः, ध्वान्तरूपा इत्यर्थः, कुरङ्गनाभिः मृगनाभिः, कस्तूरीत्यर्थः यत्र तादृशम्, अङ्गं शरीरं, क्रमात् क्रमशः, कस्तूरीलेपनानन्तरमित्यर्थः, चन्द्रांशुना इन्दुकिरणेन, इन्दुकिरणरूपेणेत्यर्थः, चन्दनेषु श्वेतचन्दनेषु मध्ये, यत् चारु उत्तमं चन्दनं तेन, समालम्भि अलेपि । अन्याः अपि अङ्गनाः कुङ्कुमादिक्रमेण अङ्गम् अनुलिम्पन्ति । चन्दनधवलैः चन्द्रकरैः सर्वाः अपि दिशः वितमस्काः कृताः इति भावः ॥ ५६ ॥

विधिरिति ।—विधिः स्रष्टा, तुषारर्त्तोः शिशिरर्त्तोः, दिनानि दिवसान्, कर्त्तं कर्त्तं छित्त्वा छित्त्वा, [कृती छेदने इत्यस्मादाभीक्ष्ण्ये णमुल् द्विर्वचनञ्च] तुषारकालिकदिनानामत्यल्पत्वादिति भावः, तेषां दिनानाम्, अन्तभित्तैः मध्यवर्त्तिभिः सारभूतैः शकलैः, मध्यस्थितैः शुभ्रैरंशैरित्यर्थः, ("भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेंऽशके" इत्यमरः)

इत्युक्तिशेषे स वचं बभाषे सूक्तिश्रुतासक्तिनिवद्धमौनाम्।
मुखाभ्यसूयानुशयादिवेन्दौ कथं तव प्रेयसि! मूकमुद्रा? ॥५८॥

अन्तर्भिन्नैरिति पाठे—अन्तः मध्यस्थितैः, भिन्नैः दारितैः, कर्त्तितैरित्यर्थः, अशैरिति शेषः, ("दारिते भिन्नभेदितौ" इत्यमरः) ज्योत्स्नीः चन्द्रिकामयीः निशाः, [ज्योतिर्विद्यते अस्याः इत्यर्थे "ज्योत्स्नातमिस्रा—" इति निपातितात् ज्योत्स्नाशब्दादण्-प्रकरणे "ज्योत्स्नादिभ्यः उपसङ्ख्यानम्" इत्यस्त्यर्थे अणि ङीप्] ("रात्रिर्ज्योत्स्नी चन्द्रिकयाऽन्विता" इत्यमरः) विनिर्माति विरचयति, न चेत् एवं न अङ्गीक्रियते यदि, तदा इमाः ज्योत्स्नाः रात्रयः, तत्प्रतिमाः तैः दिनैः तुल्याः, शीतलत्वप्रकाशवत्त्वाभ्यां तुषारर्त्तुदिनसदृश्यः इत्यर्थः, कथं केन हेतुना, जाताः? इति शेषः, कथं वा केन वा हेतुना, तानि च तुषारर्त्तुदिनानि च, वामनानि ह्रस्वानि, स्वल्पपरिमाणानि इत्यर्थः, जातानि? इति शेषः, दिन-वामनता-रात्रिदीर्घताऽन्यथानुपपत्तेः शिशिरर्त्तौ दिनापेक्षया च ज्योत्स्नीनाम् अतितमां शीतलत्वप्रकाशवत्त्वानुपपत्तेश्च शिशिरर्त्तुदिनानि छित्त्वैव तत्सारभूतैश्च शकलैः चन्द्रिकान्विताः रात्रयो ब्रह्मणा निर्मिताः, नो चेत् शिशिरर्त्तुदिनानामल्पत्वं ज्योत्स्नाया रात्रेश्च शीतत्व-प्रकाशवत्त्वं कथं सम्भाव्यते? इति भावः। चन्द्रचन्द्रिकया रात्रिः शीतला धवलतरा च कृता इति तात्पर्य्यम् ॥ ५७ ॥

इतीति—सः नलः, इति उक्तरूपायाः, उक्तेः चन्द्र-वर्णनायाः, शेषे अवसाने, सूक्तीनां प्रसादादिगुणयुक्तानां प्रियोक्तिशोभनवचनानां, श्रुते श्रवणे विषये, आसक्त्या अनु-रागातिशयात् तदेकताननतया, निबद्धम् अवलम्बितं, मौनं

शृङ्गारभृङ्गारसुधाकरेण वर्णस्रजाऽनूपय कर्णकूपौ।
त्वच्चारुवाणीरसवेणितीरे तृणानुकारः खलु कोपकारः॥ ५९॥

तूष्णीम्भावः यया तादृशीं तूष्णीम्भावम् आश्रितां, वधूं भार्य्यां भैमीं, बभाषे कथयामास। किं बभाषे? इत्याह, हे प्रेयसि! मुखस्य वदनस्य, तवैवेति शेषः, या अभ्यसूया स्पर्द्धा, चन्द्रकृता तव वदनानुकरणरूपप्रतियोगितेत्यर्थः, तया अनुशयादिव दीर्घद्वेषादिव, चन्द्रं प्रति विरागादिवेत्यर्थः, ("अथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः" इत्यमरः) इन्दौ चन्द्रे विषये, तव भवत्याः, इयम् एषा, मूकस्य वचनाक्षमस्य इव, मुद्रा वाङ्निरोधरीतिः, का? किम्? इत्यर्थः; त्वमपि किमिति न चन्द्रं वर्णयसि? इति भावः। स्वस्पर्द्धाकारिणः हि वर्णने अन्येन क्रियमाणे अन्योऽपि कोपात् तूष्णीं तिष्ठति नानुमोदते स्वयञ्च न तं वर्णयति, तथा त्वन्मुखस्पर्द्धाकरणे सञ्जातकोपादिवेन्दुं न वर्णयसि नानुमोदसे च किमिति प्रश्नः। त्वमपि किञ्चित् वर्णय इति वक्तुराशयः। नलसूक्तिश्रवणादरकृतं मौनं कोपादिवेत्युत्प्रेक्षितम्॥ ५८॥

शृङ्गारेति।—हे प्रिये! शृङ्गारस्य उज्ज्वलरसस्य, भृङ्गारः स्वनामख्यात आधारविशेषः, तद्रूपञ्च तत् सुधायाः पीयूषस्य, आकरः खनिः, तद्रूपञ्चेति तेन, तादृशेन निजमुखेनेत्यर्थः, उच्चारितयेति शेषः, वर्णस्रजा अक्षरमालिकया, चन्द्रवर्णनात्मिकया पीयूषप्रवाहतुल्यया स्वमुखोच्चारितया कर्णरसायनवर्णपरम्परया इत्यर्थः, कर्णकूपौ श्रवणविवरौ, ममेति शेषः, अनूपय अनूपे जलपूर्णौ, जलपूर्णाविव पीयूषपूर्णौ कुरु, त्वमिति शेषः, [अनूपशब्दात् "तत्करोति—" इति णिचि लोट्। "जलप्रायमनूपं स्यात्" इत्यमरः] वर्णस्रजः सरसत्वात् कर्ण-

अत्रैव वाणीमधुना तवापि श्रोतुं समीहे मधुनः सनाभिम् ।
इति प्रियप्रेरितया तयाऽथ प्रस्तोतुमारम्भि शशिप्रशस्तिः ॥६०॥
पूरं विधुर्वर्द्धयितुं पयोधेः शङ्केऽयमेणाङ्कमणिं कियन्ति ।

कूपयोः जलपूर्णत्वकरणं युक्तम्; अथ च शृङ्गारसम्बन्धिसुवर्ण-भृङ्गाररूपस्य भवन्मुखस्य सम्बन्धि यत् पीयूषं तस्य आकरेण खनिभूतया सरसया वर्णस्रजा कर्णकूपौ अनूपय। ननु किमर्थं ते मद्गानश्रवणे एष आग्रहः? इत्याह, कोषकारः इक्षु-विशेष, ("कोषकाराद्या इक्षुविशेषाः" इति क्षीरस्वामी) तव भवत्याः, चारुतायाः वक्रोक्त्यादिरूपायाः श्रवणतर्पकवाचः, ये रसाः शृङ्गारादयः, ते एव रसाः जलानि,"वेणितीरे" इति शब्द-सामर्थ्यात् जलत्वरूपणं बोध्यम्; तेषां वेणिः प्रवाह ,तस्याः तीरे तटदेशे, यत् तृणं समुत्पन्नदर्भादिकं, तस्य अनुकारः तत्सदृशः, खलु निश्चये, अतिस्वादुरसोऽपि इक्षुविशेषो यतः त्वदीयसरस-वाणीरसवेणितीरतृणम् अनुकरोति एव, न तु सर्वथा तत्समो जातः, अत एव त्वद्वाणीश्रवणे ममायमाग्रहः इति निष्कर्षः। चन्द्रं वर्णयेति भावः ॥ ५९ ॥

अत्रैवेति।—हे प्रिये ! अधुना सम्प्रति, अत्रैव चन्द्रवर्णन-विषये एव, मधुनः क्षौद्रस्य, सनाभिं तुल्यां, तवापि भवत्या अपि, वाणीं वाचं, चन्द्रवर्णनामित्यर्थः, श्रोतुम् आकर्णयितुं, समीहे इच्छामि, अहमिति शेषः, इति इत्थं, प्रियेण नलेन, प्रेरितया चालितया, अनुप्राणितयेत्यर्थः, तया भैम्या, अथ नलप्रेरणानन्तरं, शशिनः चन्द्रस्य, प्रशस्तिः माहात्म्यं, प्रस्तोतुं कीर्त्तयितुम्, आरम्भि आरब्धा ॥ ६० ॥

दमयन्तीकृतं चन्द्रवर्णनमारभते, पूरमिति।—हे प्रिय ! अयम् एषः, विधुः चन्द्रः, पयोधेः समुद्रस्य, पूरं जलप्रवाहं,

पयांसि दोग्धि प्रियविप्रयोगात् सशोककोकीनयने कियन्ति
॥६१॥

ज्योत्स्नामयं रात्रिकलिन्दकन्यापूरानुकारेऽपसृतेऽन्धकारे ।
परिस्फुरन्निर्मलदीप्तिदीपं व्यक्तायते सैकतमन्तरीपम् ॥ ६२ ॥

वर्द्धयितुं वृद्धिं कारयितुम्, आगन्तुकजलान्तरेणेति भावः, एणाङ्कमणिं चन्द्रकान्तमणिं, कियन्ति कियत्परिमाणानि, तथा प्रियस्य भर्त्तुः चक्रवाकस्य, विप्रयोगात् विरहात्, रात्रौ चक्रवाकदम्पत्योः विरहस्य अवश्यम्भावित्वादिति भावः, सशोकायाः समन्युकायाः, शोकविह्वलाया इत्यर्थः, कोक्याः चक्रवाक्याः, नयने नेत्रे अपि, कियन्ति कियत्परिमाणानि, पयांसि जलानि, दोग्धि दोहनं करोति, तस्मात् ताभ्याञ्च सकाशात् दोहनं कृत्वा गृह्णातीत्यर्थः,[दुहिर्द्विकर्मा] शङ्के इति मन्ये, अहमिति शेषः, नो चेत् समुद्रपूरवर्द्धनार्थमियन्ति जलानि विधुना कुतो लभ्यन्ते ? इति भावः। उदिते चन्द्रे सागरपूरो वृद्धिं प्राप्नोति, चन्द्रकिरणसम्पर्कात् चन्द्रकान्ताः स्रवन्ति, चक्रवाकविच्छेदात् चक्रवाकी च भृशं रोदितीति भावः ॥६१॥

ज्योत्स्नेति ।—हे प्राणेश ! रात्रिरेव रजनिरेव, तामसी निशेवेति यावत्, कलिन्दकन्या यमुना, कृष्णवर्णसादृश्यादिति भावः, तस्याः पूरः जलप्रवाहः, अतिनीलवर्ण इति भावः, तदनुकारे तत्सदृशे, तद्वत् अतिकृष्णवर्णे इत्यर्थः, अन्धकारे तिमिरे, अपसृते अपगते सति, कालस्वभावेन उच्छ्वासह्रासात् जलप्रवाहे नदीगर्भे निपतिते, चन्द्रोदयेन ज्योत्स्नाप्रकाशात् अन्धकारे विनष्टे चेति भावः, परिस्फुरन्ती दीप्यमाना, निर्मला विशदा,दीप्तिः प्रभा यस्य तादृशः ; परिस्फुरन् प्रकाशमानश्चासौ, निर्मलदीप्तिः धवलद्युतिश्च तादृशः इति वा, चन्द्रः इत्यर्थः, स

हासत्विषैवाखिलकैरवाणां विश्वं विशङ्केऽजनि दुग्धमुग्धम् ।
यतो दिवा बद्धमुखेषु तेषु स्थितेऽपि चन्द्रे न तथा चकास्ति ॥६३॥

एव दीप: आलोकवर्त्ति: यत्र तादृशं, ज्योत्स्नामयं चन्द्रिकारूपं, सैकतं बालुकामयं, ["सिकताशर्कराभ्याञ्च" इत्यस्यर्थेऽण्] अन्तरीपं द्वीपं, रात्रियमुनाया: एव जलमध्यस्थितमव्यक्तं तटभागमित्यर्थ:, व्यक्तायते व्यक्तमिव भवति, स्फुटमिव प्रकटं दृश्यते इत्यर्थ: । [व्यक्तमिव आचरतीत्यर्थे "कर्त्तु: क्यङ्" इति क्यङ्] । पुराक्षरेऽस्फुटमपि इदानीं स्फुटी-भवतीति निष्कर्ष: । चन्द्रचन्द्रिकया सकलं धवलीकृतम् इति भाव: ॥ ६२ ॥

हासेति ।—अखिलकैरवाणां सकलकुमुदानां, हास: विकाश: एव हास: हास्यं, तस्य त्विषा एव दीप्त्या एव, न तु चन्द्रेणेति भाव:, विश्वं सकलं जगत्, दुग्धवत् चीरवत्, मुग्धं सुन्दरं, धावल्येन शैत्येन चेति भाव:, ("मुग्ध: सुन्दरमूढयो:" इत्यमर:) अजनि जातम्, इति विशङ्के विशेषेण मन्ये, अहमिति शेष:, यत: यस्मात् हेतो:, दिवा दिवसे, तेषु अखिलकैरवेषु, बद्धमुखेषु मुद्रिताननेषु, सङ्कुचिताग्रेषु च, अविकस्वरेषु च सत्सु इत्यर्थ:, चन्द्रे विधौ, स्थिते विद्यमाने अपि, आकाशे चन्द्रस्य वर्त्तमानत्वेऽपीत्यर्थ:, तथा तादृशं, रात्रौ इव शीतलतया धवल-तया चेत्यर्थ:, न चकास्ति न शोभते, विश्वमिति शेष:, सकल-कुमुदविकासाभावादिति भाव:, तस्मात् इदं जगत् कुमुद-हासत्विषा एव शीतलं धवलञ्च कृतं, न तु चन्द्रेण इति निष्कर्ष: । दिवा ताम्रांशुरविकरसम्पर्कात् न धावल्यं न वा शैत्यं प्रकाशते, इदानीं रात्र्यागमनात्तु कुमुदवत् दुग्धवच्च शीतला धवला च चन्द्रिका विराजते इत्याशय: ॥ ६३ ॥

मृत्युञ्जयस्यैष वसन् जटायां न क्षीयते तद्भयदूरमृत्युः।
न वर्द्धते च स्वसुधाससजीवस्रङ्मुण्डराहुद्भवभीरतीव ॥ ६४ ॥

मृत्युञ्जयस्येति।—मृत्युञ्जयस्य मृत्युं जितवतः शिवस्य, ["संज्ञायां भृतॄवृजि—" इति खश्। "अरुर्द्विष—"इति मुम्] जटायां लग्नकेशे, वसन् तिष्ठन्, एषः चन्द्रः, षोडशांशभूतः इति भावः, तस्मात् मृत्युञ्जयादेव सकाशात्, भयेन भीत्या, दूरः दूरे पलायितः, मृत्युः मरणहेतुः देवता यस्य सः तादृशः सन्, न क्षीयते न क्षीणोभवति, कलामात्रस्वरूपेणैव तत्र सदा वसन् ततोऽपि न्यूनपरिमाणो न भवतीत्यर्थः; अथ च न क्षीयते न म्रियते, मृत्युञ्जय-जटाजूटनिवासात् मृत्युना स्पृष्टुमपि न शक्यते तस्मान्न म्रियतेऽयमित्यर्थः। तर्हि तत्र वसन् वर्द्धते किं नेत्याशङ्क्याह —अतीव नितरां, स्वस्य आत्मनः, सुधया अमृतेन, आसाः प्राप्ताः, जीवाः जीवनानि यैः तानि तादृशानि, यानि स्रजः गलभूषणीभूतशिरःकपालमालायाः, मुण्डानि शिरःकपालानि, तानि एव राहवः स्वर्भानवः, राहोः सजीवमुण्डमात्रात्मक-त्वात् सैंहिकेयस्वरूपाः इत्यर्थः, तेभ्यः उद्भवा समुत्पन्ना, भीः भयं यस्य स तादृशः सन्, न वर्द्धते च न उपचितोऽपि भवति, सजीवमुण्डेषु बहवो राहव एवेते इति धिया भिया न वर्द्धते इत्यर्थः। भीतो हि सौख्याभावात् क्षीणतर एव भवतीति लोके बहुधा दृश्यते। यतः पूर्णस्य चन्द्रस्य राहोः सकाशात् भयम् अतः कारणात् भूयान्न क्षीयते न च वर्द्धते इत्येककल एव तिष्ठति शिवशिरसि चन्द्रः इति भावः। एतेन चन्द्रस्य षोड़शी कला तथा शिवशिरसि वर्त्तमानत्वात् अस्य माहात्म्य-मपि वर्णितम् ॥ ६४ ॥

त्विषं चकोराय सुधां सुराय कलामपि स्वावयवं हराय।
ददज्जयत्येष समस्तमस्य कल्पद्रुमभ्रातुरथाल्पमेतत् ॥ ६५ ॥
अङ्केणनाभिर्विषकृष्णकण्ठः सुधाऽऽमशुभ्रैः कटभस्मपाण्डुः।
अङ्कवपीन्दौर्निजमौलिधानात् मृडः कलामर्हति षोड़शीं न ॥ ६६॥

त्विषमिति।—एषः चन्द्रः,चकोराय स्वनामख्यात-ज्योत्स्ना-पायिविहङ्गविशेषाय, स्वावयवं निजांशभूतां, त्विषं प्रभां, चन्द्रिकामिति यावत्, तथा सुराय अमराय, अग्न्यादिदेवेभ्यः इति यावत्, [चकोराय सुरायेति जात्येकवचनम्] स्वावयवं सुधां पीयूषं, तथा हराय शङ्कराय, स्वावयवं कलामपि षोड़श-भागैकभागञ्च, ददत् वितरन् सन्, जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते, उक्तरूपेण सर्वस्ववितरणादेवेति भावः,अथ तथाऽपि, कल्पद्रुमस्य कल्पवृक्षस्य, भ्रातुः सोदरस्य, द्वयोरपि क्षीरसमुद्रोत्पन्नत्वात् इति भावः, अस्य चन्द्रस्य, एतत् चकोरादिभ्यः त्विड़ादिदानात् परोपकारकरणादिरूपमित्यर्थः, समस्तं सकलमनुष्ठानम्, अल्पमेव स्वल्पमेव, अपर्य्याप्तमेवेत्यर्थः, कल्पद्रुमभ्रातुः सर्वस्व-दानस्यैवौचित्यात् एतत् समस्तम् अतिचमत्कारि न भवति,यतः कल्पद्रुमः मनःकल्पितं सर्वमेव सर्वेभ्यो ददाति, अयन्तु न तथेत्यल्पमेवेति भावः ॥ ६५ ॥

अङ्केति।—विषकृष्णकण्ठः विषेण गरलभक्षणेन, कृष्णः नीलवर्णः, कण्ठः गलदेशो यस्य स तादृशः हलाहलपानेन नीलकण्ठः, तथा कटभस्मना कटस्य शवस्य, भस्मना भूत्या, चिताभस्मना, ("शपथे च क्रियाकारे किलिञ्जशवयोः कट." इति त्रिकाण्डशेषः) पाण्डुः शुभ्रं, कटभस्मपाण्डुः चिताभस्म-लेपनेन शुभ्रदेहः, मृड़ः शिवः, अङ्केणनाभेः अङ्कः लाञ्छनभूतः, एणः हरिणः, नाभौ मध्यभागे यस्य तादृशस्य, अथ च अङ्करूपा

कलङ्करूपा, अङ्के क्रोडे इति वा, एणनाभिः कस्तूरी यस्य तादृशस्य, तथा सुधाऽऽप्तशुद्धेः सुधया अमृतेन, आप्ता लब्धा, शुद्धिः धावल्यं पवित्रत्वञ्च येन तादृशस्य, इन्दोः चन्द्रस्य, षोडशीं कलाम् अमानाम्नीं नित्यकलाम्, अथ च षोड़शभागैकभागं, निजमौलौ स्वशिरसि, धानात् धारणात्, अर्हन् प्राप्नुवन्नपि, अथ च पूजयन् अपि, न अर्हति न प्राप्नोति, न पूजयति च, षोड़शीं कलामिति शेषः, इति विरोधः ; उत्कर्षविषये मृड़ः इन्दोः षोड़शीमपि कलां नार्हतीति तत्परिहारः ; परिहारपक्षे च हेतुः, जीवनान्तकं विषं मृड़स्य कण्ठे, जीवनदायिनो मृगनाभिश्च इन्दोरङ्के, तथा अशुद्धं शवभस्म मृडस्याङ्गलेपः, पवित्रममृतञ्च इन्दोरङ्गेष्विति । निजशिरसि धारणादेव तस्याः प्राप्तिः पूजा च सम्भावनीया, अतितरां पूज्यते स्वशिरसि धार्य्यते च । तथा च एतस्य षोड़शीं कलां मृड़ः प्राप्नुवन्, पूजयन्, अपि च तां न प्राप्नोतीति विरोधः, शिवस्य विषकृष्णकण्ठत्वात् चिताभस्मलेपनेन शुभ्रत्वाच्च मृगाङ्कशोभितस्य कस्तूरीभूषितस्य वा तथा अमृतधवलस्य चन्द्रस्य अल्पमपि साम्यं सः न प्राप्नोति इति विरोधपरिहारः । किञ्च चन्द्रात् अधिकः चेत् शिवोऽभविष्यत् तर्हि तदीयकलां मौलौ न अधारयिष्यत्, सा तु मौलौ धृता तेन, तस्माच्चन्द्र एव शिवादधिक इत्यर्थः । मृगनाभिसुधादिशुभस्य विषचिता-भस्माद्यशुभस्य च महदन्तरमिति भावः । षोडशीमपि कलां नार्हतीत्यनेन पूर्णचन्द्रं नार्हतीति किं वाच्यम् इत्यपि सूचितम् । हरस्य अपकर्षे विषं चिताभस्म च हेतुः । चन्द्रोत्कर्षे मृगमदः अमृतञ्च ॥ ६६ ॥

पुष्पेति ।—सितासितश्रीः सिता सर्वत्र शुभ्रवर्णा, असिता

स्मरारिणा मूर्द्धनि यद्धृतोऽपि तनोति तत्तौष्टिकपौष्टिकानि ॥६७॥
मृगस्य लोभात् खलु सिंहिकायाः सूनुर्मृगाङ्कं कवलीकरोति।
स्वस्यापि दानादमुमङ्कसुतं नोज्झत्यमुदा तेन च मुच्यतेऽसौ ॥६८॥

मध्यभागे कलङ्करूपकृष्णवर्णा च, श्रीः कान्तिर्यस्य स तादृशः उपान्तधवल-मध्यश्यामलकान्तिः, द्विजेन्द्रः चन्द्रः, पुष्पायुधस्य कामस्य, अर्द्धदग्धैः अर्द्धप्लुष्टैः, स्मररिपोस्तृतीयनयनानलेनेति भावः, अस्थिभिः कीकशैः, अस्थिसमूहद्वारेत्यर्थः, अघटि निर्मितः, इवेति ब्रह्मणा इति च शेषः; तत्र सितभागः अदग्धास्थिभागेन असितभागश्च दग्धास्थिभागेन निर्मित इति भावः; स्मरास्थिभिरिव निर्मितः इत्यत्र हेतुमाह—यत् यस्मात्, स्मरारिणा कामान्तकेन हरेण, मूर्द्धनि शिरसि, धृतः अपि स्थापितोऽपि, अथ च कृतसम्मानः अपि, तस्य पुष्पायुधस्य स्मरस्यैव, तौष्टिकं हर्षकरञ्च, तत् पौष्टिकम् अभिवर्द्धनञ्च तत् तानि तौष्टिक-पौष्टिकानि यूनां हर्षजनकावयवपुष्टीः, ["प्रयोजनम्" इति ठक्] तनोति विस्तारयति, विदधातीति यावत्, शुक्लपक्षे इति शेषः; कामारिणा पूज्यमानोऽपि कामहितमेव यस्मात् करोति, तस्मात् तदस्थिभिरिव घटितः इति मन्ये इत्यर्थः। एतादृक्कामोद्दीपकं किमपि नास्तीति भावः। अस्थिभिरिवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। अन्याश्रितोऽपि तदीयशत्रुहितं यः करोति स तदस्थिभिर्घटित इवेति लौकिकी उक्तिरत्र स्मर्त्तव्या ॥६७॥

मृगस्येति।—सिंहिकायाः तन्नाम्न्याः कश्यपभार्य्यायाः, सिंहभार्य्यायाश्च, सूनुः सुतः राहुः, सिंहश्च, मृगस्य हरिणस्य, अङ्कभूतस्य,तत्प्रदेशस्थस्य च क्रोडस्थस्य चेति वा भावः, लोभात् खलु लोलुपतायाः एव, ग्रासाभिलाषादेवेत्यर्थः, मृगाङ्कं चन्द्रं, मृगाः पशवः,अङ्कं चिह्नं यत्र तादृशं मृगावस्थितिप्रदेशमित्यर्थञ्च,

सुधाभुजो यत् परिपीय तुच्छमेतं वितन्वन्ति तदर्हमेव।
पुरा निपीयास्य पिताऽपि सिन्धुरकारि तुच्छः कलशोद्भवेन॥६९॥

मृगः अङ्के क्रोडे यस्य तादृशं क्रोडावस्थितमृगं जनमित्यर्थो वा, कवलीकरोति ग्रसते, आक्रम्य स्वाधीनं करोति इत्यर्थश्च, आक्रामति चेत्यर्थो वा; कथमन्यथा अकारणमेव तेजःस्वरूपं चन्द्रं ग्रसते इति भावः। अथ कवलीकृतश्चेत् तर्हि किमर्थं पुनर्मुञ्चतीत्यत आह—अङ्कसुप्तम् अङ्के क्रोड़े, मध्यावयवे इत्यर्थः, सुप्त सुप्तवत् लीनतया अवस्थितम, अथ च अङ्के उत्सङ्गे, सुप्त विश्वासात् सुखेन निद्रितम्, अमुं मृगं, स्वस्य आत्मनः, स्वदेहस्य चेत्यर्थः, दानात् समर्पणादपि, खण्डनाच्चापि, सिंहस्य दन्तैः स्वदेहस्य खण्डनादपीत्यर्थः, [दो अवखण्डने इत्यस्मात् ल्युट्] न औज्झत् न अत्यजत्, शरणागतरक्षणप्रवृत्तेरेवेति भावः, तेन च आत्मत्यागादपि शरणागतरक्षणप्रवृत्तिदर्शनेन हेतुना, मुदा हर्षेण, असौ मृगाङ्कः, मुच्यते त्यज्यते इव, राहुणेति शेषः। अन्योऽपि शरणागतं मृगं जिघांसोः सिंहात् रक्षितुम् आत्मानमपि ददानो हि तेन पुरुषेण सिंहात् मुच्यते, अत एव स्वस्यापि दानात् अङ्कसुप्तम् अमुं यतो न अमुञ्चत् तेन हेतुना अयं राहुणा विमुच्यते इति निष्कर्षः॥ ६८॥

सुधेति।—सुधाभुजः देवाः, एतं चन्द्रं, परिपीय साकल्येन पीत्वा, कृष्णपक्षे क्रमश इति भावः, यत् तुच्छं रिक्तं, वितन्वति कुर्वन्ति, अमावस्यायामिति भावः, तत् अर्हम् उचितमेव, यतः पुरा पूर्वकाले, अस्य चन्द्रस्य, पिता जनकः, सिन्धुरपि समुद्रोऽपि, कलशोद्भवेन कुम्भसम्भवेन मुनिना अगस्त्येन, निपीय निःशेषेण पीत्वा, तुच्छः रिक्तः, अकारि कृतः, तस्मात् परकर्तृकपानेनास्य तुच्छत्वं कुलक्रमागतम् इति

चतुर्दिगन्तीं परिपूरयन्ती ज्योत्स्नेव कृत्स्ना सुरसिन्धुबन्धुः ।
क्षीरोदपूरोदरवासनाशवैरस्यमेतस्य निरस्यतीयम् ॥ ७० ॥
पुत्री विधोस्ताण्डविकाऽस्तु सिन्धोराख्या चकोरस्य दृशोर्वयस्या ।
तथाऽपि सेयं कुमुदस्य काऽपि ब्रवीति नामैव हि कौमुदीति ॥ ७१ ॥

भावः । एतस्य पूर्वेऽपि परोपकारनिरताः, तस्मात् अयमपि तथैव इति तात्पर्य्यम् । कलशात् उत्पन्नेनापि सागरस्य पानम् इत्याश्चर्य्यम् ॥ ६९ ॥

चतुरिति ।—चतुर्णां दिगन्तानां समाहारः तां चतुर्दिगन्तीं चतुर्दिक्प्रान्तान्,[समाहारे द्विगोर्ङीप्] परिपूरयन्ती सामस्त्येन व्याप्नुवती, एकत्र—आलोकविस्तारेण, अन्यत्र—जलविस्तारेणेति भावः, तथा सुरसिन्धोः मन्दाकिन्याः, बन्धुः सदृशी, श्वैत्यात् इति भावः, ज्योत्स्नायां क्षीरोदबुद्ध्युत्पादात् क्षीरोदस्य च सरित्पतित्वात् पतित्वेन केलिसहचरश्च, कृत्स्ना समग्रा, इयं परिदृश्यमाना एषा, ज्योत्स्नेव कौमुदी एव, एतस्य चन्द्रस्य, क्षीरोदस्य क्षीरसागरस्य, पितुरिति भावः, पूरोदरे प्रवाहमध्ये, यो वासः स्थितिः, तस्य नाशात् वियोगात्, बहुकालं यावत् आकाशे अवस्थानेन क्षीरोदवासपरित्यागात् हेतोरित्यर्थः,वैरस्यं दौर्मनस्यं, क्षीरसागरविरहजनितं दुःखमित्यर्थः, निरस्यति दूरीकरोति, असौ चन्द्रः चन्द्रिकायामेव क्षीरसागरबुद्ध्या पितृवियोगदुःखं परित्यजति इत्यर्थः । सकलदिगन्तव्यापिधवलचन्द्रिकामध्यवर्त्ती चन्द्रः क्षीरसागरमध्यस्थः इव शोभते इति भावः । गङ्गावत् दुग्धवच्च इयं कौमुदी इति तात्पर्य्यम् ॥ ७० ॥

पुत्रीति ।—सा अतीव रम्यदर्शना, इयम् एषा ज्योत्स्ना, विधोः चन्द्रस्य, पुत्री तनया, चन्द्रोदयेन तस्या उत्पन्नत्वादिति भावः, अस्तु भवतु, सिन्धोः समुद्रस्य, ताण्डविका नृत्यकारिका,

ज्योत्स्नापयःक्ष्मातटवास्तुवस्तुच्छायाच्छलच्छिद्रधरा धरायाम्।
शुभ्रांशुशुभ्रांशकराः कलङ्कनीलप्रभामिश्रविभा विभान्ति ॥७२॥

पौत्रीत्वेन आनन्दवर्द्धनादिति भावः, [अर्शाद्यजन्तान्मतुबन्ताद्वा ताण्डवशब्दात् "तत्करोति—" इति ण्यन्तात् ठक्] अस्तु, चन्द्रिकया हि सिन्धुः उल्लसति, यतः सा तस्य नप्त्री भवतीति भावः, यद्वा—इयं विधोः पुत्री सिन्धोः ताण्डविका अस्तु, तथा चकोरस्य तदाख्यचन्द्रिकापायिपक्षिविशेषस्य, आश्या पेया, ["इक् कृष्यादिभ्यः" इति इकि अशिमर्हतीति दण्डादित्वात् यत्। "आस्या" इति च पाठः] अस्तु, दृशोः नयनयोः, वयस्या सखी, सकललोकलोचनस्य हर्षोत्पादकतया इति भावः, अस्तु, तथाऽपि कुमुदस्य कैरवस्य, काऽपि अनिर्वचनीया, अनिर्वचनीयानन्ददायिनीत्यर्थः, भवतीति शेषः, पूर्वनिर्दिष्टसर्वापेक्षया कुमुदस्यैव निरतिशयानन्दकारित्वात् केनापि अनिर्वचनीयेन सम्बन्धेन सम्बन्धिनी भवतीति मन्ये इत्यर्थः ; हि यस्मात्, कौमुदी कुमुदसम्बन्धिनी, इति एवं, नाम संज्ञा एव, [कर्त्तृ] ब्रवीति कथयति, सर्वेषां तत्र तत्तत्सम्बन्धसम्भवेऽपि कुमुदानाम् इयं"तस्येदमिति"सम्बन्धेऽणि कौमुदीति यौगिकार्थेनैव कुमुदानामेव प्रीत्यतिशयजननात् कमपि विशिष्टं सम्बन्धं स्पष्टं सूचयति इत्यर्थः। कौमुदीति नामैव हि स्पष्टं ब्रवीतीति च। चन्द्रिकया सर्वेषामपि आनन्दः कृतः, कुमुदानान्तु विशेषतः इति भावः। अत्र कार्य्येण कारणानुमानम् ॥ ७१ ॥

ज्योत्स्नेति।—ज्योत्स्ना कौमुदी एव, पयः दुग्धं यस्मिन् तादृशं, यत् क्ष्मातटं धरातलं, दुग्धधवलचन्द्रिकाधवलीकृतभूतलमित्यर्थः, तदेव वास्तु वसतिगृहं येषां तानि तादृशानि, वस्तूनि द्रव्याणि, अङ्गुलीतुल्यसूक्ष्मनलाख्यवृक्षादिपदार्थाः इति

कियान् यथाऽनेन वियद्विभागस्तमोनिरासाद्विशदीकृतोऽयम् ।
अद्भिस्तथा लावणसैन्धवीभिरुद्भासिताभिः क्षितिरप्यकारि ॥७३॥

यावत्, तेषां छाया प्रतिबिम्बमेव, छलं व्याजः येषां तादृशानि, छिद्राणि प्रकाशेन रिक्तत्वात् बिलानि, पदार्थप्रतिच्छायारूपाणि इति यावत्, अन्यत्र—अङ्गुलीरन्ध्राणीत्यर्थः, तानि धरन्ति गृह्णन्तीति तादृशाः, इवेति शेष. कलङ्कस्य मृगरूपस्य अङ्कस्य, नीलीभिः कृष्णवर्णाभिः, प्रभाभिः कान्तिभिः, मिश्रा मिलिता, विभा कान्तिः येषा ते तादृशाः कलङ्कनीलकान्तिच्छुरिताः, अन्यत्र—कलङ्कवत् चन्द्रस्थमृगरूपाङ्कवत्, यः नीलः नीलकान्तमणिः, तत्खचितमङ्गुरीयकमिति यावत्, तस्य प्रभाभिः दीप्तिभिः, मिश्रा एकीभूता, विभा कान्तिर्येषा ते तादृशाः, शुभ्रांशोः चन्द्रस्य, शुभ्रांशा धवलभागाश्च, ते कराः किरणाश्च, अन्यत्र—हस्ताश्च, धरायां भूम्या, विभान्ति शोभन्ते, चन्द्रिकाधवलिताः पदार्थाः चन्द्ररश्मयः एव, वृक्षादिप्रतिच्छायाः चन्द्रकलङ्कनीलरश्मयः एवेति, धरायामपि निपतिताः चन्द्रकिरणाः नीलधवलाः एव शोभन्ते इत्यर्थः । अन्यस्य कराः हस्ताः कलङ्कवत् नीलस्य नीलमणेः प्रभया मिश्रकान्तयः नीलमणियुक्ताङ्गुलीयकप्रभामिश्राः विभान्ति । "शुभ्रांशुशुभ्राशु" इति पाठेऽपि "अंशुर्लेशे रवे रश्मौ" इत्यभिधानात् अंशुशब्दस्य लेशवाचित्वात् सः एव अर्थः । ज्योत्स्ना एव पयः जलं तस्य क्ष्मा भूमिः तस्याः तटं तदेव वास्तु निवासस्थानं येषां तेषां वस्तूनां छायाव्याजेन छिद्राणि धरन्ति इति वा ॥ ७२ ॥

कियानिति ।—अनेन चन्द्रेण, उदितमात्रेणेति भावः, तमोनिरासात् अन्धकारदूरीकरणात् हेतोः, कियान् किञ्चिन्मात्रः, अयम् एषः, पूर्वदिक्स्थित इत्यर्थः, वियद्विभागः

गुणौ पयोधेर्निजकारणस्य न ह्रासवृद्धी कथमेतु चन्द्रः ?
चिरेण सोऽयं भजते तु यत् ते न नित्यमम्भोधिरिवात्र चित्रम्
॥ ७४ ॥

आकाशदेशः, यथा यादृक्, विशदीकृतः शुभ्रीकृतः, तथा तादृगेव, उल्लासिताभिः उच्छ्वसिताभिः, चन्द्रकिरणैः वृद्धिं प्रापिताभिरित्यर्थः, लावणसैन्धवीभिः लवणोदधिसम्बन्धिनीभिः, [लवणसिन्धोः इमाः "तस्येदम्" इत्यणि "हृद्भग—"इति उभयपदवृद्धिः] अद्भिः जलैः, कृष्णवर्णैरिति भावः, कियान् अयं वियद्विभागः पश्चिमाकाशदेश इति यावत्, शितिः श्यामः अपि, अकारि कृत इव । अप्रौढप्रभे चन्द्रे पूर्वाकाशदेशः तिमिरनिरासात् धवलो भवति, ततो निरस्तस्य च तमसः प्रतीच्यां घनीभूतत्वात् पश्चिमाकाशदेशः श्यामलो भवतीति तत्र एवम् उच्छ्वसितनीलवर्णसमुद्रोदककृतत्वोत्प्रेक्षा । समुद्रजलञ्च नीलं, पूर्वाकाशदेशः एव नीलैः समुद्रजलैः पुनर्नीलोऽपि अकारि इति वा ॥ ७३ ॥

गुणाविति ।—चन्द्रः विधुः, निजकारणस्य स्वोत्पत्तिस्थानस्य, जनकस्येति यावत्, पयोधेः सागरस्य, ह्रासवृद्धी ह्रासवृद्धिरूपौ, गुणौ धर्मौ, कथं केन हेतुना, न एतु ? न प्राप्नोतु ? अपि तु कार्य्यगुणानां कारणगुणपूर्वकत्वनियमात् अवश्यमेव चन्द्रः अपचयोपचयौ एत्वेवेत्यर्थः, अत्र तु न किञ्चिदपि चित्रम् इति भावः ; तर्हि कुत्र चित्रमित्याशङ्क्याह—सः पूर्वोक्तरूपः ह्रासवृद्धिभाक्, अयम् एषः चन्द्रः, यत् चिरेण बहुना कालेन, पक्षान्तपरिमितेन समयेनेत्यर्थः, ते ह्रासवृद्धी, भजते प्राप्नोति, तु पुनः, अम्भोधिः इव समुद्र इव, नित्यं प्रत्यहं, न, भजते इति शेषः, अत्र अस्मिन् विषये, चित्रम् आश्चर्य्यम् । समुद्रः यथा

आदर्शदृश्यत्वमपि श्रितोऽयमादर्शदृश्यां न बिभर्त्ति मूर्त्तिम्।
त्रिनेत्रभूरप्ययमत्रिनेत्रादुत्पादमासादयति स्म चित्रम्॥ ७५॥

हानि-वृद्धी भजते, चन्द्रः तत्पुत्रोऽपि तथा न इत्येवाश्चर्य्यं, यतः कारणगुणस्य कार्य्यसञ्चारनियमेन चन्द्रस्यापि समुद्रवत् नित्यहानि-वृद्धिप्राप्तेरौचित्यात् इति भावः॥ ७४॥

आदर्शेति।—अयं चन्द्रः, आदर्शवत् दर्पणवत्, दृश्यत्वं स्वच्छत्व रमणीयत्वादिगुणेन दर्शनीयत्वं, श्रितोऽपि भजमानः सन्नपि, आदर्शदृश्याम् आदर्शे दर्शनार्हां, मूर्त्तिं रूपं, न बिभर्त्ति न धारयति, इति विरोधात् चित्रम् आश्चर्य्यम्; यो हि आदर्शवत् दृश्यो भवति, सः एव आदर्शवत् दृश्यां मूर्त्तिं न बिभर्त्ति तद्वत् दृश्यो न भवतीति विरोधात् आश्चर्य्यम् इत्यर्थः; अथच दर्पणवत् दृश्यत्वं श्रितोऽपि आदर्शं दर्शम् अभिव्याप्य, दृश्यां दर्शनीयाम्, अमावास्यायां दर्शनयोग्यामित्यर्थः, मूर्त्तिं न बिभर्त्ति, इदानीं पूर्णत्वेन दृश्यमानोऽपि दर्शे लेशेनापि न दृश्यते इति, यद्वा—आ इति स्मरणार्थकमव्ययम् असमस्तपदम्, एवञ्च आ स्मरामीत्यर्थः, दर्शे अमावस्यायां, दृश्यां मूर्त्तिं न बिभर्त्ति, सूर्य्या चन्द्रमसोरुपर्य्यधोभावेन एकराशिस्थानात् सूर्य्यप्रभया चन्द्रस्य तिरोहितत्वादिति वा विरोधपरिहारः। दर्पणवत् दृश्यत्वं श्रितोऽपि आदर्शं दर्शं मर्य्यादीकृत्य कृष्णचतुर्दशीम् अभिव्याप्य दृश्यां मूर्त्तिं न बिभर्त्ति? अपि तु तावत्पर्य्यन्तं दृश्यो भवत्येव इति वा। तथा अयं चन्द्र, त्रिनेत्रात् भवति यः तादृशः त्रिनेत्रभूः त्रिनेत्रात् उत्पन्नोऽपि सन्, न त्रिनेत्रः अत्रिनेत्रः तस्मात् त्रिनेत्रव्यतिरिक्तात्, उत्पादम् उत्पत्तिम्, आसादयति स्म प्राप, इत्यपि विरोधात् चित्रम् आश्चर्य्यं, त्रिनेत्रात् उत्पन्नो-

इज्येव देवव्रजभोज्यऋद्धिः शुद्धा सुधादीधितिमण्डलीयम्।
हिंसां यथा सैव तथाऽङ्कमेषा कलङ्कमेकं मलिनं बिभर्त्ति॥ ७६॥

ऽपि त्रिनेत्रात् उत्पन्नो न भवतीति आश्चर्य्यम् इत्यर्थः, त्रिनेत्रादुत्पन्नोऽपि अत्रेः नेत्रात् उत्पत्तिम् आप इत्येतदपि विरुद्धम्, अथ च त्रिनेत्रः त्रिलोचनः शिवः, भूः वसतिस्थानं यस्य तादृशः, तथा अत्रेः अत्रिमुनेः, नेत्रात् लोचनात्, उत्पादम् आसादयति स्म इति विरोधपरिहारः। अनेन चन्द्रस्य सहजसौन्दर्य्यम्, आश्चर्य्यमाहात्म्यं, कुलस्य माहात्म्यञ्च वर्णितम्। चन्द्रस्य अत्रिनेत्रसमुद्भवत्वं पुराणप्रसिद्धम्॥ ७५॥

इज्येति।—इज्या इव अश्वमेधादि यागः इव, [“व्रजयजोः” इति क्यप्] देवानाम् अमराणां, व्रजैः समूहैः, भोज्या पेया, ऋद्धिः समृद्धिः, अमृतरूपसम्पदित्यर्थः, हविःसम्पदित्यर्थश्च यस्याः सा तादृशी, तथा शुद्धा धवला पवित्रा च, इयं पुरतो दृश्यमाना एषा, सुधादीधितेः अमृतकरस्य चन्द्रस्य, मण्डली बिम्बं, शोभते इति शेषः; इज्या अपि देवव्रजभोज्यचरुपुरोडाशादिसमृद्धियुक्ता पवित्रा च भवति; किञ्च, सा इज्या, पूर्वोक्त गुणविशिष्टा सती अपि इति भावः, यथा यादृक्, हिंसामेव पशुहिंसात्मकमेव, एकम् एकमात्रं, मलिनं पातकहेतुभूततया गर्हितमित्यर्थः, अङ्कं कर्मसाधनीभूतमंशविशेषं, बिभर्त्ति धारयति, तथा तादृक्, एषा सुधादीधितिमण्डली अपि, कलङ्कं मृगलाञ्छनरूपम्, एकम् एकमात्रमेव, मलिनं मलाक्तं, कृष्णवर्णमित्यर्थः, अङ्कम् अवयवं, मध्यदेशे मृगरूपकृष्णवर्णचिह्नावस्थानादिति भावः, बिभर्त्ति, सर्वलोकान्नहेतुभूते परमपवित्रे च यागे यथा हिंसामात्रमेव मालिन्यं, तथा परोपकारशीलायाः सर्वात्मना शुद्धायाः अपि चन्द्रमण्डल्या दैवात् एकमङ्कं मलिनं

एकः पिपासुः प्रवहानिलस्य च्युतो रथाद्वाहनरङ्कुरेषः।
अस्त्यम्बरेऽनम्बुनि लेलिहास्यः पिबन्नमुष्यामृतविन्दुवृन्दम् ॥७७॥

जातम् इत्यर्थः। मुधाऽङ्कमिति पाठे कलङ्करूपं मलिनमेकमङ्कं मुधा वृथैव बिभर्त्ति, शुद्धायाः मालिन्ययोगस्य अनौचित्यादिति भावः। शुद्धस्यापि श्रौतधर्मस्य साङ्ख्यैः दोषारोपणात् मालिन्यं मुधा एव। इज्येव सर्वलोकहितकरत्वात् पवित्रत्वाच्च इयं सर्वथैवादरणीया इति भावः ॥ ७६ ॥

एक इति।—पिपासुः तृष्णाक्रान्तः, अत एव प्रवहानिलस्य सप्तवायुस्कन्धमध्यवर्त्तिनः प्रवहाख्यस्य मृगवाहनस्य गगनचारिणः वायोः, रथात् स्यन्दनात्, च्युतः पतितः, पिपासानिवारणार्थं जलानुसन्धानायेति भावः, एषः चन्द्रमण्डले दृश्यमानः अयम्, एकः कश्चित्, वाहनरङ्कुः प्रवहानिलस्य वाहनभूतः मृगः, इवेति शेषः, वायोर्मृगवाहनत्वप्रसिद्धेरिति भावः, अनम्बुनि निर्जले, अम्बरे आकाशे, अमुष्य चन्द्रस्य, अमृतविन्दुवृन्दं पीयूषकणासमूहं, पिबन् पानविषयीकुर्वन्, लेलिहास्यः लेलिह नितरां पौनःपुन्येन वा स्वादनकारि, आस्यं मुखं यस्य स तादृशः सन्,पुनः पुनः सृक्कण्यौ जिह्वया लिहन् सन् इत्यर्थः, [नितरां पुनःपुनर्वा लेढि इत्यर्थे यङि पचाद्यचि "यङोऽचि च" इति यङो लुक्] अस्ति विद्यते, कुत्रापि जलाप्राप्त्या अनन्योपायत्वादिति भावः। तृष्णाक्रान्तः रथं परित्यज्य पतितः निर्जलेऽपि गगने चन्द्रामृतविन्दुम् आस्वादयन् वायुवाहनमृगः एव अयं, न तु तत्त्वतः क्वचित् कलङ्कीभूतो मृगः नामेति निष्कर्षः। अस्तीति वर्त्तमानप्रत्ययेन अमृतास्वादनेन चन्द्रं परित्यज्य गन्तुम् अशक्तः अधुनाऽपि वर्त्तते इति सूचितम्। एवमन्योऽपि तृष्णाक्रान्तो निर्जले देशे प्रस्रवणादेः पतज्जलविन्दुवृन्दं

अस्मिन् शिशौ न स्थित एव रङ्कुर्यूनि प्रियाभिर्विहितोपदाऽयम् ।
आरण्यसन्देश इवौषधीभिरङ्के स शङ्के विधुना न्यधायि ॥७८॥

पिबन् अनुपशान्तपिपासः लेलिहास्यः सन् तत्रैव चिरं तिष्ठति । षष्ठ वायुस्कन्धाः तथा प्रवहानिले राशिचक्रं राशिचक्रे च चन्द्र-मण्डलं तिष्ठतीत्यादि सर्वं पुराणादौ द्रष्टव्यम् ॥ ७७ ॥

अस्मिन्निति ।—शिशौ बाले, एककलात्मके इति यावत्, अस्मिन् चन्द्रे, रङ्कुः मृगः, न स्थितः एव न आसीत् एव, तस्या दशायाम् अदर्शनादिति भावः, किन्तु यूनि तरुणे, पूर्णावयवे इत्यर्थः, अत एव उपभोगसमर्थे अस्मिन् चन्द्रमसोपि इति भावः, प्रियाभिः प्रणयिनीभिः, चन्द्रस्य ओषधिपतित्वादिति भावः, ओषधीभिः आरण्यलतादिभिः, दीर्घकालं पतिविरहितत्वादुत्कण्ठिताभिरित्याशयः, अरण्ये भवः इति आरण्यः वनविषयकः, [आरण्येति भवार्थेऽण्] सन्दिश्यते प्रस्थाप्यते इति सन्देशः विरहासहिष्णुतारूपं वाचिकमित्यर्थः यस्मिन् स तादृशः, ("सन्देशवाक् वाचिकं स्यात्" इत्यमरः) अरण्यभवानां सन्देशरूपा वा, वयं भर्तृप्रिया निर्जने वने मृगैः सह वसामः त्वं तु स्वर्गे विजयी सुखेन वर्त्तसे इति गूढार्थोप-लम्भसूचिका इति यावत्, अयम् एषः, कलङ्कात्मकतया परिदृश्य-मानः रङ्कुरित्यर्थः, उपदा इव उपायनमिव, विहिता प्रेषिता ; अनन्तरं विधुना चन्द्रेण, सः प्रेयसीसन्देशरूपः रङ्कुः, अङ्के मध्ये, अथच उत्सङ्गे, न्यधायि स्थापितः, प्रियाप्रेमभरेणेति भावः, इति शङ्के मन्ये, अहमिति शेषः । अन्याऽपि प्रिया तरुणं प्रियं प्रति कञ्चित् सन्देशम् उपदारूपेण प्रेषयति, स च तं हृदयादौ धारयतीति लोके दृश्यते । ओषध्य हि वनवासिन्यः तदनु-रूपम् एव सन्देशं मृगं स्वप्रिये चन्द्रे प्रेषितवत्यः । आरण्य-

अस्यैव सेवार्थमुपागतानामास्वादयन् पल्लवमोषधीनाम्
धयन्नमुष्यैव सुधाजलानि सुखं वसत्येष कलङ्करङ्कुः ॥ ७९ ॥
रुद्रेषुविद्रावितमार्त्तमारात्तारामृगं व्योमनि वीक्ष्य बिभ्यत्।
मन्येऽयमन्यः शरणं विवेश मत्वेशचूडामणिमिन्दुमेणः ॥ ८० ॥

सन्देशः इव अयम् उपदा प्रहिता इति वा। यदेति पाठे, यदा प्रभृति प्रेषितः तदा प्रभृति तारुण्यदशायां चन्द्रेण अयम् अङ्के न्यधायि, न तु तत्पूर्वमिति भावः ॥ ७८ ॥

अस्येति।—एषः परिदृश्यमानः, कलङ्करङ्कुः लाञ्छनभूतो मृगः, अस्यैव चन्द्रस्यैव, पत्युरिति भाव, सेवार्थं परिचर्य्या-निमित्तम्, उपागतानाम् उपस्थितानां, विरहपीडितत्वेन मिलनसुखसम्भोगाशयेति भावः, ओषधीनां लताप्रभृतीनां, पल्लवं किशलयं, [जात्येकवचनम्] आस्वादयन् लिहन्, भक्षयन् इति यावत्, तथा अमुष्यैव चन्द्रस्यैव, सुधाजलानि पीयूषात्मकानि वारीणि, धयन् पिबंश्च सन्, सुखम् अक्लेशं यथा स्यात्तथा, अनायासलब्धवृत्तिरिवेति यावत्, वसति वर्त्तते, आहारलोभात् अत्रैव चिराय अतिष्ठदित्यर्थः, इत्यहं मन्य इति शेषः। अन्योऽपि मृगः जलकिशलययुते देशे सुखेन वसति कदाचित् अपि तत् स्थानं न त्यजति ॥ ७९ ॥

रुद्रेति।—व्योमनि नभोमण्डले, रुद्रस्य शङ्करस्य, इषुणा बाणेन, विद्रावितं ताडितम्, अत एव आर्त्तं पीडितं, तारा मृगशिरोनक्षत्ररूपं, मृगं हरिणम्, आरात् समीपे दूरे वा, वीक्ष्य दृष्ट्वा, अयं चन्द्रमण्डले दृश्यमानः, अन्यः अपरः, एणः मृगः, कलङ्कात्मक इति भावः, बिभ्यत् त्रस्यन् सन्, स्वस्यापि तादृश-प्रहारप्राप्तिशङ्कयेति भावः, इन्दुं चन्द्रम्, ईशस्य महेश्वरस्य, तस्यैव रुद्रस्येति यावत्, चूड़ामणिं शिरोरत्नं, मत्वा विविच्य, ईशशिरसि

पृष्ठेऽपि किं तिष्ठति नाथ! नाथ रङ्कुर्विधोरङ्क इवेति शङ्का।
तत्त्वाय तिष्ठस्व मुखे स्व एव यत् द्दैरथे पृष्ठमपश्यदस्य ॥ ८१ ॥

तस्यावस्थानं दृष्ट्वा ईशस्य प्रियपात्रं विविच्येति भावः, शरणं रक्षितारं, विवेश प्रविष्टवान्, शिवेन शिरसि स्थापितत्वात् अयं शिवस्य प्रियपात्रमेव, यद्येनं शरणं गच्छामि तदा रुद्रात् माम् अयं रक्षिष्यत्येव, इत्याशयेन अन्यः मृगः चन्द्रं रक्षकतया आश्रितवान् इत्यर्थः, इति मन्ये विवेचयामि, अहमिति शेषः। अन्योऽपि जनः सजातीयं कञ्चित् कस्माच्चित् भीतं दृष्ट्वा स्वयमपि भीतः सन् कमपि माननीयं जनं शरणं याति इति लोके दृश्यते। गत्वेत्यपि पाठः। पुरा किल चतुर्मुखो देवः स्वदुहितरं कामयमानो मृगरूपेण तां पलायमानां वीक्ष्य स्वयमपि मृगरूपेणान्वगच्छत्, दृष्ट्वा च तदनार्य्याचरणं क्रुद्धो हरः शरेण मृगरूपिणश्चतुर्मुखस्य शिरश्चिच्छेद, तच्च शिरो मृगशिरोनक्षत्ररूपेण शरश्च आर्द्रानक्षत्ररूपेण नभसि अवर्त्तत, कबन्धञ्च स्वयमेव हरो हस्ते दधार इति तारामृगस्य रुद्रेषुविद्रावणं काशीखण्डादौ ज्ञातव्यम्। अत एव शिवमहिम्नः स्तोत्रे "वसन्तं तेऽद्यापि त्यजति न मृगव्याधरभसः" इति, तथा शिवध्याने च "परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम्" इति च पाठो दृश्यते ॥ ८० ॥

पृष्ठे इति।—नाथ! हे स्वामिन्! रङ्कुः कलङ्कमृगः, विधोः चन्द्रस्य, अङ्के इव उत्सङ्गे यथा, तथा पृष्ठेऽपि पश्चाद्भागेऽपि, किं तिष्ठति? वर्त्तते किम्? अथ अथवा, न? तिष्ठति इत्यनेनान्वयः, इति एवं, शङ्का संशयः, तव चेत् वर्त्तते तर्हि इति शेषः, तत्त्वाय तत्त्व ज्ञातुं, याथार्थ्यज्ञानार्थमित्यर्थः, संशयनिराकरणायेति यावत्, [क्रियार्थोपपदेति तादर्थ्यमात्रे वा चतुर्थी] स्वे निजे, [वैकल्पिकत्वात् स्मिन्नभावः] मुखे वदने एव विषये, तिष्ठस्व

उत्तानमेवास्य वलक्षकुक्षि देवस्य युक्तिः शशमङ्कमाह।
तेनाधिकं देवगवेष्वपि स्यां श्रद्धालुरुत्तानगतौ श्रुतायाम् ॥८२॥

वर्त्तस्व, निजमुखमेव तत्त्वनिर्णयाय पृच्छ इत्यर्थः, [स्येयाख्यायां तङ्] यत् यस्मात्, द्वयोः रथयोरिदमिति द्वैरथं रथद्वयमारुह्य द्वयोरेव रथिनोः सम्मुखयुद्धं तस्मिन्, द्विरथसम्बन्धिनि द्वन्द्वयुद्धे इत्यर्थः, अस्य चन्द्रस्य, त्वन्मुखेन सह समानशोभाऽभिलाषिणः इति भावः, पृष्ठं पश्चाद्भागं, तत्र मुखात् पराजयेन पलायनकाले इति भाव', अपश्यत् अवैक्षत, तव मुखमिति शेषः, तस्मात् तत् स्वमुखमेव निर्णेतृत्वेन पृच्छ इति निष्कर्षः। त्वन्मुखं चन्द्रात् अपि अधिकमिति भङ्ग्या नलमुखवर्णनं कृतम् ॥ ८१ ॥

उत्तानमिति।—हे नाथ! युक्तिः अर्थापत्तिः अनुमानं वा, अस्य परिदृश्यमानस्य शशलाञ्छनस्य, देवस्य चन्द्रस्य, अङ्कं कलङ्करूपं, वलक्षकुक्षिं धवलोदरं, ("वलक्षो धवलोऽर्जुनः" इत्यमरः) शशं मध्यवर्त्तिनं मृगविशेषम्, उत्तानमेव आकाशाभिमुखे अवस्थितं मुखोरःस्थलादि-पुरोभागीयमङ्गं भूमिस्थपृष्ठाद्यङ्गञ्चैवेत्यर्थः, स्वर्गसम्मुखम् अस्मदादिदृश्यमान-पृष्ठभागमेवेति यावत्, आह ब्रूते, यद्ययं शशकः अस्मत्-सम्मुखोदरः अनुत्तानः अभविष्यत् तर्हि मध्यवर्त्तिशशकोदरस्य धवलत्वात् चन्द्रमध्यभागोऽपि धवलः अभविष्यत्, न च तथा दृश्यते, किन्तु मलिनः, तस्मात् उत्तानः एव शशकः चन्द्रेऽस्तीति युक्तिः कण्ठोक्त्येव स्पष्टं प्रकाशयतीत्यर्थः, तेन चन्द्रशशस्य अनुमितोत्तानत्वेनैव हेतुना, देवानां सुराणां, गावः धेनवः तेषु देवगवेष्वपि सुरभीप्रभृतिषु विषयेऽपि, ["गोर-तद्धितलुकि" इति टच्। देवगवीष्विति पाठे टित्त्वात् ङीप्] श्रुतायाम् "उत्ताना वै देवगवाश्चरन्ति" इति श्रुतितः

दूरस्थितैर्वस्तुनि रक्तनीले विलोक्यते केवलनीलिमा यत्।
शशस्य तिष्ठन्नपि पृष्ठलोम्नां तन्नः परोक्षः खलु रागभागः ॥८३॥
भङ्क्तुं प्रभुर्व्याकरणस्य दर्पं पदप्रयोगाध्वनि लोक एषः।

आकर्णितायाम्, उत्तानगतौ सुरलोकाभिमुखीनचरणतया गमने विषये, अधिकं पूर्वापेक्षया अतितरां, श्रद्धालुः आस्तिक्ययुक्ता, विश्वासवतीत्यर्थः, स्यां भवेयम्, अहमिति शेषः, चन्द्रशशस्य उत्तानभावेनावस्थानस्य अनुमानसिद्धत्वात् तद्दृष्टान्तेन "उत्ताना वै देवगवाः चरन्ति" इति श्रुतिः न्यायोपपन्नार्थतया सत्या एव इति अहम् इदानीम् अधिकं मन्ये इति निष्कर्षः ॥ ८२ ॥

उक्तरीत्योत्तानावस्थितौ सिद्धायामपि शशकस्य पृष्ठलोम्नां रक्तनीलोभयवर्णत्वात् कलङ्कस्यापि रक्तनीलोभयवर्णत्वमेव युज्यते, किन्तु तथा न भूत्वा केवलं नीलत्वेन प्रतीतिः कथमित्यत आह, दूरेति।—दूरस्थितैः विप्रकृष्टदेशवर्त्तिभिः, द्रष्टृभिरिति शेषः, रक्तनीले रक्तनीलोभयवर्णमिश्रिते, वस्तुनि पदार्थे, केवलनीलिमा त्यक्तरागभागनीलत्वमेव, यत् यस्मात्, विलोक्यते दृश्यते, तत् तस्मात् कारणात्, शशस्य उक्तमृगविशेषस्य, पृष्ठलोम्नां पृष्ठदेशवर्त्तिरोम्णां, तिष्ठन् अपि वर्त्तमानोऽपि, रागभागः रक्तांशः, नः अस्माकम्, अतिदूरस्थितानामिति भावः, खलु निश्चितं परोक्षः अप्रत्यक्षः, दृग्गोचरः न भवत्येव, परन्तु केवलं नीलिमैव दृश्यते इत्यर्थः। तिष्ठन् वर्त्तमानोऽपि परोक्ष इति विरोधाभासः; दूरस्थत्वान्न दृश्यते इति तत्परिहारः। खलु उत्प्रेक्षायां वा ॥ ८३ ॥

चन्द्रे वैचित्र्यवत् चन्द्रवाचकपदेऽपि वैचित्र्यं दर्शयितुमाह, भङ्क्तुमिति।—एषः शब्दव्यवहारपरः, लोकः जनः,

शशी यदस्यास्ति शशी ततोऽयमेवं मृगोऽस्यास्ति मृगीति
नोक्तः ॥ ८४ ॥

यावन्तमिन्दुं प्रतिपत् प्रसूते प्रासावि तावानयमश्विनाऽपि ।
तत्कालमौशेन धृतस्य मूर्द्ध्नि विधोरणीयस्त्वमिहास्ति लिङ्गम्
॥ ८५ ॥

पदानां सुप्तिङन्तशब्दानां, प्रयोगाध्वनि व्यवहारपद्धतिविषये, व्याकरणस्य प्रकृतिप्रत्ययविभागपूर्वकं शब्दव्युत्पादनकारिणः शास्त्रस्य, दर्पं गर्वं, मन्नियमाधीनः एव सकलशब्दप्रयोगः इति अभिमानमित्यर्थः, यद्वा—व्याकरणस्य लक्षणया वैयाकरणस्येत्यर्थः, दर्पं व्याकरणाधीनः एव सकलशब्दप्रयोगः इत्यहङ्कारं, भङ्क्तुं चूर्णयितुं, त्याजयितुमित्यर्थः, प्रभुः समर्थः, यत् यस्मात् हेतोः, शशः अस्यास्ति वर्त्तते, ततः तस्मात् हेतोः, अयं चन्द्रः, शशी शशीतिसञ्ज्ञकः, उक्तः लोकैर्नाति शेषः, एवम् अमुना एव प्रकारेण, मृगः अस्य अस्तीति व्युत्पत्त्या, मृगीति मृगीतिसंज्ञकः, न उक्तः न कथितः; शशोऽस्यास्तीति मतुवर्थे "अत इनिठनौ" इतीनि-प्रत्यये यथा अयं शशीत्युच्यते, तथा तेनैव सूत्रेण मृगोऽस्यास्तीत्यत्रापि इनेः प्राप्तौ सत्यामपि मृगीति नोक्तः,तस्मादतिव्याप्त्यादिदोषात् व्याकरणमूलः एव लोकप्रयोगः इति नियमः न युक्तः, किन्तु कृत्तद्धितसमासानामभिधानं नियामकमिति शास्त्रात् चन्द्रवाचकपदेऽपि वैचित्र्यमस्तीति भावः। लक्ष्यमुद्दिश्य लक्षणप्रवृत्तिः, न तु लक्षणमुद्दिश्य लक्ष्यप्रवृत्तिरिति, तस्मात् प्रयोगमूलं व्याकरणमिति व्याकरणात् लोक एव प्रयोगे बलीयानिति निष्कर्षः। अप्रस्तुतप्रशंसा ॥८४॥

अश्विना कियत्परिमाणश्चन्द्रः प्रसूत इति वर्णयितुमाह, यावन्तमिति।—प्रतिपत् शुक्ला प्रतिपत्तिथिः,यावन्तं यत्प्रमाणम्,

आरोप्यते चेदिह केतकत्वमिन्दौ दलाकारकलाकलापे ।
तत् संवदत्यङ्कमृगस्य नाभिकस्तूरिका सौरभवासनाभि: ॥८६॥

यम् एककलमात्रमिति यावत्, इन्दुं चन्द्रं, प्रसूते जनयति, प्रतिशुक्लपक्षं प्रकाशयतीत्यर्थ:, अब्धिना अपि क्षीरोदसमुद्रेणापि, तावान् तत्प्रमाण:, एककल: एवेति यावत्, न तु पूर्ण: इति भाव: ; अयं चन्द्र:, प्रासावि अजनि, प्रसूत इत्यर्थ:, ननु एतत् कथं ज्ञातमित्यत आह—इह एतस्मिन् विषये, एककलमात्रप्रसवे इत्यर्थ:, तत्कालं तस्मिन् काले, समुद्रात् उत्पत्ते: अवसरे एवेत्यर्थ:, ईशेन महादेवेन, मूर्ध्नि शिरसि, धृतस्य स्थापितस्य, विधो: चन्द्रस्य, अणीयस्त्व नितरां सूक्ष्मत्वम्, एककलत्वमेवेत्यर्थ:, लिङ्गं ज्ञापकम्, अनुमापको हेतुरित्यर्थ:, अस्ति वर्त्तते ; तथा च क्षीराब्धिना यदैव विधु: प्रसूत:, ईशेनापि तदैव स: परमसुन्दरदर्शनत्वेन अतीवादरणीयत्वात् मूर्ध्नि धृत:, किन्तु तदा समुद्रेण यदि सम्पूर्णोऽयम् अजनयिष्यत् तर्हि शिवेनापि तदानीमेव शिरसि तावानेव अधास्यत्, न तु तथा, ततश्च क्षीराब्धिना एककल एवासौ प्रसूत:, तस्मादेव च प्रतिपदाऽपि एककल: एव प्रसूयते, अत एव प्रतिपत्तिथौ उदितोऽप्ययं न दृश्यते इति भाव: ॥८५॥

आरोप्यते इति ।—दलाकार: केतकीपत्रसदृश:, धवलतया इति भाव:, कलानाम् अंशानां, कलाप: समूह: यस्य तादृशे, इह अस्मिन्, इन्दौ चन्द्रे, चेत् यदि, केतकत्वं केतकीकुसुमत्वम्, आरोप्यते अध्यस्यते, उपचर्य्यते इति यावत्, दलसादृश्यादिति भाव:, केतकदलवत शुभ्रकलाकलापत्वात् चन्द्र: केतकमेवेति यदि केनापि रूप्येत इति निष्कर्ष:, तर्हि अङ्कमृगस्य क्रोडस्थहरिणस्य, नाभौ नाभिदेशे, या कस्तूरिका मृगनाभि:,

आसीत् यथाज्योतिषमेष गोलः शशी समन्त चिपिटस्ततोऽभूत्।

[कर्त्री] मृगत्वेन इति भावः, तत् आरोपितं केतकत्वं कर्मीभूतं, सौरभस्य सद्गन्धस्य, वासनाभिः नासायां सञ्चारैः करणैरित्यर्थः, संवदति सादृश्यं गच्छतीत्यर्थः, कस्तूरिका-केतकीकुसुमयोस्तुल्यसौरभत्वात् चन्द्रे केतकत्वारोपो युज्यते एव इत्यनुमन्यते इति यावत्; यद्वा—तत् आरोपितं केतकत्वं कर्त्तृभूतम्, अङ्कमृगस्य नाभिकस्तूरिकायाः, सौरभस्य परिमलस्य, घ्राणतर्पणगन्धस्येत्यर्थः, वासनाभिः संस्कार-विशेषैः, कस्तूरिकासम्बन्धजनिततत्सदृशगन्धैः करणैरित्यर्थः, संवदति सादृश्यं गच्छति। नाभिरिति पाठे, अङ्कमृगस्य नाभिः कर्त्री कस्तूरिकासम्बन्धिनीभिः सौरभवासनाभिः संवदतीति वा। केतक्यां कस्तूरीपरिमलो वर्त्तते, चन्द्रे च कलङ्कमृगनाभिरूपा कस्तूरी वर्त्तते, तस्मात् चन्द्रे केतकत्वम् आरोपयितुं युक्तमित्यर्थः। तत् केतकत्वम् अङ्कमृगस्य नाभिकस्तूरिकायाः परिमलस्य वा[illegible]भिः सङ्क्रमणैः संवदति युक्त्या संवादं प्राप्नोति इति वा। [illegible]भिरिति पाठे, अति-प्रसिद्धाभिः वासनाभिः इत्यर्थः। सर्व[illegible]ककीकुसुमसदृशोऽयं चन्द्र इति निष्कर्षः॥ ८६॥

आसीदिति।—एषः पुरतो दृश्यमानः, शशी चन्द्रः, यथा-ज्योतिषं गर्गादिप्रणीतग्रहगणितशास्त्रानतिक्रमेण, ज्योतिष-शास्त्रानुसारेणेत्यर्थः, [ज्योतिः अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ज्योतिषम्, "अधिकृत्य कृते ग्रन्थे" इत्यण्, ततो याथार्थ्येऽव्ययीभावः] गोलः गोलाकारः, नारिकेलफलवत् वर्त्तुलोपरितनभागः एवेति यावत्, आसीत् पूर्वमवर्त्तत; ज्योतिःशास्त्रे त्रयोदशाङ्गुलः चन्द्रः षोड़शाङ्गुलसूर्य्यस्य अधोभागस्थः जलपूर्णकाचकूपिकाप्रायः

स्वर्भानुदंष्ट्रायुगयन्त्रकृष्टपीयूषपिण्याकदशावशेषः ॥ ८७ ॥
असावसाम्याद्वितनोः सखा नो कर्पूरमिन्दुः खलु तस्य मित्रम् ।

यथोदितः तथैव पूर्वम् आसीत् इत्युक्तत्वात्, तथा च गर्गः,—
"तयोदशाङ्गुलिविमितस्त्रिकाधिकः शशी रविश्चरति दिवीह वर्त्तुलः" इति ; तर्हि इदानीं कथमन्यथा दृश्यते इत्याशङ्क्याह—ततः अनन्तरं, कालक्रमेणेत्यर्थः, स्वर्भानोः राहोः, दंष्ट्रायुगम् ऊर्द्धाधोभागस्थितदन्तपङ्क्तिद्वयमेव, यन्त्रं निष्पीडनचक्रविशेषः, तेन कृष्ट निष्कृष्य गृहीतं, पीयूषम् अमृतं यस्य यस्मात् वा, सः चासौ पिण्याकश्च तिलकल्कश्च, तस्य दशा अवस्था, गृहीतरसनीरसतिलादिपिण्डीमात्ररूपः इति यावत्, अवशेषः अवशिष्टभागः यस्य स तादृश इव सन्, समक्षं जनसाधारणनयनगोचरे, चिपिटः चिपिटाकारः, उपरिभागे प्रायशः समाकार इत्यर्थः, अभूत् अजायत, सर्वैरेव जनैः इदानीमपि समाकारः प्रत्यक्षेण अनुभूयते एवेत्यर्थः ॥ ८७ ॥

असाविति।—असाम्यात् असादृश्यात्, वितनुत्व-सतनुत्वरूपवैषम्यभावादित्यर्थः, असौ चन्द्रः, वितनोः अनङ्गस्य, सखा सुहृत्, नो न, भवितुमर्हतीति शेषः ; "विवाहमैत्रीवैराणि भवन्ति समशीलयोः" इति, तथा "समैर्विरोधो मैत्री च न च पुष्टविपुष्टयोः" इति शास्त्राच्च अनयोः साङ्गानङ्गयोः सादृश्याभावात् मैत्री न सङ्गच्छते इति भावः ; तर्हि अनयोः लोकप्रसिद्धा मैत्री कथम्? इत्यत आह—किन्तु कर्पूरं कर्पूरापरनामा, ("अथ कर्पूरमस्त्रियाम्। घनसारश्चन्द्रसंज्ञः" इत्यमरवचनात् कर्पूरशब्दो नपुंसकोऽपि) इन्दुः खलु चन्द्र एव, तस्य वितनोः अनङ्गस्य, मित्रं सखा, भवितुमर्हतीति शेषः, तावतैव लोकप्रसिद्धिविरोधाभावः इति बोध्यम् ; तत्र हेतुमाह—

दग्धौ हि तौ द्वावपि पूर्वरूपात् यद्वीर्य्यवत्तामधिकां दधाते ॥८८॥
स्थाने विधोर्वा मदनस्य सख्यं सः शम्भुनेत्रे ज्वलति प्रलीनः।
अयं लयं गच्छति दर्शभाजि भास्वन्मये चक्षुषि चादिपुंसः ॥८९॥

यत् यस्मात्, तौ कामकर्पूरौ, द्वावपि उभावपि, दग्धौ भस्मीभूतौ सन्तौ, पूर्वरूपात् अदग्धदशायाः, अधिकाम् उत्कृष्टां, वीर्य्यवत्तां सामर्थ्यं, गुणवत्ताञ्च, हि निश्चितं, दधाते बिभृतः ; पक्वो हि कर्पूरो यथा भेषजविषये वीर्य्यवत्तरो भवति, तथा कामोऽपि हर-कोपानले दाहानन्तरम् अधिकवीर्य्यशालितया अनुभूयते, तस्मात् कामकर्पूरयोः मैत्री युक्ता ; तदुक्तं, "कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जने जने। नमोऽस्त्ववार्य्यवीर्य्याय तस्मै कुसुम-धन्वने॥" इति। एवञ्च "चन्द्रः कामसखा" इति लोक-प्रसिद्धौ चन्द्रशब्दः कर्पूरवाचकः, न तु मृगाङ्कापरसंज्ञकश्चन्द्र इति निष्कर्षः॥ ८८॥

स्थाने इति।—वा अथवा, विधोः चन्द्रस्य, मदनस्य कामस्य च, सख्य मैत्री, स्थाने युक्तमेव इत्यर्थः, यतः सः मदनः, ज्वलति दीप्यमाने, शम्भुनेत्रे शिवस्य वह्न्यात्मके तृतीयनयने, प्रलीनः प्रकर्षेण लीनः, एकतां गतः इत्यर्थः, प्रलयं प्राप्तः इति यावत्, विनष्टः इति निष्कर्षः, अयं विधुश्च, दर्शभाजि दर्शनं दर्शः, तद्भाजि तद्व्यापारयुक्ते, अथच अमावास्यां गते, दर्शः दर्शनमेव दर्शः अमावस्या, तद्भाजि तद्विशिष्टे इति वा, भास्वन्मये सूर्य्यरूपे, आदिपुंसः विष्णोः, चक्षुषि नेत्रे, लयम् एकतां, गच्छति प्राप्नोति ; सूर्य्येन्दुसङ्गमः इत्यपरनामके दर्शे हि सूर्य्याचन्द्रमसो-रेकराश्यवस्थाननियमस्य ज्योतिःशास्त्रोक्तत्वात् चन्द्रः सूर्य्यं गच्छति, अत एव सूर्य्यमयूखैश्चन्द्रस्यादर्शनादिति भावः। सूर्य्यो विष्णोः दक्षिणचक्षुः, तथा च हरिहरयोः नेत्रयोः द्वयोरपि

नेत्रारविन्दत्वमगान्मृगाङ्कः पुरा पुराणस्य यदैष पुंसः।
अस्याङ्क एवायमगात् तदानीं कनीनिकेन्दिन्दिरसुन्दरत्वम् ॥९०॥
देवेन तेनैष च काश्यपिश्च साम्यं समीक्ष्योभयपक्षभाजौ।
द्विजाधिराजौ हरिणाश्रितौ च युक्तं नियुक्तौ नयनक्रियायाम्
॥९१॥

चन्द्रकामयोः प्रक्षीणत्वेन साम्यात् दर्शे चन्द्रस्यापि अनङ्गतया च समानत्वात् उचितैव उभयोः मैत्री, तथा च कामस्य चन्द्रसखिताप्रसिद्धिर्मुख्यैवेति निष्कर्षः ॥ ८९ ॥

नेत्रेति।—पुरा पूर्वं, यदा यस्मिन् काले, एषः अयं, मृगाङ्कः चन्द्रः, पुराणस्य सनातनस्य, पुंसः पुरुषस्य, श्रीविष्णोरित्यर्थः, नेत्रारविन्दत्वं नयनकमलत्वम्, अगात् प्राप्तवान्, तदिच्छयैवेति भावः, तदानीं तस्मिन्नेव काले, अस्य विष्णुनेत्रारविन्दभूतस्य मृगाङ्कस्य, अयं परिदृश्यमानः एषः, अङ्कः कलङ्कः एव, कनीनिकायाः नेत्रतारकायाः, इन्दिन्दिरस्य भ्रमरस्य च, ("इन्दिन्दिरालिषट्चरणचञ्चरीकालिनो द्विरेफाः स्युः" इति हलायुधः) सुन्दरत्वं सौन्दर्य्यम, अगात् प्रापत्। अदादिति पाठे, अयं श्रीविष्णुः अस्य चन्द्रस्य अङ्के विषये कनीनिकेन्दिन्दिरसुन्दरत्वम् अदात्। नेत्रे हि कनीनिकया भाव्यम्, अरविन्दे च भ्रमरेण, तथा च अस्य नेत्रारविन्दरूपत्वात् अङ्कमेव उभयं श्रीविष्णुः कृतवान् इत्यर्थः, कनीनिकाभ्रमरकलङ्कानां समानकृष्णवर्णत्वादिति भावः। अङ्कः एव कनीनिका कर्त्री भ्रमरेण सुन्दरत्वमस्य अदात् इति वा ॥ ९० ॥

देवेनेति।—तेन देवेन श्रीविष्णुना, एष च चन्द्रश्च, काश्यपिश्च विनतायां कश्यपादुत्पन्नः गरुड़श्च एतौ द्वौ अपि, उभयपक्षौ शुक्लकृष्णौ द्वौ पक्षौ छदद्वयञ्च, भजेते आश्रयतः इति

येरन्वमायि ज्वलनस्तुषारे सरोजिनीदाहविकारहेतोः।
तद्दोषधूमोत्रतया हिमांशौ शङ्के कलङ्कोऽपि समर्थितस्तैः॥८२॥

तयोक्तौ, तथा द्विजानां ब्राह्मणानां पक्षिणाञ्च, अधिराजौ अधीश्वरौ, तथा हरिणेन अङ्कभूतमृगेण, आश्रितौ प्राप्तौ, हरिणा विष्णुना, आश्रितौ प्राप्तौ च, वाहनत्वेनेति भावः, साम्यं सादृश्यम्, उक्तप्रकारेण द्वयोरेव समत्वमित्यर्थः, समीक्ष्य अवलोक्य, इवेति शेषः, चन्द्रः शुक्लकृष्णौ उभयपक्षौ भजति गरुडस्तु द्वौ पक्षौ कृद्धौ भजति, तथा द्विजानां ब्राह्मणानां राजा चन्द्रः, गरुडस्तु पक्षिणां राजा, तथा हरिणेन कलङ्कमृगेण आश्रितः चन्द्रः, गरुडस्तु हरिणा विष्णुना वाहनार्थम् आश्रितः, एवम् अनयोः साम्यं समानधर्मकता समीक्ष्य एष चन्द्रः, काश्यपिः गरुडश्च ["बाह्वादित्वादिञ्"] तुल्यायां समायां, नयनक्रियायां कर्मणि नेत्रव्यापारे वाहनव्यापारे च, यत् नियुक्तौ व्यापारितौ, स्थापितौ इत्यर्थः, तत् युक्तम् उचितमेवेत्यर्थः; चावन्योन्यसमुच्चये। एवम् उभयोः साम्यात् समे एव व्यापारे नियुक्तौ इति यत् तत् उचितं कृतम् इति भावः॥ ८१॥

येरिति।—येः पण्डितैः, सरोजिन्याः पद्मिन्याः, दाहः तुषारकर्त्तृकमेव दग्धीकरणं, शिशिरर्त्तौ पद्मिनीनां क्षयोन्मुखतादर्शनादिति भावः, स एव विकारः विकृतिः, स्वरूपविपर्य्यय इत्यर्थः, स एव हेतुः कारणम, अनुमितौ इति भावः तस्मात् हेतोः, तुषारे हिमे, ज्वलनः अग्निः, अन्वमायि अनुमितः, तुषारः साग्निः भवितुम् अर्हति स्वसम्बन्धे पद्मिनीदाहकारित्वात् साग्निभूदेशवत् तप्तोदकवद्देति हिमे विषये वह्निः अनुमितः इत्यर्थः, तैः पण्डितैः, हिमांशौ तुषारमये चन्द्रे, कलङ्कोऽपि

स्वेदस्य धाराभिरिवापगाभिर्व्याप्ता जगद्भारपरिश्रमार्त्ता।
छायापदेशाद्वसुधा निमज्ज्य सुधाम्बुधावुज्झति खेदमत्र ॥ ९३ ॥

कृष्णवर्णचिह्नमपि, तदीयधूमौघतया अनुमानविषयीकृत-हिमस्याग्निसम्बन्धिधूमसमूहरूपत्वेन, समर्थितः सोपपत्तिकः कृतः, स्वानुमानं दृढीकृतमित्यर्थः, शङ्के इति मन्ये, अहमिति शेषः। वह्नौ हि धूमेन भाव्यं, चन्द्रस्य तुषारमयत्वात् उक्तरीत्या वह्निमान्, तथा च कलङ्कः धूमसमूहः एवेति तैः समर्थितम् इत्यहं सम्भावयामि इत्यर्थः ॥ ९२ ॥

स्वेदस्येति।—जगतां जागतिकवस्तुजातानां, भारेण भारवहनेन, यः परिश्रमः क्लेशः, तेन आर्त्ता नितरां पीड़िता, अत एव स्वेदस्य श्रमजन्यघर्मजलस्य, धाराभिः इव प्रवाहैरिव दृश्यमानाभिः, आपगाभिः नदीभिः, व्याप्ता समन्तात् पूरिता, वसुधा पृथिवी, छायापदेशात् कलङ्कात्मकस्वीयप्रतिबिम्बव्याजात्, एतेन कलङ्कमृगः भूच्छायेति मतं वर्णितम्; एवं रघुवंशेऽपि "छाया हि भूमेः शशिनो मलत्वेनारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः" इत्युक्तम्; सुधाम्बुधौ अमृतोदधिरूपे, अत्र चन्द्रे, निमज्ज्य अन्तः प्रविश्य, खेदं जगद्भारवहनजन्यपरिश्रमम्, उज्झति इव त्यजति इव, श्रमापनोदनार्थं विश्राम्यतीवेत्यर्थः। गुरुतरभारवहनक्लान्तो लोको यथा घर्मधारापरिप्लुतः सन् तडागादौ अवगाह्य तमपनुदति, तथा अतिविस्तीर्णेयं वसुधा जगद्भारवहनश्रमेण बहुनदीसमूहात्मकघर्मधाराप्लुता सती सुधाम्बुधिस्वरूपे अतिविशाले चन्द्रमण्डले निमज्ज्य क्लान्तिं दूरीकरोतीवेति निष्कर्षः। अमृतसमुद्रनिमज्जने हि खेदो गच्छत्येव, यस्याश्च तत्तन्नदीरूपः स्वेदः, तस्याः श्रमहरणे सुधासमुद्रः एव उचितः इति भावः ॥ ९३ ॥

ममानुमैवं बहुकालनीलीनिपातनीलः खलु हेमशैलः।
इन्दोर्जगच्छायमयेऽन्यथाऽङ्के पीतोऽपि भागः प्रतिबिम्बितः स्यात्
॥ ८४ ॥

ननु भूच्छायैव चेत् चन्द्रकलङ्कः, तदा हेमाचलस्य सुमेरोरपि छायापतनेन कियदंशस्य पीतवर्णता कथं न दृश्यते ? इत्याशंसायामाह, ममेति।—हेमशैलः स्वर्णाचलः सुमेरुः, खलु निश्चितं, बहुना कालेन दीर्घसमयातिक्रमेण हेतुना, सर्गम् आरभ्य अद्य यावत् अतिक्रान्तेन हेतुनेत्यर्थः, स्मरणातीतसमयेनेति यावत्, नीलीनिपातः श्यामिकालगनं, नीलवर्णपिच्छिलमलोत्पत्तिरित्यर्थः, तेन नीलः नीलवर्णः, बहुकालं व्याप्य एकेनैव भावेनावस्थानात् अव्यवहृतधातुपात्रवत् क्रमसञ्चितनीलमलसम्बन्धात् श्यामवर्णः इत्यर्थः, सञ्जातः इति शेषः, एवम् ईदृशी, मम मे, अनुमा अनुमानम्, एवम् अहं सम्भावयामि इत्यर्थः, अन्यथा यदि स्वर्णाचलः कालभूयस्त्वेन न नीलीभूतः किन्तु हेममयत्वात् पीतः एव स्यात् तर्हि, जगच्छायमये जगतः छाया जगच्छायं [“विभाषा सेना” इत्यादि पक्षे क्लीवत्वम्] तन्मये, जगत्प्रतिबिम्बभूते, भूच्छायात्मके इत्यर्थः, इन्दोः चन्द्रस्य, अङ्के कलङ्के, कलङ्करूपे अवयवे इत्यर्थः, पीतो भागोऽपि मेरोः गौरोऽशोऽपि, प्रतिबिम्बितः प्रतिफलितः, प्रतिच्छायारूपेण पतित इत्यर्थः, स्यात् भवेत्, प्रतिबिम्बितपीतांशोऽपि लोकानां दृष्टिविषयीभूतो भवेदित्यर्थः, तस्मात् स्वर्णाचलोऽपि नील एव जातस्तथा च सकलायाः अपि भूमेः नीलवर्णत्वात् तत्प्रतिबिम्बरूपः कलङ्कोऽपि नीलः एव युक्तः, अत एव तस्य छाया पृथक् न दृश्यते इति भावः॥ ८४॥

माऽवापदुन्निद्रसरोजपूजाश्रियं शशी पद्मनिमीलितेजाः।
अचिद्वयेनैव निजाङ्करङ्कोरलङ्कृतस्तामयमेति मन्ये ॥ ८५ ॥
य एष जागर्त्ति शशः शशाङ्के बुधो विधत्ते क इवात्र चित्रम्?।
अन्तः किलैतत्पितुरम्बुराशेरासीत् तुरङ्गोऽपि मतङ्गजोऽपि ॥८६॥

मेति।—पद्मनिमीलि कमलसङ्कोचकं, तेजः ज्योतिः यस्य सः तादृशः, शशी चन्द्रः, उन्निद्रैः विकसितैः, सरोजैः कमलैः, या पूजा अर्चना, समादर इति यावत्, तस्याः श्रियं तज्जनितां शोभां, मा अवापत् मा स्म लभत, स्वभावत एव पद्मनिमीलि-तेजस्कत्वादिति भावः, विकसितानामपि कमलानां पूजार्थं चन्द्र-सविधे क्रियमाणानां चन्द्रतेजसां सङ्कोचस्यैव सम्भवात् उन्निद्र-सरोजपूजाश्रियं प्रकारान्तरेण प्राप्नोतीत्याह—किन्तु, अयं चन्द्रः, निजाङ्करङ्कोः आत्मनः कलङ्कभूतस्य मृगस्य, अक्षिद्वयेनैव उन्निद्रकमलसदृशनेत्रयुगलेनैव, अलङ्कृतः शोभितः सन्, ताम् उन्निद्रसरोजपूजाश्रियम् एति प्राप्नोति, तन्नयनयोः उन्निद्रकमलरूपत्वात् इति भावः, मन्ये एवं सम्भावयामि, अहमिति शेषः। अयं चन्द्रः विकसितकमलाभ्यां पूजाम् इव अङ्कमृगनेत्राभ्यां शोभां प्राप्नोतीति भावः ॥ ८५ ॥

य इति।—यः एषः प्रत्यक्षदृश्यः, शशः मृगभेदः, शशाङ्के चन्द्रे, जागर्त्ति स्फुरति, अत्र विषये, कः इव बुधः को वा विद्वान् जनः, चित्रम् आश्चर्यं, पदार्थविशेषस्याभ्यन्तरे जीव-विशेषावस्थानदर्शनात् विस्मयमिति भावः, विधत्ते? धारयति? आश्चर्यान्वितो भवतीत्यर्थः, अपि तु न कोऽपि इति भावः, यतः एतस्य शशाङ्कस्य, पितुः जनकस्य, अम्बुराशेः समुद्रस्य, अन्तः मध्ये, तुरङ्गोऽपि शशापेक्षया वृहत् उच्चैःश्रवःसंज्ञकः अश्वोऽपि, तथा मतङ्गजोऽपि अश्वापेक्षयाऽपि विपुलकायः

गौरे प्रिये भातितमां तमिस्रा
ज्यौत्स्नी च नीले दयिता यदस्मिन्।
शोभाप्तिलोभादुभयोस्तयोर्वा
सितासितां मूर्त्तिमयं बिभर्त्ति ॥ ९७ ॥

वर्षातपानावरणं चिराय काष्ठीवमानम्बा समुत्थितेषु।

ऐरावताख्यो गजोऽपि, आसीत अवर्त्तत, किलेति पुराण-वार्त्तायाम; यदीयपितुर्मध्ये अश्वगजादिकं स्थातुमर्हति तस्य मध्ये शशमातसम्भवे किमाश्चर्य्यम् इति भावः॥ ९६ ॥

गौरे इति।—अस्मिन् इह लोके. यत् यस्मात्, तमिस्रा तिमिरा, कृष्णवर्णेत्यर्थः, दयिता प्रिया, तमिस्रा तमोबहुला, दयिता तामसी रात्रिश्चेत्यर्थः, गौरे शुक्लवर्णे, प्रिये दयिते विषये, तथा ज्योत्स्नी शुभ्रवर्णा, दयिता प्रिया, ज्यौत्स्नी चन्द्रिकायुक्ता धवला, दयिता प्रिया रात्रिश्च, नीले कृष्णवर्णे, प्रिये दयिते च, भातितमाम् अतिशयेन शोभते, तत् विरुद्धवर्णद्वयसम्मिश्रणे वैचित्र्यातिशयोदया-दिति भावः, तस्मात् हेतोः तयोः तमिस्राज्यौत्स्न्योः, उभयोः द्वयोः दयितयोः रात्र्योरेव विषये, शोभायाः सौन्दर्य्यस्य, आप्तेः प्राप्तेः, लोभाद्वा अभिलाषादिव, वा इवार्थे; तयोरेव पत्न्योः या शोभाप्राप्तिः तदभिलाषात् धवलश्यामल-सम्बन्धात् तमिस्राज्योत्स्न्योः शोभया भवितव्यम् इत्यर्थः, अयं चन्द्रः, सितासितां निष्कलङ्कांशे धवलां सकलङ्कांशे श्यामलाञ्च, मूर्त्तिं कायं, बिभर्त्ति धारयति, बिभर्त्ति इव इत्यन्वयो वा। नीलभागे ज्यौत्स्नीं प्रियां धारयितुं, धवले च तामसी-मिति यथासङ्ख्यम् ॥ ९७ ॥

वर्षेति।—चिराय सर्वकालं, पक्षे—बहुकालञ्च, वर्षासु

बालेषु ताराकवकेष्विहैकं विकस्वरीभूतमवैमि चन्द्रम् ॥ ९८ ॥
दिनावसाने तरणेरकस्मान्निमज्जनाद्विश्वविलोचनानि ।
अस्य प्रसादादुडुपस्य नक्तं तमोविपद्द्वीपवतीं तरन्ति ॥ ९९ ॥

वर्षर्त्तौ, तपे ग्रीष्मर्त्तौ च, पक्षे—वर्षेषु जलवृष्टिषु, आतपेषु रौद्र-सन्तापेषु च, अनावरणम् आच्छादनविहीनं, काष्ठौघं दिक्-समूहमेव काष्ठौघं दारुसमूहम्, आलम्ब्य आश्रित्य, समुत्थितेषु उत्पन्नेषु, बालेषु तनुषु, अविकसितेषु च, इह प्रत्यक्षदृश्येषु एषु, तारासु नक्षत्रेषु एव, कवकेषु छत्राकेषु मध्ये, चन्द्रं शशिनं, विकस्वरीभूतं विकसितं, चिरकालोत्पन्नत्वात् अतिवृहदा-कारमित्यर्थः, एकम् एकमङ्काकं कवकम्, अवैमि मन्ये। वर्षाकाले हि अनावृतेषु जलस्तिमितेषु पश्चादातपेषु च काष्ठेषु सूक्ष्मस्थूलानि छत्राकाणि भवन्ति इति लोके दृश्यते, तथा च तारा अल्पकवकानि भवन्ति, चन्द्रस्तु स्थूलकवकः अत्र वर्णेन आकारेण च तुल्यत्वादिति भावः। इत्युत्प्रेक्षा ॥ ९८ ॥

दिनेति।—विश्वस्य जगतः, विलोचनानि नेत्राणि, दिनाव-साने सायंसमये, तरणेः सूर्य्यस्य, अवलम्बनरूपनौकायाश्च, अकस्मात् सहसा, असम्भावितहेतोरित्यर्थः, निमज्जनात् प्रतीचीसागरनीरप्रवेशात्, जलमध्ये निमग्नीभूतत्वाच्च हेतोः, नक्तं रात्रौ, तमः अन्धकारनिमित्ता, विपत् विपत्ति-रेव, दृष्टिप्रतिबन्धकान्धकारे पदस्खलनादिरूपा विपद-वेत्यर्थः, द्वीपवती महानदी ताम्, अस्य दृश्यमानस्य, उडुपस्य नक्षत्राधिपस्य चन्द्रस्य प्लवस्य च, प्रसादात् प्रकाश-रूपात् अनुग्रहात्, तरन्ति उत्तीर्णानि भवन्ति, चन्द्रालोक-साहाय्येन पदार्थजातमवलोकयितुमर्हन्ति तटभूमिं प्राप्नुवन्ति त्यर्थः। चन्द्रेण तमो निरस्य सर्वं प्रकाशितमिति

किं नास्ति नोऽपि चणिकोऽणुकोऽयं
भानस्ति तेजोमयविन्दुरिन्दुः।
अत्रेस्तु नेत्रे घटते यदासीत्
मासेन नाशी महतो महीयान्॥ १२०॥

भावः। अन्येऽपि रात्रौ तरणेः नौकायाः अकस्मात् मज्जनात् हेतोः वडनरूपामापन्नटीम उडुपस्य अकस्मादागतस्य अल्पस्य यानपात्रस्य प्रसादात् तरन्ति इति तात्पर्य्यम्॥ ९९॥

किमिति।—नोऽपि अस्माकमपि, अमहतां पामराणाम् अपीति भावः, अच्णि नेत्रे विषये, अङ्गुल्या नयनप्रान्तचिपिटीकरणे इति यावत्, चणिकः चणमात्रावस्थायी, यावच्चिपिटीकरणकालमात्रस्थायीत्यर्थः, तथा अणुकः अल्पीयान्, अतिक्षुद्र इत्यर्थः, ["अल्पे" इति कन्] भान् शोभमानः, धवलवर्त्तुलाकारेणेति भावः, तेजोमयः तेजःस्वरूपः, विन्दुः विन्दुपरिमितः, नेत्रमध्यवर्त्ती ज्योतिर्विन्दुस्वरूप इत्यर्थः, अयम् अङ्गुल्या नयनप्रान्तचिपिटीकरणकाले दृश्यमान इत्यर्थः, इन्दुः चन्द्रः, किं नास्ति? न विद्यते किम्? अपि तु अस्मदादिनेत्रेऽपि इन्दुर्वर्त्तते एवेत्यर्थः; तर्हि अस्मात् चन्द्रात् तस्य वैलचण्यं कथमित्यत आह—महतः महानुभावस्य, अत्रेः तन्नामकमुनेः, नेत्रे नयने, तु पुनः, मासेन मासान्तेन, अमावस्यायामित्यर्थः, नाशी नाशशीलः, अदृश्यतां गत इत्यर्थः, मासावसानप्राप्तविनाशश्च, [अस्त्यर्थे इनिः] तेजोमयविन्दुः अयमिन्दुः महीयान् अस्माकं नेत्रगतविन्द्वपेचया नितरां महापरिमाणः, यत् आसीत् अवर्त्तत, तत् घटते युज्यते इत्यर्थः। "सर्वं हि महतां महत्" इति न्यायेन चिरस्थायिनो महतोऽत्रेः नेत्रतेजोमयविन्दुरपि

त्रातुं पतिं नौषधयः स्वशक्त्या मन्त्रेण विप्राः क्षयिणं न शेकुः।
एनं पयोधिर्मणिभिर्न पुत्रं सुधा प्रभावैर्न निजाश्रयं वा ॥१०१॥

अयमिन्दुर्मर्यादापरिमाणाचिरकालस्थायी चेति अस्यैवेतत्तेजोमय-विन्दोरन्दावैलक्षण्यं युक्तमेवेति भावः ॥ १०० ॥

त्रातुमिति।—ओषधयः मृतसञ्जीविन्यादयः ओषधिविशेषाः, स्वशक्त्या निजसामर्थ्येन, निजरसवीर्य्यविपाकप्रभावादिभि-रित्यर्थः, क्षयिणं प्रतिदिनं कलाक्षयवन्तम्, अथच क्षयरोगिणं, पतिं भर्त्तारम्, "ओषधीशो निशापतिः" इत्यमरोक्तेः चन्द्रस्य ओषधिपतित्वादिति भावः, एनं चन्द्रं, त्रातुं रक्षितुं, न शेकुः न समर्था बभूवुः; अत्र पतिशब्दप्रयोगेण अतिप्रियतमसम्बन्ध-प्रकटनात् ओषधिभिः भर्त्तृप्राणरक्षणचेष्टा निश्चितमेव साग्रहं कृता, किन्तु सर्वचेष्टावैफल्यात् अयं नितरां क्षीणो बभूवेति सूचितम्, एवं विप्रादिष्वपि ज्ञेयम्; तथा विप्राः द्विजाः, मन्त्रेण आतमन्त्रेण, महामृत्युञ्जयादिमन्त्रजपादिनेत्यर्थः, क्षयिणं पतिं, "द्विजराजः शशधरः" इत्यमरोक्तेः चन्द्रस्य द्विजाधिपति-त्वादिति भावः, एनं त्रातुं न शेकुः, तथा पयोधिः जलनिधि-रपि, क्षयिणम् एनं पुत्रम् "अब्जो जैवातृकः सोमः" इत्यमरोक्तेः चन्द्रस्य समुद्रजातत्वादिति भावः, मणिभिः अजरामरत्वादि-सम्पादनसामर्थ्यात् अनेकप्रभावैः अन्तरस्थैः रत्नैः, त्रातुं न शशाक इति वचनविपरिणामः; तथा सुधा वा अमृतमपि, प्रभावैः अजरामरत्वजनकैः निजवीर्य्यैः, निजाश्रयं स्वाधारभूतं, चन्द्रस्य सुधाश्रयत्वादिति भावः, क्षयिणम् एनं त्रातुं न शशाक, वा समुच्चये, ओषध्यादिभिः नियतिखण्डनस्य असम्भाव्य-त्वादिति भावः, ओषध्यादयः स्वशक्त्यादिरक्षणसाधने सति अपि पतित्वात् प्रसूत्वात् पुत्रत्वात् निजाश्रयत्वाच्च क्षयात्

मृषा निशानाथमहः सुधा वा हरेदमौ वा न जराविनाशौ।
पीत्वा कथं नापरथा चकोरा विधोर्मरीचीनजरामराः स्युः?
॥ १०२ ॥

रचितुम् अर्हम् अपि एनं रचितुं समर्थाः न बभूवुः इति विशेषोक्त्या पूर्वकर्मजः रोगः महानुभावैः अपि अपनेतुं न शक्यते इति व्यज्यते। अचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां प्रभावः इति औषध्यादीनां सामर्थ्यं प्रसिद्धम्॥ १०१॥

मृषेति।—निशानाथस्य चन्द्रस्य, महः तेजः, सुधा पीयूषं, पीयूषरूपमित्यर्थः, मृषा वा असत्यः एव, ईदृशः लोकवादः मिथ्या वा इत्यर्थः, भवेदिति शेषः, वा अथवा, चन्द्रतेजः सुधैव इति लोकप्रवादः यदि सत्यः एव भवेदिति भावः, तर्हि अमौ चन्द्रतेजोरूपा सुधा, जराविनाशौ जरामरणे, न हरेत् न विनाशयेत्, चन्द्रतेजोरूपायाः सुधायाः जरामृत्युविध्वंसिनी शक्तिर्नास्तीत्यर्थः; चन्द्रतेजः सुधा नैव इति वा अङ्गीकार्य्यम, अथ वा एतद्रूपा सुधा अपि जरामरणे न नाशयतीति अङ्गीकार्य्यमिति निष्कर्षः,अपरथा अन्यथा,यदि चन्द्रतेजः सुधा, तथा तद्रूपा च सुधा जरामरणे विनाशयेत् इति प्रवादः सत्यः एव भवेदित्यर्थः, तर्हि, चकोराः तदाख्याः चन्द्रिकापायि-पक्षिणः, विधोः चन्द्रस्य, मरीचीन् किरणान्, किरणरूपायाः सुधा इत्यर्थः, पीत्वा सेवित्वा, अपीति शेषः, कथं किमिति, अजरामराः जरामरणरहिताः, न स्युः? न भवेयुः? चन्द्रतेजसः सुधात्वे एतस्याश्च सुधायाः जरामरणविनाशे सामर्थ्यसद्भावे तत्पाने चकोरैरपि अजरामरैर्भाव्यं, न च ते तथा, तस्मात् तत्तेजसः सुधात्वं वा मृषा भवेत्, सुधाभुक्त्याापि जरामरणापहारे सामर्थ्यं नास्तीत्येतत् वा अङ्गी-

वाणीभिराभिः परिपक्तिमाभिर्नरेन्द्रमानन्दजडञ्चकार।
मुहूर्त्तमाश्चर्य्यरसेन भैमी हैमीव वृष्टिस्तिमितञ्च त सा ॥१०३॥
इतो मुखाद्वागियमाविरासीत् पीयूषधारामधुरेति जल्पन्।
अचुम्बदस्याः स मुखेन्दुबिम्बं संवावदूकश्रियमम्बुजानाम् ॥ १०४॥

कर्त्तव्यमिति निष्कर्षः। तथा, "सुधा प्रभावैः न निजाश्रयं वा" इति पूर्वश्लोकांशसमाधानम् इत्याशयः। [अजरामरौस्युरिति पाठे च्विः] ॥ १०२ ॥

वाणीभिरिति।—सा पूर्वोक्तदिशा चन्द्रवर्णनपरा, भैमी दमयन्ती. परिपक्तिमाभिः परिपाकेन निर्वृत्ताभिः, परिणतकवित्वशक्तितया प्रसादादिगुणयुक्ताभिरित्यर्थः, [डित्वान्निर्वृत्तेऽर्थे क्त्रिः, क्त्रेर्मम्] आभिः पूर्वोक्ताभिः, वाणीभिः वचनैः, नरेन्द्रं मनुजाधिपं, तं नलम्, आनन्दजडं हर्षविमूढम्, आनन्दाधिक्येन कर्त्तव्याकर्त्तव्यनिर्द्धारणाक्षममित्यर्थः, तथा मुहूर्त्तं किञ्चित् कालम्, आश्चर्य्येण विस्मयापरनाम्ना, रसेन आस्वाद्येन, अथच तद्रूपेण जलेन, हैमी तुषारसम्बन्धिनी, वृष्टिरिव वर्षणमिव, तुषारवृष्टिरिवेत्यर्थः, स्तिमितं जडप्रायम्, अतिस्नेहात् प्राप्तस्तम्भमित्यर्थः वा, अथच आर्द्रं, चकार कृतवती, हिमवृष्टिर्यथा अन्यं जडम् आर्द्रञ्च करोति तथेयमपि आनन्दजडं सातिस्नेहञ्च चकार इत्यर्थः ॥ १०३ ॥

इत इति।—हे प्रिये! पीयूषधारावत् अमृतनिष्यन्दवत्, मधुरा मनोहारिणी, इयम् उक्तप्रकारा, वाक् वाणी, इतः अस्मात्, यन्मुखचन्द्रम् असकृत् दृष्ट्वाऽपि दर्शनपिपासा मे न निवृत्ता, मया चिवुके ध्रियमाणात् प्रत्यक्षदृश्यात् तस्मादेतस्मादित्यर्थः, मुखात् वदनात्, आविरासीत् प्रादुरभवत्, निःसृता इत्यर्थः, इति एवं, जल्पन् वदन्, सः नलः, अम्बुजानां

प्रियेण साऽथ प्रियमेवमुक्ता विदर्भभूमीपतिवंशमुक्ता ।
स्मितांशुजालं विततान तारा दिवः स्फुरन्तीव कृतावतारा ॥१०५॥

कमलानां, संवावदूका नितरां संवादिनी, अत्यन्तसदृशीत्यर्थः, [अत्यर्थं संवदति संवावदूका, सम्पूर्वोऽयं मैत्र्यां वर्त्तते] श्रीः शोभा यस्य तादृशं, कमलतुल्यसौन्दर्य्यसौरभसम्पन्नम्, अस्याः प्रियायाः भैम्याः, मुखेन्दुबिम्बम् आननचन्द्रमण्डलम्, अचुम्बत् चुम्बितवान्, चन्द्रकमलतुल्यं भैमीमुखं प्रीत्यतिशयात् अचुम्बत् इत्यर्थः। इतः इत्यनेन सामीप्याभिनयकारिणा करेण भैमीमुखं चिबुके धृतम् इति ध्वन्यते। मुखस्य इन्दुबिम्बत्वेन च पीयूषधारासम्बन्धौचित्यं सूच्यते, तथा च पीयूषधारया मधुरा इत्यपि व्याख्येयम्। संवावदूकेत्यादिना च भैम्याः पद्मिनीत्वं प्रसिद्धम्। चन्द्रबिम्बस्य कमलैः सह विसंवादः विरोधित्वात्; एतन्मुखचन्द्रबिम्बस्य तु कमलैः सह संवादः कामलसौभाग्यभाक्त्वात् इति बोद्धव्यम्। प्रसिद्धचन्द्रबिम्बात् एतन्मुखचन्द्रबिम्बम् अधिकमिति सूच्यते ॥ १०४ ॥

प्रियेणेति।—अथ नलचुम्बनानन्तरं, प्रियेण कान्तेन, एवम् उक्तरूपम्, "इतो मुखात्" इत्यादिरूपमित्यर्थः, प्रियं प्रीतिजनकं वचनम्, उक्ता भाषिता, विदर्भभूमीपतेः विदर्भराजस्य भीमस्य, वंशेन कुलेन, मुक्ता जनिता, यद्वा—वंशः कुलमेव वंशः वेणुः, तस्य मुक्ता तत्र जाता दैवधार्य्या मौक्तिकस्वरूपा इत्यर्थः, सा भैमी, स्फुरन्ती सोल्लासा, सात्त्विकभावोदयेन वेपमानाङ्गी सतीत्यर्थः, दिवः आकाशात्, कृतः विहितः, अवतारः अवतरणं यया तादृशी, स्वर्गात् क्षीणपुण्यतया स्वेच्छया वा भूलोकम् आगता, [तरणं तारः "ऋदोरप्" इति अवन्तात् प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अणि पश्चादव-शब्देन सह "सह सुपा" इति समासः]

स्ववर्णना न स्वयमर्हतीति नियुज्य मां त्वन्मुखमिन्दुरूपम्।
स्थानेऽत्युदास्ते शशिनः प्रशस्तौ धरातुरासाहमिति स्म साऽऽह
॥१०६॥

तयेरितः प्राणसमः सुमुख्या गिरं परीहासरसोर्म्मिरां सः।

स्फुरन्ती दीप्यमानकान्तिः, किरणं विकिरतीत्यर्थः, तारा इव काचित् तारकेव, स्मितस्य ईषद्धास्यस्य, तत्तुल्यालोकस्य च, अंशुजालं किरणसमूहं, विततान विस्तारयामास; तदेव नलाय प्रीतिदानमिव ददौ इति भावः॥ १०५॥

स्वेति।—सा भैमी, धरातुरासाहं भूमीन्द्रं नलं, ["छन्दसि सहः" इति ण्विप्रत्ययस्य छन्दोविषयत्वात् भाषाया तदप्राप्तेः अत्र चौरादिकात् साहयतेः क्विप्, विशेषस्तु तृतीयसर्गे धरातुरासाहेति श्लोके उक्तः] इति एवम्, आह स्म उक्तवती। हे प्रियतम! इन्दुरूप चन्द्रात्मक, त्वन्मुखं तव वदनं, [कर्त्तृ] स्वयम् आत्मनैव, स्वस्य आत्मनः, वर्णना प्रशंसाकीर्त्तनं, स्तुतिरित्यर्थः, न अर्हति न युज्यते, "सतामेतदकर्त्तव्यं परनिन्दाऽऽत्मनः स्तुतिः" इत्यादिवचनादिति भावः, इति हेतोः, शशिनः चन्द्रस्य, प्रशस्तौ गुणवर्णनविषये, चन्द्ररूपात्मस्तुतौ इति भावः, मां भैमीं, नियुज्य आज्ञाप्य, अत्युदास्ते अतिशयेन उदासीनं स्थितं, स्थाने एतत् युक्तमेव। स्वस्य चन्द्रतुल्यतया चन्द्रगुणवर्णनेन आत्मगुणवर्णनमेव भवेदिति ते तूष्णीम्भावः युक्तः एव; इयत्-पर्य्यन्तं मया चन्द्रः वर्णितः, इदानीं त्वया वर्णनीयः इत्याशयेन भैमी चन्द्रस्तुतौ तं सोत्प्रासं प्रावर्त्तयत् इति भावः॥ १०६॥

तयेति।—सुमुख्या सुवदनया मधुरभाषिण्या वा, तया भैम्या, ईरितः पूर्वोक्तप्रकारेण अभिहितः, तथा चन्द्रवर्णने प्रेरितः इत्यर्थः, अत एव प्रत्युत्तरदानस्यौचित्यमिति भावः,

भूलोकसारः स्मितवाक् तुषारभानुं भणिष्यन् सुभगां बभाण ॥ १०७ ॥

तवानने जातचरीं निपीय गीतिं तदाकर्णनलोलुपोऽयम् ।
हातुं न जातु स्पृहयत्यवैमि विधुं मृगस्त्वद्वदनभ्रमेण ॥ १०८ ॥

प्राणसमः दमयन्त्या एव जीवनोपमः, एवञ्च परिहासोऽपि आनन्दायते स्म इत्याशयः, भूलोके मर्त्यभूमौ, सारः श्रेष्ठतमः पुरुषः, स नलः, एतेन सरसपरिहासमपि तस्य विदितमेवेत्यभिप्रायः ; स्मिता ईषत् हास्ययुक्ता, वाक् वचनं यस्य स तादृशः सन्, अत एव परिहाससूचनम् इति भावः, तुषारभानुं शीतकिरणं, चन्द्रमित्यर्थः, भणिष्यन् वर्णयिष्यन्, [ऌटोलटः शता] सुभगां सौभाग्यवतीं भैमीं, परीहासरसस्य नर्मोक्तिरूपास्वाद्यव्यापारस्य, उक्तिराम् उद्भावयित्रीम्, [इगुपधेति कः, पूर्वेण षष्ठीसमासः] गिरं वाचं, बभाण उवाच ॥ १०७ ॥

तवेति ।—हे प्रिये ! अयं परिदृश्यमानः एषः, मृगः हरिणः, चन्द्रकलङ्कात्मक इति भावः, तव भवत्याः, आनने मुखे, जातचरीं जातपूर्वां, [भूतपूर्वे चरट्] पूर्वं निःसृतामिति यावत्, गीतिं गानं, स्वरमाधुरीमिति यावत्, निपीय आस्वाद्य, सादरम् आकर्ण्य इत्यर्थः, तस्याः भवद्गीतेः, आकर्णनाय इदानीम् अपि श्रवणाय, लोलुपः अतितरां लुब्धः सन्, मृगाणां सङ्गीतप्रियत्वप्रसिद्धेरिति भावः, [लोलुपः इति यङन्तात् पचाद्यचि, यङोऽचि चेति यङो लुक्] त्वद्वदनभ्रमेण अतिसादृश्यात् तव मुखमिदमिति भ्रान्त्या, विधुं चन्द्रं, हातुं त्यक्तुं, परित्यज्य गन्तुमित्यर्थः, जातु कदाचित् अपि, न स्पृहयति न अभिलषति, अवैमि मन्ये, इति युग्ममिति शेषः ;

इन्दोर्भ्रमेणोपगमाय योग्ये जिह्वा तवास्ये विधुवास्तुमन्तम् ।
गीत्या मृगं कर्षति भन्त्स्यता किं पाशीबभूवे नयनद्वयेन ?॥ १०९॥

मृगाः हि गानप्रियाः भवन्तीति चन्द्रं त्वन्मुखभ्रान्त्या त्यक्तुं नेच्छति इत्यहं शङ्के इत्यर्थः ; अत एव सदैव चन्द्रे मृगस्तिष्ठति दृश्यते च लोकैरिति भावः ॥ १०८ ॥

इन्दोरिति।—हे प्रिये ! इन्दोः चन्द्रस्य, भ्रमेण भ्रान्त्या, अतिसादृश्यात इन्दुरेवेदम् इति तव मुखमेव चन्द्र इतिविच्येत्यर्थः, उपगमाय उपस्थितये, त्वन्मुखचन्द्रमुद्दिश्यैव मृगस्य आगमनायेत्यर्थः, योग्ये प्राप्तम अर्हे, तव भवत्याः, आस्ये मुखे, वर्त्तमाना इति शेष, जिह्वा रसना, [कर्त्री] गीत्या गानेन, कण्ठस्वरमाधुर्य्या इति यावत्, विधुः चन्द्ररूप, वास्तु वसतिगृहं, विधौ चन्द्रे, वास्तु वसतिः, अवस्थानमित्यर्थः इति वा,तत् विद्यते यस्य तं तादृशं विधुवास्तुमन्तं चन्द्रमध्यस्थम् अपि, मृगं कलङ्करूपिणं हरिणं, कर्षति आकर्षति, गीतेः मधुरतरत्वात् मृगस्य च प्रियगानत्वात् स्वसमीपम् आनयति इत्यर्थ ; तदाकर्षणसाधनमुत्प्रेक्षते—भन्त्स्यता संयंस्यता, आगमिष्यतः मृगस्य बन्धनं करिष्यता इत्यर्थः, नयनद्वयेन आनयनसाधनश्रुतियुगलेन, कर्णविवरे गीतध्वनिप्रवेशादेव तत्रागमनहेतोः श्रुतियुगलस्य आनयनसाधनत्वमवगन्तव्यम् ;"श्रवणद्वयेन"इति पाठस्तु स्पष्टार्थ एव युक्तश्च ; पाशीबभूवे किम् ? रज्जुस्वरूपं जातं किम् ? तद्रूपया बन्धनरज्ज्वा समाकर्षति किम् ? इत्यर्थः। अन्योऽपि शबरो गीत्या मृगम् आकृष्य पाशेन बध्नाति। भवन्मुखं निष्कलङ्कम् अमृताधिकं गीतियुक्तञ्च, चन्द्रस्तु सकलङ्कः इति भावः। चन्द्रवर्णनावसरेऽपि मध्ये मध्ये भैमीमुखवर्णना अनुरागातिशयसूचनार्था। अयं श्लोकः क्षेपकः इति केचित् ॥ १०९ ॥

आप्यायनाद्वा रुचिभिः सुधांशोः शैत्यात्तमःकाननजन्मनो वा।
यावन्निशायामथ घर्मदुःस्थस्तावत् व्रजत्यह्नि न शब्दपान्थः॥११०॥

गगनस्थोऽपि मृगो मर्त्यवासिन्याः भैम्याः मुखगीतिं कथं श्रोतुमर्हतीत्याशङ्क्याह, आप्यायनादिति।—शब्दः ध्वनिरूपः, पान्थः नित्यपथिकः, सुधांशोः चन्द्रस्य, रुचिभिः प्रभाभिः, अमृतवर्षिणीभिरिति यावत्, आप्यायनात् वा वर्द्धितबलत्वात् वा, उदितचन्द्रायां निशायां तत्प्रभाभिः आप्यायनेन गतिशक्तेरौत्कर्ष्यात् वेत्यर्थः, तमः अन्धकार एव, काननं वनं, कृष्णवर्णत्वेन छायातुल्यत्वादिति भावः, तस्मात् जन्म यस्य तादृशात् गाढान्धकारजातात्, शैत्यात् वा शीतलत्वात् वा, अनुदितचन्द्रायां निशायां शैत्याधिक्यात् वा हेतोरित्यर्थः, असति तापे शैत्यस्य स्वाभाविकत्वात् तमसि वने च तापाभावेन शैत्यमेव अनुभूयते लोकैरिति भावः, तेजसः अभावे तमसः सम्भवात् औष्ण्याभावाच्च शैत्यमिति बोद्धव्यम्; निशायां रात्रौ, यावत् यावत्परिमितमध्वानं, व्रजति गच्छति,गन्तुं शक्नोतीत्यर्थः, अह्नि दिवसे, प्रखरसूर्य्यसन्तापे इति यावत्, घर्मेण आतपेन, दुःस्थः सन्तप्तः सन्, अथ कार्त्स्न्येन, सम्पूर्णतयेत्यर्थः, ("मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ" इत्यमरः) तावत् तत्परिमितमध्वानं, न, व्रजति इति क्रियया अन्वयः, तस्मात् दिने सूर्य्यतापेन क्लिष्टः अल्पमेव गन्तुं शक्नोति रात्रौ च तापाभावात् बहु गच्छति इत्यर्थः। पथिको यथा रात्रौ शैत्यात् दूरं गच्छति, दिने चाल्पम्, एवं शब्दाः अपि रात्रौ जनकोलाहलाभावेन निस्तब्धतया अतिदूरेऽपि श्रूयन्ते, दिवा तु लोकानामविरतकलकलेन मुखरतया कियतोऽपि दूरात् न तथा इति भावः। दूरश्रवणप्रतिपादकोऽयं श्लोकः॥ ११०॥

दूरेऽपि तत्तावकगानपानाल्लब्धावधिः स्वादुरसोपभोगे ।
अवज्ञयेव क्षिपति क्षपायाः पतिः खलु स्वान्यमृतानि भासः
॥ १११ ॥

अस्मिन्न विस्मापयतेऽयमस्मांश्चक्षुर्बभूवेष यदादिपुंसः ।
तदत्रिनेत्रादुदितस्य तन्वि ! कुलानुरूपं किल रूपमस्य ॥११२॥

दूरेऽपीति ।—हे प्रिये ! तत् तस्मात्, अस्य पान्थस्य निशायां दूराध्वगमनसामर्थ्यादित्यर्थः, खलु निश्चितं, क्षपायाः निशायाः, पतिः प्रभुः, चन्द्रः इत्यर्थः, दूरे अपि अतितरां देशव्यवधाने अवतिष्ठमानोऽपीत्यर्थः, तावकं त्वदीयं, गानं गीतिः, तस्य पानात् समास्वादनात्, सादरश्रवणात् हेतोरित्यर्थः, स्वादुरसस्य मधुरास्वाद्यस्य, उपभोगे स्वादनविषये, माधुर्य्यातिशयानुभवे विषये इत्यर्थः, लब्धावधिः प्राप्तमर्य्यादः सन्, अवज्ञया एव अनादरेणैव, अनुभूतभवद्गीतमाधुर्य्यापेक्षया अल्पमाधुर्य्यतया अपकृष्टत्वात् अश्रद्धयेव इत्यर्थः, स्वानि स्वकीयानि, अमृतानि पीयूषाणि, तत्स्वरूपा इत्यर्थः, भासः किरणानि, क्षिपति अधः मुञ्चति । अयं श्लोको भिन्नः एव न तु युग्मम् ॥ १११ ॥

अस्मिन्निति ।—तन्वि ! हे कृशाङ्गि ! एषः चन्द्रः, आदिपुंसः श्रीविष्णोः, यत् चक्षुः वामं नेत्रं, बभूव सञ्जज्ञे, अस्मिन् इह चक्षुर्भवने विषये, अयं चक्षुर्भूतः चन्द्रः, अस्मान् जनादीन्, न विस्मापयते आश्चर्य्यं न प्रापयति, अत्रार्थे अस्माकम् आश्चर्य्यबोधो न भवति इत्यर्थः ; ["नित्यं स्मयतेः" इत्यात्वं, "भीस्म्योर्हेतुभये" इति तङ् । अस्मानिति जनान्तरापेक्षया बहुत्वम्] यतः, अत्रिनेत्रात् तन्नामकमुनेर्नयनात्, उदितस्य उत्पन्नस्य, अस्य चन्द्रस्य, तत् चक्षुर्भवनं, कुलानुरूपं वंशोचितम्, उत्पत्त्यनुकूलमित्यर्थः, रूपं स्वभावः, किल एवं सम्भावयामीत्यर्थः,

आभिर्मृगेन्द्रोदरि ! कौमुदीभिः क्षीरस्य धाराभिरिव क्षणेन ।
अक्षालि नीली रुचिरम्बरस्था तमोमयीयं रजनीरजक्या ॥११३॥
पयोमुचां मेचकिमानमुच्चैरुच्चाटयामास ऋतुः शरत् या ।

निश्चये वा ; चक्षुःस्वरूपात् कारणात् जातस्य चक्षुर्भवनम् उचितम् एव, कार्य्यस्य कारणानुरूपभावित्वस्यौचित्यादिति भावः ; तस्मात् अस्य पुराणपुरुषचक्षुर्भवने न किञ्चित् अस्माकं चित्रम् इति निष्कर्षः ॥ ११२ ॥

आभिरिति ।—हे मृगेन्द्रोदरवत् सिंहजठर इव, उदरं कृशजठरं यस्याः सा तादृशि । [नासिकोदरेति ङीष्] रजनी रात्रिरेव, रजकी वसनप्रक्षालकजातिविशेषस्त्री तया, [ष्वुनः षित्वात् ङीष्] क्षीरस्य दुग्धस्य, धाराभिः प्रवाहैः इव स्थिताभिः, आभिः दृश्यमानाभिः, कौमुदीभिः धवलतराभिः ज्योत्स्नाभिः, अम्बरस्था गगनमण्डले तिष्ठन्ती, अन्यत्र—वसनस्थिता, तमोमयी अन्धकारात्मिका, इयम् एषा, नीली कज्जलवत् कृष्णवर्णा, [ओषधिप्राणिजातित्वाभावात् नीलाव नीलीति ङीप् समर्थनीयः] रुचिः प्रभा, अन्यत्र—गाढान्धकारतुल्या प्रगाढ़मलिनता, क्षणेन क्षणमात्रेण, अक्षालि अमार्जि, अन्धकारापनोदनेन शुभ्रीकृता, धौतीकरणेन धवलीकृता च इत्यर्थः; रजक्या वसनस्था कालो कान्तिर्दुग्धधाराभिः क्षणेन क्षाल्यते, तदुक्तं कलाकोषे "तैलं घृतेन तच्चोष्ण-जलैर्दुग्धेन कज्जलम् । नाशयेदम्बरस्थं तु मलं क्षारेण सोष्मणा ॥" इति । चन्द्रिकाभिः गगनं निर्मलीकृतम् इति भावः ॥ ११३ ॥

पय इति ।—या शरत् ऋतुः संवत्सरात्मककालस्य शरदृत्वाख्यः अंशः, पयोमुचां मेघानाम्, उच्चकैः अतिशयितम् अपि, वर्षाकालीनत्वादिति भावः, मेचकिमानं कालिमानं,

अपारि वामोरु! तयाऽपि किञ्चिन्न प्रोञ्छितुं लाञ्छनकालिमाऽस्य

॥ ११३ ॥

एकादशैकादशरुद्रमौलीनस्तं यतो यान्ति कला: किमस्य ?।
प्रविश्य शेषाश्च भवन्ति पञ्च पञ्चेषुतूणीमिषवोऽर्द्धचन्द्रा: ?

॥ ११५ ॥

कृष्णवर्णत्वमित्यर्थ:, [वर्णवाचित्वादिमनिच्] ("कालश्यामलमेचका:" इत्यमर:) उच्चाटयामास अपनोदयामास, दूरीचकारेत्यर्थ:, वामोरु! हे रमणीयोरुयुगशालिनि! तयाऽपि शरदृतुनाऽपि, कालिमापनयने दृष्टसामर्थ्ययाऽपीति भाव:, अस्य चन्द्रस्य, लाञ्छनकालिमा कलङ्कात्मककृष्णवर्णता, किञ्चित् अल्पम् अपि, प्रोञ्छितुं मार्जितुं, विशोधयितुमित्यर्थ:, न अपारि न अशाकि, न समर्थया अभावि इत्यर्थ:, तस्य यावच्चन्द्रावस्थायित्वादिति भाव:। शरदच्छे चन्द्रे मलिन: कलङ्क: अतितरां शोभते इति तात्पर्य्यम् ॥ ११४ ॥

एकेति।—अस्तम् अस्ताचलम् अदर्शनं वा, यत: गच्छत:, अस्य चन्द्रस्य, एकादश एकादशसङ्ख्यका:, कला: अंशा:, एकादशाना तत्सङ्ख्यकाना, रुद्राणां तत्संज्ञकदेवताना, मौलीन् शिरांसि, एकादशानिति भाव:, यान्ति किम् ? गच्छन्ति किम् ? तेषां चन्द्रचूडत्वादिति भाव:, शेषा: अवशिष्टास्तु, पञ्च पञ्चसङ्ख्यका:, कला: पुन: इति शेष:, पञ्चेषो: पञ्चशरस्य कामस्य, तूणीम् अल्पम् इषुधिम्, [अल्पार्थविवक्षया स्त्रीत्वे गौरादित्वात् ङीप्-प्रत्यय:] प्रविश्य ढौकित्वा, तूणीमध्ये गत्वेत्यर्थ:, अर्द्धचन्द्रा: अर्द्धचन्द्राकारत्वात् अर्द्धचन्द्राख्या:, इषव: शरा:, पञ्चेति भाव:, भवन्ति किम् ? जायन्ते किम् ? पञ्चसङ्ख्यकार्द्धचन्द्राख्यबाणरूपेण अवस्थिता: किम् ? इत्यर्थ:,

निरन्तरत्वेन विधाय तन्वि! तारासहस्राणि यदि क्रियेत।
सुधांशुरन्यः स कलङ्कमुक्तस्तदा त्वदास्यश्रियमाश्रयेत॥ ११६॥
यत् पद्ममादित्सु तवाननीयां कुरङ्गलक्ष्मा च मृगाक्षि! लक्ष्मीम्।

आकृतिमाहात्म्यात् उद्दीपकत्वाच्चेति भावः। विनाशसमये अपि अयं परोपकारनिरतः इति ध्वन्यते॥ ११५॥

सन्ध्यावर्णनाप्रसङ्गेन तदङ्गीभूतं चन्द्रं वर्णयन् राजा अन्तराऽन्तरा प्रियामुखचन्द्रमपि हर्षोच्छ्वासेन वर्णयति, निरन्तरेति।—तन्वि! हे कृशाङ्गि! ताराणां नक्षत्राणां, सहस्राणि दशशतानि, असङ्ख्यानि नक्षत्राणीति यावत्, निरन्तरत्वेन निविड़त्वेन, अन्योऽन्यसम्बन्धतया निरवकाशत्वेनेति यावत्, विधाय एकीकृत्य, आकृत्या चन्द्रवत् वृहत्करणार्थं भास्वरत्वनिष्पादनार्थञ्च परस्परं संयोज्येत्यर्थः, यदि चेत्, अन्यः अपरः, सुधांशुः चन्द्रः, कलङ्करहितः इति भावः, क्रियेत निर्मीयेत, विधिनेति शेषः, तदा तर्हि, कलङ्केन मृगात्मकलाञ्छनेन, तज्जन्यापवादेन च, मुक्तः विरहितः, ताराणाम् अकलङ्कत्वात् तन्मयत्वाच्चेति भावः, स सुधांशुः, त्वदास्यस्य तव मुखस्य, श्रियं शोभाम्, आश्रयेत अवलम्बेत, अनुकर्त्तुं शक्नुयादित्यर्थः, अयं परिदृश्यमानचन्द्रस्तु न, कलङ्कमलिनत्वादिति भावः [क्रियातिपत्तेः अविवक्षितत्वात् लृङ्भावः]॥ ११६॥

यदिति।—मृगाक्षि! हे कुरङ्गनयने! यत् यस्मात्, पद्मं कमलं, तव भवत्याः, आननीयां मुखसम्बन्धिनीं, लक्ष्मीं शोभां, ["न लोका—"इति षष्ठीनिषेधः] आदित्सु जिघृक्षु, ग्रहीतुकाममित्यर्थः, तथा कुरङ्गलक्ष्मा च मृगाङ्कः चन्द्रश्च, तव आननीयां लक्ष्मीम् आदित्सुः ग्रहीतुकामः, अत्र लिङ्गविपरिणामेन

एकार्थलिप्साकृत एष शङ्के शशाङ्कपङ्केरुहयोर्विरोधः ॥ ११७ ॥
लब्धं न लेखप्रभुणाऽपि पातुं पीत्वा मुखेन्दोरधरामृतं ते ।
निपीय देवैर्विघसीकृतायां घृणां विधोरस्य दधे सुधायाम् ॥११८॥

अन्वयः, वर्त्तते इति शेषः, तत एव इति अध्याहार्य्यं, यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्, शशाङ्कपङ्केरुहयोः तयोः चन्द्रपद्मयोः, एषः प्रसिद्धः, विरोधः विद्वेषः, चन्द्रप्रकाशे कमलम्लानता, कमलविकाशे चन्द्रादर्शनरूपपरस्परासहिष्णुतेति भावः, एकः अभिन्नः, अर्थः वस्तु, तव मुखशोभारूपमिति यावत्, तस्य लिप्सा प्राप्तिवाञ्छा, तया कृतः तन्निमित्तः सञ्जात एव इत्यर्थः, शङ्के इति मन्ये, अहमिति शेषः। एकस्यैव द्रव्यस्याभिलाषिणां लोकानां परस्परं विरोधः प्रायशो दृश्यते। चन्द्रपद्मयोरपि विरोधः प्रसिद्धः एव। एवञ्च चन्द्रपद्मयोर्योऽयं सुप्रसिद्धः सहज-विरोधः, स तव आननलक्ष्मीलिप्सुतया परस्परप्रतिद्वन्द्विताकृत इति मन्ये इति निष्कर्षः। चन्द्रपद्माभ्यां सकाशात् ते मुखम् अधिकमिति भावः ॥ ११७ ॥

लब्धमिति।—हे प्रिये! लेखानां देवानां, प्रभुणाऽपि अधीश्वरेणापि,अन्येषां तु का कथा? साक्षात इन्द्रेणापि इत्यपि-शब्दार्थः, पातुं स्वदितुं, न लब्धं न प्राप्तं, कृतप्रयत्नस्य अपि तस्य त्वया अवरणात् तेन दुष्प्रापम्, अत एव केनापि अनुच्छिष्ट-मिति भावः, ते तव, मुखेन्दोः वदनसुधाकरस्य, अधररूपम् ओष्ठात्मकम्, अमृतं सुधां, पीत्वा आस्वाद्य, अहमिति शेषः, देवैः सर्वैः अपि अमरैः, निपीय निःशेषं पीत्वा, विघसीकृतायां भुक्तशेषीकृतायाम, उच्छिष्टीकृतायामिति यावत्, ("विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः" इत्यमरः) अस्य परिदृश्यमानस्य वर्ण्य-मानस्य च, विधोः चन्द्रस्य, सुधायाम् अमृते विषये, घृणां

एनं स बिभ्रद्विधुमुत्तमाङ्गे गिरीन्द्रपुत्रीपतिरोषधीशम्।
अश्नाति घोरं विषमब्धिजन्म धत्ते भुजङ्गांश्च विमुक्तशङ्कः॥११९॥
नास्य द्विजेन्द्रस्य बभूव पश्य दारान् गुरोर्यातवतोऽपि पातः।

जुगुप्सां, दधे धारयामि, देवैर्विषमीकृतत्वादेवेति भावः। अन्योऽपि उच्छिष्टभोजने जुगुप्सां धारयति इति दृश्यते। चन्द्रसुधायाः सकाशात् त्वदधरामृतं स्वादुतरम् इति निष्कर्षः॥ ११८॥

एनमिति।—सः चन्द्रचूडः अहिभूषणः कालकूटभुक् इत्यादि नाम्ना जगति प्रसिद्धः, गिरीन्द्रपुत्रीपतिः पार्वतीवल्लभः शम्भुः, ओषधीशं वीरुधादीनामारण्यभेषजानां पतिम्, एनम् दृश्यमानं, विधुं चन्द्रम्, उत्तमाङ्गे शिरसि, बिभ्रत् धारयन्, इवेति शेषः, विमुक्ता उज्झिता, शङ्का त्रासः येन स तादृशः, विषपानादौ निर्भयः सन्नित्यर्थः, शिरःस्थितचन्द्रस्य ओषधीशत्वात् ओषधीनाञ्च विषवीर्य्यनाशकत्वादिति भावः, अब्धिजन्म समुद्रमन्थनोत्पन्नं, घोरं दारुणम् अपि, विषं कालकूटम्, अश्नाति खादति, भुजङ्गांश्च सर्पांश्च, वासुकिप्रभृतिसर्पान् इत्यर्थः, [जात्यभिप्रायेणैकवचनम्] धत्ते धारयति, कण्ठादौ इति शेषः, भूषणत्वेनेति भावः; ओषधिस्वामिनः अस्य शिरसि धारणादेव निःशङ्कं विषं भक्षयति सर्पांश्च धारयति, अतः शम्भोरपि उपकारकत्वेन पूज्यः श्रेष्ठश्च अयमिति निष्कर्षः॥ ११९॥

नेति।—हे प्रिये! गुरोः बृहस्पतेः पितुश्च, दारान् भार्य्यां गर्भधारिणीव्यतिरिक्तामपरां भार्य्याञ्च, यातवतः अपि गतवतोऽपि, गुरुतल्पगामिनोऽपि इत्यर्थः, द्विजेन्द्रस्य द्विजराजस्य ब्राह्मणश्रेष्ठस्य च, अस्य चन्द्रस्य कस्यचिज्जनस्य च, पातः स्थानात् भ्रंशः पातित्यञ्च, तेन महता पापेनेति भावः, न

प्रवृत्तयोऽप्यात्ममयप्रकाशान् नह्यन्ति न ह्यन्तिमदेहभासान्
॥ १२० ॥

बभूव न जज्ञे, इति पश्य आलोकय, चित्रमेतत् विलोकय इत्यर्थः, त्वमिति शेषः ; गुरुदारगमनस्य महापातकत्वे मनुः,—"ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः। महान्ति पातकान्याहुस्तत्संसर्गी च पञ्चमः ॥" इति। अस्य प्रायश्चित्त-विवेके शूलपाणिकृतव्याख्या यथा—"अत्र गुरुपदं पितृपरम्, अङ्गनापदञ्च विमातृपरमिति। महापातकस्य पातित्यञ्चाह गौतमः प्रायश्चित्ततत्त्वे—'पञ्चैतानि महापातकानि कृत्वा ब्राह्मणः सद्भिर्नानुभाष्यः नानुग्राह्य अभिशस्तः सर्वकर्मविवर्जितः पतिततमो भवति' इति"। अथवा यत् न पतितो बभूव, तत् युक्तम् एव, इत्यत्राह—हि यतः, प्रवृत्तयः धर्माधर्महेतुभूत-कर्मणामारम्भा अपि, आत्ममयः निजस्वरूप एव, प्रकाशः तेजः येषां तान् प्रकाशान्तरनिरपेक्षान्, स्वप्रकाशस्वरूपान् इत्यर्थः, तेजोमयानिति यावत्, अन्यत्र—आत्ममयः परमात्म-विषयकः, प्रकाशः ज्ञानं येषां तान् परमात्मस्वरूपातिरिक्त-प्रकाशानभिज्ञान् स्वप्रकाशात्मवादिनः, ब्रह्मज्ञानिनः इत्यर्थः, अन्तिमदेहं तेजोरूपशरीरं, पौर्णमास्यां पूर्णषोड़शकलतया सम्पूर्णशरीरं वा, अन्यत्र—जीवब्रह्मणोरभेदज्ञानोदयेन अनन्तर-भाविमोक्षत्वात् देहान्तरग्रहणासम्भवेन प्राचीनशरीरप्रवाहा-पेक्षया तात्कालिकमेव शेषशरीरम्, भासान् प्राप्तान्, चन्द्र-पक्षे—पूर्णाङ्गान्, अन्यत्र—जीवन्मुक्तान् पुरुषान् इति यावत्, न नह्यन्ति न बध्नन्ति, शुभाशुभफलसम्बन्धेन न वशीकर्त्तु-मर्हन्तीत्यर्थः। तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते इति प्रामाणिकवचनात् तेजोरूपस्य अस्य चन्द्रस्य यत् पातो न

स्वधाकृतं यत् तनयैः पितृभ्यः श्रद्धापवित्रं तिलचित्रमम्भः ।
चन्द्रं पितृस्थानतयोपतस्थे तदङ्करोचिःखचिता सुधेव ॥१२१॥
पश्योच्चसौधस्थितिसौख्यलक्ष्ये त्वं केलिकुल्याम्बुनि बिम्बमिन्दोः ।

अभूत् तत् युक्तमेव, नात्र चित्रमिति भावः। तत्र चन्द्रः स्वयम् आत्ममयप्रकाशः पौर्णमास्याम् अन्तिमदेहं सम्पूर्णतां प्राप्तश्च; ब्राह्मणश्रेष्ठोऽपि ब्रह्मज्ञानसम्पन्नः जीवन्मुक्तश्च भवितुमर्हति ॥ १२० ॥

स्वधेति।—तनयैः पुत्रैः, श्रद्धया आस्तिक्येनेत्यर्थः, परलोकास्तित्वबुद्ध्या वितीर्णत्वात् इति यावत्, श्रद्धेति पितृलोकप्राप्तौ हेतुगर्भविशेषणम्; पवित्रं शुचि, तिलैः कृष्णतिलैः, तदाख्यप्रसिद्धद्रव्यविशेषैरित्यर्थः, चित्रम् एकाधिकवर्णविशिष्टं, मिश्रितमिति यावत्, पितृभ्यः लोकान्तरप्रस्थितस्वपूर्वजेभ्यः, स्वधाकृतं निवापीकृतं, "स्वधा" इत्युच्चार्य्य दत्तमित्यर्थः, यत् अम्भः उदकं, पितृस्थानतया "चन्द्रो वै पितृलोकः" इति श्रुतेः पितृलोकतया, लोकान्तरप्रस्थितपूर्वजानामावासतयेति यावत्, चन्द्रं विधुम्, उपतस्थे उपगतं, चन्द्रेण सङ्गतम् अभूदित्यर्थः, तत् कृष्णतिलमिश्रजलमेव, अङ्कस्य कलङ्कस्य, कलङ्कात्मकमृगस्य इत्यर्थः, या रोचिः कान्तिः, कृष्णवर्णप्रभेति यावत्, तया खचिता मिश्रिता, सुधा पीयूषं, वर्त्तते इति शेषः, कृष्णतिला एव कलङ्कः, तत्संलग्नं जलमेव पीयूषं, न तु अन्यः कलङ्को न चान्यत पीयूषमित्यर्थः ॥ १२१ ॥

पश्येति।—हे प्रिये! त्वं भवती, उच्चसौधस्थित्या उन्नतप्रासादे अवस्थानेन हेतुना, सौख्येन निरन्तरायम्, अक्लेशेनेत्यर्थः, [स्वार्थे सुखिनः भावः इति भावे वा ष्यञ्] सौक्ष्म्येति पाठे —सूक्ष्मत्वेन लक्ष्ये, उच्चतरदेशस्थितं प्रत्यक्षोदेशस्थितस्य वस्तुनः

चिरं निमज्ज्येह सतः प्रियस्य भ्रमेण यच्चुम्बति राजहंसी ॥१२२॥
सौवर्गवर्गैरमृतं निपीय कृतोऽह्नि तुच्छः शशलाञ्छनोऽयम्।
पूर्णोऽमृतानां निशि तेऽत्र नद्यां मग्नः पुनः स्यात् प्रतिमाच्छलेन
॥१२३॥

सूक्ष्मतया प्रतिभानादिति भावः ; लक्ष्ये दृश्ये, केलिकुल्यायाः क्रीडार्थं निर्मितस्वल्पजलकृत्रिमनद्याः, "त्वम्" इत्यत्र "त्वत्" इति पाठे—तव भवत्याः केलिकुल्यायाः इत्यन्वयः ; अम्बुनि जले, प्रतिफलितमिति शेषः, राजहंसी लोहितचञ्चुचरणशुभ्रवर्णहंसीविशेषः, इह केलिकुल्याम्बुनि, निमज्ज्य निमग्नीभूय, चिरं दीर्घकालं, सतः अन्तर्वर्त्तमानस्य, प्रियस्य राजहंसस्य, भ्रमेण भ्रान्त्या, शुभ्रतासाम्यादिति भावः, यत् इन्दोः चन्द्रस्य, बिम्बं प्रतिच्छायां,चुम्बति स्वचञ्च्वा स्पृशति, चुम्बनं करोतीत्यर्थः, तत् पश्य अवलोकय ॥१२२॥

सौवर्गेति।—स्वर्गे भवाः सौवर्गाः देवाः, तेषां वर्गैः वृन्दैः, अह्नि दिवसे, अमृतं सुधा, चन्द्रस्थेति शेषः, निपीय निःशेषेण पीत्वा, तुच्छः रिक्तः, अमृतशून्य इत्यर्थः, कृतः विहितः, अयं परिदृश्यमान एषः, शशलाञ्छनः मृगाङ्कः चन्द्रः, निशि रात्रौ, ते तव, अत्र अस्यां केलिकुल्यायां, प्रतिमाच्छलेन प्रतिबिम्बव्याजेन, मग्नः अन्तःप्रविष्टः सन्, पुनः भूयः, अमृतानां जलानां, जलैरित्यर्थः, अथच पीयूषैः, [तृप्त्यर्थत्वात् करणे षष्ठी] पूर्णः भरितः, स्यात् भवेत्, इति अहं सम्भावयामि इति शेषः। एतेन केलिकुल्याम्बुनः अमृतवत् स्वादुत्वं सूचितम्। अह्नि तुच्छः कृतोऽपि पुनः क्रमेण अमृतैः पूर्णः सन् रात्रौ तव क्रीडानद्यां प्रतिमाव्याजेन मग्नः पुनः पानभयात् इव पलाय्य निलीनः स्यात् इति अहं शङ्के इति वा ॥ १२३ ॥

समं समेते शशिनः करेण प्रसूनपाणाविह कैरविण्याः ।
विवाहलीलामनयोरिवाह मधुच्छलत्यागजलाभिषेकः ॥१२४॥
विकासिनीलायतपुष्पनेत्रा मृगीयमिन्दीवरिणी वनस्था ।
विलोकते कान्तमिहोपरिष्टान्मृगान्तरेषाऽऽननचन्द्रभाजम् ॥१२५॥

समेमिति ।—इह तव अस्यां केलिकुल्यायां, कैरविण्याः कुमुदिन्याः, प्रसूने पुष्पात्मके, पाणौ हस्ते, शशिनः चन्द्रस्य, करेण रश्मिना, अथच पाणिना, समं सह, समेते सङ्गते सति, मधु पुष्परसः एव, छलं व्याजः यस्य तादृशस्य, त्यागजलस्य कन्यादानसम्बन्धिसङ्कल्पोदकस्य, अभिषेकः अभिषिञ्चनं, [कर्त्ता] अनयोः शशिकैरविण्योः, विवाहलीला परिणय-विलासम, आह इव स्पष्टं सूचयति इव । चन्द्रकरस्पर्शमात्रेण कुमुदानि विकसितानि मकरन्दपूर्णानि च जातानीति भावः । विवाहे उभयोः पाणिमिलनं, पाणौ दानजलाभिषेकोऽपि भवति इति शास्त्रीयव्यवहारः ॥ १२४ ॥

विकासीति ।—हे प्रिये ! इह तव केलिकुल्यायां, वनस्था जलनिवासिनी काननिवासिनी च, ("वने सलिलकानने" इत्यमरः) तथा विकासि प्रस्फुटितं, नीलं कृष्णवर्णम्, आयतं विस्तृतञ्च, पुष्पं कुसुमम् एव, नेत्रं लोचनं यस्याः सा, अन्यत्र — विकासिनीलायतपुष्पवत् नेत्रं यस्याः सा तादृशी, इयं प्रत्यक्ष-दृश्या, इन्दीवरिणी नीलोत्पलिनी, नीलोत्पललता इत्यर्थः, अत्र 'यत्' इति पदम् ऊहनीयं, परतोऽवस्थित-'तत्'शब्द-साहचर्य्यात् ; यत् यस्मात्, मृगी हरिणी, वनस्थत्वात् विकासिनीलायतपुष्पनेत्रत्वाच्च हरिणीस्वरूपेत्यर्थः, तत् तस्मात्, एषा इन्दीवरिणीरूपा मृगी, उपरिष्टात् ऊर्द्धदेशे, गगनमण्डले इत्यर्थः, अस्मिन् उद्यानसौधे च, आननम् इव सामर्थ्यात् तव

तपस्यतामम्बुनि कैरवाणां समाधिभङ्गे विबुधाङ्गनायाः ।
अवैमि रात्रेरमृताधरोष्ठं मुखं मयूखस्मितचारु चन्द्रम् ॥ १२६ ॥

वदनतुल्यः, यः चन्द्रः विधुः, अन्यत्र—आननं चन्द्र इव, तद्भाजं तत्रावस्थितं कान्तं भर्त्तारं, तुल्यजातीयं स्वप्रियमिति यावत्, अन्यत्र—सुन्दरं, मृगं हरिणं, कलङ्कात्मकमिति यावत्, अन्यत्र—मृगनाभिचित्रितपत्रावलीञ्च, विलोकते पश्यति, इवेति शेषः, अनुरागाधिक्यादिति भावः। विकसितकुसुम-नेत्राणि ऊर्द्ध्वप्रसारितानि दृश्यन्ते, तर्हि प्रायेण चन्द्रस्थम् उपरि वर्त्तमानं निजभर्त्तारं मृग मृगी पश्यति इति। त्वदाननम् एव यः चन्द्रः तत्रस्थं चन्द्रत्वात् अनुरागमृगम् उपरि-ष्टात् पश्यति : त्वं प्रासादोपरि वर्त्तसे, इयञ्च अधोदेशे वर्त्तते; नर्नति पदच्छेदं कृत्वा चन्द्रभाजं निजप्राणे मृगम् उपरि-ष्टान्न पश्यतीति न किन्तु पश्यत्येवेति वा व्याख्येयम्। अन्याऽपि वनस्था मृगी हि नीलायतनेत्रा सती स्वकान्तं मृगम् इतस्ततः विलोकयति इत्यर्थः ॥ १२५ ॥

तपस्यतामिति।—हे प्रिये! अम्बुनि जले, तपस्यतां तपः कुर्वतां, सदा जलमध्ये अवस्थाय तपस्यामाचरतामित्यर्थः, ["कर्मणो रोमन्थतपोभ्याम्" इति क्यप्, तपसः परस्मैपदञ्चेति शता] कैरवाणां कुमुदानां,तद्रूपाणां तपस्विनामित्यर्थः, समाधेः ध्यानस्य, दिवा सङ्कोचरूपस्येव इति भावः, भङ्गे त्याजने विषये निमित्ते वा, विकासनेन, सङ्गीतादिना चित्तविकारोत्पादनेन च इति भावः, रात्रेः रात्रिरूपिण्याः, विबुधाङ्गनायाः सुर-कामिन्याः, अप्सरसामित्यर्थः, चन्द्रं विधुमेव, अमृतं पीयूषम् एव, अधरोष्ठः रदनच्छदो यस्य तं तादृशम्, अन्यत्र—अमृतम् अमृततुल्यः, तद्वत् स्वादुरित्यर्थः, अधरोष्ठः यस्य तत् तादृशं,

अल्पाङ्कपङ्का विधुमण्डलीयं पीयूषनीरा सरसी स्मरस्य।
पानात् सुधानामजलेऽप्यमृत्युं चिह्नं बिभर्त्त्यत्र भवं स मीनम्
॥ १२७ ॥

यद्वा—अमृतम् अधरं तुच्छं यस्मात् पीयूषादपि अधिकरसः इत्यर्थः, ओष्ठः यस्य तादृशं, तथा मयूखः किरणः, स्मितमिव ईषद्धास्यमिव, अन्यत्र—मयूख इव स्मितं, तत्समाधिभङ्गात् एव चन्द्रकरवत् उज्ज्वलं यत् स्मितमित्यर्थः, धावल्यसाम्यादिति भावः, तेन चारु रमणीयं, [चन्द्रविशेषणे लिङ्गविपरिणामः] मुखम् आननम्, आननस्वरूपमित्यर्थः, अवैमि मन्ये, अहमिति शेषः। देवाङ्गनानाम् अपि एवंविधं मुखं रात्रौ जले तपस्यतां दुश्चरं तपश्चरतामपि मुनीनां समाधिभङ्गं करोति॥ १२६ ॥

अल्पेति।—अल्पः क्षुद्रः, स्वल्पस्थानव्यापीत्यर्थः, अङ्कः कृष्णवर्णचिह्नमेव, पङ्कः कर्दमः, कृष्णवर्णेन तुल्यत्वादिति भावः, यस्यां सा तादृशी, तथा पीयूषमेव अमृतमेव, नीरं जलं, स्वादुत्वद्रवत्वसामान्यादिति भावः, यस्या सा तादृशी, इयं परिदृश्यमाना एषा, विधुमण्डली चन्द्रबिम्बं, स्मरस्य कामस्य, सरसी विशालं सरः एव, अवगाहनकाले नियतकामगात्रसंस्पृष्टाया अस्याः दर्शनस्य कामोद्दीपकत्वादिति भावः, अत एव सः स्मरः, अत्र अस्यां, विधुमण्डलीरूपकामसरस्यामित्यर्थः, भवं समुत्पन्नं, सुधानामितदीयामृतानां, पानात् सेवनात्, अजले जलरहिते अपि स्थले, जलाभावे अपि वा, अमृत्युं मरणरहितं, मीनं मत्स्यं, चिह्नं लक्षणं, मीनध्वजोऽयमिति स्वप्रख्यापकं व्यञ्जनमिति यावत्, अथच सुधासरोजातत्वात् अनुमापकं लिङ्गं, बिभर्त्ति धारयति; मीनाः हि जलात् बहिर्भूताः म्रियन्ते एव, अयं तु अजलेऽपि न म्रियते, तस्मात् चन्द्रामृतसरसी-

ताराखिभूषा शशिजह्नुजाभृच्चन्द्रांशुपांशुच्छुरितद्युतिर्द्यौः।
छायापथच्छद्मफणीन्द्रहारा स्वं मूर्त्तिमाह स्फुटमष्टमूर्त्तेः
॥ १२८ ॥
एकैव तारा मुनिलोचनस्य जाता किलैतज्जनकस्य तस्य।

भवत्वेन सदा अमृतपानात् जलाभावेऽपि मृत्युरहितोऽयम् इति सर्वं युक्तमित्यर्थः॥ १२७॥

तारेति।—तारा: नक्षत्राणि एव, अस्थीनि कीकशानि, शौक्ल्यात् खण्डखण्डाकारेण अवस्थानाच्चेति भाव:, तान्येव भूषा अलङ्कारा: यस्या: सा तादृशी,तथा शशी चन्द्र एव,जह्नुजा गङ्गा, शुक्लत्वसाम्यादिति भाव:, ता, यद्वा—शशिनं चन्द्रं, शिखरीभूतचन्द्रञ्च, जह्नुजाम् आकाशगङ्गां, जटान्त:स्थगङ्गाञ्च, बिभर्त्ति धारयतीति सा तादृशी, तथा चन्द्रांशव: इन्दुकरा एव, पांशव: भस्मानि, अत्रापि शुभ्रत्वसाम्यादिति भाव:, तै: छुरिता रञ्जिता, मिश्रितेत्यर्थ:, द्युति: शोभा यस्या: सा तादृशी, तथा छायापथ: तिमिराच्छन्ननिशायां गगने दृश्यमाना दण्डाकारा दक्षिणोत्तरस्था धवला रेखा एव, छद्म छलं यस्य स तादृश: छायापथरूप:, फणीन्द्र: वासुकि:, हार: कण्ठभूषा यस्या: सा तादृशी, द्यौ: खं, स्वम् आत्मानम्, अष्टमूर्त्ते: क्षित्यादि-मूर्त्त्यष्टकधारिणो हरस्य, मूर्त्तिं शरीरं, स्फुटं व्यक्तम्, आह ब्रवीति, हरमूर्त्ति: अपि उक्तविशेषणविशिष्टा, द्यौरपि एतादृशीति मूर्त्यन्तरापेक्षया व्यक्तमेव महेशस्य मूर्त्तिं गगनं कथयतीव इति भाव:॥ १२८॥

एकेति।—एतस्य चन्द्रस्य, जनकं पिता, उत्पादकमिति यावत्, उत्पादकत्वेन पितृतुल्यमिति भाव: तस्य, तस्य प्रसिद्धस्य, मुनिलोचनस्य अत्रिनेत्रस्य, तारा कनीनिका,

तादधिका सम्पदभूदियं तु सप्तान्विता विंशतिरस्य यत्ताः ॥१२९॥
मृगाक्षि ! यन्मण्डलमेतदिन्दोः स्मरस्य तत्पाण्डुरमातपत्रम् ।
यः पूर्णिमानन्तरमस्य भङ्गः स च्छत्रभङ्गः खलु मन्मथस्य ॥१३०॥

नक्षत्रस्य, एका एव द्वितीयरहिता एव, एकस्मिन् नयने एकस्या एव कनीनिकाया अवस्थानस्य स्वाभाविकत्वादिति भावः; जाता अभूत्, किल इति पुराणादौ प्रसिद्धा। अस्य तत्पुत्रस्य चन्द्रस्य, तु पुनः, इयं दृश्यमाना, सम्पत् ऐश्वर्य्यं, तारारूपा समृद्धिरिति यावत, तातात् निजपितुः अत्रिनेत्रात्, अधिका बहुला, अनेकसङ्ख्यकेत्यर्थः, अभूत् जाता, यत् यस्मात्, ताः ताराः, सप्तभिः सप्तसङ्ख्याभिः, अन्विता युक्ता, विंशतिः विंशति-सङ्ख्यकाः, सप्तविंशतिरित्यर्थः, अस्य वर्त्तन्ते इति शेषः। पितुरपि अधिकसम्पत्तिशालित्वात् सभाग्योऽयमिति भावः। "सप्त-विंशतिमिन्दवे" इति दक्षः सप्तविंशतिकन्याः अश्विन्यादिकाश्चन्द्राय ददौ इति पुराणम् ॥ १२९ ॥

मृगाक्षीति।—मृगाक्षि ! हे हरिणीनेत्रे ! यत् एतत् प्रत्यक्षदृश्यम, इन्दोः चन्द्रस्य, मण्डलं बिम्बं, दृश्यते इति शेषः, तत् मण्डलं, स्मरस्य कामस्य, पाण्डुरं श्वेतं, साम्राज्य-सूचकमिति भावः, आतपत्रं छत्रं, जानीयादिति शेषः, श्वेतच्छत्रस्य सम्राजा एव धार्य्यत्वेन तद्दर्शने च सर्वे सम्राजः वश्याः भवन्ति, पूर्णधवलचन्द्रमण्डलस्य चोद्दीपकत्वात् तद्दर्शने सर्वेऽपि कामस्य वश्या भवन्ति, तस्मात् एतत् कामस्य श्वेतातपत्रमेव इति भावः; यश्च पूर्णिमानन्तरं पौर्णमास्यास्तिथेः परम्, अस्य छत्रभूतस्य इन्दुमण्डलस्य, भङ्गः कलाक्षयः मोटनञ्च, सः भङ्गः, मन्मथस्य कामसम्राजः, छत्रभङ्गः राज्यक्षयः, छत्रस्य मोटनञ्च, भवतीति शेषः, खलु उत्प्रेक्षायां, निश्चये वा।

दशाननेनापि जगन्ति जित्वा योऽयं पुराऽपारि न जातु जेतुम्।
म्लानिर्विधोर्मानिनि! सङ्गतेय तस्य त्वदेकाननिर्जितस्य ॥१३१॥
इष्टो निजा तावदियन्त्यहानि जयन्नयं पूर्वदिशां शशाङ्कः।

कृष्णपक्षे चोद्दीपकमित्रचन्द्रक्षये कामः क्षीणः एव, ततश्च शुक्लपक्षवत् लोकैः कामवश्यताऽगमनात् कृष्णपक्षे यः अस्य भङ्गः सः कामस्य कृत्तभङ्गः इव स एव वा इति भावः॥ १३०॥

दशेति।—पुरा पूर्वं, दिग्विजयकाले इत्यर्थः, दशाननेन रावणेन अपि, दिग्विजयप्रवृत्तेनेति भावः, जगन्ति भुवनत्रयं, जित्वा स्वाधीनीकृत्य, अयं परिदृश्यमानः, यः चन्द्रः, जातु कदाचित् अपि, जेतुं वशीकर्त्तुं, न अपारि न अशाकि, मानिनि! हे मानवति! स्वमुखस्पर्द्धिनं चन्द्रम् असहमाने भैमि! इत्यर्थः, तव भवत्याः, एकेन एकमात्रेण, न दशाधिकेन इति भावः, आननेन वदनेन, निर्जितस्य पराभूतस्य, सौन्दर्य्येणेति भावः, तस्य दशाननेनापि जेतुमशक्तस्य, विधोः चन्द्रस्य,इयं प्रत्यक्षतो दृश्यमाना, म्लानिः कलङ्करूपा मलिनता, लज्जाजनितविषण्णता च, सङ्गता लग्ना, युक्ता च एव, यो हि दशाननेन दशभिरपि मुखैर्जेतुं नाशाकि,तस्य स्त्रियास्तव एकेन मुखेन निर्जितत्वे लज्जया मालिन्यम् उचितमेव इत्यर्थः; तन्मुखम् एतस्मात् अधिकमनोरमम् इति भावः। लज्जया म्लानिर्भवतीति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। पुरा किल दिग्विजये वहिर्गतः रावणश्चन्द्रं जेतुं प्रवृत्तः तुषाराग्निना दह्यमानः कम्पमानतनुः तम् अजित्वैव परावृत्तः इति रामायणीयोत्तरकाण्डे कथा॥ १३१॥

इष्ट इति।—हे प्रिये! अयं परिदृश्यमानः, शशाङ्कः चन्द्रः,

पूर्णस्त्वदास्येन तुलां गतश्चेदनन्तरं द्रक्ष्यसि भङ्गमस्य ॥ १३२ ॥
च्युताणि राम: परिभूय रामात् च्युतादृथथाऽभज्यत स द्विजेन्द्र:।

इयन्ति एतावन्ति, अहानि दिनानि यावत्, शुक्लपक्षदिवसानि व्याप्य इत्यर्थ:, [अत्यन्तसंयोगे द्वितीया] निजां स्वकीयां, पूर्वदशां पूर्वपूर्वदिनावस्थां, जयन् तावत जयन्नेव, निकामम् उत्तरोत्तरदिनेषु कलावृद्ध्या उत्कर्षेनां गच्छन्नेवेत्यर्थ:,तावच्छब्दोऽत्र अवधारणार्थक:, ("यावत्तावच्च साकल्ये एवार्थेऽपि समुच्चये" इत्यमर:) दृष्ट: अवलोकित:, त्वयेति शेष:, किन्तु पूर्ण: सम्पूर्णतां प्राप्त: सन्, अनया एव पारपाख्या पौर्णमास्या पूर्णबिम्ब:, सन्नित्यर्थ:, त्वदास्येन तव मुखेन सह, ["तुल्यार्थै: अतुलोपमाभ्याम्" इति निषेधेऽपि सहयोगे तृतीया। तथाच कालिदास: "तुला यदारोहति दन्तवाससा" इत्यादि] तुलां साम्यं तोलनयन्त्रञ्च, गत: प्राप्त: आरूढश्च, चेत् यदि, भवेदिति शेष:, तर्हि अनन्तरं शीघ्रमेव, परदिनमारभ्यैव इति यावत्, अस्य शशाङ्कस्य, भङ्गं पराजयं, क्रमश: कलाक्षयञ्च, द्रक्ष्यसि अवलोकयिष्यसि, त्वमिति शेष:, शुक्लप्रतिपदारभ्य चतुर्दशीपर्य्यन्तम् असम्पूर्णकलतया तव मुखेन सह तुलां गन्तुं नार्हति, अत एव तावन्ति दिनानि प्रत्यहमेव चन्द्रस्य वृद्धिस्त्वया दृष्टा, किन्तु यदैव पूर्णतां गत: सन् तवाननेन सह तुलामारूढ: भवेत्, तत्परदिने एवास्य भङ्गारम्भोऽपि दृश्येत, एवञ्च त्वदास्येन सह तुलारोहणमेवास्य भङ्गत्वे मुख्यकारणम्, उत्तमेन सह स्पर्द्धमानस्य अधमस्य भग्नताया अपरिहार्य्यत्वादिति भाव:। तुलादिव्येन हि हीनस्य पराजय: सर्व्वैर्दृश्यते इति ॥ १३२ ॥

च्युताणीति।—द्विजेन्द्र: ब्राह्मणश्रेष्ठ:, जमदग्न्यपत्यत्वा-

तथैष पद्मानभिभूय सर्वांस्त्वदास्यपद्मात् परिभूतिमेति ॥ १३३ ॥
अन्तः सलक्ष्मीक्रियते सुधांशो रूपेण पश्ये ! हरिणेन पश्य ।
इत्येष भैमीमदर्शदस्य कदाचिदन्तः स कदाचिदन्तः ॥ १३४ ॥

दिति बोध्यं, सः अतिप्रसिद्धपराक्रमः, रामः परशुरामः, क्षत्राणि निखिलक्षत्रियजातीः, परिभूय पराजित्य, अपीति शेषः, क्षत्रात् क्षत्रियजातेरेव, रामात् दाशरथेः सकाशात्, यथा यादृक्, अभज्यत भग्नतां गतः, पराभवं प्राप इत्यर्थः, तथा तादृगेव, एषः अयं, द्विजेन्द्रः द्विजराजः चन्द्रः, सर्वान् निखिलान्, पद्मान् कमलानि, ("वा पुंसि पद्मम्" इत्यमरः) अभिभूय पराभूय, अपीति शेषः, रात्रौ सङ्कोचोत्पादनादिति भावः, त्वदास्यपद्मात् तव वदनकमलात्, परिभूतिं पराभवम्, एति प्राप्नोति, सकलक्षत्रियाधिक्यं यथा श्रीरामस्य, तथा सर्वपद्माधिक्यं त्वन्मुखपद्मस्य इति भावः ॥ १३३ ॥

अन्तरिति ।— पश्ये ! हे चन्द्रदर्शनप्रवृत्ते ! भैमि ! [पाघ्रा-ध्मेत्यादिना कर्त्तरि एव शः] हरिणेन पाण्डुरेण, ("हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः" इत्यमरः) रूपेण वर्णेन,[कर्त्रा] सुधांशोः चन्द्रस्य, अन्तः प्रान्तभागः, मध्येतरप्रदेश इति यावत्, सलक्ष्मीक्रियते सश्रीकः क्रियते, पूर्वम् अश्रीकः अपि इदानीं श्रीसमन्वितो दृश्यते इत्यर्थः, पश्य अवलोकय, त्वमिति शेषः, अन्यत्र— हरिणेन मृगेण, [कर्त्रा] रूपेण आकारेण, स्वीयकृष्णवर्णेनेति भावः, सुधांशोः चन्द्रस्य, अन्तः मध्यं, सलक्ष्मीक्रियते सकलङ्कः क्रियते ; [लक्ष्मीशब्दस्य समासान्तविधेः अनित्यत्वात् कबभावे सलक्ष्मीशब्दात् च्विः, पक्षे—असलक्ष्म सलक्ष्म क्रियते इति सलक्ष्मशब्दात् च्विः] पश्य । सः उक्तरूपवर्णनाकारी, एषः अयं नलः, इति अमुना प्रकारेण, कदाचित् अस्य चन्द्रस्य, अन्तं

सागरान्मुनिविलोचनोदरात्
यत् द्वयादजनि तेन किं द्विजः ?।
एवमेव च भवन्नयं द्विजः
पर्य्यवस्यति विधुः किमत्रिजः ? ॥१३५॥

पर्य्यन्तभागं, कदाचिच्च अन्तः मध्यभागम्, [अन्त इत्यकारान्तः एकत्र प्रान्तवाची, अन्तरित्यव्ययमपरत्र मध्यवाचि] दमयन्तीं भैमीं, [दृशेर्बुद्ध्यर्थत्वात् गतिबुद्धीति अणौ कर्त्तुर्णौ कर्मत्वात् भैमीमिति द्वितीया] अदर्शत् दर्शयामास, अङ्गुल्यादिना चन्द्रश्वेतनीलप्रान्तमध्यभागप्रदर्शनपूर्वकं श्लिष्टपदैः तया सह क्रीड़ां चकारेति भावः ; इति मध्ये कवेरुक्तिः ॥ १३४ ॥

सागरादिति।—अयम् एषः,विधुः चन्द्रः, सागरात् क्षीरोद-समुद्रात्, मुनिविलोचनोदराच्च अत्रिनयनाभ्यन्तराच्च, द्वयात् मतभेदेन एतद्रूपात् उभयात्, कस्यचिन्मते क्षीरोदसागरात् कस्यचिन्मते वा अत्रिनेत्रादित्यर्थः, यत् अजनि प्रादुरभूत्, उत्पन्नः इत्यर्थः, तेन द्वाभ्यां जातत्वेन कारणेन, किं द्विजः ? द्विजन्मा ? उच्यते इति शेषः, एवमेव चानयैव रीत्या, द्वाभ्यां जातत्वादेवेत्यर्थः, द्विजो भवन् द्वाभ्यां सञ्जातः सन्, किं त्रिभ्यो जायते इति त्रिजः, स न भवति इति अत्रिजः द्विजत्वात् त्रिजाभाववान् इत्यर्थः, पर्य्यवस्यति ? परिणमति ? यो हि द्वाभ्यां जायते सः त्रिजः न भवति, एवमेवायम् अत्रिजः कथ्यते किम् ? यतः द्विजस्त्रिजो न भवत्येवेत्यर्थः, अथ च द्विजः भवन्नपि अत्रेः मुनेः जातः किं कथं पर्य्यवस्यति ? द्वाभ्यां जातत्वे सति अपि अत्रिमुनेः एव जातः इति तात्पर्य्यवृत्त्या कथमुच्यते ? इत्यर्थः। अथ चैवमेव यथा अनेन प्रकारेण द्विजत्वं, तथैव अत्रिमुनिजः भवन् अयं द्विजः पर्य्यवस्यति। किं

तारविहारभुवि चन्द्रमयीं चकार
यन्मण्डलीं हिमभुवं मृगनाभिवासाम् ।
तेनैव तन्वि ! सुकृतेन मते जिनस्य
स्वर्लोकलोकतिलकत्वमवाप धाता ॥ १३६ ॥

द्वाभ्यां जातत्वात् यथा द्विज उच्यते तथा द्विजात् अत्रिमुनेः जातत्वादपि द्विजः उच्यते ? द्विजोत्पन्नः हि द्विजः एव भवतीत्यर्थः । अथच द्वाभ्यां जातत्वात् द्विजो भवन्नेव न त्रिभ्यो जातः इति अत्रिज इति तात्पर्य्यवृत्त्या कथ्यते ॥१३५ ॥

तारेति ।—तन्वि ! हे कृशाङ्गि ! धाता स्रष्टा, जिनस्य बुद्धदेवस्य,तस्य च नारायणावतारत्वेन तत्प्रकृतिभूतस्य पुराणपुरुषस्य श्रीविष्णोरित्यर्थः, मते अनुमतौ सत्यां, तदादिष्टः सन् इत्यर्थः, ताराणां नक्षत्राणां, विहारभुवि सञ्चरणस्थाने गगने, हिमस्य तुषारस्य, भुवं स्थानभूताम्, अतिशीतलामिति यावत्, तथा मृगस्य हरिणस्य, नाभौ मध्यभागे, वासः अवस्थितिः यस्याः तां तादृशीं, यस्याः मध्ये मृगोऽस्तीति यावत् तादृशीं, मृगाधिष्ठितमध्यप्रदेशामिति भावः, चन्द्रमयीं चन्द्रात्मिकां, मण्डलीं बिम्बं, यत् चकार निर्ममे, सूर्य्यातपविदग्धजीवलोकानां सन्तापहरणार्थममृतवर्षणद्वारा आप्यायनार्थञ्चेति भावः, तेनैव उक्तकार्य्यजन्येनैव, सुकृतेन पुण्येन, शोभनेन लोकोत्तरव्यापारेण इति यावत्, स्वर्लोकः स्वर्गभुवनं, तत्र ये लोकाः सुराः, तेषां मध्ये तिलकत्वं श्रेष्ठत्वम्, अवाप लेभे ; अन्येषां सुराणाम् एतादृग्व्यापारकरणे सामर्थ्याभावात् ब्रह्मैव श्रेष्ठोऽभूत् इति निष्कर्षः । अन्यत्र—धाता तारायाः बुद्धदेव्याः, ("बुद्धदेव्यां मता तारा" इति विश्वः) विहारभुवि सुगतालयभूमौ, मठाभ्यन्तरप्रदेशे इति यावत्, ("विहारो भ्रमणे स्कन्धे

इन्दुं मुखात् बहुतृणं तव यत् गृणन्ति
नैनं मृगस्त्यजति तन्मृगतृष्णयेव।
अत्येति मोहमहिमा न हिमांशुबिम्ब-
लक्ष्मीविडम्बिमुखि! वृत्तिषु पाशवीषु॥ १३७॥

लीलायां सुगतालये" इति मेदिनी) हिमभुवं शीतलां, शुभ्रत्वात् हिमाचलरूपा वा, तथा मृगनाभेः कस्तूर्य्याः, वासः परिमलः अवस्थानं वा यस्यां तादृशीं, कस्तूरीमिश्रितामिति यावत्, चन्द्रमयीं कर्पूरात्मिकां, मण्डलीं राशिं, राशीकृतकर्पूरस्थापनमित्यर्थः, यत् चकार विदधे, तेनैव सकस्तूरीकर्पूरराशिस्थापनरूपेणेत्यर्थः, तेनेवेति पाठे उत्प्रेक्षा ; सुकृतेन पुण्यकर्मणा, जिनस्य बुद्धदेवस्य, मते दर्शने, बौद्धदर्शने इत्यर्थः, स्वर्लोकलोकतिलकत्वं सुरश्रेष्ठत्वम्, अवाप लेभे। बौद्धा हि बुद्धदेवप्रासादे यः तत्पूजार्थं सकस्तूरीकर्पूरराशिं ददाति स लोकमध्ये श्रेष्ठो भवतीति स्वदर्शने प्रत्यपादयन्। ब्रह्मा चैवमकृत तस्मादेव सर्वश्रेष्ठो जातः इति भावः॥१३६॥

इन्दुमिति।—हे हिमांशुबिम्बस्य चन्द्रमण्डलस्य, लक्ष्म्याः शोभायाः, विडम्बि परिहासकारि, स्वस्मात् न्यूनत्वात् ततोऽपि अधिकशोभमिति भावः, मुखं वदनं यस्याः तादृशि! भैमि! इन्दुं विधुं, तव भवत्याः, मुखात् आननात् सकाशात्, त्वन्मुखम् अपेक्ष्य इति वा, [ल्यब्लोपे पञ्चमी] बहुतृणम् ईषदसमाप्तं तृणं यवसं,तृणत्वम् अपि यस्य पूर्णं न सम्पन्नं तादृशमित्यर्थः, तृणादपि निःसारम् इति यावत्, ["ईषदसमाप्तौ विभाषा सुपो बहुच्" इति बहुच्] अथच बहु अधिकं, तृणं यवसं यत्र तत् तादृशं, यत् यस्मात्, गृणन्ति कथयन्ति, पण्डिताः इति शेषः, तत् तस्मात् हेतोः, मृगः हरिणः, चन्द्रमण्डले दृश्यमान

स्वर्भानुना प्रसभपानविभीषिकाभिः
दुःखाकृतेनमवधूय सुधा सुधांशुम्।

इति भावः, मृगतृष्णायेव मरीचिकातुल्यया भ्रान्त्या इव, मरु-भूमिस्थवालुकोपरिपतितसूर्य्यकिरणे जलभ्रान्तिर्यथा मृगतृष्णा, तृणविवर्जिते चन्द्रलोके बहुतृणभ्रान्तिरपि तथैव तयेवेत्यर्थः, यद्वा—मृगसम्बन्धिन्या तृष्णया कोमलतृणकवलनाभिलाषेणेव, अथवा—चन्द्रे प्रयुक्तस्य बहुतृणशब्दस्य बहु च तत् तृणञ्च, बहूनि तृणानि यस्मिन् तत् ताद‍ृशम् इति वा, इत्येवंरूपार्थ-ग्रहणरूपया भ्रान्त्या इव, एनम् इन्दुं, न त्यजति न मुञ्चति, तृणभोजनलोभादिति भावः, मृगो हि बहु तृणं, बहुतृणं देशं वा न मुञ्चति इति दृश्यते। ननु भ्रान्तिः खलु एकं, द्वौ, त्रीनपि वा वारान् सम्भवति, परन्तु यावज्जीवं तस्याः स्थायित्वं न उपपद्यते इत्याशङ्क्य अर्थान्तरन्यासमाह—पाशवीषु पशु-सम्बन्धिनीषु, वृत्तिषु व्यापारेषु विषये, मोहमहिमा भ्रान्ति-बाहुल्यम्, आ-मृत्युस्थायिनी भ्रान्तिरित्यर्थः, न अत्येति न अतिक्रामति, बहुकालातिक्रमेऽपि न अपयाति इत्यर्थः। पशवो हि सर्वदा मूढा एवेति कदापि अस्य मृगस्य भ्रान्तिर्नापयाति, तस्मादेवायमेनं न त्यजतीति युक्तमिति भावः॥ ११७॥

स्वर्भानुनेति।—हे प्रिये! स्वर्भानुना राहुणा, प्रसभं बलात्, यत् पानं ग्रसनं वारंवारं कवलीकरणं, तेन विभीषिकाभिः भयोत्पादनैः, दुःखाकृता प्रातिलोम्याचरणोत्-पादितदुःखा, प्रतिकूलाचरणेन दुःखितीकृता इत्यर्थः, ["दुःखात् प्रातिलोम्ये" इति डाच्] सुधा अमृतम्, एनं परिदृश्यमानं, सुधांशुं चन्द्रं, स्वकीयं चिरकालीनमाश्रयमिति भावः, अवधूय

स्वं निह्नुते सितिमचिह्नममुष्य रागैः
ताम्बूलताम्रमवलम्ब्य तवाधरोष्ठम् ॥ १३८ ॥
हर्य्यर्च्चाभवतः कुरङ्गमुदरे प्रक्षिप्य यद्वा शशं
जातस्फीततनोरमुष्य हरिता सूतस्य पत्न्या हरेः।

अवज्ञाय, त्यक्त्वा इत्यर्थः, ताम्बूलेन पर्णेन, ताम्बूलचर्वणेनेत्यर्थः, ताम्रं ताम्रवद्रारक्तवर्णं, तव भवत्याः, अधरोष्ठं रदनच्छदम्, अवलम्ब्य आश्रित्य, अमुष्य रक्तस्य तव अधरोष्ठस्य, रागैः रक्तवर्णैः, रक्तवर्णैः स्वं रञ्जयित्वा इत्यर्थः, सितस्य भावः सितिमा धावल्यमेव, चिह्नं ज्ञापकलक्षणं यस्य तं तादृशं, धवलरूपमपि इत्यर्थः, स्वम् आत्मानं, निह्नुते गोपायतीव, पुनः स्वर्भानुपान-भिया तिरोदधातीवेत्यर्थः, पुनः राहुकर्त्तृकपानभिया त्वदधरमिव स्थानान्तरम् आश्रित्य रूपान्तरेण आत्मानं गोपायतीवेति भावः। अन्योऽपि सभयं स्थानं हित्वा स्थानान्तरमाश्रित्य तत्रापि रूपान्तरं धृत्वा स्वं निह्नुते इति लोके दृश्यते। सुधया चिरकालीनाश्रयचन्द्रपरित्यागपूर्वकं त्वन्मुखाश्रयणात् त्वन्मुखं चन्द्रात् अधिकम् इति निष्कर्षः। ताम्बूलताम्रम् इति उक्तरीत्या उपमोत्प्रेक्षा वा ॥ १३८ ॥

हर्य्यर्च्चेति।—हे प्रिये! कुरङ्गं कलङ्करूपं हरिणं, यद्वा अथवा, मतभेदेनेत्यर्थः, शशं मृगविशेषम्, उदरे मध्यदेशे इत्यर्थः, प्रक्षिप्य निपात्य, स्थितस्येति शेषः, हरेरच्चिकनीनिकात्वसम्पादनार्थ-मिति भावः, अत एव हरेः श्रीविष्णोः, अच्चीभवतः वामनेत्री-भवतः, तथा जाता उद्भूता, स्फीता परिपुष्टा, सम्पूर्णकलत्वादिति भावः, तनुः शरीरं यस्य तादृशस्य, तथा हरेः इन्द्रस्य, पत्न्या भार्य्यया, इन्द्रस्य पूर्वदिगधिपतित्वात् पत्नीस्वरूपयेत्यर्थः, हरिता दिशा, प्राच्या दिशा इत्यर्थः, ("दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च

भङ्गस्त्वद्वदनाम्बुजादजनि यत् पद्मात्तदेकाकिनः
स्यादेकः पुनरस्य स प्रतिभटो यः सिंहिकायाः सुतः ॥ १२८ ॥

हरितश्च ताः" इत्यमरः) सूतस्य उत्पादितस्य, तत्र सञ्जातो-दयस्येत्यर्थः, यद्वा—जातस्फीततनोः सञ्जातपूर्णशरीरस्य, कुरङ्गं यद्वा शशं कलङ्कं मध्ये निक्षिप्य, मध्यस्थितकलङ्कस्य कनीनिका-तुल्यत्वात् श्रीविष्णोः वामनेत्रीभवतः, अमुष्य चन्द्रस्य, त्वद्-वदनाम्बुजात् तव मुखपद्मात् सकाशात्, यत् भङ्गः पराजयः, अजनि जातः, तत् भङ्गजननं, पराभवप्राप्तिरित्यर्थः, पद्मात् तव मुखपद्मरूपात् पद्मात् तदाख्यसङ्ख्याविशेषात्, एकाकिनः एक-मात्रस्य, द्वितीयसहायरहितस्येत्यर्थः, अमुष्येति शेषः, स्यात् भवेत्,तव वदनाम्बुजमेकमात्रमपि सौन्दर्य्योत्कर्षात् पद्मसङ्ख्यक-मेव, तेन च तस्मात् हर्य्यक्षीभवतश्चापि एकाकिनः अमुष्य चन्द्रस्य भङ्गः नासम्भवः, यतो दृश्यते च लोके, संहतीभूतैः दुर्बलैरपि बहुभिः महाबलस्यापि एकाकिनः भङ्गः सर्वदा, अतो नात्र किमपि आश्चर्य्यमिति भावः, यद्वा—एकाकिनः सर्वदा असहायात् एकस्मात्, पद्मात्, न तु अन्यस्मात् कमलात्, न हि अन्यैः पद्मैः अयं पराजीयते, प्रत्युत अयमेव पद्मानि पराजयते इत्यर्थः, अथवा—अम्बुजतुल्यात् त्वद्वदनादेव पद्मात् अथच पद्मसङ्ख्यकात् त्वद्वदनरूपात् अम्बुजात यत् अस्य भङ्गः जातः, तत् एकाकिनः असहायस्य, स्यात् भवेत्, बहुभिः एकः पराजीयते इति युक्तमेव इत्यर्थः ; परन्तु यः सिंहिकायाः तदाख्यायाः कश्यपपत्न्याः, सुतः पुत्रः, राहुरित्यर्थः, सः पुनः स राहुः खलु, अस्य सिंहभूतस्य चन्द्रस्य, एकः एकमात्र एव, प्रति-भटः प्रतिमल्लः, समकक्षवीर इत्यर्थः, वर्त्तते इति शेषः, ग्रहणेऽपि स्वयमेव स्वस्य मोचनात् [illegible] इति

भावः; "स प्रतिभटः" इत्यत्र "सम्प्रति भटः" इति पाठे—अस्य पुनः अप्येकः भटः प्रतिभटः सिंहिकायाः सुतः स्यात्,एकाकिनः अस्य त्वन्मुखपद्मः प्रतिद्वन्द्वो न भवति अतुल्यत्वात्, किन्तु एकाकी राहुरेव अस्य प्रतिभटो युक्तः इत्यर्थः; किञ्च, स्वशत्रु-भूतात् राहोः अपि अस्य अन्यः पराजयः इति महत् अस्य कष्टं प्राप्तमित्यर्थः। अन्यत्र—हरिता हरिद्वर्णया, हरेः सिंहस्य, पत्न्या भार्य्यया, सिंह्योरूपया इत्यर्थः, सूतस्य प्रसूतस्य, अत एव हर्य्यक्षीभवतः सिंहतां प्राप्नुवतः, सिंह्याः प्रसूतत्वादिति भावः, ("हर्य्यक्षः केशरी हरिः" इत्यमरः) [प्रथमपक्षे हर्य्यक्षशब्दात् च्वि,द्वितीयपक्षे हर्य्यक्षशब्दादेव] तथा कुरङ्गं मृगं,यद्वा अथवा, शशं कुरङ्गविशेषम्, उदरे जठराभ्यन्तरे, प्रक्षिप्य आहार्य्यरूपेण प्रेरयित्वेत्यर्थः, भक्षयित्वा इति यावत्, स्थितस्य इति शेषः, अत एव जातस्फीततनोः सञ्जातपुष्टशरीरस्य, उदरविवरे कुरङ्गादि-प्रेरणादिति भावः, अमुष्य सिंहस्य, त्वद्वदनाम्बुजात् त्वन्मुख-पद्मात्, यत् भङ्गः पराजयः, अजनि, तत् एकाकिनः केवलात्, पद्मात् गजात् एव, पराजयः; सिंहस्य गजात् भङ्गः यथा, तद्वत् एतत् महत् चित्रमित्यर्थः, अथच पद्मसङ्ख्यकात् एकस्य पराजयः, सिंहोऽपि एको बहुसङ्घैः पराजीयते एव इत्यर्थः, अथच पद्मात् शरभात् अष्टपदात् एव, भङ्गः, सिंहस्य केवलम् अष्टपदात् एव भङ्गः; ("गजाब्जशरभाः पद्माः" इति अनेकार्थे भोजः) परन्तु यः सिंहिकायाः अन्यस्याः सिंहभार्य्यायाः, सुतः तनयः, सिंहः इत्यर्थः, सः पुनः स सिंहः खलु, एकः एकमात्र एव, अस्य सिंहस्य, प्रतिभटः, पद्मचन्द्राभ्यां सकाशात् त्वन्मुखम् अधिकमिति भावः॥ १३८॥

वाक्पारीणरुचिः स चेन्मुखमयं पद्मः प्रिये ! तावकम् ।
कः शीतांशुरसौ तदा ? मखमृगव्याधोत्तमाङ्गस्थल-
स्थास्नुस्वस्तटिनीतटावनिवनीवानीरवासी वकः ॥१४०॥

यदिति ।—हे प्रिये ! पद्मात् कमलात्, श्रीविष्णोः नाभौ वर्त्तमानादिति भावः, भवतीति पद्मभूः कमलयोनिः, एवञ्च जनकत्वमेव पद्मपूजाविधाने हेतुरिति भावः, वेधाः स्रष्टा, नयनद्वयमेव नेत्रयुगलमेव, तदेति भावः, उत्पले नीलोत्पल-युग्मं, तन्मयीं तद्रूपां, तदुपहारप्रदानरूपामित्यर्थः, यस्य पद्मस्य, पूजाम् अर्चनां, व्यधात् व्यरचयत्, स हि पितृभक्त्या नेत्रद्वयेनैव नीलोत्पलयुगेन स्वजनकस्य पद्मस्य महतीं पूजामकृतेति भावः, वाक्पारीणा वाचः परतीरे भवाः, वाचा वर्णयितुम् अशक्या इत्यर्थः, [अत्रार्थे "राष्ट्रावारपारात् घखौ" इत्यत्र अवारपाराद्-विपरीतादपि विगृहीतादपीति वचनात् खः] रुचिः प्रभा यस्य सः तादृशः सः वेधसो जनकः, अयम् एषः, पद्मः कमलं, चेत् यदि, तावकं त्वदीयं, मुखं वदनम्, अभूदिति शेषः, सः एव भवन्मुखरूपः जातः, अनन्तरं ब्रह्मणा स्वपितृबुद्ध्या नेत्रनीलोत्-लाभ्यां कृतपूजनत्वात् अत्र तव मुखे नेत्रनीलोत्पले दृश्येते इति चेत् इत्यर्थः, तदा तर्हि, असौ परिदृश्यमानः, शीतांशुः चन्द्रः, कः ? को नाम ? अपि तु न कश्चित् इत्यर्थः,त्वन्मुखस्य पुरस्तात् अयं स्मरणार्होऽपि न इति भावः,जनकत्वात् यो हि वेधसाऽपि पूजितः,तादृशनपिण्डमात्रस्य शीतांशोः तेन पद्मेन समं तुलनायाः प्रसङ्गोऽपि न सम्भवतीति भावः ; तर्हि त्वन्मुखसविधे असौ कः ? इति चेत् तत्राह—मखः यज्ञः, दक्षयज्ञः इति यावत्, स एव मृगः हरिणः, मृगरूपधारी दक्षयज्ञ इत्यर्थः, तस्य व्याधः मृगयुः, हरः इत्यर्थः, तस्य उत्तमाङ्गं शिरः, तल्लक्षणे स्थले प्रदेशे,

जातं शातक्रतव्यां हरिति विहरतः काकतालीयमस्याम्
अश्यामत्वैकमत्यस्थितमकलकलानिर्मितेर्निर्मलस्य।

महेश्वरस्य मस्तकदेशे इत्यर्थः, स्थास्नुः स्थितिशीला, या स्वस्तटिनी स्वर्गगङ्गा, मन्दाकिनीत्यर्थः, तस्याः तटावन्यां तीरभूम्यां, या वनी महत् अल्पं वा यत् काननं, तत्र ये वानीराः वेतसाः, वेतसलतापरिवेष्टितभूभागा इत्यर्थः, तत्र वसति तिष्ठतीति सः तादृशः, वकः तदाख्यपक्षिविशेषस्वरूपः इत्यर्थः. धावल्येन उभयोरपि साम्यात् पद्मसमीपे वको यथा दृश्यते, तव मुखपद्मसमीपे चन्द्रोऽपि तथा दृश्यते इति भावः। चन्द्रश्च हरजटाजूटवासी इति प्रसिद्धम्। वाक्पारीणरुचिः इति अञ्जविशेषणं वा ; अत्र यदपत्यस्य ब्रह्मणोऽपि सौन्दर्य्यं वागगोचरं, तत्पितुः पद्मस्य सौन्दर्य्यं मनसोऽपि गोचरं न भवति इत्यर्थः। त्वन्मुखस्य चन्द्रस्य च महत् अन्तरं, साम्यसम्भावनापि नास्ति इति भावः। एतेन चन्द्रादिसुन्दरवृन्दं ब्रह्मणा सृष्टं, भवदीयमुखपद्म तु ब्रह्मणोऽपि स्रष्टृत्वात् सर्वाधिकमिति सूचितम्। मखमृगेत्यादिना चन्द्रस्य अतिदैन्यं तथा त्वन्मुखपद्मसाम्यप्राप्त्यर्थं तपश्चरणञ्च सूचितम्। अन्योऽपि विशिष्टवस्तुप्राप्तये शिवस्थानयुक्तनदीतीरवासी भवन् तपस्यति। नदीतीरवानीरवासित्वं वकस्वभावः ॥ १४० ॥

जातमिति।—अस्याम् अङ्गुलीनिर्दिष्टायां पुरो दृष्टायामेतस्यां, शतक्रतोः इन्द्रस्य इयं शातक्रतवी तस्याम् ऐन्द्र्यां, पूर्वस्यामित्यर्थः, हरिति दिशि, विहरतः सञ्चरतः, उदच्छतः इत्यर्थः, अत एव तद्दिगवस्थायिनः इन्द्रगजस्यैरावतस्य दानद्रवलवलगनं सम्भवतीति भावः, तथा अश्यामत्वे श्यामत्वाभावे, कलानां शुभ्रताविषये इत्यर्थः, यत् ऐकमत्यं सर्वसंवादः,

इन्दोरिन्दीवराभं बलविजयिगजग्रामणीगण्डपिण्ड-
द्वन्द्वापादानदानद्रवलववलगनादङ्कमङ्के विशङ्के ॥ १४१ ॥

सर्वेषामेव एकविधमतिरित्यर्थः, तेन तत्र वा स्थिताभिः वर्त्तमानाभिः, सर्ववादिसम्मतशुभ्रवर्णाभिरित्यर्थः, सकलाभिः समग्राभिः, षोडशभिरेवेत्यर्थः,कलाभिः अंशैः, निर्मितिः निर्माणं यस्य तादृशस्य, अश्यामत्वैकमत्येन स्थिता सकलकलानिर्मितिः यस्य सः तादृशस्य इति वा, अत एव निर्मलस्य उज्ज्वलस्य, सकलकलानिर्मितत्वात् अतीव शुभ्रस्येत्यर्थः, "कारणगुणाः कार्य्यगुणमारभन्ते" इति न्यायेन कारणभूतकलानां शुभ्रवर्ण-तया कार्य्यभूतचन्द्रस्यापि शुभ्रवर्णताया अवश्यम्भाव्यत्वात्,ततश्च ऐरावतदानद्रवलवलगनाभावे श्यामत्वरूपकलङ्कासम्भव इति भावः ; यद्वा—प्रत्येकं कलानां धावल्यस्य दृष्टत्वात् धवलसक॰-कलानिर्मितत्वात् कारणधावल्यात् धवलस्य ; अश्यामत्वैक-मत्येन स्थिताः याः सकलाः कलाः ताभिः या निर्मितिः तस्या वा हेतोः [हेतौ पञ्चमी] धवलस्य, इन्दोः चन्द्रस्य, अङ्के क्रोडे, मध्यदेशे इत्यर्थः, इन्दीवराभं नीलोत्पलतुल्य, श्यामवर्णमात यावत्, मदजलस्य श्यामवर्णत्वादिति भावः, अङ्कं कलङ्कं, बल-विजयिनः बलासुरविध्वंसिनः इन्द्रस्य, यः गजग्रामणीः हस्तिषु मध्ये प्रधानं, प्राच्यामेव वर्त्तमानः ऐरावतः इत्यर्थः, तस्य गण्डयोः कपोलयोः, पिण्डयोः शिरःस्थितकुम्भस्थलयोश्च, यत् द्वन्द्वं युगलं, गण्डद्वन्द्वञ्च पिण्डद्वन्द्वञ्च इत्यर्थः, तदेव अपादान निर्गमनस्थानं येषां ते तादृशाः, ये दानद्रवलवाः मदजलकणाः, तेषां लगनात् सम्पर्कात्, इन्दोरङ्के लग्नत्वादित्यर्थः,काकतालीयं काकोपवेशनानन्तरमेव तालपतनन्यायतुल्यम् आकस्मिकं दैव-सिद्धं यथा तथा ; तालतरुतले यदैव काकस्य उपवेशनं

अंशं षोड़शमामनन्ति रजनीभर्त्तुः कलां वृत्तय-
न्त्येनं पञ्चदशैव ताः प्रतिपदाद्यारकावर्द्धिष्णवः ।
या शेषा पुनरुद्धृता तिथिमृते सा किं हरालङ्कृतिः ?
तस्याः स्थानविलं कलङ्कमिह किं पश्यामि सश्यामिकम् ? ॥१४२॥

तदैव दैवात् काकस्योपरि तालफलपातः इति, तालफलो-परि उपविष्टस्य काकस्य उड्डयनमात्रेण अकस्मात् तालफलं पतति, न च तत्पतने काकस्य कोऽपि हेतुता इति वा न्यायः काकतालीयः ; [काकतालमिव काकतालीयं समासान्तात् च तद्विषयादिति छः] जातम् उत्पन्नं, विशङ्के मन्ये, अहमिति शेषः ; पूर्वं कारणाभावस्यात् सकलोऽपि अयं धवलः एव अभूत्, पश्चात् तु पूर्वदिग्भ्रमणवशात् तत्रैव भ्रमतः ऐरावतस्य कपोल-कुम्भस्थलगलन्मदजलं दैववशात् लग्नं, तेन अयं मध्ये कालः प्रतिभाति इति भावः ॥ १४१ ॥

अंशमिति ।—हे प्रिये ! रजनीभर्त्तुः निशानाथस्य चन्द्रस्य, षोड़शम् अंश षोड़शभागैकभागं, कला तत्संज्ञकम्, आमनन्ति सत्य कथयन्ति, लोका इति शेषः, लोकाः षोडशकलश्चन्द्र इति यत् कथयन्ति, तत्र न कोऽपि संशयावकाश इति भावः, प्रतिपत् तदाख्या तिथिः, आदिः प्रथम यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा, आराकं राका पूर्णिमाम् अभिव्याप्य, पूर्णिमापर्य्यन्तमित्यर्थः, ("पूर्णे राका निशाकरे" इत्यमरः) वर्द्धिष्णवः वृद्धिशीलाः, प्रतितिथि एकैककलाभिवृद्धया क्रमशो वर्द्धमानाः इति भावः, ["अलंकृञ्" इति इष्णुच्] पञ्चदशैव पञ्चदशसङ्ख्यकाः एव, न पुनस्तदातिरिक्ता इति भावः, ताः कलाः, एनं चन्द्रं, वृत्तयन्ति वृत्तं वर्त्तुलं कुर्वन्ति, तिथिसङ्ख्यासाम्यात् सम्पूर्णमण्डलं कुर्वन्ति इत्यर्थः, ["तत् करोति" इति णिच्] शेषा अवशिष्टा,

ज्योत्स्नामादयते चकोरमिथुना द्राघीयसी लोचने
लिप्सुर्मूलमिवोपजीवितुमितः सन्तर्पणाभीक्ष्णतात् ।
अङ्के रङ्कुमयं करोति च परिष्पृष्टुं तदेवादृतः
त्वद्वक्त्रं नयनश्रियाऽप्यनधिकं मुग्धे ! विधित्सुर्विधुः ॥ १४३ ॥

षोड़शसङ्ख्याका इत्यर्थः, [शेषशब्दस्य अभिधेयलिङ्गत्वं] या पुनः या तु कला,तिथिं पञ्चदशातिरिक्तां षोडशीं तिथिम्,ऋते विना, षोडशतिथ्यभावादित्यर्थः, उद्धृता उत्तोल्य पृथक् स्थापिता इत्यर्थः, अतिरिक्तत्वेन प्रयोजनाभावात् विधात्रा चन्द्रात् वहिष्कृत्य नीता इति भावः, सा षोड़शी कला, किं हरालङ्कृतिः ? शिवशिरोभूषणं, जाता ? इति शेषः, चन्द्रे प्रयोजनाभावात् हरालङ्कृतिरिव अभूत् किम् ? इत्यर्थः ; तथा स्यामिकं श्यामिकया नीलिम्ना सह वर्त्तमानं,पश्चाद्देशस्थनभसः कालिम्ना सह वर्त्तमानमित्यर्थः, [मनोज्ञादेः आकृतिगणत्वात् भावे वुञ्] तस्या उद्धृतायाः षोडश्याः कलायाः, स्थानस्य पूर्वावस्थितेः सम्बन्धि, बिलं विवरं,विधात्रा तत्कलोद्धरणेन शून्यं नीलं नभोभागम् एव इति भावः, इह चन्द्रमण्डलमध्ये, कलङ्कं लाञ्छनरूपं, पश्यामि किम् ? अवलोकयामि किम् ? मध्यवर्त्ति नीलं तत्स्थानविलमेव अहं कलङ्कत्वेन शङ्के इत्यर्थः ॥ १४२ ॥

ज्योत्स्नामिति ।—मुग्धे ! हे सुन्दरि ! त्वद्वक्त्रं भवत्या आननं, सौन्दर्य्यादिगुणैः स्वस्य समानम् अपीति भावः, नयनश्रिया अपि तव नेत्रसौन्दर्य्येणापि, स्वस्य नेत्राभावादिति भावः, अनधिकम् अनुत्कृष्टं, स्वापेक्षयेति भावः, तव नेत्रयो. समानमेव इत्याशयः, विधित्सुः विधातुमिच्छुः, अत एव आदृतः आदरान्वितः, आग्रहान्वित इत्यर्थः, अयम् एषः, विधुः चन्द्रः, द्राघीयसी अतिदीर्घे, [अतिशायने ईयसुनि "प्रियस्थिर—"

लावण्येन तवास्यमेव बहुना तत्पात्रमात्रस्पृशा
चन्द्रः प्रोञ्छनलब्धताऽद्‌र्द्रमलिनेनारम्भि शेषेण तु।

इति द्राघादेशः] लोचने तव नयनद्वयमिव नयनद्वयं, लिप्सुः लब्धुमिच्छुः सन्, [लिप्सुः विधित्सुः इति च नलोकेति षष्ठी-निषेधः] सन्तर्पणेन निजचन्द्रिकामृतपायनाकृतसम्यकृद्धिसि-साधनेन, आत्मीकृतात् आत्मीयीकृतात्, स्ववशीकृतादिति यावत्, इतः चकोरशिशोः सकाशात्, मूलं स्वचान्द्रिकापायना-हेतुभूतम् एतदीयातिदीर्घनेत्रद्वयम्, उपजीवितुम् आदातुम् इव, यद्वा—किञ्चित् स्वचन्द्रिका पाययित्वा ततः नेत्रद्वयलक्ष्मी-प्राप्त्या मूलं चन्द्रिकारूपमूलधनं वर्द्धयितुम् इव ; चकोरशिशुना तदाख्यपक्षिशावकेन, [प्रयोज्येन] शिशुः सुप्रताप्य इति सूचयितुं शिशुपदम् ; ज्योत्स्ना स्वीयां चन्द्रिकाम्, आदयते भक्षयति, [अदेर्निगरणार्थत्वेऽपि "अदेः प्रतिषेधो वक्तव्यः" इति वक्तव्यात् निगरणादिपरस्मैपदाभावे "णिचश्च" इति तङ्, "आदिखाद्योर्न" इति अणौ कर्मत्वाभावः] तथा तत् मूलभूतम् अतिविशालं तदीयनयनयुगलं, परिप्युष्टमिव संलग्नं कर्तुम् एव, वस्तुतः आनीय आत्मनि योजयितुमिवेति भावः, परिप्रष्ट-मिति पाठे—एतन्नेत्ररामणीयकप्राप्त्युपाय प्रष्टुमिव इत्यर्थः ; अङ्के मध्ये, अथच उत्सङ्गे, रङ्कुञ्च हरिणञ्च, करोति विदधाति, धारयतीत्यर्थः, उत्सङ्गे धृत्वा लालयति इति यावत् ; त्वन्मुख-साम्यनिमित्तरमणीयनेत्रद्वयसम्पादनाय अयं चन्द्रः चकोर-हरिणौ वश्यति इति भावः ; चन्द्रात् उत्कृष्ट त्वन्मुखमिति निष्कर्षः। अन्योऽपि जनः बालात् किञ्चित् आदातुं तं मोदकलड्डुकादिना सन्तोषयन् क्रोड़े कृत्वा उत्तमम् इष्टं वस्तु ततः गृह्णाति इति दृश्यते॥ १४३॥

निर्माय द्वयमेतदप्सु विधिना पाणी खलु चालितौ
तल्लेशैरधुनाऽपि नीरनिलयैरम्भोजमारभ्यते ॥ १४४ ॥

लावण्येनेति ।—हे प्रिये! विधिना विधात्रा,बहुना प्रभूतेन, प्रयोजनकाले तत्क्षणमेव यथा प्राप्तिः स्यात् तदर्थं क्वचित् पात्रे सञ्चितेन अखिलेन इत्यर्थं, लावण्येन कान्तिविशेषेण, तव भवत्याः, आस्यमेव मुखमेव, आरम्भि निरमायि, इवेति शेषः, तवानने एव निखिललावण्यदर्शनादिति भावः ; चन्द्रस्तु विधुः पुनः, तस्य लावण्यस्य, पात्रम् आधारभाजनं, तन्मात्रं केवलं लावण्याधारपात्रं,न तु किञ्चिदपि लावण्यमित्यर्थः, स्पृशति स्पर्शं करोति,तत्पात्रस्य गात्रमात्रे लगतीति यावत्, तेन तादृशेन लावण्याधारपात्रमात्रलग्नेन, अत एव प्रोञ्छनेन अङ्गुल्या पात्र-निघर्षणेन, या लब्धता प्राप्तता, यत्किञ्चित् प्राप्तिरित्यर्थः, तया अङ्कं कियदंशं, मलिनं विवर्णं यस्य तादृशेन, पात्रगात्रं प्रोञ्छयित्वा ग्रहणात् किञ्चिन्मलिनेन इत्यर्थः, शेषेण भवन्मुख-निर्माणावशिष्टेन, लावण्यांशेन इति शेषः, आरम्भि निरमायि, इवेति शेषः,कलङ्केन मध्यभागे मालिन्यदर्शनादिति भावः ; अत एव शबलमण्डलोऽयं शोभते इति निष्कर्षः ; शेषेण तु चन्द्रः आरम्भि इति वा अन्वयः । एतत् द्वयं त्वन्मुखं चन्द्रश्चेत्युभय-द्रव्यं, निर्माय सृष्ट्वा, अप्सु जलेषु, तड़ागादिषु पद्माकरेषु इति यावत्, पाणी निजकरद्वयं, चालितौ खलु निश्चयमेव धौतीकृतौ, अन्योऽपि कुम्भकारः घटशरावादिकं निर्माय अप्सु हस्तौ प्रचालयति इति दृश्यते ; नीरं तज्जलमेव,निलयः आवासः येषां तादृशैः, हस्तप्रचालनावसरे जलमध्ये पतितैरिति भावः, तस्य चालनरजोमिलितलावण्यस्य, लेशैः अल्पैः अंशैरेव कर्त्तृभिः, अधुनाऽपि अद्यापि, अम्भोजं पद्मानि, [जातावेकवचनम्]

लावण्येन तवाखिलेन वदनं तत्पात्रमात्रस्पृशा
चन्द्रः प्रोञ्छनलब्धताऽर्द्धमलिनेनारम्भि शेषेण यः।
तल्लेखाऽपि शिखामणिः सुषमयाऽहङ्कृत्य शम्भोरभूत्
अब्जं तस्य पदं यदस्पृशदतः पद्मञ्च सद्म श्रियाः॥ १४५॥

आरभ्यते निर्मीयते, इवेति शेषः, अम्भोजेऽपि लावण्यलेशदर्शना-दिति भावः ; एवञ्च कमलनिर्माणे ब्रह्मणः कोऽपि प्रयासो न इत्याशयः। कमलाच्चन्द्रोऽधिकः, तस्मादपि त्वन्मुखलावण्यं साकल्येन निर्मितत्वात् अधिकमिति तात्पर्य्यम्॥ १४४॥

किञ्चित् वैशिष्ट्यं प्रतिपादयितुमुक्तमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेणाह, लावण्येनेति।—हे प्रिये। अखिलेन सकलेन, लावण्येन सौन्दर्य्यविशेषेण, तव भवत्याः, वदनं मुखम, आरम्भि निरमायि, इव वेधसा इति शेषः ; ततः भवद्वदनकामनीयवर्णनाचिन्ता अपि दूरे तिष्ठतु, अशक्यकरत्वादिति भावः, परन्तु तत्पात्र-मात्रस्पृशा उक्तरीत्या केवलं लावण्याधारगात्रलग्नेन, अत एव प्रोञ्छनलब्धताऽर्द्धमलिनेन उत्थानकाले अङ्गुल्या पात्रनिघर्षणेन प्राप्ततया किञ्चिद्विवर्णांशेन, शेषेण अवशिष्टलावण्येन, यः चन्द्रः विधुः, आरम्भि निरमायि, इव विधिना इति शेषः, तस्य चन्द्रस्य, लेखाऽपि रेखाऽपि, लावण्यशेषनिर्मितस्य चन्द्रस्य षोडशांशरूपकलामात्रमपीत्यर्थः, सुषमया परमशोभया, निष्कलङ्कत्वात् इति भावः, अहङ्कृत्य अहङ्कारं कृत्वा, अस्या-पेक्षया अहमेव रमणीयेति दर्पम् अवलम्ब्य इत्यर्थः, इवेति शेष, शम्भोः हरस्य, शिखामणिः शिरोभूषणम्, अभूत् अजायत, शिवशिरः अध्यारोहत् इत्यर्थः, अन्योऽपि अविवेकी कस्यापि गुणस्य लेशोऽपि स्वस्मिन् वर्त्तते चेत् सदर्पं महतः शिरः अधि-रोहति इति दृश्यते। अब्जं कुमुदं, तथा पद्मञ्च कमलञ्च,

[कर्त्तृ] यत् यस्मात्, तस्य चन्द्रस्य, पदं स्थानं, प्रतिबिम्ब-स्थानं जलमिति भावः, अस्पृशत्, स्पर्शमकरोत्, अतः अस्मादेव हेतोः, श्रियाः शोभायाः, सद्म आलयः, अभूत् अजायत, चन्द्रकरसंस्पर्शादेव हि कुमुदं सश्रीकं भवति, तथा जलस्य चन्द्रकिरणस्पर्शात् पद्मस्य तत्रोत्पन्नत्वात् वर्त्तमानत्वात् कुमुद-साहचर्य्याच्च पद्ममपि श्रियाः स्थानमभूदित्यर्थः। यद्वा— पद्मञ्च अतः कुमुदात् हेतोः, श्रियाः सद्म अभूत्, अब्जत्वजाति-योगात् कुमुदाधारजलयोगाच्च कुमुदादेव परम्परया पद्मानां लक्ष्मीगृहत्वमभूदित्यर्थः। "तल्लेखा" इत्यत्र "यल्लेखा" इति पाठे—यस्य लेखा शम्भोः शिखामणिरभूत्, तस्य शिखामणि-भूतस्य चन्द्रस्य, पदं स्थानं, शिवमस्तकमिति यावत्, यस्मात् अब्जं पद्मञ्च अस्पृशत्, पूजासमये इति भावः, अतस्तदुभयं श्रियाः सद्म अभूत्, चन्द्रसम्बद्धशिरःसम्बन्धात् उभयं श्रीगृह-मभूत् इत्यर्थः। यद्वा—अब्जं कुमुदं, पद्मञ्च तस्य शम्भोः, पदं चरणं, यत् यस्मात्, अस्पृशत्, पूजाकाले इति भावः, अतः अस्मात् हेतोः, उभयं श्रियाः सद्म अभूत्, शम्भोः पदे अव-स्थिततया शम्भोरेव शिरःस्थचन्द्रलेखया परम्परासम्बन्धेन साहचर्य्यलाभादिति भावः। यल्लावण्यपरम्परया संयोगवशात् कमलकैरवयोः, तथा लावण्याधारमात्रलग्नेन लेशमात्रलावण्येन निर्माणाच्च चन्द्रस्य ईदृशी शोभा जाता, तेन अखिलेन लावण्येन निर्मितस्य तवाननस्य शोभा अनिर्वचनीयैवेति निष्कर्षः। तस्य लावण्यस्थानं विधिहस्तलावण्यलेपक्षालनजलं यस्मात् कुमुदं पद्मञ्च अस्पृशत्, यद्वा पद्ममेव अस्पृशत्, यतोऽब्जं तस्मात् कुमुदं पद्मञ्च पद्ममेव वा श्रीसद्माभूदिति वा। त्वन्मुखलावण्य-लेशपरम्परासंस्पर्शप्राप्तशोभानि चन्द्रादीनि,अतः त्वन्मुखलावण्यं वाङ्मनसगोचरं न भवतीति भावः। अर्थान्तरस्य स्पष्टत्वात्

सपीतेः सम्प्रीतेरजनि रजनीशः परिषदा
परीतस्ताराणां दिनमणिमणिग्रावमणिकः।
प्रिये! पश्योत्प्रेक्षाकविभिरभिधानाय सुशकः
सुधामभ्युद्धर्त्तुं धृतशशकनीलाश्मचषकः॥ १४६॥

पूर्वार्द्धस्य तु अर्थान्तरप्रतिपादनार्थमनुवादत्वात् नायं श्लोकः पुनरुक्तः॥ १४५॥

सपीतेरिति।—हे प्रिये! सम्प्रीतेः सम्यक् या प्रीतिः ताराणामन्योऽन्यं सौहार्दं तस्मात् हेतोः, या सपीतिः सह साईं, परस्परम् एकत्रावस्थाय इत्यर्थः, पीतिः पानं तस्याः सपीतेः हेतोः, ["वोपसर्जनस्य" इति वा "सहस्य" इति योगविभागाद्वा सहस्य सः] सुहृदो हि सहपानं कुर्वन्ति इति लोकाचारो दृश्यते, यद्वा—सपीतेः हेतोः या सम्प्रीतिः रुच्यभिवृद्धिः तस्या हेतोः, परिषत्त्व प्रति अयमेव हेतुरिति बोद्धव्यम्; ताराणा नक्षत्राणां, परिषदा सभया, सङ्घेनेति यावत्, परीतः समन्तात परिवेष्टितः, रजनीशः निशापतिश्चन्द्रः, दिनमणिः सूर्य्यः, तस्य मणिः सूर्य्यकान्ताख्यरत्नं, तद्रूपः यो ग्रावा शिला, तस्य मणिकः अलिञ्जरः, सूर्य्यकान्तमणिनिर्मितः अतिधवलः स्थूलः पेयद्रव्याधारभूतः इव इत्यर्थः, अजनि सम्भूतः, विधिना तारापरिषदा वा व्यरचि इति भावः, पश्य अवलोकय, एतत् त्वमिति शेषः, अत एव सुधाम् अमृतम्, अभ्युद्धर्त्तुम् उत्तोलयितु, तारापरिषदैव इति भावः, धृतः उपरि विन्यस्तः, ताराभिर्वेति शेषः, यः शशकः मृगविशेषः, चन्द्रमध्यस्थितः कलङ्कः इति यावत्, स एव नीलाश्मा नीलकान्तमणिः, नीलवर्णत्वपरिमाणयोस्तुल्यत्वादिति भावः, तस्य चषकं पानपात्रं, नीलकान्तमणिघटितपानपात्रमित्यर्थः, यस्मिन् स

आस्यं शीतमयूखमण्डलगुणानाकृष्य ते निर्मितं
शङ्के सुन्दरि! शर्वरीपरिवृढस्तेनैष दोषाकरः।
आदायेन्दुमृगादपीह निहिते पश्यामि सारे दृशौ
त्वदङ्के सति वा विधौ द्युतिमयं दध्यादनङ्कः कुतः?॥१४७॥

तादृशः,("चषकोऽस्त्री पानपात्रम्"इत्यमरः) इव अयमिति शेषः, इति उत्प्रेक्षायां सादृश्येन वस्त्वन्तरसम्भावनारूपोत्प्रेक्षालङ्कार-सम्पादनविषये, कविभिः कवयितृभिः, विशिष्टसम्भावनाचतुरैः श्रीहर्षादिभिर्महाकविभिरित्यर्थः, [खलर्थयोगात् न षष्ठी] अभिधानाय एवं वर्णयितुं, सुशकः सुखेन शक्यः, [सुशकः इति खल्] चन्द्रो धावल्यात् पीयूषपूर्णः सूर्य्यकान्तमणि-घटितमाणिकः इव, कलङ्कश्च नीलमणिघटितः चषक इव दृश्यते एतत् पश्येत्यर्थः। यथा मणिकस्थोदकाद्युद्धरणाय मणिकमुखे चषकः स्थाप्यते, तथा ताराभिः परस्परं मिलित्वा सुधापानं कर्त्तुं परिवेष्टितस्य सुधापूरितस्य अस्यापि चन्द्रमणिकस्य मुखे सुधोद्धरणाय शशनामनीलमणिचषको निक्षिप्तः इति कविभिः उत्प्रेक्षितुं शक्यते इति सरलार्थः॥ १४६॥

आस्यमिति।—हे सुन्दरि! शीतमयूखस्य चन्द्रस्य, मण्डलं विम्बं, तस्य गुणान् कान्तिमत्त्वाह्लादकत्वादिधर्मान्, आकृष्य गृहीत्वा, ते तव, आस्य मुखं, यतः निर्मितं विरचितं, तेनैव विधिनेति शेषः, तेन गुणगणाकर्षणेन हेतुना, एषः परिदृश्यमानः अयं, शर्वर्य्याः निशायाः, परिवृढः प्रभुः, चन्द्रः इत्यर्थः, दोषाणां दूषणानां, गुणाभावानामित्यर्थः, आकरः आधारः, आश्रयस्थानमित्यर्थः, जातः इति शेषः, इति शङ्के मन्ये, अहमिति शेषः, तथा च सर्वे एव पदार्थाः दोषगुणमिश्रिता भवन्तीति स्वभावः, एवञ्चायं निशापतिरपि

शुचिरुचिमुडुगणमगणनममुमति-
कलयसि कृशतनु ! न गगनतटमनु ।

तादृश एवासीत्, ततश्च विधिना तस्मात् गुणानाकृष्य तैः तव मुखनिर्माणे कृते सति दोषा एव अवशिष्टाः स्थिताः, तेनैवायं दोषाणामाकर इति व्युत्पत्त्या दोषाकरनाम्ना ख्यातः, न तु दोषा रात्रिः तत्करोतीति व्युत्पत्त्या दोषाकरः इति नाम्ना प्रसिद्ध इति भावः । तथा इन्दोः चन्द्रस्य, मृगात् अङ्कस्वरूप-हरिणात् सकाशादपि, सारे उत्कृष्टे, "सारम्" इति क्वचित् पाठः ; दृशौ नेत्रे, आदाय गृहीत्वा, इह भवन्मुखे, निहिते स्थापिते, योजिते इति यावत्, विधिनैवेति शेषः, इति च पश्यामि अवलोकयामि, तर्कयामीति यावत्, अहमिति शेषः, तेन चायं मृगः अन्ध एव जात इति भावः ; ननु कुतस्त्वया एव ज्ञातमिति चेत् ? आह—त्वदङ्के तव मुखे, चन्द्रादपि अति-सुन्दरे इति भावः, सति विद्यमाने, अनन्धः चक्षुष्मान्, एवञ्च उभयतारतम्यविचारचतुरः इति भावः, अयम् इन्दोर्मृगः, विधौ चन्द्रे, कुतो वा कस्मात् वा कारणात्, धृतिं धैर्य्यम्, अवस्थानजनितसन्तोषमित्यर्थः, अथच समीचीनाधारपरि-तोषमिति यावत्, दध्यात् ? धारयेत् ? अपि तु न कुतो-ऽपीत्यर्थः, नेत्रोद्धरणात् अन्धत्वेनैव त्वन्मुखरामणीयकदर्शनाशक्तेः अन्यत्र गन्तुम् अशक्तेश्च त्वन्मुखं त्यक्त्वा तत्रैव अयं स्थितः, अन्यथा विधुं परित्यज्य त्वन्मुखचन्द्रे एव धृतिं दध्यादिति भावः । त्वन्मुखं चन्द्राधिकं, नेत्रे च मृगनेत्राभ्यामधिके इति निष्कर्षः ॥ १४७ ॥

शुचीति ।—कृशतनु ! हे क्षीणाङ्गि ! गगनतटं नभःस्थलं, [कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीया] अनु लक्ष्यीकृत्य, वर्त्तमानमिति

प्रतिनिशशशितलविगलदमृतभृत-
रविरथहयचयखुरविलकुलमिव ॥ १४८ ॥
उपनतमुडुपुष्पजातमास्ते
भवतु जन: परिचारकस्तवायम् ।

शेष:, शुचिरुचिं श्वेतकान्तिं, तथा अगणनं बहुत्वात् सङ्ख्यातुम् अशक्यम, अमुम् अङ्गुल्या निर्देश्यं प्रत्यक्षगम्यम्, उडुगणं नक्षत्रसमूहं, प्रतिनिशं निशायां निशायां, प्रतिरात्रौ इत्यर्थ:, [वीप्सायामव्ययीभाव:] शशितलात् चन्द्राधोभागात्, विगलता स्रवता, अमृतेन पीयूषेण, भृतं परिपूर्णं, रविरथस्य सूर्य्यस्यन्दनस्य, य: हयचय: अश्वसमूह:, तस्य खुराणां शफानां, यानि विलानि गर्त्ता:, खुरन्यासजनितविवराणि इत्यर्थ:, तेषां कुलं वृन्दमिव, स्थितमिति शेष:, न अतिकलयसि ? न अतिशयेन विवेचयसि ? अपि तु तदिव अतितरां जानीहि इत्यर्थ:, त्वमिति शेष:, नक्षत्रवदेव अमृतस्यापि शुभ्रत्वादिति भाव: । प्रतिनिशं चन्द्रात् गलता धवलेन अमृतेन पूर्णा: सूर्य्याश्वखुरगर्त्ता: इव तारका: शोभन्ते इति निष्कर्ष: ॥ १४८ ॥

अथातिशयेन उद्दीपकचन्द्रगुणवर्णनात् कामावेशाधिक्येन सम्भोगवासनां प्रकटयति, उपनतमिति ।—हे प्रिये । उडूनि नक्षत्राणि एव, "रक्तो भौम: शनि: कृष्णो गुरु: पीत: सित: कवि:" इत्यादिज्योति:शास्त्रादिप्रामाण्यात् नानावर्णाकृतीनि इति भाव:, पुष्पजातं कुसुमसमूह:, शुभ्रत्वोज्ज्वलत्वादिसाम्यादिति भाव:, ["जातिर्जातञ्च सामान्यम्" इत्यभिधानाज्जातशब्द: सामान्यवाची पुष्पमात्रे पर्य्यवस्यति] उपनतम् उपस्थितम्, आस्ते वर्त्तते । अयं मल्लक्षण:, जन: लोक:, तव भवत्या:, परिचारक: सेवक:, प्रारब्धकामदेवपूजायां चन्दनाद्युप-

तिलतिलकितपर्पटाभमिन्दुं
वितर निवेद्यमुपास्स्व पञ्चबाणम् ॥ १४९ ॥
स्वर्भानुप्रतिवारपारणमिलद्दन्तौघयन्त्रोद्भव-
श्वभ्रालीपतयालुदीधितिसुधासारस्नुधारद्युतिः ।

चारापनायकः इति यावत्, अथच सम्भोगसुखप्रद इत्यर्थः, भवतु सम्पद्यताम्, अन्योऽपि देवपूजकः पुष्पादिसामग्र्या देवं पूजयति, कश्चित् परिचारकोऽपि तस्य वर्त्तते इति दृश्यते; तिलैः तदाख्यकृष्णवर्णशस्यविशेषैः, तिलकितं सञ्जाततिलकं, तिलैः एव वा तिलकवत् कृतम्, उपरिभागे कृष्णतिलविकीरणेन तिलकोपमशोभासम्पन्नमित्यर्थः, ["तारकादित्वात् इतच्" "तत्करोति" इति वा ण्यन्तात् निष्ठा] यत् पर्पटं शालि-तण्डुलपिष्टरचितः चिपिटः तिलशष्कुलीसंज्ञः पिष्टकविशेषः, ("पर्पटं पिष्टभेदे स्यात् पर्पटो भेषजान्तरे" इति मेदिनी) तद्वत् आभा कान्तिः यस्य तादृशं, सकलङ्कमध्यत्वादिविशिष्ट-पर्पटसदृशम् इत्यर्थः, उपरिभागे तिलवत् कृष्णवर्णमृगचिह्न-सत्त्वात् अंशान्तरे च श्वैत्यवशात् गोलाकारत्वाच्चेति भावः, इन्दुमेव चन्द्रमेव, निवेद्य नैवेद्यं, नैवेद्यतया इत्यर्थः, वितर समर्पय, कामाय इति शेषः, एवं पञ्चबाणं कामदेवं, पञ्चबाणः इत्यनेन कामस्य अतिपीडाकारित्वं सूच्यते ; उपास्स्व पूजय । सर्वाणि नक्षत्राणि उदितानि, कामोद्दीपकः चन्द्रोऽपि उदितः, सुरतान्तरायकारी निषिद्धः सन्ध्यासमयश्च अतिक्रान्तः, तस्मात् कामम् उपास्स्व, सुरतेच्छुः अस्मीति भावः ॥ १४९ ॥

इदानीं काव्यसमाप्तिं चिकीर्षुः श्रीहर्षो नायकमुखेन चन्द्रदेवोल्लेखपूर्वकम् आशिषमाशास्ते, स्वर्भानुरिति ।—हे प्रिये ! स्वर्भानोः राहोः, प्रतिवारं पौनःपुन्येन, प्रत्येकग्रहणः

पुष्पेष्वासनतत्प्रियापरिणयानन्दाभिषेकोत्सवे
देवः प्राप्तसहस्रधारकलशश्रीरस्तु नस्तुष्टये ॥१५०॥

काले इत्यर्थः, यत् पारणं भक्षणं, चन्द्रस्यैव गिलनमित्यर्थः, तेन तत्र वा मिलन् संलग्नीभवन्, यः दन्तौघः दशनपङ्क्तिः, तद्रूपं यन्त्रं छिद्रकरणसाधनोपायविशेषः, तस्मात् उद्भवः उत्पत्तिः यस्याः सा तादृशी, या श्वभ्रालो छिद्रसमूहः, दन्तदंशनकृतविवरपरम्परा इत्यर्थः, तया तस्याः सकाशात् वा पतयालुः पतनशीला, दीधितिसुधा किरणामृतं, तद्रूपः सारः श्रेष्ठः भागः यस्य स तादृशः, दीधितिसुधायाः सार इति वा; यद्वा—पतयालुः पतनशीलः, दीधितिसुधायाः आसारः धारासम्पातः, दीधितिसुधारूपः वा आसारः यस्य सः तादृशः, अत एव पुष्पेष्वासनस्य कुसुमधनुषः, कामदेवस्येत्यर्थः, तत्प्रियायाः कामकान्ताया रतेश्च, परिणयः परि सर्वतोभावेन, नयः नयनम्, आनयनमित्यर्थः, तद्रूपः विवाहः इति यावत्, तत्र यः आनन्दः सम्भोगप्रमोद एव नृत्यगीताद्यनुष्ठानरूपप्रमोदः, तत्र यः अभिषेकः वीजनिषेक एव वैवाहिकमङ्गलस्नानं, तस्य उत्सवे आनन्दानुष्ठाने, यद्वा—परिणयानन्दः विवाहरूपः आनन्दः, तत्सम्बन्धिनि अभिषेकोत्सवे महाभिषेकार्थं, प्राप्ता लब्धा, सहस्रधारस्य सहस्रच्छिद्रगलज्जलासारस्य, सहस्रच्छिद्रेण जलपतनोपयोगिन इत्यर्थः, कलशस्य कुम्भस्य, श्रीरिव श्रीः शोभा येन सः तादृशः, महोत्सवे हि सहस्रधारेण सुवर्णकलशेन महाभिषेकः क्रियते, तथा च राहुदन्तकृतच्छिद्रपरम्परागलदमृतधारः चन्द्रः गलज्जलसहस्रच्छिद्रसुवर्णकलशः इव शोभमानः इत्यर्थः, देवः प्रकाशमानः, देवताप्रभावसम्पन्नः इत्यर्थः, तुषारद्युतिः हिमकरः चन्द्रः, अथच तुषारद्युतिः

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।
द्वाविंशो नवसाहसाङ्कचरिते चम्पूकृतोऽयं महा-
काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥१५१॥

रिव देवः, नः आवयोः, वर्णनां पूजाञ्च कुर्वतोरिति भावः, ["अस्मदोर्द्वयोश्च" इति द्वित्वेऽपि बहुवचनम्] तुष्टये सन्तोषाय, उत्कटमन्मथोद्रेकात् दीधितिसुधावर्षणेन सुरत-श्रमापनोदनाच्च परमानन्दाय इत्यर्थः, अस्तु भवतु। पूर्वोक्त-वर्णनया उक्तविधत्वत्कृतपूजया च सुरतप्रवृत्तयोः आवयोः उद्दीपकतया परमानन्दं कुर्य्यात् इति भावः। एतेन तत्समयोचितरतिकामविवाहोत्सवाभिधानेन, चन्द्रोऽस्तु नः तुष्टये इत्यनेन च विलासिना नलेन स्वानिर्वर्त्त्य-तृतीयपुरुषार्थ-पयोधिपीयूषरसास्वादनलालसः अभिव्यज्यते। सुधाधार इत्यपि पाठे—दीधितिसुधायाः धारा यस्य सुधायाः आधारः इति वा। आनन्दपदेन तुष्टये अस्तु इत्याशिषा च ग्रन्थसमाप्तिं द्योतयति। महाभारतादौ वर्णितस्यापि उत्तरनलचरितस्य नीरसत्वात् नायकानुदयवर्णने रसभङ्गसद्भावाच्च काव्यस्य च सहृदय-हृदयाह्लादनफलकत्वाच्च तथा "रसैः कथा यस्य सुधाऽवधीरिणी" इत्यादिना आदावेव कविना शृङ्गाररसस्यैव मुख्यत्वेन वर्ण-नाभिप्रायप्रकटनाच्चात्र उत्तरचरित्रं श्रीहर्षेण न वर्णितम् इत्यादि ज्ञातव्यम् ॥ १५० ॥

श्रीहर्षमिति।—पूर्वार्द्धार्थः स्पष्टः। नवः य साहसाङ्कः तन्नामगौडाधिपतिः, तस्य चरिते चरित्रे विषये, "नृपसाहसाङ्क" इति पाठे—नृपश्च असौ साहसाङ्कश्च तस्य गौडेन्द्रस्य चरिते विषये, चम्पूं गद्यपद्यमयं काव्यं करोतीति चम्पूकृत् तस्य चम्पूं

यथा यूनस्तद्वत् परमरमणीयाऽपि रमणी
कुमाराणामन्तःकरणहरणं कैव कुरुते ? ।
मदुक्तिश्चेदन्तर्मदयति सुधीभूय सुधियः
किमस्या नाम स्यादरसपुरुषानादरभरैः ? ॥ १५२ ॥

विनिर्मितवतः, "गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते" इति दर्पणोक्तलक्षणात्, एतेन सः अपि ग्रन्थः येन कृतः इति सूच्यते ; तस्य श्रीहर्षस्य, "चम्पूकृतः भोजराजस्य विक्रमार्कस्य वा" इति केचित् ; द्वाविंशः द्वाविंशतेः पूरणः इति [पूरणे डटि टिलोपः] सर्गः गतः समाप्तिं प्राप ॥ १५१ ॥

एवं ग्रन्थं समाप्य सम्प्रति रसानभिज्ञानामवज्ञया आत्मनः न काऽपि क्षतिरिति मनसिकृत्य कविः स्वमेव आश्वासयति, यथेति ।—यथा यादृक्, परमरमणीयाऽपि अतिशयेन मनोहारिणी अपि, रमणी नारी, यूनः तरुणस्य कामिनः, अन्तः-करणहरणं मनोविमोहनं, कुरुते करोति, सौन्दर्यादिगुणेनेति भावः, कुमाराणां पञ्चमवर्षवयःपर्यन्तबालानां, क्षीरलाभमात्रेण परमपुरुषार्थप्राप्तिम् अभिमन्यमानानाम् अननुभूतकामसुखानां शिशूनामिति भावः,तद्वत् तथा,अन्तःकरणहरणमिति शेषः, का एव,रमणीति शेषः ; "कैव" इत्यत्र"नैव"इति पाठः स्पष्टार्थकः ; कुरुते ? करोति ? अपि तु न का अपि इत्यर्थः, एतच्च सर्वेषामेव प्रत्यक्षसिद्धमिति भावः, ततश्च मदुक्तिः मम वाक्यावली, परमरमणीया मम इयं काव्यरचना इत्यर्थः, सुधीभूय अमृतत्वं प्राप्य, श्रवणमननादिवशात् पीयूषस्वरूपिणी भूत्वा इत्यर्थः, सुधियः विदुषः,सकलदर्शनरहस्यवेदिनः अतिसरसस्य पण्डितस्य इति भावः, अन्तः चेतः, चेत् यदि, मदयति आनन्दयति, सर्व-काव्यलक्षणसम्पन्नतयेति भावः, तर्हि अरसानां नीरसानां,

दिशि दिशि गिरिग्रावाणः स्वां वमन्तु सरस्वतीं
तुलयतु मिथस्तामापातस्फुरद्ध्वनिडम्बराम् ।

रसभावादिबोधविरहितानामित्यर्थः, सर्वथैव असंस्पृष्टरस-ग्रन्थानाम् अपि चलदुपलप्रायाणाम् अहृणादापुच्छपशूनां पुरुषाणामिति भावः,अनादरभरैः तत्कृतावज्ञाऽऽतिशय्यैः, अस्याः मदुक्तेः,सुधीभिः अत्यादृतायाः इति भावः,किं नाम सम्भावनायां, स्यात् ? भवेत् ? अपि तु न किञ्चिदपीत्यर्थः, सुधीभिः आदरे कृते सति नीरसैः अकृते वाऽप्यादरे न किञ्चिदप्यस्याः तैः अपकर्त्तुं शक्यते इति सरलार्थः ; कुमाराणामिव अरसपुरुषाणां रसग्रहणसामर्थ्याभावादेव अनादरातिशय्यं, न तु मदुक्तेरपकृष्ट-त्वात्, तथात्वे चैषा मदुक्तिः यून इव सुधियोऽपि अन्तःकरणं न मर्दयितुं समर्था भवेत्, एवञ्च न मे उक्तः काऽपि लाघवता, न खलु नारायणचरणारविन्दे समर्पणाहतुलसीवृन्दे श्वभिः मूत्र-त्यागे कृतेऽपि यथा तस्य माहात्म्यहानिः स्यात् तथेति भावः । यूनः सुधियः इत्यत्र एकवचनप्रयोगस्य कुमाराणामित्यत्र बहु-वचनप्रयोगस्य चायमभिप्रायो यत् यून इव एकमात्रस्य सुधियो-ऽपि आनन्दोत्पादनेनैव मदुक्तेः सफलता भवेत्, न पुनः कुमाराणामिव बहूनामपि अरसपुरुषाणामनादरभरैः काऽपि गौरवहानिरिति। सुधीभिः आदृतत्वात् सकलगुणपूर्णाऽतिसरसा इयं मदुक्तिः इति निष्कर्षः । [मदुक्तेः सुधारूपत्वाभावात् चोदा-नन्तरञ्च सरसत्वप्रतीतिः सुधात्वात् सुधीभूयोति चिन्त्यः] सुधियः इति जात्यभिप्रायेण,एकेनापि सुधिया आदरे कृते महत् गौरवं, बहुभिरपि मन्दैः अनादरेषु कृतेषु अपि न किञ्चित् लाघवम् इत्यभिप्रायेण वा । यूनः इति प्रतियोगिनः एकवचनान्त-त्वाच्च एकवचनम् । कवेः स्वग्रन्थमुद्दिश्येयम् उक्तिः ॥ १५२ ॥

स परमपरः क्षीरोदन्वान् यदीयमुदीर्यते
मथितुरमृतं खेदच्छेदि प्रमोदनमोदनम् ॥ १५३ ॥

कविरर्थान्तरोक्त्या स्वरचितकाव्यस्य तथा अन्यकविभ्यः स्वस्य च सर्वथैव उत्कृष्टता प्रतिपादयितुं स्वोयामुक्तिं वर्णयति, दिशीति।—गिरिग्रावाणः अद्रिगतपाषाणाः, दिशि दिशि सर्वासु दिक्षु, स्वां निजां, सरस्वतीं तदाख्यनदीवदेव अन्तर्गत-जलं प्रस्रवणं, वमन्तु उद्गीरयन्तु, निःसारयन्तु इत्यर्थः, आपातेन समन्तात् ऊर्द्ध्वदेशात् अधःपतनेन, स्फुरन् प्रकाशमानः, ध्वनि-डम्बरः शब्दाडम्बरः, शब्दप्रचण्डतेत्यर्थः यस्याः तादृशीं, तां पूर्वोक्तां सरस्वतीं नदीं, मिथः परस्परं, तुलयतु तुलनां करोतु, अन्यनद्या सह समीकरोतु इत्यर्थः, जनः इति शेषः, अथवा—आपाते प्रथमारम्भे एव, स्फुरद्ध्वनिडम्बरां स्फुरत्-प्रपातघोषां, तां जनः मिथः तुलयतु, उभयव्याख्यानेऽपि परिणामे तु न नदी न च तस्याः शब्दाडम्बरः चिरन्तनः इति भावः; यद्वा—आपातः इति विसर्गान्तम् असमस्तपदम्; तेन,आपातः गिरिरुन्नतप्रदेशात् प्रस्रवणनिःसृतजलस्यैव प्रपतनं, स्फुरन् प्रबलवमनवेगेन प्रकाशमानः, ध्वनिडम्बरः शब्दबाहुल्यं, घोरशब्द इत्यर्थः यस्यास्तादृशीं, तां सरस्वतीं, मिथः आत्मना सह परस्परं, तुलयतु; "आपातः इति विसर्जनीयान्तपाठे—आपातः प्रतिभासः तां तुलयतु" इति प्राञ्चः; सः प्रसिद्धः, क्षीरोदन्वान् दुग्धसागरः, परं केवलम्, अपरः न विद्यते परः उत्कृष्टः यस्मात् तादृशः सर्वोत्कृष्टः, अथवा—अपरः अन्यः, पूर्वोक्तसरस्वतीप्रभृतिनदीभ्यः भिन्न इत्यर्थः, यतः यस्य क्षीरोदस्य इदं यदीयं यत्क्षीरोदसागरोत्थम्, अमृतं पीयूषं, मथितुः मन्थनकर्त्तुः, देवासुरादेरित्यर्थः, खेदच्छेदि क्लमापहं,

मथनजनितक्लेशापहमित्यर्थः, तथा प्रमोदनं नितराम् आनन्द-दायि, आदनं भक्ष्यम्, आस्वाद्य-मिष्टान्नरूपं खाद्यमित्यर्थः, उदीर्य्यते उत्पाद्यते। अथ वा—एवम्भूतं परम् उत्कृष्टम् अमृतं यदीयम् उदीर्य्यते सः क्षीरोदन्वान् अपरः परः अन्यो नास्ति, किन्तु एकः एव। यद्वा—यदीयममृतं मथितुः खेदच्छेदि प्रमोदनमोदनम् उदीर्य्यते, स क्षीरोदन्वान् परम् अत्यर्थम्, अपरः अन्यः, पूर्वोक्तमरस्वत्यादिभ्यः सम्पूर्णपृथगेवेत्यर्थः, अथच—प्रतिदिशं सर्वदेशेषु, गिरि वाण्यां विषये, ग्रावाण: पाषाणतुल्याः जडाः रसानभिज्ञाश्च, अन्ये कवयः इति शेषः, स्वां स्वीयां, निजनिजप्रतिभाऽनुरूपामिति यावत्, सरस्वतीं काव्यमयीं वाणीं, वमन्तु उद्गिरन्तु, आपातेन श्रुतिकुहरे प्रवेश-मात्रेणैवेत्यर्थः, "प्रतिभामात्रेण" इति प्राचां व्याख्या ; स्फुरन् प्रकाशमानः, ध्वनेः ध्वन्याख्यकाव्यविशेषस्य, डम्बरः आडम्बरः यस्यां तादृशीं,यद्वा—आपाते प्रथमारम्भे एव, स्फुरन् द्योतमानः, ध्वनिडम्बरः यमकानुप्रासादिशब्दाडम्बरः यत्र तादृशीं, तां प्रागुक्तां सरस्वतीं, केवलं शब्दाडम्बरविशिष्टत्वेन अर्थगौरवा-भावात् अनुपादेयामिति भावः, मिथः अन्योऽन्यं, मत्प्रणीत-काव्येन सह तत्प्रणीतकाव्यं परस्परमित्यर्थः, तुलयतु समीकरोतु, जनः इति शेषः, तस्य कवेः उक्तिः अस्येव, अस्य च तस्येव इत्येव तुलनां करोतु इत्यर्थः, तथाविधसमालोचनायां न मे काऽपि आपत्तिरस्तीति भावः, यदीयं यत्सम्बन्धि, अमृतं पीयूषं, पीयूषोपमं यस्य इदं काव्यमित्यर्थः, मथितुः एतत्-काव्यामृतस्य समालोचयितुरित्यर्थः, जनस्येति शेषः, खेदच्छेदि आनन्दोत्पादकत्वात् समालोचनाजनितश्रमनाशकमित्यर्थः, प्रमोदनं प्रकृष्टरूपेण हर्षजनकम्, ओदनम् अन्नम्, अन्न-वदेव तृप्तिजनकमित्यर्थः, उदीर्य्यते सम्पद्यते, सः तादृशः,

ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित् क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया
प्राज्ञम्मन्यमना हठेन पठिती माऽस्मिन् खलः खेलतु।

क्षीरोदन्वान् दुग्धसमुद्रतुल्यः श्रीहर्षकविरिति भावः, परम् अत्यर्थम्, अपरः नास्ति परः द्वितीयो यस्मात् तादृशः, किन्तु एकः एव, अन्यकविभ्यः सम्पूर्णः पृथगेवेत्यर्थः, अन्ये कवयः पर्वतग्रावतुल्याः, अहं श्रीहर्षस्तु क्षीरसमुद्रतुल्यः इति भावः; यथा क्षीरसागरः नीरार्थिनोऽपि नीरमात्रस्थान् क्षीरेण तर्पयति लक्ष्मीकौस्तुभामृतादिभिः परमानन्ददायिभिः कृतार्थयति च, तथा मदीयकाव्यविचारकस्यैव खेदच्छेदि प्रमोदनवचनामृतम् उत्पद्यते नान्यकाव्यविचारकस्य इति अन्ये ग्रावतुल्याः क्षीरोदतुल्यश्च अहम् इति निष्कर्षः। क्षीरोदसमुद्रो यथा सर्वजलाशयेभ्यः श्रेष्ठः, अहं श्रीहर्षोऽपि तथा सर्वकविभ्यः श्रेष्ठः इति ममेदं काव्यमपि सर्वकाव्येभ्यः श्रेष्ठमिति कवेराशयः॥ १५३॥

इदानीं प्रसादरूपमुख्यगुणाभावात् अतिदुर्बोधत्वाच्च रसबोधपरिपन्थि अकाव्यमिदं रचयित्वा कथमीदृक्तया विकत्थनां करोषि? इति ये वदन्ति तच्छङ्काम् अपनुदन् खलदर्पदलनार्थं गुरुसम्प्रदायेन विना दुर्बोधम् इति अतिगाम्भीर्यप्रतिपादनार्थञ्च बुद्धिपूर्वमेव मया इदं काव्यं तथा दुर्बोधं व्यरचि इत्याह, ग्रन्थेति।—आत्मानं प्राज्ञं विद्वांसं मन्यते इति प्राज्ञम्मन्यं पण्डिताभिमानि, मनः चित्तं यस्य एवंविधः, न तु तत्त्वतः प्राज्ञ इति भावः, अत एव अस्मिन् नैषधचरिताख्ये काव्ये, हठेन सहसा, बलपूर्वकमित्यर्थः, अर्थबोधमकृत्वैवेति भावः, पठिती पठितं पठनमस्यास्तीति तादृशः, अस्य काव्यस्य पाठकः इत्यर्थः, ["क्तस्य चेन्-विषयस्य" इति कर्मणि सप्तमी] खलो दुर्जनः,

श्रद्धाऽऽराद्धगुरुश्लथीकृतदृढग्रन्थिः समासादय-
त्वेतत्काव्यरसोर्मिमज्जनसुखव्यासज्जनं सज्जनः॥ १५४॥

दोषाविष्करणाभिप्रायेणैव पाठप्रवृत्तेरिति भावः, मा खेलतु न क्रीडतु, निन्दाकरणाभिप्रायेणैव तात्पर्य्यादिकमबुद्धा क्रीडावत् न अवजानात् इत्यर्थः, किमत्र अस्ति इति अश्रुतमव व्याकर्त्तुं शक्यते इति अवज्ञापूर्वां दर्पाभिव्यक्तिं मा कार्षीत् इति यावत्, इति हेतोः इह अस्मिन् नैषधचरिते काव्ये, क्वचित् क्वचित् अपि तत्र तत्र स्थले, "अत्रामा वामार्द्धे" "वस्तु वास्तु घटते न भिदानाम्" "ईशाणिमैश्वर्य्यविवर्त्तमध्ये" इत्यादि स्थाने इत्यर्थः, क्वचित् क्वचित् अपि इत्यनेन प्रायशः सर्वत्रैव प्रसादमाधुर्य्यादि-गुणान्विता अपि श्लोका अत्र विन्यस्ता इति न काव्यत्वहानिः अस्य इति सूच्यते; मया श्रोहर्षेण,प्रयत्नात् विशेषयत्नपूर्वकं,बुद्धि-पूर्वकं स्वेच्छानुसारेणेवेत्यर्थः, ग्रन्थस्य नैषधचरिताख्यस्य अस्य महाकाव्यस्य, ग्रन्थि. ग्रन्थिवत् ग्रन्थिः बन्धः, दुर्मोच्यरज्ज्वादि-ग्रन्थिवत् अतिकठिनवंशादिपर्ववद्वा दुरुद्घाटदुर्बोधबन्धविशेष इत्यर्थः, तात्पर्य्योद्घाटनाशक्यत्वात् कठिनत्वाच्च दन्तस्फुटना-समर्थः प्रबन्धविशेष इति यावत्, ग्रथ्यमानशब्दार्थकुटिलिका इति भावः, ("ग्रन्थिस्तु ग्रन्थिपर्णे ना बन्धे रुग्भेदपर्वणोः" इति मेदिनी) न्यासि अस्थापि, व्यरचि इत्यर्थः, खलमुखभङ्गार्थं बुद्धिपूर्वकं मया इदं काव्यं दुर्बोधं व्यरचि, न तु प्रसन्नकाव्य-करणाशक्तेः इति भावः। सज्जनस्य तु ग्रन्थविवेचनोपायमाह, श्रद्धेति—श्रद्धया भक्तिविशेषसहितविश्वासेनेत्यर्थः, गुरौ दैवतैक-बुद्धा इति यावत्, आराद्धेन पूजितेन, सन्तोषितेनेति यावत्, [राधेरनुदात्तत्वात् इड्भावः] गुरुणा उपाध्यायेन, श्लथीकृतः पूर्वमश्लथोऽपि श्लथः कृतः व्याख्यया सुबोधः कृतः, दृढ़ः कठिनः,

ताम्बूलद्वयमासनञ्च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरात्।
यः साक्षात् कुरुते समाधिषु परं ब्रह्म प्रमोदार्णवम्।

स्वरूपतः दुर्बोधः इति यावत्, ग्रन्थिः पूर्वोक्तबन्धविशेषः यस्मै स तादृशः, गुरुसम्प्रदायावगतार्थः इति भावः, अत एव सज्जनः साधुः, दयार्द्रचित्यात् गुर्वाराधनाच्चेति भावः, एतत्-काव्यस्य अस्य नैषधचरितस्य, रसाः शृङ्गारादिका आस्वाद्या इव रसाः जलानि, तेषाम् ऊर्मिषु तरङ्गेषु, अमृतलहरीषु इति यावत्, यत् मज्जनं निमग्नीभवनम्, अन्तःप्रवेशनमित्यर्थः, तेन यत् सुखम् मनोवानन्दानुभवः, तस्य व्यामज्जनं विशेषासक्तिं, प्रकृष्टसम्बन्धमित्यर्थः, यद्वा—तज्जनितसुखेषु वि विशेषेण, आ समन्ताद्भावेन च, मज्जनम् अवस्थानं, समासादयतु प्राप्नोतु, सहजग्रन्थयः स्वत एव सर्वेषां सुबोधाः, दृढग्रन्थयस्तु भक्त्या-राधितगुरुकृपामन्तरेण नैव बोद्धुं शक्याः, तस्मात् गुरुपरम्परया एव अध्येयमिदं काव्यं, यतः गुरुपरम्परया विना एकस्यापि पदस्य अर्थो बोद्धुं न शक्यते इति भावः। यश्च इदं गुरुपरम्परया अधीते सः सततं सुखी भवति इति महाकविः तस्य आशिषं ददाति॥ १५४॥

ननु आत्मश्लाघा मूर्खलक्षणं, न पण्डितलक्षणम्, अतः ईदृगात्मश्लाघापरस्त्वं मूर्ख एव भवसि, इति केषाञ्चित् निन्दा-वादं परिहर्त्तुम् आत्मश्लाघापरस्यापि स्वस्य पण्डितत्वं ख्यापयति, तथा पाण्डितानन्दजननद्वारा स्वकृतेरभ्युदयमाशास्ते च, ताम्बूलेति।—यः कान्यकुब्जेश्वरात् कान्यकुब्जदेशाधिपतेः सका-शात, ताम्बूलद्वयं वीटिकायुगलं, सज्जितपर्णद्वयमित्यर्थः, सकलपण्डिताधिक्यव्यञ्जनं सम्मानाधिक्यसूचकञ्चेति भावः, तथा आसनञ्च पीठञ्च, राजसभायां सर्वसामाजिकेभ्यः

यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः
श्री-श्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्युदीयादियम् ॥१५१॥

वैशिष्ट्यसूचकं विद्वद्योग्यमुन्नतञ्चेति भावः, लभते प्राप्नोति; पुरा भारते वर्षे एषा रीतिरासीत् यत्, सम्मानार्हान् यशस्विनो विद्वज्जनान् राजानो राजमात्रा वा पुरुषाः ताम्बूलोच्चासन-दानादिना सभामध्ये अभिनन्दयन्ति; इदानीमपि आर्य्य-नृपतिषु मध्ये एषा प्रथा दृश्यते, वङ्गदेशेऽपि श्राद्धादिसभायां ताम्बूलगुवाकादिना माननीयमभ्यर्च्चणप्रथा वर्त्तते इति सुधीभिर्विभाव्यम्; ननु त्वया ईदृक् किं कृतम्? येन कान्यकुब्जाधिपतेरपि ईदृशसमादरपात्रः सञ्जातः? इत्या-शंसायामाह, न केवलं राजपूज्यः एव, किन्तु यः अहं श्रीहर्ष, समाधिषु अष्टाङ्गयोगेषु ध्यानेषु वा विषये, प्रमोदार्णवं परमानन्दपारावारस्वरूपं, "सत्य ज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति श्रुतिदर्शनादिति भावः, परं वागाद्यगोचर, "यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" इति श्रुतेरिति भावः, ब्रह्म परमात्मानं, साक्षात् कुरुते प्रत्यक्षं पश्यति, ध्याननिमीलित-लोचनः सन् हृत्कमलासने अवलोकयतीत्यर्थः; अथ तर्हि त्वं केवलं ब्रह्मानन्दानुभूतिपर एव, न तु काव्यरसास्वादाभिज्ञ इत्याशङ्कायामाह, न परं पूर्वोक्तगुणविशिष्टः ब्रह्मविदेव, परन्तु यस्य काव्य नैषधचरितादिरूप सरसं वाक्य, मधुवर्षि अतिसरसत्वात् अमृतनिष्यन्दि, श्रोतृणां पाठकानाञ्च अतीव तृप्तिजननादिति भावः; भवतु, तर्हि महाकविरेव भवान्, न पुनः शास्त्रान्तराभिज्ञः? इत्याशंसायामाह, न परं पूर्वोक्तगुणविशिष्टः अतिसरसः महाकविरेव, परन्तु तर्केषु तर्कशास्त्रेषु अपि, यस्य मम श्रीहर्षस्य, उक्तयः वचनानि,

प्रश्नवाक्यानि इत्यर्थः, धर्षिताः मर्दिताः, पराभूतिं प्रापिता इत्यर्थः, परे विपक्षाः, प्रतिवादिनः इत्यर्थः याभिः तादृश्यः, तस्य एवम्भूतस्य सुप्रसिद्धस्य, राजसम्मानितस्य साक्षात्कृत-परब्रह्मणः महाकवेः तार्किकश्रेष्ठस्य च विद्वच्चक्रचूडामणेरिति भावः, श्रीश्रीहर्षकवेः तदाख्यस्य मम, इयम् एषा, कृतिः काव्यरचनारूपा क्रिया, मत्कृतमिदं महाकाव्यमित्यर्थः, कृतिनां सुधियां विदुषां, मुदे आनन्दाय, अभ्युदीयात् अभ्युदयं प्राप्नुयात्, सर्वतोभावेन विराजतामिति यावत्, कृतिनाम् आनन्दं कुर्वती सती आकल्पम् अतिवृद्धिं प्राप्नुयात् इत्याशीः । [ईगवावित्यस्य रूपम्] सर्वत्र यच्छब्दनिर्वाहः गुणः एव ॥ १५५ ॥

इति उत्तरनैषधव्याख्या समाप्ता ।